

Shrīman
MAHĀBHĀRATAM
Part VI
XIII Anuśāsanaparvan
WITH
Kāmarata Bhawadeepa By Nīlkantha.

Edited by

|Pandit Rāṇachandrasāstri Kīnjawadekar.

117

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARAHAR JOSHI

Chitrashāl Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

|Shale 1855.

First Edition.

[A. D. 1932

All Rights Reserved.

श्रीमन्महाभारतम् ।

षष्ठभागे—अनुशासनपर्व ।

चतुर्थसंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भातभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

प्रणीत रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ | आशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुख्य प्रकाशितम् ।

शाल्वाइनशर्माः १८५५]

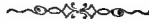
प्रथमं संस्करणम् ।

[त्रिस्ताब्दाः १९३३

अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशविघ्ना ह्यायर्त्तकृता ।

प्रास्ताविकम् ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

श्रीमतः करुणावरुणालयस्य यस्य भगवतो रमाज्ञानेः कृपापाङ्गात्समाप्तिमगच्छीमन्महाभारतस्य नीलकण्ठायभारतभावदीपाख्यटीकासम्पन्नितस्य प्रकाशनमिति प्रथमं तमेव परमेशं हृदि भावयामः । तत् एतत्कार्यसंपादने यैः खलु आरम्भप्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं साहाय्यमाचरितं तेभ्यः कृतज्ञताभराक्रान्ता वयं परस्सहस्रान् धन्यवादान् वितरामः । अस्य महाभारतस्य संशोधनकर्मणि यानि किलादर्शपुस्तकान्यस्माभिः स्वीकृतानि तेषां निर्देशो द्वितीयभागे व्यधायि । तदपेक्षया तु द्वे पुस्तके आधिकेऽस्मान्मिलब्धे, तयोर्नामिनी—अर्जुनमिश्रविरचितटीकासंवलितं महाभारतं, कलिकतायां बेंगाल एशियाटिक सोसायटी संस्थया १८३७ तमे ख्रिस्ताब्दे मुद्रितं मूलमात्रं महाभारतम् । तत्रायं पुस्तकं त्वपूर्णमितरत्तु पूर्णम् । द्वितीयभागप्रदर्शितपुस्तकवदनयोरप्यादर्शपुस्तकयोः संशोधनेऽस्माकं साहाय्यमभूत् अत एतत्पुस्तकद्वयाधिपतीनां नैकविधप्राच्यहस्तालिखितपुस्तकसंग्रहपराणां डॉ. न. गो. सरदेसाई महोदयानामुपकृतिभरं शिरसि धारयामः । अपि चाधुनापि कालेये कलकलबहुले काले सोद्वाऽपि महान्तं द्रविणव्ययम्, अविगण्य च प्रत्यवायस्तोमान् पदेस् प्रायः संप्रति दुष्प्रापस्य नीलकण्ठव्याख्यासहितस्य महाभारतस्य मुद्रणं प्रकाशनं च चित्रशालासंस्थाव्यवस्थापकैः श्रीमद्विर्महामहिमशालिभिर्यदद्य संपूर्णतां नार्तं यत्सत्यं तेन जगदुपकारिणा कार्पेण सर्वेऽपि विद्वांसोऽधमर्णाकृता इति निश्चप्रचम् । अतश्चित्रशालाव्यवस्थापकेभ्यः सुकृतिभ्यः श्रीशो दीर्घमायुः स्थास्तुतमं विपुलं च यशो वितरत्विति भूयो भूयः प्रार्थये ।

आद्ये प्रेक्षाश्चित्रशालासंस्थाप्रणयिनो विद्वांसः । यथा खलु चित्रशालाकार्यधूर्वहैरिदं संपूर्णं, नैकविधचित्रचित्रितं, मटीकं महाभारतं भवद्भ्य उपहारीकृतं तथैवाचिरादेवाल्पमूल्येन नीलकण्ठायव्याख्यासंवलितो 'हरिवंशः' 'महाभारतभूमिका' इत्येतद्ग्रन्थद्वयं यथाक्रमं संमुख प्रकटीक्रियेत इति निवेदयन्तो वयमिति हि नाम प्रमोदोद्भवे । तदेतद्ग्रन्थद्वयसंनिष्कृष्टमस्तत्रभाद्विः स्वीयं नामादि यथायथं चित्रशालाव्यवस्थापकसविधे प्रेक्षणीयम् । अन्ततश्च पाठकमहोदयेभ्यः साञ्जलिब्रह्मं सप्रश्रयं चेदमप्यवश्यं विशाष्यं यदस्मिन्ग्रन्थपरिशोधनकर्मणि दृष्टिदोषवशात्, प्रमादाद्वा, व्युत्पत्त्यपरिकराद्वा, अक्षरयोजकभ्रमाद्वा, मुद्रायन्त्रसंघर्षाद्वा यदि कानिचन स्वलितानि नयनसरणिमवतरेयुस्तदपि भ्रान्तेः पुरुषधर्मस्वमाकल्य्य क्षन्तव्योऽयं जन इति निवेदयति—

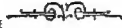
विद्वज्जनविधेयः

आपाद यदि पंचम्याम्
शा. शाके १८५५

}

किंजवडेकरोपाहो रामचंद्रशास्त्री
पुण्यपत्तनस्थमुवनभारतीनिवासी

आदर्शपुस्तकालेखपत्रिका ।

- १ (क) कलकत्तानगरे मुद्रितं मूलमात्रम् ।
- २ (ख) कुम्भजोणनगरे दाक्षिणात्यकोशानुसारे मुद्रितं सटिप्पणम् ।
- ३ (ग) मोहमय्यां ' गोपाळ नारायण ' इत्येतेर्मुद्रितं सटीकम् ।
- ४ (घ) पुण्यपत्तनस्थ-मोमांसाविद्यालयस्थं लिखितं सटीकम् ।
- ५ (ङ) मोहमय्यां ' गणपत कृष्णाजी ' इत्येतेर्मुद्रितं सटीकम् ।
- ६ (च) मोहमय्यां गुजरात्य प्रिंटिंग प्रेसद्वारा मुद्रितं सटीकमपूर्णम् ।
- ७ (छ) अर्जुनमिश्रटांकासंवलितं लिखितमपूर्णम् ।
- ८ (ज) बेंगालपुशिपाटिकसंस्थया मुद्रितं मूलमात्रम् ।

॥ महाभारतम् ॥

अनुशासनपर्व ।

-१३-

विषयानुक्रमणिका ।

श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

अ०

श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

८३

‘शमो बहुविधाकारः (१) इत्यादिना हतान्भीष्मादीनुद्दिश्य विलपता युधिष्ठिरेण ‘मृतं हि पापकर्माणः’ (१३) इत्यादिना किल्बिषाद्यया मुच्येम तथाऽनुशाधि इत्यनुयुक्तो भीष्मो मृत्युगौतमीकालं लुब्धकपद्मगसंवाद रूपमितिहासं व्याजहार । कस्याश्चिद्वीतम्याः पुत्रं घातितवन्तं सर्पं, पाशेन बद्धा तेन सह गौतमीसमीपमागत्य लुब्धकः ‘अयं ते पुत्रहा पद्मगाधमः’ (१९) इत्याद्युवाच । गौतमीलुब्धकयोः संवदतोगौतमी स्वस्य सर्पहननाभावाभिप्रायं प्रकटीचकार । सर्पलुब्धकयोः संवदतोगौतमीलुब्धकपद्मगसमीपमागतो मृत्युः पद्मगं प्रति ‘प्रचोदितोऽहं कालेन’ (५०) इत्याद्युवाच । सर्पश्च ‘निर्दोषं दोषवन्तं वा’ (५८) इत्यादिना मृत्युं प्रत्युक्त्वा लुब्धकं प्रति ‘भुतं ते मृत्युमापितम्’ (६१) इत्याद्युक्तवतो लुब्धकस्य मृत्युना सह संवादे प्रवृत्ते समागतः कालो लुब्धकादीन् प्रति ‘न ह्ययं नाप्ययं मृत्युः’ (७०) इत्याद्याचष्ट । कालवाक्यं श्रुत्वा लुब्धकं प्रति

२ ९६

‘नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम् । स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः’ (७८) इत्याद्युक्तवत्या गौतम्या वाक्यं श्रुत्वा मृत्युप्रभृतयः सर्वेऽपि स्वस्वस्थानानि जग्मुः । ... ..

‘केन मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः । इत्येतत्सर्वमाचक्ष्व तस्येनापि च पार्थिव’ (३) इति युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्म इक्ष्वाकुवंशविस्तारमभिधाय तद्वंद्यादुर्योधनात्सुदर्शनानामन्याः कन्याया जन्मादिघृत्तान्तमवदत् । सुदर्शनारूपेण मोहितोऽग्निर्ब्राह्मणरूपेण तां याचमानो दुर्योधनेन प्रत्याख्यातो विततेऽस्य यज्ञे विनाशमवाप । नष्टेऽग्नौ राजप्रार्थनयाग्निं शरणं गतैर्ब्राह्मणैस्तस्याभिप्रायमवबुध्य आपितो राजा हृष्टः सन् अग्नेर्नित्यसाक्षिण्यरूपं शुल्कमवाप्य विधिपूर्वकं तस्मै कन्यां ददौ । अग्नेः सकाशात्सुदर्शनायामुत्पन्नः सुदर्शनो भोधवतो नृपस्यौघवर्ती कन्यां परिणीय गृहस्वधर्मानाचरन् कदाचित् ‘गृहस्वध्वावजेभ्यामि मृत्युमित्येव’

- ० खो० विषयः पृष्ठम्
(४१) इति प्रतिज्ञायौघवर्ती प्रति
'अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्तव्यम्'
(४२) इत्याद्यादिष्य समिदाहरणा-
र्थे जगाम । सुदर्शनप्रतिज्ञाश्रव-
णेन तद्रन्धान्वेषिणि मृत्यौ त-
स्मिन्समिदाहरणार्थं धर्मो ब्राह्म-
णरूपेण तद्गृहमागत्य 'प्रदानेनात्म-
नो राक्षि कर्तुमर्हसि मे प्रियम्'
(५४) इत्युवाच, सा च भर्तृवा-
क्यं स्मृत्वा तथाऽकरोत् । समि-
धो गृहीत्वा गृहमागत्यौघवर्ती-
माह्वयति सुदर्शने लज्जया प्रत्यु-
त्तरमददत्यां तस्यामतिथिना नि-
शङ्कं लज्जाकारणे निवेदिंतेऽपि
ईष्योऽरहितं यथा स्यात्तथा तदभि-
नन्दति सति तं प्रति धर्मः 'धर्मोऽ-
हमस्मि भद्रं ते' (७९) इत्यादिना
स्वप्रत्यभिज्ञाकथनपूर्वकं 'विजि-
तश्च त्वया मृत्युः' इत्याद्युवाच ।
मीष्म 'एतत्ते कथितं पुत्र' (९४)
इत्यादिना गृहस्थस्यातिथि-
सत्कारं विना नान्यत्किमप्याचर-
णीयमित्याद्युवाच... ..९
- ३ १९ त्रिमिवर्ण्यदि दुष्प्रापं ब्राह्मण्यं
तर्हि विश्वामित्रेण कथं तत्प्राप्तम् ?
इत्यादीन् प्रश्नांश्चकार युधि-
ष्ठिरः... ..१०
- ४ ६२ 'श्रूयतां पार्थ तत्त्वेन' (१) इत्या-
रभ्य क्षत्रियः सोऽप्यथ तथा ब्रह्म-
चरस्य कारकः' (४८) इत्यन्तेन
ग्रन्थेन विश्वामित्रोपाख्यानमा-
ख्याय 'तस्य पुत्रा महात्मानः'
(४९) इत्यादिना गोत्रप्रवर्तकान्-
मनुचन्द्रः प्रभृतिस्तत्पुत्राद्यामतो-
ऽकथयद्भीष्मः... ..१२
- ५ ३२ 'मानुशस्यस्य भक्तजनस्य गुणान्
धोतुमिच्छामि' इति युधिष्ठिरेणा-
पुष्टो भीष्मो यास्यशुकसंवादेति-
हासकथनेनोत्तरमाद स्म, काशि-
राजविषयमेव मुख्यमेव सधिय-
- अ० खो० विषयः पृष्ठम्
वाणेन विद्धे महति वृक्षे शोपमा-
मुच्यत्यपि तत्कोटरस्थः शुको यदा
भक्त्या तं नाजहात्तदा तेन सह
शुष्यन्तं तं दृष्ट्वा चित्तयन्निन्द्रो
ब्राह्मणवेपेणागत्य 'कस्मादेनं न
त्यजसि' (१३) इति पप्रच्छ उत्तरं
ददतः शुकस्य 'अनतिक्रमणी-
यानि' (२१) इत्यादिकं वाक्यं
श्रुत्वा तृष्टेनेन्द्रेणोज्जीवितो वृक्षः
श्रीमत्तामवाप । शुकोऽप्यायुषोऽन्ते
स्वर्गं मवाप... ..१४
- ६ ४९ 'दैवे पुरुषकारे च किं सिद्धेष्टतरं
भवेत्' (१) इति युधिष्ठिरप्रश्ने
भीष्मः पुरुषकारस्य श्रेष्ठ्यं प्रति-
पादयितुं वसिष्ठब्रह्मणोः संवाद-
रूपमितिहासं व्याजहार । दैव-
पुरुषकारयोः श्रेष्ठ्यविषये वसि-
ष्ठेन पृष्टो ब्रह्मा 'नावीजं जायते
किञ्चित्' (५) इत्यादिना कर्मणः
श्रेष्ठत्वमभिधाय पुण्यपापकर्मणो-
र्गतिं ययातिप्रभृतिनिदर्शनं
दर्शयित्वा कर्मव्यतिरेकेण धना-
शुपभोगाभायमभिदधाति स्म १६
- ७ २९ 'कर्मणां च समस्तानां शुभानां
मरतर्पम । फलानि महतां श्रेष्ठ
प्रहृष्टि परिपृच्छतः' (१) इति युधि-
ष्ठिरप्रश्ने भीष्मस्तान्युपदिश्य 'या
दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्यो न जीर्य-
ति जीर्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको
रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम्'
(२१) इत्यादिनाऽऽशात्यागमुप-
दिदेश... ..१८
- ८ २९ 'के पूज्याः के नमस्कार्योः' (१)
इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने 'स्पृहया-
मि द्विजातिभ्यः' (३) इत्यादिना
ब्राह्मणानां पूज्यत्वादिकमभ्यभा-
षत भीष्मः... ..१९
- ९ २८ 'ब्राह्मणेभ्यः प्रतिश्रुत्य ये न ददति
तेषां का गतिः' (१) इति पृच्छ-
न्मं युधिष्ठिरं प्रति प्रतिश्रुत्यादा-

लो० विषयः पृष्ठम्
तुर्गतिमभिधातुं शृगालवानरसं-
वादरूपमितिहासमुदैर्यद्भीष्मः ।
पूर्वजन्मनि सखिभाषापन्नयोः
केनचित्कर्मणा शृगालवानरयोनी
प्राप्नुवतोः कदाचित् इमंशाने मृत-
मांसं भक्षयन्शृगालो वानरेण
'किं त्वया पापकं पूर्वं कृतं कर्म
सुदारुणम्' (११) इति पृष्ठः सन्
'ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न मया त-
दुपाहतम्' (१२) इत्याद्युवाच ।
एवमेव शृगालेन पृष्ठो वानरः
'सदा चाहं कलाहारो ब्राह्मणानां
सुखकृमः' (१५) इत्याद्याख्याय ब्रा-
ह्मणस्य कदापि न हर्तव्यमित्याह
स्म । इत्यभिधाय भीष्मो युधिष्ठि-
रं प्रति 'न हर्तव्यं विप्रधनं क्षन्त-
व्यं तेषु नित्यशः' (१८) इत्याद्युपदि-
देश... .. २१
७५ 'हीनजातेरुपदेशं कुर्वतो दोषो
भवति वा न वा' (१) इति युधि-
ष्ठिरप्रश्ने राजपुरोहितसंवादरूप-
मितिहासं व्याहरन्नुत्तरमाह स्म
भीष्मः । हिमालयस्य पार्श्वे पूर्वमे-
कदा ब्रह्माधमे तपस्वन्तं कुलपतिं
प्रति कश्चिच्छूद्रः आगत्य 'त्वं मां
प्रति धर्मान्वक्तुं प्रयाजयितुं चाहं-
सि' (१५) इत्याद्युवाच ततः कुलपति-
ना 'न शक्यमिह शूद्रेण लिंगमा-
धित्व वर्तितुम्' (१६) इत्यादिना
प्रत्याख्यातः शूद्रः स्थानान्तरे
आश्रमं निर्माय तत्र तपश्चचार ।
ततः कदाचिद्विप्रेरेकस्नदाश्रम आ-
जगाम । ततः स ऋषिः 'अहं आ-
रुं करोम्यनुग्रहाण' (२७) इति
शूद्रेण प्रार्थितः सन् पित्र्ये कर्मणि
तमादिदेश । कालान्तरेण तपः-
प्रभावात्स शूद्रो राजाऽभूत् ब्रा-
ह्मणश्च तत्पुरोहितोऽभवत् । राज-
पुरोहितभावेन वर्तमानयोस्तयोः
पुण्याहकर्मणि पुरोहितं दृष्ट्वा सर्वदा

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्
राजा हसनपुरोहितेनैकान्ते पृष्ठः
पूर्वजन्मवृत्तान्तमाख्याय 'पुरोहि-
तत्वमुत्सृज्य यतस्य त्वं पुनर्भवे'
(६१) इत्याद्युपदिदेश । एवमुपशि-
क्षितो बहु धनं दत्त्वा राजा
विसर्जितः पुरोहितस्तीर्यादिषु
ब्राह्मणेभ्यो गवादीनि दत्त्वा तपः
कुर्वन्तिस्त्रिमधाप । इममितिहास-
माख्याय भीष्मोऽधमं प्रत्युपदे-
शो न कर्तव्यः इत्याद्युपदिदेश २३
११ २१ 'कीदृशे पुरुषे कीदृश्यां स्त्रियां वा
लक्ष्मीर्वसति' (१) इति युधिष्ठिरे-
ण पृष्ठो भीष्मः श्रीकृष्णणीसंवा-
दरूपमितिहासं कथयति स्म ।
श्रीकृष्णाङ्गता श्रीः, कृष्मण्या
'कानीह भूतान्युपसेवसे त्वम्'
(४) इत्यादि पृष्टा सती 'वसामि
नित्यं सुभगे प्रगल्भे' (६) इत्या-
दिना स्वनिवासयोग्यानि स्था-
नान्याचख्यौ... .. २५
१२ ५४ 'स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्पर्शः क-
स्याधिको भवेत्' (१) इति युधि-
ष्ठिरेण पृष्ठो भीष्मो भंगास्वनशक-
संवादरूपमितिहासं व्याहरन्नु-
त्तरमाह स्म—शक्रमायया स्त्रीत्वं
प्राप्तो भङ्गास्वनश्चिन्तयन्पौराभ्य-
ति स्त्रीत्वप्राप्तिवृत्तान्तमाख्याय
पुत्रेषु राज्यं न्यस्य यनं जगाम ।
राज्यं कुर्वन्सु भङ्गास्वनपुत्रेषु धै-
रमुत्पाद्य ताक्षाशयाभासेन्द्रस्त-
च्छ्रुत्वा शोचन्ती तापसी ब्राह्मण-
रूपिणा तेन पृष्टा स्वस्य पूर्ववृत्तान्तं
कथयति स्म । पूर्ववृत्तान्तं कथ-
यित्वा प्रणामपूर्वकं क्षमां याचि-
त इन्द्रः प्रसन्नः सन् 'स्त्रीभावे जा-
तान्पुत्राजीययाम्युत पुरुषभावे
जातान्' (४३) इति पृष्टा स्त्रीभावे
जातान्पुत्रांसजीययेत्युवाच ता-
पसी । 'स्त्रीभावे जातेषु पुत्रेषु
कथमभ्यधिकः स्नेहः' (४६) इती

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्
 न्द्रेण पृष्टा तापसी 'त्रिष्यास्त्वभ्य-
 धिकः स्नेहो न तथा पुरुषस्य'
 (४७) इत्युवाच । तापसीवाक्येन
 तुष्टो देवेन्द्रः सर्वान्पुत्रान्सखीत्य
 'पुनः स्त्रीत्वं पुरुषत्वं वा वृणु' (४९)
 इति तेन उक्ता सा स्त्रीत्वमेव व-
 मे । तत इन्द्रेण 'पुरुषत्वं कथं त्य-
 क्त्या स्त्रीत्वं चोदयसे' (५१) इति
 पृष्टा सा 'स्त्रियाः पुरुषसंयोगे प्री-
 तिरभ्यधिका सदा' (५२) इत्यु-
 वाच... .. २७
 १३ ६ 'किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्रा-
 हिताधिना' (१) इत्यादिकं युधि-
 श्ठिरप्रश्ने मीष्मः 'काययाज्ञानोभि-
 रनुभं कदापि न विधेयम्' (२-६)
 इत्याद्युपदिदेश... .. २७
 १४ ४२९ 'त्वयाऽऽपण्य नामानि' (१) इत्या-
 दिना महादेवस्य नामानि कथये-
 त्यनुयुक्तो मीष्मः स्वस्य महादेव-
 गुणकथनासामर्थ्यमुद्गाढ्य तत्क-
 थनार्थं श्रीकृष्णं प्रेरयति स्म । मी-
 ष्मेण प्रेरितः श्रीकृष्णः श्रीमहादे-
 वस्य माहात्म्यं कथयन् जाम्बव-
 त्या पुत्रार्थं प्रार्थितस्य स्वस्योप-
 मन्पाराधने गमनं कथयति स्म ।
 तत्र गतं मां प्रत्युपमन्युर्महादेवमा-
 राधय तत्प्रसादात्ते पुत्रो भावि-
 ष्यति इत्युक्त्वा तस्य माहात्म्यं
 कथयन् महादेवाराधनाद्विरण्य-
 कशिपुप्रभृतीनां वरलाभादिकं
 माख्याय 'पुरा कृतयुगे तात ऋ-
 विरासीन्महायज्ञाः' (१११) इत्या-
 रभ्य 'ईदानीं स वरान् दत्त्वा त-
 त्रैयान्तरधीयत' (३६३) इत्यन्तेन
 ग्रन्थेन जनन्युपदेशात्स्वस्य महा-
 देवाराधनं, तत्स्तधनं, तुष्टात्तस्मा-
 द्वरलाभादिकं चोदीर्य त्वमपि प-
 ष्ठे मासि षोडश वरान् सपत्नी-
 कात्तस्मात्प्राप्स्यसि, जप्यमुपदे-
 श्यामीत्युक्त्वा मां दीक्षयामास,

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्
 उपमन्युना दत्तदीक्षस्य मम तप-
 सा तुष्टः प्रत्यक्षमागतो महादेवो
 'नमोऽस्तु ते श्राग्धत सर्वयोने'
 (४०७) इत्यादिना स्तुतः सन् 'वृ-
 णीष्याष्टौ वरान्कृणु' (४२९) इ-
 त्याद्यभ्यधानाम्... .. ४५
 १५ ११ 'धर्मं ददत्वम्' (२) इत्यादिषु म-
 त्प्रार्थितेष्वष्टसु वरेषु शिवेन दत्ते-
 पु तदनन्तरमुभापि मत्प्रार्थितान्
 'द्विजेष्वकोपम्' (६) इत्यादीनष्ट
 वरानदात् । तत उभयोरन्तर्हित-
 योः सतीरुपमन्युर्मतकथितं वरवृ-
 त्तं श्रुत्वा 'नास्ति शर्वसमो देवः'
 (११) इत्याद्युवाच... .. ४६
 १६ ७६ पूर्व जप्यमुपदेश्यामीत्यनेन प्रति-
 ज्ञातं शिवसहस्रनामस्तोत्रमाख्या-
 तुमुपोद्घाततया तण्डिनस्तपःकर-
 णं 'पवित्राणां पवित्रस्तधम्' (१२)
 इत्यारभ्य 'यत्पुरा लोककृज्जगी'
 (६६) इत्यन्तेन तत्कृतं स्तवमभि-
 धाय विशेषेण शिवदत्तवरादिकं
 चाचष्टोपमन्युः... .. ५०
 १७ १८२ उपमन्युः सहस्रनाम्नां वेदसार-
 त्वं ब्रह्मलोकात्प्रथमं तण्डिना प्रा-
 त्तत्वात्तंङ्कितत्वादिकं चोदीर्य
 'स्थिरः स्थाणुः' (३१) इत्यारभ्य
 'श्रीवर्धनो जगत्' (१५३) इत्यन्तेन
 तान्युपदिश्यैतत्प्रशंसापूर्वकं प्रा-
 त्तिपरंपरां चाख्यायैतत्पाठफल-
 मन्वाचष्ट... .. ७८
 १८ ८३ 'महायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपा-
 यनो मुनिः । पठस्व पुत्र भद्रं ते
 प्रीयतां ते महेश्वरः' (१) इत्यादि-
 नाऽध्यायेन व्यासादीनां शिव
 माहात्म्यकथनं कृष्णस्य च तत्क-
 थनपूर्वकं सहस्रनामपाठफलकथ-
 नं चाख्यातयान्वैशम्पायनः... .. ८१
 १९ १०३ 'यदिदं सहधर्मेति प्रोच्यते भर-
 तर्षभ । पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणा-

श्लो० विषयः पृष्ठम्
 'मेतत्कथं स्मृतम्' (१) इत्यादिके
 युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो दिशाष्टाव-
 क्रसंवादरूपमितिहासमभिदधदु-
 त्तरमाह स्म--यदान्यनामकः क-
 श्चिदपिः स्वकन्यां याचितुमाग-
 तायाष्टावक्राय 'उत्तरां दिशं ग-
 न्वा तत्र स्थितां वृद्धां स्त्रियं दृष्ट्वा
 ततो यिनितुतो मत्कन्यायाः पा-
 णिं ग्रहीष्यसि' (२४) इत्यभ्य-
 भाषत । यदाभ्यवाक्याभिर्गतोऽ-
 ष्टावक्र उत्तरस्यां हिमालयमार-
 भ्य कैरातस्थानपर्यन्तं गत्वा ततोऽ-
 धस्ताद्रमणीये वनोद्देशे काञ्चनगृ-
 हमपश्यत् । कुत्र मम धासो भवे-
 दिति चिन्तनपूर्वकं काञ्चनगृहद्वार-
 यागतस्याष्टावक्रस्य 'अतिरिचं स-
 मनुप्राप्तम्' (६७) इत्यादिकं वा-
 क्यं श्रुत्वा पूर्वोक्तादृष्टहासिर्गताः
 सप्त कन्या 'गृहं प्रविश' इत्युबु-
 स्तं प्रति । ततोन्तर्गृहगतोऽष्टाव-
 क्रः स्ववाक्याभिर्गतासु कन्यासु
 निद्रां कुर्वस्तत्र स्थितामेकाकिर्ना
 वृद्धां प्रति 'रजन्यतिवर्तते त्वम-
 पि स्वपिहि' (७६) इत्युवा-
 च, तच्छ्रुत्वा सापि द्वितीये शय-
 ने सुष्वाप । रात्रौ शीतजामार्तिं
 व्यपदिद्याष्टावक्रशयनमारुह्य त-
 मालिङ्ग्य मां भजस्वेत्यापुक्तयतो
 'परदारानहं मद्रे' (८८) इत्यादि-
 ना प्रत्याख्याय 'वत्स्येऽहं याव-
 दुत्साह' (९७) इत्यादिना तत्र
 निवाससंगीकृत्य 'देवतेयं गृह-
 स्यास्य' (१००) इत्यादि चिन्तयं-
 स्तां रात्रिमतिघाहयति स्म... ८५
 २६ ततः प्रसाते स्त्रिया आनीतेनोद-
 कादिना स्नानादि विधाय रात्रौ
 शयने सुप्तेऽष्टावक्रे पुनस्तच्छयन-
 मागताया वृद्धायास्तस्य चोक्ति-
 प्रत्युक्तयः... ८७
 २९ 'न विभेति कथं सा स्त्री शापाश्च

श्लो० विषयः पृष्ठम्
 परममुतेः' (१) इत्यादिके युधि-
 ष्ठिरप्रश्ने तदुत्तरमाह भीष्मः ।
 'रूपं विकुरुषे कथम्' (२) इत्य-
 ष्टावक्रेण पृष्ट्वा वृद्धा 'जिज्ञासेयं
 प्रवृत्ता मे' (४) इत्यादिना त्वद्वि-
 स्थिरीकरणार्थमागतां मामुत्तरां
 दिशं विद्धि स्त्रीणां चापलं त्वया
 दृष्टं, कन्यापित्रा प्रेषिताहं त्वामु-
 पदिष्टवती, गच्छ इत्युवाच ।
 तच्छ्रुत्वा परावृत्तोऽष्टावक्रो यदा-
 न्यकन्यां परिणीय स्वाधमे
 सुखं वसति स्म... ८८
 २२ ४१ 'किमाहुर्भरतश्चेष्ट पात्रं विप्राः
 सनातनाः । ब्राह्मणं लिङ्गिनं चैव
 ब्राह्मणं वाऽप्यलिङ्गिनम् (१) इति
 युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः 'स्ववृत्तिम-
 भिपन्नाय लिङ्गिने चैतराय च'
 (२) इत्यादिना ब्राह्मणानां पात्र-
 त्वं तद्विषये पृथ्वीकाश्यपाग्निमा-
 र्कण्डेयानां मतं व्याजहार । 'य-
 दि ते ब्राह्मणा लोके' (१६) इत्या-
 दिनाऽध्यायशेषेण युधिष्ठिरभी-
 ष्मयोः प्रश्नोत्तराणि... ९०
 २३ १०३ 'आदिकाले च दैवे च पित्र्येऽपि
 च पितामह । इच्छामीह त्वयाऽऽ-
 ख्यातं विहितं यत्सुरर्षिभिः'
 (१) इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो दै-
 वादिकर्मणां कालम्, आदौ यो-
 ग्यायोग्यब्राह्मणान्, आदौ भवेयं
 द्रव्यम्, आद्याद्यवसाने ब्राह्मणदेय-
 प्रतिवचने विशेषं, दातृप्रतिग्रही-
 त्रोर्धर्माधर्मौ च निरूपयति स्म ।
 'दैवं पित्र्यं वा केपु दत्तं महाफलम्'
 (४८) इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो
 दानयोग्यं पात्रं, निरयस्वरयोः
 साधनभूतानि कर्माणि चाचष्ट ९५
 २४ १२ 'हिंसां विनाऽपि केन कर्मणा ब्र-
 ह्महत्या भवति' (१) इति युधि-
 ष्ठिरप्रश्ने ब्राह्मणघातिनो जनादय-
 रूपयद्भीष्म ... ९५

अ० श्लो०

विषयः

शृष्ठम्

२५ ७१

'पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि वक्तुमर्हसि' (१) इति युधिष्ठिरप्र-
प्रश्ने भीष्मो गौतमगिरःसंवा-
द-
मुखेन तान्यभ्यधात् ... ९८

२६ १०६

शरशय्याधिष्ठितं भीष्मं द्रष्टु-
मागतानि विसिद्धप्रभृतीनामिवाद्य
युधिष्ठिरः 'के देशाः के जनपदाः'
(२५) इत्यादि पप्रच्छ भीष्मं प्रति।
भीष्मः शिलोच्छ्रवृत्तिसिद्धयोः
संवाद्मुखेन सर्वप्रश्नोत्तराण्य-
भिधाय तद्वृष्टान्तेन युधिष्ठिरमुप-
विदेश... १०२

२७ ३०

युधिष्ठिरो भीष्मं प्रशस्य 'ब्राह्म-
ण्यं प्राप्नुयाद्येन तन्मे व्याख्यातुमर्ह-
सि' (३) इति पप्रच्छ। भीष्मो
ब्राह्मणस्य दुष्प्राप्यत्वमाख्याय ब-
हुषु योनीषु भ्रमतः कस्मिंश्चिज्ज-
न्मनि तत्प्राप्यते इत्येतद्विषये म-
तंगदर्भीसंवाद्कूपमितिहासं
व्याजहार। गर्दभयुक्ते रथे स्थि-
त्वा गच्छन् मतङ्गो गर्दभं नासि-
कायां प्रतोदेनातुदत्तदा दुःख-
व्याकुला गर्दभी 'मा शुचः पुत्र
चाण्डालस्तथभितिष्ठति' (११) इ-
त्याद्युवाच गर्दभं प्रति। मतङ्गः
प्रश्नमुखेन स्वजन्मवृत्तान्तं तस्याः
श्रुत्वा स्वगृहभागस्य स्वपित्रे त-
द्विवेच्य तपश्चचार। तपसा तुष्ट
इन्द्रो ब्राह्मण्यं वृण्वानं तं प्रत्या-
चक्षयौ... १०४

२८ १६

पुनर्ब्राह्मण्यप्रेप्सया कठोरं तपः
कुर्वन्तं मतङ्गं प्रति पुनरिन्द्र
आगत्य ब्राह्मण्यं प्राप्ते दौर्लभ्यं
प्रत्यपादयत् ... १०५

२९ २६

पुनस्तपः कुर्वन् मतङ्गः 'चाण्डाल-
योनी जातेन नाप्राप्यं वै कणञ्चन'
(४) इतीन्द्रेणोक्तं 'किं मां तुदसि
दुःखतिम' (१३) इत्याद्युवाच।
परार्थं प्रार्थितेन्द्रेण वृणीष्वेत्यु-

अ० श्लो०

विषयः

शृष्ठम्

३० ६७

को मतङ्गः 'यथा कामविहारी
स्याम्' (२२) इत्यादिकं वरं ययात्रो
'छन्दोदेव इति ख्यातः' (२४) इत्या-
दिना छन्दोदेवनाम्ना प्रासिद्धः
स्त्रीणां पूज्यो ब्रविष्यसीति वरं
दत्वेन्द्रोऽन्तर्देव... १०६

'धीतहृदयश्च नृपतिः धृतो म-
विप्रतां गतः। तदेव तावद्वाङ्मेय
श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो' (३) इत्या-
दियुधिष्ठिरप्रश्ने तत्कथयति स्म
भीष्मः। मनुवंशे चर्चतिमारभ्य
प्रचलिते तत्र सुदेवस्य तनयो
दियोदासो राज्येऽभिपिको वैत-
हृदयैः पराजितः पलायमानो भर-
द्वाजाश्रमं जगाम। तत्र गत्वा
दियोदासेन 'भगवन्वैतहृदयैर्मैयुजे
यशः प्रणाशितः। अहमेकः परिघ-
नो भवन्तं शरणं गतः' (२६) इत्युक्तो
भरद्वाजः पुनरिष्ट 'चकार। तत्प्र-
सादादियोदासादुत्पन्नः प्रतर्दन-
नामा पुत्रो जातमात्रक्योदश-
वर्षवयस्को वैतहृदयैः सह युज्यार्थं
जगाम। वैतहृदयैः सह युजे प्रवृत्ते
प्रतर्दनेन पराजितो धीतहृदयो
भृगोराश्रमं जगाम। तमनुगच्छता
प्रतर्दनेन 'विसृज्य धीतहृदयम्' (५०)
इत्युक्तो भृगुः 'नात्र कश्चित्क्षत्रियः'
(५३) इत्युवाच। भृगुवाक्यं श्रुत्वा
'मया स्वजातिं त्याजितो धीत-
हृदयः' (५६) इति सहर्षं धत्त प्रत-
र्दनो भृगुणानुमोदितो यथागत-
मगच्छत्। भृगुवचनात्प्राप्तब्राह्म-
ण्यार्हताहृदयाद्गृहसमदमारभ्य
शौनकपर्यन्तो ब्राह्मणसृष्टिमभिधा-
यैवमित्यादिनोपसंजहार भीष्मः
... १०८

३१ ३६

'के पूज्या वै त्रिलोकेऽस्मिन्' (१)
इति युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भी-
ष्मो नारदवास्तुदेवसंवादानुयाय
मुखेनोत्तरमभ्युवाच। ब्राह्मणा

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		संपूज्य ब्रह्माज्ञालिखितः श्रीकृष्णे- न 'मगधन्काग्रमस्यसि' (३) इति पृष्ठो नमस्करणयोग्यान् निर्दिश्य तेषां पूजनार्थमुपदिदेश ... १०९				मिप्रायेण शक्रशंवरसंवाद् रूप- मितिहासं व्याजहार भीष्मः ११५	
३२	३९	'शरणागतं ये रक्षन्ति' (२) इत्यनेन शरणागतरक्षकस्य किं फल- मिति पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मः इयेन कपोत्तीयाख्यानं विवृण्व- त्पुनरुद्वैरयत् । इयेन भयात्स्व- समीपे शरणागतं कपोतं मोच- यितुं वृषद्वर्गे राजनि इयेन प्रार्थ- यति स तं प्रति 'एतच्छुभं तुलया धृतं स्वमांसं देहि' (२२) इत्युवाचा तथा कर्तुं प्रवृत्तो राजा यदा स्व- मांसं तत्पयोतं नाभयत्तदा स्व- देहं तुलया मधृत । तेन तुष्टैरिन्द्रा- दिभिरमृतवर्षणेनोर्जायितो राजा विमानमारुह्य स्वर्गं जगाम । एतदुष्टान्तेनान्यस्यापि शरणागत- रक्षकस्यैवं फले भविष्यतीत्युक्तवै- तदाख्यानध्वजपठनफलमपि — व्यादिशङ्कीष्मः ... १११		३७	२८	'अपूर्वश्च भवेत्पात्रम्' (१) इत्या- दिना पात्रविशेषं पृच्छति युधि- ष्ठिरे भीष्मः 'किया भवति केषां- चित्' इत्यादिना अपूर्वादीनां सर्वे- षां पात्रत्वमाख्यातवान् । 'अपीड- या च भूतानां इत्यादिना' दीय- मानद्रव्याभिमानिनी देवता न दुःखं कुर्यात्तादृशं पात्रं किमिति पृच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मः 'ऋत्विक्पुरोहिताचार्याः' (६) इत्य- नेन मुख्यं तथाविधं पात्रमभिधाय 'अतोऽन्यथाघर्तमानाः' (७) इत्या- दिनाऽपात्रतावीजं च विवृत्य 'एवं नरो घर्तमानः' इत्यादिनो- पसंजहार ... १२६	
३३	२७	'किं राज्ञः सर्वकृत्यानां गरीयः' (१) इति पृच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मो ब्राह्मणपूजायाः कृत्यतमं यत्तु ब्राह्मणानां पूज्यत्वं विवृण्वन् प्रशंसामाहस्म ... ११२		३८	३०	'स्त्रीणां स्वभावं श्रोतुमिच्छामि' (१) इति युधिष्ठिरप्रश्ने तदुत्तरं व- दन् भीष्मो नारदपंचचूडासंवाद् मुदीरयति स्म । स्त्रीस्वभावं परि- ज्ञातुं नारदेन पृष्टा पञ्चचूडा स्त्रीणां स्वभावमकथयत् ... ११८	
३४	३१	पुनर्ब्राह्मणानां माहात्म्यं कथयन् भीष्मो 'मातरं सर्वभूतानाम्' (२१) इत्यादिनाऽध्यायशेषेण वासुदेव- पृथ्वीसंवाद् रूपमितिहासमाख्या- यैतन्निदर्शनेन 'स्वमपि ब्राह्मणान् पूजयेथाः' (३१) इत्युपदिदेश ११३		३९	१४	'इमे वै मानवा लोके' (१) इत्या- दिना स्त्रीनिदापूर्वकं 'कस्ताः शक्ते रक्षितुं स्यात्' (१३) इति युधिष्ठिरः पप्रच्छ ... ११८	
३५	२३	'जन्मनेव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते । नमस्यः सर्वभूता- नामतिथिः प्रसूताप्रमुक्' (१) इत्या- दिनाऽध्यायेन ब्राह्मणानेव प्रशंसं भीष्मः ... ११४		४०	६०	पूर्वाध्यायगतप्रश्नोत्तरं वदन् भीष्मः स्त्रीणां स्वभावादिकं विवृ- त्य 'प्रमदाश्च यथा सृष्टाः' (३) इत्यादिना तासां सर्जनादिवि- धानं सकारणमभिधाय तद्र- क्षणस्याशक्यत्वं निरूप्य 'यथा रक्षा कृता पूर्वम्' (१६) इत्यादिना विपुलकृतगुरुस्त्रीरक्षणाख्यान- माचख्यौ । देवशर्माः कश्चिदपि र्य- शार्थमन्यत्र गच्छन् स्वभार्यो रुचिनास्त्रीमिन्द्राक्षितुं स्वाशि- ष्यं विपुलमादिश्येन्द्रस्य पञ्चकत्व- त्यस्फुटीकरणार्थं तस्यानेकवि-	
३६	१९	पुनर्ब्राह्मणप्रशंसामेव कुर्वन्सुरा- णामपि श्रीब्राह्मणप्रसादलभ्येत्य-					

अ० श्लो०

विषयः पृष्ठम्

धानि रूपाणि द्याचक्षुषी । गुरुवा-
क्यं श्रुत्वा रुचिरक्षणोपायं चिन्त-
यन् विपुलो योगधारणया तस्याः
शरीरमलक्षितः प्रविश्य सर्वाण्य-
ज्ञान्यरूपतः... १२०
४१ ३६ देवशर्मणे आश्रममागत इन्द्रो
विपुलयोगवलेन रुद्राया रुच्या
उत्थानाद्यसामर्थ्यं दृष्ट्वा दिव्य-
चक्षुषा तच्छरीरे विपुलमालोच्य
ज्ञापयति : 'अजितेन्द्रिय दुर्बुद्धे'
(२०) इत्यादिकं विपुलवाक्यं
श्रुत्वाऽन्तर्दधे। इन्द्रे गते मुहूर्तान-
न्तरं यज्ञं निर्वाप्य आश्रममागताय
देवशर्मणे शरीरप्रवेशश्चर्य सर्व-
मिन्द्रवृत्तं निवेद्य भार्यामनिन्दि-
तां न्यवेदयद्विपुलः । तेन तुष्टेन
गुरुणा वरदानपूर्वकमनुज्ञातोऽनु-
त्तमं तपश्चचार... १२१
४२ ३३ अथ कदाचिद्विभगिन्या चित्र-
रथपत्न्या प्रभावत्या विवाहोत्स-
वार्यमाहता रुचिर्गच्छन्ती मध्ये-
मार्गं कस्याश्चिद्विहायसा गच्छ-
न्त्या अप्सरसः शरीरात्पतितानि
दिव्यपुष्पाणि धृत्वा तद्गृहमगमत्।
तया धृतानि पुष्पाणि दृष्टवत्या
भगिन्या प्रेरिता सा भर्तारं द्य-
जिज्ञप्त्वा तद्वाक्याद्देवशर्मा पुष्पा-
ण्यानेतुं स्वशिष्यं विपुलमादिदेश।
गुरुणा प्रेरितो विपुलः पुष्पपतन-
देशं गत्वा स्वतपःप्रमादात्पुष्पा-
ण्यादाय परावृत्तः पथि विवद-
मानस्य मिथुनस्य 'यद्यावयोर्मध्ये
योऽनुत्तं दृष्टात्स विपुलप्राप्यां
गतिं गच्छेत्' (२१) इति शपथं
श्रुत्वाप्रे गच्छप्रसिद्धीत्यमानानां
पण्णां पुरुषाणां तथैव शपथं
श्रुत्वाऽनुत्ततश्चोपानगरीमेत्य गु-
रवे पुष्पाणि ददाति स्म ... १२३

२७ भार्गव्या किं दृष्टमिति गुरुणा
पृष्ठो विपुलो 'प्रार्थय मिथुनं किं

अ० श्लो०

विषयः पृष्ठम्

तत्के च ते पुरुषा विभो' (३)
इत्याद्युवाच । शिष्योक्तिं श्रुत्वा
देवशर्मा 'यद्वैतन्मिथुनं ते राश्य-
हनी, ये च ते पुरुषास्ते पदं ऋ-
तवः, एते पुरुषस्य रहस्यकृतं जा-
नन्ति' (७) इत्याद्याख्याय भार्य-
या शिष्येण च सह स्वर्गमास्थाय
मुमोद । भीष्म इदमाख्यायानं मार्क-
ण्डेयेन मां प्रति कथितमित्युपस्था-
ह्याणां रक्षणस्यावश्यकर्तव्यत्व-
मुपदिश्य पुनः स्त्रीरक्षणस्याशक्य-
त्वमभिदधाति स्म... १२४

४४ ५६ 'यन्मूलं सर्वधर्माणाम्' (१) इत्या-
दिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः शील-
वृत्तादिसम्पन्नाय कन्या देयते
प्रतिपाद्य ब्राह्मादीन् विवाहमे-
दान् ब्राह्मणादिवर्णान् विवाहसं-
ययादिकं चावष्ट । 'शुल्कमन्येन
दत्तं स्यात्' (१९) इत्यादिके यु-
धिष्ठिरप्रश्ने 'यत्किञ्चित्कर्म मानु-
ष्यम्' (२१) इत्यादिनोत्तरं द्या-
जहार भीष्मः । कन्यायां प्राप्तशु-
ल्कायाम्' (२८) इत्यादि पृच्छन्तं
युधिष्ठिरं प्रति 'नैव निष्ठाकरं शु-
ल्कम्' (३१) इत्यादिना विवाह-
निष्ठां प्रतिपाद्य 'अहं विचित्रवी-
र्यस्य' (३८) इत्यादिना वीर्यस्या-
पि शुल्ककर्मं निरूप्य दाहोत्क्रमो-
क्तं सत्यवज्जनसंवादं कथयति
स्म भीष्मः... १२७

४५ २३ 'कन्यायाः शुल्कं दत्त्वा तत्पतिर्ना-
गतश्चेत्तदा तस्याः का गतिः ?'
(१) इति युधिष्ठिरप्रश्ने 'याऽपुत्रक-
स्य ऋद्धस्य' (२) इत्यादिना तदु-
त्तरमभ्यभाषत भीष्मः । 'अथ केन
प्रमाणेन' (१०) इत्यादिना कन्या-
याः पितृधनहास्तिवधिपथके यु-
धिष्ठिरप्रश्ने 'ययैवात्मा तथा पुत्रः'
(११) इत्यादिना तदुत्तरं कथय-
न्भीष्मः कन्यायाः पुत्रतुल्यत्वेन त-

अ. श्लो.	विषयः	पृष्ठम्	अ. श्लो.	विषयः	पृष्ठम्
	स्यास्तत्पुत्रस्य दौहित्रस्य च धनहारित्वं प्रतिपाद्य विक्रयपूर्वकमासुरेण विधिना परिणीतायां कन्यायां तत्पुत्रो धनहारी नेत्युक्त्वाऽऽसुरविद्याहनिन्दाविषये यमगीतां गायामाह स्म... १२९			मनुकोशः' (३४) इत्यादिना तेषां साधारणधर्मानामाभ्य स्त्रीषु प्रसङ्गवर्जनमुपदिशति स्म । 'सङ्कृत्योनिजो नरः कथं श्रेयः' (३९) इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः कर्मानुरोधेन योनिशुद्ध्यादिकं जानीयादित्याद्य... १३५	
४६ १५	'प्राचेतसस्य वचनम्' (१) इत्यादिना कन्याज्ञातयो धनं स्वयं न गृह्णन्ति किन्तु कन्यालङ्काराद्यर्थं धिनियुज्यते स न विक्रय इति प्रतिपाद्य 'पितृभिर्भ्रातृभिश्चैव' (३) इत्यादिना स्त्रियं प्रशशंस भीष्मः ... १३०		४९ २८	'गृहि तात कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक् पृथक् । कीदृश्याः कीदृशाश्चापि पुत्राः कस्य च केच ते' (१) इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्म 'आत्मा पुत्रश्च विहेयः' (३) इत्यादिना विंशतिप्रकारान् पुत्रान् प्रदर्श्य पुनः प्रश्नोत्तरभावेन तेषां स्वरूपादिकं वर्णयति स्म... १३७	
४७ ६१	'यथा नरेण कर्तव्यम्' (३) इत्यादिना ब्राह्मणस्य वर्णचतुष्टयसम्बन्धिनां चतसृषु भार्यास्तृप्तानां पुत्राणां कथं दायभागत्वमिति पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मस्तत्प्रकारं कथयित्वा तत्र शूद्रापुत्रस्य दशमभागहारित्वमाख्याय स्त्रीणां भर्तृदाय उपभोगफल इत्याद्याह स्म । 'शूद्रायां जातस्य कथं दशमो भागः' (२७) इति युधिष्ठिरेण पृष्ठो भीष्मो 'दारा इत्युच्यते लोके नास्मैकेन परन्तप । प्रोक्तेन चैव नास्माऽयं विशेषः सुमहान् भवेत्' (३०) इत्यादिना शूद्रा अपि दारत्याविशेषात्तत्पुत्रस्य दशमभागहारित्वमिति फलतोऽभिधाय युधिष्ठिरप्रश्नानुरोधेन क्षत्रियादीनामपि विभागनियमं व्याजहार... १३२		५० ९७	'दर्शने कीदृशः स्नेहः' (१) इत्यादिना परपीडादर्शने परैः सह संवासे च कीदृशः स्नेह आनुशंस्यं च कर्तव्यं तत् गवां माहात्म्यं चेति युधिष्ठिरेण कृते प्रश्नद्वये तन्नेपोभयोरुत्तरं यद्वन्नहुपक्षधनसंवादरूपमितिहासं व्याहरञ्जीष्मः । द्वादशवर्षपर्यन्तं जले निरुच्य तपः कुर्वन्त्ययनः कदाचिन्निपादैर्जालं प्रसार्य मत्स्यैः सहान्कृष्टो व्याकुलान्मत्स्यानालोक्य कृपाविष्टो बभूव । व्यवनं दृष्ट्वा प्रसादं प्रार्थयन्तो निपादाः 'प्राणोत्सर्गं विसर्गं वा मत्स्यैर्यास्याम्यहं सह' (२५) इत्यादिकं तद्वाक्यं श्रुत्वा नहुपाय राज्ञे न्यवेयन्... १३८	
४८ ५०	'अर्षालोभाद्वा कामाद्वा' (१) इत्यादिना वर्णसंकरकारणकथनपूर्वकं संकरजातानां धर्म-कर्मविषयेऽनुयुज्जाने युधिष्ठिरे भीष्मो 'भार्याश्च तस्मिन्' (४) इत्यादिना पारशवादि नामकथनपूर्वकं संकरजातीयानाख्याय तद्धर्माणामनियतत्वं प्रदर्श्य 'आनुशंस्य-		५१ ४८	निपादवाक्यं श्रुत्वा व्यवनसमीपमागत्य 'करवाणि प्रियं किं ते' (४) इत्याद्यभिदधानो नहुपो 'मूल्यं दत्त्वा निपादेभ्यो मां मोचय' (५) इति तेनोक्तो मूल्यत्वेन स्वराज्यं सर्वं कल्पयति स्म । 'समग्रमपि ते राज्यं न मम मूल्यमतोऽपि भूयः प्रकल्पय' (१३) इत्युक्तवति व्यवने तद्वाक्यं श्रुत्वा चि-	

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

न्तयति नहुषे तं प्रति गवि जातो
वनचरो मुनिरागत्य गां मूल्य-
त्वेन कल्पयेत्यप्रवीत । गवि जा-
तस्य मुनेरुपदेशाद्भूतेन नहुषेणा-
गत्य 'उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रं गवा
क्रीतोऽसि भार्गव' (२५) इत्युक्त-
श्च्यवनस्तदङ्गीकृत्य गोमाहात्म्यं
वर्णयामास । च्यवनप्रसादान्म-
त्स्यैः सह निपादेषु स्वर्गं गतेषु-
यिस्मिन्तो नहुषश्च्यवनगविजा-
ताभ्यां वरं लब्ध्वा स्वकीयं पुरं
जगाम... १४०

५२ ३९

'संशयो मे महाप्राज्ञ' (१) इत्या-
दिना परशुरामविश्वामित्रयोरुत्प-
त्तिविषये पृष्टो भीष्मश्च्यवनकुशि-
कसंवादरूपमितिहासं कथयितुमा-
रेमे । च्यवनः स्ववंशे क्षत्रधर्मिणो
रामस्य जननं कुशिकवंशे ब्राह्म-
णस्य विश्वामित्रस्य जननं च पूर्व-
मेवागत्य कुशिकवंशं दम्भुकामः
कुशिकमागत्य त्वद्गृहे वस्तुमि-
च्छामीत्यवादीत् । तदुत्वा कुशि-
केन मधुपर्कसमर्पणादिना सत्कृत्य
प्रार्थितश्च्यवनः 'अहं कंचिन्नि-
यममारप्स्ये' (२१) इत्याशुवाच ।
द्वंपतीभ्यां तदङ्गीकृत्य निवेदिते
गृहोद्देशे प्रवेशितश्च्यवनो राज्ञौ
स्वामिलिपितमन्त्रं भुक्त्वा स्वप्या-
म्यहं युवाभ्यां पादसंवाहनं कार्यं
न चाहं बोधयितव्यः' (२१) इत्यु-
क्त्वा सुष्वाप, तौ च यथाज्ञसम-
कुरुताम् । एवमेकार्षितदिना-
न्येकपात्रं सुप्तौ निराहाराभ्यां
दम्पतीभ्यां सेव्यमानोऽकस्मादु-
त्थाय गृहाधिष्ण्य ताभ्यामनु-
गतौ गच्छन्नकस्मादन्तर्हितौ व-
भूव ... १४१

च्यवनेऽन्तर्हिते राजा किमक-
रोदिति शुधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मस्त-
दुत्तरमाह—अन्तर्हिते च्यवने तं

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

गधेपयन्तौ दम्पती धान्तौ यदा
स्वगृहमागत्य पश्यतस्तदा शयन-
स्थं तं दृष्ट्वा पूर्ववदेव तत्पादसंवा-
हनं चकतुः । पुनः प्रतिबुद्धश्च्यव-
नः स्वाश्रया राजानीतामभ्यङ्गसा-
मग्रीमनादत्यान्तर्धाय पुनः स्नातं
सिंहासनारूढमात्मानं दर्शयन्
राज्ञा प्रार्थनापूर्वकं समानीता-
न्नानाविधान्भोज्यपदार्थान् शय-
नासनादिभिः सह दाहयामास ।
एवमप्यविकृतौ तौ द्वंपती दृष्ट्वा
'भार्यया सह त्वं मां सांप्रामिक-
रयेन वह' (२७) इत्याज्ञप्तेन राज्ञा
सज्जीकृते रथे भारुह्य तौ द्वंपती
धुर्यस्थाने संयोज्य गच्छन् कशा-
प्रहरादिकं सहन्तावपि निर्विका-
रौ तावालोच्य राज्ञोऽनेकधिष्-
वसु विततार । एवमप्यविकृतौ
तावालोच्य प्रसन्नश्च्यवनो 'रम-
णीये गंगातीरेऽद्य वसामि त्वं गृहं
गच्छ त्वो मामत्रैव द्रक्ष्यसि' (५७)
इत्युक्तो राजा भार्यया सह गृहं
गत्वा सुखं सुष्वाप ... १४३

५४ ४०

प्रातस्त्यतो राजा भार्यया
सह पूर्वसङ्केतिते वने यावदाग-
च्छति तावत्तस्मिन्वने दिव्यं प्रा-
सादं पर्वतस्तरिमुक्षप्रभृतीन् दि-
व्यभावसमन्वितान् दृष्ट्वा भार्यायै
तत्रत्यमाश्चर्यं कथयति स्म । अने
केषु स्थलेषु दृश्यमानं पुनर्वनादि-
ना सहान्तर्हितमालोच्य यिस्मि-
तं राजानमाह्वय वरं याचस्वेत्यु-
वाच च्यवनः । कुशिकस्तु 'अग्नि-
मध्य इव त्वत्सन्निधौ वसन्नदग्धो
यश्च मे कुलं तत्त्वया प्रातमयमेव मे
वरः' (३७) इत्यभिधाय यदि प्रसन्न-
स्थं तर्हि मे कश्चित्संशयोऽस्ति तं
व्याख्यातुमर्हसीत्युवाच ... १४५

५५ ३७

'वरश्च गृहतां मत्तः' (१) इत्या-
दि च्यवनप्राकयं श्रुत्वा 'यदि

५३ ६८

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		प्रीतोऽसि मगधन्' (२) इत्यादि- ना स्वगृहवासादिविषये कारणं पृच्छति कुशिके च्यवनः 'शृणु स- र्वमशेषेण' (१०) इत्यादिना तत्क- थयित्वा 'एधमेतद्यथाऽऽस्य त्वम्' (३०) इत्यादिना त्वत्तत्तृतीयो ब्रा- ह्मणो भविष्यतीत्याह । मे कुलं विप्रतथं कथमेप्यतीति पप्रच्छ कु- शिकश्च्यवनम् ... १४६		४०	२०	आचरणादिना तुल्ययोर्वाच- मानायाचमानयोर्मध्ये कस्मै दा- नं श्रेष्ठमिति युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मोऽयाचमानाय यद्दानं त- च्छ्रेष्ठमित्याचक्ष्यौ ... १५३	
५६	२१	'अवश्यं कथनीयं मे' इत्यादि- ना च्यवनस्तत्कथयति सर्वम् १४७		६१	३८	'दानयज्ञयोर्मध्ये परलोके महा- फलं किम्' (१) इत्यादिके युधि- ष्ठिरप्रश्ने भीष्मो दानश्रैष्ठ्यकथनपु- र्वकं 'समुद्रः संप्रयच्छ त्वम्' (१२) इत्यादिना देयानि दानान्याख्याय राक्षोऽवश्यकर्तव्यं चोपदिश्या- रक्षतो राक्षः पापचतुर्धाशमाणि- त्वं जगाद... १५४	
५७	४४	'मुह्यामीध निशम्याच' (१) इ- त्यादिना अनुतापपूर्वकं 'शरीरं योक्तुमिच्छामि' (५) इत्यादि युधि- ष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा भीष्मो 'रहस्य- मद्भुतं चैव' (७) इत्यादिना मर- णानन्तरं यत्फलं येन साधनेन प्राप्यते तत्कथयामीति प्रतिजज्ञे । 'तपसा प्राप्यते स्वर्गः' (८) इत्या- दिना तपःफलं 'पानीयस्य प्रदा- नेन' (२०) इत्यादिना पानीयदा- नादिकलं 'सुवर्णशृङ्गेस्तु' (२७) इ- त्यादिना गधादिदानफलं चाभ्य- धाद्भीष्मः ... १४९		६२	९६	'इदं देयमिदं देयम्' (१) इत्या- दिना बहुदेयानां 'राक्षो किंस्वि- च्छ्रेष्ठं दानमिति युधिष्ठिरेणापुष्टो भीष्मो भूमिदानस्य श्रेष्ठत्वमभि- दधत्तद्विषये भूमिगीता गाथाः शकबृहस्पतिसंवादरूपमितिहासं भूमिदानफलादिकं चाचष्ट १५७	
५८	३३	'आरामाणां तडागानाम्' (१) इत्यादिना आरामतडागादिकरणे फलं पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मस्त- डागकरणफलमभिधाय 'अत ऊ- र्ध्वं प्रयक्ष्यामि' (२२) इत्यादिना पृथिविधृक्षजातीनां रोपणे फलं चोक्त्या तडागारामयज्ञानां करणस्य स्वर्गावाप्तिरूपं फलमु- पदिदेश ... १५०		६३	५२	'कानि दानानि लोकेऽस्मिन्' इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो नारदोपदिष्टमन्नदानस्य श्रेष्ठत्वमु- पदिश्य त्वमप्येतत्कुर्वित्यभिधा- यान्नदानप्राप्यान् लोफान् कथय- ति स्म ... १५९	
५९	४१	'यानीमानि वहिर्बैधाम्' (१) इ- त्यादिना दानानां मध्ये श्रेष्ठतमं दानं किमिति युधिष्ठिरानुयुक्तो भीष्मः 'अभयं सर्वभूतेभ्यः' (३) इ- त्यादिना श्रेष्ठानि दानान्यभिधा- य दानपात्रत्वेन ब्राह्मणानां श्रेष्ठ्यं वर्णत्रयपूज्यत्वं चाभ्यमापत १५२		६४		'नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं प्र- दीहि मे' (१) इति पृच्छन्तं युधि- ष्ठिरं प्रति भीष्मो देवकीनारद- संवादेतिहासकथनमुखेन तमुपा- दिशत् ... १६०	
				६५	१९	सुवर्णादिदानफलानि ... १६०	
				६६	६५	उपानहानविषये युधिष्ठिरप्रश्ने तत्फलमभिधाय पुनर्युधिष्ठिरप्र- श्नानुगोचेन तिलोत्पत्तिकथनपूर्व- कं तिलदानफलं ब्रह्मदत्तभूमिमागे देवानां यज्ञकथनपूर्वकं भूमिदान- फलं गोदानफलमन्नदानफलं चा- भ्यधाद्भीष्मः ... १६३	
				६७	१९	विस्तरेणाग्रादिदानफलं द्योतं	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मस्तद्व्र- चीव ... १६४				जहार । कदाचिदुद्दालको नियमं समाप्य 'नदीतीरे विसृष्टं मदी- यमिध्मादिकमानय' (५) इत्याहा- पयत्स्वपुत्रं नाचिकेतम् । स च नया ग्लाघितं तदनुपलभ्यागत्य 'तत्र तन्न पद्यामि' (६) इत्युवाच पितरम् । ततः स क्रुद्धेन पित्रा यमं पद्येत्याक्षतं तं जगाम । त- तः पिताऽनुतप्तः सन्न यावदभूष्य- मुश्रुत्तावद्यमेन सत्कारपूर्वकं वि- सर्जितो नाचिकेत आजगाम । ततः पित्रा पृष्टस्तत्रत्यं यमसंवादा- दिकं तत्र यमेनोक्तं गोदानमाहा- त्म्यं गवामभावे घृतधेन्यादिदा- नादिकं च व्याजहार नाचिकेतः ... १७०	
६८	३४	तिलादीनां दानफलव्यवणार्थं पुनर्युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मस्त- द्विष्ये यमब्राह्मणसंवादरूपमिति- हासमाचख्यौ । मध्यदेशे गङ्गायमु- नयोर्मध्ये पर्णशालाख्यग्रामे नि- वसन्तं शर्मिनामानं ब्राह्मणमानय, तन्निकटवासिनं तत्सदृशं तत्रा- मानं नानय' (७) इति यमाहां गृहीत्वा निर्गतेन दूतेनास्त्राविपरी- तमार्गतं ब्राह्मणं संपूज्य तत्प्रश्ना- नुलोपेन तिलदानादिमाहात्म्य- मुपदिश्य तं विसर्जयति स्म यमः । पुनरानीतमभीष्टं शर्मिणं प्रतिपू- ज्य तथैवोपदिश्य विसर्जयि- त्वा दीपादिदानं प्रशशंस यमः ... १६५		७२	१२	'उक्तं ते गोप्रदानं वै' (१) इत्या- दिनोक्तानुवादपूर्वकं गोप्रदानार्थां प्राप्यान् लोकान् ज्ञातुं युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः शक्रब्रह्मसंवादरूपमि- तिहासमाख्यत । 'स्वर्लोकावासिनां लक्ष्मीम्' (६) इत्यादिना 'कीदृशा गवां लोकाः' (७) इत्यादीन् प्रश्नां- श्चकारेन्द्रः... १७१	
६९	२२	'भूय एव क्रुद्धेष्ट दानानां वि- धिमुत्तमम् । कथयस्व महाप्राज्ञ भूमिदानं विशेषतः' (१) इत्यादिकं युधिष्ठिरप्रश्ने गोभूमिसरस्वतीनां दाने तुल्यफलत्वमभिधाय गो- दानं प्रशशंस । 'देयाः किलक्ष- णा गायः' (१४) इत्यादिना किं- लक्षणा देयाः कीदृशा न देया इत्यनुयुजाने युधिष्ठिरे 'असदृशा- य परम्पर्यं सुश्रुतयान्मृग्यादिने । हव्यकव्यव्यपेताय न देया गौः क- यञ्चन' (१५) इत्यादिनान्त्ययोरु- त्तरमभिधाय ब्राह्मणस्वापहारे दोषमाह स्म... १६६		७३	५०	एतत्प्रश्नाभिनन्दनपूर्वकमुत्तरं ददब्रह्मा गोलोकं तत्र वसतां सु- खं च निरूप्य तत्र गमनागमना- धिकारिणो गोप्रदानफलं, गोदा- नपात्रमनडुहानं तत्फलं चाख्या- तवान् ... १७३	
७०	३३	ब्राह्मणस्वापहारविषये नृगोपा- ख्यानमाख्यायान्ते यादवान्प्रति 'ब्राह्मणस्य न हर्तव्यम्' (३१) इ- त्यादिकं श्रीकृष्णेन कृतमुपदेशं कथयति स्म भीष्मः... १६८		७४	१५	'जानन् यो गामपहरेत्' (१) इति शक्रप्रश्ने ब्रह्मा गवामपहारादौ दोषमभिधाय गोदाने दक्षिणा- त्वेन सुवर्णं देयमित्यब्रवीत् । भी- ष्म एतदाख्यानप्रातिपरम्परामा- ख्यायैतत्पठनफलं कथयति स्म युधिष्ठिरं प्रति... १७४	
५७		विस्तरेण गोदानफलं श्रोतुं युधि- ष्ठिरेण पृष्टो भीष्म उद्दालकना- चिकेतसंवादरूपमितिहासं व्या-		७५	४१	'यतानां किं फलं प्रोक्तम्' (२) इत्यादिना युधिष्ठिरेण कृतानां	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		प्रश्नानां भीष्मेण दत्तानुत्तराणि १७५	
७६	३१	गोदानविधिध्वजार्थं युधिष्ठिरे- णानुयुक्तो भीष्मो गोदानं प्रशस्य तद्विधिमाख्याय गोदातुः फलं त- द्विषये निदर्शनार्थमुशीनरादीनां गोदानेन स्वर्गप्राप्तिं चाभ्याचष्ट १७८	
७७	३५	'गोप्रदानमुणान् सम्यक् पुनर्मै- ब्रूहि भारत' (१) इति युधिष्ठिरे- णानुयुक्तो भीष्मो 'वत्सलां गुण- सम्पन्नाम्' (४) इत्यादिनोत्तरं धत्न कपिलादानस्य श्रेष्ठ्यमाह । कपिलादानस्य विशेषफलध्व- जार्थं युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मस्त- त्कथयन्कपिलाया गोरूपस्यादि- धिषये वृद्धकथितमितिहासमाह । अमृतं पिबता प्रजापतिना निर्मि- तया सुरभ्या सौरमेयीषु निर्मि- तास्तु तद्वत्समुत्पन्ननिर्गते फेने महा- देवस्य शिरसि पतितं कुक्षं तं ध्वजवाहनयोर्वृषप्रदानेन पशुप- तिं चक्रे प्रजापतिः । 'एवमव्यग्र- घर्णानाम्' (३०) इत्यादिना क- पिलादानमाहात्म्यमाख्यायौत्प- त्याख्यानपठने फलं व्याजहार भीष्मः... .. १७९	
७८	३५	एतद्विषय एव भीष्मो वसिष्ठ- सौदाससंवाद्दरूपमितिहासमाच- ष्ट । 'त्रैलोक्ये परमं पवित्रं किम्' (३) इति सौदासेन पृष्ठो वसिष्ठो गवां परमपवित्रत्वं व्याहृत्य त- द्दानफलमभिदधाति स्म... १८०	
७९	३७	श्रेष्ठ्यप्राप्त्यर्थं गवां तपश्चरणं ताभ्यः प्रजापतेर्षरदानं चाख्या- य कपिलादिगोदानफलं कथ- यति स्म वसिष्ठः १८१	
८०	१७	'घृतक्षीरप्रदा गावः' (१) इत्या- दिना पुनर्धसिष्ठेन कथितं गोदान-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		माहात्म्यं श्रुत्वा सौदासो ब्राह्मणे- भ्योः बहु धनं दत्त्वा लोकानवा- पेत्याह भीष्मः १८२	
८१	४७	'पवित्राणां पवित्रं यत्' (१) इ- त्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो ग- वां परमपवित्रत्वं प्रतिपाद्य तद्विष- ये व्यासश्रुकसंवादरूपमितिहासं व्याजहार १८४	
८२	२७	गवां पुरीषस्य पावित्र्यमुद्दि- श्य युधिष्ठिरेणापृष्ठो भीष्मो गो- भिः धियाः संवादरूपमितिहास- मभ्यधात् । गोभिः 'काऽसि देवि कुतो वा त्वम्' (४) इति पृष्टा श्रीः स्ववृत्तान्तमाख्याय स्निघासार्यं स्थानमवाचत् । गवां धियाभ्यो- किप्रत्युक्त्यनन्तरमस्मच्छक्रुन्मू- त्रयोर्निघस (२४) इति गोभिरुक्ता श्रीः सहर्षं तदङ्गीचकार १८५	
८३	५२	भीष्मः पुनर्गोदानं प्रशस्य गवां परमपवित्रत्वविषये पितामह- शकसंवादरूपमितिहासमाचष्ट । 'गवां लोको देवानामुपरिष्ठात्कृतः' (१३) इति शक्रेण पृष्ठो ब्रह्मा दक्ष- दुहितुः सुरभ्यास्तपश्चरणं घरप्र- दानादिकं चाचख्यौ तच्छ्रुत्येन्द्रो- ऽपि गाः संमानयति स्म १८७	
८४	८२	'उक्ते पितामहेनेदम्' (१) इत्या- दिना पूर्वोक्तानुवादपूर्वकं सुवर्ण- स्यौत्पत्यादिधिषयके युधिष्ठिरा- नुयोगे भीष्मः सुवर्णौत्पत्तिकथने प्रतिज्ञाय स्वस्य शांतनौ मृते त- त्पिण्डदानार्थं गंगाद्वारगमनं पि- ण्डग्रहणार्थं भुवं भित्त्वा पित्रा निष्कासितो हस्तं शाल्वविचारे- णानाहत्य कृतं दर्भेषु पिण्डदानं तेन तृष्टानां पितॄणां स्वप्ने दर्शने तत्कथितं पितृद्वारफलकं स्वर्ण- दानं च कथयित्वा तदुपदेशनाहं तथाऽकारयमित्युक्त्यैतद्विषये एव जामदग्न्यायैसंवादितिहासमाह ।	

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

जामदग्न्य एकविंशतिवारं नि-
 क्षत्रियां पृथ्व्यां विधाय पावना-
 र्थं हयमेधेनेष्टाऽप्यात्मनोऽपाविज्यं
 मन्थानो मुनीनापृच्छय तदनुश्र-
 या वसिष्ठादीन् प्रति स्वपाविज्य-
 साधनं पप्रच्छ । वसिष्ठादयः प्र-
 शंसापूर्वकं सर्वदानेभ्यः श्रेष्ठं सु-
 वर्णदानं पाविज्यहेतुत्वेनाभिधा-
 य सुवर्णमाहात्म्यविषये इतिहा-
 सं कथयन्तो हिमालये शिवपार्व-
 त्योर्विवाहे निवृत्ततत उभयोः स-
 मागमे उत्पद्यमानादपत्यात्पराभ-
 यमाशङ्कमानेर्द्वैः प्रार्थिते रुद्रे ऊ-
 र्ध्वरेतसि संपन्ने प्रजोत्पादननि-
 रोधेन क्रुपितायाः पार्वत्या अग्नि-
 रहितान् देवान् प्रति प्रजोच्छेद-
 रूपं शापं चाभ्यदधुः । रुद्रेण धृतं
 रेतः किञ्चिद्भुवि स्कन्मग्नौ पतितं
 सद्रवुधे । पतस्मिन्काले तारका-
 सुरतापिता देवा ब्रह्माणं शरणं
 जग्मुः ... १८९

८५ १६८ तारकासुरवृत्तान्तं श्रुतवता ब्र-
 ह्मणा 'हुताशनो न तत्रासीत्'
 (८) इत्यादिना पार्वतीशापका-
 लेऽग्निस्तत्र नासीदिति 'सोऽपत्य-
 मुत्पाद्य गुप्ताकं कार्यं करिष्यति'
 (१२) इति कथितं श्रुत्वाऽग्निशो-
 चार्थं देव्यं निर्द्वेष्टुः । अग्निमन्त्रि-
 ष्यन्तो देवा जलेऽश्वत्ये शमीगमं
 चाग्निस्त्विति क्रमेणाख्यातवतोऽ-
 ग्निशप्तान् मण्डूकद्विरदशकान्वर-
 दानेनानुगृह्य शमीगमंऽग्निं दह-
 शुः । 'वृत यद्रवतां कार्यम्' (५०)
 इत्याद्यभिवाक्यं श्रुत्वा दैत्यपथ-
 समर्षोपत्योत्पादनार्थं देवैः प्रार्थि-
 तेनाग्निना गङ्गया मिथीभूय नि-
 हितं गर्भं सोढुमसमर्षा सा मेरु-
 पर्वते तमुत्पृज्याग्निप्रश्रानुरोधेन
 'जातरूपः स गर्भो वै' (७२)
 इत्यादिना तद्वृत्तान्तमाख्यायान्त-

रधात् । अग्निरपि देवकार्यं विधा-
 येष्टं देशं जगाम । स एव गर्भः
 शरवणं प्राप्य वृद्धः सन् स्कन्-
 त्वात्स्कन्द इति कृत्तिकाभिः पो-
 पितत्वात्कार्तिकेय इति गुहावा-
 साद्गुहावास इति नामान्यथापेत्य-
 मिधाय 'एवं सुवर्णमुत्पन्नम्' (८३)
 इत्यादिना सुवर्णोत्पत्तिमुपसंज-
 हार वसिष्ठः । 'अपि चेदं पुरा
 राम श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनम्' (८७)
 इत्यादिना वारुणीं तनुं विघ्नतो
 युधिष्ठिरस्य यशवृत्तान्तं तत्र प्र-
 कारान्तरेणाग्नेः सकाशात्सुवर्णो-
 त्पत्तिं चाभिधाय सुवर्णदानं प्र-
 शस्य कार्तिकेयस्य सेनापतित्वेन
 तत्कृतं तारकासुरवधवृत्तान्तं
 धरणं चाचष्ट वसिष्ठः । एवं व-
 सिष्ठेनोपदिष्टं सुवर्णदानं विधाय
 जामदग्न्यो निष्किहिवोऽभय-
 दित्याह भीष्मः ... १८५

८६ ३५ तारकासुरवधप्रकारं श्रोतुं यु-
 धिष्ठिरैणाष्टौ भीष्मस्तं कथयति
 स्म ... १९६

८७ १९ आद्यविधिगुह्यया युधिष्ठि-
 रेण प्रश्ने कृते भीष्मः आद्यविधि
 प्रशस्य प्रतिपत्तादिति यिषु आद्य-
 करणे फलानि कथयति स्म १९७

८८ १५ 'किं सिद्धं पितृन्धो वै' (१)
 इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो
 प्रत्यक्षिशेषेण पितृणां कृतविशेष
 माख्याय 'अपि नः सकुले' (१२)
 इत्यादिकाः पितृगीता गायः
 कथयति स्म ... १९८

८९ १५ भीष्मो यमेनं शशबिन्दवे क-
 थितानि कृत्तिकादिभरण्यन्तेषु
 कर्तव्यानि काम्यानि आद्यानि
 व्याजहार ... १९८

९० ५४ 'कीदृशेभ्यः प्रदातव्यम्' (१)
 इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने आद्ये
 वर्जनीयत्वेनापांक्त्यान्ब्राह्मणानु-

० श्लो० विषयः पृष्ठम्
कृत्वा 'इमे तु भरतश्रेष्ठ' (२४) इत्यादिना पंक्तिपायनान्नाह्वयान्धा-
मिधीयोभयोः ध्राद्धे नियोजने दोषादोपावश्यधाङ्गीष्मः... २०१

१२ ४१ 'केन संकल्पितं ध्राद्धम्' (१) इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः ध्राद्धोत्पत्तिं कथयति स्म। स्वायंभुवस्यात्रेः पुत्रस्य दत्तात्रेयस्य पुत्रो निमिः श्रीमन्नामानं स्वपुत्रं मृतमुद्दिश्य शोचन् फलमूलादिभिरमावास्यायां ध्राद्धं चकार। कृत्वा चैतदद्याधधि ऋषिभिरनाचीर्णं मया चरितमिति चिन्तयानं तं प्रत्यग्निरागत्य ध्राद्धविधिं ध्राद्धभागाहोणां देवानां नामान्यध्राद्धेयानि धान्यादीनि चाकथयत् ... २०२

१२ २३ निमिप्रवर्तितं ध्राद्धविधिं कुर्वाणेषु मुनिषु निषापात्रं निषेध्याजीर्णेन पीडिता देवाः पितरश्च सोमप्रेरणया ब्रह्माणं गत्वा निवापात्रेन त्रयं पीड्यामह इत्युचुः। ततोऽग्निप्रेषमच्छ्रेयो विधास्यतीति तद्वाक्यं श्रुतवतोऽग्नेः 'सहितास्तात मोक्ष्यामः' (१०) इत्यादिवाक्यं श्रुत्वा सर्वे विज्वरा अभवन्। अतो हेतोः 'पूर्वमग्नये ददति' (११) इत्यभिधाय पिण्डदानकर्म चान्वाख्याय 'रजस्वला च या नारी' (१५) इत्यादिना रजस्वलादर्शननिषेधादिकं कथयति स्म भीष्मः, ... २०३

१३ १४९ 'द्विजातयो मतोपेताः' (१) इत्यादिना युधिष्ठिरर्माष्मयोरुक्तिप्रत्युक्तयोः प्रवृत्तयोः 'दातृप्रतिग्रहोत्राद्यै को विशेषः पितामह' (१८) इति युधिष्ठिरप्रश्ने तदुत्तरं घट्न् भीष्मो वृषादर्मे राज्ञः सप्तर्षीणां च संवादरूपमितिहासमा-

३० श्लो० विषयः पृष्ठम्
चष्ट। कश्यपात्रिवासिष्ठभरद्वाज-
गौतमविश्वामित्रजमदग्नयः सप्तर्ष-
योऽरुन्धती चेत्थेते गण्डानामन्या-
दास्या पशुसखनामकपातिसहित-
या सह महत्यामनावृष्ट्या धुधा-
पीडिता भ्रमन्तः पूर्वं कस्मिंश्चिद्यज्ञे
शैव्येन दक्षिणात्वेन दत्तं मृतं पु-
त्रं परिवार्य स्वशरीराणि रक्षितुं
तमपचन्त। एतस्मिन्काले शैव्यो
राजा वृषादभिरागत्य 'परिग्रह-
स्त्वारयति पुष्टिर्वा प्रतिगृह्यताम्।
मयि यद्विद्यते धितं तच्छृणुष्वं त-
पोधनाः' (३०) इत्याद्युवाच। त-
च्छ्रुत्वा राजप्रतिग्रहं विनिन्द्य
'कुशलं सह दानेन' (३१) इत्या-
दिना राजोक्तं प्रत्याख्यायापकं
राजपुत्रमांसं परित्यज्याहारकांक्षि-
णो निर्जग्मुः। राजाहया तन्मन्त्रिषु
हिरण्यगर्भाण्युदुस्वरफलाग्न्यर्पय-
त्सु तानि गुरुणि दृष्ट्वा इमान्युप-
धियुक्तानीत्सुकृत्वा तानि परि-
त्यज्य ययुः। राजा च मन्त्रिभि-
राख्यातमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा क्रु-
द्धः सन्नभिचारेण कृत्यां निर्माय
तेषां नामानि ज्ञात्वा सर्वान्मार-
येत्यादिदेश तां प्रति। सा च
राजाह्वया यत्र घने सप्तर्षयो वि-
चेरुस्तद्वनं जगाम। घने चरतो
मुनीन् प्रति कञ्चित्परिग्राह्यं शुना
सहितं आजगाम। तं दृष्ट्वाऽरुन्ध-
त्या पृष्टास्ते तस्य परिग्राजः पीन-
त्वकारणान्याख्याय-तेन प्रार्थि-
तां स्वपरिचर्यामङ्गीकृत्य भ्रमन्तो
घनवृक्षमध्यस्थां पद्मयुतां पद्मिनीं दृ-
ष्ट्वा तत्रागत्य तद्रक्षणकर्त्री राज्ञस्य
दृष्ट्वा का त्वमित्यादिप्रश्नपूर्वकं
विसान्ययाचन्त। तथा राज्ञस्या
'स्वस्वनामानि कथयित्वा यथे-
च्छं विसान्याहरत' (८४) इत्यु-
क्तास्ते सर्वे गण्डातत्पतिपशुसख-

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

सहिताः स्वस्वनामनिर्वचनान्या-
चक्षुः । सा च नामार्थमनयवु-
ज्ज्यानुजज्ञे । एवं शुनः सखेनापि
स्वनासि कथिते सत्यपि पुनः
कथयेत्युक्तवर्ता राक्षसां विदण्ड-
प्रहारेण घातयति स्म सः । तत
ऋषयो विसान्याहृत्य तीरे नि-
क्षिप्य तर्पणं कृत्वा बहिरागता-
स्तान्यपश्यन्तोऽभिशङ्कमानाः श-
पयांश्चक्रुः । तथैव शुनः सखस्य
शपथं श्रुत्वा तस्मिन् विसस्तेन्य-
मारोपयामासुः । सोऽपि तदङ्गी-
कृत्य 'अहं पुष्पमत्परीक्षार्थमागतो
वृषादग्निप्रयुक्तां कृत्यामहनं, मां
घातयं विस्र, लोभपरित्यागेन
संपादितान् लोकानयामुत' (१४३)
इत्याद्युवाच । ते चेन्द्रेण सह स-
र्गे जग्मुः । स्वधर्मेनिष्ठः कुप्रति-
ग्रहपराङ्मुखो निपिङ्गपरिजितो
मुष्यं पात्रमित्यध्यायतात्पर्य-
म् ... २११

९४ ५४

शपथेन निपिङ्गार्थप्रकाशनविष-
ये प्रहार्पिराजर्प्यादितोर्ध्याग्नेति-
हासमकथयद्भीष्मः । प्रभासक्षेत्रे
मिथिताः शुकाक्षिरःप्रभृतयो प्र-
हर्षयो नारदप्रभृतयो देवर्षयः
शिविप्रभृतयो राजर्षयश्च पृथ्वी-
लोपेयाभ्रां सङ्कल्प्य निर्गतास्तीर्था-
भ्यटन्तो प्रहसरन्त्य तत्र विसा-
दानि भुक्त्याऽगस्त्यदत्तं पुष्कर-
मिन्द्रेण च्छिद्यमाणं ददन्तु । पुष्क-
रमपश्यतागस्त्येनापहारशङ्क-
याऽऽक्षिप्तेषु शुक्रप्रभृतिषु देवर्षि-
प्रहार्पिराजर्पिषु शपथाग्नियदपत्सु
हृष्ट इन्द्रः 'अध्वर्यवे दुहितरं ददा-
तु' (४४) इत्याशीरुर्ष-शपथमकरो-
त् । 'आशीर्षादस्त्यया मोक्तः' (४६)
इत्यादिनाऽगस्त्येन पुष्करं याच्य-
मान इन्द्रो 'न मया मगर्षतोमातु'
(४७) इत्यादिना क्षमापनपूर्वक-

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

तस्मै तद्ददाति स्म । पुष्करप्राप्त्या
हृष्टेऽगस्त्ये ते सर्वे तीर्थानि जग्मुः
..... २१४

९५ २८

धात्वाददिषु छत्रोपानहदानं केन
प्रवर्तितमित्यादिकेषु बुधिष्ठिरप्र-
श्लेषे भौष्मस्तदुत्तराभिधानं प्रति-
ज्ञाय जमदग्निर्सूर्यसंवादरूपमिति-
हासमुवाच । पुरा किल जमदग्नि-
र्धनुषा, क्रीडन् संधाय संधाय श-
रान्मुमोच रेणुका च क्षितान् क्षि-
तान् शरानानीय तस्मै प्रादात् ।
एवं क्रीडायां प्रवृत्तायां शराना-
नयन्ती रेणुका सूर्यतापस्याकुला
किञ्चिच्छायायां विधम्यागता
कुन्देन तेनाक्षिता सती 'सूर्यताप-
तसाहं किञ्चिद्विभ्राममकरधम्'
(१७) ततः क्रुद्धो जमदग्निः सूर्यं ह-
न्तुं बाणं यावत्संदधे तावद्गीतः
सूर्यो ब्राह्मणरूपेणागत्य 'किं ते
सूर्यापराध्यते' (२०) इत्यादिना
तं प्रसादयामास..... २१५

९६ २५

जमदग्निर्सूर्ययोः कतिप्रत्युक्तयोः
प्रचलितयोः सूर्यस्य 'अपकारिणं
मां विद्धि' (७) इति वाक्यं
श्रुत्वा प्रसक्तेन जमदग्निना 'यथा
सुखगमः पन्थाः' (१२) ताप-
निवृत्त्युपाययोजने प्रेरितः सूर्य-
स्तस्मै छत्रं धर्मपादुके च दत्त्वा
तद्दानं प्रशशंस । भीष्मश्चैतदा-
ख्याय 'तथमपि छत्रोपानहदानं
कुर्वित्युपदिदेश बुधिष्ठिरं प्रति ।
... २१६

७ २५

गृहस्थधर्मं जिज्ञासोर्युधिष्ठि-
रस्य प्रश्ने भीष्मो यासुदेवपृथिव-
संवादरूपेतिहासं व्याहृत्य तमु-
पदिदेश ... २१७

९८ ६६

आलोकदानस्योत्पत्त्यादिशुभ-
पया बुधिष्ठिरेण वृष्टो भीष्मस्त-
दुत्तरं कथयन् मनुसुपर्णपिसंयाद-
रूपमितिहासमाचक्षे । 'स्म

अ० श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
	नोभिर्देवतार्चनं कथमुत्पन्नम्' (९) इति सुवर्णार्पणा पृष्ठो मनुः शक्र- बलिसंवादरूपेतिहासनिर्देशनेन तदुत्तरमाह स्म । 'सुमनोभूष- दीपानां प्रदाने किं फलम्' (१५) इति बलिनाऽनुयुक्तः शक्रः सु- मनसामुत्पत्त्यादिकमसुरादिप्रिय- त्वेन तद्वेदान् धूपानां नाना- प्रकारान् दीपदानस्य फलादिकं बलिकर्मगुणांश्चाप्रधीत... २१९	
९९ २९	पुनः पुष्पादिदानफलश्रुत्वा युधिष्ठिरेण पृष्ठो भीष्मोऽ- गस्त्यनहुपसंवादेतिहासं कथय- द्भुत्तरमाह स्म । स्वर्गं गत्वा देव- राज्यमनुप्राप्तो नहुषो दैवीर्मानु- षीश्च क्रिया दीपदानादिकं च कुर्वन् देवेन्द्रोऽहमित्यभिमानमा- घहन् सर्वक्रियाभ्यो व्रजं प्राप्त ऋषीन् वाहयामास । ऋषिवाह- नक्रमेणागस्त्यस्य पर्याये प्राप्ते भृगुस्तदाश्रममागत्य 'एवं वय- मसत्कारम्' (१५) इत्याद्युवाच । अगस्त्येन नहुषस्य धर्मप्रदानादि- कथनपूर्वकं तद्व्रजशस्याशक्य- त्वेऽभिहिते ततो भृगुः पुनस्तद्- व्रजशकरणं प्रतिजज्ञे ... २२०	
१०० ४१	'कथं वै स विपन्नश्च' (१) इत्यादिना युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मो नहुषव्रजशप्रकारं प्रवीति स्म । वाहनार्थं नहुषेणाहृतोऽग- स्त्यः स्वजटानिविष्टभृगुस्तं प्रत्या- गत्य क्षिप्रं मां योजयेत्युवाच । ततो योजितेऽगस्त्ये तेन शिरसि पादेन ताडिते तत्रस्थो भृगुः 'सर्पो भूत्वा महीं गच्छ' (२५) इति तं शशाप । ततोऽगस्त्यद्वारा तेन प्रसादितो भृगुः शापान्तमभिधा- य ब्रह्माणं प्रति जगाम । स च तच्छ्रुत्येन्द्रं स्वाराज्येऽभिषिषेच ... २२१	

अ० श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
१०१-२९	'ब्राह्मणस्वापहारिणां का गतिः' (१) इति युधिष्ठिरानुयुक्तो भीष्मः क्षत्रवन्धुचाण्डालसंवादेतिहास- कथनेन तदुत्तरमाह स्म । 'श्वख- ररजोव्याप्तशरीरस्त्वं गोरजो- व्याप्तं शरीरं किमिति क्षालयासि' (३-४) इति राजन्येन पृष्ठचाण्डा- लो गोमूत्रे हतानां ब्राह्मणगधीनां दुग्धेन मिश्रीभूतेन रजसा व्याप्तं सोमं पिबतामृत्यिजां दीक्षितस्य राज्ञश्च नरकपातं गोहर्षपुरे वस- तां दुग्धमोक्त्वाणामल्पायुद्वादिकं तत्र स्थितस्य ब्रह्मचारिणः स्वस्य तद्रजोमिश्रमिक्षाभक्षणेन चा- ण्डालत्वप्राप्तिं चाण्याय ब्रह्मस्व- हरणदोषानुद्भाव्य चाण्डालयो- मितः स्वमुक्त्युपायं प्रश्नुमुखेन राज्ञः सकाशाच्छ्रुत्वा ब्राह्मणार्थं स्वशरीरं परित्यज्येष्टां गतिम- वाप ... २२३	
१०२ ६३	'सुकृतिनामेकं लोका उत भिन्नाः' (१) इति युधिष्ठिरेण पृष्ठो भीष्मः कर्मानुरोधेन लोका- नां नानात्वमभिधाय तदेव विध- रीतुं गौतमवास्यसंवादरूपमिति- हासमाख्याय तन्मुखेन ब्रह्मलोकं गतमपि ब्राह्मणस्थं न मुञ्चतीति तात्पर्यविधयाऽऽह... २२६	
१०३ ४५	'दानं बहुविधाकारम्' (१) इत्यादिनोक्तानुवादपूर्वकं तपसां मध्ये यत्परं तत्कथयेति युधिष्ठिरे- णानुयुक्तो भीष्मोऽनशनस्य परम- तपस्त्वमाख्याय तद्विषये मगरिष्य- ब्रह्मणोः संवादं कथयति स्म । ब्रह्मलोकं गतो मगरिष्यः 'केन साधनेनात्र त्वमगाः' (७) 'नि- ष्काणां वै ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः शतम्' (८) इत्यादिना 'साधनान्तराणि निरस्यान्तेऽनशनं परमं तपः' (४२) एतदाख्याय भीष्मः 'तस्मा-	

अ० खो० विषयः पृष्ठम्
 दनशनेः ' (४४) इत्यादिना युधि-
 छिरमुपदिदेश ... २२८
 १०४ १५७ ' शतायुक्तः पुरुषः शतवीर्य-
 श्र जायते ' (१) इत्यादिना आयु-
 र्मान् केन भवत्यल्पायुश्च केन भव-
 तीत्यादिके युधिछिरप्रश्ने भीष्मः
 ' आचारास्तु भते ह्यायुराचारान्-
 भते प्रियम् । आचारात्कीर्तिमा-
 मोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ' (६)
 इत्यादिना आचारस्यायुःश्रीकी-
 र्तिकामहेतुत्वमनाचारस्यायुरा-
 दिनाशकारणं चाभिधाय ' ब्राह्मे
 मुहूर्ते वृज्येत धर्मोर्थो वानुचिन्त-
 येत् । उत्थायाचम्य तिष्ठेत् पूर्वा स-
 न्ध्यां कृताञ्जलिः ' (१६) इत्यादिना-
 ऽऽचारलक्षणं प्रतिपादयन् मध्ये
 आयुर्पादिनाशहेतुनप्याख्यायान्ते
 ' एष ते लक्षणोद्देशः ' (५४) इत्या-
 दिनोपसंजहार । ... २३३
 १०५ १९ ' यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु ' (१)
 इत्यादिके युधिछिरप्रश्ने ' ज्येष्ठ-
 यत्तात वर्तस्य ' (२) इत्यादिना
 ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वर्तनमभिदधाति
 स्म भीष्मः... २३४
 १०६ ७२ ' सर्वेषामेव वर्णानाम् ' (१)
 इत्यादिके युधिछिरप्रश्ने भीष्मोऽ-
 क्तिरसा कथितमुपवासविधिं व्या-
 जहार ... २३७
 १०७ १४४ ' पितामहेन विधिवद्यज्ञाः
 प्रोक्ता महात्मना । गुणाश्चैषां यथा-
 तर्ह्यं प्रेत्य चेह च सर्वेशः '
 (१) इत्यादिनोक्तयज्ञानुवादपूर्वकं
 दरिद्राणामर्थन्यूनत्वादिविशिष्टा-
 नां कर्तुं योग्यं यज्ञतुल्यफलकं
 विधिं कथयेति युधिछिरेणानुयु-
 क्तो भीष्मो ' यस्तु कल्पं तथा
 सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत् ।
 अहिंसानिरतो नित्यं शुद्धानो
 जातयेदसम् ' (६) इत्यादिनाऽ-
 ध्यापशेषेण तथाविधमुपवास-

अ० खो० विषयः पृष्ठम्
 विधिं व्याजहार ... २४१
 १०८ २१ ' यद्वरं सर्वेतीर्थानां, यश्चैव परं
 शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ' (१)
 इति युधिछिरेण पृष्ठो भीष्मो
 ' अगाधे विमले ज्ञेदे ' (३) इत्या-
 दिना प्रश्नद्वयस्योत्तरं जगाद २४१
 १०९ १७ ' सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः
 सुमहत्फलम् । यथाप्यसंशयं
 लोके तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ' (१)
 इति युधिछिरप्रश्ने तदुत्तरमभि-
 धास्यन् भीष्मः स्वयंभुगीतकथन-
 मुखेन मार्गशीर्षप्रभृतिद्वादशमा-
 सेषु केशवादिद्वादशनामभिरर्च-
 नादि कथयित्वा ' अतः परं नोप-
 वासः ' (१७) इत्यादिनोपसंज-
 हार ... २४२
 ११० १० ' अज्ञानां रूपसौभाग्यम् ' (१)
 इत्यादिके युधिछिरप्रश्ने तदुत्तरं
 कथयन् भीष्मो ' मार्गशीर्षस्य
 मासस्य ' (३) इत्यादिना चान्द्र-
 मतमुपदिदेश ... २४३
 १११ १३३ ' श्रोतुमिच्छामि मर्त्यानां सं-
 सारविधिमनुत्तमम् ' (१) इत्या-
 दिषु युधिछिरप्रश्नेषु भीष्मस्तत्का-
 लमागच्छन्तं बृहस्पतिं दृष्ट्वाननुयु-
 र्वक्षेत्प्रवीत । तत आगतं बृहस्पतिं
 संपूज्य ' मर्त्यस्य कः सहायो वै '
 (९) इत्यादिना मर्त्यस्य कः सहायः
 को वै न मृतमनुगच्छतीति पृच्छ-
 न्तं युधिछिरे प्रति सः ' एकः प्रस-
 यते राजन् ' (११) इत्यादिनाऽ-
 सहायत्वं प्रतिपाद्य ' धर्मं एकोऽ-
 नुगच्छति ' (१४) इत्युवाच । ' दारो
 रनिचयं ज्ञातं बुद्धिस्तु मम जायते
 (२०) इत्यादिना धर्मानुगमनमाहिं-
 पति युधिछिरे ' पृथिवी वायुः
 काशमापो ज्योतिर्मनोऽन्तराः ।
 इन्द्रियात्मा च संहिता धर्मं पश्यति
 नित्यदा ' (२१) इत्यादिना त-
 पपति व्याजहार बृहस्पतिः

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

'कथं रेतः प्रवर्तते' (२७) इति युधिष्ठिरेणापृष्टो बृहस्पतिः 'अन्नमश्नन्ति यदेवाः' (२८) इत्यादिना रेतःप्रादुर्भावादिकमाचक्ष्वे । 'जातः पुरुषो यथा प्रपद्यते तदुच्यताम्' (३१) इति युधिष्ठिरेण पृष्टो बृहस्पतिः 'आसन्नमात्रः पुरुषः' (३२) इत्यादिना तदुत्तरमाह स्म 'जीवः स भगवन्कलः सुखदुःखे समश्नुते' (३४) इति युधिष्ठिरेण पृष्टो बृहस्पतिः 'कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते । जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु' (४१) इत्यादिना जीवस्य सुखदुःखभागित्वमाख्याय कर्मानुरोधेन प्राप्यान् गतिविशेषानप्याचष्ट... २४७

१२ ३१

'धर्मस्य गतिं श्रोतुमिच्छामि' (१) इति युधिष्ठिरेणानुयुक्तो बृहस्पतिः 'कृत्वा पापानि कर्माणि' (३) इत्यादिनाऽधर्मगतिमनूय धर्मगतिं प्रदर्श्य दानप्रशंसापूर्वकमन्नदानादिना शुभगतिप्राप्त्यादिकं व्याहार्यति... २४८

१३ ११

'अहिंसादीनां मध्ये किं श्रेयः' (१) इति पृच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति 'सर्वाण्येतानि धर्म्याणि' (२) इत्यादिभिर्धाय स्वर्गं जगाम बृहस्पतिः ... २४९

१४ १९

'कर्मणा मनसा वाचा' हिंसां कुर्वन् कथं दुःखान्मुच्यते' (२-३) इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः 'चतुर्विधेयं निर्दिष्टा' (४) इत्यादिना अहिंसाधर्ममाख्याय मांसमक्षणानिषेधं तद्भक्षणे दोषं चाभ्यधात ... २५०

१५ ८५

'अहिंसा परमो धर्मः' (१) इत्यादिना इदानीमाहिंसाधर्मं प्रतिपादयतः पूर्वं मांसैर्वहुविधैः धातुविधिं प्रतिपादितव्यतश्च

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

विरोधमुद्गाढ्य 'दोषो भक्षयतः कः स्यात्' (३) इत्यादि पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मः 'मांसस्याभक्षणाद्राजन्' (७) इत्यादिना अहिंसाधर्मं प्रतिपादयन्मांसमक्षणाभक्षणयोर्दोषगुणानुभ्यधात २५३

११६ ४२

'इमे वै मानवा लोके' (१) इत्यादिना मांसमक्षणे ये गुणास्तद्भक्षणे ये च दोषास्तान् कथयेति पुनर्युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः 'न मांसात्परमं किञ्चित्' (७) इत्यादिना मांसस्य गुणान् 'विवर्जिते तु बहवः' (१०) इत्यादिना तद्विवर्जने गुणास्तद्भक्षणे बहून् दोषान्नाभिधाय भृगयायां क्षत्रियाणां तद्भक्षणे दोषाभारं सर्वेषु दयावतः प्रशंसापूर्वकं मांसमभक्षयतः स्वर्गादिकलं च प्रतिप्राच 'अहिंसा परमो धर्मः' (३८) इत्याद्युपदिदेश... २५४

११७ २९

युद्धे मृतानां गतिज्ञानार्थं युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः 'समृद्धी वाऽसमृद्धी वा' (३) इत्यादिनाऽस्मिन्संसारे समायाताः प्राणिनो येन भावेन शुभे वाऽशुभे वा निरतास्तत्र कारणं कथयामीति प्रतिज्ञायैतद्विषये व्यासकीटसंवादरूपमितिहासमाह स्म । शकटमार्गं संप्रस्तो धावन् कीटः सर्वश्रेण व्यासेन 'कीट संप्रस्तरूपोऽसि' (९) इति पृष्टः 'शकटो मां न हन्यादिति भयेन पलायनं करोमि' (११) इत्युवाच । पुनः 'कीटयोनी ते कुतः सुखम्' (१५) इति व्यासेन पृष्टः स तद्योनावपि सुखं प्रतिपाद्य स्वस्य पूर्वजन्मनो वृत्तान्तं तस्मृतिकारणं चाख्याय स्वस्यायामिसुखं पप्रच्छ ... २५५

११८ २४

'शुभेन कर्मणा यद्वै' (१) इत्यादिना व्यासेनोपदिष्टः कीटश्लेषेण

अ० श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ० श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
	भिन्नशरीरः क्षत्रियकुले जन्म प्रा- प । तत्रापि पुनर्ध्यास आगत्य 'गोब्राह्मणकृते संश्रामे प्राणांस्त्य- क्त्वा ब्राह्मण्यं प्राप्य ब्रह्मभूतो भविष्यसि' (२२-२३) इत्युवाच २५६		१२४ ३९	'सामदानयोर्मध्ये किं ज्यायः' (१) इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः साम्नो गुणानभिधाय तद्विषये केन- चिद्रक्षसा भूतस्य साम प्रयोज्य- तो ब्राह्मणस्य 'केनास्मि हरिणः कृदाः' (७) इति राक्षसप्रश्नोत्त- रं दानाख्यानमाख्याति स्म २६२	... २६१
११९ १५	ध्यासप्रसादाद्राजत्वं प्राप्तः कीदस्तपस्यंस्तुष्टेन ध्यासेन प्रजा- पालने निवृत्तस्तत्कुर्वन्ततो वनं गतः प्रेत्य ब्राह्मण्यामवाप । तत्रा- पि ध्यासोपदेशादमांशवरणं कुर्व- न्सनातनं ब्रह्म प्राप २५७		१२५ ८४	'श्रेयोधिना दरिद्रेण किं कर्त- व्यम्' (१) इति युधिष्ठिरेणाबुधु- क्तो भीष्मः 'शृणुष्यावहितो राज- न् धर्मगुह्यानि भारत' (४) इत्या- दिना धर्मगुह्यानि कथयन् देव- भूतपितृसंवाद्मुखेन ब्राह्मणविधि- शक्यविद्युत्प्रभश्चरुत्पतिवाक्यानि तथा देवतर्पितृसंवाद्मुखेन पितृवृत्तिप्रदं नीलवृषोत्सर्गं तद्वि- धिं चाचष्ट २६५	
१२० २७	'विद्यातपोदानानां किं विशि- ष्यते' (१) इति युधिष्ठिरानुबुक्तो भीष्मो मैत्रेयध्याससंवाद् रूपेति- हासकथनमुखेनोत्तरमाह स्म । यद्वच्छया चरन्ध्यासः कदाचिद्वा- राणस्यां मैत्रेयमागत्य तेन स- त्कारपूर्वकं दत्तमघ्नं भुक्त्वा विस्मितः सम्प्रातिष्ठत । तदा तेन विस्मयकारणं पृष्टस्तदाख्याय दानं प्रशशंस २५८		१२६ ५०	'केन ते न भवेत्प्रीतिः' (१) इत्यादिनेन्द्रविष्णुसंवाद्मुखेन ब्राह्मणादिपूजनस्य विष्णुमुष्टि- हेतुत्वं बलदेववाक्यात्प्रातर्गवा- दिस्पर्शस्य पापनाशहेतुत्वं देवानां वाक्यादुपवासग्रहणव्रतसंस्कृता- दिविधिं धर्मवाक्यादतिथिपूजन- मग्निवाक्याद्गोब्राह्मणाग्नीनां पाद- स्पर्शनिषेधं विश्वामित्रवाक्याद्गज- च्छायाभ्राह्ममाहात्म्यं गोवाक्यात् 'बहुले समङ्गे' (३८) इति मन्वेण गोवन्दनादिकं सप्तार्पणसंवा- दमुखेन दरिद्रस्य यशफलप्राप्ति- साधनं चाभिदधाति स्म भीष्म २६१	
१२१ १७	ध्यासादनुज्ञां संप्राप्त्य भापमाणो मैत्रेयः 'निर्दोषं निर्मलं चैवं धच- नं दानसंहितम्' (४) इत्यादिना पात्रगुणाधीनदत्तं दानफलस्याभि- धाय 'तपः श्रुतं च योनिश्च' (७) इत्यादिना तात्पर्यविधेया तपः- श्रुते प्रशशंस २५९		१२७ १९	विमात्रसुवाक्येन सोमस्याहं दानादिकं, धीवाक्येन प्रक- र्णमाजनादिपर्जनमग्निरोवाक्ये- सुर्वचलाभूलहेस्तन करञ्जकं संव- त्सरं दीपदानस्य प्रजावर्धकत्वं गार्ग्यवाक्येनातिथ्यदीपदानाति- कं, धीम्यवाक्येन भित्तमाण्ड	
१२२ २०	ध्यासो मैत्रेयप्रसंसापूर्वकम् 'अहं दानं प्रशंसामि' (५) इत्या- दिना तपोविधेः अपि प्रशस्य दानप्रशंसापूर्वकं पुनरुपदिदेश । मैत्रेयश्च तं प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य च गमनमनुज्ज्ञे २६०				
१२३ २२	'सत्स्त्रीणां समुदाचारम्' (१) इत्यादिना सत्स्त्रीसमुदाचारं पृ- च्छति युधिष्ठिरे भीष्मः सुमनाना- म्याः कैकेय्याः शाण्डिल्याश्च संवादं द्वापरीकृत्य तं ध्याजहार				

अ. श्लो.	विषयः	पृष्ठम्
	दिवर्जनं, जमदग्निवाक्येन हृदय- शुद्धेः कर्मफलशुद्धिहेतुत्वं चाभ्य- धात्रीभ्यः... .. २६८	
१२८ ११	'किञ्चिदर्थं प्रवक्ष्यामि' (१) इत्यादिना वायुक्तं मनुष्यसुखा- यहं धर्मरहस्यमग्रवीक्षीभ्यः २६९	
१२९ १२	लोमशोक्तं परदारवर्जनादिकं धर्मरहस्यम् २६९	
१३० ४०	असंयतीकथितं कपिलादाना- दिकं धर्मरहस्यम् । ऋषीन्प्रति य- मेनाभिहितं चित्रगुप्तोक्तधर्मरह- स्यम् २७१	
१३१ १२	देवर्षिपितृप्रश्नानुरोधेन प्रम- थैः कथितं धर्मरहस्यम् ... २७१	
१३२ १७	रेणुकप्रश्नानुरोधेन दिग्गजैः कथितं धर्मरहस्यम् २७१	
१३३ ९	महादेवाभिहितं धर्मरहस्यम् २७३	
१३४ १७	स्कंदेनोपादिष्टं धर्मरहस्यं वि- ष्णुकथितं सर्वधर्मरहस्यध्वज- फलं च... .. २७३	
१३५ २१	'के भोज्या ब्राह्मणस्येह' (१) इत्यादिना युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भी- ष्मो ब्राह्मणादीनां भोज्यानाख्याय शुद्धाद्यन्नभोजने दोषानप्यभ्यधातु २७४	
१३६ २५	ब्राह्मणस्य हृदयकव्ययोः प्रतिग्रहे भोज्ये च प्रायश्चित्तानि शृश्रूपर्यु- धिष्ठिरो यदपृच्छत्तस्योत्तरं वद- न्भीष्मो घृतादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्ता- न्याख्याय भृतकस्य तृतीयदिन- भोजनादीनां तान्याचष्ट ... २७५	
१३७ ३२	'दानेन वर्ततेत्याह' (१) इत्या- दिना दानपतसोमंध्ये किं श्रेष्ठमि- त्यभिप्रायके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः 'शृणु यैर्धर्मनिरतैः' इत्यादिना दानं प्रदासंस्तेनात्रेयादीनामुत्तम- लोकावाप्तिमाख्यतु २७६	
१३८ ११	'दानं कतिचिर्धं देयम्' (२) इत्यादिना युधिष्ठिरेण कृतेषु प्रश्नेषु	

अ. श्लो.	विषयः	पृष्ठम्
	भीष्मः 'शृणु तत्रेव कौन्तेय' (४) इत्यादिना दानस्य पञ्चविधत्व- कथनपूर्वकं तत्फलादिकं व्याज- हार २७७	
१३९ ५०	'पितामह महाप्राज्ञ' (१) इत्यादिना प्रशंसापूर्वकं युधिष्ठि- रेणोक्तो भीष्मस्तद्वाक्यं श्रुत्वा 'अस्य विष्णोः शंकरस्य च प्रभाधं रुद्ररुद्राणीसंवादं च कथ- यामि' (८-९) इति प्रतिजज्ञे । द्वादशवार्षिकं व्रतं चरन्तं श्रीकृ- ष्णं द्रष्टुं नारदादय आजग्मुः, ते च श्रीकृष्णेन सत्कृतास्तत्समीप उपविश्य मधुरा धर्मसहिताः कथाश्चक्रुः । एतदन्तेऽकस्माद्भ- गवत्प्रेमनिर्गतो बह्विः सर्वं पर्वतं दग्ध्वा भगवत्पादावस्पृशत् । भग- वांश्चाग्निना दग्धं पर्वतं सौम्यैर्दष्टि- पातैः पुनः प्रकृतिस्थं चकार । एत- दाश्चर्यदर्शनेन विस्मिता मुनयो भगवता विस्मयकारणं पृष्टाः सन्तः 'प्रथमं घृतेर्निर्गमनादिकं घृहि पश्चाद्यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं तद्भ- क्ष्यामहे' (२६-२९) इत्युचुः । भगवान्भ्यासुदेवः 'व्रतचर्योपरी- तस्य' (३२) इत्यादिना आत्म- समपुत्रलाभार्थं व्रतं चरितव्रतो ममायमात्मा मद्भक्ष्यादाग्निरूपेण निःसृत्य ब्रह्माणं द्रष्टुं गतस्तेन 'तेजसोऽर्धेन पुत्रस्ते भवितेति- वृषध्वजः' इत्युक्तो ममांतिक- मामृत्यं शान्तोऽभूदित्याख्याय तान्प्रति यच्छ्रुतं यच्च यो दृष्टं तद्- ब्रुवन्तु भवन्तु इत्युवाच । तैश्च तत्कथयितुं प्रेरितो नारदो वक्तुमुपचक्रमे २७९	
१४० ५१	पुण्ये हिमवति गिरौ तपश्चरन् महादेवो महर्षिभिरभिवंदितच- रणः समायामुपविद्येश । ततोमा- पार्श्वत आगत्य नमोर्धं महादेव-	

अ०. श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

स्य नेत्रे पाणिभ्यां समावृणोत् ।
तदा सर्वस्मिंल्लोके नष्टालोकेऽक-
स्मात्तस्य ललाटे तृतीयं नेत्रं सम-
भूत् । तत्तेजसा दग्धं हिमालयं
पुनरुमाप्रार्थनया भगवान्प्रकृतिशं-
चक्रे । तत उमाप्रश्नानुरोधेन तृतीय-
नेत्रोत्पत्तिकारणादिकमभिधाय
'भगवन् केन ते वक्त्रम्' (४६) इ-
त्यादिना पुनरुमयाऽनुयुक्तो महा-
देवस्तदाख्यातुमुपचक्रमे... २८०

१४१ ११५

उमया पृष्टो महादेवः 'तिलोत्त-
मा नाम पुरा' (१) इत्यादिना स्व-
स्य वक्त्रचतुष्टयप्रादुर्भाषकारणं
जटिलत्वनीलकण्ठत्यकारणे वृष-
भध्वजत्वकारणं चाख्यातवान् ।
'निघासा बहुरूपास्ते' (१३) इत्या-
दिनोमया इमंज्ञाननिवासकारणे
पृष्टे महादेवो 'मेध्याभ्वेपी' (१६)
इत्यादिना तद्वर्णीत् । 'धर्मः किं-
लक्षणः प्रोक्तः' (२३) इत्यादिना
धर्मलक्षणे उमया पृष्टे महादेवः
'आहिंसा, सत्यवचनम्' (२५) इ-
त्यादिना धर्मस्य पञ्चविधत्वमा-
ख्याय पुनरुमाप्रश्नानुरोधेन 'रह-
स्यश्रयणं धर्मः' (३५) इत्यादि-
ना चातुर्वर्ण्यधर्मानां च । सर्व-
साधारणं धर्मं श्रोतुमुमया पृष्टो
महेश्वरः 'ब्राह्मणा लोकसारेण'
(६२) इत्यादिना ब्राह्मणधर्मकथन-
पुरःसरं त्रिचर्गसाधारणं धर्ममा-
ख्याय मोक्षसाधनभूतं निवृत्ति-
धर्मं 'निवृत्तिलक्षणस्तत्त्वम्' (८०)
इत्यादिना वभाषे । ऋषिधर्मं
प्रातुमुमया पृष्टो महेश्वरो 'हन्त
तेऽहं प्रवश्यामि' (९५) इत्यादिना
तमप्रणीत् ... २८४

१४२ ५९

'देशेषु रमण्येषु' (१) इत्या-
दिना यानप्रसन्नधर्मेण मया पृष्टेषु
महादेवः 'यानप्रस्थेषु यो धर्मः'
(४) इत्यादिना तमुद्देश्यत् । 'ज्ञान-

अ०. श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

गोप्त्रीषु ये संसिद्धा वनवासिनः ।
खैरिणा दारसंयुक्तास्तेषां धर्म-
कथय' (२०-२१) इत्युमयाऽनुयुक्तो
महेश्वरः 'स्वैरिणस्तपसा देवि सर्वे
दावविहारिणः' (२२) इत्यादिना
तमभ्यधात् । 'आश्रमाभिरतास्ता
पसादयः केन कर्मणा फलं प्राप्नु-
वन्ति' (३४) इत्यादिके उमाप्रश्ने
'उपवासव्रतैर्दोऽन्ता' (३८) इत्या-
दिनोत्तरमाह स्म महादेवः २८६

१४३ ५९

'केन कर्मविपाकेन वैश्यो ग-
च्छति शूद्रताम्' (२) इत्यादिना
केन कर्मविपाकेन वैश्यः शूद्रतां,
क्षत्रियो वैश्यतां, द्विजः क्षत्रियतां,
विप्रः शूद्रतां, क्षत्रियश्च शूद्रतां,
यातीत्यादिके उमाप्रश्ने 'ब्राह्मण्यं
देवि दुष्प्रापम्' (६) इत्यादिना
ब्राह्मणादिकर्मकथनपूर्वकं तत्तत्क-
र्मव्यत्ययादिना तत्तद्वत्तमक्षणा-
दिना च प्रातिलोभ्यं भवतीत्याह
स्म महादेवः ... २८८

१४४ ६०

'धर्माधर्मौ नृणां ग्रही' (१) इ-
त्यादिनोमया कृतेषु प्रश्नेषु तदु-
त्तरं वदन्महादेवः 'देवि धर्माप-
तत्त्वमे' (४) इत्यादिना कर्मबन्ध-
निवृत्तिहेतुनि कर्माप्यभिदधद-
र्थास्तद्विपरीतानि बन्धहेतूनीत्य-
भ्यधात् । 'धाचा तु बध्यते येन'
(१८) इत्यादिनोमया पृष्टो महा-
देवः 'आत्महेतोः परार्थे धा' (१९)
इत्यादिना बन्धनिवृत्तिहेतुं याच-
मभिदधदर्थ्यास्तद्विपरीतां बन्धहेतुं
व्याजहार । 'मनसा बध्यते येन'
(२८) इत्यादिनोमया पृष्टो महा-
देवः 'मानसेनेह धर्मेण' (२९) इ-
त्यादिना बन्धनिवृत्तिहेतुं मा-
नसत्वापारानभिदधदर्थ्यास्तद्विप-
रीतान्यन्धहेतूनां च । 'केनायु-
र्लभते दीर्घम्' (४२) इत्यादिना
दीर्घायुष्टारुण्यादिकारणे उमया

श्लो.	विषयः	शृङ्ख	अ. श्लो.	विषयः	शृङ्ख
	पृष्टे महादेवः 'हन्त तेऽहं शयस्यामि' (४८) इत्यादिना तत्कथयति स्म ... २९०			द्वयद्भूतं वृत्तम्' (५४) इत्यादिनोपसंज्ञहार । एतदाकर्ण्य धृतराष्ट्रादयो जह्युः ... २९८	
४५ ६४	'किंशीलः किंसमचारः' (१) इत्यादिना पार्वत्या पृष्टो महादेवः 'दाता ब्राह्मणसत्कर्ता' (२) इत्यादिना स्वर्गगामिनस्तत्प्रसंगेन निरूपयामिनश्चाचष्ट । 'इमे मनुष्या दृश्यन्ते' (४३) इत्यादिना केन कर्मविशेषेण प्रज्ञायदादयो भवन्तीति पार्वतीप्रश्ने महादेवः 'ब्राह्मणाभ्येदविदुषः' (४४) इत्यादिना तदुत्तरमाख्याय 'सावद्यं कितु वै कर्म' (५४) इत्यादि पार्वतीप्रश्ने पुनस्तदुत्तरं पुनः 'अपरे स्वल्पविज्ञानाः' इत्यादिप्रश्ने तदुत्तरं व्याचक्ष्य ... २९२		४४९ १४२	'किमेकं दैवतं लोके' (२) इत्यादिषु युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः 'जगत्प्रभुं देवदेवम्' (४) इत्यादिनोत्तराण्यभिधाय 'विष्णोर्नामसहस्रं मे' (१२) इत्याद्युक्त्वा 'ॐ विश्वं विष्णुर्वपदकारः' (२४) इत्यादिना विष्णुसहस्रनामाभ्याख्याय तच्छ्रवणादिकलं व्याचक्ष्य ... ३०३	
४४६ ६१	स्त्रीधर्मान् छातुं महादेवेन पृष्टा पार्वती 'स्वदर्शनार्थमागताभिर्गंगादिभिः सह विचार्य कथयामि' (१३-१४) इत्यभिधाय ततो गङ्गायाऽनुवाता सती स्त्रीधर्मान् कथयति स्म ... २९४		१५० ८२	'किं ज्यैष्ठ्यं जपतो नित्यं भवेद्धर्मफलं महत्' (१) इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो 'ध्यासप्रोक्तां सावित्रीं शृणु' (४) इत्युक्त्वा 'नमो वसिष्ठाय' (१०) इत्यारभ्य 'पापस्य सृष्टतस्य च' (५८) इत्यन्तेन सावित्रीमुपदिश्य 'एतावै कल्पमुत्थाय' (५९) इत्यादिना तत्पाठफलमब्रवीत् ... ३०५	
४४७ ६२	'वासुदेवस्य माहात्म्यं श्रुत्वा मिच्छामः' (१) इति मुनिभिः पृष्टो महादेवो ब्राह्मणमारभ्य वासुदेवपर्यन्तं धंशपरंपरामभिधाय वासुदेवात्कृष्णजन्मादिवृत्तान्तं व्याख्याय 'तस्मात्स धार्मी धर्मज्ञः' (४५) इत्यादिना नमस्यत्वादिकमवादीत् ... २९६		१५१ २३	'के पूज्याः के नमस्कार्याः' (१) इत्यादिना युधिष्ठिरेणानुयुक्ता भीष्मो 'ब्राह्मणानां परिभवः' (२) इत्यादिना प्रशंसापूर्वकं ब्राह्मणानां पूज्यत्वादिकमनुजगात् ३०६	
२४८ ६६	'अथ ह्योसि महाशब्दः' (१) इत्यादिना भारदेन शिवपार्वतीसंवादकथनोपसंहारे कृते मुनयः श्रीकृष्णं प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य जग्मुः । भीष्म एतत्सर्वमाख्याय 'सोऽयं नारायणः' (१९) इत्यादिना श्रीकृष्णमाहात्म्यमभिधाय 'भगवांश्चाप्याज्यवपरः' (३७) इत्यादिना युधिष्ठिरमुपदिश्य 'एत-		१५२ २८	'कां तु ब्राह्मणपूजायाम्' (१) इत्यादिना किं फलं कं च कर्मोदयं दृष्ट्वा ब्राह्मणानर्चयसीति युधिष्ठिरस्यानुयोगे भीष्मः 'अत्राप्युदाहरन्तीमम्' (२) इत्यादिना ब्राह्मणानां पूज्यत्वे पवनार्जुनसंवादेतिहासं कथयति स्म । दत्तात्रेयवरप्रदानेन लब्धसहस्रबाहुरर्जुनो धीर्यमदात् 'को वाऽस्ति सदृशो मम' (१२) इत्याद्युवाच । तद्वाक्यान्ते 'न त्वं मूढं विजानीषे' (१४) इत्याद्याकाशघार्णो भुत्वा 'कुर्यां भूतानि तुष्टोऽहम्' (१५) इत्यादिना तामाक्षिपन्तं तं प्रत्यन्तरिक्षस्थो वायुः 'त्यजैनं	

व० खो०

विषयः

पृष्ठम्

कलुपं भायम्' (२४) इत्याद्युवाच।
तेन पुनः कस्त्वमित्युक्तो वायुरा-
त्मानं कथयति स्म। स च पुनस्तं
पप्रच्छ ... ३०७

१५३ १९

'शृणु मूढ गुणान् कांश्चित्' (१)
इत्यादिना कश्यपादिनिदर्शन-
कथनपूर्वकं ब्राह्मणान् प्रशशंस
वायुः ... ३०८

१५४ ३२

'इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दि-
त्सुर्वं दक्षिणां पुरा' (१) इत्यादि-
नाङ्गराजेन द्विजातिभ्यो दक्षि-
णात्वेन दीयमाना पृथ्वी कुडा
सती स्यूले स्वशरीरं त्यक्त्वा
यदा ब्रह्मलोकं जगाम तदा कश्य-
पो मह्यं त्यक्तं देहं योगबलेन
प्राविश्य दिव्यानि त्रिशद्वर्षसह-
स्राणि स्वयं भूमिरभूत्। ततः
प्रभृति भूः काश्यपी जज्ञे इत्या-
ख्यायिकामाह वायुः। पुनर्वायु-
रुत्थयकथां कथयन् वरुणकृत-
मुत्थयभार्याहरणमुत्थयप्रेषितस्य
नारदस्य वरुणकृतं प्रत्याख्या-
नमुत्थयदत्तं वरुणशपं शप-
भीतेन वरुणेन कृतमुत्थयाय त-
द्भार्यासमर्पणमुत्थयकृतवरुणमो-
क्षनादिकं चाख्यायोत्थयो वरः
क्षत्रियो वा वर इति ब्रूहीत्यु-
वाच ... ३१०

१५५ २६

तूर्णाभूते सहस्राङ्गुने वायु-
र्देवप्रार्थनयाऽगस्त्येन स्वतेजसा
कृतं दानपह्ननं तथा इन्द्रप्रार्थि-
तेन वसिष्ठेन कृतं खलिदानपह-
ननादिकं चामिधाय वसिष्ठो वरः
क्षत्रियो वा वर इति वदेत्यवादीत्
... ३१०

१५६ ३५

तूर्णाभूतेऽङ्गुने पुनर्वायुस्तम-
सि प्रवृत्ते दानवैर्बुध्यमाना देवा
यदा परावभूवुस्तदेन्द्रप्रार्थनयाऽ-
ग्निः सोमस्यार्त्तमको भूत्वा
दानयान्ददाह । तत्तेजसा देवा

व० खो०

विषयः

पृष्ठम्

आपि तान् जघ्नुरित्युक्त्वा च्यव-
नेऽश्विनोः सोमग्रहं दातुं प्रवृत्ते
तं हन्तुमिन्द्रेणोद्यतं यज्ञं स्तम्भ-
यित्वेन्द्रपराभवार्थं तत्कृतं मदा-
सुरनिर्माणादिकं चाख्याय 'ब्रवी-
म्यहं ब्रूहि वा त्वं क्षत्रियं ब्राह्मणा-
द्वरम्' (३५) इत्युवाच ... ३१२

१५७ २७

तूर्णाभूतेऽङ्गुने पुनर्वायुः
'मदास्यगतेषु देवेषु तत्काले च्य-
वनेन भूमौ हतायां देवा ब्रह्माणं
शरणं गत्वा धीः कपैराक्रान्ता
भूश्च च्यवनेनाक्रान्त' इत्याद्यु-
वाच। ततो ब्राह्मणान् शरणं गच्छतेति
ब्रह्माक्षया शरणमागत्य देवैः कप-
हननार्थं प्रार्थिता ब्राह्मणा उवालि-
तानग्नीन् पृष्ट्वा कपान् जघ्नुरित्या-
द्याह स्म। वायूपदेशादङ्गुनो
'जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थम्' (२४)
इत्याद्युवाच। वायुश्च तं प्रति
ब्राह्मणान् क्षाप्रधर्मेण इत्याद्यु-
वाच ... ३१३

१५८ ४६

'ब्राह्मणानर्धसे राजन्' (१)
इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः
'एष ते केशवः सधर्माख्यास्य-
ति महामतिः' (३) इत्याद्युक्त्वा
भगवन्माहात्म्यं व्याजहार ३१६

१५९ ५६

'ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां द्युष्टिं त्वं
मधुसूदन। वेत्ता त्वमस्य स्वार्थस्य
धेदु त्वां हि पितामहः' (१) इति
युधिष्ठिरेण पृष्टः कृष्णः 'प्रयुञ्जं
प्रति यदहममुवं तत्कथयामि'
(३-६) इत्याह स्म। 'किं फलं
ब्राह्मणेष्वस्ति' (३) इत्यादि पृच्छ-
न्तं प्रयुञ्जं प्रति 'द्युष्टिं ब्राह्मणपू-
जायाम्' (७) इत्याद्युक्त्वा ब्राह्म-
णान् प्रशस्य 'अयसन्मद्गृहे तात
ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः' (१४) इत्या-
द्यवाचम्। 'दुर्घोससं वासयेत्को
ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे' (१६) इत्यादि-
नाया गायन्तं दुर्घोससमहं स्वगृहे

अ० ख०

विषयः

पृष्ठम्

ऽवासरं स च कदाचिद्ब्रह्मनां
सहस्राणामग्रे बुभुजे, कदाचित्स्व-
ल्पम् । कदाचित्स गृहाभिर्गतौ
न पुनरागमाम् । कदाचिद्गृहमा-
गत्य सशय्यास्तरणे गृहं दग्ध्वा
निर्गतः पुनरागत्य 'कृष्ण पाय-
समिच्छामि' (२२) इत्युवाच ।
ततो मया निवेदितं पायसं
भुक्त्या अवाशिष्टेन पायसेनाङ्गा-
नि लिप्पस्व इति तेनात्मनोऽविमृ-
श्याङ्गानि न्यलेपयं तदनुज्ञया त्व-
न्मातु रुक्मिण्या अप्यङ्गानिन्यले-
पयम् । उभावप्यायां रये धुर्यधो-
जायित्वा स्वयंरथारुढौ रुक्मिणीं
प्रतोदेन तदन् राजमार्गेण निर्ज-
गाम । प्रजति तस्मिन्प्रमाद्विरु-
प्यां स्खलितायां रथात्प्रस्कधो-
त्पणेन धावन्तं तमन्यहमप्यधा-
यम् । तदा जितकोपं मां दृष्ट्वा
सुप्रसन्नो मह्यं रुक्मिण्यै च वरान्
दत्त्वाऽन्तर्दधे । अहं च 'यत्किं-
चिद्ब्राह्मणो ह्यात्तत्सर्वं कुर्याम्'
(५१) इत्येतद्भनं कृत्वा गृहं प्रावि-
शम् ३१८

३६० ४४ 'दुर्पाससः प्रसादाद्यद्विज्ञानं

प्राप्तं तदाक्यातुमर्हसि' (१)
इति युधिष्ठिरप्रश्ने प्रातः स्वेन
क्रियमाणं शतकुर्याजपं दक्ष-
यज्ञविध्वंसनप्रकारं, त्रिपुरहन-
नप्रकारं, चाचष्ट श्रीकृष्णः ३१९

३६१ २९ पुनः श्रीकृष्णो 'युधिष्ठिरमहा-
बाहो' (१) इत्यादिना रुद्रस्य महा-
भाग्यं निबोधेत्युक्त्वा तस्य घोर-
सौम्ये तनू निरूप्येभवादिनासां
निर्वचनादिकं व्यवृणोत् ... ३२०

३६२ ६३ 'निर्णयविषये प्रत्यक्षागमयो-
र्मये किं कारणम्' (२) इति यु-
धिष्ठिरानुयोगे 'नास्त्यत्र संशयः
कश्चिदिति मे वर्तते मतिः । शृणु
यस्यामि ते प्राज्ञ सम्यक्त्वं मेऽनु-

अ० ख०

विषयः

पृष्ठम्

पृच्छसि' (३) इत्यादिनाऽऽगमव-
लीयस्त्वतात्पर्यकमुत्तरं जगाद
भीष्मः । प्रत्यक्षानुमानागमानां
मध्ये किं प्रबलं प्रमाण-
मिति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो 'धर्म-
स्य हियमाणस्य' (११) इत्यादि-
ना वेदस्यैव मुख्यं प्रमाणं प्रत्य-
क्षानुमानयोर्द्वयमिचारित्वादिन्ये-
तत्तात्पर्यकमुत्तरमब्रवीत् । 'वेदप्र-
त्यक्षाचाररूपप्रमाणत्रैविध्ये धर्म-
स्यैकत्वं कथम्' (१७-१८) इति यु-
धिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मो 'धर्मस्य
हियमाणस्य बलवन्निर्दुरात्म-
भिः । यद्येवं मन्यसे राज्ञिधा
धर्मविचारणा' (१९) इत्यादिना
एक एव धर्मः प्रमाणात्रितयसंवा-
देन परीक्षणीय इत्येतत्तात्पर्यक-
मुत्तरमदात् । धर्ममद्यतां तत्प-
र्युपासकानां च गतिं पृष्टो भीष्मो
'रजसा तमसा चैव' (२८) इत्या-
दिना तां कथयति स्म । युधिष्ठिर-
स्यासाधुसाधुकपादिजिज्ञासया
प्रश्ने 'दुराचाराश्च दुर्धर्मा' (३३)
इत्यादिनोत्तरमभिदधत्साधून्
साधून्श्चाख्याय तेषामाचरणं बाह
भीष्मः... .. ३२३

३६३ १४ 'नामानाधेयः प्राप्नोति धनं सु-
बलवानपि' इत्याद्यभिदधानं यु-
धिष्ठिरं प्रति भीष्मः ईदृमानः स-
मारम्भानित्यादिना सुखाद्यासौ
प्रमाणं कर्मेवेति बुद्ध्या स्थितो म-
येत्युवाच... .. ३२४

३६४ १५ 'कार्यते यच्च क्रियते' (१) इत्या-
दिनाऽध्यायेन धर्मप्रशंसापूर्वकं
भीष्मस्योपदेशः... .. ३२५

३६५ ८ 'किं श्रेयः पुरुषस्येह किं कुर्व-
न्सुखमेधते । विपाप्मा स भवेत्के-
न किं वा कल्मषनाशनम्' (२)
इति युधिष्ठिरानुयुक्तो भीष्मो 'अ-
यं देवतवंशो वै' (३) इत्यादिना

अ० श्लो०

विषयः

शृष्टम्

त्रिसन्ध्यं पठनात्कल्मषहरं दैवत-
वंशं गङ्गादिनदीर्हिमवदादिपर्व-
तान्पूर्वादिदिगवस्वितान्यवक्रीता-
दिशुपीन् नृगादिराजर्षीश्चाकथ-
यत् ... ३२७

३६६ १७

जनमेजयस्य 'शरतल्पगते भी-
ष्मे' (१) इत्यादिके अश्वे वैशम्पाय-
नः 'अभून्मुहूर्ते स्तिमितम्' (४)
इत्यादिना सर्वेषु तुष्णीं भूतेषु
व्यासप्रेरितेन भीष्मेणानुज्ञातो
युधिष्ठिरो धृतराष्ट्रादीन् पुरस्कृत्य
हस्तिनापुरं जगामेत्याह स्म ३२७

(२) भीष्मस्वर्गारोहणपर्व ३२८-३३२

३६७ ५२

युधिष्ठिरो हस्तिनापुरमागत्य
नारीः सान्त्वयित्वा उदगयने
प्रवृत्ते भीष्मसंस्कारार्थं सामग्री-
सहितो निर्गत्य भीष्मं प्रति 'यु-
धिष्ठिरोऽहं नृपते' (१९) इत्याद्यु-
वाच । भीष्मो भारतादीन्दृष्ट्वा यु-

अ० श्लो०

विषयः

शृष्टम्

धिष्ठिरं प्रति 'दिष्ट्वा प्राप्तोऽसि
कौन्तेय' (२६) इत्याद्यभिधाय धृ-
तराष्ट्रं प्रति 'राजन्निवहितधर्मोऽ-
सि' (३०) इत्याद्युपदिश्य श्री-
कृष्णं प्रति 'भगवन्देवदेवेश' (३७)
इत्यादिना 'त्वयाऽहं समनुज्ञा-
तो गच्छेयं परमां गतिम्' (४५) इ-
त्यन्तमभ्यधात् । वसुलोकप्राप्त्य-
र्थं श्रीकृष्णेन प्रशंसापूर्वकमनुज्ञा-
तो भीष्मः पाण्डवान्प्रति 'प्राणा-
नुत्सङ्गमुमिच्छामि' (४९) इत्याद्यु-
वाच ... ३२९

३६८ ३७

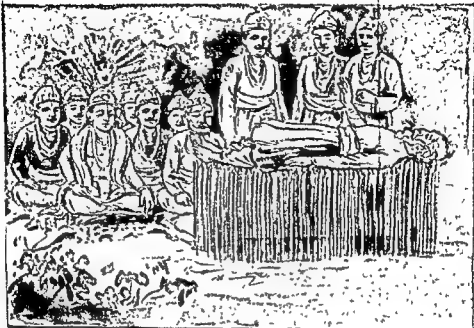
योगेन प्राणधारणां कृत्वा भी-
ष्मे स्वर्गमाकटे युधिष्ठिरादयश्चन्द-
नादिना भीष्मशरीरं दाहेन सं-
स्कृत्योदकदानार्थं गङ्गां जग्मुः ।
युधिष्ठिरादिभिरुदकदाने कृते उ-
दकाभिरगत्य भीष्मपराक्रमकथन-
पूर्वकं विलापं कुर्वती गङ्गा कृष्ण-
व्यासाभ्यां बोधिता विशोका स-
ती पुनर्जलं प्राविवेश । गङ्गयाऽ-
नुज्ञाताश्च सर्वे न्यवर्तन्त ३३१

॥ इत्यनुशासनपर्वविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

अनुशासनपर्व

१३

॥ महाभारतम् ॥

अनुशासनपर्व ।

—१३—

दानधर्मपर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

अस्मिन्नर्थे बहुविधा शान्तिकृता पितामह ।
स्वकृते कानु शान्तिः स्याच्छमाद्बहुविधादपि

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यज्ज्योतिस्तमसः परं महदहो

निर्माय रूपाणि त-

न्नामानि प्रविभज्य च ह्यवहुर-

त्येतैर्गुहायां गतम् ॥

भानन्दैकरस तदद्वयमथो

तन्मायया देवकी-

कुन्तीसत्यवर्तापु जन्म धृतघव

कृष्णत्रयं पातु नः ॥ १ ॥

गोपाल-नारायण-लक्ष्मणार्यान्

धीरेश-गंगाधर-नीलकण्ठान् ॥

चिन्तामार्णं साम्प्रशिष्यं च नत्वा

व्याकुलमेहे भारतदानधर्मान् ॥ २ ॥

धर्मं त्रिषु द्रधिषमष्टसु काममोक्षा

धेकत्र पक्षाणि निरूपितधानुनीन्द्रः ।

तत्साधनानि सुबहूनि सहप्रमाणा-

न्यघ्नानुशासनिकपर्षाणि वर्णितानि ३

तत्र पूर्वस्मिन्पक्षिण शोक्तरणोपाय सम्यङ्निरूपि-

तस्तथाऽपि दृष्टुं य निदिध्यामनमन्तरेण न निवर्तत

इति तत्प्रधानं प्ररूपणमाभमाण पूर्वं तावन्कृताकृतसंताप-

निमित्तं कर्तृत्वाभिमानं त्याजयितुं प्रथममध्यायमारभते ।

तत्रापि शुकिसतिनापि कर्तृत्वाभिमानस्य दुस्त्यजत्वं

युधिष्ठिरप्रश्नमुखेनावतारयति-युधिष्ठिर उवाच शमो

बहुविधाकार इत्यादिना । नम शोक्तरणोपाय

बहुविधं कालादृष्टेश्वराधीनोऽय एवो न निश्चित्तुमीष्ट

दयादिविवेकपदार यद्वाकार सर्वमस्यमन्यासादिस्वस्य

सक्ष्मो निर्विकल्पक उक्तः । तत्रापि तत्प्राप्त्युत्काराभावात्कृतं

योत्रवधाप्य पाप मातपत्येव तस्मात्कर्तृत्वादिदोषमपनेतुं

निदिध्यासनाधिरूपमिदमर्थं येन मुक्तिरप्यधर्मान् श्रुति

यैर्विना पूर्वांशं सर्वं तदये नावतिष्ठन् इत्यभिप्रायः ॥१॥

अस्मिन्निति । यदि अग्निनिर्मेव जायते तत्कालादिस्त-

शराचितशरीरं हि तीव्रमणमुदीक्ष्य च ।
 शर्म नोपलभे धीर वृष्कृतान्येव चिन्तयन् ३
 रुधिरणावसिक्ताङ्गं प्रस्रवन्तं यथाचलम् ।
 त्वां दृष्ट्वा पुरुषद्वयाग्र सीदे वर्षासिवांबुजम् ४
 अतः कष्टतरं किं नु मत्कृते यत्पितामहः ।
 इमामवस्थां गमितः प्रत्यमित्रै रणाजिरे ॥ ५
 तथा चान्ये नृपतयः सहगुत्राः सबान्धवाः ।
 मत्कृते निधनं प्राप्ताः किं नु कष्टतरं ततः ६
 धयं हि धार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशंगताः ।
 कृतधेदं निन्दितं कर्म प्राप्स्यामः कां गतिं नृप
 इदं ॥ धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप ।
 इमामवस्थां संप्राप्तं यदसौ त्वां न पश्यति ८
 सोऽहं तथ ह्यन्तकरः
 सहद्वधकरस्तथा ।
 न शान्तिमधिगच्छामि
 पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ ॥ ९
 दुर्योधनो हि समरे सहसैन्यः सहानुजः ।
 निहतः क्षत्रधर्मेऽस्मिन्दुरात्मा कुलपांसनः ॥
 न स पश्यति दुष्टात्मा
 त्वामद्य पतितं क्षितौ ।
 अतः श्रेयो मृतं मन्ये
 नेह जीवितमात्मनः ॥ ११
 अहं हि समरे धीर
 गमितः शत्रुभिः क्षयम् ।
 अमधिष्यं यदि पुरा
 सह धातुभिरच्युत ॥ १२
 न त्वामेवं सदुःखार्तमद्राक्षं सायकाद्वितम् ।
 नूनं हि पापकर्माणो धात्रा खृष्टाः स्म हे नृप

मिति मन्वा न धीमतां शोकाय भवति यत्तु बुद्धिपूर्वं पापं कृतं
 तत्तर्थात् भारवान् आरितवान् दासिकविशेषकमात्रेण न तेषां
 शत्रुपक्षेण वर्तन्वादिप्रत्यक्षं परीक्षणकर्तृत्वादिनामेव नि-
 र्णयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २ ॥ एतेनैव शोककारणं
 विवृणोति—द्रष्टेति । त्वामिति शेषः ॥ ३ ॥ गीदे सीदामि
 ॥ ४ ॥ मत्कृते मर्तिमित्रं प्रत्यमित्रैः अमित्राणां प्रतिद्वे-
 रणमदीवर्तुनशिरसिप्रसृतिभिः ॥ ५ ॥ अयं ह्यसि । दिव्यायै
 काल ईश्वरः मन्त्रुः श्रेष्ठः कां गतिमर्थलोके प्राप्स्यामो न
 कामरीर्षयः ॥ ७ ॥ अपराग्रमनानामनार्हं स्वयमपि श्रेष्ठो
 नरो न तु पराग्रमियाह—इदं दिव्यादिना ८ अमधिष्यं
 ईश्वरपे स्वात्म ॥ १२ ॥ अयस्मिन्प्रति । जन्मान्तरेऽपि
 येन विरिणान् शत्रुपक्षेणानुच्येन तदयं धर्मं यदि ।
 शोकमनाम त्वामनन्यमेव क्रमवशं शत्रादिनि भावः

अन्यस्मिन्नापि लोके वै
 यथा मुच्येम किल्विधात् ।
 तथा प्रशाधि मां राजन्
 मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १४
 भीष्म उवाच ।
 परतन्त्रं कथं हेतु-
 मात्मानमनुपश्यसि ।
 कर्मणां हि महाभाग
 सूक्ष्मं होतदतीन्द्रियम् ॥ १५
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः १६
 गौतमी नाम कौन्तेय स्थविरा शमसंयुता ।
 सर्पेण दृष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्भूतचेतनम् ॥ १७
 अथ तं स्नायुपाशेन बद्ध्वा सर्पममर्षितः ।
 लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः सन्मुपानयत्
 स स्नात्रवीदयं ते स पुत्रहा पन्नगाधमः ॥
 हृदि क्षिप्रं महाभागे वधयतां केन हेतुना १९
 अग्नौ प्रक्षिप्यतामेव चिच्छयतां अण्डदोषि धा
 न हायं बालहा पापश्चिदं जीवितुमर्हति ॥ २०
 गौतम्युवाच ।
 विशृजैनमबुद्धिस्तथ-
 मथघ्योऽर्जुनक त्वया ।
 को ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात्
 प्राप्तव्यमधिचिन्तयन् ॥ २१
 गृह्यन्ते धर्मलघवो
 लोकऽस्मासि यथा तुवाः ।
 मज्जन्ति पापगुरवः
 शत्रुं स्कन्धमियोदके ॥ २२

॥ १४ ॥ यदुक्तं स्वर्गो का नु शान्तिरिति तत्राह—परेति
 परस्त्रं कलादेथराधीनमात्मनं तं कथं कर्मणां हेतुं पुण्य-
 पापयोः कारणं अनुपश्यसि न कथं विधात्मनः कर्तृत्वं संभव-
 तीति भावः कुतस्तत्त्वं करोमीत्यनुभव इत्यासंख्याह—सूक्ष्म
 होति । आत्मनः कर्तृत्ववदकर्तृत्वं न मान्यप्रत्यक्षं किं
 तन्नोदियं । मनस्तु चतुर्गुणविरुद्धं सत्यं वा सैनसात्मानमन्यथा
 प्रतिगया ह्येवमिति ॥ १५ ॥ कर्मप्रयोगके देहेन्द्रियादि-
 मेषातः प्रयोज्यमानश्रीम योजानुरक्तयोग्यजनकत्वं परि-
 शेषात् आत्मनोऽर्जुनत्वं निदयतीत्यस्मिन्नेव आहवायिका-
 माह—अत्रापीति ॥ १६ ॥ हेतुमाह—अत्राधिति ॥ १७ ॥
 गुरुं पापगुरुं नरके मज्जन्तव्योऽपि प्राप्तं लोकम् ॥ १९ ॥ गृह्यन्ते
 दुःखार्थां तस्मिन् ममन्ति च तत्रैव ॥ २२ ॥

हत्वा चैनं नामृतः स्वाद्यं मे
जीवत्यस्मिन्कोऽत्ययः स्वाद्यं ते ।
अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जन्तो-
र्मृत्योलोकं को नु गच्छेदनन्तम् ॥२३॥
लुब्धक उवाच ।
जानाम्यहं देधि गुणगुणज्ञे
सर्वातिर्युक्ता गुरवो भवन्ति ।
स्वस्थस्यैते तृपदेशा भवन्ति
तस्मात्क्षुद्रं सर्पमेनं हनिष्ये ॥ २४॥
श्रमार्थिनः कालगतिं यदति
सयः शुचं त्वर्थविदस्त्यजन्ति ।
अधेयाध्यं शोचति नित्यमोहा-
त्तस्माच्छुचं मुञ्च हते भुजङ्गे ॥ २५॥
गौतम्युवाच ।
आर्तिर्नैवं धियतेऽस्मद्विधानां
धर्मात्मानः सर्वदा सज्जना हि ।
निर्धायस्तो बालकोऽप्यस्य तस्मा-
दीशो नाहं पन्नस्य प्रमाये ॥ २६॥
अप्राह्णानां कोपोऽस्ति
कुतः कोपाद्ययातनाम् ।
मादेयात्क्षम्यता साधो
मुच्यतामेष पन्नगः ॥ २७॥
लुब्धक उवाच ।
हत्वा लाभः श्रेय एवात्ययः स्या
हृभ्यो लाभ्यः स्याद्बलिभ्यः प्रशस्तः ।
कालालाभो यस्तु सत्यो भवेत्
श्रेयोलाभः कुतिसतेऽस्मिन्न ते स्यात्

हृत्वेति । वरण्यं कर्तव्यं । मुक्त्वेव हि तृती न तु
पीडितिरत् । एवं हत्वा एतस्य हननेनार्थं मे पुत्रो
नामृतः स्वातिर्युक्तः स य मृत एव अस्मिन् जीवति ते
स न कोऽयं अत्ययो नाहं स्वाहं कोपीत्यर्थः । उत्सर्गो
प्राणोत्सर्गो मृत्योलोकं नश्यम् ॥ २३ ॥ सर्वातिर्युक्ता सर्वेषां
पीडना पीडिता स्वस्वस्यैव न तु दुःखिन्यः ॥ २४ ॥
शमेति । शमयन्ना बलिभ्यः नाशित इति मया शोचं
त्यजन्ति । अर्थादि प्रतोवाग्ना शत्रु हवैव सयः शोचं
त्यजन्तीत्यर्थः अन्तस्तु श्रेयः क्षयः पुनराद्यः नित्यं
मोहाच्छोचति ॥ २५ ॥ आर्तिं पुत्रशोभना पीडा
नित्यायस्तो नित्यमृत् । न ईशो न ममबोऽस्मि ॥ २६ ॥
यातनां पीडा परस्य ते पुत्रः कुर्वन् पुत्रार्थित्यर्थः । मादे-
यात् मादेयमालभ्य ॥ २७ ॥ श्रेयः फलोद्दिष्टे तदेव

गौतम्युवाच ।
का नु प्रामिर्गृह्य शत्रुं निहत्य
का कामाप्तिः प्राप्य शत्रुं न मुक्त्वा ।
कस्मात्सौम्याहं न क्षमे नो भुजङ्गे ।
मोक्षार्थं वा कस्य हेतोर्न कुर्याम् २९
लुब्धक उवाच ।
अस्मादेकाद्वहवो रक्षितव्या
नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितव्यः ।
हतागसं धर्मविदस्त्यजन्ति
सरीसृपं पापमिमं जहि त्वम् ॥ ३०॥
गौतम्युवाच ।
नास्मिन् हते पन्नगे पुत्रको मे
संप्राप्यते लुब्धक जीपितं मे ।
गुणं क्षाम्यं नास्य यधे प्रपश्ये
तस्मात्सर्वं लुब्धकमुञ्च जीवम् ॥ ३१॥
लुब्धक उवाच ।
वृत्रं हत्वा देवरात् श्रेष्ठमार्ग्यं
यहं हत्वा भग्नमवाप चैव ।
शूली देवो देववृत्तं चर त्वं
क्षिप्रं सर्पं जहि मा भूरो विशाङ्का ३२
भीष्म उवाच ।
असकृत्प्रोच्यमानाऽपि
गौतमो भुजङ्गं प्रति ।
लुब्धकेन महामाणा
पापे नैवाकरोन्मतिम् ॥ ३३॥
इषदुच्छसमानस्तु कूटघातंस्ततः पन्नगः ।
उत्सर्जं गिर मन्दो मानुर्यो पाशपीडितः ॥

अग्नयो जातः स न शत्रुं हवैव तन्म इत्यथाहृत्य
योग्यम् । यथा यजमानः पशुं निजन्मनुमात्माने च स्वर्गं नय-
त्वेव शूरः परं स्वं नेत्यर्थः । तत्र लाभो लाभार्थं पुनर्य
बलिभ्यः सर्वभ्यः प्रशस्तः श्रेष्ठः स्यात् । शत्रुमधारेण यदेति
मान्यो भवतीत्यर्थः । यस्तु अस्मिन्सर्पे कुतिसि वश्यरात्रि
हन्तव्ये वादागमोऽस्य मरणादिशक्तिः ॥ एव एतः
शत्रुश्च श्रेयोलाभः स च तेतर एनं हन्तुमनिच्छन्त्या
न म्यात् । तस्माद्वन्तस्य एवायमित्यर्थः ॥ २८ ॥
गुणं निश्चयं कामाप्तिं इत्यत्र न मुक्त्वा हतं यद्वा मोऽ
स्माकमशत्रौ मुनेषु कस्मादहं न क्षमे अपि तु क्षमे एव । मोक्ष-
ार्थं श्रेयः कुर्यामीत्यर्थः ॥ २९ ॥ त्वं नैव नाशयन्ति ३०
मे पुनर्यो जीपितं न सप्राप्यते गुणं पुत्र्य जीवं जीवन्तम्
॥ ३१ ॥ शरीरं यदे हवैमि नश्य ॥ ३२ ॥ संस्तव्यं धर्ममा-
तन् ॥ ३३ ॥ अस्मि क्षयः शोचतां निश्चयति' इति वा

सर्प उवाच ।

को न्यर्तुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश
अस्वतन्त्रं हि मां मृत्युर्विघ्नं शब्दचुचुदत् ३५
तस्यायं वचनादृष्टो न कोपेन न काम्यया ।
तस्य तत्किल्बिषं लुब्ध विद्यते यदि किंल्विषं
लुब्धक उवाच ।

यद्यन्यवशमेतद् कृतं ते पन्नगाश्रमम् ।

कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ॥
मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डचक्रादयो यथा ।
कारणत्वे प्रकल्पयन्ते तथा त्वमपि पन्नगा ॥ ३८

किल्बिषी चापि मे वध्यः

किल्बिषी खासि पन्नग ।

आत्मानं कारणं ह्यत्र

त्वमाख्यासि भुजङ्गम् ॥ ३९

सर्प उवाच ।

सर्वं एते ह्यस्वयं दण्डचक्रादयो यथा ।
तथाऽहमपि तस्मान्मे नैव दोषो मतस्तव ॥
अथवा मतमेतत्ते तेऽप्यन्योन्यप्रयोजकाः ।
कार्यकारणसम्बन्धो भवत्यन्योन्यचोदनात् ॥

एवं सति न दोषो मे
नास्मि वध्यो न किल्बिषी ।

किल्बिषं समवाये स्या-

न्मन्यसे यदि किल्बिषम् ॥ ४२

लुब्धक उवाच ।

कारणं यदि न स्याद्भि-

न कर्ता स्यान्त्वमप्युत ।

विनाशकारणं त्वं च

तस्माद्बध्योऽसि मे मतः ॥ ४३

असत्यपि कृते कार्यं नेह पन्नग लिप्यते ।

तस्माच्चात्रैव हेतुः स्याद्बध्यः किं बहु मन्यसे ॥

सर्प उवाच ।

कार्याभावे क्रिया न स्या-

त्सत्यसत्यपि कारणे ।

तस्मात्समेऽस्मिन्हेतौ मे

वाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥ ४५

यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक तत्त्वतः ।

अन्यः प्रयोगो स्यादत्र किल्बिषी जन्तुनाशनै-

लुब्धक उवाच ।

वध्यस्त्यं मम दुर्बले बालघाती नृशंसकृतः ।

भापसे किं बहु पुनर्वध्यः सन्पन्नगाधम ॥ ४७

सर्प उवाच ।

यथा हर्षापि जुह्वाना मन्त्रे वै लुब्धकर्तृविज-

न फलं प्राप्नुयन्त्यत्र फलयोगे तथा ह्यहम् ४८

भीष्म उवाच ।

तथा श्रुतिं तस्मिन्स्तु पक्षे मृत्युचोदिते ॥

आजगाम ततो मृत्युः पन्नगं चाग्रधीदिदम् ॥

अनुचूदत् प्रेरितवान् ॥ ३५ ॥ किल्बिषं वेदसि तर्हि प्रयो-
क्तृत्वेन न प्रयोज्यत्व मम शस्त्रैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यदीति ।
प्रयोजकवत्प्रयोज्योऽपि वयकारणत्वाद्बध्य एवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥
मृदिति । यद्यपि दंडादिवत्त्वं अन्यवशास्तथाऽपि चेतन-
त्वात्किल्बिषीप्यवश्यं वध्योऽस्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ सर्वं इति
चेतनत्वेपि गणादिभ्यस्तेषां त्वेनावशत्वाद्दण्डितुन्यत्वमेव
मतेत्यर्थः ॥ ४० ॥ अथवेति । तेऽपि आयुषादयोऽपि ।
अयमर्थः—आयुषं हि अयस्कान्तवत्प्रवृत्तौ प्रयो-
जयति तेनायुषकर्तापि प्रयोजकत्वस्य कार्यं कारयित्वा प्रवृत्त-
कामः प्रयोजक इत्यन्योन्यप्रयोज्यत्वात् वक्ष्यचिदन्तुल-
मित्यर्थः ॥ ४१ ॥ फलितमाह-एवमिति । चेतनत्वाद्बध्यत्वं
मम चेन्मन्यते तर्ह्येकस्मिन्वचनार्थं साक्षात्परया बहूनां
प्रयोजकत्वमस्तीति सर्वेषु यथाविभागं किल्बिषं न मन्येवे-
त्यर्थः । समवाये स्मृदये ॥ ४२ ॥ कर्ता प्रस्तुतक्रियाया त्वमेव
वध्योऽस्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ असतीति । यतः श्वेऽपि असति
दुष्टे कार्यं देये हेतुः कर्ता न लिप्यते तत्र भवे । तस्मान्
वैरादिरिव राजा वध्यः प्रायश्चित्ती च न स्यात् । तथा च

शास्त्रानर्थक्यं प्रेत्य खादन्ति ते च तानित्वादिप्रामाण्यं
न स्यादिति भावः ॥ ४४ ॥ कार्येति । कारणं
कर्तारं सति कुत्रापि यमनादिकार्येण छिदिक्रिया जायते
असत्यपि कर्तारि तदशास्त्रान्तनिषर्पेण कायण तज्जेना-
भिना वनदाहक्रिया जायते । तस्माच्छाखाया इव ममापि
कर्तृत्वं अप्रयोजकत्वात् दोषहेतुः विशेषामात्रादित्यर्थः
॥ ४५ ॥ यदीति कारणत्वेन प्रयोज्यकर्तृत्वेन तव मतोऽहं
तर्हि शालाया वायुरिव ममापि प्रयोगे प्रवर्तनेऽन्योऽस्ति कर्ता
स एव जन्तुनाशने किल्बिषी भवेत् । वस्तुस्तु वायोरिव
तस्यापि न किल्बिषित्वमिति भावः ॥ ४६ ॥ वध्य इति ।
धीपूर्वकारी हिंस्रभावस्त्वं कुतर्ह्यश्रमाधर्म्यभात्मनो
मुवाणो दुर्बुद्धित्वाद्बध्योऽस्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ एवंश्लिगादि-
वन्द्यप्रेत्यत्वाच्चाह किल्बिषी किन्तु मम प्रयोजक एव । शास्त्र-
फलं प्रयोजकरीत्यावादिति सर्वं उवाच-यथेति ॥ ४८ ॥
यथा स्तेनं गन्धो हन्ति गन्धं च महामात्रः प्रेरयति महामात्रं च
शत्रुः प्रयुक्तं प्रभुं च स्तेनापराध इति स्तेनः स्वापराधेनैव
हन्यते न तत्र राजमहामात्रमजाना दोषांघोऽस्ति । एवं

मृत्युरुवाच ।

प्रचोदितोऽहं कालेन पन्नग त्वामचूचुदम् ।
विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं न प्राणिनः शिशोः
यथा वायुर्जलधराभ्विकर्णने ततस्ततः ।
तद्वज्रजलद्वयसर्व कालस्याहं यशानुगः ॥ ५१
सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन ।
भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तन्ते ह जन्तुषु
जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि
सर्वे कालात्मकाः सर्वे कालात्मकमिदं जगत्
प्रवृत्तपञ्च लोकेऽस्मिस्तथैव च निवृत्तयः ।
तासां विकृतयो याश्च सर्वे कालात्मकं स्मृतं
आदित्यश्चन्द्रमा चिष्णुरापो वायुः शतक्रतुः ।
अग्निः खं पृथिवी मित्रः पर्जन्यो यक्षोऽदितिः
सरितः सागराश्चैव भावाभावा च पन्नग ।
सर्वे कालेन सृज्यन्ते न्हियन्ते च पुनः पुनः ५६
एवं स्थात्वा कथं मां त्ये स्वदोषं सर्वं मन्यसे ।
अथ चैवंगते दोषे मयि त्वमपि दोषवान् ५७
सर्वं उवाच ।

निर्दोषं दोषवन्तं घान् त्वां मृत्यो प्रवीम्यहम्
त्वयाऽहं चोदित इति प्रवीम्येतावदेव तु ५८
यदि काले ॥ दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यते
दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयम्
निर्मोक्षस्त्वस्य दोषस्य मया कार्यो यथा तथा
मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनम्
भीष्म उवाच ।
सर्पोऽथार्जुनकं प्राह श्रुत्वा ते मृत्युभाषितम् ।

नानागसं मां पाशेन सन्तापयितुमर्हसि ॥ ६१
लुब्धक उवाच ।

मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजङ्गम ।
नैव तावददोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥ ६२
मृत्युस्त्वं चैव हेतुर्हि बालस्यास्य विनाशने ।
उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ॥ ६३
विष्णुमृत्युं च दुरात्मानं हूरं दुःखकरं सताम्
त्वां चैवाहं वधिष्यामि पापं पापस्य कारणम्
मृत्युरुवाच ।

दिवशौ कालवशावापां निर्दिष्टकारिणी
नावां दोषेण गन्तव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्यसि
लुब्धक उवाच ।

युवामुमी कालवशौ यदि मे मृत्युपन्नगौ ।
हर्षक्रोधौ यथा स्यातामेतादिविच्छामि वेदितुम्
मृत्युरुवाच ।

या काचिदेव चेष्टा स्यात्सर्पा कालप्रचोदिता
पूर्धमेवेतदुक्तं हि मया लुब्धक कालतः ॥ ६७
तस्मादुमी कालवशावापां निर्दिष्टकारिणी ।
नावां दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक कर्हिचित्
भीष्म उवाच ।

अयोपगम्य कालस्तु तस्मिन् धर्मार्थसंशये
अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धं चार्जुनकं तथा ॥ ६९
काल उवाच ।

न ह्यहं नाप्ययं मृत्युर्नार्यं लुब्धक पन्नगः ।
किद्विषी जन्तुमरणे न धर्यं हि प्रयोजकाः ॥

भीष्मादिभित्ततोऽपि तत्र गच्छेत् न । दोषोऽस्तीति शेषग्रंथ-
सार्वभ्यम् । मृत्युः प्राणानामपहर्ता देवता ॥ ५९ ॥ कालेन
ईशेण ॥ ५० ॥ कालात्मकाः कालस्येव आत्मा स्वभावो
नैषां ते कालानुवाणि इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ भावाभावा ऐश्वर्या-
नैश्वर्यं ॥ ५६ ॥ आलिंग्यमिसौटुलोमिरिति न्यायेन
स्मरन्ते च यजमानाय च यं कामं कामयन्ते तमागायतीति
श्रुतेर्धात्मवदलितोऽपि फलांशमाक्लमन्तो मृत्युमर्त्यौ वयस्य
वरणं सन्ती न गच्छारणं भवत इत्याह-मृत्युरिति ॥ ६३ ॥
आवां दोषेण देशदिना युक्ता त्वया न मन्त्यव्यौ किंतु
विश्वशौ अतः प्रतीत्यावयोगमह्यमात्रयोरिव न किरिय-
मस्तोत्पादतु-विवशाधिति कलितोऽपि फलरागिण एव
फलमस्ति न विरक्तस्येति भावः ॥ ६५ ॥ युवामिति ।
मो मृत्युपन्नगौ यदि युवां कालवशौ तर्हि मे सम तदस्यस्य
परोपकर्तारं हर्षः अपकर्त्रोश्च सुखोऽस्ति देवो वा यथा
स्यातां तथा वृत्तम् एतत् अहं वेदितुमिच्छामित्युपाहारपूर्वकं

योजयम् । एवं सर्वस्य परवशत्वे उपकर्त्रपकर्त्रोः स्तुतिनिर्दे न
स्यातामिति भावः ॥ ६६ ॥ परमार्थतः परिहारमाह-
येति । ईशशरीरौ जनः सत्तन्ना कुर्वाणो न स्तुत्यो न
वा नित्य इति भावः ॥ ६७ ॥ व्यपहरात्तस्तु मृत्युः पूर्वोक्तमेव
परिहारमाह-तस्मादिति । दोषेण युक्ताविति शेषः । गन्तव्यौ
शातव्यौ यो हि रणादिमान् हन्ति स पापेन लिप्यते तं प्रति
शास्त्रे प्रवर्तते यन्तु न तथा नासौ दोषभाभभवति यथोक्तं भगवता
'यस्य नाहं हन्तो भवो शुद्धिरस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स हर्मोऽलोकाज हन्ति न नियम्यते' इति ॥ ६८ ॥
प्राणिकर्मणोऽप्योपास्यदसदा फलं दत्त ईशरत्नप्रयुक्ता अन्ये
वा न वैष्णवादिभाजो भवन्तीत्याह-अथेत्यादिना । धर्म-
स्यार्थः फलं तत्र विषये सर्वस्य कर्तुः परवशत्वादधर्मवदमोपि
किं फलं ददाति न वेति संशये ऐतद्व्य अत्रावकाशः
॥ ६९ ॥ सन्निभमेव धर्माधर्मफलं भवति न त्वत्तज्ज्ञा-
नामस्माकमिच्छाशयवानाह-न हीति ॥ ७० ॥

अकरोद्यदयं कर्म तन्नोऽर्जुनक चोदकम् ।
 विनाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेऽयं स्वकर्मणा ॥
 यदनेन कृतं कर्म तेनायं निघनं गतः ।
 विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा धयम् ७२
 कर्मदायादयोल्लोकः कर्मसम्बन्धलक्षणः ।
 कर्माणि चोद्यन्तीह यथाऽन्योन्यं तथा धयम्
 यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति
 एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ७४
 यथा च्छायातपौ नित्यं
 सुसम्बद्धौ निरन्तरम् ।
 तथा कर्म च कर्ता च
 संबद्धावात्मकमभिः ॥ ७५
 एवं नाहं न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान् ।
 न खेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ७६
 तस्मिंस्तथा घुघाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप ।
 स्वकर्मप्रत्ययोल्लोकः सत्त्वाऽर्जुनकर्मप्रतीति ७७
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गौतमीलुब्धकट्यालमृत्युकालसंवादे
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

गौतम्युवाच ।

नैष कालो न मुजगो न मृत्युरिह कारणम्
 स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निघनं गतः ७८
 मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुतः ।
 यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्जार्जुनक पक्षगम् ॥ ७९
 भीष्म उवाच ।
 ततो यथागतं जन्ममृत्युः कालोऽय पक्षगः
 अभूद्विशोकोऽर्जुनको विशोका नैव गौतमी ॥
 एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मा भूः शोकपरो नृप ।
 स्वकर्मप्रत्ययोल्लोकान् सर्वे गच्छन्ति वै नृप
 नैव त्वया कृतं कर्म नापि दुर्योधनेन वै ।
 कालेनैतत्कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवाः ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः ।
 युधिष्ठिरा महातेजाः पप्रच्छेदं च धर्मवित् ८३

युधिष्ठिर उवाच ।
 पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 श्रुतं मे महद्वाक्यानामिदं मतिमतां वर ॥ १
 भूयस्तु भोतुमिच्छामि धर्मार्थसहितं नृप ।
 कथ्यमानं त्वया किञ्चित्कस्मै व्याख्यातुमर्हसि
 केन मृत्युर्युहस्थेन धर्ममाधित्य निजितः ।
 इत्येतत्सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेनापि च पार्थिव ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यथा मृत्युर्युहस्थेन धर्ममाधित्य निजितः ४

मनोः प्रजापते राज्ञिश्च्योहुरभवत्सुतः ।
 तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५
 दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।
 माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ६
 दशाश्वस्य सुतस्त्यासीद्राजा परमधार्मिकः ॥
 सत्ये तपसि दाने च सस्य नित्यं रतं मनः ७
 मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।
 धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ८
 मदिराश्वस्य पुत्रस्तु धृतिमात्मान पार्थिवः ।
 महामागो महातेजा महासत्त्वो महाबलः ९

कर्मव दायार्थः पुत्रवतार्कं तद्वन् कर्ममन्त्रं कर्मफलयोगः
 तदेव लक्षणं पुण्यपत्रतानापकं यत्नं तथा ॥ ७३ ॥ कर्मव
 प्रत्ययः कारणं येषां तान् लोकांन् स्वपनरकादीन् ॥ ७४ ॥ तत्कर्म
 पुत्रलोकप्रदम् ॥ ७५ ॥ अस्माद्विशोकात्माह डाभ्यां—
 एतदिति ॥ ८१ ॥ इति श्रीमहाभारते आनु० प० दान-
 धर्मपर्वणि नैलदृष्टीये भारतमावर्द्धये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अनिवार्यस्यापि मृत्योर्जन्मचरितः करोति गृहस्थस्त्वति-
 थिमकत्वेन तं जयतीत्यातिथ्यप्रशस्तायोऽयमध्यायः पिता-
 महेत्यादिः ॥ १ ॥ धर्मणैव अर्थः प्रयोजनं यत्र तादृशया-
 कथया महिर्न किञ्चिदास्यानं भोतुमिच्छामिन्यर्थः ॥ २ ॥
 तत्त्वेन याथातथ्येन । न त्वात्मवपुस्तननादिदम्भतायत्वेन ३

पुत्रो घृतिमतस्तथासीद्राजा परमधार्मिकः ।
 सर्वलोकेषु विख्यातः सुवीरो नाम नामतः ॥
 धर्मात्मा कोपघोश्चापि देवराज इवापरः ।
 सुधीरस्य ॥ पुत्रोऽभूत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ॥ ११
 स दुर्जय इति ख्यातः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 दुर्जयस्येन्द्रघुपः पुत्रोऽग्निसदृशशक्तिः ॥ १२
 दुर्योधनो नाम महान् राजा राजर्षिसत्तमः ।
 तस्येन्द्रसमवीर्यस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ १३
 विषये योऽसद्यस्तस्य सम्यगेव प्रवर्षति ।
 रत्नार्धनैश्च पशुभिः सरथेऽपि पृथग्विधैः ॥ १४
 नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णस्तदाऽभवत् ।
 न तस्य विषये बाभ्रूणो नापि दुर्गतः ॥ १५
 व्याधितो वा कुशो वाऽपि

तस्मिन्नाभून्नरः कश्चिद् ।

सुदर्शिणो मधुरवागनस्युर्जितेन्द्रियः ।

धर्मात्मा चानुशंस्य

विक्रान्तोऽप्याधिकथनः ॥ १६

यज्वा च दान्तो मेधावी

प्रहृष्यः सत्यसङ्गरः ।

न चायमन्ता दाता च

येदधेदाङ्गपारगः ॥ १७

तं नर्मदा देवदत्तं पुण्या शीतजला शिवा ।
 चकमे पुरुषध्यात्रं स्नेहभावेन भारत ॥ १८

तस्यां जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीघलोचना
 नास्ति सुदर्शना राजन् रूपेण च सुदर्शना ॥ १९

तादृश्या न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।

दुर्योधनसुता यादगभवत्परवर्णिनी ॥ २०

तामग्निशकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।

भूत्वा चं ब्राह्मणो राजन्वरयामास तं नृपम्

दरिद्रश्चास्यर्षश्च ममायामिति पार्थिवः ।

न दित्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम्

ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्धव्याहनः ।

ततः सुदुःखितो राजा वाक्यमाह द्विजांस्तदा

हुंस्कृतं मम किं नु स्याद्भयतां वा द्विजैर्जमां

येन नाशं जगामाग्निः कृतं ह्यपुरुषेभ्यः ॥ २४

न ह्यल्पं दुष्कृतं नोस्ति येनाग्निर्नाशमां गतः
 भयतां चापवा महान् तत्त्वेनैतद्विमुच्यतां ॥ २५

तत्र राक्षो घचः श्रुत्वा विप्रास्ते भरतर्षभ ।

नियतां वाक्यताश्चैव पावकं शरणं ययुः ॥ २६

तान् दर्शयामास तदा भगवान् हव्यवाहनः

स्वं रूपं दीप्तिमत्कृत्वा शरदकंसमद्युतिः ॥ २७

ततो महात्मा तानाह दहनो ब्राह्मणर्षभान् ।

वरयाम्यामनोर्थाय दुर्योधनसुतामिति ॥ २८

ततस्ते कल्यमुत्थाय तस्मै राक्षे न्यवेदयन् ।

ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं विश्वमानुना

ततः स राजा तच्छ्रुत्वा घचनं प्रहृषादिनाम् ।

अवाप्य परमं हृषं तथेति प्राह बुद्धिमान् ॥ ३०

अयाचत च तं शुद्धकं भगवन्तं विभावसुम् ।

नित्यं साभिष्यमिह ते विश्वमानो भवेदिति

तमाह भगवानग्निरेवमस्तिथिति पार्थिवम् ।

ततः साभिष्यमद्यापि माहिष्मत्यां विभावसोः

दृष्टं हि सहदेवेन दिशं विजयतां तदा ।

ततस्तां समलंकृत्य कन्यामाहृतवाससम् ॥ ३३

ददौ दुर्योधनो राजा पावकाय महारत्नम् ।

प्रतिजग्राह चाग्निस्तु राजकन्यां सुदर्शनाम्

विधिना येदहतेन वसोर्धारामिवाध्वरे ।

तस्या रूपेण, शीलेन, कुलेन, वपुषा, धिया,

अभवत्प्रीतिमानग्निर्गमे चास्या मनो दधे ।

तस्याः समभवत्पुत्रो नाम्नाऽऽग्नेयः सुदर्शनः

सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णेन्दुसदृशोऽपमः ।

शिशुरेवाप्यग्रास्त्वयं परं ब्रह्म सनातनम् ॥ ३७

अथोघवाप्तम् नृपो नृगस्यासीत्पितामहः ।

तस्याथौघवती कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत् ॥ ३८

तामोघवान् ददौ तस्मै स्वयमोघवतीं सुताम्

सुदर्शनाय विदुषे भार्यायै देवकपिणीम् ॥ ३९

स गृहस्थाध्वरतस्तया सह सुदर्शनः ।

कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजघोषवत्या समन्वितः ॥ ४०

गृहस्थावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो ।

प्रतिशामकरोद्दीमान् दीप्ततेजा विद्रोपते ॥ ४१

तामथौघवतीं राजन् स पावकस्ततोऽब्रवीत् ।

अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्तव्यं कथञ्चन ॥ ४२

दुर्गतः दद्विः ॥ १५ ॥ चकमे कामयामाम् ॥ २१ ॥

अतवर्णः अशर्म्यः न दित्सति न दानुमिच्छति ॥ ३२ ॥

वितते येतामिगाथे नष्टः अदर्शनं भेतः ॥ २३ ॥ कन्यां प्रातः

॥ २९ ॥ दिशं दोषिणां विजयतां विजेतुमिच्छता आहूतं नव

वासो यस्यास्ताम् ॥ ३३ ॥ वसोर्धारां सन्तां श्रुत्वा ॥ ३५ ॥

गमे पुत्रप्रदाने ॥ ३६ ॥ दशभ्यां दंभ्यां सहितं सदशं वक्

पूर्णन्देवे वक्ते उपमासदृशं यस्य पूर्णेन्दुसदृशोऽपमः ॥ ३७ ॥

गृहस्थश्च गृहस्थ एव ४१ प्रतिजग्राह-अतिथेरिति ४२

अकरोद्यदयं कर्म तन्नोऽर्जुनश्चोदकम् ।
 विनाशहेतुर्नान्योऽस्य वक्ष्येतदयं स्वकर्मणा ॥
 यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ।
 विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ७२
 कर्मदायादधोल्लोफः कर्मसम्बन्धलक्षणः ।
 कर्माणि चोदयन्तीह यथाऽन्योन्यं तथा वयम्
 यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति
 एवमात्मकृतं कर्म मानय श्रुतिपद्यते ॥ ७४
 यथा च्छायातपो नित्यं
 सुसम्बद्धौ निरन्तरम् ।
 तथा कर्म च कर्ता च
 सर्वदाघातमकर्मभिः ॥ ७५
 एवं नाहं न वै मृत्युर्न सपौ न तथा भवान् ।
 न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ७६
 तस्मिंस्तथा घृषाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप ।
 स्वकर्मप्रत्ययोऽल्लोकान्मत्पाऽर्जुनकमप्रवीत् ७७
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गौतमीसुबन्धकव्यालमृत्युफालसंवादे
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

शुधिष्ठिर उवाच ।
 पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 श्रुतं मे महदायानमिदं मतिमतां वर ॥ १
 भूयस्तु धौतुमिच्छामि धर्मार्थसहितं नृप ।
 कथ्यमानं त्वया किञ्चित्तमे व्याख्यातुमर्हसि
 केन मृग्युर्गृह्येन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ।
 इत्येतत्सर्वमाचरय तत्त्वेनापि च पार्थिव ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यथा मृत्युर्गृह्येन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ४

कर्मैव दायद पुनर्वतारकं तद्वान् कर्मसर्वव कर्मफलयोग
 तदेव लक्षणं पुण्यपापनानापापं वक्ष्ये तया ॥ ७३ ॥ कर्मैव
 प्रलय कारणं देवा तान् लोकान् स्वर्गनररादीन् ॥ ७४ ॥ तत्कर्म
 पुनरोत्पद्यते ॥ ७५ ॥ आख्यायिकापि आह ब्रह्मा—
 एतदिति ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते आनु० प० दान
 धर्मपर्वणि त्रैलोक्ये भास्वमानवर्णे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

गौतम्युवाच ।

नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम्
 स्वकर्मभिरयं घालः कालेन निधनं गतः ७८
 मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुतः ।
 यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्चाजुनकं पञ्चगम् ॥ ७९
 भीष्म उवाच ।
 ततो यथागतं जग्मुर्मृत्युः कालोऽथ पद्मना-
 अभूद्विशोकोऽर्जुनको विशाखा चैव गौतमी ॥
 एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मा भूः शोकपरो नृप ।
 स्वकर्मप्रत्ययोऽल्लोकान् सर्वे गच्छन्ति वै नृप
 नैव त्वया कृतं कर्म नापि दुर्योधनेन वै ।
 कालेनैतत्कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवाः ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 इत्येतद्ब्रुवन् श्रुत्वा वभूव विगतव्यरः ।
 शुधिष्ठिरो महातेजाः प्रपच्छेदं च धर्मयितुः ८३

मनोः प्रजापते राजन्निश्चाकुरभवत्सुतः ।
 तस्य पुनश्चतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५
 दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाभ्यो नाम भारत ।
 माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मोत्सा सत्यविक्रमः ६
 दशाभ्यस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।
 सत्ये तपासि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ७
 मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्या पृथिवीपातिः ।
 धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ८
 मदिराश्वस्य पुत्रस्तु धृतिमात्राम् पार्थिवः ।
 महाभागो महातेजा महासत्त्वो महाबलः ९

अनिवार्यमपि मृत्योर्नैवमूर्ध्वरेता करोति गृह्यस्त्वति-
 थिमकथैव तं जयतीत्यातिथ्यप्रशस्ताधोऽयमध्यायः पिता-
 महेत्यादिः ॥ १ ॥ धर्मणैव अर्थं प्रयोजनयन् तादृशया
 कथया सहैतं किञ्चिदाख्यानं धौतुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २ ॥
 तत्त्वेन यथातथ्येन । न त्वा मन्वप्येतन्ननादितदमृतार्थत्वेन ३-

पुत्रो द्युतिमत्संस्थासीद्राजा परमधार्मिकः ।
 सर्वलोकेषु विख्यातः सुवीरो नाम नामतः ॥
 धर्मात्मा कोपघात्रापि देवराज इवापरः ।
 सुधीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसंग्रामेदुर्जयः ॥ ११ ॥
 स दुर्जय इति ख्यातः सर्वशत्रुभृतां वरः ।
 दुर्जयस्येन्द्रवपुषः पुत्रोऽश्विषदृशद्युतिः ॥ १२ ॥
 दुर्योधनो नाम महान् राजा राजर्षिसत्तमः ।
 तस्येन्द्रसमवीर्यस्य संग्रामेष्वनिघातिनः ॥ १३ ॥
 विषये वासवस्तस्य सस्यगेव प्रवर्षति ।
 रत्नैर्धनैश्च पशुभिः सस्यैश्चापि पृथग्विधैः ॥ १४ ॥
 नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णस्तदाऽभवत् ।
 न तस्य विषये चाभूत्क्षयणो नापि दुर्गतः ॥ १५ ॥
 व्याधितो वा कुशो वाऽपि
 तस्मिन्नाभूत्परः कश्चित् ।
 सुदक्षिणो मधुरवागनस्युजितेन्द्रियः ।
 धर्मात्मा चानुशंस्य
 विक्रान्तोऽथाविकत्थनः ॥ १६ ॥
 यज्वा च दान्तो मेधायी
 ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ।
 न चावमन्ता दाता च
 वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १७ ॥
 तं नर्मदा देवमदी पुण्या शीतजला शिवा ।
 चक्रे पुरुषद्व्याघ्रं खेन मावेन भारत ॥ १८ ॥
 तस्यां जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना
 नास्मा सुदर्शना राजन् रूपेण च सुदर्शना ॥ १९ ॥
 सादृश्या न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।
 दुर्योधनसुता यादगभवद्वरवर्णिनी ॥ २० ॥
 तामिन्निश्चक्रे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।
 भूत्वा च ब्राह्मणो राजन्यरयामास तं नृपम्
 दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायामिति पार्थिवः ।
 न दिशसि सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम्
 ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्व्यवाहनः ।
 ततः सुदुःखितो राजा वाक्पयमाह द्विजांस्तदा
 दुष्कृतं मम किं नु स्याद्भवतां वा द्विजैर्जमा
 येन नाशं जगामाग्निः कृतं ह्यपुरुषेधिव ॥ २४ ॥

न ह्यल्पं दुष्कृतं नोस्ति येनाग्निर्नाशमां गतः
 भवतां चाथवा मह्यं तत्त्वेनैतद्विमुदयतांम् ॥ २५ ॥
 तत्र राज्ञो वचः श्रुत्वा विप्रास्ते भरतर्षभ ।
 नियता वाग्यताश्चैव पावकं शरणं ययुः ॥ २६ ॥
 तान् दर्शयामास तदा भगवान् हव्यवाहनः
 स्वं रूपं दीप्तिमत्कृत्वा शरदकसमद्युतिः ॥ २७ ॥
 ततो महात्मा तानाह दहनो ब्राह्मणर्षभान् ।
 वरयाम्यात्मनोर्याय दुर्योधनसुतामिति ॥ २८ ॥
 ततस्ते कल्पमुत्थाय तस्मै राज्ञे न्यवेदयन् ।
 ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं चित्रभानुना
 ततः स राजा तच्छ्रुत्वा वचनं ब्रह्मवादिनाम् ।
 अवाप्य परमं हयं तथेति प्राह बुद्धिमान् ॥ ३० ॥
 अयाचत च तं शुल्कं भगवन्तं विभावसुम् ।
 नित्यं सान्निध्यमिह ते चित्रभानो भवेदिति
 तमाह भगवानग्निरेवमस्त्विति पार्थिवम् ।
 ततः सान्निध्यमद्यापि माहिष्मत्यां विभावसोः
 दृष्टं हि सहदेवेन दिशं विजयतां तदा ।
 ततस्तां समलंकृत्य कन्यामाहृतवाससम् ॥ ३३ ॥
 ददौ दुर्योधनो राजा पायकाय महात्माने ।
 प्रतिजग्राह चाग्निस्तु राजकन्यां सुदर्शनाम्
 विधिना वेददृष्टेन वसोर्धाराभिधाध्वरे ।
 तस्या रूपेण, शीलेन, कुलेन, वपुषा, श्रिया,
 अभवत्प्रीतिमानग्निर्गमै चास्या मनो दधे ।
 तस्याः समभवत्पुत्रो नास्माऽऽश्रयः सुदर्शनः
 सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णोऽनुसदृशोपमः ।
 शिशुरेषाध्यात्सर्वं परं ब्रह्म सनातनम् ॥ ३७ ॥
 अथौघघाताम नृपो नृगस्यासीत्पितामहः ।
 तस्याथौघघती कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत् ॥ ३८ ॥
 तामौघघान् ददौ तस्मै स्वयमौघघतीं सुताम्
 सुदर्शनाय धिदुपे भार्यायै देवकृपिणीम् ॥ ३९ ॥
 स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शनः ।
 कुशस्रेऽवसत्प्राज्ञोघघत्या समन्वितः ॥ ४० ॥
 गृहस्थावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो ।
 प्रतिज्ञामकरोद्दीमान् दीततेजा विशांपते ॥ ४१ ॥
 तामथौघघतीं राजन् स पावकसुतोऽप्रवीत ।
 अतियोः प्रतिकूलं ते न कर्तव्यं कथञ्चन ॥ ४२ ॥

दुर्गतः दरिद्रः ॥ १५ ॥ चक्रे कामयामाम् ॥ २१ ॥
 असवर्णाः अशान्निवः न दितसि न दातुमिच्छति ॥ २२ ॥
 वितते त्रेतामिताये नष्टः अदर्शनं गतः ॥ २३ ॥ कल्पं प्रातः
 ॥ २९ ॥ दिशं दर्शितां विजयतां विजेतुमिच्छता आहृतं नव

वासो यस्यास्ताम् ॥ ३३ ॥ वसोर्धारां सन्तना घृतधाराम् ॥ ३५ ॥
 गमै पुत्रपुत्रेन ॥ ३६ ॥ दद्यान्मो दद्यान्मो सहितं सदां वक्तुं
 पूर्णन्देवैव वक्ते उपमा सादृश्यं यस्य पूर्णन्दुग्दशोपमः ॥ ३७ ॥
 गृहस्थश्च गृहस्थ एव ४१ प्रतिमामेवाह-अतियोरिति ४२

येन येन च तुभ्येत नित्यमेव त्वयाऽतिथिः ।
 अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा
 एतद्भूतं मम सदा हृदि संपरिवर्तते ।
 गृहस्थानां च सुश्रोणि नातिथेर्यदिधते परम् ॥
 प्रमाणं यदि चाभौ चचस्ते मम शोभने ।
 इदं वचनमप्यग्रा हृदि त्वं धारयेः सदा ४५
 निष्क्रान्ते मयि कल्याणि तथा संनिहितेऽनघे
 नातिथिस्तेऽवमन्तयः प्रमाणं यद्यहं तव ॥ ४६
 तमग्रवीदोद्यवती तथा मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
 न मे त्वद्वचनातिक्चिन्न कर्तव्यं कथञ्चन ४७
 जिगीषमाणस्तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनम् ।
 पृष्ठतोऽन्वगमद्राजघ्नध्मावेपी तदा सदा ४८
 इहमार्थं तु गते तस्मिन्नाग्निपुत्रे सुदर्शने ।
 अतिथिग्राहणः श्रीमांस्तामाहौद्यवतीं तदा
 आतिथ्यं कृतमिच्छामि त्वयाऽद्य घरघाणिनि
 प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ॥ ५०
 इत्युक्त्वा तेन धिमेण राजपुत्री यशस्विनी ।
 विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशांपते ॥ ५१
 आसनं धैव पाद्यं च तस्मै दत्त्वा द्विजातये ।
 प्रोवाचौद्यवती धिमे केनार्थः किं ददामि ते ॥
 तामग्रवीक्षतो विप्रो राजपुत्रीं सुदर्शनाम् ।
 त्वया ममार्थः कथयाणि निर्विशङ्कितदाघर ।
 यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ।
 प्रदानेनात्मनो राक्षि कर्तुमर्हसि मे प्रियम् ॥ ५३
 स तथा छन्दमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया ।
 नान्यमात्मप्रदानात्स तस्या यमे वरं द्विजः ५५
 सा तु राजसुता स्मृत्या भर्तुर्वचनमादितः ।
 तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभम् ५६
 ततो विहस्य विप्रपिः सा धैवाद्य विधेश ह ।
 संस्मृत्य भर्तुर्वचनं गृहस्थाश्रमकाङ्क्षिणः ॥ ५७
 अयेऽमानमुपादाय स पावकिरुपागमत् ।

मृत्युना यौद्रमावेन नित्यं बन्धुरिवान्वितः ॥
 ततस्तवाश्रममागम्य स पावकस्ततस्तदा ।
 तां व्याजहारौद्यवतीं कासि यातेति चासकृत
 तस्मै प्रनिवचः सा तु भर्ते न प्रददौ तदा ।
 कराभ्यां तेन धिमेण स्पृष्टा भर्तुर्वचता सती ॥
 उच्छिष्टाऽस्मीति मन्वाना लज्जिता भर्तुरेष च
 तूर्णो भूताऽभवत्साध्वी न बोधावाध किञ्चन
 अथ तां पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः ।
 कसा साध्वी कसा याता गरीयः किमतो मम
 पतिव्रता सत्यशीला नित्यं धैवाजये रता ।
 कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथा पुरा ६३
 उटजसस्तु न विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनम् ।
 अतिथिं विदि संप्राप्तं ग्राहणं पावके च माम्
 अनया छन्दमानोऽहं भार्यया तव सत्तम ।
 तेनैवैरतिथिसत्कारैर्लक्षेया वृता मया ॥ ६५
 अनेन विधिना सेवं मामर्हति शुभानना ।
 अनुरूपं यद्वान्यत्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ६६
 कूटमुद्राहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वगात् ।
 हीनप्रतिष्ठमयैवं यथिष्यामीति चिन्तयन् ६७
 सुदर्शनस्तु मनसा, कर्मणा, चक्षुषा, गिरा ।
 त्यक्तैर्ष्यस्त्यक्तमन्युश्च स्मयमानोऽग्रवीदिदम्
 सुरतं तेऽस्तु विप्राय्य प्रीतिर्हि परमा मम ।
 गृहस्थस्य हि धर्मोऽप्यः संप्राप्तातिथिपूजनम्
 अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य तु गच्छति
 नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति प्राहुर्मनीषिणः ॥
 प्राणा हि मम दाराश्च यद्याभ्यद्विषते यस्तु ।
 अतिथिभ्यो मया देयमिति मे प्रतमाहितम् ॥
 निःसंदिग्धं यथा वाक्यमेतन्मे सनुदाहृतम् ।
 तेनाहं विप्र सत्येन स्वयमात्मानमालभे ॥ ७२
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
 बुद्धिरात्मा मनः कालो दिशश्चैव गुणा दश ७३

आत्मनः शरीरस्य ॥ ४३ ॥ प्रमाणं हितज्ञापकम् ॥ ४५ ॥
 किञ्चित् कर्तव्यमिति न अपि ॥ कर्तव्यमेव ॥ ४७ ॥
 पृष्ठेनः तन्माप्रत्यक्षं गृहेऽन्वगमत् तदा गार्हस्थ्यकाले तदा
 दम्पाहरणकाले ॥ ४८ ॥ प्राज्ञस्तद्विषयं मृत्युः ॥ ४९ ॥
 तामिति । एतत् स्तप्रदानम् ॥ ५३ ॥ एति राजकन्ये
 ॥ ५४ ॥ छन्दमानः प्रलोभमानः ॥ ५५ ॥ भर्तुर्वचनं येन
 येन तु तुभ्यं नित्यमेव सदाऽतिथिः । अप्यात्मनः प्रदानेन
 न मे कार्या विचारणेति पूर्वाङ्गम् ॥ ५६ ॥ विवेकं गृह-

मिति धेयः । विहस्येत्यत्र रहः ॥ इति पाठः सप्तार्थः
 ॥ ५७ ॥ कञ्चरीणां नास्तिदित्यह—अथेति ॥ ५८ ॥
 अनया स्वस्वार्थया छन्दमानः प्राप्यमान इति वैरीत्योक्तिः
 ॥ ६५ ॥ अनेन मैवुनहोम मामर्हति मां आपाति अनुदत्तं
 श्रीदृष्टानुपुणं दण्डम् ॥ ६६ ॥ कूटमुद्राहं लेहदाहः
 हीनप्रतिष्ठं त्यक्तातिथिपूजम् ॥ ६७ ॥ गुणः इन्द्रियाणि
 तदभिमानिन्यो देवताः पृथिव्याया इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

नित्यमेव हि पश्यन्ति देहिनां देहसंस्थिताः ।
 सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म धर्मभृतां वरः ॥ ७४
 यथेषा नानृता घाणी मयाऽयं समुदीरिता ।
 तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा ७५
 ततो नादः समभरादिक्षु सर्वसु भारत ।
 असह्यस्तयामित्येवं नैतन्मिथ्येति सर्वतः ७६
 उदजात् ततस्तस्माद्विश्वकामे स वै द्विजः ।
 यपुषा यो च भूमि च व्याप्य वायुरिवोद्यतः
 स्वरेण विप्रः क्षीणेण धीन् लोकाननुनादयन्
 उवाच धीनं धर्मज्ञं पूर्वमामंशय नामतः ॥ ७८
 धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासार्थं तवानघ ।
 प्राप्तः सत्यं च ते ज्ञात्वा प्रीतेर्मै परमा त्वयि
 विजितश्च त्वया मृत्युर्योऽयं त्वामनुगच्छति
 रन्ध्रान्वेषी तद्य सदा त्वया धृत्या वशी कृतः
 न चास्ते शक्तितैल्लाफ्ये कस्याचित्पुरुषोत्तम
 पतिप्रतापिमांसाध्यां तयोद्वीक्षितुमप्युत ८१
 रक्षिता त्र्यनुगैरेषा पतिप्रतापुनैस्तथा ।
 अधुष्या यदिद्यं दृष्टात्तथा तन्नाम्यथा भवेत् ॥
 एषा हि तपसा स्थेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी ।
 पावनार्थं च लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति
 अर्धेनौघयती नाम त्पामर्धेनानुयास्यति ।
 शरीरेण महाभागा योगो ह्यस्या घटो स्थितः
 अनया सह लोकाश्च गन्ताऽसि तपसाजितान्
 यत्र नावृत्तिमभ्येति शाश्वतांस्तान्सनातनान्
 अनेन धैव वेहेन लोकास्त्वमभिपत्स्यसे ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सुदर्शनोपाख्याने
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

क्षीणे उदात्तादिधर्मवता ॥ ७८ ॥ अर्धेनेति । ओषवती नाम
 नदी भविष्यतीति शेषः । योगो ह्येति । योगसिद्धेः
 मतः शरीरद्वयं कस्मिन्तत्पर्यः ॥ ८४ ॥ पठेति स्थूल-
 भूतान्यतिक्रम्य आतिवाहिकान् पुरुषभूषणान् लोकान्
 प्राप्तुमीत्यर्थः ॥ ८७ ॥ राजभिर्युपैजत्वात् राजजा-
 मानुषाह्वा सम्बोधनम् ॥ ८८ ॥ बुद्धिरिवादावपि जिते-
 स्यनुशतः ॥ ९० ॥ आत्मायिकातारयमाह—तस्मा-

निर्जितश्च त्वया मृत्युरैश्वर्यं च तयोत्तमम् ८३
 पञ्चभूतान्यतिक्रान्तः स्ववीर्याश्च मनोजवः ।
 गृहस्थधर्मेणानेन कामक्रोधौ च ते जितौ ८७
 मोहो रागश्च तन्द्री च मोहो द्रोहश्च केवलः
 तव शुश्रूषया राजन् राजपुत्र्या विनिजिताः
 भीष्म उवाच ।

शुक्लानां तु सहस्रेण याजितां रथमुत्तमम् ।
 युक्तं प्रगृह्य भगवान् वासयोऽप्याजगाम तम्
 मृत्युरात्मा च लोकाश्च जिता भूतानि पञ्च च
 बुद्धिः कालो मनोऽद्योम कामक्रोधौ तथैव च
 तस्माद् गृहाधमस्यस्य नान्यद्देवतमस्ति वै ।
 ऋनेऽतिरिचि नरव्याघ्र मनसैऽद्विचाराय ॥ ९१
 अनियिः पूजितो यद्विध्यायने मनसा शुभम्
 न सत्कृतुशनेनापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ९२
 पात्रं त्वतिथिमासाद्य
 शीलाल्यं यो न पूजयेत् ।
 स दत्ता दुष्कृतं तस्मै
 पुण्यमादाय गच्छति ॥ ९३

पतत्ते कायेन पुत्र मयाऽऽययानमनुत्तमम् ।
 यथा हि विजितो मृत्युर्युहस्थेन पुराऽमयत् ॥
 घन्यं यशस्यमायुष्यमिदमाख्यानमुत्तमम् ।
 बुभूषताऽभिमतस्य सर्वदुश्चरितापहम् ॥ ९५
 इदं यः कथयेद्विज्ञानहन्त्यहनि भारत ।
 सुदर्शनस्य चारितं पुण्याल्लोकानघाभुयात् ॥ ९६

दिति ॥ ९१ ॥ क्रतुसत्तेनापि न तुल्यं किन्तु ततोऽप्यधि-
 कमित्यर्थः । यज्ञ तत्कृतुशनेनेति । प्रथमावृत्तिर्योर्व्य-
 त्वासः तेन क्रतुसत्तमपि न तुल्यमित्यर्थः ॥ ९२ ॥ सः
 अतिथिः यो न पूजयेत्तस्मै दुष्कृतं दत्ता ॥ ९३ ॥ बुभूषता
 भूतिमिच्छता ॥ ९५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
 दानधर्मपर्वणि नैलकण्ठे मातृमावर्तने द्वितीयोऽध्यायः
 ॥ २ ॥

३

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्राप्यं त्रिभिर्वर्णैर्नराधिप ।
 कथं प्राप्तं महाराज क्षत्रियेण महात्मना ॥ १
 विश्वामित्रेण धर्मात्मन ब्राह्मणत्वं नरर्षभ ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
 तेन ह्यमितवीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ।
 हृतं पुत्रदत्तं सद्यस्तपसाऽपि पितामह ॥ ३
 यातुधानाश्च बहवो राज्ञसांस्तिग्मतेजसः ।
 मन्थुनाऽऽसिष्टदेहेन सृष्टाः कालान्तकोपमाः ४
 महान्कुशिकवंशश्च ब्रह्मर्षिशतसंकुलः ।
 स्यात्पितो नरलोकेऽस्मिन्निद्वद्ब्राह्मणस्तनुतः ॥
 ऋषीकस्यात्मजश्चैव शुनःशेपो महातपाः ।
 विमोक्षितो महासन्नात्पशुतामप्युपागतः ॥ ६
 हरिश्चन्द्रकृती देवांस्तोषयित्वाऽऽत्मतेजसा ।
 पुत्रतामनुसंप्राप्तो विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ७
 नाभिषादयते ज्येष्ठं देशरातं नराधिप ।
 पुत्राः पञ्चाशदेवापि शप्ताः श्वपचतां गताः ८
 त्रिंशत्कुर्वन्धुमिधुक्
 पश्याकः प्रीतिपूर्वकम् ।
 जघाकृशिरा दिवं नीतो
 दक्षिणामाधितो दिक्षम् ॥ ९
 विश्वामित्रस्य विपुला नदी देशपिसेविता ।
 कौशिकी च क्षिपा पुण्या ब्रह्मर्षिसुरसेविता ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विश्वामित्रोपाख्याने
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

३

ब्राह्मण्यमिति ॥ १ ॥ श्रुत्वा विसृज्य अजी-
 मतामृत इति धीमत् । नोऽत्राग्रे मयि वसिष्ठमिश्रया
 वरीनं तप्तं द्रव्यं पुत्रा आयुः शुनःशेपः शुनो
 स्यात् इति धीः । शुनःशेपः निमाडजीमः श्वपचताम् ।
 ब्रह्मन्नामिन्द्रायेण वा इदं भेदम् ॥ ६ ॥ देवांश्चोषयित्वा
 तैर्मोक्षितः मनुष्यतो विश्वामित्रस्य तृतीयः इति लब्धः ।
 ॥ ७ ॥ नाभिषादयते ॥ ममार्जुनि । अनुष्मत्तरेण आनः ।
 देवता देवस्थानप्रदं दत्तं तेन य उच्यते इति मन्त्रः ।
 इत्यनेन शेषः ॥ ८ ॥ कर्तुमिच्छः बलिदत्तं यत्प्राप्त-
 म् । तत्प्राप्तं इति येन मंत्रः ॥ ९ ॥ वसुधाः ब्रह्मदेवता
 इति ॥ १० ॥ वसुधेदेवता इति मोक्षदा ॥ ११ ॥

तपोविप्रकरी चैव पञ्चचूडा सुसमता ।

रम्भा नामाप्सराः शापाद्यस्य शैलत्वमागता

तथैवास्य भयाद्विधा-

वसिष्ठः सलिले पुरा ।

आत्मानं मलयन् श्रीमान्

विपाशः पुनरुत्थितः ॥

१२

तदाप्रभृति पुण्या हि विपाशाऽभून्महानदी

धिख्याता कर्मणा तेन वसिष्ठस्य महात्मनः ॥

वाग्मिश्च भगवान्येन देवसेनाद्रगः प्रभुः ।

स्तुतः प्रीतमनाश्चासीच्छापाश्चैनममुञ्चत ॥ १४

ध्रुवस्थोत्तानपादस्य

ब्रह्मर्षीणां तथैव च ।

मध्ये ज्वलति यो नित्य-

मुदीचीमाधितो दिक्षम् ॥

१५

तस्यैतानि च कर्मणि तथान्यानि च कौरव

क्षत्रियस्येत्यतो जातमिदं कौतूहलं मम ॥ १६

किमेतदिति तत्त्वेन ब्रूहि भरतर्षभ ।

देहान्तरमनासाद्य कथं स ब्राह्मणोऽभवत् १७

एतत्तत्त्वेन मे तात सर्वमाख्यातुमर्हासि ।

मत्तदस्य यथातस्यं तथेधितद्वदस्व मे ॥ १८

स्थाने मत्तद्वत् ब्राह्मण्यं नालभद्भरतर्षभ ।

खण्डालयोनी जातो हि कथं ब्राह्मण्यमाप्तवान्

वाग्मिरिति । त्रिंशं वाजयन्विधामित्रो वसिष्ठपुत्रः
 दातः श्वपचस्य याजस्तप्तं श्वपचो भविष्यतीति तं श्वपचं
 कर्तुं विश्वामित्रः कस्यचिदपि श्वपचो चोषेणात्रयित्वा
 पशुमग्निं तामिन्द्रः श्वेनरूपेण हनन्तु तावदेवार्थं दापा-
 न्तुको वसवं चेन्द्र इति देवगताममग्नः श्रेष्ठः इन्द्रः
 ॥ १५ ॥ उच्यते ताराग्रहेण ॥ १५ ॥ मत्तदस्य दादस्यां
 दादामग्नस्य वाग्मिणस्य यथा महाऽपि तस्या दादाम-
 ग्नस्य जगन् तपैरैवमम माति मं तु यथा जानं तथा
 वदस्य ॥ १६ ॥ अनेन युक्तं कथं दादस्यं प्रातरान्विधामित्र
 इति शेषः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
 दानधर्मपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

भीष्म उवाच ।

श्रूयतां पार्थ तत्त्वेन धिष्णामिषो यथा पुरा ।
प्राक्षिण्यं गतस्तात ब्रह्मर्षिषं तथैव च ॥ १
भरतस्यान्वये धैराजमीढो नाम पार्थिवः ।
बभूव भरतश्रेष्ठ यत्त्वा धर्मभृतां वरः ॥ २
तस्य पुत्रो महानासीज्जन्तुनोम नरेश्वरः ।
दुहितृष्टमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः ॥ ३
तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिन्धुद्वीपो महायशः ।
सिन्धुद्वीपाद्य राजर्षिर्दलाकाशो महाबलः ॥ ४
वह्मस्तस्य तनयः साक्षाज्जर्म इषापरः ।
कुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसंमश्रुतिः ॥ ५

कुशिकस्यात्मजः श्रीमान्
गाधिर्नाम जनेश्वरः ।

अपुत्रः प्रसवेनार्थी

वनवासमुपावसत् ॥

कन्या जज्ञे सुतास्तस्य घने निधसतः सतः ।
नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ७
तां वधे भार्गवः श्रीमान्द्रव्यवनस्यात्मसंभवः ।
ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः
स तां न प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ।
दरिद्र इति मत्वा वै गाधिः शत्रुनिवर्हणः ॥ ९
प्रत्याख्याय पुनर्वातिमप्रवाद्राजसत्तमः ।
शुल्कं प्रदीयतां मह्यं ततो वत्स्यसि मे सुताम्
ऋचीक उवाच ।

किं प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुल्कमहं नृप ।
दुहितुर्ब्रह्मसंस्तुतो माऽभूत्तत्र विचारणा ॥ ११
गाधिरुवाच ।

चन्द्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरंहसाम् ।
एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥ १२

भीष्म उवाच ।

ततः स भृगुशार्दूलश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।
अग्रवीह्रिगुणं देवमादित्यं पतिमम्भसाम् ॥ १३
एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।

सहस्रं वातवेगानां भिक्षे त्वां देवसत्तम ॥ १४
तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम् ।
उवाच यत्र ते छन्दस्तत्रोत्थास्यंति वाजिनः
ध्यातमात्रं ऋचीकेन हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
गङ्गाजलात्समुत्तस्थी सहस्रं विपुलौजसाम् ॥ १६
अदूरे कान्यकुब्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
अश्वतीर्थं तदद्यापि मानवैः परिक्ष्यते ॥ १७
ततो वै गाधये तात सहस्रं वाजिनां शुभम् ।
ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्काय तपतां वरः ॥
ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च
ददौ तां समलङ्कृत्य कन्यां भृगुसुताय वै ॥
जग्राह विधिवत्पार्थ तस्यां ब्रह्मर्षिसत्तमः ।
सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमवाप ह । २०
स ततोप च ब्रह्मर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत ।
छन्द्यामास चैथेनां वरेण वरवर्णिनीम् ॥ २१
मात्रे तत्सर्वमाचख्यौ सा कन्या राजसत्तम ।
अथ तामग्रवीन्माता सुतां किञ्चिद्वाङ्मुखी
ममापि पुत्रि भर्ता ते प्रसादं कर्तुमर्हति ।
अपत्यस्य प्रदानेन समर्थश्च महातपाः ॥ २३
ततः सा त्वरितं गत्वा तत्सर्वं प्रत्ययेदयत् ।
मातुश्चिकीर्षितं राजन् ऋचीकस्तामयाग्रवीत्
गुणवन्तमपत्यं सा अचिराज्जनयिष्यति ।
मम प्रसादात्कल्याणि माऽभूत्ते प्रणयोऽन्यथा
तव चैव गुणश्लाघी पुत्र उत्पत्स्यते महान् ।
अस्मद्वंशकरः श्रीमान्स्तस्यमेतद्ग्रीयमि ते ॥ २६
ऋतुप्राता च साऽश्वत्थं त्वं च वृक्षमुदुम्बरम्
परिध्वजेयाः कल्याणि तत एवमवाप्स्यथः ॥
चरुद्रयामिदं चैव मन्त्रपूतं शुचिस्मिते ।
त्वं च सा चोपभुञ्जीत ततः पुत्रायवाप्स्यथः ॥
ततः सत्यवती दृष्टां मातरं प्रत्यभापत ।
यहचीकेन कथितं तस्याचख्यौ चरुद्रयम् ॥ २९
तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं तदा ।
पुत्रि पूर्वोपपन्नायाः कुरुष्व यत्नेन मम ॥ ३०

४

श्रूयतामिति । प्राक्षिण्येवपि ऋषिषं मन्त्रद्रष्टृत्वं
गोत्रप्रवर्तकत्वं वा ॥ १ ॥ बन्धो नाम ॥ ५ ॥ प्रसवेन
सोमाभिपयनिमित्तेन अर्था पुत्रार्थी ॥ ६ ॥ सुतात् सोमा-
भिपयैवपलक्षितमज्ञात् अन्यद्रव्यविदितानादनी वनवास-

योर्यैव कन्या जज्ञे ॥ ७ ॥ भार्गवो वृगोर्गोत्रापत्यम् ॥ ८ ॥
वत्स्यसि उद्वाहेन प्राप्स्यसि ॥ १० ॥ अगस्त्यो निःसंशयः
॥ ११ ॥ एकतः एकम् ॥ १२ ॥ आदित्यं अदितेः पुत्रम्
॥ १३ ॥ छन्द इच्छा ॥ १५ ॥ वरेण पुत्रं ते दास्यामीत्यनु-
प्रेक्षणं ॥ १७ ॥ पूर्वोपपन्नायाः गर्तुः मय्यन्धात्पूर्वं उपपन्नायाः

भर्ता य एष दत्तस्ते चरुमन्त्रपुरस्कृतः ।
 एनं प्रयच्छ मद्यं त्वं मदीयं त्वं गृहाण च ३१
 व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि करवाव शुचिस्मिते ।
 यदि प्रमाणं यचनं मम मातुरग्निदिदिते ॥ ३२
 स्वमपत्यं विशिष्टं हि सर्वं इच्छत्यनाविलम् ।
 व्यक्तं भगवता चात्र कृतमेवं मविष्यति ॥ ३३
 ततो मे त्वच्चरौ भावः पादपे च सुमध्यमे ।
 कथं विशिष्टो भ्राता मे भवेदित्येव चिन्तय ॥
 तथा च कृतवन्तौ ते माता सत्यवती च सा ।
 अथ गर्भायनुप्राप्ते उभे ते वै युधिष्ठिर ॥ ३५
 दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्तो भार्या स च महानृपिः ।
 उवाच तां सत्यवतीं दुर्मता भृगुसत्तमः ॥ ३६
 दपत्यासिनोपयुक्तस्ते चरुमन्त्रं मविष्यति ।
 दपत्यासः पादपे चापि सत्यकं ने कृतः शुभे
 मया हि विश्वं यद्रूपं त्वच्चरौ सन्निवेशितम् ।
 क्षत्रधर्म्यं च सकलं चरौ तस्या नियोजितम् ॥
 त्रैलोक्यविष्यतागुणं त्वं विप्रं जनयिष्यासि ।
 सा च क्षत्रं विशिष्टं वै तत एतत्कृतं मया ३९
 व्यत्यासस्तु कृतो यस्मात्स्वया भ्रात्रा च ते शुभे
 तास्मात्सा ब्राह्मणं धेष्टुं माता मे जनयिष्याति
 क्षत्रियं तु प्रकर्माणं त्वं मग्ने जनयिष्यासि ।
 न हि ते तत्कृतं साधु मातृवृद्धेन भाग्येन ४१
 सा धृता शोकसंतप्ता पपात वरयार्जवी ।
 भूर्मा सत्यवती राजश्चिच्छत्रेण हस्तेन लता ॥
 प्रतिष्ठय च सा संज्ञा शिरसा प्राणिपत्य च
 उवाच भार्या भर्तारं गाधेयो भाग्यरामम् ४३
 प्रसादयन्त्यां भार्यायां मयि प्राप्तविदां यर ।
 प्रसादं कुरु विप्रपे न मे रूपाक्षत्रियः सुतः ४४
 कामं ममाप्रकर्मां वै पात्रो भवितुमर्हति ।
 न ॥ मे स्यात्सुतो ब्रह्मज्ञेय मे दायतां वरः ४५
 एषमस्तिशनि होषाय सां भार्या सुमहातपाः ।
 ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं पुमम् ४६
 विभ्यामित्रं चाजनयद्राधिभार्या यदासिनो ।

श्रुपेः प्रसादाद्राजेन्द्र ब्रह्मप्रेमहाशादिनम् ॥ ४७
 ततो ब्राह्मणतां यानो विश्वामित्रो महातपाः ।
 क्षत्रियः सोऽप्यथ तथा ब्रह्मवंशस्य कारकः ॥
 तस्य पुत्रा महात्मानो ब्रह्मवंशविबधनाः ।
 तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्तार एव च ॥ ४९
 मधुच्छन्द्रश्च भगवान् देवरातश्च वीर्यवान् ।
 अश्वीनश्च शकुन्तश्च बहुः कालयस्तथा ॥ ५०
 याज्ञवल्क्यश्च विष्णवानस्तथा सृणो महामतः
 उल्मो यमदूतश्च तथार्पिः सैन्धवायनः ॥ ५१
 वल्लुजङ्घश्च भगवान् गालवश्च महानृपिः ।
 ऋषिर्बलस्तथा ख्यातः सालंकायन एव च ॥
 लीलाङ्गो नारदश्च नया कूर्वाभुजः स्मृतः ॥
 वाहुलर्षुमलश्चैव वक्षोप्रीयस्तथैव च ॥ ५३
 आश्रितो नैरुदकैश्च शिलायूपः शिनः शुचिः ।
 चक्रको मातृगन्तव्यो यातत्रोऽथाश्वलायनः ५४
 इषामायनोऽय गार्ग्यश्च जाबालः सुधुनस्तथा
 कारीवेर्य सधुर्यः परपौरयन्ततयः ॥ ५५
 महानृपिश्च कपिलस्तर्पिस्ताडकायनः ।
 तथैव जोषमहन्तर्पिश्चासुरायणः ॥ ५६
 मादर्मर्षिर्हिरेण्याक्षो जङ्गारिर्वाभ्रवायणिः ।
 भूतिर्विभूतिः सुनश्च सुरकुक्ष तथैव च ॥ ५७
 अराडिर्नाभिकक्षैश्च चापेशोज्ज्वली तथा ।
 नयतन्तुर्वरुणसः सेयनो यानिरेव च ॥ ५८
 अम्भोरुहश्चाकमत्स्यः शिरीषो चाय गार्दभिः
 ऊर्जपोनिरुदापैस्त्री नारदी च महानृपिः ५९
 विभ्यामित्रात्मजाः संवत्स्रं भुमयो ब्रह्मपादिनः
 तथैव क्षत्रियो राजन् विभ्यामित्रो महातपाः
 श्रुचोकेनाहेते ब्रह्म परमेनपुधिष्ठिर ।
 एतस्ते सर्वमाख्यातं तत्त्वेन भरतयम ॥ ६१
 विभ्यामित्रस्य वै जन्म सोमसृणोऽपि तेजसः ।
 यथ यथ च सन्निहो भूयस्ते राजसत्तम ।
 तत्र तत्र च मां दृष्टिं दृष्ट्वाऽऽसि तय संशयम्

इति धीमहाभारते भनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विभ्यामित्रोपाख्यानं
 चतुर्थाऽध्यायः ॥ ४ ॥

पुराणेन प्रकृत्याः एव मदीयवाङ् मदीयगीतवर्षः ॥ ३-॥
 एतन्निः श्रुतिदत्तपुराणां ॥ ४४ ॥ विधातिसामाना
 १११ मदीयवाङ् मदीयगीतः बधुमन्त्रः इत्युक्तवत्—
 श्रुतीकृतमिति । ५०ः पूर्व प्रदीपार्ति ५१ः अथर्ववेद-
 वर्यानि इत्युक्तवत् । अतः । ६१ः अतः । ६१ः अतः ।

१ शत्रुः तपस्विः । दायमित्रोऽपि नैव प्रसवेत्तः । कर्ता दायो-
 ऽस्तिमुत्तरात् । न काश्चन्यं श्रुतिपादिनाः कौत्यानि सम्भवे ।
 विभ्यामित्रस्य तपानिमोक्षा ब्रह्मदानानाम् ॥ ६१ ॥ इति
 धीमहाभारते भनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि नैतकपर्वणि
 भावनादिति चतुर्थाऽध्यायः ॥ ४ ॥ २ इति विद्वत्संज्ञाः

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यस्य धर्मज्ञ गुणान् भक्तजनस्य च ।
श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासवस्य च संघादं शुकस्य च महात्मनः ॥ २
विषये काशिराजस्य ग्रामाक्षिष्कस्य लुब्धकः
सविषं कण्डमादाय मृगयामास वै मृगम् ॥ ३
तत्र वामिपलुब्धेन लुब्धकेन महावने ।
अविद्वरे मृगान् दृष्ट्वा बाणः प्रतिसमाहितः ॥ ४
तेन दुर्घारितास्त्रेण निमित्तचपलेपुणा ।
महान्वनतस्तत्र यिदो मृगजिघांसया ॥ ५
स तीक्ष्णविषदिग्धेन शरेणातिषलास्ततः ।
उत्सृज्य फलपत्राणि पादपः शोपमागतः ॥ ६
तस्मिन्वृक्षे तथाभूते कोटरेषु चिरोपितः ।
न जहाति शुको वासं तस्य भक्त्या वनस्पतेः
निष्पचारो निराहारो ग्लानः शिथिलधागपि
कृतज्ञः सह वृक्षेण धर्मात्मा सोऽप्यनुप्यत ॥ ८
तमुदारं महासत्त्वमतिमानुपचेष्टितम् ।
समदुःखसुखं दृष्ट्वा विस्मितः पाकशासनः ॥ ९
ततश्चिन्तामुपगतः शक्रः कथमयं द्विजः ।
तिर्यग्योनावसंसाध्यमानृशंस्यमवस्थितः ॥
+अथवा नात्र चिन्त्यं हि अभयवृत्तस्य तु ।
प्राणिनामपि सर्वेषां सर्वं सर्वत्र दृश्यते ॥ ११
ततो ब्राह्मणवेषेण मानुषं रूपमास्थितः ।
अवतीर्थ महीं शक्रस्तं पक्षिणमुवाच ह ॥ १२
शुक भो पक्षिणां श्रेष्ठ दाक्षेयी सुप्रजा त्वया
पृच्छे त्वां शुकमेतं त्वं कस्मात्प्रत्यजसि दुमम्
अथ पृष्टः शुकः प्राह भूधर्मां समभिवाच तम्
स्वागतं देवराजं त्वं विज्ञातस्तपसा मया ॥ १४

ततो दशशताक्षेण साधु साध्विति भाषितम्
अहो विद्वानभित्येवं मनसा पूजितस्ततः ॥ १५
तमेवं शुककर्माणं शुकं परमधार्मिकम् ।
विज्ञानमपि तां प्रीतिं पप्रच्छ बलसूदनः ॥ १६
निष्पन्नमफलं शुकमशरण्यं पतत्रिणाम् ।
किमर्थं सेवसे वृक्षं यदा महादिदं वनम् ॥ १७
अन्येऽपि बहवो वृक्षाः पत्रसंच्छन्नकोटराः ।
शुभाः पर्याप्तसञ्चारा विद्यन्तेऽस्मिन्महावने
गतायुषमसामर्थ्यं क्षणिसारं हतश्रियम् ।
विमृश्य प्रकया धीर जहीमं स्वाविरं दुमम् ॥ १९
भीष्म उवाच ।

तदुपश्रुत्य धर्मात्मा शुकः शक्रेण भाषितम्
सुदीर्घमांतिनिःश्वस्य दीनो वाक्यमुवाच ह ॥ २०
अनतिक्रमणीयानि दैवतानि शचीपते ।
यन्नाभवत्तव प्रशस्तशिबोध सुराधिप ॥ २१
अस्मिन्नहं दुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्धृतः ।
बालभावेन संगुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः ॥ २२
किमनुकोश्य वै कस्यमुत्पादयसि मेऽनघ ।
आनृशंस्याभिषुक्तस्य भक्तस्यानभ्यगस्य च ॥
अनुकोशो हि साधूनां महर्हस्यस्य लक्षणम् ।
अनुकोशश्च साधूनां सदा प्रीतिं प्रयच्छति ॥ २४
त्वमेव दैवतैः सर्वैः पूज्यसे धर्मसंशयात् ।
अतस्त्वं देवदेवानामाधिपत्ये प्रतिष्ठितः ॥ २५
नार्हसे मां सहस्राक्षं दुमं त्याजयितुं चिरात्
समर्थमुपजात्येवं त्यजेयं कथमथ वै ॥ २६
तस्य वाक्येन सौम्येन हर्षितः पाकशासनः
शुकं प्रोवाच धर्मात्मा आनृशंस्येन तोषितः
वरं वृणीष्वेति तदा स च वने परं शुकः ।
आनृशंस्यपरो नित्यं तस्य वृक्षस्य संभवम् ॥

एवं दुष्प्राप्तमपि ब्राह्मणमावृत्तं विना व्यर्थमित्याशय-
वानानृशंस्याभ्यायमारभते—आनृशंस्येति ॥ ११ ॥ निषे-
देशे काण्डे बाणम् ॥ ३ ॥ तत्र मृगयाम् ॥ ४ ॥ दुर्घारिता-
स्त्रेण दुर्घारितास्त्रेण निमित्तादभ्याचपलधरित इत्यर्थे तेन
॥ ५ ॥ दिग्धेन लिप्तेन ॥ ६ ॥ द्विजः पक्षी आनृशंस्यं पर-
दुःखेन दुःखितम् ॥ १० ॥ चिन्त्यं आश्चर्यं सर्वेषां श्रुति-
+ 'अथवा नात्र चिन्त्यं हीतव्यमवदासस्य तु' इति पाठः ।

यैगादीनां सर्वत्र जातो सर्वं कृणानैर्युयादिकम् ॥ ११ ॥
दाक्षेयी दक्षद्वितीयं शुकं नाम ॥ १३ ॥ तपसा शान्तदृष्ट्या
॥ १४ ॥ तां प्रीतिं दृष्टे तत् सौहार्दम् ॥ १६ ॥ अनुकोश्य
कृपायित्वा वैफल्यं जन्मन इति शेषः ॥ २३ ॥ संशयात्
संशयं प्राप्य अतः मेशयच्छेदनात् ॥ २५ ॥ अथ अ-
सामर्थ्यकाटे ॥ २६ ॥ ममैवं सम्पत्तिर्धर्मं वरं वने ॥ २८ ॥

विदित्वा च दृढां भक्तिं तां शुके शीलसम्पदम्
प्रीतः क्षिप्रमयो वृक्षममृतेनावसिकवान् २१
ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोहराः
शुकस्य दृढभक्तित्वाच्छ्रीमतां प्राप स द्रुमः

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि शुकवासवसंवादे
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद
दैवे पुरुषकारे च किञ्चिच्छ्रेष्ठतरं भवेत् ॥ १
भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीमामितिहासं पुरातनम् ।
यसिष्ठस्य च संवादं ब्रह्मणश्च युधिष्ठिर ॥ २
दैवमानुषयोः किञ्चित्कर्मणोः श्रेष्ठमित्युत ।
पुरा यसिष्ठो भगवान् पितामहमपृच्छतः ॥ ३
ततः पद्मोद्भवो राजन् देवदेवः पितामहः ।
उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्भूषितम् ॥ ४
ब्रह्मोवाच ।

नाबीजं जायते किञ्चित् बीजं विना फलम्
बीजाद्बीजं प्रभवति बीजदेव फलं स्मृतम् ॥ ५
यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः ।
सकृते दुष्कृते वापि तादृशं लभते फलम् ॥ ६
यथा बीजं विना क्षेत्रमुत्तं भवति निष्फलम् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ७
क्षेत्रं पुरुषकारस्तु दैवं बीजमुदाहृतम् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात्ततः सस्यं समुद्भवते ॥ ८
कर्मणः फलानिर्वृत्तिं स्वयमश्नाति कारकः ।

शुकश्च कर्मणा तेन आनुशंस्यकृतेन वै ।
आयुषोऽन्ते महाराज प्राप शकसलोकताम् ॥
एवमेव मनुष्येन्द्र भक्तिमन्तं समाश्रितः ।
सर्वार्थसिद्धिं लभते शुकं प्राप्य यथा द्रुमः ३२

मत्स्यसं दृश्यते लोके कृतस्यापकृतस्य च ॥ ९
शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
कृतं फलति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ १०
कृता सर्वत्र लभते प्रतिष्ठां भाग्यसंयुताम् ।
अकृता लभते भ्रष्टः क्षते क्षारावसेचनम् ॥ ११
तपसा रूपसौभाग्यं रत्नानि विविधानि च
प्राप्यते कर्मणा सर्वं न दैवादकृताभिरा ॥ १२
तथा स्वर्गश्च भोगश्च निष्ठा या च नतीपिता ।
सर्वं पुरुषकारेण कृतेनेहोपलभ्यते ॥ १३
ज्योतीषं त्रिदशा नागा यक्षाश्चन्द्राकमारुताः
सर्वं पुरुषकारेण मानुष्यादेवतां गताः ॥ १४
अर्था वा भवयथा वापेभ्यश्च वा कुलान्वितम्
धौश्चापि दुर्लभा मोक्षं तथैवाकृतकर्मभिः ॥ १५
शीघ्रेण लभते विप्रः क्षत्रियो विक्रमेण ॥
वैश्यः पुरुषकारेण शूद्रः शूद्रपया श्रियम् ॥ १६
नादातारं भजन्स्वर्गं न ह्यीदं नापि निष्क्रियम्
नाकर्मशीलं नाशूद्रं तथा नैवातपस्थितम् ॥ १७
येन लोकास्त्रयः सृष्टा दैत्याः सर्वाश्च देवताः
स एव भगवान्विष्णुः समुद्रे तप्यते तपः ॥ १८

आनुशंसकलमाह—शुकश्चेति ॥ ३१ ॥ अष्टाध्यायिका-
तात्पर्यमाह—एवमिति ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहामारते
अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भास्वमावदीये
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पितामहेत्यादिस्थायो देवमूलमसिद्धं धर्मं पुरुष-
कारेण न सिध्यतीत्यवश्यं पुरुषकारे भोगमोक्षार्थिना यति-
तपसिभ्योऽन्यतः त्रयोः श्रेष्ठयोर्मध्ये किमनिश्रेष्ठमिच्छेत् ॥ ११ ॥

दैवं प्राप्तुं मानुर्न गाप्रतिकं कम ॥ ३ ॥ दैवश्रेष्ठमाह-
नाबीजमिति ॥ ५ ॥ मुह्यते बीजभूते सति ॥ ६ ॥ पुरुष-
कारश्रेष्ठमाह-यथेति ॥ ७ ॥ उपमापेक्षायामाह-क्षेत्रमिति
॥ ८ ॥ निश्चिन्तः कर्मण इत्यादिना निर्दिष्टं सिद्धिम् ॥ ९ ॥
कर्मदेवयोः प्राप्तादौर्लभ्ये उपपन्नरति-प्राप्त्यन इति ॥ १२
मानुष्यात् मानुष्यमुक्तं ॥ १८ ॥ लभते प्रियमिति
गन्धर्व संभवः ॥ १६ ॥ निष्ठावतरोऽपि कर्मणा प्राक्कवे मान-
विन्याह-येनति ॥ १८ ॥

स्वं चेतकर्मफलं न स्यात्सर्वमेवाफलं भवेत् ।
 लोको दैवं समालक्ष्य उदासीनो भवेन्ननु १९
 अकृत्वा मानुषं कर्म यो दैवमनुवर्तते । ✓
 वृथा श्राम्यति संप्राप्य पातं ह्रीमिवाङ्गना
 न तथा मानुषे लोके भयमस्ति शुभाशुभे ।
 यथा त्रिदशलोके हि भयमन्येन जायते २१
 कृतः पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवर्तते ।
 न दैवमकृते किञ्चित्कस्याधिहातुमर्हति ॥ २२
 यथा स्थानान्यनित्यानि हृदयन्ते दैवतेष्वपि
 कथं कर्म विना दैवं स्यास्यति स्थापयिष्यतः
 न दैवतानि लोकेऽस्मिन्
 व्यापारं यान्ति कस्यचित् ।
 व्यासङ्गं जनयन्त्युग्र-

मात्माभिभवशङ्कया ॥ २४

श्रुषीणां देवतानां च सदा भवति विग्रहः ।
 कस्य वाचा ह्यदैवं स्याद्यतो दैवं प्रवर्तते २५
 कथं तस्य समुत्पत्तिर्यतो दैवं प्रवर्तते ।
 एवं त्रिदशलोकेऽपि प्राप्यन्ते बहवो गुणाः ॥
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
 आत्मैव ह्यात्मनः साक्षां कृतस्याप्यकृतस्य च
 कृतं चाप्यकृतं किञ्चित्कृते कर्मणि सिद्ध्यति
 सुकृतं दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥ २८
 देवानां शरणं पुण्यं सर्वं पुण्यैरयाप्यते ।

ननु निश्चितम् ॥ १९ ॥ अकृत्वेति । केवलं दैवं निष्फल-
 नित्यर्थः ॥ २० ॥ न तथेति । दैवदोषो ऐहिकी
 हानिः मुलहा पुरुषकारदोषो तु परलोकहानिर्दुस्तेत्यर्थः ।
 शन्येन पापेन ॥ २१ ॥ अकृते कर्माभावे सति आक-
 स्मिकनिधिलाभादावपि किञ्चित्कर्मास्त्येवेति भावः ॥ २२ ॥
 यथेति । स्थानानि ईशादिलोका अप्पानित्या दृश्यन्ते
 तादृशेषु देवानामप्यभातदर्शनादित्यर्थः । कर्म विनाः
 पुण्येन कर्मणा विना दैवं देवमूहः कथं स्यास्यति दैवमपि
 कर्ममूढमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ व्यापारं पुण्यरूपं यान्ति अनुमो-
 दन्ते उग्रं धर्मविग्रहम् ॥ २४ ॥ विग्रहो वैरं तथाहि कृषीणां
 तपसि देवा विग्रमाच्यन्ति । कृषयश्च च्यवनादय ईशादी-
 नामभिन्नं बुर्वन्तीति सौकन्ये प्रगिद्धम् । यथेवं कर्म-
 परत्वं देवर्षिणास्ति तथापि अदैवं देवानावो न वक्तुं शक्य
 इत्यर्थः ॥ २५ ॥ अत्र मानमाह-कथमिति । यतो यस्मादैवं
 प्रवर्तते तस्य कर्मणोऽपि दैवं विना यथमुत्पत्तिः स्याज्ज
 यमपि पुण्यन्त एव धर्मं प्रवर्तन्ते धर्मोऽपि पुण्यं वर्धते ।
 धन्यमाहर्त्तेऽपि धर्मं प्रवर्तयित्वर्थः यथैव लोकादेव स्वर्गेऽपि

पुण्यशीलं नरं प्राप्य किं दैवं प्रकरिष्याति २९
 पुरा यथातिर्विस्रष्टव्यावितः पतिनः क्षितौ
 पुनरारोपितः स्वर्गं दोहित्रैः पुण्यकर्मभिः ३०
 पुरुरवाश्च राजर्विद्विजैरभिहितः पुरा ।
 पेल इत्यभिषिष्यातः स्वर्गं प्राप्नो महीपतिः
 अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः सत्कृतः कोसलाधिपः
 महर्षिशापात्सोदासः पुरुषादत्त्वमागतः ३२
 अश्वत्थामा च रामश्च मुनिपुत्रौ धनुर्धरौ ।
 न गच्छतः स्वर्गलोकं सुहृतेनेह कर्मणा ३३
 यस्यैश्वर्यं तैरिष्टा द्वितीय इव वासवः ।
 मिथ्याभिधानेनैकेन रसातलतलं गतः ३४
 बलिर्वैश्वानरेर्बहो धर्मपाशेन दैवतैः ।
 विष्णोः पुरुषकारेण पातालसदनः कृतः ३५
 शक्रस्योद्भूतश्च चरणं प्रस्थितो जनमेजयः ।
 द्विजर्षीणां वधं कृत्वा किं दैवेन न वारितः
 अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा स्पृष्टो बालयधेन च ।
 वैशम्पायनविप्रपुत्रिः किं दैवेन न वारितः ॥ ३७
 गोप्रदानेन मिथ्या च ब्राह्मणेभ्यो महामखे ।
 पुरा नृगश्च राजर्षिः कृकलासत्यमागतः ॥ ३८
 धुन्धुमारश्च राजर्षिः सन्नेष्वेव जरां गतः ।
 प्रीतिदायं परित्यज्य सुष्वाप स गिरिमजे ३९
 पाण्डवानां हृतं राज्यं धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः ।
 पुनः प्रत्याहृतं चैव न दैवाद्भुजसंश्रयात् ॥ ४०

गुणाः भोगाः यथा बहुधनो भूयसा वाणिज्येन भूयानं
 लाभं लभते नेतर इतिवदेतदिति भावः ॥ २६ ॥
 आत्मेति । एवं प्रातेरपि देवाधीनत्वेऽपि कर्मैव कर्तव्य-
 मित्यर्थः कृतस्य पुण्यापादेः ॥ २७ ॥ कृतमिति ।
 पुण्यमपि पापेन प्रतिहन्त्यते पापमपि पुण्येनेति तत्रोः फलं
 यथोक्तं स्वर्गं नरकं वा न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ शरणं
 गृहं यथा ह्यस्तनोऽपराधः शस्त्रेण सत्कारेणानयते एवं
 दैवमपि पुण्यातिशयात्प्रतिहन्त्यते इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अदैवायं
 दृष्टान्तामाह-पुरेत्यादिना ॥ ३० ॥ विप्रयज्ञेऽपि दृष्टान्त-
 माह-अश्वेनेति ॥ ३२ ॥ मिथ्याभिधानेन पशुपुत्र-
 माणमित्येवंह्येव रसातलस्य भूमेरालमयोऽमागम् ॥ ३४ ॥
 पापमपि तेजोयज्ञे न दोषयित्वाह-शक्रस्येति ह्यभ्याम्
 चरणं द्विजर्षीपूजणरूपं कर्म कृत्वा प्रस्थित इति संशयः ॥ ३६ ॥
 पुण्यमपि केवांक्षित्वाप्राप्येत्याह-गोप्रदानेनेति लकडा-
 यत्नं सत्कृतम् ॥ ३८ ॥ प्रीतिदायं दैवदेतं वरं पुण्यान तत्प्रकृतं
 नास्त्यनित्यर्थः ॥ ३९ ॥ न दैवत् प्रत्याह्वानमपि तु भुज-
 संश्रयादेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

तपोनियमसंयुक्ता मुनयः संशितप्रताः ।
 किं तं दैवबलाच्छापमुत्सृजन्ते न कर्मणा ४१
 पापमुत्सृजते लोके सर्वं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
 लोभमोहसमापन्नं न दैवं प्रायते नरम् ॥ ४२
 यथाऽग्निः पवनोद्धतः सुसूक्ष्मोऽपि महान्मवेत्
 तथा कर्मसमायुक्तं दैवं साधु विचर्धते ॥ ४३
 यथा तैलक्षयादीपः प्रन्हासमुपगच्छति ।
 तथा कर्मक्षयाद्दैवं प्रन्हासमुपगच्छति ॥ ४४
 विपुलमपि धनौघं प्राप्य भोगान् स्त्रियो वा
 पुरुष इह न शक्तः कर्महीनो हि भोक्तुम् ।
 मुनिहितमपि चार्थं दैवतै रस्यमाणं
 पुरुष इह महात्मा प्राप्नुते नित्ययुक्तः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि दैवपुरुषकारनिर्देशो
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

युधिष्ठिर उवाच ।

कर्मणां च समस्तानां शुभानां भरतर्षभ । फलानि महतां श्रेष्ठ प्रहृदि परिपृच्छतः ॥ १

इति दैवबलाच्छापमुत्सृजन्ते कर्मणा न अपि न कर्मणोपा-
 जन्ते न तु दैवबलादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ पापं पापिनं प्रति
 सर्वं ऐश्वर्यादिकं गुणजातं लोके प्राप्य उपेत्यापि तं उरु-
 जति इति योजना । तथा चामाणकः दैवेन दत्तं कर्मणा
 नाशितमिति । एतदेव स्पष्टयति-लोभेति ॥ ४२ ॥ दैवस्य
 कर्माधीनत्वमाह द्वाभ्यां-यथेति ॥ ४३ ॥ कर्महीनः
 पाप्मन्त्वादायप्रवृत्तः मुनिहितं पाताळस्थं निविं नित्ययुक्तः
 अजनादिसाधनोयुक्तः ॥ ४५ ॥ व्यय एव गुणः स्वभावो
 यस्य तं रिक्तं व्ययगतमिति पाठेपि स एवार्थः । निर्धनत्वात्-
 रैस्त्यक्तमपि साधु कर्मणा मदाकारेण निमित्तेन श्रद्धेकप्रिया
 देवाः श्रद्धयन्ते स्वस्वमागार्थमुपजीवन्तीत्यर्थः । ततश्च श्रेष्ठः
 फलैरेनं योजयन्तीत्याह-भयतीति निश्चितत्वमेवाह-बहि-
 ति । समुद्रया उपेतं गृहाणि गृहं बह्वलमार्पं पितृवन्मवनामं
 स्मयान्गृहवृत्त्यं अमराणां अमरैः ॥ ४६ ॥ विनर्मा कर्म-
 हीनः न च फलति फलं नृपत्यादिकं न प्राप्नोति नापि
 केवलं दैवं विमार्गगामिनं नरं व्यपनयति विमार्गोदन्त्यत्र न-
 यति अत एव दैवे प्रभुत्वं नास्ति । किं नु दैवं कर्तुं कर्म संयाति
 पुरुषकारमनुगतिं शुद्धं सिध्यति इत्येत्यर्थः । अत एव पुरुषकारो
 यत्र यत्र विषये संविनः सम्पन्नगुणिततत्र तत्र दैवं नयति

आविर्भावयति पुरुषकारेण सिद्धिर्धे लोको दैवानुकृत्यादेत-
 त्सिद्धमिति वदतीत्यर्थः । पुरुषमित्यत्र अनुपहतमर्दानं काम-
 कारेण दैवमिति पाठे कामकारेण इच्छया यत्र पुरुषकारः
 संचितस्तत्रैव दैवं अर्दानमनुपहतं चेति नयति शापयतीत्यर्थः-
 ॥ ४७ ॥ सैदस्य सम्यक् योगजदृष्टाऽनुभूय ॥ ४८ ॥ ननु
 कृपिपन्नन्यन्यायेन दैवापेक्षा कर्मातिर्दिनं कर्मपेक्षं दैवमिति
 प्रत्यक्षं तत्त्वधं विपरीतमुच्यत इत्यादाह-क्याह-अभोति ।
 दैवस्य प्राक्कर्मणः अभ्युत्थानं व्यापारो द्विविधः । संचित-
 स्वर्णवत्त्वात्तं एकः, भोगार्थं समारम्भस्यो द्वितीयः । तत्र सना-
 रब्धेन उत्थानेन तदनुकूलेन कर्मणा च ऐहिकं फलमाप्नु-
 यात् । विधिना शास्त्रेण कर्मणा च तदनुसारिणा स्वर्गमार्गम-
 वाप्नुयात् । दैवाधीनो भोगः, कर्माधीनः संचय
 इति निष्कर्षः । कृप्यादायपि दैवप्रतीक्षणं कापुरु-
 पकर्मं सेचनादिनापि फलस्योत्पादयितुं शक्यत्वादिति
 भावः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्म-
 पर्वणि नैलकण्ठ्ये भावतमावद्वे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

अद्विपन् भौतमीकारीन् ज्ञात्वा दुःखं स्वदोषजम् ।
 दन्वाऽपि दापयन्तीन्मुदगीन् इत्यर्थेन ॥ १ ॥

भीम उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां पृच्छसि मारुत
रहस्यं यदपीनां तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
या गतिः प्राप्यते येन प्रत्यभाषे चिरेप्सिता २
येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ ३
यस्यां यस्यामयस्यायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामयस्यायां भुंक्ते जन्मनि जन्मनि
न नश्यति कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह ।
ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं पृष्ठ आत्मा तथैव च
चक्षुर्दृष्ट्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूत्रताम् ।
अनुमज्जेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ६
यो दद्यादपरिक्लिष्टमक्षमध्वनि धत्ते ।
श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ७
स्वण्डिलेषु शयानानां गृहाणि शयनानि च ।
वीरघल्फलसंघीते घासांस्यामरणानि च ॥ ८
याहनानि च यानानि योगात्मनि तपोधने ।
अग्नीनुपशयानस्य राक्षः पौरुषमेव च ॥ ९
रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति ।
आमिषप्रतिसंहारे पशुमुत्राञ्च विन्दति ॥ १०
अथाकृशिरास्तु यो लम्बेदुद्वांसं च यो वसेत्
सततं वैकृतायी यः स लभतेप्सितां गतिम् ॥
पाद्यमासनमेवाथ दीपमघ्नं प्रतिधायम् ।
दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ १२
वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपागतः ।

अक्षयास्तस्य वै लोकाः सर्वकामगमास्तथा ॥
घनं लभेत दानेन मौनेनाद्यां विशांपते ।
उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ १४
रूपमैर्भव्यमारोग्यमार्हिसाफलमश्नुते ।
फलमूलाशिनो राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनो भवेत्
प्रायोपवेशिनो राजन्सर्वत्र सुखमुच्यते ।
गवाह्व्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तुणाशनः
स्त्रियस्त्रिपवणं क्षात्वा
घायुं पीत्वा कतुं लभेत् ।
स्वर्गं सत्येन लभते
दीक्षया कुलमुत्तमम् ॥ १७
सलिलाशी भवेद्यस्तु सदाग्निः संस्कृतो द्विजः
मनुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ॥ १८
उपवासं च दीक्षायामभिपेक्षं च पार्थिव ।
कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥
अधीत्य सर्ववेदांश्चै सद्यो दुःखाद्विमुच्यते ।
मानसं हि चरन् धर्मं स्वर्गलोकमुपाश्रुते ॥ २०
या दुस्त्यजा दुर्मतिनि-
यां न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोग-
स्तां तुष्णां त्यजतः सुखम् ॥ २१
यथा धेनुसहस्रेषु वरसो विन्दति मातरम् ।
एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ २२
अचोद्यमानाभि यथा पुष्पाणि च फलानि च
सकालं नातिचर्तन्ते तथा कर्म पुरा कृतम् २३

ब्राह्मणं दुर्लभं जानन् विधामिप्रनिर्दोशान् आनृशंस्यसरो धर्मं
इति यः शुकवत् स्थितः ॥ २॥ देवेन रक्षते देह इति धर्मेऽ-
तियत्त्वान् धर्माधिकारी पटुः को धर्मो धुनिनोच्यते ॥ ३॥
धर्मतत्सुखं भवतीत्युक्तं तत्र को धर्मः किं फलमिति जिज्ञा-
सुर्युधिष्ठिर उवाच-कर्मणामिति ॥ १॥ गतिः फलं येन
कर्मणा प्रेत्यभावे मरणोत्तरं देहान्तरप्राप्तौ ॥ २॥ येनेति ।
मनसा कृतस्य कर्मणः फलं मनसैव स्वप्नादौ मुक्ते । कायेन
कृतस्य फलं कायेनैव मुक्ते जाग्रदादिवैत्यर्थः ॥ ३॥ अत्र-
स्यायां बाल्ययौवनादिस्थायां आपयनापदि वा ॥ ४॥
नेति । नाशो नैफत्वं अस्य कर्तुः साक्षिणामभावे हि कृतं
शुभैव स्यात् ॥ तत्सत्त्वं इति भावः ॥ ५॥ दद्यादभ्यागता-
येति शेषः ॥ ६॥ महत् अपरिमितम् ॥ ७॥ वानप्रस्थधर्माणां
फलान्याह-स्वण्डिलेष्वित्यादिना ॥ ८॥ योगा-
त्मनि योगयुक्त्विति ॥ ९॥ एकशायी ब्रह्मचर्यवान् ॥ १०॥

वीरा आन्तेऽस्तिमिति वीरासनं एतदंशं उपेत्य वीरशय्यायां
तत्र दीर्घनिद्रा च प्राप्य ब्रह्मस्थानं स्वर्गलोकं च उपागतो
भवति तस्याक्षया लोका इत्यर्थः ॥ १३॥ आश्रयः अवि-
च्छिन्नामिति शेषः । तपसा कृच्छ्रादिना जीवितं आयुः ॥ १४॥
शाकदीक्षायां शाकमात्राशननियमे ॥ १५॥ स्त्रियः स्त्रियं
त्यक्त्वैत्यर्थः । मनुं संकल्प्य सत्यसंकल्पत्वमिति यावत् दीक्षया
यज्ञेन ॥ १७॥ सदाग्निः अविच्छिन्नाग्निश्चैव मनुं नाय-
त्र्यादिमंत्रं पाठ्यते भेदसाधने तपोविशेषः अनाशके हित-
मितमेत्याहनेऽनशने वा ॥ १८॥ द्वादशवर्षाधिक्यां दीक्षायां
उपवासं त्रयस्यं क्षीयद्याहारं मत्तं च । 'पयो ब्राह्मणस्य मत्तं यवान्
राजन्त्यस्याभिशा वैत्यस्य' इति श्रुतिप्रतिषेधं अभिप्रेक्ष्य द्वादश-
वर्षाधिकं तीर्थाटनं वा वीरस्थानात्स्वर्गादग्निं विशिष्यते ब्रह्म-
लोकप्रदमेतत् द्वयमित्यर्थः ॥ १९॥ काविकं धर्ममुक्त्वा वाचि-
कमाह-अधीत्येति २० मानसं धर्मं विज्ञानेन-येति २१

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा
दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते
तृष्णिका न तु जीर्यते ॥ २४

येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ।
प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ।
येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ॥
सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः कियाः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि कर्मफलकोषाख्यानं
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
के पूज्याः के नमस्कार्याः
काश्रमस्यसि भारत ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व
येभ्यः स्मृह्याये नृप ॥ १
उत्तमापद्रुतस्यापि यत्र ते वर्तते मनः ।
मनुष्यलोके सर्वस्मिन् यदमुप्रेह चाप्युत ॥ २
भीष्म उवाच ।
स्मृह्यामि द्विजातिभ्यो येषां ब्रह्म परं धनम्
येषां स्वप्रत्ययः स्वर्गस्तपःस्वाध्यायसाधनम् ३
येषां बालाश्च वृद्धाश्च पित्रपैतामर्हां धुरम् ।
उद्वहन्ति न सीदन्ति तेभ्यो वै स्मृह्याम्यहम्
विद्यासमिधिनीतानां
दान्तानां मृदुभाषिणाम् ।
श्रुतवृत्तोपपन्नानां
सदाक्षरविदां सताम् ॥ ५

वैशम्पायन उवाच ।
भीष्मस्यैतद्वचः श्रुत्वा विस्मिताः कुरुपुरुषाः
आसन् प्रहृष्टमनसः प्रीतिमन्तोऽभवन्तदा २७
यन्मन्त्रे भवति वृथोपयुज्यमानेः
यत्सोमे भवति वृथामिष्यमाणे ।
यच्चादौ भवति वृथामिह्यमाणे
तत्सर्वं भवति वृथामिधीयमाने ॥ २८
इत्येतदपिणां प्रोक्तमुक्तवानस्मिं यद्विभो ।
शुभाशुभफलप्राप्ती किमतः श्रोतुमिच्छसि २९

संसास्तु यदसौ तात हंसानामिव संघशः ।
मङ्गल्यरूपा रुचिरा दिव्यजीमूतभिः खनाः ६
सम्यगुचरिता वाचः श्रूयन्ते हि युधिष्ठिर ।
शुश्रूषमाणे नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ॥ ७
ये चापि तेषां श्रोतारः सदा सदसि संमताः
विज्ञानगुणसंपन्नास्तेभ्यश्च स्मृह्याम्यहम् ॥ ८
सुसंस्कृतानि प्रयताः शुचीनि गुणयन्ति च ।
ददत्यन्तानि तृप्स्यन् ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ॥ ९
ये चापि सततं राजस्तेभ्यश्च स्मृह्याम्यहम् ।
शक्यं होषाहये योजुं न दातुमनसूचितम् १०
शूरा वीराश्च शतशः सन्ति लोके युधिष्ठिर ।
येषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते ॥
धन्यः स्यां यद्यहं भूयः
सौम्य ब्राह्मणकोऽपि वा ।
कुले जातो धर्मगतिः
स्तपोविद्यापरायणः ॥ १२

मंत्रोच्चारणं जिगीषावर्षं कृत्वा सोमामिषो दक्षिणां विना
कृत्वा होमो मंत्रं विना कृत्वा । एतेस्त्रिभिर्वैष्णवं तन्म
मिष्याद्वादिनो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्राप्तां प्राप्स्यर्षम् ॥ २९ ॥
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठे भारतमान-
संसे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ * 'वृथापयुज्यमाने' इति पाठः ॥

के पूज्या इत्यादिना पूर्वोक्तधर्मान् विवृणोति
तत्रापि चन्द्रदेवादित्यादिना अतिथ्यं कर्तव्यमुक्तं तद्विज्ञोत्य-
भ्यायेन ॥ १ ॥ यदमुप्रेह च हिनं तददेनि शेषः ॥ २ ॥ ब्रह्म

आनंदात्मा स्वर्गः सत्यसंकल्पत्वादिसिद्धिः तपःस्वाध्यायो
साधनं यस्य स्वर्गस्य यत्तत्मात्मानमनुविद्य विजानाति सर्वोथ
लोकानामोति सर्वोथ कमामानि धुनेः स स्वप्रत्ययः ॥ ३ ॥
अथर् ब्रह्म तद्विदाम् ॥ ५ ॥ ईशसादर्यं क्षीरार्थोर्विवा-
त्मानान्मनोविवेचनात् ॥ ६ ॥ नृपतौ नृपते समीपे उच्य-
न्ताः ॥ ७ ॥ अनसूयितं असूयारम्यं यथा स्यात्तथा
॥ १० ॥ ब्राह्मणकः कुत्तिननादणोऽपि यद्यहं स्यां तर्हि
धन्यः किमुन कुन्ने जातः ॥ १२ ॥

न मे त्वत्तः प्रियतरो लोकेऽस्मिन् पांडुनन्दन
त्वत्तश्चापि प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ १३
यथा मम प्रियतमास्त्वत्तो विप्राः कुरुत्तम ।
तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र स शान्तनुः ॥
न मे पिता प्रियतरो ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽभवत् ।
न मे पितुः पिता चापि ये चान्येऽपि सुहजनाः
न हि मे वृजिनं किञ्चिद्विद्यते ब्राह्मणेभ्यह ।
अणु वा यदि वा स्थूलं विद्यते साधु कर्मसु ॥
कर्मणा मनसा चापि वाचा चापि परन्तप
यस्मै कृतं ब्राह्मणेभ्यस्तेनाद्य न तपाम्यहम् १७
ब्राह्मण्य इति मामाहुस्तथा वाचाऽस्मिन् तोषितः
एतदेव पवित्रेभ्यः सत्येभ्यः परमं स्मृतम् १८
पश्यामि लोकानमलाः
ऋचीन्ब्राह्मणयायिनः ।
तेषु म तात गन्तव्य-
महाय च चिराय च ॥ १९
यथा भर्ताश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके युधिष्ठिर ।
स देवः सा गतिर्नान्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणानां तु ये लोकाः प्रतिश्रुत्य पितामह
न प्रयच्छन्ति मोहात्ते के भयन्ति महाद्युते १

एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि धर्मं धर्मभृतां घर ।
प्रतिश्रुत्य दुरात्मानो न प्रयच्छन्ति ये नराः

वृजिनं संकटं कलाशेति यावत् पूज्यन्वादेव तान् पूजयामि
न तु फलायेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तेन ब्राह्मणाराधनेन अयं
आर्षंजरस्योऽपि न तपामि न न्यथा प्राप्नोमीति स्वानुभवं
दर्शयति ॥ १७ ॥ ब्रह्मण्यो ब्रह्मजातौ आसक्तः ॥ १८ ॥
यायिनोऽनुवरस्य मे ॥ १९ ॥ तेजस इति । ब्राह्मणा-
दिभ्येत् न तु तत्र तेजस्तपसी स्वीये प्रशस्योदित्यर्थः । तेनः
क्रीडयत्तम् तयो योग्यतम् ॥ २५ ॥ तयोस्तपस्तेजसोर्ब्राह्मण-
क्षत्रियन्ययोर्धनसायः फलं अभिभवस्य शीघ्रं तीव्रं तथापि
तपस्विन एवेतस्मिन् हन्युर्न तेजस्विन इत्यर्थः ॥ २६ ॥
भूय इति । त्वत्प्रेषे पंचमी अक्षरं ब्राह्मणं प्राप्य
यत्कृत्यः यदुत्तरं उभयं तपस्तेज आत्मा स्यात् नदत्तं, रजितं

भवतीति शेषः । क्षमावन्तु प्रयुक्तं तत्तेजो यदपि कृत्वाशि-
वत्स्यो नश्यतीत्यर्थः उभयत उभयं चेत् शेषं कुर्यात् न
तद्वत्तत्वेन शेषयेदित्यन्वयः । द्राम्यां अन्योन्यास्मिन्प्रयुक्तं तेन
आदिद्वयं न निःशेषं नश्यति किंतु शेषं क्षमावता रजितस्य
तस्यावशिष्टं तु न शेषमेव क्षिप्यते अपि तु निःशेषमेव नश्य-
तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ अस्तीति । अभावे तदेषामित्यर्थः
॥ २९ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये
भारतमावर्तणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

ब्राह्मणानामिति ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

यो न दद्यात्प्रतिश्रुत्य

स्वरूपं वा यदि वा बहु ।

आशास्तस्य हताः सर्वाः

ह्रीवस्वेव प्रजाफलम् ॥ ३

यां रात्रिं जायते जीवो

यां रात्रिं च विनश्यति ।

एतस्मिन्नन्तरे यद्यत्

सुकृते तस्य भारत ॥ ४

यद्य् यत्स्य हुते किञ्चिदुत्तं वा भरतर्षभ ।

तपस्तप्तमथो वापि सर्वं तस्योपहन्यते ॥ ५

अथैतद्वचनं प्राहूर्धर्मशास्त्राविदो जनाः ।

निशम्य भरतध्रेष्ठ बुद्ध्या परमयुक्तया ॥ ६

अपि चोदाहरन्तीमं धर्मशास्त्राविदो जनाः ।

अश्वानां इयामकर्णानां सहस्रेण समुच्यते ७

अथैवोदाहरन्तीममितिहासे पुरातनम् ।

शृगालस्य च संवादं धानरस्य च भारत ॥ ८

तौ सखायौ पुरा ह्यास्तां मानुषस्ये परन्तप ।

अन्यां योनिं समापन्नीं शार्ङ्गालीं धानरीं तथा ।

ततः परासून् खादन्तं शृगालं धानरोऽग्रवीत

श्मशानमध्ये संस्प्रेष्य पूर्वजातिमनुस्मरन् १०

किं त्वया पापकं पूर्वं

कृतं कर्म सुदारुणम् ।

यस्त्वं श्मशाने मृतकान्

पूतिकानस्त्रिंशु कृतिसितान् ॥ ११

एवमुक्तः प्रत्युवाच शृगालो धानरे तदा ।

ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न मया तदुपाहतम् १२

तत्कृते पापकीं योनिमापन्नोऽस्मि प्रयत्नम् ।

तस्मादेवंविधं भक्ष्यं भक्षयामि बुभुक्षितः १३

भीष्म उवाच ।

शृगालो धानरे प्राह पुनरेव नरोत्तम ।

किं त्वया पातकं कर्म कृतं येनासि धानरः ॥

धानर उवाच ।

सदा चार्हं फलाहारो ब्राह्मणानां भुवङ्गमः

तस्मान्न ब्राह्मणस्त्वं न हर्तव्यं विदुषा सदा ।
समं विवादो मोक्षकृत्यो दातव्यं च प्रतिश्रुतम्
भीष्म उवाच ।

इत्येतद्वचनो राजन्ब्राह्मणस्य मया श्रुतम् ।

कथां कथयतः पुण्यां धर्मज्ञस्य पुरातनीम् १६

श्रुतश्र्यापि मया भूयः कृष्णस्यापि विशांपते ।

कथां कथयतः पूर्वं ब्राह्मणं प्रति पाण्डव ॥ १७

न हर्तव्यं विप्रधनं क्षन्तव्यंतेषु नित्यशः ।

बालाश्च नायमन्तव्या दरिद्राः कृपणा अपि ॥

एवमेव च मां नित्यं ब्राह्मणाः सन्दिशन्ति वै

प्रतिश्रुत्य भवेद्देयं नाशं कार्यां द्विजोत्तमे १९

ब्राह्मणो ह्याशया पूर्वं कृतया पृथिवीपते ।

सुसमिद्धो यथा दीप्तः पावकस्तद्विधः स्मृतः

यं निरीक्षेत् संकुद्ध आशया पूर्वजातया ।

प्रदहेद्य हि तं राजन् कक्षमक्षय्यभुङ्गयथा २१

स एव हि यदा हुष्टो वचसा प्रतिनन्दति ।

भवत्यनन्दसंकाशो विषये तस्य भारत ॥ २२

पुत्रान् पौत्रान् पशून्श्चैव

बाग्धवान् सचिषांस्तथा ।

पुरं जनपदं चैव

शान्तिरिष्टेन पोषयेत् ॥ २३

एतद्धि परमं तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते ।

सहस्रकिरणस्येव सचित्तुर्धरणीतले ॥ २४

तस्मादातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य सुधिष्ठिर ।

यदीच्छेच्छोभनां जातिं प्राप्तुं भरतसत्तम २५

ब्राह्मणस्य हि दत्तेन धुवं स्वर्गो ह्यनुत्तमः ।

शक्यः प्राप्तुं विशेषेण दानं हि महती क्रिया ॥

इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।

तस्मादानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विजानता ॥

महद्धि भरतध्रेष्ठ

ब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते ।

वैलायां न तु कस्यांचि-

दृच्छेद्विप्रो ह्यपूजितः ॥ २८

निगम्य विचार्य ॥ ६ ॥ अपि चेति । तत्र प्रायश्चित्तं

सहस्रश्यामकर्णदानं अगवयमनुष्ठानमत् एतत् पापं दुर्ज-

मिति भावः ॥ ७ ॥ अथैव प्रतिश्रुतस्य अग्रदाने विषये

॥ ८ ॥ भुवतोऽप्यापकस्य कथां कथयतो मुगात् श्रुत्वा

॥ १६ ॥ श्रुत्वायमितिहासः कृष्णस्य व्यासस्य नृमन्त्र्यां

कथयतो वासुदेवस्य वा मुगात् श्रुतोऽयमर्थः ॥ १७ ॥

आशा वृथाशा ॥ १९ ॥ अग्रमर्थं विप्र्यर्मुदितं दानं भुंक्ते

इत्यक्षय्यमुगामिः ॥ २१ ॥ अगद्वर्गकाशः चिकित्सकतुल्यः

॥ २२ ॥ शान्तिरिष्टेन शान्त्या हितेन क्षेमेण । रिष्टं क्षेमे इति

मेदिनी ॥ २३ ॥ इतः अस्मिन्लोके ब्राह्मण एव दानपात्र-

मिति प्रपञ्चार्थः ॥ २४ ॥ तीर्थमपि ब्राह्मण एवेत्याह-

महदिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि शृगालवानरसंवादे
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

युधिष्ठिर उवाच ॥

मित्रसौहार्दयोगेन उपदेशं करोति यः ।
जात्याऽधरस्य राजपे दोषस्तस्य भवेद्यथा ॥
यतदिच्छामि तस्येन द्याव्याप्तुं वै पितामह ।
सूक्ष्मा गातिर्हि धर्मस्य यत्र मुह्यन्ति मानवाः २
भीष्म उवाच ॥

अत्र ते यतयिष्यामि शृणु राजन् यथाक्रमम्
भृषीणां वदतां पूर्वं धृतमासीत् यथा पुरा ३
उपदेशो न कर्तव्यो जातिहीनस्य कस्यचित् ।
उपदेशे महान् दोष उपाध्यायस्य भाष्यते ४
निदर्शनमिदं राजन् शृणु मे भरतर्षभ ।
दुरुक्तवचने राजन् यथापूर्वं युधिष्ठिर ॥ ५
ब्रह्माश्रमपदे वृत्तं पार्श्वं हिमवतः शुभे ।
तत्राश्रमपदं पुण्यं नानावृक्षगणायुतम् ॥ ६
नानागुल्मलताकीर्णं मृगद्विजनिपेयितम् ।
सिद्धचारणसंयुक्तं रम्यं पुष्पितकाननम् ॥ ७
प्रतिभिर्बहुभिः कीर्णं तापसैरुपसंवेतम् ।
ब्राह्मणैश्च महामातैः सूर्यज्यलनसन्निभैः ॥ ८
नियमप्रतस्तम्पैः समाकीर्णं तपस्विभिः ।
दीक्षितैर्मरतधेष्ट यताहारैः कृतात्मभिः ॥ ९
तपोध्ययनघोषैश्च नादितं भरतर्षभ ।
शालिसल्यैश्च बहुभिर्मयिभिश्च निपेयितम् १०
तत्र कश्चित्समुत्साहं कृत्वा शूद्रो दद्यान्वितः ।

आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः ॥११
तांस्तु दृष्ट्वा मुनिगणान्देवकत्पान्महीजसः ।
विविधां बहूतो दीक्षां संप्राहृष्यत भारत ॥१२
अथास्य मुद्गिरभयस्तपस्ये भरतर्षभ ।
ततोऽप्रवीकुलपतिं पादौ संपृह्य भारत ॥१३
भवत्प्रसादादिच्छामि धर्मं यप्तुं द्विजर्षभ ।
तस्मां त्वं भगवन्व स्तुं प्रजाजयितुमर्हसि ॥१४
वर्णाचरोऽहं भगवन् शूद्रो जात्यास्मि सत्तम
शुश्रूषां कर्तुमिच्छामि प्रपन्नाय प्रसीद मे ॥१५

कुलपतिरुवाच ।

न शक्यमिह शूद्रेण लिंगमाश्रित्य वर्तितुम्
आस्पतां यदि ते बुद्धिः शुश्रूषामिरतो भव १६
शुश्रूषया परांलोकानवाप्स्यसि न संशयः १७

भीष्म उवाच ॥

यद्यमुक्तं मुनिना स शूद्रो चित्तयधूप ।
कथमत्र मया कार्यं भद्रा धर्मपरा च मे ॥१८
विज्ञातमेवं भवतु करिष्ये प्रियमात्मनः ।
गत्वाऽऽश्रमपदाद्दूरमुदजं कृतवांस्तु सः ॥१९
तत्र वेदीं च भूमिं च देवतायतनानि च ।
निवेद्य भरतधेष्ट नियमस्योऽभयमुनिः २०
अभिषेकांश्च नियमान् देवतायतनेषु च ।
बलिं च कृत्वा हुत्वा च देवतां चाप्यपूजयत् २१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठेय्ये भारतमान-
दीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

मित्रसौहार्दयोगेन नीचाय धर्मरक्षं न
दद्यादित्युक्तं मित्रं उपकारभेदेन उपकर्ता । सुहृत् उपकार-
मनवैर्योपकर्ता लोभात् कृपाया वैत्यर्थः ॥ १ ॥ उपाध्या-
यस्य उपदेशस्तुः भाष्यते न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादि-
श्लोके ॥४॥ दुरुक्तं दुरास्यं नीचं प्रति उक्तं वचनम् ॥५॥
प्रतिभिर्बहुवारिभिः तापैर्वर्जनप्रत्यैः ॥ ८ ॥ यतिभिः

संन्यासिभिः ॥ १० ॥ दद्यान्वितः सर्वभूताभयदानेन
प्रज्यां कृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ दीक्षां नियमम् ॥१२॥
तपस्ये तपः करिष्ये ॥१३॥ वक्तुं अयिगुं वज्रं गतावित्यस्य
रुमं प्रजाजयितुं विधिवत् स्वीकृतं कर्म त्याजयितुम् ॥१४॥
लिंगं संन्यासिचिह्नं सेवकस्य तत्र प्रज्यानाधिकारात् युक्तम्
॥ १५ ॥ आत्मनः प्रियं विशेषकस्य शुश्रूषादयस्य स्वधर्मस्य
त्यागं लिंगधारणानधिकारोऽपि त्यागमात्रे सर्वस्याधिकारात्
उद्वेजं पर्णशालाम् ॥१६॥ वेदीं पूजायै भूमिं सयनार्थम्
॥ २० ॥ अभिषेकान् त्रिगन्धं स्नानानि ॥ २१ ॥ सेरु-

संकल्पनियमोपेतः फलाहारो जितेन्द्रियः ।
 नित्यं सन्निहिताभिस्तु ओषधीभिः फलेस्तथा
 अतिथीन्पूजयामास यथावत्समुपागतान् ।
 एवं हि सुमहान्कालो व्यत्यक्रामत तस्य वै २३
 अथास्य मुनिरागच्छत्संगत्या वै तमाश्रमम् ।
 संपूज्य स्वागतेनार्थं विधिधत्समतोपयत् ॥ २४
 अनुकूलाः कथाः कृत्वा यथागतमपृच्छत ।
 श्रुत्वापि परमतेजस्वी धर्मोत्सा संशितव्रतः २५
 एवं सुबहुशस्तस्य शूद्रस्य भरतर्षभ ।
 सोऽगच्छदाश्रममुपिः शूद्रं द्रुपुं नरर्षभ ॥ २६
 अथ तं तापसं शूद्रः सोऽब्रवीद्भरतर्षभ ।
 पितृकार्यं करिष्यामि तत्र मेऽनुग्रहं कुरु ॥ २७
 बाढमित्येव तं विप्र उवाच भरतर्षभ ।
 शुचिर्भूत्वा स शूद्रस्तु तस्यर्षेः पाद्यमानयत् २८
 अथ दर्मांश्च वन्यांश्च ओषधीर्भरतर्षभ ।
 पवित्रमासनं चैव वृत्तीं च समुपानयत् ॥ २९
 अथ दक्षिणमावृत्य वृत्तीं चरमशीर्षिकीम् ।
 कृतामन्यायतो दृष्ट्वा तं शूद्रमुपिच्छवीत् ॥ ३०
 कुरुष्वैतां पूर्वशीर्षां भयांश्चोदङ्मुखः शुचिः ।
 स च तस्मत्पान् शूद्रः सर्वं यदपिच्छवीत् ३१
 यथोपदिष्टं मेधावी दर्माद्यादि यथातथम् ।
 हृदयकव्यधिधि कृत्स्नमुक्तं तेन तपस्विना ३२
 श्रुत्वापि पितृकार्यं च स च धर्मपथे स्थितः ।
 पितृकार्यं कृते चापि विसृष्टः स जगाम ह ३३
 अथ दीर्घस्य कालस्य स तप्यन् शूद्रतापसः ।
 घने पञ्चत्यमगमत्सुकृतेन च तेन वै ॥ ३४
 अजायत महाराज वंशे स च महापुतिः ३५
 तथैव स श्रुपिस्तात फालधर्ममवाप ह ॥ ३६
 पुरोहितकुले विप्र आज्ञातो भरतर्षभ ।
 एवं तौ तत्र संभूतावुभौ शूद्रमुनी तदा ॥ ३७
 क्रमेण धार्तितां चापि विद्यासु कुशलावुभौ ।
 अथर्ववेदे वेदे च वभूवर्षिः सुनिष्ठितः ।
 कल्पप्रयोगे चोत्पत्ते ज्योतिषं च परं गतः ॥ ३८
 सांख्ये चैव परा प्रीतिस्तस्य चैवं व्यवर्धत ।
 पितृपुराणे चापि कृतशौचस्तु पार्थिवः ॥ ३९
 अभिषिक्तः प्रकृतिर्भो राजपुत्रः स पार्थिवः ।
 अभिषिक्तेन स श्रुपिरभिषिक्तः पुरोहितः ॥ ४०
 स तं पुरोधाय सुखमयसद्भरतर्षभ ।

राज्यं शशास धर्मेण प्रजाश्च परिपालयन् ४१
 पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकार्येषु चासकृत् ।
 उत्समयन्ग्राहसद्यापि दृष्ट्वा राजा पुरोहितम् ॥
 एवं स बहुशो राजन् पुरोधसमुपाहसत् ।
 लक्षयित्वा पुरोधास्तु बहुशस्तं नराधिपम् ॥
 उत्समयन्तं च सततं दृष्ट्वाऽसौ मन्युमाविशत् ।
 अथ शून्ये पुरोधास्तु सह राजा समागतः ४४
 कथाभिरनुकूलामी राजानं चाभ्यरोचयत् ।
 ततोऽब्रवीद्भरतर्षभ स पुरोधा भरतर्षभ ॥ ४५
 यरमिच्छाम्यहं त्वेकं त्वया दत्तं महाद्युते ॥ ४६
 राजोवाच ।

घराणां ते शतं दद्यां किं वतैकं द्विजोत्तम ।
 श्लोहाच्च बहुमानाच्च नास्त्यदेवं हि मे तव ४७
 पुरोहित उवाच ।

एकं वै यरमिच्छामि यदि तुष्टोऽसि पार्थिव
 प्रतिजानीहि तावत्सर्वं सत्यं यद्वद नानुतम् ४८
 भीष्म उवाच ।

बाढमित्येव तं राजा प्रत्युवाच शुषिष्ठिर ।
 यदि ज्ञास्यामि वक्ष्यामि अजानक्ष तु संवदे ॥
 पुरोहित उवाच ।

पुण्याहवाचने नित्यं
 धर्मकृत्येषु चासकृत् ।
 शान्तिहोमेषु च सदा

किं त्वं हससि धीरथ माम् ॥ ५०
 समीढं वै भवति हि मनो मे हसता त्वया ।
 कामया शापितो राज्ञान्यथा वक्तुमर्हसि ५१
 सुव्यक्तं कारणं ह्यत्र न ते हास्यमकारणम् ।
 कौतुहलं मे सुभृशं तस्येन कथयस्व मे ॥ ५२
 राजोवाच ।

एवमुक्ते त्वया विप्र यद्वक्तव्यं भवेदपि ।
 भवद्भयमेव वक्तव्यं शृणुष्वैकमना द्विज ॥ ५३
 पूर्वदेहे यथा वृत्तं तन्निबोध द्विजोत्तम ।
 जातिं स्मराम्यहं ब्रह्मज्ञवधानेन मे शृणु ॥ ५४
 शूद्रोऽहममर्षं पूर्वं तापसो भृशसंयुतः ।
 श्रुतिरुग्रतपास्त्वं च तदाऽभूद्विजसत्तम ॥ ५५
 प्रीयता हि तदा ब्रह्मन्ममानुग्रहवृद्धिना ।
 पितृकार्यं त्वया पूर्वमुपदेदाः कृताऽनघ ॥ ५६
 वृत्त्यां दर्मेषु हृदये च कव्ये च मुनिसत्तम ।
 एतेन कर्मदायेन पुरोधास्त्वमजायथाः ॥ ५७

एवम् नियमो निप्रदः चित्तश्रुतिनिर्योऽपि यावत् तेन उपेतः ॥ २२ ॥ वृत्तीं चरमशीर्षिकीं आपनसुर्वं पथिमाम् ॥ ३१ ॥
 वैः ४० ॥ श्रुतिप्रदे वन्यांश्च ओषधीर्भरतर्षभ ॥ ३८ ॥

अहं राजा च विप्रेन्द्र पदय कालस्य पर्ययम् ।
मत्कृतस्थोपदेशस्य त्वयाऽऽवाप्तमिदं फलम्
एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्ग्रहसे त्वां द्विजोत्तम ।
न त्वां परिभयन्ब्रह्मन्ग्रहसामि गुरुर्मवान् ५९
विपर्ययेण मे मनुस्तेन सन्तप्यते मनः ।

जाति स्मराम्यहं तुभ्यमतस्त्वां प्रहसामि वै ॥
यत् तवोग्रं हि तप उपदेशेन नाशितम् ।

पुरोहितत्वमुत्ख्य यतस् त्वं पुनर्भवे ॥ ६१

इतस्त्वमधमामन्यां मा योनिं प्राप्स्यसे द्विज ।
शूद्रतां द्रविणं चित्रं पूतात्मा भव सत्तम ६२

भीष्म उवाच ।

ततो विद्युष्टो राजा तु विप्रो दानान्यनेकशः ।
प्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं भूमिं ग्रामांश्च सर्वशः

हृच्छ्राणि चीर्त्वा च ततो
यथोक्तानि द्विजोत्तमैः ।

तीर्थानि चापि गत्वा वै

दानानि विविधानि च ॥ ६४

दत्त्वा गाश्चैव विप्रेभ्यः पूतात्माऽभयदात्मवान्
तमेव चाश्रमं गत्वा चचार विपुलं तपः ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि शूद्रमुनिसंवादे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११ ✓

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशे पुरुषे तात

स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।

अग्निः पश्चा वसते नित्यं

तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं यथाश्रुतम् ।

रुक्मिणीं देवकीपुत्रसन्निधौ पर्यपृच्छत ॥ २

मत्कृतस्य मया कृतस्य ॥ ५८ ॥ विपर्ययेण शूद्रोऽप्यहं जाति-
स्मरौ जातः मुनिरपि त्वं पुरोहितो जात इति वैपरीत्येन
मनुर्दैन्यम् ॥ ६० ॥ भवे भवनिमित्तम् ॥ ६१ ॥ सत्या-
नृतेन वाणिज्येन धनलोभेनेत्यर्थः । सत्यानृतं ॥ वाणिज्य-
मिति स्मृतिः ॥ ७३ ॥ विनिधयं निधेनव्यम् ॥ ७४ ॥
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भास्वमाव-
दीये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

ततः सिद्धिं परां प्राप्तो ब्राह्मणो राजसत्तम ।
संमतश्चामवत्तेयामाश्रमे तत्रिवासिनाम् ॥ ६६

एवं प्राप्तो महत्कृच्छ्रमुपिः सन्नपसत्तम ।

ब्राह्मणेन न वक्तव्यं तस्माद्वर्णावरे जने ॥ ६७

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

एतेषु कथयत्राजन्मब्राह्मणो न प्रदुष्यति ॥ ६८

तस्मात्सद्भिर्न वक्तव्यं कस्यचित्किंचिदप्रतः ।

सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य दुर्ध्वया ह्यकृतात्मभिः ॥

तस्मान्मौनेन मुनयो दीक्षां कुर्वन्ति चादृताः

दुरुक्तस्य भयाद्राजन्मभाषन्ते च किञ्चन ॥ ७०

धार्मिका गुणसंपन्नाः सत्यार्जवसमन्विताः ।

दुरुक्तवाचाभिहितैः प्राप्नुवन्तीह दुष्कृतम् ७१

उपदेशो न कर्तव्यः कदाचिदपि कस्यचित् ।

उपदेशादि तत्पार्थ ब्राह्मणः समयाभ्यात् ७२

विमुक्ष्य तस्मात्प्राहेन धक्तव्यं धर्ममिच्छता ।

सत्यानृतेन हि कृत उपदेशी हिनस्ति हि ॥ ७३

वक्तव्यमिह पृष्टेन विनिश्चित्य विनिश्चयम् ।

स चोपदेशः कर्तव्यो येन धर्ममवाभ्यात् ॥ ७४

एतत्ते सर्वमाख्यातमुपदेशकृते मया ।

महान् क्लेशो हि भवति तस्मान्नोपदिशेदिह ७५

नारायणस्याङ्गुगतां ज्वलन्तीं

इष्टा श्रियं पद्मसमानवर्णाम् ।

कीर्तुहलादिस्मितचारुनेत्रा

पप्रच्छ माता मकरध्वजस्य ॥ ३

कानीह भूतान्युपसेयसे त्वं

सन्तिष्ठसे कानिच सेवसे त्वम् ।

तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते

तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकल्पे ॥ ४

११

कीदृशे इति । श्रीमान्नेत्र ददातीति श्रीकराव्योपात्त
कथयितुमर्थायः । श्रीः स्त्रीद्वारादिशोभा तदुक्ता पद्मा घन-
मकुटैः श्रीः पद्मवृक्ष्यते ॥ १ ॥ पप्रच्छत श्रियमित्यप-
कृत्यते ॥ २ ॥ उपसेवसे गजनुगादिरूपेण संतिष्ठसे धैर्या-
दर्थमौदर्यवोर्थादिरूपेण पुरुषे वयसि ॥ ४ ॥ *कानि च'
इत्यपि पाठः ।

एवं तदा श्रीरभिभाष्यमाणा
 देव्या समक्षं गरुडध्वजस्य ।
 उवाच वाक्यं मधुरामिधानं
 मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥ ५
 श्रीरुवाच ।
 वसामि नित्यं सुमग्रे प्रगल्भे
 दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ।
 अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे
 जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्त्वे ॥ ६
 नाकर्मशीले पुरुषे वसामि
 न नास्तिके साङ्करिके कृतघ्ने ।
 न मित्रवृत्ते न नृशंसवर्णे
 न चापि चोरे न गुरुष्वस्ये ॥ ७
 ये चाल्पतेजोबलसत्त्वमानाः
 ह्रिदयान्ति कुप्यन्ति च यत्र तत्र ।
 न वैय तिष्ठामि तथाधिषेपु
 नरेषु संशुप्तमनोरयेषु ॥ ८
 यथात्मनि प्रार्थयते न किञ्चि
 यद्य स्यमायोपहतान्तयात्मा ।
 तेष्वल्पसन्तोषपरेषु नित्यं
 नरेषु नाहं निवसामि सम्पक् ॥ ९
 स्वधर्मशीलेषु च धर्मवित्तु
 वृद्धोपसेयानिरते च दान्ते ।
 कृतात्मनि क्षान्तिपरे समर्थे
 क्षान्तासु दान्तासु तथाऽबलासु ॥ १०
 सत्यस्वभावाजैवसंयुक्तासु
 वसामि देवद्विजपूजिकासु ।
 प्रकीर्णमाण्डामनपेक्षकारिणां
 सदा च भर्तुः प्रतिकूलधादिनीम् ॥ ११
 परस्व वेदमाभिरुतामलज्जा-
 मेवंविधां तां परिवर्जयामि ।
 पापामचोक्षामचलेहिनां च
 द्यपेतधियां कलहप्रियां च ॥ १२

निद्राभिभूनां सततं शयानां
 एवंविधां तां परिवर्जयामि ॥
 सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु
 सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ॥ १३
 वसामि नारीषु पतिव्रतासु
 कल्याणशीलासु विभूषितासु ।
 यानेषु कन्यासु विभूषणेषु
 यक्षेषु मेघेषु च वृष्टिमत्सु ॥ १४
 वसामि कुलासु च पद्मिनीषु
 नक्षत्रवीथीषु च शारदीषु ॥
 गजेषु गांष्टेषु तथाऽऽसनेषु
 सरसु फुल्लोत्पलपङ्कजेषु ॥ १५
 नदीषु हंसस्वननादितासु
 क्रीडावधुस्तरशोभितासु ॥
 बिकीर्णकूलद्रुमराजितासु
 तपस्विसिद्धद्विजसंवितासु ॥ १६
 वसामि नित्यं सुबह्वृक्षासु ॥
 सिंहैर्गजैश्चाकुलितोदकासु ॥
 मत्ते गजे गोवृषभे नरेन्द्रे
 सिंहासने सत्पुरुषेषु नित्यम् ॥ १७
 यस्मिन् जनो हृदयभुजं जुहोति
 गोघ्राहणं चार्चति देवताम् ॥
 काले च पुष्पैर्वलयः क्रियते
 तस्मिन् गृहे नित्यमुपैमि वासम् ॥ १८
 स्वाध्यायनित्येषु सदा द्विजेषु
 क्षत्रे च धर्माभिरते सदैव ॥
 वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि
 शूद्रे च दुग्धपणनित्ययुक्ते ॥ १९
 नारायणे स्त्रेकमना वसामि
 सर्वेण भावेन शरीरभूना ॥
 तस्मिन् हि धर्मे समहाप्तिविष्टो
 प्रलप्यता चात्र तथा प्रियतरम् ॥ २०

देव्या रविमया ॥ ५ ॥ प्रकृते वासिनि दक्षे अनलगे
 देवरे देवतायननिष्ठे ॥ ६ ॥ नृशंसवर्णे निष्प्रणयवा-
 सिनि अयुधे शम्भुवापि ॥ ७ ॥ नरेः शौर्ये मर्ते
 बुद्धिः यत्र तत्र विमिश्रयुधे नैकाननेतयेषु अन्यत्
 पापकामधर्मपन्थि मर्तसु ॥ ८ ॥ अक्रान्तेन्द्रो-
 णिन्द्रोदयिनि मर्तः ॥ ९ ॥ स्वधर्मोति । मर्द-

श्लोकः ॥ १० ॥ पातां निरेतां अवेशां अनुपि धारके-
 दिनीं युनिनां जेलिहनां मरुता दुष्टानिःशर्षः ॥ ११ ॥
 मानदितु रमर्तेषु तां वरः शीतवर्षः ॥ १२ ॥ यस्मिन्-
 धिते । त्मना प्रमुखाया एत द्यवर्षः ॥ १३ ॥ भावेन
 आशेण मरीभूता शरीरानी ॥ १४ ॥

नाहं शरीरेण यस्माभि देवि
नैवं मया शक्यमिहाभिवाहुम् ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि श्रीकृष्णिमणीसंवादे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

पुष्टिष्ठिर उवाच ॥

स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्पर्शः कस्याधिको भवेत्
एतस्मिन् संशये राजन्यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरंतीमभितिहासं पुरातनम् ।
भंगास्थनेन शक्रस्य यथा वैरमभूत्पुरा ॥ २
पुरा भंगास्थनो नाम राजर्षिरतिधार्मिकः ।
अपुत्रः पुरुषध्यात्र पुत्रार्थं यज्ञमाहरत् ॥ ३
यमिष्टतं स राजर्षिर्द्विष्टं महाबलः ॥
प्रायश्चित्तेषु मर्यानां पुत्रकामेषु चेष्यते ॥ ४
इन्द्रो ज्ञात्वा तु तं यज्ञं महाभागः सुरेश्वरः ।
अन्तरं तस्य राजर्षेरभ्यच्छन्नियतात्मनः ॥ ५
न वैधास्यान्तरं राजन् स ददर्श महात्मनः ।
कस्यचित्स्यथ कालस्य मृगयां गतवानूपः ॥ ६
इदमन्तरमित्येष शक्रो नृपममोहयत् ।
एकाभ्येन च राजर्षिर्घ्नान्तं द्रेण मोहिनः ॥ ७
न दिशोऽविन्दत नृपः क्षुत्पिपासादितस्तदा
इतश्चेतश्च वै राजन् ध्रमतृष्णांविभो नृ ॥ ८
सरोऽपश्यत्सुखचिरं पूर्णं परमवारिणा ।
सोऽपगाह्य सरस्तात पाययामास वाजिनं ९
अथ पीतोदकं सोऽश्वं वृक्षे बध्वा नृपोत्तमः ।

नाहमिति । नारायणादन्यत्र धर्मादिद्रष्टव्येणैव यत्तामि
न शरीरेणैवार्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
नैलकण्ठ्ये भारतभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

स्त्रीपुंसयोरिति । पुत्राध्यायान्ते स वर्द्धते धर्मयशो-
धेकमैरिति पामगुप्यद्विरपि लक्ष्मीवत्सत्तांस्तुक्तं तत्र
क्षीपु पुमर्थेऽश्या कामगुप्यद्विरतीति लक्ष्मीकामेन कामि-
न्यः प्रीतिमन्यो लक्ष्मीपुद्गा पूजनीया इत्यप्यायताम्यम् ।

भावेन यस्मिन्निवसामि पुंसि ।
स वर्द्धते धर्मयशोर्धकामे ॥ २१ ॥

अत्रगाह्य ततः स्नातस्तत्र स्त्रीत्वमयातवान् १०
आत्मानं स्त्रीकृतं दृष्ट्वा मीडितो नृपसत्तमः ।
चिन्तानुगतसर्वात्मा व्याकुलेन्द्रियचेतनः ॥ ११
आरोहिष्ये कथं त्वत्त्वं कथं यास्यामि वै पुत्र
इष्टेनाग्निपुत्रा चापि पुत्राणां शतमीरसम् ॥ १२
जातं महाबलानां मे तां प्रवक्ष्यामि किं त्वहम्
दारेषु चात्मकीयेषु पीरजानपदेषु च ॥ १३
मृदुत्वं च तनुत्वं च विह्वलत्वं तथैव च ।
स्त्रीगुणा ऋषिभिः प्रोक्ता धर्मेन त्वार्थदर्शिभिः ॥
व्यायामे कर्कशत्वं च वीर्यं च पुरो गुणाः ।
वीर्यं विप्रनष्टं वै स्त्रीत्वं केनापि मेऽभवत् १५
स्त्रीमावात्पुनरश्वं तं कथमारोढुमुत्सहे ।
महता त्वथ यत्नेन आरुह्याश्वं नराधिपः ॥ १६
पुनरायात्पुरं तात स्त्रीकृतो नृपसत्तमः ।
पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च पीरजानपदाश्च ते ॥ १७
कितियद् स्थिति विहाय विस्मयं परमं वनाः
अयोयाच स राजर्षेः स्त्रीभूतो वदतो वरः ॥ १८
मृगयांमस्मि निर्यातो बलैः परिवृतो दृढम् ।
उद्भ्रान्तः प्राविशं घोरांमटवीं दैवचोदितः ॥ १९
अटव्यां च सुघोरायां मृग्यानां नष्टचेननः ।
सरः सुखचिरप्रलयमपश्यं पक्षिमिवृत्तम् ॥ २०

स्पर्शः वैपयिकं सुखम् ॥ १ ॥ वैरमूलमाह-अग्निष्टुत-
मिति । त्रिगुणोऽस्मि शोभोऽस्मिभूत् तत्र यमिरेव स्पर्शे
स च 'पुत्रं ददाति दातु' इति मन्त्रगोप्युत्तरप्रदः कतुः म
नेन्द्रिष्टस्त्रेन्त्यस्य प्राधान्याभावात् ॥ ४ ॥ यज्ञं कृतमिति
शेषः ॥ ५ ॥ मृदुत्वादयः स्त्रीगुणा आगताः ॥ १४ ॥
कर्कशत्वादयः पुंश्वगुणाः नटाः केन निमित्तेन मे मम
स्त्रीत्वमभवदिति तत्त्वन्मः ॥ १५ ॥ स्त्रीकृतः द्रेण स्नातं
प्रापितः ॥ १७ ॥

तत्राग्राहः स्त्रीभूतो वैवनाहं कृतः पुराः ।
 नामगोत्राणि चाभाष्य दाराणां मंत्रिणां तथा
 आह पुत्रांस्ततः सोऽथ स्त्रीभूतः पार्थिवोत्तमः
 संप्रियाया भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः
 एवमुक्त्वा पुत्रशतं वनमेव जगाम ॥ २३ ॥
 गत्वा वैवाश्रमं सा तु तापसं प्रत्यपद्यत ॥ २३ ॥
 तापसेनास्य पुत्राणामाश्रमेऽप्यभवच्छतम् ।
 अथ साऽऽदाय तान्सर्वान् पूर्वपुत्रानभाषत २४
 पुरुषत्वे सुता शून्यं स्त्रिये चेमे शतं सुताः ।
 एकत्र भुज्यतां राज्यं भ्रातृभावेन पुत्रकाः २५
 सहिता भ्रातरस्तेऽथ राज्यं वृभुजिरे तदा ।
 तान् दृष्ट्वा भ्रातृभावेन भुञ्जानान् राज्यमुत्तमं
 चिन्तयामास देवेन्द्रो मन्युनाऽथ परिप्लुतः ।
 उपकारोऽस्य राजपैः कृतो नापकृतं मया २७
 ततो ब्राह्मणरूपेण देवराजः दातकतुः ।
 भेदयामास तान् गत्वा नगरं वै नृपात्मजान् २८
 भ्रातॄणां नास्ति सौभ्रात्रं येऽप्येकस्य पितुः सुताः
 राज्यहेतोर्विवादिताः कश्यपस्य सुरासुराः २९
 शून्यं भद्रासनापत्यास्तापसस्येतेरे सुताः ।
 कश्यपस्य सुराधैव भसुराश्च सुतास्तथा ॥ ३० ॥
 पुष्पाकं पैतृकं राज्यं भुज्यते तापसात्मजैः ।
 इन्द्रेण भेदितास्ते तु युद्धेऽन्योन्यमपातयन् ॥
 तच्छ्रुत्वा तापसी चापि संतप्ता प्रकरोद् ह ।
 ब्राह्मणच्छन्ननाभ्येत्य तामिन्द्रोऽथान्यपृच्छत
 केन दुःखेन संतप्ता रोदिषि त्वं वरानने ।
 ब्राह्मणं तं ततो दृष्ट्वा सा स्त्री करुणमप्रधीत ३३
 पुत्राणां हे शते ब्रह्मन् फालेन विनिपातिते ।
 अहं राजाऽभयं विप्र तत्र पूर्वं दातं मम ॥ ३४ ॥
 समुत्पन्नं स्वरूपाणां पुत्राणां ब्राह्मणोत्तम ।
 कदाचिन्मृगयां यात उक्रान्तो गहने वने ३५
 अथगादृष्ट सरसि स्त्रीभूतो ब्राह्मणोत्तम ।
 पुत्रान् राज्ये प्रतिष्ठाप्य धनमस्मि ततो गतः
 स्त्रियाश्च मे पुत्रशतं तापसेन महात्मना ।
 आश्रमे जनितं ब्रह्मघ्नं तन्नगरं मया ॥ ३७ ॥
 तेषां च धैर्यमुत्पन्नं कालयोगेन वै द्विज ।
 एतच्छोचाम्याहं ब्रह्मन् वैवने समभिमुना ३८

इन्द्रस्तां दुःखितां दृष्ट्वा अन्नवीत्यरुणं वचः ।
 पुरा सुदुःसहं भद्रे मम दुःखं त्वया कृतम् ॥
 इन्द्रद्विष्टेन यजता मामनाहूय धिष्टितम् ।
 इन्द्रोऽहमस्मि दुर्बुद्धे वैरं ते पातितं मया ॥ ४० ॥
 इन्द्रं दृष्ट्वा तु राजपिः पादयोः शिरसा गतः ।
 प्रसीद त्रिदशधैव पुत्रकामेन स क्रतुः ॥ ४१ ॥
 इष्टाद्विदशशार्दूल तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ।
 प्रणिपातेन तस्येन्द्रः परितुष्टो वरं ददौ ॥ ४२ ॥
 पुत्रास्ते कतमे राजन् जीवन्त्येतेऽप्रचक्ष्व मे ।
 स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः पुरुषस्याथ येऽभवन्
 तापसी तु ततः शक्रमुवाच प्रयताञ्जलिः ।
 स्त्रीभूतस्य हि ये पुत्रास्ते मे जीवन्तु वासव ॥
 इन्द्रस्तु विस्मितो दृष्ट्वा स्त्रियं पप्रच्छ तां पुनः
 पुरुषोऽपादिता ये ते कथं द्वेष्याः सुतास्तथ ॥
 स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः
 जेहस्तेभ्योऽधिकः कथम् ।
 कारणं श्रोतुमिच्छामि
 तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ४६ ॥
 तपुवाच ।
 स्त्रियास्तवभ्यधिकः जेहो
 न तथा पुरुषस्य वै ।
 तस्मात्ते शक्र जीवन्तु
 ये जाताः स्त्रीकृतस्य वै ॥ ४७ ॥
 भीष्म उवाच ।
 एवमुक्तस्ततस्त्रिवन्द्रः प्रीतो वाक्यमुवाच ह
 सत्यं पदेह जीवन्तु पुत्रास्ते सत्यवादिनि ॥ ४८ ॥
 वरं च वृष्ण राजेन्द्र यं त्वामिच्छासि सुप्रत ।
 पुरुषत्वमथ स्त्रीत्यं मत्तो यदभिकांक्षसे ॥ ४९ ॥
 शत्रुवाच ।
 स्त्रीत्यमेव वृष्णे शक्रः पुंस्त्वयं नेच्छामि वासव ।
 एवमुक्तस्तु देवेन्द्रस्तां स्त्रियं प्रत्युवाच ह ॥ ५० ॥
 पुरुषत्वं कथं त्यक्त्वा स्त्रीत्यं चोदयसे विमो
 एवमुक्तः प्रत्युवाच स्त्रीभूतो राजसत्तमः ५१
 स्त्रियाः पुरुषसंयोगं प्रीतिरभ्यधिका सदा ।
 एतस्मात्कारणाच्छक्र स्त्रीत्यमेव वृष्णोऽप्यहम्
 गमिताऽभ्यधिकं स्त्रीत्ये सत्यं वै देयसत्तम ।
 स्त्रीमायेन हि तुष्यामि गम्यतां त्रिदशाधिप

प्रश्नयता भर्तृपुत्रं स्त्रीकृतस्य ॥ ५१ ॥ एतन्नामेन द्वि-
 गितुमशक्यं उपहास एव ज्ञातो न शीघ्रहो रक्षा
 शक्यः ॥ ५२ ॥ एतद्वत्तां स्वस्ते स्त्री भेदां नेम ॥ ५३ ॥

प्रियाः स्त्रीभूतस्य मे मम ॥ ५३ ॥ इन्द्रद्विष्टेन अभिमुना
 शक्तेन निर्दिष्टं भाषितं वक्तुमिति वीरः ॥ ५० ॥ भाषा-
 यद्वयमगाह—स्त्रिया इति ॥ ५२ ॥

प्रथमस्तिवति चोक्त्वा ता-
मापृच्छय त्रिविधं गतः ।

एवं स्त्रिया महाराज
अधिका प्रीतिरुच्यते ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि भट्टास्यनोपाख्याने
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

बुधिष्ठिर उवाच ।

किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्राहितार्थिना ।
कथं वै लोकयात्रां ॥ किंशीलञ्च समाचरेत्
भीष्म उवाच ।

कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम्
मनसा त्रिविधं धैर्यं दशकर्मपथांस्त्यजेत् ॥ २
प्राणातिपातः स्तैर्म्यं च परदारानथापि च ।
श्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ३

असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यममृतं तथा ।
चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत्
अनभिध्या परस्वेषु सर्वसंस्वेषु सौहृदम् ।
कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ५
तस्माद्वाकाय मनसा
नाचरेद्दशुमं नरः ।
शुभाशुभान्याचरेत् हि
तस्य तस्याक्षुते फलम् ॥ ६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि लोकयात्राकथने
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

बुधिष्ठिर उवाच ।

त्वयाऽऽपनेय नामानि श्रुतानीह जगत्पतेः । पितामहेशाय धिभो नामान्याचक्ष्य शंभवे ॥ १

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष-
्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

नदैवं गौतमीमुदर्शनशुभप्रशस्तीनामाख्यानेयं दृच्छोपगतेषु
दुःखेषु अनुद्विगमना अतिथिमक्ता आनृशंस्यादिधर्मवान्
श्रियं प्राप्नोति तस्याश्च फलं कामः इन्द्रियप्रीतिरूपः सा च
हीणामेव भूयसी पुंसस्त्वल्पमेतत्प्राप्तावता प्रत्येनोक्तम् ।
तमिमं कामं तुच्छीकृत्य परममुलावाप्तिकामस्य पूर्वेष्वानु-
द्वेयादिनुपासनीयस्य वक्ष्यमाणविधिना परमधरमाराधयिष्य-
तो ह्येवं दोषजातं वक्तुमयमप्याय आरभ्यते—किमिति ।
लोकयात्रा गेहिकनिष्ठप्रवहारः, हितं च पारलौकिकं श्रेय-
सन्दिग्धा किं कर्तव्यं, किमवश्यमनुष्ठेयं लोकयात्रां
लोकद्वयश्रेयःसाधनम् ॥ १ ॥ कर्मपथान् स्वाभाविककर्ममार्गान्
॥ २ ॥ प्राणातिपातो हिंसा ॥ ३ ॥ असत्प्रलापं

प्रास्यवार्तादिं पारुष्यं निदुरभाषणं पैशुन्यं राजग्राहौ
परदोषसूचनं अमृतं दिध्यावादिः परपीडाकरः मन-
साध्येवं वदिष्यामीति नाशुचिन्तयेत् ॥ ४ ॥ अनभिध्याति
त्येकेन परद्रव्येभ्योभिधानं परस्यानिष्टचिन्तनं वेदादिषु
नास्तिभयमिति त्रीणि त्याज्यानि लभ्येत् दश त्वजैदित्युप-
क्रमात् ॥ ५ ॥ दशं अहिमादि आत्मिकयान्तं अशुभं हिमादि
नास्तित्रयान्तं फलं अभयदुःखादि स्वर्गनरकान्तम् ॥ ६ ॥
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
भाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

अनुमानि पारिषज्य शुभान्याप्यता यज्ज्ञाप्यं तज्ज्ञान-
मयमेव दृच्छति—त्वयति । आपनेय गात्रेय पिता-
महस्यापि ईशाय अन्तर्यामिणे सर्वत्र पश्यं वक्तुं न
सुखं भवत्यस्मादित्यानन्दायेत्यर्थः ॥ १ ॥

अत्रये विश्वरूपं महाभाग्यं च तत्त्वतः ।
सुरासुरगुरौ देवे शंकरेऽय्यक्तयोनये ॥ २

भीष्म उवाच ।

अशक्तोऽहं गुणान्वक्तुं महादेवस्य धीमनः ।
यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते ॥३॥
ब्रह्मविष्णुसुरेशानां स्रष्टा च प्रभुरेव च ।
अह्लादयः पिशाचान्ता ये हि देवा उपासते ४

प्रकृतीनां परत्वेन

पुरुषस्य च यः परः ।

चिन्त्यते यो योगविद्धि-

कृष्णिमिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

अक्षरं परमं ब्रह्म

असद्य सदसद्य यः ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षोभयित्वा स्यतेजसा ।

ब्रह्माणमसृजत्तस्माद्देवदेवः प्रजापतिः ॥ ६

को हि शक्तो गुणान्वक्तुं देवदेवस्य धीमतः ।

गर्भजन्मजरायुक्तो मर्त्यो मृत्युसमन्वितः ॥७॥

को हि शक्तो भयं ज्ञातुं मन्त्रिभ्यः परमेश्वरम् ।

श्रुते नारायणात्पुत्र शंखचक्रगदाधरात् ॥ ८

बभ्रवे विशालाय । बभ्रुर्वैश्वानर इत्यादिर्विशाले पित्रलेऽन्यव-
दिति मेदिनी, महाभाग्यं ऐश्वर्यं गुराविद्यादिः सन्मयपि पञ्च-
धैः अव्यक्तं जगत्कारणं अम्याकृताख्यं तस्य योनये उत्पत्ति-
प्रलयस्थानम् ॥२॥ यो हीति । सर्वगतः सर्वोपादानत्वात्
सर्वत्र न दृश्यते दृष्टाश्रयरीत्यादात्मत्वाच्च ॥ ३ ॥ ब्रह्मा
विराट् विष्णुः सूत्रात्मः सुरेशः प्राज्ञः तेषां स्रष्टा उपादानं
प्रभुर्निमित्तं उपासते स्वस्वोपाधिभिर्योगेन अधिच्छन्ति ॥४॥
प्रकृतीनां पञ्चतन्मात्राद्वारमहदव्यक्तानां विश्वकारणानां
पुरुषस्य जीवात् भोक्तृत्वार्थः । पञ्चमर्थं पठौ ।

‘इन्द्रियाणि पराण्याहुर्विन्द्रियैश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धिरात्मा महान्तरः ॥

मइतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुद्विषां परं विश्विस्मा काष्ठा सा परा गतिः’ इति ।

‘आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्वाहुर्मनीषिणः’ इति च
श्रुतेऽन्तर्भवैश्च परः निष्कलः ‘चिन्त्यते न विधिदपि
चिन्तयेत्’ इति स्रष्टेः सर्वचिन्तात्यागेन प्राप्यते योग-
विद्धिः योगो बुद्ध्यायसद्रूपेतिन्द्रिः अक्षरं अपरिणामि
परं ब्रह्म अत्यन्तं परिच्छेदप्रशस्यम् । तदेव असृज-
अव्याहृतस्य कारणम् । सृज्युर्गुणैर्ब्रह्मात्मनोऽप्यसृज-
निर्वचनीयमित्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रकृतिं मायां पुरुषं तत्र प्रति-
विम्बितं चैतन्यं मायाशरदमन्माह्वमित्यर्थः । क्षोभयित्वा

एष विद्वान् गुणधेष्टो विष्णुः परमदुर्जयः ।
दिव्यचक्षुर्महातेजा वीक्ष्यते योगचक्षुषा ॥ ९

रुद्रमयस्या ह कृष्णेन जगद्भासं महात्मना ।

तं प्रसाद्य तदा देवं वदर्या किल भारत ॥१०॥

अर्थातिप्रयत्नरत्वं च सर्वलोकेषु वै तदा ।

प्राप्तशानेनैव राजेन्द्र सुवर्णाक्षान्महेश्वरात् ॥११॥

पूर्णं वर्षसहस्रं तु तप्तवानेप माधवः ।

प्रसाद्य वरदं देवं चराचरगुहं शिवम् ॥ १२

युगे युगे तु कृष्णेन तोयितो धी महेश्वरः ।

भक्त्या परमया चैव प्रीतश्चैव महात्मनः ॥१३॥

ऐश्वर्यं यादृशं तस्य जगद्योनेर्महात्मनः ।

तदयं दृष्टवान् साक्षात्पुत्रायै हरिरेच्छुतः ॥१४॥

यस्मात्परतरं चैव नान्यं पश्यामि भारत ।

व्याख्यातुं देवदेवस्य शक्तो नामान्यशेषतः १५

एष शक्तो महाबाहुर्वक्तुं भगवतो गुणान् ।

विभूर्तिं चैव कार्त्स्न्येन तस्यां माहेश्वरीं नृप

चैश्वर्यायन उवाच ।

एषमुक्त्वा तदा भीष्मो वासुदेवं महापशाः

मवमाहात्म्यसंयुक्तमिदमाह पितामहः ॥ १७

प्राणिकर्मजुषेणैव साम्यावस्थातः प्रच्याव्य स्वतेजसा
स्वतास्फूर्तिप्रदानेन ब्रह्माणं महान्तमसृजत् । तस्मान्महतः
सकाशात् देवानां सूर्यादीनां देवः स्वामी प्रजापतिर्धनुर्मुखः
अभवदिति शेषः ॥ ६ ॥ यः असृजत्तस्य गुणान्वक्तुं कः
शक इति योजनम् । धीमतः धिया बुद्ध्याऽहमिति मतो
ज्ञातोऽहं प्रत्ययगम्यो जीव इत्यर्थः । नहि बुद्ध्यादिविपरि-
च्छिन्नस्तद्गोचरं ब्रह्म परिच्छेदगुणमोक्ष इत्यर्थः ॥ ७ ॥ भक्त्या
आराधनेन व्योमायुतमूर्तेर्भूतानेन तद्भावं गत्वा जगद्भास-
मित्यर्थः ॥ १० ॥ अर्थादिति । अर्घ्यत इत्यर्थो योग्य-
वस्तुज्ञातम् । तावत्प्रियं ततोऽपि प्रियतरः प्रत्यगात्मा तत्त्वं
सर्वोपायान्तरात्मत्वं प्राप्त इत्यर्थः । ‘महाविद्भिर्य भवति’ इति
श्रुतेस्तादात्म्यं प्राप्त इति भावः । अन्नादिति पाठेऽपि
स एवार्थः सुवर्णाक्षत् दिव्यदृष्टेः ॥ ११ ॥ शिवं प्रसाद्य
तप्तवान् तपोऽपि शिवप्रसादे विना कर्तुं दुःशक्तमित्यर्थः
॥ १२ ॥ तोयोऽल्लुब्धिः प्रीतिः प्रसादीन्मुखत्वं तदुभयं
प्रापितः ॥ १३ ॥ पुत्रः साम्भः तत्प्राप्यर्थं तपस्यन् ॥ १४ ॥
यस्मात् एधयत् न गमन्त्येतिरिधरं भक्ता इति नामानि
शाम्भवान् मन्त्रान् व्याख्यातुं अर्धतो विवरितुं तत्र हेतुः
॥ १५ ॥ यतो गुणान्वक्तुं शक्त इति । विभूर्ति ऐश्वर्यं
कार्त्स्न्यं गुणज्ञानं त्वात्मनो वा ओर दर्शनेन ध्रुवणेन
मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति ध्रुवरात्मसत्यैव
भवति तथाविधोऽयमेव तत्त्व इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच ।

सुरासुरगुरो देव विष्णोः त्वं यत्कुमहंसि ।
 शिष्याय विष्णुरूपाय यन्मां पृच्छेद्युधिष्ठिरः ॥
 नासां सहस्रं देवस्य तंदिना ब्रह्मयानिना ।
 निवेदितं ब्रह्मलोके ब्रह्मणो यत्पुराऽभवत् ॥१९॥
 द्वैपायनप्रभृतयस्तथा चेमे तपोधनाः ।
 ऋषयः सुप्रता दान्ताः शृण्वन्तु यदतस्तव २०
 ध्रुवाय नदिने होत्रे गोष्ठे विश्वसृजेऽग्नये ।
 महाभाग्यं विमोक्षहि मुंदिनेऽय कपर्दिने ॥२१॥

वासुदेव उवाच ।

न गतिः कर्मणां शक्या चेत्तुमीशस्य तत्त्वतः
 हिरण्यगर्भप्रमुखा देवाः सेन्द्रा महर्षयः ॥२२॥
 न विदुर्यस्य भयनमादित्याः सूक्ष्मदर्शिनः ।
 स कथं नरमात्रेण शक्यो हातुं सतां गतिः २३
 तस्याहमसुरघ्नस्य कांक्षिद्भगवतो गुणान् ।
 भवतां कीर्तयिष्यामि प्रतेशाय यथातथम् २४
 वैशम्पायन उवाच ।

पद्मसुक्ता तु भगवान् गुणांस्तस्य महात्मनः

विष्णुस्मादेत्यनेन शिष्यामित्रो विष्णुर्वै शिवस्य गुणान्व-
 कुर्महे तयोरीकालमात् मिश्रत्वे तु लोकेऽभीतरगुणानितये न
 जानाति किमुत ईश्वरस्येति भावः । विश्वस्मादेति षष्ठेऽपि
 विश्वं विष्णुर्वै नारायणः सर्वमिदं पुराणः नारायण एवेदं
 सर्वं विश्वं विष्णुरिवादिधृतिरुत्तिष्ठः पृच्छत् अपृच्छत्
 ॥ १८ ॥ नाम्नामिति । यद्यपि मोक्षपथेषु शिवमहत्स-
 नामस्तोत्रप्रसूतमत एतत्कथनमनर्थकप्रार्थं तथापि तत्र चतुर-
 धिकानि पदशतानि नामानि मग्निते वासुदेवस्यैवापूरणमपि
 तत्रैव त्रिगुणैः तथा अग्नयजुषां शतरुद्रियमिति वाक्यात्तत्रैव
 श्रुतास्त्रिगुणशतरुद्रियान्यासुक्तम् । अतस्तत् स्तोत्रं मोक्षाधि-
 कारपाटलवैदमन्त्रगमितवाच नात्रैवर्णिकस्य ब्रह्मलोकान्त-
 फलाधिनी ध्येयं युक्तमिति एतद्दानधर्मप्रज्ञात् कार्यं 'वेदान्
 कृतज्ञानं मादणः प्राप्नुयात् जपेरूपः पार्थ महो च कुन्दां
 वैद्यो लाभं प्राप्नुयात्पुण्यं च शूरो गतिं प्रेत्य तथा मुक्त्वं च'
 'स्तुपसंहरात् सर्ववर्णाधिकारिकं च ततः पृथक् पठितम् एवं
 'विश्वं विष्णुर्वपृत्कारः' इत्यादि विष्णुसहस्रनामापि ज्ञेयम् ।
 तथापि शूद्रः सुकृत्स्वाद्यादित्यन्ते मरणात् न तैवेतद्वर्तार्थ-
 मिति पुनरप्रापि शिवाराधनमुक्तमित्याशयः ॥ १९ ॥
 ध्रुवाय नृत्स्याय नदिने आनन्दमयाय होत्रे कर्तृरूपाय विज्ञा-
 नमयाय गोष्ठे कर्मफलप्रदानद्वारा यज्ञिने विश्वसृजे दक्षादि-
 रूपाय अग्नये गार्हपत्यादिरूपाय षष्ठ्यर्थं चतुर्थ्यः महा-
 भाग्यं वैश्वं मुंदिने वानुतो निशुडाय कपर्दिने उपाधित-

उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा कथयामास धीमतः २५

वासुदेव उवाच ।

शुश्रूषस्त्वं ब्राह्मणद्रास्त्वं च तात युधिष्ठिर
 त्वं चापमेव नामानि शृणुष्वेह कपर्दिने ॥ २६ ॥
 यदवाप्तं च मे पूर्वं सांवहतोः सुदुष्करम् ।
 यथावद्भगवान् दृष्टो मया पूर्वं समाधिना २७
 शंवरे निहते पूर्वं रौक्मिणयेन धीमता ।
 अतीति द्वादशे वर्षे जांबवत्यप्रवीक्षि माम् २८
 प्रद्युम्नचाक्रेष्णादीन्रुक्मिण्या वीक्ष्य पुत्रकान्
 पुत्रार्थिनीं मामुपेत्य वाक्यमाह युधिष्ठिरः २९
 शरं बलधतां श्रेष्ठं कान्तरूपमकलमपम् ।
 आत्ममुत्थं मम सुतं प्रयच्छाच्युत माधिरम् ॥
 न हि तेऽप्राप्यमस्तीह त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
 लोकान् सृजेस्त्वमपरानिच्छन्त्यदुक्कुलोद्भवः ३०
 त्वया द्वादशवर्षाणि प्रतीभूतेन शृण्वता ।
 आराध्यः पशुमर्तारं रुक्मिण्यां जनिताः सुताः
 चारुदेष्णाः सुचारुश्च चारुधेशो यशोधरः ।
 चारुश्रवाश्चारुयशाः प्रद्युम्नः शंभुरेव च ॥३३॥

शूडावते । अर्थः भावः—'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽप्यन्यान् दृष्टित्वा-
 रूप्यभितरप्र' इति योगसूत्राभ्यां यदा सर्वासां नितरुत्तीनाम-
 भावस्तदा चित्तिर्निश्चये स्वस्ममात्रेणावतिष्ठते यदा तु तत्-
 दृष्टित्वाः रूप्यं भजते तदा चूडावतो विशेषविज्ञानरूपा भव-
 ताति तदिदमुक्तं—मुंदिनेऽय कपर्दिने इति ॥ २९ ॥ भवन्
 हार्दिकाशक्त्यं शंभुराकाशमथ इति ध्रुवः । आदित्याः इंद्रि-
 याख्या देवाः निधनमार्गं वेति षष्ठे लयमुदयं चेत्यर्थः २३-
 र्दनेशाय मतपूर्वकाणां यज्ञादीनां फलप्रदाय ॥ २४ ॥ धीमतः
 धिया ब्रह्मविषया मतो ज्ञातः ॥ २५ ॥ गीतासु—'तमेव चाद्यं
 पुरुषं प्रपद्ये' 'तमेव शरणं गच्छ' इति प्रोक्ताय कपर्दिने सगु-
 णायैव । निष्पत्त्यनु गौणानां नामाभावादित्यर्थः २६ यद्वा
 सुदुष्करं दुर्लभं समाधिना योगेन ॥ २७ ॥ आराध्येति ।
 आराध्यस्य माहात्म्यं वासुदेव उवाच शुश्रूषमित्यादिना ।
 ननु 'मन्मना गव' 'मामेव शरणं व्रज' इति स्वस्थैवोपेत्यत्वं
 वदतः कथमन्य आराध्यः स्यादिति चेन्न मामेव विज्ञानी-
 होविवत् शास्त्ररचना परमात्मनोऽप्यमर्त्यत्वोपपत्तेर्मनुष्या-
 स्वेति वदत ईशस्यैव देवस्योपेयात्वाभावात् उपाधिनिष्कृत्यो-
 पेयत्वं तत्समादिशाधारणं न वासुदेवस्यैव कर्ममर्हतीति शैवाः
 वानुतस्तु यन्मर्त्योपाधिभूतं ब्रह्म अस्मदाद्यतत्तरे तदेव
 मुख्यमस्त्वच्छब्दात्स्वयं वासुदेवशब्देन मायया मानुषव-
 द्भूत्वा स्वप्नाप्युपायभूतमुपासकपमान्नः स्वशास्त्ररच-
 ख्यमेव सोऽहमुपश्रुत्वापुनरुपदिशन्तीति न तयोर्भेदगन्धोऽपीति

सुदुःखाश्रियमांस्तांस्तान्वहतः सुतपोधनान् ।
पश्यन् मुनीन्बहुविधान् प्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ५९

सुपूजितं देवगणैर्महात्मभिः

शिवादिभिर्मरुत पुण्यकर्मभिः ।

रराज तच्चाश्रममंडलं सदा

दिवीच राजन् शशिमंडलं यथा ॥ ६०

क्रीडन्ति सर्पैर्नकुला मृगैर्व्याघ्राश्च मिश्रवत् ।

प्रभावादीमतपसां सन्निकर्षान्महात्मनाम् ६१

तत्राश्रमपदे श्रेष्ठे सर्वभूतमनोरमे ।

सेविते द्विजशार्दूलैर्वेदधेदाङ्गपारगैः ॥ ६२

नानानियमविध्यातैर्ऋषिभिः सुमहात्मभिः ।

प्रविशन्नेव चापश्यं जटाचीरधरे प्रभुम् ॥ ६३

तेजसा तपसा चैव दीप्यमानं यथाऽनलम् ।

शिष्यैरनुगतं शान्तं युवानं ब्राह्मणपरमम् ॥ ६४

शिरसा घन्दमानं मामुपमन्युरमापत ॥ ६५

स्वागतं पुंडरीकाक्ष सफलानि तपांसि नः ।

यः पूज्यः पूजयसि मां द्रष्टव्यो द्रष्टुमिच्छसि

तमहं प्राञ्जलिभूत्या मृगपक्षिपथ्याभिषु ।

धर्मे च शिष्यवर्गे च समपृच्छमनामयम् ॥ ६७

ततो मां भगवानाह साक्षा परमवल्लभा ।

रुक्ष्यसे तनयं कृष्ण आत्मतुल्यमसंशयम् ६८

तपः सुमहदास्थाय तोपयेशानमीश्वरम् ।

इह देवः सपत्नीकः समाक्रीडत्यधोक्षज ॥ ६९

इहैनं दैवतश्रेष्ठं देवाः सर्पिणाः पुरा ।

तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ॥ ७०

तोपयित्वा शुभान्कामान् प्राप्तवन्तो जनार्दन

तेजसां तपसां चैव निधिः स भगवानिह ७१

शुभाशुभाभितान् भावा-

न्विजुजन् संक्षिपन्प्रपि ।

आस्ते देव्या सदाचिन्त्यो

यं प्रार्थयसि शशुहन् ॥

७२

हिरण्यकशिपुर्गोऽभूदानयो महेकम्पनः ।

तेन सर्वामरैश्वर्यं शर्वात्प्राप्तं समर्चुदम् ॥ ७३

तस्यैव पुत्रप्रवरो मंदारो नाम विधुतः ।

महादेववराच्छक्रं वर्षावृद्धमयोधयत् ॥ ७४

विष्णोश्चक्रं च तद्वोरं वज्रमाखण्डलस्य च ।

शीर्णं पुराऽभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ॥ ७५

यत्तद्भगवता पूर्वं दत्तं चक्रं तवानघ ।

जलान्तरचरं हत्वा दैत्यं च बलगवितम् ७६

उत्पादितं वृषाङ्गेन दीप्तज्वलनसन्निभम् ।

दत्तं भगवता तुभ्यं दुर्धर्षं तेजसाऽद्भुतम् ॥ ७७

न शक्यं द्रष्टुमग्रेण वर्जयित्वा पिनाकिनम् ।

सुदर्शनं भवत्येवं भवेनोक्तं तदा तु तत् ॥ ७८

सुदर्शनं तदा तस्य लोके नाम प्रतिष्ठितम् ।

तज्जीर्णमभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ॥ ७९

ग्रहस्यातिबलस्याङ्गे वरदस्य धीमतः ।

न शस्त्राणि बहन्त्यङ्गे चक्रवज्रशताभ्यपि ८०

अर्धमानाश्च विबुधा ग्रहेण सुवलीयसा ।

शिवदत्तवरान् जम्बरसुरेन्द्रान् सुरा भृशम् ॥

तृष्टो विद्युत्प्रभस्यापि त्रिलोकेश्वरतां ददौ ।

शतं वर्षसहस्राणां सर्वलोकेश्वरोऽभवत् ॥ ८२

ममैयानुचरो नित्यं भवितासीति चाग्रधीत् ।

तथा पुत्रसहस्राणामयुतं च ददौ प्रभुः ॥ ८३

कुशद्वीपं च स ददौ राउनेन भगवानजः ।

तथा शतमुखो नाम धात्रा सृष्टो महासुरः ८४

येन वर्षशतं साग्रमात्ममांसेर्हुतोऽनलः ।

तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति शङ्करः ८५

तं वै शतमुखः प्राह योगो भवतु मेऽद्भुतः ।

बलं च दैवतश्रेष्ठ शाश्वतं संप्रयच्छ मे ॥ ८६

तथेति भगवानाह तस्य तद्वचनं प्रभुः ।

स्वायंमुचः ऋतुत्रापि पुत्रार्थमभवत्पुरा ॥ ८७

ताम्रान्महत इति गते बहव इत्याद्याहारः ॥ ५९ ॥

क्रीडन्तीति । 'अहिंसप्रतिष्ठायां तत्सन्धिो वैस्वयगः'

इति योगसूत्रात् सर्पनकुलादीना वैरत्यागालिगेन

तत्रस्थाना मुनीनां अत्यंतं आहिंसादिधर्मनियमनिष्ठा-

वत्त्वं दक्षितम् ॥ ६१ ॥ नियमाः अनुष्ठानादयस्ते-

रेषांयुपैः क्षीरवैरिणादिनामभिः स्वातः प्रविशन्नेवापश्यं

उपमन्युमिति शेषः ॥ ६३ ॥ पूज्यः सगुणः द्रष्टव्यो निर्गुणः

॥ ६६ ॥ भावान् शमकामादीन् चित्ताभिप्रायान् सूत्रजित्य-

नेनानर्थमित्तं दक्षितम् ॥ ७२ ॥ समानां सेवस्वरणाम-

र्चुदं समर्चुदम् ॥ ७३ ॥ ग्रहस्य मंदारनम्रः ॥ ७५ ॥

भगवता महत्वेन ॥ ७६ ॥ उत्पादितं तस्यैव दैत्यस्य हन-

नार्थम् ॥ ७७ ॥ न द्रष्टुं शक्यं दुर्दर्शत्वात् ॥ ७८ ॥ जीर्णं

जीर्णतृणवर्षार्थमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ वरदस्य सर्वशस्त्रावयत्स्वं

भवेति दत्तस्य ॥ ८० ॥ अर्धमानाः सुरा असुरान् जघ्नुः

तेऽन्योन्यं कलहमकुर्वन्तित्यर्थः ॥ ८१ ॥ योगः चंद्रमूर्त्यर्पण-

न्यष्टयिव्यादिमणिमयं शाश्वतं बलं व्रतविद्योत्यम् ॥ ८६ ॥

आविश्य योगेनात्मानं त्रीणि वर्षशतान्यपि ।
 तस्य चोपददौ पुत्राः सहस्रं ऋतुसंमितान् ८८
 योगेश्वरं देवगतिं वेत्थ कृष्ण न संशयः ।
 याज्ञवल्क्य इति ख्यात ऋषिः परमधार्मिकः
 आराध्य स महादेवं प्राप्तवानतुलं यशः ।
 वेदव्यासश्च योगात्मा पराशरसुतो मुनिः ९०
 सोऽपि शङ्करमाराध्य प्राप्तवानतुलं यशः ।
 बालकिल्या मधवता ह्यवज्ञाताः पुरा किल ॥
 तैः शृङ्गेर्यगवान् रुद्रस्तपसां तोषितो ह्यभूत् ।
 तांश्चापि वैषट्शेष्टः प्राह मीतो जगत्पतिः ९२
 सुपर्णं सोमहतारं तपसोत्पादयिष्यथ ।
 महादेवस्य रोषाच्च आपो नष्टाः पुराऽभवन् ॥
 ताश्च सप्तकपालेन देधैरभ्याः प्रवर्तिताः ।
 ततः पानीयमभवत्प्रसन्ने ज्यंषके भुवि ॥ ९४
 अत्रैर्मोयाऽपि भर्तारं सन्त्यज्य ब्रह्मप्रादिनी ।
 नाहं तस्य मुनेभ्यो दशगा इयां कथञ्चन ९५
 इत्युक्त्वा सा महादेवमगच्छच्छरणं किल ।
 निराहारा भयाद्देह्याणि वर्षशतान्यपि ९६
 अशेत सुसलेष्वेव प्रसादायं भवस्य सा ।
 तामग्रवीद्धसन्देवो भविता वै सुतस्तप ॥ ९७
 विना भर्त्रा च रुद्रेण
 भविष्यति न संशयः ।
 यशो तवैव नाम्ना तु
 ख्यातिं यास्यति चेप्सिताम् ॥ ९८
 धिक्कर्णश्च महादेवं तथा भक्तसुखावहम् ।
 प्रसाद्य भगवान् सिद्धिं प्राप्तवान्मुमुक्षुः ९९
 दाकृत्यः संशितात्मा वै नववर्षशतान्यपि ।
 आराधयामास मधं मनोजह्नेन केशव ॥ १००
 तं चाह भगवांस्तुष्टो ग्रन्थकारो भविष्यति ।
 यत्साक्षया च तं कीर्तिरैलोक्ये वै भविष्यति
 अक्षयं न कुलं तेऽस्तु महर्षिमिरलङ्कृतम् ।
 भविष्यति द्विजश्रेष्ठः सूत्रकर्ता सुतस्तप ॥ १०२
 सावणिश्चापि विख्यात ऋषिरासीत्कृते युगे
 इह तेन तपस्तथं पष्टिवर्षशतान्यथ ॥ १०३
 तमाह भगवान् रुद्रः साक्षात्पुष्टोऽस्मि तेऽनघ

ग्रन्थल्लोकविख्यातो भविताऽस्यजरामरः ॥
 शक्रेण तु पुरा देवो वाराणस्यां जनार्दन ।
 आराधितोऽभूद्रुक्तेन दिग्वासा भस्मगुण्डितः
 आराध्य स महादेवं देवराजमवाप्तवान् ।
 नारदेन तु भक्त्याऽसौ भव आराधितः पुरा
 तस्य तुष्टो महादेवो जगौ देवगुरुगुरुः ।
 तेजसा तपसा कीर्त्या त्वत्समो न भविष्यति
 गीतेन वादितव्येन नित्यं मामनुयास्यति ।
 मयाऽपि च यथा दृष्टो देवदेवः पुरा विभो ८
 साक्षात्पुष्टपतिस्तात तद्यापि शृणु माधव ।
 यदर्थं च मया देवः प्रयतेन तथा विभो ॥ ९
 प्रबोधितो महातेजास्तं चापि शृणु विस्तरम्
 यद्वाचां च मे पूर्वं देवदेवान्महेश्वरात् ॥ १०
 तत्सर्वं निखिलेनाद्य कथयिष्यामि तेऽनघ ।
 पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीन्महायज्ञाः ११
 व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ।
 तस्याहमभवं पुत्रो धौम्यश्चापि ममाजुजः १२
 कस्यचित्त्वय कालस्य धौम्येन सह माधव ।
 आगच्छमाधमं कीडन्मुनीनां भावितात्मनान्
 तत्रापि च मया दृष्टा दुह्यमाना पयसिनी ।
 लक्षितं च मया क्षीरं स्वादुतो ह्यमृतोपमम् ॥
 ततोऽहममुषं बाल्याजननीमात्मनस्तथा ।
 क्षीरोदनसमायुक्तं भोजनं हि प्रयच्छ मे ॥ १५
 अभावाद्यैव दुग्धस्य दुःखिता जननी तदा ।
 ततः पिष्टं सभालोच्य तोयेन सह माधव १६
 आधयोः क्षीरमित्येव पानार्थं समुपानयत् ।
 अथ गव्यं पयस्तात कदाचित्प्राशितं मया ॥
 पित्राऽहं यत्रकाले हि नीतो ज्ञातिकुलं महत्
 तत्र सा क्षरते देवी दिव्या गीः सुरनन्दिनी
 तस्याहं तत्पयः पीत्वा रसेन हृतोपमम् ।
 प्रात्वा क्षीरगुणांश्चैव उपलभ्य हि संभवम् ॥
 स च पिष्टस्सस्तात न मे प्रीतिमुपावहत् ।
 ततोऽहममुषं बाल्याजननीमात्मनस्तथा ॥ २०
 नेह क्षीरोदने मातर्यस्त्वं मे दत्तव्यसि ।
 नतो मामग्रवीन्माता दुःखशोकसमन्विता ॥

आत्मानं दिव्यधर्मं आविश्यामन् आविष्टोऽभूत्
 एतास्मिन् पाने पुत्रधर्मः ॥ ८८ ॥ गतरूपानेन ज्यंषक-
 देवमेव हेमना देवः काश्यानेन छमिद्रा भाग्ये निर्मिता
 न्यर्षः । देवेनेति पाठे ईदृश ॥ ९४ ॥ अत्रैरेति ।
 वनिष्टोऽपि चोऽपि भिन्नो महादेवं प्राय इत्युक्त्वा भगवतीति

मातः ॥ १५ ॥ मुगलेषु चरोमेषु काष्ठैर्द्विषु अवेष्टे
 मुगैः मनमृष्टेति विश्लेषणः ॥ १७ ॥ विनेति । वरदः
 यरोर्वः यद इति यावत् यद्वचनपूर्वावबोध्यन्त्योऽपि
 दत्तव्य इति दः । भर्तारं विनापि यदवपानमात्रेण तत्र
 पुत्रो भविष्यतीत्यर्थः । तवैव नाम्ना दानमय्य इति ॥ १८ ॥

पुत्रलोहात्परिष्वज्य मूर्ध्नि चाग्राय माधव ।
 कुतः क्षीरोदनं घत्स मुनीनां भावितात्मनाम्
 घने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलाशिनाम् ।
 आस्थितानां नदीं दिव्यां घालिष्वित्येनपेधितां
 कुतः क्षीरं घनस्थानां मुनीनां गिरिवासिनाम्
 पावनानां घनाशानां घनाश्रमनिवासिनाम् ॥
 ग्राम्याहारनिवृत्तानामारण्यफलभोजिनाम् ।
 नास्ति पुत्र पयोऽरण्ये सुरभीगोत्रवर्जिते २५
 नदीगह्वरीलेषु तीर्थेषु विविधेषु च ।

तपसा जप्यनित्यानां शिष्यो नः परमा गतिः ॥
 अप्रसाद्य विरूपाक्षं घटदं स्याणुमव्ययम् ।
 कुतः क्षीरोदनं घत्स सुखानि घसजानि च ॥
 तं प्रपद्य सदा घत्स सर्वभाषेन शङ्करम् ।
 तत्प्रसादाद्य कामेभ्यः फलं प्राप्स्यसि पुत्रक ॥
 जनन्यास्तद्वचः श्रुत्या तदाप्रभृति शशुहन् ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा इदमम्बामचोदयन् २६
 कोऽयमम्ब महादेवः स कथं च प्रसीदति ।
 कुत्र वा वसते देवो द्रष्टव्यो वा कथञ्चन ॥ २७
 तुष्यते वा कथं शर्वो रूपं तस्य च कीदृशम् ।
 कथं ज्ञेयः प्रसन्नो वा दर्शयेज्जननि मम ॥ २८
 यद्यमुक्ता तदा कृष्ण माता मे सुतवत्सला ।
 मूर्धन्याग्राय गोविन्द सबाष्पाकुललोचना ॥
 प्रमार्जन्ती च गात्राणि मम धे मधुसूदन ।
 दैव्यमालम्ब्य जननी इदमाह सुरोत्तम ॥ २९
 अम्बोयाच ।

सुर्विशेषो महादेवो दुराघातो दुरन्तकः ।
 दुराबाधश्च दुर्गोहो दुर्दृश्यो ह्युत्तात्मनिः ॥
 यस्य रूपाण्यनेकानि प्रघटन्ति मनीषिणः ।
 स्वागतिं च विचित्राणि प्रसादाद्याप्यनेकशः ॥
 को हि तत्त्वेन तद्वेद ईशस्य चरितं शुभम् ।
 कृतधान्यानि रूपाणि देवदेवः पुरा किल ।
 क्रीडते च तथा शर्वः प्रसीदति यथा च धै ३६

हृदिसः सर्वभूतानां विश्वरूपो महेश्वरः ।
 भक्तानामनुकम्पार्थं दर्शनं च यथाश्रुतम् ॥ ३७
 मुनीनां व्रुपतां दिव्यमीशानचरितं शुभम् ।
 कृतवान्यानि रूपाणि कथितानि दिवौकसैः ॥
 अनुग्रहार्थं विप्राणां शृणु घत्स समासतः ।
 तानि ते कीर्तयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि
 अम्बोयाच ।

ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणां रुद्रादित्याश्विनामपि
 विश्वेषामपि देवानां वपुर्धारयते भवः ॥ ४०
 नराणां देवनारीणां तथा प्रेतपिशाचयोः ।
 किरातशबराणां च जलजानामनेकशः ॥ ४१
 करोति भगवान् रूपमादव्यशबराण्यपि ।
 कूर्मो मत्स्यस्तथा शङ्खः प्रवालाङ्कुरभूषणः ॥
 यक्षराक्षससर्पाणां दैत्यदानवयोरपि ।
 वपुर्धारयते देवो भूयश्च विलवासिनाम् ॥ ४३
 व्याघ्रसिंहमृगणां च तरुवृक्षपत्राणाम् ।
 उलूकश्वशृगालानां रूपाणि कुर्वतेऽपि च ॥ ४४
 हंसकाकमयूराणां कृकलासकसारसाम् ।
 रूपाणि च बलकानां गृध्रचक्रांगयोरपि ४५
 करोति वा स रूपाणि धारयत्यपि पर्यन्तम् ।
 गोरूपं च महादेवो हस्त्यश्वोद्भवाकृतिः ४६
 छागशावूलरूपश्च अनेकमृगरूपधृक् ।
 अंजुजानां च दिव्यानां वपुर्धारयते भवः ४७
 दंडी छत्री च कुंडी च द्विजानां धारणस्तथा
 पशुशो धे बहुमुखस्त्रिमेषो बहुशीर्षकः ॥ ४८
 अनेककटिपादश्च अनेकोदरयक्षप्रभृक् ।
 अनेकरूपाणि पार्श्वश्च अनेकगणसंवृतः ॥ ४९
 श्रुविगन्धर्वरूपश्च सिद्धचारणरूपधृक् ।
 भस्मपाण्डुरगात्रश्च चन्द्रार्धकृतभूषणः ॥ ५०
 अनेकराजसंयुष्टश्च अनेकस्तुतिसंस्कृतः ।
 सर्वभूतान्तकः सर्वः सर्वलोकप्रतिष्ठितः ॥ ५१
 सर्वलोकान्तरात्मा च सर्वगः सर्वबाधपि ।
 सर्वत्र भगवान् ज्ञेयो हृदिसः सर्वदेहिनाम् ५२

पावनानां पवनाशिनां वनाशानां अम्बशानाम् ॥ २४ ॥
 प्रपद्य प्रपन्नो भव ॥ २८ ॥ दुर्विशेषः शाश्वतोऽपि जातु-
 मशक्यः दुराधारः शात्रवृत्तानोऽपि मनानि धर्तुमशक्यः
 दुराबाधः प्रियमाणोऽपि लयविशेषादिविशैः संवटः । यतो
 दुर्लभः दुष्टानि अंतकानि बंधनानि । यस्मिन् विग्रामावेऽपि
 दुर्गोहः । दिव्यविषयवैवर्धनेन । परैराग्याभावात् । सत्यपि
 वैरम्ये दुर्दृश्यः । आत्मनीव प्रहृतावपि नेतव्यो लयस्य
 अनु० ३

संभवत् ॥ ३४ ॥ एवं निर्विशेषस्य दुर्गैर्यत्न-
 मुक्त्वा तवितेषमेव स्वमाह-यस्य रूपाण्यनेकानि-
 त्यादिना ॥ ३५ ॥ दिवौकसैर्देवैः ॥ ३८ ॥ अनु-
 ग्रहार्थमेव नीरूपस्यापि रूपधारणं न स्वतः ॥ ३९ ॥
 ब्रह्मादिपुत्रिकान्तमस्यैव रूपमित्याह-ब्रह्मेत्यादिना ४०
 कूर्मो मत्स्य इति । अवतारान्तराणामुल्लक्षणम् । प्रवा-
 सादुरभूषणो वसतः तेन कालोऽयमवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

या हि ये कामयेत्कामं यस्मिन्नर्थेऽर्च्यते पुनः
तत्सर्वं वेत्ति देवेशस्तं प्रपद्यदीच्छसि ५३
नन्दते कुप्यते चापि तथा हुङ्कारयत्यपि ।
चक्री शूली गदापाणिर्मुसली खड्गपट्टिणी ५४
भूधरो नागमौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली ।
नागयज्ञोपवीती च नागचमोत्तरच्छदः ५५
हसते गायते चैव नृत्यते च मनोहरम् ।
वाद्ययत्यपि वाद्यानि विचित्राणि गणैर्धृतः ५६
घल्लगते ऽऽम्रते चैव रुदते रोदयत्यपि ।
उन्मत्तमत्तरुपं च आपते चापि सुस्वरः ५७
अतीव हसते रौद्रास्त्रययनैर्जनम् ।
जागर्ति चैव स्वपिति ऽऽम्रते च यथासुखम् ॥
अपते जल्पते चैव तपते तप्यते पुनः ।
वृदाति प्रतिवृद्धाति युजते ध्यायतेऽपि च ५९
षेदीमंथे तथा धूपे गोष्ठमध्ये हुताशने ।
हृष्यते हृष्यते चापि बालो वृद्धो युवा तथा ६०
क्रीडते श्लेषिकन्याभिर्श्लेषिणीभिरेव च ।
ऊर्ध्वकेशो महाशेफो नम्रो विकृतलोचनः ६१

गौरः इयामस्तथा कृष्णः

पाण्डुरो धूमलोहितः ।

विकृताक्षो विशालाक्षो

दिग्धांसाः सर्वधासकः ॥ ६२

अरूपस्याद्यरूपस्य अतिरूपाद्यरूपिणः ।

अनाद्यन्तमजस्यान्तं वेत्स्यते कोऽस्य तत्त्वतः

इदि प्राणो मनो जीवो योगात्मा योगसंज्ञितः

ध्यानं तत्परमात्मा च भावप्राप्तो महेश्वरः ६४

घादको गायनश्चैव सहस्रदातलोचनः ।

एकवक्त्रो द्विवक्त्रश्च त्रिवक्त्रोऽनेकवक्त्रकः

तद्वक्तृस्तद्वतो नित्यं तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
भज पुत्र महादेवं ततः प्राप्स्यासि चेप्सितम् ॥

जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदामभृति शत्रुहन्

मम भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी समपद्यत ॥ ६७

ततोऽहं तप आश्रय तोष्यामास शङ्करम् ।

एकं वर्षसहस्रं तु वामाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ॥ ६८

एकं वर्षशतं चैव फलाहारस्ततोऽभवम् ।

द्वितीयं शीर्णपर्णाशी तृतीयं चाम्युभोजनः ६९

शतानि सप्त सैवाहं वायुमक्षस्तदाऽभवम् ।

एकं वर्षसहस्रं तु दिव्यमाराधितो मया ॥ ७०

ततस्तुष्टो महादेवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।

एकभक्त इति ज्ञात्वा जिज्ञासां कुरुते तदा ७१

शक्ररूपं स कृत्वा तु सर्वैर्देवगणैर्वृतः ।

सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्महायज्ञाः ७२

सुधावृदातं रक्ताक्षं स्तब्धकर्णं मन्दोत्कटम् ।

आवेष्टितकरं घोरं चतुर्दंष्ट्रं महागजम् ॥ ७३

समास्थितः स भगवान् दीप्यमानः स्वतेजसा

आजगाम किरीटी तु हारकेयूरभूषितः ॥ ७४

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

सेव्यमानोऽप्सरोभिश्च दिव्यगन्धर्वनादैः ॥

ततो मामाह देवेन्द्रस्तुष्टस्तुष्टोऽहं द्विजोत्तम ।

वरं वृणीष्व मत्तत्सर्वं यस्मै मनसि वर्तते ॥ ७५

शक्रस्य तु वचः श्रुत्वा नाहं प्रीतमनाऽभवम्

अदुर्बलं तदा दृष्टो देवराजमिदं वचः ॥ ७७

नाहं त्यक्तो वरं कांक्षे नान्यरूमावपि दैवताद्य

महादेवाहते सौम्य सत्यमेतद्व्यामि ते ॥ ७८

सत्यं सत्यं हि नः शक्र वाक्यमेतत्सुनिश्चितम्

न यन्महेश्वरं मुक्त्वा कथाऽन्या मम रोचते ॥

नन्दते आनन्दयते कुप्यते कोपकरोति मित्रमित्रहणेणाप्यव-

मैवानुष्ठाति निश्छाति चेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ भूधरः देवनागः

॥ ५५ ॥ महाशेफो महालिङ्गः ॥ ६१ ॥ गर्वासकः गर्व-

स्वाच्छादकः ॥ ६२ ॥ अरूपस्य निष्ठस्त्वस्य आयरूपस्य

मायाविनः अतिरूपस्य नानासायाकारस्य आयरूपिणो

दित्यर्थस्य अनाद्य कारणशून्यम् अत्रत्य अन्तं को वेद न

कोऽपीत्यर्थः, तस्य नाशरागादादन्तो नास्तीत्यर्थः ६३ अयमेव

प्रत्यगात्मा चाह- हृदीति । अत्र हृदादिशब्दैः क्रमेणा-

त्मन्यप्रागनयमनोमयविज्ञानमया, कोया उच्यते, योगविद्-

विद्वन्विम्वन्नामा आनन्दमयः य एव योगार्णवो योगी

शुभः शुद्धसंस्कार्य इत्यर्थः । ध्यानं योगः तस्य शुद्धसं-

स्कार्यावसानम् महेश्वरः सायावी तत्पदार्थः भावेन सत्त्वमा

चेतोर्वृत्त्या प्राणाः । किं दृश्यत्वेन-नेत्याह । आत्मा प्रत्यक्ष

इत्यर्थः । एतेनायमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यायौ दर्शितः ६४

ब्रह्मदाया ब्रह्मदाया इत्यादिश्रुतेर्यमाह- घादक इति ।

वादकादिः सर्वोऽपि जीवो ब्रह्मेत्यर्थः । एकवक्त्रः आनन्द-

भुक् चेतोमुखः प्राग्भुक्त्वार्थः पाद इत्यर्थः । द्विवक्त्रः लिङ्गदेहो

जीवोति द्वे वक्त्रे मुखप्रादिके यस्य स तैव्यः त्रिवक्त्रः

स्पृष्टदेहेन गार्द पूर्वं द्वे चेति प्राणि वक्त्राणि यस्य स विंशः

अनेकवक्त्रको विराट् य एव महर्षे शतानि लक्षे अनन्तामिति

यावत् । तावन्ति लोचनानि यस्य ॥ ६५ ॥ एकभक्तः मुख्यो

भक्तः ॥ ७१ ॥ अमर्षं संघियर्थः ॥ ७७ ॥

पशुपतिवचनाद्भवामि सद्यः
 कुमिरथवा तत्परप्यनेकशाखः ।
 अपशुपतिवरप्रसादजा मे
 त्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्टा ॥ ८० ॥
 जन्म श्रवपाकमध्वेऽ-
 पि मेऽस्तु हरचरणवन्दनरतस्य
 मा वाऽनीश्वरभक्तो
 भवानि भवनेऽपि शक्रस्य
 वार्यम्बुभुजोऽपि सतो
 नरस्य दुःखक्षयः कुतस्तस्य ।
 भवति हि सुरासुरगुरौ
 यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः ॥ ८२ ॥
 अलमन्यामिस्तेषां
 कथामिरप्यन्यधर्मयुक्ताभिः ।
 येषां न क्षणमपि रुचितो
 हरचरणस्मरणविच्छेदः ॥ ८३ ॥
 हरचरणनिरतमतिना
 भवितव्यमनार्जवं युगं प्राप्य ।
 संसारभयं न भवति
 हरभक्तिरसायनं पीत्वा ॥ ८४ ॥
 दिवसं दिवसार्धं वा मुहूर्तं वा क्षणं लवम् ।
 न ह्यलम्बप्रसादस्य भक्तिर्भवति शङ्करे ॥ ८५ ॥
 अपि कीदः पतङ्गो वा भवेयं शङ्कराक्षया ।
 न तु शक त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये ८६ ॥
 श्वाऽपि महेश्वरपचना-
 ज्ञवामि स हि नः परः कामः ।

पशुपतिवचनादित्यादिभ्रमस्य तालार्यम्—परमकारणस्य
 भगवतो महादेवस्यानुमदे सति तिर्यग्योनिप्राप्तावपि भयं
 नास्ति यथा काकस्य भुञ्जुस्तस्य । ईदृशं तु स्वयं नष्टप्रयोगेण
 दत्तं त्रैलोक्यमपि महाभयजनकं यथा नहुपस्येति
 ॥ ८० ॥ मा वा मैव भवानि भूयासम् ॥ ८१ ॥ अना-
 ज्ञं वक्तुं युगं कलियुगम् ॥ ८४ ॥ असारं नास्ति सारो
 यस्मादन्यः केवलानन्द इत्यर्थस्तम् ॥ ९० ॥ क इति ।
 ईशे ईशस्य भवने सतायां को हेतुः का युक्तिः । ईशस्त्वे
 प्रमाणं नास्त्यित्यर्थः । तत्र हेतुः—कारणकारणे इति ।
 कारणं हि कलदास्य कपालकुलादिबत् जगतः परमाणु-
 महेश्वरादिकं वा त्रिगुणात्मकं प्रधानं वा क्षीरादिवज्रगदा-
 कारणे परिणममाणं तादृशकार्यद्वाराऽनुमातुं शक्यम् । कारण-
 कारणं तु न क्वचित्प्रसिद्धं नापि कल्पयितुं शक्यं कारणक-
 ल्पनयैव अर्थापत्तिपरिग्रहादिति भावः । पुनः शब्दो बाह्य्याल-

त्रिदशगणराज्यमपि खलु
 नेच्छाम्यमहेश्वराक्षतम् ॥ ८७ ॥
 न नाकपृष्ठं न च देवराज्यं
 न ब्रह्मलोकं न च निष्कलत्वम् ।
 न सर्वकामानखिलान् वृणोमि
 हरस्य दासत्वमहं वृणोमि ॥ ८८ ॥
 यावच्छशाङ्कधवलामलवद्धमौलि-
 नं प्रीयते पशुपतिर्भगवान्ममेशः ।
 तावज्ज्वरामरणजन्मशताभिघातै-
 र्दुःखानि देहविहितानि समुद्रहामि
 दिवसकण्टशशाङ्कयन्निहदीप्तं
 त्रिभुवनसारमसारमाद्यमेकम् ।
 अजरममरप्रसाद्य रुद्रं
 अगतिं पुमानिह को लभेत शान्तिम्
 यदि नाम जन्म भूयो
 भवति मदीयैः पुनर्दोषैः ।
 तस्मिंस्तस्मिन् जन्मनि
 भवे भवेन्मेऽक्षया भक्तिः ॥ ९१ ॥
 शक उवाच ।
 कः पुनर्मघने हेतुरीदो कारणकारणे ।
 येन शर्वादन्तेन्यस्मात्प्रसादं नाभिर्काक्षसि ९२ ॥
 उपमन्युरुवाच ।
 सदसद्यक्तमद्यक्तं यमाहुर्ग्रहपादिनः ।
 नित्यमेकमनेकं च चरं तस्मादृणामहे ॥ ९३ ॥

कारे । सप्तमी पृष्ठयै, भवने इति भावे स्फुटः । येन यतो हेतोः
 शर्वात् श्वाति हिनस्ति प्रलयकाले कल्लं संहरति तस्मात् ।
 वरं काक्षति तस्मात् दाहोपशायै वद्विनिव संहरति वरप-
 माराधयन् मूढोऽपीति भावः ॥ ९२ ॥ एतद्व्यप्युपमन्युः
 सदसदिति । सदिति प्रज्ञाहानादिबं मौमांसकम-
 तम् । असदिति शून्यं माध्यमिकमतं व्यक्तं परमाणवः
 तार्किकमतं लव्यक्तं प्रधानं सांख्यमतं एतन्नतुष्कमपि
 यदभिजमाहुः तत् नित्यं अविनाशि एकं अमर्तं परमेशि-
 वाह्यम् । अनेकं कार्यकारणमकं तस्माद्देव वृणोमहे । अयं
 भावः—यथा बीजशक्तेर्विलसितं अङ्कुरादिकं पसारोपपन्न-
 पत्रपुष्पफलबीजान्तं विचार उदात्तप्रलयवान् तस्य च
 प्रकृतिरेका नित्या सर्वविशेषशून्या मृदस्ति सा च बीजसत्त्व-
 स्फुटाऽनेकरूपा च भवति । एवं अय्यत्तादिकं सर्वं बीजा-
 दिस्थानीयं यत्र लीकते तत्परमेश्वराख्यं तत्त्वं कारणकारण-
 मस्तीति न तदपदोक्तं शक्यमिति ॥ ९३ ॥

अनादिमध्यपर्यन्तं ज्ञानैश्वर्यमचिन्तितम् ।
 आत्मानं परमं यस्माद्द्वरं तस्माद्दृणीमहे ॥ ९४
 ऐश्वर्यं सकलं यस्मादनुत्पादितमन्यथम् ।
 अवीजाद्वीजसंभूतं वरं तस्माद्दृणीमहे ॥ ९५
 तमस्तः परमं उपातिस्तपस्तद्धृत्तिनां परम् ।
 यं ह्यात्मा नानुशोचन्ति वरं तस्माद्दृणीमहे ९६
 भूतभावनभावयज्ञं सर्वभूताभिभावनम् ।
 सर्वगं सर्वदं देवं पूजयामि पुरन्दर ॥ ९७
 हेतुवादैर्विनिर्मुक्तं सांख्ययोगार्थदं परम् ।
 यमुपासन्ति तत्त्वज्ञा वरं तस्माद्दृणीमहे ॥ ९८
 मध्वगन्धवात्मानं यं वदन्ति सुरेश्वरम् ।

सर्वभूतगुरुं देवं वरं तस्माद्दृणीमहे ॥ ९९
 यत्पूर्वमसृजद्देवं ब्रह्माणं लोकभावनम् ।
 अण्डमाकाशमापूर्य वरं तस्माद्दृणीमहे ॥ १००
 अग्निरापो निलः पृथ्वी खं बुद्धिश्च मनो महान्
 स्रष्टा चैषां भवेद्योन्यो ब्रूहि कः परमेश्वरात् १
 मनो मतिरहंकारस्तन्मात्राणीन्द्रियाणि च ।
 ब्रूहि चैषां भवेच्छक्र कोन्योस्ति परमं शिवात्
 स्रष्टारं भुवनस्येह घटन्तीह पितामहम् ।
 आराध्य स तु देवेशमश्नुते महतीं धियम् ॥ ३
 भगवत्युत्तमैश्वर्यं ब्रह्मविष्णुपुरोगमम् ।
 विद्यते वै महादेवाद्ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ ४

अचिन्तितं चिन्तया निर्वृत्तं ज्ञेयं ईशितव्यं च ताभ्यां रहितं
 स्वस्वभूतमेव ज्ञानैश्वर्यम् । परमं च आत्मानं यस्मात्तस्माद्ब्रह्म-
 वादिनोऽस्तस्माद्द्वरं दृणीमहे । इत्येतत् ज्ञानैश्वर्यं त्वनात्मभूत-
 नित्यत्वं ॥ ९४ ॥ एतदेवाह—ऐश्वर्यमिति । बीजं माया-
 शक्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं तस्माज्जातं सकलं ऐश्वर्यं बीजसंभूतं
 ईशोचितव्यसापेक्षम् । तच्चाग्न्यर्थं संसारप्रवाहाविच्छेदात् अत-
 एतत् यस्मात् शिवात् अवीजात् बीजादन्यस्मान्मृत्सामान्य-
 स्थानायात् अनुत्पादितं तस्मादवीजप्रपातलुपीय इति श्रुति-
 प्रसिद्धात् वरं दृणीमहे । तथा च श्रुती—नर्वं क्षेत्रप्रदायमात्मा
 प्रदोति । समर्थस्यैन्द्रियाणी उपश्लिष्य स्थूलसूक्ष्मकाणोपाधि-
 त्वसामान्यात् ॥ ९५ ॥ समर्थमन्तर्मोक्षं विश्वतैजसप्राज्ञानचतु-
 ष्यद् आत्मनः प्रीत्यादातिरूप्य प्राप्तं कृतीयं पदं प्रकल्प-
 एव सर्वेश्वर एव सर्वज्ञ एधोन्तर्वर्त्येव बोधिः सवस्य प्रम-
 बाप्यो हि भूतानामिति प्राप्तस्त्वैवं बोध्यपरपर्यायं बीजत्व-
 मुक्तम् । तथा चतुर्थं पदं अवीजं सर्वोपापुगद्विभजे पंच-
 दशभिर्विशेषैः दृष्टदर्शयति श्रुतिः—‘नान्नः प्रज्ञं न बहिः-
 प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञाघनं अदृष्टमव्यव-
 हार्यमप्रागनलक्षणमचिन्तमव्यवदेष्टव्यं एकान्यप्रत्ययसारं प्र-
 क्षोभान्मिथिरमदैनं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा बहिरेव’ इति ।
 अत्र जडवन्दनस्यैव पदुपहितपेत्तयानि पदुपधमयं तेषां
 मध्ये नान्नः प्रज्ञमिति गमयिष्युमोपापुगद्विभज्य सत्ता-
 स्मनो निरागः । न बहिःप्रज्ञमिति विराजः नोभयतः प्रज्ञ-
 नियागमनो निष्प्रज्ञं गच्छन्तं न जनन ईश्वरम् । न प्रज्ञ-
 मिति विशेषविज्ञानयो विज्ञस्य नाज्ञमिति प्रज्ञमिच्छन्तेऽपि
 तत्त्वज्ञानं नैजगत्ता न प्रज्ञजनमिति प्राप्तस्तथा आ-
 द्यमिथोमिथिरमदैनं विराजुक्तयोः अव्यवहार्यमिति वाचि-
 त्वाव्यवहार्यं श्रुतेरार्थः ॥ अण्डमिति बोधिप्रत्यय ईश-
 वरत्वं अन्तर्ज्ञमिति शिरान्नायादित्यनयो विशेषोक्तो-
 भविष्यमिति चिन्तनमात्रं ईश्वरं नैजगत्ताः । अन्तर्दे-

श्यमिति अहमज्ञ इति व्यपदेशाहस्य ज्ञानस्य प्राज्ञोपाधेश्च
 निरागः एकान्यप्रत्ययसारमिति यष्णामुपहितानां प्रपञ्चोपशम
 इति यष्णामुपाधीनां अद्वैतमिति सर्वेषां निरागः । शिवं सर्व-
 बाधत्वविश्रुतमानन्दमार्गं परित्यज्येति तस्मात्तुक्तमुक्तं सकल-
 मैश्वर्यं अवीजादनुत्पादितं बीजसंभूतं चेति । तस्मात्कारणकार-
 णस्य शिवस्य सत्त्वे युक्तिः श्रुतिश्च प्रमाणमस्तीति भावः ९५
 एवमीशस्य कारणकारणत्वं नित्यं इदानीं कारणत्वं कार्यत्वं
 च निरूपयति—भूतभावनेत्यादिना । भूतानां खाद्येना
 जीवानां च भावनं रचनं भावमभिप्रायं सर्वतः सर्वशक्ति-
 त्वमर्थः ९७ यत्पुनरुक्तं ईशसत्त्वा को हेतुर्दिति तत्राह—हे-
 त्तिधिति । कारणत्वादापि श्रुतिं विना युक्तिमात्रेण न सिध्यति
 किंपुनः कारणकारणमित्याशयः । सांख्ययोगयोः सम्यगालोचनं
 सर्वग्यं इति निषेधो योगस्त्योरोर्यः प्रयोजनं तत्त्वताश्चाकार-
 स्तत्प्रदं अत एव उपास्यम् ९८ मपवतस्तत्रैव आत्मानं जीवा-
 नामन्तर्गतमानमित्यर्थः । मधवात्मानमिति वर्गलोपः आर्यः
 नान्तमेव वा प्रातिपदिकम् ॥ ९९ ॥ यत् सत्पु मृत्स्थानीयं
 तदेव आकाशं बीजभूतमस्माह्नं आपूर्य स्वपतया व्याप्य
 तद्वरा पायमौनिके अण्डं प्रपञ्चं स्रष्टा तदन्तर्ब्रह्माणमसृज-
 त्यनवयः ॥ १०० ॥ अण्डादधिकमवेवाह—अग्निरिति ।
 अन्त्यादिनाद्वैतर- १५ तस्मात्प्राज्ञो शब्दतन्माप्राज्ञो नि सृष्ट-
 भूतान्मुच्यन्तेः बुद्धिरित्यहंकारः मन इत्यव्यक्तं एषो अण्डो-
 पादान्भूतानाम् ॥ ११ ॥ यत्र मनःशक्तिरमव्यक्तमुक्तं तदेव मह-
 द्ब्रह्मन्ता मतिरहंकारादिकं च तदेतत्त्वर्थः । एषो मनजाक्षीनां
 परमे पण्यनं यत्र भवेत् न शिवास्त्यः कोऽस्तीति योजना
 यथा बीजसंभूतद्विभजेन तस्यैव तस्यैव मजानरापनुपहितः शिव
 एव नां अतो इत्यस्य यदि न सर्वं शिव एव पण्यनमपीति
 भावः ॥ १२ ॥ ब्रह्मादिपति जनननृत्वादिः शिरप्रादाय-
 तैरेक—स्रष्टारमिति । एतन् भोविद्वर्षमव्यवमति
 विषयेऽपि दक्षिणम् ॥ १ ॥

दैत्यदानं घमुख्यानामाधिपत्या रिमर्दनात् ।
 कोऽन्यः शक्नोति देवेशादितेः संपादितं सुतान्
 दिकालसूर्यतेजोसि ग्रहवाय्विन्दुतारकाः ।
 विद्धि त्वेते महदेवाद्देहि कः परमेश्वरात् ॥ ६ ॥
 अयोत्पत्तिं विनाशे वा यशस्य त्रिपुरस्य वा ।
 दैत्यदानं घमुख्यानामाधिपत्या रिमर्दनः ॥ ७ ॥
 किं चात्र बहुभिः सृक्तैर्हनुषादैः पुरन्दर ।
 सहस्रनयनं दृष्ट्वा त्वामेव सुरसत्तम ॥ ८ ॥
 पूजितं सिद्धगन्धर्वैर्देवैश्च ऋषिभिस्तथा ।
 देवदेवप्रसादनं तत्सर्वं कुशिकोत्तम ॥ ९ ॥
 अव्यक्तमुक्तकेशाय सर्वगस्येदमात्मकम् ।
 चेतनाचेतनाद्येषु शक्तं विद्धि महेश्वरात् ॥ १० ॥
 मुधाघेषु महान्तोऽपि लोकालोकान्तरेषु च ।
 द्वीपस्थानेषु मेरोश्च विमयेष्वन्तरेषु च
 भगवन्मघधन्वेन घटन्ते तत्पदार्शनः ॥ ११ ॥
 यदि देवाः सुराः शक्तं पश्यन्त्यन्यां भवाकृतिं
 किं न गच्छन्ति शरणं मर्दिताश्चासुरैः सुराः ।
 अभिघातेषु देवानां सद्यश्शोरगरक्षसाम् ॥ १२ ॥
 परस्परविनाशेषु स्वस्थानैर्भयं दो भयः ।
 अन्यकस्यापि शुकस्य दुन्दुभेर्महिषस्य च ॥ १३ ॥

यक्षेन्द्रबलरक्षःसु निवातकवचेषु च ।
 वरदानावघाताय धूहि कोऽन्यो महेश्वरात् ॥ १४ ॥
 सुरासुगुरोर्वक्त्रे कस्य रेतः पुरा हुतम् ।
 कस्य वाऽन्यस्य रेतस्तघेन हैमो गिरिः कृतः
 दिग्वासाः कां त्यते कोऽन्यो
 लोके कश्चोर्ध्वरेतसः ।
 कस्य चार्धे स्थिता फान्ता
 अनङ्गः केन निर्जितः ॥ १७ ॥
 धूहिन्द्र परमं स्थानं कस्य देवैः प्रशस्यते ।
 श्मशाने कस्य क्रीडार्थं नृत्ते वा कोभिर्भाष्यते
 कस्यैर्भयं समानं च भूतैः को वाऽपि क्रीडते
 कस्य तुल्यबला देवगणाश्चैर्भयं दर्पिताः ॥ १९ ॥
 घुष्यते ह्यचलं स्थानं कस्य त्रैलोक्यपूजितम् ।
 वपते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः
 कस्मादोपधि संपत्तिः को वा धारयते वसु ।
 प्रकामं क्रीडते को वा त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ २१ ॥
 ज्ञानसिद्धिक्रियायोगैः सेव्यमानश्च योगिभिः
 ऋषिगन्धर्वैस्सिद्धैश्च विहितं कारणं परम् ॥ २२ ॥
 कर्मवशात्क्रियायोगैः सेव्यमानः सुरासुरैः ।
 नित्यं कमफलीर्हानं तमहं कारणं यदे ॥ २३ ॥

भगवति एकैकगुणप्रधानोपाधीना ब्रह्मविष्णुः शक्राणां दृष्टरि
 सर्वगुणोपाधी तुर्वेभूतौ महेश्वरेऽपि यदुत्तमैर्भयं विद्यते
 तदपि महदेवादेव तेन प्राप्तमतः कस्तास्मात्परमेश्वरादन्य
 ईश्वरीऽस्तीति मूढि न कोऽप्यस्तीति भावः ॥ ४ ॥ दितेः
 सुतान् हिरण्यावादीन् संपादितुं ऐश्वर्येण योजयितुं
 दैत्यादीनां च यत्परवीरानुग्रहसामर्थ्यं तत्सर्वमीश्वरायत्तमे-
 वेति भावः ॥ ५ ॥ यदत्रिपुरोत्पत्तौ निनाशे च तथा
 दैत्यादीनामुपरि आधिपत्य एव जिज्ञा अरिमर्दनः परमे-
 श्वरादन्यः कोऽस्तीति पूर्वेण संवधः ॥ ७ ॥ किंचेति । देव-
 प्रसादादेवैः पूजितं स्याद् दृष्ट्वा ऋषिभिः सृक्तैः किमिति द्रव्योः
 संवधः ॥ ८ ॥ अटयकेति । एषु लोकेषु सर्वगस्य व्याप-
 कस्य इदं तस्मै व्याप्यं क्लृप्तं दृश्यं चेतनाचेतनादि
 सजीवं नि र्त्वं आदिपदात् परोक्षं स्पर्शादि अहमर्थं
 देहैर्दिशादिः एतत्सर्वं नीचं महेश्वरात् महेश्वरानुग्रहात्
 अन्यकुमुदकेशाय जीवाय जीवार्थं तस्य योगाय भवतीति
 विद्धि हे शकभयं कं अस्यटं यथा स्वातया मुक्तः प्रान्तितीरो-
 हितं नित्यमुक्तत्वमस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ चासौ केच इव केशः शिवात्
 इति अव्यक्तमुक्तकेशः । यत्किंचिद्रोमं यः कथनं जंतुः ।
 शिवादेवामिति नाम्नो भवदादित्तत्त्व इति भावः ॥ ११ ॥
 एष्विति पदं व्याचष्टे-मुधाघोष्यति । मूढादिष्विति दृष्टव्यं
 तेन भूर्भुवःसमूहः सन्निता लोकाः भूषिति वा अयं लोकः

इत्यादिभूतिप्रसिद्धाः । तथा आलोकाः भूषिति वा अभिः भू-
 रिति वा क्वच इत्यादिभूतिप्रसिद्धाः । तथा अंतराः भूषिति वै
 प्राण इत्याद्याः सूर्यचन्द्रब्रह्माक्षातास्तेषु विभवेषु दिव्यप्रदेषु ।
 अथ यदतः परो दिव्यो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः प्रष्टेषु सर्वतः
 प्रष्टेष्वनुत्तमेषु लोकेष्विति धृतं ज्योतिःशब्दितं देवं वदति
 तत्त्वदर्शिनी वैदिका इत्यर्थः सार्धः श्लोकः ॥ ११ ॥ भवा-
 कृतिं भवतुष्या मूर्तिं शरणं तामेवेति शेषः ॥ १२ ॥ अभि-
 घातेषु बुद्धेः अन्योन्यं विनाशवत्सु ऐश्वर्यं नास्ति किंतु
 विनाश एवास्तीत्यर्थः । अतः स्वस्थाने वाऽभिलक्ष्य भव ऐश्व-
 र्यदो मक्तीति भावः ॥ १३ ॥ वरदानसहितोऽवघातोऽप्यमर्दनं
 तस्मै समर्थ इति शेषः ॥ १४ ॥ सुरेति । इदस्य रेतो-
 बन्धो रक्ष्यं तेन च दूरीकृतं सर्वं कृतवत्त्वं प्राप्तमिति पुराणा-
 न्तरस्या कथा सूचिता ॥ १५ ॥ दिग्वासा इति ।
 विग्रहवतोऽपि निवस्य चरितं निरागमं किमुताविग्रहस्येति
 शेषप्रश्रयतात्पर्यम् ॥ १७ ॥ श्मशाने हे अविमुक्तो मुक्ति-
 स्थाने अधिकलोकं वाराणसी अघातसं भूषार्णमये कस्य
 क्रीडार्थं शास्त्रे वल्लो इति शेषः ॥ १८ ॥ घुष्यते इति । अनलं
 कैलासम् ॥ २० ॥ निहितं अस्मात् तत्तु शापिनं परं कारणं
 अव्यक्तस्यापि कारणम् ॥ २२ ॥ कर्मफलेः शरीरेतत्सं-
 न्याभिः सुखदुःखैश्च हानम् । अशरीरं वाच संतं न प्रियाप्रिये
 स्थित इति श्रुत्युक्तोपमयः ॥ २३ ॥ गुणिन इत्यत्रात् परं

स्थूलं सूक्ष्ममनौपम्यमग्राह्यं गुणगोचरम् ।
 गुणहीनं गुणाध्यक्षं परं माहेश्वरं पदम् ॥ २४
 विश्वेशं कारणगुणं लोकालोकान्तकारणम् ।
 भूताभूतमविष्यच्च जनकं सर्वकारणम् ॥ २५
 अक्षराक्षरमव्यक्तं विद्याविद्ये कृताकृते ।
 धर्माधर्मौ यतः शक्र तमहं कारणं ध्रुवे ॥ २६
 प्रत्यक्षमिह देवेन्द्र पदय लिङ्गं भगाङ्कितम् ।
 देवदेवेन रुद्रेण सृष्टिसंहारहेतुना ॥ २७
 मात्रा पूर्वं ममाख्यातं कारणं लोकलक्षणम् ।
 नास्ति वेशात्परं शक्तं तं प्रपद्य यदीच्छसि २८

प्रत्यक्षं ननु ते सुरेश विदितं
 संयोगालिगोद्वयम् ।
 त्रैलोक्यं सविकारनिर्गुणगणं
 ब्रह्मादिरेतोद्वयम् ॥
 यद्रुद्रेन्द्रदुताशशिष्णुसहिता
 देवाश्च दैत्येश्वरा ।
 नान्यत्कामसहस्रकल्पितधियः
 शंसन्ति ईशात्परम् ॥
 तं देवं सचराचरस्य जगतो

व्याख्यातव्योत्तमम् ।
 कामार्थी चर्यामि संयतमना
 मोक्षाय सद्यः शिवम् ॥ २९
 हेतुभिर्वा किमन्यैस्तीरीशः कारणकारणम् ।
 न शुश्रुम यदन्यस्य लिङ्गमभ्यर्चितं सुरैः ॥ ३०
 कस्यान्यस्य सुरैः सर्वैर्लिङ्गं मुक्त्या महेश्वरम्
 भर्त्यतेऽर्चितं पूर्वं वा ब्रूहि यद्यस्ति ते श्रुतिः ॥
 यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं चापि सह दैवतैः ।
 अर्चयध्वं सदा लिङ्गं तस्माच्छृणुतमो हि सः ॥ ३१
 न पद्मांका न चक्रांका न यत्रांका यतः प्रजा
 लिङ्गांका च भगाङ्का च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा
 देव्याः कारणरूपभावजनिताः
 सर्वा भगाङ्काः स्त्रियो
 लिङ्गेनापि हरस्य सर्वपुरुषाः
 प्रत्यक्षं विहीकृताः ।
 योऽन्यत्कारणमीश्वरात् प्रवदते
 देव्या च यन्नाङ्कितम् ।
 त्रैलोक्ये सचराचरे स तु पुमान्
 बाहो भवेद्भूमतिः ॥ ३४

श्रेष्ठं अत एव गुणहीनम् । तथापि अयस्कान्तन्यायेन गुणाध्यक्षं
 गुणानां निवामकं माहेश्वरं महेश्वरस्यापि पदं पदनीयम् ।
 ईश्वरमात्र इति श्रुतेः ॥ २४ ॥ कारणस्य ईश्वरस्य गुणं निय-
 न्तारं लोकेश लोकान्तश्च तयोः कारणं अभूतं वर्तमानम् २५
 अक्षरं जीवस्तोऽप्यक्षरं शिवः स एवाक्षराक्षरं अन्यत्कं
 प्रधानं यत उपादानादक्षरादिकं भवति तमहं कारणं ध्रुवे २६
 प्रत्यक्षमिति । लिङ्गं शिवमूर्तेर्ज्ञापकं विग्रहं भवेन अंकितं
 प्रत्यक्षं पदम् । पिंडिका लिङ्गाकारा जलधारा च भगवतेति
 स्मृतिकं प्रत्यक्षम् । द्वात्रिंशं प्रत्यक्षं नु श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपे-
 क्ष्यत्वात् तच्च पदं यद्विष्णोऽयमं निपायि तेन पायि शुभे नाम
 गोनामिति । अस्यार्थः—यत् यतो हेतोः विष्णोः पदं स्थानं
 प्रतिमेति यावत् ततः ह्युपपत्त्यं विष्णोर्नि कल्पयत्विति मंत्र-
 वर्णात् उपमं निवृत्ते स्थित्वा माति वेद्यतीत्युपमं कृत्वा
 निपायि निहितं अडभावदर्शयः तेन हेतुना त्वं गोनां इति-
 शान्ता मध्ये यद्विष्णोऽयमितिन्द्रियं भगं लिङ्गे पायि स्थसि
 तन्नाम च पायि । तत्रापि यमर्थायोगात् भगवानिति नाम
 धारयमि लिङ्गस्मत्वाच्च लिङ्गमिति विवेकः । भगवतिगुण-
 दावेऽपि लिङ्गमिति नाम च्छत्रिणो यातीति तद्विष्णोऽयमिति
 शब्दं तच्च भगवांशकितं लिङ्गं स्वेष्टं स्थाननामिति ॥ २७ ॥
 एतदेव दिशोति । मात्रेत्यादिना लोको भगवति-
 ग्योऽप्येव यमादयमे तस्मादस्य कारणमपि तादृशमेवा-
 नुमेयमित्यर्थः । तदर्थं मात्रम् ॥ २८ ॥ प्रत्यक्षमिति ।

सार्धं संयोगालिगोद्वयं भगवतिगयोः संयोगात्मकं यद्विगं तदु-
 द्वयं विकारो मया भगं निर्गुणं धैतन्यं तयोर्गणं समुदाय
 ईश्वरस्तत्सहितं सविकारनिर्गुणं त्रैलोक्यं ब्रह्मादीनां रेतसा
 उद्वयो यस्य तत्तथा सैधिर्यम् । ननु मनोः प्राक् सांक्षिकी
 सृष्टिस्तत ऊर्ध्वं भैद्युनी स्मर्यते तत्तत्वं ब्रह्मादितोऽद्वयमिति
 तत्राह—कामसहस्रकल्पितधिय इति । तत्रापि काम इच्छा
 तया सह सैभ्य इच्छावता प्रथमईश्वरिणाः पुरोषेण धियो-
 मात्राः पुत्रादयः कल्पिता इति कामो योनिः यामी बीज-
 प्रद इति अस्ति लिङ्गोद्वयत्वमित्यर्थः । अतस्तु ब्रह्मादयोऽपि
 ईशाद्वयगणितपातस्मात्परं कारणं स्वस्वमात्रेण शेतन्ति
 अर्गंधिरार्यः फलिनमाह—तामिति ॥ २९ ॥ शिष्टैर्यव-
 नीयत्वादपि लिङ्गस्य कारणत्वमित्याह—हेतुभिरिति ३०
 उत्कर्मणं निगमयति—नेति । ननु भगवतिगवत् पञ्चक-
 वज्राणां शर्पाद्यवयवत्वात्मातदंकितात्वं प्रजासु असक्तमेव
 कथं निविष्यते इति चेत् शृणु । एवं हि पुराणांतरे उपख्या-
 यो कामं वधा दिगंतरे भवानांशे मिश्रामटति सति कदा-
 चिदपिपन्न्या पत्न्येतत्तत्र लिङ्गमप्रच्छादितमिति उक्ते
 शिवस्य लिङ्गं पतिनं तेन च त्रैलोक्ये व्यापुलीकृते सति
 निरक्षमप्रतयणा देव्या योनिरूपे रक्षित्वा तज्जिं रक्षमिति
 तेन तथोपि पञ्चादिवत्पुण्यभूतत्वादिशेषात्तदंकिता प्रजा
 माहेश्वर्येव अर्थ च भक्तित्तयोः पृथग्भावः शूलं शूलादि-
 निष्कृष्येतिवदोपः अन्यथा निरिच्छत्वमन्यन्यत्वं वा
 प्रजाया अपत्येनेति दिक् ॥ ३१ ॥

मुलिंगं सर्वमोशानं श्रीलिंगं विधिं चाप्युमा
 द्वाभ्यां तनुभ्यां व्याप्तं हि चराचरमिदं जगत्
 तस्माद्भरमहं कांक्षे निधनं चाऽपि कौशिक ।
 गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यद्येष्टं बलसूदन ॥ ३६
 काममेव चरो मेऽस्तु शापो चाऽथ महेश्वरात्
 न चान्यां देवतां कांक्षे सर्वकामफलांमपि ३७
 एवमुक्त्वा तु देवेन्द्रं दुःखादाकुलितेन्द्रियः ।
 न प्रसीदति मे देवः किमेतदिति चिन्तयन् ॥
 अथापश्यं क्षणेनैव तमेवैरावतं पुनः ।
 हंसकुम्भेऽबुसदृशं मृणालरजतप्रभम् ॥ ३९
 वृषरूपधरं साक्षात् क्षीरोदमिव सागरम् ।
 कृष्णपुच्छं महाकायं मधुपिङ्गललोचनम् ४०
 यज्ञसारमयैः शृंगैर्निष्ठकनकप्रभैः ।
 सुतीक्ष्णैर्दुरक्ताग्रैरुत्तमिवावनिम् ॥ ४१
 जाम्बूनदेन दाक्ष्या च सर्वतः समलंकृतम् ।
 सुवक्त्रं चुरनासं च सुकर्णं सुकटोत्तमम् ॥ ४२
 सुपार्श्वं विपुलस्कन्धं सुरूपं चारुदर्शनम् ।
 ककुदं तस्य चांभाति स्कन्धमापूर्य धिष्ठितम् ॥
 तुषारगिरिकूटानं सिताम्रशिखरोपमम् ।
 तमास्थितश्च भगवान् देवदेवः सहोमया ४३
 अशोभत महादेवः पौर्णमास्यामिधोदुरात् ।
 तस्य तेजोमवो यन्निहः समेघः स्तनयितुमाय
 सहस्रमिव सूर्याणां सर्वमापूर्य धिष्ठितः ।
 ईश्वरः समहातेजाः संयतं क इवानलः ॥ ४६
 युगान्ते सर्वभूतानां दिधक्षुरिव चोद्यतः ।
 तेजसा तु तदा व्याप्तं दुर्निर्दिश्यं समन्ततः ॥
 पुनरुद्भिन्नहृदयः किमेतदिति चिन्तयन् ।
 मुहूर्तमिव तत्तेजो व्याप्य सर्वां दिशो दश ४८
 प्रशान्तं दिक्षु सर्वासु देवदेवस्य मायया ।
 अथापश्यं स्थितं स्थाणुं भगवन्तं महेश्वरम् ॥ ४९
 नीलकण्ठं महात्मानमसकं तेजसां निधिम् ।
 अष्टादशभुजं स्थाणुं सर्वभरणभूषितम् ॥ ५०
 शुक्लाम्बरधरं देवं शुक्लमाल्यानुलेपनम् ।
 शुक्लध्वजमनाभूष्यं शुक्लशोषवीतिनम् ॥ ५१
 गायत्रिर्नृत्यमानैश्च धाद्यद्भिश्च सर्वशः ।
 वृत्तं पाध्वैश्चैर्दिव्यैरात्मतुल्यपराक्रमैः ॥ ५२
 बालेन्दुमुकुटं पाण्डुं शरधन्द्रमिवोदितम् ।

त्रिभिर्नैवैः कृतोद्योतं त्रिभिः सूर्यैरिवोदितः ॥
 अशोभतास्य देवस्य माला गात्रे सितप्रभे ।
 जातरूपमयैः पक्षैर्ग्रथिता रत्नभूषिता ॥ ५४
 मूर्तिमन्ति तथाऽस्त्राणि सर्वतेजोमयानि च ।
 मया दृष्टानि गोविन्द भवस्यामिततेजसः ॥
 इन्द्राद्युधसवर्णानं धनु तस्य महात्मनः ।
 पिनाकमिति विख्यातमभवत्पद्मगो महान् ॥
 सप्तश्रीपौ महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विपोल्वणः ।
 ज्यावेष्टितमहाग्रीवः स्थितः पुरुषविग्रहः ५७
 शरश्च सूर्यसंकाशः कालानलसमद्युतिः ।
 पतदस्त्रं महाघोरं दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ ५८
 अद्वितीयमनिर्देश्यं सर्वभूतभयायहम् ।
 सस्फुल्लिङ्गं महाकायं धिक्जन्तुमिवानलम् ॥
 एकपादं महादंष्ट्रं सहस्रशिरसोदरम् ।
 सहस्रभुजजिह्वाश्चमुद्गिरन्तमिवानलम् ॥ ६०
 ब्राह्मन्नारायणाश्चैन्द्रादामेयादपि धारुणात् ।
 यद्विशिष्टं महाबाहो सर्वशस्त्रविघातनम् ॥ ६१
 येन तन्निपुणं दग्ध्वा क्षणाद्भस्मीकृतं पुरा ।
 शरेणेकेन गोविन्द महादेवेन लीलया ॥ ६२
 निर्दहेत च यत्कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 महेश्वरभुजोत्सृष्टं निमेषाधोऽत्र संशयः ॥ ६३
 नावश्यो यस्य लोकेऽस्मिन् ब्रह्मविष्णुसुरेष्वपि
 तदहं दृष्ट्वांस्तत्र आश्चर्यमिदमुत्तमम् ॥ ६४
 शुक्लमम्बरं नान्यत्तुल्यमधिकं हि वा ।
 यत्तच्छूलमिति ख्यातं सर्वलोकेषु शूलिनः ॥
 दारयेयां महीं कृत्स्नां शोषयेद्वा महादधिम् ।
 संहरेद्वा जगत्कृत्स्नं विष्टुष्टं शूलपाणिना ६६
 यौघनाभो हतो येन मान्धाता सबलः पुरा
 चक्रयतीं महातेजाखिलोकविजयी नृपः ॥ ६७
 महाबलो महावीर्यः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
 करस्त्रेनैव गोविन्द लघनस्येह रक्षसः ॥ ६८
 तच्छूलमवितिक्ष्णाग्रं सुभीमं लोमहर्षणम् ।
 त्रिशिखां मुकुटं कृत्वा तर्जमानमिव स्थितम्
 विध्वंसं सार्चयं कृष्णं फालसूर्यमिवोदितम् ।
 सर्पहस्तमनिर्देश्यं पाशहस्तमिवान्तकम् ७०
 दृष्टवानस्मि गोविन्द तदस्त्रं रुद्रसन्निधौ ।
 परशुस्तीक्ष्णधारश्च दत्तो रामस्य यः पुरा ७१

तमेव इति मेपादीन् व्याप्य स्थित इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ भूताना-
 मिति कर्मणि षष्ठी ॥ ४६ ॥ शुक्लध्वजं शुद्धप्रमज्जम् ॥ ५१ ॥
 अत्राणि अष्टादशभुजस्यानि तावन्नेत्रायुधानि तेषां मध्ये

धनुःशरे शूलशरौ वरुणश्च कण्ठोक्ताः । यद्व्याघ्रसत्त्वम-
 पाशांशुश्चमरुग्दद्यात्त्रिभिर्निपाततोमसुमलमुद्रादीनि
 ग्यासंभवं प्रत्यान्तरतोऽवगम्यानि ॥ ५५ ॥

महादेवेन तुष्टेन क्षत्रियाणां स्वयंकरः ।
 कार्त्तवीर्यो हतो येन चक्रवर्ती महामृधे ॥ ७२
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता ।
 जामदग्नयेन गोविन्द रामेणाह्निष्कर्मणा ७३
 दीप्तधारः सुरौद्रास्यः सर्पकण्ठाग्रधिष्ठितः ।
 अभवच्छूलिनोऽभ्याशो दीप्तवन्दिशतोपमः ॥
 असंख्येयानि चास्त्राणि
 तस्य दिव्यानि धीमतः ।
 प्राधान्यतो मयैतानि
 कीर्तितानि त्वयानघ ॥ ७४
 सव्यदेशे तु देवस्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 दिव्यं विमानमास्थाय हंसयुक्तं मनोजयम् ॥
 वामपार्श्वगतश्चापि तथा नारायणः स्थितः ।
 वैनतेयं समारुह्य शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ७५
 स्कन्दो भूयुरमास्थाय स्थितो देव्याः समीपतः
 शक्तिघण्टे समादाय द्वितीय इव पाथकः ॥
 पुरस्ताद्वैव देवस्य नन्दि पश्याम्यवस्थितम् ।
 शूलं विष्टम् तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शङ्करम् ७६
 स्वायंभुवाद्या मनवो भृग्वाद्या ऋषयस्तथा ।
 शक्राद्या देवताश्चैव सर्वे एव समभ्ययुः ॥ ८०
 सर्वभूतगणाश्चैव मातरो विविधाः स्थिताः ।
 तेषामिवायं महात्मानं परिवाय समंततः ८१
 असृष्टवन्निविधैः स्तोत्रैर्महादेवं सुरास्तदा ।
 ब्रह्मा भयं तदाऽस्तौ पीडयन्तरमुदीरयन् ॥ ८२
 उपेष्टसाम्राज्यं च देवेश जगौ नारायणस्तदा ८३
 गृणन्ब्रह्म परं शक्रः शतरुद्रियमुत्तमम् ।
 ब्रह्मा नारायणश्चैव देवराजश्च कौशिकः ८४
 अशोभन्त महात्मानस्त्रयस्त्रय इयाग्रयः ।
 तेषां मध्यगतो देवो रराज भगवाच्छिवः ८५
 शरद्वस्त्रविनिर्मुक्तः परिधिस्तु इवांशुमान् ।
 अयुतानि च चन्द्रार्कानपश्यं दिवि केशव ८६
 ततोऽहमस्तुर्व देवं विश्वस्य जगतः पतिम् ।
 उपमन्युरवाच ।
 नैमा देवाधिदेवाय महादेवाय ते नमः ८७
 शक्ररूपाय शक्राय शक्रवेषधराय च ।
 नमस्ते वज्रहस्ताय पिङ्गलायारुणाय च ॥ ८८
 पिनाकपाणय नित्यं शङ्खशूलधराय च ।
 नमस्ते कृष्णवासाय कृष्णकुञ्जितमूर्धजे ॥ ८९

रघुनाथेष्टे सामनी ॥ ८२ ॥ शङ्खं कर्म दिवापहितो घ्नाना-
 दिधर्मः ॥ ९१ ॥ मित्रिणाय मिश्रितमालाय ॥ ९५ ॥
 आधिवानेन पुण्यादिवासान्वासितन्या मुनासनेप्रतिपत्तिज्ञानं

कृष्णाजिनोत्तरीयाय कृष्णाष्टमिरताय च ।
 शुक्लवर्णाय शुक्लाय शुक्लाम्बरधराय च ॥ ९०
 शुक्लमस्मावलिप्ताय शुक्लकर्मरताय च ।
 नमोऽस्तु रक्तवर्णाय रक्ताम्बरधराय च ॥ ९१
 रक्तध्वजपताकाय रक्तस्रगनुलेपिने ।
 नमोऽस्तु पीतवर्णाय पीताम्बरधराय च ॥ ९२
 नमोऽस्तुच्छिद्रतच्छत्राय किरीटवरधारिणे ।
 अर्धहारार्धत्रयूर अर्धकुण्डलकर्णिने ॥ ९३
 नमः पवनवगाय नमो देवाय वै नमः ।
 सुरेन्द्राय मुनीन्द्राय महेन्द्राय नमोऽस्तु ते ९४
 नमः पद्माधमालाय डण्डलैर्मिश्रिताय च ।
 अर्धचन्द्रनलिताय अर्धस्रगनुलेपिने ॥ ९५
 नम आदित्यवक्त्राय आदित्यनयनाय च ।
 नम आदित्यवर्णाय आदित्यप्रतिमाय च ९६
 नमः सोमाय सौम्याय सौम्यवक्त्रधराय
 सौम्यरूपाय मुख्याय सौम्यवर्णाधिभूषिणे ॥
 नमः इयमाय गौराय अर्धपीतार्धपाण्डवे ।
 नारीनरेश्वरीनाय स्त्रीपुंसाय नमोऽस्तु ते ॥ ९८
 नमो वृषभवाहाय गजेन्द्रगमनाय च ।
 दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यागमनाय च ॥ ९९
 नमोऽस्तु गणगीताय गणवृन्दरताय च ।
 गणानुयातमागाय गणनित्यव्रताय च ॥ १००
 नमः श्वेताश्रवणाय संख्यारागप्रभाय च ।
 अनुदिष्टाभिधानाय स्वरूपाय नमोऽस्तु ते ॥ १
 नमो रक्ताग्रवासाय रक्तस्रग्धराय च ।
 रक्तमालाविचित्राय रक्ताम्बरधराय च ॥ २
 मणिभूषितमूर्धाय नमश्चन्द्रार्धभूषिणे ।
 विचित्रमणिमूर्धाय कुसुमाष्टधराय च ॥ ३
 नमोऽग्निमुखनेत्राय सहस्रशशिलोचने ।
 अशिरूपाय कान्ताय नमोऽस्तु गहनाय च ॥ ४
 खंचराय नमस्तुभ्यं गोचराभिरताय च ।
 भूचराय भुवनाय अनन्ताय शिवाय च ॥ ५
 नमो दिग्वाससे नित्यमधिवाससुधाससे ।
 नमो जगन्निवासाय प्रतिपत्तिसुखाय च ॥ ६
 नित्यमुद्रदमुकुटे महाकेशूरधारिणे ।
 सर्पकण्ठोपहाराय विचित्राभरणाय च ॥ ७
 नमस्त्रिनेत्रनेत्राय सहस्रशतलोचने ।
 स्त्रीपुंसाय नपुंसाय नमः सांख्याय योगिने ८

सुरं च तदुमात्मने ॥ ६ ॥ मुकुटे मुद्राय ॥ ७ ॥ त्रीणि
 नेत्राणीव नेत्राणि लोकप्राप्तनिर्वाहकानि धर्मचन्द्रसूर्यो-
 स्थानि नेत्राणि यस्य तस्मै त्रिनेत्रनेत्राय लोचने लोचनाय ८

शंयोरभिस्रवन्ताय अधर्षाय नमो नमः ।
 नमः सर्वातिनाशाय नमः शोकहाराय च ९
 नमो मेघनिनादाय बहुमायाधराय च ।
 वीजक्षेत्राभिपालाय स्त्रपाराय नमो नमः १०
 नमः सुरासुरेशाय विश्वेशाय नमो नमः ।
 नमः पवनवेगाय नमः पवनरूपिणे ११
 नमः काञ्चनमालाय गिरिमालाय वै नमः ।
 नमः सुरारिमालाय चण्डवेगाय वै नमः १२
 ब्रह्मशिरोपहर्ताय महिषनाय वै नमः ।
 नमः स्त्रीरूपधाराय यक्षधिध्वंसनाय च १३
 नमस्त्रिपुरहर्ताय यक्षधिध्वंसनाय च ।
 नमः कामाक्ष्यनाशाय कालदण्डधराय च १४
 नमस्कन्दविशालाय ब्रह्मदण्डाय वै नमः ।
 नमो भवाय शर्पाय विश्वरूपायै च नमः १५
 ईशानाय भवघ्नाय नमोऽस्त्वं बन्धकघातिने ।
 नमो धिवाय मायाय चित्स्याचित्थाय वै नमः
 त्वं नो गतिश्च श्रेष्ठश्च त्वमेव हृदयं तथा ।
 त्वं ब्रह्मा सर्वदेवानां रुद्राणां नीललोहितः १७
 आत्मा च सवभूतानां सांख्ये पुरुष उच्यते ।
 ऋषयस्त्वं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः
 गृहस्थस्त्वमाश्रमिणामीश्वराणां महेश्वरः ।
 कुबेरः सर्वयक्षाणां कर्तृनां विष्णुरुच्यते १९
 पर्वतानां भवान्मेरुर्नक्षत्राणां च चन्द्रमा ।
 घनिसृस्त्वमृषीणां च ब्रह्माणां सूर्य उच्यते २०
 कारण्याणां पशूनां च सिंहस्त्वं परमेश्वरः ।
 ब्राह्म्याणां गोवृषश्चासि भयोलोकप्रपूजितः
 वादित्यानां भवान्विष्णुर्वसूनां चैव पावकः ।
 पक्षिणां वैनतेयस्त्वमनन्तो भुजगेषु च ॥ २२
 सामवेदश्च वेदानां यजुषां शतद्रियम् ।
 सनत्कुमारो योगानां सांख्यानां कपिलो ह्यसि
 शक्रोऽसि मरुतां देव पितॄणां हव्यवाडसि ।
 ब्रह्मलोकश्च लोकानां गर्तानां मोक्ष उच्यसे २४
 क्षीरोदःसागराणां च शैलानां हिमवान्गिरिः
 वर्णाणां ब्राह्मणश्चासि विप्राणां दीक्षितो द्विजः
 वादिस्त्वमसि लोकानां संहर्ता काल एव च
 यथान्यदपि लोके वै सर्वतेजोधिकं स्मृतम् ॥

तत्सर्वं भगवानेव इति मे निश्चिता मतिः ।
 नमस्ते भगवन् देव नमस्ते भक्तवत्सल ॥ २७
 योगेश्वर नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसंभव ।
 प्रसीद मम भक्तस्य दीनस्य कृपणस्य च ॥ २८
 जनैश्वर्येण युक्तस्य गतिमेव सनातन ।
 यथापराधं कृतवानह्मात्वा परमेश्वर ॥ २९
 मद्भक्त इति देवेश तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ।
 मोहितश्चास्मि देवेश त्वया रूपविपर्ययात् ३०
 नाहर्ष्यं ते न मया दत्तं पादं चापि महेश्वर ।
 एवं स्तुत्वाऽहमीशानं पादमर्ह्यं च भक्तिः ३१
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा सर्वं तस्मै न्यवेदयम् ।
 ततः शीतांबुसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विता ३२
 पुष्पवृष्टिः शुभा तात पपात मम मूर्धनि ।
 दुन्दुभिश्च तदा दिव्यस्ताडितो देवकिङ्करः ।
 धवौ च मारुतः पुण्यः शुचिगन्धः सुजायहः ॥
 ततः प्रीतो महादेवः सपत्नीको वृषध्वजः ।
 अग्रवीजदशांस्तत्र हर्षयन्निघ्न मां तदा ॥ ३४
 पश्यध्वं त्रिदशाः सर्वे उपमन्योर्महात्मनः ।
 मायि भक्तिं परां नित्यमेकभावादधस्थिताम् ३५
 एवमुक्तास्तदा कृष्ण सुरास्ते शूलपाणिना ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥
 भगवन् देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते ।
 लभतां सर्वकामेभ्यः फलं त्वत्तो द्विजोत्तमः ॥
 एवमुक्तस्ततः शर्वः सुरैर्ब्रह्मादिभिस्तथा ।
 आह मां भगवानीशः प्रहसन्निव शङ्करः ॥ ३८

भगवानुवाच ।

वत्सोपमन्यो तृष्टाऽस्मि पश्य मां मुनिपुङ्गव
 दृढभक्तोऽसि धिप्रयं मया जिज्ञासितो ह्यसि
 अनया चैव भक्त्या ते
 अत्यर्थं प्रीतिमानहम् ।
 तस्मात्सर्वान् ददाम्यद्य
 कामांस्तद्य यद्येष्टितान् ॥ ४०
 एवमुक्तस्य चैवाथ महादेवेन धीमता ।
 हर्षादधूष्यधत्तन्त रोमहर्षस्त्वजायत ॥ ४१
 अद्भवं च तदा देवं हर्षमद्भया गिरा ।
 जानुभ्यामवर्णां गत्वा प्रणम्य च पुनः पुनः ॥

शंयोरभिस्रवन्ताय देवतायाः अभिस्रवन्ताय प्रसाद-
 रूपाय ॥ ९ ॥ ह्यशराय औणादिकः स्वैस्तारान् ह्ये-
 स्त्वर्यः ॥ १० ॥ गिरिमालाय गिरौ श्रीडापराय ॥ १२ ॥
 हर्ताय हर्षे ॥ १४ ॥ मायाय मायाविने ॥ १६ ॥

गतिः प्रार्थ्य स्थानं श्रेष्ठः पूज्यतमः ब्रह्मादिस्त्वं विभूतिर्वि-
 तेषामिष्यक्तिस्थानम् ॥ १७ ॥ कामेभ्यः कामान् काम्य-
 मानान् अर्थांन् ॥ ३७ ॥

त्वाद्दशेन हि देवानां त्वाघनीयः समागमः ।
ब्रह्मण्येनानृशंसेन श्रद्धाधनेन चाप्युत ॥ ७६
जप्यं ॥ तं प्रदास्यामि येन द्रक्ष्यसि शंकरम् ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

अमुचं तमहं ब्रह्मन् त्वत्प्रसादान्महामुने ७७
द्रक्ष्ये दितिजसंधानां मर्दनं त्रिदशेश्वरम् ।
एवं कथयतस्तस्य महादेवाधितां कथाम् ७८
दिनान्यष्टौ ततो जग्मुर्मुहूर्तेमिव भारत ।
दिनेऽष्टमे तु धिमेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ॥
वंडी मुंडी कुशी चोरी घृताको मेखली कृतः
मासमेकं फलाहारो द्वितीयं सलिलाशनः ८०
तृतीयं च चतुर्थं च पंचमं चामिलाशनः ।
एकपादेन तिष्ठंश्च ऊर्ध्वबाहुरतन्द्रितः ॥ ८१
तेजः सूर्यसहस्रस्य अपश्यं दिवि भारत ।
तस्य मध्यगतं चापि तेजसः पाण्डुनन्दन ॥ ८२
इन्द्रायुधपिनद्धाङ्गं विष्णुमालागवाक्षकम् ।
नीलशैलचयप्रणयं बलाकाभूषिताम्बरम् ॥ ८३
तत्र स्थितश्च भगवान् देव्या सह महाद्युतिः ।
तपसा तेजसा कान्त्या धीमत्या सह भार्यया
रराज भगवांस्तत्र देव्या सह गहेश्वरः ।
सोमेन सहितः सूर्या यथा मेघस्थितस्तथा ॥ ८५
संहृष्टरोमा कौन्तेय विस्मयोत्फुल्लोचनः ।
अपश्यं देवसंधानां गतिमार्तिहर् हरम् ॥ ८६

किरीटिनं गदग्निरं शूलपाणिं

व्याघ्राजिनं जटिलं दण्डपाणिम् ।

पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं

शुभाङ्गदं व्यालयज्ञोपवीतम् ८७

दिव्यां मालामुरसाऽनेकवर्णां

समुद्दहन्तं गुल्फदेशावलम्बाम् ।

चन्द्रं यथा परिविष्टं ससन्ध्यं

धर्पात्यये तद्दृश्यमेतन् ॥ ८८

प्रमथानां गणैश्चीव

समन्तात्परिवारितम् ।

शरदोव सुदुष्प्रेथं
परिविष्टं दिवाकरम् ॥ ८९

एकादशशतान्येवं

रुद्राणां वृषबाहनम् ।

अस्तुवं नियतात्मानं

कर्मभिः शुभकर्मिणम् ॥ ९०

आदित्या वसवः साध्या

विश्वेदेवास्तथाऽश्विनौ ।

विश्वामिस्तुतिभिर्देवं

विश्वदेवं समस्तुयम् ॥ ९१

शतक्रतुश्च भगवान् विष्णुश्चादितिनन्दनौ ।

ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरयन्ति भवान्तिके ॥ ९२

योगीश्वराः सुवहो योगदं पितरं गुरुम् ।

ब्रह्मर्षयश्च ससुतास्तथा देवर्षयश्च वै ॥ ९३

पृथिवी चान्तारिक्षं च

नक्षत्राणि ब्रह्मास्तथा ।

मासार्धमासा ऋतवो

रात्रिः संवत्सराः क्षणाः ॥ ९४

मुहूर्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः ।

दिव्या राजन्नमस्यन्ति विद्याः सत्यविवदस्तथा

सनत्कुमारो देवाश्च इतिहासास्तथैव च ।

मरीचिरङ्गिरा अग्निः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥

मनवः सप्त सोमश्च अथवां सवृहस्पतिः ।

भृगुर्देवः कश्यपश्च यक्षिष्ठः काश्यप एव च ९७

छन्दांसि दीक्षा यज्ञाश्च

दक्षिणाः पावको हविः ।

यज्ञोपगानि द्रव्याणि

मूर्तिमन्ति युधिष्ठिर ॥ ९८

प्रजानां पालकाः सर्वे संरितः पद्मना नगाः

देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सक्त्यकाः ॥

सहस्राणि मुनीनां च अयुतान्यर्षुदानि च ।

नमस्यन्ति प्रभुं शान्तं पर्वताः सागरा दिशः

गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोविदाः ।

दिव्यतालपु गायन्तः स्तुवन्ति भयमद्भुतम् ९

तेजो वर्णयति इन्द्रेति । यस्य तेजसो मध्येऽनेकानि ईदधन्ति
विष्णोर् नीलमेघाः श्वेतमेघाश्च पर्वतबलाकाकारा आसन्ति
सादृशं चित्ररूपं तेज इत्यर्थः ॥ ८३ ॥ रराजोतिः । नीले
तेजसि तोमपूर्णप्रभौ भवानीशेनरौ प्रतिमान इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

परिविष्टं परिवेषन्तम् ॥ ८८ ॥ विश्वामिः । ब्रह्मपत्न्येन
स्तुतिषु कृत्स्नस्तुतिः, इतरा तु एकदेशस्तुतिरित्यर्थः
विश्वदेवं सर्वेश्वरम् ॥ ९१ ॥ पृथिव्यादयोऽत्र मूर्ति-
मन्तो ज्ञेयाः ॥ ९४ ॥

विद्याधरा दानवाश्च गुह्यका राक्षसास्तथा ।
 सर्वाणि चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च
 नमस्यन्ति महाराज वाह्यतः कर्मभिर्विभुम् २
 पुरस्ताद्विष्टितः शर्वो ममासीन्नृदशेध्वरः ।
 पुरस्ताद्विष्टितं दृष्ट्वा ममेशानं च मारुत ॥ ३
 सप्रजापतिशक्रान्तं जगन्मामभ्युदैसत ।
 ईक्षितुं च महादेवं न मे शक्तिरभूत्तदा ॥ ४
 ततो मामब्रवीद्देवः पश्य कृष्ण वदस्व च ।
 त्वया ह्याराधितश्चाहं शतशोऽयं सहस्रशः ५
 त्वत्समो नास्ति मे कश्चि-
 त्त्रिषु लोकेषु वै भियः ।
 शिरसा वन्दिते देवे
 देवीं प्रीता हुमा तदा ।
 ततोऽहमयं स्थाणुं
 स्तुतं ब्रह्मादिभिः सुरैः ॥ ६
 कृष्ण उवाच ।
 नमोऽस्तु ते शाश्वत सर्वयोने
 ब्रह्माविपे त्वामृषयो वदन्ति ।
 तपश्च सत्यं च रजस्तमश्च
 त्वामेव सायं च वदन्ति सन्तः ॥ ७
 त्वं वै ब्रह्मा च रुद्रश्च
 वरुणोऽग्निर्मनुर्मयः ।
 धाता त्वष्टा धिधाता च
 त्वं प्रभुः सर्वतोमुखः ॥ ८
 त्वत्तो जातानि भूतानि
 स्थावराणि चराणि च ।

त्वया सृष्टमिदं कृत्वा
 त्रैलोक्यं संचराचरम् ॥ ९
 यानीन्द्रियाणीह मनश्च कृत्वा
 ये वायवः सप्त तथैव चाग्नयः ।
 य देवसंस्थास्तव देवताश्च
 तस्मात्परं त्वामृषयो वदन्ति ॥ १०
 वेदाश्च यज्ञाः सोमश्च दक्षिणा पावको हविः
 यज्ञोपगं च यत्किञ्चिद्भगवांस्तदसंशयम् ॥ ११
 इष्टं दत्तमधीतं च
 व्रतानि नियमाश्च ये ।
 न्होः कीर्तिः श्रीर्द्युतिस्तुष्टिः
 सिद्धिश्चैव तदपणी ॥ १२
 कामः क्रोधो भयं लोभो
 मदः स्तम्भोऽयं मत्सरः ।
 आधयो ह्याधयश्चैव
 भगवंस्तनयस्तथ ॥ १३
 कृतिर्विकारः प्रणयः प्रधानं बीजमव्ययम् ।
 मनसः परमा योनिः प्रभावश्चापि शाश्वतः ॥
 अव्यक्तः पावनोऽचिन्त्यः सहस्रांशुर्हिरण्यमयः
 आदिर्गणानां सर्वेषां भवान्यै जीविताश्रयः ॥
 महानात्मा मतिर्ब्रह्मा
 विभ्वः शम्भुः स्वयंभुधः ।
 बुद्धिः प्रशोपलब्धिश्च
 संचित्तस्यातिर्द्युतिः स्मृतिः ॥

वायवोऽग्निरापो मनु सर्वयोनिः ब्रह्मणो वेदस्तपि-
 न्यः तदा विस्तेन्द्रियाणामेवम्यम् ॥ ७ ॥ धाता
 दधरः त्वष्टा रूपनिर्माता विधाता कर्माधर्मस्यं कर्म
 ॥ ८ ॥ स्थावराणि चिरकालस्थायीनि महदादीनि
 चराणि त्पुण्यभूतानीति अराचरं लोकप्रसिद्धम् ॥ ९ ॥
 वाग्वः पञ्चगानाः गन्तामयः गाह्यपायदक्षिणाग्न्याहवनीय-
 गन्धार्गगाध्या पञ्च धेताः इमानः पटः सौविष्टः सप्तमः ।
 यदा गात्रादयः अवद्राणः अंगिरस ये भुवनादीन् गन्धा-
 नान् लोकांश्च धारयन्ति असव आदित्यगर्दिग्योनीं वि एते-
 मरेऽयं य देवगन्धाः देवे मृत्युमग्निं गन्धा गन्धातिर्देवा
 नैतानि । अग्निदेवाः मृत्विजोऽग्नि देवाः तन्मय एतेषां मृ-
 दाणां परं कषाणामेव च स्थावरीनां तेषां अणुषो
 यदग्निः ॥ १० ॥ मृत्युमग्निश्च देवता आदिर्गन्धो-

पर्व ब्रह्मणोऽपि ॥ ११ ॥ सिद्धिर्योगसिद्धिः तदपणी
 तस्य त्वत्सम्पत्स्य प्रापिका ॥ १२ ॥ कृतिः क्रिया विकारस्त-
 फलभूतो हर्षादिः प्रणयस्तदभावः प्रधीयतेऽस्मिन्तरामिति
 प्रधानं वाचनादीन् अज्ञानं तदेवाव्ययं मनसो योनिश्च । अज्ञ-
 मयः नामय मन इति भूतवशापि मनोयोनिर्गन्ध उपर-
 मकत्वमात्रेण ॥ १३ ॥ मुख्यमिति पातुं-परमेति योनि-
 विरोधं प्रभावः स्वयं शाश्वतः अव्ययः ॥ १४ ॥ हिर-
 ण्यः चिरयोजनीयः गर्भेण गन्धायन इति गन्धान्तरानि
 अव्ययत्वादीनि तन्नामादिः जीविताश्रयः नदीगुप्तगुप्तजी-
 वस्य प्राण्यं स्थानम् ॥ १५ ॥ महानिति महदाद्येव-
 द्वाभिः पर्यायपदैः वेदे महानात्मा भवानेव विभाव्यते
 विभाव्यते वेदार्थेन्द्रिः एतेः अग्नेर्गन्धा वेदादृष्ट्या मोहं
 गन्तव्यं अज्ञानं निदण्डेति निरागं नामयि ॥ १६ ॥

पर्यायवाचकैः शब्दै-
महानात्मा विभाव्यते ।
त्वां बुद्ध्या ब्राह्मणो वेदा-
त्प्रमोहं विनियच्छति । १७

हृदयं सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वमृषिस्तुतः ।
सर्वतः पाणिपादस्त्वं सर्वतोक्षिशिरोमुखः ॥
सर्वतः श्रुतिमोहोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ।
फलं त्वमसि तिम्रांशोर्निमेषादिषु कर्मसु १९
त्वं वै प्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि संश्रितः ।
अणिमा महिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः

त्वयि बुद्धिर्मतिलोकाः
प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये ।
ध्यानिनो नित्ययोगाश्च
सत्यसत्त्वा जितेन्द्रियाः ॥ २१
यस्त्वां ध्रुवं वेदयते गुहाशयं
प्रभुं पुराणं पुरुषं च विप्रहृन् ।
हिरण्यं बुद्धिमतं परां गतिं
स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति २२
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि पङ्क्तं त्वां च मूर्तितः
प्रधानविधियोगस्यस्त्वामेष विशते बुधः २३
एवमुक्ते मया पार्थ भवे चार्तिविनाशने ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मेघवाहनपर्वण्यने
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

चराचरं जगत्सर्वं सिंहनादं तदाऽकरोत् २४
तं विप्रसंघाश्च सुरासुराश्च
नागाः पिशाचाः पितरो धयांसि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे
महर्षयश्चैव तदा प्रणमुः ॥ २५
मम मूर्ध्नि च दिव्यानां
कुसुमानां सुगन्धिनाम् ।
राशयो निपतन्ति स्म
चायुश्च सुसुखोऽयौ ॥ २६
निरीक्ष्य भगवान् देवीं
ह्रमां मां च जगद्धितः ।
शतक्रतुं चाभिधीक्ष्य
स्वयं मामाह शङ्करः ॥ २७
विदुः कृष्ण परां भक्ति-
मस्मासु तव शत्रुहृन् ।
क्रियतामात्मनः श्रेयः
प्रीतिर्हि त्वयि मे परा ॥ २८
वृणीध्वाष्ट्री धरान् कृष्ण
दाताऽस्मि तव सत्तम ।
ब्रूहि यादवशार्दूल
यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥ ४२९

हृदयं हृदयस्यः क्षेत्रं महाभूतादि धृतं तज्ज्ञस्तत्प्रकाशकः
ऋषिभिर्मैत्रैः स्तुतः स्तुतिमेवाह-सर्वत इति ॥ १७ ॥
तिम्रांशोः कर्मसु फलं स्वर्गपुण्यं च त्वमसि ॥ १९ ॥ तिम्रां-
शोः प्रभार्चिः अणिमा दुर्लभ्यसन्मात्रम् । महिमा त्रिविध-
परिच्छेदशून्यं सत्तामात्रं अत्र प्रकृत्यर्थो दुर्लभ्यत्वादिः प्रत्य-
यार्थः सत्तेति विवेकः ॥ २० ॥ सत्यसत्त्वाः सत्यसत्त्व्याः
२१ य इति। वेदयते जानाति शक्त्या शिष्यान् आप्यतीति
वा विप्रहं विशिष्टानुभवस्यं निष्कलशमिमात्रमित्यर्थः ॥ २२ ॥
विदित्वा उपास्य सप्तसूक्ष्माणि महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि पङ्क्तं
'सर्वशता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रतः नित्यमनुसंशोक्तः अनं-
तशक्तिश्च विभोर्विभुत्वाः पञ्चाहुरंगानि महेश्वरस्य' इति अंग-

पदक्रमेण, प्रधानं वित्तत्वं तस्य आत्माभिमतत्वेन नित्यं
गृहीतस्य द्रव्यकत्वेनाशतस्य शपनं विधिः रात्त्वत्वं पुरुषात्
भित्तत्वेन ज्ञानं तत्प्रसादादृशो योगो वृत्तिनिरोधस्तत्रस्य-
खन्मात्रनिष्ठत्वां निष्कलं विशते आरोहकमेव योगी भूत्या-
दीनि महद्वानि तत्त्वानि जित्वा जयसाधनं धीस्तत्त्वमप्या-
त्मनः द्रव्यकत्वेन शक्त्या प्रत्यक् तात्वमात्रनिष्ठो मिलीने सत्त्वे
परं ब्रह्म संशय इत्यर्थः ॥ २३ ॥ मेघवाहन इन्द्रस्मी महादेवः
तस्य माहात्म्यप्रतिपादकं पर्व मेघवाहनपर्वं तत्रायमध्यायः ।
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
मावदं चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कृष्ण उवाच ।

मूर्ध्ना निपत्य नियतस्तेजःसन्निचये ततः ।
परमं हर्षमागत्य भगवन्तमधामुवम् ॥ १

धर्मं दृढत्वं युधि शत्रुघातं
यशस्तथाऽऽयं परमं वलं च ।
योगप्रियत्वं तव सन्निकर्षं

वृणे सुतानां च शतं शतानि ॥ २

पथमस्तिवति तद्वाक्यं मयोक्तः ग्राहं शङ्करः ।
ततो मां जगतो माता धारिणी सर्वपावनी ३
उवाचोमा प्रणिहिता शर्षाणी तपसां निधिः
दत्तो भगवता पुत्रः साम्बो नाम तवानघ ॥ ४
मत्तोप्यष्टौ वरानिष्टान् गृह्णन् त्वं वदामि ते
प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पाण्डुनन्दन ५

द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं
शतं सुतानां परमं च भोगम् ।

कुले प्रीतिं मातुस्तश्च प्रसादं
शमप्रार्तिं प्रवृणे चापि दाक्ष्यम् ॥ ६
उभोवाच ।

एवं भविष्यत्वमप्रभाय
नाहं मृषा जातु वदे कदाचित् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मेघवाहनपर्वोत्थाने
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

मार्यासहस्राणि च षोडशीव
तासु मियत्वं च तथाऽक्षयं च ॥ ७

प्रीतिं चाभ्यांवान्धवानां सकाशा-
द्वदामि तेऽहं वपुषः काम्यतां च ।

भोक्ष्यन्ते वै सप्तर्षि वै शतानि
गृहे तुभ्यमतिथीनां च नित्यम् ॥ ८
वासुदेव उवाच

एवं दत्त्वां वरान् देवो
मम देवी च भारत ।

अन्तर्हितः क्षणे तस्मिन्
सगणो भीमपूर्यज ॥ ९

एतदत्यद्भुतं पूर्वं ब्राह्मणायातितेजसे ।
उपमन्यवे मया कृत्स्नं व्याख्यातं पार्थिवोत्तम
नमस्कृत्या तु स ग्राह देवदेवाय सुमत ॥ १०
उपमन्युरुवाच ।

नास्ति शर्वसमो देवो
नास्ति शर्वसमा गतिः ।

नास्ति शर्वसमो दाने
नास्ति शर्वसमो रणे ॥ ११

उपमन्युरुवाच ।

अपिरासीत्कृते तात तण्डिरित्येव विश्रुतः
दशवर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना ॥ १

भाराधितोऽभूद्भक्तेन तस्योदकं निशामय ।
स दृष्टवान्महादेवमस्त्रीपीथं स्तथैर्धिमुम् ॥ २

मूर्ध्नि । सन्नियमे स्थितमिति शेषः ॥ १ ॥ योगेन स-
हितं प्रियत्वं इति द्वौ वरौ ॥ २ ॥ धारिणीं योविका ॥ ३ ॥
एवं भविष्यतीति प्रार्थितान्वरानभ्यनुनाय स्वयं भवानो व-
राहकं ददानि तन्नामप्रभावेति संबोधनेनैको वरः सृजितः ।
नाहं मृषा जातु वदे इति स्वमपि मृषा मा वदेति द्वितीयः ।
षोडशगृह्यमार्या इति तृतीयः । तासु प्रियात्वांति चतुर्थेन
पूर्वोक्तासर्वप्रियत्वादन्यः अश्वयं धनधान्यादीत्यर्षादिति

पञ्चमः ॥ ७ ॥ अन्यत् त्रयं स्पष्टार्थं एवं च उपक्रमस्यानां
षोडशाश्वानां वचनमुपपद्यते ॥ ८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु-
शासनपर्वणि नैलकण्ठ्ये मारुतभावदीपे पञ्चदशोऽध्यायः १५

अहपिरिति । अयमध्यायो यत्पूर्वमुपमन्युना कृष्णं प्र-
त्युक्तं जप्यं तु ते प्रदास्यामीति तत् जप्यं शिवसहस्रनाम-
स्तोत्रं दिव्यधुपमन्युमुत्तेन तदुपोद्घातार्थमारभ्यते समाधिना
ध्यानयोगेन ॥ १ ॥ उदकं फलोदयम् ॥ २ ॥

इति तण्डिस्तपोयोगात्परमात्मानमव्ययम् ।
 चिन्तयित्वा महात्मानमिदमाह सुविस्मितः
 यं पठन्ति सदा सांख्याश्चिन्तयन्ति च योगिनः
 परं प्रधानं पुरुषमधिष्ठातारमीश्वरम् ॥ ४
 उत्पत्तौ च विनाशे च कारणं यं विदुर्बुधाः ।
 देवास्तुमुनीनां च परं यस्मान्न विद्यते ॥ ५
 अजं तमहमीशानमनादिनिधनं प्रभुम् ।
 अत्यन्तसुखिनं देवमनघं शरणं ब्रजे ॥ ६
 एवं ह्युत्तरेय तदा ददर्श तपसां निधिम् ।
 तमव्ययमनौपम्यमचिन्त्यं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ७
 निष्कलं सकलं ब्रह्म निर्गुणं गुणगोचरम् ।
 योगिनां परमानन्दमक्षरं मोक्षसंक्षितम् ॥ ८
 मनोरिन्द्राग्निमरुतां विश्वस्य ब्रह्मणो गतिम् ।
 अप्राह्यमचलं शुद्धं बुद्धिब्रालं मनोमयम् ॥ ९
 दुर्विज्ञेयमसंख्येयं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।
 योनिं विश्वस्य जगतस्तमसः परतः परम् १०
 यः प्राणघन्तमात्मानं ज्योतिर्जायस्विते मनः
 तं देवं दर्शनाकांक्षी बहून्वर्षणान्मृषिः ।
 तपस्युग्रे स्थितो भूत्वा दृष्ट्वा तुष्टाय चेश्वरम् ११

तण्डिदुवाच ।

पवित्राणां पवित्रस्त्वं गतिर्गतिमतां वर ॥
 अत्युग्रं तेजसां तेजस्तपसां परमं तपः ।
 विश्वासुहिरण्याक्षपुरुहूतनमस्कृत ॥ १३
 भूरिकल्याणद विभो परं सत्यं नमोऽस्तु ते ।
 जातीमरणमीरूणां यतीनां यततां विभो १४
 निर्घाणद सहस्रांशो नमस्तेऽस्तु सुखाश्रय ।
 ब्रह्मा शतक्रतुर्यिष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ॥ १५
 न विदुस्त्वां तु तत्त्वेन कुतो वेत्स्यामहे वयम्
 त्वत्तः प्रवर्तते सर्वं त्वायि सर्वं प्रतिष्ठितम् १६
 कालाख्यः पुरुषाख्यश्च ब्रह्माख्यश्च त्वमेव हि ।
 तनयस्ते स्मृतास्तिस्रः पुराणज्ञैः सूर्यारिभिः १७
 अधिपौरुषमध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ।
 अधिलोकाधिधिज्ञानमधियहस्त्वमेव हि १८
 त्वां विदित्वात्मदेहस्य दुर्विदं दैवतैरपि ।
 धिद्वांसो यान्ति निर्मुक्ताः परं भावमनामयम्
 अनिच्छतस्तस्य विभो जन्ममृत्युनेकतः ।
 द्वारं तु स्वर्गमोक्षानामाक्षेता त्वं ददासि च २०

इदं वक्ष्यमाणप्रकरणे ॥ ३ ॥ यं पठतीत्यादि श्लोकत्रयं
 ध्यानबलात्किंवा दृष्टं तदुच्चारणस्य फलमाह—एवमिति ।
 अन्योच्येतेः श्लोकैः स्तुबन्वक्ष्यमाणरूपमीश्वरं पश्यतीति
 भावः । शाश्वतं शाश्वतं ध्रुवं कृतस्यम् ॥ ७ ॥ निष्कल-
 त्वादेभ्योऽख्यानं निर्गुणत्वादि अक्षरं अविनाशि ॥ ८ ॥
 मनोमयं मनसो धर्मैः कर्तृत्वादिभिर्वर्तीकृतं जलचैव प्रवृत्तं
 ॥ ९ ॥ य इति तार्थः श्लोकः । यो देव आत्मानं प्राणवतं
 जीवरूपिणं कृत्वा तत्र आश्रितो जीवे मनोरूपं ज्योतिर्भूत्वा
 जीवस्थितं बभूव तं देवं दृष्ट्वा तुष्टावेति संकथः ॥ ११ ॥
 पवित्राणां पावनानां गंगादीनामपि पावनम् ॥ १२ ॥
 तेजसां चक्षुरादीनामपि तेजःप्रकाशकम् ॥ १३ ॥
 भूरिकल्याणं मोक्षस्तत्प्रदं परं सत्यं अत्यन्तं अभाष्यम्
 ॥ १४ ॥ तिरुस्तनवः कालाया एव ब्रह्माविष्णु रुद्रा वा
 ॥ १५ ॥ अधीति । अत्र सप्तभिरधिपौरुषादिसंहिताभिः
 कृत्स्नं देवमुपादेयं च त्वमेवेति कथ्यते—तथा हि पुरुर्यः
 शिरःपाण्यादिमान् देहस्तमधिकृत्य प्रवृत्तं विज्ञानं
 अधिपौरुषं तत्र च माता पूर्वस्य पितोतरस्य प्रजा
 रन्धिः । प्रजननं सन्धानमिति श्रुतौ क्षेत्रबीजरूपाभ्यां
 मातापितृभ्यां सकाशादन्योन्यमिमुनीभावेन निमित्तेन
 संकुररूपा प्रजा जायते एवं प्रकृतिपुरुषाभ्यां जगदिति
 तत्र मिथुनीभावस्याभावेन ब्रह्मचर्येण प्रजावज्जगत्तद्यत

इति पुत्रहृत्सोर्विवेकमिच्छता उपस्यनिग्रहः कर्तव्य इति
 विधीयते । एवं अध्यात्मं आत्मानं देहे अपरा हनुः
 पूर्वस्य उत्तरा हनुत्तरस्यं वाक्सन्धिः जिह्वा सन्धानमिति
 श्रुतौ जिह्वानिग्रहेण तूष्णींभावोऽपि पूर्वोक्तविवेकार्यं
 विधीयते अन्यथा वागादीन् प्रवर्तयतो विवेको न संपद्य-
 तेऽपि तु संसार एवानवच्छिन्नोऽनुत्तन्यते इति एताः संहिता
 वेदितव्याः । तथा अधिभूताधिदैवतं भूतानां देहाकारम्भ-
 कार्णां देवतानां प्राणचक्षुराद्यधिष्ठात्रीणां भूतदेवतानां वा-
 न्योन्याश्रयेण मिथुनीभावेनावस्थानं संसारः तन्मूलं च अ-
 धिलोकाधिधिज्ञानं लोकव्यत इति लोको भूतमात्रा दशशब्दा-
 दयो विधयाः । विज्ञानं प्रज्ञामात्राः दश धोत्रादीनोदियाणि
 ज्ञानकरणानि उभयेषां मिथुनीभावो यदि भूतमात्रा न
 स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युर्नैव प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः
 स्युर्न हान्यनरतो रूपं किञ्चन सिध्यतीति श्रुतिप्रसिद्धः । तत्र
 ब्रह्मचर्यपूर्वकं वायादिनिग्रहे किमभावे जीवजगदणोर्भेद-
 त्वनामधिभूताधिदेवानामनुत्पत्तेरपि यशो घटनाशे घटाकाश-
 महाकाशयोसि तयोः संगतिरकरेण एकीभावबलशो यशो
 मोक्षोपरनामा सिध्यति । एतत्सर्वं त्वमेवेति श्लोकार्थः ॥ १८ ॥
 तव त्वां अनिच्छन्ः शत्रुमिति क्षेपः । जन्म मृत्युश्च अनेकतो
 अनन्तः पुनः पुनर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

त्वं वै स्वर्गश्च मोक्षश्च कामः क्रोधस्तथमेव च
सत्त्वं रजस्तमश्चैव अधश्चोर्ध्वं त्वमेव हि २१
ब्रह्मा भवश्च विष्णुश्च स्कन्देन्द्रो सचिता यमः
चरुणेन्द्र मनुर्धाता विधाता त्वं धनेश्वरः २२
भूर्वायुः सलिलाग्निश्च
खं वायुर्द्धिः स्थितिर्मतिः
कर्म सत्यानृतं चोमे

त्वमेवास्ति च नास्ति च ॥ २३

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च प्रकृतिभ्यः परं ध्रुवम् ।
विश्वाविश्वपरो भावश्चित्वाचित्यस्त्यमेव हि
यच्चैतत्परमं ब्रह्म यच्च तत्परमं पदम् ।
या गतिः सांख्ययोगानां स भवाञ्छात्रसंशयः
नूनमय कृतार्थाः स्म नूनं प्राप्ताः सतां गतिम्
यां गतिं प्रार्थयन्तीह ज्ञाननिर्मलबुद्धयः ॥ २६
अहो मूढाः स्म सुधिरमिमं कालमचेतसा ।
यन्न विद्मः परं देवं शाश्वतं ये विदुर्बुधाः २७
सेयमांसादिता साक्षात्तत्त्वैर्जन्मभिर्मया ।
भक्तानुग्रहकृद्देवो यं शाखाऽमृतमधुते ॥ २८
देवासुरमुनीनां ॥ यच्च गुह्यं सनातनम् ।
गुहायां निहितं ब्रह्म बुधैरेव मुनेरपि ॥ २९
स एष भगवान् देवः सर्वकृत्सर्वतोमुखः ।
सर्वात्मा सर्वदर्शी च सर्वगः सर्ववेदिता ३०
देहकृद्देहभृद्देही देहभुग्देहिनां गतिः ।
प्राणकृत्प्राणभृत्प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः
अध्यात्मगतिरिष्टानां ध्यायिनामात्मवेदिनाम्
अपुनर्मयकामानां यां गतिः सोऽयमीश्वरः ३२

अयं च सर्वभूतानां शुभाशुभगतिप्रदः ।
अयं च जन्ममरणे विदध्यात्सर्वजन्तुषु ।
अयं संसिद्धिकामानां या गतिः सोऽयमीश्वरः
भूराद्यान्सर्वभुवनानुत्पाद्य सद्बिचौकसः ।
दधाति देवस्तनुभिरष्टाभिर्यो विभर्ति च ३४
अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
अस्मिन् प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ३५
अयं स सत्यकामानां सत्यलोकः परं सताम् ।
अपवगन्ध मुक्तानां कैवल्यं चात्मवेदिनाम् ३६
अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्गुहायां गोपितः प्रभुः ।
देवासुरमनुष्याणां प्रकाशो भवेदिति ॥ ३७
तं त्वां देवासुरनपास्तत्वेन न धिबुर्मधम् ।
मोहिताः खड्गवेनेष हृदिस्वेनाप्रकाशिना ३८
ये खैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविताः ।
तेषामेवात्मनाऽऽत्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ३९
यं ज्ञात्वा न पुनर्जन्म मरणं चापि विद्यते ।
यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं न विद्यते ४०
यं लब्ध्वा परमं लामं नाधिकं मन्यते बुधः ।
यां सुखमां परमां प्राप्तिं गच्छन्नत्ययमक्षयम् ४१
यं सांख्या गुणतत्त्वज्ञाः
सांख्यशास्त्रविशारदाः ।
सूक्ष्मज्ञानतराः सूक्ष्मं
ज्ञात्वा मुच्यन्ति बन्धनैः ॥ ४२
यं च वेदविदो वेद्यं वेदान्ते च प्रतिष्ठितम् ।
प्राणायामपरा नित्यं यं विशन्ति जपन्ति च ॥

अस्ति च नास्ति चेति रज्जुमुज्ज्वलं प्रतीतितोऽस्ति त्वतो
नास्ति तादृशं जगत्कारणमज्ञानमुच्यते ॥ २२ ॥ विश्वाविश्वपरः
कार्यकारणान्यामन्यः भावः सतामात्रस्य चिन्त्याचित्यस्य
चित्त्यः सोपाधिकस्येव आविन्त्यो निरुपाधिकेन ॥ २३ ॥
अचेतसा अज्ञानेन यत्परं देवं न विद्मः अतो मूढाः स्मः
॥ २७ ॥ देहहृत् यज्ञादिः देहभृत् देहभोपकोऽजादिः देही
जीवः देहभृत् देहसर्वा प्राणो लिङ्गादीरं तस्यानादित्वेऽपि
तत्कर्मत्वं तदाविर्भावानिमित्तत्वं दृष्टिच्छिन्त्यायेन मुख्यं वा
शेयम् ॥ २९ ॥ अष्टाभिः भूम्यभुवन्दिवायुर्व्योममूर्त्येवन्त्यवमा-
नात्प्राणिः ॥ ३४ ॥ अयमिति । तत्त्वं अर्थभित्तिर वेदो-
र्ध्वं कर्मफलं स्वर्गः सता ऊर्ध्वतया परं स्वर्लोकादुपरि मह-
र्लोकादि अगर्गः क्षममुक्तिस्थानं ब्रह्मलोकाद्वयं मुक्तानां वि-
देहाद्यानां योगिविशेषाणां कैवल्यं सुखा मुक्तिः ॥ ३६ ॥
अप्रायां गात्रे गोपितः सन्न देहमाह-देवेति । उक्तोऽपि भूरा-

हो माभूदिति भग्यन्तरेण निरूपितः ब्रह्मपैर्मन्त्राद्याख्यातुभिः
तथाहि-वत्वारि श्येति मन्त्रो यास्केन यशपतया, पतञ्जलिना
शब्दपरतया, गौतमेन तदस्थेश्वरपरतया च व्याख्यातः । वस्तु-
तस्तत्त्वध्यात्मपरोस्तीति स्पष्टम् ॥ ३७ ॥ अनेन अहंकारेण अ-
प्रकाशिना जडेन जडानुत्पत्त्याप्यस्य चित्तद्रुणे त्वयैव प्र-
काशः सता च भवतीति भावः । तथा च मेघवर्णः—अयं
रोचयद्देहो रुचानोऽयं वासयद्युतेन पूर्णरिति । अयं आत्मा
रोचयत् प्रकाशयति अहवः अप्रकाशान् अहंकारादीन् रुचा-
नः स्वयंप्रकाशमानः अयं आत्मा पूर्वाः अहमादिदृष्ट्यानि
विशेषतः पृथक् विविक्तत्वा अनेन स्वतत्तया वासयत्
आच्छादयति अज्ञानप्येवान् स्वतत्तयैव सतायतः करोति
रज्जुवि सर्पादीनिर्नि मेघप्रदानामर्थः ॥ ३८ ॥ गच्छन्
गच्छति तं बुधः ॥ ४१ ॥ सूक्ष्मं लिङ्गं ज्ञानेन तरन्ति
आविक्रम्य गच्छन्ति ते सूक्ष्मज्ञानतराः । सूक्ष्माज्ञानेति पाठे
प्रहति तीर्त्वा गता इत्यर्थः । सूक्ष्मं पुरुषम् ॥ ४२ ॥

ओंकाररथमारुह्य ते विद्वान्ति महेश्वरम् ।
 अयं स देवयानानामादित्यो द्वारमुच्यते ॥४४॥
 अयं च पितृयानानां चंद्रमा द्वारमुच्यते ।
 एष काष्ठा दिशश्चैव संघत्सरयुगादि च ॥४५॥
 दिव्यादित्यः परो लाभ अयने दक्षिणोत्तरे ।
 एनं प्रजापतिः पूर्वमारारुह्य बहुभिः स्तवैः ४६
 प्रजार्थं वरयामास नीललोहितसंक्षितम् ।
 ऋग्भिर्यमनुशासन्ति तत्त्वे कर्मणि बहुधाः ॥
 यजुर्मिर्यत्रिधा येयं जुह्वत्यध्वर्यधोऽध्वरे ।
 सामभिर्यं च गायन्ति सामगाः शुक्रबुधयः ॥
 ऋतं सत्यं परं ब्रह्म स्तुवन्त्याथवेणा द्विजाः ।
 यज्ञस्य परमा योनिः पतिश्चायं परः स्मृतः ॥
 राश्यहःश्रोत्रनयनः पक्षमासशिरोभुजः ।
 ऋतुधीर्यस्तपोधैर्यो ह्यदृशुहोरुपादवान् ॥५०॥
 मृत्युर्यमो हुताश्वश्च कालः संहारवेगवान् ।
 कालस्य परमा योनिः कालश्चायं सनातनः ॥
 चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ ब्रह्माश्च सह घायुना ।
 ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव भुवनाः सप्त एव च ॥ ५२
 प्रधानं महदव्यक्तं विशोपान्तं सर्वकृत्म् ।
 ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तं भूतादि सदसश्च यत् ॥५३॥
 अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यः परः ।
 अस्य देवस्य यद्भागं कृत्स्नं संपरिचरते ॥ ५४
 एतत्परममानन्दं यत्तच्छाश्वतमेव च ।
 एषा गतिर्विरक्तानामेव भावः परः सताम् ५५
 एतत्पदमनुद्विगमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
 शास्त्रवेदाङ्गविदुषामेतद्व्याप्तं परं पदम् ॥ ५६
 इयं सा परमा काष्ठा इयं सा परमा कला ।
 इयं सा परमा सिद्धिरियं सा परमा गतिः ५७

इयं सा परमा शान्तिरियं सा निर्वृतिः परा ॥
 यं प्राप्य कृतकृत्याः स्म इत्यग्र्यन्त योगिनः
 इयं तृप्तिरियं सिद्धिरियं श्रुतिरियं स्मृतिः ।
 अध्यात्मगतिरिष्टानां विदुषां प्राप्तिरव्यया ५९
 यजतां कामयानानां मत्सर्विपुलदक्षिणैः ।
 या गतियं ज्ञशीलानां सा गतिस्त्वं न संशयः
 सम्यक् योगजपैः शान्तिनियमैर्देहतापनैः ।
 तप्यतां या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥
 कर्मन्यासकृतानां च विरक्तानां ततस्ततः ।
 या गतिर्ब्रह्मसदने सा गतिस्त्वं सनातन ६२
 अपुनर्भवकामानां वैराग्ये वर्ततां च या ।
 प्रकृतीनां लयानां च सा गतिस्त्वं सनातन ॥
 ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाध्या निरंजना ।
 कैवल्या या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥

वेदशास्त्रपुराणोक्ताः

पञ्चैता गतयः स्मृताः ।

त्यत्प्रसादादि लभ्यन्ते

न लभ्यन्तेऽन्यथा विभो ॥ ६५

इति तण्डितपोराशिस्तुष्टावेशानमात्मना ।

जगौ च परमं ब्रह्म यत्पुरा लोककृजगौ ६६

उपमन्त्रुरुवान् ।

एवं स्तुतो महादेवस्तण्डिना ब्रह्मवादिना ।

उवाच भगवान् देव उमया सहितः प्रभुः ॥६७॥

ब्रह्मा शतकृतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ।

न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच तं शिवः

श्रीमगघानुवाच ।

अक्षयश्चाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।

यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥

दिव्यो लाभ ऐन्द्र भद्रिभ्यो लाभः सार्वभौमत्वम् ॥ ४६ ॥
 अनुसन्तति पाठः स्वच्छः । तत्त्वे अनुरोपिते स्वे विषये
 कथयन्ति ॥४७॥ त्रिधा पाकयज्ञत्रये श्रौतस्मार्त्तध्यानयज्ञै-
 रित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ऋतं यज्ञः सत्यं तत्फलं योनिः अदास-
 ते ॥४९॥ यज्ञपतेः श्रोत्रादिभावेन राश्यादीनि निस्समयति-
 रातीति ॥५०॥ कालस्य योनिमेवाह चन्द्रेति ॥ ५२ ॥ सत्
 भूम्यम्बुतेजांसि असत् वाय्वाकाशौ ॥५३॥ अष्टौ भूमिरापोऽ-
 नलो वायुः स मनो बुद्धिरहंकारश्च परः मायावी अस्य माया-
 विनः भागं अंशं कृत्स्नं प्रपद्यताम् ॥५४॥ एतमात्परमं आ-
 नन्दमयादीश्वरादपि परं शुद्धं आनन्दं आनन्दमात्रं तदेव शा-
 श्वते तेन पूर्वेषामशाश्वतत्वं दर्शितम् ॥५५॥ ध्यानं परं पदं पद-
 प्रापम् ५६ ॥ तेति सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुतिप्रसिद्धा

अनु ० ४

॥ ५७ ॥ निर्वृतिः सुखम् ॥५८॥ श्रुतिरिति श्रोत्रादिजगत्याऽ-
 नुभूतिः श्रुतानां योगिनां अध्यात्मगतिः प्रत्यक्षप्राप्त्यस्या
 गतिः विदुषां अहं महात्मासीति जानतां अव्यया अपुनराव-
 र्तिनी प्राप्तिः ॥ ५९ ॥ परमा गतिमपरमां गतिपूर्विका
 व्याचष्टे-यजतामिति । यज्ञशीलानां गतिः स्वर्गादिलोकः
 ॥६०॥ योगजपादिपराणां तपसिनां नक्षत्रलोकाख्या परमा
 भास्वती गतिर्द्वितीया ॥६१॥ संन्यासिना ब्रह्मलोकः पुन-
 राश्रुतिरस्या गतिस्तृतीया ॥६२॥ प्रकृतीनां ये लयमभ्यस्यंति
 तेषां दहरादिरूपकारणब्रह्मोपासकानां अपुनराश्रुतिरस्या गति-
 चतुर्थी ॥६३॥ ज्ञानेति । निष्कलत्रद्विधा मोक्षाख्या या
 गतिः सा अनाम्य पूर्वाणु गतयोऽनात्मभूता इति भावः
 ॥ ६४ ॥ ततः ब्रह्मादयस्त्वां न विदुषिति वाचयता ॥६८॥

श्रुषीणामभिगम्यश्च सूत्रकर्ता सुतस्तव ।
मत्प्रसादाद्विजयेष्ट भविष्यति न संशयः ७०
कं वा कामं ददाम्यद्य हृदि यद्वत्स कांक्षसे ।
प्राज्ञलिः स उवाचेदं त्वयि भक्तिर्ददाऽस्तु मे
उपमन्युरुवाच ।

पतान् दत्त्वा वरान्देवो वन्द्यमानः सुरर्षिभिः
स्तूयमानश्च विबुधैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७२
अन्तर्हिते भगवति स्नानुगे यादवेभ्यः ।

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मेघवाहनपर्वोदघ्याने
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वासुदेव उवाच ।

ततः स प्रयतो भूत्वा मम तात युधिष्ठिर ।
प्राज्ञलिः प्राह विप्रर्षिर्नामसंग्रहमादितः ॥ १
उपमन्युरुवाच ।

ब्रह्मप्रोक्तेऽपि प्रोक्तिर्वेदवेदाङ्गसम्भवैः ।
सर्वलोकेषु विख्यातं स्तुत्यं स्तोम्यामि नामभिः
महद्भिर्विहितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वार्थसाधकैः ।
श्रुषिणा तण्डिना भक्त्या कृतेर्वेदकृतात्मना ॥
ययोक्तैः साधुभिः प्यातैर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः
प्रवरं प्रथमं स्वार्थं सर्वभूतहितं द्रुमम् ॥ ४
श्रुतैः सर्वत्र जगति ब्रह्मलोकावतारितैः ।
सत्यैस्तत्परमं ब्रह्म ब्रह्मप्रोक्तं सनातनम् ॥ ५
वश्ये यदुकुलश्रेष्ठ शृणुष्ववाहितो मम ।
वरयैर्न भवं देवं भक्तस्त्वं परमेभ्यम् ॥ ६
तेन ते धावयिष्यामि यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ।
न शक्यं विस्तरात्कृत्स्नं वक्तुं सर्वस्य केनचित् ७
शुक्तेनापि विभूतीनामपि वर्णशतैरपि ।
यस्यादिर्मध्यमन्तं च हरिरपि न गम्यते ॥ ८

कस्तस्य शक्नुयाद्वक्तुं गुणान्कात्स्न्येन माघव
किं तु देवस्य महान् संक्षिप्तार्थपदाक्षरम् ॥ ९
शक्तिश्चरितं वश्ये प्रसादात्तस्य धीमतः ।
अप्राप्य तु ततोऽनुष्ठां न शक्यः स्मृतुमीश्वरः
यदा तेनाभ्यनुज्ञातः स्तुतो वै स तदा मया ।
अनादिनिधनस्याहं जगद्योनेर्महात्मनः ॥ ११
नास्त्रां कश्चित्समुद्देशं वक्ष्याम्यव्यक्तयोनितः ।
वरदस्य वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः ॥ १२
शृणु नास्त्रां च यं कृष्ण यदुक्तं पद्यायोनितम् ।
दशनामसहस्राणि यस्याहं प्रपितामहः ॥ १३
तानि निर्मथ्य मतसा दध्मो घृतमिवोद्धृतम् ।
गिरेः सारं यथा हेम पुष्पसारं यथा मधु ॥ १४
घृतात्सारं यथा मण्डनपैतृत्सारमुद्धृतम् ।
सर्वपापापहमिदं चतुर्वेदसमन्वितम् ॥ १५
प्रयत्नेनाधिगन्तव्यं धार्यं च प्रयतात्मना ।
माङ्गल्यं पौष्टिकं चैव रक्षोघ्नं पावनं महत् ॥ १६
इदं भक्ताय दातव्यं ब्रह्मघानात्तिकाय च ।
नाथदधानरूपाय नास्तिकायाजितात्मने ॥ १७

१७

सूत्रकर्ता तांदिन इति यजुर्वेदे शाखाविशेषस्तत्र कल्पसूत्र-
कर्ता ॥ ७० ॥ प्रथितानि मया तुभ्यं येषां मध्ये एकं
उपदिष्टं तानि सर्वाणि त्वं शृणु सिद्धये मोक्षान्तसकलप्राप्तये
॥ ७४ ॥ देवेशो ब्रह्मा यानि नामानि महात्मने पुरा प्राह
शृणानि तानिमानि नामानि देवप्रसादात्तैः प्राह मयामिति
शेषः ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीने
भारतमानन्देने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

तत इति ॥ ११ ॥ सलैस्त्वर्थैः वेदे कृतात्मना दत्तचितेन
कृतेः वेदाख्यकृतेः ॥ १३ ॥ ययोक्तैरिति स्तुत्यं सिंहावलोक-
नन्यायेन विनिश्चितं प्रथममित्यर्थेन ॥ ४ ॥ श्रुतेरिति ब्रह्म-
प्रोक्तेः वेदोक्तेः ॥ ५ ॥ वश्ये प्रार्थम् उपमन्यो भव एतं
मयात्मकमीश्वरं लभ्युम् ॥ ६ ॥ तेन विधिना ॥ ७ ॥ युक्तेन
सकलेन ॥ ८ ॥ योनिः योनेः ब्रह्म इति शेषः ॥ १२ ॥

सर्वात्मा सर्वविख्यातः सर्वः सर्वकरो भवः
जटो चर्मो शिखंडी च सर्वो गः सर्वभावनः ।
हरश्च हरिणाक्षश्च सर्वभूतहरः प्रभुः ॥ ३२
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वतो ध्रुवः ।

८-सर्वात्मा स्रग्भनेनेति सर्वः सर्वात्मा चेति
सर्वात्मा व्यापकः प्रत्यग्रूपः प्राणसुम्नाप्रस्थान्तरात्मैत्यर्थः ।
सर्वनिष्ठेत्यादिना सर्वभूतत्वं निपात्यते आप्नोति सर्वं
भोग्यं स्वार्थत्वेन समते आदत्ते स्वाकरोति अति मुक्ते
अतः सततमेकत्वेण वर्तते इति च आत्मा तथा
च स्थितिः—

‘यथाप्राप्तिं यदादत्ते यथासि विपयानयम् ।

यथास्य सन्ततो भावस्तस्मादहमेति गीयते’ ॥

इति ।

९-सर्वविख्यातः सर्वत्र देहे काले च सर्वेषां
प्राणिनां वा विख्यातः प्रत्यक्त्वेन प्रसिद्धः ।

१०-सर्वः व्यापकः ‘सर्वं समाप्नोति ततोऽसि सर्वः’
इति भगवद्बचनात् ।

११-सर्वं करोतीति सर्वकरोः विश्वस्य कर्ता एतेन
नामद्वयेन उपादानत्वं निमित्तत्वं चोक्तम् ।

१२-अत एव भवत्यस्मादनन्यापेकाद्विश्वमिति भव-
त्यस्मिन्प्रत्यय इति वा भवः सर्वस्योत्पत्तिप्रलयस्थानं
‘करोत्य’ (पा. १.१.५०) इत्यप् भवति अस्तीति सत्तायां-
भ्रूयतेः पचायच् सत्तामात्रस्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

१३-जटो जटग्रस्तपतिऽस्मात्पचायचि वेशनां से-
वातो जटा तद्वात् ।

१४-चर्मो चर्म व्याप्य गजस्य वा कृतिस्तद्वात् ।

१५-शिखंडी मयूरादिखावत् जटासंनिवेशोपरि
इतो जटामुच्छ्रयः शिखण्डस्तद्वात् ।

१६-सर्वं जगद्गं अवयवभूतं यस्य सः सर्वांगः
विराडित्यर्थः ।

१७-सर्वभावनः विश्वकर्मा ।

१८-हरः हरति सर्वं संहृतीति हरः हृतेः
पचायच् ।

१९-हरिणाक्षः कृमेष्टः ।

२०-वर्मानि भूतानि हृतीति सर्वभूतहरः हृते-
रनुपमनेऽनित्यच् ।

२१-प्रभुः प्रवर्धेन मत्वे प्राप्नोति विश्वं भोग्यते-
नेति गर्भोदा पूर्वंनु इः ॥ ३२ ॥

२२-प्रवृत्तिः प्रवर्धेन पूर्वंभूतत्वा वर्धनं प्राप्तिः ।

२३-निवृत्तिः निवृत्तपञ्चा वर्तनम् । निवृत्तिः
निपात्यन् न वर्तनेऽस्मात् प्रियां दिवः ।

श्मशानवासी भगवान् स्रचरो गोचरोऽर्दनः ३३
अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः ।
उन्मत्तवेपप्रच्छन्नः सर्वलोकप्रजापतिः ॥ ३४

२४-यतन्ते विषयग्रहणाय स्वयं प्रवर्तन्ते तानि
यजानि इन्द्रियाणि यती प्रयन्तेऽस्मात् पचायच् ।
निष्ठोतानि यतानि येन सः नियतः तपस्वीत्यर्थः ।

२५-शाश्वतः स्रधद्रवः नित्य इत्यर्थः ।

२६-ध्रुवः अचलः ।

२७-श्मशानवासी श्मानः शवाः मृत्जीवाः-
चेतेऽस्मिन् पुनस्त्यानवर्जितं शयनं कुर्वन्त्यस्मिन्निति श्म-
शानं वाराणसीं तत्र बल्लुं शीलमस्य स श्मशानवासी ।
श्रवदाहस्यले तु श्मशानशब्दो गौणः । नहि तत् मृत्तानां
देहानां देहिनां वा मृच्छस्मीभूतानां यातनावधानां वा
मुपसिवादिभ्रान्तिस्थानं देहानां जडत्वेन विभ्रान्त्यनर्हत्वात्
देहिनां शरीरान्तरप्राप्तेः विभ्रान्त्यभावात् वाराणसीं
मृत्तान् न पुनः संसरन्तीति सहस्रशः प्रमाणान्यस्मत्कृते
अविमुक्तनिराकृतिसारे द्रष्टव्यानि ।

२८-भगवान्

ऐश्वर्यस्य समप्रत्य शानस्य यशसः प्रियः ।

वैराग्यस्य च धर्मस्य यष्मां भग इतिज्ञाना ॥

इति स्मृतानि भगानि विद्यन्तेऽस्मिन्निति भगवान् ।

२९-स्रचरः शार्दाकाशचारी ।

‘दहरोऽस्मिन्तराकाशस्तस्मिन्दत्तस्रदन्वेष्टव्यं शम्भु-
राकाशमर्थः’ इति धृतिप्रसिद्धः । चरेटः ।

३०-गोचरः गोपु इन्द्रियेषु विषयतया चरतीति
वा गोभेः करणैर्वा चरति विषयात् भुक्त इति वा गोचरः ।
सर्वात्मसात्सर्वेन्द्रियगम्यः इन्द्रियद्वारा विषयमुगिति वाऽर्थः ॥

३१-अर्दयति जनं पापिनं पीडयति कालान्तकरूपे-
णेति अर्दनः । नन्यादित्युः ॥ ३३ ॥

३२-अभिवाद्यः सर्वेषां नमस्कार्यः सुखो वा ।

३३-महत् मृत्पयदिकं कर्मात्येति महाकर्मा ।

३४-तप एव त्वं तद्वात् तपस्वी ।

३५-भूतानि खादीनि भावयति संस्त्रयमात्रेण
यज्जीति भूतभावनः ।

३६-उन्मत्तवेपप्रच्छन्नः उन्मत्तवेपेण दिव्या-
मस्त्रादिरूपेण प्रच्छन्नो दुर्भेद्यः ।

३७-लोकः स्थानानि प्रज्ञानत्र निरसन्धेतना-
सर्वात्मा लोकप्रजानां पतिः स्वामी [सर्वलोकप्रजा-
पतिः] ।

महारूपो महाकायो वृषरूपो महायशः ।
महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः ३५
लोकपालोऽतर्हि तात्मा प्रसादो ह्यगर्दभिः ।
पवित्रं च महान्धैव नियमो नियमाश्रितः ॥३६॥
सर्वकर्मा स्वयंभूत आदिरादिकरो निधिः ।

सहस्राक्षो विशालाक्षः सोमो नक्षत्रसाधकः
चन्द्रः सूर्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्घरः ।
अत्रिरज्या नमस्कृता मृगवाणार्पणोऽनघः ३८
महातपा घोरतपा अदीनो दीनसाधकः ।

३८—महत् अवच्छिद्यं रूपमस्य सः महारूपः ।
३९—महान् कायः स्थूलं सूक्ष्मं वैश्वं यस्य सः
महाकायः ।
४०—वृषो धर्मस्तद्वृषो वृषरूपः ।
४१—महत्त्वं तपश्च महायशः 'तस्य नाम
महद्यशः' इति श्रुतेः परमेश्वरः ।
४२—महात्मा महामनाः ।
४३—सर्वाणि भूतानि आत्मा मनः संकल्पमात्रं
यस्य स सर्वभूतात्मा सर्वक्षणमात्रत्वात्सर्वस्य ।
४४—विश्वं रूपमस्य विश्वस्मिन् रूप्यते प्रकटी
भवतीति वा विश्वरूपः ।
४५—महाहनुः महाबलौ विश्वात्मसमर्थे हनु अपरो-
क्षे मुखकले यस्य स महाहनुः ॥ ३५ ॥
४६—लोकपालः इन्द्रादिरूपः ।
४७—अन्तर्हि तात्मा अविद्याकल्पितेन अहंकार-
दिना तिरोहिताखण्डकरस्त्वभावः संपणव रज्जुः ।
४८—प्रसादः अभिरतिरानन्द इति यावत् ।
४९—ह्यगर्दभिः ह्यं अर्थं गर्दभौ च स्वयोनि-
स्त्वेन आपसते ता अश्वगर्दभ्यः अश्वतर्ग्यः ताः रथस्य बह-
न्त्येनमिति ह्यगर्दभिः । विज्रन्तात्कर्तारि किम् तत इन्
गृह्यमाद्यर्थः । ह्यो वा एष यदभिः । अथतरीर्येनाग्नि-
राजिमधावदिति ध्रुतिभ्यां अभिरुनी देवोऽथतरीर्यवाहन
इति गम्यते ।
५०—पवित्रं पवेरिव पवेः संसारवज्रपातात्रायत इति
पवित्रम् ।
५१—अत एव महान् पूज्यः ।
५२—नियमः शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायवैश्वर्याधिधा-
नाख्येनियमैः प्राप्यते इति नियमः ।
५३—[नियमाश्रितः] नियमैस्तैरेव आश्रितः नारा-
यणप्रणिगम्यैरिह रूपेण नियमानामाश्रयभूत इत्यर्थः ॥३६॥
५४—सर्वकर्मा सकलसिद्धिप्राप्त्यर्थं विश्वकर्मा ।
५५—स्वयंभूतः निस्सिद्धः ।
५६—अत एव आदिः सर्वस्याद्यमः ।
५७—आदिकरः हिरण्यगर्भस्तथा । 'स वै शरीरी
प्रथमः' इति श्रुतेस्तस्यादित्वम् ।
५८—निधिः प्रपञ्चतादिरूपोऽज्ञाद्यैश्वर्य इत्यर्थः ।

५९—सहस्राक्षः अनन्तकरवरणादिमान् 'सर्वतः
पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिसिरोमुखम्' इत्यादिशास्त्रात् देवेन्द्रो
वा सर्वस्य तदभिन्नत्वात् मदीवेदं सर्वमित्यादिभूतेः ।
६०—विशालानि अतीतादिप्रकाशकत्वेन विपुला-
न्यक्षानि इन्द्रियाणि यस्य सः विशालाक्षः ।
६१—सोमः चन्द्रः क्तास्यं याज्ञेयं हविर्वा यत्पुरुषेण
हविषेति तस्यैव हविष्वुददर्शनात् ।
६२—नक्षत्रसाधकः सुहृता वा एतानि ज्योतींषि
यक्षन्नापीति ध्रुतेरकाशे दीप्यमानानि शरीराणि नक्षत्राणि
तेषां साधकः । इयादिकारिणां सोमलोके दिग्गदीर-
तामस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥
६३—चन्द्रः ।
६४—सूर्यः ।
६५—शनिः ।
६६—केतुः च प्रसिद्धः ।
६७—चंद्राकौ गृह्णातीति ग्रहो एतुः ।
६८—ग्रहाणां पतिः [ग्रहपतिः] मृतत्वात् भंगलः ।
६९—घरौ वरणीयः पूज्यो बृहस्पतिः स एव शुक्रः ।
बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूवेति भैरवपत्नीयुधैर्वा शुक्रस्य बृहस्पत्य-
वतारत्वश्रवणात् ।
७०—अत्रिः अत्रिगोत्रापत्यत्वाद्बुधः तेन सर्वप्रह-
स्तरपीत्यर्थः ।
७१—अज्याः अत्रिपत्न्या अनसूयायाः नमस्कृता
दत्तदुर्वास्तोरूपेण तत्पुत्रत्वात् ।
७२—मृगवाणार्पणः मृगमधारीणि यज्ञे बाणं
अर्पयतीति तथा ।
७३—अनघः यज्ञत्रोऽपि निष्पापः मेजोयस्त्वात्सत्त-
न्त्वाच्च ॥ ३८ ॥
७४—महत् विश्वरूपेण तप आलोचनं यस्य स
महातपाः ॥ ऐश्वर्यं लोकानुग्रहा इति स ईशानोक्तान-
सृजतेति ध्रुतेः ।
७५—घोरं विश्वसंहारप्रथं तपो यत्प्रेति घोरतपाः
यो ह्येव प्रभवः स एवाप्यय इति ध्रुतेः ।
७६—अदीनः महामनाः सुप्रविचिभीषणादिभ्यः
प्रणतिमात्रेण राज्यप्रदः ।
७७—दीनसाधकः दीनानां शरणागतानां इष्ट-
साधकः ।

संवत्सरकरो मन्त्रः प्रमाणं परमं तपः ॥ ३९ ॥
योगी योज्यो महाबीजो महारेता महाबलः ।
सुवर्णरेताः सर्वज्ञः सुवीजो बीजवाहनः ॥ ४० ॥
दशबाहुस्त्वनिमिषो नीलकण्ठ उमापतिः ।

विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ४१ ॥
गणकर्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ।
मन्त्रवित्परमो मन्त्रः सर्वभाषकरो हरः ४२ ॥
कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान्

५८—संवत्सरस्य करः कर्ता [संवत्सरकरः] काल-
चक्रप्रवर्तको धृतादिज्योतिर्गणस्पः ।

५९—मन्त्रः मननाप्रायत इति प्रणवादिस्पः ।

६०—प्रमाणं वेदशास्त्रादिरूपः ।

६१—परमं तपः अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्म-
दर्शनमिति याज्ञवल्क्योक्तो धर्मः ॥ ३९ ॥

६२—योगी योगनिष्ठः ।

६३—योज्यः योगे ब्रह्मणि प्रविलापनीयः ।

६४—महाबीजः कारणस्यापि कारणम् ।

६५—महारेताः महत् जडावृत्तस्यापि अव्यक्तस्य
स्कृतिस्तत्ताप्रदं रेतः प्रसिर्बिबो यस्य स महारेताः ।

६६—अत एव महाबलः उत्कृष्टसामर्थ्यः ।

६७—सुवर्णरेताः

अप एव ससर्गेति तामु वैर्यमवास्तुजत्
तदधमभवदेवं सहस्रगुणमप्रममिति ।

स्वादात् हिरण्यमहाकण्ठशो वामिस्तेन सुवर्णरेता एव वा ।

६८—सर्वज्ञः मायावृत्त्या सर्वं जानन् सर्वथासौ
श्रेयति वा ।

६९—सुवीजः सुष्ठु अविचारी बीजभूतः सर्वकारणं
भवतीत्यर्थः ।

७०—बीजवाहनः बीजं अविद्याकामकर्मात्मकं
तदेव वाहनं इहलोकपरलोके संचारार्थं भवेति तथा
वर्णोक्तः—

‘आस्मान् रयिन् विदि वरारि रयमेव तु’ इति ।

शरीरसमयायकपरमिति सिद्धान्तः ॥ ४० ॥

९१—दशबाहुः सष्टम् ।

९२—अनिमिषः न हि दृष्टुर्दृष्टिपरितोषो वियतेऽ-
विनाशित्वादिति श्रुतेः क्षणमपि दृष्टोपहीनः ।

९३—नीलकण्ठः त्रैलोक्यसंहारक्षमस्य हालाहलस्य
कण्ठे धारणाशीलकण्ठः परमकारणिकः ।

९४—अत एव उमापतिः उमा हेमवतीति बेनोप-
निषत्प्रसिद्धा मद्रावेया उमा तस्याः पतिः प्रदाना पते
पार्वतीति ।

९५—दिशानि रूपाणि यस्माच्चायन्ते स विश्व-
रूपः ।

९६—स्वयं श्रेष्ठः स्वयं अनान्यनुक्तं श्रेष्ठत्वं प्रशस्य-
तमत्वं यस्य ॥ तथा ।

९७—बलवीरः बलेन सामर्थ्येन वीरो विकान्तः
त्रिपुरासनायनन्यसाध्यकर्मकर्ता ।

९८—अवलः निःसामर्थ्यः चेतनप्रयुक्तिं विना चल-
नाशमः गण्यते संख्यायत इति गणस्तत्त्वसमूहः पञ्चविंशति-
जडतत्त्वामेत्यर्थः । स्वयं तु पञ्चविंशः तत्त्वानि च सांख्य-
सप्तत्वां अव्यक्तं महान् अहंकारः पञ्चतन्मात्राणि एकादशो-
द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि पञ्चविंशो भोक्तेति ॥ ४१ ॥

९९—एकभूतस्यापि गणस्य कर्ता पतिर्नियन्ता चेति
गणकर्ता ।

१००—गणपतिः च उच्यते ।

इति प्रथमं शतम् ।

१०१—दिग्वासाः वास्तवाने सुमिपक्षीमोहनार्थं
वसन्त इति केयं वस्तुतस्तु दिशा अनन्तानामपि वास्त इव
वास अच्छादकः तथा च श्रुतिः ईशावास्यामेदं सर्वं यांति च
जगत्यां जगदिति । ईशा ईश्वरेणावास्यामाच्छादनीयमिति ।

२—कामः स्वरोऽभिलाषो वा तद्रूपः ।

३—मन्त्रान् श्रेष्ठान् पाठोऽर्थतत्त्व वेत्तीति वासैर्वि-
वेदनमत्येति वा मन्त्रवित् यस्य ज्ञानमयं तपः नावेद-
विन्मन्त्रे तं बुद्धीमति श्रुतिभ्याम् ।

४—परमो मन्त्रः आत्मतत्त्वालोचनस्यो विचारः ।

५—तस्य अप्यारोपापवादात्मकत्वात्तदनुगुणं नामद्वयं
सर्वभाषकरः जयकारणमित्यर्थः ।

६—हरः तत्प्रविलापनस्थानं सर्वभावनः हर इति च
पूर्वं कालरूपेण सर्वकहेत्वसंदर्भत्वे उक्ते इदानीं तत्तद्वैश्वेति
भेदः ॥ तथा हि चतुर्विधः प्रत्ययः प्राक्तनो ब्रह्मवसाने मह-
दन्ताना कार्याणा नाशः । दैनंदिनो ब्रह्मदिनावसाने
त्रैलोक्यनाशः । मित्योऽस्मादिदुगुप्तो धर्वाणारः । एते प्रत्य-
सर्वाज्ञा इति उत्पातिमन्तः आत्यन्तिकस्तु तत्त्वज्ञानेन स-
कारणस्य कार्यस्य नाशः पुनस्तत्त्वतिहीनो मोक्षस्य इति
साध्यासिद्धिः ॥ ४२ ॥

७—दशबाहुः शिरस्युक्ता बाह्वनामायुधान्याह कम-
डलुधरः ।

८—धन्वी घनुमान् ।

९—बाणहस्तः ।

११०—कपालवान् ब्रह्मणः शिरसिभूत्वा तत्कपालं
धारयतीत्यर्थः ।

अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी महान्
सुवहस्तः सुरूपश्च तेजस्तेजस्करो निधिः ।
उष्णीषी च सुवपश्च उदग्रो घिनतस्तथा ४४
दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतार्थः कृष्ण एव च ।
शृगालरूपः सिद्धार्थो मुण्डः सर्वशुभङ्करः ४५

११—अशनिर्वज्रं तद्वान् [अशनी] ।

१२—शतघ्नी शक्तिस्तद्वान् ।

१३—उभयत्र शोभादिभ्यश्चेति मत्वर्थाय इनिः खड्गी

१४—पट्टिशीः खड्गविशेषस्तद्वान् [पट्टिशी] ।

१५—आयुधं स्वस्य असाधारणं शक्तं तद्वान्

[आयुधी] शक्तित्वार्थः ।

१६—महान् पूज्यः ॥ ४३ ॥

१७—ह्रवो यज्ञपार्श्वं तद्वस्तः [सुवहस्तः] ।

१८—सुरूपः शोभनरूपः ।

१९—तेजः तेजस्वी ।

२०—तेजस्करो निधिः भक्तानां कान्तिप्रदो

निधिर्विष निधिरुच्येयः ।

२१—उष्णीषी शिरोवेष्टनवान् ।

२२—सुवपः ।

२३—उदग्रः ऊर्जितरूपः ।

२४—घिनतः विनयवान् ॥ ४४ ॥

२५—दीर्घः असुच्यः ।

२६—हरिकेशः हरय इन्द्रियाण्येव केशा इव केशा
रश्मयो यस्य ॥ हरिकेशः इन्द्रियद्वारा तत्तदर्थप्रकाशकर्ता
यदा हरिश्च कथं ईशश्च तेषां समाहारः त्रिमूर्तित्वार्थः ।

२७—शोभनश्चासौ तीर्थं च सुतार्थः महाशुभः । क्लेश-
कर्मविपाकाशयैरपरमृष्टः पुरुषविशेष ईशरस्तस्य वाचकः
प्रणवः स पुरुषामपि गुरुरिति पतञ्जलिस्मरणात् ।

२८—कृष्णः ।

कृपिर्भूवाचकः शब्दो गन्ध निर्गतिवाचकः ।

तयोर्वैयं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यादिधीयते ॥

इति श्रुतिरानन्दयन्मात्र इत्यर्थः । ब्रह्मोत्तरखण्डे वा
गोपशिखं प्रति महादेवेन त्वान्वये सप्तमोऽहं भविष्यामीति
वरदानान्महादेवस्यैवान्वयः कृष्ण इत्यवगमात् ।

२९—शृगालरूपः वाणिजाडवमानितं ब्राह्मणं प्रायो-
पविष्टं सान्निवशुमित्रेणैतद्वपुं धृतामिति मोक्षधर्मवृत्ताख्यायते
तेन शृगालरूप इन्द्रस्तदभिज्ञ इत्यर्थः ।

३०—सिद्धार्थः सिद्धा एव न ॥ साध्या अर्था अर्थ-
नीयाः पदार्था यस्य ।

३१—मुण्डः परिमृष्टः ।

३२—अत एव सर्वशुभङ्करः सर्वभूताभयप्रदः
॥ ४५ ॥

अजश्च बहुरूपश्च गन्धधारी कपर्दीपि ।

ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिङ्ग ऊर्ध्वशायी नभःस्थलः ॥

त्रिजटी चीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः ।

अहश्चरो नक्तंचरस्तिग्ममन्युः सुवर्चसः ॥ ४७

३३—अजः अजातः प्रह्लादिष्वजत्वं आपेक्षिकं देवे-
ष्वमरत्ववत्

‘द्विष्यगर्भः समवर्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
विष्णुरित्यापरममस्य विद्वान् जातो बृहन्नभिपति

सृतीयम्’ इति ब्रह्मविष्वादिषु जात इति विशेषणात् । अजात
इत्येनं कथिद्वीरुः प्रपद्यते रुद्र सती दक्षिणं मुखं तेन मां
पाहीति रुद्र एवाजातत्वदर्शनात् ।

३४—बहुरूपः सष्टम् ।

३५—गन्धधारी शृङ्गमकस्तुर्मादिसुरभिद्रव्यधर्ता ।

३६—कपर्दी कं जलं पिबतीति कपः कृतिः सौत्रो
धातुः सर्पायामिषयं चासौ कृत्स्न्यर्थेनश्ययोरिति बोधदेवः
अस्मात् भावे क्ति कर्तृ ऐश्वर्यं ददातीति रुद्रः कपधासौ
कृद्ध्येति समासः आहूतः कपर्दः महादेवस्य हि जडाजुदेन
स्वर्गात्पतन्ती गङ्गा प्रथमं पीता पश्चाद्भगीरथप्रार्थनया तस्या
निर्गमनसामर्थ्यं च दत्तमतः स कपर्दः तद्वान् महेश्वरः
कपर्दी ।

३७—ऊर्ध्वरेताः अविकृताप्रज्ञवर्गः ।

३८—तत्र हेतुः ऊर्ध्वलिङ्गः अधोलिङ्गो हि तैः
सिध्यति न तूर्ध्वलिङ्गः ।

३९—अत्रापि हेतुः ऊर्ध्वशायी उत्तानशयः ।

४०—एतेन नामप्रमेण उभया शिवो न प्रसन्नो न च
सृष्टः यतः अतश्च इत्यर्थेनैव दर्शितम् एवं । सत्यपि नभ
एव आकाशस्थिता शास्त्रिरेव स्थलं आवासो यस्य स नभः
स्थलः यथोक्तमभिप्रेतैः—

शाक्तिः क्षीरमधिदेवतमन्तरालमा

ज्ञानं क्रिया करणमासनजालमिच्छा ।

ऐश्वर्यमायतनमावरणानि च त्वं

किं किं न यद्वदसि देवि शशाङ्कनैलेः ॥ इति ॥ ४६ ॥

४१—त्रिजटी ।

४२—चीरवासाः सष्टे द्वे ।

४३—रुद्रः प्राणा वाव रुद्रा एते हीद सर्वे रोदय-
न्तीति ध्रुवेः सर्वेषां प्राणरूपः ।

४४—सेनापतिः ।

४५—विभुः व्याप्य ।

४६—अहश्चरः देवादिः ।

४७—नक्तंचरः रात्रिसादिस्तदुभयस्थः ।

४८—तिग्ममन्युः तीक्ष्णकोषः

४९—सुवर्चसः सुतरां बर्चोऽप्यनन्यतपआदिनं तेजो
यस्मिन् समान्तोऽब् आर्यः ॥ ४७ ॥

गजहा दैत्यहा कालो लोकघाता गुणाकरः ।
 सिंहशार्दूलरूपश्च आर्द्रचर्माम्बरावृतः ॥ ४८
 कालयोगी महानादः सर्वकामश्चतुष्पथः ।
 निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ॥ ४९
 बहुभूतो बहुधरः स्वर्भानुराभितो गतिः ।
 नृत्यप्रियो नित्यनर्तनो नर्तकः सर्वलालसः ॥ ५०

घोर्यो महातपाः पाशो नित्यो गिरिहो नभः
 सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो ह्यतद्रितः ॥ ५१
 अधर्षणो धर्षणात्मा यज्ञहा कामनाशकः ।
 दक्षयागापहारी च सुसहो मध्यमस्तथा ॥ ५२
 तेजोपहारी बलहा मुदितोऽर्थो जितोऽवरः

५०—गजहा

वारणस्यां पुरा यातो गजह्मी महामुरः ।

जत्रे ॥ कुजं भीममह्यमपि शङ्करः ॥

इति स्कान्दे उपाख्यानात् गजामुरहना ।

५१—दैत्यहा ।

५२—कालः सृष्टुः संवत्सरदिवा ।

५३—लोकघाता लोकनामीश्वरः ।

५४—गुणानां दीनदयालुत्वज्ञानधर्यादीनामाकरः

अतिः [गुणाकरः] ।

५५—सिंहशार्दूलरूपः सर्वहिप्रशुभः ।

५६—आर्द्रचर्मं गजकृतिस्तदेवाम्बरं तेनावृतः [आर्द्र-
 चर्माम्बरावृतः] ॥ ४८ ॥

५७—कालवशको योगी कालयोगी ।

५८—महानादः अनादित्वानिहयः स च ईशोप-
 नियमसिद्धः ।

५९—सर्वे कामा विषया अस्मिभिति सर्वकामः
 अस्मिन् सर्वे कामाः समादिता इति श्रुतिः ।

६०—चतुष्पथः चत्वारः उपासनार्थं पन्थानोऽस्य
 स तथा ते च विश्वतैत्रसप्राज्ञादिब्रह्मानुस्यूताः ।

६१—निशाचरः बैतालादिः ।

६२—प्रेतैर्भूतैश्च सह चरतीति प्रेतचारी ।

६३—भूतचारी ।

६४—महेश्वरः इन्द्रादिभ्य ईश्वरेभ्यो महान् ॥ ४९ ॥

६५—बहुभूतः स च व्यवभजति सत्यं चावृतं

सत्यमभवदित्यन्तेन शुभमस्य बहुभवनम् ।

६६—बहुधरः महतः प्रपद्यस्य धर्ता ।

६७—स्वर्भानुः मूलाज्ञानरूपस्तमःअविदितो गडुः ।

६८—अमितः अनन्तः भूमेत्यर्थः ।

६९—गतिः मुक्त्याप्यः ।

७०—नृत्यप्रियः ताण्ड्येयराधिदम्बरमूर्तिः ।

७१—नित्यः सन्तानः नर्तनो नर्तनं यस्य नित्यनर्तनः ।

७२—नर्तकः नर्तयिता ।

७३—सर्वेषु लालसा प्रीतिस्य [सर्वलालसः]विश्व-
 मनुष्यात्यर्थः ॥ ५० ॥

७४—घोरः तिक्क्य द्वे तन्वौ घोराऽन्या छुनूपादिर-

घोराऽन्या सन्तोषादिस्तद्रूपत्वाद् घोरः ।

७५—महातपाः महत्पृष्टिहराक्षमं तप आलोचनं
 यस्य ।

७६—पाशयति स्वमायया बध्नातीति पाशः ।

७७—नित्यः चंचलहितः ।

७८—गिरिहोः पर्वताख्यः कैलासवासीत्यर्थः ।

७९—नभः व्योमवदस्तः ।

८०—सहस्रहस्तः ।

८१—विजयः ।

८२—व्यवसायो निश्चय उद्योगो वा जयहेतुः ।

८३—अन एव तान्द्रितः तन्द्रा तमोमयी इतिः
 प्रज्ञातिनिरोधिनी तद्रहितः अनिन्दित इति पाठे व्यवसायस्य
 विशेषणम् ॥ ५१ ॥

८४—अधर्षणः अप्रकम्प्यः ।

८५—धर्षणात्मा भयह्यः ।

८६—यज्ञहा बलि यज्ञप्रः बौद्धावताररूपेण वा यज्ञप्रः
 विश्वं मृतं भुवनं विश्वं बहुधा जातं जायमानं च यत् सर्वं ह्येष
 रुद्रस्तस्मै ह्यत्र नमो अस्त्विति मन्त्रप्रथेन विष्णुवायनस्य-
 त्वादिब्रह्मस्य तद्विवक्षयेदमुक्तम् ।

८७—कामनाशकः स्मरस्य भक्तकामप्रदत्वेन
 इच्छया वा नाशकः ।

८८—दक्षयागापहारी स्वष्टम् ।

८९—सुसहः सौम्यः ।

९०—मध्यम ईश्वरसौम्यः ॥ ५२ ॥

९१—तेजोपहारी अतिक्रूरः ।

९२—बलहा इन्द्रस्येण बलनामानं दैत्यं हन्तीति
 तथा ।

९३—मुदितः कारणहोषेण निजमानन्दयुक्तः ।

९४—अर्थः धनहोषेणार्थनीयः ।

९५—आजितः संश्रमादौ कृत्वेन तु बाणागुरयुद्धे
 शिवात्रयेव शिवो विजो न स्वर्गेन यथा भीष्मेण कृष्णः
 स्वप्रतिज्ञां समर्पयताऽऽतृ-कृणः भक्तगणव्यदर्शनाय तद्वत्
 एतच्च पुराणे प्रसिद्धम् ।

९६—अवरः नास्ति वरो वरणीयो यस्मादन्य
 इत्यवरः ।

गंभीरघोषो गंभीरो गंभीरबलवाहनः ॥ ५३
 न्यग्रोधरूपो न्यग्रोधो वृक्षकर्णस्थितिर्विभुः ।
 सुतीक्ष्णदशनक्षेत्र महाकायो महाननः ॥ ५४
 विष्वक्सेनो हरिर्यज्ञः संयुगापीडवाहनः ।

तीक्ष्णतापश्च हर्यश्वः सहायः कर्मकालवित् ५५
 विष्णुप्रसादितो यज्ञः समुद्रो वडवामुखः ।
 हुताशनसहायश्च प्रशांतात्मा हुताशनः ॥ ५६

१७—गम्भीरघोषो दुन्दुभिसमुद्रादिस्म्येन ।

१८—गम्भीरो दुस्सगहतात्पर्यो वैदह्येन ।

१९—गंभीरं अग्राधं परैरनासादिततलं बलं सेना-
 शरीरं सामर्थ्यं वा बाह्वनं वृषभधं धर्मस्मी यस्य सः
 गम्भीरबलवहनः ॥ ५३ ॥

२००—न्यग्रोधरूपः न्यक् नीचैः रोहतीति कर्ण-
 मूले। छायाक् शाखः एयोऽश्वत्थः सनातन इति श्रुतिप्रसिद्धः
 संसारवृक्षः ।

इति द्वितीयं शतकम् ।

१—न्यग्रोधः वटरूपः वटानिकटवासी दक्षिणामूर्ति-
 रूप इत्यर्थः मार्कण्डेयवृक्षो वा एकार्णवस्थो वटस्तच्छायो
 बालहृणस्मी महाविष्णुर्वा ।

२—वृक्षस्य कर्ण इव कर्णः एकदेशः पूर्णं तत्र स्थितिर्यस्य
 स वृक्षकर्णस्थितिः वृक्षकल्पस्थितिरिति पाठे यथैकस्मा-
 द्जीनादिको वटस्ततोऽनन्तरानि बीजानि तेष्वस्तावन्तो वटा
 इति उत्तरोत्तरादिसनः कार्यस्यानन्त्यं तरकत्वा तान्
 ईदृश्याना स्थितिः संसारवृक्षपालनं यस्य सः न्यूनत्वं ज्ञानेन
 भाजितं बीजे पुनः प्ररोहासंभवात् अभाजितं च तस्यानि-
 वार्यत्वादिति सूचयितुं कल्पम् । मार्कण्डेयस्यापि एकार्णवे
 ब्रह्मचर्यकेशो संसारवटोऽस्योऽप्यनन्तप्ररोहोऽस्तीति भगवता
 स्वमायारूपं वटव्याजेन प्रदर्शितम् । अत्र शिवो महेश्वरश्चैव
 ब्रह्मो विष्णुः पितामहः । संसारवृक्षः सर्वज्ञः परमात्मेति
 मुख्यतः नामाटकमिदं तस्य प्रतिवादकमीशितुरिति शेषः ।
 विष्णुपितामहयोरपि शिवादनन्त्यात्तद्वाचिभिरपि शब्दैः
 शिव एवामिधीयत इति दर्शनात् हरिवंशे कैलासयात्राया-
 नामाभि तत्र गोविन्दं वाणि ज्येष्ठे महाति च । तान्येव मम
 नामानि तत्र कार्या विचारयेति शिष्यवचनाच्च । सर्वसिन्धु-
 पुण्ये शिवपर्यायैर्विष्णुपर्यायैर्वा एक एव ईश्वरोऽभिधीयते
 शिवविष्णोर्भेदमुत्तमातुतममार्गं च कल्पयतः पापण्डिनः
 शिष्ये पततु वज्रपातः यथोक्तं सूक्तं दितयाम्—ब्रह्माणं
 केशवं विष्णुं शेदभावेन मोहिताः ॥ पदवन्त्येकं न जानन्ति
 पापण्डोपहृता जना इति । अत एव माता याता पितामहः
 रुद्रो बहुशिरा बहुरिति विष्णुनामसु वक्ष्यन्तमानानि पठन्तो
 तथा महादेवोऽस्यमो हरिः, गणनायः प्रजापतिरिति शिव-
 नामसु विष्णुप्रजापतिनामानि इत्येषामित्यत्र गौणसूचक्यति-
 भेदेन प्रश्रितिरिति कल्पनाया उदाहृत्यैवस्फन्दवाक्यवाधि-
 तत्वेनानुत्थानात् । 'यो देवानां गोमया एक एव नामानि

सर्वाणि यमाविशति । एकं संतं बहुधा करयन्ति एकं
 सहिम्ना बहुधा वदन्त्यस्मि' इत्यमरमातरिधानमाहुः । इत्याद्याम-
 बहिर्भूतत्वाच्चैत उपेक्षा एवेति दिक् । निष्पन्नसमुत्पादितमे-
 तदादिष्विष्णुपाद्वति ।

३—विभुः विविधरूपेण हस्तिरदुर्गागणेशाकामि-
 बाश्चादिरूपेण भक्तानामनुग्रहाय भवतीति विभुः ।

४—सुतीक्ष्णः अनेकपद्माङ्कवणकचर्वणशमा दशाना
 यस्य सुतीक्ष्णदशनः ।

५—महाकायः ।

६—महानन इति तदनुगुणे शरीरमुखे अनु-
 वणिते ॥ ५४ ॥

७—विष्वक् विषु सर्वतः अक्षंति पलायन्ते यस्य
 प्रमाणयोगे दैत्यानां सेना इति विष्वक्सेनः सर्वतः
 पूज्यते सेना यस्येति वा अंशुं गान्पूजनयोग्येति धातुः ॥

८—हरिः गजेन्द्रगोक्षणे आपदं हरतीति हरिः सर्व-
 संहर्ता वा ।

९—यज्ञः सृष्टिबीजभूतः तथा च श्रुतिः—

अग्निं प्राप्ताहुतिः सम्प्रगादियमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृद्धिर्हृत्पूजं ततः प्रजा इति ।

१०—संयुगे संग्रामे आपीड इव आपीडो ध्वजमूर्तं
 बाह्वनं वृषभं यस्य [संयुगापीडवाहनः] वृषभो
 ध्वज एव बाह्वनमपीत्यर्थः ।

११—तीक्ष्णतापोऽग्निः तदात्मा ।

१२—हर्यः अतिवेगवाहिनः अथा यस्य स हर्यश्वः
 सर्वस्तदात्मा ।

१३—सहायः जीवस्य सखा द्वा सुख्यां सुयुगा
 सखादेति मंत्रवर्णितः ।

१४—कर्मणां दर्शनीनां कालं यथोक्तं वेतीति कर्म-
 कालवित् ॥ ५५ ॥

१५—विष्णुना प्रसादितधर्मकलामार्थमिमेति विष्णु-
 प्रसादितः ।

१६—यज्ञः विष्णुस्वी, यज्ञो वे विष्णुरिति श्रुतेः ।

१७—समुद्रः ।

१८—वडवामुखः बन्दिवेशो यः सामुद्रं जलं
 निर्वहं पोषयति ।

१९—हुताशनसहायः नायुः ।

२०—प्रशान्तात्मा निस्तरेणसागरस्वरूपः ।

२१—हुताशनः आग्निः ॥ ५६ ॥

उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ।
ज्योतिषामयनं सिद्धिः सर्वविग्रह एव च ॥५७॥
शिखी मुंडी जटी ज्वाली मूर्तिजो मूर्धगो बली
वेणवी पणवी ताली खली कालकटकः ५८
नक्षत्रविग्रहमतिगुणबुद्धिर्योऽगमः ।

प्रजापतिर्विश्वबाहुर्विभागः सर्वगोऽमुखः ५९
विमोचनः सुसरणो हिरण्यकवचोद्भवः ।
मेढ्रजो बलचारी च महीचारी सुतस्तथा ६०
सर्वतूर्यनिनादी च सर्वातोद्यपरिग्रहः ।
व्यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित् ॥

२२—स एव उग्रतेजाः दुःसहस्र्याः ।
२३—महातेजाः विद्यतः प्रकाशः ।
२४—जन्ये संप्राप्ते साधुः जन्यः ।
२५—यतो विजयकालवित् तेन ज्ञेयोऽपि काल-
ज्ञानमात्रे पराजितो भवतीति गम्यते ।
२६—ज्योतिषा प्रधानश्रानामयनं गमनं वर्धते तच्छास्त्रं
ज्योतिषामयनं कालवित्कालरूपधेति नामद्वयार्थः ।
२७—सिद्धिः जयस्वा ।
२८—सर्वे कालादिकं विग्रहो देहो यस्य ॥ सर्व-
विग्रहः सन्धीति पाठे सन्धिविग्रहयान्मन्त्रादिष्व ॥५७॥
२९—शिखी शिखावान् गृहस्थः ।
३०—मुण्डो तंद्रितः संन्यासी । एतेन नैष्टिकप्र-
चारिणोऽपि ग्रहणम् । दण्डोति पाठेपि पालाशं वैष्णवं च दण्डं
धारयतस्तत्रैव ।
३१—जटी जटावान् वानप्रस्थः ।
३२—ज्वाली ज्वालावान् अग्निदिमार्गः शिखि-
प्रभृतिभिः प्रार्थ्यः ।
३३—मूर्तिं शरीरे जायते आग्निर्भवतीति मूर्तिजः ।
३४—मूर्धगः मूर्धनि सहस्रारे वा गच्छतीति मूर्धगः ।
३५—बली बलवान् बलीति पाठे बलिमान् वृद्धः ।
३६—वेणुपणवतालस्या वायवितोपासनात् वेणवी ।
३७—पणवी ।
३८—ताली ।
३९—खली धान्यस्यानं तद्वान् [खली] ।
४०—कालकटकः कालस्य यमस्य कटो वेशकः
आवरणमीश्वरीया माया तामपि कटस्याङ्गोतीति कालकट-
कः कटे वर्षावरणयोः स्थितिः पातुः । शालेति पाठे वृक्षाणामा-
वरणो वायुस्तस्यावरणो व्योमरूपी ॥ ५८ ॥
४१—नक्षत्रविग्रहं ग्रहणादिशरीरं कालवर्कं तदनुगा-
रिणो मतिर्यस्य स देवतो वा [नक्षत्रविग्रहमतिः] । पाडा-
न्तरे गमयति शास्त्रमति वा नक्षत्रविग्रहमनः मतिर्ज्ञा ।
४२—गुणेऽपि गुणकारिण्यु विपनेषु बुद्धिर्यस्य [गुण-
] ज्ञानमति-यस्य ।

४३—लीयतेऽस्मिन् सर्वमिति लय ईश्वरः ।
४४—अगमः अचक्षुः कूटस्थश्चिन्मात्रः । यम इति
पाठेऽपि तयोर्यमयिताऽयस्कान्ततुल्यः ॥ एषू ।
४५—प्रजापतिः विण् ।
४६—अत एव विश्वबाहुः विश्वेषां बाहु एव
बाहवो यस्य स तथा ।
४७—विभागः विभज्यते पृथक् कियत इति व्याधि-
कार्यस्यः ।
४८—सर्वगः समष्टिकार्यस्यः ।
४९—अत एव अमुखः भोगसाधनहीनः अमो-
केति यावत् । सर्वतोमुख इति पाठे त्वेकं नाम ॥ ५९ ॥
५०—विमोचनः संसारभोचकः ।
५१—सुसरणः सुप्रापः । सुसरण इति पाठे शोभनं
शरणं रक्षितुलं यस्य अपुनरावृत्तिरहितित्यर्थः ।
५२—हिरण्यकवचः हृतीति हिरण्यं माया तद्विकारमूर्तं
कवचमिव कवचे आवरणं शरीरम् । हिरण्यमेव पात्रेण सत्य-
स्यापिहितं मुक्तामिति ध्रुवेत्तत्र उद्भव आभिर्भावो यस्य स
हिरण्यकवचोद्भवः ।
५३—मेढ्रजः मेढ्रे लिङ्गे आभिर्भवतीति मेढ्रजः ।
५४—बलचारी वनेचरः शबरः । देवा वै बले गाः
पर्यपद्यामिति ब्राह्मणाद्वलशब्दस्य वनवाचित्वम् ।
५५—महो वृत्रां चरतीति महीचारी ।
५६—सुतः सर्वत्र यतः प्रातः, कर्मणि कः ॥ ६० ॥
५७—सर्वतूर्यनिनादी सशम् ।
५८—सर्वातोद्यपरिग्रहः आतोषाः प्रतोदनाहो
जीवपञ्चवस्ते एव सर्वे परिग्रहः कुटुम्बं यस्य, पशुपतित्तिर्यर्थः ।
५९—व्यालरूपः शेषात्मा ।
६०—गुहावासी योगी जैनीष्यादिः ।
६१—गुहः कार्तिधेयः ।
६२—माली वननालाधारी ।
६३—तरङ्गवित् तरङ्गनुत्पानि विनयमुक्तानि विन्दति
लभते इति तथा तरङ्गवित् ॥ ६१ ॥

त्रिदशस्त्रिकालधृक्कर्मसर्वबन्धविमोचनः ।
 बंधनस्त्वसुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ॥ ६२
 सांख्यप्रसादो दुर्घासाः सर्वसाधुनिपेवितः ।
 प्रस्कन्दनो विभागश्चो अतुल्यो यज्ञमागवित् ॥ ६३
 सर्ववासः सर्वचारी दुर्घासा वासवोऽमरः ।

६४—त्रिदशः त्रितो दशाः जन्मस्थितिनाशाः प्राणिनां
 यस्मादिति ।

६५—त्रिकालजातं वस्तु धारयतीति त्रिकालधृक् ।
 यथोक्तं—

अनागतमतीतं च भावेभ्यत् स्थूलमण्डपि ।

तथा दूरमदूरे च निमेषः कल्प इत्यपि ॥

विदात्मनि स्थितान्धेष पदस्य मायाविजृम्भितामिति ।

६६—कर्माणि सञ्चितनित्यमाणानि बन्धाध्याविषाकामा-
 त्मकाः तेषां मोचयतीति कर्मसर्वबन्धविमोचनः ।

६७—बन्धनस्त्वसुरेन्द्राणां धामनरूपेण बले-
 र्बन्धकर्ता बहुवचने कल्पभेदाभिप्रायम् ।

६८—युधि शत्रुविनाशनः स्पष्टार्थम् ॥ ६९ ॥

६९—सांख्यप्रसादः आत्मानात्मनिवेकः सांख्यं
 तेनैव प्रसादति शनैकलभ्य इत्यर्थः, अथवा सांख्यज्ञानप्रदो
 दत्ताग्रेय इत्यर्थः ।

७०—दुर्घासाः तस्मैव सोदर्यो रुद्रासः ।

७१—सर्वसाधुनिपेवितः इति ब्राह्मणानां राजा
 सोम उक्तः ।

७२—प्रस्कन्दनः प्रदादीनामपि व्यावयिता । मन्थे
 त्वा च्यवनमच्युतानामिति मन्त्रवर्णः ।

७३—विभागश्चो प्राणिनां यथोचितं मत्तकर्म
 फलानां विभाजकः ।

७४—अत एव अतुल्यः न त्वत्समोऽस्त्यभ्याधिकः
 कुतोऽन्य इति गीतावचनात् ।

७५—यज्ञविमागावित् यज्ञियानां हविषां वि-
 भागागमिः ॥ ६३ ॥

७६—सर्वत्र वासो वसतिस्थानमस्य सर्ववासः ।

७७—सर्वचारी ।

७८—दुर्घासाः दुष्टं आर्द्रगजकृतिरूपं वातो यस्य
 दुर्लभं वा वातो यस्य अनन्तपारत्वादिति दुर्घासाः ।

७९—वासवः ।

८०—अमरः ।

८१—हैमो हिमस्यायं समूहो हैमो हिमालयस्यो ।

८२—हेमकरो जाम्बूनदस्य सुवर्णस्य कर्ता जंबूद्वीप-
 विन्दुभूतो जंबूद्वीपः, तस्य हि फलं प्रस्कन् सुवर्णत्वं

हैमो हेमकरोऽयश्चः सर्वचारी धरोत्तमः ॥ ६४
 लोहिताक्षो महाक्षश्च विजयाक्षो विशारदः-
 संग्रहो निग्रहः कर्ता सर्पचारीनिवासनः ॥ ६५
 मुख्योऽमुख्यश्च देहश्च काहलिः सर्वकामदः ।
 सर्वकालप्रसादश्च सुबलो बलरूपधृक् ॥ ६६

मज्जोत्पुपाख्यायते पुराणेषु ।

८३—अयश्चः निष्कर्मा ।

८४—अथ च सर्वचारी सकलकर्मफलधर्ता ।

८५—धराणां दिग्मज्जशेषकूर्मादीनामप्युत्तमः [धरो-
 उत्तमः] अनन्यापारः सन् तैः सर्वैः सहितस्य ब्रह्माण्यस्य
 धर्ता ॥ ६४ ॥

८६—लोहिताक्षः रत्नेत्रः ।

८७—महाति विश्वन्यापकानि अज्ञानेन्द्रियाणि
 यस्य स महाक्षः ।

८८—विजयावहः अज्ञोपलक्षितो रथो यस्य स
 विजयाक्षः ।

८९—विशारदः पंडितः ।

९०—संग्रहः संगृह्णाति बाणादीन् दासान् स्वीकरो-
 तीति संग्रहः ।

९१—निग्रहः निगृह्णाति इन्द्रादीनुत्तिक्तान् दंडय-
 तीति निग्रहः ।

९२—अत एव कर्ता ।

९३—सर्पा एव चौरस्य वज्रस्य निवासनं विष्टम्भकं
 यस्य स सर्पचारीनिवासनः वस्तु साम्नेऽन्य रूपम्
 ॥ ६५ ॥

९४—मुख्यः परमः ।

९५—अमुख्यः अवमः, देवानामित्यर्थः अमिदं
 देवानामवमो विष्णुः परमस्तद्वरेण सर्वा अन्या देवता
 इति ब्राह्मणात् सर्वदेवतामय इत्यर्थः ।

९६—देहः उपायितः अर्धतपुश्च इति यावत् ।

९७—काहला वायविशेषस्तद्वान् काहलिः आर्धत्वा-
 दिव् प्रत्ययः देहाधिरित्यपि पठन्ति ।

९८—सर्वकामदः ।

९९—सर्वकालप्रसादः ।

३००—सुबलः शोभनं परपीडापहारं बले सामर्थ्यं
 यस्य दयानिधिरित्यर्थः ।

इति धृतराजं शतकम् ।

—५३—

१—बलो बलरामस्तत्पारी बलरूपधृक् बलं च
 रूपं च तयोर्धर्ता वा ॥ ६६ ॥

सर्वकामवरश्चैव सर्वदः सर्वतोमुखः ।
आकाशनिर्विकल्पश्च निपाती ह्यवशः खगः ६७
रीद्रूपोऽनुरादित्यो बहुरश्मिः सुवर्चसी ।
चमुषेगो महावेगो मनोषेगो निशाचरः ॥ ६८

२-सर्वकामवरः सर्वेषां काम्यमानानां वरः श्रेष्ठः
मोक्ष इत्यर्थः ।

३-सर्वदः स्वयम् ।

४-सर्वतोमुखः इति सर्वतःपाणिपादत्वोदेष-
रक्षणम् ।

५-आकाशनिर्विकल्पश्च आकाशादिव निर्गच्छति
विचित्रानि रूपाण्यस्मादिति स तथा । अनेन वायुश्च विचु-
स्तनमित्तुशरीरस्थितानि तपयैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्पाद्य
परं ज्योतिरूपं संपद्यस्वेन रूपेणाभिनिरूपयन्त एवमेवैव संप्र-
दादेत्साच्छरीरात्समुत्पाद्य परं ज्योतिरूपं संपद्यस्वेन रूपेणा-
भिनिरूपयन्ते ॥ उतमः पुरुष इति धुनेरर्थो दर्शितः, स च यथा
आकाशादात्म्यं प्राप्ता वाय्वादयोऽक्षरीरा अविनाश्यमानस्व-
रूपाः संतोऽपि प्रादुर्भास्ते ततः प्रथमस्य स्वेन रूपेणोपसंपन्ना
भूत्वा निर्वाणदीपवत् परं ज्योतिरात्मनाभिनिरूपयन्ता भवन्ति
एवं देहादात्म्यापन्नः संप्रदादास्यो जीवो देहादुत्पन्नगर्भि-
माज्यमानस्वलोऽपि भवानकाले देहान्तर्देहाद्युत्पाद्य
स्वेनापहतत्वात्मादिगुणाटकयुक्तेन रूपेणाभिनिरूपयन्तदेव परं
ज्योतिर्निर्वाणैव प्राप्ताभिमुख्येन प्रथमभेदेन निरूपयन्
इति ।

६-देहगर्भे निपातिषु तत्तादात्म्यं प्राप्तुं शीलमभ्येति
निपाती ।

७-अत एव अवशः देहभवेप्रादुर्गर्भदुःसादि-
संशयः ।

८-रागः हार्दकागः शुद्धेन रूपेणैवैव, हार्दकाश
एव तावदंगमादन्तर्गतस्तु सुनयमतीतः सन्
निपाती अवशः भवत्यहो मोहस्य माहात्म्यमपराधमिति
आनः ॥ ६७ ॥

९-रीद्रूपो महाभरतः ।

१०-अंशुः देवाभेदः ।

११-आदित्यः तत्पुद्गलरी भगवत्प्रणामा देवः, तस्या
अंशुषु भगवत्प्रणामाभिरिति प्रादुर्गतात् ।

१२-बहुरश्मिः सूर्य एव ।

१३-सुवर्चः सूर्यस्य तद्वत् सुवर्चसः ।

१४-यस्य वेगः कामस्यैव रूपादिवैव तस्यैव आत्मनोऽपि
प्राप्तुः वायुर्गर्भोऽपि प्रादुर्गता इति धुनेः तस्य वेग इति वेगो
महावेगः ।

सर्ववासी धियावासी उपदेशकरोऽकरः ।
मुनिरात्मनिरालोकः संभ्रमश्च सहस्रदः ॥ ६९
पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्तो विशांपतिः ।
उन्मादो मदनः कामो ह्यव्यथोऽर्थकरो यशः

१५-महावेगः ततोऽप्यधिकवेगः ।

१६-मनोवेगः मनसोऽप्यधिकवेगः मनसो जवाय
इति मंत्रवर्णात् ।

१७-निशाचरः निशेव निशा अविद्या तथा चरति
विषयान् शुकं स तथा ॥ ६८ ॥

१८-सर्वेषु शरीरेषु वसतीति सर्ववासी ।

१९-धिया सह वसतीति धियावासी अलङ्कृतमातः
धीर्य-कृचः सामानि यजुरपि सा हि धीर्यमा मनामिति
धुत्युक्तविद्या प्राद्या ।

२०-अत एव उपदेशकरोः ।

२१-अकरः उपदेशमपि तूष्णीमावेनास्यानं
यथेकं-

विचित्रं वदन्तरोर्मले वृद्धाः शिष्या गुरुषुषा ।

गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु छिन्नसंशयाः ॥

इति । बाष्कलिना च बाष्पः पृष्ठः पुनः पुनस्तूष्णीभूत एव
स्थित्वा तृतीये प्रथे प्रादु-भूमः यत्नं तु न विज्ञानास्तु-
पशातोऽप्यमास्तेति ।

२२-अकरत्वादेव मुनिः मौनवान् ।

२३-आत्मनि जीवे निश्चित्य देहादुपाधेर्वा निर्गत्य
आलोचयतीति आत्मनिरालोकः ।

२४-संभ्रमः सम्यक् भवेति, अत्र तेरायामित्यस्य
रूपं न तु भ्रमः ।

२५-अत एव सहस्रदः अनन्तस्य धनदे-
र्दता ॥ ६९ ॥

२६-पक्षी गरुडान् ।

२७-पक्षरूपः मित्ररूपेण महायः ।

२८-अतिदीप्तः कोटिपूर्वप्राकाशः शशुनेनोभि-
भावकः ।

२९-अत एव यस्यां विशां प्रणानां पतिः [विशारं-
पतिः] गार्गभौमः ।

३०-उन्मादवर्तानि उन्मादः मोहकः ।

३१-यशः मदनः अनारः ।

३२-कामः काम्यमानः रूपादिविरूपणः ।

३३-अव्यथः संप्रदातः कामप्रदो वा यश एव ।

३४-अर्थकरोः धनादिप्रदः ।

३५-यशः कीर्तिप्रदश्च ॥ ७० ॥

वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ।
सिद्धयोगी महर्षिश्च सिद्धार्थः सिद्धसाधकः
मिथुश्च मिथुरूपश्च विषणो मृदुरहस्ययः ।
महासेनो विशाखश्च पट्टिभागो गवां पतिः ७२
वज्रहस्तश्च विष्कम्भी चमूस्तम्भन एव च ।

वृत्तावृत्तकरस्तालो मधुर्मधुकलोचनः ॥ ७३
वाचस्पत्यो वाजसनो नित्यमाश्रमपूजितः ।
ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी विचारवित्
ईशान ईश्वरः कालो निशाचारी पिनाकवान्

३६—वामदेवः वामाना कर्मफलानां देव इव देवो
राजा विभाजकः ।

३७—वामः कर्मफलरूपः विषयसंपर्कज्ञानन्दयात्र-
स्वरूप इत्यर्थः ।

३८—प्राक् सर्वेषामाद्यः ।

३९—दक्षिणः त्रैलोक्याक्रमणतमर्थः ।

४०—वामनः कल्पिन्धनकर्ता ।

४१—सिद्धयोगी तन्त्रसुमारादिः ।

४२—महर्षिः वसिष्ठादिः ।

४३—सिद्धार्थः ऋषमदत्ताश्रयादिः ।

४४—सिद्धधातो साधकश्च [सिद्धसाधकः] शानो-
तरं संन्यासमर्भोपसृग् याज्ञवल्क्यादिर्विद्वत्संन्यासी ॥ ७१ ॥

४५—मिथुः लिङ्गधारी हंसः ।

४६—मिथुरूपः अलिङ्गः परमहंसः ।

४७—अत एव विषणो निर्मलवहारः दण्डादि-
रहितः ।

४८—मृदुः सर्वभूताभयदाता ।

४९—अहस्ययः निर्बिकारः मानापमानादिप्राप्तावपि
हर्षविषादशून्यः ।

५०—महासेनः कार्तिकेयो देवसेनापतिः ।

५१—विशाखः तत एव इन्द्रेण वज्रप्रहारे कृते
जातस्तत्सहायः ।

५२—पट्टिभागः पट्टिस्तत्त्वानि यस्य भागो भोज्यं
अतिविभाग इतिवत् स पट्टिभागः तानि च जागरितस्थान
इत्यादिना माण्डूक्यादौ प्रसिद्धानि यथा जाग्रदवस्था बहि-
मुखं प्रज्ञानं सप्त शब्दादयः पथ मन्तव्यबोद्धव्याभ्या
राहिताः स्वस्वरूपोत्था विषयाः एकोनविंशतिभोगद्वाराणि
दुस्रोन्द्रियाणि पथप्राणमनोबुद्धयहङ्कारचित्तानि चेति स्थूलं
भोज्यं शब्दायात्रयभूतामिति एकोनविंशत् । तथा स्वप्ना-
वस्था अंतर्मुखं प्रज्ञानं वासनममाथा इतरे सर्वे सुषुप्तभो-
ग्याता एकोनविंशदेव । तथा सुषुप्ते स्थानं चेतस्य सूक्ष्मतरं
मुखं इति पट्टिः भोज्यवर्गः यत्तु भोक्ता स साक्षी आनन्द-
रूपोऽस्यावस्थयां प्रत्यगानन्दसूक्ष्माभिधेतोऽवतिभिर्मुक्ति
इति पट्टिभागः ।

५३—[गवां पतिः] गवामिन्द्रियाणां पतिश्चात्कः
॥ ७२ ॥

५४—वज्रहस्तः पर्वतभेता शक्रः ।

५५—विष्कम्भो विस्तारस्तद्वान् विष्कम्भी ।

५६—चमूस्तम्भनो दैत्यसेनास्तम्भनकृत् ।

५७—कृतं युद्धे रथेन मण्डलानां कर्ण आरुतं परसंता-
पित्वा पुनरुत्थतेन आगमनं तयोः करः कर्ता वृत्तावृत्त-
करः । कृतावृत्तेति पाठे निष्पट्टमावृत्तकर्ता ।

५८—तालः संसारसिन्धोस्त्रल आधार् स्थानं वेत्ताति
तालः शुद्धमवावित् ।

५९—मधुः वसन्तः ।

६०—मधुकः कौयलिकास्थः पक्षी तद्वज्रेष्वने यस्य स
मधुकलोचनः मध्वेव मधुकं शौर्यं तद्वत्किमेव इति
वा ॥ ७३ ॥

६१—वाचस्पतिं देवपुरोहितं अनुगतः वाचस्पत्यः
पुरोहितकर्मकर्ता बृहस्पतिर्देव देशानां पुरोहितस्तमन्यन्ते
मनुचराणां पुरोहिता इति ब्राह्मणे बृहस्पतिः मः सुमुखं
विभर्ताति मन्त्रस्य बृहस्पतिपदस्य व्याख्यानात् ।

६२—वाजसनः शास्त्राविशेषप्रवर्तकोऽव्ययकर्म-
कर्ता ।

६३—नित्यमाश्रमपूजितः सत्यम् ।

६४—ब्रह्मचारी ब्रह्मणि वसतीति ब्रह्मनिष्ठः ।

६५—लोकेषु वाहण्यदेष्टेष्टे वसति भक्षयतीति
लोकचारी मिथुः ।

६६—सर्वचारी सर्वगः 'य एवं वेदाद् ब्रह्मासीति'
'स इवं सर्वं भवति' इति धृतेरात्मज्ञानात् सार्वभौम्यं प्राप्त
इत्यर्थः ।

६७—विचारवित् विपरीते चरणं अन्तर्मुखतया
गमनं तद्वेत्ता ॥ ७४ ॥

६८—ईष्ट इति ईशानो नियन्ताऽन्तर्मीत्यर्थः ।
लटः शानच् ।

६९—ईश्वरः अश्रोति व्याप्नोतीति । अश्रोतिराश्रुक-
र्मणि वरद चेलुणादिपुत्रेण अश्रु- व्याप्ताविलस्यात् वरद-
चात् हिश्रोतीचोपपाया इति पूर्वसंज्ञादनुवृत्त्या उपपाया
इत्वं च ।

७०—कालः कलयति सर्वेषां पुण्यपापादिकं तत्तत्कल-
प्रदानार्थं संख्यातीति कालः चित्रगुप्तात्मा ।

७१—निशाचारी ब्राह्मणां निशायां महाप्रत्यक्षमा-
यामपि वरति प्रत्यगानन्दं अनुभवतीति निशाचारी ।

७२—याति रक्षतीति पिनाको घनुर्विशेषस्त्वान्
[पिनाकवान्] पिनाकी । पिनाकादयधेति पातेरित्यमा-
कप्रत्ययो नृशामय निपात्यते ।

सर्वकामचरश्चैव सर्वदः सर्वतोमुखः ।
आकाशनिर्विकल्पश्च निपाती ह्यवशः खगः ६७
रौद्ररूपोऽनुरादित्यो बहुरदिमः सुवचस्वी ।
यसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ६८

२-सर्वकामचरः सर्वेषां काम्यमानानां चरः श्रेष्ठः
मोक्ष इत्यर्थः ।

३-सर्वदः सशम् ।

४-सर्वतोमुखः इति सर्वतःपाणिपादत्वादेष-
ल्लङ्घम् ।

५-आकाशनिर्विकल्पश्च आकाशादिन निर्मलंति
विविधानि रूपायसादिति स तथा । अनेन वायुश्च विषु-
स्तनयितुशरीरप्येतानि सद्यैतान्यमुष्मादाकाशास्तमुत्पाय
परं ज्योतिरूपं संपद्यस्वेन रूपेणाभिनियन्त एवमेष संप्र-
दादिस्माच्छरीरास्तमुत्पाय परं ज्योतिरूपं संपद्यस्वेन रूपेणा-
भिनियन्ते ॥ उत्तमः पुरुष इति धुनेरर्थो दर्शितः, स च यथा
आकाशादात्म्यं प्राप्ता वाय्वादयोऽशरीरा अविभाव्यमानस्व-
रूपाः संतोऽपि प्रादुर्भास्ये ततः पृथग्भूय स्वेन रूपेणोपसंज्ञा
भूत्वा निर्वाणदीपवत् परं ज्योतिरूपमनाभिनियन्ता भवन्ति
एवं देहादात्म्यापन्नः संप्रसादाख्यो जीवो देहात्पृथगवि-
भाव्यमानस्वरूपोऽपि भवान्काले देहात्तत्वेदेहाद्व्युत्पाय
स्वेनापहतस्यास्मादिष्टग्राहकयुक्तेन रूपेणाभिनियन्त इत्येव परं
ज्योतिर्निर्विण्णं ब्रह्माभिमुख्येन प्रत्यगभेदेन नियन्त
इति ।

६-देहगर्भे निपातितुं तत्तादात्म्यं प्राप्तुं शक्तिमन्वेति
निपाती ।

७-अन एव अवशः देशवर्षादपरिहार्यदुःखादि-
कर्मणः ।

८-खगः हार्दाकाशगः शुद्धेन रूपेणेत्यर्थः, हार्दाकाश
एव तावदसंगतदन्तर्मनस्तु मृत्युमर्तयः सन्
निपाती अवशः मरत्यहो मोक्षस्य माहात्म्यमपराधमिति
आशः ॥ ६७ ॥

९-रौद्ररूपो महाभैरवः ।

१०-अंशुः देवताभेदः ।

११-धादेत्यः तमहचारी भगवत्तन्मा देवः, तस्या
अंशुष भगवादावेति भावेति प्रादुर्भावः ।

१२-बहुरदिमः सूर्य एव ।

१३-सोमर्षं वरुणैरः सूर्यं तद्वत् सुवचस्वी ।

१४-यसुवेगः वायवर्षाभ्युपवर्धनस्यैव आत्मीयंति
यसुवेगः वायुर्षाभ्युपवर्धन इति धुनेः रूपं वेग इत्येवो
यमं च तथा ।

सर्ववासी धियावासी उपदेशकरोऽकरः ।
सुनिरात्मनिरालोकः संभ्रमश्च सहस्रदः ॥ ६९
पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्तो विशांपतिः ।
उन्मादो मदनः कामो ह्यभ्युत्थोऽर्थकरो यशः

१५-महावेगः ततोऽप्याधिकवेगः ।

१६-मनोवेगः मनसोऽप्याधिकवेगः मनसो जवीय
इति मंत्रवर्णात् ।

१७-निशाचरः निशेव निशा अविद्या तया चरति
विषयान् भुंक्ते स तथा ॥ ६८ ॥

१८-सर्वेषु शरीरेषु वसतीति सर्ववासी ।

१९-धिया सह वसतीति धियावासी भलकसमासः
धीर्य-कचः सामानि यजूरयि वा हि धीर्यता सतामिति
श्रुत्युक्तिविद्या प्राप्ता ।

२०-अत एव उपदेशकरोः ।

२१-अकरः उपदेशमपि हृणीभावेनास्यानं
यथोक्तं—

वित्रं वदतरोर्मूले गृद्धाः सिन्ध्या गुरुयुवा ।

गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु चिन्तनसंज्ञाः ॥

इति । बाष्कलिना च वायुः पृष्ठः पुनः पुनस्तृण्योभूत एव
स्थित्वा तृतीयं प्रभे प्राह-यूमः खलु त्वं तु न विज्ञानास्तु-
परांतोऽयमास्मेति ।

२२-अकरत्वादेव मुनिः मौनवान् ।

२३-आत्मनि जीवे निधित्य देहादुपधेर्वा निर्गत्य
आलोचयतीति आत्मनिरालोकः ।

२४-संभ्रमः सम्पक् सेवितः, भ्रम सेवायामेत्यस्य
स्यं न तु भ्रमः ।

२५-अत एव सहस्रदः अनन्तस्य धमादे-
र्ज्ञाता ॥ ६९ ॥

२६-पक्षी गच्छमान् ।

२७-पक्षरूपः मित्ररूपेण सहायः ।

२८-अतिदीप्तः कोटिर्वर्णप्रगोकाशः क्षयुनेत्रोभि-
मावकः ।

२९-अत एव गर्भागा विनां प्रजाना पतिः [विशां-
पतिः] गार्भोवः ।

३०-उन्मादवर्त्तानि उन्मादः मोहकः ।

३१-यतः मदनः अमरः ।

३२-कामः काम्यमानः कयादिरिषयक्यः ।

३३-अभ्युत्थः संभ्रमरूपः कामप्रदो वा यश एव ।

३४-अर्थकरो धनादिप्रदः ।

३५-यशः कीर्तिप्रदश्च ॥ ७० ॥

वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ।
सिद्धयोगी महर्षिश्च सिद्धार्थः सिद्धसाधकः
मिश्रश्च मिश्ररूपश्च विषणो मृदुरव्ययः ।
महासेनो विशाखश्च पट्टिभागो गवां पतिः ७२
वज्रहस्तश्च विष्कम्भी चमूस्तम्भन एव च ।

वृत्तावृत्तकरस्तालो मधुर्मुधुकलोचनः ॥ ७३
वाचस्पत्यो वाजसनो नित्यमाधमपूजितः ।
ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी विचारयित्
ईशान ईश्वरः कालो निशाचारी पिनाकवान्

३६—वामदेवः वामानां कर्मफलानां देव इव देवो
राजा विमाजकः ।

३७—वामः कर्मफलस्यः विषयसंपर्कजानन्दमात्र-
स्वरूप इत्यर्थः ।

३८—प्राग् सर्ववामाद्यः ।

३९—दक्षिणः श्रेयोक्त्याक्रमणसमर्थः ।

४०—वामनः बलियन्धनकर्ता ।

४१—सिद्धयोगी सनत्कुमारादिः ।

४२—महर्षिः वसिष्ठादिः ।

४३—सिद्धार्थः ऋषमदत्तात्रेयादिः ।

४४—सिद्धयसौ साधकश्च [सिद्धसाधकः] शानो-
त्तरं संन्यासमभीप्सन् याज्ञवल्क्यादिर्विद्वत्संन्यासी ॥ ७१ ॥

४५—मिश्रः लिङ्गधारी हंसः ।

४६—मिश्ररूपः अलिङ्गः परमहंसः ।

४७—अत एव विषणो निर्मलवहारः दण्डादि-
रहिताः ।

४८—मृदुः सर्वभूताभयदाता ।

४९—अव्ययः निर्विकारः मानापमानादिप्राप्तावपि
हर्षविषादशून्यः ।

५०—महासेनः कार्तिकेयो देवसेनापतिः ।

५१—विशाखाः तत एव इन्द्रेण वज्रग्रहारे कृते
जातस्तत्सहायः ।

५२—पट्टिभागः पट्टिस्तत्त्वानि यस्य भागो भोज्यं
अतिविभाग इतिवत् ॥ पट्टिभागः तानि च जागृतिस्थान
इत्यादिना माण्डूक्यादौ प्रसिद्धानि यथा जाग्रदवस्था वहि-
र्मुखं प्रज्ञानं सप्त शब्दादयः पञ्च भन्तव्यबोद्धव्याभ्यां
सहिताः स्वसङ्ख्योक्त्या विषयाः एकोनविंशतिभोगद्वाराणि
दशेन्द्रियाणि पञ्चप्राणमनोबुद्धयहृद्वापचितानि चेति स्थूलं
भोज्यं शब्दाद्याभयभूतानि चेति एकोनविंशत् । तथा स्वप्ना-
वस्था अंतर्मुखं प्रज्ञानं वामनामयाश्च इतरे सर्वे सूक्ष्मभो-
ग्याता एकोनविंशदेव । तथा सुषुप्तं स्थानं चेत्यथ सूक्ष्मतरं
मुखं इति पट्टिः भोज्यकर्माः सन्तु भोक्ता स साक्षी आनन्द-
रूपोऽस्यामवस्थायां प्रत्यगगानन्दसूक्ष्माभिधेयोऽतितीर्षुर्भुक्ते
इति पट्टिभागः ।

५३—[गवां पतिः] गवामिन्द्रियाणां पतिश्चालकः
॥ ७२ ॥

५४—वज्रहस्तः पर्वतभेत्ता शकः ।

५५—विष्कम्भो विस्तारस्तद्वान् विष्कम्भी ।

५६—चमूस्तम्भनो दैत्यसेनास्तम्भनकृत् ।

५७—इतं युद्धे स्थेन मण्डलानां कर्णं भाट्टं परस्मै
मित्रा पुनरुत्तेन आगमनं तयोः करः कर्ता वृत्तावृत्त-
करः । कृत्तावृत्तेति पाठे निष्कपटमावृत्तकर्ता ।

५८—तालः संसारविन्धोर्लोल आधारं स्थानं वेत्तीति
तालः सुदृढमावृत् ।

५९—मधुः वसन्तः ।

६०—मधुकः कोषटिकास्थः पशो तद्वशेषने यस्य स
मधुकलोचनः मधेव मधुकं क्षीरं तद्वत्निर्गमेन इति
वा ॥ ७३ ॥

६१—वाचस्पतिं देवपुरोहितं भुज्जातः वाचस्पत्यः
पुरोहितकर्मकर्ता बृहस्पतिर्देव देवानां पुरोहितस्तमन्वन्दे
मनुष्यराज्ञां पुरोहिता इति ब्राह्मणे बृहस्पतिं यः सुवर्ते
विभर्ताति मन्त्रस्यबृहस्पतिपदस्य व्याख्यानात् ।

६२—वाजसनः शास्त्राविशेषप्रवर्तकोऽप्यर्थकर्म-
कर्ता ।

६३—नित्यमाधमपूजितः सद्यम् ।

६४—ब्रह्मचारी ब्रह्मणि चरतीति ब्रह्मनिष्ठः ।

६५—लोकेषु वाङ्मणादिशब्देषु चरति भक्षयतीति
लोकचारी मिश्रः ।

६६—सर्वचारी सर्वगः 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति'
'स इदं सर्वं भवति' इति श्रुतेरात्मज्ञानात् सार्वार्थ्यं प्राप्त
इत्यर्थः ।

६७—विचारयित् विपरीतं वरणं, अन्तर्मुखतया
गमनं तद्वेत्ता ॥ ७४ ॥

६८—ईह इति ईशानो नियन्ताऽन्तर्यामीत्यर्थः ।
लटः ज्ञानच् ।

६९—ईश्वरः अश्नोति व्याप्नोतीति । अश्नोतिराशुक-
र्मणि वरद् चेलुणादिसूत्रेण अशङ्क व्याप्तावित्यस्माद् वरद्
चात् द्विषेरीशोपघाया इति पूर्वसंज्ञादनुत्वा उपघाया
ईवं च ।

७०—कालः कलयति सर्वेषां पुण्यपापादिकं तत्तत्फल-
प्रदानार्थं संख्यातीति कालः चित्रगुप्तात्मा ।

७१—निशाचारी ब्राह्मणां निशायां सदाप्रत्यक्षरूपा-
यामपि चरति प्रत्यगगानन्दं अनुभवतीति निशाचारी ।

७२—पाति खतीति पिनाको धनुर्विशेषस्तद्वान्
[पिनाकवान्] पिनाकी । पिनाकादयथेति पातेरित्यम-
कृत्यत्यो युगमग्न्य निपात्यते ।

निमित्तस्थो निमित्तं च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः ७५
 नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः ।
 भगहारी निहन्ता च कालो ब्रह्मा पितामहः ७६
 चतुर्मुखो महर्ालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ।
 रिल्लिगाध्यक्षः सुराध्यक्षो योगाध्यक्षो युगावहः

बीजाध्यक्षो बीजकर्ता मध्यात्मानुगतो बलः
 इतिहासः सकल्पश्च गौतमोऽथ निशाकरः ७८
 दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः
 लोककर्ता पशुपतिर्महाकर्ता ह्यनौपधः ॥ ७९
 अक्षरं परमं ब्रह्म बलवच्छक्र एव च ।

७३—[निमित्तस्थः] निमित्तं लक्ष्यं दैत्यादिः
 तत्रस्तदन्तर्यामी ।

७४—निमित्तं तद्रूपं विश्वरूपत्वात् ।

७५—नन्दिः सहायिः एषाऽस्य परमा संपदिति श्रुते-
 र्ज्ञानसंपन्नः ।

७६—नन्दिकरः संपत्करः ।

७७—हरिः हनुमान् रामस्य विष्णोः सहायः ७५

७८—नन्दी शिवस्य गणो बाहनं वा तस्येश्वरः

[नन्दीश्वरः] ।

७९—नन्दी गणस्य ।

८०—नन्दन आनन्दवित्तः ।

८१—नन्दिवर्द्धनः दत्ताया अपि संपददेकः ।

८२—भगानि इन्द्रादीनामैश्वर्याणि तान्यपि हस्तीति

भगहारी ।

८३—निहन्ता मृत्सुषेणः ।

८४—कालः कलानां चतुःषष्टिसंमिताया निवारः
 कालः ।

८५—अत एव ब्रह्मा अतिशयेन महान् ।

८६—पितामहः पित्र्युज्ज्वलरपि पिता । इन्द्रि-
 यलोचनता मेति कस्या लोकमातृत्वस्य प्रसिद्धत्वेन तद्वर्तु-
 र्बिज्जोर्लोकपितृत्वात् ॥ ७६ ॥

८७—चतुर्मुखः विषाता ।

८८—मत्तु सर्वदेवामुपदिपुज्यं लिङ्गस्य स महा-
 लिङ्गः ।

८९—चारुलिङ्गः रमणीयवैद्यः ।

९०—लिङ्गाध्यक्षः लीनमात्रमयं गमयन्तीति
 लिङ्गानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि तेषामध्यक्षः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
 नियामकः ।

९१—सुराध्यक्षः चतुरादिप्रमाणानामधिपतायः
 सुराणामध्यक्षः ।

९२—योगाध्यक्षः योगभेदेन्द्रियदेहप्रानां हार्दामशे-
 र्गोचरानां योगः अत्र तेो सर्वे एकं भवन्तीति श्रुतेः तस्य-
 प्यध्यक्षः एतान्येव योगः प्राप्य इत्यर्थः ।

९३—युगावहः युगाणि पुनरावृत्त्यान्वितानि ह्य-

त्रेताद्वापरकलिसंज्ञानि आवहति निर्वर्तयतीति तथा ॥ ७७ ॥

९४—बीजं धर्माधर्मौ तयोरप्यक्षः फलदाता बीजा-
 ध्यक्षः ।

९५—बीजकर्ता स्पष्टम् ।

९६—अध्यात्मानुगतः आत्मानमाधिकृत्य प्रवृत्तं
 शान्तं अनुमन्त्र साधक इत्यर्थः ।

९७—बलः बलानि धृत्यादीनि वर्तन्तेऽस्मिन्निति बलः
 मत्तयार्थार्थ आयजन्तम् ।

९८—इतिहासो भारतादिः ।

९९—सकल्पः यश्चकल्पकेन प्रयोगविधिविचारेण
 सहितो भीमांशान्यायसंघः ।

४००—गौतमः तर्कशास्त्रप्रणेता ।

इति चतुर्थं शतकम् ।

—०:०—

१—निशाकरः चंद्रधान्द्रव्याकरणप्रणेता ॥ ७८ ॥

२—दम्भः दम्भाति क्षत्रं दमयतीति तथा ।

३—अदम्भः नास्ति दम्भो दमको यस्य ।

४—वैदम्भः दम्भो धर्मभञ्जित्वं तद्विरहिता विदम्भास्ते-
 यामयं स्वभूतो वैदम्भः ।

५—वश्यो मकररापीनः ।

६—वशकरः अन्धान्धशेरुर्लुं समर्थः वंशो, वशकर
 इति पाठे स्पष्टार्थः ।

७ कलिः धन्योन्मं देशानुरादीनां वैरकर्ता ।

८—लोककर्ता भौतिकचतुर्दशभुवननिर्माता ।

९—पशुपतिः मद्रादिस्तन्मयन्तानां जशिवद्यतां
 पतिः पालकः ।

१०—महाकर्ता पंचभूतानामपि स्रष्टा ।

११—अनौपधः श्रीशायजगतीयरहितः अभोक्तेति
 यावत् ॥ ७९ ॥

१२—अक्षरं अप्रमयम् ।

१३—परमं ब्रह्म अमरपरमव्ययशया परमं उगृहं
 धर्मेन्द्रमाप्रसरयम् ।

१४ बलवत्तु बलानिमानिदेहाकारम् ।

१५—अत एव सद्योतीति शक्तः शाक्तुनन्दानवर-
 योत्तन्मयवैशेषिकेन वा शक्तः ।

नीतिर्ह्यनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो गतागतः
बहुप्रसादः सुखमो दर्पणोऽथ त्वमित्रजित् ।
वेदकारो मन्त्रकारो विद्वान्ममरमर्दनः ॥ ८१
महामेघनिवासी च महाघोरो वशीकरः ।
अग्निज्वालो महाज्वालो अतिभूम्नो हुतो हविः
वृषणः शङ्करो नित्यं यच्चैस्वी भूमकेतनः ।
नीलस्तथांगतुल्यश्च शोभनो निरवग्रहः ॥ ८३

स्वस्तिदः स्वस्तिभावश्च मागी भागकरो लघुः
उत्सङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भपरायणः ॥ ८४
कृष्णवर्णः सुवर्णश्च इन्द्रियं सर्वदेहिनाम् ।
महापादो महाहस्तो महाकायो महायशः ८५
महामूर्धा महामात्रो महानेत्रो निशालयः ।
महान्तको महाकर्णो महोष्ठश्च महाहनुः ॥ ८६

१६—नीतिः दब्धेषु दण्डप्रणयनादिः ।
१७—अनीतिः तद्विपर्ययः ।
१८—शुद्धात्मा विमलचित्तः ।
१९—शुद्धः शोभास्वर्णः ।
२०—मान्यः मानार्हः ।
२१—गतागतः यातायातवान्संसारः ॥ ८० ॥
२२—बहुप्रसादः ।
२३—सुखमः स्वप्नारण्याभिमानी तैजसोऽप्ययमेव ।
२४—दर्पणः दर्पण इव विद्यप्रतिबिम्बदर्शनास्पदम् ।
२५—अमित्रजित् पाश्चात्त्यन्तराशुम्नि ।
२६—वेदकारो निःशस्त्रिमेतद्वन्द्वे इत्यादिभ्रुते-
वैदना कर्ता ।
२७—[मन्त्रकारः] मन्त्रा वेदादन्ये तान्त्रिकपौरा-
णिका देशमायामयाः तेषां कर्ता मन्त्रकर्ता ।
२८—विद्वान् ।
२९—समरमर्दनः समरे शत्रूणां मर्दनः ॥ ८१ ॥
३०—महान्तो मेघाः प्रलयकालिकास्तेषु तदधिष्ठा-
देवतात्वेन वसतीति महामेघनिवासी ।
३१—महाघोरः प्रलयकर्तृत्वात् ।
३२—वशे सर्वमस्यास्तीति वशी ।
३३—कृणोति दिनन्ति जगदिति करः संहारकर्ता ।
३४—अग्नेरिव ज्वाला तेजो यस्य सः अग्निज्वालाः ।
३५—ततोऽपि महाज्वालाः ।
३६—अतिभूम्नः कालामिस्त्रेण सर्वदाहकालेऽत्यन्तं
भूतमयः ।
३७—हुतः आदिकर्मणि कः होमेन ग्रीतः ।
३८—हविः पयआदिरूपः ॥ ८२ ॥
३९—वृषणः वर्षति कर्मफलानीति वृषणो धर्मः गुणा-
भाव आर्पः, यदा शृणो धर्मोऽस्तिमाचिन्ति, वृषणः पामा-
दित्वात् प्रत्ययः ।
४०—शङ्करः सुप्रदः ।
४१—नित्यं यच्चैस्वी ।
४२—भूमकेतनः बन्दिस्मः ।

४३—नीलः मरुतवर्णः ।
४४—तथेति तत एव हेतोः अङ्गुलुब्धः अङ्गं स्वीयोऽ-
वयवः लिङ्गमिति यावत् । तत्र लब्धः नीलेऽनिले वा लिङ्गे
नित्यं समिहित इत्यर्थः ।
४५—शोभनः कल्याणहेतुः ।
४६—निरवग्रहः प्रतिबन्धशून्यो मनोरथशुष्टि-
कर्ता ॥ ८३ ॥
४७—स्वस्तिदः ।
४८—स्वस्तिभावः सुतप अस्ति भावः सत्त्वाऽ-
स्तेति स्वस्तिभावः ।
४९—मागी यशे भागवान् ।
५०—भागकरः यक्षियहविषां विभाजकः ।
५१—लघुः क्षीघ्रः ।
५२—उत्सङ्गः असङ्गः ।
५३—महाङ्गः महालिङ्गः ।
५४—महान् गर्भ उत्पादनीयत्वे परायणं भवश्यं गम्यं
यस्य स महागर्भपरायणः प्रजननारम्भकः कन्दर्प
इत्यर्थः ॥ ८४ ॥
५५—कृष्णवर्णो विष्णुस्त्रेण ।
५६—सुवर्णः श्वेतवर्णः सान्द्रस्त्रेण ।
५७—सर्वदेहिनामिन्द्रियं सर्वेन्द्रियरूपः ।
५८—महापादः ।
५९—महाहस्तः ।
६०—महाकायः ।
६१—महायशः ॥ ८५ ॥
६२—महामूर्धा ।
६३—महामात्रः महाप्रमाणः ।
६४—महानेत्रः ।
६५—निशालयः निशेव निशा अविवा तस्या लयो
यत्र ।
६६—महान्तकः मृत्युमृत्युः ।
६७—महाकर्णः ।
६८—महोष्ठः ।
६९—महाहनुः ॥ ८६ ॥

महानासो महाकम्बुर्महाश्रीवः श्मशानमाक्
महावक्षा महोरस्कः छन्तरात्मा मृगालयः ॥
लव्नो लवितोष्ट्रश्च महामायः पयोनिधिः ।
महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महामुखः ॥८८॥
महानखो महारोमा महाकेशो महाजटः ।
प्रसन्नश्च प्रसादश्च प्रत्ययो गिरिसाधनः ॥ ८९ ॥
स्नेहोऽस्नेहनश्चैव अजितश्च महामुनिः ।

वृक्षाकारो वृक्षकेतुरनलो वायुवाहनः ॥ ९० ॥
गण्डली मेरुधामा च देवाधिपतिरेव च ।
अथर्वशीर्षः सामास्य ऋक्सहस्रामितेक्षणः ९१ ॥
यजुः पादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ।
अमोघार्थः प्रसादश्च अभिगम्यः सुदर्शनः ९२ ॥
उपकारः प्रियः सर्वः कनकः काञ्चनच्छविः ॥

७०—महानासः ।

७१—महाकम्बुः महाकण्डः ।

७२—महाश्रीवः ।

७३—श्मशानमाक् श्मशानं शरीराणां दानं तनु-
करणं मज्जतीति श्मशानमाक् देहवन्धच्छेदोति यावत् ।

७४—महावक्षाः रक्ष इति पाठे महती रक्षा रक्षणं
यस्य स तथा ।

७५—महोरस्कः ।

७६—छन्तरात्मा ।

७७—मृगालयः अन्नाधिकोपितमृग इत्यर्थः ॥८७॥

७८—लम्बन्तः सलिलकानि तरो फलानीष वृक्षाण्डा-
नोति लम्बनः ।

७९—लवितोष्ट्रः प्रत्यकाले विश्वं प्रसितुं लम्बितौ
दोषाद्विहती ओष्ठौ येन सः ।

८०—महती वृक्षादिभिरप्यजया माया यस्य स
महामायः ।

८१—पयोनिधिः क्षीरसमुद्रः ।

८२—महादन्तः ।

८३—महादंष्ट्रः ।

८४—महाजिह्वः ।

८५—महामुखः ॥ ८८ ॥

८६—महानखः वृद्धिः ।

८७—महारोमा वण्डः ।

८८—महाकेशः महोदरः ।

८९—महाजटः ।

९०—प्रसन्नः ।

९१—प्रसादः प्रसन्नता ।

९२—प्रत्ययः अनुभवः ।

९३—गिरिसाधनः पर्वत एव साधनं रणे जय-
द्वेषस्य गिरिधन्यैत्यर्थः ॥ ८९ ॥

९४—अभिप्रीति स्नेहनः मितृत्वप्रदानं स्नेहवान् ।

९५—अस्नेहनः तद्विपरीतः ।

९६—अजितः ।

९७—महामुनिः अत्यन्तं मौनवान् मननशीलो वा ।

९८—वृक्षाकारः संसारवृक्ष एवाकारो यस्य ।

९९—वृक्षकेतुः संसारवृक्ष एव केतुरूपको यस्य न हि
देहेन्द्रियाभ्यनुपादाय ब्रह्म निशासितुं शक्यम् ।

१००—अनलो नास्ति अलं पूर्तिर्यस्य भुजानस्य
सोऽनलोऽग्निः ।

इति पञ्चमं शतकम् ।

१—वायुरेव वाहनं देशदेशान्तरं प्रति गतेः साधनं स
वायुवाहनः ॥ ९० ॥

२—गण्ड इव गण्डो भूमेरुच्छूनप्रदेशः क्षुद्रशैलास्तेषु
लीयते गच्छतीति गण्डलीः गण्डशब्दपूर्वात् ली गताव-
स्यात् क्तिप् । विभक्तिलोपः सुप्तं मुलुगिनि पूर्वसवर्णो वा
आपः ।

३—मेरुधामा ।

४—देवाधिपतिः ।

५—अथर्वशीर्षः ।

६—सामास्यः ।

७—ऋक् सहस्रामितेक्षणः ॥ ९१ ॥

८—यजुः पादभुजः ।

९—गुह्यः उपनिषद्देशः ।

१०—प्रकाशः कर्मकाण्डः ।

११—जङ्गमः वृषधादिरस्यः ।

१२—अमोघार्थं याथा अनोघोऽर्थो यत्र सः अमो-
घार्थः ।

१३—प्रसादः प्रसीदतीति दयालुः ।

१४—अभिगम्यः सुप्रप्राप्यः ।

१५—सुदर्शनः मत्तलावदं दर्शनं यस्य ॥ ९२ ॥

१६—उपकारः प्रीतिरूपः ।

१७—प्रियः सुखदायी ।

१८—सर्वः सत्त्वानिमुक्त आयातीति सर्वः ।

१९—कनकः स्वर्णादिश्रियवत्पुरुषः ।

२०—काञ्चनच्छविः ।

नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करस्थपतिः स्थिरः
द्वादशस्त्रासनधाद्यो यक्षो यक्षसमाहितः ।
नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ९४
संगणो गणकारश्च भूतवाहनसारथिः ।

२१—नाभिः भुवनस्य मध्यदेशः । अयं यक्षो भुव-
नस्य नाभिर्यक्षरूपः अत्यूर्ध्वगतिहेतुत्वाभावाद्यस्य नाभि-
त्वम् ।

२२—नन्दिकरः यक्षकलसमुदिकर्ता ।

२३—भावः कतुध्वास्वरः ।

२४—[पुष्करस्थपतिः] पुष्करस्य ब्रह्माण्डस्य
स्थपतिः स्वामी ।

२५—स्थिरः स्वावरः पर्वतादिस्वः ॥ ९३ ॥

२६—द्वादशः दृणा दशगर्भवासादयो दशोस्तासां
मृत्युर्दशमी स्वर्ग एकादशी मोक्षो द्वादशीति द्वादश इति
संसारपेक्षया मोक्ष उच्यते ।

२७—प्रासनः आन्तरालिकदशाख्येण भयजननः ।

२८—आद्यः संसारादधीनः शुद्धः आद्यन्तमध्यस्व
इति नामत्रयार्थः ।

२९—यक्षः जीवेशयोः सञ्चितकरणस्यो योगः ।

३०—अत एव यक्षसमाहितः तत्प्रत्यस्तदेकलभ्य
इत्यर्थः ।

३१—नक्तमिव नक्तं अप्रकाशात्मा महामोहः ।

३२—कलिः तत्कार्यभूतः कामकोपलोभादिह्यः ।

३३—कालः तस्यापि कार्ये जन्ममरणप्रवाहः काल-
मति संवल्लयतीति योगात् ।

३४—मकरः मकराकारं शिशुमारचक्रं कालस्य
शापकं तत्त्वस्वरूपः ।

३५—कालेन मृग्युना पूजितः कालपूजितः ॥ ९४ ॥

३६—संगणः प्रमयादियुक्तः ।

३७—गणकारः माणादीन् भक्तान् स्वगणान् करो-
तीति गणकारः ।

३८—भूतानां वाहनी योगक्षेमनिर्वाहको ब्रह्मा सारथि-
रस्य भूतवाहनसारथिः ।

३९—भस्मशयः भस्म भर्तृन्दीप्योरिति जौहोत्या-
दिकाद्भूतारत्येभ्योऽपि दृश्यत इति मानिन् भस्मास्ति भर्तृ-
यति दोषान् मासयति वा आत्मानमिति भस्म । तथा चोक्तं
वासिष्ठेन 'भर्तृनात्सर्वपापानां पाप्मानां च महामुने ।
भस्मेति कीर्यते रक्षा रोगाणां चापि भर्तृनात्' इति । तत्रैव
बाह्यमोक्षेण किं भस्मधारणं मोक्षलक्षणम् । भस्मना नित्ययु-

भस्मशयो भस्मगोप्ता भस्मभूतस्तर्कगणः ॥ ९५ ॥
लोकपालस्तथाऽलोको महात्मा सर्वपूजितः
शुक्लशिखशुक्लः संपन्नः शुचिर्भूतनिपेक्षितः ॥ ९६ ॥
आश्रमस्थः क्रियावत्स्यो विश्वकर्ममतिधरः ।

कस्य ज्ञानमुपयतेऽविपात् । इति धृतावप्यर्थाशिरसि अग्नि-
रित्यादिना भस्म गृहीत्वाऽभिमृज्याज्ञाने संसृतेद्वतमेतत्पा-
शुपतं पशुपाशविमोक्षायेति । भस्मनि रोते भस्मशयः तेन
उद्धूलनादिकमपि कर्तव्यं, यथाह इन्द्रशतातपः 'स्तेयं कृत्वा
शुद्धाराधं गत्वा सर्वं पीत्वा ब्रह्महत्या च कृत्वा । भस्मच्छत्रो
भस्मसंख्यां शयानो रुद्राध्वार्या मुच्यते सर्वपापैः' इति ।

४०—भस्मगोप्ता भस्मना गोपायति जंगदिति
भस्मगोप्ता, वक्ष्यति चात्रैव 'रक्षार्थं मङ्गलार्थं च पवित्रार्थं च
भामिनि । लोछनार्थं च भक्तानां भस्म दत्तं मयाऽपुरा' इति ।

४१—भस्मभूतः एतच्च मनुष्यकनासि मुनौ कुर्यात्
च्युतं शाकर्स दद्याद् दृश्यति सति तन्मृत्योपशमार्थं महादेवेन
स्वमहर्गुलं भित्त्वा त्वम् भस्म दर्शितं तेन स्वस्य वपुः केवलं
भस्ममयमिति ज्ञाप्यते ।

४२—तर्कः कल्पवृक्षादिः ।

४३—गणः संगिरितिन्दिकेभ्यरादिस्तर्कः ॥ ९५ ॥

४४—लोकाश्चतुर्दशभुवनानि तेषां पालो लोक-
पालः ।

४५—अलोको लोकातीतः ।

४६—महात्मा पूर्णः ।

४७—सर्वपूजितः ।

४८—शुक्लः शुद्धः ।

४९—त्रिशुक्लः त्रीणि क्रियावाङ्मनासि शुद्धानि
यस्य ।

५०—अत एव संपन्नः कैवल्यं प्राप्तः ।

५१—शुचिः आगन्तुकमपि मलं न मुञ्चति असङ्ग
इत्यर्थः ।

५२—भूतैः पूर्वाचार्यैर्निपेक्षितः भूतनिपेक्षितः ९६

५३—आश्रमेषु चतुर्षु धर्मरूपेण तिष्ठतीति आश्र-
मस्थः ।

५४—क्रियावत्स्यः धर्मस्यैव पूर्वस्य क्रियायागादि-
स्तदवस्थापन्नः ।

५५—विश्वकर्ममतिः देवशिल्पिनो यत्कौशलं
तद्रूप इत्यर्थः ।

५६—वरः प्रियत इति वयो लक्ष्म्यादिस्वः ।

विशालशाखस्ताम्रोष्ठो ह्यम्बुजालः सुनिश्चलः
कपिलः कपिशः शुक्ल आयुश्चैव परोऽपरः ।
गन्धर्वो ह्यादितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥
परश्वधायुधो देव अनुकारी सुबान्धवः ।
तुम्बवीणो महाक्रोध ऊर्ध्वरेता जलेशयः ९९

उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः ।
सर्वाङ्गरूपो मायावी सुहृदो ह्यनिलोऽनलः ॥
बन्धनो बन्धकर्ता च सुबन्धनविमोचनः ।
स यशारिः स कामारिर्महादंष्ट्रो महायुधः ॥
बहुधा निन्दितः शर्वः शङ्करः शङ्करोऽधनः ।

५७—विशालशाखः दीर्घबाहुः 'शाखा पशान्तरे
बाहौ' (खान्तवर्गो ९) इति मेदिनी ।

५८—ताम्रोष्ठः ।

५९—अम्बुजालः जलसमूहः सागर इत्यर्थः 'जालं
गवाह आनावे क्षारके दम्भट्टन्दयोः' (लान्तवर्गो १९) इति
मेदिनी ।

६०—सुनिश्चलः पर्वतादिरूपः ॥ ९७ ॥

६१—कपिलः ।

६२—कपिशः ।

६३—शुक्ल इति त्रयोऽपि वर्णवाचिनस्तद्वान् ।

६४—आयुः जीवनकालः ।

६५—परः प्राचीनः ।

६६—अपरः अर्वाचीनः ।

६७—गन्धर्वैः निप्ररपादिः ।

६८—आदितिः देवमाता 'इयं वा आदितिः' इति

श्रुतेः पृथ्वी वा ।

६९—तार्क्ष्यः वैतथेयः ।

७०—सुविज्ञेयः सुलेनं ज्ञानं योग्यः ।

७१—सुशारदः शौभनवाक् ॥ ९८ ॥

७२—परश्वधायुधः ।

७३—देवः विजिगीषुः ।

७४—अनुकारी भीमं हन्तुं आयुधं प्रशेभुमनुकरोति
वा गोशुभापी ।

७५—शोभनवातो बान्धवश्च सुबान्धवः अर्जुन-
स्या ।

७६—तुम्बवीणः तुम्बीफलद्वययुक्ता बीणा यम्यं तैव
श्रुतिरिति षोढे प्रसिद्धा ।

७७—महाक्रोधः प्रलयशक्तेः ।

७८—ऊर्ध्वरेताः ऊर्ध्वं देहमनुश्लेभ्य उपर्यपि रेतः
प्रसक्तमस्तीरभादेणा यम्यं तैः ।

७९—जलेशयः विष्णुणा जलसर्पदे जलरायी ९९

८०—उग्रः ऊर्ध्वं प्रस्तीगुणः ।

८१—वंशकरोः ।

८२—वंशः व प्रसिद्धः ।

८३—वंशनादः ।

८४—अनिन्दितः ।

८५—सर्वाङ्गरूपः सर्वेष्वङ्गेषु रूपं सौन्दर्यमस्यास्ती-
ति 'रूपं स्वभावे सौन्दर्यं' (पान्तवर्गो ९) इति मेदिनी ।

८६—मायावी मायाविशेषः 'मायिनं तु महेश्वरम्'
इति प्रसिद्धः ।

८७—सुहृद्ः अदन्तावमार्थम् प्रयुक्तपरमनपेक्ष्य
उपकर्ता ।

८८—अनिलः वायुः ।

८९—अनलः अग्निः ॥ १०० ॥

९०—कपालवनेति बन्धनः संसारपाशः ।

९१—बन्धकर्ता संसारनिर्माता ।

९२—सुबन्धनविमोचनः मुक्तं बन्धनस्य माया-
पाशस्य मोचनकर्ता ।

९३—यशारयो दैत्यास्तैः सहापि वसतीति स
यशारिः ।

९४—कामारयो जितकामाः योगिनः तैश्च सहा-
स्तीति ॥ कामारिः ।

९५—महादंष्ट्रः ।

९६—महायुधः ॥ १०१ ॥

९७—बहुधा निन्दितः दारुकावने अतिक्रमनीयं
रूपं कृत्वा नमः सद्यश्च पापिष्ठोऽस्मत्पत्नीनां वित्तं मोहयितु-
माग्नोस्तीति सर्वैर्भयिभिर्निन्दितः ।

९८—रथेति दिनस्ति दारुकावनस्यान्मुनीन् मोह-
यतीति शर्वः ।

९९—शङ्करः तेषामपि कुशलं करो यम्यं त्वाधीनं
यस्त्वैतथः ।

१००—शङ्कना समूहः दाहं तस्य र इव रः शङ्करः
सर्गंसायदाहः चेष्टास्मानिले बहाविति विभ्यलो-
चनः । येषुनिर्भिदाहकारनस्येनिन्दितो याध मोहितवान्
तेषामेव दारुकावन्त्यापि सर्वगंसायोच्छेदं च तत्त्वज्ञानदानेन
कृतवानिति नामननुपनात्यर्थम् ।

इति पष्ठं शतकम् ।

—८३—

१—अधनः दिग्वरणात् ।

अमरेशो महादेवो विश्वदेवः सुरारिहा १०२
अहिर्बुध्न्योऽनिलाभश्चेकितानो हविस्तपा
अजैकपाद्य कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ३
धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैधवणस्तथा ।

२—एवमभ्यसराणा ईशः अमरेशः ।

३—महादेवो देवेन्द्रादीनामपि पूज्यः । यथोक्तं
साम्बपुराणे—

‘पूज्यते यः सुरैः सर्वैर्महाधैव प्रमाणतः ।

महेति धातुः पूजाया महादेवस्ततः स्मृतः’ इति ।

४—विश्वदेवः विश्वं विष्णुर्वपदकार इति वक्ष्यमाण-
त्वाद्देव्यं विष्णुः तस्यापि देव आराध्यः ।

५—सुरारिहा ॥ १०२ ॥

६—अहिर्बुध्न्यः अहिः सर्वः, तस्य विशेषणं बुध्न्यः
धुने मूले साधुरिति ब्रह्माण्डमूलं पातालं तत्र वसेत इति
यावत् । शेषस्वरूप इत्यर्थः । यथोक्तं विष्णुपुराणे—

संक्रमणसमको ह्यो निष्कम्पाति जगत्प्रयम् इति पदद्वया-
त्मकमेकं नाम ।

७—अनिलाभः वायुर्वधा अप्रत्यक्षोपि स्वर्गेन हा-
यते एवमयं विषयतस्पर्शजन्यानुभवस्वरूपः । यथोक्तम्—

‘परमार्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता

संविस्तेष्वेह भेदोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ।’ इति

८—चेकितानः चेत ताने अदादिः अस्मात् बहुल-
किं शास्त्रं अतिशयेन चिकेति जानातीति चेकितानः गुण-
पदशेषविशेषनिशानवानित्यर्थः ।

९—हविरिह हविः तस्यैव भोक्तुर्भोग्यजातम् हविरिति
पाठेऽपि तस्यैव हर्तव्यं वस्यति स एवार्थः । हन औणादिकः
सर्वधातुभ्य इति कर्मणि बाहुलकादेन् ।

१०—अजैकपात् एकादशसु रूपा कथित् ।

११—कापाली कपालाभ्यां गुणविद्विह्वलाभ्यां निर्दत्तं
कापालं ब्रह्माण्डं तदस्यास्तीति कापाली ब्रह्माण्डाधीशः ।

१२—त्रिशङ्कुः त्रयो गुणाः कीला इव बल्यविष्टभकाः
स त्रिशङ्कुः संसारी ।

‘न तदस्ति प्रथिष्या वा दिवि देवेषु वा पुनः
सर्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः’

इति गीताप्रवचनात् सर्वजीवरूप इत्यर्थः ।

१३—अजितः तैरेव शङ्कुभिरवशीकृतः ।

१४—अत एव शिवः इह निरुपाधिरित्यर्थः ।
यथोक्तं वायुसंहितायाम्—विशुद्धिः शिवता स्वतः इति ॥ १०३ ॥

१५—धन्वन्तरिः महावैद्यः ‘मित्रकर्मं त्वा भिषजं
शुणोमि’ इति मंत्रप्रसिद्धः ।

१६—धूमकेतुः उत्पातविशेषः ।

१७—स्कन्दः ।

धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्तवष्टा धुञो धरः
प्रभावः सर्वगो वायुरर्यमा सधिता रविः ।
उपगुश्च विधाता च मान्धाता भूतभावनः ॥ ५
विमूर्वेणविभावी च सर्वकामगुणावहः ।

१८—वैधवणः ।

१९—धाता ।

२०—शक्रः ।

२१—विष्णुः ।

२२—मित्रः ।

२३—त्वष्टा ।

२४—धुञः ।

२५—धरः ॥ १०४ ॥

२६—प्रभावः प्रभावाद्यो वसुः ।

२७—सर्वगो वायुः सूत्रात्मा । ‘वायुना वै गौतम
सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सह-
न्यानि’ इति धुनेः पदद्वयारम्भकमेकं नाम ।

२८—अर्यमा ।

२९—सधिता ।

३०—रविः ।

३१—उपगुः नृपविशेषः मान्धातुसाहचर्यात् । यद्वा
उप इतिऽस्मात् ‘इष्टप्रधातुप्रसिद्धिः क’ इति कप्रये उपं
दाहकं गावः किरणा बस्येऽप्युपः, विनक्त्यलौप आर्यः वेदाः
प्रमाणनितिविशिष्टवचनभेदेऽपि पद्मो, तानानाधिकरण्यं
धन्वंतरीयः शन्द्रः देवताविशेषवाचिनः शिवे सार्वभौम्योप-
पादानाथो एवेति सर्वत्र सोऽयं पुनरुक्तानामपि तृतीयो गकार्थ-
भेदादप्यनिरुक्त्यर्थं सोऽयं सत्यपि पौनरुक्त्ये स्तुत्यर्थत्वात् दोषः ।

३२—विधाता विविधप्रकरणेन पोषकः ।

३३—मान्धाता अस्मच्छब्दार्थं जीवं धयति पाय-
यतीति मान्धाता जीवस्य तृतिधरः ।

३४—भूतानां भावनं रज्ज्यामुगत्स्यैवात्मिकिति
भूतभावनः ॥ १०५ ॥

३५—विष्णुः विविधरूपेण भवति अस्तीति विष्णुः
अथते, सतार्थकत्वात्पूर्ववत् उपलब्धः ।

३६—वर्णान् श्वेतपीतादीन् विविधरूपेण भावयतीति
वर्णविभावी तस्मिन् । शुक्लमुनः नीलमाहुर्लियादिधुनेः
एतदन्तर्मुखाणां नाडीमार्गगतं प्रत्यक्षम् शून्यन्तरं च नीहा-
भ्रमाकानिलाजलावां सद्योतविगुल्फाटिकसारीनां एतानि
रूपाणि पुरःपुराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योग इति ।

३७—सर्वकामगुणावहः तत्रैव अन्तर्मुखकाले
सर्वकामान्काम्यमानान् विषयान्गुणान् शान्तधोर्मदान्
योगविष्करन्तुऽस्वादविशेषलक्षणात्मयेषान् ध्यायिष्य
आवहति साकम्पेन प्रापयतीति तथा ।

पद्मनाभो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रोऽनिलोऽनलः ६
 बलवांश्चोपशान्तश्च पुराणः पुण्यचञ्चुरी ।
 कुरुकर्ता कुरुवासी कुरुभूतो गुणौपधः ॥ ७
 सर्वाशयो दर्भचारी सर्वेषां प्राणिनां पतिः ।
 देवदेवः सुखासक्तः सदसत्सर्वरत्नवित् ८
 कैलासगिरिवासी च हिमवद्गिरिसंश्रयः ।

कूलहारी कूलकर्ता बहुविधो बहुप्रदः ॥ १०९
 वणिजो वर्धकी वृक्षो बकुलश्चन्दनश्छदः ।
 सारग्रीवो महाजत्रुरलोलश्च महौपधः ॥ ११०
 सिद्धार्थकारी सिद्धार्थश्छन्दोदयाकरणोत्तरः
 सिंहनादः सिंहदंष्ट्रः सिंहगः सिंहवाहनः ॥ १११
 प्रभावात्मा जगत्कालस्थालो लोकहितस्तरुः

३८—पद्मनाभः पद्मं विश्रयायतनं नामौ तत्रस्थे
 मणिपूरवक्त्रेऽस्यास्तीति पद्मनाभः । नाभ्यामुपरि तिष्ठति
 विश्रयायतनं महदिति ध्रुवेः ।

३९—महागर्भः महान्तो ब्रह्मादयो गर्भा उदरा-
 न्तर्गता यस्य स तथा ।

४०—चन्द्रवक्त्रः स्वरसः ।

४१—अनिलः ।

४२—अनलश्च । पूर्वं भूतरूपेणोकावत्र तदभिमानि-
 देवतारूपविति विशेषः ॥ १०६ ॥

४३—बलवान् ।

४४—उपशान्तः ।

४५—पुराणः ।

४६—स्पर्शार्थं नामत्रयं पुण्यचञ्चुः पुण्येन ज्ञातः
 'तेन वित्तश्चञ्चुर् चणपौ' इति चञ्चुर् ।

४७—ई लक्ष्मीरित्येकाक्षरं नाम । ई विपादेऽनुकम्पाया
 लक्ष्म्या च पुनरव्ययम् (अव्ययवर्गे) इति मेदिनी ।

४८—कुरुकर्ता अत्र नामैकदेशग्रहणेन नामग्रहणं
 भामासत्यभामेतिवत् दुस्मदेन वृक्षेत्रमुच्यते तेन अविमुक्तं
 वै वृक्षेत्रमिति ध्रुवेः सर्वलोकप्रसिद्धेऽत्र तादृविधं तयोः
 कर्मोपलितस्थानयोर्निर्माता ।

४९—कुरुवासी वृक्षेत्रद्वयवासी ।

५०—कुरुभूतः कुरुक्षेत्रद्वयात्मा ।

५१—गुणौपधः ऐश्वर्यज्ञानवैराग्यधर्मादीनामौपध-
 वदुदीपकः ॥ १०७ ॥

५२—सर्वाशयः सर्वे आशयेऽस्मिन्निति अत्र क्षेत्रे
 मयि एकं भवन्तीति ध्रुवेः सर्वस्य सुपुंसित्वान्नं प्राप्त इत्यर्थः ।

५३—दर्भेषु अन्तर्वेदित्यवर्हिषेषु आसादितानि
 र्द्वापि चरन् मशयतीति दर्भचारी ।

५४—सर्वेषां प्राणिनां पतिः ।

५५—देवदेवः ।

५६—सुखासक्तः ।

५७—सत् कारणम् ।

५८—असत् कारणम् ।

५९—संघर्तरत्नवित् सर्वाणि रत्नानि तत्तज्जानि-

पूकृत्यस्तु निन्दते लभते इति तथा ॥ १०८ ॥

६०—कैलासगिरिवासी ।

६१—हिमवद्गिरिसंश्रयः ।

६२—कूलहारी महाप्रवाहरूपेण तीरस्थद्रुमहारी ।

६३—कूलकर्ता पुष्करादीनां महातटाकानां कर्ता-
 कूलं प्रतीरं सैन्यस्य दृष्टे कूपतटाकयोरिति विश्वलोकचः

६४—बहुविधः ।

६५—बहुप्रदः ॥ १०९ ॥

६६—वणिजो वणिक् अकारान्तत्वं आप्यम् ।

६७—वर्धकी तया ।

६८—वृक्षः तक्षणीयः संसारवृक्षः ।

६९—बकुलः वृक्षविशेषः ।

७०—चन्दनः

७१—छदः सप्तपर्णः ।

७२—सारग्रीवः हृदकन्धरः ।

७३—महाजत्रुः जत्रुरत्र कण्टकन्धयोरथोऽल्पः ।

७४—अलोलः ।

७५—महौपधः मीहियवरुम् ॥ ११० ॥

७६—सिद्धार्थकारी ।

७७—सिद्धार्थः पूर्वज्ञं निरस्य यो निष्पन्नोऽर्थः

स सिद्धार्थ उच्यते स एव सिद्धान्त इति प्रसिद्धस्तस्यैव
 विशेषणं छन्दोदयाकरणोत्तर इति वेदव्याख्यानोपबृंहित
 इत्यर्थः ।

७८—सिंहनादः ।

७९—सिंहदंष्ट्रः ।

८०—सिंहगः सिंहावृद्धः ।

८१—सिंहवाहनः भिक्षुकं वाहनं रथोऽस्य १११

८२—प्रभावात्मा प्रहृष्टो भावः सत्ता तद्रूप इत्यर्थः ।

'प्राणा वै मन्यं तेषामेव सत्यम्' इति ध्रुवेः सत्यस्य सत्य-
 इत्यर्थः ।

८३—जगन्ः कालः प्रासक्तो जगत्कालः स एव

स्थालो भोजनपात्रं यस्य [जगत्कालस्थालः] ।

८४—लोकहितः ।

८५—तरुः तारकः ।

सारङ्गो नवचक्राङ्गः केतुमाली सभावनः ॥१२
भूतालयो भूतपतिरहोरात्रमनिदिनः ॥ १३
चाहिता सर्वभूतानां निलयश्च विभुर्मयः ।
अमोघः संयतो ह्यध्वो भोजनः प्राणधारणः १४
धृतिमान्मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः
गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मयसनो हरिः १५
हिरण्यबाहुश्च तथा गुहापालः प्रवेशिनाम् ।

प्रकृष्टारिमहाहर्षो जितकामो जितेन्द्रियः १६
गान्धारश्च सुवासश्च तपःसक्तो रतिर्नरः ।
महागीतो महानृत्यो ह्यप्सरोगणसेवितः १७
महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुचरश्चलः ।
आवेदनीय आदेशः सर्वगन्धसुखावहः ॥११८
तोरणस्तारणो वातः परिधी पतिखेचरः ।

८६—सारङ्गः पक्षिविशेषः ।
८७—नवधासौ यकाङ्गो हंसश्च नवचक्राङ्गः ।
८८—केतुरिव केतुः शिखा तथा मालते शोभते इति
केतुमाली मयूरकुण्ड्यादिपक्षिष्वपि ।
८९—सर्वा धर्मपरीक्षास्थानं भवतीति सभा-
यनः ॥ ११२ ॥

९०—भूतालयाः ।
९१—भूतपतिः ।
९२—अहोरात्रम् ।
९३—अनिदिनः ॥ ११३ ॥
९४—चाहिता बोधा सर्वभूतानामित्युभयत्र सम्बध्यते
(सर्वभूतानां चाहित इत्येकं नाम ।
९५—सर्वभूतानां निलयः सदनमित्युक्तम् ।
९६—विभुः विगतं भूभुवनं यस्मादित्युक्तम्
आचार्यं पूर्ववत् भवतेर्भूः ।
९७—अध्वः अस्तीति भवः अन्तेः पचापचि भूमावः ।
९८—अमोघः नैष्कल्यरहितः ।
९९—संयतः धारणाभ्यानसमापिनाम् ।
१००—अध्वः उच्चैः श्रवादिभ्यः ।
इति सप्तमं शतकम् ।

३—भोजयतीति भोजनः अवदाता ।
२—अत एव प्राणधारणः ॥ ११४ ॥
३—धृतिमान् ।
४—मतिमान् ।
५ दक्षः उत्साही ।
६—सत्कृतः आदृतः ।
७—युगाधिपः युगध्वेन धर्माधर्मौ लब्धेते तयोः
फलदः ।
८—गोपालिः इन्द्रियाणां पालयिता ।
९—गोपतिः रक्षणीनां पतिः सूर्यादिः ।
१०—ग्रामः समूहः ।
११—गोचर्मयसनः ।

१२—हरिः हरति भक्तानां दुःखमिति हरिः ॥ ११५ ॥
१३—हिरण्यबाहुः रमणीयबाहुः ।
१४—[गुहापालः प्रवेशिनां] अन्तः प्रवेश-
शीलानां योगिना चिरकालं काष्ठवत्स्यामिनां गुहा शरीरं
तस्य रक्षकः ।

१५—प्रकृष्टाः प्रकर्षेण तनुकृताः अरयः कामादयो येन
स प्रकृष्टारिः साधकोत्तमः ।

१६—महाहर्षः ।
१७—जितकामः ।
१८—जितेन्द्रियः ॥ ११६ ॥
१९—गान्धारः स्वर्गविशेषः ।
२०—सुवासः शोभनं वसतिस्थानं कैलासाख्यमस्य ।
२१—तपःसक्तः ।
२२—रतिः प्रीतिरूपः ।
२३—नरः नयति प्रापयति ब्रह्माडमिति नरो विराट् ।
२४—महागीतः ।
२५—महानृत्यः ।
२६—अप्सरोगणसेवितः ॥ ११७ ॥
२७—महान् केतुर्धरस्त्री यस्य स महाकेतुः ।
२८—महाधातुः मेरुध्वजः ।

२९—तस्मै नैकसानुचरः अनेकशिखरतटवारी ।

३०—चलः दुर्धनः ।

३१—आवेदनीयः वाचामगोचरोऽपि गुह्यमिह्यः
देष्टुं शक्यः ।

३२—आदेशः साक्षादुपदेशरूपः ।

३३—सर्वगन्धसुखावहः दुष्पत्तसर्वेषां गन्धानां
विषयस्पर्शानां सुखं आवहतीति तथा ॥ ११८ ॥

३४—तोरणः पुच्छरादिभ्यः ।

३५—तारणः परित्यज्यस्तारयति जिगीषून् ।

३६—वातः ।

३७—परिधी परिधिस्तस्यास्तीति परिधी दुर्गन्धः ।

३८—पतिशालो खेचरयोः [पतिखेचरः] खेचरयोरो

गण्डः ।

संयोगो वर्धनो वृद्धो अतिवृद्धो गुणाधिकः
नित्य आत्मसहायश्च देवासुरपतिः पतिः ।
युक्तश्च युक्तबाहुश्च देवो दिविसुपर्वणः ॥ १२० ॥
आपादश्च सुपादश्च ध्रुवोऽथ हरिणो हरः ।
वपुरावर्तमानेभ्यो वसुध्रेष्ठो महापथः ॥ १२१ ॥
शिरोहारी धिमर्शश्च सर्वलक्षणलक्षितः ।

३९-संयोगो वर्धनः वृद्धिहेतुमूतः संयोगः क्षीपु-
स्योः सम्बन्धः प्रजनन्यास्मि कन्दर्प इत्युक्तः ।

४०-वृद्धो गुणाधिकः गुणैर्ज्ञानैश्वर्यादिभिरधि-
कत्वेन वृद्ध इत्यर्थः न तु बलीकृतितादिना । यथोक्तं-
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु शौर्यतः ।
वैश्यानां धनबाहुल्याच्छूद्राणां वयसाऽधिकः इति ।

४१-अतिवृद्धः ।

४२-गुणाधिकः ॥ ११९ ॥

४३-नित्य आत्मसहायः च ह्येकं नाम नित्य-
यासावात्मसहायश्चेति समासे विभक्त्यलोप आर्पः ।

४४-देवासुरपतिः ।

४५-पतिः अर्धात्सर्वस्य ।

४६-युक्तः सङ्गः सह्यमादौ ।

४७-युक्तबाहुः शत्रुमर्दनयाम्यौ बाहु यस्य ।

४८-देवो दिवि सुपर्वणः दिवि स्वर्गे यः सुपर्वा
इन्द्रसंज्ञो महान् तस्य देव आराधनीयः ॥ १२० ॥

४९-आपादः साहयतेः कर्तरि निष्ठा, आ समन्ता-
त्सर्वं साहयति सहनं कारयतीत्यापादः सर्वसहनसामर्थ्यप्रद
इत्यर्थः ।

५०-सुपादः ईष्यकरं पूर्वोक्तं यस्य सः सुपादः ।

५१-ध्रुवः अचञ्चलः ।

५२-हरिणः श्वेतः शुद्ध इत्यर्थः ।

५३-हरः हन्तीति हा शब्दसंज्ञं राति आदत्ते स हरः ।
इन्तेः कर्तरि क्त्वि तत्पूर्वात् 'रतिः आतोऽनुपसर्गे कः' इति
कः । हरः शस्त्रीत्यर्थः ।

५४-वपुः वपुःप्रदाता आवावर्तमानेभ्यः स्वर्गच्युतेभ्यः
[वपुरावर्तमानेभ्यः] वसुध्रेष्ठि पाठे सेवकेभ्यो वपुःप्रद
इत्यर्थः ।

५५-वसुध्रेष्ठः धनादप्याधिकः प्रेयो वित्तादिति
श्लोः ।

५६-महापथः शिष्टाचारस्मः ॥ १२१ ॥

५७-शिरोहारी प्रपन्नः शिरश्चेता विमर्शः विवेकेण
विचारयान् [शिरोहारी धिमर्शश्च] विवेकेनैव मद्भासिर-
रिच्छं न तु क्रोपमात्रेणेति भावः । पदद्वयात्मकमेकं नाम ।

अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः ॥ २२ ॥
समाज्ञायोऽसमाज्ञायस्तीर्थदेवो महारथः ।
निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः ॥
रत्नप्रभूतो रत्नाङ्गो महार्णवनिपानवित् ।
मूलं विशालो ह्यमृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः
आरोहणोऽधिरोहश्च शीलधारी महायशः ।

५८-सर्वलक्षणलक्षितः सामुद्रिकोक्तशुभलक्षण-
युक्तः स्वराणि लक्ष्यन्ते ज्ञायन्तेऽर्थजातानि एतैरिति प्रमा-
णानि लक्षणान्युच्यन्ते तैरलक्ष्यते न तु साक्षात्क्रियत इत्यर्थः ।

५९-अक्षः रथसन्धानदाह अत एव रथयोगी रथेन
सम्बद्धः [अक्षश्च रथयोगी] ।

६०-सर्वयोगी सर्वसंस्पर्शी विमुग्धात् ।

६१-महाबलः महाशक्तौ बलश्च महाबलः बल-
शब्दान्मन्त्रार्थयोऽर्थ आचक्षुस्त्वयः बलवान् धीर इत्यर्थः
॥ १२२ ॥

६२-समाज्ञायो वेदः ।

६३-असमाज्ञायः तदन्यः मृत्योतिहासपुराणाग-
मादिः ।

६४-तीर्थदेवः ।

६५-महारथः श्रुषिवीर्यस्यन्दनः ।

६६-निर्जीवः अचेतनप्रपञ्चात्मा ।

६७-जीवनः अचेतनस्यापि देहादेधैतन्यप्रदाता ।

६८-मन्त्रः प्रणवादिर्मृतसजीवनो वा ।

६९-शुभाक्षः क्षान्तादृष्टिः ।

७०-बहुकर्कशः सहर्तृत्वात् ॥ १२३ ॥

७१-रत्नप्रभूतः प्रभूतानि बहुनि रत्नानि उत्तम-
वस्तुयस्मिन् रत्नप्रभूतः । आहिताग्न्यादेवत्पूर्वाभिप्रायः ।

७२-रत्नाङ्गः ।

७३-महार्णवनिपानवित् निपानं क्षमादृष्टिः
पश्यान् पानार्थं कृत्तं कुडं महार्णवा एव सर्वे यस्य निपान-
भूतास्तान् शोषणीयान् विन्दति लभते इति ।

७४-मूलं संसारतपोरधिष्ठानम् ।

७५-विशालः अत्यन्तं शोभमानः ।

७६-अमृतः सुपास्वः ।

७७-व्यक्ताव्यक्तः कार्यकारणत्वात् ।

७८-तपोनिधिः महामुनिः ॥ १२४ ॥

७९-आरोहणः परं पदं आरुह्युः ।

८०-अधिरोहः तदेव अधिष्ठः ।

८१-शीलधारी सदाचारः ।

८२-महायशः पुण्यकीर्तिः ।

सेनाकरूपो महाकरूपो योगो युगकरो हरिः॥
 युगरूपो महारूपो महानागहनो वधः ।
 न्यायनिर्वपणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥
 बहुमालो महामालः शशी हरसुलोचनः ।
 विस्तारो लघुः कूपस्थियुगः सफलोदयः २७
 त्रिलोचनो विपण्णाङ्गो मणिविद्धो जटाधरः

चिन्दुर्विसर्गः सुमुखः शरः सर्वायुधः सहः २८
 निवेदनः सुखाजातः सुगन्धारो महाधनुः ।
 गन्धपाली च भगवान् उत्थानः सर्वकर्मणां २९
 मन्यानो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः ।
 तलस्तालः करस्थाली ऊर्ध्वसंहननो महान्

८३—सेनाकरूपः सेनाया आकल्पः अलङ्कारः परा-
 क्रम इत्यर्थः ।

८४—महाकरूपः दिव्यभूषणः ।

८५—योगः चित्तशक्तिनिरोधः ।

८६—[युगकरो] युगानि कल्पादीनि करो यस्य
 कल्पादिप्रदः ।

८७—हरति शरीरं देशादेशान्तरं प्रति नवतीति हरिः
 पादाभिमाविनी देवता शिविक्रम इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

८८—युगरूपः धर्मार्थतत्संकररूपः ।

८९—महाकरूपः महाबाहौ अरूपधेति तथा ।

९०—महानागहनः गजासुखः ।

९१—वधः वधुः ।

९२—न्यायनिर्वपणः न्याययुक्तं निर्वपणं दानं
 यस्य यथाधर्मं मनोरूपप्रदः ।

९३—पादः पद्यत इति गम्यः ।

९४—पण्डितः परोक्षज्ञानी ।

९५—अचलोपमः निश्चलः तत्त्वज्ञानीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

९६—[बहुमालः] बहु निरवाधि मालते क्षोभते
 इति अनन्तलालः ।

९७—महामालः मङ्गली आपादलम्बिनी अम्बल-
 मत्वादिगुणयुक्ता वा माला यस्य ।

९८—शशी चन्द्रः ॥ एव हरसुलोचनः महादेवस्य
 शान्तदृष्टिरूपः [शशी हरसुलोचनः] ।

९९—विस्तारो लघुः कूपः विशिष्टतार आ-
 च्छादनं यस्य सोऽतिविस्तीर्णः लघुः क्षुद्ररसः कूप इव कृमः
 महाकूपतुल्यः क्षात्रमुद्ररूपीत्यर्थः त्रिपदमेकं नाम ।

१००—त्रियुगः कलमिर्भूतः ।

इति अष्टमं शतकम् ।

ॐ नमः शिवाय

१—अत एव सफलोदयः ॥ १२७ ॥

२—त्रिलोचनः त्रीणि शास्त्रार्थस्थानानि लोच-
 नानि दर्शनसाधनानि यस्य स त्रिलोचनः ।

३—विपण्णाङ्गः विशेषेण सत्ताः नित्ययमुच्छिन्नाः
 अत्राख्या भूम्यादयोऽष्टौ मूर्तयो यस्य । अमूर्तं हि सूक्ष्मरूपेण
 मूर्तानामन्वयोऽस्ति ततोऽप्ययमन्तरात् शुद्धो भूमेत्यर्थः ।

४—मणिविद्धः मणिपिधानार्थं कर्णदेशे विद्धः कृत-
 विद्धः कुण्डलीत्यर्थः ।

५—जटाधरः ।

६—चिन्दुः अनुस्वारः ।

७—विसर्गः विसर्जनीयः ।

८—सुमुखः व्यक्तवर्णः ।

९—शरः बाणः ।

१०—सर्वायुधः ।

११—सहः सर्वं सहते मयवतीति राहः ॥ १२८ ॥

१२—निवेदनः निहानं सर्ववृत्त्युपरमेण वेदनं ज्ञानं
 यस्य ।

१३—सुखाजातः सुखरूपेण आजातः वृत्तिविलये
 सति आविर्भूतः ।

१४—सुगन्धारः शोभनो गन्धादेर्गोचर्यः ।

१५—महाधनुः पितृकथन्वा ।

१६—[गन्धपाली च भगवान्] गन्धाः लेशाः
 सूक्ष्माः प्रपञ्चवासनाः ताः पालयतीति गन्धपाली सर्वप्राणिधी-
 वासनामय इत्यर्थः । स एव भगवान् ईश्वरः एकं नाम ।

१७—उत्थानः सर्वकर्मणां उत्तिष्ठत्यस्मादित्यु-
 त्थानः ॥ १२९ ॥

१८—[मन्यानो बहुलो वायुः] मन्यानो विश्व-
 विलोडनसमर्थो बहुलो निरवधिर्वायुः महान्प्रलयानिल इत्येकं
 नाम त्रिपदम् ।

१९—सकलः पूर्णः ।

२०—सर्वलोचनः सर्वदृष्टा ।

२१—तालः तालः करतलोत्थ एव तालनायविशेषः ।

२२—करावेव स्थालो मोहनमात्रं तदस्यास्तीति
 करस्थाली ।

२३—ऊर्ध्वसंहननः श्रेष्ठो दृढशरीरव्येत्यर्थः ।

२४—महान् अत्युचः ॥ १३० ॥

छत्रं सुच्छत्रो विख्यातो लोकः सर्वाध्रयः क्रमः
मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डी कुण्डी विकुर्वणः
हर्यक्षः ककुभो यज्जी शतजिह्वः सहस्रपात् ।
सहस्रमूर्धा देवेन्द्रः सर्वदेवमयो गुरुः ॥ १३२
सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः शरण्यः सर्वलोककृत् ।

पवित्रं त्रिककुन्मन्त्रः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः ३३
ब्रह्मदण्डविनिर्माता शतधर्मापाशशक्तिमान् ।
पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ॥ १३४
गमस्तिब्रह्मरुद्रहो ब्रह्मविद्ब्राह्मणो गतिः ।

३५—छत्रम् ।

३६—सुच्छत्रः ।

३७—विख्यातो लोकः प्राणिमृन्मात्रप्रसिद्धः
प्रकाशः ।

३८—सर्वाध्रयः क्रमः सर्वस्य आध्रयः आधारभूतः
क्रमः पादविक्षेपः त्रैविक्रमेण रूपेण पादाकान्तजगत्रय इत्यर्थः ।

३९—मुण्डः मुण्डितशिरः ।

४०—अत एव विरूपः विकटस्मः ।

४१—विकृतः सर्वा विक्रिया प्राप्तः ।

४२—दण्डी ।

४३—कुण्डी ।

४४—विकुर्वणः करोतीति कुर्वा विगतः कुर्वा
यस्मात् विकुर्वणः कर्माप्राप्त्य इत्यर्थः समास्तान् आर्षः १३१

४५—हर्यक्षः सिंहः ।

४६—ककुभः सर्वदिभूषः ।

४७—यज्जी ।

४८—शतजिह्वः ।

४९—सहस्रपात् सहस्रमूर्धा ।

५०—देवेन्द्रः ।

५१—सर्वदेवमयः ।

५२—गुरुः ॥ १३२ ॥

५३—सहस्रबाहुः ।

५४—सर्वाङ्गः सर्वं अङ्गति प्राप्नोतीति सर्वाङ्गः ।

५५—शरण्यः शरणाय साधुः ।

५६—सर्वलोककृत् ।

५७—पवित्रं पावनस्तीर्थादिभ्यः ।

५८—त्रिककुन्मन्त्रः त्रीणि वृजुन्दीव ककुन्दि उच्च-
स्थानानि बीजदाधिकीलकानि यस्य तादृशो मन्त्रः ।

५९—कनिष्ठः अदितिपुत्राणां मध्ये यः कनिष्ठो
यामनस्यो विष्णुस्तद्वपः ।

५०—कृष्णपिङ्गलः हरिहरमूर्तिः विष्णुर्नारदयणः
कृष्ण इति कृष्णानन्दस्य इति निधिभेदे कपो दे पिङ्गलः
कपिलेऽन्यदिति नानार्थकोशात्, पिङ्गलगन्दस्य हरे
प्रगिदिदर्शनात् पुरं कृष्णपिङ्गले दीपं नीललोहिते-

त्यादिश्रुतेरप्यमेवार्थः, नीलप्रायो विलोहित इति लोहितप-
देन रुद्रस्यापि ग्रहणात् । यदि ॥ नीललोहितत्वं रुद्रस्य
पूर्वं लोहितः पश्चात्नील इति कालभेदेन वा काष्ठे नीलः
सर्वाङ्गे लोहित इति वा वामाङ्गे नीलो दाक्षिणाङ्गे लोहित
इति देशभेदेन वा आवरकप्रकृत्यंशेन नीलस्तत्प्रवर्तकपुरुषा-
ंशेन लोहित इति गुणभेदेन वा गुह्यते, तदा गुणवाचिनोः
शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वं तद्वत्त्वाच्च तदेकदेशवाचित्वमिति विप्र-
कृतार्थकत्वं ना । अस्माकं तु विलोहितकृष्णपदयोर्मुल्यवृत्त्यैव
शिवकेशवाचित्वं दृष्टं तेन तत्पर्याययोर्नीलपिङ्गलपदयोरपि
हरिहरवाचित्वं वस्तुं युज्यते । तथा च कृष्णपिङ्गलपदेन नील-
लोहितपदेन वा हरिहरावेव ग्राह्यौ । निर्णाताथक्यपदान्तर-
समभिव्याहारसामर्थ्यादनिर्णातार्थकस्यापि पदस्यार्थो न्यव-
स्थापयितुं शक्य एवेति युक्तमुत्पत्त्यामः । यद्यपि पूर्वबाहु-
केभ्यश्च येषु कुशकाशावलम्बने न किञ्चित्प्रमाणमुच्यते शक्यं
तथापि ऋजुमार्गेण सिद्धपत्यर्थे वक्रेण साधनायोगात् शिव-
विष्णुनाम्रामन्योन्यसिन्धुप्रयोगदर्शनाच्च तयोरेकस्यैव व्यूहत्रया-
त्मत्वादत्र इदमेव व्याख्यानमिष्टम् । न चैवमिन्द्राभिपदवत्
द्विवचनेन भाग्यं तत्पुरुषादिपदेतिव कृष्णधासी पिङ्गल-
केत्यभेदेनैव पदयोरन्वयोपपत्तौ भेदसूचकद्विवचनायोगात् ।
हरिहरयोर्भेदस्य च प्रागेव प्रतिपादितत्वादिति दिक् । तदर्थं
महर्षेः ॥ १३३ ॥

५१—ब्रह्मदण्डविनिर्माता ।

५२—शतधर्मापाशशक्तिमान् ।

५३—पद्मगर्भो ब्रह्मा ।

५४—महागर्भो महान् गर्भोऽन्तरवकाशो यस्य ।

५५—ब्रह्मगर्भो वेदगर्भितः ।

५६—जलोद्भवः जले 'सलिल एकोऽद्रश्च' इति श्रुते-
कार्णवे उद्भव आविर्भावो यस्य मायवीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

५७—गमस्तिः रश्मिमान् ।

५८—ब्रह्मकृत् वेदकर्ता ।

५९—ब्रह्मी वेदाध्यायी ।

६०—ब्रह्मवित् वेदाधिपतिः ।

६१—ब्राह्मणः ब्राह्मिणः ।

६२—गतिः ब्राह्मिष्ठानामेव पण्यगम् ।

अनन्तरूपो नैकात्मा तिग्मतेजाः स्वयंभुवः ३५
ऊर्ध्वगात्मा पशुपतिर्यातरंहा मनोजवः ।
चन्दनी पद्मनालाग्रः सुरभ्युत्तरणो नरः ३६
कर्णिकारमहास्रग्वी नीलमौलिः पिनाकधृत्
उमापतिरुमाकान्तो जान्हवीधृदुमाधवः ३७

वरः घोरहो वरदो वरेण्यः समहास्यनः ।
महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥ ३८
पीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानधृत् ।
सर्वपार्श्वमुखस्त्र्यक्षो धर्मसाधारणो वरः ३९

३३—अनन्त रूपमस्य सः अनन्तरूपः ।
३४—अत एव नैकात्मा अनेकशरीरधारी ।
३५—तिग्मतेजाः स्वयंभुवः मन्त्राणो दृष्ट्या तिग्म-
तेजाः दुःसहपराक्रमः स्वशिरश्चेदकत्वात् ॥ १३५ ॥
३६—ऊर्ध्वगात्मा उपाधिप्रयादुपरिगत आत्मा
स्वरूपं यस्य । 'स भूमिं सर्वतो दृष्ट्वाऽत्यतिष्ठद्वाङ्गुलम्'
इति श्रुतेः ।

३७—पशुपतिः जीवानामीश्वरः ।

३८—घातरंहाः ।

३९—मनोजवः ।

७०—चन्दनी चन्दनालितगानः ।

७१—पद्मनालाग्रः पद्मनालमस्याग्रेऽस्तीति तथा ।
कदाचिद्विष्णोः स्वाश्रयभूतपद्मनालस्यान्तं द्रक्ष्ये इति बुद्ध्या
नालमार्गेण गच्छंस्तदादि न प्राप्तवान् अतोऽर्वाचीनस्यापि
नालस्यान्तो न दृष्टः किमु नालश्रेयस्य भूषणानीयस्येति
भावः ।

७२—सुरभ्युत्तरणः कदाचिद्विष्णुस्पर्धया ब्रह्मा
शिवस्य शिरोदेशी मया दृष्टस्तत्र त्वया साक्ष्यं देवमिति काम-
धेनुमुक्त्वान् सा च ब्रह्मभयादतृप्तं साक्ष्यं दत्तवती ततो महा-
देवेन शप्ताऽमेव्याशिनी ते सन्ततिर्भविष्यतीति तदिदमुक्तं
सुरभिं कामधेनुं ऊर्ध्वपदादध उत्तारयतीति सुरभ्युत्तरणः ।

७३—एवं मूर्तिद्वयस्याभ्यन्तो येन न दृष्टः सोऽप्य-
मेवेत्याह—नर इति । न राति आदत्ते प्राप्नोत्यन्तमिति
नरः 'आतोऽनुपसर्गो कः' ॥ १३६ ॥

७४—कर्णिकारपुष्पमयी महती सक् माला तद्वान्
कर्णिकारमहास्रग्वी ।

७५—नीलमौलिः नीलमणिमयं किरिटं मौली यस्य ।

७६—पिनाकधृत् पितः प्राप्तः नाको सौर्येन स
पिनाकः । पि गतावित्यतो निष्गतस्य लोचः । त्रिपुरामुरेण हतः
स्वर्गो देवैर्यद्वलात् प्राप्तस्तन्महादेवस्य कैलेन्द्रस्य धनुः पिना-
कस्तस्य धर्ता पिनाकधृत् यथा नमुचिं फेनेन निष्प्रत इन्द्रस्य
केने यथा बज्रप्रवेश एवं कैलेऽपि पिनाकप्रवेशस्तोऽपि
पिनाक इत्यर्थः ।

७७—[उमापतिः] उमा ब्रह्मविद्या तस्याः पतिर्येष्ट-

विनियोगात्स्वामी ।

७८—उमया तयैव ब्रह्मविद्या कान्तः कामितः वशी-
कृतः [उमाकान्तः] ।

७९—जान्हवीधृत् ।

८०—उमायाः शैलपुत्र्याः धवो भर्ता उमाधवः ।

॥ १३७ ॥

८१—वरः वराहः आद्यो भूमरुद्धर्ता यज्ञरुमी
वराहः ।

८२—वैरः धेष्टै स्वैर्दयते नानावतारैर्जगत्पालयतीति
वरदः ।

८३—अत एव वरेण्यः वरणीयः ।

८४—समहास्यनः वेदगर्जितो हयप्रोवः ।

८५—महाप्रसादः ।

८६—दमनः इव सुरभित्वात् दमनः तत्पूज्यत्वाद्वा ।

८७—शत्रुन् कामादीन् हन्तीति शत्रुहा ।

८८—श्वेतपिङ्गलः अर्द्धनारीन्देश्वरो दक्षिणार्द्धं
कर्पूरगौरः वामार्द्धं कनकपिङ्गलः । ये तु श्वेतपिङ्गलपदस्यार्थं
कृष्णपिङ्गलपदेन भ्रूयते ते श्वेतमपि कृष्णोक्तं समर्था
महान्तो भवन्तीति ॥ १३८ ॥

८९—पीतात्मा सुवर्णवर्णशरीरः य एषोन्तपदित्यो
हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमधुर्हिरण्यकेश आप्रणखा-
सर्व एव सुवर्ण इति ध्युक्तः ।

९०—परमात्मा अक्षमय-प्राणमय-ननोमय-विज्ञान-
मयानन्दमयेभ्यः पञ्चभ्योऽपरमेभ्य आत्मभ्योऽन्यः पञ्च
आनन्दमात्रस्वराः ।

९१—प्रयतात्मा शुद्धचितः ।

९२—प्रधानधृत् त्रिगुणात्मकं जगत्कारणं प्रधाना-
ख्यमज्ञानं तदधिष्ठानभूतः ।

९३—सर्वपार्श्वमुखः चतस्रपु दिक्षु ऊर्ध्वं च मुञ्चं
यस्येति पञ्चवक् उक्तः ।

९४—त्र्यक्षः त्रीणि सोमसूर्याग्निरूपाणि अक्षणि नेत्राणि
यस्य ।

९५—धर्मसाधारणो वरः पुण्यानुरूपप्रसादात्मा
॥ १३९ ॥

चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा अमृतो गोवृषेश्वरः ।
साध्यपिर्वसुरादित्यो विद्यस्वान्सवितामृतः
व्यासः सर्गः सुसंक्षेपो विस्तरः पर्ययो नरः ।
ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः
कला काष्ठा लघा मात्रा मुहूर्ताहः क्षपाः क्षणाः

विश्वक्षेत्रं प्रजाबीजं लिङ्गमाद्यस्तु निर्गमः ४२
सदसद्यक्तमद्यक्तं पिता माता पितामहः ।
स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ १४३ ॥
निर्वाणं ह्यादनश्चैव ब्रह्मलोकः परा गतिः ।
देवासुरविनिर्माता देवासुरपरायणः ॥ ४४ ॥

९६—चराचरात्मा रलयोरैक्यात् चलाचलात्मा
दिवि पन्याचलाचल इति ध्रुव्युक्तौ यावाद्भूत्यनाद्युतिमार्गौ
तद्गुणधराचरात्मा कर्मानुसृत्यः प्रसादानुसृत्यो मार्गोऽप्ययमेवेति
नामद्वयार्थः ।

९७—सूक्ष्मात्मा मार्गद्वयागोचरस्वरूपः ।

९८—अमृतो मरणवर्जितो निष्कामः गोवृषः प्रायिवी-
पतिर्धर्मः तस्य ईश्वरः [अमृतो गोवृषेश्वरः] निष्काम-
धर्मस्यामृतं मोक्षरूपं फलं दातुं समयः ।

९९—साध्याः देवानामपि देवाः तेषामपि ऋषिः आचार्यः
साध्यार्थिः ।

१००—घसूः देवताविशेषः उपरिचरस्य राज्ञो व्याहृ-
त्ययं तस्यैव विशेषणं आदित्य इति अदितेः पुत्रो बह-
र्नामेत्यर्थः ॥

इति नवमं शतकम् ।

१—विद्यस्वान् विशेषेण वस्ते आच्छादयत्यनेन
भुवनमिति विदुः अंशुनालं तद्वान् सृजते इति सविता
कृतो बहुलमिति वार्तिकाकर्मणि. तृच् बाहुलकात् यज्ञेऽभि-
पूयमाणः अमृतः सोमः अंशुरांशुदेवसोमेति मन्त्रालिङ्गात् ।
अपाम सोमममृता अममेति अमृतत्वसाधनत्वश्रुतेश्च सोमस्य
विद्यस्वत्वममृतत्वं च त्रैयं तेन त्रिपदमेकं नाम ॥ १४० ॥

२—व्यासः पुराणेतिहासदिः स्रष्टा ।

३—सर्गः तस्यैव सूर्यो पुराणादि अस्य विशेषणे
सुसंक्षेपो विस्तर इति च सूत्रादिरूपो भाष्यादिरूप
इत्यर्थः । इदमपि त्रिपदं नाम एवं सति होमे एकैकनामजपे
वा एवं मन्त्र ऊहाः ओं गर्गाय मुमंशेपाय विस्तपय स्वाहेति
ओं नमः सर्गाय मुमंशेपाय विस्तपयेति च मुरमये च
पृथिव्यै च महते च स्वाहेतिवदनेकपदतोऽप्येकनामत्वं
मेयम् ।

४—पर्ययो नरः परितः अयने व्याप्नोतीति पर्ययः
न च नरो जीवः समष्टिश्चो नैवानर इत्यर्थः ।

५—ऋतुः ।

६—संवत्सरः ।

७—मासः ।

८—पक्षः ।

९—संख्यासमापनः ऋत्वादिसंख्यासमाप्तिरूपः
सत्कान्तिदर्शपूर्णमासादिरूपः ॥ १४१ ॥

१०—कलाः ।

११—काष्ठा ।

१२—लघाः ।

१३—मात्रा ।

१४—मुहूर्ताहःक्षपा इति समल्लं नाम ।

१५—क्षणाः ऋत्वाद्याः कालावयवाः स्रष्टार्याः ।

१६—विश्वक्षेत्रं ब्रह्माण्डवृक्षस्यालवालं चिन्मात्रम् ।

१७—प्रजाबीजं प्रजानां बीजं मायाविशिष्टवैतन्य-
रूपं अम्यकम् ।

१८—लिङ्गं महत्तत्त्वम् ।

१९—माद्यो निर्गमः अकुरन्मी अहमिति प्रथमोऽ-
व्यासः ॥ १४२ ॥

२०—सत् कार्यम् ।

२१—असत् कारणम् ।

२२—द्यक्तं इन्द्रियग्राह्यम् ।

२३—अद्यक्तं अहं न जानामीत्यनुभवैकवैशम्यज्ञानम् ।

२४—पिता ।

२५—माता ।

२६—पितामहः ।

२७—स्वर्गद्वारं तपः ।

२८—प्रजाद्वारं रागः ।

२९—मोक्षद्वारं वैराग्यम् ।

३०—त्रिविष्टपं स्वर्गसाधनधर्मः ॥ १४३ ॥

३१—निर्वाणं मोक्षः ।

३२—ह्यादनः आनन्दयिता एय देवानन्दयातीति
श्रुतेः ।

३३—ब्रह्मलोकः सत्यलोकः ।

३४—परा गतिः ततोऽप्यधिका गतिर्गन्तव्यः ।

३५—देवासुरविनिर्माता ।

३६—देवासुरपरायणः पुंस्त्वमार्थम् ॥ १४४ ॥

देवासुरगुरुर्देवो देवासुरनमस्कृतः ।
 देवासुरमहामात्रो देवासुरगणाश्रयः ॥ ४५
 देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणाग्रणीः ।
 देवातिदेवो देवार्पिदेवासुरचरप्रदः ॥ ४६
 देवासुरेश्वरो विश्वो
 देवासुरमहेश्वरः ।
 सर्वदेवमयोऽचिन्त्यो
 देवतात्माऽऽत्मसंभवः ॥ ४७

उद्भिन्निविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः ।
 ईड्यो हस्तीश्वरो व्याघ्रो देवसिंहो नरर्षभः ४८
 विबुधोऽग्रवरः सूक्ष्मः सर्वदेवस्तपोमयः ।
 सुयुक्तः शोभनो वज्री प्रासानां प्रभवोऽव्ययः
 गुहः कान्तो निजः सर्गः
 पवित्रं सर्वपावनः ।
 शृङ्गी शृङ्गप्रियो वभू
 राजराजो निरामयः ॥ ५०

३७—देवासुरगुरुः गृह्णातिशुक्लः ।
 ३८—देवो विजिगीषुः ।
 ३९—देवासुरनमस्कृतः ।
 ४०—देवासुरमहामात्रः महामात्रः श्रेष्ठः ।
 ४१—देवासुरगणाश्रयः आश्रणीयः ॥ १४५ ॥
 ४२—देवासुरगणाध्यक्षः इन्द्रविरोचनादिरूपः ।
 ४३—देवासुरगणाग्रणीः स्वामिकातिथेयकोवि-
 दैत्यरूपः ।
 ४४—देवातिदेवः इन्द्रियाण्यतिक्रम्य स्वयमेव
 प्रकाशमानः ।
 ४५—देवार्पिः नारदादिरूपः ।
 ४६—देवासुरचरप्रदः ब्रह्मरुद्रादिरूपेण ॥ १४६ ॥
 ४७—देवासुरेश्वरः तेषामन्तर्यामी ।
 ४८—विश्वः विशालास्मिकिति विश्वः जगद्भूतेश्वरः ।
 ४९—देवासुरमहेश्वरः अन्तर्यामिण ईश्वरस्याप्य-
 धिष्ठानं अतो महेश्वरः ।
 ५०—सर्वदेवमयः अमिर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यावि-
 त्पावि भूतेः ।
 ५१—अचिन्त्यः नास्ति चिन्त्योऽन्यो यस्य
 यस्यादा ।
 ५२—देवतात्मा देवतानामन्तरात्मा प्रत्यग्रूपः ।
 ५३—आत्मसंभवः स्वतःसिद्धः ॥ १४७ ॥
 ५४—उद्भिन्निव उद्भिद्याविर्भवतीति वा फलं उद्भिन्-
 ताति वा स्थावररूपो यज्ञादिरूपो वा ।
 ५५—त्रिविक्रमः त्रीणि भुवनानि क्रमत इति
 वामनः ।
 ५६—वैद्यो विश्वान् ।
 ५७—विरजः निर्मलः ।
 ५८—नीरजः रजोगुणहीनः ।
 ५९—अमरः विनाशहीनः ।
 ६०—ईड्यः स्तुत्यः ।
 ६१—हस्तीश्वरः कालहस्तीश्वराख्यवायव्यलिङ्ग-

रूपः ।
 ६२—व्याघ्रो व्याघ्रेश्वरनामकलिङ्गरूपः ।
 ६३—देवसिंहः देवेषु पराक्रमी ।
 ६४—नरर्षभः नरेष्वपि श्रेष्ठः ॥ १४८ ॥
 ६५—विबुधः विशेषेण प्राज्ञः ।
 ६६—अग्रवरः अग्रे कृणोति यज्ञभागादिकमित्यग्रवरः ।
 ६७—सूक्ष्मः दुर्लभः ।
 ६८—सर्वदेवः सतदेवतासु कात्स्न्येन परितस्मातः ।
 ६९—तपोमयः तपःप्रधानः ।
 ७०—सुयुक्तः सुतरां युक्तः सज्जः ।
 ७१—शोभनः कल्याणः ।
 ७२—वज्री वज्रायुधः ।
 ७३—प्रासानां आयुधविशेषाणां प्रभव उत्पत्ति-
 स्थानम् ।
 ७४—अव्ययः न विविधेन रूपेण एति प्रामोक्षेन
 साधक इत्यव्ययः एकामाश्रितप्राप्यः । एतच्च प्रत्ययान्तो-
 यम् ॥ १४९ ॥
 ७५—गुहः कुमारः ।
 ७६—कान्तः कस्य सुखस्य भन्तः सीमा आनन्दस्य
 परा काष्ठेत्यर्थः ।
 ७७—निजः स्वः घृज्यत इति सर्गस्तस्य विशेष-
 पणं निजः स्वसादन्यः ।
 ७८—पवित्रं पविर्वज्रं तत्पुत्रं मृत्युदुःखं तस्मात्
 श्रायत इति पवित्रम् ।
 ७९—अत एव सर्वपावनः सर्वेषां ब्रह्मादीनामपि
 शुद्धिकरः ।
 ८०—शृङ्गी वृषभ्यादिरूपः ।
 ८१—शृङ्गप्रियः पर्वताश्रयः ।
 ८२—वभूः शनैश्चरः ।
 ८३—राजराजः कुबेरः ।
 ८४—निरामयः निर्वैद्यः ॥ १५० ॥

एतद्धि परमं ब्रह्म परं ब्रह्माधिगच्छति ।
 ऋषयश्चैव देवाश्च स्तुचन्त्येतेन तत्परम् ॥५८॥
 स्तुयमानो महादेवस्तुष्यते नियतात्मभिः ।
 भक्तानुकम्पी भगवानात्मसंस्थाकरो विभुः ॥
 तथैव च मनुष्येषु ये मनुष्याः प्रधानतः ।
 आस्तिकाः श्रद्धावान् बहुभिर्जन्मभिः स्तवैः
 भक्त्या ह्यनन्यमीशानं परं देवं सनातनम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा भावेनाभिततेजसः ६१
 शयाना जाग्रमाणाश्च व्रजलुपधिशस्तथा ।
 उन्मिषन्निमिषंश्चैव चिन्तयन्तः पुनः पुनः ६२
 शृण्वन्तः श्रावयन्तश्च कथयन्तश्च ते भवम् ।
 स्तुवन्तः स्तुयमानाश्च तुष्यन्ति च रमन्ति च
 जन्मकोटिसहस्रेषु नानासंसारयोनिषु ।
 जन्तोर्विगतपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते ॥६४॥
 उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्वभाषतः ।
 भाविना कारणे चास्य सर्वयुक्तस्य सर्वथा ।
 एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते ।
 निर्विघ्ना निश्चला रुद्रे भक्तिरव्यभिचारिणी
 तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुपपद्यते नृणाम् ।
 येन यान्ति परां सिद्धिं तद्भागवतचेतसः ॥
 ये सर्वभावानुगताः प्रपद्यन्ते महेश्वरम् ।
 प्रपन्नघटसलो देवः संसारात्तामसमुद्धरेत् ६८
 एवमन्ये विकुर्वन्ति देवाः संसारमोचनम् ।
 मनुष्याणामृते देवं नान्या शक्तिस्तपोबलम्
 इति तेनेन्द्रकल्पेन
 भगवान्सदस्तरपतिः ।
 कृत्स्निवासाः स्तुतः कृष्ण
 तण्डिना शुभबुद्धिना ॥ ७०
 स्तवमेतं भगवतो ब्रह्मा स्वयमधारयत् ।
 गीयते च स बुद्धयेत ब्रह्मा शङ्करसन्निधौ १७१

इदं पुण्यं पवित्रं च सर्वदा पापनाशनम् ।
 योगदं मोक्षदं चैव स्वर्गदं तोषदं तथा ॥ ७२
 एवमेतत्पठन्ते य एकभक्त्या ॥ शङ्करम् ।
 या गतिः सांख्ययोगानां व्रजन्त्येतां गतिं तदा
 स्तवमेतं प्रयत्नेन सदा रुद्रस्य सन्निधौ ।
 अब्दमेकं चरेद्भक्तः प्राप्नुयादीप्सितं फलम् ७४
 एतद्ब्रह्म परमं ब्रह्मणो हृदि संस्थितम् ।
 ब्रह्मा प्रोवाच शक्राय शक्रः प्रोवाच मृत्यवे ७५
 मृत्युः प्रोवाच रुद्रेभ्यो
 रुद्रेभ्यस्तण्डिमागमत् ।
 महता तपसा प्राप्त-
 स्तण्डिना ब्रह्मसद्यनि ॥ ७६
 तण्डिः प्रोवाच शुक्राय गौतमाय च भार्गवः
 वैद्यस्वताय मनवे गौतमः प्राह माधव ॥ ७७
 नारायणाय साध्याय
 समाधिप्राय धीमते ।
 यमाय प्राह भगवान्
 साध्यो नारायणोऽच्युतः ॥ ७८
 नाचिकेताय भगवानाह वैद्यस्वतो यमः ।
 मार्कण्डेयाय चाण्येय नाचिकेतोऽभ्यभाषत
 मार्कण्डेयान्मया प्राप्तो नियमेन जनार्दन ।
 तथाप्यहमभिघ्नन् स्तव्यं दद्यां ह्यविधुतम् ॥८०॥
 स्वर्ग्यमारोग्यमायुष्यं
 धन्यं धेदेन संमितम् ।
 नास्य विघ्नं विकुर्वन्ति
 दानवा यक्षराक्षसाः ।
 पिशाचा यातुधाना वा
 गृह्यका भुजगा अपि ॥ ८१
 यः पठेन शुचिः पार्थ ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 अममयोगो वर्षं तु सोऽभ्यमेधफलं लभेत् १८२

एतद्धीति । परमं ब्रह्म उत्कृष्टा ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूता
 विद्या । एतां जपन् परं ब्रह्म कैवल्यं अधिगच्छतीत्यध्या-
 हृत्य योज्यम् ॥ ५८ ॥ आत्मसंस्थाकरः आत्मनि प्रतीचि
 संस्थाऽनन्यव्यापाररूपा परिमप्राप्तेः तां करोति मोक्षप्रद
 इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ तथैवेति । बहुभिर्जन्मभिरिशानं
 स्तवैः स्तुवन्तस्तुष्यन्ति च रमन्ति चेति प्रथमद्विती-
 यचतुर्थस्थैरन्यवः ॥ ६० ॥ भक्त्या आराध्योऽयमिति
 निधयेन भावेन प्रीत्या ॥ ६१ ॥ व्रजन्त्येकैकवच-
 नानि बहुवचनार्थानि सुषा मुञ्जति वा विमर्शैर्यायुः
 ॥ ६२ ॥ अनन्या अभेदेन शिवोऽहमस्मीति भावनया ।

तथा च श्रुतिः—‘अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसाव-
 न्योऽहमिति न ॥ वेद यथा पशुरेव ॥ देवतानाम्’ इति ।
 अभेदोपासनं निन्दति—भवे शिवे कारणे भक्तिरस्य पुंसः
 भाविनो मायात् सर्वयुक्तस्य सर्वसाधनवतः सर्वथा सर्वैः
 प्रकारैरुपना भवतीति संबन्धः ॥ ६५ ॥ एवमिति ।
 संसारमोचनं देवं ऋते अन्ये देवाः मनुष्याणां तपोयत्नं
 विकुर्वन्ति नाशयन्तीति सम्बन्धः । तेषां यतोऽन्या शक्तिर्ना-
 स्ति ॥ ६९ ॥ इति हेतोः तेन तण्डिना ॥ ७० ॥ गीयते च
 संस्तवो ब्रह्मणा शङ्करसन्निधौ अतस्ते ब्रह्मा ब्राह्मणो बुद्धयेत
 जानीयात् ॥ १७१ ॥ स्पष्टार्थो ग्रन्थोपः ॥ ७२ ॥

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि महादेवसहस्रनामस्तोत्रे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

वैशम्पायन उवाच ।

महायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपायनो मुनिः
पठस्व पुत्र भद्रं ते प्रीयतां ते महेश्वरः ॥ १
पुरा पुत्र मया मेरौ तप्यता परमं तपः ।
पुत्रहेतोर्महाराज स्तव एषोऽनुकीर्तितः ॥ २
लब्धवान्नीलसिताम्कामानहं धै पाण्डुनन्दन ।
तथा त्वमपि शर्वादि सर्वोन्कामानवाप्स्यसि
कपिलश्च ततः प्राह सांख्यर्षिर्देवसंमतः ।
मया जन्मान्यनेकानि भक्त्या चाराधितो भवः
प्रीतश्च भगवान् ज्ञानं ददौ मम भवान्तकम् ।
चारुशर्पस्ततः प्राह शकस्य दयितः सखा ।
आलम्बायन इत्येवं विश्रुतः करुणात्मकः ५
मया गोकर्णमासाद्य तपस्तप्या शतं समाः
अयोनिजानां दान्तानां धर्मज्ञानां सुवर्चसाम्
अजराणामदुःखानां शतवर्षसहस्रिणाम् ।
लब्धं पुत्रशतं शर्यात्पुरा पाण्डुनृपात्मज ॥ ७
यादमीकिञ्चाह भगवान्युधिष्ठिरमिदं वचः ।
धिधादे सांनिमुनिभिर्ब्रह्मणो धै भवानिति ।
उक्तः क्षणेन चापिष्टस्तेनाधर्मेण भारत ।
सोऽहमीशानमनघममोघं शरणं गतः ॥ ९
मुक्तश्चास्मि ततः पपिस्ततो दुःखधिनाशनः ।
आह मां त्रिपुरघ्नो धै यशस्तेऽयं भविष्यति ॥
जामदग्न्यश्च कीन्तेयमिदं धर्मभृतां वरः ।
ऋषिमध्ये स्थितः प्राह ज्वलन्निव दिवाकरः ॥
पितृधिप्रयधेनाहमार्तो धै पाण्डवाग्रज ।

शुचिर्भूत्वा महादेवं गतोऽस्मि शरणं नृप १२
नामभिश्चास्तुवं देवं ततस्तुष्टोऽभवद्भवः ।
परशुं च ततो देवो दिव्यान्वस्त्राणि चैव मे ॥
पापं च ते न भविता अजेयश्च भविष्यसि ।
न ते प्रभविता मृत्युरजरश्च भविष्यसि ॥ १४
आह मां भगवानेवं शिक्षण्डी शिष्यविग्रहः ।
तद्वाप्तं च मे सर्वं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ १५
विश्वामित्रस्तदोवाच क्षत्रियोऽहं तदाऽभवन्
ब्राह्मणोऽहं भवानीति मया चाराधितो भवः
तत्प्रसादान्मया प्राप्तं ब्राह्मण्यं दुर्लभं महत् ।
असितो देवलश्चैव प्राह पाण्डुसुतं नृपम् ॥ १७
शापाच्छकस्य कीन्तेय धिमो धर्मोऽनशत्तदा
तन्मे धर्मं यशश्चायमायुश्चैवाददत्प्रभुः ॥ १८
ऋषिर्गुत्तमदो नाम शकस्य दयितः सखा ।
प्राहाजमीढं भगवान् बृहस्पतिसमद्युतिः १९
वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुपस्य मनोः सुतः ।
शतक्रतोरचित्यस्य सत्रे वर्षसहस्रिके ॥ २०
वर्तमानेऽब्रवीद्वाक्यं साक्षि ह्युच्चारिते मया ।
स्थन्तरे द्विजधेष्टु न सम्यगिति वर्तते ॥ २१
समीक्षस्व पुनर्बुद्ध्या पापं त्यक्त्वा द्विजोत्तम
अयश्वाहिनं पापमकार्षीस्त्वं सुदुर्मते ॥ २२
एवमुक्त्वा महाक्रोधः प्राह शंभुं पुनर्वचः ।
प्रहया रहितो दुःखी नित्यभीतो घनेचरः २३
दशवर्षसहस्राणि दशाष्टी च शतानि च ।
नष्टपानीवपवने मृगैरन्यैश्च वर्जिते ॥ २४

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमा-
नस्य सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

महायोगीति । पठस्व सन्नामिनि शेषः । दे पुत्र युधि-
ष्ठिर ॥ १ ॥ आलम्बायन आश्रमगोत्रः ॥ ५ ॥ दे पुत्र दानं
पुत्रागमिनि शेषः ॥ ७ ॥ विशादे वेदविपरिणतदे अमिष-
दिर्मुनिमिदं ॥ १८ ॥ तेन वेदविधेयेन ॥ १९ ॥

विनृत्या विभ्राः 'ज्येष्ठो भ्राता किनुः रामः' इति स्मृत्यर्थेष्टा
भ्रातरस्तेषां वधेन ॥ १२ ॥ शिक्षण्डी कपदी शिवविग्रहः
कल्याणतटीरः ॥ १५ ॥ शकस्य धर्मशत्रे इति दान्यया-
करणान् वृणितस्य प्रभुः प्राश्निः राज्ञिनि शेषः ॥ १८ ॥
उच्यते अन्यथेति शेषः ॥ २१ ॥ पापं वितपाभिनिवेशं
सकृत् सतीत्यत्र विचार्य । अयत्तरादिनं म यत्तं बहनि
तं पापं अवाश्रयात्तत्रमरुतधम् ॥ २२ ॥

अयश्नीयद्रुमे देशे कुरुसिंहनिषेविते ।
 भविता त्वं मृगः करो महादुःखसमन्वितः २५
 तस्य वाक्यस्य निधने पार्थ जातो ह्यहं मृगः
 ततो मां शरणं प्राप्तं प्राह योगी महेश्वरः २६
 अजरधामरश्मैव भविता दुःखवर्जितः ।
 साम्यं ममास्तु ते सौख्यं युययोर्धर्मतां कतुः
 अनुग्रहानेवमेव करोति भगवान् विभुः ।
 परं धाता विधाता च सुखदुःखे च सर्वदा
 अचिन्त्य एव भगवान्कर्मणा मनसा गिरा ।
 न मे तात युधिष्ठेष्ठ विद्यया पण्डितः समः २७
 यासुदेवस्तदोवाच पुनर्मतिमतां वरः ।
 सुवर्णाक्षो महादेवस्तपसा तोषितो मया ३०
 ततोऽथ भगवानाह प्रीतो मां वै युधिष्ठिर ।
 अर्थात्प्रियतरः कृष्ण मत्प्रसादाद्भविष्यसि ३१
 अपराजितश्च युद्धेऽपु तेजश्चैवानलोपमम् ।
 एवं सहस्रशस्यान्महादेवो वरं ददौ ॥ ३२
 मणिमन्थेऽथ शीले धै पुरा संपूजितो मया ।
 वर्षायुतसहस्राणां सहस्रं शतमेव च ॥ ३३
 ततो मां भगवान्प्रीत इदं वचनमप्रवीत ।
 वरं वृष्णीष्य भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ॥ ३४
 ततः प्रणम्य शिरसा इदं वचनमब्रुवम् ।
 यदि प्रीतो महादेवो भक्त्या परमया प्रभुः ३५
 नित्यकालं तवेशान भक्तिर्भवतु मे स्मिता ।
 एवमस्तिवति भगवान्स्तत्रोक्त्याऽन्तरधीयत
 जैभीपद्य उवाच ।

ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ।
 यत्नेनान्येन बलिना धाराणस्यां युधिष्ठिर ३७
 वर्ग उवाच ।

यत्तुःपद्यद्भमदत्तकलाज्ञानं ममाद्भुतम् ।
 सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पाण्डव ॥ ३८
 तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां प्रसूवादिनाम् ।
 आयुश्चैव सपुत्रस्य संयत्सरदातायुतम् ॥ ३९

निधने । अन्ते सय एवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ साम्यं अवैषम्यं
 युययोः गुह्यमद्वयतत्त्वोः ॥ २७ ॥ परं उत्कृष्टं यथा स्यात्तथा
 ॥ २८ ॥ न मे मया समः पण्डितोऽस्ति विषया हेतुना ॥ २९ ॥
 अर्थात् धर्मस्य फलं कामस्य मूलं चार्थः सर्वस्माद्विषय-
 तोऽपि प्रियोऽन्तर्गता तत्तुल्यः सर्वेषां भविष्यतीत्यर्थः ३९
 पुरा पूर्वावतरे ॥ ३३ ॥ नतुःपदिः आज्ञानि अवयवा यस्य
 कला समूहज्ञानस्य तत् मनोयज्ञेन मानसेन पूजनेन ॥ ३८ ॥

पराशर उवाच ।

प्रसाद्येह पुरा शर्वं मनसाऽचिन्तयं नृप ।
 महातया महातेजा महायोगी महायशः ॥ ४०
 वेदव्यासः श्रियावासो ब्राह्मणः करुणान्वितः
 अप्यसावीप्सितः पुत्रो मम स्याद्वै महेश्वरात्
 इति मत्वा हृदि मत्तं

प्राह मां सुरसत्तमः ।

मयि संभावना यास्याः

फलात्कृष्णो भविष्यति ॥ ४२

सावर्णस्य मनोः सर्वं सप्तपिञ्च भविष्यति ॥
 वेदानां च स वै वक्ता कुरुधंशकरस्तथा ॥ ४३
 इतिहासस्य कर्ता च पुत्रस्ते जगतो हितः ।
 भविष्यति महेंद्रस्य दयितः ॥ महाभुनिः ॥

अजरधामरश्मैव पराशरस्तत्तव ।
 एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४५
 युधिष्ठिर महायोगी वीर्यवानक्षयोऽवयवः ।

माण्डव्य उवाच ।

अचीरञ्चीरशङ्कायां शूले भिक्षो ह्यहं तदा ।
 तत्रस्थेन स्तुतो देवः प्राह मां वै नरेश्वर ।

मोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च

जीविष्यसि समार्जुनम् ॥ ४७

रुक्मा शूलकृता चैव

न ते विप्र भविष्यति ।

आधिभिदर्याधिभिश्चैव

वर्जितस्त्वं भविष्यसि ॥ ४८

पादाच्चतुर्धात्संभूत आत्मा यस्मान्मुने तव ।
 त्वं भविष्यस्वनुपमो जन्म धै सफलं कुरु ४९
 तीर्थोभिषेकं सफलं त्वमभिप्रेन चाप्स्यसि ।
 स्वर्गं चैवाक्षयं विप्रविदधामि तवोर्जितम् ५०
 एवमुक्त्वा भगवान् वरेण्यो घृणवाहनः ।
 महेश्वरा महाराज कृतिवासा महाप्रातेः ५१

इति मम हृदि स्थितं मत्तं यत्वा सुरसत्तमः मां प्राह या
 तव मयि संभावना एतस्मात्फलमहं प्राप्स्ये इति अस्याः
 फलात् कृष्णात्तव कृष्णो नाम पुत्रो भविष्यति ॥ ४२ ॥
 पादाच्चतुर्धात् " तपः शौचं दया सत्यम् " इति
 चत्वारो धर्मस्य पादास्तेषां चतुर्धात्तत्वादेव तवाम्ना शरी-
 रम् ॥ ४९ ॥

सगणो दैवतश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ।

गालय उवाच ।

विश्वामित्राभ्यनुज्ञातो ह्यहं पितरमागतः ५२
अग्रवीन्मां ततो माता दुःखिता रुदती भृशम्
कौशिकेनाभ्यनुज्ञातं पुत्रं वेदविभूषितम् ॥ ५३ ॥
न तात तरुणं दान्तं पिता त्वां पश्यतेऽनघ ।
श्रुत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरुदर्शनम् ॥ ५४ ॥
नियतात्मा महादेवमपश्यं सोऽग्रवीञ्च माम् ।
पिता माता च ते त्वं च पुत्र मृत्युविवर्जिताः
भविष्यथ विश क्षिप्रं द्रष्टुं सि पितरं ह्यये ।
अनुज्ञातो भगवता गृहं गत्वा युधिष्ठिर ॥ ५६ ॥
अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिःसृतम्
उपस्पृश्य गृहीत्येध्मं कुशाञ्च शरणाकुरु ॥
तान्विस्तृज्य च मां प्राह पिता सास्त्राधिलेक्षणः
प्रणमन्तं परिष्वज्य मूढं पुं पात्राय पाण्डव ५८
दिष्टया दृष्टोऽसि मे पुत्र कृतविद्य इहागतः ।

वैशम्पायन उवाच

पतान्यत्यद्भुतान्येव कर्मण्यथ महात्मनः ॥ ५९ ॥

प्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा

विस्मयमास पाण्डवः ।

ततः कृष्णोऽग्रवीह्वाक्यं

पुनर्मतिमतां वरः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिरं धर्मनिधिं पुरुहूतमिवेश्वरः ।

वासुदेव उवाच ।

उपमन्युर्मयि प्राह तपश्विव दयाकरः ॥ ६१ ॥

अष्टमैः पापकर्माणो ये नराः कलुषीकृताः ॥

ईशानं न प्रपद्यन्ते तमोराजसवृत्तयः ॥ ६२ ॥

ईश्वरं संप्रपद्यन्ते द्विजा भावितभाषणाः ।

सर्वथा यतमानोऽपि यो भक्तः परमेश्वरे ६३

सदृशोऽरण्यवासिनां

मुनीनां भावितात्मनाम् ।

ब्रह्मार्थं केशवार्थं वा

शक्रार्थं वा सूरैः सह ॥ ६४ ॥

त्रैलोक्यस्याधिपत्यं वा तुष्टो रुद्रः प्रयच्छति
मनसाऽपि शिवं तात ये प्रपद्यन्ति मानवाः ॥

विभूय सर्वपापानि

दैवैः सह वसन्ति ते ।

मित्रा मित्रा च कूलानि

हुत्वा सर्वमिदं जगत् ॥ ६६ ॥

यजेद्देवं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते ।

सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः ६७

सर्वं तुदति तत्पापं भावयच्छिवमात्मना ।

कीटपक्षिपतङ्गानां तिरश्चापि केशव ॥ ६८ ॥

महादेवप्रपन्नानां न भयं विद्यते कश्चित् ।

एवमेव महादेवं भक्ता ये मानवा भुवि ॥ ६९ ॥

न ते संसारवशगा इति मे निश्चिता मतिः ।

ततः कृष्णोऽग्रवीह्वाक्यं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ७०

विष्णुरुवाच ।

आदित्यचन्द्रावभिलामलौ च

द्यौर्भूमिरापो वसवोऽथ विश्वे ।

धातायमा गुरुर्गुरुस्पर्ता च

रुद्राः ससाध्मैर्वरुणोऽथ गोपः ७१

ब्रह्मा शक्रो मारुतो ब्रह्म सत्यं

वेदा यज्ञा दक्षिणा वेदवाहाः

सोमो यष्टा यज्ञ हव्यं हविश्च

रक्षा दीक्षा संयमा ये च केचिद् ७२

स्वाहा धीपद् ब्राह्मणाः सौरभेयी

धर्मं चाभ्यं फालचक्रं बलं च ।

यशो दमो बुद्धिमतां स्थितिश्च

शुभाशुभं ये मुनयश्च सप्त ॥ ७३ ॥

अभ्या बुद्धिर्मेनसा दर्शने च

स्पर्शश्चाप्यः कर्मणां या च सिद्धिः ।

गणा देवानामृष्यपाः सोमपाश्च

लेखाः सुयामास्तुपिता ब्रह्मकायाः ७४

पितरं द्रष्टुं इति । रुद्रया रुद्रमागतः ॥ ५२ ॥ दुःखिता
वैषम्यदुःखेन ॥ ५३ ॥ ह्यये गृहे विदा प्रविश ॥ ५६ ॥
शरणाकुरु वाग्यापातेन वा स्वयं वा पश्यता कला-
नामप.पतेन विशरणे शरणा तत्प्रधानाः गुरवोऽभ्यानि
शरणाकुरुमन्तान् इति विशरणेऽस्माद्वै लुः 'गुरुर्गुरुन्तरे
ममे' (यन्तरंगे १६) इति मेदिनी । भक्त आदिनः ॥ ५७ ॥
गोप्रवादाविते ईशने यस्य ॥ ५८ ॥ ईश्वरो विष्णुः ॥ ६१ ॥

कृत्यानि गृह्यतयादीनि । गृहे + कृतं तेषां कृते सैन्यगृह्यतयाक-
योनि (लान्तवर्गे १०) मेदिनी ६६ आत्मना चित्तेन ६८
आदित्यचन्द्रावित्यादि सर्वं शरीराजितं निवेदति सप्तमस्थेना-
न्ययः ॥ ७१ ॥ सत्यं ब्रह्मन्तत्त्वविदको वेद उपनिषत् प्राधान्यात्
श्रुतिर्निर्णयं वेदवादाः वेदपाठकाः हव्यं हविर्देवो मागः
॥ ७२ ॥ अभ्या सप्तमा ब्रह्मकाया भीष्टाः ॥ ७४ ॥

+ 'अथ कृतम्' इति मूलपाठः ।

आभासुरा गन्धपा धूमपाश्च
वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः ।
शुद्धाश्च निर्माणरताश्च देवाः ।
स्पर्शाशना दर्शपा आज्यपाश्च ॥ ७५
चिन्त्यद्योता ये च देवेषु मुख्या
ये चाप्यन्ये देवताश्चाजमीढ ।
सुपर्ण-गन्धर्व-विशाच-दानवा
यक्षास्तथा चारण-पद्मगाश्च ॥ ७६
स्थूलं सूक्ष्मं मृदु चाप्यसूक्ष्मं
दुःखं सुखं दुःखमनन्तरं च ।
सांख्यं योनं तत्पराणां परं च
हर्षाज्जातं विद्धि यत्कीर्तितं मे ॥ ७७
तत्संभूता भूतकृता धरेण्याः
सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः ।
आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्षन्
पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम् ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मेघवाहनपर्वोप्याने
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिवं सहधर्मैति प्रोच्यते भरतर्षभ । पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणामेतत्कथं स्मृतम् ॥ १-

धूमपाः धूमेनैव तृप्यन्तः वाचा विरुद्धाः वाङ्मनसमनशीलाः
निर्माणं अनेकधाभक्षणं योगेनानेवशरीरधारणं तत्र रताः
॥ ७५ ॥ चिन्त्यद्योताः संकल्पितमात्रं वरतु मेघं सद्यः पुरतः
प्रकाशते तादृशाः ॥ ७६ ॥ तत्संभूता इति भूमेः सकाशाद्भोजानी-
वाभ्याकृताकाशादस्या ईधराः भूतकृता वियदादिप्रशस्तत
एवानन्दमात्रशरीराश्चतुर्थीर्त्तभूताः ते च श्रेण्याः उपासकै-
शुद्धतत्त्वप्रेम्भूमिर्वर्णीयाः । पूर्ववीजः पूर्वोऽन्तराभिवानादौ
एष्टिप्रवादे पूर्वपूर्वस्मादौरादुष्टर उत्तर ईशो भूमभूयो उत्प-
पत्ते इत्याशयेनोक्तम्--पुरातनीमिति । यथा बीज-
शक्त्या शुद्धार्मा भुवि विद्यमानया सृष्ट् इत्यौचित्यत एव
ईशशक्त्या आनन्दविन्मात्रं वस्तु विशाकारं नियत इति
तेन शक्तिं विना वश्यं वेचलादुत्पासित्यपस्तं चक्षत्यनादि-
त्वस्याभ्युपगमात् । एतेन बीजशक्तैर्भवेनैव शनिनेन जीवगता-
विद्यालोकेर्विद्यामिता दृष्टे सति सुकार्णा पुनरुत्पत्तिः वेच-
लीभावश्च व्याख्यातः ॥ ७८ ॥ इत् तपसा ध्यानेन विचि-
न्वन्तः विचिन्वन्ति शालोचयन्ति ईशं सर्वं विद्यजं वा
तत्सर्वं ततः स्वीयः स्थूलतमेव अतः कारणात् प्राणहेतोः
अनु० ६

विचिन्वन्तस्तपसा तत्स्वीयः
किञ्चित्तरवं प्राणहेतोर्नतोऽस्मि ।
ददातु देवः स धरानिहेष्टा-
नभिष्टो नः प्रभुरव्ययः सदा ॥ ७९
इमं स्तवं सन्नियतोद्भ्रियश्च
भूत्वा शुचिर्यः पुरुषः पठेत् ।
अमश्रयो गो नियतो मासमेकं
संप्राप्त्यादश्वमेधे फलं यत् ॥ ८०
वेदान् कृत्स्नान् ब्राह्मणः प्राप्नुयात्तु
जयेत्पुणः पार्थ महौ च कृत्स्नाम् ।
वैश्यो लाभं प्राप्नुयात्तु पुणं च
शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ॥ ८१
स्तपराजमिमं कृत्वा रुद्राय दधिरे मनः ।
सर्वदोषापहं पुण्यं पवित्रं च यशस्विनः ॥ ८२
पापघ्नस्य शरीरेषु रोमकूपाणि भारत ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि स्वर्गं वसति मानवः ॥ ८३

जनितां मोक्षार्थं किञ्चिद्दानसयोगोचरं तत्त्वं नतोऽस्मि
शरणीभूय प्रातोऽस्मि । स एव ईशरो भूत्वा वरान्ददातु
भूमिर्बीजाद्यारम्भं गत्वा जनात्स्वययति तद्वत् ॥ ७९ ॥ इमं
भोष्मवाययादाभ्य एतावत्पर्यन्तम् ॥ ८० ॥ कृत्वा शरणी-
कृत्य श्वाय रुदे निदधिरे प्रवेलापितवन्तः ॥ ८१ ॥
नामूर्तं मूर्तिभेदः कश्चिन्मिदं लिपिभिरेषुमीष्टे कथंवि-
द्वायं चामूर्तभेदो ध्वनिमिव कश्चिद्विद्यप्रकाम्यत्वजन्मा ।
को भिद्याद्भोजनीयं यमिव लिपिभिदा मूर्तिभेदेन मन्द-
स्तेनाद्वैतं चतुर्थं शिवमुपनिषदि शास्त्रमात्मानदीहे ॥ १ ॥
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि मेघवाहनपर्वोप्याने
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

तमेव शरणं मज्जेल्य तमेव चापं परं
प्रपञ्चं इति सूचितं विद्वत्तान्दरिः पूरयम् ।
अथैतदुपलम्बये विविधधर्मेनातं वदन्
विदुस्त्वमिति बोधितः परविरक्ततापात्ये ॥

आर्य एव भवेद्धर्मः प्राजापत्योऽथवाऽऽसुरः
यदेतत्सहधर्मेति पूर्वमुक्तं महर्षिभिः ॥ २
सन्देहः सुमहानेप विरुद्ध इति मे मतिः ।
इह यः सहधर्मो वै प्रेत्यायं विहितः क तु ॥ ३
स्वर्गो मृतानां भवति सहधर्मः पितामह ।
पूर्वमेकस्तु ध्रियते क चैकस्तिष्ठते वद ॥ ४
नानाधर्मफलोपेता नानाकर्मनिवासिताः ।
नानानिरयनिष्ठान्ता मानुषा चहवो यदा ॥ ५
अनृताः स्त्रिय इत्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति ।
यदानृताः स्त्रियस्तात सहधर्मः कुतः स्मृतः ६
अनृताः स्त्रिय इत्येवं धेदेवृषि हि पठ्यते ।
धर्मोऽयं पूर्विका संज्ञा उपचारः क्रियाधिधिः
गह्वरं प्रतिमात्येतन्मम चिन्तयतोऽनिशम् ।
निःसन्देहमिदं सर्वं पितामह यथाश्रुति ॥ ८
यदेतद्यादृशं चैतद्यथा चैतत्प्रवर्तितम् ।
निखिलेन महामास भयानेतद्रूपवितु मे ॥ ९
भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अष्टावक्रस्य संवादं दिश्या सह भारत ॥ १०
निर्वैद्यकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः ।
ऋषेरय वदान्यस्य धमे कस्यां महान्मनः ॥ ११

श्रेयं वस्तु धृया तज्ज्ञानसाधनं धर्मोऽशुभः 'सहोमौ चर-
तां धर्म' 'होमे वसानो जायापती अग्निमाधर्षयाताम्'
इति धर्मपत्नीसाहित्यं दाक्षे इत्यमानमाक्षेपति-यदिद-
मिति । पाणिग्रहणात्प्राक्साहित्याभावात्सहोभाविति वाक्यं
व्याख्येतेति भावः ॥ ११ ॥ धर्मविशेषे एव साहित्यमपेक्ष्यते
न सर्वत्रेसाशङ्क्य धर्मं विकल्पयति-आर्य इति । कवि-
भिर्मन्यैः प्रकाशितः श्रौतस्मार्तक्रियास्य आर्यः केवलं वेदवि-
हितत्वाद्वा । प्राजपत्यः प्रजापतिना सन्तानकर्मणा प्रथितः
'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति श्रुत्वादकरणेऽनित्यदर्शनाद्वा
आयुः असुपु रमन्ते तेऽसुरास्तेषामयमामुः केवलमिन्द्रि-
यप्रीतिदर्शनाद्वा साहित्यमुक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ आयमा-
क्षिप्य सन्देहमाशोधनं-सन्देह इति । अत्र दोषं स्पष्ट-
यति इहैव साहित्यं दम्पत्योर्दयते परलोके तयोः साहित्यं
क तु न कपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एतेदेवोपादयति-पूर्वमिति
साधनं । सत्यपि कर्मणि साहित्ये दंपत्योः सखरासना-
भेदहतो धर्मभेदो दुर्वार इत्यायं प्रमाणं निरुक्तिरुक्तमित्यर्थः
॥ ४ ॥ प्रजायै साहित्यमिति द्वितीयं पञ्च दूषयति-
अनृताः स्त्रिय इति । सूत्रकारो धर्मप्रवक्ता भूतुं साहसं
गया मूर्खत्वमतिभेदा इति श्रीधर्मानाह । एवं च

सुप्रभां नाम वै नास्त्रा रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
गुणप्रभावशीलेन चारित्र्येण च शोभनाम् ॥ १२
सा तस्य दृष्टैव मनो जहार शुभलोचना ।
धनराजी यथा चित्रा वसन्ते कुसुमाचिता ॥ १३
प्रापिस्तमाह देया मे सुता तुभ्यं हि तच्छृणु ।
गच्छ तावादिशं पुण्यामुत्तरां द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४
अष्टावक्र उवाच ।

किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हति मे भवान् ।
तयेदानीं मया कार्यं यथा वक्ष्यति मां भवान्
च दाम्य उवाच ।

धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तं च पर्वतम् ।
रुद्रस्यायतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणसेवितम् ॥ १६
संहृष्टैः पार्वदैर्जुष्टं नृत्यद्भिर्बिबिधाननैः ।
दिव्याङ्गरागैः पेशाचैरन्यैर्नानाविधैः प्रभोः ॥ १७
पाणिनालसुतालैश्च शङ्गतालैः समैस्तथा ।
संप्रहृष्टैः प्रनृत्यद्भिः शर्वस्तत्र निपेक्ष्यते ॥ १८
इदं किल गिरौ स्थानं तदिदमिति श्रुत्वा ।
नित्यं सन्निहितो देवस्तथा ते पार्वदाः स्मृताः
तत्र देव्या तपस्तप्तं शङ्करार्यं सुदुष्करम् ।
अतस्तदिदं देवस्य तपोमाया इति श्रुतिः ॥ २०

प्रजायै साहित्यमप्यनुपपन्नं कुण्डगोलकादीनामप्युत्पातिदर्श-
नात् ॥ ६ ॥ पूर्विका पूर्ववती गौणी धर्मलक्षा दापत्य-
विधौ । यथा मिश्रकाणामयं धर्मो धूलिः परप्रादादितिवद-
धर्मोऽपि धर्मवदप्रयोग इत्यर्थः । तत्र च पाणिग्रहणादिवैद-
विहितत्वमपि श्रेयसादिवसुदरेच्छामनुकूप्यैव न तु वस्तुतस्तस्य
धर्मस्तमित्याह-उपचारः क्रियाधिधिरिति ॥ ७ ॥
गह्वरं गह्वरं दुर्बोधमित्यर्थः ॥ ८ ॥ कामुकयोः रागतः प्राप्नो
मिषुनोभाव इति ॥ तत्र विधिरित्याद्यादिकामुखेनाह-
अत्रेत्यादिना । अयं भावः-यथा दर्शपूर्णमासा-
त्पूर्वप्रयुक्तमप्यप्रणयनमात्रेण 'गोदेहेनेन पशुकामस्य प्रण-
येत्' इत्यादिविधयः प्रवर्तन्ते । एवं एतत्प्रयुक्तं दारसंप्रहमा-
क्षिप्य धर्मप्रजाविषयः प्रवर्तन्ते नारायणस्तु न दारसंप्रहो वि-
धीयते नतयं तदुत्तरकालीना धर्मप्रजादीविषय इति दिश्या
दिगमिमानिदेवतया ॥ १० ॥ निर्वैद्यकामः दारसंप्रहार्थी
॥ ११ ॥ मनोजहारेत्यनेन भर्तुः कामुत्वं प्रदर्शयति श्रियाः
कामुत्वं विवर्तुं कथमाह-ऋषिरित्यादिना
॥ १४ ॥ तालैः कांस्यमयैर्गन्धमाधैः शङ्गातालैः विगुह-
दितपत्रैर्मृगादिपट्टैर्गन्तव्यक्रियायामनविशेषैः समैर्मृगा-
दिहितैस्तेवै ॥ १७ ॥

पूर्वे तत्र महापार्श्वे देवस्थोत्तरतस्तथा ।
 ऋतवः कालरात्रिश्च ये दिव्या ये च मानुषाः
 देवं चोपासते सर्वे रुपिणः किल तत्र ह ।
 तदतिश्रम्य भवनं त्वया यातव्यमेव हि २२
 ततो नीलं घनोद्देशं द्रक्ष्यसे मेघसन्निभम् ।
 रमणीयं मनोब्राहि तत्र वै द्रक्ष्यसे स्त्रियम् २३
 तपस्विनीं महामागां वृद्धां दीक्षामनुष्ठिताम् ।
 द्रष्टव्या सा त्वया तत्र संपूज्या चैव यत्नतः
 तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पाणिं प्रहीष्यसि
 यद्येव समयः सर्वः साध्यतां तत्र गम्यताम् ॥
 अष्टावक उवाच ।

तथास्तु साधयिष्यामि तत्र यास्याम्यसंशयम्
 यत्र त्वं वदसे साधो भवान् भवतु सत्यवाक्
 भीष्म उवाच ।

ततोऽगच्छत् स भगवानुत्तरामुत्तरां दिशम्
 हिमवन्तं गिरिध्रेष्ठं सिद्धचारणसेवितम् २७
 स गत्वा द्विजशार्दूलो हिमवन्तं महागिरिम्
 अभ्यगच्छन्नर्द्धं पुष्पां वाहुदां धर्मशालिनीम्
 अशोके धिमले तीर्थे स्नात्वा वै तर्प्य देवताः
 तत्र वासाय शयने कौशे सुखमुवास ह ॥२९॥
 ततो राज्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय स द्विजः
 स्नात्वा प्रादुश्चकाराग्निं स्तुत्वा चैनं प्रधानतः
 रुद्राणीं रुद्रमासाद्य गृहे तत्र समाश्वसत् ।
 विधान्तश्च समुत्थाय कैलासमभितो ययौ ॥
 सोऽपश्यत्काञ्चनद्वारं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 मन्दाकिनीं च नलिनीं घनदस्य महात्मनः ॥
 अथ ते राक्षसाः सर्वे येऽभिरक्षति पश्चिनीम्
 प्रत्युद्यिता भगवन्तं मणिमद्रपुरोगमाः ३३
 स तान्प्रत्यर्च्यमासा राक्षसान्भीमविक्रमान्
 निवेदयत् मां क्षिप्रं घनदायेति चाब्रवीत् ३४
 ते राक्षसास्तथा राजन् भगवन्तमवाब्रुवन् ।
 असौ वैश्रवणो राजा स्वयमायाति तेऽन्तिकम्
 धिदितो भगवानस्य कार्यमागमनस्य यत् ।
 पश्यैनं त्वं महाभागं ज्वलन्तमिव तेजसा ३६

ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमानिन्दितम् ।
 विधिवत्कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥३७॥
 सुखं प्राप्तो भवान्कश्चित्किं वा मत्तश्चिकीर्षति
 ब्रूहि सर्वं करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसे वै द्विज
 भवनं प्रविश त्वं मे यथाकामं द्विजोत्तम ।
 सत्कृतः कृतकार्यश्च भवान् यास्यत्यविघ्नतः
 प्राविशन्नवनं स्वं वै गृहीत्वा तं द्विजोत्तमम्
 आसनं स्वं ददौ चैव पाद्यमर्घ्यं तथैव च ४०
 अयोपविष्टयोस्तत्र मणिमद्रपुरोगमाः ।
 निपेक्षुस्तत्र कौबेरा यक्षगन्धर्वकिन्नराः ॥ ४१॥
 ततस्तेषां निपण्णानां धनदो वाक्प्रमव्रीत् ।
 भवच्छन्दं समाज्ञाय नृधेरलक्ष्मरोगमाः ॥ ४२॥
 आतिथ्यं परमं कार्यं शुभ्रया भयनस्तथा ।
 संवर्ततामित्युवाच मुनिर्मधुरा गिरा ॥ ४३॥
 अयोर्वेरा मिश्रकेशी रम्भा वैशोर्वशी तः ।
 अलम्बुषा घृताक्षी च चित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥
 मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा ।
 विद्युता प्रशमी दान्ता त्रिद्योता रतिरेव च ॥
 एताश्चान्याश्च वै बह्वयः प्रनुत्ताप्सरसः क्षुमाः
 अवाद्यंश्च गन्धर्वा वाद्यानि विविधानि च ॥
 अथ प्रवृत्ते गान्धर्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् ।
 दिव्यं संवत्सरं तन्नारमनैष महातपाः ॥ ४७॥
 ततो वैश्रवणो राजा भगवन्तमुवाच ह ।
 साम्रः संवत्सरो जातो विप्रेह तथ पश्यतः ४८
 हार्योऽयं धिपयो ब्रह्मन् गान्धर्वो नाम नामतः
 छन्दतो वर्ततां विप्रयथा वदति वा भवान् ॥
 अतिथिः पूजनीयस्त्वमिदं च भवतो गृहम् ।
 सर्वमाज्ञाप्यतामाशु पत्यन्तो धर्यं त्वयि ॥ ५०॥
 अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान्प्रात्यभापत् ।
 अर्चितोऽस्मि यथान्यायं गमिष्यामि धनेश्वर
 प्रीतोस्मि सदृशं चैव तव सर्वं धनाधिप ।
 तव प्रसादाद्भगवन् महर्षेण महात्मनः ॥ ५२॥
 नियोगादथ यास्यामि वृद्धिमान् वृद्धिमान् भव
 अथ निष्क्रम्य भगवान् प्रययावुत्तरामुखः ॥ ५३॥

महापार्श्वे पर्वते ॥ २१ ॥ उत्तरं श्रेष्ठम् ॥ २७ ॥
 प्रधानतः प्रधानैर्वेदमन्त्रैः ॥ ३० ॥ भवच्छन्दं भवदि-
 च्छाम् ॥ ४२ ॥ प्रवृत्ताप्सरसः पदार्थाभिनयो वाक्यार्था-
 भिनयश्च यत्र वर्तते तत्प्रवृत्तम् । तत्प्रियाः अप्सरसः प्रवृ-
 त्ताप्सरसः मन्थमपदलोपी समासः ॥ ४६ ॥ हार्यः हर-
 तीति हार्यः ॥ ४९ ॥ भगवान् अष्टावकः ।

उत्पत्तिं च निरोधं च भूतानामागतिं गतिम् ।
 वेत्ति विश्रामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ।
 दिव्येभ्यो गैरजितोऽपि सर्वतोऽपि वदान्यकन्यालामार्थं
 दिगन्तं प्रति गत इति अहो कष्टं कामपेशाच्च दुर्जय-
 इति भावः ॥ ५१ ॥ इन्द्रिरुपचयस्त्वान् ऋद्धिः संपत्
 त्वान् ॥ ५३ ॥

कैलासं मन्दरं हिम सर्वाननुचचार ह ।
 तानतीत्य महाशैलान् कैरातं स्थानमुत्तमम् ॥
 प्रदक्षिणं तथा चक्रे प्रयतः शिरसा नतः ।
 धरणीमवतीर्य पृतात्माऽसी तदाऽमवत ॥ ५५
 स तं प्रदक्षिणं कृत्वा त्रिः शैलं चोत्तरामुखः ।
 समेन भूमिभागेन ययौ प्रीतिपुरस्कृतः ॥ ५६
 ततोऽपरं धनोद्देशं रमणीयमपश्यत्
 सर्वार्थभिर्मुलफलैः पक्षिभिश्च समन्वितैः ॥ ५७
 रमणीयैर्वनोद्देशैस्तत्र तत्र विभूयितम् ।
 तत्राश्रमपदं दिव्यं ददर्श भगवानथ ॥ ५८
 शैलांश्च विविधाकारान्
 काञ्चनान् रत्नभूयितान् ।
 मणिभूमौ निविष्टाश्च
 पुष्करिण्यस्तथैव च ॥ ५९
 अन्यान्यपि सुरस्याणि पश्यतः सुबहून्यय ।
 भृशं तस्य मनो रेमे महर्षेर्भीयतात्मनः ॥ ६०
 स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्वरत्नमयं गृहम् ।
 ददर्शाद्भुतसङ्काश धनस्य गृहाद्वरम् ॥ ६१
 महान्तो यत्र विविधा
 मणिकाञ्चनपर्वताः ।
 विमलानि च रम्याणि
 रत्नानि विविधानि च ॥ ६२
 मन्दारपुष्पैः सङ्कीर्णै
 तथा मन्दाकिनी नदीम्
 स्वयंप्रभाश्च मणयो
 यत्रैर्भूमिश्च भूयिता ॥ ६३
 नानाविधैश्च भयनैर्विचित्रमणितोरणैः
 मुक्ताजालविनिक्षिप्तैर्मणिगरत्नविभूयितैः ॥ ६४
 मनादृष्टिह्रै रभ्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः ।
 ऋषिभिश्चावृतं तत्र आश्रमं तं मनोहरम् ॥ ६५
 ततस्तस्यामयच्चिन्ता
 कुत्र वासो भवेदिति ।
 अथ द्वारं समभितो
 गत्वा स्थित्वा ततोऽग्रवीत् ॥ ६६
 अतिरिपि समनुप्राप्तमभिजानन्तु येऽत्र वै ।
 अथ कन्याः परिवृता गृहात्तस्माद्विनिर्गताः ॥ ६७

नानारूपाः सप्त विभो
 कन्याः सर्वा मनोहराः ।
 यां यामपश्यत्कन्यां धी
 सा सा तस्य मनोऽहरत् ।
 न च शक्तो वारयितुं मनोऽस्याघायसीदति ।
 ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ६९
 अथ तं प्रमदाः प्राप्सुर्मगधान्प्रविशत्विति ।
 स च तासां सुरूपाणां तस्यैव भवनस्य हि ७०
 कौतूहलं समाविष्टः प्रविशेश गृहं द्विजः ।
 तत्रापश्यत्पञ्चरायुक्तामरजोम्बरधारिणीम् ॥ ७१
 वृक्षां पर्यङ्कुमासीनां सर्वोभरणभूयिताम् ।
 स्वस्तीति तेन विधोक्ता सा स्त्री प्रत्यवदत्तदा ॥
 प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्यतामिच्छुवाच ह ।
 अष्टावक्र उवाच ।
 सर्वाः खानालयान् यान्तु एका मामुपतिष्ठतु
 प्रज्ञाता या प्रज्ञान्ता या
 शोपा गच्छन्तु गच्छन्तः ।
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य
 कन्यास्तास्तमृषिं तदा ॥ ७२
 निश्चक्रमुर्गृहात्तस्मात्सा वृक्षाऽथ व्यतिष्ठत् ।
 अथ तां संविशन् प्राह शयने भास्वरं तदा ७५
 त्वयापि सुप्यतां भद्रे रजनीं ह्यतिवर्तते ।
 संलापात्तेन विप्रेण तथा सा तत्र भायिता ७६
 द्वितीये शयने दिव्ये संविशेश महाप्रमे ।
 अथ सा वेपमानाङ्गी निमित्तं शीतजं तदा ७७
 दृश्यदिव्य महर्षेण शयनं दृश्यरोहत ।
 स्वागतेनागतां तां तु भगवानभ्यभाषत् ॥ ७८
 सोपागृहज्जुजाभ्यां ॥ अपि प्रीत्या नरर्पम् ।
 निर्विकारमृषि चापि काटुकव्योपमं तदा ७९
 दुःखिता प्रेक्ष्य सज्जरूपमकार्षीदपिणा रुह ।
 द्रुह्य कामतोऽन्यास्ति स्त्रीणां पुरुषतो धृतिः
 कामेन मोहिता चाहं
 त्वां भजन्ती भजस्व माम् ।
 ग्रहणो भव विप्रर्षे
 समागच्छ मया सह ॥ ८१

कैरातं कैरातवेपधारिणो महर्षेवस्य ॥ ५५ ॥ धरणीमवतीर्य-
 स्थानेनाकाशमार्गिणां शवको गच्छतीति गम्यते ॥ ५५ ॥ सप्त
 इतरदिश्वताः ॥ ६८ ॥ उत्तराधिष्ठात्री तु देवता मुख्याऽष्टमी
 सेव्यारुद्रा ॥ ७१ ॥ प्रज्ञाता अत्यन्तं ज्ञानवती प्रज्ञान्ता
 निश्चितचित्ता ॥ ७४ ॥ अथेति । अतिद्वयाया अपि द्विय

द्यं गतिः विमु वषट्कं युवत्या अपैर्यमिति ॥ ७७ ॥
 टपागृहत् आलिङ्गितवती ॥ ७९ ॥ अकामतोऽनिच्छात
 स्वभावत इत्यर्थः पुरुषतः पुरुषं प्राप्य स्त्रीणां कृतिर्यै अन्य
 परकीयाऽस्ति पुरुषे स्त्रीणां कृतिः स्वकीया सर्वथा नास्ती
 त्यर्थः ॥ ८० ॥ ग्रहणः कामुको भव ॥ ८१ ॥

उपगूह च मां विप्र कामार्ताऽहं भृशं त्वयि ।
 यतश्चि तव धर्मात्मस्तपसः पूज्यते फलम् ८२
 प्रार्थितं दर्शनादेव भजमानां भजस्व माम् ।
 मम चेदं धनं सर्वं यच्चान्यदपि पश्यसि ॥ ८३ ॥
 प्रमुस्तं भव सर्वत्र मयि चैव न संशयः ।
 सर्वान्कामान्विधास्यामि रमस्व सहितो मया
 रमणीये धने विप्र सर्वकामफलप्रदे ।
 दयद्वशाहं भविष्यामि रंस्यसे च मया सह ८५
 स्वर्धान्कामानुपाश्रीमो ये दिव्या ये च मानुषाः
 नातः परं हि नारीणां विद्यते च कदाचन ८६
 यथा पुरुषसंसर्गः परमेतद्दि नः फलम् ।
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते नायौ मन्मथचोदितः
 न च दहन्ति गच्छन्त्यः सुतसैरपि पांसुभिः ।

अष्टावक्र उवाच ।

परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कथंचन ॥ ८८ ॥
 दूषितं धर्मशास्त्रं परदारभिमर्शनम् ।
 भद्रे निर्वेष्टुकामं मां विद्वि सत्येन वै शपे ८९
 विपयेष्वनभिज्ञोऽहं धर्मार्थे किल सन्ततिः ।
 अर्थं लोकान् गमिष्यामि पुत्रैरिति न संशयः
 भद्रे धर्मं विजानीहि ह्यात्मा योपरमस्व ह ।
 स्तुषुषाच ।

जानिलोऽग्निर्न वरुणो न चान्ये त्रिदशा द्विज
 प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो
 रतिशीला हि योयितः ।
 सहस्रे किल नारीणां
 प्राप्येति का कदाचन ॥ ९२ ॥
 तथा शतसहस्रेषु यदि काचित्पतिमता ।
 नीता जानन्ति पितरं न कुलं न च मातरम् ९३

इति श्रीमद्भारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टावक्रदिक्पञ्चादे
 ऊनविज्ञोऽध्यायः ॥ १९ ॥

न भ्रातृश्च भर्तारं
 न च पुत्राश्च देवान् ।
 लीलायन्त्यः कुलं प्रान्ति
 कूलानीव सरिद्धराः ।
 दोषान्सर्वान् मत्वाऽऽशु
 प्रजापतिरभापत ॥

९४

भीष्म उवाच ।

ततः स ऋषिरेकाग्रतां स्त्रियं प्रत्यभापत ।
 आस्यतां रुचितश्छन्दः किं च कार्यं प्रवोहि मे
 सा स्त्री प्रोवाच भगवन् द्रक्ष्यसे देशकालतः
 वस तावन्महामाग कृतकृत्यो भविष्यसि ९६
 प्रहृषिस्तामयोवाच स तथेति युधिष्ठिर ।
 वत्स्येऽहं यावदुत्साहो भवत्या नात्र संशयः
 अयिरेभिर्मप्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरयाऽर्द्रिताम् ।
 जिन्तां परमिकां मजे सन्तप्त इयं चामयव ॥
 यद्यदहं हि सोऽपश्यत्तस्या विप्रवर्मस्तदा ।
 नारमत्तत्र तत्रास्य दृष्टी रूपविरागिता ॥ ९९ ॥
 देवतेयं गृहस्यास्य शापार्तिकं नु विरूपिता ।
 अस्याश्च कारणं वत्सं न युक्तं सहसा मया
 इति चिन्ता विविक्षस्य तमर्थं ज्ञातुमिच्छतः
 व्यगच्छत्तदहःशेषं मनसा व्याकुलेन ॥ १०१ ॥
 अथ सा स्त्री तथोवाच भगवन्पश्य वै रवेः ।
 रूपं सन्ध्याव्रसेरक्तं किमुपस्थाप्यतां तव ॥ २ ॥
 स उवाच ततस्तां स्त्रीं
 ज्ञानोदकमिहानय ।
 उपासिष्ये ततः सन्ध्यां
 वाग्यतो नियतेन्द्रियः ॥ १०३ ॥

उपगूह आलिङ्ग्य ॥ ८२ ॥ अनभिज्ञोऽप्रेतिमान् ॥ ९० ॥
 एका रतिशीलेति शेषः ॥ ९२ ॥ लीलायन्त्यः लीलां रतिं
 आत्मन इच्छन्त्यः अभापत नेता इत्यादिष्वर्थेऽप्येकम्
 ॥ ९४ ॥ एकामः लीलायान् अनुमन्दमानः स्त्रियं प्रति
 आस्यतां दण्डी स्थितम् । रुचिः रुचिं प्राप्य छन्दः
 इच्छ्य भवतीति अभापत त्वं रुचिश्च मामिच्छसि अहं त्व-

विज्ञो न तां स्त्रियमिच्छामीति भावः । एवमपि यत्कार्यं
 कर्तव्यं तव तन्मे प्रवोहि ॥ ९५ ॥ द्रक्ष्यसे सर्गपुत्र
 शस्यसे ॥ ९६ ॥ इमे विरागिता वैराग्यवतो दृष्टिर्नास्ते
 न रमे ॥ ९९ ॥ इति श्रीमद्भारते अनुशासनपर्वणि
 नैलकण्ठ्ये भारतमावदीये ऊनविज्ञोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

भीष्म उवाच ।

अथ सा स्त्री तमुवाच वादमेवं भवत्विति ।
 तैलं दिव्यमुपादाय स्नानशालीमुपानेयत् ॥ १ ॥
 अनुज्ञाता च मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना
 अयास्य तैलेनाङ्गानि सर्वाण्येवाभ्यमृक्षत् २
 शनैश्चात्सादितस्तत्र स्नानशालामुपागमत् ।
 भद्रासनं ततश्चित्रं ऋषिरन्धगमश्च यम् ॥ ३ ॥
 अथोपविष्टश्च यदा तस्मिन्मद्रासने तदा ।
 स्नापयामास शनैस्तमृषिं सुखहस्तचतुः ॥ ४ ॥
 दिव्यं च विधिबद्धं सोपचारं मुनेस्तदा ।
 स तेन सुसुखोष्णेन तस्या हस्तसुखेन च ॥ ५ ॥
 व्यतीतां रजनीं कृत्वा नाजानास महाव्रतः ।
 तत उपाय स मुनिस्तदा परमविस्मितः ॥ ६ ॥
 पूर्वस्यां दिशि सूर्यं च सोऽपश्यदुदितं दिवि
 तस्य युद्धिरियं किन्तु मोहस्तस्यमिदं भवेत् ७
 अथोपास्य सहस्रांशुं किं करोमीत्युवाच तां ।
 सा चामृतरं संप्रक्ष्यं ऋषेरन्नमुपाहरत् ॥ ८ ॥
 तस्य स्नातुतयाऽन्नस्य न प्रभूतं चकार सः ।
 व्यंगमवाप्यहोशये ततः सन्ध्यागमत्पुनः
 अथ सा स्त्री भगवन्तं सुप्यतामित्युवाच यत् ।
 तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कल्पिते १०
 पूयकैव तथा सुप्ती सा स्त्री स च मुनिस्तदा ।
 तपार्धरात्रे सा स्त्री तु शयनं तदुपागमत् ॥ ११ ॥

अष्टावक्र उवाच ।

न भद्रे परदारेषु मनो मे संप्रसजति ।
 वसिष्ठ भद्रे भद्रं ते स्वयं वै विरमस्य च ॥ १२ ॥
 भीष्म उवाच ।

सा तदा तेन विप्रेण तथा तेन निर्वर्तिता ।
 स्वतन्त्राऽस्मीत्युवाचापि न धर्मेच्छलमस्ति ते
 अष्टावक्र उवाच ।

नास्ति स्वतन्त्रता स्त्रीणा-
 मस्वतन्त्रा हि योषिताः ।

२०

अथेति । अथ सा स्त्रीत्यादिप्रायस्य साहचर्यं वृत्ति-
 ताया जेणेया अपि प्रियाः करस्पर्शमात्रेण विरक्तोऽपि
 दिशान्नानप्यशक्नोतीति कालं न मुपये का कया
 गुत्वा धीनका मूढा गमामुपभोस्त्यन्त इति ॥ १ ॥ अभ्य-
 मृक्षत् अभ्याश्रितती ॥ २ ॥ असादितः चाग्निः ॥ ३ ॥
 नाशानात् न शतवान् ॥ ४ ॥ न प्रभूतं यकार पूर्णमिति
 नाम्बददित्यर्थः । सर्वाशक्नोतीति रात्रिभिश्च स्वाशक्नो

प्रजापतिमतं ह्येत-

॥ स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

१४

स्त्र्युवाच ।

बाधते मैथुनं विप्र मम भक्तिं च पश्य वै ।
 अर्धमं प्राप्स्यसे विप्र यन्मां त्वं नाभिनन्दसि
 अष्टावक्र उवाच ।

हरन्ति दोषजातानि नरं जातं यथेच्छकम्
 प्रमयामि सदा धृत्या भद्रे स्वशयनं व्रज ६१

स्त्र्युवाच ।

शिरसा प्रणमे विप्र प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

भूमी निपतमानायाः शरणं भव मेऽनघ १७

यदि वा दोषजातं त्वं परदारेषु पश्यसि ।

आत्मानं स्पर्शयाम्यद्य पाणिं गृहीध्व मे द्विज

न दोषो भविता चैव

सत्प्रेनेतद्रथीम्यहम् ।

स्वतन्त्रां मां विजानीहि

योऽधर्मः सोऽस्तु वै मयि

स्वय्याधेशितचित्ता च

स्वतन्त्राऽस्मि मजस्य माम् ॥

१९

अष्टावक्र उवाच ।

स्वतन्त्रा त्वं कथं भद्रे

गृहि कारणमत्र वै ।

नास्ति त्रिलोके स्त्री काचि-

द्या वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

२०

विता रक्षति कीमारे

भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्राश्च स्थाधिरे काले

नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता ॥

२१

स्त्र्युवाच ।

कीमारं प्रलक्ष्य मे कन्यैवास्मि न संशयः ।

पत्नीं कुरुष्व मां विप्र अद्यां विजहि मा मम

मत्तं दिनमपि नाप्युज्येति भावः ॥ १ ॥ सेति । स्वात-

न्त्र्यान्मम न त्वं पारदार्यदोषोऽस्तीत्यर्थः । धर्मच्छलं पर-

पुत्रप्रलोभनम् ॥ ११ ॥ नास्तीति । अप्रदत्तां त्वां न

कामये इत्यर्थः ॥ १४ ॥ दोषाः कामकोपादयः यथेच्छं

स्वैरिणम् ॥ १६ ॥ स्वतन्त्रा आत्मप्रदाने इति शेषः । यो

धर्मः पाणिप्रदणादित्यकारः मयि मत्तिमितं सोऽस्तु ॥ १९ ॥

विजहि मा मा नाशय ॥ २२ ॥

अष्टावक्र उवाच ।

यथा मम तथा तुभ्यं यथा तुभ्यं तथा मम ।
जिज्ञासेयमृषेस्तस्य विप्रः सत्यं न किं भवेत्
आश्चर्यं परमं हृदि किंतु श्रेयो हि मे भवेत् ।
दिव्यामरणवस्त्रा हि कन्येयं मांभुषस्थितारक्ष

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टावक्रदिकसंवादे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

पुषिष्ठिर उवाच ।

न विभेति कथं सा स्त्री शापाद्य परमघृतेः ।
कथं निवृत्तो भगवान्त्तद्भवान् प्रप्रवीतु मे ॥ १ ॥
भीष्म उवाच ।

अष्टावक्रोऽन्वदृष्ट्वा रूपं धिक्कुर्वे कथम् ।
न चानृतं ते वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥ २ ॥
इत्युवाच ।

द्यावापृथिव्योर्वैत्रेया काम्या ब्राह्मणसत्तम ।
शृणुष्यापदिताः सर्वे यदिदं सत्यधिक्रम ॥ ३ ॥
जिज्ञासेयं प्रयुक्ता मे स्थिरीकर्तुं तथानघ ।
अव्युत्थानेन ते लोका जिताः सत्यपराक्रम
उत्तरां मां दिशं धिदि दष्टं स्त्रीचापलं च ते
स्वधिराणामपि स्त्रीणां बाधते मैथुनज्वरः ॥ ५ ॥
तुष्टः पितामहलोऽद्य तथा देवाः सयासवाः ।
स त्वं येन च कार्येण संप्राप्तो भगवानिह ॥ ६ ॥
प्रेषितस्तेन विप्रेण कन्यापित्रा द्विजयम् ।

तयोपदेशं कर्तुं वै तद्य सर्वं कृतं मया ॥ ७ ॥

क्षेमैर्गमिष्यसि गृहं

धमश्च न भविष्यति ।

कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र

पुत्रिणीं च भविष्यति ॥ ८ ॥

काम्यया पृष्ट्वांस्त्वं मां ततो द्याहृतं मुत्तमम्
अनतिक्रमणीया सा कुक्षौलौकैस्त्रिभिः सदा ९

गच्छस्व सुकृतं कृत्या

किं चान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।

यावद्भवामि विप्रये

अष्टावक्र यथातथम् ॥ १० ॥

श्रुतिणा प्रसादिता चास्मि

तव हेतोर्द्विजयम् ।

तस्य संमाननार्थं मे

त्ययि याक्यं प्रभाषितम् ॥ ११ ॥

यथेति । अहं आत्मदृष्टान्तेन त्वां स्मरतुरां वेदि त्वमपि
स्वदृष्टान्तेन मां तथाभूतं विदोति भावः । तुभ्यं तव सत्त्व-
धदेति उभयत्र शेषः । किं तस्य मया कन्यार्थिना प्रार्थितस्य
तत्त्वत्का इयं जिज्ञासा मम परीक्षा किमये साधुसाधुर्वेति
उत किंनेति काङ्क्षः । विप्र एवायं किं ॥ भवेत् अपि तु विप्र
एवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ विप्रत्वमेवाह-आश्चर्यमिति । पूर्वं अति-
जीर्णत्वेन दृष्ट्वा पुनः कन्येव दृश्यत इति भाव्याहममाश्चर्यम्
॥ २४ ॥ एतदेवाह-किमिति । अत्र आत्मनिषये किं
उत्तरं श्रेयतरं पूर्वपरिग्रहीतस्यात्मागः उत एतस्याः स्वीकारः
कर्तव्यं इति भावः ॥ २५ ॥ समतमाह-यथेति ।
शक्तिः कामदमनधामन्यं धृतिः पूर्वप्राप्तस्यात्मागः तदुभयं

भूत्वा न व्युत्थानेन अस्याः स्वीकारं न करिष्ये व्युत्थानं
धर्मातिक्रमं मय न रोचते किं तु सत्येनासादसाम्यहं दाया-
निति शेषः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
नैलकण्ठेय्ये भातभावदीपे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

न विभेतीति ॥ ११ ॥ विदुष्येऽन्यथाऽन्यथा करोवि
ब्राह्मणकाम्यया ब्राह्मणमानलिप्सया ॥ २ ॥ द्यावा-
पृथिव्योः दिवि पृथिव्यां च यत्र स्वीयते तत्र एषा काम्या
स्त्रीपुंसयोः अन्योन्याभिलाषरूपा इच्छास्ति मोहादन्वभि-
ष्कामं यदं नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ मे मया तव त्वाम् ॥ ४ ॥ सा
काम्याऽनतिक्रमणीया ॥ ५ ॥ कृपिणा यदान्येन ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं तस्याः

स धिप्रः प्राञ्जलिः स्थितः ।

अनुशातस्तया चापि

स्वगृहं पुनरावजत् ॥ १२

गृहमागत्य विश्रान्तः स्वजनं परिपृच्छत्य स-

अभ्यगच्छच्च तं धिप्रं न्यायतः कुरुनन्दन ॥ १३

पृष्टञ्च तेन धिप्रेण दृष्टं स्वेतस्त्रिदर्शनम् ।

प्राह धिप्रं तदा धिप्रः सुप्रतिनान्तरात्मना ॥ १४

मधता समनुष्ठातः प्राप्सितो गन्धमादनम् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टाध्यायिकसंवादे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

युधिष्ठिर उवाच ।

किमाहुर्मरतधेष्ट पात्रं धिप्राः सनातनाः ।

प्राहणं लिगिनं चैव ब्राह्मणं वाऽप्यलिगिनम्

भीष्म उवाच ।

स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिगिने चेतराय च ।

देयमाहुर्महाराज उभायेतौ तपस्विनी ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

भद्रया परया पूतो यः प्रयच्छेद्दिजातये ।

हृदयं कथं तथा दानं को दोषः स्यात्पितामह

भीष्म उवाच ।

भद्रापूतो नरस्तात दुर्दार्तोऽपि न संशयः ।

तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं मे दैवतं महत् ॥ १५

तया चाहमनुष्ठातो भवांश्चापि प्रकीर्तितः ।

आवितश्चापि तद्वाक्यं गृहं चाभ्यागतः प्रभो

तमुवाच तदा धिप्रः सुज्ञो प्रति गृहाण मे ।

नक्षत्रविधियोगेन पात्रं हि परमं भवान् ॥ १७

भीष्म उवाच ।

अष्टावकस्तपेत्पुनश्चा प्रतिगृह्य च तां प्रभो

कन्यां परमधर्मात्मा प्रातिमांश्चाभवत्तदा ॥ १८

कन्यां तां प्राणिगृह्यैव भार्या परमशोभनाम् ।

उवास मुदितस्तत्र स्याधमे विगतउदरः ॥ १९

पूतो भवति सर्वत्र किमु तत्त्वं महापुते ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवेषु सततं नरः ।

कथ्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ॥ ५

भीष्म उवाच ।

न ब्राह्मणः साधयते हृदयं दैवात्प्रसिद्ध्यति ।

दैवप्रसादादिज्यन्ते यजमानैर्न संशयः ॥ ६

ब्राह्मणान् भरतधेष्ट सततं ब्रह्मयादिनः ।

मार्कण्डेयः पुरा प्राह इति लोकेषु बुद्धिमान् ॥

यथा कृपित्तमेव राजदेवं भवत्येवं क्षीमतामेव दैवं
पित्र्यं च ऋणमापनति । क्षीमस्त्वं तु कामहृन् च न वैष-
मिति स्यमावेष्ट्यं कस्यापि ऋणी न भवतीति प्रपट्कार्यः
॥ १९ ॥ श्रीमहाभारते इति अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठेयि
भारतमावदति एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

एवं गार्हस्पदेन काममुक्त्वा गृहस्थोचितान् दानधर्मा-
न्वक्तुं भोक्तुं पात्रादिगुणान्तरुचति—किमित्यादिना ।
प्राहणं ब्रह्मविदे लिगिने मन्त्रवारिणं संन्यामिने च दण्डादि-
लिखन्तम् ॥ १ ॥ स्वयंति जीवनार्थं स्वोचितं इति अ-
भिपन्नाय सारणीकृतं इति लिखी अलिखी वा स्वधर्मप्रेमी यः स
एव तस्मै पितृ धेयव्ययः ॥ २ ॥ स्वधर्मनिष्ठः पात्रगुण-

सुकृता श्रद्धानस्ते दानगुणाद्—भद्रयेति द्वाभ्याम् ।
अपूतोऽपि परया भद्रया यदि प्रयच्छति तर्हि तस्य दानुर-
पूतत्वप्रयुक्तः को दोषः स्यात् वद ॥ ३ ॥ भद्रयेति ।
भद्रैवायं पूतत्वं करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ नेति भद्रैः पूतत्वं
कर्त्ता चेत् कस्य पात्रपक्षि न विधेया स्वादित्याद्यः ॥ ५ ॥
देवानां समुदायेन श्रद्धादिभ्य इत्यर्थः । हृदयं देवं कर्म ।
सिध्यति कर्त्तुं भवति न तु ब्राह्मणगुण इति भावः । इज्य-
ते देश इति शेषः देवं कर्म देवानुपरादेन पूर्णं भवति । भ-
द्रादमात्रप्रियत्वादेवानामिति भावः ॥ ६ ॥ पित्र्यं तु कर्म
प्राह्मणानुपरादेन पूर्णं भवतीति तन्नुपरादकारे तपोव्रतमा-
वस्यग्नित्वात्तपोनाह—प्राह्मणानामिति । लोकेषु पितृ-
पितामहादिषु पूजनीयेषु मन्त्रितेष्वेव ब्राह्मणमस्तीति विद्या-

युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वोऽप्यथवा विद्वान् संबंधी वा यथा भवेत्
तपस्वी यश्चशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु सः ॥८

भीष्म उवाच ।

कुलीनः कर्मकृद्द्वैतस्तथैवाप्यानुशंस्यवान् ।
ह्रीमाननुजः संत्यवादी पात्रं पूर्वं च ये त्रयः ॥९
तन्नेमं शृणु मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतम् ।
पृथिव्याः काश्यपस्याश्रमोऽर्कण्डेयस्य चैव हि ॥

पृथिव्युवाच ।

यथा महार्णवे क्षितः क्षिप्रं लेष्टुर्विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं त्रिवृत्सां च निमज्जति ॥११

काश्यप उवाच ।

सर्वे च येदाः सह पट्टिरक्षैः
साङ्ख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।
सैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति
श्रीलक्ष्मणे तस्य नृप द्विजस्य ॥ १२

अग्नि उवाच ।

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
प्रशंस्यतेऽसी चरते न सत्यं
लोकास्तस्य ह्यन्तयन्तो भवन्ति ॥१३

मार्कण्डेय उवाच ।

अभ्यमेघसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
नामिजनानामि यद्यस्य सत्यस्यार्थमवाप्नुयात् ॥

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा ते जग्मुराशु चत्वारोऽमितं ते जसः
पृथिवी काश्यपोऽग्निश्च प्रकृष्टायुश्च भार्गवः ॥१५

युधिष्ठिर उवाच ।

यदि ते ब्राह्मणा लोके मतिनो भुञ्जते हविः
दत्तं ब्राह्मणकामाय कथं तत्सुकृतं भवेत् ॥ १६

भीष्म उवाच ।

आदिष्टिनो ये राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः
भुञ्जते ब्रह्मज्ञानाय प्रतलुप्ता भवन्ति ते ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

अनेकान्तं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
किं निमित्तं भवेदन्नं तन्मे ह्यहि पितामह ॥१८

भीष्म उवाच ।

अहिंसा सत्यमक्रोधं आनुशंस्यं दमस्तथा ।
आर्जवं चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् ॥१९
ये तु धर्मं प्रशंसन्तश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
अनाचरन्तस्तद्धर्मं सङ्कटेऽभिरताः प्रभो ॥ २०
तेभ्यो हिरण्यं रत्नं वा गामश्वं वा ददाति यः
दश वर्षाणि विष्टां स भुङ्क्ते निरयमाश्रितः

दित्यर्थः । 'अमिमुषा वै देवाः पाणिमुखाः पितरः' इत्याश-
ङ्गान्नोदाहृत्युक्तैः धैतः स्मार्त औदयो वाऽग्निः स्वतःशुद्धो
देवास्तर्पयति । पाणिस्तु सत्कर्मवानेव पितृस्तर्पयितुं शक्नो-
ति नान्यथेति कस्यैवावश्यकी पात्रपरिधिर्मात्रं ॥ ७ ॥
कथं केन हेतुनाऽपूर्वादीनां पश्याना पात्रत्वमिति प्रश्नार्थः
॥ ८ ॥ उत्तरे तु—त्रयः अपूर्वसम्प्रतिष्ठितपाश्विनः कुलीन-
त्वादिगुणसतकमुक्ता एव पात्रत्वं भजन्ते परिलेपात् । यश्च
श्रीलक्ष्मणौ कर्मकृद्द्वयदोदितौ कुलीनत्वादिगुणपक्वमुक्ता-
वेव । एतेषां गुणानामभावे पात्रत्वं न कस्यापीत्यर्थः ॥ ९ ॥
एतदेव विशेषमस्या प्रदयति—तत्रेति । तेजसां तेजस्विनां
सर्वज्ञानमिति यावत् ॥ १० ॥ लेष्टुः पाण्डुरिण्डः त्रिभिरेव
यतिः जीवनं यस्यां सा माद्री सम्पत् तस्यां त्रिवृत्सां याज-
नाप्यापनप्रतिमैरेव जीवति स महान् । एतेन कुलीनत्वं
यद्यत्वं च संगृहीतम् ॥ ११ ॥ 'ह्रीमद्वक्त्रजुवे' श्रीलक्ष्मणेन
संगृह्यति—सर्वं चेति ॥ १२ ॥ आनुशंसं कर्मकृत्त्वं च
संगृह्यति—अधीयान इति । सत्यं यथादिकमन्यभिच-
रितफलं कर्म न चरते न करोति ॥ १३ ॥ अभ्यमेघेति स-
त्यसमूहः । एतेषां गुणानामेकमस्याप्यभावे पात्रत्वं न भव-

तीति वनूनामिति मतं न तु चत्वारि पृथक्ज्ञानि उपक्रमेते-
जसां मतमित्येकवचनान्ते च विमर्शनादर्शनादिति भावः
॥ १४ ॥ मजिनः ब्रह्मचारिणः कथं तत्सुकृतमिति तद्दीप्यत-
वासात्स्वीयं श्रद्धं दुष्यति न वेति प्रश्नः ॥ १५ ॥ आदिष्टं
द्वादशवर्षाणि प्रप्रवर्षं चेति पुरादिशस्तुतः । भोक्तु-
र्वत् लभ्यते न तु दाता प्रयचैति अपि तु 'कर्मनिशस्ततो नि-
ष्टाः पश्यामिन्नस्यचारिणः' पितृमातृसहोदरा ब्राह्मणाः श्रद्ध-
सम्पद' इति । 'प्रत्यक्षमपि दौहित्रं श्रद्धं यत्नेन भोजयेत्' इति
च स्मरणात्पुण्यमार्गेण भवतीति भावः । एतेन श्रद्धाद्वय-
लोभादिप्रदंसेनेन परमं नासयतो दानेऽपि किञ्चिदुप-
जायत इति सम्प्रतीतिः । 'अनु एव मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमप्ये-
षलं क्षिपेत् दाता तत्कृत्वा मोक्षेति प्रतिमाही न देवमाह' इति
पात्रादस्य कल्याणार्थं संप्रतीतिः । अन्यथैव न स्मर्येत नाप्येवं युधि-
ष्ठिरेणाशङ्क्येतेति दिक् ॥ १७ ॥ अन्तो निष्ठा अनेकान्तं
अनेकफलाकारमित्यर्थः । पात्रगुणानामन्तत्वात्के गुण-
नियमेन पात्राया निमित्तं तानेवं सङ्गृहेण दृशीति प्रश्नार्थः
॥ १८ ॥ उत्तरमाह त्रिभिः—अहिंसेति ॥ १९ ॥

* 'सत्तम' ति पाठः

मेदानां पुलकसानां च तथैवान्तेषसायिनाम्
कृतं कर्मोक्तं चापि रागमोहेन जल्पताम् २२
वैश्वदेवं च ये मृदा विप्राय ब्रह्मचारिणे ।
ददते नेह राजेन्द्र ते लोफान् मुखतेऽशुमान्
युधिष्ठिर उवाच ।

किं परं ब्रह्मचर्यं च किं परं धर्मलक्षणम् ।
किं च श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे ब्रूहि पितामह २४
भीष्म उवाच ।

ब्रह्मचर्यात्परं तात मधुमांसस्य वर्जनम् ।
मर्यादायां स्थितो धर्मः शमश्चैवास्य लक्षणम् २५
युधिष्ठिर उवाच ।

कस्मिन्काले चरेदस्य कस्मिन्कालेऽर्थमाचरेत्
कस्मिन्काले सुखी च स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह
भीष्म उवाच ।

कल्यमर्थं निषेधेत ततो धर्ममनन्तरम् ।
पश्चात्कार्मं निषेधेत न च गच्छेत्प्रसङ्गित् २७
ब्राह्मणाश्चैव मन्येत गुरुंश्चाप्यभिपूजयेत् ।
सर्वभूतानुलोमश्च मृदुशीलः प्रियंवदः ॥ २८
अधिकारे यद्वृत्तं यंश्च राजसु विधुनम् ।
गुरोर्बालीककरणं तुल्यं तद्ब्रह्महत्या ॥ २९
प्रहरेत् नरेन्द्रपु न हन्याद्वा तथैव च ।
घृणहत्यासमं चैव उभयं यो निषेधते ॥ ३०
नाभिं परित्यजेज्जातु न च घेदान् परित्यजेत् ।

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि बहुभाषिके

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

मेदादीनां म विष्टां शुक्ले इति सम्बन्धः । मेदा गोमाहिषा-
दीनां मृतानां मांसमश्रुतः । पुलकसाः ये ब्राह्मणादीनपि
स्वभावादेव हिंसन्ति । अन्तेषसायिनः चर्मकाण्डयः ।
कृतमकृतं वा परकीयं पापं कर्म ये प्रकाशयन्ति ब्राह्मणादयोऽ
पि ते मेदादितुल्या एवेति तेषामपीतिपदार्थः ॥ २२ ॥
वैश्वदेवं तत्सम्बन्धिनं हन्तकारं ब्रह्मचारिणं इति संन्यासिनोऽ-
प्युल्लक्षणम् । यातिश्च ब्रह्मचारी च पञ्चाशत्स्वामीनलुभा-
विति स्मृतेः अनुमानिति च्छेदः ॥ २३ ॥ परं श्रेष्ठम् ॥ २४ ॥
इन्द्रियाणां निवृत्तिरित्येव श्रेष्ठतरं शौचं धर्म-

न च ब्राह्मणमाक्रोशेत्समं तद्ब्रह्महत्या ॥ ३१
युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम्
कीदृशानां च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ३२
भीष्म उवाच ।

अक्रोधना धमपराः सत्यनित्या दमे रताः
तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम्
अमानिनः सर्वसहा हृदार्था विजितमिन्द्रियाः ।
सर्वभूतहिता मित्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ३४
अलुब्धाः शुचयो वैद्या ज्हीमन्तः सत्यधादिनः
सकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलम् ३५
साङ्गाश्च चतुरो घेदानधीते यो द्विजर्षभः ।
पद्भ्यः प्रवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः
ये त्वेवंगुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
सहस्रगुणमाप्नोति गुणाहाय प्रदायकः ॥ ३७
प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलन च समन्वितः ।
तारयेत् कुलं सर्वमेकोऽपीह द्विजर्षभः ॥ ३८
गामभ्यं वित्तमन्नं वा तद्विधे प्रतिपादयेत् ।
द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावेन शौचति
तारयेत् कुलं सर्वमेकोऽपीह द्विजोत्तमः ।
किमन्नं पुनरेवैते तस्मात्पात्रं समाचरेत् ॥ ४० ॥
निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंततम् ।
दूरादानाम्य सत्कृत्य सयतश्चापि पूजयेत् ४१ ।

स्य लक्षणं मर्यादान्तर्गतम् ॥ २५ ॥ कल्यं पूर्वदि ॥ २६ ॥
पद्भ्यः अनुपदीकैः मधुमांसवर्जनमर्यादापालनशौचैः सहाध्य-
यनयागदानेभ्यः तान्यनुष्ठानं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ न शो-
चति प्रतिपादयन् ॥ ३९ ॥ द्विजोत्तमः निर्दोषः । एते
पूर्वोक्ता गुणाश्च तत्र यदि लभ्यन्ते तर्हि तारयेतेति किमु
॥ ४० ॥ निशम्य ज्ञात्वा ईदृशपात्रप्रप्तौ समीपस्थस्यात्य-
गुणस्यातिक्रमेऽपि दोषो नास्तीति भावः ॥ ४१ ॥ इति
श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

आद्धे दैवे च निर्दिष्टो ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
 दातुः प्रतिग्रहीतुश्च शृणुष्वानुग्रहं पुनः ॥ २३ ॥
 चर्णिग्रता गुणैर्युक्ता भवेद्युयंऽपि कर्षकाः ।
 सावित्रीक्षाः क्रियावन्तस्ते राजन्केतनक्षमाः
 क्षाप्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत्कुलजं द्विजम् ।
 न त्वेव वणिजं तात आद्धे च परिकल्पयेत् ॥
 अग्निहोत्री च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत्
 अस्नेनश्चातिथिश्च स राजन् केतनक्षमः २६
 सावित्री जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ ।
 भिक्षावृत्तिः क्रियावाञ्छ स राजन्केतनक्षमः ॥
 उदितास्तमितौ यश्च तर्पधास्नमितौ दितः ।
 अहिंसाश्चाल्पदोषश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २८ ॥
 अकल्कको ह्यनर्कश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
 संस्मरं भैक्षवृत्तिश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २९ ॥
 अग्रती कितवः स्नेनः प्राणिपक्षयिको वणि ५
 पश्चाच्च पीतघान्सोमं स राजन्केतनक्षमः ३०
 अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैरापे कर्माभिः ।
 भवेत्सर्वातिथिः पश्चात्स राजन्केतनक्षमः ३१
 ब्रह्मधिक्यनिर्दिष्टं त्रिया यश्चाजितं धनम्
 अदयं पितृविभेभ्यो यश्च क्लेशादुपार्जितम् ॥
 क्रियमाणेऽपवर्गं च यो द्विजो भरतर्षभ ।
 न व्याहरति यदुक्तं तस्याधर्मो गवानृतम् ३३
 आक्षस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधि घृतं तथा

सोमस्यश्च मांसं च यद्धारणं युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥
 आद्धापवर्गे विप्रस्य स्वया वै मुदिता भवेत् ।
 क्षत्रियस्यापि यो ह्यात्प्रीयन्तां पितरस्तिवाते
 अरव्यं तु वैश्यस्य आद्धकर्माणि भारत ॥
 अक्षय्यमभिवाचनं स्त्रोत्रेण शूद्रस्य भारत ॥
 पुण्याहवाचनं दैवं ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 एतदेव निरोद्धारं क्षत्रियस्य विधीयते ॥ ३७ ॥
 वैश्यस्य दैवे चकार्यं प्रीयन्तां देवता हने ।
 कर्मणामानुपूर्व्येण धिधिपूर्वं कृतं शृणु ॥ ३८ ॥
 जान कर्मादिकाः सर्वाश्च येषु भारन ।
 ब्रह्मक्षत्रे हि मन्त्रोक्ता वैश्यस्य च युधिष्ठिर ॥
 विप्रस्य रक्षणा मौजो मौर्वी राजन्प्रणामितौ
 बाल्यजो ह्यत्र वैश्यस्य धर्म एव युधिष्ठिर ४०
 दातुः प्रतिग्रहीतुश्च धर्माधमाभिवौ शृणु ।
 ब्राह्मणस्यानुनेऽधमः प्रोक्तः पानकसंज्ञितः ।
 चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैश्यस्याष्टगुणः स्मृतः ४१
 नान्यत्र ब्राह्मणोऽश्रोत्र्यान्पूर्वं क्षिप्रं केतनः ।
 यवांयान्पशुहिंसायां तुल्यधर्मो भवेत्स हि ॥
 तथा राजन्यवैश्याभ्यां यद्यश्यासु केतनः ।
 यवीयान् पशुहिंसायां मागार्थं समप्रामुखां
 दैवं वाऽऽरथवा पित्र्यं योऽश्रोत्र्याह्मणादिषु
 अस्मातो ब्राह्मणो राजंस्तस्याधर्मो गवानृतश्च

अनुग्रहं निषिद्धानामपि केनचित्पूणेनाभ्यनुज्ञानम् ॥ २३ ॥
 वणिजं वणिजवृत्तिम् ॥ २५ ॥ उदितः आत्र्यः अस्नमितः
 ददिः पूर्वाह्णे लामकाले आत्र्यः । सप्तस्तस्य व्यये ददिः ।
 एवं प्रातरलामकाले अस्तमितः मध्याह्ने लाभं सति उ-
 दितः । अल्पदोषो विद्वत्सादिविशेषगुणरहितः अदाना
 वा ॥ २८ ॥ अकल्ककः अदामिकः अपापो वा ।
 कल्कः पापे च दम्भे च इति कोशः । अकल्क इति
 पाठे स्वच्छया धर्माधर्मकल्पकः । अतर्कः अहेतुकः शुक्तर्क-
 परः संयोगं सन्नत्यर्थं गृहे जाते भैक्षवृत्तिः ॥ २९ ॥ कि-
 नो धृतः ॥ ३० ॥ सर्वं देवतादिकं अतिथिरेव यस्य स स-
 वातिथिः ॥ ३१ ॥ ब्रह्म वेदः त्रैयान् दोनमापणेन मि-
 थ्यावाप्यादिना वा ॥ ३२ ॥ अपवर्गं आद्धममात्रो ह्येय-
 माण इति पाठे लज्जमानः युक्तं अस्तु स्वधेत्वादिवचनं गवा-
 द्गान् अतृणगोचरपश्वस्य पापम् ॥ ३३ ॥ सोमशयो दत्तः आ-
 रण्यं मृगादिर्मांसं च यदा प्राप्तं तदैव आद्धस्य कालः ॥ ३४ ॥
 स्वधेत्वादिनामिनि प्रदाना उक्तं अस्तु स्वधेति ब्राह्मणो वदेत्

एवमुत्तरं मुदिता प्रीतिकरी पितृणामित्यर्थः ॥ ३५ ॥
 पुण्येति । पुण्याहं भवन्तो मुक्तिश्चति यजनानेन प्रोक्ते
 ओ पुण्याहमस्त्विति ब्राह्मणा ब्रुवुः । देवं सोह्वारम् ॥ ३७ ॥
 दैवे ओद्धारस्थाने प्रीयन्तां देवताः पुण्याहमस्त्विति प्रतिव-
 दित्यर्थः कृतं किमां अनुग्रहकमिति यावत् वैश्यस्य च
 मन्त्रोक्ता इत्यनुग्रहः ॥ ३८ ॥ रक्षणा मेखजा मौजो मुञ्ज-
 मयी मौर्वी धनुर्ग्या बाल्यजो चन्द्रजलुगवैरोरस्तन्ययी
 ॥ ४० ॥ धर्मो दातुः अधमः प्रतिग्रहीतुरिति तादृशौ शृणु
 तत्राधर्ममेव सामान्यत आह—ब्राह्मणस्येति एककार्पा-
 पणार्थे अतृणजुर्मांसस्य यावानपधर्मो भवति स एव चतु-
 र्गुणः क्षत्रियस्याष्टगुणो वैश्यस्य त्रायन्मात्रायं भरतीयर्थः ।
 सार्धश्लोकः ॥ ४१ ॥ नोने । यः पुरस्य निमग्रायितुर-
 आति स यवायान् परस्याधन् यवीयान् तत्र ब्राह्मणेन के-
 तितः सन् यदि यवीयान् भवेत्तर्हि यवायुर्हिंसायाः पूर्ण-
 पणं प्राप्नुयात् । क्षत्रियादिना केतितः सन् यदि यवीयान्सा-
 तर्हि यवायुर्हिंसाया अर्धं पणं प्राप्नुयादिति श्लोकद्वयार्थः ४२

आशीचो ग्राहणो राज्ञ्योऽश्रीयाद्ग्राहणादिषु
ज्ञानपूर्वमथो लोमात्तस्याधर्मो गयानृतम् ॥४५॥
अथेनान्येन यो लिसेत्कर्मार्थं चैव भारत ।
व्यामन्प्रयति राजेन्द्र तस्याधर्मोऽनृतं स्मृतम्
अवेदमतचारिप्रास्त्रिभिर्वर्णैर्गुधिष्ठिर ।
मन्त्रवःपरिविष्यन्ते तस्याधर्मो गयानृतम् ॥४७॥
गुधिष्ठिर उवाच ।

विज्यं वाऽप्यथवा दीधं दीयते यत्पितामह
एतदिच्छान्यहं मातुं दत्तं केषु महाफलम् ॥४८॥
भीष्म उवाच ।

येषां दाराः प्रतीक्षन्ते रुधृष्टिमिष कर्पकाः ।
उच्छेषपरिशेषं हि तान्भोजय गुधिष्ठिर ॥४९॥
चारित्र्यनिरता राज्ञ्ये कृशाः कृशवृत्तयः ।
अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥५०॥
तद्भक्तस्तद्गृहा राज्ञस्तद्भलास्तदपाश्रयाः ।
अर्थिनश्च भवन्त्यर्थं तेषु दत्तं महाफलम् ॥५१॥
तत्स्वरेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्ता गुधिष्ठिर ।
अर्थिनो भोषतुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम्
अन्नदककस्य विप्रस्य रौक्ष्यात्करकृतात्मनः ।
वटधो यस्य भिक्षन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम्
हृत्स्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंग्रहे ।
अर्थाधर्ममिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥
व्रतिनो नियमलाभ्य ये विप्राः श्रुतसंमताः ।
तत्समाप्त्यर्थमिच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम्
आयुःकान्ताश्च धर्मेषु पापण्डसमयेषु च ।
कृशप्राणाः कृशधनास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।

आशीचः जननमरणशौचवान् ॥ ४५ ॥ अर्थेन
प्रयोजनेन तीर्थयात्राव्यपदेशेन ज विवाचार्थं यो धनं लिखे-
त् यो वा कर्मार्थं मे भिक्षा देहीत्यामन्प्रयति दातारमभिमु-
खीकरोति तस्यापि अमृतं गयानृतमेव स्मृतम् ॥ ४६ ॥ वे-
दमतं चार्थिनं च येषां नास्ति ते येन मन्त्रवत् मन्त्रयुक्तं यथा-
स्यात्तथा धाद्रे परिविष्यन्ते तस्य ॥ ४७ ॥ भोजनपात्रेऽव-
शिष्टमुच्छेषः तेन सहितं परितोषेण रथारयामवशिष्टं प्रतीक्षन्ते,
येषां पात्रपर्याप्तमेव धान्यादिवमस्ति न पुन्यलादौ तान्
भोजय ॥ ४९ ॥ तद्गृहाः चारित्र्यमेव मकोऽर्जं तद्गृहीतं
येषां ते । तद्गृहाः तदेव गृहे रथ्यादौ येषां ते, वलं हृद्
भोके दोषाभिभवतामर्घ्यं, अपाश्रयः परलोकगमनालम्बनं
अर्थं प्रयोजने सार्वेकार्थिनो भवन्ति न सप्रदायम् ॥ ५१ ॥
रैत्यात् दारिद्र्यात् करे कृतः आमेवात्मा जीवनमर्थं हस्तं
श्रीताक्षस्य वटधः कृपाार्ताः महां देहि महां देहीति याचन्ते

कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः ।
स्पृहयन्ति च भुक्त्वाप्राप्तं तेषु दत्तं महाफलम्
तपस्विनस्तपोनेष्टास्तेषां भिक्षुराश्रयः ।
अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम्
महाफलविधिदाने श्रुतस्ते भरतपंभ ।
निरयं येन गच्छन्ति स्वर्गं चैव हि तच्छृणु ॥५२॥
गुर्धर्ममभयार्थं वा धर्जयित्वा गुधिष्ठिर ।
येऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ॥५३॥
परदारमिहर्तारः परदारमिभार्शिनः ।
परदारप्रयोकारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ६१ ॥
ये परस्वापहर्तारः परस्थानां च नाशकाः ।
सूचकाश्च परेषां ये ते वै निरयगामिनः ॥ ६२ ॥
प्रपाणां च समानां च सङ्क्रमणां च भारत
अगाराणां च भेत्तारो नरा निरयगामिनः ॥ ६३ ॥
अनाथां प्रमदां वालां वृक्षां भीतां तपस्विनीम्
घञ्जयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ॥ ६४ ॥
वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदं च भारत ।
मित्रच्छेदं तथाऽऽशायास्ते वै निरयगामिनः
सूचकाः सेतुभेत्तारः परवृत्त्युपजीवकाः ।
अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥ ६६ ॥
पापण्डा दूषकाश्चैव समयानां च दूषकाः ।
ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ६७ ॥
विपमम्ययहाराश्च विपमाश्चैव वृद्धिपु ।
लाभेषु विपमाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ६८ ॥
दूतसंघम्यहाराश्च निष्परीक्षाश्च मानवाः ।
प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ॥ ६९ ॥

तेभ्योऽतिदरिभ्यः ॥ ५३ ॥ हतेति पाठेऽपि हतं हिंसितं
द्वीकृतं हतमित्येवार्थः ॥ ५४ ॥ व. पादपूरणार्थः ।
पापण्डानां समयो मर्यादा येषु धर्मेषु तत्र अत्युक्तान्ताः
अनृतं ततो दूरे स्थिताः ॥ ५६ ॥ भुक्त्वाऽऽमनसं स्पृह-
यन्ति न स्वादु, अत एव न चतुर्थी स्वादुर्वेनानीक्षितत्वा-
दकस्य किन्तु गर्वापूरणं यथाकथञ्चित्कृत्यं तच्च स्वयमेवै-
श्वरेण वर्तव्यमित्याशयवन्त इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ अभयार्थं
अयनिशुक्तिरूपं प्रयोजनम् ॥ ६० ॥ आभिमर्शिनो जायः
प्रयोचारः हर्षमिभार्शिनोर्दत्ताः ॥ ६१ ॥ परेषां दोषम्येति
शेषः ॥ ६२ ॥ आशयादभिमर्शित्वेकदेशानुगमं कुर्वन्तीति
शेषः ॥ ६५ ॥ सूचकाः राजगामिपैशुन्यवादिनः सेतुः
आर्यमर्यादा ॥ ६६ ॥ पापण्डाः वेदविरोधिनाः शाकपादयः
दूषकाः सतां मिन्दकाः समयानां धर्मसङ्केतानां प्रत्यव-
सिताः आरूढपातिताः ॥ ६७ ॥ विपमाः जनविरोधिनी
व्यवहारदयो येषां ते ॥ ६८ ॥

कृतांशं कृतनिर्देशं कृतभक्तं कृतश्रमम् ।
 भेदैर्यै व्यपकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ७० ॥
 पर्यश्रन्ति च ये दारानग्निभृत्यातिथिस्तथा ।
 उत्सन्नपितृदेवज्यास्ते वै निरयगामिनः ॥ ७१ ॥
 वेदधिक्रियणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ।
 वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७२ ॥
 चातुराश्रम्यवाह्याश्च श्रुतिवाह्याश्च ये नराः ।
 धिक्कर्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ७३ ॥
 केशाधिक्रियका राजन् विपविक्रयिकाश्च ये ।
 स्त्रीरविक्रयिकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७४ ॥
 ब्राह्मणानां गद्यां चैव कन्यानां च युधिष्ठिर ।
 यऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ॥ ७५ ॥
 शस्त्राधिक्रयिकाश्च कर्नारश्च युधिष्ठिर ।
 शल्यानां धनुषां चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७६ ॥
 शिलाभिः शङ्कुभिर्घापि श्वस्त्रैर्घा भरतर्षभ ।
 ये मार्गमनुकुण्ठन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ७७ ॥
 उपाध्यायांश्च भृत्यांश्च भक्तांश्च भरतर्षभ ।
 ये त्यजन्त्याधिकारालीस्ते वै निरयगामिनः ॥ ७८ ॥
 अप्राप्तदम्काश्चैव नासानां घेयकाश्च ये ।
 चन्धकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगामिनः ॥ ७९ ॥
 अगोप्ताश्च राजानो बलिपद्भुभागनस्कराः ।
 समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ८० ॥
 क्षान्तान् दान्तांस्तथा प्राक्तान्
 दीर्घकालं सहोपितान् ।
 ह्यजन्ति कृतकृत्या ये
 ते वै निरयगामिनः ॥ ८१ ॥
 बालानामथ वृद्धानां दासानां चैव ये नराः ।
 अद्वेषा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥ ८२ ॥
 एते पूर्वं विनिर्दिष्टाः प्रोक्ता निरयगामिनः ।
 आगिनः स्वर्गलोकस्य यस्यामि भरतर्षभ ॥ ८३ ॥
 सर्वेष्वेव तु कार्येषु दैवपूर्वेषु भारत ।

हन्ति पुत्रान् पशून्कृत्स्नान्प्राह्मणातिक्रमः कृतः
 दानेन तपसा चैव सत्येन च युधिष्ठिर ।
 ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८५ ॥
 शुश्रूषामिस्तपोभिश्च विद्यामादाय भक्त
 ये प्रातिग्रहानिःस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८६ ॥
 भयात्पापात्तथा बाधाहारिष्याद्याविध्वंषणात्
 यत्कृते प्रतिमुह्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८७ ॥
 क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु चोत्थिताः ।
 मङ्गलाचारसम्पन्नाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ८८ ॥
 निवृत्ता मधुमांसेभ्यः परदारेभ्य एव च ।
 निवृत्ताश्चैव मद्येभ्यस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८९ ॥
 आश्रमाणां च कर्तारः कुलानां चैव भारत
 देशानां नगराणां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९० ॥
 चत्वार्षामरणदातारो भक्तपानाद्भक्षस्तथा ।
 कुटुम्बानां च दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९१ ॥
 सर्वार्हिसानिवृत्ताश्च नराः सर्वसहाश्च ये ।
 सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९२ ॥
 मातरं पितरं चैव शुश्रूषन्ति जितेन्द्रियाः ।
 भ्रातॄणां चैव सस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९३ ॥
 आल्याश्च बलवन्तश्च यौवनस्याश्च भारत ।
 ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९४ ॥
 अपराधिपु सस्नेहा मृदयो मृदुबलसलाः ।
 आराधनसुखाद्यापि पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९५ ॥
 सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव च सहस्रदाः ।
 ज्ञातारश्च सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९६ ॥
 सुवर्णस्य च दातारो गद्यां च भरतर्षभ ।
 यानानां वाहनानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९७ ॥
 धैवाहिकानां द्रव्याणां प्रेषणाणां च युधिष्ठिर
 दातारो वाससां चैव ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९८ ॥
 विहारवासयोद्यानकूपारामसभाप्रपाः ।
 धराणां चैव कर्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९९ ॥

कृतांशं दासमर्धेन वा कृतनिर्देशं निर्देशः तुभ्यमिदं
 दास्यामीति प्रतिज्ञा सा कृता यस्मै इति समाप्तः । भक्तं
 वेदानं व्यपकर्षन्ति पत्युः सकाशाद्भूयन्ति ॥ ७० ॥
 पर्यश्रन्ति पारित्यज्याग्रन्ति ॥ ७१ ॥ विकर्मभिः स्वस्य
 निषिद्धैः कर्मभिः ॥ ७३ ॥ केशाभ्यामरणमलादयः
 ॥ ७४ ॥ अन्तरं यान्ति अन्तर्गता भवन्ति ॥ ७५ ॥ कर्तारः
 यज्ञवात्यादीनाम् ॥ ७६ ॥ अप्राप्तः अदान्तः । प्राप्तं लब्धे
 ॥ (तवर्गं १२) इति मेदिनी । पश्चात् युगेन गोप्या

अष्टमर्दनेन वा बन्धवीर्ययोर्नाशका अप्राप्तदम्काः
 ॥ ७५ ॥ सर्वोच्चिति । ये दास्यातिक्रमं न
 कुर्वन्ति ते स्वर्गगामिन इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ आश्रमात् सह-
 यत् ॥ ८७ ॥ मधु शौद्रम् ॥ ८९ ॥ कर्तारः पालन-
 कर्तारः ॥ ९० ॥ कुटुम्बानां दातारः पराविवाहकर्तारः
 ॥ ९१ ॥ आराधनेन शरणं मुच्यन्ति ते तथा ॥ ९५ ॥
 द्रव्याणां वधालङ्कारादीनां प्रेषणाणां दावीदासानाम् ॥ ९८ ॥

निवेशनानां क्षेत्राणां वसतीनां च भारत ।
दातारः प्रार्थितानां च ते नराः स्वर्गगामिनः
रसानां चाथ वीजानां धान्यानां च युधिष्ठिर
स्वयमुत्पाद्य दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ १

यस्मिंस्तस्मिन् कृते जाता बहुपुत्राः शतायुषः
सानुक्रोशा जिनक्रोधाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥
पनहुकममुषार्थं दैवं पिब्य च भारत ।
दानधर्मं च दानस्य यत्पूर्वमुपिभिः कृतम् १०३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि स्वर्गनरकगामिधर्पणे
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

युधिष्ठिर उवाच ।

इदं मे तस्य नो राजन् यदुमर्हसि भारत ।
अहिसयित्वाऽपि कथं ब्रह्महत्यां विधीयते ॥ १
भीष्म उवाच ।

ह्यासमामन्य राजेन्द्र पुरा यत्पृष्टवानहं
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तदिदं कृमनाः शृणु ॥ २
चतुर्थस्तर्षं यत्पिष्टस्य तस्य मास्याहि मे मुने ।
अहिसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥ ३
इति पृष्टो मया राजन् पराशरशरीरजः ।
अग्रवीक्षिणो धर्मे निःसंशयमनुत्तमम् ॥ ४
ब्राह्मणं स्वयमाह्वय भिक्षार्थं कृशवृत्तिनम् ।
ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम्
मध्यस्वस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।

वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ६
शोकुलस्य तृपार्तस्य जलार्थं वसुधाधिप ।
उत्पादयति यो विप्रं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ७
यः प्रयुक्तां श्रुतिं संप्रकृशाखं वा मुनिभिः कृतं
दूषयत्यनेभिर्हाय तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ८
आत्मजां रूपसंपन्नां महतीं सदृशे घरे ।
न प्रयच्छति यः कस्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम्
अधर्मनिरतो मूढो मिथ्या यो वै द्विजातिपु ।
दद्यान्मर्मातिगं शोकं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् १०
चक्षुषा विप्रहीणस्य पंगुलस्य जडस्य वा ।
हरेत् यो वै सर्वस्वं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ११
आथमे वा घने वाऽपि ग्रामे वा यदि वा पुरे
अग्निं समुत्सृजेन्मोहात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ब्रह्मघ्नकथने
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

युधिष्ठिर उवाच ।

तीर्थानां दर्शनं श्रेयः ज्ञानं च मरतर्यम । श्रवणं च महाप्राज्ञ भ्रोतुमिच्छामि सत्त्वतः ॥ १

दानस्य प्रत्यर्पणस्य दानं च तद्धर्मं चेति शोधको धर्मः ।
'स्याद्धर्ममाश्रियाम्' (१।५।२४) इत्यमरः । अनुज्ञाया
परलोकफलम् ॥ ३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
नैलकण्ठीये भारतमावर्षि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

इदं मे इत्यध्यायः स्वार्थः ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते

अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्षि त्रयोविंशोऽ-
ध्यायः ॥ २४ ॥

२५

तिर्थानामित्यध्यायस्य तात्पर्यं दरिद्राणां चार्द्रं
धर्मसाधनं तीर्थटनादन्यवास्तीति भ्रोतुमिच्छामि तीर्थं
नीत्यर्थात् ॥ १ ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि मरुतर्षभ ॥
चक्षुर्महंसि मे तानि श्रोतास्मि नियतं प्रभो २
भीष्म उवाच ।

इममंगिरसा प्रोक्तं तीर्थवर्णं महाधुते ।
श्रोतुर्महंसि भद्रं ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ॥ ३
तपोवनगतं विप्रमभिगम्य महाधुनिम् ।
पद्मच्छाङ्गिरसं धीरं गौतमः संशितव्रतः ॥ ४
आस्ति मे भगवन्कश्चिस्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।
तासर्धं श्रोतुमिच्छामि तन्मे शंस महाधुने ॥ ५
उपस्पृश्य फलं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने ।
प्राप्त्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथाऽस्ति तथा वद ६
आङ्गिरा उवाच ।

सप्तार्हं चन्द्रभागां वै धितस्तामूर्ध्वमालिनीम्
विगाहा वै निराहारो निर्मलो मुनिवद्भवेत् ७
कादमीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम्
ता नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान्स्वर्गमाप्नुयात्
सुष्करं च प्रभासं च नैमिषं सागरोदकम् ।
वैधिकाभिन्द्रमार्गं च स्थण्विन्दुं विगाहा च
विशोध्यते धिमानस्यः सोऽप्सरारोभिरभिष्टुतः
हिरण्यविन्दुं विक्षोभ्य प्रयत्नश्रिधाद्य १०
कुशे शयं च देवं तं धूयते तस्य किल्बिषम् ।
इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ ॥ ११
करतोयां कुरङ्गे च विरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति विगाहा प्रयतः शुचिः १२
गङ्गाद्वारे कुशापते विद्वक्के नालपथेत् ।
तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं गजेत् ।
अप्रां नहद उपस्पृश्य याजिमैधफलं लभेत् ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसंधस्त्याहंसकः
यत्र भागीरथी गङ्गा पतते दिशमुत्तराम् ।
महेश्वरस्य त्रिस्थाने यो नरस्तथमभिच्यते १५
एकमासं निराहारः स पश्यति हि देवताः ।
सप्तगङ्गे विगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन् ॥ १६
सुधां वै लभते भोक्तुं यो नरो जायते पुनः ।
महाधम उपस्पृश्य योऽग्निहोत्रपरः शुचिः १७
एकमासं निराहारः सिद्धिं मासेन स गजेत् ।

महानहद उपस्पृश्य भृगुतुङ्गे त्वलोलुपः १८
विरात्रोपोषितो भूत्वा मुच्यते ब्रह्महा ॥
कन्याकूप उपस्पृश्य बलाकायां कृतोदकः १९
देवेषु लभते कौर्तिं यशसा च विराजते ॥ २०
वैधिकायामुपस्पृश्य तथा सुन्दरिकाहदे ।
अश्विन्यां रूपवत्स्वकं प्रेत्य वै लभते नरः २१
महागङ्गाधुपस्पृश्य कृत्तिकाङ्गारके तथा ।
पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः २२
वैभाषिक उपस्पृश्य स्वर्गमाप्नोति २३
निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महोदधे २४
कालिकायाममासाद्य विष शायं कृतोदकः ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधश्चिरात्रं मुच्यते भघात २५
आधमे कृत्तिकानां तु स्नात्वा यस्तर्पयेत्पितृन्
तोषयित्वा महादेवं निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् २५
महापुर उपस्पृश्य विरात्रोपोषितः शुचिः ।
प्रसानां स्थावराणां च द्विपदानां भयं त्यजेत्
देवदारवने स्नात्वा धूतपाप्मा कृतोदकः ।
देवलोकमवाप्नोति सप्तारोपोषितः शुचिः २७
शरस्तम्बे कुशस्तम्बे द्रोणशर्मपदे तथा ।
अप्रां प्रपतनासेधौ सेव्यते सोऽप्सरोगणैः २८
चित्रकूटे जनस्थाने तथा मन्दाकिनीजले ।
विगाहा वै निराहारो राजलक्ष्म्या निषेध्यते
दयामायास्त्वधर्मं गत्वा
उपित्वा चाभिच्य च
एकपक्षं निराहार-
स्थान्तर्धामफलं लभेत् ॥ ३०
कौशिकीं तु समासाद्य पायुमक्षस्त्यलोलुपः ॥
एकविंशतिरात्रेण स्वर्गमाप्नोति नरः ॥ ३१
मतङ्गवाप्यां यः स्नायादेकरात्रेण सिद्ध्यति ।
विगाहति हानालम्बमन्धकं वै सनातनम् ३२
नैमिषे स्थगतीर्थे च उपस्पृश्य जितेन्द्रियः ।
फलं पुरुषमेधस्य लभेन्मासं कृतोदकः ॥ ३३
गङ्गाह्वद उपस्पृश्य तथा चैपोदपलावने ।
अश्वमेधमवाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः ॥ ३४

तीर्थं वा तीर्थं न ॥ ३ ॥ तीर्थेभ्यः तीर्थान्पुनरित्युक्तं वा-
नानि न वेति धर्मसंशयोऽस्ति ॥ ५ ॥ प्रेचमार्गे
कन्याकूपे ॥ ६ ॥ मुनिवत् भवेत् मुनीनां गतिं लभेत्-
त्यर्थः ॥ ७ ॥ नदं गन्धम् ॥ ८ ॥ गङ्गाशपदयोऽत्र-
गङ्गाधारे गोदावरेणुत्या ९ ॥ आङ्गिरः भागीरथीमादात्मन्य

अग्रे स्वातन्त्र्येण धर्ममानवात् ॥ ११ ॥ त्रिस्थाने स्वर्ग-
मुत्पानात् ॥ १५ ॥ रूपवर्धनोः समादातः रूपवत्स्वकं
वर्धनेन ॥ २१ ॥ प्रगतौ ज्ञानानाम् ॥ २६ ॥
अन्तर्धानपदं गन्धर्वादिभोगम् ॥ ३० ॥

गङ्गायमुनयोस्तीर्थे तथा कालञ्जरे गिरी ।
 दशाश्वमेधानामोति तत्र मासं कृतोदकः ॥ ३५
 पट्टिन्हृद उपस्पृश्य चाश्वदानाद्विशिष्यते ।
 दशतीर्थसहस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथा पराः ॥
 समागच्छन्ति माघ्यां तु प्रयागे भरतर्षभ ।
 माघमासं प्रयागे तु नियतः संशितमतः ॥ ३७
 ज्ञात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ।
 मरुद्गण उपस्पृश्य पितृणामाश्रमे शुचिः ॥ ३८
 वैवस्वतस्य तीर्थे च तीर्थभूतो भवेन्नरः ।
 तथा ब्रह्मसरो गत्वा भागीरथ्यां कृतोदकः ३९
 एकमासं निराहारः सोमलोकमवाप्नुयात् ४०
 उत्पातके नरः स्नात्वा मष्टावके कृतोदकः ।
 द्वादशाहं निराहारो नरमेधफलं लभेत् ॥ ४१
 अश्वमृष्टे गयायां च निरयिन्द्रे च पर्वते ।
 तृतीयां कौञ्जपथां च ब्रह्महत्यां विशुध्यते ॥ ४२
 कलविङ्क उपस्पृश्य विषाण बहुशो जलम् ।
 अग्नेः पुरे नरः स्नात्वा अश्विकन्यापुरे वसेत् ॥
 करवीरपुरे स्नात्वा विशालायां कृतोदकः ।
 देवन्हृद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते ॥ ४४
 पुनराश्वर्तनन्दां च महानन्दां च सेव्य वै ।
 नन्दने सेवयते दान्तस्त्यप्सरोभिरार्हिसकः ४५
 उर्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा वैष समाहितः ।
 लौहित्ये विधियत्स्नात्वा पुंडरीकफलं लभेत्
 रामन्हृद उपस्पृश्य विषाशायां कृतोदकः ।
 द्वादशाहं निराहारः बलमपाद्विप्रमुच्यते ॥ ४७
 महान्हृद उपस्पृश्य शुद्धेन मनसा नरः ।
 एकमासं निराहारो जमदग्निगतिं लभेत् ॥ ४८
 विष्ये संताप्य चात्मानं सत्यसन्धस्त्वहिसकः
 दिनयास्तप आत्माय मासेनैकेन सिध्यति ४९
 नर्मदायामुपस्पृश्य तथा शूर्पारवोदके ।
 एकपक्षं निराहारो राजपुत्रो विधीयते ॥ ५०
 जम्बूमागे त्रिभिर्मोक्षैः संयतः सुसमाहितः ।

अहोरात्रेण चैकेन सिद्धिं समधिगच्छति ५१
 कोकामुखे विगाहाय गत्वा चाञ्जलि काश्रमम्
 शाकभक्षश्चौरवासाः कुमारीर्विन्दते दशा ५२
 वैवस्वतस्य सदनं न स गच्छेत्कदाचन ।
 यस्य कन्याहृदे वासो देवलोकं स गच्छति
 प्रभासे त्वेकरात्रेण अमावास्यां समाहितः ।
 सिध्यते तु महाबाहो यो नरो जायते ५३
 उज्जानक उपस्पृश्य आर्तिपेणस्य चाश्रमे ।
 पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ५४
 कुल्यायां समुपस्पृश्य जप्त्वा शिवाधमर्षणम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ ५६
 पिंडारक उपस्पृश्य एकरात्रोपितो नरः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं शुचिः ५७
 तथा ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम् ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति उपस्पृश्य नरः शुचिः ५८
 मैनाके पर्वते स्नात्वा तथा सन्ध्यामुपास्य च
 कामं जित्वा च वै मासं सर्वपक्षफलं लभेत् ५९
 कालोदकं नन्दिकुण्डं तथा चोत्तरमानसम् ।
 अभ्येत्य योजनशतदम्पूणां विप्रमुच्यते ॥ ६०
 नन्दीश्वरस्य मूर्तिं तु दृष्ट्वा मुच्येत किंदिष्वपि ।
 स्वर्गमार्गे नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं स गच्छति
 विष्यातो हिमयानुष्यः शङ्करश्चशूरो गिरिः
 आकरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितः ६२
 शरीरमुत्तुज्येत्तत्र विधिपूर्वमनाशके ।
 अधुवं जोषितं ज्ञात्वा यो वै वेदान्तगो द्विजः
 अभ्यर्च्य देयतास्तत्र नमस्कृत्य मुनींस्तथा ।
 ततः सिद्धो दिव्यं गच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनम् ६४
 कामं प्रोथं च लोभं च यो जित्वा तीर्थमाश्रमे
 न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थाभिगमनाश्रयेत् ६५
 यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमणि च
 मनसा तानि गम्यानि सर्वतीर्थसमीक्षया ६६

गंगायां गमान्तर्गतेऽश्मश्रेष्ठे प्रेक्षितलायां एकां ब्रह्महत्या
 व्यपोष्य निरिन्द्रे निधितोऽविन्दोऽन्धो यय तस्मिन्
 मुखगन्धहोने प्रेक्षयते द्वितीयां ब्रह्महत्यां निरस्य कौषप-
 दीति सर्वेषां विष्णुपदादीनामुपलक्षणं तेषु तृतीयां ब्रह्महत्यां
 मरुद्गणं गत एव विशुध्यते इत्यां नाशविला पुनो भवति
 ॥ ४२ ॥ उर्वशी उर्वशीतीर्थे कृत्तिकायोगे कर्तिक्यां
 पोषमास्याम् ॥ ४६ ॥ कुमारीः कुमारीसंज्ञकं तीर्थम्

॥ ५२ ॥ शरीरमिति । विधिपूर्वकं आत्मश्रद्धादिकं
 कृत्वा अनाशके अनशनमते कृते तति बुद्धिपूर्वकं अत्रैव
 शरीरमुत्तुजेत् । तीव्रयोगानभिभूतमप्येतन्मरणं विधी-
 यते, अधुवमिति वाक्यशेषात् । तदपि वेदान्तगत्य-ज्ञात-
 तत्त्वस्य शरीरधारणे प्रयोजनमपश्यत एव । इत्येषां विद्व-
 मरणं योगादिमहानिमित्तं सत्येव महापातप्रपञ्चितार्थं वा
 जचितं नान्यथेति व्याख्यातं श्रोगे वनपर्वणि ॥ ६३ ॥

इदं मेध्यमिदं पुण्यमिदं स्वर्ग्यमनुत्तमम् ।
इदं रहस्यं वेदानामाग्राढ्यं पावनं तथा ॥ ६७
इदं दद्याद्दिजातीनां साधोरात्महितस्य च ।
सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ६८
दत्तवान् गौतमस्यैतदङ्गिरा वै महातपाः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि आङ्गिरसतीर्थयात्रायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

वैशम्पायन उवाच ।

गृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया प्रहृणः समम् ।
पराक्रमे शक्यसममादित्यसमतेजसम् ॥ १
गाङ्गेयमर्जुनेनाजौ निहतं भूरितेजसम् ।
भ्रातृभिः सहितोऽन्यैश्च पर्येष्टुच्छुधिष्ठिरः २
शयानं धीरशयने कालाकाङ्क्षिणमच्युतम् ।
आजकुम्भैरतश्रेष्ठं द्रुपुकामा महर्षयः ॥ ३
अनिर्वसिष्ठोऽयं भृगुः पुलस्त्यः पुलहः कतुः ।
अङ्गिरा गीतमोऽगस्त्यः सुमतिः सुयतात्मवान्
विश्वामित्रः स्थूलगिराः संवर्तः प्रमतिर्दमः ।
गृहस्पतुशान्तोऽप्यासाश्रयवनः काश्यपो ध्रुवः ५
दुर्वासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजोऽथ वैश्यश्च ययक्रीनखितस्तथा ॥ ६
स्थूलाक्षः शबलाक्षश्च कण्वो मेधातिथिः क्रुशः
नारदः पर्वतश्रेष्ठ सुभग्व्याऽधैकतो द्विजः ॥ ७
नितम्भूर्भुवनो धीम्यः शतानन्दोऽकृतव्रणः ।
जामदग्न्यस्तथा रामः कचश्चेत्येवमादयः ॥ ८
समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः ।
तेषां महात्मानां पूजाभागतानां युधिष्ठिरः ॥ ९
भ्रातृभिः सहितश्चक्रे यथावदनुपूर्वशः ।
ते पूजिताः सुखासीनाः कथाशकुर्महर्षयः ॥ १०

अङ्गिराः समनुज्ञातः काश्यपेन च धीमता ६९
महर्षीणामिदं जप्यं पावनानां तथोत्तमम् ।
जपेद्वाभ्युत्थितः शश्वच्चर्मिलः स्वर्गमाप्नुयात्
इदं यश्चापि शृणुयाद्रहस्यं त्वङ्गिरोमतम् ।
उत्तमे च कुले जन्म लभेज्जातीश्च संस्मरेत् ७१

भीष्माधिताः सुमधुराः

सर्वेन्द्रियमनोहराः ।

भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा

ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ ११

मेने दिविष्ठमात्मानं तृष्टया परमया युतः ।
ततस्ते भीष्ममामन्व्य पाण्डवांश्च महर्षयः १२
अन्तर्धानं गताः सर्वे सर्वेषामेव पश्यताम् ।
तानृषीन्सुमहाभागानन्तर्धानगतानपि ॥ १३
पाण्डवास्तुष्टुः सर्वे प्रणेमुश्च सुहृर्मुहुः ।
प्रसन्नमनसः सर्वे गाङ्गेयं कुर्वत्तमम् ॥ १४
उपतस्थुर्यथोद्यन्तमादित्यं मन्त्रक्रोधिदाः ।
प्रभावात्पपस्तस्तेषामृषीणां धीह्य पाण्डवाः १५
प्रकाशन्तो दिशः सर्वा विस्मयं परमं ययुः ।
महामाग्यं परं तेषामृषीणामनुचिन्त्य ते ।
पाण्डवाः सह भीष्मेण कथाश्चकुस्तदाश्रयाः १६
वैशम्पायन उवाच ।

कथान्ते शिरसा पादौ स्पृष्ट्वा भीष्मस्य पाण्डवः
धर्म्यं धर्मसुतः प्रश्नं पर्येष्टुच्छुधिष्ठिरः ॥ १७
युधिष्ठिर उवाच ।

के देशाः के जनपदा आश्रमाः के च पर्वताः
प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यः पितामह १८

इदं तीर्थसेवनं मेघं यश्चकृत्प्रदं पुण्यं पापघ्नं वत एव स्वर्ग्यं
आप्नुव्यं शास्त्रः श्रानमित्यर्थः । आमाप्यमिति पाठे
रहस्यत्वाद्व्याच्यं स्वार्थं ध्यन् ॥ ६७ ॥ समनुज्ञातः प्रार्थितः
काश्यपेन पुनर्दिशानुक्रमेणेति शेषः ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहा-
भारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये पञ्च-
विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

गृहस्पतीत्यध्यायः सर्वतीर्थेष्टा गता कथयितुं
प्रवर्तते इतोऽन्यतीर्थान्तरं नास्तीति स्पष्टयन् ॥ १ ॥
यदाऽष्टच्छतैराजमुपति द्वितीयेन यत्तदेवप्याहारेणान्वयः ।
यस्य प्रथमात्रेण सिद्धानां दर्शनं भवति किमुन तदर्शनादि-
नेति भावः ॥ २ ॥ महामाग्यं योगैर्धर्म्यं सेवयत्तान्तर्धान-
शक्यमादिष्टिदिमत्त्वम् ॥ १६ ॥ देशाः भूमिमाणाः जन-
पदाः गहनजननिवासस्थानानि आश्रमाः ऋषिस्थानानि १८

भीष्म उवाच ।

अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शिलोच्छ्वत्सेः संवादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर १९
इमां कश्चित्परिक्लृप्त्य पृथिवीं शैलभूषणाम् ।
असकृद्दिपदां श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य गृहमेधिनः ॥ २०
शिलवृत्तेर्गृहं प्राप्तः स तेन विधिनाऽर्चितः ।
उवास रजनो तत्र सुमुखः सुखभाग्यविः ॥ २१
शिलवृत्तिस्तु यत् कृत्यं प्रातस्तत्कृत्वाञ्जलिः
कृतकृत्यमुपातिष्ठत् सिद्धं तमतिथिं तदा २२
तौ समेत्य महात्मानौ सुखासीनौ कथाः शुभाः
सकृत्तुर्वदसंबद्धास्तच्छेषकृतलक्षणाः ॥ २३
शिलवृत्तिः कथान्ते तु सिद्धमामन्त्र्य यत्नतः ।
प्रश्नं पप्रच्छ मेधावी यन्मां त्वं परिपृच्छसि
शिलवृत्तिरुवाच ।

के देशाः के जनपदाः के धमाः के च पर्वताः
प्रकृष्टा पुण्यतः काश्च ह्येषा नद्यस्तदुच्यताम् ।
सिद्ध उवाच ।

ते देशास्ते जनपदास्तेऽऽधमास्ते च पर्वताः
येषां भागीरथी गङ्गा मध्येनेति सखिरा २६
तपसा ब्रह्मचर्येण यक्षैस्त्यागेन वा पुनः ।
गतिं तां न लभेज्जन्तुर्गङ्गां संसेधय यां लभेत्
स्पृष्टानि येषां गाङ्गेयैस्तोयैर्गङ्गाणि देहिनाम्
न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गाद्विधीयते
स्पर्षाणि येषां गाङ्गेयैस्तोयैः कार्याणि देहिनाम्
गां त्यक्त्वा मानवा विप्र दिवि तिष्ठति ते जनाः
पूर्वं वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि ये नराः
पश्चाद्गंगां निषेवन्ते तेऽपि यान्त्युत्तमां गतिम्
क्षान्तानां शुचिर्मिस्तोयैर्गङ्गेयैः प्रयतात्मनाम्
व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा ऋतुशतैरपि ॥ ३१
यावदसि मनुष्यस्य गंगातोयेषु तिष्ठति ।
ता यद्दर्शय ह्यस्त्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ३२
अपहृत्य तमस्तीर्षं यथा भात्युदये रविः ।
तथाऽपहृत्य पाप्मानं भाति गंगाजलोक्षितः
विशोमा इव शर्वर्यो विपुष्पास्तरवो यथा ।
तद्गङ्गा दिशश्चैव हीना गंगाजलैः शिवैः ३३

वर्षाधमा यथा सर्वे धर्मज्ञानविवर्जिताः ।
कृतवन्धे यथाऽऽलोमास्तथा गंगां विना जगत्
यथा हीनं नभोऽकैष भूः शैलैः खं च वायुना
तथा देशा दिशश्चैव गंगाहीना न संशयः ३६
त्रिषु लोकेषु ये केचित् प्राणिनः सर्व एव ते ।
तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं यान्ति गंगाजलैः शुभैः
यस्तु सूर्येण निष्ठतं गाङ्गेयं पिबते जलम् ।
गवां निर्हारनिर्मुक्ताश्चावकासाद्विशिष्यते ॥ ३८
इन्दुव्रतसहस्रं तु यश्चरेत्कायशोधनम् ।
पिबेच्छायि गंगां समी स्यातां न वा समी
तिष्ठेद्यगसहस्रं तु पदेनैकेन यः पुमान् ।
मासमेकं तु गंगायां समी स्यातां न वा समी
लंबतेऽथाक्शिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान् ।
तिष्ठेद्यष्टेयं यथापि गंगायां स विशिष्यते ४१
अग्रीं प्रास्तं प्रधूयेत यथा तूलं द्विजोत्तम ।
तथा गंगावगादस्य सर्वपापं प्रधूयते ॥ ४२
भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ।
गतिमन्वेपमाणानां न गंगासदृशी गतिः ४३
भवन्ति निर्विपाः सर्पा यथा तादृश्यं दर्शनात्
गंगाया दर्शनात्तद्वत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४४
अप्रतिष्ठाश्च ये केचिदधर्मशरणाश्च ये ।
तेषां प्रतिष्ठा गङ्गेह शरणं शर्म वर्म च ॥ ४५
प्रकृष्टैरशुभैर्भस्ताननेनैः पुंशधमाम् ।
पततो नरके गंगा संश्रिताग्नेरप्य तारयेत् ॥ ४६
ते संविभक्ता मुनिभिर्नूनं देवैः सदासहैः ।
येऽभिमगच्छन्ति सततं गङ्गां मतिमतां वर ॥ ४७
विनयाच्चारहोनाश्च भशिषाश्च नराधमाः ।
ते भवन्ति शिवा विप्र ये धे गङ्गामुपाश्रिताः
यथा सुराणामभूतं पितॄणां च यथा सखा ।
सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम्
उपासते यथा बाला मातरं क्षुधयाऽर्दिताः ।
श्रेयस्कामास्तथा गङ्गामुपासन्तीह देहिनाः ५०
स्वायं सुखं यथा स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते ।
स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद्विद्विहोच्यते ५१

आधमा इत्याकारस्य पूर्वस्वमार्गम् ॥ २५ ॥ ते देशा
इति प्रश्नाः पुण्यत इत्युत्तरः ॥ २६ ॥ गात्राणि अस्थानि
न्यस्तानि गङ्गायाम् ॥ २८ ॥ द्युष्टिः पुण्यशुद्धिः 'द्युष्टिः
फले सम्पदो च' इति (अन्यत्र २८) मेदिनी ॥ ३१ ॥
गवां निर्हारं साधारणविर्गमनमार्गस्ततो विमुक्तं गावकं यव-

विनास्तस्मात् गा यवः साद्वित्ता तच्छुद्धिर्गमनान् यवान्
पक्ता भुञ्जानो यावकमभीक्षुच्यते ॥ ३८ ॥ इन्दुव्रतं
चान्द्रायणम् ॥ ३९ ॥ धूयते स्त्रे जायते मसोभूयापि न
शिष्यते इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

यथोपजीविनां धेनुर्देवादीनां धरा स्मृता ।
 तथोपजीविनां गंगा सर्वप्राणभृतामिह ॥ ५२ ॥
 देवाः सोमार्कसंस्थानि यथा सत्रादिर्मिमैः
 अमृतान्युपजीवन्ति तथा गंगाजलं नराः ॥ ५३ ॥
 जाह्नवीपुलिनोत्थाभिः सिक्ताभिः समुक्षिप्तम्
 आत्मानं मन्यते लोको दिविष्टमिव शोभितम्
 जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मृध्नां विमर्ति यः ।
 विमर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय निर्मलम्
 गंगोर्मिभिरथो दिग्धः पुरुषं पवनो यदा ।
 स्पृशते सोऽस्य पाप्मानं सद्य एवापकर्षति ॥ ५४ ॥
 ह्यसन्नैरभितप्तस्य नरस्य चिनशिष्यतः ।
 गंगादर्शनजा प्रीतिर्ह्यसन्नान्यपकर्षति ॥ ५७ ॥
 हंसासारथैः कोकरथै रथैरभ्यैश्च पक्षिणाम् ।
 पस्पर्थं गङ्गा गंधर्वांश्च पुलिनैश्च शिलोच्चयान् ॥
 हंसादिभिः सुबहुभिर्निषिधैः पक्षिभिर्वृतम् ।
 गंगां गोकुलसम्बाधां दृष्ट्वा स्वर्गोऽपि विस्मृतः
 न सा प्रीतिर्दिविष्टस्य सर्वकामानुपाश्रितः ।
 संभवेथा परा प्रीतिर्गंगायाः पुलिनं नृणाम्
 धाढ्यानः कर्मजैर्मस्तः पापैरपि पुमानिह ।
 वीक्ष्य गंगां भवेत्पूतो अत्र मे नास्ति संशयः
 सत्तावरान् सप्त परान् पितृस्तेभ्यश्च ये परे ।
 पुमांस्तारयते गंगां वीर्य स्पृष्ट्वाऽधगाहा च ॥ ६२ ॥
 श्रुताभिलपिता पीता स्पृष्ट्वा दृष्ट्वाधगाहिता ।
 गंगा तारयते नृणामुर्मा वंशी विशेषतः ॥ ६३ ॥
 दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथा गंगेति कीर्तनात्
 पुनात्यपुण्याभ्युपगच्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६४ ॥
 य इच्छेत्सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च ।
 स पितृस्तर्पयेद्गंगामभिगम्य सुरांत्या ॥ ६५ ॥
 न सुतेनै च यित्तेन कर्मणा न च तत्फलम् ।
 प्राप्नुयात्पुरुषोऽत्यंतं गंगां प्राप्य यदाभुयात् ॥
 जात्यर्थीरहं हृदयास्ते मृतैः पंगुभिरेव च ।

समर्था येन पश्यन्ति गंगां पुण्यजलां शिवाम्
 भूतमव्यभिचिष्यक्षैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् ।
 देवैः सेन्द्रैश्च को गंगां नोपसेवेत मानवः ॥ ६८ ॥
 घानप्रसृग्हस्यैश्च यतिभिर्ब्रह्मचारिभिः ।
 विद्यावद्भिः श्रितां गंगां पुमान्को नाम नाधयेत्
 उत्कामद्भिश्च यः प्राणः प्रयतः शिष्टसंमतः ।
 चिन्तयेन्मनसा गंगां स गतिं परमां लभेत् ७०
 न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ।
 वा देहपतनाद्गंगामुपास्ते यः पुमानिह ॥ ७१ ॥
 महापुण्यां च गंगनात्पततां वै महेश्वरः ।
 दधार शिरसा गंगां तामेव दिवि सेवते ॥ ७२ ॥
 अलंकृतास्त्रयो लोकाः पथिभिर्धिमलैस्त्रिभिः ।
 यस्तु तस्या जलं सेवेत्तत्तृह्यः पुमान् भवेत्
 दिवि ज्योतिर्यथाऽऽदित्यः पितृणां चैव चंद्रमाः
 देवेशश्च तथा नृणां गंगा च सरितां तथा ७४
 मात्रा पित्रा सुतेर्दारैर्विमुक्तस्य धनेन वा ।
 न भवेद्धि तथा दुःखं यथा गंगायोगजम् १
 नारण्यैर्नृषिपथैर्न सुतेर्न धनागमैः ।
 तथा प्रसादो भवति गंगां वीक्ष्य यथा भवेत्
 पूर्णमिन्दुं यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ।
 तथा त्रिपथगां दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ७७
 तद्भावस्तद्गतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
 गंगां योऽनुगमो भक्त्या स तस्याः प्रियतां प्रजेत
 भूस्पैः स्वर्गैर्दिविष्टैश्च भूतैश्चावचैरपि ।
 गंगां विगाह्या सततमेतत्कार्यतमं सताम् ७९
 विभ्यलोकैषु पुण्यत्वाद्गंगायाः प्रथितं यशः ।
 यत्पुत्रान्सगररूपेणो भस्माख्याननपदिबम् ८०
 वाय्वोरित्ताभिः सुमनोहराभिः
 ईनाभिरत्यर्थं समुत्थिताभिः ।
 गंगोर्मिभिर्मानुमनोभिरिद्धाः
 सहस्ररदिमप्रतिमा भवन्ति ॥ ८१ ॥

सोमस्तस्यानि अन्नानि देवा उपजानन्तीति 'प्रयना पिके
 वदिर्दिनीयां पिबेन रविः' इत्यादिना स्पष्टम् । अर्क-
 संस्थानां त्वपि चन्द्रदेवे रोहितादीनि पत्राभूतानि आन्त्या
 उपजीवन्ति प्रसिद्धम् ॥ ५३ ॥ व्यग्नैः नृणानादि-
 व्यग्नैः सैः ॥ ५७ ॥ कामान् भोगान् ॥ ६० ॥
 उपस्थितां निर्वृतिं मेविनाम् ॥ ६८ ॥ भवेभ्यः घोरेभ्यो
 व्याप्रादित्यः विद्यायादिभ्यो वा । परोभ्यः प्रप्राया-
 दित्यः ॥ ७१ ॥ दिवि देवानामिति शेषः । देवेभ्यः
 शः ॥ ७४ ॥ आगच्छन्त्याख्यां नृणां व्यग्नानि दिवीनि
 पुनरागच्छन्त्याख्यां नृणां व्यग्नानि दिवीनि

विपयैः । इष्टं यामादि तत्प्राप्यैरिष्टविपयैः स्वर्गैः
 ॥ ७६ ॥ तद्भावः तस्यामेव भावः भद्रा यस्य स तथा ।
 धर्मं भद्रावानपि लोपुप्रादिमना भवति तद्भावतय्ये तद्गत-
 मना इति भद्रा मनस्य कादाचित्तेऽपि यागादौ भवति न
 स्वागच्छदेवगायामेव तत्र नैगन्तयेण नितरां स्थितिर्भवति
 नदयं तद्विष्ट इति । त्रगमपि स्वर्गार्थं कस्यापिद्ववति
 तथा न भवति हिन्तु परयणं प्राप्यमपि गंगेव यस्य स
 तत्परायणः । एवं भूत्वा योऽनुगमः अनुगमः भक्त्या
 आगच्छत्यग्नेन स गंगायाः प्रियो भवेत् ॥ ७८ ॥ गस्या-
 रान् गम्यीभूयान् ॥ ८० ॥ दृष्ट्वा निदोषदेन दृष्ट्वा ॥ ८१ ॥

पयस्विनीं घृतिनीमत्युदारां
 समृद्धिनीं धेगिनीं दुर्विगाह्याम् ।
 गंगां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं
 गता धीरास्ते विबुधैः समत्थम् ॥ ८२ ॥
 अन्धान् जडान् द्रव्यहानांश्च गंगा
 यशस्विनीं बृहती विश्वरूपा ।
 देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मानवैश्च
 निषेचिता सर्वकामैर्युनाति ॥ ८३ ॥
 ऊर्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्त्मनाम् ।
 त्रिलोकगोप्त्रीं ये गंगां संश्रितास्ते दिवं गताः
 यो घत्स्याति द्रक्ष्यति घापि मर्त्य-
 स्तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः ।
 तज्जायिताः स्पर्शनदर्शनेन
 दृष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति ॥ ८५ ॥
 दक्षां पुष्टिं बृहतीं विप्रकृष्टां
 शिवा-दृष्टां भागिनीं सुप्रसन्नाम् ।
 विभाषतीं सर्वभूतप्रतिष्ठां
 गंगां गता ये त्रिदिशं गतास्ते ॥ ८६ ॥
 ख्यातिर्यस्याः खं दिवं गां च नित्यं
 पुरा दिव्यो विदिविश्वायतस्ये ।
 तस्या जलं लेढ्य सरिद्धराया
 मर्त्याः सर्वे कृतकृत्या भवन्ति ॥ ८७ ॥
 इयं गंगेति नियतं प्रतिष्ठा
 गुह्यस्य रुक्मस्य च गर्भयोया ।

प्रातस्त्रिवर्णा घृतयहा त्रिपाय्मा
 गंगावतीर्णा वियतो विश्वतोया ८८
 सुतावनीप्रस्य हरस्य भार्या
 दिव्यो भुवश्चापि कृतानुरूपा
 भव्या पृथिव्यां भागिनी चापि राजन्
 गंगा लोकानां पुण्यदा धी त्रयाणाम्
 मधुसूया घृतधारा घृतार्च-
 मेहोर्मिभिः शोभिता ब्राह्मणैश्च ।
 दिवश्च्युता शिरसाऽऽता शिवेन
 गंगाऽवनीप्राग्निदिशस्य माता ॥ ९० ॥
 योनिर्वरिष्ठा विरजा वितन्वी
 शय्या चिरा चरिषहा यशोदा
 विश्वायती चाकृतिरिष्टसिद्धा
 गंगाक्षितानां भुवनस्य पत्न्याः ९१
 क्षान्त्या मह्या गोपने धारणे च
 दीप्त्या कुशानोस्तपनस्य वीथ ।
 तुल्या गंगा संमता ब्राह्मणानां
 गुह्यस्य ब्रह्मण्यतया च नित्यं ॥ ९२ ॥
 ऋषिपुतां विष्णुपदीं पुराणां
 सुपुण्यतोयां मनसाऽपि लोके ।
 सर्वात्मना जाह्नवीं ये प्रपन्ना-
 स्ते ब्रह्मणः सदनं संप्रयाताः ॥ ९३ ॥

पयोधृते मायि हि विपी समृद्धिर्वागफलं तद्वती मागादिर्ज
 पुण्यं तरुफलं स्वर्गादि च गंगाप्रपथिव लभ्यत इत्यर्थः
 ॥ ८२ ॥ बृहती श्रेष्ठा विश्वं देवादीनां रूपं सौमन्यं यया
 प्राप्यते सा विश्वरूपा ॥ ८३ ॥ ऊर्कं अक्षरश्चादिः
 कर्त्रेति भागुरितहाप्य तत्प्रदामित्यर्थः । मधु कर्मफलं ब्रह्म
 वा तत्प्रदं मधुमतीम् ॥ ८४ ॥ यो गंगामिति शेषः तथा
 गङ्गाया भाविताः महत्त्वं गताः देवाः स्पर्शनदर्शनेन गङ्गाया
 एव ॥ ८५ ॥ दक्षां तारणसमर्थीं पुष्टिं विष्णुमातरं बृहतीं
 पार्वं 'वाग्ने बृहती' इति श्रुतेः । भागिनीं भगनामैश्वर्या-
 दीनां पण्यं समूहो भागं तद्वतीं विभाषतीं प्रकाशिकाम्
 ॥ ८६ ॥ ख्यातिः पुण्यात्करीतिः लेढ्य निषेज्य ॥ ८७ ॥
 गङ्गां दृष्ट्वा इयं गंगेति अन्यान्यं गङ्गां दर्शयतः पुण्यस्य नियतं
 नियमेन गङ्गैव प्रतिष्ठा संतापनसानदेतुर्भवति । गुह्यस्य कार्तिके-
 यस्य रुक्मस्य स्वर्णस्य च गर्भयोया गर्भधारिणी श्रीः । विश्वः
 सकाशात्प्रातरवतीर्णा तेनास्यां प्रातःस्नानं अतिप्रशस्तमिति
 सूचितम् । त्रिवर्णा धर्मार्थकामदा घृतयहा जलवाहिनी विश्व-

तोया विश्वप्रियतोया ॥ ८८ ॥ अवनीप्रस्य मेदोऽ हिमवतो
 वा पर्वतस्य कृतं अनुस्ये अलङ्कारे यया सा कृतानुरूपा
 ॥ ८९ ॥ मधुसूया धर्मदेवा घृतधारा सेनोधारं श्लाघिः
 आग्न्यलेखं अर्थिवैर्वा यस्याः सा 'श्रुते दीप्ताग्न्यवधारि' इति
 विश्वलोचनः अवनीध्रात् पृथिवीं प्राप्तेति शेषः ॥ ९० ॥
 वरिष्ठा योनिः परमकारणं विरजा निर्मला वितन्वी विशेषेण
 तन्वी सुहमा । शय्या दीर्घनिद्रातल्यः 'मरणं जाह्नवतदे' इति
 वचनात् अचिरा शीघ्रा विश्वायती विश्वे अवन्ती पालयन्ती
 नुमन्वा आर्षः । आकृतिः सत्तात्मान्यरूपा । 'आकृतिस्तु
 त्रिषां रूपे सामान्यवपुषोरपि' (तान्त्रे १४) इति मेदिनी
 इष्टसिद्धा इष्टाः सिद्धाः यस्याः सा सिद्धानामिष्टा इति वा
 उक्षितानां ज्ञातानां भुवनस्य स्वर्गस्य ॥ ९१ ॥ क्षान्त्यादिश्रे-
 ष्ठा तुल्येति सन्मन्धः । गुह्यस्य कुमारस्य संमता ब्रह्मण्यतया
 ब्राह्मणवात्यनुपाहृतया ॥ ९२ ॥ ऋषिपुत्रि-
 किमुत साक्षात् ॥ ९३ ॥

लोकानवेक्ष्य जननीय पुत्रान्
सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्नान् ।
तत्स्थानकं ब्राह्मणभीष्ममानै- ९४
र्गंगा सदैवात्मवशीरुपास्या ॥
उत्थां पुष्टां मिपतीं विभ्वमोज्या-
मिरावतीं धारिणीं भूधराणाम् ।
शिष्टाश्रयाममृतां ब्रह्मकान्तां
गङ्गां श्रयेवात्मवान् सिद्धिकामः ९५
प्रसाद्य देवान् सविभून्समस्तान्
भगीरथस्तपसोप्रेण गङ्गाम् ॥
गामानपत्तामभिगम्य शम्भु-
पुंसां भयं नेह चामुत्र विधात् ॥ ९६
उदाहृतः सर्वेषां ते गुणानां
मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य वृक्ष्या ।
शक्तिर्न मे काचिद्विहास्ति यक्तुं
गुणान्सर्वान्परिमातुं तथैव ॥ ९७
मेरोः समुद्रस्य च सर्वयज्ञैः
संख्योपलानामुदकस्य वापि ।
शक्यं यक्तुं नेह गंगाजलानां
गुणास्यानं परिमातुं तथैव ॥ ९८
तस्मादेतामपरया श्रद्धयाक्तान्
गुणान्सर्वान् जाह्नवीयान् सदैव ।
भवेद्वाचा मनसा कर्मणा च
भक्त्या युक्तः श्रद्धया श्रद्धयानः ॥ ९९

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गङ्गासाहास्यकथने
पङ्क्तिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

लोकानिमांस्त्रीन्यशसा वितत्य
सिद्धिं प्राप्य महतीं तां दुरापाम् ।
गङ्गाकृतानचिरैणैव लोकान्
ययेष्टमिष्टान् विहरिष्यसि त्वम् १००
तथ मम च गुणैर्महाभुजा
जुषतु मतिं सततं स्वधर्मयुक्तैः ।
अभिमतजनवत्सला हि गंगा
जगति युनक्ति सुखैश्च भक्तिमन्तम् १
भीष्म उवाच ।
इति परममतिगुणानशेषान्
शिलरतये त्रिपथानुयोगरूपान् ।
बहुविधमनुशास्य तथ्यरूपान्
गगनतलं पुतिमान् विवेश सिद्धः ॥ २
शिलवृत्तिस्तु सिद्धस्य
वाक्यैः संबोधितस्तदा ।
गंगामुपास्य विधिष-
त्सिद्धिं प्राप सुदुर्लभाम् ॥ ३
तथा त्वमपि कौन्तेय भक्त्या परमया युतः ।
गंगामभ्येहि सततं प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम् ४
वैशम्पायन उवाच ।
श्रुत्वेतिहासं भीष्मोक्तं गंगायाः स्तवसंयुतम्
युधिष्ठिरः परां प्रीतिमगच्छन्नात्मिः सह ५
इतिहासमिमं पुण्यं शृणुयाद्यः पठेत वा ।
गंगायाः स्तवसंयुक्तं स मुच्येत्सर्वकिल्बिषैः ६

जननीवीपास्येति सम्बन्धः । अवेक्ष्य नथरानिति शेषः
॥ ९४ ॥ उत्थां पेनुं अमृतदुयामिति यावत् । मिपतीं
पश्यन्तीं सर्वज्ञामित्यर्थः । इरावतीं अश्वतीं ' इरा तु
मदिरावारिभारत्यथनभूमिषु ' इति विभ्वलोचनः ।
धारिणीमित्यत्र रेवतीमिति पाठे मातरम् । ' रेवती हरि-
नार्यायां ताराभिन्मातृभेदयोः ' इति मेदिनी । ब्रह्मणोऽपि
कान्तां चेतोदयं मिद्विदोऽपि ॥ ९५ ॥ सविभून् सखरान्
नां वृष्णान् ॥ ९६ ॥ गुणानां गङ्गाया इति शेषः ॥ ९७ ॥

मदुक्तान् गङ्गागुणान् शक्त्वा वागादिभिः स्तोत्रप्यान-
क्षानादिषु श्रद्धयानो भवेदिति सम्बन्धः ॥ ९९ ॥
गङ्गाकृतान् गङ्गासेवनप्राप्तान् इष्टान् सद्गुणसिद्धान् । पाठा-
न्तरं यथेष्टं मृतं मयुरं यथा स्यात्तथा ॥ १०० ॥ महानु-
भावा गङ्गा मतिं जुषतु प्रीणतु गङ्गादर्शनादिना मतिः प्रसीद-
त्तित्यर्थः । अभिमतः श्रद्धालुः ॥ १ ॥ इति श्रीमहामारते
अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये मारतभावदीपे पङ्क्तिशोऽ-
ध्यायः ॥ २६ ॥

२७

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च यथा भवान्
गुणैश्च धिविधैः सर्वैर्व्यसा च समन्वितः ॥ १
भवान् विशिष्टो बुद्ध्या च प्रज्ञया तपसा तथा
तस्मान्नवन्तं पृच्छामि धर्मं धर्मभूतां वर ॥ २
नान्यस्त्वदन्यो लोकेषु प्रष्टव्योऽस्ति नराधिप
क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम
ब्राह्मण्यं प्राप्नुयाद्येन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मण्यं तात दुष्प्राप्यं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः
परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५
ब्रह्मीस्तु संस्तरन् योनीर्जायमानः पुनः पुनः ।
पयांये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणो नाम जायते ६

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मतङ्गस्य च संवादं गर्दभ्याश्च युधिष्ठिर ॥ ७
द्विजातेः कस्यचिन्नात तुल्यवर्णैः सुतस्त्वभूत्
मतङ्गो नाम नाम्ना धै सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ८
स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रोस्तुष्टः परन्तप ।
प्रायाद्गर्दभमुक्तेन रथेनाध्यागुगामिना ॥ ९
स बालं गर्दभं राजन् वहन्तं मातुरग्निके ।
निरविध्यतप्रतोदेन नासिकायां पुनः पुनः ॥ १०
तत्र तीव्रं घ्नणं दृष्ट्वा गर्दभो पुत्रगृदिनी ।
उवाच मा शूचः पुत्रचाण्डालस्त्वधिपतिष्ठति
ब्राह्मणं दारुणं नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
आचार्यः सर्वभूतानां शास्ता किं प्रहरिष्यति

२७

तुल्या गङ्गा रीमता ब्राह्मणानामिति ब्रह्मविदां कृतकृत्या-
नामपि गङ्गा पूज्यत्वेन संमतेत्युक्तं तेन ब्राह्मणं महदिति
मत्वा पृच्छति—प्रश्नोति । कृतमाचारः शालं विनयः
॥ १॥ चेदिच्छेत्तां किं प्राप्नुयात्तदिति अनुपज्य व्याप्त्ये-
योऽयमर्थः ॥ ४ ॥ पयांये आश्रितो जन्मनाम् ॥ ६ ॥
तुल्यवर्णः अन्यवर्णजोऽपि जातकर्मोदिसंस्कारयोगात्तुल्यवर्ण-
त्वं गतः । नाम प्रसिद्धम् ॥ ८ ॥ यज्ञकारः यज्ञं कारयन्
आर्त्तिर्न्यं कुर्वन्नित्यर्थः । प्रायात् अभिचयनार्थमिष्टका
अनिनुमित्यर्थोऽस्म्यते ॥ ९ ॥ बालं अनादितम् ॥ १० ॥
आवाप इति पाठे आलवालं पितृमातृतुल्य इत्यर्थः ।

अयं तु पापप्रकृतिर्बाले न कुरुते दयाम् ।
स्वयोनिं मानयत्येष भावो भावं नियच्छति ॥ १३
पतच्छ्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीषचः ।
अवतीर्य रघाचूर्णं रासभीं प्रत्यभापत ॥ १४
ब्रूहि रासभि कल्याणि माता मे येन दृषिता
कथं मां वेत्ति स चंडालं क्षिप्रं रासभि शंस मे
कथं मां वेत्ति स चंडालं ब्राह्मण्यं येन नश्यते ॥
तच्चेनैतन्महाप्राज्ञे ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ १६

गर्दभमुवाच ।

ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह ।
जातस्त्वमसि चंडालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत्
एवमुक्तो मतङ्गस्तु प्रतिप्रायाद्ब्रूहं प्रति ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता थाक्यमथाब्रवीत् ॥ १८
मया त्वं यज्ञसंसिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्मणि ।
कस्मात्प्रतिनिवृत्तोऽसि कश्चिन्न कुशलं तव ॥ १९

मतङ्ग उवाच

अन्ययोनिरयोनिर्वा कथं स कुशलो भवेत्
कुशलं तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः २०
ब्राह्मण्यां वृषलाज्जातं पितर्बैव्यतीव माम् ।
अमानुषी गर्दभीर्यं तस्मात्तप्ये तपो महत् २१
एवमुक्त्वा स पितरं प्रतप्से कृतनिश्चयः ।
ततो गत्वा महारण्यमतपत्सुमहत्तपः ॥ २२
ततः स तापयामास विबुधांस्तपसान्वितः ।
मतङ्गः सुखसंप्रेप्तुः स्थानं सुचरितादपि ॥ २३
तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ।
मतङ्ग तत्स्यसे किं त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान्

'आवापो भाण्डवर्णे पशिक्षेपालबाल्योः' (पातने १८)

इति मेदिनी ॥ १२ ॥ बाले त्वमि भावः जातिस्त्रमावः
भावं बुद्धिं नियच्छति मार्गान्तरापकर्षति ॥ १३ ॥ ब्राह्मण्यं
लोकदृश्यं नश्यते अन्तर्धीयते येन लक्षणेन तत्कथं यतः मां
चण्डालं वेत्ति ॥ १६ ॥ अनशत् नष्टं दूरत्वाल्लेनेन ॥ १७ ॥
संसिद्धौ संसिद्धयर्थम् ॥ १९ ॥ अन्ययोनिरयोनिश्चण्डालजातिः
अयोनिस्तदन्यः कुत्सितयोनिः, तयोर्हानकर्मतया कुशलत्वं
नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ सुचरितातपस्य हतोः स्थानं ब्राह्मण्यम्
युक्तेन प्रेषुः विबुधांस्तपयामासेति सम्पन्नः ॥ २३ ॥
हरिवाहन इन्द्रः ॥ २४ ॥

वरं ददामि ते हंत वृणीष्व त्वं यदिच्छसि ।
यथाप्यवाप्यं हृदि ते सर्वं तद्गृहि माचिरम्
मतङ्ग उवाच ।

ब्राह्मण्यं कामयानोऽहमिदमारब्धवांस्तपः
गच्छेयं तदयाप्येह वर एष वृत्तो मया ॥ २६
भीष्म उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा ॥ यचनं तमुवाच पुरंदरः ।

मतङ्ग दुर्लभमिदं विप्रत्वं प्रार्थ्यते त्वया २७
ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्यमकृतात्मभिः ।
विनशिष्यसि दुर्ध्वे तदुपारम माचिरम् २८
ध्रुवतां सर्वभूतेषु तपोर्थं नातिवर्तते ।
तदत्र्यं प्रार्थयानस्त्वमचिराद्दिनाशिष्यसि ॥ २९
देवतासुरमर्त्येषु यत्पवित्रं परं स्मृतम् ।
चण्डालयोनी जातेन न तत्प्राप्यं कथञ्चन ३०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि इन्द्रमनङ्गसंवादे
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

भीष्म उवाच ।

एषमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतप्रतः ।
अतिष्ठदेकपादेन चर्षाणां शतमच्युतः ॥ १
तमुवाच ततः शक्रः पुनरेव महायशः ।
ब्राह्मण्यं दुर्लभं तात प्रार्थयानो न लप्स्यसे २
मतङ्ग परमं स्थानं प्रार्थयन्विनशिष्यसि ।
मा कृथाः साहसं पुत्र नैष धर्मपथस्त्वय ॥ ३
न हि शक्यं त्वया प्राप्तुं ब्राह्मण्यमिह दुर्मते ।
अप्राप्यं प्रार्थयानो हि न चिराद्दिनाशिष्यसि
मतङ्ग परमं स्थानं धार्यमाणोऽसकृन्मया ।
चिकीर्ष्येयं तपसा सर्वथा न भविष्यसि ५
तिर्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति ।
स जायते पुलकसो वा चण्डालो वाऽप्यसंशयः
पुलकसः पापयोनिर्वा यः कश्चिद्दिह लक्ष्यते ।
स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्तते ॥ ७
ततो दशशते काले लभते शूद्रतामपि ।
शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्तते ॥ ८

ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि ।
वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ९
ततः पष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते ।
ततः पष्टिगुणे काले लभते ब्राह्मण्यताम् ॥ १०
ब्राह्मण्यं चिरं कालं ततस्तु परिवर्तते ।
ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठनाम् ॥ ११
काण्डपृष्ठिश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ।
ततस्तु त्रिशते काले लभते जपतामपि ॥ १२
तं च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ।
ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते ।
श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १३
तदेवं शोकहर्षौ ॥ कामद्वेषौ च पुत्रक ।
अनिमानानिवादी च प्रविशते द्विजाधमम् ॥ १४
तांशेजयति शत्रून्स तदा प्राप्नोति सद्गतिम् ।
अथ ते वै जयन्त्येनं तालाप्रादिषु पात्यते ॥ १५
मनङ्ग संप्रधार्यैवं यदहं त्वामचूचुदम् ।
वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ॥

ध्रुवतामर्त्यं ब्राह्मण्यं तपः नातिवर्तते न वशीकृतमर्हति
॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नेलकृष्ण्ये
भारतमावदीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

एषमुक्त इति ॥ १ ॥ काण्डपृष्ठतां सत्रजोवितम् ।

‘सत्राजीवी काण्डपृष्ठः’ (२।८।६७) इत्यमरः । ‘वैश्या-
पतिः काण्डपृष्ठः सद्देवे निगद्यते’ इति यमः ॥ ११ ॥
जपतां गायत्रीमात्रवेदिना कुले जन्मेति शेषः ॥ १२ ॥
श्रोत्रियः अधीतवेदः ॥ १३ ॥ तत् तदा श्रोत्रियन्वलाभेऽपि
॥ १४ ॥ ते शोकादयः एनं श्रोत्रियं पात्यते अत्यन्तं नीच-
योनिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

चोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्गः प्राग्रवीदिदम् ।
 यथा कामविहारी स्यां कामरूपी विहङ्गमः २२
 ब्रह्मक्षत्राविरोधेन पुजां च प्राप्नुयामहम् ।
 यथा ममाक्षया कीर्तिर्भवेच्चापि पुरन्दर २३
 कर्तुमर्हसि तदेव शिरसा त्वां प्रसादये ।
 शक्र उवाच ।

छन्दोदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पुण्यो भविष्यसि

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि इन्द्रमतङ्गसंवादे
 एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं मे महद्वाक्याममेतत्सुकुलोद्ग्रह ।
 सुदुष्प्रापं यद्वर्षापं ग्राहण्यं यदतां वरः ॥ १
 विश्वामित्रेण च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमिन्द्रियुत ।
 श्रूयते यदसे तच्च दुष्प्रापमिति सत्तम ॥ २
 वीतहृदयश्च नृपतिः श्रुतो मे विप्रतां गतः ।
 तदेव तावद्वाङ्मयं श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ ३
 स केन कर्मणा प्राप्तो ब्राह्मण्यं राजसत्तमः ।
 घरेण तपसा वापि तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४
 भीष्म उवाच ।

भृणु राजन् यथा राजा वीतहृदयो महायज्ञाः
 राजर्षिबुलं प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसङ्कृतम् ५
 मनोर्महात्मनस्तात प्रजा धर्मेण शासतः ।
 बभूव पुत्रो धर्मात्मा शर्यातिरिति विश्रुतः ॥ ६
 तस्यान्तवाये द्वौ राजन् राजानौ सम्बभूवतुः
 ह्यस्तौ जघञ्च वत्सस्य जयतां वरः ॥ ७
 हेहयस्य ॥ राजेन्द्र दशसु स्त्रीषु भारत ।
 शतं बभूव पुत्राणां शराणामनिर्वर्तिनाम् ॥ ८
 तुल्यरूपप्रभाधानां बलिनां युद्धशालिनाम् ।
 धनुर्वेदे च वेदे च सर्वत्रैव कृतधमाः ॥ ९

कीर्तिश्च तेऽतुला वत्स त्रिषु लोकेषु यास्यति
 एवं तस्मै वरं दत्त्वा चासवोऽन्तरधीयत २५
 प्राणांस्त्यक्त्वा मतङ्गोऽपि संप्राप्तः स्थानमुत्तमम्
 एवमेतत्परं स्थानं ब्राह्मण्यं नाम भारत ।

तच्च दुष्प्रापमिह वै महेन्द्रवचनं यथा ॥ २६

काशिष्वपि नृपो राजन् दिवोदासपितामहः ।
 हर्यश्च इति विख्यातो बभूव जयतां वरः १०
 स वीतहृदयदायादिरागत्य पुरुषर्षभ ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये संप्राप्ते धिनिपातितः ॥ ११
 तं तु हत्वा नरपतिः हेहयास्ते महारथाः ।
 प्रतिजग्मुः पुरीं रम्यां घत्सानामकुतोभयाः १२
 हर्यश्चस्य च दायादः काशिराजोऽभ्यपिच्यत
 सुदेवो देवसङ्कातः साक्षाद्धर्मं ह्वापरः ॥ १३
 स पालयामास महौ धर्मात्मा काशिनन्दनः ।
 तैर्वीतहृदयैरागत्य युधि सर्वार्थनिर्जितः ॥ १४
 तमयाजौ विनिर्जित्य प्रतिजग्मुर्वयागतम् ।
 सीदेवस्तथ काशीशो दियोदासोऽभ्यपिच्यत
 दियोदासस्तु विश्वाय वीर्यं तेषां यतात्मनाम्
 धाराणसीं महातेजा निर्ममे शक्रशासनाव ॥ १५
 विप्रक्षत्रियसम्बाधां चैदयशद्रसमाकुलाम् ।
 नैकद्रव्योच्चयवतां समृद्धाविपणापणाम् ॥ १७
 गङ्गाया उत्तरे कूले वप्राप्ते राजसत्तम ।
 गोमत्या दक्षिणे कूले शक्रस्यैवामरावतीम् १८
 तत्र तं राजशार्दूलं निवसन्तं महीपतिम् ।
 आगत्य हेहया भूयः पर्यधावन्त भारत ॥ १९

३०

एतत्परं एतस्मादेवतामावाप्तरं श्रेष्ठं तपसा देवभावोऽपि
 सन्धुं शक्यो न विप्रता दत्तेतत्कथयामास मतङ्गकथया
 मुनिरिति ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैल-
 गावतमावर्तने एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रुतामिति ॥ १॥ तस्य शर्यातिरन्ववाये यतास्य पुत्रो द्वौ
 राजानाविति योजना ॥ ७ ॥ वीतहृदयदायादिः हृदयस्यैव नामा-
 न्तरं वीतहृदय इति तत्पुत्रैः ॥ ११ ॥ वत्सानां वन्यवप्राणां
 राताम् ॥ १२ ॥ वप्राप्ते तटमग्रे । 'वप्राप्ते पुमानग्रे रेणौ
 श्रेष्ठे च्येते' इति (शान्तवने ८२) मोदिनौ ॥ १८ ॥

स निष्क्रम्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजा महाबलः
 देवासुरसमं घोरं दिवोदासो महाद्युतेः ॥ २०
 स तु युद्धं महाराज दिनानां दशतीर्दश ।
 हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यमुपागमत् ॥ २१
 हतयोधस्ततो राजन् क्षीणकोशश्च भूमिपः ।
 दिवोदासः पुरीं त्यक्त्वा पलायनपरोऽभवत्
 गत्वाऽऽधमपदं रम्यं भरद्वाजस्य धीमतः ।
 जगाम शरणं राजा कृताञ्जलिरिन्दम ॥ २३
 तमुवाच भरद्वाजो ज्येष्ठः पुंशो बृहस्पतेः ।
 पुराश्वाः शीलसम्पन्नो दिवोदासं महीपतिम् ॥
 किमागमनकृत्यं ते सर्वं प्रहृष्टि मे नृप ।
 यत्ते प्रियं तत्करिष्ये तमेऽप्राप्तिं विचारणा
 राजोवाच ।

भगवन्वैतहव्यैर्मै युद्धे घंशः प्रणाशितः ।
 अहमेकः परिशूनो भयन्तं शरणं गतः ॥ २६
 शिष्यस्त्रैहेन भगवंस्त्वं मां रक्षितुमर्हसि ।
 एकशेषः कृतो वंशो मम तैः पापकर्मभिः २७
 तमुवाच महाभागो भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 न भेतव्यं न भेतव्यं सीदेव व्येतु ते भयम्
 अहमिष्टं करिष्यामि पुत्रार्थं ते पिशांपते ।
 वीतहव्यसहस्राणि येन त्वं ग्रहरिष्यसि ॥ २९
 तत इष्टिं चकारार्पितस्य वै पुत्रक्रामिकीम् ।
 अथास्य तनयो जज्ञे प्रतर्दन इति श्रुतः ॥ ३०
 स जातमात्रो बभूवे समाः सद्यस्त्रयोदश ।
 वदं चापि जगौ कृत्स्नं धनुर्वेदं च भारत ॥ ३१
 योगेन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता ।
 तेजालोक्य स संगृह्य तस्मिन्देसे समाविशत्
 ततः स कवची धन्यां स्तूयमानः सुरार्पिभिः ।
 बन्दिभिर्यन्यमानश्च बभौ सूर्य इषोदितः ॥ ३३
 स रथी वद्धनिस्त्रिशो बभौ दीप्त इवानलः ।
 प्रययौ स धनुर्धुन्वन् सङ्गो चर्मा शरासनी ३४
 तं दृष्ट्वा परमं हर्षं सुदेवतनयो ययौ ।
 मेने च मनसा दग्धान् वैतहव्यान्स पार्थिवः ।
 ततोऽसौ यौवराज्ये च स्थापयित्वा प्रतर्दनम्
 कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं स राजा अभ्यनन्दत्

ततस्तु वैतहव्यानां वधाय स महीपतिः ।
 पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्दनमरिन्दमम् ॥ ३७
 सरयः स तु सन्तीर्य गंगामाशु पराक्रमी ।
 प्रययौ वीतहव्यानां पुरीं परपुरंजयः ॥ ३८
 वैतहव्यास्तु संश्रुत्य रथघोषं समुदतम् ।
 निर्ययुर्नगराकारे रथैः पररथारुजैः ॥ ३९
 निष्क्रम्य ते नरव्याघ्रा दंशिताश्चित्रयोधिनः ।
 प्रतर्दनं समाजग्मुः शरवर्षैरुदायुधाः ॥ ४०
 शस्त्रैश्च विविधाकारे रथौघैश्च युधिष्ठिर ।
 अभ्यवर्पन्त राजानं हिमवन्तमिवाभुदाः ४१
 अस्त्रैरस्त्राणि संघार्य तेषां राजा प्रतर्दनः ।
 जघान तान्महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ॥ ४२
 कृत्तोत्तमांगास्ते राजन् भहैः शतसहस्रशः
 अपतन् रुधिराद्रांगा निरुक्ता इव किंशुकाः
 हतेषु तेषु सर्वेषु वीतहव्यः सुतेष्वथ ।
 प्राद्रवन्नगरं हित्वा भृगोराधममप्युत ॥ ४४
 ययौ भृगुं च शरणं वीतहव्यो नराधिपः ।
 अभयं च ददौ तस्मै राक्षे राजन् भृगुस्तदा ४५
 अथानुपदमेवाशु तत्रागच्छत्प्रतर्दनः ।
 स प्राप्य चाधमपदं दिवोदासात्मजोऽप्रवीत
 भो भो केऽप्राधमे संति भृगोः शिष्या महात्मनः
 द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याचक्षत मामिति ४७
 स तं विदित्वा तु भृगुर्निष्क्रामाधमात्तदा ।
 पूजयामास च ततो विधिना नृपसत्तमम् ४८
 उवाच जैनं राजेन्द्र किं कार्यं ब्रूहि पार्थिव ।
 स बोधाच्च नृपस्तस्मै यदागमनकारणम् ४९
 राजोवाच ।

अयं ब्रह्मचितो राजा वीतहव्यो विसर्ज्यताम्
 तस्य पुत्रैर्हि मे कृत्स्नो ब्रह्मन्वंशः प्रणाशितः ५०
 उस्तादितश्च विषयः काशीनां रत्नसञ्चयः ।
 एतस्य वीर्यदत्तस्य हतं पुत्रशतं मया ॥ ५१
 अस्थेदानां वधादथ भविष्याम्यनृणः पितुः ।
 तमुवाच कृपाविष्टो भृगुर्धर्मभृतां परः ॥ ५२
 नेहास्ति क्षत्रियः कश्चित्सर्वे ह्रीमे द्विजातयः ।
 एतस्तु वचनं श्रुत्वा भृगोस्तर्ह्यं प्रतर्दनः ॥ ५३

दशतीर्दश सहस्रमित्यर्थः । पश्चिमातिनिर्गतिवद्दशतिशब्दोऽपि
 दशगुणितान्दश श्रुतेः ॥ २१ ॥ परिशूनः सर्वतो निरस्तः ॥ २२ ॥
 सयो बभूवे त्रयोदशवर्षिकोऽमृत सद्यस्य वेदान् जगौ ॥ ३१ ॥

योगेन योगेनेन लोपयं लोकेषु सर्वेषु विद्यमानं तस्मिन्
 देशे प्रतर्दनेदे समाविशत् ममावेदितवान् ॥ ३२ ॥ तस्य
 तं प्रति मां आगतं आचक्षत कथयत ॥ ४० ॥

पादानुपस्पृश्य शनैः प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ।
 पचमप्यस्मि भगवन् कृतकृत्यो न संशयः ५४
 य एष राजा धीर्येण
 सज्जानि त्याजितो मया ।
 अनुजानीहि मां ब्रह्मन्
 ध्यायस्व च शिवेन माम् ५५
 त्याजितो हि मया जातिमेव राजा भृगुर्ब्रह्म
 ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो ययौ राजा प्रतर्दनः ॥ ५६
 यथागतं महाराज मुक्त्वा विप्रमिवोरगः ।
 भृगोर्यचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षितां गतः ॥ ५७
 रीतहृष्यो महाराज ब्रह्मवादिस्त्वमेव च ।
 तस्य गृह्णामि पुत्रो रूपेणैन्द्र इवापरः ॥ ५८
 शक्रस्तथामिति यो दैत्यैर्निगृहीतः किलाभयत्
 ऋग्वेदे वर्तते चाग्न्या धुनिर्यस्य महात्मनः ॥
 यत्र गृह्णामि राजन् ब्राह्मणेः स महीयते ।
 स ब्रह्मचापी विप्रर्षिः धीमान् गृह्णामि ॥ ५९

इति धीमहाभारते अनुज्ञासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि रीतहृष्योपाख्यानां नाम
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

मुधिष्ठिर उवाच ।

के पूज्या धी त्रिलोकेऽस्मिन्मानवा भरतर्षभ
 विस्तरणे तदाचक्षु न हि त्वय्यामि कथ्यतः ।
 भीष्म उवाच ।

मन्त्रापुद्गाद्वरुणीमितिहानं पुरातनम् ।
 नारदस्य च संपादं पातुरेयस्य चोभयोः ॥ १
 नारदं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा पूजयानं द्विजर्षमान् ।
 केदायः पटिपप्रच्छ भगवन् काप्रमस्यसि ॥ २
 बहुमानपरास्तेषु भगवन्पात्रमस्यामि ।
 शक्यं चेच्छ्रोतुमस्माभिर्मूर्तितदर्माधिपतम् ॥ ३

आश्वामिनास्तर्पयामास—भृगोर्षिति १५७॥ इति—
 'तद् गार्ग्यनरनेन दे गृह्णामि इत्यस्य त्रिषु धानेनाल-
 प्यम्' इत्यादि ॥ ५५ ॥ इति धीमहाभारते अनुज्ञासन-
 पर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

पुत्रो गृह्णामि तस्यापि सुचेता अभवाद्भिजः ।
 वर्चाः सुतेजसः पुत्रो विहृष्यस्तस्य चात्मजः
 विहृष्यस्य तु पुत्रस्तु वितत्यस्तस्य चात्मजः ।
 वितत्यस्य सुतः संत्यः संतः सत्यस्य चात्मजः
 अवास्तस्य सुतश्चार्षिः अयसश्चाभवत्तमः ।
 तमसश्च प्रकाशोऽभूत्तनयो द्विजसत्तमः ।
 प्रकाशस्य च चाग्निद्रो वभूव जयतां वरः ६३
 तस्यात्मजश्च प्रमितिर्वेदवेदाङ्गपारगः ॥
 घृताच्यां तस्य पुत्रस्तु रुक्नामोदपद्यत ॥ ६४
 प्रमहृषयां तु रुक्मः पुत्रः समुदपद्यत ।
 शुनको नाम विप्रर्षिर्यस्य पुत्रोऽथ शीनका ६५
 एवं विप्रस्त्वमगमद्गतहृष्यो नराधिपः ।
 भृगोः प्रसादाद्वाजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रिपर्यभ ६६
 तथैव कथितो यंशो मया गार्हस्तमिदस्तथ ।
 विस्तरेण महाराज किमन्यद्गुप्यच्छसि ॥ ६७

नारद उवाच ।

भृगु गोविन्द यानेतान् पूजयाम्यरिमर्दन ।
 स्वस्तोभ्यः कः पुमर्क्षोके भ्रातृमेतदिहार्हति ५
 धरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।
 स्वाणुं स्कन्दं तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च
 पाचस्पतिं चन्द्रमसमपः पृथ्वां सरस्वतीम् ।
 सततं ये नमस्यामेत ताप्रमस्याम्यहं विभो ॥ ७
 तपोधनान्वेदयि शो नित्यं वेदपरायणान् ।
 महाहान् नृपिण्डादूल सदा सम्पूजयाम्यहम् ८

३१

के पूज्या इति । माद्रगस्य उप्राप्तं विप्रानुपदेष्ट-
 म्यस्तं योवरा पूज्यतेऽन्तर्गु माधाराणानाधाराणान्
 त्रयमोनाहनेनाप्येन ॥ १ ॥ तेषु मात्रेषु बहुमानारः
 गन् काश्रमभ्यगीति योग्यम् ॥ ४ ॥ महाहान् महान् अर्हः
 पूजा एवम् आदिरुपनिषदः ॥ ८ ॥

अभुक्त्वा देवकार्याणि कुर्वते येऽधिकृत्यनाः ।
 सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्याम्यहं विमो
 सम्यग्यजन्ति ये चेष्टीः क्षांता दांता जितेन्द्रियाः
 सत्यं धर्मक्षितिं गात्रं तान्नमस्यामि यादव ॥ १०
 ये वै तपासि वर्तते वने मूलफलाशनाः ।
 असञ्जयाः क्रियावन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ ११
 ये भृत्यभरणे शक्ताः सततं चातिथिप्रताः ।
 भुञ्जते देवशोपाणि तान्नमस्यामि यादव ॥ १२
 ये वेदं प्राप्य दुर्धर्पा वाग्मिनो ब्रह्मचारिणः ।
 याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान्नमस्याम्यहम् ॥
 प्रसन्नहृदयाश्चैव सर्वसत्त्वेषु नित्यशः ।
 आपृष्टनापास्वाध्याये युक्तास्तान्नमस्याम्यहम्
 गुरुप्रसादे स्वाध्याये यतन्तो ये स्थिरव्रताः ।
 शुद्धवधोऽनस्यन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ १५
 सुव्रता मुनयो ये च ब्राह्मणाः सत्यसंगराः ।
 घोढारो हृदयकल्याणां तान्नमस्यामि यादव
 मैत्र्यचर्यासु निरताः कृशा गुरुकुलाध्यायः ।
 निःसुखा निर्धना ये तु तान्नमस्यामि यादव ॥ १७
 निर्ममा निष्प्रतिद्वन्दा निर्व्हीका निष्प्रयोजनाः
 ये वेदं प्राप्य दुर्धर्पा वाग्मिनो ब्रह्मवादिनः ॥ १८
 अहिंसानिरता ये च ये च सत्यव्रता नराः ।
 दांताः शमपराश्चैव तान्नमस्यामि वेशव ॥ १९
 देवततिथिपूजायां युक्ता ये गृहमेधिनः ।
 कपोतवृत्तशो नित्यं तान्नमस्यामि यादव ॥ २०
 येषां त्रिधर्मैः कृत्स्नेषु वर्तते नोपहीयते ।
 शिष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्नमस्याम्यहं सदा ॥ २१
 ब्राह्मणाः श्रुतसम्पन्ना ये त्रिधर्ममनुष्ठिताः ।
 अलोलुपाः पुण्यशीलास्तान्नमस्यामि केशव

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि कृष्णनारदसंवादे
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अधिकृत्यनाः श्लाघाहीनाः ॥ ९ ॥ सत्यं धर्मं च यजन्ति
 पूजयन्ति शितिं गात्रं यजन्ति ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति ।
 यज देवपूजासज्जतिरुपदानेषु एतेऽर्था यथासम्भवमिह
 प्राप्ताः ॥ १० ॥ आपृष्टतापात् यावन्मयाहम् ॥ १४ ॥
 स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञे मन्त्रजपे वा ॥ १५ ॥ निर्व्हीकाः दिग्गमराः
 कौपीनमात्रमपि परिग्रहं न पुन्येन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ कपोत-
 वृत्तयः कणश आदाय ये श्रेष्ठं न दुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥
 त्रिधर्मो धर्मार्थकामाः कृत्स्नेषु कर्तुं योग्येषु कर्मसु वर्तने
 उत्तममध्यमाधमभावेन वर्तते न तु हीयते अधममध्यमो-
 त्तमभावेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ अलोलुपा इत्यनेन धर्ममपेक्ष

अधमक्षा वायुमक्षाश्च सुधामक्षाश्च ये सदा ।
 व्रतैश्च विविधैर्युक्तास्तान्नमस्यामि माधव २३
 अयोनीनग्नियोर्नाश्च ब्रह्मयोर्नास्तथैव च ।
 सर्वभूतात्मयोर्नाश्च तान्नमस्याम्यहं सदा २४
 नित्यमेतान्नमस्यामि कृष्ण लोककरानृपीन् ।
 लोकज्येष्ठान्कुलज्येष्ठान्त्वमेष्टान् लोकभास्करान्
 तस्मात्त्वमपि वार्ष्णेय द्विजान् पूजय नित्यदा
 पूजिताः पूजनार्हा हि सुखं दास्यन्ति तेऽनघ
 अस्मिन् लोके सदा ह्येते परत्र च सुखप्रदाः ।
 खरन्ते मान्यमाना वै प्रदास्यन्ति सुखं तव २७
 ये सर्वातिथयो नित्यं गोषु च ब्राह्मणेषु च ।
 नित्यं सत्ये चाभिरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥
 नित्यं शमपरा ये च तथा ये चानस्यकाः ।
 नित्यस्वाध्यायिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते
 सर्वान्देवान्नमस्यन्ति ये चैकं वेदमाधिताः ।
 ब्रह्मचानाश्च दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ३०
 तथैव विप्रप्रवराश्चमस्कृत्य यतव्रताः ।
 भवन्ति ये दानरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ३१
 तपस्विनश्च ये नित्यं वीमारब्रह्मचारिणः ।
 तपसा भायितात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते
 देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां चार्चने रताः ।
 शिष्टाश्रमोञ्जिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ३३
 अग्निमाधाय विधिचतुष्प्रणता धारयन्ति ये ।
 प्राप्ताः सोमाहुतिं चैव दुर्गाण्यतितरन्ति ते ३४
 मातापित्रोर्गुरुषु च सम्यग्वर्तन्ति ये सदा ।
 यथा त्वं वृष्टिं शार्दूलैस्तु कर्त्तव्यं विरराम सः
 तस्मात्त्वमपि कौन्तेय पिण्डेषु द्विजातिपीन् ।
 सम्यक्पूजयसे नित्यं गतिमिष्टामवाप्स्यसि ३६

अर्थानादर उक्तः पुण्यशीला इत्यनेन धर्मव्यतिरिक्तकामपरि-
 हार उक्तः । 'व्रतौ भार्यापुत्रेयात्' इत्येतावन्निव कामो
 धर्ममयो नान्यः ॥ २२ ॥ सुधा वैश्वदेवशेषः ॥ २३ ॥
 अयोनीन् अकृतदारान् अग्नियोनीन् दारामिहोत्रयुतान्
 ब्रह्मणे वेदस्य योनीन् आश्रयभूतान् ॥ २४ ॥ सर्वा-
 निति । स्वाध्याये सर्वे यज्ञा अन्तर्मवन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥
 मिश्रचर्येति द्वौ श्लोकौ पुनः पाठादुपेक्षितौ गौडेः
 ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतभाष्ये एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 त्वत्तोऽहं थोतुमिच्छामि धर्मं भरतसत्तम ॥ १
 शरणागतं ये रक्षन्ति भूतप्राप्तं चतुर्विधम् ।
 किं तस्य भरतश्रेष्ठ फलं भवति तत्त्वतः ॥ २

भीष्म उवाच ।

इदं शृणु महाप्राज्ञ धर्मपुत्र महायशः ।
 इतिहासं पुरातनं शरणार्थं महाफलम् ॥ ३
 प्रपात्यमानः श्येनेन कपोतः प्रियदर्शनः ।
 वृषदर्भं महाभागं नरेन्द्रं शरणं गतः ॥ ४
 स तं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा आसादङ्गुष्ठागतम् ।
 आश्वासयाश्वासिर्हात्याह न तेऽस्ति भयमङ्गज
 भयं ते सुमहत्कस्मात्कुत्र किं वा कृतं त्वया
 येन त्वमिह संप्राप्तो पिसंज्ञो भ्रान्तचेतनः ॥ ६
 नवनीलोत्पलापीड चारुवर्णं सुदर्शन ।
 दाडिमाशोकपुष्पाक्ष मा प्रसस्याभयं तव ॥ ७
 मत्सकाशमनुप्राप्तं न त्वां काश्चित्समुत्सहेत् ।
 मनसा ग्रहणं कर्तुं रक्षाध्यक्षपुरस्कृतम् ॥ ८
 काशिराज्यं तदधैव त्वदर्थं जीवितं तथा ।
 त्यजेयं भय विस्मयः कपोत न भयं तव ॥ ९

श्येन उवाच ।

ममैतद्विहितं भक्ष्यं न राज्ञोऽन्नातुमर्हसि ।
 अतिक्रान्तं च प्राप्तं च प्रयत्नाद्योपपादितम् १०
 मांसं च रुधिरं चास्य मज्जा मेदश्च मे हितम्
 परितोषकरो ह्येव मम माऽस्याग्रतो भव ॥ ११
 तृष्णा मे बाधतेऽस्तुप्रा क्षुधा निर्दहतीव माम्
 मुञ्चैनं न हि शक्यामि राजन्मन्दयितुं क्षुधाम्
 मया हानुसुतो ह्येव मत्पक्षनखविक्षतः ।
 किञ्चिदुच्छ्वासनिःश्वासं न राजन् गोप्तुमर्हसि
 यदि स्वविषये राजन् प्रमुस्त्वं रक्षणं नृणाम्
 खेचरस्य तृपार्तस्य न त्वं प्रभुरयोत्तम ॥ १४

३२

पितामहेत्यादेरप्यायस्य पश्चिमात्रस्यापि स्वशीर-
 दानेन रक्षणं कार्यं विभुत पूर्वोक्तानां पूज्यानामर्थादिनेति
 तात्पर्यम् ॥ १ ॥ प्रपात्यमानः आकाशादिति शेषः ।
 वृषदर्भं औशीरनरं शिवम् ॥ ४ ॥ नरं नीलं च यदुत्पलं
 तस्य आपीड इवालङ्कारभूतार्थावर्णो यम् ॥ ७ ॥ अति-
 क्रान्तं गतप्राप्तभावितम् ॥ १० ॥ अस्य मद्वजस्याग्रतोऽन्तर-

यदि धैरिषु भृत्येषु स्वजनव्ययहारयाः ।
 विषयेष्विन्द्रियाणां च आकाशे मा पराक्रम
 प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्पत् पक्षहरेषु ते ।
 यदि त्वमिह धर्मार्थी मामपि द्रुमुमर्हसि ॥ १६
 भीष्म उवाच ।

श्रुत्वा श्येनस्य तद्वाक्यं राजर्षिर्धिसम्यं गतः
 संमाद्य चैनं तद्वाक्यं तदर्थी प्रत्यभाषत ॥ १७

राजोवाच ।

गोवृषो वा यराहो वा नृगो वा महिषोऽपि वा
 त्वदर्थमद्य क्रियतां क्षुधाप्रशमनाय ते ॥ १८
 शरणागतं न त्यजेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
 न मुञ्चति ममांगानि द्विजोऽयं पश्य धै द्विज
 श्येन उवाच ।

न यराहं न चोक्ष्णं

न चान्यान्धविधाग्निजान् ।

भक्षयामि महाराज

किमन्नाद्येन तेन मे ॥

२०

यस्तु मे विहितो भक्ष्यः स्वयं देवैः सनातनः
 श्येनाः कपोतान् खादति स्थितिरेषा सनातनी
 उशीनर कपोने तु यदि स्नेहस्तयानघ ।
 ततस्त्वं मे प्रयच्छाद्य स्वमांसं तुलया धृतम्

राजोवाच ।

महाननुग्रहो मेऽद्य यस्त्यमेवमिहात्य माम्
 बाढमेव करिष्यामीत्युक्त्याऽसौ राजसत्तमः
 उत्कृत्योत्कृत्य मांसानि तुलया समतोलयन् ।
 अन्तःपुरे ततस्तस्य स्त्रियो रत्नविभूषिताः २४
 हाहाभूता विनिष्काताः श्रुत्वा परमदुःखिताः
 तासां रुदितशब्देन मन्त्रिभृत्यजनस्य च ॥ २५
 चभूव सुमहात्मादो मेघगम्भीरानिःस्वनः ।
 निरुद्धं गगनं सर्वं शुभ्रं मेघैः समन्ततः ॥ २६

यभूतो मा भव ॥ ११ ॥ तृष्णा एतदुपिपरिहाता ॥ १२ ॥

यदि वैद्यादिषु पराक्रमे तनुके न त्वाकाशे आकाशचा-
 रिषु ॥ १५ ॥ पक्षहरेषु आसामपि शत्रुषु मा अशत्रु-
 मपि जीवनहणेन बाधमानस्य तव धर्मोऽपि नोऽप्यधर्मो
 भविष्यतीति भावः ॥ १६ ॥ एनं श्येनं तद्वाक्यं च
 सम्भाव्य श्रुत्वा तदर्थी कपोतार्थी ॥ १७ ॥

मही प्रचलिता चासीत्स्य सत्येन कर्मणा ।
 स राजा पार्श्वतश्चैव बाहुभ्यामूकतश्च यत् २७
 तानि मांसानि संचिछद्य तुलां पूरयतेऽश्विनः ।
 तथापि न समस्तेन कपोतेन बभूव ह ॥ २८
 अस्मिभूतो यदा राजा निर्मासो रुधिरस्त्रयः ।
 तुलां ततः समाकूढः स्वं मांसक्षयमुत्सृजन्
 ततः सेन्द्रांशयो लोकास्तं नरेन्द्रमुपस्थिताः ।
 भेर्यश्चाकाशगोस्तत्र वादिता देवदुन्दुभिः ३०
 अमुनेनायसिक्तश्च वृषदमौ नरेभ्यः ।
 दिव्यैश्च सुसुखैर्मर्दयैरभिवृष्टः पुनः पुनः ।
 देवगन्धर्वसंग्रातेरसरोभिश्च सर्वतः ।
 नृत्तक्षौणोपगीतश्च पितामह इव प्रभुः ॥ ३२
 हेमप्रासादसन्नाधं मणिकञ्चनतोरणम् ।

स वैदूर्यमणिस्तम्भं विमानं समधिष्ठितः ॥ ३३
 स राजर्षिर्गतः सर्वं कर्मणा तेन शाश्वतम् ।
 शरणागतेषु चैवं त्वं कुत सर्वं युधिष्ठिर ॥ ३४
 भक्तानामनुरक्तानामाश्रितानां च रक्षिता ।
 दयावान्सर्वभूतेषु परत्र सुखमेवते ॥ ३५
 साधुवृत्तो हि यो राजा समृत्तमनुतिष्ठति ।
 किं न प्राप्तं भवेत्तेन सत्त्वाजनेह कर्मणा ॥ ३६
 स राजार्पणैर्विशुद्धात्मा धीरः सत्यपराक्रमः ।
 काशीनामधिपः ख्यातस्त्रिषु लोकेषु कर्मणा
 योऽप्यन्यः कारयेद्देवं शरणागतरक्षणम् ।
 सोऽपि गच्छेत्तामेव गतिं भरतसत्तम ॥ ३८
 इदं वृत्तं हि राजर्षे वृषदर्मस्य कीर्तयन् ।
 पूनात्मा वै भयहोके ऋणुयाद्यश्च नित्यशः ३९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि द्येनकपोतसंवादे
 द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

युधिष्ठिर उवाच ।
 किं राज्ञः सर्वकृत्यानां गरीयः स्यात्पितामह
 कुर्वन् किं कर्म नृपतिरुभौ लोकी समग्रते १
 भीष्म उवाच ।
 एतद्वाङ्मयः कृत्यतममभिपिकस्य भारत ।
 ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यन्तं सुखमिच्छता ॥ २
 कर्तव्यं पार्थिवेन्द्रेण तथैव भरतर्षभ ।
 श्रोत्रियान् ब्राह्मणान् वृद्धान्नित्यमेवामिभूजयेत्
 पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।
 सांत्त्येन भोगदानेन नमस्कारैस्तथाऽर्चयेत् ४
 एतत्कृत्यतमं राज्ञो नित्यमेवोपलक्षयेत् ।

यथाऽऽत्मानं यथा पुत्रांस्तथैतान्प्रतिपालयेत्
 ये चाप्येषां पूज्यतमास्तान् दृढं प्रति पूजयेत्
 तेषु शास्त्रेषु तद्राष्ट्रं सर्वमेव विराजते ॥ ६
 ते पूज्यास्ते नमस्कार्या मान्यास्ते पितरो यथा
 तेष्वेव यात्रा लोकानां भूतानामिष यासवे ७
 अभिचारैरुपायैश्च दहेद्युरपि चेतसा ।
 निःशेषं कुपिताः कुर्युरुप्राः सत्यपराक्रमाः ८
 नान्तमेषां प्रपश्यामि न दिशश्चाप्यपाद्यताः ।
 कुपिताः समुद्रोक्षन्ते दावेद्यग्निशिखा इव ॥ ९
 विभ्यत्येषां साहसिका गुणास्तेषामतीत्य हि ।
 कृपा इव दृणच्छन्ना विशुद्धा घोरिवापरे १०

अश्विनैःशीघ्रम् ॥ २८ ॥ मांसस्य मामालयं शरीरम् ॥ २९ ॥
 वृत्तः नृत्येन तोषितः एवमुत्पीतः ॥ ३२ ॥ साधुवृत्तः सुशीलः
 सद्वृत्तं शिष्टाचारं स्वव्याजिनं गुणं निष्कपटेन ॥ ३६ ॥
 अस्या कथायां विधेयमाह—योऽपाति ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष-
 णीये द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

किं राज्ञ दम्प्यायम् तात्पर्यं स्पष्टम् ॥ १ ॥ अनु-

ष्ठानं आराधनम् ॥ २ ॥ एषा ब्राह्मणानां मध्ये ॥ ६ ॥
 वासवे पर्जन्ये ॥ ७ ॥ अभिचारैः श्वेनादिभिः उपायैः
 कौलिद्वाराप्रसिद्धैः चेतसा मङ्गलमात्रेण ॥ ८ ॥ अन्तं
 नाशकरं दिशश्चैषां न अपाहताः सर्वत्राडुष्टिना गतिरेतेषा-
 मित्यर्थः अग्निशिखा इव दहन्ताः ॥ ९ ॥ एषा एभ्यः साह-
 सिका अकार्यकारिणोऽपि विभ्यन्ति किमुत विवेकिनः छत्राः
 केचिज्जडमतादयः । अपरे वसिष्ठदयः ॥ १० ॥

प्रसह्यवारिणः केचित्कार्पासमृद्वो परे ।
 सन्ति चैषामनिशठास्तथैवान्ये तपस्विनः ॥ ११
 कृपिगोरक्षमप्येके भैक्ष्यमन्येऽप्यनुष्ठिताः ।
 चोराश्चान्येऽनुनाश्चान्ये तथान्ये नन्दनतकाः
 सर्वकर्मसहाश्चान्ये पार्थिवेष्वितरेषु च ।
 विविधाकारयुक्ताश्च ब्राह्मणा भरतपुत्रम् ॥ १३
 नानाकर्मसु रक्तानां बहुकर्मोपजीविनाम् ।
 धर्मज्ञानां सतां तेषां नित्यमेवानुकीर्तयेत् ॥ १४
 पितृणां देवतानां च मनुष्योरगरक्षसाम् ।
 पुत्राप्येते महामागा ब्राह्मणा वै जनाधिप ॥ १५
 नैते देवैर्न पितृभिर्न गन्धर्वैर्न राक्षसैः ।
 नासुरैर्न पिशाचैश्च शक्या जेतुं द्विजातयः ॥ १६
 अद्वैतं दैवतं कुपुंर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।
 यमिच्छेयुः स राजा स्याद्यो नेष्टः स परामधेव
 परिषादं च ये कुर्युर्ब्राह्मणानामचेतसः ।
 सत्त्वं प्रयमि ते राजन् विनश्येयुर्न संशयः ॥ १८
 निदामशंसाकुशलाः कौर्त्यकौर्तिपरायणाः ।

परिकुप्यति ते राजन् सततं द्विषतां द्विजाः
 ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।
 ब्राह्मणैर्यः पराकृष्टः पराभूयात्क्षणाद्विं सः ॥ २०
 शका यवनकांबोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः
 वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ।
 द्राघिडाश्च कलिङ्गाश्च पुलिंदाश्चाप्युत्तीनराः
 कोलिसर्पा महिषकालास्ताः क्षत्रियजातयः
 वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ।
 श्रेयान् पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतां वर
 यस्तु सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणं च न तत्समम्
 प्रलवध्या महान्द्रोष इत्याहुः परमर्षयः ॥ २४
 परिषादो द्विजातीनां न श्रौतव्यः कथंचन ।
 आसीताधोमुखस्तूर्णां समुत्पाय ब्रजेश्च वा
 न स जातोऽजनिष्यद्वा पृथिव्यामिह कश्चन
 यो ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीयितुमुरसहेत् ॥ २६
 दुर्ब्राह्मो मुष्टिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना दाशी
 दुर्धरा पृथिवी राजन् दुर्जया ब्राह्मणा भुवि

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ब्राह्मणप्रशंसा नाम
 त्रयाविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणानेव सततं शृशं सम्परिपूजयेत् ।
 एते हि सांमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ १
 एते भीमरत्नहारी न्यैश्वर्य किमिच्छन्ति ।
 सदा पूज्या नमस्कारै रक्ष्याश्च पितृवत्पूजैः ॥ २
 तनां राष्ट्रस्य शान्तिर्हि भूतानामिव पासयात्

जायतां ब्रह्मवर्चस्वी राष्ट्रे वै ब्राह्मणः शुचिः ॥
 महारथश्च राजन्य पट्टयः शत्रुतापनः ।
 ब्राह्मणं जातिसम्पन्नं धर्मशं सेवितव्यतम् ॥ ४
 पासयेत् गृहे राजञ्च तस्मात्परमस्ति वै ।
 ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्तं प्रतिगृह्णन्ति देवताः ॥ ५

श्राव्यवारिणः कुर्वन् प्रवृत्तयः । गृहो गौमादयः ये पाद-
 कोऽपि दिगभयान्नादयोगेनापि वधुस्त्वियथादत्ते गताः ।
 अतिशया शरणादयः । आचार्यं जयितुं योगे लोभुष्या
 दर्शयन्तः ॥ ११ ॥ वृषिं वृषिणः उदात्तहृत्पादयः ।
 गोक्षमम् । गुणैश्च उपमन्युप्रवृत्तयः । भैक्ष्यं दत्तविदादयः ।
 भोगः कालीविधिभक्तिदादयः धृताः कन्दर्पिना नारा-
 दयः सप्तर्षिदाः नारादयः ॥ १२ ॥ सर्वस्मिन्नाः गमु-
 र्येष्वनारादयः समयाः ॥ १३ ॥ ज्ञानेति । इत्यप्रश-
 द्यन्तं मोक्षार्थं ॥ निषिद्धेनानि धर्मिणा वांमनाः ।

यन्तुन्यु धर्मसात्तेषां तान् नित्यमेवानुधीतयेत् ॥ १४ ॥
 एते पूज्या इति शेषः यतो महामागाः ॥ १५ ॥ परामणाः
 देशः ॥ १६ ॥ अस्मिन्नात् अनुपपन्नः ॥ १७ ॥ इति
 धर्मदाभागे अनुशासनपर्वणि त्रैविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

ब्राह्मणानित्याद्यध्यायत्रयेण दानधर्मं भाष-
 यानुप्यते । सोमो राजा येषां ते सोमराजानः ॥ १॥
 विविधज्जीति प्रशस्तैर्दत्तयति शोभते तन्निमित्तम् ॥ २

पितरः सर्वभूतानां नैवेद्यो विद्यते परम् ।
 आदित्यश्चन्द्रमा वायुरापो भूरम्बरं दिशः ॥ ६
 सर्वे ब्राह्मणमाविश्य सदाऽध्वमुपभुञ्जते ।
 न तस्याश्रन्ति पितरो यस्य विप्रा न भुञ्जते
 देवाश्चाप्यस्य नाश्रन्ति पापस्य ब्राह्मणद्विपः ।
 ब्राह्मणेषु ॥ तुष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ॥ ८
 तथैव देवता राजघ्रात्र कार्या विचारणा ।
 तथैव तेऽपि प्रीयन्ते येषां भवति तद्भविः ॥ ९
 न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति च परां गतिम्
 येन येनैव हाविषा ब्राह्मणांस्तथैव स्मरः ॥ १०
 तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा ।
 ब्राह्मणादेव तद्भवं प्रभवन्ति यतः प्रजाः ॥ ११
 यतश्चार्थं प्रभवति प्रेत्य यत्र च गच्छति ।
 वैद्विप मार्गं स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ॥ १२
 अगतानागते चोभे ब्राह्मणो द्विपदां यरः ।
 ब्राह्मणो भरतश्चेष्ट स्वधर्मं चैव वेद यः ॥ १३
 ये चैनमनुवर्तन्ते ते न यान्ति पराभवम् ।
 न ते प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति न पराभवम्
 यद्ब्राह्मणमुखात्प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै घचः ।
 भूनात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति पराभवम्
 क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
 ब्राह्मणेष्वेव शान्त्यन्ति तेजांसि च बलानि च
 भृगवस्तालजंघाश्च नीपानाङ्गिरसोऽजयन् ।
 भरद्वाजो वैहतव्यानीलाश्च भरतर्षभ ॥ १७
 चित्राक्षुर्धात्र्याप्यजयसेते कृष्णाजिनध्वजाः ।
 प्रक्षिप्याथ च कुंभान्वे पारगामिनमारभेद
 यत्किञ्चिदकथ्यते लोके श्रूयते पठ्यतेऽपि वा
 सर्वे तद्ब्राह्मणेष्वेव गृह्येऽग्निरिव दारुणु ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
 चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 संवादं वासुदेवस्य पृथ्वाश्च भरतर्षभ ॥ २०
 वासुदेव उवाच ।
 मातरं सर्वभूतानां पृच्छे त्वां संशयं शुभे ।
 केनस्वित्कर्मणा पापं व्यपोहति नरो गृही
 पृथिव्युवाच ।
 ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ।
 ब्राह्मणान्सेवमानस्य रजः सर्वं प्रणश्यति ।
 अतो भूतिरतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते २२
 महारथश्च राजस्य पृष्टयः शत्रुनापनः ।
 इति मां नारदः प्राह सततं सर्वभूतये ॥ २३
 ब्राह्मणं जातिसम्पन्नं धर्मज्ञं संशितं शुचिम् ।
 अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव येऽपरे ॥ २४
 ब्राह्मणा भवं प्रशंसन्ति स मनुष्यः प्रवर्धते ।
 अथ यो ब्राह्मणान्कुष्टः पराभवति सोऽचिरात्
 यथा महार्णवे क्षिता सीता नेष्टुर्धिनश्यति ।
 तथा दुश्चारितं सर्वं पराभावाय कल्पते ॥ २६
 पश्य चन्द्रे कृतं लक्ष्म समुद्रो लवणोदकः ।
 तथा भगसहस्रेण महेन्द्रः परिविहितः ॥ २७
 तेपामेव प्रमायेन सहस्रनयनो हसी ।
 शतक्रतुः समभवत्पश्य माधव पादशम् २८
 इच्छन् कीर्तिं च भूतिं च लोकांश्च मधुसूदन ।
 ब्राह्मणानुमते तिष्ठेत्पुरुषः शुचिरात्मयान् २९
 भीष्म उवाच ।

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा मेदिन्या मधुसूदनः ।
 साधु साधिवति कौरव्य मेदिनीं प्रत्यपूजयत् ॥
 एतां श्रुत्वोपमां पार्थ प्रवतो ब्राह्मणर्षभान् ।
 सततं पूजयेथास्त्वं ततः श्रेयोऽभिपत्त्यसे ३१

दानधर्मपर्वणि पृथ्वीवासुदेवसंवादे

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

तेऽपि दातारोऽपि तत् प्रदेयं इव्यम् ॥ ९ ॥ तत् यज्ञा-
 दिहं भूममुत्तमम् ।

‘शर्मा प्राज्ञादुतिः सम्मगादित्यमुपतिष्ठते ॥

आदिव्याजायते गृह्येष्टेऽर्चं ततः प्रजाः ॥

इति सृष्टेः ॥ ११ ॥ भूतात्मानः भूतः प्राप्ते वशीकृत
 आत्मा चित्तं यैस्ते ॥ १५ ॥ प्रक्षिप्येति । कुं पृथिवीं
 मादृणाय प्रक्षिप्य दत्ता पारगामिनं परलो हृष्टिं कर्म आरभेद-
 चोत् भान् दीप्तिं कुर्वन्मयलोके इति शेषः ॥ १८ ॥ यत्किञ्चि-
 दतीतानागतं व्यवहितं स्थूलसूक्ष्मं मादृणे हार्दकागात्य-

मयाविदि काष्ठाभिवदयाननैर्मयनादभिव्यज्यत इत्यर्थः १९
 रजः प्यानेऽन्तरायमूतो विभेपः भूतिरर्थयं बुद्धिरात्मज्ञानं
 सार्धश्लोकः ॥ २२ ॥ अपरे मादृगं सर्वभूतये इच्छेदित्या-
 दुरिति विपरिणामेनानुपमः ॥ २४ ॥ भुष्टः कोषाति कर्म-
 रिक्तः ॥ २५ ॥ सीता नेष्टुर्ललाटतिलकः पांशुपिण्डः
 लोष्टो लेष्टुरिति कोषकार अन्तस्थादिभिर्न सन्दं पठन्ति
 दुश्चारितं ब्राह्मणद्रोहः ॥ २६ ॥ विषयमाह—ब्राह्मणेत्य-
 धेन ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि मे-
 कर्षीये भारतभाष्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

। भीष्म उवाच ।

जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।
 नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रसूताप्रभुक् ॥ १
 सर्वार्थाः सहृदस्तात ब्राह्मणाः सुमनोगुह्याः ।
 गीर्भिमर्गलपुक्ताभिरनुभ्यायन्ति पूजिताः ॥ २
 सर्वार्थो द्विपतस्तात ब्राह्मणा जातमन्यवः ।
 गीर्भिर्दोरुणपुक्ताभिरभिध्यासुरपूजिताः ॥ ३
 अत्र गायः पुरागीताः कीर्तयन्ति पुराविदः
 सुहृद्वा द्विजातीन् धाता हि यथापूर्वं समादधत्
 न चान्यदिह कर्तव्यं विञ्जिद्वर्धं यथाविधि ।
 शुभो गोपायते ब्रह्मा श्रेयो वस्तेन शोभनम् ५
 स्वमेव कुर्वतां कर्म धीर्वा ब्राह्मी भविष्यति ।
 प्रमाणं सर्वभूतानां प्रमहाश्च भविष्यथ ॥ ६
 न शौद्रं कर्म कर्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
 शौद्रं हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपकृष्यते ॥ ७
 शीघ्रं बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी ।
 सांख्ये चैव माहात्म्यं विपुलं प्रतिपत्स्यते ८

हृत्वा चाहवनीयस्यं

महामाग्ये प्रतिष्ठिताः ।

अप्रभोज्याः प्रसूतीनां

धिया ब्राह्मणानुकल्पिताः ॥ ९

भक्ष्या परया युक्ता ह्यनभिद्रोहलब्धया ।
 दमस्वाध्यायनिरताः सर्वान्कामानथाप्यथ १०
 यच्चैव मानुषे लोके यच्च देवेषु किञ्चन ।
 सर्वं तु तपसा साध्यं ज्ञानेन नियमेन च ॥ ११
 इत्येवं ब्रह्मगीतास्ते समाख्याता मयाऽनघ ।
 विप्राणामनुकल्पार्थं तेन प्रोक्तं हि धीमता १२

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ब्राह्मणप्रशंसायां

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३५

जन्मनेति । जन्मनैव संसाराद्यभावेऽपि ब्राह्मणो नमस्य
 एव । प्रत्यं प्रथमं पदमसं तत्त्वमेव भोक्तुमर्हः प्रत्यय-
 मुक् ॥ १ ॥ तर्हि अर्थाः धर्मादयो येभ्यस्तैः सुमनसा देवानां
 सुहृदभिरभूताः सुमनोगुह्याः ॥ २ ॥ नोऽस्माकं द्विपतः
 सन्नुत्तरपूजिता ब्राह्मणा दारुणयुक्ताभिः तव शत्रवो
 नदयन्तिवायादिभिर्गार्भिः अभिष्यायुः अभिष्यायन्तु अभि-
 शन्तुषिष्ठि स्पर्शः पाठः ॥ ३ ॥ गमादधत् समाधिं
 नियमं हतवान् ॥ ४ ॥ प्रज्ञा ब्राह्मणः वः शोभनं श्रेय-
 ॥ ५ ॥ स्वं कर्म ब्राह्मणोत्पन्नं प्रमदाः दमनहमा

भूयस्तेषां बलं मन्ये यथा राज्ञस्तपस्विनः ।
 दुरासदाश्च चण्डाश्च रभसाः क्षिप्रकारिणः १३
 सन्नेयेषां सिंहसत्त्वाश्च व्याघ्रसत्त्वास्तथापरे ।
 वराहमृगसत्त्वाश्च जलसत्त्वास्तथापरे ॥ १४
 सर्पस्पर्शसमाः केचिन्नयान्ये मकरस्पृशः ।
 विभाष्यचातिनः केचित्तथा चक्षुर्हणो परे १५
 सन्नि चाशीविषममाः सन्ति मन्दास्तथापरे
 विविधानीह वृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर १६

मेकला द्राविडा लाटाः

पौंड्राः कान्वशिरास्तथा ।

शौडिका दरदा दार्वा-

औराः शबरवर्चराः ॥ १७

किराता ययनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः
 वृषलत्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानामभर्षणात् ॥ १८
 ब्राह्मणानां परिभवादसुराः सलिलेशयाः ।
 ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गनिवातिनः

अशक्यं स्पृष्टुमाकाश-

मचाल्यो हिमवान्गिरिः

अधार्या सेतुना गङ्गा

दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥ २०

न ब्राह्मणधिरोधेन शक्या शास्तुं बहुन्धरा ।
 ब्राह्मणा हि महात्मानो देवानामपि देवताः २१
 तान्पूजयस्व सततं दाभेन परिचर्यथा ।
 यदीच्छसि मह्यं भोक्तुमिमां सागरमेखलाम् ॥
 प्रतिग्रहेण तेजो हि विप्राणां शाम्यतेऽनघ ।
 प्रतिग्रहं ये नेच्छेयुस्तेभ्यो रक्ष्यं त्वया नृप २३

रज्ज्व इव ॥ ६ ॥ शौद्रं कर्म सेवा कर्तव्यं कारयितव्यं
 कुर्वतः कारयतः ॥ ७ ॥ श्रीवेत्यादेः प्रियमित्यर्थः ॥ ८ ॥
 आहवनीयस्यं देवताणाम् प्रसूतीनां शिष्योऽप्यमे भोज्यं
 येषां ते ब्राह्मणा धिया विषयाऽनुकल्पिताः पात्रीभूताः ॥ ९ ॥
 भूय इति । चण्डलादिदोषवन्तोऽपि पूज्या एवेत्यर्थः
 ॥ १३ ॥ अमर्षणात् ब्राह्मणकोपात्तद्वानात् ॥ १८ ॥
 तेभ्यो रक्ष्यं स्वकृलमिति शेषः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहामारते
 अनुशासनपर्वणि तैलकृष्ण्ये भारतभारतीये पञ्चविंशोऽ-
 ध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शक्रशम्बरसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १
शक्रो ह्यज्ञातरूपेण जटी भूत्वा रजोगुणः ।
विरूपं रथमास्थाय प्रश्नं प्रपच्छ शम्बरम् ॥ २
शक्र उवाच ।

केन शम्बर वृत्तेन स्वजात्यानधितिष्ठसि ।
श्रेष्ठं त्वां केन मन्यन्ते तद्वै प्रबुहि तत्त्वतः ॥ ३
शम्बर उवाच ।

नास्त्वामि यदा विप्रान्ब्राह्मणे च मे मतम् ।
शास्त्राणि धत्तो विप्रान्संमन्यामि यथासुखम्
श्रुत्वा च नावजानामि
नापराध्यामि कहिञ्चित् ।

अभ्यर्चयाम्यनुपूजयामि
पादौ गृह्णामे धीमताम् ॥ ५
ते विधग्धाः प्रभापन्ते संपूज्यन्ते च मां सदा
प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽस्मि सदा सुतेषु जागृमि ॥ ६
ते मां शास्त्रपथे युक्तं
ब्रह्मण्यमनस्यकम् ।

समासिञ्चन्ति शास्त्रारः
क्षौद्रं मथियथ मक्षिकाः ॥ ७
यद्य भापन्ति सन्तुष्टास्तथ गृह्णामि मेधया ।
समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममञ्जितयम् ८
सोऽहं वागप्रवृष्टानां रसानामवल्लेहकः ।

इति धीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ब्राह्मणप्रशंसायामिन्द्रशंखसंवादे
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३६

अत्रापीत्यध्यायस्य तात्पर्यं असुराणामपि धी-
र्माद्विजयादलभ्येति ॥ १ ॥ मां मायि मधु अमृतमुत्थां
विद्यां समासिञ्चन्ति क्षौद्रं मधुगटलं मक्षिका मथिवेत्याह्वया
योज्यम् ॥ ७ ॥ समार्धं ब्राह्मणेषु विष्टाम् ॥ ८ ॥ वागमे
जिह्वामि शृष्टं विरामृतं येषां ब्राह्मणानां ग्यानामुक्तिमुधानाम्

स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ९
एतत्पृथिव्याममृतमेतच्च भुङ्क्ते नुत्तमम् ।
यद्ब्राह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वा प्रवर्तते १०
एतत्कारणमाज्ञाय दृष्ट्वा देवासुरं पुरा ।
युक्तं पिता मे हृष्टात्मा विस्मितः समपद्यत ११
दृष्ट्वा च ब्राह्मणानां तु महिमानं महात्मनाम् ।
पर्यपृच्छत्कथममी सिद्धा इति निशाकरम् १२
सोम उवाच ।

ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिध्यन्ते वाग्बलाः सदा
भुजवीर्याश्च राजानो वागव्याश्च द्विजातयः १३
प्रणवं चाप्यधीर्यात ब्राह्मीर्दुर्वसतीर्यसन् ।
निर्मन्युरपि निर्घाणो यदि स्यात्समदर्शनः १४
अपि च ज्ञानसम्पन्नः सर्वान्वेदान् पितुर्गृहे ।
नृपायमान इवाधीयाद्वाभ्य इत्येव तं विदुः ॥
भूमिरेती निगिरति सर्पां विलश्यानिच ।
राजानं चाप्ययोजारं ब्राह्मणं चाप्रयातिनम् ॥
अभिमानः श्रियं हस्ति पुरुषस्याहपमेधसः ।
गर्भेण दुष्यते कन्या गृहवासेन च द्विजः ॥ १७
इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमादद्भुतदर्शनात् ।
ब्राह्मणान्पूजयामास तथैवाहं महाव्रतान् ॥ १८
भीष्म उवाच ।

श्रुत्वैतद्वचनं शक्रो दानधेन्द्रमुवाच्युतम् ।
द्विजान्संपूजयामास महेश्वरश्चमवाप च १९

॥ ९ ॥ ब्राह्मीर्वेदार्थाः दुर्वसतीः गुरुलबाह्वेऽज्ञात् । अपि
अपि वा सति वैराग्ये यतिः स्यात् वैष्टिकब्रह्मचर्यात् पारमि-
ज्यमेव कुर्व्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ पितुर्गृहे वेदाध्ययनं निन्दति
—अपीति ॥ १५ ॥ अप्रवासेन वेदार्थं प्रामात्ये वास-
मकुर्वानम् ॥ १६ ॥ इति धीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
नैऋत्यध्याये भातभादपदे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वश्च भवेत्पात्रमथवापि चिरोपितः ।

दूराद्भ्यागतं चापि किं पात्रं स्यात्पितामहः ।
भीष्म उवाच ।

क्रिया भवति केषांचिदुपांशु दत्तमुत्तमम् ।

यो यो याचेत यत्किञ्चित्सर्वं दद्याम इत्यपि ।
मपीडयन् भृत्यवर्गमित्येवमनुशुभम् ।

पीडयन् भृत्यवर्गं हि आत्मानमपकर्षति ॥ ३

अपूर्वं भाषयेत्पात्रं यथापि स्याच्चिरोपितम् ।

दूराद्भ्यागतं चापि तत्पात्रं च विदुर्बुधाः ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

अपीडया च भूतानां धर्मस्याहिसया तथा ।

पात्रं विद्यात्तु तत्त्वेन यस्मै दत्तं न सन्तपेत् ॥ ५

भीष्म उवाच ।

ऋषिर्गुरोहिताचार्याः शिष्यसंबन्धिषांधवाः ।

सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च धृतघन्तोऽनसूयकाः ॥ ६

अतोऽन्यथा वर्तमानाः सर्वे नार्हति सत्क्रियाम् ।

तस्माद्विषयं परीक्षेत पुरुषान्प्रणिधाय वै ॥ ७

अक्रोधः सत्यवचनमहिसा दम आर्जवम् ।

अद्रोहोऽनभिमानश्च नृहीस्ति तिक्षा दमः शमः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पात्रपरीक्षायां

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते न चाकार्याणि भारत

स्वभावतो निविष्टानि तत्पात्रं मानमर्हति ॥ ९

तथा चिरोपितं चापि संप्रत्यागतमेव च ।

अपूर्वं चैव पूर्वं च तत्पात्रं मानमर्हति ॥ १०

अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चाभिलक्षनम्

अव्यवस्था च सर्वत्र एनन्ताशनमात्मनः ॥ ११

भवेत्पण्डितमानी यो ब्राह्मणो वेदनिन्दकः

आन्वीक्षिको तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम्

हेतुबादान्मृग्यन्तस्तु विजेताऽहेतुवादिकः ।

आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्राह्मणानां सदैव हि

सर्वाभिशाङ्गी मूढश्च बालः कटुकघागपि ।

बोद्धव्यस्तादृशस्तात नरं भ्रानं हि तं विदुः

यथा भ्वा भापितुं चैव हन्तुं चैवावसज्जते ।

एवं संभाषणार्थाय सर्वशास्त्रवधाय च ॥ १५

लोकयात्रा च द्रष्टव्या धर्मश्चात्महितानि च

एवं नरो वर्तमानः शाश्वतीर्वर्धते समाः ॥ १६

ऋणमुन्मुच्य देवानामृषीणां च तथैव च ।

पितृणामप्य विप्राणामतिथीनां च पञ्चमम् ॥ १७

पर्यायेण विशुद्धेन सुविनीतेन कर्मणा ।

एवं गृहस्थः कर्माणि कुर्वन्धर्मांश्च ह्रियते ॥ १८

३८

युधिष्ठिर उवाच ।

स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि

श्रोतुं भरतसत्तम ।

स्त्रियो हि मूलं दोषाणां

लघुचिता हि ताः स्मृताः ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

नारदस्य च संवादं पुंशश्च पञ्चचूडया ॥ २

लोकाननुचरन् सघान् देवर्षिनारदः पुरा ।

द्वर्षाप्सरसं ब्राह्मीं पञ्चचूडामनिन्दिताम् ३

तां दृष्ट्वा चाकसर्षाणीं पञ्चछाप्सरसं मुनिः ।

संशयो हृदि कश्चिन्मे हृदि तस्मै सुमध्यमे ॥४॥

भीष्म उवाच ।

एवमुक्ताऽथ सा विप्रं प्रत्युवाचाथ नारदम्

विषये सति वक्ष्यामि समर्थं मन्यसे च माम् ५

नारद उवाच ।

न त्वामविषये भद्रे नियोक्ष्यामि कथंचन ।

स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि त्वत्तः श्रोतुं धरातले

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा पञ्चस्तस्य देवर्षेरप्सरोत्तमा ।

प्रत्युवाच न वक्ष्यामि स्त्रीं सती निदितुं स्त्रियः

विदितास्ते स्त्रियो याश्च यादृशाश्च स्वभावतः

न मामर्हसि देवर्षे नियोक्तुं कार्यं ईदृशे ॥ ८

तामुवाच स देवर्षिः सत्यं वद सुमध्यमे ।

सृपावादे भवेद्दोषः सत्ये दोषो न विद्यते ।

इत्युक्ता सा कृतमतिरभयशारहासिनी ।

स्त्रीदोषाच्छाश्वतान् सत्यान्मापितुं संप्रचक्रमे

पञ्चचूडोवाच ।

कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योयितः ।

मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ११

३८

पूर्वं मेघवाहनपर्वणि वेपे कस्तूरं तदेवं धर्मबलादेव
भवतीति यशादिधर्मो वक्तव्यः स च कामकारविहितदार-
परिग्रहाधीन इत्यष्टावकदिक्कथंवेद प्रदर्शितः तथापि अलि-
गारमा धनं जाया धूर्त्वं यस्य यतुःयम् । तस्याभिर्ज्ञेयं स्वगाय
नरकायंतरस्य चेति स्मृत्येतादृशभूतात्मगुद्विः कालिकुञ्जद्वय
तीर्थमाद्वेगमाहात्म्याभ्यां लब्धः । अथ स्त्रीषु दिद्व्यशुद्वि
महता प्रबन्धेन प्रस्तुते तत्र तावदसिध्यापि स्त्रीदोषानेव
दशयति—स्त्रीणामित्यादिना । लघुचिताः बायवत्

न स्त्रीभ्यः किञ्चिदन्यद्वै पार्थयस्तरमस्ति वै

स्त्रियो हि मूलं दोषाणां तथा त्वमपि वेत्य ह

समाज्ञातानुद्धिमतः प्रतिरूपान्वदो स्थितान् ।

पतीनन्तरमासाद्य नाहं नार्यः प्रतीक्षितुम् १३

असद्गर्भस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो ।

पार्थयसो नरान् यद्वै लज्जां त्यक्त्वा भजामहे

स्त्रियं हि यः प्रार्थयते सन्निकर्षं च गच्छति ।

ईषञ्च कुर्वते सेवां तमेवेच्छन्ति योषिता ॥ १५

अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ॥

मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु १६

नासां कश्चिद्व्यग्न्योऽस्ति नासां वयसि निश्चयः

विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येष भुजते ॥ १७

न भयात्पुन्यनुकोशाच्चाप्यहेतोः कथंचन ।

न ज्ञातिकुलसम्बन्धास्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु

यीवने यतमानानां मृष्टाभरणवाससाम् ।

नारीणां स्वरवृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः १९

याश्च शश्वद्भुजता रक्षन्ते दयिताः स्त्रियः ।

अपि ताः संप्रसज्यन्ते कुत्सान्धजडयामनैः २०

पङ्गुवेष्य च देवर्षे

येचाम्ये कुत्सिता नराः ।

स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मि

न्नास्ति कश्चिन्महासुने

यदि पुंसां गतिर्ब्रह्मन् कथंचिन्नोपपद्यते ।

अप्यन्योन्यं प्रवर्तन्ते नहि तिष्ठन्ति भर्तृषु २२

भलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च ।

वधबन्धमयाचापि स्वयं गुप्ता भयान्ति ताः २३

खलस्वभावा दुःखेव्या दुर्माणा भाषतस्तथा ।

प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा स्त्रियः २४

नास्तिस्तृप्यति काष्ठानां नापानानां महोदधिः

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां धामलोचनाः

चलचित्ताः ॥ १ ॥ ब्राह्मीं वदन्नेकस्याम् ॥ ३ ॥ विषये

वर्तुं योयले ॥ ५ ॥ हनमतिः पश्यामीति कृतानिधयाऽ-

भवत् ॥ १० ॥ गतिः प्राप्तिः अन्योन्यं कृत्रिमलिङ्गधारिण्यो

भूया मेघवायं प्रवर्तन्ते । एतच्च लोकप्रसिद्धं भर्तृषु दृष्टेषु

इति शेषः । नहि तिष्ठन्ति धैर्यं इति मेरः ॥ २२ ॥ खल-

स्वभावाः सात्विकाणां हृदयान्वेता इति धर्मोपा वृद्धि-

शेषाः प्रवर्तन् नवं नवं मांसमिच्छन्ति दालने न रमन्त एवं

स्थियः सुखमित्यर्थः ॥ २४ ॥ काष्ठानां कष्टैः ॥ २५ ॥

इदमन्यश्च देवर्षे रहस्यं सर्वयोपिताम् ।
 दृष्ट्वै पुरुषं हृद्यं योनिः प्रक्लिष्यते स्त्रियाः ॥ २६ ॥
 कामानामपि दातारं कर्तारं मनसां प्रियम् ।
 रक्षितारं न मृष्यन्ति स्वभर्तारमलं स्त्रियः २७ ॥
 न कामभोगान्विपुलात्तालंकाराच्च संभ्रयान्
 तथैव बहु मन्यन्ते यथा रत्यामनुग्रहम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चन्डानारदसंवादे
 अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

युधिष्ठिर उवाच ।

इमे वै मानया लोके स्त्रीषु सज्जन्यभीक्ष्णशः
 मोहेन परमाविष्टा देवस्तुष्टेन पार्थिव ॥ १ ॥
 स्त्रियश्च पुरुषेष्वेव प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ।
 अत्र मे संशयस्तीव्रो हृदि संपरिवर्तते ॥ २ ॥
 कथमासां नराः सङ्गं कुर्वन्ते कुतश्चन्दन ।
 स्त्रियो वा केषु रज्यन्ते विरज्यन्ते च ताः पुनः
 इति ताः पुरुषव्याघ्र कथं शक्यास्तु रक्षितुम्
 प्रमदाः पुरुषेणेह तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥
 एता हि रममाणस्तु पञ्चयन्तीह मानवान् ।
 न चासां मुच्यते कश्चित्पुरुषो हस्तमागतः ॥ ५ ॥
 गावो नवशृणानीय गृह्णन्त्येता नवं नवम् ।
 शंखरस्य च या माया माया या नमुखेरपि ६ ॥
 बलेः कुम्भीनसेद्यैव सर्वास्ता योपितो विदुः
 हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्ति च ॥ ७ ॥

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि स्त्रीस्वभावकथने
 एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अन्तर्कादिवस्त्रेणाराद्या इत्यर्थः ॥ २९ ॥ यत इति ।
 वनहोष्यवत्स्वभावविका एते स्त्रीणां दोषा इत्यर्थः । ययोक्तं
 नीतो—

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभना ।

अशीर्षं निर्देयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ इति ।

कामचाटुणः स्मृत इति च ॥ ३० ॥

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये मार-
 तभावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वडवामुखम् ।
 क्षुरधारा विषं सर्पां वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥
 यतश्च भूतानि महान्ति पञ्च
 यतश्च लोका विहिता विधात्रा ।
 यतः पुमांसः प्रमदाश्च निर्मिता-
 स्तदेव दोषाः प्रमदास्तु नारद ॥ ३० ॥

अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्यते कालयोगतः ।
 उशना वेदं यच्छास्त्रं यच्च वेदं गृहस्पतिः ॥ ८ ॥
 स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येत तास्तु रक्ष्याः कथं नरैः
 अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापि तथानृतम्
 इति यास्ताः कथं वीर संरक्ष्याः पुरुषैरिह ।
 स्त्रीणां बुद्ध्यर्थनिष्कर्षार्थशास्त्राणि शत्रुहन्
 गृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्ये सद्भिः कृतानि वै ।
 संपूज्यमानाः पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो नृप ॥ ११ ॥
 अपास्ताश्च तथा राजन् विकुर्वन्ति मनः स्त्रियः
 इमाः प्रजा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम्
 सत्कृतासत्कृताश्चापि विकुर्वन्ति मनः सदा ।
 कस्ताः शक्तो रक्षितुं स्यादिति मे संशयो महान्
 तथा शूहि महाभाग कुरूणां वंशवर्धन ।
 यदि शक्या कुरुश्रेष्ठ रक्षा तासां कदाचन ।
 कर्तुं वा कृतपूर्वं वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १४ ॥

३९

इम इति । एवं स्वभावदृष्टा अपि प्रियः परेभ्यो
 दुःखेभ्य इत्यास्थायिकात्त्यर्थम् ॥ १ ॥ स्त्रीणामिति ।
 स्त्रीबुद्धिमनुसन्धेव गृह्यत्यादिभिर्वचनाशान्ते प्रवर्तितमित्य-
 त्याकिः ॥ १० ॥ एतः पूर्वैना भिक्षुता वा तुष्यवदिकारं
 जनयन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ एतेदेवाह—इमा इति । इमाः
 स्त्रीभ्याः धार्मिक्य इति धृतिमत्रं सावित्र्यादिषु दृष्टम्
 ॥ १२ ॥ अनुभवन्तु न तथेत्याह—सत्कृतेति ॥ १३ ॥
 इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-
 दीपे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

भीष्म उवाच ।

एषमेव महाबाहो नात्र मिथ्याऽस्ति किञ्चन
 यथा ब्रवीषि कौरव्य नारीं प्रति जनाधिप १
 अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
 यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन महात्मना ॥ २
 प्रमदाश्च यथा खृष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ ।
 यदर्थं तच्च ते तात प्रवक्ष्यामि नराधिप ॥ ३
 न हि स्त्रीभ्यः परं पुत्र पापीयः किञ्चिदस्ति वै
 अभिर्हि प्रमदा दीप्तो मायाश्च मयजा विमोक्ष
 क्षुरधारा विषं सर्वो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ।
 प्रजा इमा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम्
 स्वयं गच्छन्ति देवत्वं ततो देवानियाज्यम् ।
 अवाभ्यगच्छन् देवास्ते पितामहमरिन्दम् ६
 निवेद्य मानसं चापि तूष्णीमासन्नधोमुखाः ।
 तेषामन्तर्गतं ज्ञात्वा देवानां स पितामहः ७
 मानवानां प्रमोहार्थं कृत्वा नार्योऽसृजत्प्रभुः
 पूर्वसर्गो तु कौन्तेय साध्वो नार्य इहाभवन्
 आसाध्यस्तु सगुत्पजाः
 कृत्वाः सर्गात्प्रजापतेः ।
 ताभ्यः कामान्यथाकामं
 प्रादाद्धि स पितामहः ॥ ९
 साः कामलुब्धाः प्रमदाः प्रधाधन्ते नरान्सदा
 क्रोधं कामस्य देवेशः सहायं चासृजत्प्रभुः ॥
 असज्जन्त प्रजाः सर्वैः कामक्रोधवशं गताः ।
 न च स्त्रीणां क्रियाः काश्चिदिति धर्मोऽव्यवस्थितः
 निरिन्द्रिया ह्यशस्त्राश्च स्त्रियोऽनुनामेति श्रुतिः
 शक्यासनमलंकारमन्नपानमनार्थताम् ॥ १२
 दुर्जगमायं रार्ति धिय द्दी स्त्रीभ्यः प्रजापतिः
 न तासां रक्षणं शक्यं कर्तुं पुंसां कथं वन १३
 अपि विश्वकृता तान कुनस्तु पुरुषैरिह ।
 वाचा च वधबंधैर्वा क्लेशैर्वा विविधैस्तथा १४
 न शक्या रक्षितुं नार्यस्ता हि नित्यमसंयताः
 इदं तु पुरुषव्याघ्र पुरस्ताच्छ्रुतवानहम् ॥ १५
 यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन गुरुस्त्रियाः ।
 ऋषिरासीन्महाभागे देवशर्मति विश्रुतः १६
 तस्य भार्या कचिर्नाम रूपेणाऽसदृशी भुवि ।

तस्या रूपेण सम्मत्ता देवगन्धर्वदानवाः ॥ १७
 विशेषेण तु राजेन्द्र वृत्रहा पाकशासनः ।
 नाटीणां चरितश्च देवशर्मा महागुनेः ॥ १८
 यथाशक्ति यथोत्साहं भार्यां तामभ्यरक्षत ।
 पुरन्दरं च जानीते परस्त्रीकामचारेणम् ॥ १९
 तस्माद्भलेन भार्याया रक्षणं स चकार ह ।
 स कंठाचेदपिस्नात यत्नं कर्तुमनास्नदा २०
 भार्यासंरक्षणं कार्यं कथं स्यादित्यविमत्यत् ।
 रक्षाविधानं मनसा स सञ्चिन्त्य महातपाः
 आहूय दयितं शिष्यं विपुलं प्राह भार्ययम् ।
 देवशर्मोवाच ।
 यहकारो गमिष्यामि हर्षं चेमां सुरेश्वराश्च
 यतः प्रार्थयते नित्यं तां रक्षस्व यथाबलम् ।
 अप्रमत्तेन ते भाव्यं सदा प्रति पुरन्दरम् ॥ २३
 स हि रूपाणि कुर्वते विविधानि भृगूत्तम ।

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो विपुलस्तेन तपस्वी नियतोद्भियः
 सदैवोपेतया राज्ञश्चक्रे सदाशुनिः ।
 धर्मशः सत्यवादी च तपोति प्रत्यभाषत ॥ २५
 पुनश्चेदं महाराज पप्रच्छ प्रसितं गुरुम् ।

विपुल उवाच ।

कानि रूपाणि शकस्य भवन्त्यागच्छतो मुने
 वपुस्तेजश्च कीदृशे तन्मे दद्याव्यातुमर्हसि ।

भीष्म उवाच ।

ततः स भगवांस्तस्मै विपुलाय महात्मने
 आचक्षते यथातत्त्वं मायां शकस्य भारत ।

देवशर्मोवाच ।

बहुमायः स विप्रर्षे भगवान्पाकशासनः ॥
 तान्नाम्निकुरुने मावाभ्वहनय गुरुर्मुहुः ।
 किराटी वज्रधृग्वन्वी मुकुटी वस्त्रकुण्डलः २९
 मयत्यथ मुहूर्तेन चण्डालसमदर्शनः ।
 शिखी जटी चीरवासाः पुनर्मयति पुत्रक ३०
 बृहच्छरीरश्च पुनश्चीरवासाः पुनः कृशाः ।
 गौरं इयामं च कूर्पणं च वर्णं विकुरुते पुनः ३१
 विरूपो रूपवांश्चैव युवा पृष्ठस्तथैव च ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च ३२

प्रतिलोमोऽनुलोमश्च भवत्यथ शतक्रतुः ।
 शुक्रवायसरूपी च हंसकोकिलरूपवान् ॥३३॥
 सिंहत्याग्रजानां च रूपं धारयते पुनः ।
 दैवं दैत्यमथो राक्षसं च पुर्धारयतेऽपि च ॥ ३४॥
 अक्रुशो वायुभग्नः शकुनिर्विकृतस्तथा ।
 चतुष्पाद्गुरुपथ पुनर्भवति वालिशः ॥ ३५॥
 मक्षिकामशकादीनां च पुर्धारयतेऽपि च ।
 न शक्यमस्य ग्रहणं कर्तुं विपुल केनचित् ॥ ३६॥
 अपि विभक्तता तात येन सृष्टमिदं जगत् ।
 पुनरन्तर्हितः शक्रो दृश्यते ज्ञानचक्षुषा ॥ ३७॥
 वायुभूतश्च स पुनर्देवराजो भवत्युत ।
 एवं रूपाणि सततं कुरुते पाकशासनः ॥ ३८॥
 तस्माद्विपुल यत्नेन रक्षसां तनुमध्यमाय ।
 यथा रुचिं नाबलिहेहेन्द्रो भृगुसत्तम ॥ ३९॥
 क्रतावुपहिते न्यस्तं हविः श्रेष्ठ दुरात्मवान् ।
 एवमाख्याय स मुनिर्यज्ञकारोऽगमसत्तदा ॥ ४०॥
 देवशर्मा महाभागस्ततो भरतसत्तम ।
 विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चिन्तामुपेयिषान् ।
 रक्षां च परमां चक्रे देवराजान्महाबलात् ।
 किं नु शक्यं मया कर्तुं गुरुदारामिरक्षणे ४२॥
 मायावी हि सुरेन्द्रोऽसौ दुर्धर्षश्चापि धीर्यवान् ।
 नापिधायार्थं शक्यो रक्षितुं पाकशासनः ४३॥
 उदजं वा तथा ह्यस्य नानाविधसरूपता ।
 वायुरूपेण वा शक्रो गुरुपत्नीं प्रधर्षयेत् ॥ ४४॥
 तस्मादिमां संप्रविश्य रुचिं खास्येहमद्य वै ।
 अथवा पीरुपेणेयं न शक्या रक्षितुं मया ॥ ४५॥
 बहुरूपो हि भगवाद्भूयते पाकशासनः ।
 सोऽहं योगबलादेनां रक्षिष्ये पाकशासनात् ४६॥

गात्राणि गात्रैरस्याहं संप्रवेक्ष्ये हि रक्षितुम् ।
 यदुच्छिष्टमिमां पत्नीमद्य पश्यति मे गुरुः ४७॥
 शप्स्यत्यसंशयं कोपाद्विद्यमानो महातपाः ।
 न चेयं रक्षितुं शक्या यथाऽन्या प्रमदा नृभिः ।
 मायावी हि सुरेन्द्रोऽसावहो प्राप्नोऽस्मि संशयम् ।
 अवश्यं करणीयं हि गुरोरिह हि शासनम ४९॥
 यदि त्वेतदहं कुर्यामाश्रयं स्यात्कृतं मया ।
 योगेनाय प्रवेशो हि गुरुपत्न्याः कलेषरे ।
 एवमेव शरीरेऽस्या निवास्यामि समाहितः ।
 अशक्तः पद्मपद्मस्यो जलमिन्दुर्यथा चलः ॥ ५१॥
 निर्मुक्तस्य रजोरूपाप्रापराधो भवेन्मम ।
 यथा हि शल्यां पथिकः सभामध्यावसेत्पापि ।
 तथाद्यावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेषरम् ।
 एवमेव शरीरेऽस्या निवास्यामि समाहितः ।
 इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदाश्च सर्वशः ।
 तपश्च विपुलं दृष्ट्वा गुरोरात्मन एव च ॥ ५४॥
 इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति स मार्गवः ।
 अन्वतिष्ठत्परं यज्ञं यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ५५॥
 गुरुपत्नीं समासीनो विपुलः स महातपाः ।
 उपासीनामनिन्धाङ्गो यथायं समलोभयत् ५६॥
 नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्या रश्मिं संयोज्य रश्मिभिः ।
 विवेश विपुलः कायमाकाशं पथनो यथा ५७॥
 लक्षणं लक्षणेनैव यद्वनं वदनेन च ।
 अविचेष्टमतिष्टुष्टै छायेवान्तर्हितो मुनिः ॥ ५८॥
 ततो विष्टभ्य विपुलो गुरुपत्न्याः कलेषरम् ।
 उवास रक्षणे युक्तो न च सा तमबुध्यत ५९॥
 यं कालं नागतो राजन गुरुस्तस्य महात्मनः ।
 कर्तुं समाप्य स्वयुतं तं कालं सोऽभ्यरक्षत ६०॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विपुलोपाख्याने
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

भीष्म उवाच ।

ततः कदाचिद्देन्द्रो दिव्यरूपचतुर्धरः ।
 इदमन्तरिमित्येयमभ्यगात्तमथाश्रमम् ॥ १ ॥

रूपमप्रतिमं कृत्वा लोभनीयं जनाधिपः ।
 दर्शनीयतमो भूत्वा प्रविवेश तमाश्रमम् ॥ २ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष-
 णे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

तत इति ॥ १ ॥

स ददर्श तमासीनं विपुलस्य कलेवरम् ।
 निश्चेष्टं स्तब्धनयनं यथा लेख्यगतं तथा ॥ ३
 रुचिं च रुचिरापाङ्गीं पीनश्राणिपयोधराम् ।
 पद्मपत्रविशालाक्षीं संपूर्णन्दुनिमाननाम् ॥ ४
 सा तमालोक्य सहसा प्रत्युत्पातमियेष ह ।
 रूपेण विस्मिता फोऽसीत्यथ यत्कुमिवेच्छन्
 उत्पातुकामा तु सती विष्टब्धा विपुलेन सा ।
 निगृहीता मनुष्येन्द्र न शशाक विचेष्टितुम् ६
 तामावभापे देवेन्द्रः साक्षा परमवल्लभा ।
 त्वदर्धमागतं विद्धि देवेन्द्र मां शुचिस्मिते ७
 हृदयमानमनङ्गेन त्वत्संकल्पभवेन ह ।
 तत्संप्राप्तं हि मां ह्यु पुरा कालोऽतियतं ८
 तमेवंवादिनं शकं शुधाष विपुलो मुनिः ।
 गुरुपत्न्याः शरीरस्यो ददर्श त्रिदशाधिपम् ९
 न शशाक च सा राजन्मृत्युत्पातुमानेन्द्रिता ।
 यत्कुं च नाशकद्राजम्बिष्टब्धा विपुलेन सा ॥
 आकारं गुरुपत्न्यास्तु स विहाय भृगूदहः ।
 निजग्राह महातेजा योगेन बलवत्प्रभो ॥ ११
 बलवन् योगबन्धैश्च तस्याः सर्वेन्द्रियाणि सः
 तां निर्धिकां दृष्ट्वा तु पुनरेव शचीपतिः १२
 उवाच व्रीडितो राजस्तां योगबलमोहिताम्
 पृच्छहीति ततः सा तु प्रतिवृत्तमियेष तम् १३
 स तां वाचं गुरोः पत्न्या विपुलः पर्यवर्तयत्
 मोः किमागमने कृत्यामिति तस्यामु निःसृता
 वक्ताच्छशां सस्रशस्त्राणां संस्कारभूषणा ।
 व्रीडिता सा तु तद्वाक्यमुक्त्वा परवशा तदा
 पुरन्दरश्च तत्रस्थो बभूव विमना भृशम् ।
 स तद्विकृतमालक्ष्य देधराजो विशांपते ॥ १६
 अवैक्षत सहस्राक्षस्तदा दिव्येन चक्षुषा ।
 स ददर्श मुनिं तस्याः शरीरान्तरगां चरम् ॥
 प्रतिविम्बमिषादंशं गुरुपत्न्याः शरीरम् ।
 स तं घोरेण तपसा युक्तं दृष्ट्वा पुरन्दरः ॥ १८
 प्रायेपत सुसन्नस्तः शापमीतस्तदा विभो ।
 विमुच्य गुरुपत्नीं तु विपुलः सुमहातपाः ।
 सकलेवरमाविश्य शकं मां तमथाप्रवीत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विपुलोपाख्याने

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

विपुल उवाच ।

अजितेन्द्रिय दुर्बुद्धे पापात्मक पुरन्दर ।
 न चिरं पूजयिष्यान्ति देवास्त्वां मानुषास्तथा
 किं नु तद्विस्मृतं शकं न तन्मनसि ते स्थितम् ।
 गौतमेनासि यन्मुक्तो भगाङ्कपरिविहितः २१
 जाने त्वां बालिशमतिमकृतात्मानमस्मिन् ।
 मयेयं रक्ष्यते मूढ गच्छ पाप यथागतम् ॥ २२
 नाहं त्वामथ मूढात्मन्दहेयं हि स्वतेजसा ।
 कृपायमानस्तु न ते दग्धुमिच्छामि वासव ॥
 स च घोरेतमो धीमान्गुरुत्वं पापं चेतसम् ।
 दृष्ट्वा त्वां निर्दहेदथ क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ॥ २४
 नैवं तु शकं कर्तव्यं पुनर्मान्याश्च ते द्विजाः ।
 मा गमः स्वसृतामात्यः क्षयं ग्रहबलार्दितः २५
 अमरोऽस्मीति यदार्जुन समाश्वास्य प्रवर्तसे ।
 भावमेव न तपसा न साधयं नाम किञ्चन ॥

भीष्म उवाच ।

तच्छ्रुत्वा घबर्नं शक्रो विपुलस्य महात्मनः ।
 अकिञ्चिदुक्त्वा व्रीडातेस्तत्रैवान्तरधीयत २७
 मुहूर्तयाने तस्मिन्स्तु देवशर्मा महातपाः ।
 कृत्वा यज्ञं यथाक्रममाजगाम स्वमाश्रमम् २८
 आगतेऽथ गुरौ राजन्विपुलः प्रियकर्मकुल ।
 रक्षितां गुरवे भार्यां न्यवेदयदनिर्दिताम् २९
 अभिवाद्य च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः ।
 विपुलः पर्युपातिष्ठद्यथापूर्वमशङ्कितः ॥ ३०
 विधान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्याया ।
 निवेदयामास तदा विपुलः शककर्म तद ॥ ३१
 तच्छ्रुत्वा स मुनिस्तुष्टो विपुलस्य प्रतापवान्
 बभूव शीलवृत्ताभ्यां तपसा नियमेन च ॥ ३२
 विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मानि तत्प्रभुः ।
 धर्मे च स्मितां दृष्ट्वा साधु साध्वित्यभाषत ॥
 प्रतिलभ्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम् ।
 वरेण छन्दयामास देवशर्मा महामतिः ॥ ३४
 स्थितिं च धर्मे जग्राह स तस्माद्गुरुवत्सलः ।
 अनुज्ञातश्च गुरुणा चचारानुत्तमं तपः ॥ ३५
 तथैव देवशर्मापि समार्यः स महातपाः ।
 निर्मयो बलवृत्तप्राणधार विजने घने ॥ ३६

४२

भीष्म उवाच ।

विपुलस्त्वफरोत्तीर्णं तपः कृत्वा गुरोर्वचः ।
 तपोयुक्तमपात्मानमभ्यन स वीर्यवान् ॥ १ ॥
 स तेन कर्मणा स्वर्धनपृथिवीं पृथिवीपते ।
 चचार गतभीः प्रीतो लब्धक्रीर्तिवरो नृप ॥ २ ॥
 उभीं लोकीं जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः
 कर्मणा तेन कौरव्य तपसा विपुलेन च ॥ ३ ॥
 अथ काले द्युतिप्राप्ते कस्मिंश्चित्कुलनन्दन ।
 रुच्या भगिन्या आदानं प्रभूतधनधान्ययुत ॥ ४ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु दिव्या काचिद्वराङ्गना
 विभ्रती परमं रूपं जगामाथ विहायसा ॥ ५ ॥
 तस्याः शरीरान्पुष्पाणि पातितानि महीतले ।
 तस्याश्रमस्याधिदूरे दिव्यगन्धानि भारत ॥ ६ ॥
 तान्यगृह्णात्ततो राजन् रुचिलेलितलोचना ।
 तदा निमग्नकस्तस्या अङ्गेभ्यः क्षिप्रमागमत
 तस्या हि भगिनी तात ज्येष्ठा नास्मा प्रभावती
 भार्या क्षिप्ररथस्याथ वभूषाङ्गेभ्यस्व वै ॥ ८ ॥
 पिनष्ट तानि पुष्पाणि केशेषु यरवर्णिनी ।
 आमन्त्रिता ततोऽगच्छद्बुधिरङ्गपतेर्गृहम् ॥ ९ ॥
 पुष्पाणि तानि दृष्ट्वा तु तदाहेन्द्र यराङ्गना ।
 भगिनौ चोदयामास पुष्पाण्यं चारुलोचना ॥ १० ॥
 सा भर्त्रे सधमाचष्ट रुचिः सुखिरानना ।
 भगिन्या भापितं सर्वमृपित्तघाभ्यनन्दत ॥ ११ ॥
 ततो विपुलमानाय्य देवशर्मा महातपाः ।
 पुष्पाण्यं चोदयामास गच्छ गच्छेति भारत ॥ १२ ॥
 विपुलस्तु गुरोर्वाक्यमविचार्य महातपाः ।
 स तथेत्यब्रवद्भिजाजस्तं च देशं जगाम ह ॥ १३ ॥

४२

विपुलस्तिवत्यध्यायस्य तात्पर्यं पद्मपत्राम्बुदस्र-
 स्यापि योगिनो मातुषि स्वर्गमात्रादेशो भवतीति सुष-
 शुभमपि कर्मानिवेय न स्वातन्त्र्यमिति च ॥ ११ ॥ आदीयतेऽ-
 स्मिन्वान्धदैर्दत्तं उपायनादिकं स आदानं विवाहाद्युत्सवः
 प्रभूतं बहुधनादिकं यत्र ॥ ४ ॥ निमग्नकः अक्राणार्थं
 दत्तः ॥ ७ ॥ चोदयामास मर्धमप्येतानि पुष्पाणि आन-
 येति प्रेरितवती ॥ १० ॥ परिवर्तन्तमिति पुस्तकान्मनेपदा-
 मावधार्यः ॥ १० ॥ तत्पदे इतरस्य पदे पातुषु व्यक्ते आक-
 र्णणेन विवर्तयन् विपमतां नयन् ॥ १० ॥ नेति नेति

यस्मिन्देहे तु तान्यासन् पतितानि नभस्तलात्
 अमलानान्यपि तत्रासन् कुसुमान्यपराण्यपि
 स ततस्तानि जग्राह दिव्यानि रुचिराणि च
 प्राप्तानि स्वेन तपसा दिव्यगन्धानि भारत ॥ ५ ॥
 संप्राप्य तानि प्रीतात्मा गुरोर्वचनकारकः ।
 तदा जगाम तूर्णं च चम्पां चंपकमालिनीम्
 स यने निर्जने तात दूर्वा मिथुनं नृणाम् ।
 चक्रवत्परिवर्तन्तं गृहीत्वा पाणिना करम् ॥ ६ ॥
 तत्रैकस्तूर्णमगमत्तत्पदे च विधर्तयन् ।
 एकस्तु न तदा रात्रंश्चक्रतुः कलहं ततः ॥ १८ ॥
 त्वं शीघ्रं गच्छसीत्येकोऽब्रवीर्मेति तथा परः ।
 नेति नेति च तौ राजन् परस्परमथोद्यतः ॥ १९ ॥
 तयोर्विस्पर्धतोरेवं शपथोऽयमभूत्तदा ।
 सहस्रोदिश्य विपुलं ततो वाक्यमथोद्यतः ॥ २० ॥
 आययोरनृतं प्राह यस्तस्याभूद्विजस्य वै ।
 विपुलस्य परे लोके या गतिः सा भवेदिति
 एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो विषण्णयदनोऽभवत् ।
 एवं तीव्रतपाश्चाहं कष्टधायं परिश्रमः ॥ २२ ॥
 मिथुनस्यास्य किं भेस्यात्कृतं पापं यथा गतिः
 अनिष्टा सर्वभूतानां कीर्तिताऽनेन मेऽद्य वै ॥ २३ ॥
 एवं सञ्चिन्तयन्नेव विपुलो राजसत्तम ।
 अवाङ्मुखो दीनमना दध्नी दुष्कृतमात्मनः
 ततः पटन्यान्पुरुषानश्लैः काञ्चनराजतैः ।
 अपश्यद्दीव्यमानांश्चै लोभहृषीकेशीस्तथा ॥ २४ ॥
 कुर्वतः शपथं तेन यः कृतो मिथुनेन तु ।
 विपुलं वै समुद्दिश्य तेऽपि वाक्यमवाङ्मुख

अन्योन्यवचनं दूषयन्तावित्यर्थः । अयं मायः-मिथुनस्येऽहं
 शीघ्रं गच्छन्तीं रात्रिमहर्षेवता शीघ्रं गच्छतीति लोकदृष्ट्या
 पर्यनुपुङ्गे । रात्रिन्तु स्वमानेनैवाहं गच्छामि न शीघ्रमिति
 परिहरति एवमुक्तावपि सत्यवादिनौ नावृत्तं शपथं चक्रु-
 रिति ॥ १९ ॥ अयं मिथुनस्य परिश्रमः कष्ट इत्यन्वयः
 गतिरिति सार्थः ॥ २२ ॥ पटन्तवो दीव्यमानान्
 अन्योन्यं जेतुमिच्छन्तः वसन्तादयो हि वृषादीन्समराशी-
 नमिन्मन्वावायै मदीयोऽयं मदीय इति विवदन्ते तेऽपि मत्-
 भेदावावृत्तादिनः । मीनादिर्वसन्त इति पक्षे हि वृषो
 ग्रीष्मान्तर्गतः मेवाद्विपक्षे वसन्तान्तर्गत इति ॥ २५ ॥

लोभमास्थाय योऽस्माकं विषमं कर्तुमुत्सहेत् ।
विपुलस्य परे लोके या गतिस्तामवाप्नुयात् ॥
एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो नापश्यद्धर्मसंस्कारम् ।
जन्मप्रभृति कौरव्य कृतपूर्वमथात्मनः ॥ २८
संप्रदध्यौ तथा राजघ्नघ्नावशिरीवाहितः ।
दह्यमानेन मनसा शार्पं श्रुत्वा तथाविधम् २९
तस्य चिन्तयतस्नात बह्वथो दिननिशा ययुः

इदमासीन्मनसि च रुच्या रक्षणकारितम् ॥
लक्षणं लक्षणेनैव घदनेन घदनेन च ।
विधाय न मया चाकं सत्यमेद्गुरोस्तथा ३१
एतदात्माने कौरव्य दुष्कृतं विपुलस्तदा ।
अमन्यत महामाग तथा तच्च न संशयः ॥ ३२
स चंपां नगरीमेत्य पुण्याणि गुरवे ददौ ।
पूजयामास च गुरुं विधिवत्स गुरुप्रियः ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधमेपर्वणि विपुलोपाख्याने
द्वित्रयारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

भोष्म उवाच ।

तमागतमभिप्रेक्ष्य शिष्यं वाक्यमयाप्रवीता
देवशर्मा महातेजा यत्तच्छृणु जनाधिप ॥ १
देवशर्मोवाच ।

किं ते विपुल दृष्टं वै तस्मिन् शिष्य महापने
ते त्वां जानन्ति विपुल आत्मा च रुचिरेष च
विपुल उवाच ।

ग्रहार्थं मिथुनं किं तत्के च ते पुरुषा विभो ।
ये मां जानन्ति तत्त्वेन यस्मां त्वं परिपृच्छसि
देवशर्मोवाच ।

यद्वै तन्मिथुनं ग्रहग्रहोरात्रं हि विद्वि तत् ।
चक्रवत्परिवर्तत तत्ते जानाति दुष्कृतम् ॥ ४
ये च ते पुरुषा विम अक्षैर्दोष्यन्ति दृष्टवत् ।
ऋतुस्तानभिजानीहि ते ते जानन्ति दुष्कृतम्
न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विभ्यसेत्
नरो रहसि पापात्मा पापकं कर्म वै द्विज ६
कुर्वाणं हि नरं कर्म पापं रहसि सर्वदा ।
पश्यन्ति ऋतवश्चापि तथा दिननिशेष्युत ७
तथैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ।
कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यथाकृतम् ८

ते त्वां हर्षस्मितं दृष्ट्वा गुरोः कर्मानिवेदकम्
स्मारयन्तस्तथा प्राहुस्ते यथा श्रुत्वा न मद्यान्
अहोर्वात्र विजानीति ऋतवश्चापि नित्यशः ।
पुरुषे पापकं कर्म श्रुमं वा श्रुमकर्मिणः ॥ १०
तत्त्वया मम यत्कर्म ह्यभिचारान्नयात्मकम् ।
नाक्यातमिति जानन्तस्ते क्षामाहुस्तथा द्विज
तेनैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ।
कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यथा त्वया कृतम् ॥
त्वयाशक्या च दुर्ध्वया रक्षितं प्रमदा द्विज
न च त्वं कृतवान्किञ्चेदतः प्रीनोऽस्मि तेन ते
यदि त्वहं त्वां दुर्ध्वमाद्राक्षं द्विजसत्तम ।
शपेयं त्वामहं क्रोधात्त मेऽश्राप्ति विचारणा
सज्जन्ति पुरुषे नार्यैः पुंस्तो लोऽर्थश्च पुष्कलः ।
अन्यथा रक्षतः शपोऽमविभ्यसे मतिश्च मे ॥
रक्षिता च त्वया पुत्र मम चापि निधेदिता ।
अहं ते प्रीतिमांस्तात स्वस्यः स्वर्गे गमिष्यसि
इत्युक्त्वा विपुलं प्रीनो देवशर्मा महानृपेः
मुमोद स्वर्गमास्थाय सहमार्यैः सशिष्यकः १७
इदमाख्यातवांश्चापि ममाक्यानं महामुनिः ।
मार्कण्डेयः पुरा राजन् गङ्गाकूले कथान्तरे ॥

रुच्याः गुरुमार्गयाः ॥ ३० ॥ लक्षणं लोभमदोषःकारणं
विहं विधाय एकीकृत्य । विधायेति पाठेऽपि स एवार्थः
॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये
भास्वभावादीये द्वित्रयारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

तमागतमित्यध्यायेन पूर्वोक्तार्थविवरणपूर्वकमा-

ख्यायिकार्थमुपसंहरति ॥ १ ॥ ते त्वया ॥ २ ॥ त्वया
यथा गुरुपत्नीरक्षणं कृतं तथा न कलितमिति पश्यन्तो
यथा लोकालया तव भविष्यन्तीत्याह—तथैवेति ॥ ७ ॥
हर्षस्मिन् हर्षेण गर्विणम् ॥ ९ ॥ उपसंहारमुपेनाह—तेनेति ।
तेनैव अनाक्यानेनैव ॥ १० ॥ अशक्येति श्लेघः ॥ १३ ॥

तस्माद्ग्रीष्मि पार्थ त्वां स्त्रियो रक्ष्याः सदैव च
उभयं दृश्यते तासु सततं साध्वसाधु च १९
स्त्रियः साध्व्यो महाभागाः संमता लोकमातरः
धारयन्ति महीं राजभिर्मां सघनकाननाम् २०
असाध्यश्चापि दुर्वृत्ताः कुलघ्नाः पापनिश्चयाः
विश्लेया लक्ष्यैर्दुष्टैः स्वगात्रसहजैर्नृप ॥ २१
एवमेतासु रक्षा वै शक्या यत्तु महात्मभिः ।
अन्यथा राजशार्दूल न शक्या रक्षितुं स्त्रियाः ॥
यता हि मनुजव्याघ्र तीक्ष्णास्तीक्ष्णपराक्रमाः

नासामस्ति प्रियो नाम मीथुने सङ्गमेति यः ॥
एनाः कत्याश्च कार्याश्च कृताश्च भरतर्षभ ।
न चैकस्मिन् रमन्त्येताः पुरुषे पाण्डुनन्दन २४
नासां स्नेहो नरैः कार्यस्तदीधर्प्यां जनेश्वर ।
खेदमास्थाय भुञ्जीत धर्ममास्थाय चैव ह २५
निहन्यादन्यथाकुर्वन्नरः कौरवमन्दन ।
सर्वथा राजशार्दूल मुक्तिः सर्वत्र पूज्यते २६
तेनैकेन तु रक्षा वै विपुलेन कृता स्त्रियाः ।
नान्यः शक्तस्त्रिलोकेऽस्मिन् रक्षितुं नृप योषितं

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विपुलोपाख्याने
त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

युधिष्ठिर उवाच ।

यन्मूलं सर्वधर्माणां स्वजनस्य गृहस्य च ।
पितृदेवातिथीनां च तस्मै हृदि पितामह ॥ १
अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ।
कीदृशस्य प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप २
मीमं उवाच ।

शीलवृत्ते समाग्राय पिद्यां योनिं च कर्म च ।
सद्भिरेवं प्रदातव्या कन्या गुणयुते वरे ॥ ३
ब्राह्मणानां सतामेव ब्राह्मो धर्मो युधिष्ठिर ।
आद्याहमाद्यहेदेवं यो दद्यादनुकूलतः ॥ ४

शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एव सनातनः ।
आत्माभिप्रेतमुत्तुज्य कन्याभिप्रेत एव यः ॥
अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ।
गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥ ६
धनेन बहुधा क्रीत्या संमलोभ्य च दानध्वजान्
असुराणां नृपितं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ७
हत्वा छित्वा च शीर्षाणि रुद्रतां कर्तुं गृहात्
प्रसह्य हरणं तात राक्षसो विधिश्चर्यते ॥ ८
पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर ।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कथञ्चन ॥ ९

सहजैः पाणिपादरेखादिभिः ॥ २१ ॥ यः सङ्गमेति स एव
प्रियो नाम वास्तीति योजना ॥ २३ ॥ कन्याः प्राणप्रादि-
देवतास्थाः कार्याः कृताश्च पूर्वमेकेन कृताः स्वीकृता अपि
पश्चादन्येनापि कर्तुं योग्याः व्यवहारिण्यः प्राणप्रादिष्व-
धेत्यर्थः ॥ २४ ॥ वेदमास्थाय अत्रास्या विविष्टहीनवत्
भुञ्जीत न तु ग्रीष्मा धर्मं ऋतुकालानुषेधम् ॥ २५ ॥
निहन्यात् वर्षं प्राप्नुयात् मुक्तिः अनासक्तिः मुक्तिरिति पाठे
ममाधिः २६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैल-
कण्ठीये भातनभावरूपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

यन्मूलमिति ॥ १ ॥ योनिं मन्तः पितृव्य
नुदिम् ॥ ३ ॥ अथ ब्राह्म इत्यनेनार्थदेवयोरेपि प्रहणं ब्राह्म-
णयोर्म्या एते विवाहाः । यदाह्याथलायनः—'अलंकृत्य कन्या-

मुद्रकपूर्वा दद्यादेव ब्राह्मो विवाहः । ऋत्विजे वितते
कर्मणि दद्यादलंकृत्य स देवः । गोमिथुनं दत्तोपयच्छेत् स
आर्यः' इति । एवं उक्तगुणवन्त आचार्य विवाहयोग्यं
आवहेत् आकारयेत् । ततश्च अनुकूलतो धनदानादिना
अभिमुखीकृत्या दद्यात् । अयं चतुर्थः प्राजापत्यो ब्राह्म-
णानां क्षत्रियाणां च प्रशस्ततरो द्वितीयत्वेनात्र गण्यते ॥ ४ ॥
वखचोऽन्योन्यप्रीत्या यो विवाहः स गान्धर्वस्तृतीयः ।
आत्मेत्यादि सार्धश्लोकः ॥ ५ ॥ आसुरं चतुर्थमाह-धने-
नेति ॥ ७ ॥ हलेति राक्षसः पवनः । अत्रैव प्रमत्ताना
बन्धूनां कन्याहरणात् पैशाचां हरणमामान्यादन्तर्भवति
॥ ८ ॥ त्रयः ब्राह्मप्राज्ञगान्धर्वाः । द्वौ आसुरराक्षसौ ।
तत्रापि आसुरः स्वस्वेषु राक्षसान्तर्गतः पैशाचश्चात्यन्तं
न वनेष्वौ । धर्माब्राह्मः कर्तव्यः क्षत्रियाणामित्यर्थः ॥ ९ ॥

न ह्ययामेन संवासे मनुरेवं प्रशंसति ।
अयशस्यमधर्म्यं च यन्मृषा धर्मकोपनम् ॥२३॥
नैकान्तो दोष एव स्मिस्तदा केनोपपद्यते ।
धर्मतो दां प्रयच्छन्ति यां च श्रीणन्ति भारत
बन्धुभिः समनुज्ञाते मन्त्रहोमी प्रयोजयेत् ।
तथा सिद्ध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथञ्चन
यस्तत्र मन्त्रसमयो भार्योपस्योर्भिधः कृतः ।
तमेवाहुर्गौर्यासं यश्चासौ ज्ञातिभिः कृतः २६
देयदत्तां पतिभार्यां धेत्ति धर्मस्य शासनात् ।
स दैर्घ्यं मानुषीं चाचमनृतां पर्युदस्यति ॥ २७
बुधिष्ठिर उवाच ।

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेदाग्रजैर्हरः
धर्मकामार्थसंपन्नो वाच्यमग्राभृतं न वा ॥ २८
तस्मिन्मृत्योर्दोषे कुर्वन्मृत्युः समाचरेत् ।
अयं नः सर्वधर्माणं धर्मश्चिन्त्यतमो मतः २९
तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ।
तदेतत्सर्वमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥
भीष्म उवाच ।

नैव निष्ठाकरं शुल्कं ज्ञात्वाऽऽसीत्तेन नादृतम्
न हि शुल्कपराः सन्तः कन्यां ददति कर्हिचित्

अन्यैर्गुणैरुपेतं तु शुल्कं याचन्ति बान्धवाः ।
अलंकृत्वा वहस्वेनि यो दद्यादनुकूलतः ॥ ३२
यश्च तां च ददत्येवं न शुल्कं विक्रयो न सः
प्रतिगृह्य मवेद्व्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ३३
दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वं न भाषितम्
ये चाहुर्यं च नाहुर्यं ये चावश्यं वदन्त्युत ३४
तस्मादाग्रहणात्पाणेर्यान्वयन्ति परस्परम् ।
कन्यावरः पुरादत्तो मरुद्भिरिति नः श्रुतमप्यु
नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्युपिचादितम्
तन्मूलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मतिः ३६
समीक्ष्य च बहून्दोषान्संवासाद्विद्धि पाणयोः
यथा निष्ठाकरं शुल्कं न जात्वासीत्तथा शृणु
अहं विचित्रवीर्यस्य

हे कन्ये समुदावहम् ।

जित्वा च मागवान्सर्वांन्

काशानथ च कोसलान् ॥ ३८

गृहीतपाणिरेकाऽऽसीत्प्राप्तशुल्का पराऽभयव
कन्या गृहीता तत्रैव विलसता इति मे पिता
अग्रवीदितरां कन्यामाग्रहेति स वीरव्यसः ।
अप्यन्यान्नुपप्रच्छ शंकमानः पितुर्वचः ॥ ४०

तत्र नेति यत् निन्दस्यागमश्रीकोति-न हीति २३ नेति ।
प्रथमचरमपश्योर्दधेत् एवेनेतराधेऽपि न दोषोलात्यर्थः ।
धर्मतः पाणिप्रगुणविधितः प्रयच्छन्ति बान्धवा इति शेषः ।
तद्वत् इति नात्यन्तं दोषः । नापि गृहीतशुल्काया इत्यर्थः
॥२४॥ तत्राग्रपुरादवति—बन्धुभिरिति । श्रीतावान्
इत्ये दोषाभासमत्र वक्ष्यति ॥२५॥ उभयवलिजिते सिद्धाज-
माह—यस्मिन् यति । यति ज्ञातिभिः कृतः समयो गुरु-
भ्यापि मन्त्रपूर्वकः गमयो गुरुतर इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अग्रा-
गमं मानमाह—देयेति । देवः प्राधर्म ईश्वरो वा वेति
मते ॥ २७ ॥ उभयतोर्दोषे सिद्धान्तक्रमात् बन्धु-
मन्मतिपूर्वकविप्रत्यागिन्मन्त्रा दोषे सति कुर्वन् कर्ता भेषः
प्रशस्ततरं किं समाचरेदित्यप्याहृत्य योज्यम् । भिन्नयनमः
गन्दिगर्भेन विचार्यमानः ॥२९॥ आग्रहय यतो नहि तृप्यामि
समाग्रह्यतामित्यादौप्युक्तार्था पुनरुक्तिः ॥३०॥ नैवेति ।
नेन चेत्ता शुल्कं भीष्यं निष्ठाकरं ह्येतन्निधयकमिति शास्त्रा
नाहं न हिन्तु मन्त्रार्थं न कथमात्रेण भार्यान् विप्लवीर्यम् ।
मर्ता ह्यन्तराः ददति दर्शं कुर्वन्ति अग्निं विर्कीर्णानि
हन्मन्तारोपकेऽस्मिन् कर्तारोपकवददो कन्यातहादो

दोषो नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गुणैर्वयोधिकत्वादिभिः
कन्यार्थलङ्कारग्रहणे न दोषोऽस्तीत्याह साधेन अलं-
कृत्वेति ॥३२॥ नभाषितमित्येकं पदम् । ये पूर्वं दास्या-
मीत्याहुर्न च ॥ दास्यामीत्याहुर्न च अवश्यं दास्यामीति
वदन्ति तत्पूर्वं नभाषितं अनुकरोदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ यस्मा-
देवं तस्मात् आपाणिग्रहणात्कन्यां याचेतेति मन्त्रा परस्तेन
ततः पूर्वं विचित्रवीर्यमग्रहोऽपि न दोष इति भावः ।
यथोक्तं—

दनामपि होत्कन्यां श्रेयाशेद्वर आग्रजेति ॥ ३५ ॥

तत्कन्या कामो भूतं यस्य तस्मादुत्तमदौदिप्रार्थिना
श्रेयसे एव कन्या प्रदेयेति भावः ॥ ३६ ॥
मंशामात् विरागविराज्य पाणयोः कथयिकयोः ॥ ३७ ॥
वीर्यमपि शुद्धं भवतीत्यनेन श्रेयाणां—अहमिति । अत्रि-
काम्यादित्रययोग्यविराज्यत्वा हे इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥ प्रात-
शुल्कः वीर्येण निमित्ताऽपि कन्या अग्रहोना अग्रतयागि-
प्रदा इव श्रेया विराज्यो उत्कृष्टं योग्या इति निता विरूप्यो
बान्धवोऽग्रवीर्योऽपिगुणैरगन्वयः ॥ ३९ ॥ अनुग्रच्छ अनु-
गृह्यत इह ह्यदमन इति वैरिद्वारादौद्वयमभिप्रायतोत्तमपु-
त्रप्रयोगः । बहु जगद्विजयं हेतव्यं मता पुराणादिभिः ४०

अतीव हास्य धर्मेच्छा पितुर्मेऽभ्यधिकाभयत्
ततोऽहममुषं राज्ञाचारैरप्युरिदं यवः ।
आचारं तत्प्रवृत्तौ वेत्तुमिच्छामि च पुनः पुनः
ततो मयैवमुक्ते तु घाम्ये धर्मभृतां वरः ।
पिता मम महाराज बाह्यीको वाक्यमग्रधीत
यादे चः शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा
लाजान्तरमुपासीत प्राप्तशुल्क इति स्मृतिः ॥
न हि धर्मविदः प्राहुः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतम्
येषां धै शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा
प्रसिद्धं भाषितं दाने नैषां प्रत्यायकं पुनः ।
ये मन्यन्ते कृतं शुल्कं न ते धर्मविदो नराः ४५
न चैतेभ्यः प्रदातव्या न घोढव्या तथाविधा
न ह्येव भार्या क्रेतव्या न विक्रय्या कथञ्चन
ये च क्रीणन्ति दासीं च विक्रीणन्ति तथैव च
भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानां पापचेतसाम्
अस्मिन्मये सत्सदातं पश्येच्छन्त धै जनाः ।
कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रशमं गतः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विवाहधर्मकथने
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पाणिग्रहीता वाऽन्यः स्यादत्र नो धर्मसंशयः ।
तन्नाश्चिन्धि महाप्राज्ञ त्वं हि धै प्राप्तसंमतः
तरां जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ।
तानेवं वृषतः सर्वान्सत्यवान्वाक्यमग्रवीत् ५०
यद्येष्टं तत्र देया स्यान्नात्र कार्या विचारणा ।
कुर्वते जीवतोऽप्येवं मृते नैवास्ति संशयः ५१
देवरं प्रविशेत्कन्या तप्येद्वाऽपि तपः पुनः ।
तमेवावुगता भूत्वा पाणिग्राहस्य धाम्यया ॥
लिखन्त्येव तु केषांचिदपरेषां शनैरापि ।
इति ये संयदस्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ५३
तत्पाणिग्रहणात्पूर्वमन्तरं यत्र यतने ।
सर्वमङ्गलमन्त्रं धै मृषा वादस्तु पातकः ५४
पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सत्तमे पदे ।
पाणिग्रहस्य भार्या स्याद्यस्य चाङ्गिः प्रदीयते
इति देयं वदन्त्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ।
अनुकूलामनुवंशां भ्रात्रा वृत्तामुपाश्रिताम् ।
परिक्रम्य यथान्यायं भार्यां धिन्देहिजोत्तमः ५५

यदीति। प्राप्तं शुल्कं येन। पाठान्तरे यस्याः सा कन्यापिता
कन्या वा लाजान्तरं वरान्तरमुपासीत इति या स्मृतिस्तादि
बाधेतैलप्याह्वय योजना लाभाः विदन्ते होम्यदम्यमय ॥
इति लाजशब्दीऽर्थे आपचप्रत्ययान्तः ॥ ४३ ॥ येषां शुल्कतो
निष्ठा तेषां वाक्यतः वाक्यं प्रमाणं स्मृतमिति धर्मविदो न
हि बाहुल्यम्वयः ॥ ४४ ॥ एवं बाधकवृत्ताय साधका-
भारं बोधत्वा लोके विरोधमप्याहर्धेन-प्रसिद्धमिति ।
कन्याया दानं इत्येवोच्यते न तु कस्यो जस्यो वेति । एषां
शुल्कादिना प्रत्यायकं भार्यात्वज्ञापकं विमर्शे नास्ति ।
परिणयनादेव भार्या भवति न शुल्कमात्रादिति लोबव्यव-
हारस्य स्पष्टत्वादित्यर्थः । एतदेवोपादयति—य इति ।
कथमिति जयम्यापुपलक्षणम् ॥ ४५ ॥ जीवत इत्यनादरे
पठौ । जीवन्तमपि शुल्कं अनादत्तं शिष्टा एवं यथेष्टदानं
कुर्वत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ देवराजमिति युगान्तरधर्मः । कलौ
देवराजमुत्तरोत्तरेभिर्देवात् ॥ ५२ ॥ लिखन्तीति । केषां-
विन्मते देवराजयः अलिखितां प्राप्तुमार्यां लिखन्त्येव सु-
तेन योजयन्त्येव । अपरेषां भर्तुं धर्ममन्यरा इयं प्राप्तिः

ऐलिक्ती नतु वैधीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अस्मिन्पक्षे द्वये निवम-
माह—तदिति । र्वाणि मङ्गलानि दृष्टिमान्नादीनि
मन्त्राश्च प्राक् पाणिग्रहणीया यत्र निष्पत्तान्तादृशमप्यन्तरं
कातम्यवधानं यत्र वर्तते तत्रैव पूर्वोक्तौ नियमविकल्पो
प्रवर्तते न तु पाणिग्रहणादर्थम् । तत्र सङ्कल्पपूर्वकं दत्तया
अपि कन्याया योऽपहारस्तज्जन्वो मृषावादः पातको भवति
दातुर्न तु तावन्मात्रेण तस्या भार्यात्वमुत्पन्नमित्यर्थः ॥ ५४ ॥
कदा तर्हि तदुत्पद्यतेऽत्र आह—पाणीति । यत्र तु दाना-
दूर्ध्वं सप्तमपदात्प्राक् भर्तृमरणं समीपत्वादिज्ञानं वा जातं
तत्रान्यमैव दाने स्वपरादप्योऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ देयं
दानं एतं वक्ष्यमाणं तथेवाह-अनुकूलामिति । अनुवंशो
स्ववंशानुगाम् । अयं भावः—यथाऽधानप्राप्त्यमानेऽप्यं
समुच्चिन्नाभ्यामय उलघन्ये न रवेकैरेन । एवं दानप्राप्ति-
ग्रहभ्यां भार्यात्वमुत्पद्यते तत्रापामात्रे यथेष्टः हनतादा
धर्मपत्नीत्वम् । परम्यामात्रे तु तस्या दातृत्वाद्
सम्बन्ध इति ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणे
नैलकण्ठे आरत्तावधौ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अस्यवस्त्वधर्मिष्ठाः परस्वादायिनः शठाः ।
 आसुरादधिसम्भूता धर्मोद्धिपमवृत्तयः ॥ १६ ॥
 अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निबद्धा धर्मसेतुषु ॥ १७ ॥
 यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति ।
 कन्यां वा जीवितायां यः शुल्केन प्रयच्छति
 सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाहये ।
 स्वैवं मूत्रं पुरीषं च तस्मिन्मूढः समश्नुते ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विवाहधर्मे यमगाथा नाम
 पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

भीष्म उवाच ।

प्राचेतसस्य वचनं कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 यस्याः किञ्चिन्नाददते ज्ञातयो न स विक्रयः ।
 अर्हणं तत्कुमारीणामानृशस्यतमं च तत् ।
 सर्वं च प्रतिदेयं स्यात्कन्यायै तद्दशोपतः ॥ २ ॥
 पितृभिर्भ्रातृभिश्चापि श्वशुरैरथ देवैः ।
 पूज्या भूपायितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ३ ॥
 यदि वै स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
 अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनो न प्रयर्धते ॥ ४ ॥
 पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप
 स्त्रियो यत्र च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥ ५ ॥
 अपूजिताश्च यत्रैताः सर्वास्तत्राकलाः क्रियाः ।
 तदा चैतत्कुलं नास्ति यदा शोचन्ति जामयः
 जामीशसन्ति गेहानि निकृत्तानीव कृत्या ।
 नैव भान्ति न वर्धन्ते श्रिया हीनानि पार्थिव
 स्त्रियः पुंसां परिद्वेद मनुजिगमिषुर्दिवम् ।
 अबलाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः

ईषवो मानकामाश्च चण्डाश्च सुहृदोऽपुधाः ।
 स्त्रियस्तु मानमर्हन्ति ता मानयत मानवाः ॥ ९ ॥
 स्त्रीप्रत्ययो हि वै धर्मो रतिभोगाश्च केषलाः
 परिचर्या नमस्कारास्तदायत्ता भवन्तु यः ॥ १० ॥
 उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रीत्यर्थं लोकयात्रायाः पश्यत स्त्रीनिबन्धनम्
 संमान्यमानाश्चैता हि सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ ।
 धिदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत ॥ १२ ॥
 नास्ति यश्चक्रिया काचिन्न श्राद्धं नोपधासकम्
 धर्मः स्वभर्तृशुश्रूषा तया स्वर्गं जयन्त्युत ॥ १३ ॥
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्राश्च स्वाधिरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति
 धिय एताः स्त्रियो नाम
 सत्कार्या भूतिमिच्छता ।
 पालिता निगृहीता च
 श्रीः स्त्री भवति भारत ॥ १५ ॥

४६

आसुराद्विवाहात्कन्याक्रयपूर्वात् ॥ १६ ॥ अत्र आसुर-
 विवाहनिन्दायाम् ॥ १७ ॥ कालसाहये कालसाहये ॥ १९ ॥
 अन्येषां बलात्कन्याहरणशीलानां राक्षसानाम् ॥ २१ ॥
 एतानपि निन्दति—चर्यामिति । बलतो वश्यां न तु
 स्वच्छन्दत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ अन्योऽपि पशुपति ॥ २३ ॥
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठे भारतभा-
 र्तीये पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

प्राचेतसस्य दक्षस्य । शतयः कन्यापत्नीयाः स्वयं नाद-
 दतेऽथ च कन्यालङ्कार्यमिच्छन्ति स विक्रयो न भवतीत्यर्थः
 ॥ १ ॥ न रोचेत न कामयेत न प्रमोदयेत्कामुकं न
 कुर्यात् प्रजनः सेतति ॥ ४ ॥ स्वल्प ईषदायासेन अपनेयः
 कौपीनो गुणच्छादनपटो यामां सद्योहार्या इत्यर्थः । सुहृदः
 सौहार्दयुक्ताः न बुध्यन्त इत्युच्यते ॥ ८ ॥ स्त्रीप्रत्ययः स्त्री-
 त्वः ॥ १० ॥ अत्र स्त्रीधर्मविषये ॥ १० ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विवाहधर्मे स्त्रीप्रशंसा नाम
पद्मत्वारिणोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वशास्त्रविधानं राजधर्मविदुत्तम ।

अतीव संशयच्छेत्ता भवान्वै प्रथितः क्षितौ ।
कश्चित् संशयो मेऽस्ति तन्मे ब्रूहि पितामह ।
जातेऽस्मिन्संशये राजधान्यं पृच्छेम कञ्चन २
यथा नरेण कर्तव्यं धर्ममार्गानुवर्तिना ।

एतत्सर्वं महाबाहो भवान्याख्यातुमर्हति ॥ ३ ॥
चतस्रो विहिता भार्यो ब्राह्मणस्य पितामह ।
ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः
तत्र जातेषु पुत्रेषु सर्वोत्तमं कुरुसत्तम ।
आनुपूर्व्येण कस्तेषां पित्र्यं दद्यादमर्हति ॥ ५ ॥
केन वा किं ततो हार्यं पितृवित्तात्पितामह ।
एतदिच्छामि कथितं विभागस्तेषु यः स्मृतः

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तयो वर्णा द्विजातयः
एतेषु विहितो धर्मो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ७ ॥
वैपम्यादयथा लोभात्कामाद्वापि परंतप ।
ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ८
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
प्रायश्चित्तीयते चापि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९ ॥
तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्युधिष्ठिर ।
आपद्यमानमृक्यं तु संश्रवस्यामि भारत ॥ १० ॥

लक्षणं गोवृषो यानं यत्प्रधानतमं भवेत् ।

ब्राह्मण्यास्तद्वरेत्युत्र एकांशं वै पितुर्धनात् ११

शेषं तु दशधा कार्यं ब्राह्मणत्वं युधिष्ठिर ।

तत्र तेनैव हर्तव्याश्चत्वारोऽंशाः पितुर्धनात् १२

क्षत्रियायास्तु यः पुत्रो ब्राह्मणः सोऽप्यसंशयः ।

स तु मातृविशेषेण त्रीनंशान् हर्तुमर्हति ॥ १३ ॥

वर्णे वृत्तीये जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणादपि ।

द्विरंशस्तेन हर्तव्यो ब्राह्मणस्याद्युधिष्ठिर १४

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो नित्यादैयधनः स्मृतः

अल्पं चापि प्रदातव्यं शूद्रापुत्राय भारत १५

दशधा प्रथिमकस्य धनस्यैव भवेत्कमः ।

सयर्णास्तु तु जातानां समान् भागान्प्रकल्पयेत्

अब्राह्मणं तु मन्यन्ते शूद्रापुत्रमनैपुणात् ।

त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत् ॥ १६ ॥

स्मृताश्च वर्णाश्चत्वारः पञ्चमो नाधिगम्यते ।

हरेच्च दशमं भागं शूद्रापुत्रः पितुर्धनात् ॥ १८ ॥

तत्तु दत्तं हरेत्पित्रा मादत्तं हर्तुमर्हति ।

अवश्यं हि धनं देयं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १९ ॥

आनुशंस्यं परो धर्मं इति तस्मै ब्रवीयते ।

यत्र तत्र समुत्पन्ने गुणायैवोपपद्यते ॥ २० ॥

यद्यन्येषु सपुत्रः स्यादपुत्रो यदि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाद्याच्छूद्रापुत्राय भारत ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि वैलकण्ठीये भारत-
मावर्तये पद्मत्वारिणोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

सर्वेति ॥ १ ॥ एवमुक्त्वित्यमश्रीशुद्धिमुक्त्वा धन-

द्वत्पर्वं दानविभागं श्रुत्वा ॥ ३ ॥ एतमिच्छन् एव

विदिता न तु धर्मम् । शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

अपार्यं जनविषादस्यां ब्राह्मणादेव हीयत इति निन्दाम्भर-

णम् ॥ ४ ॥ किं विमृश्याम ॥ ७ ॥ इदानीं शूद्राः

॥ ८ ॥ अविदितमप्यनित्यं वेत्तव्यं—शूद्रामिति ।

शूद्रादेर्पुत्रादोऽप्युत इव मन्यन्ते कथा ज्ञेयो कथा

धृष्टदेवेन भवति शोऽपीनो देवः शिवीति शत्रि-

दाया वैतानां धोरकस्य गणशूद्रा कतिपयपुरस्कारभावाद्वा

शूद्रागतयो हस्ते इति तद्वरेति कोविदं शूद्रागतम्-

तथावाद्योनित्यं तत्तत्तस्यां तेनैके प्रायश्चित्तो भवत्येव

कृष्णाण्डः योऽसौ देवदेवनमिति यजुर्द्विप्रश्चिदेमन्त्रविद्येयैः ।

अनेनैव विधिना वेदेन दृष्टेन कर्मणा प्रायश्चित्तमात्मन

दृच्छति प्रायश्चित्तयते अन्यथाऽधोगतिं यातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ॥ १० ॥ एकांशं मुक्त्वांशम् ॥ ११ ॥

तेनैव ब्राह्मणीपुत्रेण ॥ १२ ॥ नित्यं सर्वेषां अदेवं धनमप्य

न नित्यादैयधनः । अपत्ये अयं एकोऽन्तः ॥ १५ ॥

अत्राश्रमे स्थिति दीपनमगः पुत्रेषु शूद्रायां जनेषु क्षात्रि-

यशस्वि ब्राह्मणादर्जनादिनि भावः । एवं च तस्य अम-

न्यदाः भयकरा अति भवन्ति त्रिषु क्षत्रियादिषु एतस्य

दायावै अरुण्यत्वायै शोकम् । निश्वस्य वैश्यायां शूद्रायां च

अल्पम् आनुशंस्यतस्य बन्धमानत्वात् ॥ १७ ॥ समुत्पन्नं

अनुशंस्यम् ॥ २० ॥ यद्यपीति । एतेन कस्यपु अपुत्रा-

त्रैवार्षिकाद्यदा भक्तादधिकं स्याद्विजस्य तु ।
यजेत तेन द्रव्येण न वृथा साधयेद्धनम् ॥ २२ ॥
त्रिसहस्रपरो दायः स्त्रियै देवो धनस्य वै ।
मर्त्रा तच्च धनं दत्तं यथाहं भोक्तुमर्हति ॥ २३ ॥
स्त्रीणां तु पतिदायाद्यमुपभोगफलं स्मृतम् ।
नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथञ्चन २४ ॥
स्त्रियास्तु यज्ञधेद्वित्तं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर ।
ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्कन्या यथा पुत्रस्तथा हि सा ।
सा हि पुत्रसमा राजन्विहिता कुरुनन्दन ।
एवमेव समुद्दिष्टो धर्मो वै भरतर्षभ ।
एवं धर्ममनुस्मृत्य न वृथा साधयेद्धनम् ॥ २६ ॥
युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यद्यदेयधनः स्मृतः
केन प्रतिविशेषेण दशमोऽप्यस्य दीयते ॥ २७ ॥
ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः
क्षत्रियायां तथैव स्याद्विध्यायामपि चैव हि ॥
कस्मात्सु विपमं मागं भजेरन्नृपसत्तम ।
यदा सर्वे त्रयो वर्णास्तथोक्ता ब्राह्मणा इति ॥
भीष्म उवाच ।

द्वारा इत्युच्यते लोके नास्मिन्नेन परन्तप ।
प्रोक्तेन चैव नाम्नाऽयं विशेषः सुमहान्भवेत्
तिस्रः कृत्वा पुरो भार्याः
पश्चाद्विन्देत् ब्राह्मणीम् ।
सा ज्येष्ठा सा च पूज्या स्या-
त्सा च भार्या गरीयसी ॥ ३१ ॥
ज्ञानं प्रसाधनं भर्तृदन्तधावनमञ्जनम् ।
इदं कथं च यद्यान्यद्धर्मयुक्तं गृहे भवेत् ३२ ॥

न तस्यां जातु तिष्ठन्त्यामन्या तत्कर्तुमर्हति ।
ब्राह्मणी त्वेव कुर्याद्वा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ३३ ॥
अन्नं पानं च माल्यं च वासांस्याभरणानि च
ब्राह्मण्यैतानि देयानि भर्तुः सा हि गरीयसी ३४ ॥
मनुनाभिहितं शास्त्रं यच्चापि कुरुनन्दन ।
तत्राप्येव महाराज दृष्टो धर्मः सन्ततनः ॥ ३५ ॥
अथ चेदन्यथा कुर्याद्यदि कामाद्युधिष्ठिर ।
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ३६ ॥
ब्राह्मण्याः सदृशः पुत्रः क्षत्रियायाश्च यो भवेत्
राजन्विशेषो यस्त्वत्र वर्णयोक्तृभयोरपि ॥ ३७ ॥
न तु जात्या समालोके ब्राह्मण्याः क्षत्रियामवेत्
ब्राह्मण्याः प्रथमः पुत्रो भूयान्स्याद्राजसत्तम ।
भूयो भूयोपि संहार्यः पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ।
यथा न सदृशी जातु ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ।
क्षत्रियायास्तथा वैद्या न जातु सदृशी भवेत्
श्रीश्च राज्यं च कोशश्च क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
विहितं दृश्यते राजन्सगारान्तां च मेदिनीम् ।
क्षत्रियो हि स्वधर्मेण श्रियं प्राप्नोति भूयसीम्
राजा दण्डधरो राजन् रक्षा नान्यत्र क्षत्रियात्
ब्राह्मणा हि महामागा देवानामपि देयताः ।
तेषु राजन्प्रवर्तते पूजया विधिपूर्वकम् ॥ ४२ ॥
प्रणीतमृपिमिर्ज्ञात्वा धर्मं शाश्वतमव्ययम् ।
लुप्यमानं स्वधर्मेण क्षत्रियो ह्येव रक्षति ॥ ४३ ॥
दस्त्वभिर्विहयमाणं च धनं दारांश्च सर्वशः ।
सर्वेषामेव वर्णानां ज्ञाता भवति पार्थिवः ४४ ॥
भूयान्स्यात्क्षत्रियापुत्रो वैद्यापुत्रान्न संशयः ।
भूयस्तेनापि हर्तव्यं पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ ४५ ॥

वृथा यज्ञादिप्रयोजनं विना न साधयेत् प्रतिप्रहादिना वाऽऽ-
दाय हण्येन वा न लिप्सेत् ॥ २२ ॥ त्रीति । सहस्रत्रया-
द्भुवित्तवताऽपि स्त्रियोऽधिको दायो न देय इत्यर्थः । तदपि
तथा दत्तं चेत् मर्त्रा भोक्तुं शक्नोति न तदसम् ॥ २३ ॥ कुर्युः
पुत्रा इति शेषः । पतिवित्तात्कथञ्चन २४ ॥ धर्मो
विभागप्रकारः वृथा अन्यायेन साधयेद्वैष्णोः कृतमपि
यागादि निष्फलं भवतीति भावः ॥ २६ ॥ शूद्राया-
मिति । तस्य प्राणुकनित्यादेयधननं तथानन्तरपेक्षदशमां-
शदानविधिना विरुद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥ यदा तिस्रणामपि
पुत्रा ब्राह्मणा एव तदा किमर्थमेवा भागवैषम्यमिति द्वितीय
भाष्येपः ॥ २८ ॥ आद्रियन्ते त्रिवर्णविभित्तिं दासदप्र-
श्रुतिनिमित्तं आदरः स च भोगार्थाया शूद्राणामप्यस्ति अत-

स्तत्पुत्रोऽपि दायमर्हति । यतश्च भर्तृपदस्ताभिर्वर्णक्रमेण
यथायोग्यं तास्तस्यक्रमेण क्रियत इति तत्पुत्राणां भागवैषम्यं
चास्तीत्यभिप्रायवानाह—प्रोक्तेन चैवेति । नामनिर्वच-
नमपेक्षैवार्थ विशेषोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ विशेषमेवाह—
तिस्र इति । पथात्परीणीतापि वयसा कनिष्ठाऽपि पितृ-
गौरवाद्ब्राह्मणीमेव सर्वेषु लौकिकवैदिकेषु कार्येष्विदित्यर्थः
॥ ३१ ॥ ब्राह्मणचाण्डालः ब्राह्मणक्षेत्रे शूद्राज्जातः पूर्वोक्तो
मातृपुत्रस्तद्वत् तेन कर्मणा शेष इत्यर्थः ।

कर्मणा ज्ञायते जातिर्भोगेन ज्ञायते कृतम् ।

इति न्यायात् ॥ ३६ ॥ भूयो भूयोपि अधिकमधिकं
संहार्यः सर्वभक्षणायः ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं ते विधिवद्वाजन्म्राह्मणस्य पितामह ।
इतरेषां तु वर्णानां कथं वै नियमो भवेत् ४६
भीष्म उवाच ।

क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन ।
सृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥
एष एष क्रमो हि स्यात्क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
अष्टधा तु भवेत्कार्यं क्षत्रियस्त्वं जनाधिप ४८
क्षत्रियाया हरेत्पुत्रश्चतुरोशां पितुर्धनम् ।
शूद्रावहारिकं यच्च पितुः स्यात्स हरेत् तु तव ॥
वैश्यपुत्रस्तु भागार्त्तानि शूद्रापुत्रस्तथाऽष्टमम्
सोपि दत्तं हरेत्पित्रा न दत्तं हर्तुमर्हति ॥ ५०
एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ।
द्वितीया तु भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥
वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ ।
शूद्रायां चापि कौन्तेय तयोर्विधेयमः स्मृतः
पञ्चधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्त्वं भरतर्षभ ।

इति भीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विवाहधर्मे रिष्यविभागो नाम
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षाहोमाद्वा कामाद्वा
वर्णानां चाप्यनिश्चयात् ।
अज्ञानाद्वापि वर्णानां
जायते वर्णसंकरः ॥

१

तयोरपत्ये वक्ष्यामि विभागं च जनाधिप ५३
वैश्यापुत्रेण हर्तव्याश्चतवारोऽंशाः पितुर्धनम् ।
पञ्चमस्तु स्मृतो मागः शूद्रापुत्राय भारत ॥ ५४
सोपि दत्तं हरेत्पित्रा न दत्तं हर्तुमर्हति ।
त्रिमिर्धनैः सदा जातः शूद्रोऽद्वैयधनो भवेत् ॥
शूद्रस्य स्यात्सर्वणैव भार्या नान्या कथञ्चन ।
समभागाश्च पुत्राः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ५६
जातानां समवर्णायाः पुत्राणामधिकोपतः ।
सर्वेषामेव वर्णानां समभागो धनात्स्मृतः ५७
ज्येष्ठस्य भार्यो ज्येष्ठः स्यादेकांशो यः प्रधानतः
एष दायविधिः पार्यं पूर्वमुक्तः स्वयम्भुवा ५८
समवर्णास्तु जातानां विशेषोऽस्त्यपरो नृप ।
विवाहवैशिष्ट्यपङ्क्तः पूर्वपूर्वा विशिष्यते ५९
हरेज्ज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुल्यास्तु तेष्वपि ।
मध्यमो मध्यमं चैव कनीयास्तु कनीयस्तम् ॥
एवं जातिषु सर्वास्तु सवर्णः श्रेष्ठतां गतः ।
महर्विरपि चैतद्वै मारीचः काश्यपोऽग्रवीतृ ६१

तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसंकरे ।
को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह २
भीष्म उवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च फेवलम्
असृजतस हि यशार्थं पूर्वमेव प्रजापतिः ॥ ३

४८

एवमनुलोमजातिजानां पुत्राणां तातम्यमुक्त्वा वितोम-
जातिजानामपि तदाहत्यायेन—वर्षादिति । लोमा-
त्कामाद्वा उत्तमवर्णां ह्येव द्वितीयवर्णाणां भवतीति प्रसिद्धम् ।
तेन गृह्योक्तिसम्भवात् वर्णानां मिथो न जायते । ननु
कर्मणा श्रम्यते जातिरित्यभियुक्तं च्यते एव न निषेधकाले
दुर्मूर्द्धादुप्यनुस्मरणदिनाऽपि निमित्तेन असदुत्पत्ति-
सम्भवात् । प्रच्छन्नाविलोमजेष्वपि क्वचित्सदाचारदर्शनेन
वर्णानामनामावर्ण्यं वर्णसंकरो भवत्येवेत्यर्थः ॥ १ ॥ एतेन
उक्तेन विधिना प्रकारेण ॥ २ ॥ तत्र प्रथमे चत्वार एव
वर्णा यशार्थं सृजस्तत्र शूद्राणां सेवाद्वारा यशार्थत्वं न तु
शाश्वत् । तस्मान्शूद्रो यजेऽनवहृत् इति श्रुतेः ॥ २ ॥

उक्तं दायविभागादि नियमो दायविभागे । अत्रापि क्षत्रि-
यस्य घोडा वैश्यस्य त्रेधा च घनं विभज्यैकैकाशहीना इतर-
भागा उत विशेषोऽस्तीति प्रयुज्यमिष्टाय ॥ ४६ ॥ क्षत्रि-
याणां क्षत्रियस्त्रीणा एष एव क्रमो भर्तुः ज्ञानादिप्रदाने
तस्यां सवर्णायां सत्यां द्विजवर्णां तत्र त्रयोदशित्यर्थः ॥ ४८ ॥
मुनेऽनन्दिनो तदयगजाशुषकचक्रादिकं शूद्रावहारिकम्
॥ ४९ ॥ शूद्रस्य भवेद्यधनमेव हेतुत्रिमिर्धनैर्जातं इति ॥ ५५ ॥
इति भीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैष्ठिकधर्मोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

मार्याश्चतस्रो विप्रस्य द्वयोरात्मा प्रजायते ।
 आनुपूर्वाद्द्वयोर्हीनौ मातृजात्यौ प्रसूयतः ॥ ४४
 परंशवाद्ब्राह्मणस्यैव पुत्रः
 शूद्रापुर्यं *पारशवं तमाहुः ।
 शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्या-
 त्स्यचारित्रं नित्यमथो न जह्यात् ॥ ५
 :सर्वानुपायानथ संप्रधायै
 समुद्धरेत् स्वस्य कुलस्य तन्त्रम् ।
 :ज्येष्ठो यवीयानपि यो द्विजस्य
 शुश्रूषया दानपरायणः स्यात् ॥ ६
 तिष्ठः क्षत्रियसम्बन्धाद्द्वयोरात्माऽस्य जायते
 हीनवर्णास्त्वृतीयायां शूद्रा उग्राः इति स्मृतिः
 द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्माऽस्य जायते
 शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ ८
 =अतोऽपि शिष्टस्त्यधमो गुरुदारप्रधर्षकः ।
 बाह्यं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यविगर्हितम् ॥ ९
 विप्रायां क्षत्रियो बाह्यं सृतं स्तोमक्रियापरम् ।

वैश्यो वैदेहकं चापि मौद्गल्यमपवाजितम् १०
 शूद्रश्चांडालमत्युग्रं वध्यं बाह्यवासिनम् ।
 ब्राह्मण्यां संप्रजायन्त इत्येते कुलपांसनाः ।
 एते मतिमतां श्रेष्ठं वर्णसंकरजाः प्रभो ॥ ११
 वन्द्यौ तु जायते वैश्यान्मागधो घाक्यजीवनः
 शूद्रात्रिपादो मत्स्यघ्नः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात्
 शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां ग्राम्यधर्मिणः ।
 ब्राह्मणैरप्रतिग्राह्यस्तक्षा स्वधनजीवनः ॥ १३
 एतेऽपि सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु
 मातृजात्याः प्रसूयन्ते ह्यधरा हीनयोनिषु १४
 यथा चतुर्षु वर्णेषु द्वयोरात्मास्य जायते ।
 आनन्तर्यात्प्रजायन्ते तथा बाह्याः प्रधानतः
 ते चापि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
 परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ १६
 यथा शूद्रोऽपि ब्राह्मण्यां जन्तुं बाह्यं प्रसूयते ।
 एवं बाह्यतराद्बाह्यश्चातुर्वर्ण्यात्प्रजायते ॥ १७

आत्मा ब्राह्मण एव क्षत्रियायामपि जायत इत्यर्थः । स च
 उक्तिश्चिन्तितः । यदाह मनुः—(१०।९)
 लोचनन्तरजातास्तु द्विजैस्त्वावितान्मुतान् ।
 सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् इति ।
 मातृजालौ वैश्यायां वैश्यांश्च षो नाम शूद्रायां शूद्रो
 निपादो नाम पारशवाख्यो भवति । मनुः—(१०।८)
 ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामभ्यष्टो नाम जायते ।
 निपादः शूद्रकन्याया यः पारशवं उच्यत इति ॥ ४ ॥
 एतद्वाच्ये—परामिति । अत्रात् पशु वा एतत् श्मशानं
 यच्छूद्र इति धृतेः शवस्थानतुल्यात् शूद्राख्यं उरुहृदे पश्या
 सुतं पशु पादयुक्तं जतमं श्मशानं शूद्र इति ध्रुवार्थः ॥ ५ ॥
 तन्त्रं उपकरणं यस्य ज्येष्ठोऽपि पारशवो द्विजस्य त्रिवर्ण-
 जस्य यवीयान् कनीयानिवेति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ वैश्यामा-
 मपि क्षत्रियास्तत्रिय एव भवतीत्याह—द्वयोरिति ।
 उग्राः शूद्रविशेषाः ॥ ७ ॥ वैश्यात् शूद्रायामपि वैश्य एव
 भवतीत्याह—द्वे इति ॥ ८ ॥ अतः स्वपितृनिषिष्टो
 नाधिकः सत्रधमः शूद्रो गुरुणा ब्राह्मणादीनां दारप्रधर्षकयेत्
 बाह्यं चाण्डालादिम् ॥ ९ ॥ विप्रायामिति । सृतः
 सारथिः जातितः कर्मतश्च सृतानामध्वसारण्यामित्युक्तेः ।
 स्तोमक्रिया स्तोत्रकरणं च राजादीनाम् । यथोक्तम्—

सृताः पौराणिका मता इति । मौद्गल्यं ब्रौकार्यमन्तः-
 पुरस्त्रणादि तत्कारित्वम् । वैदेहकानां ब्रौकार्यमित्युक्तेः ।
 अपवाजितं संस्कारानर्हम् ॥ १० ॥ वध्यानां चोरादीनां
 शिरश्चेत्यादिकार्यकारिणं वध्यम् ॥ ११ ॥ वन्द्यौति ।
 मागधानां वणिक्पथ इति मनुः । वाक्यं प्रस्तावसदृशो
 उक्तेः निपादस्तथा क्षता नाम । यदाह मनुः—(१०।१२)
 शूद्रादायोगवः क्षता चण्डालाधमो नृणाम् ।
 वैश्यराज्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः इति ।
 अस्य वृत्ति मनुस्मृत्याह—(१०।१९)

सन्तुष्टपुलकसानां ॥ विलोको बध्यवन्धनमिति ।

अत्र मनुना निपादोऽनुलोमजेषु क्षता च प्रतिलोमजे-
 पूकः । व्यासेन तु विपरीतमुक्तं विदुरे क्षतुवर्धं तत्र तत्र
 प्रयुधानेन । अत एव शूद्रा निपादो जातः पारशवोऽपि
 वा, क्षत्रिया मागधं वैश्यात् शूद्रस्तत्तारमेव चेति याज्ञ-
 घनकस्य उभयत्र वास्तव्यं पठन्नयोर्निपादत्वशङ्क्यै सूच-
 यति । तेन विप्रात् शूद्रायां क्षता शूद्रस्तत्रियायां निपाद-
 इत्यपि साधु ॥ १२ ॥ ग्राम्यधर्मिणः ग्राम्यधर्मो मेघुनं तद्वतः
 तक्षा वर्धकिः ॥ १३ ॥ एते नव भ्रष्टराश्रयप्रोपाः सृत-
 वैदेहकचण्डालाः मागधनिपादाद्योगदाः तेषां स्वयोनौ अन-
 न्तर्गतेनौ च स्वात्मैव जायते पूर्ववत् । व्यवहितनीयोनौ
 ॥ मातृजाताया इति श्लोकद्वयार्थः ॥ १४ ॥ ते चापि
 संकरजा अपि विगर्हितान् अधमादुतमायां उत्तमादधमाय
 वा सृताम्बटादिबहिर्गर्हितानेव जनयन्तीत्यर्थः ॥ १६ ।

* स्वर्णकारम् । × राउत इति शापायां प्रतिष्ठाः ।

= अतोऽपि वैशिष्टः इति पाठः ।

प्रतिलोमं तु वर्धन्ते बाह्याद्बाह्यतरात्पुनः ।
हीनाद्हीनाः प्रसूयन्ते वर्णाः पंचदशैव तु १८
अगम्यागमनाच्चैव जायते वर्णसङ्करः ।
बाह्यानामनुजायन्ते सैरन्ध्र्या मागधेषु च ।
प्रसाधनोपचारश्चमासं दासजीवनम् ॥ १९ ॥
अतश्चायोग्यं सृते वागुराबन्धजीवनम् ।
मैर्यकं च वैदेहः संप्रसृतेऽय माधुकम् ॥ २० ॥
निपादो मद्रुरं सृते दासं नाधोपजीविनम् ।
मृतपं चापि चाण्डालः श्वपाकमिति विधुतम्
चतुरो मागधी सृते क्रूराभ्यामपजीविनः ।
मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्धमिति विधुतम्
वैदेहकाश्च पापिष्ठा क्रूरमायोपजीविनम् ।
निपादान्मद्रनामं च खरयानप्रयायिनम् २२
चाण्डालात्पुल्कसं चापि खराश्वगजभोजिनम्
मृतचैलप्रतिच्छन्नं भिक्षमाजनभोजिनम् २४
आयोगवीषु जायन्ते हीनवर्णास्तु ते त्रयः ।
क्षुद्रो वैदेहकादन्धो बहिर्गामप्रतिभयः ॥ २५ ॥

पञ्चदश बाह्या उक्तास्तान् व्याचष्टे—बाह्यानामित्या-
दिना । मागधेषु सैरन्ध्र्यामित्यनेदेनान्वयः । सैरन्ध्र्य-
कर्म व्याचष्टे—प्रसाधनेति । प्रसाधनं राजादीनां पुंसां
अलङ्करणं पुण्यैः सैरन्ध्रे । राजश्रीणां च सैरन्ध्रीभिः उप-
कारस्तेषां दिव्याह्मणागर्पणेन स्ववादिना च सन्तोषणं
तदभिर्भक्ष्यमासमिति सामान्ये नृपसङ्गम् ॥ १९ ॥ अतः
अत्र मागधविशेषे सैरन्ध्रयोर्न आयोग्यं आयोग्यस्यापन्यं
सैरन्ध्रं नाम सृतिर्धातुयोग्यं सैरन्ध्रं वागुराश्रुतीति मनुः ।
तस्यामेव मागधं मैर्यकं नामतः माधुकं मयकरं कर्मतश्च
पुनर्न वैदेहः सृते ॥ २० ॥ मद्रुरं मद्गुरूमीनविशेषान्
राति आदत्ते तं मद्रुरं दासं नामतः मृतपं इमं
नाधिकारिणम् ॥ २१ ॥ एते मागध्या आयोग्यादिभ्य-
श्चतुर्भ्यः क्रमाज्जायन्ते इत्युपसंहृतिः—चतुर इति । एते
चत्वारो वागुरादिना जीवन्तीति मायोपजीविनः अन्येऽपि
चत्वारो मागध्यां विभूनाः सजातीयं उपयन्ते तेषां नामानि
मांसमित्यादि मांसं मांसविज्ञेयं स्वादुकरं यावत्स्यैव संस्का-
रकम् । क्षौद्रं सूक्ष्मं शूद्रमिति पाठत्रयेऽपि शाकायवपाककरं
सौगन्धं उक्तलक्षणं सैरन्ध्रं एव स्येव मागधसैरन्ध्रुचित्तुष्टय-
मुक्तमिति श्रेयम् ॥ २२ ॥ आयोग्यव्या वैदेहकादिभ्यो जाता-
मीन् भेदानाह सार्धदेयेन—वैदेहकादिति ॥ २३ ॥
क्षुद्र इति । निपाद्यां वैदेहकात् क्षुद्रो भेदः भ्रंशश्च आ-
प्यपशुद्विहारी कारावरस्यधर्मकारश्चेति त्रयो भवन्तीत्यर्थः
॥ २५ ॥ चण्डालात् निपाद्यामेव त्वपसारो वेणुः ॥ २६ ॥

कारावरो निपाद्यां तु
चर्मकारः प्रसूयते ।
चाण्डालात्पाण्डुसौपाक-
स्त्वपसारव्यवहारवान् ॥ २६ ॥
आहिण्डको निपादेन वैदेहां संप्रसूयते ।
चण्डालेन तु सौपाकश्चण्डालसमवृत्तिमान्
निपादो चापि चाण्डालात्पुत्रमग्रेवसायिनम्
इमं शानगोचरं सृते बाह्यैरपि बहिष्कृतम् २८
इत्येते संकरे जाताः पितृमातृव्यतिक्रमात् ।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः
चतुर्णामेव वर्णानां धर्मो नान्यस्य विद्यते ।
वर्णानां धर्महीनेषु संख्या नास्तीह कस्यचित्
यदृच्छयोपसंपर्कैर्यहसाधुबहिष्कृतैः ।
बाह्या बाह्यैश्च जायन्ते यथावृत्ति यथाध्वजम् ॥
चतुर्ण्ययमशानानि शैलांश्चान्यान्वनस्पतीन्
कार्णायसमलंकारं परिगृह्य च नित्यशः ३२

आहिण्डक इति स्थायी कोको ॥ २७ ॥ इतीति ।
अत्र मागध्या आयोग्यवैदेहनिपादचण्डालैश्चत्वार-
स्तरेवायोग्यां स्वीयवर्जितैर्यो निपाद्यां चण्डालवैदेहान्यां
द्वौ वैदेहा चण्डालनिपादाभ्यां द्वौ निपाद्यां चण्डालचैरु-
इति द्वादश भेदा उक्ताः ।
शूद्राज्जातो निपाद्यां तु स वै कुडुकः स्मृतः ।
वैदेहकेन त्वम्बष्ठपामुपको वेन उच्यते ॥ इति द्वौ ।
द्विजातयः सर्वाणामु जनयन्त्यव्रतास्तु यान् ।
तान्सावित्रीपरिधृष्टान् प्रात्यानिलमिनिदिशेत् इति ।
प्रात्यजानीय एक इत्येवं मन्त्रकैभिः सह पञ्चदश
संकरजाताः प्रात्यस्यापि धर्मसंकार्यादिनेष्वेव गणना प्रच्छन्ना
अस्माद्योनयोऽपि पूर्वोक्तैः कर्मभिस्तेऽमुकयोनय इति वेदित-
व्याः ॥ २९ ॥ चातुर्वर्ण्यस्यैव धर्माः शास्त्रे विदिताः श्लेषा तु
जातिभेदानां धर्मनियम इयता च नास्ति । तथाहि—चतुर्वर्ण्यं
वर्णभ्यः पञ्चलोकमजाः पञ्चविलोमजाश्चेति द्वादश, तेष्वोऽपि
पञ्चविलोमजाः पञ्चवर्णविलोमजा इति द्वाविंशदधिकं दशं,
तेष्व एव प्रातिनेम्याल्लोकम्यगणना तेभ्यस्तेभ्यश्चैवमनन्ता
भेदा भवन्ति ते च सर्वे पञ्चदशस्वेवान्तर्भवन्तीनि । तावतामेव
परिगणनं कृतमित्यर्थः ॥ ३० ॥ यदृच्छया जात्यनियमेन
उपसंगच्छीमिथुनीमासं गर्तयज्ञेभ्यः साधुम्यश्च बहिष्कृतैः यथा-
श्रुति यथाधर्मं जीविकां जातिविशेषं च यदृच्छया तत्तत्कर्मणा
प्राप्ता स्वर्गः ॥ ३१ ॥

वसेपुरेते विज्ञाता वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ।
 युञ्जन्तो वाप्यलंकारास्तथोपकरणानि च ३३
 गोघ्राहणाय साहाय्यं कुर्वाणा वै न संशयः ।
 आनृशंस्यमनुक्रोशः सत्यवाक्यं तथा क्षमा
 स्वशरीरैरपि ज्ञानं बाह्यानां सिद्धिकारणम् ।
 भवन्ति मनुजद्वयाग्र तत्र मे नास्ति संशयः ॥

यथोपदेशं परिकीर्तितासु

नरः प्रजायेत विचार्य बुद्धिमान् ।

निहीनयोनिर्हि सुतोऽवसादये-

स्तितीर्षमाणं हि यथोपलब्धे जले ॥ ३६

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।

नयन्ति ह्यपथं नार्यः कामक्रोधवशात्तु गम् ॥

स्वभावश्चैव नारीणां नराणामिह द्वयम् ।

अत्यर्थं न प्रसजन्ते प्रमदासु विपश्चितः ॥ ३८

पुधिष्ठिर उवाच ।

वर्णोपेतमविज्ञाय नरं कलुषयोनिजम् ।

आर्यरूपमिधानार्यं कथं विद्यामहे वयम् ३९

भीष्म उवाच ।

योनिस्कलुषे जातं नानाभावसमन्वितम् ।

कर्मभिः सज्जनाचीर्णैर्विज्ञेया योनिद्रुजता ४०

अनार्यत्वमनाचारः क्रूरत्वं निष्क्रियात्मता ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विवाहधर्मं वर्णसङ्करकथने

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

तेषां साधारणान् धर्मानह—गोविंति ॥ ३४ ॥

यथेति । निहीनानां रेतःसर्कं न कुर्वीदिति भावः

॥ ३६ ॥ तदर्थमेव कौरव्य इव क्षीम्य आत्मानं स्ने-

दित्याह द्वाभ्याम्—अविद्वांसमिति ॥ ३७ ॥

कलुषयोनिजं संकरयोनिजं आर्यगृहे जातत्वादार्यरूपमिव

मासमानमपि उपपत्तिर्नोऽनार्यम् ॥ ३९ ॥ नानाभावैः

आर्यैः प्रयुग्मताभिज्ञेयैः समन्वितं नरं संकरयोनिजं

जानीयात् ॥ ४० ॥ अनार्यत्वादिवैक्यमपि कलुषयोनि-

त्वव्यञ्जकं किमु न द्वे प्राणि सर्वाणि चेति भावः ॥ ४१ ॥

प्रकृतिं योनिं नियच्छति गृहीतुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अप्राप्तं शत्रुपलक्षणं बीजादिरपि यथा तिर्यक्स्थावरादिकं

बीजगुणं न त्यज्यते मनुष्योऽपीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ संच्छते

सुगुहेऽपि दम्प जन्मनोनि क्षेप । सः तच्छीतं गद्वरम् ।

पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ४१

पिड्यं वा भजते शीलं मातृजं वा तयोभयम् ।

न कथंचन संकीर्णः प्रकृतिं स्वां नियच्छति

यथैव सदृशो रूपे मातापित्रोर्हि जायते ।

व्याघ्रश्चित्रैस्तथा योनिं पुरुषः स्वां नियच्छति

कुले स्रोतसि संच्छन्ने यस्य स्थाघोनिस्कंकरः

संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमथवा बहु ॥ ४४

आर्यरूपसमाचारं चरन्तं कृतकं पथि ।

सुवर्णमन्यवर्णं वा स्वशीलं शास्ति निश्चये ४५

नानावृत्तेषु भूतेषु नानाकर्मरतेषु च ।

जन्मवृत्तसमं लोके सुखिष्ठं न विरज्यते ॥ ४६

शरीरमिह सत्येन न तस्य परिकल्प्यते ।

ज्येष्ठमध्यायरं सत्यं तुल्यसत्यं प्रमोदते ॥ ४७

ज्यायांसमपि शीलेन विहीनं नैव पूजयेत् ।

अपि शूद्रं च धर्मज्ञं समुत्तममिपूजयेत् ॥ ४८

आत्मानमाख्यातिं हि कर्मभिर्नरः

सुशीलचारित्रकुलैः शुभाशुभैः ।

प्रनष्टमप्याशु कुलं तथा नरः

पुनः प्रकाशं कुर्वते स्वकर्मतः ॥ ४९

योनिष्वेतासु सर्वान् संकीर्णस्वितरासु च ।

यत्रात्मानं न जनयेद्बुधस्तां परिवर्जयेत् ॥ ५०

स्वभावम् ॥ ४५ ॥ स्वस्य शीलं स्वभावं निश्चये कार्यस्य

निष्ठायां सुवर्णं शोभनवर्णं अन्यवर्णं वा पुरुषं शास्ति कथ-

यति सुवर्णो बहिःकूटोऽपि कार्यकाले दयालुर्भवति, दुर्बलश्च

नित्यं यदुरपि फलकाले दारुणो भवतीति भावः ॥ ४५ ॥

मुष्णितं शोभनवृत्तेन न विरज्यते उपविनं इतं विहाय

जन्मान्यथा तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तस्य संकरजस्य शरीरं

सत्येन शास्त्रीयबुद्ध्या न परिकल्प्यते न नीचमार्गोदपहृष्यते

बीजगुणस्य प्राक्तन्यात् । सत्त्वस्य कालभेदेन ज्येष्ठत्वादि-

भावेऽपि यत्पुल्यसत्त्वं शरीरात्मकं यत्सत्त्वं ज्येष्ठान्यतमं

तदेव प्रमोदते अन्यस्य उत्पन्नमपि सत्त्वं क्षादिकाप्रवर्जयित

इति भावः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि

नैलकण्ठे भावमावशीषे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि तात कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक् पृथक्
कीदृश्यां कीदृशाश्चापि पुत्राः कस्य च केच ते
विप्रवादाः सुबहवः श्रूयन्ते पुत्रकारिताः ।

अथ नो सुहृतां राजन्संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ २
भीष्म उवाच ।

आत्मा पुत्रश्च विशेषस्तस्यानन्तरजश्च यः ।
निरुक्तजश्च विशेषः सुतः प्रसृतजस्तथा ॥ ३
पतितस्य तु भार्याया भर्त्रा सुसमवेतया ।
तथा दत्तकृता पुत्रावप्यूढश्च तथाऽपरः ॥ ४
पङ्कपध्वंसजाश्चापि कानीनापसदास्तथा ।
इत्येते धै समाख्यातास्तान्विजानीहि भारत
युधिष्ठिर उवाच ।

पङ्कपध्वंसजाः के स्युः के धाप्यपसदास्तथा
एतत्सर्वं यथातत्त्वं व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ६
भीष्म उवाच ।

त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।
वर्णयोश्च द्वयोः स्यातां यौ राजन्यस्य भारत ॥
एको विद्वर्णं पयाय तथाऽत्रैवोपलक्षितः ।

४९

पूर्वं कथिकृद्गुह्यज्ञानार्थमनार्यन्वमनाचारः कृत्यं नि-
क्षिप्यारम्भेति संस्मरजस्य लक्षणान्युक्तानि । इदानीम्—
यन्मे माता प्रममाद यश्चाचाराननुत्तम ।

तन्मे रेतः पिता यूढाम् इति ।
मन्त्रलिप्तात् माता प्रमादात् वामकाण्डा यदननुत्तं
प्रतिपूर्वं परम्य रेतनो धारणं यचार कृतवती तत्रैतः मे
मम पिता यूढा स्वीयं परेण पालनसंस्कारादिबर्त्तत्वात् ।
यथा उक्ततः पक्षिणो मुखात् पतितं बीजं पक्ष्ये अधिष्ठं
क्षेत्रानेव न तु बीजयतेऽद्वयं । तथा—

प्रमत्ता रक्षत तन्नुभेन मा वः क्षेत्रे परजीवन्त्याण्यु ।
अनयितुः पुत्रो भवति गायत्रये मोक्षं वेता कुरुते तन्नु-
भेनम् ।

इति द्विविधप्रमाणत्वात् । क्षेत्रजः पुत्रः सन्ध्यायौ न वेति
संदिशतः शृण्वीति—सूचीति ॥ १ ॥ विप्रवादाः विविधाः
प्रवादाः पूर्वोक्त एव ॥ २ ॥ अत्रोत्तरमाह—आरम्भेति ।
अनन्तरजः और्यः निरुक्तजः इत्येते अन्यो रेतः प्रमाणमुक्त-
मात्रः, प्रत्यः अनिरुक्तोऽपि यो लोकात्तरक्षेत्रे रेतः
गमयति तत्रः प्रत्यजः ॥ ३ ॥ तथा पतितात्वरभार्याया-
भिरजतः भार्यायाः मृगयितं पति । दनः पयसः इत्यः कर्तव्यः

पङ्कपध्वंसजास्ते हि तथैवापसदान् शृणु ॥ ८
चाण्डालो ब्राह्मणवैद्यौ च ब्राह्मण्यां क्षत्रियासु च
वैश्यायां चैव शूद्रस्य लक्ष्यन्तेऽपसदास्त्रयः ९
मागधो वामकश्चैव द्वौ वैश्यस्यापलक्षितौ ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां च क्षत्रियस्यैक एव तु ॥
ब्राह्मण्यां लक्ष्यते सूत इत्येतेऽपसदाः स्मृताः ।
पुत्रा ह्येते न शक्यन्ते मिथ्याकर्तुं नराधिप ११

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षेत्रजं केचिदेवाहुः सुतं केचित्तु शुकजम् ।
तुल्यावेतौ सुतौ कस्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
भीष्म उवाच ।

रेतजो वा भवेत्पुत्रस्त्यक्तो वा क्षेत्रजो भवेत् ।
अप्यूढः समयं भित्त्वेत्येतदेव निबोध मे ॥ १३
युधिष्ठिर उवाच ।

रेतजं विप्र वै पुत्रं क्षेत्रजस्यागमः कथम् ।
अप्यूढं विप्र वै पुत्रं भित्त्वा तु समयं कथम् ॥
भीष्म उवाच ।

आरमजं पुत्रमुत्पाद्य यस्त्यजेत्कारणान्तरे ।
न तत्र कारणं रेतः स क्षेत्रस्यामिनी भवेत् १५

म्वयमुपागम्यो वा पशुः । अप्यूढः यस्य माता गर्भवत्येव
ऊढा तादृशः सममः ॥ ४ ॥ पङ्कपध्वंसजा वक्ष्यमाणाः
कानीनः कन्यायां विवाहात् प्राक् उत्पन्नानुद्देशः अपमदाः
वक्ष्यमाणाः पद् । एते विवशतिः तान्धर्वाणाम् पुत्रानिति विजा-
नीहि ॥ ५ ॥ परवर्णां अनुलोमजाः पद् अपध्वंसजाः
विलोमजा अपसदाः पक्षिति क्षेत्रम् ॥ ६ ॥ मिथ्याकर्तुं एते
पुत्रा न भवन्तीति वृष्णं न शक्यन्त इत्यर्थः । अयं भावः—
अप्रमत्तोति भूतिरैतस्मात्प्राशस्त्यमात्रपरा । यन्मे
मानेति श्रुतिस्तु अनैरुक्त्यापि पुत्रत्वमस्तीत्येवंनेति न
कश्चिद्विशेषः । तथा च अनैरस्य और्यो वा गुनीलः
आदपः पित्र्यां स्वर्गाय भवति विपरीतस्तु नरकायेति
॥ ११ ॥ कस्य द्वयोः पित्रोः क्षेत्रयतिनियेऽत्रोर्माध्ये कन्यायै
पुत्रः उभयोः पितृत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ १२ ॥ यथा रेतोज
और्यः पुत्र एव क्षेत्रजोऽपि बीजरेन त्यक्तयेन्मयी एव
भवति । एवमप्यूढोऽपि रेतःपतिना त्यक्तयेदोऽपि आरम्यो
तु द्वारपि रेतःप्रसूयेत्यर्थः ॥ १३ ॥ एतदेव प्रभोत्तराभ्यां
व्याचष्टे—रेतजमिति । आगमः पुत्रप्रमाणं शास्त्रं
वर्षं कौरवं समयमेदं कथमित्यर्थः ॥ १४ ॥ कारणान्तरे
लोकात्प्रादादियमे गति ॥ १५ ॥

पुत्रकामो हि पुत्रार्थे यां वृणीते विशांपते ।
क्षेत्रजं तु प्रमाणं स्यान्न वै तत्रात्मजः सुतः १६
अन्यत्र क्षेत्रजः पुत्रो लक्ष्यते भरतर्षभ ।
न ह्यात्मा शक्यते हन्तुं दृष्टान्तोपगतो ह्यसौ
क्षिचिच्च कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ।
न तत्र रेतः क्षेत्रं वा यत्र लक्ष्येत भारत ॥ १८
युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशः कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ।
शुक्रं क्षेत्रं प्रमाणं वा यत्र लक्ष्यं न भारत १९
भीष्म उवाच ।

मातापितृभ्यां यस्त्यक्तः पथि यस्तं प्रकल्पयेत्
न चास्य मातापितरौ ज्ञायेतां सह किन्निमः ॥
अस्वामिकस्य स्वामित्वं यस्मिन्संप्रति लक्ष्यते
यो वर्णः पोषयेत्तं च तद्गर्णस्तस्य जायते ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।

कथमस्य प्रयोक्तव्यः संस्कारः कस्य वा कथम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विवाहधर्मे पुत्रप्रतिनिधिकथने
एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

युधिष्ठिर उवाच ।

दर्शने कीदृशः स्नेहः संवासे च पितामह ।
महाभाग्यं गवां वैव तन्मे व्याख्यातुमर्हसि १

भीष्म उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं महाद्युते ।
नहुपस्य च संवादं महर्षेऽक्षयवनस्य च ।

आगममुक्त्वा समयमदमाह—पुत्रेति । यां गर्भवतीं
कन्यां वृणीते तत्र स पुत्रो बोद्धुं क्षेत्रजो न तु स
सैकुलात्मजः ॥ १६ ॥ अन्यत्रेति त्रल् अनर्थकः,
परक्षेत्रे जातः पुत्रोऽमुकक्षेत्रो अमुकक्षेत्रोऽयमिति तदी-
यत्वेन लक्ष्यते हन्तुं गृहीतुं दृष्टान्तं प्रत्यक्षमेवोपगतो
ज्ञातः । दृश्यते चापि सारूप्यमिति स्मृतेः । एवं चाप्युद्धो
बोद्धुः पुत्रकाम्याभावे रेतःपतेरेव भवतोत्पुत्रम् ॥ १७ ॥
शुक्रक्षेत्रयोस्तत्तरदपि यत्र पुत्रत्वे प्रमाणं न लक्ष्यं भवति
स कृतकः पुत्रः कीदृश इत्यर्थः ॥ १९ ॥ तस्य पोष-
यितुः पुत्रः स तद्गर्णः पोषयितुवर्णः ॥ २१ ॥ कथं केन
प्रकारेण कस्य वाऽयमिति ज्ञातव्यं कथं वाऽन्य संस्कारः
प्रयोक्तव्य इति प्रश्नः ॥ २२ ॥ ॥ स्वामिवर्णं प्रतिपद्यते
अतः स्वामी तस्यात्मवत्संस्कारं करोति ॥ २३ ॥ ननु

अन्यवर्णत्वसंकाया कथमेतत्स्यादित्याशंक्याह—तदिति ।
अन्यवर्णत्वनिधये तद्गोत्रयनेषु गोत्रादियोग्यमेव तस्य
संस्कारं स्वामी कुर्यात् । आनेधये तु येन संस्कृतस्तन्मैव
वर्णो गोत्रं च संस्कारात्मार्थ्याद्भवतीत्यर्थः । अन्यगोत्रोऽ-
प्यन्यवर्णोऽपि संस्कृतेव वर्णगोत्रे भजत इति भावः ॥ २४ ॥
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष-
दीपे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

एवं यज्ञाज्ञाना क्षोधनविजातमनां शुद्धिमुत्त्वा यज्ञे
दक्षिणालेनोपस्थितानां गवां माहात्म्यं पृच्छति—दर्शने
इति । परपीडादर्शने परैः सह मंसते च कीदृशः स्नेह
आवृणोष्यं च कर्तव्यं गवां माहात्म्यं च गृहीति प्रप्रदयम्
॥ १ ॥ तस्योत्तरं तन्नेगाह—हन्त इत्यादिना ॥ २ ॥

पुरा महर्षिश्चयनो भार्गवो भरतर्षभ ।
 उद्वासकृतारम्भो बभूव स महाव्रतः ॥ ३
 निहत्य मानं क्रोधं च ग्रहर्षे शोकमेव च ।
 वर्षाणि द्वादश मुनिर्जलवासे धृतव्रतः ॥ ४
 आदधत्सर्वभूतेषु विश्रम्भं परमं शुभम् ।
 जलेचरेषु सर्वेषु शीतरश्मिरिव प्रभुः ॥ ५
 स्थाणुभूतः शुचिर्भूत्वा दैवतेभ्यः प्रणम्य च ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये जलं संप्रविशे ह ॥ ६
 गङ्गायमुनयोर्द्वेगं सुमीमं भीमनिःस्वनम् ।
 प्रतिजग्राह शिरसा यातवेगसमं जवे ॥ ७
 गङ्गा च यमुना चैव सरितश्च सरांसि च ।
 प्रदक्षिणमूर्ध्नि चक्रुर्न चैनं पर्यर्पाडयन् ॥ ८
 अन्तर्जलेषु सुस्थाप काष्ठभूतो महामुनिः ।
 ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्षभ ॥ ९
 जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः ।
 उपाजिघ्रन्त च तदा तस्योष्ट्रं दृष्टमानसाः ॥ १०
 तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवन्महान्
 ततः कदाचित्समये कस्मिंश्चिन्मत्स्यजीविनः
 तं देशं समुपाजग्मुर्जालहस्ता महाद्युते ।
 निपादा बहुधस्तत्र मत्स्योद्धरणनिश्चयाः ॥ १२
 व्यायता बलिनः शूराः सलिलेष्वनिधर्तितः ।
 अभ्याययुध तं देशं निश्चिता जालकर्मणि ॥ १३
 जालं ते योजयामासुनिःशेषेण जनाधिप ।
 मत्स्योदकं समासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ १४
 ततस्ते बहुभिर्योगैः कैवर्ता मत्स्यकाक्षिणः ।
 गङ्गायमुनयोर्वारि जालैरभ्यकिरंस्ततः ॥ १५

जालं सुधिततं तेषां नवस्रक्कृतं तथा ॥
 विस्तारायामसम्पन्नं यत्तत्र सलिलेऽक्षिपन् ॥ १६
 ततस्ते सुमहच्चैव बलघञ्च सुवर्तितम् ।
 अवतीर्य ततः सर्वे जालं चकृपिरे तदा ॥ १७
 अमीतरूपाः संहृष्टा अन्योन्यवशवर्तितः ।
 ववन्धुस्तत्र मत्स्यांश्च तथाऽन्यान् जलचारिणः
 तथा मत्स्यैः परिवृतं च्यवनं भृगुनन्दनम् ॥ १९
 आकर्षयन्महाराज जालेनाथ यदृच्छया ॥ १९
 नदीशैवलदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम् ।
 लङ्घ्यः शङ्खनखैर्गोत्रे क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम् ॥ २०
 तं जालेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगम् ।
 सर्वे प्राञ्जलयो दाशाः शिरोभिः प्रापतन्भुवि
 परिखेदपरिवासाजालस्याकर्षणेन च ।
 मत्स्या बभूवुर्द्वार्यापन्नाः स्थलसंस्पर्शनेन च ॥ २२
 स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतम् ।
 बभूव कृपयाविष्टो निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २३
 निपादा ऊचुः ।

अज्ञानाद्यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु ।
 करवाम प्रियं किं ते तन्नो ह्यहि महामुने ॥ २४
 इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ।
 यो मेऽद्य परमः कामस्तं शृणुध्वं समाहिताः
 प्राणोत्सर्गं विसर्गं वा मत्स्यैर्यास्याम्यहं सह
 संवासासोत्सहं त्यक्तुं सलिलेऽध्युपितानहम्
 इत्युक्तास्ते निपादास्तु सभृशं मयकम्पिताः ।
 सर्वे विघर्णवदना नहुपाय न्यवेदयन् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि च्यवनोपाख्यानं
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

भीष्म उवाच ।

ननुपस्तु ततः श्रुत्या च्यवनं तं तथागतम् ।
 त्वारितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहितः ॥ १

शौचं कृत्वा यथान्यायं प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः ।
 आत्मानमाचचक्षे च च्यवनाय महात्मने ॥ २

ऊर्ध्वम्पितः उपविष्टः ॥ १ ॥ आसतः आसीनस्य ॥ ११ ॥
 अभ्योक्तिरन्वयात्तदन्तः ॥ १५ ॥ दीप्तानां जलत्रन्नुविसे-
 षणां नगानि ते ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि

नैलकण्ठीये भावभावदीपे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

ननुप इति ॥ १ ॥

अर्चयामास तं चापि तस्य राज्ञः पुरोहितः ।
सत्यव्रतं महात्मानं देवकल्पं विशांपते ॥ ३

नहुष उवाच ।

करवाणि प्रिये किं ते तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम
सर्वं कर्तास्मि भगवन्त्यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ।

व्यवन उवाच ।

भ्रमेण महता युक्ताः कैवर्ता मत्स्यजीविनः
मम मूल्यं प्रयच्छेभ्यो मत्स्यानां विक्रयैः सह

नहुष उवाच ।

सहस्रं दीयतां मूल्यं निपादेभ्यः पुरोहित ।
निष्क्रयार्थं भगवतो यथाऽऽह भृशुनन्दनः ॥ ६

व्यवन उवाच ।

सहस्रं नाहमर्हामि किंवा त्वं मन्यसे नृप ।
सदृशं दीयतां मूल्यं स्वबुद्ध्या निश्चयं कुरु ॥ ७

नहुष उवाच ।

सहस्राणां शतं विप्र निपादेभ्यः प्रदीयताम्
स्यादिदं भगवन्मूल्यं किंवाऽन्यमन्यते भवान् ।

व्यवन उवाच ।

नाहं शतसहस्रेण निमेयः पार्थिवर्षभ ।
दीयतां सदृशं मूल्यममात्यैः सह चिन्तय ॥ ९

नहुष उवाच ।

कोटिः प्रदीयतां मूल्यं निपादेभ्यः पुरोहित
येदेतदपि नो मूल्यमतो भूयः प्रदीयताम् ॥ १०

व्यवन उवाच ।

राजमार्हान्यहं कोटिं भूयो वाऽपि महायुते
सदृशं दीयतां मूल्यं प्राक्षणेः सह चिन्तय ॥ ११

नहुष उवाच ।

अर्थं राज्यं समग्रं वा निपादेभ्यः प्रदीयताम्
एतन्मूल्यमहं मन्ये किंवाऽन्यमन्यसे द्विज ॥ १२

व्यवन उवाच ।

अर्थं राज्यं समग्रं च मूल्यं नाहमि पार्थिव
सदृशं दीयतां मूल्यमृषिभिः सह चिन्त्यताम् ।

भीष्म उवाच ।

महर्षेर्वचनं श्रुत्वा नहुषो दुःखकारितः ।
स चिन्तयामास तदा सहामात्यपुरोहितः ॥ १४

तत्र त्वन्यो घनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः ।
नहुषस्य समीपस्थो गविजातोऽभवन्मुनिः ॥ १५

स तमाभाष्य राजानमप्रवीद्विजसत्तमः ।
तोषयिष्याम्यहं क्षिप्रं यथा तृप्तो भविष्यति

नाहं मिथ्यावचो ब्रूयां सौरेष्वपि कुतोऽन्यथा

मयतो यदहं हूयां तत्कार्यमविशङ्कया ॥ १७

नहुष उवाच ।

प्रधीतु मगधान्मूल्यं महर्षेः सदृशं भृगोः ।
परित्रायास्व मामस्मद्विषयं च कुलं च मे ॥ १८

हन्यादि मगवान् कुद्धलैलोक्यमपि केवलम्
किं पुनर्मां तपोहीनं बाहुवीर्यपरायणम् ॥ १९

अगाधाभसि मग्नस्य सामात्यस्य सङ्गत्विजः
लुब्धो भव महर्षे त्वं कुरु मूल्याविनिश्चयम् ॥ २०

भीष्म उवाच ।

नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान्
उवाच हर्षयन्सर्वानमात्यान्पार्थिवं च तम् ॥ २१

अनर्थया महाराज द्विजा वर्णेषु चोत्तमाः ।
गावश्च पुरुषव्याघ्र गौर्मूल्यं परिकल्प्यताम् ॥ २२

नहुषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं नृप ।
हर्षेण महता युक्तः सहामात्यपुरोहितः ॥ २३

अभिगम्य भृगोः पुत्रं व्यवनं संशितव्रतम् ।
इदं प्रोवाच नृपते वाचा सन्तर्पयन्निव ॥ २४

नहुष उवाच ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा क्रीतोऽसि भार्गव
एतन्मूल्यमहं मन्ये तव धर्मभृतां घर ॥ २५

व्यवन उवाच ।

उत्तिष्ठाम्येव राजेंद्र सम्यक् क्रीतोऽस्मि तेऽनघ
गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाव्युत

क्रीतनं श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव ।
गवां प्रशस्यते वीर सर्वपापहरं शिष्यम् ॥ २७

गावो लक्ष्याः सदा मूलं गोपुपाप्मा न विद्यते
अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः ॥ २८

स्वाहाकारवपट्कारी गोपु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
गावो यज्ञस्य नेऽयो वै तथा यज्ञस्य ता मुष्म

अमृतं हव्ययं दिव्यं क्षरन्ति च वहन्ति च ।
अमृतायतनं चैताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥ ३०

तेजसा वपुषा चैव गावो वहिसमा भुवि ।
गावो हि समहत्तेजः प्राणिनां च सुखप्रदाः ॥ ३१

निविष्टं गोकुलं यत्र भ्यासं मुञ्चति निर्मयम् ।
विराजयति तं देशं पापं चास्यापकर्षति ॥ ३२

गावः स्वर्गस्य सोपानं गावः स्वर्गेऽपि पूजिताः
गावः कामदुहो देव्यो नान्यत्किञ्चित्परं स्मृतं

इत्येतद्गोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं भरतर्षभ ।
गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ॥ ३४

निपादा ऊचुः ।

दर्शनं कथनं चैव सहास्माभिः कृतं मुने ।
सतां सामपदं मैत्रं प्रसादं नः कुरु प्रभो ॥ ३५

हवींषि सर्वाणि यथा ह्यपभुङ्क्ते हुताशनः ।
एवं त्वमपि धर्मात्मन्युरुपाशिः प्रतापवान् ॥ ३६
प्रसादयामहे विद्वन्भवन्तं प्रणता वयम् ।
अनुग्रहार्थमस्माकमियं गौः प्रतिगृह्यताम् ॥ ३७

च्यवन उवाच ।

कृपणस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविपस्य च ।
नरं समूलं दहति कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ३८
प्रतिगृह्णामि यो धेनुं कैवतां मुक्तकिल्बिषाः ।
दिवं गच्छत वैक्षिप्तं मत्स्यैः सह जलोद्भवैः
भीष्म उवाच ।

ततस्तस्य प्रभावात्ते महर्षेर्भावितात्मनः ।
निपादास्तेन धाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं ययुः ४०
ततः स राजा नहुषो विस्मितः प्रेक्ष्य धीवरान्
आरोहमाणांस्त्रिदिवं मत्स्यांश्च भरतर्षभ ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि च्यवनोपाख्याने
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

युधिष्ठिर उवाच ।

संशयो मे महाप्राज्ञ सुमहान्सागरोपमः ।
तं मे शृणु महाबाहो श्रुत्वा व्याख्यातुमर्हसि १
कीर्तुहलं मे सुमहज्जामदइयं प्रति प्रभो ।
रामं धर्मभृतां धेनुं तमे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
कथमेव समुत्पन्नो रामः सत्यपराक्रमः ।
कथं ब्रह्मपियंशोऽयं क्षत्रधर्मा व्यजायत ॥ ३
तदस्य संभवं राजशिशिलेनानुकीर्तय ।
कौशिककाश्च कथं वंशात्क्षत्रादि प्राप्नो भवेव
बहो प्रभायः सुमहानासीद्वि सुमहात्मनः ।
रामस्य च नरत्वाद्य विख्यामिप्रस्य चैव हि ५
कथं पुत्रानतिक्रम्य तेषां ननुष्वयामधत ।
एव दोषः सुतान् हित्या तस्य व्याख्यातुमर्हसि
भीष्म उवाच ।

अप्राप्युदाहृतं तामितिहासं पुरातनम् ।

ततस्तौ गाविजश्चैव च्यवनश्च भृगुद्वहः ।
वराभ्यामनुरूपाभ्यां छन्दयामासतुर्नृपम् ॥ ४२
ततो राजा महावीर्यो नहुषः पृथिवीपतिः ।
परमित्यब्रवीत्प्रातस्तदा भरतसत्तम ॥ ४३
ततो जग्राह धर्मं स स्थितिमिन्द्रनिभो नृपः ।
तथेति चोदितः प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ४४
समांसदीक्षारूप्यवनस्ततोऽगच्छत्समाश्रमम् ।
गाविजश्च महातेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ॥ ४५
निपादाश्च दिवं जग्मुस्ते च मत्स्या जनाधिप
नहुषोऽपि वरं लब्ध्वा प्रविवेश स्वकं पुरम् ४६
एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
दर्शने यादृशः क्रोहः संवासे वा युधिष्ठिर ४७
महाभाग्यं गवां चैव तथा धर्मविनिश्चयम् ।
किं भूयः कथ्यतां वीर किं ते हृदि विवक्षितम् ॥

च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत ॥ ७
एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा मार्गवक्ष्यधनस्तदा ।
आगामिनं महाबुद्धिः स्वयंशे मुनिसत्तमः ॥ ८
निश्चित्य मनसा सर्वं गुणदोषबलावलम् ।
दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधनः ९
च्यवनः समनुप्राप्य कुशिकं धाक्यमब्रवीत् ।
वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह ममानघ १०
कुशिक उवाच ।

भगवन्सहधर्मोऽयं पण्डितैरिह धार्यते ।
प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः ११
यत्नु* तापदातिक्रान्तं धर्मद्वारं तपोधन ।
तत्कार्यं प्रकरोम्यामि तदनुशातुमर्हसि ॥ १२
भीष्म उवाच ।

अशासनमुपादाय च्यवनस्य महामुनेः ।
कुशिको भार्यया सार्धमाजगाम यतो मुनिः ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठे भारत-
भाष्ये एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

संशयो मे व्यादिष्टस्य कुशिकप्राज्ञभाषिणो

यो दिव्या प्राज्ञा उच्यन्त इति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥

* अतिथियेता धर्म एव तदधर्मः योऽहितधर्मः ।
= एतावन्तमेव ज्ञानो न ज्ञानं परं तु दानी करिष्या-
मीत्यर्थः ।

मृग्य राजा भृङ्गारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत् ।
 कारयामास सर्वांश्च क्रियास्तस्य महात्मनः ॥
 ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि ।
 प्राहयामास चाव्यग्रो महात्मा नियतव्रतः ॥ १५ ॥
 सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरथाव्रवीत् ।
 भगवन्परवन्तौ खो ब्रूहि किं करवावहे ॥ १६ ॥
 यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत ।
 यद्वदानानि च तथा ब्रूहि सर्वं ददामि ते ॥ १७ ॥
 इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्मासनं च ते ।
 राजा त्वमसि शाश्वतोऽहं तु परवांस्त्वयि ॥
 पयमुक्ते ततो याक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा ।
 कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया युतः ॥ १९ ॥
 न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः ।
 न च गा न च वै देशान्न यत्नं श्रूयतामिदम् ॥ २० ॥
 नियमं किञ्चिदारप्स्ये युवयोर्वै रोचते ।
 परिचर्योऽस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशङ्कया ॥
 पयमुक्ते तदा तेन दम्पती तौ जहर्षतुः ।
 प्रत्यव्रतां च तन्मृषिमेवमस्तिष्ठति भारत ॥ २२ ॥
 अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम् ।
 गृहोद्देशं ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत् ॥ २३ ॥
 इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोप्यताम् ।
 प्रयतिप्यावहे प्रीतिमाहर्तुं ते तपोधन ॥ २४ ॥
 अथ सूर्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा ।
 अथर्विधोऽद्यामास पानमग्नं तथैव च ॥ २५ ॥
 तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा ।
 किमन्नजातमिष्टं ते किमुपस्थापयाम्यहम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि च्यवनकुशिकसंवादे
 द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

भार्यया उवाच ।

युधिष्ठिर उवाच ।
 तस्मिन्नाहर्तुं विप्रे राजा किमकरोत्तदा ।
 भार्या चास्य महामागा तन्म ब्रूहि पितामह ॥

अष्टा स महीपालस्तमृषि सह भार्यया ।
 परिधान्तो निवृत्ते ग्रीडितो नष्टचेतनः ॥ २ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्य-
 दीपे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३
 तस्मिन्निष्ठि ॥ १ ॥

स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभापत किञ्चन ।
 तद्देध चिन्तयामास च्यवनस्य विवेष्टितम् ॥ ३
 अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वगृहे नृपः ।
 ददर्श शयने तस्मिन् शयानं भृगुनन्दनम् ॥ ४
 विस्मितौ तमृषिं दृष्ट्वा तदाश्चर्यं विचिन्त्य च ।
 दर्शनात्तस्य तु तदा विभ्रान्तौ सम्बभूवतुः ॥ ५
 यथास्थानं च तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः ।
 अथापरेण पाभ्वेन सुधाप स महामुनिः ॥ ६
 तेनैव च स कालेन प्रत्यबुद्धयत वीर्यवान् ।
 न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयशङ्कितौ ॥ ७
 प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशाभ्यते ।
 तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे आस्येऽहमिति भारत ॥ ८
 तौ तथेति प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ भ्रमकशितौ ।
 शतपाकेन तैलेन महाहोणोपेतस्तुः ॥ ९
 ततः सुखासीनमृषिं वाग्भ्यतौ संववाहतुः ।
 न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः ॥ १०
 यदा तौ निर्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः ।
 ततः उन्मत्तसहसा ज्ञानशालां विवेश ह ॥ ११
 क्लृप्तमेव तु तत्रासीत्क्षानीयं पार्थिवोचितम् ।
 असत्कृत्य च तत्सर्वं तत्रैवान्तरधीयत ॥ १२
 स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा ।
 नासृणो चक्रतुस्तौ च दम्पती भरतर्षभ ॥ १३
 अथ ज्ञातः स भगवान्निहासनगतः प्रभुः ।
 दर्शयामास कुशिकं सभार्यं कुरुनन्दन ॥ १४
 संदृष्ट्यदनो राजा सभार्यः कुशिको मुनिम् ।
 सिद्धमन्नमिति प्रहो निर्विकारो न्यवेदयत् ॥ १५
 आनीयतामिति मुनिस्तं प्रोवाच नराधिपम् ।
 स राजा समुपाजन्हे तदन्नं सह भार्यया ॥ १६
 मांसप्रकारान्निविधान्
 शाकानि विविधानि च ।
 *धेसदारविकारांश्च
 पानकानि लघूनि च ॥ १७
 रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथ खाण्डवान् ।
 रसान्नाप्रकारांश्च बन्धुं च मुनिभोजनम् ॥ १८
 फलानि च चित्रिन्नाणि
 राजभोग्यानि भूरिशः ।
 वद्रेऽगुदकाश्मर्य-
 भहातकफलानि च ॥ १९

गृहस्थानां च यद्भोज्यं यन्नापि वनवासिनाम्
 सर्वमाहारयामास राजा शापमयात्ततः ॥ २०
 अथ सर्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य ततः ।
 ततः सर्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः ॥ २१
 वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करीः सह ।
 सर्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः ॥ २२
 न च तौ चक्रतुः क्रोधं दम्पती सुमहामती ।
 तयोः संप्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २३
 तथैव च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा ।
 सभार्यो वाग्भ्यतः धीमान्न च कोपं समाधिशत्
 नित्यसंस्कृतमन्नं तु विविधं राजवेश्मनि ।
 शयनानि च मुख्यानि परिपेकाश्च = पुष्कलाः ॥
 वस्त्रं च विविधाकारमभवत्समुपाजितम् ।
 न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा ॥ २४
 पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम् ।
 सभार्यो मां रयेनाशु ग्रह यत्र ग्रवीम्यहम् ॥ २५
 तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम् ।
 कीदृरपोऽस्तु भगवन्नतः सांप्रामिको रयः ॥ २६
 इत्युक्तः स मुनी राज्ञा तेन हृष्टेन तद्वचः ।
 च्यवनः प्रत्युवाचेदं दृष्ट्वा परपुरज्जयम् ॥ २७
 सज्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते सांप्रामिको मतः ।
 सायुधः सपताकश्च शक्तीकनकयष्टिमान् ॥ २८
 किङ्किणीस्वमनिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः ।
 जाम्बुतदनिबद्धश्च परमेपुशताम्बितः ॥ २९
 ततः स तं तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम्
 भार्या वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा
 त्रिदण्डं यज्ञसुर्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत् ।
 सर्वमेतत्तथा दत्त्वा नृपो वाक्यमवाब्रवीत् ॥ ३०
 भगवन्क रयो यातु ग्रवीतु भृगुनन्दन ।
 यत्र ग्रह्यसि विप्रर्षे तत्र यास्यसि ते रयः ॥ ३१
 एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाचाद्य तं नृपम् ।
 इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः ॥ ३२
 भ्रमो मम यथा न स्यात्तथा मच्छन्दचारिणौ ।
 सुसुखं चैव वोढव्यो जनः सर्वश्च पश्यतु ॥ ३३
 नोत्सार्योऽप्यिकाः केचित्सेभ्यो दास्ये वसुधहम्
 ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्पयिष्यन्ति मां पथि ॥ ३४
 सर्वान्दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि ।
 कियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव ॥ ३५

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यांस्तथाऽप्रवीत
 यद्यह्यान्मुनिस्तत्सर्वं देयमशङ्कितैः ॥ ३९
 ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्ममजाविकम्
 कृताकृतं च कनकं गजेन्द्राश्वाचलोपमाः ४०
 अन्वगच्छन्त तमृषिं राजामात्याश्च सर्वशः ।
 हाहाभूतं च तत्सर्वमासीन्नगरमार्तवत् ॥ ४१
 तौ तीक्ष्णाग्नेण सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ ।
 पृष्ठे विद्धौ कटे चैव निर्विकारौ तसूहतौ ॥ ४२
 धेपमानौ निराहारी पञ्चाशद्रात्रकशितौ ।
 कपञ्चिद्वहतुर्धारी दम्पती तं रथोत्तमम् ४३
 बहुशो भृशविद्धौ तौ स्वयन्तौ च क्षतोद्भवम्
 दृष्ट्वाते महाराज पुष्पिताविध किंशुकौ ४४
 तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकसमाकुलः ।
 अभिशापमयव्रस्तो न च किञ्चिदुवाच ह ४५
 ह्यन्वशाश्वायुवन्सर्वे पश्यन्त्वं तपसो बलम् ।
 कुदा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नेह शक्नुमः ४६
 अहो भगवतो धीर्यं महर्षेर्मायितात्मनः ।
 राक्षसापि सभार्यस्य धैर्यं पश्यत यादृशम् ४७
 आन्तापयि हि कृच्छ्रेण रथमेनं समूहतः ।
 न चैतयोर्धिकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः ॥ ४८
 भीष्म उवाच ।

ततः स निर्विकारौ तु दृष्ट्वा भृगुकुलोद्भव
 चक्षु विभ्रानयामास यथा वैभ्रवणस्तथा ॥ ४९
 तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत् ।
 ततोऽस्य भगवान्प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः ५०
 अथतीर्थं रथश्रेष्ठादम्पती तौ मुमोच ह ।
 धिमोच्यं चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह
 क्षिप्रगन्मीरया वाचा मार्गवः सुप्रसन्नया ।
 ददानि वां वरं श्रेष्ठं तं दूतामिति भारत ॥ ५१
 सुकुमारी च तौ विद्धौ कराभ्यां मुनिसत्तमः
 पृष्पशर्मृतकल्पाभ्यां जेहाङ्गरतसत्तम ॥ ५२
 अथाग्रवीर्यपुं वाक्यं भ्रमो नास्त्यावयोरिह ।
 विभ्रान्तौ च प्रमावात्ते ऊचतुस्तौ तु मार्गवम्
 अथ तौ भगवान्प्राह प्रहृष्टश्च्यवनस्तदा ।
 न वृथा व्याहृतं पूर्वं यन्मया तद्भविष्यति ५५

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि च्यवनकुशिकसंवादे
 त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

रमणीयः समुदेशो गङ्गातीरमिदं शुभम् ।
 किञ्चित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव
 गम्यतां स्वपुरं पुत्र विभ्रान्तः पुनरेष्यसि ।
 इहस्थं मां सभार्यस्त्वं द्रष्टासि श्वो नराधिप
 न च मन्युस्त्वया कार्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम् ५७
 यत्कांक्षितं हृदिस्थं ते तत्सर्वं हि भविष्यति ।
 इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ५८
 प्रोवाच मुनिशार्दूलमिदं वचनमर्थवत् ।
 न मे मन्युर्महामाग पूनी स्वो भगवंस्त्वया ५९
 संवृत्तौ यौवनस्यौ स्वो वपुष्मन्तौ बलाश्रितौ
 प्रतोदेन प्रणा ये मे सभार्यस्य त्रया कृताः ६०
 तात्र पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्यया
 इमां च देवीं पश्यामि वपुषाऽप्सरसोपमाम्
 श्रिया परमया युक्ता तथा दृष्टा पुरा मया ।
 तथ प्रसादसंवृत्तमिदं सर्वं महामुने ॥ ६१
 नैतच्चित्रं तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ।
 इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुशिकं च्यवनस्तदा ६३
 आगच्छेयाः सभार्यश्च त्वमिहेति नराधिप ।
 इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम् ६४
 प्रययौ वपुषा युक्तो नगरं देवराजवत् ।
 तत एवमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः ६५
 बलसा गणिकायुक्ताः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ।
 तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन्
 प्रविवेश पुरं दृष्टः पूज्यमानोऽथ वंदिभिः ।
 ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा पौर्षाद्विकीः क्रियाः
 भुक्त्वा सभार्यो रजनीमुवाच स महापुतिः
 ततस्तु तौ नवमभिधीस्य यौवनं
 परस्परं विगतकृजाविवामरी ।
 ननन्दतुः शयनगती वपुर्धरे
 श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तदा ६७
 अथाप्युपिर्भृगुकुलकीर्तिवर्धन-
 स्तपोधनो वनमभिराममृदिमम् ।
 मनीषया बहुविधरत्नभूषितं
 ससर्ज यच्च पुरि शतकतोरपि ॥ ६८

५४

मीप्स उवाच ।

ततः स राजा राज्यन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः
 कृतपूर्वाहिकः प्रायात्सभार्यस्तद्वनं प्रति ॥ १
 ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम् ।
 मणिस्तम्भसहस्राक्षं गन्धर्वनगरोपमम् ।
 तत्र दिव्यानिभिप्रायान्ददर्श कुशिकस्तदा ॥ २
 पर्वतान् रूप्यसान्धुश्च नलिनीश्च स पङ्कजाः ।
 चित्रशालाश्च विविधास्तोरणानि च भारत
 शास्त्रलोपचितां भूमिं तथा काञ्चनकुट्टिमाम् ॥ ३
 सहकारान्प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान्वरान् ।
 वशीकान्सहकुन्दांश्च फुल्लान्धैपातिमुक्तकान्
 चम्पकांस्तिलकान् मय्यान्पनसान्वंजुलानपि
 पुष्पितान्कार्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह ॥ ५
 इयाम्ब्वारणपुष्पांश्च तथाऽष्टपदिका लताः ।
 तत्र तत्र परिप्लुता ददर्श स महोपतिः ॥ ६
 रम्यान्पद्मोत्पलधरांस्तर्धैकुसुमांस्तथा ।
 यिमानप्रतिमांश्चापि प्रासादान्शीलसन्निमान्
 शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत
 आसनानि विविधानि शयनप्रवराणि च ॥ ८
 पर्यङ्कान् रत्नसौवर्णान्पराभ्यांस्तरणावृतान् ।
 भक्ष्यं भोज्यमनन्तं च तत्र तत्रोपकल्पितम् ९
 वाणीषादाञ्जुकांश्च सारिकान्भृङ्गराजकान्
 फोबिलाञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिककुङ्कुमान् ॥ १०
 मयूरान्कुङ्कुटांश्चापि दातृपूहान् जीयजीयकान्
 चकोरान्यानरान्हांसान्सारसांश्चक्रसाहयान् ॥
 समन्ततः प्रमुदितान्द्वंश सुमनोहरान् ।
 क्वचिदप्सरसां संधान् गन्धर्वाणां च पार्थिव
 कान्तामिरपरांस्तत्र परिप्यकान्ददर्श ह ।
 न ददर्श च तान्भूयो ददर्श च पुनर्नृपः ॥ १३
 गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाप्यापनध्वनिम् ।
 हंसान्सुमधुरांश्चापि तत्र श्रुत्वाय पार्थिवः ॥ १४
 तं दृष्ट्वाऽत्यद्भुतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा ।
 स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु ॥ १५
 अहो सह शरीरेण प्राप्नोऽस्मि परमांगतिम् ।
 उत्तराग्या कुरुपुण्यानयवाऽप्यमराधर्ताम् ॥ १६
 किञ्चैदं मददाद्यर्थं संपदयामात्यचिन्तयत् ।

एवं संचिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम् ॥ १७
 तस्मिन्विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले ।
 महाहं शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् ॥ १८
 तमभ्ययात्प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्यया ।
 अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनं च तत् ॥ १९
 ततोऽन्यस्मिन्वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् ।
 कौट्यां वृत्त्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम्
 एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् ।
 क्षणेन तद्वनं चैव ते विद्याप्सरसां गणाः ॥ २१
 गन्धर्वाः पादपादैश्च सर्वमन्तरधीयत ।
 निःशब्दमभवन्वापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप ॥ २२
 कुशवल्मीकभूयिष्ठं वभूव च यथा पुरा ।
 ततः स राजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा
 विस्मयं परमं प्राप्तस्तदृष्ट्वा महदद्भुतम् ।
 ततः प्रोवाच कुशिको भार्या हर्षसमन्वितः ॥ २४
 पश्य भद्रे यथा भावाधिप्रा दृष्टाः सुदुर्लभाः ।
 प्रसादाद्भृगुमुष्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् ॥ २५
 तपसा तदवाप्यं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः ।
 वैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते ॥ २६
 तपसा हि सुतसेन शक्यो मोक्षस्तपोबलात्
 अहो प्रमायो ग्रहर्षेद्व्ययनस्य महात्मनः ॥ २७
 इच्छयैव तपोवीर्यादिन्याहोफान्त्वज्रेदपि ।
 ग्राहणा एव जायेरन्पुण्यवाग्बुद्धिकर्मणः ॥ २८
 उत्सहेदिह कृत्वैव फोऽन्यो वै च्यवनादृते ।
 ग्राहण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः ॥ २९
 ग्राहण्यस्य प्रमायाद्वि रथे युक्तो स्वधुर्यवत् ।
 इत्येवं चिन्तयानः स विदितद्व्ययनस्य वै ॥ ३०
 संप्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति ।
 इत्युक्तः सहभार्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिम्
 शिरसा वन्दनीयं तमवन्दत् च पार्थिवः ।
 तस्याशिपः प्रयुज्याय स मुनिस्तं नराधिपम्
 निपीदित्यधीर्द्धीमान्सान्धयन्पुरुषर्षभम् ॥ ३२
 ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपते नृपम् ।
 उवाच नृहृणया धाचा तर्पयन्निव भारत ॥ ३३
 राजन्सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्च स्वयं त्वया ।
 मनःपष्ठानीन्द्रियाणि कृद्वांस्तुकोऽसि तेन वै ॥

सम्यगाराधितः पुत्र त्वया प्रवदतां वर ।
न हि ते वृजिनं किञ्चित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते ३५
वनुजानीहि मां राजन्गमिष्यामि यथागतम् ।
प्रीतोस्मि तव राजेन्द्र वरश्च प्रतिगृह्यताम् ३६
कुशिक उवाच ।

अस्मिमध्ये गतेनेच भगवन्सन्निधौ मया ।
वर्तितं भृगुशार्दूल यत्न दग्धोऽस्मि तद्वद् ३७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ज्यवनकुंशिकसंवादे
ब्रह्मपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

●●●●●

44

ਦਫ਼ਤਰੀ ਉਦਾਹਰਣ ।

वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि ।
न प्रवूहि नरश्चेष्ट सर्वं सम्पादयामि ते ॥ १
कुशिक उवाच ।

यदि प्रीतोसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ।
कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् ।
शयनं चैकपाश्र्वेन दिवसानेकविंशतिम् ।
अकिञ्चिदुपस्था गमनं बहिश्च मुनिपुङ्गव ॥ ३ ॥
अन्तर्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् ।
पुनश्च शयनं विप्र दिवसानेकविंशतिम् ॥ ४ ॥
तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनं च गृहे मम ।
समुपातीय विधिवं यद्गन्धं जातयेदसा ॥ ५ ॥
निर्याणं च रथेनाग्नौ सहसा यत्कृतं त्वया ।
धनानां च विसर्गस्य घनस्यापि च दर्शनम् ॥ ६ ॥
प्रासादानां बहूनां च काञ्चनानां महामुने ।
मणिविद्रुमपादानां पर्यङ्काणां च दर्शनम् ॥ ७ ॥
पुनश्चादर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणम् ।
अतीव ह्यत्र मुह्यामि चिन्तयानो भृगुर्ह्रह् ॥ ८ ॥
न चैवाप्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य विनिश्चयम् ।
एतदिच्छामि कात्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन ।
च्यवन उवाच ।

शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना ।

एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ।
यत्प्रीतोऽसि मया ब्रह्मन् कुलं प्रातं च मेऽनघ
एष मेऽनुग्रहो विप्र जीविते च प्रयोजनम् ।
एतद्राज्यफलं चैव तपसश्च फलं मम ॥ ३९
यदि त्वं प्रीतिमान्विप्र मयि वै भृगुनन्दन ।
अस्ति मे संशयः कश्चित्तमे . व्याख्यातुमर्हसि

न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ॥१०
पितामहस्य यदतः पुरा देवसमागमे ।
श्रुतवानस्मि यद्वाजस्तस्मै निगदतः शृणु ॥११
ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसङ्करः ।
पीषस्ते भविता राजस्तेजोपीयसमन्वितः ॥१२
ततस्ते कुलनाशार्थमहं त्वां समुपागतः ।
चिकीर्षंस्कुशिकोच्छेदं संदिधुः कुलं तव ॥१३
ततोऽहमागम्य पुरे त्यामघोचं महीपते ।
नियमं कश्चिदारभ्ये शूश्रूषा कियतामिति ॥१४
न च ते दुष्कृतं किञ्चिदहमासादयं गृहे ।
तेन जीयसि राजपे न भवेद्यास्त्यमन्यथा ॥१५
पयं बुद्धिं समास्थाय दिघसानेकार्षिशतिम् ।
सुप्तोस्मि यदि मां कश्चिद्वोध्ययेदिति पार्थिव ॥१६
यदा त्वया सभायैष संसुतो न प्रबोधितः ।
अहं तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम ॥ १७
उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मां त्वं महीपते
पृच्छेः कयास्यसीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो ॥
अन्तर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव च ते गृहे ।
योगमास्थाय संसुप्तो दिघसानेकार्षिशतिम् ॥१८
क्षुधितौ मामसूयेयां श्रमाद्वेति नराधिप ।
पयं बुद्धिं समास्थाय कर्षितौ वां क्षुधा मया

इति धीमहामारते मनुशामनपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारत-
भाष्ये चतुष्पादात्मोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

અનુ. ૧૦

वरश्चेति—

न च तेऽभूत्सुसहस्रोऽपि मनुर्मेनसि पार्थिव ।
 समार्यस्य नरथ्रेष्ठ तेन ते प्रीतिमानहम् ॥ २१ ॥
 भोजनं च समानाय्य यत्तदा दीपितं मया ।
 कुक्ष्येया यदि मात्संयौदिति तन्मार्पितं च मे
 ततोऽहं रयमारुह्य त्यामयोचं नराधिप ।
 समार्यो मां यहस्वेति तद्य त्वं कृतयांस्तथा ॥ २२ ॥
 अविशङ्को नरपते प्रीतोऽहं चापि तेन ह ।
 धनोत्सर्गोऽपि च कृते न त्वां क्रोधः प्रधर्षयत्
 ततः प्रीतेन ते राजन् पुनरेतत्कृतं तव ।
 समार्यस्य धनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ २५ ॥
 प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसंदर्शनं कृतम् ।
 यत्ते धनेऽस्मिन्नपते हृष्टं दिव्यं निदर्शनम् ॥ २६ ॥
 स्वर्गोद्देशस्तथा राजन् सशरीरेण पार्थिव ।
 मुहूर्तमनुभूतोऽसौ समार्येण नृपोत्तम ॥ २७ ॥
 निदर्शनार्थं तपसो धर्मस्य च नराधिप ।
 तत्र याऽऽसीत्सगृहा राजस्तथापि विदितं मया
 ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च पृथिवीपते ।
 अयमन्य नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं च पार्थिव ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि व्ययनकुशिकसंवादे नाम
 पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

व्ययन उवाच ।

अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुङ्गव ।
 यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप ॥ १ ॥
 भृगूणां क्षत्रिया याज्या नित्यमेतस्मिन्नाधिप ।
 ते च मेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना ॥ २ ॥
 क्षत्रियाश्च भृगून्सर्वान्वधिष्यन्ति नराधिप ।
 आ गर्मादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपाडिताः ॥ ३ ॥
 तत उत्पत्स्यतेऽस्माकं कुले गोत्रविधर्षणः ।
 ऊर्यो नाम महातेजा ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ ४ ॥
 स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति

एवमेतद्यथाऽऽत्य त्वं ब्राह्मण्यं तात दुर्लभम् ।
 ब्राह्मणे सति चर्पित्वमृपित्वे च तपस्विता ॥ ३० ॥
 भविष्यत्येव ते कामः कुशिकात्कौशिको द्विजः
 तृतीयं पुरुषं ×तुभ्यं ब्राह्मणत्वं गमिष्यति ॥ ३१ ॥
 वंशस्ते पार्थिवथ्रेष्ठ भृगूणामेव तेजसा ।
 पौत्रस्ते भविता विप्र तपस्यो पावकद्युतिः ॥ ३२ ॥
 यः स देवमनुष्याणां भयमुत्पादयिष्यति ।
 त्रयः श्रेष्ठा मेव लोकानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३३ ॥
 वरं गृहाण राजर्षे यत्ते मनसि वर्तते ।
 तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोऽभिवर्तते

कुशिक उवाच ।

एष एव वरो मेऽद्य यस्त्वं प्रीतो महामुने
 भवत्वेतद्यथाऽऽत्य त्वं भवेत्प्रीतो ममानघ ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेव मे वरः ।
 पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन्निवस्तरेण वै ॥ ३६ ॥
 कथमेप्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन ।
 कश्चासौ भविता बन्धुर्मे कश्चापि संमतः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रैलोक्ये भारत-
 भावर्तने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

* अत्र भाग आर्यः × ततः

५६

अवश्यमिति ॥ १ ॥

कुलात्तु तव धर्मात्मकन्यां सोऽधिगमिष्यति
उद्भावनार्थं भवतो वंशस्य भरतर्षभ ॥ १०
गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रं तव महातपाः ।
ब्राह्मणं क्षत्रधर्माणं पुत्रमुत्पादयिष्यति ॥ ११
क्षत्रियं विप्रकर्माणं बृहस्पतिमिषौजसा ।
विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्रं सुधार्मिकम् ॥ १२
तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते ।
स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्ते भविष्यतः ॥ १३
पितामहिनियोंगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति ।
चतुर्थे पुरुषे ह्ययं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति ।
मथिता त्वं च संबंधी भृगूणां भावितात्मनाम्
भीष्म उवाच ।

कुशिकस्तु मुनेर्याक्यं व्यथनस्य महात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि व्यथनकुशिकसंवादे
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

युधिष्ठिर उवाच ।

मुह्यामीव निशम्याद्य चिन्तयानः पुनः पुनः
हीनां पार्थिवसंघातैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम्
प्राप्य राज्यानि शतशो महीं जित्वाऽथ भारत
कोटिश्चः पुरुषान्दृष्ट्वा परितप्ये पितामह २
का तु तासां वरस्त्रीणां समवस्था भविष्यति
या हीनाः पतिभिः पुत्रैर्मातुलैर्भ्रातृभिस्तथा ३
चर्यं हि तान् कुरुहृत्वा ज्ञातौश्च सहदोऽपि वा
जवाक्क्षीर्षाः पतिष्यामो नरके नात्र संशयः
शरीरं योक्तुमिच्छामि तपसोऽग्रेण भारत ।
उपादिष्टमिहैच्छामि तत्पतोऽहं विशांपते ॥ ५
वैशम्पायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा भीष्मो महामनाः

परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६
रहस्यमद्भुतं चैव शृणु वक्ष्यामि यत्तथि ।
या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे विशांपते ७
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ।
आयुःप्रकर्षो भोगाश्च लभ्यन्ते तपसा धिमो ८
ज्ञानं विज्ञानमारोग्यं रूपं संपत्तयश्च ख ।
सौभाग्यं चैव तपसा प्राप्यते भरतर्षभ ॥ ९
धनं प्राप्नोति तपसा मौनेनाज्ञां प्रयच्छति ।
उपभोगांस्तु दानेन ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ १०
अहिंसायाः फलं रूपं दीक्षाया जन्म वै कुले
फलमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनानां भवेत्
पयोमक्षो दिवं याति दानेन द्रविणाधिकः ।
गुरुश्रुत्पया विद्या नित्यश्राद्धेन संततिः ॥ १२

५७

आख्यायिकातास्यै सदृशकृति-यथोक्तमिति । ब्राह्मण-
स्त्रीषु रामस्य क्रौर्यं, क्षत्रियस्यापि विश्वामित्रस्य ब्राह्मण-
मिति वैपरीत्यं प्राकृतकविमङ्कलानुगायदेव न त्वन्यथा
स्वभावविर्ययोऽन्तीति भावः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते
अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्द्धये पञ्चपञ्चाशत्त-
मोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

एवं ब्राह्मण्यस्यातिश्रेष्ठत्वेऽपि दौर्लभ्यं क्षत्रियधर्मस्य
हिंस्रत्वेन स्वस्य निन्द्यत्वं मन्वानः शब्दे—मुह्यामीत्या-
दिना । तदुक्तं निशम्य तस्य तास्यै चिन्तयानः ॥ ११ ॥
वोषधर्मस्य श्रेष्ठं विवश्रुतपञ्चादीनां तावत्प्राशस्त्यं दर्श-
यन् भीष्म उवाच—रहस्यमित्यादिना । या गतिः
फलं तेन साधनेन श्रेष्ठ्यभावे मरणानन्तरम् ॥ ६ ॥ मौनेन
जगद्गताकरी भवतीत्यर्थः । जीविनं आयुः ॥ १० ॥

गवाक्ष्यः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमाहुस्तृणाशिनां
 स्त्रियस्त्रिपवणं क्त्वा वायुं पीत्वा कर्तुं लभेत्
 नित्यस्नायी भवेदक्षः सन्ध्ये तु द्वे जपन्निजः
 मरुं साधयतो राजन्नाकपृष्ठमनाशके ॥ १४
 खंडिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।
 चौरघल्कलयासोभिर्वासांस्याभरणानि च
 शय्यासनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने ।
 अग्निप्रवेशे नियते ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६
 रत्नानां प्रतिसंहारात्सीमाभ्यमिह चिन्दति ।
 आभिपप्रतिसंहारात्प्रजा ह्यायुष्मती भवेत् ॥
 उदवासं यसेद्यस्तु स नराधिपतिर्भवेत् ।
 सत्यवादी नरधेष्ट वैवसैः सह मोदते ॥ १८
 कीर्तिर्भवति दानेन तथाऽऽरोग्यमहिंसया ।
 द्विजशुभ्रपया राज्यं द्विजत्वं चापि पुष्कलम्
 पानीयस्य प्रदानेन कीर्तिर्भवति शाश्वती ।
 अन्नस्य तु प्रदानेन तृप्यन्ते कामभोगतः ॥ २०
 सान्त्वदः सर्वभूतानां सर्वशोर्किर्धमुच्यते ।
 देवशुभ्रपया राज्यं दिव्यं रूपं निश्चलति २१
 दीपालोकप्रदानेन चक्षुष्माभिवते नरः ।
 प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृति मेधां च चिन्दति २२
 गन्धमाक्ष्यप्रदानेन कीर्तिर्भवति पुष्कला ।
 केशश्मश्रु धारयतामद्रया भवति संततिः ॥ २३
 उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ।
 कृत्वा द्वादशवर्षाणि धीरस्नानाद्विशिष्यते २४
 दासीदासमलङ्कारान्क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
 ब्रह्मदेयां सुतां दत्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ ॥ २५
 बहुमित्रोपयासैश्च त्रिदिवं याति भारत ।
 लभते च शिष्यं ज्ञानं फलपुष्पप्रदो नरः २६
 सुवर्णशृंगैस्तु विराजितानां
 गवां सहस्रस्य नरः प्रदानात् ।
 प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोक-
 मित्येवमाहुर्दिवि देवसंघाः ॥ २७
 प्रयच्छते यः कपिलां सद्यसां
 कांस्योपदोहां कनकाग्रष्टङ्गीम् ।

तैस्तैर्गुणैः कामदुहास्य भूत्या
 नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ २८
 यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा-
 स्तावत्कालं प्राप्य स गोप्रदानात् ।
 पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
 मासप्तमं तारयते परत्र ॥ २९
 सदाशिणां काञ्चनचारुष्टङ्गीं
 कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
 धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय
 लोका वसुनां सुलभा भवन्ति ॥ ३०
 स्वकर्मभिर्मानवं संनिरुद्धं
 तीमान्धकारे नरके पतन्तम् ।
 महार्णवे नौरिव वायुयुक्ता
 दानं गवां तारयते परत्र ॥ ३१
 यो ब्रह्मदेयां नृ ददाति कन्यां
 भूमिप्रदानं च करोति धिमे ।
 ददाति चाग्रं विधिवच्च यश्च
 स लोकप्राप्नोति पुरन्दरस्य ॥ ३२
 नैवेदिकं सर्वगुणोपपन्नं
 ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय ।
 स्वाध्यायचारिष्यगुणान्विताय
 तस्यापि लोकाः कुरुपुत्रेषु ॥ ३३
 धुर्यप्रदानेन गवां तथा वै
 लोकानवाप्नोति नरो वसुनाम् ।
 स्वर्गाय चाहुस्तु हिरण्यदानं
 ततो विशिष्टं कनकप्रदानम् ॥ ३४
 छत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं
 यानं तयोपानहसंप्रदाने ।
 वस्त्रप्रदानेन फलं स्वरूपं
 गन्धप्रदानात्सुरमिरनरः स्यात् ॥ ३५
 पुष्पोपगं चाऽथ फलोपगं वा
 यः पादपं स्पृशयते द्विजाय ।
 सश्रीकमृद्धं बहुरत्नपूर्णं
 लभत्ययत्नोपगतं गृहं वै ॥ ३६

कर्तुं प्रजानि प्राणायामैः प्रजावर्तिनोः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३
 दशोऽपि प्रजापतिविशेषः मरुं अनुदकं अनागकं अनाहारः
 ॥ १४ ॥ प्रनिर्महात्पयामात् ॥ १५ ॥ उपवासः सर्व-
 भोगत्यागः दीक्षा जपानि नियमनांशकारः अभिषेकश्चिप-

वणं स्नानं प्रयाणां समुच्चयः ॥ २४ ॥ शिवं कथयित्वा
 हेतुर्ज्ञानं फलपुष्पादिना परमेश्वराधनात्प्राप्यत इत्यर्थः
 ॥ २६ ॥ नैवेदिकं गृहोपकरणं शय्यादि ॥ ३३ ॥ उपान-
 हस्यन्त्ययत्नोपगतं ॥ ३५ ॥

भक्ष्यान्नपानाधिरसप्रदाता
सर्वांसमाप्नोति रसान्प्रकामम् ।
प्रतिश्रयाच्छादनसंप्रदाता
प्राप्नोति तान्येव न संशयोऽत्र ॥ ३७
स्नग्धूपगन्धाननुलेपनानि
स्नानानि मादयानि च मानवो यः ।
दद्याद्विज्ञेभ्यः स भवेद्रोग-
स्तथाभिरूपश्च नरेन्द्रलोके ॥ ३८
जीर्जरशन्यं शयनैरुपेतं
दद्याद्रुहं यः पुरुषो द्विजाय ।
पुण्याभिरामं बहुरत्नपूर्णं
लभत्यधिष्ठानवरं स राजन् ॥ ३९
सुगन्धविप्रास्तरणोपधानं
दद्यान्नरो यः शयनं द्विजाय ।

रूपाश्वितां पक्षवर्तां मनोदां
भार्यामयत्नोपगतां लभेत्सः ॥ ४०
पितामहस्यानवरौ धीरशार्वा भवेन्नरः ।
नाधिकं विद्यते यस्मादित्याहुः परमर्षयः ४१
वैशम्पायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतात्मा कुरुनन्दनः
नाश्रमेऽरोचयद्वांसं धीरमार्गाभिकांक्षया ४२
ततो युधिष्ठिरः प्राह पांडवाःपुत्रपर्वम् ।
पितामहस्य यद्वाक्यं तद्वीरोचस्थितिं प्रभुः
ततस्तु पांडवाः सर्वे द्रौपदी च यशस्थिनी ।
युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं वादमित्यभ्यपूजयन् ४४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

युधिष्ठिर उवाच ।

आरामाणां तडागानां यत्फलं कुरुपुङ्गव ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽद्य भरतर्षभ ॥ १
भीष्म उवाच ।

सुप्रदर्शा बलवती विप्रा घातुयिभूयिता ।
उपेता सर्वभूतैश्च ध्रेष्ठा भूमिरिहोच्यते ॥ २
तस्याः क्षेत्रविशेषाश्च तडागानां च वन्दनम् ।
औदकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ३
तडागानां च वक्ष्यामि कृतानां चापि ये गुणाः
त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजनीयस्तडागवान् ॥ ४

अधिष्ठानवरं ध्रुवरम् ॥ ३९ ॥ पञ्चवती महाकुलोद्भवम्
॥ ४० ॥ तात्पर्यमाह-पितामहस्येति अनवरः समानः
यस्मात् पितामहात् ॥ ४१ ॥ तस्येति । यश्चादिष्यहर्षि
वीरमार्गे चापि शांतेने इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते
अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावार्तणे सप्तपञ्चास-
तोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

एवं विशोकान्नः स्वस्थश्च राजा मन्त्रवशाधारणान्
भीष्म उवाच इति पाठः ।

अथवा मित्रसदनं मैत्रं मित्रविवर्धनम् ।
कीर्तिसञ्जननं श्रेष्ठं तडागानां निषेधानम् ॥ ५
धर्मस्यार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिणः ।
तडागसङ्कतं देवो क्षेत्रमेकं महाभयम् ॥ ६
चतुर्विधानां भूतानां तडागमुपलक्ष्येत् ।
तडागानि च सर्वाणि दिशन्ति श्रियमुत्तमाम्
देवा मनुष्यगन्धर्वाः पितरोरगराक्षसाः ।
स्वाधराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयम्
तस्मात्तांस्ते प्रवक्ष्यामि तडागे ये गुणाः स्मृताः
या च तत्र फलाघातिर्भूयिभिः समुदाहृता ९

धनमायान्धर्मोत्तावस्तुच्छनि-आरामाणामिति ॥ १ ॥
बलवती बहुसस्योत्तादिका ॥ २ ॥ औदकानि न्यतानि
तडागानि ॥ ३ ॥ त्रिषु पृथेग्यन्तरिक्षव्यांषु तडागवान्
तडागकृद् ॥ ४ ॥ मित्राणां सदनमिवोपकारकं मत्स्योत्ता-
दनादिना मैत्रं मित्रस्य सर्वस्येदं प्रीतिकरं मित्राणां देवानां
विवर्धनं योषकम् ॥ ५ ॥ क्षेत्रवृद्धिस्तुल्यतडागं महाभय-
मुपलक्ष्येदित्युत्तरेणापि सम्बन्धः ॥ ६ ॥

चर्पाकाले तडागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
 अग्निहोत्रफलं तस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १०
 शरत्काले तु सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 गोसहस्रस्य स प्रेत्य लभते फलमुत्तमम् ॥ ११
 हेमन्तकाले सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 स वै बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ १२
 यस्य वै शैशिरे काले तडागे सलिलं भवेत् ।
 तस्याग्निष्टोमयज्ञस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
 तडागं सुकृतं यस्य घसंते तु महाश्रयम् ।
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं स समुपाधुते ॥ १४
 निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 याजिमेषफलं तस्य फलं वै मुनयो विदुः ॥ १५
 स कुलं तारयेत्सर्वं यस्य खाते जलाशये ।
 गावः पिबन्ति सलिलं साधवश्चनराः सदा ॥
 तडागे यस्य गावस्तु पिबन्ति क्षुपिता जलम्
 मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७
 यत्पिबन्ति जलं तत्र छाद्यन्ते विश्रमन्ति च ।
 तडागे यस्य तत्सर्वं प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥ १८
 दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै ।
 पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिर्मवति शाश्वती ॥ १९
 तिलान्वदत पानीयं दीपान्वदत जाग्रत ।
 आतिभिः सह मोदध्वमेतत्प्रेत्य सुदुर्लभम् ॥ २०
 सर्वदानैर्गुह्यत सर्वदानैर्विशिष्यते ।
 पानीयं नरदादुर्ल तस्माद्दातव्यमेव हि ॥ २१

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि आरामतडागवर्णनं नाम

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

मुधिष्ठिर उवाच ।

यानीमानि बहिर्वेषां दानानि पचिच्छते । तेभ्यो विशिष्टं किं दानं मतं ते कुरुपुङ्गव ॥ १

पुत्राः पशूदयः गुप्ताः कुशाभ्युदायः उताः कृशाभ्युदायः
 पादभ्युदायः वयः भूम्यां प्रज्ञाः कृष्णाभ्युदायः त्वक्मात्रा
 वेष्टादयः नृणामादयः उल्लादयः ॥ २३ ॥ पुत्रास्ते
 धर्मतः स्मृता इति । अपुत्रेणावर्त्य पुत्रकथाधिना
 तदनाः आरामाधः कर्त्तव्या इति दर्शितम् ॥ २१ ॥ इति

श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठे भारतभावादीने
 अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

दानं कथं दानमन्वेतांति पृच्छति—यानीति ।
 दान्पुत्रप्रदीयोः पालोके मन्वेत्यामासादिति भावः ॥ ११

कौतूहलं हि परमं तत्र मे विद्यते प्रभो ।
दातारं दत्तमन्येति यद्दानं तत्प्रचक्ष्व मे ॥ २
भीष्म उवाच ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहः ।
यच्चाभिलषितं दद्यात्तृपितायामिवाचते ॥ ३
दत्तं मन्येत यद्वत्त्वा तद्दानं श्रेष्ठमुच्यते ।
दत्तं दातारमन्येति यद्दानं भरतर्षभ ॥ ४
हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।
एतानि वै पवित्राणि तारयन्त्यपि दुष्कृतम् ॥ ५
एतानि पुरुषस्याग्र साधुभ्यो देहि नित्यदा ।
दानानि हि नरं पापान्मोक्षयन्ति न संशयः ॥ ६
यद्यदिष्टतमं लोके यथास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्वृण्वते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ७
प्रियाणि लभते नित्यं प्रियदः प्रियकृत्तया ।
प्रियो भवति भूतानामिह चैव परत्र च ॥ ८
याचमानमभीमानादनासक्तमकिञ्चनम् ।
यो नार्चति यथाशक्ति स नृशंसो युधिष्ठिर ॥ ९
अभिन्नमपि चेद्दानं शरणीयिणमागतम् ।
व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पुरुषसत्तमः ॥ १०
कुशाय कृतविद्याय वृत्तिक्षीणाय सीदते ।
अपह्न्यात्पुत्र्यां यस्तु न तेन पुरुषः समः ॥ ११
क्रियानियमितान्साधून् पुत्रदारैश्च कर्शिताम् ।
अयाचमानान्कौन्तेय सर्वोपायैर्निमग्नयेत् ॥ १२
आशियं ये न देवेषु न च मर्त्येषु कुर्वते ।
अर्हन्तो नित्यसन्तुष्टास्तथा लब्धोपजीविनः ॥ १३
आशीधिपसमेभ्यश्च तेभ्यो रक्षस्व भारत ।
ताम्बुकैवपजिज्ञास्यस्तथा द्विजयरोत्तमान् ॥ १४
कृतैरायस्यैर्नित्यं संप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ।

अभयमिति । यथा स्वयं कस्यैपिदभयं दीयते व्यसने
वाऽनुग्रहः क्रियते स पुनः काले सति समर्थो आनु-
ष्यार्थं स्वस्वै अभयं दद्यात्तुमुग्रं च करोति एवं परत्रा-
पीत्यर्थः ॥ ३ ॥ यद्वत्त्वा दत्तं मन्येत नान्विदं मदीयं दान-
मिति मन्यते स आशक्तिः श्रद्धावान्दानफलं लभत इत्यर्थः
॥ ४ ॥ अभीमानात् अतिगमनं योऽभिलषामिमानं समनस्त्वेव
कृत्वा याचमानम् ॥ ५ ॥ कुशायेत्यादियत्पुत्र्यां वृषण्यै ॥ ११ ॥
क्रियानियमितान् स्वधर्मयन्त्रिताम् ॥ १२ ॥ योऽज्ञायं
देवादीकार्यवन्ते तेभ्य आत्मानं रक्षस्वैत्युक्तम् तत्र
रक्षणप्रकारमाह—तानिति । युक्तेभ्यः युक्तेरिति पाठे
निरुद्धैरेः उपजितास्यः निमग्नयेथा इति सम्बन्धः ॥ १४ ॥
आवस्यैरावसमादिसमर्पणेन ॥ १५ ॥ कार्यमिति । धर्मार्थ-
मेव धर्मं कुर्वन्ति न तु फलान्तरार्थमिति भावः ॥ १६ ॥

निमग्नयेथाः कौरव्य सर्वकामसुखायवहैः ॥ १५
यदि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूर्तं युधिष्ठिर ।
कार्यमित्येव मन्वाना धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः ॥
विद्याभ्यासा यतःसाता ये व्यपाश्रित्य जीविनः
गूढसाध्यायतपसो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १७
तेषु शुद्धेषु दान्तेषु स्वदारपरितोषेषु ।
यत्करिष्यसि कल्याणं तत्ते लोके युधापते ॥
यथाभिहोत्रं सुहुतं सायंप्रातर्द्विजातिना ।
तथा दत्तं द्विजातिभ्यो भवत्यय यतात्मसु ॥ १९
एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूर्तः सदाक्षिणः ।
विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो ददत्तस्तात वर्तताम् ॥ २०
निवापदानसलिलस्तादृशेषु युधिष्ठिर ।
निवसन्पूजयंश्चैव तेनानुण्यं नियच्छति ॥ २१
य एवं नैव कुप्यन्ते न लुभ्यन्ति तृणेष्वपि ।
त एव नः पूज्यतमा ये चापि प्रियवादिनः ॥ २२
एते न बहु मन्यन्ते न प्रवर्तन्ति चापरे ।
पुत्रवत्परिपाल्यास्ते नमस्तेभ्यस्तथाऽभयम् ॥
ऋत्विक्पुरोहिताचार्या मृदुब्रह्मधरा हि ते ।
क्षेत्रेणापि हि संस्पृष्टं तेजः शाम्यति वै द्विजे
अस्ति मे बलवानस्मि राजास्मीति युधिष्ठिर
ब्राह्मणान्मा च पर्यशीर्षासोभिरशनेन च ॥ २५
यच्छोभार्थं बलार्थं वा वित्तमस्ति तवानघ ।
तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥
नमस्कार्यास्तथा विप्रा वर्तमाना यथातथम् ।
यथासुखं यथोत्साहं ललन्तु त्वयि पुत्रवत् ॥ २७
को ह्यक्षयप्रसादानां सुहृदामल्पतोषिणाम् ।
वृत्तिमर्हत्पवक्षेत्तुं त्वदन्यः कुरुसत्तम ॥ २८

व्यपाश्रित्य प्रभोराध्वमकृत्वा जीवितुं स्वनावाः ॥ १७ ॥
ददतः दातुस्तत्र वर्तता सर्वदाऽस्तु ॥ २० ॥ यज्ञविशेषणं
निवापदानसलिल इति । निवापः पितृवर्षणं तद्वदेव
दानादि यस्मिन् तथा तादृशेषु निवसन् तानाश्रित्य स्थितः
सन् आनृष्यं देवादीनां निवापो दानसदृश इति पाठे दानं
महादानम् ॥ २१ ॥ एते दातारं न बहु मन्यन्ते निःस्पृह-
त्वात् तेभ्यो नमोऽस्तु तथाऽभयमस्तु तयोभयमिति पाठे
तेभ्यस्तृणेषु ह्येभ्यश्च उभयं स्वर्गं नरकश्च भवतीति शेषः
॥ २३ ॥ यद्वत्त्वा त्विष्येषु स्नेहवत्त्वात् ते वते मन्त्रधराश्च
वेदधराः क्षेत्रेण संस्पृष्टमपि धाम्यं तेजः शाम्यति शान्ते
द्विजोऽदीप्यमानं अस्तेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ मा पर्यशीः परि-
त्यज्य मा भुङ्क्ष्व ॥ २५ ॥ ते त्वया ॥ २६ ॥ ललन्तु
रमन्ताम् ॥ २७ ॥ अवशेषं समर्पितुम् ॥ २८ ॥

यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके सनातनः ।
 सदैव सा गतिर्नान्या तथाऽस्माकं द्विजांतयः ।
 यदि नो ब्राह्मणास्तात सन्नयजेयुरपूजिताः ।
 पश्यन्तो दारुणं कर्म सततं क्षत्रिये स्थितम् ॥
 अघेदानामयश्चानामलोकानामवर्तिनाम् ।
 कस्तेषां जीवितेनार्थस्त्वां विना ब्राह्मणाभयं
 ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मं सनातनम् ।
 राजन्यो ब्राह्मणान् राजन्पुरा परिचचार ह ॥
 वैश्यो राजन्यमित्येव शूद्रो वैश्यमिति श्रुतिः ।
 दुराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ॥
 संस्पर्शपरिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च ।
 मृदुमायास्तस्यशीलास्तस्यधर्मानुपालकान् ॥
 आशीविषानिष कुड्मांस्तानुपाचरत द्विजान् ।

अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चापि ये परे ॥ ३५
 क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
 ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च तपांसि च ।
 न मे पिता प्रियतरः न त्वं तात तथा प्रियः ।
 न मे पितुः पिता राजन्न चात्मा न च जीवितम् ।
 त्वत्तश्च मे प्रियतरः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
 त्वत्तोऽपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ३८
 ब्रवीमि सत्यमेतच्च यथाऽहं पाण्डुनन्दन ।
 तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र च शान्तनुः ॥
 पश्येयं च सतां लोकान्मुचीं ब्रह्मपुरस्कृतान् ।
 तत्र मे तात गन्तव्यमन्हाय च चिराय च ४०
 सोऽहमेतादृशान्लोकान्दृष्ट्वा भरतसत्तम ।
 यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु न तप्ये तेन पार्थिव ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
 एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

युधिष्ठिर उवाच ।

यौ च स्यातां चरणेनोपपन्नौ
 यौ विद्यया सहशी जन्मना च ।
 ताभ्यां दानं कतमस्मै विशिष्ट-
 मयाचमानाय च याचते च ॥ १
 भीष्म उवाच ।

भ्रैयो वै याचतः पार्थ दानमाहुरयाचते ।
 अहंस्तमो वै धृतिमान्पुण्यदधृतात्मनः ॥ २
 क्षत्रियो रक्षणधृति-
 ब्राह्मणोऽनर्थनाधृतिः ।
 ब्राह्मणो धृतिमान्पिद्रा-
 न्देवान्प्रीणाति तृष्टिमान् ॥ ३
 याच्यमाहुरनीशस्य अभिहारं च भारत ।
 उष्ट्रेजयन्ति याचन्ति सदा भूतानि दस्यवत

त्रियते याचमानो वै न जातु त्रियते ददत ।
 ददत्सज्जीवयत्येनमात्मानं च युधिष्ठिर ॥ ५
 आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यः प्रदीयते ।
 अयाचतः सीदमानान्सर्थापायैर्निमन्त्रयेत् ॥ ६
 यदि वै तादृशा राष्ट्राण्यसेयुस्ते द्विजोत्तमाः
 भस्मच्छन्नानिवाग्नीस्तान्बुध्येथास्तं प्रयत्नतः
 तपसा दीप्यमानास्ते दहेयुः पृथिवीमपि ।
 अपूज्यमानाः कौरव्य पूजार्हास्तु तथाविधाः
 पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः ।
 तेभ्यः पूजां प्रयुञ्जीथा ब्राह्मणेभ्यः परंतप ॥ ९
 ददद्द्रुविधान्द्रायानुपागच्छन्नयाचताम् ।
 यदग्निहोत्रे समुते सायंप्रातर्मयेत्फलम् ॥ १०
 विद्यायेदग्रतयाति तद्दानफलमुच्यते ।
 विद्यायेदग्रतस्त्रातानद्वयपाध्यजीयिनः ॥ ११

अर्पिता अपूर्पिता आर्याः गुणः अर्पितानामिति पाठे मीमा-
 दित्यादिभिः अर्पितमत्राम् ॥ ३१ ॥ पुनः पूर्वम् ॥ ३२ ॥
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
 दशोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

यौ चेति । चादेनाचरणेन ॥ १ ॥ अयाचनः श्रेष्ठ-

माह द्राम्याम्—श्रेय इति ॥ २ ॥ अनर्थना अयमा
 ॥ ३ ॥ याच्य याचनास्यं कर्म अर्पितास्य दक्षिण्य अभि-
 हारं निष्कारमाहः । यदा यतः याचन्ति याचमानानि
 भूतानि दस्युरशोकानुदेजयन्ति ॥ ४ ॥ यशून् राघून् ॥ ७ ॥
 दददि गर्भः । अदानतां अयाचमानानां उपागच्छन्ममीन-
 मुगमन् दायान्यतार्त्तान् ददन् दत्ता भवेति शेषः ॥ ११ ॥

गूढास्वध्यायतपसो ब्राह्मणान्संशितव्रतान् ।
कृतेरावसथैर्हृद्यैः सप्रेम्यैः सपरिच्छदैः ॥ १२
निमन्त्रयेथाः कौरव्य कामैश्चान्यैर्द्विजोत्तमान् ।
अपि ते प्रतिगृहीयुः श्रद्धोपेतं युधिष्ठिर ॥ १३

कार्यमित्येव मन्याना
धर्मज्ञाः सुहृददर्शिनः ।

अपि ते ब्राह्मणा भुक्त्वा

गताः सोऽदरणान् गृहान् ॥ १४

येषां दाराः प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्पकाः ।

अन्नानि प्रातःसयने नियता ब्रह्मचारिणः ॥ १५

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
पठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

युधिष्ठिर उवाच ।

दानं यज्ञः क्रिया चेह किंस्त्रिमेत्य महाफलम्
कस्य ज्यायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कथं कदा
एतदिच्छामि विहातुं याथातथ्येन भारत ।
विद्वन् जिज्ञासमानाय दानधर्मान्प्रचक्ष मे २
अन्तर्धेयां च यद्वत्तं श्रद्धया चानुशंस्यतः ।
किंस्त्रिभैः श्रेयसं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ३

भीष्म उवाच ।

रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्तते ।
तस्य धैतानिकं कर्म दानं चैवेह पावनम् ॥ ४
न तु पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
एतस्मात्कारणादक्षर्यजेद्राजाऽऽसदक्षिणैः ५
अथ चेत्प्रतिगृहीयुर्दद्यादहरहरन्पुः ।

ब्राह्मणास्तात भुज्जानास्त्रेताग्निं प्रीणयन्त्युत ।
माध्यन्दिनं ते सवनं ददतस्तात वर्तताम् १६
गोहिरण्यानि वासांसि तेनेन्द्रः प्रीयतां तव ।
तृतीयं सवनं ते वै वैश्वदेवं युधिष्ठिर ॥ १७
यद्वेवेभ्यः पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छसि ।
अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागश्च भागशः १८
दमस्त्यागो धृतिः सत्यं भद्रात्यवभृथाय ते ।
एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदाक्षिणः १९
विशिष्टः सर्वयज्ञानां नित्यं तात प्रवर्तताम् ॥

श्रद्धामास्थाय परमां पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ६
ब्राह्मणांस्तर्पयन्द्रव्यैस्ततो यज्ञो यतमवतः ।
मैत्रान् साधून्वेदविदः क्षीणवृत्ततपोर्जितान् ७
यत्ते तेन करिष्यन्ति कृतं तेन भविष्यति ।
यज्ञान्साधय साधुभ्यः स्वाह्वान्दक्षिणाघतः
इष्टं दत्तं च मन्येया आत्मानं दानकर्मणा ।
पूजयेथा यायून्कांस्तवाप्यंशो भवेद्यथा ॥ ९
प्रजायतो भरेथाश्च ब्राह्मणान् बहुकारिणः ।
प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा १०
यावतः साधुधर्मान्यै सन्तः संवर्धयन्त्युत ।
सर्वस्वैश्चापि भर्तव्या नरा ये बहुकारिणः ११
समृद्धः संप्रयच्छ त्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
धेनूरनडुहोऽघ्नानि च्छत्रं वासांस्सुपानही १२

अपीति। सोऽदरणान्स्वामिन्यागते दास्यामीति याचमानेभ्यो
बालकेभ्य आद्याप्रदर्शनमुद्धरणं तस्मिंहितान् अत एव दारास्ते-
पा प्रतीक्षन्त इत्युक्तम् ॥ १४ ॥ एष ते विततो यज्ञ इति
प्रागुक्तं यज्ञं तदनन्तर्यकारणया व्याचष्टे — यज्ञान्तीत्या-
दिना ॥ १५ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैल-
कण्ठीये भारतभाष्यदीपे पठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

दानमिति । यज्ञः क्रियेत्येकं यज्ञस्या नित्येत्यर्थः ।
कीदृशेभ्यो दानं कथं यज्ञकियेति । कदेत्युभयत्र सम्बन्धः
॥ १ ॥ अद्विजोत्तमो बहिर्ब्रह्म दानम् ॥ ३ ॥ यज्ञादान-

स्याधिक्यं वर्णयति—न स्थितिं द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥
एतदानम् ॥ ६ ॥ तपोर्जितान् सन्निवेशार्थः ॥ ७ ॥ यद्यपि
ते ब्राह्मणास्ते तव न करिष्यन्ति प्रतिप्रश्नमिति शेषः । तर्हि
कृतं मुहूर्तं ते तव न भविष्यति तदा मुहूर्तोत्पत्यर्थं यज्ञान्
साधय ॥ ८ ॥ इष्टमिति । दाने यज्ञादिकमन्तर्भवति
याज्ञिकेभ्यो दत्तं चेत्तत्कृत्य यज्ञस्य धेनोऽज्ञस्तत्रापि भवि-
ष्यतीति न यज्ञार्थमत्युत्तुको भूरित्यर्थः ॥ ९ ॥ जनयिता
प्रजापतिः ॥ १० ॥ धर्मान् पञ्चातिथिभिः समेत एव भोक्ष्ये
इत्यादीन् ये सन्तः संवर्धयन्ति ते सर्वसर्वभर्तव्या राजा तस्य
राजस्ये सन्तो बहुकारिणोऽन्यन्मुपकर्तारो भवन्ति ॥ ११ ॥

आज्यानि यजमानेभ्यस्तथाऽञ्जानि च भारत
अश्ववन्ति च यानानि घेदमानि शयनानि च
एते देया व्युष्टिमान्तो लघूपायाश्च भारत ।
अजुगुप्सांश्च विहाय ब्राह्मणान् वृत्तिकार्थितान्
उपच्छन्नं प्रकाशं वा वृत्त्या तान्प्रतिपालयेत् ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां श्रेयस्तत्क्षत्रियान्प्रति १५
एवं पापैर्विनिर्मुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमाप्स्यसि ।
सञ्चयित्वा पुनः क्रोशं यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि
तेन त्वं ब्रह्मभूयत्वमवाप्स्यसि धनानि च ।
आत्मनश्च परेषां च वृत्तिं संरक्ष भारत १७
पुत्रवद्यापि भृत्यान्स्वान् प्रजाश्च परिपालय ।
योगः क्षेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेष्वस्तु भारत १८
तदर्थं जीवितं तेऽस्तु मा तेभ्योऽप्रतिपालनम्
अनयो ब्राह्मणस्यैव यद्विज्जनिचयो महान् १९
श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासो दर्पयेत्संप्रमोहयेत् ।
ब्राह्मणेषु प्रभूदेषु धर्मो विप्रणशेद्बुधवम् ।
धर्मप्रणाशे भूतानामभावः स्यान्न संशयः २०
यो रक्षिभ्यः संप्रदाय राजा राष्ट्रं विलुपति
यज्ञे राष्ट्राद्धनं तस्मादानयध्वमिति धुक् ॥ २१ ॥
यच्चादाय तदाहन्तं मीतं दत्तं सुदारुणम् ।
यजेद्राजा न तं यद्दं प्रदांसन्त्यस्य साधवः २२
अपीडिताः सुसंवृद्धा ये ददत्यनुकूलतः ।
तादृशेनाप्युपायेन यष्ट्यं नोद्यमाहृतैः ॥ २३ ॥
यदा परानिपिच्येत निहितो वै यथाविधि ।
तदा राजा महायज्ञैर्यजेत बहुदक्षिणैः ॥ २४ ॥
बृद्धबालधनं रक्ष्यमन्धस्य कृपणस्य च ।
न खातपूर्वं कुर्वीत न रुदन्ती धनं हरेत् ॥ २५ ॥

इति धीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि

एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

देयाः दानानि वृष्टिः सत्यदिः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणो भूय
भावोऽस्यानि स ब्राह्मणो ब्रह्मभूयस्तस्य भावो ब्रह्मभूयत्वं
ब्राह्मणत्वम् ॥ १७ ॥ य इति । सुमम् । यो राजा रक्षिभ्यः
संप्रदायेभ्यो धनं दत्त्वा यजे यज्ञार्थं धनमानयचमिति धुक्
राष्ट्रं विलुपति ॥ २१ ॥ यथागौ तत् पविर्भिर्भानं भयवृत्तं
यथा म्यात्तथा दानं प्रजाम् आदाय सुदारुणं यथा स्यात्तथा
गजेतं यत् न प्रमंग्यति ॥ २२ ॥ उद्यमः प्रजापीडनात्मकोऽ
वित्तनः ॥ २३ ॥ निहितः प्रजानां निवर्तं दितो गन्ता यदा

हृतं कृपणचित्तं हि राष्ट्रं हन्ति नृपथियम् ।
दद्याच्च महतो भोगान् क्षुद्रयं प्रणुदेत्सताम् ॥
येषां स्वादुनि भोज्यानि समवेक्ष्यन्ति बालकाः
नांश्नन्ति विधिवत्तानि किं नु पापतरं ततः ॥
यदि ते तादृशो राष्ट्रे विद्वान्सीदेत्क्षुधा द्विजः
भ्रूणहत्यां च गच्छेद्यः कृत्वा पापमिवोत्तमम्
धिकस्य जीवितं राशो राष्ट्रे यस्यावसीदति
द्विजोऽन्यो वा मनुष्योऽपि शिविराह घचो यथा
यस्य स्म विपये राशः स्नातकः सीदति क्षुधा
अवृद्धिमेति तद्राष्ट्रं विन्दते सह राजकम् ॥ ३० ॥
क्रोशन्त्यो यस्य वै राष्ट्रास्थियंते तरसा स्त्रियः
क्रोशतां पतिपुत्राणां मृतोऽसौ न च जीवति
अरक्षितारं हतारं विलोभारप्रनायकम् ।
तं वै राजकालि हन्युः प्रजाः सन्नह्य निर्घृणम्
अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति मूमिपः
स संहस्य निहन्तव्यः श्वेव सोऽन्माद आतुरः ॥
पापं कुर्वन्ति यत्किञ्चित्प्रजा राजा ह्यरक्षिताः
चतुर्थं तस्य पापस्य राजा विन्दति भारत ३४
अथाहुः सर्वमेवेति भूयोर्धमिति निश्चयः ।
चतुर्थं मतमस्माकं मनोः श्रुत्वाऽनुशासनम् ३५
शुभं वा यच्च कुर्वन्ति प्रजा राजा सुरक्षिताः
चतुर्थं तस्य पुण्यस्य राजा चाप्नोति भारत ॥
जीवन्तं त्वाऽनुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर
पर्जन्यमिष भूतानि महाधुममिषाण्डजाः ३७
कुवेरमिव रक्षांसि शतक्रतुमिवामराः ।
ज्ञातयस्त्वाऽनुजीवन्तु सहदश्च परन्तप ॥ ३८ ॥

प्रजाभिः पूर्णोऽत्रिकामिर्निषिच्येत धनैरभिषिच्येत ॥ २४ ॥
यातपूर्वं धनं न कुर्वीत अनादृत्य कुर्यादकनिष्पादितैर्धान्यै-
र्जीवतां धनं स्वाधीनं न दुर्वर्तितव्यः ॥ २५ ॥ समवेक्ष्यन्त्येव न
तु लभेत् ॥ २७ ॥ सद् युगलं राजकं राजसमूहं प्रतिपक्षभूतं
विन्दते ॥ ३० ॥ सर्वं पापं एति राजानम् ॥ ३५ ॥ इति
धीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

युधिष्ठिर उवाच ।

इदं देयमिदं देयमिति यं श्रुतिरादरात् ।
बहुदेयाश्च राजानः किं सिद्धानमनुत्तमम् ॥ १
भीष्म उवाच ।

आतिदानानि सर्वाणि पृथिवी दानमुच्यते
अचला ह्यक्षया भूमिदोग्ध्री कामानिहोत्तमान्
दोग्ध्री वासांसि रहानि पशून्मीहियचांस्तथा
भूमिदः सर्वभूतेषु शाश्वतीरेधते समाः ॥ ३
पाण्डुरमेरायुरिह तावद्भूमिद पथते ।
न भूमिदानादस्तीह परं किञ्चिद्युधिष्ठिर ॥ ४
अप्यल्पं प्रददुः सर्वे पृथिव्या इति नः श्रुतम् ।
भूमिमेव ददुः सर्वे भूमिं ते भुञ्जते जनाः ॥ ५
स्वकर्मैषोपजीयन्ति नरा इह परम च ।
भूमिर्भूतिर्महादेवी दातारं कुरुते प्रियम् ॥ ६
य एतां दक्षिणां दद्यादक्षयां राजसत्तम ।
पुनर्नरत्वं संप्राप्य भवेत्स पृथिवीपतिः ॥ ७
यथा दानं तथा भोग इति धर्मेषु निश्चयः ।
संप्राप्ते वा तनुं जह्याद्दद्याच्च पृथिवीमिमाम् ८
इत्येतत्क्षत्रवन्धूनां वदन्ति परमां धियम् ।
पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति श्रुतम् ॥ ९
अपि पापसमाचारं प्रहृष्टमपि चानृतम् ।
सैव पापं ह्लासयति सैव पापात्प्रमोचयेत् १०
अपि पापकृतां राहां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पाथनं जननी यथा ॥
नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम्
दानं चाऽप्यथवाऽऽदानं नामास्याः प्रथमप्रियं
य एतां विदुषे दद्यात्पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
पृथिव्यामेतदिष्टं स राजा राज्यमितो व्रजेत् ॥
पुनश्चासौ जनिं प्राप्य राजयत् स्यान्न संशयः

६२

इदमिति ॥ १ ॥ कामानेवाह—दोग्ध्रीति ॥ ३ ॥
प्रियं स्वपतिम् ॥ ६ ॥ तदेवाह—य इति ॥ ७ ॥
प्रियेण प्रियाय वा दत्तेति योगात्सत्याः दानमादानं वा
कुर्वन् प्रियदत्ताया अस्याः प्रियो भवतीत्यर्थः । नामेति
नामार्थं उभयरूप उच्यते ॥ १२ ॥ एतन्पृथ्वीदानम् ॥ १३ ॥
दत्तदाने दत्तदत्ते न चाचरेत् संचरेत् न वा गृहेदन्तर्धाने-
न चाचरेदिति पाठे तु भूमिदानं दानान्तरेण गृहीयं

तस्मात्प्राप्त्यैव पृथिवीं दद्याद्विप्राय पार्थिवः ॥
नाभूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथञ्चन ।
न चापात्रेण वा ग्राह्या दत्तदाने न चाचरेत् ॥
ये चान्ये भूमिमिच्छेयुः कुर्युरेवं न संशयः ।
यः साधोर्भूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते तु सः ॥
भूमिं दत्त्वा तु साधुभ्यो विन्दते भूमिमुत्तमाम्
प्रेत्य चेह च धर्मात्मा संप्राप्नोति महद्यशः ॥
यस्य विप्रास्तु शंसन्ति साधोर्भूमिं सदैव हि
न तस्य शत्रवो राजन् प्रशंसन्ति वसुधराम्
यत्किञ्चित्सुरूपः पापं कुरुते वृत्तिकर्षितः ।
अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ॥ १९
येऽपि संकीर्णकर्माणो राजानो रौद्रकर्मिणः
तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमम् २०
अल्पान्तरमिदं शश्वत्पुराणा मेनिरे जनाः ।
यो यजेताभ्रमेधेन दद्याद्वा साधवे महीम् २१
अपि चेत्सुकृतं कृत्वा शङ्कराणि पण्डिताः ।
अशक्यमेकमेधैतद्भूमिदानमनुत्तमम् ॥ २२
सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावस्त्रि च ।
सर्वमेतन्महाप्राज्ञो ददाति वसुधां दत्तम् ॥ २३
तपो यज्ञः श्रुतं शीलमलोभः सत्यसन्धता ।
गुरुदैवतपूजा च एता वर्तन्ति भूमिदम् ॥ २४
भर्तुनिःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
ब्रह्मलोकगताः सिद्धा नातिक्रामन्ति भूमिदं
यथा जनित्री स्वं पुत्रं क्षीरेण भरते सदा ।
अनुगृह्णाति दातारं तथा सर्वैरसैमही ॥ २६
मृत्युर्वैकिङ्करो दण्डस्तमो यन्निः सुदारुणः ।
घोराश्च दारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम्
पितृन्श्च पितृलोकस्थान्देवलोकाश्च देयताः ।
सन्तर्पयति शान्तात्मा यो ददाति वसुधरां

किन्तु प्रत्यापयेदेवेत्याह—न चोति । अन्तर्धानेन चाचरेत्
भूमिमुपविश्य दानमाचरेत् ॥ १५ ॥ शंसन्ति अनुकृते
गृहे तिष्ठाम इति कथयन्ति ॥ १८ ॥ सप्तहस्तेन दण्डेन
त्रिशङ्खान्वितेनम् । दश तान्देव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे महोयते
॥ १९ ॥ अर्पितदानान्तरपद्भूमिदाने पुण्यात्पत्तौ शीघ्रं
नास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ एता एतानि गुरो उद्देशः वर्तन्ति
अनुमानन्ति ॥ २४ ॥ वैकिङ्करः विपरीतं कुर्वन्ति च करोति
विकिङ्करः कालस्तत्तन्वंशी कालमस्युरित्यर्थः ॥ २७ ॥

कृशाय त्रियमाणाय वृत्तिग्लानाय सीदते ।
भूमिं वृत्तिकरीं दत्त्वा सत्री भवति मानवः २९
यथा धावति गौर्यत्सं स्रवन्ती वत्सला पयः
पथमेव महामाग भूमिर्भवति भूमिदम् ॥ ३०
फालकृष्टां महीं दत्त्वा सबीजां सफलामपि ।
उदीर्णं वापि शरणं यथा भवति कामदः ॥ ३१
ग्राह्यं वृत्तिसंपन्नमाहिताग्निं शुचिबतम् ।
नरः प्रतिग्राह्य महीं न याति परमापदम् ३२
यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि जायते ।
तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विधर्षते ३३
अत्र गाथा भूमिगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
याः श्रुत्वा जामदग्नयेन दत्ता भूः काश्यपाय चै
मामेधादत्त मां दत्त मां दत्त्वा मामधाप्यय ।
अस्मिन् लोके परे धैव तद्दत्तं जायते पुनः ३५
य इमां व्याहर्तुं वेद ब्राह्मणो वेदसंमिताम् ।
आह्वस्य क्षियमाणस्य प्रह्वभूयं स गच्छति ॥
कृत्यानामधिष्ठस्तानामरिष्टशमनं महत् ।
प्रायश्चित्तं महीं दत्त्वा पुनात्युभयतो दश ३७
पुनाति य इदं वेद वेदवादं तथैव च ।
प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिर्वैश्वानरी मता ३८
अभिविध्यैव नृपतिं धापयेदिममागमम् ।
यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नादद्यात्साधुतश्च ताम्
सोऽयं कृत्स्नो ब्राह्मणार्थो राजार्थश्चाप्यसंशयः
राजा हि धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणम् ४०
अथ येषामधर्मज्ञो राजा भवति नास्तिकः ।
न ते सुखं प्रबुध्यन्ति न सुखं प्रस्वपन्ति च ४१
सदा भवन्ति चोद्विग्रास्तस्य दुश्चरितैर्नराः ।
योगक्षेमा हि बहवो राष्ट्रं नास्याविशन्ति तव
अथ येषां पुनः प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः
सुखं ते प्रतिबुध्यन्ते सुसुखं प्रस्वपन्ति च ॥ ४३
तस्य राज्ञः शुभैः राज्यैः कर्मभिर्निर्वृता नराः ।
योगक्षेमेण वृष्ट्या च विद्यधन्ते स्वकर्मभिः ४४
स कुलीनः स पुरुषः स वन्धुः स च पुण्यवृत्
स दाता स च यिक्रान्तो यो ददाति वसुधराम्
आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः
ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषि द्विजे ४६
यथा सस्यानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।

तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः
आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः
शूलपाणिश्च भगवान् प्रतिनन्दन्ति भूमिदम् ४८
भूमौ जायन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां व्रजन्ति च ।
चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिगुणात्मकः
पपा माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते ।
नानया सदृशं भूतं किञ्चिदस्ति जनाधिप ५०
अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ५१
इहा क्रतुशतेनाथ महता दक्षिणावता ।
मधवा चाग्निदां श्रेष्ठं पप्रच्छेदं बृहस्पति ५२
मधयोवाच ।

भगवन् केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
यदक्षयं महार्घं च तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ ५३
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ।
बृहस्पतिर्बृहत्तेजाः प्रत्युवाच शतक्रतुम् ॥ ५४
बृहस्पतिरुवाच ।

सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं च वृत्रहन् ।
वददेतात्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ५५
न भूमिदानाद्देवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो ।
विशिष्टमिति मन्यामि यथा प्राहुर्मनीषिणः ५६
ये शूरा निहता युद्धे स्वर्गता रणशूचिनः ।
सर्वे ते विबुधश्रेष्ठ नातिक्रामन्ति भूमिदम् ५७
भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हुताः ।
प्रह्वलोकगता मुक्ता नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥
पञ्च पूर्वा हि पुरुषाः पद्भ्यो वसुधां गताः ।
एकादश ददद्भूमिं परित्रातीह मानवः ॥ ५९
रत्नोपकीर्णो वसुधां यो ददाति पुरन्दर ।
स मुक्तः सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीयते ॥ ६०
महीं स्फीतां ददद्राजन् सर्वकामगुणान्विताम्
राजाधिराजो भवति तद्धि दानमनुत्तमम् ६१
सर्वकामसमायुक्तां काश्यपीं यः प्रयच्छति ।
सर्वभूतानि मन्यन्ते मां ददातीति वासव ६२
सर्वकामदुष्टां घेजुं सर्वकामगुणान्विताम् ।
ददाति यः सहस्राक्ष स्वर्गं याति स मानवः

पत्नी सप्रहृत् ॥ २९ ॥ उदीर्णं महत् शरणं शुकम् ॥ ३१ ॥
वृष्टभूयं वृष्टत्वं फलमिति यावन् । गच्छन्ति प्राप्नोति ॥ ३३ ॥
कृत्यानामन्यप्रदीनां मारुतार्थशर्पानां अभिप्राप्तानां प्रबलानां

सर्वेधि यदतिष्ठं तच्छमनम् ॥ ३७ ॥ इदं भूमिदानं यो वेदार्द
भूमिवाक्यं यो वेद सोऽपि पुनाति दशपुण्यानि जपः
॥ ३८ ॥ भूतिलक्षणं तेभ्यस्तुवकम् ॥ ४० ॥

मधुसर्पिःप्रवाहिण्यः पयोदधिचहास्तथा ।
 सरितस्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदम् ६४
 भूमिप्रदानान्नृपतिमुच्यते सर्वकिञ्चिन्वाप ।
 न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विशिष्यते ६५
 ददाति यः समुद्रान्तां पृथिवीं शस्त्रनिर्जिताम्
 तं जनाः कथयन्तीह यावद्भवति गौरियम् ॥
 पुण्यामृद्धिरसां भूमिं यो ददाति पुरंदर ।
 न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदानगुणान्विताः
 सर्वदा पार्थिवेनेह सततं भूतिमिच्छता ।
 भूदेयाधिधिचच्छक्र पात्रे सुखमभीप्सुना ६८
 अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्त्वा द्विजातये
 समुत्सृजति तत्पापं जीर्णं त्यज्यमिषोरगः ६९
 सागरान्सरितः शैलान् काननानि च सर्वशः
 सर्वमेतत्ततः शक्र ददाति वसुधां ददत् ॥ ७०
 तडागान्पुद्गलानि श्रोतांसि च सरांसि च ।
 स्नेहान्सर्वरसांश्च ददाति वसुधां ददत् ॥ ७१
 ओषधीर्वीर्यसंपन्ना नगान्पुष्पफलान्विताम् ।
 काननोपलशैलांश्च ददाति वसुधां ददत् ॥ ७२
 अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्टा च स्वाप्तदक्षिणेः ।
 न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्रुते ॥ ७३
 दाता दशानुगृह्णाति दश हन्ति तथा क्षिपन् ।
 पूर्वदत्तां हरन् भूमिं नरकायोपगच्छति ॥ ७४
 न ददाति प्रतिश्रुत्य दत्त्वाऽपि च हरेत्तु यः ।
 स बद्धो धारुणैः पाशैस्तप्यते मृत्पुद्गलसनात्
 आहिताग्निं सदायत्नं क्रुशवृत्तिं प्रियातिथिम्
 ये भजन्ति द्विजधेष्टं नोपसर्पन्ति ते यमम् ७६
 ब्राह्मणेष्वनृणीभूतः पार्थिवः स्यात्पुरंदर ।
 इतरेषां तु वर्णानां तारयेत्क्रुशदुर्बलान् ॥ ७७
 नाच्छिन्वात्स्पर्शितां भूमिं परेण त्रिदशाधिप
 ब्राह्मणस्य सुरधेष्टं क्रुशवृत्तेः कदाचन ॥ ७८
 यथाऽश्वु पतितं तेषां दीनानामथ सीदताम् ।
 ब्राह्मणानां हृते क्षेत्रे हन्यान्निपुरुषं कुलम् ७९
 भूमिपालं च्युतं प्राद्यास्तु संस्थापयेन्नरः ।
 तस्य वासः सहस्राक्ष नाकष्टे महीयते ॥ ८०

इक्षुभिः संततां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् ।
 गोऽश्ववाहनपूर्णां वा बाहुवीर्यादुपाजिताम् ॥
 निधिगर्भा ददद्भूमिं सर्वरत्नपरिच्छदाम् ।
 अक्षय्यालम्बते लोकान् भूमिसत्रं हि तस्य तत्
 विधूय कलुषं सर्वं विरजाः संमतः सताम् ।
 लोके महीयते सद्भिर्यो ददाति वसुधराम् ।
 यथाऽश्वु पतितः शक्र तैलविन्दुर्विसर्पति ।
 तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ८४
 ये रणाग्रे महीपालाः शूराः समितिशोभनाः ।
 वध्यन्तेऽभिमुखाः शक्र ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
 नृत्यगीतपरा नार्यो दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र तथा भूमिप्रदं दिधि ॥ ८६
 मोदते च सुखं स्वर्गं देवगन्धर्वपूजितः ।
 यो ददाति मह्यं सम्यग्भिधनेह द्विजातये ८७
 शतमप्सरसश्चैव दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र ब्रह्मलोके धराप्रदम् ८८
 उपतिष्ठन्ति पुण्यानि सदा भूमिप्रदं नरम् ।
 शङ्खमद्रासनं छत्रं वराश्वा वरवाहनम् ८९
 भूमिप्रदानात्पुष्पाणि हिरण्यनिचयास्तथा ।
 आश्वा सदाऽप्रतिहता जयशब्दा वसूनि च ९०
 भूमिदानस्य पुण्यानि फलं स्वर्गः पुरंदर ।
 हिरण्यपुष्पाश्चौषधः कुशकाञ्चनशादलाः ९१
 असूतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् ।
 नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति मातृसमो गुरुः
 नास्ति सत्यसमो धर्मो नास्ति दानसमो निधिः
 एतदाहिरसाच्छ्रुत्वा वासथो वसुधाभिमात् ९३
 वसुरत्नसमार्काणां ददाद्याहिरसे तदा ९३
 य इदं श्रावयेच्छ्रद्धे भूमिदानस्य संमथम् ।
 न तस्य रक्षसां भागो नासुराणां भयद्युत ९४
 अक्षयं च भवेद्दत्तं पितृभ्यस्तत्र संशयः ।
 तस्माच्छ्रद्धेऽप्यिदं विद्वान्भुजतःश्रावयेद्द्विजान्
 इत्येतत्सर्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं तवानघ ।
 मया भरतशार्दूल किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ९६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि इन्द्रवृहस्पतिसंवादे
 द्विपठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

क्षिपन् हरन् ॥ ७४ ॥ सर्पिता दत्ताम् ॥ ७८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभास्वदीये
 द्विपठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

युधिष्ठिर उवाच ।

कानि दानानि लोकेस्मिन्दातुकामो महीपतिः
गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम ॥ १
केन तृप्यन्ति ते सद्यः किं तुष्टाः प्रदिशन्ति च ।
शंस मे तन्महाबाहो फलं पुण्यकृतं महत् ॥ २
दत्तं किं फलवद्राजभिह लोके परत्र च ।
भयतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥
भीष्म उवाच ।

इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो देवदर्शनः ।
यदुक्तवानसौ वाक्यं तन्मे निगदतः शृणु ॥
नारद उवाच ।

अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ऋषिगणास्तथा ।
लोकतन्त्रं हि संज्ञाञ्च सर्वमन्त्रे प्रतिष्ठितम् ॥ ५
अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ६
अन्नमूर्जस्करो लोके प्राणाश्चात्रे प्रतिष्ठिताः ।
अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो ॥ ७
अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन्
मिक्षवस्तापसास्तथा ।
अन्नाद्भवन्ति वै प्राणाः
प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥ ८

कुटुम्बिने स्वीदते च ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं मिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता
ब्राह्मणायामिरूपाय यो दद्यादन्नमर्थिने ।
यिद्वधाति निर्धि श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥
थान्तमध्यनि वर्तन्तं वृद्धमहंमुपस्थितम् ।
अर्चयेद्भूतिमन्विच्छन् गृहस्थो गृहमागतम् ॥
क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो धीतमत्सरः ।
अन्नदः प्राप्नोते राजन् दिवि चेह च यत्सुखम्
भावमन्येदभित्तं न प्रणुयात्कदाचन ।
अपि श्वपाके शुनि वा न दानं विप्रणश्यति
यो दद्यादपरिग्रहमन्नमध्वनि वर्तते ।
आर्तायादृष्टपूर्वाय स महद्धर्ममाप्नुयात् ॥ १४
पितृन्देवानृषीन्विप्रानतिथींश्च जनाधिप ।
यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥ १५
कृत्वाऽतिपातकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिने ।

ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन मुह्यते ॥ १६
ब्राह्मणेष्वक्षयं दानमघ्नं शूद्रे महाफलम् ।
अन्नदानं हि शूद्रे च ब्राह्मणे च विशिष्यते ॥
न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव च ।
मिक्षितो ब्राह्मणेनेह दद्यादन्नं प्रयाचितः ॥ १८
अन्नदस्यान्नवृक्षाश्च सर्वकामफलप्रदाः ।
भवन्ति चेह चासुत्र नृपतेर्नात्र संशयः ॥ १९
आशंसन्ते हि पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
अस्माकमपि पुत्रो वा पीत्रो वाऽन्नं प्रदास्यति
ब्राह्मणो हि महद्भूतं स्वयं देहीति याचति ।
अकामो वा सकामो वा दत्त्वा पुण्यमवाप्नुयात्
ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रवृत्ताप्रभुक् ।
विप्रा यदधिगच्छन्ति मिक्षमाणा गृहं सदा
सत्कृताश्च निवर्तन्ते तदतीव प्रवर्धते ।
महाभागे कुले प्रेत्य जन्म चाप्नोति भारत ॥ २३
दत्त्वा त्वन्नं नरो लोके तथा खानमनुत्तमम् ।
नित्यं मिष्टान्नदायी तु खनं वसति सत्कृतः
अन्नं प्राणा नराणां हि सर्वमन्त्रे प्रतिष्ठितम् ।
अन्नदः पशुमानुषी धनवान् भोगवानपि ॥ २५
प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ।
अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते तु सः
अन्नं हि दत्त्वाऽतिथये ब्राह्मणाय यथाविधि ।
प्रदाता सुखमाप्नोति दैवतैश्चापि पूज्यते ॥ २७
ब्राह्मणो हि महद्भूतं क्षेत्रभूतं युधिष्ठिर ।
उप्यते तत्र यद्भोजं तद्धि पुण्यफलं महत् ॥ २८
प्रत्यक्षं प्रीतिजननं शोकदुर्दातुर्भवत्युत ।
सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्षफलवन्त्युत ॥
अन्नादि प्रसवं यान्ति रतिरन्नादि भारत ।
धर्मार्थावचतो विद्धि रोगनाशं तथाऽन्नतः ॥ ३०
अन्नं ह्यभूतमित्याह पुराकल्पे प्रजापतिः ।
अन्नं भुवं दिवं खं च सर्वमन्त्रे प्रतिष्ठितम् ॥ ३१
अन्नप्रणाशे भिद्यन्ते शरीरे पञ्च घातवः ।
बलं बलवतोऽपीह प्रणश्यत्यन्नहानितः ॥ ३२
आवाहाश्च विवाहाश्च यज्ञाश्चाप्रमृते तथा ।
निवर्तन्ते नरश्रेष्ठ ब्रह्म चात्र प्रलीयते ॥ ३३

६३

कानीति ॥ १ ॥ तत्राः कुड्यः ॥ ५ ॥ * वेदः ।

अन्नतः सर्वमेतद्धि यत्किञ्चित्स्वाणुं जंगमम् ।
 त्रिषु लोकेषु धर्माधेमन्नं देयमतो बुधैः ॥ ३४
 अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशांसि च ।
 कीर्तिश्च वर्धते शश्वत्त्रिषु लोकेषु पार्थिव ३५
 मेघेष्वर्ध्वं सन्निधत्ते प्राणानां पवनः पतिः ।
 तच्च मेघगतं वारि शक्नो वर्धति भारत ॥ ३६
 वादत्ते च रसान्भौमानादित्यः स्वगमस्तिभिः
 वायुरादित्यतस्तांश्च रसान्देवः प्रवर्षति ३७
 तद्यदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ ।
 तदा बलुमती देवी स्निग्धा भवति भारत ३८
 ततः सस्यानि रोहन्ति येन वर्तयते जगत् ।
 मांसमेदोस्त्रिशुक्राणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ॥
 संभवन्ति ततः शुक्रात्प्राणिनः पृथिवीपते ।
 अग्नीषोमी हि तच्छुक्रं सृजतः पुष्पतश्च ह ४०
 एवमन्नाद्धि सूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च ।
 एक एव स्मृतो राशिस्ततो भूतानि जज्ञिरे
 प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।
 गृहमभ्यागतायाप यो दद्याद्भ्रमर्षिणे ॥ ४२
 भीष्म उवाच ।

नारदेनैवमुक्तोऽहमदामन्नं सदा नृप ।
 अनसूयस्त्वमप्यन्नं तस्माद्देहि गतउत्तरः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अन्नदानप्रशंसायां
 त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

युधिष्ठिर उवाच ।
 श्रुतं मे मयतो वाक्यमन्नदानस्य यो विधिः
 नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 देवक्याश्चैव संवादं महर्षेनारदस्य च २
 द्वारकामनुसंप्राप्तं नारदं देवदर्शनम् ।
 पप्रच्छेदं यच्चः प्रश्नं देवकी धर्मदर्शनम् ३

तस्याः संपृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्ततः ।
 आचष्ट विधिद्यत्सर्वं तच्छृणुष्व विशांपते ४
 नारद उवाच ।
 कृत्तिकासु महामागे पायसेन ससर्पिषा ।
 संतर्प्य ब्राह्मणान्साधूँल्लोकानामोत्पनुत्तमान्
 रोहिण्यां प्रवृत्तेर्मार्गैर्मोक्षैरन्नेन सर्पिषा ।
 पयोन्नपानं दातव्यमनृणार्थं द्विजातये ॥ ६

६४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
 भावदीपे त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

श्रुतं मे इति ॥ १ ॥ मार्गैर्मृगैर्विधिमैः ॥ ६ ॥

दोग्ध्रां दत्त्वा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदैवते ।
 गच्छन्ति मानुषाहोकास्वर्गलोकमनुत्तमम् ७
 आर्द्रायां कृसरं दत्त्वा तिलमिश्रमुपोषितः ।
 नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥ ८
 पूषाऽपुनर्वसौ दत्त्वा तथैवाघ्नानि शोभने ।
 यशस्वी रूपसंपन्नो वह्नो जायते कुले ॥ ९
 पुष्येण कनकं दत्त्वा कृतं वा कृतमेव च ।
 वनालोकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते ॥ १०
 आश्लेषायां ॥ यो रूपमृषभं वा प्रयच्छति ।
 स सर्वभयनिर्मुक्तः सम्भवानधितिष्ठति ॥ ११
 मघासु तिलपूर्णानि वर्धमानानि मानवः ।
 प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ॥ १२
 फल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।

भक्ष्यान्फाणितसंयुक्तान्

दत्त्वा सौभाग्यमुच्छति ॥

घृतक्षीरसमायुक्तं विधिधत्पष्टिकौदनम् ।
 उत्तराधिपये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ १४
 यद्यत्प्रदीयते दानमुत्तराधिपये नरैः ।
 महाफलमनन्तं तद्भवतीति विनिश्चयः ॥ १५
 हस्ते हस्तिरयं दत्त्वा चतुर्थकुमुपोषितः ।
 प्राप्नोति परमाहोकाऽपुण्यकामसंमन्वितान्
 विभ्रायां धूमं दत्त्वा पुण्यगन्धांश्च भारत ।
 चरन्त्यप्सरसां लोके रमन्ते नन्दने तथा १७
 स्वास्यामथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ।
 प्राप्नोति लोकान्स श्रुमानिह चैव महद्यशः १८
 विशाखायामनङ्गाई धेनुं दत्त्वा च दुग्धदायम् ।
 सप्रासंगं च शकटं सधान्यं वरुसंयुतम् १९
 पितृदेवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।
 न च दुर्गोष्यधाम्नाति स्वर्गलोकं च गच्छति
 दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति
 नरकादींश्च संकेशाद्राप्नोतीति विनिश्चयः ॥
 अनुराधासु प्रावारं वराभं समुपोषितः ।

दत्त्वा युगशतं चापि नरः सर्वं महीयते ॥ २२
 कालशाकं तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः समूलकम्
 ज्येष्ठायामृद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टां स गच्छति
 मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
 पितृन्प्रीणयते चापि गतिमिष्टां च गच्छति ॥
 अथ पूर्वास्वपादासु दधिपात्राण्युपोषितः ।
 कुलवृत्तोपसंपन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ २५
 पुरुषो जायते प्रेत्य कुले सुबहुगोधने ।
 उदमन्यं ससर्पिष्कं प्रभूतमधिफाणितम् २६
 दत्त्वात्तरास्वपादासु सर्वकामानवामुयात् ।
 दुग्धं त्वमिजिते योगे दत्त्वा मधुघृतभुतम् ।
 धर्मनित्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते २७
 श्रयणे कम्बलं दत्त्वा धनान्तरितमेव वा ।
 श्वेतेन याति यानेन स्वर्गलोकानसंवृतान् २८
 गोप्रभुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः ।
 यत्तराशिधनं सद्यः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥ २९
 गन्धाञ्छतभिषायोगे दत्त्वा सागुरुचन्दनान्
 प्राप्नोत्यप्सरसां संधान्प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान्
 पूर्वाभाद्रपदायोगे राजमाषान्प्रदाय तु ।
 सर्वभक्षफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ३१
 औरत्नमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।
 स पितृन्प्रीणयति वै प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ३२
 कांस्योपदोहनां धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ।
 सा प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ३३
 रथमभ्यसमायुक्तं दत्त्वाऽऽश्विन्यां नरोत्तमः ।
 हस्त्यभ्यरथसंपन्ने वर्चस्वी जायते कुले ॥ ३४
 भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं* प्रदाय वै ।
 गाः सुप्रभूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा
 भीष्म उवाच ।
 इत्येव लक्षणेद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ।
 देवक्या नारदेनेह सा सुपाभ्योऽन्नधीदिदम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि नक्षत्रयोगदानं नाम
 चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

मौम्यनक्षत्रे मृगशिरसि ॥ ॥ ॥ पूषाऽपिष्टम्यान् पूषा-
 वितपिष्टान् ॥ ९ ॥ अनालोकेषु आलोकांतरवर्जितेषु स्वयं-
 प्रकाशोभितवर्जितः ॥ १० ॥ फाणिनं गोस्तविष्कारः ॥ ११ ॥
 प्रातंगो धान्यादि विधानयोग्यं चतुश्च ॥ १२ ॥ उदमं

उदमुभयुक्तं सक्तुविकारम् ॥ २६ ॥ उरत्रः पशुविशेषः अजो वा
 ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
 भावदीपे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ * याचना वक्षेण
 कृन्ना धेनुगच्छादिता भवति तदन्नपूतितिलासिलधेनुः ।

६५

भीष्म उवाच ।

सर्वान्कामान्प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति कां वनं
इत्येवं भगवानाभिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
पविप्रमथ चायुष्यं पितृणामक्षयं च तत् ।
सुवर्णं मनुजैर्द्रेण हरिश्चन्द्रेण कीर्तितम् ॥ २ ॥
पानीयं परमं दानं दानानां मनुरब्रवीत् ।
तस्मात्कृपांश्च चापींश्च तडागानि च खानयेत्
अर्धं पापस्य हरति पुरुषस्येह कर्मणः ।
कूपः प्रवृत्तपानीयः सुप्रवृत्तश्च नित्यदा ॥ ३ ॥
सर्वं तारयते यंशं यस्य खाते जलाशये ।
गावः पिबन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ॥ ४ ॥
निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।
स दुर्गे विषमं कृत्स्नं न कदाचिद्वामुते ॥ ५ ॥
वृहस्पतेर्भगवतः पूज्यश्चैव भगव्य च ।
अभिनोश्चैव बह्वेष्ट प्रीतिर्भवति सर्पिषा ॥ ६ ॥
परमं मेघजं ह्येतद्यज्ञानामेतदुत्तमम् ।
रसानामुत्तमं चैतत्फलानां चैतदुत्तमम् ॥ ७ ॥
फलकामो यदास्वकामः पुष्टिकामश्च नित्यदा ।
घृतं दद्याद्भिजातिभ्यः पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ ८ ॥
घृतं मासे आभ्ययुजि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति

तस्मै प्रयच्छतो रूपं प्रीनी देवाविहाभ्यिनी ॥
पायसं सर्पिषा मिश्रं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति
गृहं तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन ॥ ११ ॥
पिपासया न म्रियन्ते सोपच्छन्दश्च जायते ।
न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान्यः प्रयच्छति ॥ १२ ॥
प्रयतो ब्राह्मणाग्ने यः श्रद्धया परया युतः ।
उपस्पर्शनपद्भागं लभते पुरुषः सदा ॥ १३ ॥
यः साधनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति
प्रतापनार्थं राजेन्द्र वृत्तवद्भ्यः सदा नरः ॥ १४ ॥
सिद्धयर्थः सदा तस्य कार्याणि विविधानि च
उपयुज्यते शत्रूणां वपुषा दीप्यते च सः ॥ १५ ॥
मगवांश्चापि संप्रीतो यद्विर्भवति नित्यदा ।
न तं त्यजन्ति पशवः संप्रामे च जयत्यपि ॥ १६ ॥
पुत्राद्भिर्यं च लभते यश्चन्द्रं संप्रयच्छति ।
न चक्षुर्गोधि लभते यश्चन्द्रं संप्रयच्छति ॥ १७ ॥
निदाघकाले ययं वा यश्चन्द्रं संप्रयच्छति ।
नास्य कश्चिन्मनोदाहः कदाचिदपि जायते ॥
कृच्छ्रात्स विपमश्चैव क्षिप्रं मोक्षमवाप्नुते ।
प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विदांपते ।
यममाह महाभागः शांडिल्यो भगवानुपि ॥ १९ ॥

इति श्रीमहामारुते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

शुधिष्ठिर उवाच ।

दक्षमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानही ।
यत्फलं तस्य भवति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
भीष्म उवाच ।
उपानही प्रयच्छेद्यो ब्राह्मणेभ्यः समाहितः
मर्दते कण्टकान्सर्वान्निपमाग्निस्तरयति ॥ २ ॥
स शत्रूणामुपरि च सन्तिष्ठति शुधिष्ठिर ।

यानं चाभ्यतरीयुक्तं तस्य शुभ्रं विशांपते ॥ ३ ॥
उपतिष्ठति कीर्तये रौप्यकाञ्चनभूषितम् ।
शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥ ४ ॥
शुधिष्ठिर उवाच ।
यत्फलं तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितम्
गोदाने चाश्वदाने च भूयस्तद्ब्रूहि कीरध ॥ ५ ॥

६५

अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठे भारतमावर्तये पञ्चपष्ठितमोऽ-
ध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

दक्षमानायोति ॥ १ ॥

सर्वानीति ॥ १ ॥ सोपच्छन्दः सोपकरणः करका-
न्मात्रविक्षेपान् ॥ १२ ॥ अग्ने ऋषिभ्योऽदि तदर्थं उत्कोचं
दिना उपपन्नं दानम् ॥ १३ ॥ इति श्रीमहामारुते
अनु० ११

भीष्म उवाच ।

शृणुयध मम कीन्तेय तिलदानस्य यत्फलम्
निशम्य च यथान्यायं प्रयच्छ कुरुसत्तम ॥ ६
पितॄणां परमं भोज्यं तिलाः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
तिलदानेन वै तस्मात्पितृपक्षः प्रमोदते ॥ ७
माघमासे तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति
सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥ ८
सर्वसत्त्वैश्च यजते यस्तिलैर्यजते पितॄन् ।
न चाकामेन दातव्यं तिलभ्रातृ कदाचन ९
महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ।
ततो दिव्यं गता भाधे प्रदानेषु तिलाः प्रभो ॥
पौष्टिका रूपदाश्चैव तथा पापविनाशनाः ।
तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ११
आपस्तंबश्च मेधावी शंखश्च लिखितस्तथा ।
महर्षिर्गौतमश्चापि तिलदानैर्दिव्यं गताः ॥ १२
तिलहोमरता विप्राः सर्वे संयतमैशुनाः ।
समा गव्येन हविषा प्रवृत्तिषु च संस्थिताः १३
सर्वेषामिति दानानां तिलदानं विशिष्यते ।
अक्षयं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥ १४
उच्छिन्ने तु पुरा हव्ये कुशिकर्षिः परंतपः ।
तिलैरभिष्रज्य हुत्वा प्राप्तवान् गतिमुत्तमां १५
इति श्रोतुं कुरुभ्रेष्ठ तिलदानमनुत्तमम् ।
विधानं येन विधिना तिलानामिह शस्यते १६
अत ऊर्ध्वं निबोधेदं देवानां यदुमिच्छताम् ।
समागमे महाराज ब्रह्मणा वै स्वयंभुवा ॥ १७
देवाः समेत्य ब्रह्माणं भूमिभागे यियक्ष्वयः ।
शुभं देशमयाचन्त यजेम इति पार्थिव ॥ १८

देवा ऊचुः ।

मगवंस्तयं प्रभुर्भूमिः सर्वस्य त्रिविधस्य च ।
यजेमहि महामाग यत्नं भवदनुष्ठया ॥ १९
नाननुज्ञातभूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते ।
त्वं हि सर्वस्य जगतः स्वायत्स्य चरस्य च २०
प्रभुर्मवासि तस्मात्वं समनुज्ञातुमर्हसि ।

ब्रह्मोवाच ।

ददानि मेदिनीमागं भयङ्गोऽहं सूर्यमाः ॥
यस्मिन्देहो करिष्यस्यं यज्ञान्काश्यपनन्दनाः ॥

देवा ऊचुः ।

मगवन्कृतकार्याः स्म यश्महे स्वाप्तदक्षिणैः २२
इमं तु देशं मुनयः पर्युपासान्ते नित्यदा ।
ततोऽगस्त्यश्च कण्वश्च भृगुर्त्रिवृपाकपिः २३
असितो देवलश्चैव देवयज्ञमुपागमन् ।
ततो देवा महात्मान ईजिरे यज्ञमन्युतम् २४
तथा समापयामासुर्यथाकालं सूर्यमाः ।
त इष्टयज्ञास्त्रिदश हिमवत्यबलोत्तमे ॥ २५
षष्ठमंशं क्रतोस्तस्य भूमिदानं प्रचक्रिरे ।
प्रादेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यादनुष्कृतम् २६
न सीदति स कुरुक्षेत्रे न च दुर्गाण्यवामुते ।
शीतवातातपसहां गृहभूमिं सुसंस्कृताम् २७
प्रशय सुरलोकस्यः पुण्यान्तेऽपि न चाल्यते
मुदितो वसति प्राज्ञः शक्रेण सह पार्थिव २८
प्रतिभयप्रदानाच्च सोऽपि स्वर्गे महीयते ।
अध्यापककुले जातः श्रोत्रियो नियतेन्द्रियः २९
गृहे यस्य वसेत्तुष्टः प्रधानं लोकमभूते ।
तथा गवार्थे शरणं शीतवर्षसहं ददन् ॥ ३०
आसत्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ।
क्षेत्रभूमिं दवल्लोके शुभां भियमवाभुयाव ३१
रत्नभूमिं प्रदद्यात् कुलवंशं प्रवर्धयेत् ।
न चोपरानं निर्दग्धां महौ दद्यात्कथञ्चन ३२
न इमं शानपरीतां च न च पापनिवेदिताम् ।
पारकवे भूमिदेशे तु पितॄणां निर्वपेत्तु यः ३३
तद्भूमिं घापे पितृभिः आरुक्रमं विहस्यते ।
तस्मात्स्त्रीत्यामर्हदद्यात्स्वल्पापि विचक्षणः
पिंडः पितॄभ्यो दत्तो वै तस्यां भवति शाश्वतः
अटवीपर्यन्ताश्चैव नद्यस्तीर्थानि यानि च ३५
सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नहि तत्र परिग्रहः ।
इत्येतद्भूमिदानस्य फलमुक्तं विशांपते ॥ ३६

अतः परं तु गोदानं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ
गायोऽधिकस्तपस्विभ्यो यस्मात्सर्वेभ्य एव च
तस्मान्महेभ्यो देयस्तपस्ताभिः सहास्वितः ।
प्राप्ते लोके यस्तन्येताः सोमेन सह भारत ३८
यां तां ब्रह्मरथः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परां गतिम्
पयसा हविषा दध्ना शङ्कता चाय चर्मणा ३९

इमे हिमवताभिर्दिनम् ॥ २३ ॥ दिनवति हिमवतमीये
वसन्ते येन पुरोत्रे वेदिगमीदिति श्रुतेः ॥ २५ ॥
अग्निभ्यो वागार्थं एवम् ॥ २६ ॥ उपानं लोके ब्रह्मो-

कम् ॥ ३० ॥ तद्भूमिं परकीयां भूमिं वा यो निर्दिष्ट
पितृभिः पितृभ्यो दद्यात्तद् तत्प्राप्तं तद्भूमिदानार्थं कर्म च
उभयं मिदृशे दद्यात् भवति ॥ ३४ ॥ तथा कीलशाम् ॥ ३५

अस्मिन्मित्रोपकुशन्ति शृङ्गैर्वालैश्च भारत ।
 नासां शोतातपी स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते
 न वर्षधिपयं चापि दुःखमासां भवत्युन ।
 ब्राह्मणैः सहिता यान्ति तस्मात्पारमकं पदम्
 एकं गोब्राह्मणं तस्मात्प्रयदन्ति मनीषिणः ।
 रन्तिदेवस्य यक्षे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः ॥
 अतश्चमेष्वनी राजन् गोचर्मभ्यः प्रवर्तिता ।
 पशुत्वाच्च धिनिमुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः
 ता इमा विप्रमुष्येभ्यो यो ददानि महीपते ।
 निस्तरदापदं कृच्छ्रां विपमस्योऽपि पार्थिव ॥
 गद्यां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपद्यते ।
 सर्वत्र विजयं चापि लभते मनुजाधिप ॥ ४५
 ममृतं वै गद्यां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः ।
 तस्माद्वाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति ४६
 अग्नीनामव्ययं होतृदौम्यं वेदविदो विदुः ।
 तस्माद्वाति यो धेनुं स हौम्यं संप्रयच्छति ॥
 स्वर्गां वै मूर्तिमानेप घृणमं यो गद्यां पतिम् ।
 विभ्रे गुणयुते दद्यात्स वै स्वर्गं महीयते ॥ ४८
 प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ ।
 तस्माद्वाति यो धेनुं प्राणनेप प्रयच्छति ४९
 गावः शरण्या भूतानामिति वेदविदो विदुः ।
 तस्माद्वाति यो धेनुं शरणं संप्रयच्छति ५०
 न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके
 गोजीविने न दातव्या तथा गौर्भरतर्षभ ५१
 ददत्स तादृशानां वै नरो गां पापकर्मणाम् ।
 अक्षयं नरकं यातीत्येवमाहुर्महर्षयः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
 पदपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं दानफलं तात यत्त्वया परिकीर्तितम्
 अन्नदानं विशेषेण प्रशस्तमेह भारत ॥ १
 पानीयदानमेवैतत्कथं चेह महाफलम् ।

न कृशां नापवत्सां वा वंध्यां रोगान्वितां तथा,
 न व्यक्तां न परिश्रान्तां दद्याद्वा ब्राह्मणाय वै
 दशगोसहस्रदो हि शक्रेण सह मोदते ।
 अक्षयोल्लभते लोकान्नरः शतसहस्रशः ॥ ५४
 इत्येतद्गोप्रदानं च तिलदानं च कीर्तितम् ॥
 तथा भूमिप्रदानं च शृणुष्वाग्ने च भारत ॥ ५५
 अन्नदानं प्रधानं हि कौन्तेय परिचक्षते ।
 अन्नस्य हि प्रदानेन रन्तिदेवो दिवं गतः ५६
 श्रान्ताय क्षुधितायाश्च यः प्रयच्छति भूमिपः
 स्वायंभुवं महत्स्थानं स गच्छति नराधिप ५७
 न हिरण्यैर्न यासोभिर्नान्यदानेन भारत ।
 प्राप्नुवन्ति नराः श्रेयो यथा ह्यन्नप्रदाः प्रभो ॥
 अन्नं वै प्रथमं द्रव्यमन्नं श्रीश्च परा मता ।
 अन्नात्प्राणः प्रभवति तेजो धीर्यं बलं तथा ५९
 सद्यो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
 न स दुर्गाण्यवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः ६०
 अर्चयित्वा यद्यान्यायं देवेभ्योऽन्नं मिषेदयेत्
 यद्यथा हि नरा राजस्तदन्नास्तस्य देवताः ६१
 कौमुदे शुरुपक्षे तु योऽन्नदानं करोत्पुनः ।
 स सन्तरति दुर्गाणि प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ६२
 अमुक्त्वाऽतिथये चान्नं प्रयच्छेद्यः समाहितः
 स वै ब्रह्मविदां लोकान्प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ ६३
 स्रुकृच्छ्रमापदं प्राप्तश्चान्नदः पुनस्तरेत् ।
 पापं तरति क्षेपेह दुष्कृतं चापकर्षति ॥ ६४
 इत्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य क्षेप ह ।
 भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितम्

कौमुदे कार्तिके ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
 नैलकण्ठीये भारतमानदीये पदपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि विस्तरेण पितामह २
 भीष्म उवाच ।
 हन्त ते वर्तयिष्यामि यथावद्भरतर्षभ ।
 गदतस्तन्ममाद्येह शृणु सत्यपराक्रम ॥ ३

श्रुतमिति ॥ १ ॥

पानीयदानात्प्रभृति सर्वं वक्ष्यामि तेऽनघ ।
 यदघ्नं यच्च पानीयं संप्रदायाद्युते नरः ॥ ४
 न तस्मात्परमं दानं किञ्चिदस्तीति मे मनः ।
 अन्नात्प्राणभृतस्तात प्रवर्तन्ते हि सर्वशः ॥ ५
 तस्मादघ्नं परं लोके सर्वलोकेषु कथ्यते ।
 अन्नाद्वलं च तेजश्च प्राणिनां वर्धते सदा ॥ ६
 अन्नदानमतस्तस्माच्छ्रेष्ठमाह प्रजापतिः ।
 स्वाधिन्या ह्यपि कीन्तेत्य श्रुतं ते वचनं शुभम्
 यतश्च यद्यथा चैव देवसत्त्वे महामते ।
 अन्ने वसे नरेणेह प्राणा वृक्षा भवन्त्युत ॥ ८
 प्राणवानादि परमं न दानमिह विद्यते ।
 श्रुतं हि ते महाबाहो लोमशस्यापि तद्वचः ९
 प्राणान्दत्त्वा कपोताय यत्प्राप्तं शिबिना पुरा ।
 सां गतिं लभते दत्त्वा द्विजस्यान्नं विशांपते १०
 तस्माद्विशिष्टां गच्छन्ति प्राणदा इति नः श्रुतं
 अन्नं वापि प्रमथति पानीयात्कुलसत्तम ।
 नीरजातेन हि विना न किञ्चित्संप्रवर्तते ११

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पानीयदानमाहात्म्ये
 सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

युधिष्ठिर उवाच ।

तिलानां कीदृशं दानमथ दीपस्य चैव हि
 अन्नानां वाससां चैव भूय एव प्रवीहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

अन्नाद्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ब्राह्मणस्य च संवाद् यमस्य च युधिष्ठिर ॥ २
 मध्यदेशे महान्प्रामो ब्राह्मणानां वभूय ह ।
 गंगायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः ॥ ३
 पर्णशालोति विष्ण्यातो रमणीयो नराधिप ।
 विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंस्तथा ॥ ४
 अप ब्राह्म यमः कंचित्पुरुषं कृष्णवाससम् ।
 रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणं काकजंघाक्षिनासिकम् ५
 गच्छ त्वं ब्राह्मणप्रामं ततो गत्वा तमानय ।

अगस्त्यं गोव्रतश्चापि नामतश्चापि शर्मिणम्
 शमे निविष्टं विद्वांसमध्यापकमनावृतम् ।
 मा चान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः
 स हि तादृगुणस्तेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ।
 अपत्येषु तथा वृत्ते समस्तेनैव धीमता ॥ ८
 तमानय यथोद्दिष्टं पूजा कार्या हि तस्य वै ।
 स गत्वा प्रतिकूलं तश्चकार यमशासनम् ।
 तमाकम्पानयामास प्रतिपिद्धो यमेन यः ।
 तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च धीयेवान्
 प्रोवाच नीयतामेप सोऽन्य आनयितामिति
 पयमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ॥ ११
 उवाच धर्मराजानं निविष्णोऽध्ययनेन वै ।
 यो मे कालो भवेच्छ्रेयस्तं वसेयमिहाच्युत १२

नीरजातेन जलोद्भवेन घान्वादिना ॥ ११ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते अनुशासनपर्वणि तैलकण्ठीये भारगमावर्तने मा-
 नवैठमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

तिलानामिति ॥ १ ॥ इह यमकोठे ॥ १२ ॥

यम उवाच ।

नाहं कालस्य विहितं प्राप्नोमीह कथंचन ।
यो हि धर्मं चरति सै तं तु जानामि केषलम्
गच्छ विप्र त्वमद्यैव आलस्यं स्व महाद्युते ।
ब्रूहि सर्वं यथा खैरं करवाणि किमच्युत १४

ब्राह्मण उवाच ।

यत्तत्र कृत्वा सुमहत्पुण्यं स्यात्तद्वृणीहि मे ।
सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं त्रैलोक्यस्यापि सत्तम

यम उवाच ।

ऋणु तत्त्वेन विप्रये प्रदानविधिसुत्तमम् ।
तिलाः परमकं दानं पुण्यं वैवेह शाश्वतम् १६
तिलाश्च संप्रदानव्या यथाशक्ति द्विजर्षभ ।
नित्यदानात्सर्वकामांस्तिला निर्वर्तयन्त्युत ॥
तिलान् धात्रे प्रशंसन्ति दानमेतद्व्यनुत्तमम् ।
तान्प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिवद्वेन कर्मणा १८
धैराः स्यान् पीर्णमास्यां तु तिलान्दद्याद्विजातिपु
तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालम्बने च तैः
कार्यं सततमिच्छाद्भिः श्रेयः सप्तात्मना गृहे ।
तथाऽऽपः सर्वदा देवाः पेयाश्चैव न संशयः
पुष्कारिण्यलङ्घागानि कृपांश्चैवात्र स्नानयेत् ।
एतत्सुपुल्लभतरामिहलोकं द्विजोत्तम ॥ २१
आपो नित्यं प्रदेयास्तने पुण्यं होतदनुत्तमम् ।
प्रपाश्व कार्या दानार्थं नित्यं ते द्विजसत्तम ।
भुक्तेऽप्यन्नं प्रदेयं तु पानीयं वै विशेषतः २२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि श्वेनकपोतसंवादे

अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

युधिष्ठिर उवाच ।

भूय एव कुसुमेष्ट दानानां विधिसुत्तमम् । कथयस्व महाप्राज्ञ भूमिदानं विशेषतः ॥१॥

कालस्य विहितं आयुःप्रमाणं न प्राप्नोमि न जानामि ।
कालेनाप्रवर्तितं त्वामिह म्यापयितुं न शक्नोमीत्यर्थः ॥१३॥
ब्रूहि पृच्छ ॥ १४ ॥ निर्वर्तयन्ति साधयन्ति ॥ १७ ॥
आलम्बनं सर्वतः स्पन्दने उद्धर्तनमित्यर्थः ॥१९॥ रत्नेति
तस्मै रत्नदानं कर्तव्यं यस्तान् तानि विक्रीय यज्ञं करोति ।

भीष्म उवाच ।

इत्युक्ते स तदा तेन यमदूतेन वै गृह्णान् ।
नीतश्च कारयामास सर्वं तद्यमशासनम् ।
नीत्वा तं यमदूतोऽपि गृहीत्वा शर्मिणं तदा
ययौ स धर्मराजाय न्यवेदयत चापि तम् २४
तं धर्मराजो धर्मं पूजयित्वा प्रतापवान् ।
कृत्वा च संविदं तेन विससर्ज यथागतम् २५
तस्यापि च यमः सर्वमुपदेशं चकार ह ।
प्रेत्येत्य च ततः सर्वं चकारोक्तं यमेन तत् ॥
तथा प्रशंसते दीपान्धमः पितृहिनेऽप्यप ।
तस्माद्दीपप्रदो नित्यं संतारयति वै पितॄन् ॥
दातव्याः सततं दीपास्तस्माद्भरतसत्तम ।
देवतानां पितॄणां च चक्षुष्यं चात्मनां विभो
रत्नदानं च सुमहत्पुण्यमुक्तं जनाधिप ।
यस्तान् विक्रीय यजते ब्राह्मणो ह्यभयं कर्म २९
यद्दे ददानि विप्रेभ्यो ब्राह्मणः प्रतिगृह्य वै ।
उभयोः स्यात्तदक्षयं दातुरादातुरेव च ॥३०॥
यो ददाति स्थितः स्थितां तादृशाय प्रतिग्रहं
उभयोरक्षयं धर्मं तं मनुः प्राह धर्मवित् ॥३१॥
पाससां संप्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ।
सुघलश्च सुघेषश्च भवनीत्यनुश्रुतम् ॥ ३२
गायः सुघर्णं च तथा तिलाश्चैवानुवर्णिताः ।
बहुशः पुरुषव्याघ्र वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३
विवाहांश्चैव कुर्यात् पुत्रानुत्पादयेत् च ।
पुत्रलाभो हि कीरव्य सर्वलामाद्विशिष्यते ३४

एतद्धि तस्याभयंकरं प्रतिग्रहविक्रयजदोषप्रम् ॥ २९ ॥
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमाध-
द्वि अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

भूय इति ॥ १ ॥

पृथिवीं क्षत्रियो दद्याद्वाहणयेष्टिर्मणि ।
विधिवत्प्रतिगृहीयात् त्वन्यो दातुमर्हति ॥२॥
सर्ववर्णैस्तु यच्छ्रयं प्रदातुं फलकाक्षिभिः ।
वेदे वा यत्समाख्यातं तन्मे द्याख्यातुमर्हसि३

भीष्म उवाच ।

तुल्यनामानि देयानि श्रीणि तुल्यफलानि च
सर्वकामफलानीह गावः पृथ्वी सरस्वती ४
यो दद्याद्यापि शिष्याय धर्म्यां ब्राह्मणं सरस्वतीं
पृथिवीगोप्रदानाभ्यां तुल्यं स फलमश्नुते ॥५॥
तथैव गाः प्रशंसन्ति न तु देयं ततः परम् ।
सन्निकृष्टफलास्ता हि लब्धार्थाश्च युधिष्ठिर ६
मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः ।
बुद्धिमाकांक्षता नित्यं गावः कार्याः प्रदक्षिणाः
संताप्या न तु पादेन गवां मध्ये न च मज्जेत् ।
मङ्गलायतनं देव्यस्तस्मात्पूज्याः सदैव हि ॥८॥
प्रचोदनं देवकृतं गवां कर्मसु घतंताम् ।
पूर्वमेवाक्षरं चान्यदभिधेयं ततः परम् ॥ ९
प्रचारे वा निघाते वा बुधो नोद्वेजयेत् गाः ।
तृप्तिं ह्यभिधीक्षन्त्यो नरं हन्त्युः सवान्धयश्च
पितृसन्तानि सततं देयतायतनानि च ।
पूयते शङ्कता यासां पूतं किमधिकं ततः ॥११॥
घासमुष्टिं परगणैश्च घातसंघर्सरं तु यः ॥
अकृत्या स्वयमाहारं प्रतं तत्सार्धकामिकम् १२
स हि पुत्रान्यशौर्यं च धियं चाप्यधिगच्छति
नाशयत्यशुभं चैव दुःस्वप्नं चाप्यपोहति १३

युधिष्ठिर उवाच ।

देयाः किलक्षणा गावः काश्चापि परिधर्जयेत्
कीदृशाय प्रदातव्या न देयाः कीदृशाय च १४
भीष्म उवाच ।

असदृशाय पापाय लुब्धायानृतवादिने ।
हव्यकव्यव्यपेताय न देया गौः कथञ्चन ॥ १५॥
भिक्षवे बहुपुत्राय श्रोत्रियायाहिताश्रये ।
दत्त्वा दशगवां दाता लोकानामोत्तमान्
यश्चैव धर्मं कुरुते तस्य धर्मफलं च यत् ।
सर्वस्यैवांशमादाता तं निमित्तं प्रवृत्तयः १७
यश्चैनमुत्पादयते यश्चैनं प्रायते भयात् ।
यज्ञास्य कुरुते वृत्तिं सर्वे ते पितरस्तथाः १८
कल्मषं शुक्लशूपा हन्ति भानो महद्यशः ।
अपुत्रतां त्रयः पुत्रा अवृत्तिं दश धेनवः ॥ १९॥

वेदान्तिनिष्ठस्य बहुश्रुतस्य

प्रज्ञानवृत्तस्य जितेन्द्रियस्य ।

शिष्टस्य दान्तस्य यतस्य चैव

भूतेषु नित्यं प्रियवादिनश्च ॥ २०॥

यः क्षुद्रयाद्वै न विकर्मं कुर्या-

न्मृदुश्च शान्तिं ह्यतिधिप्रियश्च ।

वृत्तिं द्विजायातिवृजेत तस्मै

यस्तुल्यशीलश्च सपुत्रदारः ॥ २१॥

शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने

तावान्दोषो ब्राह्मणस्यापहारे ।

सर्वावसं ब्राह्मणस्यापहारो

दाराद्येषां दूरतो यर्जनयाः ॥ २२॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोदानमाहात्म्ये
पदानसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

दृष्टिर्दत्ते याति काय ॥ २ ॥ तुल्यनामानि गोपद-
वाप्यानि ॥ ४ ॥ देयं दानयोग्यं परं येष्टम् ॥ ६ ॥
प्रचोदनमिति गवां बलीवर्दानां कर्मसु यज्ञार्थेषु कृपा-
रूपेषु कर्षणारिषु वृत्तां प्रचोदनं प्रतोदेन प्रार्थनं देवैः कृत-
मिति न तत्र दोष इति भावः । तथापि पूर्वं यज्ञार्थमेव चोदनं
अक्षरं भेदस्वरम् । अन्यकृपावर्षे तु ततः परं वैदिककर्म-
णमनुकूलं अभिप्रेयं वाच्यं निन्द्यमित्यर्थः । तथाच स्मृतिः
हन्तान् ब्रह्मर्षमिति । नेन गोत्रोद्धारसिवात्कृत्यर्थं कर्णं

दोषावहित्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रचारे पलायने । निघाते
कठिनोपवेशने अभिधीक्षन्त्यो जलमलममानाः ॥ १० ॥
आहारं तदीयत्वासाहारमकृत्वा ॥ १२ ॥ वेदान्तिनिष्ठस्य
वृत्तिं अतिवर्ज्येन्युत्तरेणान्वयः चतुर्थ्यर्थे पठ्यते ॥ २० ॥
य इति । शास्त्रो यदि क्षुद्रयाद्विकर्म करोति तर्हि राजस्त-
स्यावमित्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
नैलकण्ठीये भाग्यमापदोषेणोपनिषत्तितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

भीष्म उवाच ।

अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ग्राहणस्वाभिर्माने ।
 नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदधातं कुरुक्षेत्रे ॥ १
 निविशन्त्यां पुरा पार्थ द्वारवत्यामिति श्रुतिः
 अदृश्यत महाकूपस्थृणधीरुत्तमावृतः ॥ २
 प्रयत्नं तत्र कुर्वाणास्तस्मात्कृपाज्जलार्थिनः ।
 श्रेमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ॥ ३
 दृष्टुस्ते महाकार्यं कृकलासमवस्थितम् ।
 तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्वस्ते सहस्रशः ॥ ४
 प्रग्रहीधर्मपटैश्च तं धत्वा पर्यतोपमम् ।
 नाशकबुधन् समुद्धर्तुं ततो जग्गुर्जनार्दनम् ५
 स्रमावृत्त्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ।
 तस्य नास्ति समुद्धर्तयेतत्कृष्णे न्यधेदयम् ६
 स वासुदेवेन समुद्धृतश्च
 पृष्टश्च कार्यं निजगाद राजा ।
 नृगस्तदात्मानमथो न्यधेदयम्
 पुरातनं यक्षसहस्रयाजिनम् ७
 तथा भूषाणं तु तमाह माधवः
 शुभं त्वया कर्म कृतं न पापकम् ।
 कथं भवान्दुर्गतिमीदृशीं गतो
 गरेन्द्र तद्गृहि किमेतदीदृशम् ८
 शतं सहस्राणि गवां शतं पुनः
 पुनः शतान्यदृशतायुतानि ।
 त्वया पुरा दत्तमितीह शुश्रुम
 नृप द्विजेभ्यः कनु तद्वत् तव ९
 नृगस्ततोऽप्रवीकृष्णं ग्राहणस्याग्निहोत्रिणः ।
 प्रीयितस्य परिभ्रष्टा गरीका मम गोधने १०
 गवां सहस्रे संख्याता तदा सा पशुप्रेमम् ।
 सा ग्राहणाय मे दत्ता प्रेत्यार्थमभिकांक्षता ११
 अपश्यत्परिमाणं तां मां परगृहे द्विजः ।
 ममेयमिति चोवाच ग्राहणो यस्य साऽभवत्
 तावुमी समनुप्राप्तौ विषदन्तौ भृशज्वरौ ।
 भवान्दाता भवान्दत्तैस्तथ तौ मामधोचताम् ।
 शतेन शतसंख्येन गवां विनिमयेन वै ।
 याचे प्रतिग्रहीतारं स तु मामग्र्यादिदम् ।

७०

अत्रैवेति ॥ १ ॥ जलार्थिनः तस्मिन्कृकलासं दृष्टु-
 रित्याग्निमेणान्यः ॥ ३ ॥ अनृता ग्राहणधेनोर्नोशात् तस्या

देशकालोपसम्पन्ना दोष्ग्री शांतातिवत्सला
 स्वादुक्षीरप्रदा धन्या मम नित्यं निवेशने १५
 कृतं च भरते सा गौर्मम पुत्रमपस्तनम् ।
 न सा शक्या मया दातुमिच्छुक्त्वा स जगाम ह
 ततस्तमपरं विप्रं याचे विनिमयेन वै ।
 गवां शतसहस्रं हि तत्कृते गृह्यतामिति १७
 ग्राहण उवाच ।
 न राक्षो प्रतिगृह्णामि शक्तोऽहं स्वस्य मार्गणे
 सैव गौर्दीयतां शीघ्रं ममेति मधुसूदन ॥ १८
 रुक्ममभ्यांश्च ददतो रजतस्यन्दनस्तथा ।
 न जग्राह ययौ चापि तदा स ग्राहणवर्मः १९
 एतस्मिन्नेव काले तु चोदितः कालधर्मणा ।
 पिष्टलोकमहं प्राप्य धर्मराजमुपागमम् ॥ २०
 यमस्तु पूजयित्वा मां ततो घञ्चनमग्रवीत् ।
 नान्तः संख्यायते राजंस्तथ पुण्यस्य कर्मणः
 अस्ति चैव कृतं पापमक्षानात्तदपि त्वया ।
 चरस्य पापं पश्चाद्वा पूर्वं वा त्वं यथेच्छसि ॥
 रक्षिताऽस्मीति शोक्तं ते प्रतिशा चासुता तव
 ग्राहणस्य चोदानं विविधस्ते व्यतिक्रमः ॥
 पूर्वं कृच्छ्रं चरिष्येऽहं पश्चाच्छुभमिति प्रभो ।
 धर्मराजं वृषघ्नं पतितोऽस्मि महीतले ॥ २४
 अक्षौपं पतितश्चाहं यमस्योच्चैः प्रभापतः ।
 वासुदेवः समुद्धर्ता भविता ते जनार्दनः २५
 पूर्णं ययंसहस्रान्ते क्षीणे कर्मणि दुष्कृते ।
 प्राप्स्यसे शाश्वतान्लोकाजितान्स्वेनैव कर्मणा
 कृपेऽऽत्मानमधःशरीरमयदयं पतितश्च ह ।
 तिर्यग्योनिमनुप्राप्तं न च मामजहात्स्मृतिः ॥
 त्वया तु तारितोऽस्म्यद्य किमन्यत्र तपोबलात्
 अनुजानीहि मां कृष्ण गच्छेयं दिवमद्य वै ॥
 अनुज्ञातः स कृष्णेन नमस्कृत्य जनार्दनम् ।
 दिव्यमास्थाय पन्नानं ययौ दिवमरिन्दमः ॥
 ततस्तस्मिन्दिग्ं याते नृगे भरतसत्तम ।
 वासुदेव इमं श्लोकं जगाद कुरुनन्दन ॥ ३०
 ग्राहणस्य न हर्तव्यं पुरुषेण विजानता ।
 ग्राहणस्य हतं हन्ति नृगं ग्राहणगौरिव ३१

एव त्वया आदानात् ॥ २३ ॥ कृच्छ्रं चरिष्ये पापफलं
 मोक्षे ॥ २४ ॥ त्वानं आत्मानं सन्धिर्पार्थः ॥ २७ ॥

तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्ययोचं
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्यम् ।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समुद्धा-
होकान्द्रपुं यदि तेऽहं वराहः ॥ २०
यानं समारोप्य तु मां स देवो
वाहैयुक्तं सुप्रभं भानुमत्तत् ।
सर्वोक्त्यामास तदात्मलोकात्
सर्वोक्त्या पुण्यं ह्यनं द्विजेन्द्र ॥ २१

अपश्यं तत्र वेदमानि तैजसानि महात्मनाम् ।
नानासंस्थानरूपाणि सर्वरत्नमयानि च ॥ २२
चन्द्रमण्डलमुद्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ॥ २३
वैदूर्याकर्मकाशानि कथ्यरुममयानि च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ २४
भक्ष्यभोज्यमयान्शैलान्धासांसि शयनानि च
सर्वकर्मफलांश्चैव वृक्षान्भवनसंस्थितान् ॥ २५
नद्यो वीथयः समा वाष्प्यो दीर्घिकाश्चैव सर्वशः
घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः
क्षीरस्त्रया वै सरितो गिरांश्च
सर्पिस्तथा धिमलं चापि तोयम् ।
वैषल्यतस्यानुमतांश्च देशा-
नष्टपूयोन्सुवह्ननपश्यम् ॥ २७
सर्वोद्भूतं तदहं धर्मराज-
मयोचं वै प्रमत्तिष्णुं पुराणम् ।
क्षीरस्यैताः सर्पिणश्चैव नद्यः
शश्वत्स्रोताः कस्य भोज्याः प्रविष्टाः
यमोऽप्रवीक्षिद्धि भोज्यास्त्वमेता
ये दातारः साधवो गोरसानाम् ।
अन्ये लोकाः शाश्वता वीतशोकैः
समाकीर्णो गोप्रदाने रतानाम् ॥ २९
न त्येतासां दानमात्रं प्रशस्तं
पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
ज्ञात्वा देयं विप्र गवान्तरं हि
दुःखं ज्ञातुं पाथकादित्यभूतम् ॥ ३०

अनेकशतानि भौमानि उपर्युपरिभूतिसमूहा येपु तानि
प्रासादमण्डलानि ॥ २३ ॥ महामन्तरं अन्वेष्यं तातम्यं
अवह ॥ ३० ॥ इच्छाम्यहं पुण्यकृताः समुद्धा-
होकाः ॥ ३० ॥ दुरिद्वारादगताः तादृशीनां पालनं
मुक्ताः ॥ ३१ ॥ निष्ठा इति । अहम-
मन्त्रादयो भूमिशापी भूत्वा चतुर्थं दिनमारभ्य
अहमेकैकां गां दत्त्वा गार्ग्यैर्वा कुर्वातु । एवं अतर्प्यैकै

स्वाध्यायवान् योऽतिपात्रं तपस्वी
वैमानस्यो ब्राह्मणः पात्रमासाम् ।
कृच्छ्रोत्सृष्टाः पौष्पाभ्यागनाश्च
द्वारिरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ३१
तिला राज्यस्त्वद्गिरुपोष्य भूमौ
तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
यतैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारा-
स्त्यहं दत्त्वा गोरसर्वतितनयम् ॥ ३२
दत्त्वा धेनुं सुप्रतां कांस्यद्रोहां
कलशाणवत्सामपलायिनीं च ।
यावन्ति योमाणि भयन्ति तस्या-
स्तावद्वर्षाण्यश्रुते स्वर्गलोकम् ॥ ३३
तथाऽन ग्राहं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय
दानं धुर्यं बलवन्तं युवानम् ।
कुलानुजीव्यं धीर्यवन्तं गृहन्तं
भुङ्क्ते लोकान्संमितान्धेनुदस्य ॥ ३४
गोपु क्षान्तं गोशरण्यं कृतं
घृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ।
वृद्धे ग्लाने संप्रभे वा महापे
कृत्स्न्यं वा होम्यहेतोः प्रनुश्याम् ॥ ३५
गुर्वथ वा बालपुष्ट्याभिपङ्कां
गां वै दातुं देशं तालोऽविशिष्टः ।
अन्तर्ज्ञाताः सक्रयज्ञानलब्धाः
प्राणस्तीता निर्जिता यौतकाश्च ॥ ३६
नाविकेत उवाच ।
श्रुत्वा वैरस्यतयचस्तमहं पुनरयम् ।
अभावे गोप्रदातृणां कथं लोकान् हि गच्छति
ततोऽप्रवीक्ष्यमो धीमान् गोप्रदानपदां गतिम् ।
गोप्रदानानुकरन्तं तु गामृते सन्ति गोप्रदाः ॥
अलामे यो गवां दद्यात् घृनधेनुं यतप्रतः ।
तस्यैता घृतवाहिभ्यः क्षरन्ते घत्सला इव ॥ ३९
घृतालामे तु यो दद्यात्तिलधेनुं यतप्रतः ।
स दुर्गात्तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ४०

गोत्रं दत्त उक्तं वक्ष्यमाणं च फलं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥
वृद्धे ग्लाने योगिणि पशुशतार्थं तन्ने दुर्निभे मर्दार्थं पशु-
पार्थं च प्रपूर्णां पुत्रजन्मानि ॥ ३३ ॥ बालपुष्ट्या
भिप्रायेण वा अन्तःपुष्ट्याः शान्तेःप्रादिगुणवत्त्वेन ज्ञाताः ।
कृत्स्न्याः ज्ञानलब्धाः प्राणप्रत्ययेन कृताः यौतकाः
प्राणिग्रहणादिकाले श्रमुदादिभ्यः प्राप्ताः ॥ ३६ ॥

तिलालामे तु यो दद्याच्छलधेनुं यतव्रतः ।
 स कामप्रवहां शीतां नदीमेतामुपावृते ॥ ४१
 एधमेतानि मे तत्र धर्मराजो न्यदर्शयेत् ।
 दद्याच्च परमं हर्षमवापमहमच्युत ॥ ४२
 निवेदये चाहमिमं प्रियं ते
 ऋतुर्महानल्पधनप्रचारः ।
 प्राप्तो मया तात स मत्प्रसूतः ।
 प्रपत्स्यते धेदविधिप्रवृत्तः ॥ ४३
 शापो ह्ययं भयतोऽनुग्रहाय
 प्राप्तो मया यत्र दृष्टो यमो वै ।
 दानव्युष्टिं तत्र दद्याद्महात्म-
 शिःसन्दिग्धान्दानधर्माश्चरिष्ये ॥ ४४
 इदं च मामब्रवीद्धर्मराजः
 पुनः पुनः संप्रहृष्टो महर्षे ।
 दानेन यः प्रयतोऽभूत्सदैव-
 विशेषतो गोप्रदानं च कुर्यात् ॥ ४५
 शुद्धो ह्ययो नावमन्यस्व धर्मान्
 पात्रे देयं देशकालोपपन्नैः ।
 तस्माद्भावस्ते नित्यमेव प्रदेया
 मा भूष्य ते संशयः कश्चिदत्र ॥ ४६
 एताः पुरा ह्यददन्नित्यमेव
 शान्तात्मानो दानपथे निविष्टाः ।
 तपांस्युप्राप्यप्रतिशंकमाना-
 स्ते वै दानं प्रदुक्ष्वैव शक्त्या ॥ ४७
 काले च शक्त्या मत्सरं वर्जयित्वा
 शुद्धात्मानः श्रद्धिनः पुण्यशीलाः ।
 दत्त्वा गा वै लोकममुं प्रपन्ना
 देदीप्यन्ते पुण्यशीलास्तु नाके ॥ ४८
 एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः
 पात्रे दत्तं प्रापणीयं परीक्ष्य ।
 *काम्यादभ्या यतितर्ह्यं दशार्हं
 रत्नैर्गवां शकुता प्रज्वलैर्वा ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि यमवाक्यं नाम
 एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

देवव्रती स्याद्दुष्प्रभप्रदानै-
 वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
 तीर्थावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदाने
 पापोत्सर्गः कपिलायाः प्रदाने ॥ ५०
 गामप्येकां कपिलां संप्रदाय
 न्यायोपेतां कलुषाद्विप्रमुच्येत् ।
 गवां रसात्परमं नास्ति किञ्चि-
 द्भवां प्रदानं सुमहद्वदन्ति ॥ ५१
 गावो लोकांस्तारयन्ति क्षरन्त्यो
 गावश्चात्वं सख्यनयन्ति लोके ।
 यस्तं जानन्न गवां हार्दमेति
 स वै गन्ता निरयं पापघेताः ॥ ५२
 येस्तद्वत्तं गोसहस्रं शतं वा
 दशार्धं वा दश वा साधुवत्सम् ।
 अव्येका वै साधवे ब्राह्मणाय
 साऽस्यामुष्मिन्पुण्यतीर्था नदी वै ॥ ५३
 प्राप्या पुष्ट्या लोकसंरक्षणेन
 गावस्तुल्याः सूर्यपादैः पृथित्याम् ।
 शब्दश्चेकः संमतिश्चोपभोगा-
 स्तस्माद्गोदः सूर्य इवावभाति ॥ ५४
 गुणं शिष्यो वरयेद्गोप्रदाने
 स वै गन्ता नियतं स्वर्गमेव ।
 विधिज्ञानां सुमहान्धर्म एषो
 विधिं ह्यार्यं विधयः संविद्वान्ति ॥ ५५
 इदं दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः
 पात्रे दत्त्वा प्रापयेथाः परीक्ष्य ।
 त्वभ्याशंसन्त्यमरा मानवाश्च
 वयं चापि प्रवृत्ते पुण्यशीले ॥ ५६
 इत्युक्तोऽहं धर्मराजं द्विजपै-
 धर्मात्मानं शिरसाऽभिप्रणम्य ।
 अनुज्ञातस्तेन धैर्यव्रतेन
 प्रत्यागमं भगवत्पादमूलम् ॥ ५७

कृतः गोदानस्मः ॥ ४३ ॥ प्रापणीयं गोः आहारादि ॥ ४९ ॥
 गोप्रयुक्तं स्वराष्ट्रादि ॥ ५० ॥ हार्दं हृदयं भक्ष्यपानकह-
 र्यनादिकं कर्तुं न एति नानुमरति ॥ ५२ ॥ गवां सूर्ययमि-
 याम्नाद्गोदः सूर्य इत्याह—प्राप्येति ॥ ५४ ॥ विधिं
 पूर्वाभ्यनवरं विधयो गोदानविधयः संविद्वान्ति पुण्यादौ-
 गम्यमुच्य ॥ ५५ ॥ द्विजव्यवहारेभ्यो न्यायलब्धं दत्त्वा

समर्प्य प्रापयेथाः न तु पोषणमात्रार्थं प्रापयेथा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठे भारतभावं-
 दीये एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

*कामे इच्छापूर्णे साधुः काम्या या वटमी शुभकृष्णा-
 न्यतरा तस्यामिति मिथ्याः ॥

७२

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं ते गोप्रदानं वै नाचिकेतस्यैव प्रति ।
 माहात्म्यमपि चैवोक्तमुद्देशेन गवां प्रभो ॥ १
 नृगेण च महद्दुःखमनुभूतं माहात्मना ।
 पकापराधादज्ञानारिपतामहं महामते ॥ २
 द्वापत्यं यथा चासौ निविशन्त्यां समुद्धृतः
 मोक्षहेतुरभूत्कृष्णस्तदप्यवधूतं मया ॥ ३
 किं स्थितिं मम सन्देहो गवां लोकं प्रति प्रभो
 तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि गोदा यत्र घसन्त्युत ४
 भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यथाऽपृच्छत्पद्मयोनिमेतदेव शतक्रतुः ॥ ५
 शक उवाच ।
 ललोकवासिनां लक्ष्मीमभिभूय स्वयार्चिवा ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोप्रदानिके
 द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

पितामह उवाच ।

योऽयं प्रश्नस्तयया पृष्टो
 गोप्रदानादिकारितः ।
 नास्ति प्रष्टाऽस्ति लोकस्मि-
 स्त्वसोऽन्यो हि शतक्रतो ॥ १
 सन्ति नानाधिधा लोका
 यांस्त्वं शक्र न पश्यसि ।
 पश्यामि यानहं लोका-
 नेकपत्न्यश्च याः स्त्रियः ॥ २
 कर्मभिश्चापि सुश्रुमैः सुमता ऋषयस्तथा ।
 सशरीरा हि तान्यान्ति ग्राहणाः शुम्भबुधयः

शरीरन्यासमोक्षेण मनसा निर्मलेन च ।
 स्वप्रभूतांश्च ताल्लोकान्पश्यन्तीहापि ह्यमताः ४
 ते तु लोकाः सहस्राक्षं शृणु यादृग्गुणान्विताः
 न तत्र क्रमते कालो न जरा न च पापकः ५
 तथा नास्त्यशुभं किञ्चिन्न दयाधिस्तत्र न ह्रमः
 यद्यप्य गवां मनसा तस्मिन्वाञ्छन्ति वासय
 तत्सर्वं प्राहुर्वन्ति स्म मम प्रत्यक्षदर्शनात् ।
 कामगाः कामचारिण्यः कामात्कामांश्च मुञ्जते
 वाप्यः सरांसि सरितोधिधिधानि घनानि च
 गृहाणि पर्वताश्चैव यावद्द्रव्यं च किञ्चन ॥ ८

७२

उक्तमिति ॥ १ ॥ पश्ये पश्यामि ॥ ६ ॥ को गुणः
 स च विस्तिष्ठतः का तस्याः परा काष्ट्यर्थः ॥ ८ ॥ इति
 श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे
 द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

योऽयमिति ॥ १ ॥ शरीरस्य न्यासः समाधिकाले
 मोक्षः मरणे निर्मलेन मनसा योगिनो न्यासे मोक्षे च
 ताल्लोकान्पश्यन्ति ॥ ४ ॥

मनोहं सर्वभूतेभ्यः सर्वतन्त्रं प्रदृश्यत ।
ईदृशाद्रिपुलाहोकास्त्रास्त्रि लोकरुनथाविधः ९
सत्र सर्वमहाः क्षान्ता वत्सला गुरुवर्तिनः ।
अहङ्कारैर्विरहिता यान्ति शक्र नरोत्तमाः १०

यः सर्वमांसानि न भक्षयति
पुमान्सदा भाविना धर्मयुक्तः ।
मातापित्रोरर्चिता सत्ययुक्तः
शुश्रूषिता ब्राह्मणानामनिन्द्यः ॥ ११

अक्रोधनो गोषु तथा द्विजेषु
धर्मे रतो गुरुशुश्रूषकश्च ।
यावज्जीवं सत्यवृत्ते रतश्च
दाने रतो यः क्षमी चापराधे ॥ १२

मृदुर्दान्तो देवपरायणश्च
सर्वातिथिश्चापि तथा दयावान् ।
ईदृग्गुणो मानवस्तं प्रयाति
लोकं गवां शाश्वतं चाख्ययं च ॥ १३

न पारदारी पश्यति लोकमेतं
न वै गुरुघ्नो न मृषा संप्रलापी ।
सदा प्रवादी ब्राह्मणेष्वास्यैरो
दोषैरेतैश्च युक्तो दुरात्मा ॥ १४

न मित्रघ्नुः नैकनिकः कृतघ्नः
शठोऽनृजुर्धर्मविद्वेषकश्च ।
न ब्रह्महा मनसापि प्रपश्ये-
द्रवां लोकं पुण्यकृतां निवासम् ॥ १५

एतत्ते सर्वमाख्यानं निपुणेन सुरेश्वर ।
गोप्रानरमानां तु फलं शृणु शतक्रतो ॥ १६

दायाधनधैर्यैर्यो गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
धर्माजिताग्धनेः क्रीतान्स लोकानापनेऽक्षयान्
यो वै श्रुते धनं जित्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति
स दिव्यमयुगेन शक्र यथाणां फलमयुगे ॥ १८

दायाद्याद्याः स्म वै गावो न्यायपूर्वकृपाजिताः
प्रदद्यात्ताः प्रदातृणां सम्भवन्त्यापि च ध्रुवाः
प्रातेष्टुह्य तु यो दद्याद्वाः संश्रुदेन चेतसा ।
तस्यापीहाक्षयान्लोकान्

ध्रुवान् विद्धि शर्चापने ॥
जन्ममभूतिं मर्त्यं च यो दद्यात्प्रियनेन्द्रियः ।
गुरुद्विजसहः क्षान्तस्नम्य गोभिः समा गनिः

नैरुनिधो वैश्वः शठः समर्थोपि दायिमापी ॥ १५ ॥
गुप्तां दिव्यां वाऽनारुणं मही हने गुरुद्विजसह ॥ १२१ ॥
मोक्षितसंप्रदत्तः गवां धातुदेनुकः संपादकी गोनु-

न जातु ब्राह्मणो धार्यो यद्वान्यं शचीपते ।
मनसा गोषु न द्रुहोद्गोवृत्तिर्गोऽनुकल्पकः २२
सत्ये धर्मे च निरतस्तस्य शक्र फलं शृणु ।
गोसहस्रेण समिता तस्य धेनुर्मवत्युत ॥ २३

क्षत्रियस्य गुणैरतैरपि तुल्यफलं शृणु ।
तस्यापि द्विजतुल्या गौर्मवतीति विनिश्चयः
वैशस्येते यदि गुणास्तस्य पञ्चशतं भवेत् ।
शूद्रस्यापि विनीतस्य चतुर्भागफलं स्मृतम् ॥

एतच्चैनं योऽनुतिष्ठेत् युक्तः
सत्ये रतो गुरुशुश्रूषया च ।
दक्षः क्षान्तो देवनार्थी प्रशान्तः
शुचिर्बुद्धो धर्मशीलोऽनहंवाक् ॥ २६

महत्फलं प्राप्यते स द्विजाय
दत्त्वा दोग्ध्रां विधिनाऽनेन धेनुम् ।
नित्यं दद्यादेकभक्तः सदा च
सत्ये स्थितो गुरुशुश्रूषिता च ॥ २७

वेदाभ्यासी गोषु यो भक्तिमांश्च
नित्यं दत्त्वा योऽभिनन्देत् गाश्च ।
आजातितो यश्च गवां नमेत
इदं फलं शक्र निबोध तस्य ॥ २८

यस्यादिद्विषा राजस्ये फलं तु
यस्यादिद्विषा बहुना काश्चनेन ।
एतत्तुल्यं फलमप्याहुरप्यं
सर्वे सन्तस्तुपयो ये च सिद्धाः २९

योऽन्नं भक्तं किञ्चिदप्राप्य दद्या-
द्गोभ्यो नित्यं गोमती सत्यवादी ।
शान्तोऽलुब्धो गोसहस्रस्य पुण्यं
संघः संरेणापुयात्सत्यशीलः ॥ ३०

यदेकभक्तमश्रीयाद्दद्यादेकं गवां च यत्
दशधर्पाप्यनन्तानि गोमती गोऽनुकल्पकः ३१
एकेनैव च भक्तेन यः क्रीत्वा गों प्रयच्छति ।
यावन्ति तस्या रोमाणि संभवन्ति शतक्रतो

तावत्प्रदानात्स गवां फलमामोति शाश्वतम्
ब्राह्मणस्य फलं हीदं क्षत्रियस्य तु वै शृणु ३३
पञ्चयार्पिकमेवं तु क्षत्रियस्य फलं स्मृतम् ।
ततोर्ध्वेन तु वैश्यस्य शूद्रो वैश्यार्धनः स्मृतः ।

यश्चात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति
यावत्संदर्शयेद्गां वै स तावत्फलमश्नुते ॥ ३५

कलकः ॥ २२ ॥ संदर्शयेत्तद्वत् । यावद्गमाष्टे गोमती-
यमसि तावत्तत्र वैश्वेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यश्चात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति
यावत्संदर्शयेद्गां वै स तावत्फलमश्नुते ॥ ३५

रोम्णि रोम्णि महामाग
लोकाध्यास्याऽक्षयाः स्मृताः ।
संप्रामेधजयित्वा तु
यो वै गाः सम्प्रयच्छति ।
आत्मविक्रयतुल्यास्ताः
शाश्वता विद्धि कौशिक ॥ ३६

अभाये यो गवां दद्यात्तिलधेनुं यतमृतः ।
दुर्गात्स तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ३७
न तेषासां दानमात्रं प्रशस्तं
पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
कालज्ञानं विप्र गयान्तरे हि
दुःखं हातं पायफादित्यभूतम् ॥
स्याध्यायात्वं शुद्धयोनिं प्रशान्तं
वैतानस्यं पापभीहं बहुलम् ।
गोपु क्षान्तं नातितीक्ष्णं शरण्यं
वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ३९
वृत्तिग्लाने लीदति चातिमात्रं
कृष्यर्थं वा होम्यहेतोः प्रसूतेः ।
गुर्यर्थं वा बालसंबुद्धये वा
धेनुं दद्याद्देशकाले विशिष्टे ॥ ४०
अन्तर्ज्ञाताः सक्रयज्ञानलब्धाः
प्राणैः क्रीतास्तेजसा यौतकाश्च ।
कृच्छ्रोत्पन्नाः पौन्याभ्यागताश्च
द्वारिरेतौविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ४१
बलाभिवताः शीलवयोपपन्नाः
सर्वाः प्रशंसन्ते सुगन्धवन्तः ।

यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा
तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ४२
तिस्रो रात्रिस्त्वाद्भिरुपोभ्य भूमौ
वृक्षा गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
वत्सैः पुष्टैः क्षीरपैः सुप्रचारा-
स्त्र्यहं दत्त्वा गोरसैर्धतितद्वपम् ॥ ४३
दत्त्वा धेनुं सुवतां साधुदोहां
कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या
स्तवन्ति वर्षाणि भवन्त्यमुत्र ॥ ४४
तथाऽनृणां ब्राह्मणाय प्रदाय
धुर्यं युवानं बलिनं धिनतितम् ।
हलस्य घोडास्मनस्तथीर्यं
प्राप्नोति लोकान् दशधेनुदस्य ॥ ४५
कांतारे ब्राह्मणाभ्याश्च यः परित्राति कौशिक
क्षणेन विप्रमुच्येत तस्य पुण्यफलं शृणु ४६
अभ्यमेधकृतांस्तुल्यं फलं भवति शाश्वतम् ।
मृत्पुकाले सहस्राक्ष या वृत्तिमनुकाङ्क्षते ॥
तां कान्बहुविधान्दिव्यान्यद्यास्य हृदि वर्तते
तत्सर्वं समवाप्नोति कर्मणेतेन मानवः ४८
गोमित्रं समनुज्ञातः सर्वत्र च महीयते ।
यस्त्वेतेनैव कल्पेन गां वनेभ्यनुगच्छति ४९
तृणगोमयपर्णांशं निस्पृहो नियतः शुचिः ।
अकामं तेन वस्तद्वयं मुदितेन शतक्रतो ॥ ५०
मम लोके सुरैः सार्धं लोके यत्रापि वेच्छति

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पितामहेन्द्रसंवादे
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

इन्द्र उवाच ।

जानन्यो गामपहरेद्विज्जीवाचार्यकारणात् ।
एतद्विश्राहमिच्छामि क नु तस्य गतिर्भवेत् १

पितामह उवाच ।

भक्षार्यं विक्रयार्थं वा येऽप्यहारं हि कुर्यते ।
दानार्थं ब्राह्मणार्थाय तत्रेदं श्रूयतां फलम् ॥२॥

७४

अर्जुनीनां गवाम् ॥४३॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
नैलकण्ठीये भारतभाष्ये त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

जानासि ॥१॥

विक्रयार्थं हि यो हिंस्याद्भक्षयेद्वा निरंकुशः ।
 घातयानं हि पुरुषं येऽनुमन्येयुरर्थिनः ॥ ३
 घातकः खादको चापि तथा यश्चानुमन्यते ।
 याधति तस्या रोमाणि तावद्द्वयाणि मज्जतिष्ठ
 ये दोषा यादशाश्चैव द्विजयज्ञोपघातके ।
 विक्रये चापहारे च ते दोषा वै स्मृताः प्रमोऽ
 अपहृत्य तु यो गां वै ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 यावद्दानफलं तस्यास्तावन्निरयमृच्छति ॥ ६
 सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाधुते ।
 सुवर्णं परमित्युक्तं दक्षिणार्थमसंशयम् ॥ ७
 गोप्रदानात्तारयते सप्त पूर्वास्तथा परान् ।
 सुवर्णं दक्षिणां कृत्वा तावद्द्विगुणमुच्यते ८
 सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 सुवर्णं पावनं शक्र पावनानां परं स्मृतम् ९

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
 चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥७४॥

७५

पुथिष्ठिर उवाच ।

विश्वमिमोऽहं भवता धर्मान्प्रयदता विमोः
 प्रथम्यामि तु संदेहं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 यतानां किं फलं प्रोक्तं कीदृशं वा महाधुते ।
 नियमानां फलं किं च स्वधीतस्य च किं फलम्
 दत्तस्येह फलं किं च वेदानां धारणे च किम् ।
 अध्यापने फलं किं च सर्वमिच्छामि वेदितुम्
 अप्रतिग्राहके किं च फलं लोके पितामह ।
 तस्य किं च फलं ददं धृतं यस्तु प्रयच्छति ॥४
 स्वकर्मनिरतानां च शूराणां चापि किं फलं
 शीचे च किं फलं प्रोक्तं ब्रह्मचर्ये च किं फलम्
 पितृशुश्रूषणे किं च मातृशुश्रूषणे तथा ।
 आचार्यगुरुशुश्रूषास्वतुकोशानुकरणे ॥ ६
 एतत्सर्वमशेषेण पितामह यथातथम् ।
 येनमिच्छामि धर्मज्ञ परं कौतुहलं हि मे ॥ ७

भीष्म उवाच ।

यो व्रतं वै यथोद्दिष्टं तथा संप्रतिपद्यते ।
 अखण्डं सम्यगारभ्य तस्य लोकाः सनातनाः
 नियमानां फलं राजग्न्यक्षमिह दृश्यते ।
 नियमानां कर्तॄणां च त्वयाऽघातमिदं फलम्
 स्वधीतस्यापि च फलं दृश्यतेऽमुत्र चेह च ।
 इहलोकेऽथवा नित्यं ब्रह्मलोके च मोदते १०
 दमस्य ॥ फलं राजभूषणं त्वं विस्तरणे मे ।
 दान्ताः सर्वत्र सुखिनां दान्ताः सर्वत्र निर्वृताः
 यत्रेच्छागामिनो दान्ताः सर्वशत्रुनिपूदनाः ।
 प्रार्थयन्ति च यद्दान्ता लभन्ते तत्र संशयः ॥
 युज्यन्ते सर्वकामैर्हि दान्ताः सर्वत्र पाण्डव ।
 स्वर्गं यथा प्रमोदन्ते तपसा विक्रमेण च १३
 दानैर्वैश्वविधेयैस्तथा दान्ताः क्षमान्विताः
 दानाद्दमो विशिष्टो हि ददार्त्तिकचिह्नं जातये ॥

विक्रयार्थं यो निरुक्ते इति शेषः ॥ ३ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते अनुशासनपर्वणि नैलच्छीये भारतमावदीये चतुः-
 सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

विश्वमिमोऽहं ॥१॥ अनुकोशः पदुःखेन दुःखि-
 तत्वं अनुकम्पा तत्रगौकारक्षणम् ॥६॥ व्रतं एकमकादि-
 नियमम् ॥ ८ ॥ फलं ऐश्वर्यमेव प्रत्यक्षम् ॥ ९ ॥

दाता कुप्यति नो दान्तस्तस्मादानात्परं दमः
 यस्तु दद्यादकुप्यति तस्य लोकाः सनातनाः ॥
 श्रोद्धो हन्ति हि यद्दानं तस्मादानात्परं दमः
 ब्रह्मयानि महाराज स्थानान्ययुतशो दिवि
 श्रुवीणां सर्वलोकेषु यानि ते यानि देवताः ।
 दमेन यानि नृपते गच्छन्ति परमर्षयः ॥ १७
 कामयाना महत्स्थानं तस्मादानात्परं दमः ।
 अध्यापकः परिक्लेशादक्षयं फलमश्नुते ॥ १८
 विधिवत्पाठकं हुत्वा ब्रह्मलोके नराधिप ।
 अधीत्यापि हि यो वेदान्यायविद्भ्यः प्रयच्छति
 गुरुकर्मप्रशंसी तु सोऽपि स्वर्गे महीयते ।
 क्षत्रियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि ।
 युजे यश्च परित्राता सोऽपि स्वर्गे महीयते २०
 वैश्यः स्वकर्मनिरतः प्रदानाहभते महत् ।
 शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गं श्रुश्रूषयाऽर्च्छति २१
 शूरा बहुविधाः प्रोक्तास्तेषामर्थास्तु मे शृणु ।
 शूरान्वयानां निर्दिष्टं फलं शूरस्य ज्ञेयं हि ॥
 यश्च शूरा दमे शूराः सत्यशूरास्तथाऽपरे ।
 युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः २३
 सांख्यशूराश्च बहवो योगशूरास्तथाऽपरे ।
 अरण्ये गृहवासे च त्यागे शूरास्तथाऽपरे २४
 भार्जवे च तथा शूराः शमे वर्तन्ति मानवाः ।
 तैस्तैश्च नियमैः शूरा बहवः सन्ति चापरे ।
 वेदाध्ययनशूराश्च शूराश्चाध्यापने रताः ॥ २५
 गुरुश्रुश्रूषया शूराः पितृश्रुश्रूषयाऽपरे ।
 मातृश्रुश्रूषया शूरा मैत्र्यशूरास्तथाऽपरे २६
 अरण्ये गृहवासे च
 शूराश्चातिथिपूजने ।
 सर्वे यानि परान्लोकान्
 स्वकर्मफलनिर्जितान् ॥

धारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थोपगाहनम् ।
 सत्यं च ब्रुवतो नित्यं समं वा स्यान्न वा समं
 भवमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 भवमेधसस्त्रादि सत्यमेध विशिष्यते ॥ २९
 सत्येन सूर्यस्तपति सन्धेनाग्निः प्रदीप्यते ।
 सत्येन मरुतो वान्ति सर्वे सत्ये प्रतिष्ठितम्
 सत्येन देवाः प्रीयन्ते पितरो ब्राह्मणास्तथा ।
 सत्यमाहुः परो धर्मस्तस्मात्सत्यं न लंघयेत्
 मुनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यविक्रमाः ।
 मुनयः सत्यशपथास्तस्मात्सत्यं विशिष्यते ॥
 सत्यवन्तः स्वर्गलोके मोदन्ते भरतर्षभ ।
 दमः सत्यफलावाप्तिकका सर्वोत्तमा मया ॥
 असंशयं विनीतात्मा स वै स्वर्गे महीयते ।
 ब्रह्मचर्यस्य च गुणं शृणु त्वं वसुधाधिप ॥ ३४
 आजन्ममरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी भवेदिह ।
 न तस्य किञ्चिद्ग्राह्यमिति विद्धि नराधिप
 बह्व्यः कोट्यस्तवृषीणां तु ब्रह्मलोके यसन्त्युत
 सत्ये रतानां सततं दान्तानामूर्ध्वरेतसान् ॥
 ब्रह्मचर्यं दहेद्राजन् सर्वपापान्मुपासितम् ।
 ब्राह्मणेन विशेषेण ब्राह्मणो ह्यभिरुच्यते ॥ ३७
 प्रत्यक्षं हि तथा ह्येतद्ब्राह्मणेषु तपस्विषु ।
 विमेति हि यथा शको ब्रह्मचारिप्रधार्यितः ३८
 तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमृषीणामिह हृदयते ।
 मातापित्रोः पूजने यो धर्मस्तमपि मे शृणु ३९
 श्रुश्रूषते यः पितरं न चास्येतकदाचन ।
 मातरं भ्रातरं वापि गुरुमाचार्यमेव च ॥ ४०
 तस्य राजन्फलं विद्धि स्वर्गलोके स्थानमर्चितम्
 न च पश्येत नरकं गुरुश्रुश्रूषयाऽऽत्मवान् ४१

२७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
 पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

युधिष्ठिर उवाच ।

विधिं गवां परं श्रोतुमिच्छामि नृप तत्त्वतः
येन तान् शाश्वतोल्लोकानर्थिनां प्राप्नुयादिह ।
भीष्म उवाच ।

न गोदानात्परं किंचिद्विद्यते वसुधाधिप ।
गौर्हि न्यायागता दत्ता सद्यस्तारयते कुलम्
सतामर्थं सम्यगुत्पादितो यः

स वै क्लृप्तः सम्यगात्म्यः प्रजाम्यः ।
तस्मात्पूर्वं ह्यादिकालप्रवृत्तं

गोदानार्थं शृणु राजन्विचार्य मे ॥ ३
पुरा गोपूषनीतासु गोषु सन्दिग्धदर्शिना ।

मां धात्रा प्रकृतं प्रश्नं बृहस्पतिरभाषत ॥ ४
द्विजातिमतिस्तृप्त्य श्वः कालमभिवेद्य च ।

गोदानार्थं प्रयुञ्जीत रोहिणीं नियतव्रतः ॥ ५
आह्वानं च प्रयुञ्जीत समङ्गे बहुलेति च ।

प्रविश्य च गवां मध्यमिमां धृतिमुदाहरेत् ॥ ६
गौर्मे माता वृषभः पिता मे

दियं शर्म जगती मे प्रतिष्ठा ।
प्रपद्यं शर्वरीमुष्य गोषु

पुनर्वाणीमुःसुज्जोप्रदाने ॥ ७
स तामेकां निशा गोभिः समसख्यः समव्रतः

ऐकात्म्यगमनात्सद्यः कलुषाग्निप्रमुच्यते ॥ ८
उत्सृष्टपवःसा हि प्रदेया सूर्यदर्शने ।

७६

विधिमिति ॥ १ ॥ यो विधिः कलादितः ॥ ३ ॥

स्वकाग्रिमिति पाठे स्वकालं स्वस्य मृत्युं आकस्मिकं ज्ञात्वा
रोहिणीं होदित्वर्णम् ॥ ५ ॥ बहुले इति ऋतेः सन्धि-
रार्थः ॥ ६ ॥ दिवं स्वर्गं शर्म ऐहिकं सुखं प्रवच्छतिविति
शेषः । जगती गौः । पशवो जगति इति ध्रुवोऽनन्वयमनेन मन्त्रेण
गोष्ठं प्रपद्य गवां मोनेन तत्र वासं कृत्वा द्वितीयेऽङ्कि गोप्र-
दानकाल एव वार्यं दिग्भेदं दर्शय गोप्रदानस्य पूर्वार्थं प्रवृत्तम्
॥ ७ ॥ समपल्लवो गा अनिवात्यन् समव्रतः भूतलस्यापिरत-
दंशः समनिवारकत्वादियुक्तः ॥ ८ ॥ उत्सृष्टः स्वपश्वो

यथा वार्यं सा उत्सृष्टपश्वोऽनेति गौडाः । स्वयां दात्रा
प्रदेया विधिद्वयं च प्रविशतसं गन्तव्यम् । अर्थाद्वदमर्थोक्त्या
आनिषद्य तत्र भविष्यन्तीति योग्यम् ॥ ९ ॥ धात्रिण्ये-
वा—ऊर्जस्विन्य इति । ऊर्जस्वुः कार्तिद्योत्पादकेषु
प्राग्नेऽपि च इति मेदिनी । क्लृप्तः उत्साहलो वा

त्रिदिवं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिपस्तव ॥ ९

ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाश्च यज्ञे

गमोऽनृतस्य जगतोऽस्य प्रतिष्ठा ।

क्षिते रोहः प्रवहः शश्वदेव

प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादाः ॥ १०

गवां ममैः प्रणुदन्तु सौर्या-

स्तया सौम्याः स्वगंगानाय सन्तु ।

आत्मानं मे मातृवच्चाधयन्तु

तथाऽनुक्ताः सन्तु सर्वाशिपो मे ॥ ११

शेषोत्सर्गं कर्मभिर्देहमोक्षे

सरस्वत्यः श्रेयसे संप्रवृत्ताः ।

यूयं नित्यं सर्वपुण्योपवाह्यां

दिशध्वं मे गतिमिष्टां प्रसन्नाः ॥ १२

या वै यूयं सोऽहमधैव भावो

युष्मान्दत्त्वा चाहमात्मप्रदाता ।

मनश्च्युता मन एवोपपन्नाः

सन्धुक्षध्वं सौम्यरूपोप्ररूपाः ॥ १३

एवं तस्याग्रे पूर्वमर्थं वदेत्

गवां दाता विधिघःपूर्वदृष्टः ।

प्रतिग्राह्योऽपमर्थं द्विजातिः

प्रतिगृह्यन्वै गोप्रदाने विधिहः ॥ १४

गोप्रदानोति वक्तव्यमर्थवत्प्रवृत्तम् ।

ऊर्ध्वास्यो भवितव्या च वैष्णवीति च चोदयेत्

ऊर्जस्विन्यः ऊर्जमेधाः उपगतप्रज्ञाः । यत्ने अमृतस्य तत्ता-

पनस्य हविषो गर्भं इव गर्भः शेषभूताः । शिनेः ऐश्वर्यस्य

रोहः । राधत् राधत्तः क्षितेः प्रवहः प्रवाहस्याय ॥ १० ॥

अमुकाः मन्त्रद्वयेन उक्ताश्च आशिपो मे सन्तु ॥ ११ ॥

शेषोत्सर्गं कर्मभिर्देहमोक्षे शेषोऽपमर्थं द्विजातिः

प्रतिग्राह्योऽपमर्थं द्विजातिः प्रतिगृह्यन्वै गोप्रदाने विधिहः ॥ १४

गोप्रदानोति वक्तव्यमर्थवत्प्रवृत्तम् ।

ऊर्ध्वास्यो भवितव्या च वैष्णवीति च चोदयेत्

ऊर्जस्विन्यः ऊर्जमेधाः उपगतप्रज्ञाः । यत्ने अमृतस्य तत्ता-

पनस्य हविषो गर्भं इव गर्भः शेषभूताः । शिनेः ऐश्वर्यस्य

रोहः । राधत् राधत्तः क्षितेः प्रवहः प्रवाहस्याय ॥ १० ॥

अमुकाः मन्त्रद्वयेन उक्ताश्च आशिपो मे सन्तु ॥ ११ ॥

शेषोत्सर्गं कर्मभिर्देहमोक्षे शेषोऽपमर्थं द्विजातिः

प्रतिग्राह्योऽपमर्थं द्विजातिः प्रतिगृह्यन्वै गोप्रदाने विधिहः ॥ १४

अध्यायः ७६]

नाम सङ्कीर्तयेत्तस्या यथासंख्योत्तरं स वै ।
फलं पञ्चशदष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः
एवमेतान् गुणान्विद्याद्वयादीनां यथाक्रमम् ।
गोप्रदाता समाप्नोति समस्तानष्टमे क्रमे १७
गोदः शीली निर्भयश्चार्धदाता ।
न स्याद्दुःखी वसुदाता च कामम् ।
उपस्योढा भारते यश्च विद्वान्
विख्यातास्ते वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः १८
या वै दत्वा गोप्रती स्यान्निरात्रं
निशां वैकां संघसेतेह तामिः ।
कामाष्टम्यां वर्तितव्यं त्रिरात्रं
रक्षैर्वा गोः शकृता प्रजवैर्वा ॥ १९
देवप्रती स्याद्वपुसप्रदाने
वेदावाप्तिर्गोपुगस्य प्रदाने ।
तथा गवां विधिमासाद्य यज्वा
लोकानश्याम्यन्दते नाधिधिरः २०
कामान्सर्वान्पार्थिवानेकसंस्था-
न्यो वै दद्यात्कामदुघाञ्च धेनुम् ।
सम्यक्ताः स्युर्हृदयकव्यौघवत्य-
स्तासामुक्ष्णां ज्यायसां संप्रदानम् २१
न चाशिष्यायामतायोपकुर्वा-
द्याधदधानाय न घकबुद्धये ।
गुह्यो ह्ययं सर्वलोकस्य धर्मो
नेमं धर्मं यत्र तत्र प्रजल्पेत् ॥ २२
सन्ति लोके धदधाना मनुष्याः
सन्ति क्षुद्रा राक्षसमनुषेष् ।

ययामेतदीयमानं ह्यनिष्टं
ये नास्तिक्यं चाश्रयन्तेऽल्पपुण्याः ॥
बाह्वेस्पत्यं चाक्यमेतन्निराश्रयं
ये राजानो गोप्रदानानि दत्वा ।
लोकांश्चाप्ताः पुण्यशीलाः प्रवृत्ता-
स्ताम्ने राजन्कीर्त्यमानान्निबोध २४
उशीनरो विष्वग्भवो नृगञ्च
भगीरथो विश्रुतो यौवनाश्वः ।
मान्धाता वै मुञ्जकुन्दश्च राजा
मृरिचुस्रो नैपथः सोमकश्च ॥ २५
पुरुर्वो भरतश्चक्रवर्ती
यस्यान्ववाये भरताः सर्व एव ।
तथा वीरो दाशरथिश्च रामो
ये चाप्यन्ये विश्रुताः कीर्तिमन्तः २६
तथा राजा पृथुर्कर्मा दिलीपो
दिव्यं प्राप्तो गोप्रदानैर्विधिरः ।
यस्यैर्दानैस्तपसा राजधर्म-
मान्धाताऽभूद्रोप्रदानैश्च युक्तः ॥ २७
तस्मात्पार्थ त्वमपीमां मयोक्तां
बाह्वेस्पतीं भारतीं धारयस्व ।
द्विजायेभ्यः संप्रयच्छस्व प्रीतो
गः पुण्या वै प्राप्य राज्यं कुरुणाम्
वैशम्पायन उवाच ।
तथा सर्वं कृतवान्धर्मराजो
मीप्सेणोक्तो विधियद्गोप्रदाने ।
स मान्धातुर्वेदं देवोपदिष्टं
सम्यग्धर्मं धारयामास राजा ॥ २९

इति संबन्धः । निरुद्धत्वाद्गोप्रदातुः फलं नोक्तम् । एवं
त्रयाणामेहिकं फलमुक्त्वा आमुष्मिकं फलमाह—उप-
स्योदेति । उपस्यं प्रातःस्तानादि कर्म ऊढं प्रातः येः ।
'उपस्योढः स विदेयो ब्रह्मदेवायुतस्तु यः' भारते विद्वान्
भारतवेष्टा वैष्णवाः विष्णुभक्ताः चन्द्रवत् लोक आलोकौ
येषां एवं विख्याताः कथिता इति केचित् । त्रयोऽपि
वैष्णवाः विष्णुदत्ताश्चन्द्रवद्वत्तराः लोकाः विदे विद्यन्ते
ऽन्मन्त विद्वान् ॥ १८ ॥ देवप्रती ब्रह्मवारी सूर्यमण्डलभेता
॥ २० ॥ एकसंस्थान् एकीकृतान् गजप्रामादित्सर्वदानतुल्य-
मेकपेनुदानं विमुक्त बहवो हृष्यादिमत्स्यो देयाः ताता
ताम्भ्योऽधिकमिति शेषः । उक्ष्णा श्ववराणाम् ॥ २१ ॥
उपकुर्वाण एतत्कथनेन ॥ २२ ॥

दानो भवतीत्यर्थः । अर्घ्यं अर्घो भ्यावहारिकं गोमुखं वस्त्र-
मपि आधानप्रकरणे दौघायनेन गोप्रतिनिधित्वेनोक्तम् ।
'यावतीर्णां दद्यात्तावान्ति वाराणि तावदोदनान् वा दद्यात्'
इति । 'सुवर्णं ॥ गोस्तु मात्रा न विद्यते' इति श्रुतेरपरि-
मितम् । अर्घ्यादिकं वाच्यच्छक्तिं देयम् । तत्र अर्घ्यगोप्रदाने
इमा ऊर्ध्वास्याम् । पाठान्तरे ऊर्ध्वा नुभ्यं संप्रदेत्वं श्ला-
गेति बोद्धेत् । वस्त्रपेनुं भवितव्येति पाठान्तरे नभिनव्येति
वा वसु धेनुं वैष्णवीति कीर्तयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ गवादीनां
गोप्रतिनिधीनां एव तत्फलं प्रत्यक्षगोदाने गोप्रतिमदीनुर्यहं
गच्छन्त्या अष्टमे पदे भ्रान्ति किमु तद्गृह्यगमने तदीय-
बालकातिष्यमिदोप्रादीनां चिरकालनिर्वाह इति भावः
॥ १७ ॥ गोद इति । शीली शीलवान् अर्धदाता निर्भय
अनु० १२

इति नृप सततं गधां प्रदाने
यद्यशकलान्सह गोमयैः पिबानः ।
क्षितितलशयनः शिखी यतात्मा
नृप इव राजवृषस्तदा बभूव ॥ ३०

नरपतिरभवत्सदैवताभ्यः
प्रयतमनास्त्वभिसंस्तुवंश्च ताः स्म ।
नृपतिधुरि च गामयुक्त भूप-
स्तुरगवरीरगमश्च यत्र तत्र ॥ ३१

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोदानकथने
पट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

वैशम्पायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भूयः शान्तनवं नृपम्
गोदानविस्तरं धर्मान्प्रच्छ विनयाभ्यतः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
गोप्रदानगुणान्सम्यक् पुनर्मे ब्रूहि भारत ।
न हि त्वय्याम्यहं वीर शृण्वानोऽमृतमीदृशम्
वैशम्पायन उवाच ।
इत्युक्तो धर्मराजेन तदा शान्तनवो नृपः ।
सम्यगाह गुणांस्तस्मै गोप्रदानस्य केवलान् ३
भीष्म उवाच ।

धत्सलां गुणसंपन्नां तरुणां वल्रसंयुताम् ।
दत्वेदृशीं गां विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ४
असुर्यां नाम ते लोका गां दत्वा तान्नगच्छति
पीतोदकां जग्धतृणां नष्टक्षीरां निरिन्द्रियाम्
जरारोगोपसंपन्नां जीर्णां चापीमिवाजलाम् ।
दत्वा तमः प्रविशति दिङ्मं क्लेशेन योजयेत् ६

कृष्ण दुष्टा ह्याधिता दुर्बला वा
नो दातव्या याश्च मूल्यैरदत्तैः ।
क्लेशैर्विप्रं योऽफलैः संयुनक्ति
तस्यार्वीर्याश्चाफलाश्चैव लोकाः ॥ ७
बलाभ्यताः शीलघयोपपन्नाः
सर्वे प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
यथा हि गङ्गा सरितां चरिष्ठा
तथार्जुनीनां कपिला चरिष्ठा ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।
कस्मात्समाने बहुलाप्रदाने
सद्भिः प्रशस्तं कपिलाप्रदानम् ।
विशेषमिच्छामि महाप्रभावं
भोतुं समर्थोऽस्मि भवान्प्रवक्तुम् ॥ ९
भीष्म उवाच ।
बुद्धानां हुषतां तात श्रुतं मे यत्पुत्रातनम् ॥
वक्ष्यामि तदशेषेण रोहिण्यो निर्मिता यथा ॥
प्रजा सृजेति चादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।
असृजद्वृत्तिमेवाग्रे प्रजानां हितकाम्यया ॥
यथा ह्यमृतमाभित्य वर्तयन्ति दिवौकसः ।
तथा वृत्तिं समाधित्य वर्तयन्ति प्रजा विभो
अचरेभ्यश्च भूतेभ्यश्चराः श्रेष्ठाः सदा नराः ।
ब्राह्मणाश्च ततः श्रेष्ठास्तेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥
यक्षैरवाप्यते सोमः स च गोषु प्रतिष्ठितः ।
ततो देवाः प्रमोदन्ते पूर्वं वृत्तिस्ततः प्रजाः ॥
प्रजातान्येव भूतानि प्राक्रोशन्वृत्तिफांक्षया ।
वृत्तिदं चान्धपचन्त नृपिताः पितृमातृघत् ॥
इतीदं मनसा गत्वा प्रजासर्गार्थमात्मनः ।
प्रजापतिस्तु भगवानमृतं प्रापिषत्तदा ॥ १६
स गतस्तस्य वृत्तिं तु गन्धं सुरमिशुद्धिरम् ॥
ददशौद्धारसंवृत्तां सुरभिं मुखजां सुताम् १७
साऽसृजत्सौरमेयीस्तु सुरमिलोकमातृकाः ।
सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजानां वृत्तिधेनवः १८

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि वैलङ्कण्डीये भारतमान-
दये पटममतिनमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

तत इति ॥ १ ॥

तासाममृतवर्णानां क्षरन्तीनां समंततः ।
 बभूवामृतजः फेनः क्षरन्तीनामिषोर्मिजः १९
 स घत्समुखविप्रष्टो भवस्य भुवि तिष्ठतः ।
 शिरस्यवाप तत्कुक्षः स तदैक्षत च प्रभुः २०
 ललाटप्रभवेणाक्ष्णा रोहिणीं प्रदहन्निव ।
 तत्तेजस्तु ततो रौद्रं कपिलास्ता विशांपते ॥
 नानावर्णतयमनयन्मेषानिव दिवाकरः ।
 यास्तु तस्माद्वपक्रम्य सोममेवामिसंश्रिताः २१
 यथोत्पन्नाः स्ववर्णास्यास्ता नीताश्चान्यवर्णतां
 अथ कुक्षं महादेवं प्रजापतिरभापत ॥ २३
 अमृतेनावसितस्तव नोद्विष्टं विद्यते गवाम्
 यथा ह्यमृतमादाय सोमो विस्वन्दते पुनः २४
 तथा क्षीरं क्षरन्त्येता रोहिण्योऽमृतसंभवम् ।
 न दुष्यत्यनिलो नाग्निर्न सुवर्णं न चोदधिः ॥
 नामृतेनामृतं पीतं घत्सपीता न घत्सला ।
 इमान्लोकाभरिष्यन्ति हविषा प्रस्रवेण च ॥
 आसामैश्वर्यमिच्छन्ति सर्वेऽमृतमयं शुभम् ।
 वृषभं च ददौ तस्मै सह गोभिः प्रजापतिः २७
 प्रसादयामास मनस्तेन रुद्रस्य भारत ।
 प्रीतश्चापि महादेवश्चकार वृषभं तदा ॥ २८
 ध्वजं च वाहनं चैव तस्मात्स वृषभध्वजः ।
 ततो देवैर्महादेवस्तदा पशुपतिः कृतः ।
 ईश्वरः स गवां मध्ये वृषमाङ्कः प्रकीर्तितः २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोप्रमयकथने
 सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

भीष्म उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु घसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
 इक्ष्वाकुर्धनशो राजा सीदासो वदतां वरः १
 सर्वलोकचरं सिद्धं ब्रह्मकोशं सनातनम् ।
 पुरोहितमभिप्रष्टुमभिधाद्योपचक्रमे ॥ २
 सीदास उवाच ।

* त्रैलोक्ये भगवन्किंस्वियपिप्रं कथ्यतेऽनघ

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमाव-
 दंये सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

एवमव्यग्रवर्णानां कपिलानां महीजसाम् ।
 प्रदाने प्रथमः कल्पः सर्वासामेव कीर्तितः ३०
 लोकज्येष्ठा लोकवृत्तिप्रवृत्ता
 रुद्रोपेताः सोमविष्यन्दभूताः ।
 सौम्याः पुण्याः कामदाः प्राणदाश्च
 गा वै दत्त्वा सर्वकामप्रदः स्यात् ३१
 इदं गवां प्रभवविधानमुत्तमं
 पठन्सदाऽशुचिरपि मङ्गलप्रियः ।
 विमुच्यते कलिकलुपेण मानवः
 श्रियं सुताम् धनपशुमामुयात्सदा ३२
 हृदयं कथं तर्पणं शान्तिकर्म
 यानं वासो बुद्धबालस्य रुष्टिः ।
 यतान्सर्वान् गोप्रदाने गुणान्वै
 दाता राजन्नामुयाद्वै सदैव ॥ * ३३
 वैशम्पायन उवाच ।
 पितामहस्याथ निशम्य वाक्यं
 राजा सह भ्रातृभिराजमीढः ।
 सुवर्णवर्णानुहस्तया गाः
 पार्थो ददौ ब्राह्मणसत्तमेभ्यः ॥ ३४
 तथैव तेभ्योऽपि ददौ द्विजेभ्यो
 गवां सहस्राणि शतानि चैव ।
 यज्ञान्समुद्दिश्य च दक्षिणार्धं
 लोकांस्विजेतुं परमां च कीर्तिम् ३५

यत्कीर्तयन्सदा मर्त्यः प्राप्नुयात्पुण्यमुत्तमम् ३

भीष्म उवाच ।

तस्मै प्रोवाच यचनं प्रणताय हितं तदा ।
 गवामुपनिपदिह्यान्नमस्कृत्य गवां शुचिः ॥ ४
 गावः सुरभिगन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धयः ।
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत्

७८

एतस्मिन्निति ॥ १ ॥

गावो भूमं च भव्यं च गावः पुष्टिः सनातनी
गावो लक्ष्म्यास्तथा मूलं गोषु दत्तं न नश्यति
अन्नं हि परमं गावो देवानां परमं हविः ।
स्वाहाकारवपट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ
गावो यक्षस्य हि फलं गोषु यक्षाः प्रतिष्ठिताः
गावो भविष्यं भूतं च गोषु यक्षाः प्रतिष्ठिताः
सायं प्रातश्च सततं होमकाले महाद्युते ।
गावो ददति वै ह्रीम्यमृषिम्यः पुरुषैर्म ॥ ९
यानि कानि च दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि च
नरन्ति तैव पाप्मानं धेनुं ये ददति प्रभो १०
एकां च दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशतौ ।
शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वं तुल्यफला हि ते ॥ ११
मनाहिताग्निः शतगुरयज्या च सहस्रगुः ।
समृद्धो यश्च कीनाशो नार्धमर्हन्ति ते त्रयः ॥
कपिलां ये प्रयच्छन्ति सद्यस्तां कांस्यदोहनाम्
सुमतां पद्मसंवीतानुभौ लोकौ जयन्ति ते ॥
पुषानमिन्द्रियोपेतं शतेन शतयूपपम् ।
गयेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिभ्यंगमलंकृतम् ॥ १४
वूपमं ये प्रयच्छन्ति श्रौत्रियाय परन्तप ।
पैश्वर्यं तेऽधिगच्छन्ति जायमानाः पुनः पुनः
नाकीर्तयित्वा गाः सुप्या-
त्तासां संस्मृत्य चोत्पतेव ।

इति भीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोप्रदानिके
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

वसिष्ठ उवाच ।

शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् ।
गोभिः पूर्वं विदुष्टाभिर्गच्छेम ध्येष्टतामिति ।
लोकेऽस्मिन्दक्षिणानां च सर्पासां वयमुत्तमाः
भवेम न च लिप्येम दोषेणेति परन्तप ॥ २
अस्मत्पुरीषक्रानेन जतः पूयेत सर्वदा ।

शकृता च पयिप्रायं कुर्यान्न्देवमानुषाः ॥ ३
तथा सर्पाणि भूतानि व्यापराणि चराणि च
प्रदातारश्च लोकशत्रो गच्छेदुरिति मानद ॥ ४
ताभ्यो धरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽग्रे स्वयं प्रभुः ।
पथं भवतिष्ठति प्रभुर्लोकंस्तारयतेति च ॥ ५

कीनाशः कर्ददः इत्यौ वा ॥ १२ ॥ गोपृष्टदिर्द्वि सर्वं
प्रयच्छेन्माद-साद्रेति । बर्मानि गोरेव साद्रे प्रोशने-
नार्थास्ते उत्तरिरेवेति शेषः । भूपादिति कांस्यनिवृत्तिः
॥ २० ॥ दुदशदोषयोग्यहृत्पौ गोभो भवेत्तमो अर्थानि

मन्त्रो गोमती ॥ २१ ॥ इति भीमहामारते अनुशासनपर्वणि
नैसक्येति भास्वभावदीपे अष्टमपर्वणितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९
शतमिति ॥ १ ॥

उत्तस्थुः सिद्धकामास्ता भूतमव्यस्य मातरः
 प्रातर्नमस्यास्ता गायस्ततः पुष्टिमवाप्नुयात् ६
 तपसोऽन्ते महाराज गाधो लोकपरायणाः ।
 तस्माद्गाधो महामागाः पवित्रं परमुच्यते ॥७॥
 तथैव सर्वभूतानां समतिष्ठन्त मुर्धनि ।
 समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्
 सुवतां वत्ससंवीतां ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८
 लोहितां तुस्पवत्सां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्
 सुवतां वत्ससंवीतां सूर्यलोके महीयते ॥ ९
 समानवत्सां शबलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्
 सुवतां वत्ससंवीतां सोमलोके महीयते ॥ १०
 समानवत्सां भेतां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्
 सुवतां वत्ससंवीतामिन्द्रलोके महीयते ॥ ११
 समानवत्सां कृष्णां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्
 सुवतां वत्ससंवीतामग्निलोके महीयते ॥ १२
 समानवत्सां धूम्रां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्
 सुवतां वत्ससंवीतां याम्यलोके महीयते ॥ १३
 अपां केनसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
 प्रदाय वत्ससंवीतां वारुणं लोकमाप्नुते ॥ १४
 यातरेणुसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
 प्रदाय वत्ससंवीतां वायुलोके महीयते ॥ १५
 हिरण्यवर्णां विंशाक्षीं सवत्सां कांस्यदाहनां
 प्रदाय वत्ससंवीतां कौबेरं लोकमाप्नुते ॥ १६
 पलालपूत्रवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोप्रदानिके
 एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

वसिष्ठ उवाच ।

घृतक्षीरप्रदा गाधो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः
 घृतनद्यो घृतावर्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥ १

लोकपरायणा बभूवुरिति शेषः ॥ ७ ॥ इतिकण्ठां प्रलंबगल-
 कंबलाम् ॥ १८ ॥ वैराट् इदं पृष्टं यस्य इदंति कन्दत्यनेनेति
 राट् क्षतं विगतं राट् यस्माद्विराट् स्वार्थे तद्धितः ॥ २१ ॥
 लीलांगं विलसिताङ्गम् ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु-

प्रदाय वत्ससंवीतां पितृलोके महीयते ॥ १७
 सवत्सां पीवरीं दत्त्वा इतिकण्ठामलंकृताम् ।
 वैश्वदेवमसम्नायं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥ १८
 समानवत्सां गौरीं तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्
 सुवतां वत्ससंवीतां वसुनां लोकमाप्नुयात् १९
 पाण्डुकम्बलवर्णां सवत्सां कांस्यदोहनाम्
 प्रदाय वत्ससंवीतां साध्यानां लोकमाप्नुते २०
 वैराट्पृष्ठमुक्षाणं सर्वैरक्षैरलंकृतम् ।
 प्रददन्मरुतां लोकान्स राजन् प्रतिपद्यते ॥ २१
 ययोपपन्नं लीलाङ्गं सर्वरत्नसमन्वितम् ।
 गन्धर्वाप्सरसां लोकान्दत्त्वा प्राप्नोति मानवः
 इतिकण्ठमनडाहं सर्वैरक्षैरलंकृतम् ।
 दत्त्वा प्रजापतेर्लोकान्विशोकः प्रतिपद्यते ॥
 गोप्रदानरतो याति भित्त्वा जलदसंचयान् ।
 विमानेनार्कवर्णेन दिधि राजन्विराजते ॥ २४
 तं चारुवेपाः सुश्रोण्यः सहस्रं सुर्योपितः ।
 रमयन्ति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतं नरम् ॥ २५
 वीणायां वल्लकीनां च नूपुराणां च सिञ्जतिः
 हासैश्च हरिणाक्षीणां सुतः स प्रतिबोध्यते ॥
 यायन्ति रोमाणि भयन्ति धेन्वाः
 स्तावन्ति वर्षाणि महीयते सः ।
 स्वर्गेऽप्युतस्थापि ततो नृलोके
 प्रसूयते वै विपुले गृहे सः ॥ २७

घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ।
 घृतं सर्वेषु गात्रेषु घृतं मे मनसि स्थितम् ॥ २

शासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये एकोनाशीतितमोऽ-
 ध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

घृतेति । घृतयोन्यः घृतयोनयः ॥ १ ॥

गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
 गावो मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ३
 इत्याचम्य जपेत्सायं प्रातश्च पुरुषः सदा ।
 यद्वा कुरुते पापं तस्मात्स परिसुच्यते ४
 प्रासादा यत्र सौवर्णा वसोर्धारा च यत्र सा
 गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥ ५
 नवनीतपट्टाः क्षीरोदा दधिद्वैवलसंकुलाः ।
 वहन्ति यत्र वै नद्यस्तत्र यान्ति सहस्रदाः ६
 गवां शतसहस्रं तु यः प्रयच्छेद्ययाविधि ।
 परां वृद्धिमवाप्स्यथ स्वर्गलोके महीयते ७
 दद्याच्चोभयतः पुत्रो मातापित्रोः पितामहान् ।
 दधाति ह्युक्तान् लोकान्पुनाति च कुलं नरः ८

धेन्याः प्रमाणेन समप्रमाणां
 धेनुं तिलानामपि च प्रदाय ।
 पानीयदाता च यमस्य लोके
 न यातनां काञ्चिदुपैति तत्र ९
 पवित्रमद्र्यं जगतः प्रतिष्ठा
 दिवौ कसां मातरोऽद्याप्रमेयाः ।
 अन्धालमेदक्षिणतो व्रजेथ
 दद्याच्च पात्रे प्रसमीक्ष्य कालम् १०

इति श्रीमहाभारते, अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोप्रदानिके
 अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

युधिष्ठिर उवाच ।
 पवित्राणां पवित्रं यच्छिष्टं लोके च यद्भवेत्
 पावनं परमं चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 गावो महार्याः पुण्याश्च तारयन्ति च मानवान्
 धारयन्ति प्रजाश्चेमा हविषा पयसा तथा २
 न हि पुण्यतमं किञ्चिद्रोभ्यो भरतसत्तम ।
 एताः पुण्याः पवित्राश्च त्रिषु लोकेषु सत्तमाः

वसोर्धारा मंदाकिनी ॥ ५ ॥ पानीयदाता ब्रह्मेनुदाता
 ॥ ५ ॥ भूमिदः पौदाक्षो नाम राजा ॥ १० ॥ इति श्रीमहा-
 भारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्येऽशीति-
 तमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

देवानामुपरिष्ठाश्च गावः प्रतिवसन्ति वै ।
 दत्त्वा चैतास्तारयन्ते यान्ति स्वर्गं मनीषिणः ४
 मांघाता यौघनाभ्यश्च ययातिर्नहुपस्तथा ।
 गावैर्ददन्तः सततं सहस्रशतसंमिताः ॥ ५
 गताः परमकं स्थानं देवैरपि सुदुर्लभम् ।
 अपि चात्र पुराणीतां कथयिष्यामि तेऽनघ ६
 श्रुयीणामुत्तमं धीमान्कृष्णद्वैपायनं शुक्रः ।
 अभिषाद्यान्हिकुरुतः शुचिः प्रयतमानसः ७

८१
 पवित्राणामिति । शिष्टे उक्तादभ्यन्त ॥ १ ॥
 पुराणीतां पौराणी कथाम् ॥ ६ ॥ आश्विहृन्ः कुना-
 दिहः ॥ ७ ॥

पितरं परिपश्यन् हृदलोक्परावरम् ।
 को यज्ञः सर्वयज्ञानां परिष्टोऽभ्युपलक्ष्यते ॥८॥
 किं च कृत्वा परं स्थानं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः
 केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नन्ति या विमो ९
 किं च यज्ञस्य यज्ञत्वं कं च यज्ञः प्रतिष्ठितः ।
 देवानामुत्तमं किं च किं च सत्रमितः परम् १०
 पवित्राणां पवित्रं च यत्तदग्रहि पितर्मम ।
 एतच्छ्रुत्वा ॥ वचनं द्यासः परमधर्मवित् ।
 पुत्रायाकथयत्सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ११

द्यास उवाच ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणम्
 गावः पुण्याः पवित्राश्च गोधनं पावनं तथा
 पूर्वमासश्रद्धा वै गाव इत्यनुश्रुतम् ।
 श्रद्धार्थं समुपासन्त ताः किल प्रभुमह्ययम् ॥
 ततो ब्रह्मा तु गाः प्रायमुपविष्टाः समीक्ष्य ह
 ईप्सितं प्रददौ ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकशः प्रभुः
 तासां श्रद्धाण्यजायन्त यस्या यादृङ्मनोगतस्य
 नानावर्णाः श्रद्धयस्त्यक्ता ह्यरोचन्त पुत्रक ॥
 ब्रह्मणा यद्वत्तास्ता हृदयकल्पमदाः शुभाः ।
 पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्थानलक्षणाः
 गावस्तोजो महद्दिव्यं गवां दानं प्रशस्यते ।
 ये चैताः संप्रयच्छन्ति साधवो धीतमत्सराः ॥
 ते धे सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते ।
 गवां लोकं तथा पुण्यमामुवन्ति च तेऽनघ १८
 यत्र बुक्षा मधुफला दिव्यपुष्पकलोपगाः ।
 पुष्पाणि च सुगन्धीनि दिव्यानि द्विजसत्तम १९
 सर्वा मणिमयी भूमिः सर्वकाञ्चनयालुकाः ।
 सर्वैर्तुल्यसंस्पर्शा निष्पङ्का निरजाः शुभाः
 रक्तोत्पलवर्णैश्चैव मणिलघुदैर्हिरण्यमयैः ।
 तरुणादित्यसंकाशैर्मोक्षितं तत्र जलाशयाः ॥
 महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रमकेशरैः ।
 नीलोत्पलविमिश्रेण सरोभिर्बहुपङ्कजैः ॥ २२
 करपीरयनैः फुल्लैः सहस्राघटसंवृतैः ।
 सन्तानकपनैः फुल्लैर्वृक्षैश्च समलंकृताः ॥ २३
 निर्मलामिथ्य मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाप्रभैः ।

उद्धतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ २४
 सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा हुमोत्तमैः ।
 जातरूपमयैश्चान्यैर्दुताशनसमप्रभैः ॥ २५
 सौवर्णा गिरयस्तत्र मणिरत्नशिलोच्चयाः ।
 सर्वरत्नमयैर्भास्वि शृङ्गीश्चामिमुच्छ्रितैः ॥ २६
 निखुप्यकलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ।
 दिव्यगन्धरसैः पुष्टैः फलैश्च भरतर्षभ ॥ २७
 रमन्ते पुण्यकर्माणस्तत्र नित्यं युधिष्ठिर ।
 सर्वकामसमृद्धार्था निःशोका गतमन्वयः २८
 विमानेषु विचित्रेषु रमणीयेषु भारत ।
 मोदन्ते पुण्यकर्माणो दिहरन्तो यशस्विनः २९

उपकीर्णितं तान् राजन्

शुभाश्चाप्सरसां गणाः ।

एतान्लोकानयामोति

गां दत्त्वा वै युधिष्ठिर ॥ ३०

येषामधिपतिः पूषा मातृतो बलवान्बली ।
 येभ्यै वरुणो राजा नाममात्रं युगन्धरः ३१
 सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ।
 प्राजापत्यामिति ब्रह्मन् जपेन्निर्यं यतप्रतः ३२
 गाश्च शुश्रूषते यश्च समन्वेति च सर्वशः ।
 तस्मै तृष्टाः प्रयच्छन्ति वरानपि सुबुद्धमान्
 हुरोऽत्र मनसा यापि गोषु नित्यं सुखप्रदः ।
 अर्चयेत् सदा चैव नमस्कारैश्च पूजयेत् ॥ ३४
 दान्तः प्रीतमना नित्यं गवां व्युष्टिं तथाऽभुते
 ज्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं ज्यहमुष्णं पिबेत्पयः ३५
 गयामुष्णं पयः पीत्वा ज्यहमुष्णं घृतं पिबेत्
 ज्यहमुष्णं घृतं पीत्वा घायुमक्षो भवेत् ज्यहम्
 येन देवाः पवित्रेण भुञ्जते लोकसुत्तमम् ।
 यत्पवित्रं पवित्राणां तदघृतं शिरसा बहेत् ॥
 घृतेन जुहुयादार्तिं घृतेन स्वास्ति वाचयेत् ।
 घृतं प्राशेदघृतं दद्याद्गवां पुष्टिं तथाऽभुते ॥ ३८
 निर्हृतेऽथ यवैर्गांभिर्मौसं प्रथितयावकः ।
 ब्रह्महत्यासमं पापं सयमतेन शुश्रूषते ॥ ३९
 परामवाच दैत्यानां देवैः शौचमिदं कृतम् ।
 ते देवत्वमपि प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाबलाः ॥

अश्वगा इत्यनुप इत्यस्यापुपलक्षणं गावो वै सत्र-
 मारुत शफान् श्वगाणि सिवासन्त्यस्तासां दशमे मासि शफाः
 श्वगाण्यजामन्तेति ध्रुतेः ॥ १३ ॥ उद्धतपुलिनाः अङ्कुरित-
 तीराः ॥ २४ ॥ नगाः वृक्षाः पत्ररथाः पक्षिणः ॥ २७ ॥

नाममात्रं जपेदिति संबन्धः युगन्धराः सत्यादिवृणं धारयन्ति
 ताः ॥ ३१ ॥ प्राजापत्यं प्रजापतिनोक्तम् ॥ ३२ ॥
 जुहुयात् पूर्वोक्तगोमत्या ॥ ३८ ॥ निर्हृतेः गोमयनि-
 र्गतेः ॥ ३९ ॥

गावः पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् ।
ताश्च दत्त्वा द्विजातिभ्यो नरः स्वर्गमुपाश्रुते ॥
गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा जपेत्
पूतामिरद्भिराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ४२
अग्निमध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानां च संसादि ।
विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पुण्यकर्मिणः ४३
अध्यापयेन् शिष्यान्वै गोमतीं यज्ञसंमिताम्
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा गोमतीं लभते वरम्

पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमथापि वा ।
पतिकामा च भर्तारं सर्वकामांश्च मानवः ।
गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वै न संशयः
एवमेता महामागा यज्ञियाः सर्वकामदाः ।
रोहिण्य इति जानीहि नैताभ्यो विद्यते परम्
इत्युक्तः स महातेजाः शुक्रः पित्रा महात्मना
पूजयामास गां नित्यं तस्मात्त्वमपि पूजय ४७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोप्रदानिके
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

युधिष्ठिर उवाच ।

मया गवां पुरीषं वै धिया जुष्टमिति श्रुतम् ।
पतदिच्छाम्यहं श्रोतुं संशयोऽत्र पितामह ॥१॥
भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गोमिर्नुपेह संवादं धिया भरतसत्तम ॥ २ ॥
श्रीः कृत्वेह वपुः कान्तं गोमध्येषु विवेश ह ।
गावोऽथ विस्मितास्तस्या दृष्ट्वा रूपस्य संपदम्
गाव ऊचुः ।

काऽसि देवि कुतो वा त्वं रूपेणाप्रतिमा भुवि
विस्मिताः स्म महामागे तव रूपस्य सम्पदा ॥
इच्छाम त्वां वर्यं शार्तुं का त्वं कच गमिष्यसि
तत्त्वेन वरवर्णा मे सर्वमेतद्विधीहि नः ॥ ५ ॥

श्रीरुवाच ।

लोककान्तास्मि भद्रं यः

श्रीर्नामाऽहं परिश्रुता ।

मया दैत्याः परित्यक्ता

यिनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ ६ ॥

मयाऽमिपन्ना देवाश्च मोदन्ते शाश्वतीः समाः
इन्द्रो विद्यस्वान्सोमश्च विष्णुरापोऽग्निरेव च

मयाभिपन्नाः सिध्यन्ते ऋषयो देवतास्तथा ।
यान्नाविशाम्यहं गावस्ते विनश्यन्ति सर्वशः
धर्मश्चार्थश्च कामश्च मया जुष्टाः सुखान्विताः ।
एवंप्रमाणां मां गावो विजानीत सुखप्रदाः ९
इच्छामि चापि युष्मासु वस्तुं सर्वासु नित्यदा
आगत्य प्रार्थये युष्माङ्ग्रीशुष्टा भवताऽथ वै
गाव ऊचुः ।

अधुना चपला च त्वं सामान्या बहुभिः सह
न त्वामिच्छाम भद्रं ते गम्यतां, यत्र रंस्यसे
वपुष्मन्त्यो वर्यं सर्वाः किमस्माकं त्वयाथ वै
यद्येष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्यं वर्यं त्वया ॥ १२ ॥

श्रीरुवाच ।

विमेतद्भः क्षमं गावो यन्मां नेहाभिनन्दय ।
न मां संप्रति गृह्णीष्यं कस्माद्दुर्लभां सतीषु
सत्यं च लोकवादोऽयं लोके चरति सुप्रताः ।
स्वयं प्राप्ते परिमणो भवतीति विनिश्चयः १४
महदुग्रं तपः कृत्वा मां निपेयन्ति मानवाः ।
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥१५॥
प्रमाद्य एष यो गावः प्रतिगृह्णीत मामिह ।
नायमन्या ह्यहं सौम्यास्त्रीलोक्ये सचराचरे ॥

गोमतीं गोमत्या कृत्वा प्रकाशितमर्यं वरं लभते ॥ ४४ ॥

इति भीमद्वाराते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमाव-
दीये एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

मयेति ॥ १ ॥

गाय ऊचुः ।

नाममन्यामहे देवि न त्वां परिभवामहे ।
अधुवा चलचित्ताऽसि ततरत्वां वर्जयामहे ॥
बहुना च किमुक्तेन गम्यतां यत्र वाञ्छसि ।
वपुष्मन्त्यो वयं सर्वोः किमस्माकं त्वयाऽनघे
धीरुवाच ।

अवज्ञाता भविष्यामि सर्वलोकस्य मानदाः
प्रत्याख्यानेन युष्माकं प्रसादः क्रियतां मम ॥
महाभागा भवत्यो वै शरण्याः शरणागतम् ।
परित्रायन्तु मां नित्यं भजमानामनिन्दिताम्
माननामहमिच्छामि भवत्यः सततं शिषाः ।
अप्येकाङ्गेऽप्यधो वस्तुमिच्छामि च सुकृत्सिते
न धोऽस्ति कृत्सितं किञ्चिदङ्गेऽप्यलक्ष्यतेनघाः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि श्रीगोसंवाद्वा नाम
द्वातीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

भीष्म उवाच ।

ये च गां संप्रयच्छन्ति हुतशिष्टाशिनश्च ये
तेषां सत्राणि यज्ञाश्च नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १
श्रुते दधिघृतेनेह न यज्ञः संप्रवर्तते ।
तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमतो मूलं च कथ्यते ॥ २
दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्रशस्यते ।
ग्रासः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पाथनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३
पुष्ट्यर्थमेताः सेवेत शान्त्यर्थमपि वैव ह ।
पयोदधिघृतं चासां सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ४
गायस्तेजः परं प्रोक्तमिह लोके परमं च ।
न गोभ्यः परमं किञ्चित्पवित्रं भरतर्षभ ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पितामहस्य संधादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ६
पराभूतेषु दैत्येषु शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।
प्रजाः समुदिताः सर्वाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ७
अथर्वयः सगन्धर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ।

पुण्याः पवित्राः सुमगा ममादेशं प्रयच्छथ २२
वसेयं यत्र वो देहे तन्मे व्याख्यातुमर्हथ ।
एवमुक्तास्ततो गावः शुभाः करुणवत्सलाः ।
संमन्त्र्य सहिताः सर्वाः श्रियमृचुर्नराधिप ॥
अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्विनि
शक्रन्मूत्रे निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे ॥ २४
धीरुवाच ।

दिष्ट्वा प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥ २५
एवं कृत्वा तु समयं धीर्गोमिः सह भारत ।
पश्यन्तीनां ततस्तासां तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६
एवं गोशकृतः पुत्र माहात्म्यं तेऽनुवर्णितम् ।
माहात्म्यं च गवां भूयः भूयतां गदतो मम ॥ २७

८३

भीष्म उवाच ।

ये च गां संप्रयच्छन्ति हुतशिष्टाशिनश्च ये
तेषां सत्राणि यज्ञाश्च नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १
श्रुते दधिघृतेनेह न यज्ञः संप्रवर्तते ।
तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमतो मूलं च कथ्यते ॥ २
दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्रशस्यते ।
ग्रासः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पाथनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३
पुष्ट्यर्थमेताः सेवेत शान्त्यर्थमपि वैव ह ।
पयोदधिघृतं चासां सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ४
गायस्तेजः परं प्रोक्तमिह लोके परमं च ।
न गोभ्यः परमं किञ्चित्पवित्रं भरतर्षभ ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पितामहस्य संधादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ६
पराभूतेषु दैत्येषु शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।
प्रजाः समुदिताः सर्वाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ७
अथर्वयः सगन्धर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ।

देवासुरसुपर्णाश्च प्रजानां पतयस्तथा ॥ ८
पर्युपासन्त कौन्तेय कदाचिद्वै पितामहम् ।
नारदः पर्वतश्चैव धिभ्याषसुहृद्वाहुहः ॥ ९
दिव्यतानेषु गायन्तः पर्युपासन्त तं प्रभुम् ।
तत्र दिव्यानि पुष्पाणि प्रावहत्पवनस्तदा ॥
आजर्हन्तश्चैव श्रुतिं सगन्धीनि पृथक् पृथक् ।
तस्मिन्देवसमायाये सर्वभूतसमागमे ॥ ११
दिव्यवादित्रसंगुष्टे दिव्यस्त्रीचारणावृते ।
इन्द्रः पश्यच्छ देवेशमभिवाद्य प्रणम्य च ॥ १२
देवानां भगवन्कस्माद्लोके दानां पितामह ।
उपरिष्ठाद्रावो लोक पतदिच्छामि घेदितुम् ॥ १३
किं तपो ब्रह्मचर्यं वा गोभिः कृतमहेश्वर ।
देवानामुपरिष्ठाद्यद्रसन्परजसः सुखम् ॥ १४
ततः प्रोवाच ब्रह्मा तं शश्रुः बलनिपूदनम् ।
अवज्ञातास्तथया नित्यं गावो बलनिपूदन ॥ १५

एका अहम् धनेषु मध्ये कृत्स्नि ॥ २१ ॥ इति श्रीमहा-
भारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमानवर्षि द्वाती-
तितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

ये चेति ॥ १ ॥

तेन त्वमासां माहात्म्यं न वेत्ति शृणु यत्प्रभो
 गवां प्रभावं परमं माहात्म्यं च सुरर्षभ ॥ १६ ॥
 यज्ञाङ्गं कथिता गावो यज्ञ एव च वासव ।
 एताभिश्च विना यज्ञो न वर्तेत कथञ्चन ॥ १७ ॥
 श्रायन्ति प्रजाश्चैव पयसा हविषा तथा ।
 एतासां तनयाश्चापि कृपियोगमुपासते ॥ १८ ॥
 जनयन्ति च धान्यानि बीजानि विविधानि च
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते हव्यं कथं च सर्वशः ॥
 पयोदधिघृतं चैव पुण्याश्चैताः सुराधिप ।
 वहन्ति विविधान्मारुतधुत्तृणापरिपीडिताः
 सुतोश्च श्रायन्तीह प्रजाश्चैवापि कर्मणा ।
 वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च २१ ॥
 उपरिष्ठास्ततोऽस्माकं यस्यन्त्येताः सदैव हि ।
 एवं ते कारणं शक्र निवासकृतमद्य वै ॥ २२ ॥
 गवां देवोपरिष्ठादि समाख्यातं शतकृतो ।
 एता हि वरदाश्च वरदाश्चापि वासव २३ ॥
 सुरभ्यः पुण्यकर्मिण्यः पावनाः शुभलक्षणाः ।
 यदर्थं गां गताश्चैव सुरभ्यः सुरसत्तम ॥ २४ ॥
 तच्च मे शृणु कास्त्वेन यदतो बलवृद्धन ।
 पुरा देवयुगे तात देवेन्द्रेषु महात्मसु ॥ २५ ॥
 श्रीहोकागनुशासत्सु विष्णौ गर्भत्वमागते ।
 अदित्यास्तत्पमानापास्तपो घोरं सुदुश्चरम् ॥
 उपार्धममरश्चेष्ट पादेनैकेन नित्यदा ।
 तां तु दृष्ट्वा महादेवीं तप्यमानां महत्तपः ॥ २७ ॥
 दृष्ट्वा दुहिता देवीं सुरभीं नाम नामतः ।
 अवप्यत तपो घोरं दृष्ट्वा धर्मपरायणा ॥ २८ ॥
 कैलासशिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेधिते ।
 द्यतिष्ठदेवपादेन परमं योगमाविता ॥ २९ ॥
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
 सन्तसास्तपसा तस्या देवाः सर्पिमहोरगाः ॥
 तत्र गत्वा मया सार्धं पर्युपासन्त तां शुभाम्

अथाहमब्रुवं तत्र देवीं तां तपसान्विताम् ३१
 किमर्थं तप्यसे देवि तपो घोरमनिन्दिते ।
 प्रीतस्तेऽहं महाभागे तपसाऽनेन शोभने ३२
 वरयस्व वरं देवि दातास्मीति पुरन्दर ॥ ३३ ॥
 सुरभ्युवाच ।

वरेण भगवन्महो कृतं लोकपितामहः ।
 एष एव वरो मेऽद्य यत्प्रीतोऽसि ममानघ ३४
 ब्रह्मोवाच ।

तामेवं ब्रुवतां देवीं सुरभिं त्रिदशेश्वर ।
 प्रत्यब्रुवं यदैवेन्द्र तसिबोध शचीपते ॥ ३५ ॥
 अलोमकाम्यया देवि तपसा च शुभानने ।
 प्रसन्नोऽहं वरं तस्मादमरत्वं वदामि ते ॥ ३६ ॥
 त्रयाणामपि लोकानामुपरिष्ठाधिवात्यसि ।
 मत्प्रसादाच्च विख्यातो गोलोकः संभविष्यति
 मानुषेषु च कुर्वाणाः प्रजाः कर्म शुभास्तव ।
 निवस्यन्ति महामागे सर्वा दुहितरश्च ते ३८ ॥
 मनसा चिन्तिता भोगास्तथया वै दिव्यमानुषाः
 यच्च सर्वं सुखं देवि तत्ते सम्पत्स्यते शुभे ३९ ॥
 तस्या लोकाः सहस्राक्ष सर्वकामसमन्विताः ।
 न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पायकः ॥ ४० ॥
 न दैवं नाशुभं किञ्चिद्विद्यते तत्र वासव ।
 तत्र दिव्यान्परिष्यान्ति दिव्यानि भवनानि च
 विमानानि सुयुक्तानि कामगानि च वासव ।
 ब्रह्मचर्येण तपसा यस्मेन च दमेन च ॥ ४१ ॥
 दानैश्च विधिवैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् ।
 तपसा महता चैव सुकृतेन च कर्मणा ॥ ४२ ॥
 शक्यः समासादयितुं गोलोकः पुष्करेक्षणा ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं मया शक्रानुपृच्छते ४४ ॥
 न ते परिभवः कार्यो गवामसुरवृद्धन ॥ ४५ ॥
 भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा सहस्राक्षः पूजयामास नित्यदा
 गात्रके बहुमानं च तासु नित्यं पुधिष्ठिर ४६

वासव अकूटवाहिन्यः अमायात्मवहनिष्यः ॥ २१ ॥
 निवारार्थं कृतं निवारणम् ॥ २२ ॥ प्रजाणामुपरिष्ठात्
 महालोके इत्यर्थः । ततः परस्य तपःकल्याणमावात् तत्रैव
 च गोलोकः ध्रुवते—

ता वा वास्तव्युरमणि गमयै यत्र गावो भूरिश्या अवागः ।
 अथाह तदुदागाम्य दृष्ट्वाः परमं पदमवमानि भूरि ॥

इति तातानि ॥ सुबोधेऽपि विष्णोर्नानाशयवर्गैः प्रजादा-
 शान्तिनि ग्यानानि उद्गमि कामयामदे गमयै गन्तुं यत्र

येषु स्थानेषु गावः भूरिश्या अत्यन्तं मानवत्यः अवागः
 गतवत्यः अत्र अस्मिन् गोलोके अह एव तत्प्रासिद्धं उदाग-
 मस्य विष्णोः दृष्ट्वाः कामपूरकस्य परमं पदं सर्वोत्कृष्टं स्थानं
 अवमानि अवागिर भाति भूरि अत्यन्तं सर्वेभ्यो लोकेभ्य
 उपरि गोलोके इति सिद्धम् । अन्वया चतुर्थो महर्लोक एवा-
 श्रोति न च तस्य परमरत्नमस्तीति मन्त्रानुगारादप्यनेक
 एव गावः मन्तीति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं पावनं च महाद्युते ।
पवित्रं परमं चापि गवां माहात्म्यमुत्तमम् ४७
कीर्तितं पुरुषव्याघ्र सर्वपापविमोचनम् ।
य इदं कथयेन्नित्यं ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ४८
हव्यकव्येषु यज्ञेषु पितृकार्येषु चैव ह ।
सर्वकामिकमक्षय्यं पितृस्तस्योपतिष्ठते ४९

गोषु भक्तश्च लभते यद्यदिच्छति मानवः ।
स्त्रियोपि भक्ता या गोषु ताश्च काममवाप्नुयुः
पुत्रार्थं लभते पुत्रं कन्यार्थं तामवाप्नुयात् ।
धनार्थं लभते धिसं धर्मार्थं धर्ममाप्नुयात् ५१
विद्यार्थं चाप्नुयाद्विद्यां सुखार्थं प्राप्नुयात्सुखं
न किञ्चिदुल्लभं चैव गवां भक्तस्य भारत ॥५२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोलोकवर्णने

त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं पितामहेनेदं गवां दानमनुत्तमम् ।
विशेषेण नरेन्द्राणामिह धर्मेमवेक्षताम् ॥ १
राज्यं हि सततं दुःखं दुर्धरं चाकृतात्मभिः ।
भूयिष्ठं च नरेन्द्राणां विद्यते न शुभा गतिः २
पूयन्ते तत्र नियतं प्रवच्छन्तो घसुन्धराय ।
सर्वे च कथिता धर्मास्त्वया मे कुरुनन्दन ॥ ३
पथमेव गवामुक्तं प्रदानं ते नृगेण ह ।
श्रुयिणा नाचिकेतेन पूर्वमेव निदर्शितम् ॥ ४
वेदोपनिषदश्चैव सर्वकर्मसु दक्षिणाः ।
सर्वकतुषु चोद्दिष्टं भूमिर्गायोऽथ काञ्चनम् ५
तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ।
एतदिच्छाम्यहं धोतुं पितामह यथातथम् ॥ ६
किं सुवर्णं कथं जातं कस्मिन्काले किमात्मकं
किं दैवं किं फलं चैव कस्माच्च परमुच्यते ७
कस्माद्दानं सुवर्णस्य पूजयन्ति मनीषिणः ।
कस्माच्च दक्षिणार्थं तद्यज्ञकर्मसु शस्यते ॥ ८
कस्माच्च पावनं श्रेष्ठं भूमेर्गोभ्यश्च काञ्चनम् ।
परमं दक्षिणार्थं च तद्गवीहि पितामह ॥ ९

भीष्म उवाच ।

गृणु राजन्नयदितो बहुकारणविस्तरम् ।
जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतं च यन्मया ॥ १०

पिता मम महातेजाः शान्तनुर्निधनं गतः ।
तस्य दित्सुरहं थाङ्गं गङ्गाद्वारमुपागमम् ॥ ११
तत्राऽऽगम्य पितुः पुत्र आङ्गकर्म समारम्भम् ।
माता मे जाह्नवी चात्र साहाय्यमकरोत्तदा ॥
ततोऽप्रतस्ततः सिद्धानुपवेद्य बहुचूपीम् ।
तोयप्रदानात्प्रभृति कार्याण्यहमधारमम् ॥ १३
तत्समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाहितः ।
दातुं निर्वपणं सम्यग्यथावदहमारभम् ॥ १४
ततस्तं दर्भविन्यासं भिक्षां सुवचिराङ्गदः ।
प्रलम्भाभरणो बाहुद्वद्विष्टद्विशाम्पते ॥ १५
तमुत्पिपतमहं दृष्ट्वा परं विस्मयमागमम् ।
प्रतिग्रहीता साक्षान्मे पितेति भरतर्षभ ॥ १६
ततो मे पुनरेयासीत्संज्ञा सञ्ज्ञिन्य शास्त्रतः ।
नार्यं वेदेषु विहितो विधिर्हेस्त इति प्रभो ॥ १७
पिण्डो देवो नरेणेह ततो मतिरभून्मम ।
साक्षाच्चेह मनुष्यस्य पिण्डं हि पितरः कश्चित्
शृङ्गन्ति विहितं चेत्यं पिण्डो देवः कुशोभ्यति
ततोऽहं तदनादृत्य पितुर्हेस्तनिदर्शनम् ॥ १९
शास्त्रप्रामाण्यसूक्ष्मं ॥ विधिं पिण्डस्य संस्मरन्
ततो दर्भेषु तत्सर्वमददं भरतर्षभ ॥ २०
शास्त्रमार्गानुसारेण तद्विधिं मनुजर्षभ ।
ततः सोन्तर्हितो बाहुः पितुर्मम जनाधिप ॥ २१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि वैलकण्ठीये भारतभाष-
न्ने त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

उक्तमिति ॥ १ ॥ न शुभा अनुभा ॥ २ ॥ पूयन्ते
शृङ्गन्ति ॥ ३ ॥

ततो मां दर्शयामासुः स्वप्नान्ते पितरस्तथा ।
 प्रीयमाणास्तु मामृचुः प्रीताः स्म भरतर्पम२२
 विज्ञानेन तवानेन यश्च मुह्यसि धर्मतः ।
 त्वया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाणमिह पार्थिव२३
 आत्मा धर्मः श्रुतं वेदाः पितरश्चरिभिः सह ।
 साक्षात्पितामहो ब्रह्मा गुरवोऽथ प्रजापतिः
 प्रमाणमुपनीता वै स्थिताश्च न विचालिताः ।
 तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाऽथ भरतर्पम ॥ २५
 किं तु भूमेर्गवां चार्यं सुवर्णं दीयतामिति ।
 एवं वयं च धर्मज्ञ सर्वे चास्मत्पितामहाः २६
 पाविता वै भविष्यन्ति पावनं हि परं हि तत्
 दशपूर्वान्दशैवान्यास्तथासन्तारयन्ति ते ॥ २७
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति एवं मत्पितरोऽमुषन् ।
 ततोहं यिस्मिन्तो राजन्प्रतिबुद्धो विशांते२८
 सुवर्णदानेऽकार्षं मतिं च भरतर्पम ।
 इतिहासमिमं चापि शृणु राजन्पुरातनम् २९
 जामदग्न्यं प्रति विभो धन्यमायुष्यमेव च ।
 जामदग्न्येन रामेण तीमरोपान्वितेन वै ॥ ३०
 त्रिः सप्तकृत्यः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा
 ततो जित्वा महीं कृत्वा रामो राजीवलोचनः
 आजहार कृतं वीरो ब्रह्मक्षत्रेण पूजितम् ।
 बाजिमधं महाराज सर्वकामसमन्वितम् ३२
 पावनं सर्वभूतानां तेजोद्युतिविचर्धनम् ।
 धिपाप्मा च स तेजस्वी तेन कृतफलेन च ॥
 नैवात्मनोऽथ लघुतां जामदग्न्योऽध्यगच्छत
 स तु कृतधरेणैषा महात्मा दक्षिणायता ३४
 पप्रच्छागमसंपन्नानृषीन्देवांश्च भार्गव ।
 पावनं यत्परं नृणामुग्रे कर्मणि वर्तताम् ॥ ३५
 तदुच्यतां महामागा इति जातपृणोऽब्रवीत् ।
 इत्युक्ता येदशास्त्रज्ञास्तमूचस्ते महर्षयः ॥ ३६
 राम विप्राः सत्क्रियन्तां येदप्रामाण्यदर्शनात्
 भूयश्च धिप्रपिंगणाः प्रष्टव्याः पावनं प्रति ३७
 ते यद् द्रुपुर्महाप्राज्ञास्तथैव समुदाचर ।
 ततो वसिष्ठं देयपिंगमस्त्यमथ कादयपम् ॥ ३८
 नमेयार्यं महातेजाः पप्रच्छ भृगुनन्दनः ।
 जाता मतिर्मे धिमेन्द्रा कथं पूयेयमित्युत ॥ ३९
 केन या कर्मयोगेन प्रदानेनेह केन या ।

यदि वोऽनुग्रहकृता बुद्धिर्मां प्रति सत्तमाः ॥
 प्रदूत पावनं किं मे भवेदिति तपोधनाः ॥ ४०

ऋषय ऊचुः ।

गात्र भूमिं च वित्तं च दत्वेह भृगुनन्दन ।
 पापकृतपूयते मर्त्य इति भार्गव शुश्रुम ॥ ४१
 अन्यद्दानं तु विप्रैर्भूयतां पावनं महत् ।
 दिव्यमत्यद्भुताकारमपत्यं जातवेदसः ॥ ४२
 दग्ध्वा लोकान्युरा वीर्यात्संभूतमिह शुश्रुम
 सुवर्णमिति विख्यातं तद्दत्तिसिद्धिमेष्यसि ४३
 ततोऽब्रवीद्वसिष्ठस्तं भगवान्संशितव्रतः ।
 शृणु राम यद्योत्पन्नं सुवर्णमनलप्रमम् ॥ ४४
 फलं दास्यति ते यत्तु दाने परमिहोच्यते ।
 सुवर्णं यच्च यस्माच्च यथा च गुणवत्तमम् ४५
 तन्निशेध महाबाहो सर्वं निगदतो मम ।
 अग्नीषोमात्मकमिदं सुवर्णं विद्धि निश्चये ४६
 अजोऽग्निर्वरुणो मेघः सूर्योऽथ इति दर्शनम् ।
 कुजराक्ष मृगा नागा महिषाश्चासुरा इति ४७
 कुण्डलाश्च वराहाश्च राक्षसा भृगुनन्दन ।
 इडा गायः पयः सोमो भूमिरित्येव च स्मृतिः
 जगत्सर्वं च निर्मथ्य तेजोराशिः समुत्थितः
 सुवर्णमेभ्यो विप्रैर्रत्नं परममुत्तमम् ॥ ४९
 एतस्मात्कारणाद्देवा गन्धर्वाश्चराक्षसाः ।
 मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत्
 मुकुटेरंगदयुतैरलंकारैः पृथग्विधैः ।
 सुवर्णधिकृतेस्तत्र विराजन्ते भृगूत्तम ॥ ५१
 तस्मात्सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम् ।
 भूमेर्गोभ्योऽथ रत्नेभ्यस्तद्विद्धि मनुजर्षभ ५२
 पृथिवीं गात्रं दत्वेह यश्चान्यदपि किञ्चन ।
 विशिष्यते सुवर्णस्य दानं परमकं विभो ॥ ५३
 अक्षयं पावनं चैव सुवर्णममरगुते ।
 प्रयच्छ द्विजमुख्येभ्यः पावनं ह्येतदुत्तमम् ५४
 सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु धिधीयते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते भयन्त्युत ५५
 देवतास्ते प्रयच्छन्ति ये सुवर्णं ददत्यथ ।
 अशिर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदात्मकम्
 तस्मात्सुवर्णं ददता दत्ताः सर्वाः स्म देवताः
 भयन्ति पुरुषद्वया न हतः परमं धिदुः ॥ ५७

नृपुत्रा निःपावताम् ॥ ३४ ॥ अज इति । अजदी-
 नामः पार्थिवपापदानं तजोऽग्रदम् । भृगुराक्षरादा-
 न्भ्यामपि तजोः ॥ ३५ ॥ वराहश्च निश्चयः अस्य दानं

अन्यफलं इहादयो भूमिभ्या इति तदानं महाफलं इति
 इहाशान् यतः ॥ ४८ ॥ जगादिति । मुग्धदानं
 महापदाननुत्तममिति भावः ॥ ५१ ॥

भूय एव च माहात्म्यं सुवर्णस्य निबोध मे ।
 गदतो मम विप्रये सर्थशस्त्रभृतां वर ॥ ५८
 मया श्रुतमिदं पूर्वं पुराणे भृगुनन्दन ।
 प्रजापतेः कथयतो यथान्यायं तु तस्य वै ॥ ५९
 शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः ।
 गिरी हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्भव ॥ ६०
 देव्या विवाहे निर्धुत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन ।
 समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः ॥ ६१
 ततः सर्वे समुद्दिता देवा रुद्रमुपायमन् ।
 ते महादेवमासीनं देवीं च परदामुमाय ॥ ६२
 प्रस्ताद्ये शिरसा सर्वे रुद्रमुत्तुर्भृगूद्वह ।
 अयं समागमो देवो देव्या सह तयानय ॥ ६३
 तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजसः ।
 भगवतेजास्त्वं देव देवी ज्येष्ठमुया तथा ॥ ६४
 अपत्यं पुत्रयोर्देव बलवज्जविता धिमो ।
 तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति ॥
 तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्तथं देवेभ्यः पृथुलोचन ।
 धरं प्रयच्छ लोकेषा त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥
 अवत्यार्यं निगृह्णीष्य तेजः परमकं धिमो ।
 त्रैलोक्यसारी हि पुत्रो लोकं सन्तापयिष्यथः
 तद्वपत्यं हि पुत्रयोर्देवानभिभवेज्ज्वम् ।
 न हि ते पृथिवी देवी न च धीर्न दिवं विभो
 नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता इति मे मतिः ।
 तेजःप्रमादनिर्देशं तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥ ६९
 तस्मात्प्रसादं भगवन्कर्तुमर्हसि नः प्रभो ।
 न देव्यां संभवेत्पुत्रो भवतः सुरसत्तम ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सुवर्णोत्पत्तिर्नाम
 चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

देवा ऊचुः ।

असुरस्तादको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो ।
 सुरानुर्याक्षं क्रिन्नाति वधस्तस्य विधीयताम् १
 तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं धि पितामह ।

परित्रायस्व नो देव न ह्यन्या गतिरस्ति नः २
 ब्रह्मोवाच ।

समोऽहं सर्वभूतानामधर्मं नेह रोचये ।
 ह्यन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरार्यगणवाधिता ॥ ३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैतकण्ठीये भास्त-
 भावदीपे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

असुर इति ॥ १ ॥

वेदा धर्माश्च नोच्छेदं गच्छेयुः सुरसत्तमाः ।
विहितं पूर्वमेषां मया वै द्येतुं वो ज्वरः ४
देवा ऊचुः ।

वरदानाद्भगवतो दैतेयो बलगर्वितः ।
देवेन शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं ब्रजेत् ॥ ५
स हि नैव स्म देवानां नासुराणां न रक्षसाम्
वध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह
देवाश्च शप्ता रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुराकृते ।
न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्वे जगत्पते ७
ब्रह्मोवाच ।

हुताशनो न तंत्रासीच्छापकाले सुरोत्तमाः
स उत्पादयिताऽपत्यं वधाय त्रिदशक्षिपाम् ८
तद्वै सूर्यानेतिकस्य देवदानवराक्षसान् ।
मानुषानथ गन्धर्वाश्चापानथ च पक्षिणः ॥ ९
अस्त्रेणामोघपातेन शक्त्या तं घातयिष्यति ।
यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः १०
सनातनो हि सङ्कल्पाः काम इत्यभिधीयते ।
रुद्रस्य तेजः प्रस्कन्नमग्री निपतितं च यत् ॥
तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिति पावकम् ।
यथायं देवशूणां गङ्गायां जनयिष्यति ॥ १२
स तु नावाप तं शापं नष्टः स हुतभृक्ष तदा ।
नस्माहो भयहृदेवाः समुत्पत्स्यति पावकिः ॥
अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा वायु नियुज्यताम्
नारकस्य वधोपायः कथितो वै मयाऽनघाः
न हि तेजस्विनां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै ।
बलान्यतिबलं प्राप्य दुर्बलानि भवन्ति वै १५
हृन्त्यादधध्यान्वरदानपि चैव तपस्थिनः ।
सङ्कल्पाभिरुचिः कामः सनातनतमोऽभवत् ॥
जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभावनः ।
इच्छत्यः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः १७
अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्हुताशनः ।
स वो मनोगतं कामं देवः संपादयिष्यति १८
पतद्वाक्यमुपश्रित्य ततो देवा महात्मनः ।
जम्बुः संसिद्धसङ्कल्पाः पर्यपन्तो धिमाघसुम्
तनुरैलोक्यमृपयो द्यच्चिन्वन्त सुरैः सह ।

कांक्षन्तो दर्शनं बहेः सर्वे तद्रतमानसाः २०
परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ।
लोकानन्वचरन्सिद्धाः सर्वे एव भृगूत्तम २१
नष्टमात्मनि संलीनं नाभिजग्मुर्हुताशनम् ।
ततः सञ्जातसंत्रासानग्निदर्शनलालसान् २२
जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाऽग्नेः प्रदीपितः ।
उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः ॥
रसातलतले देवा वसत्यग्निरिति प्रभो ।
संतापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवोऽहम् ॥ २४
स संसृतो जले देवा भगवान्हव्यवाहनः ।
अपः संसृज्य तेजोभिस्तेन संतापिता वयम् ॥
तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा धिमावसोः ।
तत्रैवमधिगच्छध्वं कार्यं वो यदि वह्निना २६
गम्यतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्निभयात्सुराः ।
पतावदुक्त्वा मंडूकस्त्वरितो जलमाविशत् ॥
हुताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्य च पैशुनम् ।
शशाप स तमासाद्य न रसान्धेत्यसीति वै
तं वै संयुज्य शापेन मण्डूकं त्वरितो वयौ ।
अन्यत्र वासाय विभुर्न चात्मानमदर्शयत् २९
देवास्त्वनुग्रहं चकुरेमण्डूकानां भृगूत्तम ।
यत्तच्छृणु महाबाहो गदतो मम सर्वेशः ॥ ३०
देवा ऊचुः ।

अग्निशापादजिह्वापि रसज्ञानबाहिष्कृताः ।
सरस्वतीं बहुविधां युयुष्मत्पयिष्यथ ॥ ३१
विलासां गतांश्च निराहारानचेतसः ।
गतास्तपि संशुष्कान् भूमिः संतारयिष्यति ॥
तमोघनायामपि वै निशायां विचरिष्यथ ।
इत्युक्त्वा तांस्ततो देवाः पुनरेव महीमिमाम्
परीयुज्ज्वलनस्यार्थं न चाधिन्दन् हुताशनम् ।
अथ तान्द्विरदः कश्चिःसुरेन्द्रद्विरदोपमः ३४
अभ्यत्यख्येऽग्निरित्येषमाह देवान् भृगूद्बह ।
शशाप ज्वलनः सर्वोद्द्विरदान्क्रोधमूर्च्छितः
प्रतीपा भवतां जिह्वा भविषीति भृगूद्बह ।
इत्युक्त्वा निःसृतोऽभ्यत्यादग्निर्घोरणखितः ।
प्रविबेश शमीगर्ममथ वह्निः सुपुप्तया ॥ ३६

नष्टः अदर्शनं गतः ॥ १२ ॥ मनु गर्वं सुग इत्युच्यते
देव्याः शापारकपं वही न शापः स तत्र नापीदिति चेमेन
विमिश्रत आह—न हति । वसेत्तेजनिस्त्वाय वापो
रक्षते इति भावः ॥ १५ ॥ वायुः काम्यमानो वहिः
गन्धः अप-वयिष्यन्त्यर्थे अभिहतिः गर्गो गेनमानो

मातु अन्तु ॥ १६ ॥ नष्ट अदर्शनं गतं आत्मानं जले
जम्बु तेजोऽन्यत्वात् ॥ २० ॥ ॥ रसानिति ।
रमेनेन्द्रदीप्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ अग्निः शरीति ।
च्छेदः ॥ ३१ ॥

अनुग्रहं तु नागानां ये चक्रुः शृणु तं प्रभो ।
देवा भृगुकुलध्रेष्ठ प्रीत्या सत्यपराक्रमाः ॥ ३७
देवा ऊचुः ।

प्रतीपया जिह्वापि सर्वाङ्गारं करिष्यथ ।
वाचं चोच्चारयिष्यन्मृगैरक्षयजिताक्षराम् ॥
इत्युक्त्वा पुनरेवाग्निमुत्सृज्य विधौकसः ।
अश्वत्थान्निःसृतशान्निः शमीगर्ममुपाविशत्
शुक्रेण ख्यापितो धिप्र तं देवाः समुपाद्रुषन् ।
शशाप शुकमशिशुं पागिबहीनो भविष्यसि
जिह्वामावर्तयामास तस्यापि हुतशुकया ।
दृष्ट्वा तु ज्वलनं देवाः शुकमुपदेयान्विताः ४१
भविता न त्वमत्यन्तं शुकस्ये नष्टवागिति ।
आवृत्तजिह्वस्य सतो वाक्पदं कान्तं भविष्यति
बालस्येव प्रवृत्तस्य कलमस्यक्तमद्भुतम् ।
इत्युक्त्वा तं शमीगर्मे बहिमालस्य देवताः
तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वैकियास्वपि ।
ततः प्रभृति चाप्यग्निः शमीगर्मेपु दृश्यते ४४
उत्पादने तथोपायमभिजग्मुश्च मानवाः ।
आपो रसातले यास्तु संस्पृष्टाग्निप्रमानुना ॥
ताः पर्वतप्रस्त्रवणैरुष्मां मुञ्चति मार्गय ।
पावकेनाधिशयता संतप्तास्तस्य तेजसा ४९
अयाग्निर्देवता दृष्ट्वा बभूव व्यथितस्तदा ।
किमागमनमित्येवं तानपृच्छत् पावकः ॥ ४७
तद्व्युत्थिबुधाः सर्वे ते श्वेय परमर्षयः ।
स्यां नियोक्ष्यामहे कार्यं तद्गृहान्कतुमर्हति
कृते च तस्मिन् भविता तवापि सुमहान्गुणः
अग्निरुपाच ।

मृत यद्भवतां कार्यं कर्तास्मि तदहं सुराः ।
भवतां तु नियोज्योस्मि मा वीत्रास्तुविचारणा
देवा ऊचुः ।

असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरद्वर्षितः ।
अस्मान्प्रवाधते वीर्याद्वधस्तस्य विधीयताम्
इमान्देवगणांस्तात प्रजापतिगणांस्तथा ।
ऋषींश्चापि महाभाग परिप्रायस पावक ५२
अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ।
यद्भयं नोऽसुरात्तस्मान्नाशयेद्व्यवाहन ५३
शशानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम्

अन्यत्र भवतो वीर्यं तस्माच्चायस्य नः प्रभो
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान्हव्यवाहनः ।
जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति ५५
तथा चाप्यभवन्मिश्रो गर्भं चास्यादधे तदा ।
यवूषे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिरथा ५६
तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विह्वलचेतना ।
सन्तापमगमसीधं सोढुं सा न शशाक ॥ ५७
आहिते ज्वलनेनाथ गर्भं तेजःसमन्विते ।
गङ्गायामसुरः कश्चिद्दैर्यं नादमानवत् ॥ ५८
अबुद्धिपतितेनाथ नादेन विपुलेन सा ।
विप्रस्तोक्कान्तनयना गङ्गा विस्तृतलोचना ५९
विसंवा नाशकद्रुमं योद्धुमात्मानमेष च ।
सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पयन्तीव जाह्नवी ६०
उवाच ज्वलनं धिप्र तदा गर्भबलोद्धता ।
ते न शक्तास्मि भगवन्तेजसोऽस्य विधारणे
विमृष्टाऽस्मि कृतानेन न मे सास्थं यथा पुरा
बिह्वला चास्मि भगवन्धतो नष्टं च मेऽनघ ६२
धारणे नास्य शक्ताऽहं गर्भस्य तपतां यर ।
उत्स्रक्ष्येहमिमं दुःखात्तु कामान्कथञ्चन ६३
न तेजसोस्ति संस्पृशो मम देव विभावसो ।
आपदर्थे हि सम्बन्धः सुखस्मोऽपि महाद्युते
यदत्र गुणसम्पन्नमितरद्वा हुताशन ।
त्वय्येष तदहं मन्ये धर्माधर्मौ च केधली ६५
तामुवाच ततो बहिर्धोर्यतो धार्यतामिति ।
गर्भो मधेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ॥ ६६
शका हसि महौ कृत्वां चादुं धारयितुं तथा
न हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यतो धारणादते ६७
सा बहिना वार्यमाणा देवीरपि सरिद्धरा ।
समुत्ससर्ज तं गर्भं मेरी गिरिधरे तदा ॥ ६८
समर्था धारणे चापि रुद्रेतेजःप्रधर्षिता ।
नाशकत्वं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा ६९
सा समुत्प्लव्य तं दुःखाहीनधैर्यान्तरप्रभम् ।
दर्शयामास चाग्निस्तं तदा गङ्गां भृगुद्वह ७०
पमच्छ सरितां श्रेष्ठं कश्चिद्गर्भः सुखोदयः ।
कीदृग्यणोऽपि वा देवि कीदृग्रूपश्च दृश्यते ।
तेजसा केन वा युक्तः सर्वमेतद्व्ययीहि मे ॥ ७१

कृपां कृपाणं दातुमात्मानमिति यज्जनात् वाग् अधि-
शयता अधिशयानेन ॥ ८६ ॥ अबुद्धिपतितेन अकस्माज्जातेन

॥ ५९ ॥ रुद्रस्य अग्निस्तेजस्तेन प्रधारिता ह्यो वा एष यदग्नि-
रिति श्लोः ॥ ६९ ॥

गङ्गोवाच ।

जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानघा
सुवर्णो धिमलो दीप्तः पर्वतं चावमासयत् ७२
पद्मोत्पलधिमिथ्याणां हृदानामिव शीतलः ।
गन्धोऽस्य स कदम्बानां तुल्यो वै तपतां वर
तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रुद्धिमभि-
यद्भ्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च ७४
तत्सर्वं काञ्चीनीभूतं समन्तात्प्रत्यदृश्यत ।
पर्यधावत् शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च ७५
द्व्यादीपयंस्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम्
पद्मरूपः स भगवान्पुत्रस्ते हृदयवाहन ।
सूर्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः ७६
पद्ममुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत् ।
पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवौकसाम्
जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवमन्दन ।
एतैः कर्मगुणैर्लोकं नामाग्रेः परिगीयते ७८
हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा ।
पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै ॥
स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः ।
दिव्यं शारवणं प्राप्य ववृचेऽद्भुतदर्शनः ८०
दृष्ट्वा कृत्तिकारुतं तु बालकैस्तदाद्युतिम् ।
पुत्रं वै ताञ्च तं बालं पुपुषुः स्तन्यविक्ष्वदेः ८१
ततः स कार्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः ।
स्कन्धतयात्स्कन्दतां चापि गुहायासाहुोऽभवत्
एवं सुवर्णमुत्पन्नमपत्यं जातयेदसः ।
तत्र जाम्बूनदं धेष्टं देवानामपि भूषणम् ८३
ततः प्रभृति चाप्येतज्जातरूपमुदाहृतम् ।
रत्नानामुत्तमं रत्नं भूषणानां तथैव च ८४
पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
यत्सुवर्णं स भगवानग्निरीशः प्रजापतिः ८५
पवित्राणां पवित्रं हि जनकं द्विजसत्तमाः ।
अग्नीपोमात्मकं धैव जातरूपमुदाहृतम् ८६
वसिष्ठ उवाच ।
अपि चेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनम् ।

पितामहस्य यद्वृत्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ८७
देवस्य महत्तत्तात् वारुणीं विन्नतस्तनुम् ।
प्रेष्वयं वारुणे राम रुद्रस्येशस्य वै प्रभो ८८
आजग्मुर्मुनयः सर्वे देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वपदकारश्च मूर्तिमान्
मूर्तिमन्ति च सामानि यज्ञपि च सहस्रशः ।
ऋग्वेदश्चागमश्च पदकमविभूषितः ९०
लक्षणानि खरा स्तोमा निरुक्तं सुरपङ्क्तयः ।
बोद्धारश्चावसंश्रेत्रे निग्रहप्रग्रहौ तथा ९१
वेदाश्च सोपनिषदो विद्या सावित्र्ययापि च ।
भूतं भव्यं भविष्यं च धधार भगवान्शिवः ९२
संजुहावात्मनाऽऽत्मानं स्वयमेव तदा प्रभो
यज्ञं च शोभयामास बहुरूपं पिनाकधृत ९३
द्यौर्नभः पृथिवी खं च तथा चैवैव भूपतिः ।
सर्वविद्येश्वरः श्रीमानेव चापि विभावसुः ९४
एव ब्रह्मा शिवो रुद्रो वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
कार्त्यते भगवान्देवः सर्वभूतपतिः शिवः ९५
तस्य पद्मः पद्मपतेस्तपः कतव एव च ।
दीक्षा दीप्तप्रता देवी दिशश्च सदिर्गाभ्वराः ९६
देवपत्न्यश्च कन्याश्च देवानां चैव मातरः ।
आजग्मुः सहितास्तत्र तदा भृगुकुलोद्बह ९७
यज्ञं पद्मपतेः प्रीता वरुणस्य महात्मनः ।
स्वयंभुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ९८
तस्य शुक्रस्य विरूपद्वान्पांस्संगृह्य भूमितः
प्रास्त्यतूपा करार्यां वै तस्मिन्नेव हुताशने
ततस्तस्मिन्संप्रवृत्ते सत्रे ज्वालितपावके ।
ब्रह्मणो जुहत्तस्तत्र प्रादुर्भीधो बभूव ह १००
स्कन्नमार्थं च तच्छुक्रं सुवर्णं परिगृह्य सः ।
आज्ययन्मन्त्रतश्चापि सोऽहुहोऽहुगुनन्दन १
ततः स जनयामास भूतप्राप्तं च धीर्यवान् ।
तस्य तत्तेजस्तस्माज्जग्रे लोकेषु तेजसम् २
तमसस्तामसा भावा इयापि सत्त्वं तथोमयम्
स गुणस्तेजसो नित्यस्तस्य चाकाशमेव च ३

कदेवानां कदेवपुण्यानाम् ७३ देवस्य महत् शिव रुद्रस्येत्यर्थः
॥ ८८ ॥ विसन्धानं कृत्वा नामिः पठितामी रेतःकणिकाभिः
गङ्गा पांशुन् लेप्य ॥ ९९ ॥ प्रादुर्भावंश्वरमपातुः ॥ १०० ॥
भूतप्राप्ते चतुर्विधं तत्तेजस्तस्य प्रगुणमयस्य रेतसः गैर्बन्धी-
क्यतेऽग्नेः रजोऽग्न्यात्तेजसैव प्रवृत्तिप्रपदं जगमममूत् ॥ १२ ॥
तमसस्तमोऽस्तामसं सत्त्वं रेतोऽस्तमसं भूतप्राप्तान् उभयेषु

वास्तिकाणां भावानां धर्मेहेतुत्वादेना दर्शनात् । स इति ।
स सत्त्वगुणेत्येवमः प्रकाशनाया पुदेः स्वस्याभिव्यक्तिः । पुदेःने-
जस्त्वे प्रकाशकस्याभ्यान्मनोऽग्नौ निहितमन्त्रलिङ्गाय तस्य
धीगत्वरय च आकाशं आकाशादि कृत्स्नं विधे सत्त्वं तद्वि
स्वधगत्त्वान्मर्कं तदात्मना परिमम इति भावः ॥ १ ॥

सर्वभूतेषु च तथा सर्वं तेजस्तथोत्तमम् ।
शुके हुतेऽग्नौ तस्मिंस्तु प्रादुरासंख्यः प्रभो ४
सुरुपा यपुषा युक्ताः स्त्रीः स्त्रीः प्रसवजैर्गुणैः ।
भृगित्येव भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिराऽभवत् ५
अङ्गारसंश्रयाच्चैव कथिरित्यपरोऽभवत् ।

सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद्भृगुः स्मृतः

मरीचिभ्यो मरीचिस्तु

मारीचः कश्यपो ह्यभूत् ।

अङ्गारेभ्योऽङ्गिरास्तात

वाकखित्याः कुशोच्चयात् ॥ ८

अथैवात्रेति च विभो जातमग्निं वदन्त्यपि ।

तथा भस्मव्यपोहेभ्यो ब्रह्मर्षिगणसंमताः ॥ ८

वैखानसाः समुत्पन्नास्तपःश्रुतगुणेश्वराः ।

अथुतोऽस्य समुत्पन्नावधिनौ रूपसंमतौ ९

शेषाः प्रजानां पतयः स्रोतोभ्यस्तस्य जक्षिरे

ध्रुवयो रोमकूपेभ्यः स्वेदाच्छन्दो बलान्मनः

पतस्मात्कारणादाहुरग्निः सर्वास्तु देवताः ।

ध्रुवयः श्रुतसम्पन्ना धेदप्रामाण्यदर्शनात् ११

यानि दारुणि निर्यासास्ते मासाः पक्षसंज्ञिताः

बहोरात्रा मुहूर्ताश्च पितृ ज्योतिश्च दारुणम्

रश्मिं लोहितमित्याहुर्लोहितात्कनकं स्मृतम् ।

तन्मैत्रामिति विज्ञेयं भूमाश्च वसवः स्मृताः ।

सर्विपो याश्च ते रुद्रास्तथाऽऽदित्या महाप्रभाः

उद्दिष्टास्ते तथांगारा ये विष्णवेषु दिवि स्थिताः

आदिकर्ता च लोकस्य तत्परं ब्रह्म तद्गुणम् ।

सर्वकामदमित्याहुस्तद्रहस्यमुवाच ह ॥ १५

ततोऽग्रयोन्महादेवो धरुणः पवनात्मकः ।

मम सत्रमिदं दिव्यमहं गृहपतिस्त्वह ॥ १६

त्रीणि पूर्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः ।

इति जानीत खगमा मम यज्ञफलं हि तत् १७

अग्निरुवाच ।

मदङ्गेभ्यः प्रसूतानि मदाध्ययकृतानि च ।

ममैव तान्यपत्यानि धरुणो ह्यवशात्मकः १८

अथाग्रवीहो कमुर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।

ममैव तान्यपत्यानि मम शुक्रं हुतं हि तत् १९

अहं कर्ता हि सत्रस्य होता शुक्रस्य चैव ह ।

यस्य बीजं फलं तस्य शुक्रं चेत्कारणं मतम् २०

ततोऽब्रुवन्देवगणाः पितामहमुपेत्य वै ।

कृताञ्जलिपुटाः सर्वे शिरोभिरभिवन्द्य च ॥ २१

वयं च भगवन्सर्वे जगद्य सचराचरम् ।

तच्चैव प्रसूताः सर्वे तस्मादग्निर्विभावस्तुः ॥ २२

धरुणश्चोम्बरो देवो लभतां काममीप्सितम् ।

निसर्गाद्ब्रह्मणश्चापि धरुणो यादसांपतिः ॥ २३

जग्राह वै भृगुं पूर्वमपत्यं सूर्यवर्चसम् ।

हंभ्यरोऽङ्गिरसं चाग्नेरपत्यार्थमकथयत् ॥ २४

पितामहसंपत्यं वै कर्म जग्राह तत्प्रयत्नः ।

तदा स धारुणः ख्यातो भृगुः प्रलयकर्मकृत्

आग्नेयस्त्वंगिराः श्रीमान्काविर्ब्राह्मो महायशः

भार्गवाङ्गिरसौ लोके लोकसन्तानलक्षणौ २६

एते हि प्रख्याताः सर्वे प्रजानां पतयश्च यः ।

सर्वे संतानमेतेषामिदमित्युपधारय ॥ २७

भृगोस्तु पुत्राः सप्तासं सर्वे तुल्या भृगोर्गुणैः ।

व्यवधौ वज्रशीर्षेण शुचिरीर्यस्तथैव च ॥ २८

शुक्रो धरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सत ते ।

भार्गवा धारुणाः सर्वे येषां यज्ञे भवानपि ॥

अष्टौ चांगिरसः पुत्रा धारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।

गृहस्पतिरुत्तरथश्च पयस्यः क्षान्तिरेव च ॥ ३०

घोरो विरूपः संवर्तः सुधन्वा चाष्टमः स्मृतः

एतेऽष्टौ बहिजाः सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामयाः

ब्रह्मणस्तु कवेः पुत्रा धारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।

अष्टौ प्रसवजैर्गुणैः गुणैर्ब्रह्माविदः शुभाः ॥ ३२

कविः काव्यश्च भृष्टश्च बुद्धिमानुशानास्तथा

भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्मवित् ॥

तस्मात्सर्वेषु भूतेषु तमोमयेषु जडेषु क्षीणेषु सत्त्वं प्रकाशः

उत्तमं तेजः धर्मप्रशस्तिश्च तत्सर्वं तस्माद्ब्रह्म हुताख्यजपति-

शुक्राजक्षिरे इत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रसवजैः कारणजैर्गुणैः ताने-

वाह—भृगिति । गृजति पावयतीति भृक् ज्वाला साक्ष-

ज्वाला इत्येव भृगुरिति नाम ॥ ५ ॥ अंगारश्चि

अलज्वाला निर्धूमास्ताभ्यः कविरभूदित्यर्थः । भृगिति

व्यावर्ध—सहेति ॥ ६ ॥ अत्रैव कुशोच्चये अत्र अत्रै-

वेति संवन्धः व्यपोहेभ्यः समूहेभ्यः ॥ ८ ॥ गभुतः अ शुक्रकृतात्

॥ १९ ॥ स्रोतोभ्यः श्रोत्रादीन्निवेभ्यः । बलात् वीर्यात् ॥ १० ॥

एतस्मादग्निजन्मात् ॥ ११ ॥ निर्यासा दारुणता लाक्षादयो

धरुणाः ॥ १२ ॥ दिविस्थिताः प्रहृतारादयः विष्ण्वेषु

स्थानेषु ॥ १४ ॥ त्रीणि भूवर्गैः कविर्गणानि ॥ १७ ॥

अवयवः आत्मा चित्तं यस्य सोऽवशात्मकः ध्रान्त इत्यर्थः १८

कवेः पुत्रा धारुणा इत्यनेन स्वीयमागोऽपि कविर्ब्रह्मणा

वर्णाय समर्पित इत्युभेयम् ॥ ३२ ॥

अप्री कविमुता-होते सर्वमेभिर्जगत्तम ॥
 प्रजापतयः पतेः हि प्रजामागैरिह प्रजाः ॥ ३४
 एवमंगिरसश्चैव कवेश्च प्रसवान्वयेः ॥
 भृगोश्च भृगुशार्दूल वंशजैः सततं जगत् ॥ ३५
 यरुणश्चादितो विप्र जग्राह प्रमुरीश्वरः ॥
 कविं तात भृगुः चापितस्मात्तौ वारुणौ स्मृतौ
 जग्राहांगिरसं देवः शिखी, तस्माद्भुताशनः ॥
 तस्मादांगिरसाश्चेयाः सर्वेऽप्य तदन्वयाः ॥
 प्रक्षा पितामहः पूर्वं देवताभिः प्रसादितः ॥
 इमे नः स्फुरिष्यन्ति प्रजाभिर्जगतीश्वराः ॥
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चातितपस्विनः ॥
 स्वप्नसाहादिमं लोकं तारयिष्यन्ति सांप्रतम्
 तथैव वंशकर्तारस्तस्य तेजोविपश्मताः ॥
 भवेद्युवैदविदुषः सर्वे च कृतिनस्तथा ॥ ४०
 देवपक्षचराः सौम्याः प्राजापत्या महर्षयः ॥
 आमुवन्ति तपश्चैव ब्रह्मचर्यं परं तथा ॥ ४१
 सर्वे हि वप्रमेते च तवैव प्रसवः प्रभो ॥
 देवानां ब्राह्मणानां च त्वं हि कर्ता पितामह
 मारीचमादितः कृत्वा सर्वे चैवाथ भार्गवाः ॥
 अपत्यानीति संश्लेष्य क्षमयाम पितामह ॥ ४३
 ते त्वमेनैव रूपेण प्रजनिष्यन्ति ये प्रजाः ॥
 स्थापयिष्यन्ति चात्मानं युगादिनिधने तथा
 इत्युक्तः स तदा तैस्तु प्रक्षा लोकपितामहः ॥
 तथेत्येवाब्रवीत्प्रीतस्तोऽपि जगमुर्यथागतम् ॥
 एवमेतत्पुरा वृत्तं तस्य यशः महात्मनः ॥
 देवधेष्टस्य लोकादौ वारुणौ विभ्रतस्तनुम् ॥
 अग्निर्ब्रह्माऽपशुपतिः शर्या रुद्रः प्रजापतिः ॥
 अग्नेरपत्यमेतद्वै सुवर्णमिति धारणा ॥ ४७
 अत्यसाये च कुर्वते वहिस्थानेषु काञ्चनम् ॥

नः अस्मात् संतारिष्यन्ति संतारयिष्यन्ति ॥ ३८ ॥ विदुषः
 विद्वान्ति ॥ ४० ॥ क्षमयाम-स्वोत्कर्षार्थं अन्वोन्नामि-
 भवाय न यतामह इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ते अनेन क्षमा-
 यता आदिनिधने उत्पत्तिप्रलययोरन्तराले ॥ ४४ ॥ देव-
 धेष्टस्य रुद्रस्य ॥ ४६ ॥ धारणा निधयः ॥ ४७ ॥
 वेदश्रुतिरिति । अभावानुतेन्तरा आदृतौ हिरण्य
 उतग लुब्धादिनि वत्यधोरेण दर्शिता ॥ ४८ ॥ वन्मी-
 क्वपामा, सामान्यामिति दक्षिणयोगाः महोत्तम उक्तः ।
 प्राक्ष्णपाण्यनर्चदर्मस्तीयासु काष्ठोभयैतानि धृवी इत्यने
 न ॥ ४९ ॥ शकटोर्वा तु शुभ्यन्तरात् श्रेया परस्य तीर्थदिश्यु
 ॥ ५० ॥ राजराज्येन दुश्चरत्वेन ॥ ५१ ॥ तेन्यो लोकेभ्यो
 न च हर्षे ॥ ५२ ॥ अग्निधौनं स्मर्तुं वा संजनयित्वा

जामदग्न्यः प्रमाणशो वेदश्रुतिनिदर्शनात् ४८
 कुशस्तम्बे जुहोत्यग्निः सुवर्णं तत्राच स्थिते ।
 वल्मीकस्य च वपायां च कर्णे वाऽजस्य दक्षिणे
 शकटोर्वा परस्यासु ब्राह्मणस्य करे तथा ॥
 हुते प्रीतिकरीमृद्धिं भगवांस्तत्रामन्यते ॥ ५०
 तस्मादग्निपराः सर्वे देवता इति श्रुधुम् ॥
 ब्रह्मणो हि प्रभूतोऽग्निश्श्रेष्ठः च काञ्चनम् ॥
 तस्माद्ये वै प्रयच्छन्ति सुवर्णं धर्मदार्शनः ।
 देवतास्ते प्रयच्छन्ति तस्मात्ता इति नः श्रुतम् ॥
 तस्य चात्तमसो लोकाः गच्छतः परमां गतिम्
 स्वर्लोकं राजराज्येन सोऽभिपिच्येत भार्गवः
 आदित्योदयसंप्राप्ते विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥
 ददाति काञ्चनं यो वै दुःस्वप्नं प्रतिहन्ति स-
 ददात्युदितमात्रे यस्तस्य पाप्मा विधूयते ॥
 मध्याह्ने ददतो वक्त्रमंहन्ति पापमनागतम् ५५
 ददाति पश्चिमां संध्यां यः सुवर्णं यतवतः ।
 ब्रह्मपाप्यन्निसोमानां सालोप्यमुपयाति स-
 तेन्द्रेषु चैव लोकेषु प्रतिष्ठां येनन्दते शुभाम् ॥
 इह लोके यथा भाष्य शान्तपाप्मा च मोदते
 ततः संपद्यतेऽन्येषु लोकेष्वप्रतिभः सदा ॥
 अनावृतगतिश्चैव कामचारो भवत्युत ॥ ५८
 न च हरति तेभ्यश्च यशश्चैवाप्रते महत् ॥
 सुवर्णमस्यैव दत्वा लोकाश्चामोति पुष्कलान् ॥
 यस्तु सखनयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ।
 दद्याद्द्वैवतमुद्दिश्य सर्वकामान्समभुते ॥ ६०
 अग्निमेतेषु तत्प्राहुः प्रदानं च सुखायहम् ॥
 यथेष्टगुणसंवृत्तं प्रवर्तकमिति स्मृतम् ॥ ६१
 एषा सुवर्णस्योत्पत्तिः कथिताः तेभ्योऽनघ
 कार्तिकेयस्य च विभो तद्विद्धि भृगुनन्दन ६२

शतः प्रादुर्भूय उदयकाले दद्यात् ॥ ६० ॥ अग्निमिति ।
 अग्न्यादित्ययोः प्रादुर्भूतयोरन्तराले काले सुवर्णदानं इत्येव गुणे-
 न मुवि दिवि प्रद्युम्नमात्रेण रूपेण मया स्थेयमित्येव रूपेण
 गुणेन वंतरालकालेन च गुणेन संतनं कमानं जातं, एतच्च
 गुणदानं प्रवर्तकं अभिजनत्वादिरेष्यमाभिः इति शब्दः प्रका-
 राभ्यः हिरण्यं पुरस्कृत्य सायमुद्ग्रेदिति सायमुद्गरणकालातिव्रमे
 सर्वस्य हिरण्यपुरस्कारवचनादिरेष्यमादित्यत्वेनापि जानीयात्
 अन्तयतेऽन्तराले सुवर्णं ददन् तादृशमेव कालं प्रभोतीत्यर्थः
 ॥ ६१ ॥ एवेति । यथा कार्तिकेयः सर्वदेवानामनेव दैत्यं
 निहतवान् एवं ततोर्दं सुवर्णमपि सर्वेषां धर्मोपामन्य-
 दिति नापयति लोके च तादृशं जयतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ इति

कार्तिकेयस्तु संवृद्धः कालेन महता तदा ।
देवैः सेनापतित्वेन वृतः सेन्द्रेर्भृगुद्वहं ॥ ६३
जधाम तारकं चापि दैत्यमन्यांस्तथासुरान् ।
त्रिदशेन्द्राक्षया ग्रहैर्लोकानां हितकाम्यया ॥
सुवर्णदाने च मया कथितांस्ते गुणा विभो ।
तस्मात्सुवर्णं विप्रेभ्यः प्रयच्छ ददतां वर ६५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सुवर्णोत्पत्तिर्नाम
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

गुधिष्ठिर उवाच ।

उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः ।
विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः १
यत्तु कारणमुत्पत्तेः सुवर्णस्य प्रकीर्तितम् ।
स कथं तारकः प्राप्तो निधनं तद्वर्णीहि मे २
उक्तं स दैवतानां हि भवष्य इति पार्ष्णिप ।
कथं तस्याभवन्त्युधिस्तरेण प्रकीर्तय ॥ ३
एतद्विच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः कुरुकुलोद्वह ।
कात्स्न्येन तारककथं परं कीदृहलं हि मे ॥ ४

भीष्म उवाच ।

विपन्नकृत्या राजेन्द्र देवता ऋषयस्तथा ।
कृत्तिकाश्रोद्यामासुरपत्न्यभरणाय वै ॥ ५
न देवतानां काचिद्वि समर्था जातयेद्वसः ।
एता हि शक्तास्तं गर्भ-संधारयितुमोजसा ६
पत्न्यां तासां ततः प्रीतः पायको गर्भधारणात्
खेन तेजोविसर्गेण धीर्येण परमेण च ॥ ७
तास्तु पदं कृत्तिका गर्भे पुपुषुर्जातयेद्वसः ।
पदसु चरन्सु तेजोभिः सकलं निहितं प्रभो ॥ ८

श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठे - भास्वभाव-
द्वये पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

उक्ता इति । श्रुतिर्नैदः लक्षणं शापकं येषां ते श्रुति-
लक्षणाः श्रुतुक्ता इत्यर्थः ॥ १ ॥ विपन्नं कृत्यं येषां ते यद्गता

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स वसिष्ठेन जामदग्न्यः प्रतापवान्
ददौ सुवर्णं विप्रेभ्यो द्यमुच्यत च कित्विपात्
एतत्ते सर्वमाख्यातं सुवर्णस्य महोपते ।
प्रदानस्य फलं चैव जन्म चास्य गुधिष्ठिरः ६७
तस्मात्त्वमपि विप्रेभ्यः प्रयच्छ कनकं बहु ।
ददत्सुवर्णं नृपते किद्विषपादिप्रमोक्षयसि १६८

ततस्ता वर्धमानस्य कुमारस्य मंदात्मनः ।
तेजसाऽभिपरीता इत्यो न क्वचिच्छर्म लेभिरै
ततस्तेजःपरीता इत्यो सर्वाः काल उपस्थिते
समं गर्भं सुगुधिरं कृत्तिकास्तं नरर्षभ ॥ १०
ततस्त्वं पदधिष्ठानं गर्भमेकत्वमागतम् ।
पृथिव्यां प्रतिजग्राह कार्तिकारसमीपतः ॥ ११
स गर्भो दिव्यसंस्थानो दीप्तिमान्पायकप्रभः
दिव्यं शरयणं प्राप्य बबुधे प्रियदर्शनः ॥ १२
ददद्गुः कृत्तिकास्तं तु बालमर्कसमद्युतिम् ।
जातकोहाय सौहावादपुपुषुः स्तन्यविक्रयैः ॥
अभयत्कार्तिकेयः स प्रेलोक्ये सचराचरे ।
एकस्त्र्यात्स्फुन्दां प्राप्नो मुहावासाद्गोमर्षत
ततो देवास्त्रयस्त्रिंशद्विंशश्च सदिगीर्ध्वराः ॥
रुद्रो घाता च विष्णुश्च यमः पूषार्थमा भगः
अंशो मित्रश्च साध्याश्च वासवो वसवोऽभ्यनौ
आपो वायुर्नमश्चन्द्रो नक्षत्राणि ग्रहा रविः ॥
पृथग्भूतानि चान्यानि यानि देवार्पणानि धि
आजग्मुस्तेऽनुतं द्रष्टुं कुमारं उद्यमनात्मजम्

गर्भे त्यक्तो सति नष्टकार्याः ॥ ५ ॥ चोद्यामासुरित्यत्र हेतुमाह
—नेति । गर्भं संधारयितुमित्यत्र कृष्यते पूर्वार्थेऽपि ॥ ६ ॥
प्रीतस्ताभिर्गदडीरूपेण तत्रैतः कृत्या योदा गर्भे धृते सतीति
शेषः ॥ ७ ॥ चरन्सु गर्भागमनमार्गेण योनिस्थित्यर्थः ॥ ८ ॥
देवभ्योऽर्प्यन्ते यैस्तानि कथ्यन्तुः नामानि स्मृतिमन्ति देवार्प-
णानि ॥ १० ॥

ऋषयस्तुष्टुधैव गन्धर्वाश्च जगुस्तथा ।
पडाननं कुमारं तु द्विपङ्क्तं द्विजप्रियम् ॥ १८
पीनांसं द्वादशभुजं पाद्यकादित्यवर्चसम् ।
शयानं शरगुल्मस्थं दृष्ट्वा देवाः सहर्षिभिः ॥ १९
लभिरे परमं हर्षं मेनिरे चासुरं हृतम् ।
ततो देवाः प्रियाण्यस्य सर्वं पद्यं समाहरन् ॥ २०
क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुः पक्षिगणाश्च ह ।
सुपर्णोऽस्य ददौ पुत्रं मयूरं चित्रवर्हिणम् ॥ २१
राक्षसाश्च ददुस्तस्मै घराहमहिषानुभौ ।
कुकुटं चाभिसंकाशं प्रददायरुणः स्वयम् ॥ २२
चन्द्रमाः प्रददौ भेषमादित्यो रुचिरां प्रभाम्
गवां माता च गा देवी ददौ शतसहस्रशः ॥ २३
छागमर्षिर्गुणोपेतमिला पुष्पफलं बहु ।
सुधन्वा शकटं चैव रथं चामितकूबरम् ॥ २४
यरुणो धारुणान्दिव्यान्सगजान्प्रददौ शुभान्
सिंहान्सुरेन्द्रो व्याघ्रांश्च द्विपानन्यांश्च पक्षिणः
भ्वापदांश्च बहून् घोरान्छत्राणि विविधानि च
राक्षसासुरत्तंघाश्च अनुजमुस्तमीश्वरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि तारकवधोपाख्यानं नाम
पञ्चशतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

पुधिष्ठिर उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य धर्मात्मन्धर्माः प्रोक्ता यथा त्वया
तथैव मे धादयिधि कृत्स्नं प्रमूढि पार्ष्वि ॥ १
वैशम्पायन उवाच ।

पुधिष्ठिरेणैवमुक्तो भीष्मः शान्तनवस्तदा
इमं धादयिधि कृत्स्नं यत्कुं समुपचक्रमे ॥ २
भीष्म उवाच ।

शुश्रूष्यापादितो राजन्पुत्रादयः कर्मयिधि शुभम्
धर्मं यदाश्रयं पुत्रीयं पितृव्यं परंतप ॥ ३

देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।

पिशाचकिन्नराणां च पूजया धे पितरः सदा ४
पितृपूजयादितः पश्चादेव तास्तर्पयामि धे ।
तस्मात्तान्सर्वयज्ञेन पुरुषः पूजयेत्सदा ॥ ५

अन्वाहार्यं महाराज पितृणां धादुमुच्यते ।
तस्माद्विशेषयिधिना यिधिः प्रथमकल्पितः ६
सर्वेष्वहःसु प्रीयन्ते कृते धादे पितामहाः ।
प्रवक्ष्यामि तु ते सर्वास्तिष्यातिष्यगुणागुणान्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि वैशम्पादये भावना-
दये पञ्चशतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

चातुर्वर्ण्यस्येति ॥ १ ॥ आदितः जनारत्नायां
पञ्चमहर्षि यदा संसृते पूर्वापि इतिः पञ्चातिपुत्रकः

॥ ५ ॥ अन्वाहार्यं पश्चात् काम्यमायि सरमादेवं तस्मात्
प्रथमकल्पितः सामान्यविधिः - अमावास्यायां यदहचन्द्रमासं
न पश्यति तदहोरात्रे विहितं यत् इति इति विशेष-
विधिना बाध्यत इति अन्वाहार्यमिति पितृवस्य भवती-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ पित्रीनां भविषीनां च गुणान्गुणान्
प्राप्नुयान् ॥ ७ ॥

येष्वहःसु कृतैः आद्वैयेत्फलं प्राप्यतेऽनघ ।
तत्सर्वं कीर्तयिष्यामि यथावत्तस्मिन्निधौ मे ८
पितृनर्च्यं प्रतिपदि प्राप्नुयात्सुगृहे स्त्रियः ।
अभिरूपप्रजायिन्यो दर्शनीया बहुप्रजाः ॥ ९
स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते तृतीयायां तु वाजिनः
चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवो भवन्ति बहवो गृहे ॥ १०
पञ्चम्यां बहवः पुत्रा जायन्ते कुर्वतां नृप ।
कुर्वाणास्तु नराः पट्टपां भवन्ति युतिभाजिनः
कृपिभागी भवेच्छ्राद्धं कुर्वाणः सप्तमीं नृप ।
अष्टम्यां तु प्रकुर्वाणो धाणिज्ये लाभमाप्नुयात्
नवम्यां कुर्वतः श्राद्धं भवत्येकशतं बहु ।
विधर्षन्ते तु दशमीं गायः श्राद्धान्विकुर्वतः ॥

कुप्यभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन्नेकादशीं नृप ।
ब्रह्मघर्चस्त्रिनः पुत्रा जायन्ते तस्य वेदमनि १४
द्वादश्यामीहमानस्य नित्यमेव प्रदश्यते ।
रजतं बहुविचित्रं च सुवर्णं च मनोरमम् ॥ १५
शतीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन्द्वादशं त्रयोदशीम्
भवद्वयं तु युवानोऽस्य प्रसीयन्ते नरा गृहे ॥ १६
युद्धभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन्द्वादशं चतुर्दशीम् ।
अमावास्यां तु निर्वापात् सर्वकामानवाप्नुयात्
कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
श्राद्धकर्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतराः ॥
यथा वैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।
तथा श्राद्धस्य पूर्वाहादपराहो विशिष्यते १९

इति श्रीमहामारुते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि श्राद्धकल्पे
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

युधिष्ठिर उवाच ।

किंस्विद्वत् पितृभ्यो वै भवत्यक्षयमीश्वर
किं हविश्चिररात्राय किमानन्त्याय कल्पते १
भीष्म उवाच ।
हव्यं वि श्राद्धकल्पे तु यानि श्राद्धविदो विदुः
तानि मे शृणु काम्यानि फलं वैष युधिष्ठिर
तिलैर्ग्रीहियैर्माषैरग्निर्यूलकलैस्तथा ।
दत्तेन मांसं प्रीयन्ते श्राद्धेन पितरो नृप ॥ ३
धर्ममानतिलं श्राद्धमक्षयं अनुरज्यते ।
सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः
द्वौ मासौ ॥ भवेत्तृप्तिर्मत्स्यैः पितृगणस्य ह ।
श्रीमासानाविकेनाहुश्चतुर्मासं शशेन ह ॥ ५

आजेन मासान्प्रीयन्ते पञ्चैव पितरो नृप ।
घाराहेण तु पण्मासान् सप्त वै शाकुलेन तु ६
मासान्प्रीयते पार्षतेन रौरवेण नव प्रभो ।
गवयस्य तु मांसेन तृतिः स्याद्दशमासिकी ७
मांसैर्नैकादश प्रीतिः पितॄणां माहिषेण तु ।
गव्येन दत्ते श्राद्धे तु संवत्सरमिहोच्यते ॥ ८
यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह ।
वाग्नीणसस्य मासेन तृतिर्द्वादशघाविकी ९
आनन्त्याय भवेद्वत् खड्गमांसं पितृक्षये ।
कालशाकं च लौहं चाप्यानन्त्यं छाग उच्यते
गाथाश्चाप्यत्र गायन्ति पितृगीता युधिष्ठिर
सनत्कुमारो भगवान्पुरा मध्यभ्यभाषत ॥ ११

सुगृहे स्त्रियो भार्याः ॥ ९ ॥ स्त्रियः दुहितरः ॥ १० ॥
वृष्यं वज्रपादादि ॥ १४ ॥ यदुदत्ताश्राद्धं निन्दत्यवश्य-
मिति ॥ १६ ॥ दशम्यादौ तिथिपटके ॥ १८ ॥ इति
श्रीमहामारुते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभाष्ये
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

किंस्विदिति ॥ १ ॥ प्रपत्तिप्रगुप्तदीपं पार्षतं
रुद्रः कृष्णगुप्तदीपं रौरवम् ॥ ७ ॥ वाग्नीणसः वध्या
स्युतनासिकी महोष्ठः पश्चिमोऽनाविशेषश्चतुर्थः ॥ ९ ॥
पितृस्य मृत्योर् कालशाकं 'शुक्रा' इति भाषया प्रतिदं
तत्तदशमेव तदन्वदित्यन्ये लौहं काश्चनपूतजं पुष्पादिशर्करा
लघोऽपि आनन्त्यं तत्फलमिति शेषः ॥ १० ॥

अपि नः स्वकुले जायाद्यो नो दद्यान्मयोदशीम्
मघासु सर्पिःसंयुक्तं पायसं दक्षिणायने ॥१२॥
आजेन वाऽपि लौहेन मघास्येव यतवतः ।
हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णद्वयजनवीजितम्

एष्टया बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजत
यत्रासौ प्रथितो लोकेष्वक्षय्यकरणो वृष्टः ॥१३॥
आपो मूलं फलं मांसमन्नं वापि पितृक्षये ।
यार्तिकविन्मधुसंमिश्रं तदानन्त्याय कल्पते ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
आञ्जकल्पेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥

८९

भीष्म उवाच ।

यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाचं शशविन्द्वे
तानि मे शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक्
आहं यः कृत्तिकायोगे कुर्वीत सततं नरः ।
अग्नीनाथाय सापत्यो यजत धिगतज्वरः ॥ १ ॥
अपत्यकामो रोहिण्यां तेजस्कामो मृगोत्तमे
कूरकर्मा दक्षच्छादमाद्र्यां मानवो भवेत् ॥ २ ॥
धनकामो भवेन्मर्त्यः कुर्यच्छादं पुनर्वसौ ।
पुष्टिकामोऽथ पुष्येण श्राद्धमीहेत मानवः ॥ ३ ॥
आश्लेषायां दक्षच्छादं धीरान्पुत्रान्प्रजायते ।
जार्त्तायां तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु श्राद्धमावपन् ॥ ४ ॥
फलगुवीषु दक्षच्छादं सुभगः श्राद्धदो भवेत् ।
अपत्यभागुत्तरासु हस्तेन फलमागमवेत् ॥ ५ ॥
चित्रायां तु ददव श्राद्धं लभेद्रपवतः सुतान् ।
स्वातियोगे पितृनक्त्यं वाणिज्यमुपजीवति ॥ ६ ॥
बहुपुत्रो विशाखासु पुत्रमीहन्मवेशरः ।

अनुराधासु कुर्वाणो राजवक्त्रं प्रवर्तयेत् ॥ ८
आधिपत्यं व्रजेन्मर्त्यो ज्येष्ठायां मपवर्जयन् ।
नरः कुक्कुलश्रेष्ठ ऋक्षो दमपुरःसरः ॥ ९ ॥
मूले त्वारोग्यमृच्छेत यशोऽऽपाढासु चोत्तमं
उत्तरासु त्वपाढासु धीतशोकश्चरेन्महीम् ॥ १० ॥
आहं त्वभिजिता कुर्वन्मिषक्सिद्धिमवाप्नुयात्
अवघेपु दक्षच्छादं प्रेत्य गच्छेत्स तद्गतिम् ॥ ११ ॥
राज्यभागी धनिष्ठायां भवेत् नियतं नरः ।
नक्षत्रे चारुणे कुर्वन् मिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥
पूर्वश्रेष्ठपदाः कुर्वन् बहुत्रिन्दुस्यजाविकान् ।
उत्तरासु प्रकुर्वाणो विन्दते गाः सहस्रशः ॥ १३ ॥
बहुकुप्यकृतं त्वत्सं विन्दते देवर्ता भितः ।
अभिनीष्य भ्रान्तिवन्देत् भरणीष्वायुस्तमसः ॥
इमं श्राद्धविधिं धृत्वा शशविन्दुस्तथाकरीत ।
अक्रोशेनार्जयथापि महौ सोऽनुशशास ह ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि आञ्जकल्पे
एकाननयतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

वीजितं पायसादिकं दद्यादिति पूर्वेणान्वयः ॥ १३ ॥ इति
श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावद्वये
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

यमस्त्विति ॥ १ ॥ फलमाह दशार्थमाह ॥ ६ ॥
वाक्ये वृत्तमिति ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासन-
पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावद्वये एकोनवन्तितमोऽ-
ध्यायः ॥ ८९ ॥

१०

पुरोधेष्टिर उवाच ।

कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेत् आर्जं पितामह
द्विजेभ्यः कुरुशार्ङ्गल तन्मे ह्याख्यातुमर्हसि १

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणाश्च परीक्षित क्षत्रियो दानधर्मवित् ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये ह न्यायमाहुः परीक्षणम् २
देयताः पूजयन्तीह दैवेभ्येह तेजसा ।

उपेत्य तस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥ ३

आजे त्वय महाराज परीक्षेद्ब्राह्मणान्बुधः ।

कुलशीलंघयोरुपैर्यधयाऽमिजनेन च ॥ ४

तेषामन्ये पंक्तिदूपास्तंयाऽन्ये पंक्तिपाचनाः ।

अपांकेयास्तु ये राजन्कीर्तयिष्यामि तान्भृशुः ।

कितघो भूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ।

ग्रामप्रेभ्यो वारुपिको गायनः सर्वधिक्रयी ६

अगारदाही गरदः कुंडाशी सोमेधिक्रयी ।

सामुद्रिको राजभृत्यलैलिकः कूटकारकः ७

पित्रा पिथवमानश्च यस्य चोपपतिर्यहे ।

अभिदास्तत्तथा स्तेनः शिल्पे यक्षोपजीवति ८

पर्वकारश्च सूची च मित्रधृक् पारदारिकः ।

अग्रतानामुपाध्यायः कौटुशृष्ठस्तथैव च ॥ ९

अभिश्च यः परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च ।

परिविस्तिष्ठ यश्च स्यादुश्मर्मां गुरुतल्पगः ॥ १०

कुशीलघो देवलको नक्षत्रैश्च जीयति ।

ईक्ष्वाकृष्णैर्भुक्तमपांकेयैर्बुधिष्टिर ॥ ११

रक्षीसि गच्छते हृष्यमित्याहुर्ग्रहवादिनः ।

आर्जं मुक्त्वा त्वधीयीत वृषलीतरुपगश्च यः

पुरीषे तस्य ते मार्सं पितरस्तस्य शेरते ।

सोमविक्रयिणे विष्टा मिपञ्च पूयशोणितम् १३

९०

फीदृशे इति ॥ १ ॥ देयता इति । अमाया

देवतापूजनेषु भद्रा न दुर्बलान्तर्यः । विप्रान् पूजयन्ति उपेत्य

उपस्थाप्य देवेभ्यो देवान् उद्दिश्य सर्वेभ्यो विप्रेभ्यः ॥ ३ ॥

पंक्तिदूपाः काणादयः अपांकेयाः दुष्कर्मणः पंक्त्ययोग्याः

॥ ५ ॥ निराकृतिः अथयनादिशून्यः वारुपिको बृहथर्थ

धनप्रयोक्ता ॥ ६ ॥ कुण्डाशी भगमशः तैलिकस्तर्कमहृ

॥ ७ ॥ पर्वकारः वेपान्तरधारी । पर्व जीवं गदामन्त्रप्रस्तावे

लक्षणात्तरे इति मेदिनी । सूची पिशुनः अन्तानां

शस्त्राणां काण्डशृङ्गः शस्त्राजीवी ॥ ९ ॥ यामिः पक्षिमै

नष्टे देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वारुपे ।

यत्तु वारुणिके दत्तं नेह नामुत्र तद्देवते ॥ १४

अस्मनीयं हुतं हव्यं तथा पीनमैव द्विजे ।

ये ह धर्मव्यपेतेषु चारित्र्यापगतेषु च ।

हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत्प्रेत्य न ददति ॥

ज्ञानपूर्वं तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पेषुद्वयः ।

पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चयः ।

पतानिमान्विजानीयादपांकेयान्विजाधमान् ।

शूद्राणामुपदेशं च ये कुर्वन्त्यल्पचेतसः ॥ १७

पठि काणः शतं पठः भिषग्री यावत्प्रपद्यति ।

पंचत्यां समुपाविष्टायां तावद्व्यसते नृप ॥ १८

यद्विष्टतशिरा भुंक्ते यद्वुंक्ते दक्षिणामुखः ।

सोपानत्कश्च यद्वुंक्ते सर्वं विद्यातदासुरम् १९

अत्युता च यद्वुंक्ते यश्च अद्याधियजितम् ।

सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ २०

भवानश्च पंक्तिदूपाश्च नावेक्ष्येत्कथञ्चन ।

तस्मात्परिहृते दद्यात्तिलोभान्धयक्षीरयेव २१

तिलैर्विरहितं आर्जं कृतं कोधवशेन च ।

यातुधानाः पिशाचाश्च क्षिप्रमुपैति तद्भयिः

अपांको यावतः पांकाभुजानामनुपद्यति ।

तावत्फलाङ्गशयति दातारं तस्य बालिशधर्म २३

इमे तु अरतभेष्ट धिक्शेयाः पंक्तिपाथनाः ।

ये त्वत्तस्तान्प्रवक्ष्यामि परीक्षस्वेह तान्विजान्

विधाचेद्व्यतक्षाता ब्राह्मणाः सर्वे एव हि ।

सदाचारपरार्थैश्च धिक्शेयाः सर्वपापनाः ॥ २५

पांकेयास्तु प्रवक्ष्यामि शोयास्ते पंक्तिपाथनाः

त्रिणाविकेतः पञ्चामिस्त्रिगुणः पङ्गवधिव २६

ब्रह्मदेयानुसंतानश्छंदोगो ज्येष्ठसामगः ।

मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो ददापूज्यः २७

मृगयां कुर्वन् ॥ १० ॥ कुशलिः कुशी फालः तेन कर्षणं

लक्ष्यते कृषीवलः । सर्वच्छन्दं तदुपजीवी काष्ठच्छन्दनोपजीवी ।

‘कुशी फाले’ इति मेदिनी ॥ ११ ॥ तस्मैव पुरीषे तस्य

पितरः शेरते न त्वन्यस्य पुरीषे ॥ १२ ॥ पठि शतं पुष्प-

पानिति शेषः ॥ १८ ॥ अमुरेन्द्राय बलये ॥ २० ॥ परि-

हृते आरुदेवे ॥ २१ ॥ त्रिणाविकेतः त्रिणाविकेताख्य-

मन्त्राधेता । पयगार्हपत्यादय आवसथ्यान्ता अग्रयो मय ।

निगुणं ननु कपदां युवतिः सुवेदा इति बह्वचना मन्त्र-

ग्रयं वा ग्रामेतुनामित्यादि तैत्तिरीयप्रसिद्धं वा पञ्चानि

विशदोनि ॥ २६ ॥ ब्रह्मदेय इति । यत्र वेदः पर-

श्रुतकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पंक्ति पुनात्युत २८
 अथर्वीशरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च सः २९
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
 मन्त्रेषु च समन्त्रेषु भवन्यघभृश्लुताः ॥ ३०
 अश्रोधना ह्यचपलाः क्षांता दांता जितेंद्रियाः
 सर्वभूतहिता ये च भ्रातृभ्येताभिर्मन्त्रयेत ३१
 एतेषु वत्समक्षयमेते वै पंक्तिपावनाः ।
 इमे परे महाभागा विशेषाः पंक्तिपावनाः ३२
 यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ।
 ये वेतिहासं प्रयताः आधयन्ति द्विजोत्तमान्
 ये च भाग्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः ॥
 अधीयते पुराणं ये धर्मेष्टास्त्राण्यथापि च ।
 अधीय च यथान्यायं विधिवत्स्य कारिणः
 उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदाः ॥ ३५
 अस्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रयत्नेषु च ।
 यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यास्तावत्पुनस्त्युत
 ततो हि पावनात्पङ्क्त्याः पंक्तिपावन उच्यते
 क्रोशाद्धर्षतीत्याद्य पाषयेदेक एव हि ॥ ३७
 ब्रह्मेद्यानुसन्तान इति ब्रह्मविदो विदुः ।
 अनुत्तिवगनुपाध्यायः स चेदब्राह्मणं प्रजेत ३८
 श्रुतिविभिरभ्यनुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतं
 अथ चेद्देवदित्सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विजितः ३९
 न च स्यात्पतितो राजन्पङ्क्तिपावन एव सः
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्त्रयेद्द्विजान् ४०
 स्वकर्मनिरतानभ्याङ्कुले जाताम्बहुश्रुतान् ।
 यस्य मित्रप्रधानानि भ्रातृनि च हर्षाणि च
 न प्राणान्ति पितृन्देवान्स्वर्गं च न स गच्छति
 यश्च भ्रातृ कुरुते सङ्गतानि
 न देवयानेन पथा स याति ।

स वै मुक्तः पिप्पलं बन्धनाद्वा
 स्वर्गाहोकाच्च्यवते धातुमित्रः ॥ ४२
 तस्मान्मित्रं धातुकृत्त्राद्रियेत
 दंष्टान्मित्रेभ्यः संप्रहर्षं धनानि ।
 यन्मन्यते नैव शत्रुं न मित्रं
 तं मध्यस्थं भोजयेद्व्यकट्ये ॥ ४३
 यथोपरे बीजमुतं न रोहे-
 न चावसा प्राप्नुयाद्बीजमागम् ।
 एषं भ्रातृ भुक्तमनर्हमाणै-
 न चेह नामुत्र फलं ददाति ॥ ४४
 ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
 तस्मै भ्रातृ न दातव्यं न हि मममनि ह्यते ॥
 संभोजनी नाम पिशाचदक्षिणा
 सा नैव देवाय पितृनुपैति ।
 इहैव सा भ्राम्यति हानिपुण्या
 शालान्तरे गौरिव न पृथक्ता ॥ ४६
 यथाऽग्नौ शान्ते घृतमाजुहोति
 तथैव देवाय पितृनुपैति ।
 तथा दत्तं नर्तने गायने च
 यां चानृते दक्षिणोमावृणोति ॥ ४७
 उभौ हिनास्ति न भुनक्ति नैषा
 या चानृते दक्षिणा दीयते वै ।
 आघातिनी गार्हितपा पतन्ती
 तेषां प्रेतान्पातयेद्देवयानात् ॥ ४८
 श्रुयीणां समये नित्यं ये चरन्ति शुधिष्ठिर ।
 निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान्देवा ब्राह्मणान्विदुः
 स्वाध्यायानिष्ठा श्रुपयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
 तपोनिष्ठाश्च बौद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ५०
 कव्यानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत ।
 तत्र ये ब्राह्मणान्केचिन्न निन्दन्ति हि ते नराः

विद्या वा तदेव देयं येषां तेषामनुत्तमानः परंपरयामुत्पन्नः
 स्वयं च ब्रह्मविदध्यापको वा ब्रह्मेद्यानुत्तमानः ॥ २७ ॥ अयं
 कृत्स्नत्वादिगुणहीनोऽपि पङ्क्तिपावनएवेत्याह-अनुत्ति-
 गिति ३८ कृत्स्नविभिरभ्यनुज्ञात इति कृत्स्नविभिरभ्यनुज्ञेय
 एव स न त्वत्कृत्स्नत्वेनानुपाध्यायत्वेनोपेक्षणायः।यतः स पङ्-
 क्त्या दुष्टतं हरति । अनुज्ञात इति पाठेऽभिमानवशदानु-
 शातोऽपीति शेषम् ॥ ३९ ॥ मित्रमेव प्रधानं न योग्यत्वादिकं
 येषु तानि । मित्रेष्वपि योग्यता चेत्तत्परित्यागे दोष एवेति

भावः ॥ ४१ ॥ भ्रातृन निमित्तेन सङ्गतानि सख्यानि पिप्पलं
 बन्धनाद्वा बन्धनादिव कर्मकलोपनिबन्धनभूतात् स्वर्गा-
 च्यवते तत्र न गच्छतीत्यर्थः ४२ संभोजनी अन्योन्यं दीय-
 माना सा पिशाचदक्षिणा पिशाचदानतुल्या पिशाचाः स्वस्य
 भोजकाय भोजयन्ति तद्वत् ॥ ४६ ॥ यां च दक्षिणा अमृते
 अपात्रे आहृणोति प्रवच्छति आधृ इति मुग्धम् ॥ ४७ ॥
 न मुनाकि न पात्यति आपातिनी इत्यादि ॥ ४८ ॥

ये ॥ निन्दन्ति जलपेषु न ताञ्छादेषु भोजयेत्
ग्राहणा निन्दिता राजन्हन्युत्प्रेषु कूलम् ॥
वैखानसानां चचनमृषीणां भूयते नृप ।
दूरादेव परीक्षेत ग्राहणान्वेदपारगान् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि आश्वकल्पे
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

पुधिष्ठिर उवाच ।

केन सङ्कल्पितं धातुं कस्मिन्काले किमात्मकम्
भृग्वहिरसिके काले मुनिना कतरेण वा १
कानि धातानि यज्यानि कानि मूलफलानि च
धान्यजात्यश्च का यज्यास्तन्मे ब्रूहि पितामह
भीष्म उवाच ।

यथा धातुं संप्रवृत्तं यस्मिन्काले सदात्मकम्
येन सङ्कल्पितं त्वेय तन्मे शृणु जनाधिप ३
स्वायंभुवोऽधिः कीरक्ष्य परमर्षिः प्रतापवान् ।
तस्य वंशे महाराज दत्तात्रेय इति स्मृतः ॥ ४
दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभूत्किमिनाम तपोधनः ।
निमेषाव्यभवात्पुत्रः श्रीमाक्षाम धिया वृतः ५
पूर्णं वर्षसहस्रान्ते स कृत्वा दुष्करं तपः ।
कालधर्मपरीतात्मा निधनं समुपागतः ॥ ६
निमिस्तु कृत्वा शीघ्रानि विधिदृष्टेन कर्मणा
संतापमगमस्तीक्ष्णं पुत्रशोकपरायणः ॥ ७
अथ कृत्योपहार्याणि चतुर्दश्यां महामतिः ।
तमेव गणयन्शोकं विरात्रे प्रत्यबुध्यत ॥ ८
तस्यासीत्प्रतिबुद्धस्य शोकेन व्यथितात्मनः ।
मनः संवृत्य विषये बुद्धिर्विस्तारगामिनी ॥ ९
ततः सञ्चिन्तयामास आश्वकल्पं समाहितः ।
यानि तस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यस्तेषां ॥ आश्वमावपेत्
यः सहस्रं सहस्राणां भोजयेदमृताक्षरः ।

एकस्तान्मन्त्रचित्प्रितः सर्वानर्हति भारत ५४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि आश्वकल्पे
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

उक्तानि यानि चाक्षानि यानि चेटानि तस्य ह
तानि सर्वाणि मनसा धिनिश्चिष्य तपोधनः ॥
अमावास्यां महाप्राज्ञो विप्रानानाव्य पूजितान्
दक्षिणावर्तिकाः सर्वा वृत्तीः स्वयमपाकरोव
सप्तधियांस्ततो भोज्ये युगपत्समुपायत ।
धृते च लघुणं भोज्यं द्यामाकाशं वदौ प्रभुः
दक्षिणाप्रास्ततो दर्मा विष्टरेषु निवेशिताः ।
पादयोश्चैव विप्राणां ये त्यक्तमुपभुञ्जते ॥ १४
कृत्वा च दक्षिणाप्राप्त्यै दर्मान् स प्रयतः श्रुतिः
प्रवदौ श्रीमतः पिण्डाक्षामगोत्रमुदाहरन् १५
तत्कृत्वा स मुनिश्रेष्ठो धर्मसङ्करमात्मनः ।
पश्चात्तापेन महता तप्यमानोऽन्यच्छिन्तयत् १६
अकृतं मुनिभिः पूर्वं किं मयेदमनुष्ठितम् ।
कथं नु शापेन न मां दहेयुर्ग्राहणा इति ॥ १७
ततः सञ्चिन्तयामास वंशकर्तारमात्मनः ।
ध्यातमाग्रस्तथा चाग्निराजगाम तपोधनः १८
अथाश्विस्तं तथा दृष्ट्वा पुत्रशोकेन कर्पितम् ।
भृशमाभ्यासयामास चाग्निरेष्टाभिरक्षयः ॥
निमे संकल्पितस्तेऽयं पितृयज्ञस्तपोधन ।
मा तेमृज्जीः पूर्वदृष्टो धर्मोयं ग्रहणा स्वयम्
सोयं स्वयंभुविहितो धर्मः संकल्पितस्तद्यथा
कृते स्वयंभुवः कान्यः धातुयं विधिमाहरेत्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमाव-
दोषे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

केनेति । भृग्वहिरसिके यदा भृगवोऽस्मिन्वर्तन्ते
नान्ये ॥ १ ॥ धातानि धादेषु कानि कर्मणि यज्यानि
॥ २ ॥ इत्या उपकल्प्य उपहार्याणि नृशकृदुपपन्नानि-

दीनि विगवे प्रयाते ॥ ८ ॥ विषये अत्यन्तबन्धके शोके
विषये मनः संवृत्य शोकं त्यक्त्वेत्यर्थः । तस्य बुद्धिर्विस्तारग-
मिनी आसीत् इति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ दक्षिणावर्तिकाः प्रद-
क्षिणावर्तिनाः कृषीः आसनानि ॥ १२ ॥ धौते विप्रायु-
होने दृष्टो भर्मा लोके पुत्रोद्देशेनापि स्वेच्छया कथित इति
सङ्करः ॥ १६ ॥

अथास्यास्यामि ते पुत्र आदेयं विधिमुत्तमम्
स्वयंभुविहितं पुत्र तत्कुम्भ निबोध मे ॥२२॥
कृत्वाऽग्नौकरणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधन ।
ततोऽग्नयेऽथ सोमाय वरुणाय च नित्यशः ॥
विश्वेदेवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः
तेभ्यः संकल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयंभुवा
स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापस्येह धारिणी ।
वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवेहाक्षयेति च २५
उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणो विभुः ।
ततोऽग्निश्चैव सोमश्च आप्याय्याविह तेऽनघ
देवास्तु पितरो नाम निर्मिता ये स्वयंभुवा ।
उष्णपा ये महाभागास्तेषां भागः प्रकल्पितः
ते आदेनार्च्यमाना वै विमुच्यन्ते ह किल्बिषात्
सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयंभुवा ॥ २८
विश्वे चाग्निमुखा देवाः संख्याताः पूर्वमेव ते
तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्होणां महारमनां
चलं धृतिर्विपात्मा च पुण्यकृत्पावनस्तथा ।
पार्ष्णिक्षेमा समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च ॥
विष्वक्पत्नीर्वैधात्र ष्हीमान्कीर्तिमान्कृत एव च
जितारमा मुनिर्वीर्यश्च दीप्तरोमा भयङ्करः ३१
अनुकर्मा प्रतीतश्च प्रशस्ताऽप्यश्रुमांस्तथा ।
शीलामः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा
क्षत्रो वज्री वरी वैध विश्वेदेवाः सनातनाः
विद्युद्गर्वाः सोमधर्वाः सूर्यश्रीश्चेति नामतः ३३
सोमपः सूर्यसावित्री दत्तात्मा पुण्डरीकः ।

उष्णीनामो नमोदश्च विश्वायुर्वीर्येव च ३४
चमूहरः सुरेशश्च व्योमाग्निः शंकरो भवः ।
ईशः कर्तो कृतिर्देवो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ३५
गणितः पञ्चवैर्यश्च आदित्यो राक्षसमांस्तथा ।
सप्तकृतसोमधर्वाश्च विश्वकृतकायिरेव च ॥ ३६
अनुगोप्ता सुगोप्ता च नत्ता चेश्वर एव च ।
कीर्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः
अथादेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा
हिमद्रव्येषु शाकेषु पलाण्डुं लघुनं तथा ॥ ३८
सौभाग्नः कोषिदारस्तथा गृज्जनकादयः ।
कृष्णपण्डजात्यलाङ्गं च कृष्णं लघणमेव च
ग्राम्यवाराहमांसं च यच्चैवाप्रोक्षितं भवेत् ।
कृष्णाज्जाजी विडश्चैव शीतपाकी तथैव च ।
अङ्कुराद्यास्तथा वज्र्या इह शृंगाटकानि च
वर्जयेत्लघणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ।
अयक्षुताय रुदितं तथा आसे च वर्जयेत् ॥ ४१
निवापे हव्यकट्ये वा गार्हितं च सुदर्शनम् ।
पितरश्च हि देवाश्च नाभिनन्दन्ति तद्विः ॥
चाण्डालश्चधर्वा वज्र्या निवापे समुपस्थिते ।
कापायवासाः कुट्टी वा पतितौ ब्रह्महाडपि वा
संकीर्णयोनिर्विप्रश्च सम्बन्धी पतितश्च यः ।
वर्जनीया बुधैरेते निवापे समुपस्थिते ॥ ४४
इत्येवमुक्त्या भगवान्स्वयं तमृषि पुरा ।
पितामहसमां दिव्यां जगामात्रिस्तपोधनः ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि धादकल्पे
एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

ते प्रसिद्धाः पित्रादयः विमुच्यन्ते किल्बिषात् नरकादिस्पात्
॥ २८ ॥ पुलकाः असंपूर्णकुम्भकधान्यानि हिंशु-
द्रव्येषु शाकादिस्तकादव्येषु पलाण्डुं लघुनं च शाकेषु
॥ ३८ ॥ सौभाग्ननादीर्जवर्जयति सौभाग्नः सिम्भुः
गृज्जनं विप्रदिग्धराष्ट्रनाश्रुमांस्तथा 'अयं गृज्जनं विप्र-
दिग्धराष्ट्रमी' इति मेदिनी । कृष्णं लघणं गन्धविटम्

॥ ३९ ॥ कृष्णाज्जाजी कृष्णजोर्कं विडः विट्कृष्णं
शीतपाकी शाकविशेषः अङ्कुराद्या वंशस्त्रीपादयः
शृङ्गाटकं शिंघाडा इति प्रसिद्धम् ॥ ४० ॥ सुदर्शनं
शाकविशेषः ॥ ४२ ॥ इति धर्महामारते अनुशासनपर्वणि
नैलकण्ठीये भारतभाष्ये एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

भोक्ष्म उवाच ।

तथा निमी प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः ।
 पितृयज्ञे ॥ कुर्वन्ति विधिद्वयेन कर्मणा ॥ १ ॥
 ऋषयो धर्मानित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत ।
 तर्पणं चाप्यकुर्वन्त तीर्थाभोभिर्भयतमताः ॥ २ ॥
 निवापिर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ष्येन भारत ।
 तर्पिताः पितरो देवास्तत्राग्नं जरयन्ति वै ॥ ३ ॥
 अजीर्णैस्त्वभिह्नयन्ते ते देवाः पितृभिः सह
 सोममेवाभ्यपद्यन्त तदा ह्यन्नाभिपीडिताः ४ ॥
 तेऽष्टमसोममासाद्य पितरोऽजीर्णपीडिताः ।
 निवापाग्नेन पीड्यामः श्रेयो नोऽत्र विधीयतां
 तान्सोमः प्रमुखाद्याथ श्रेयश्चेद्दीप्सितं सुराः ।
 स्वयंभूसदनं यात स यः श्रेयोभिधास्यति ६ ॥
 ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत ।
 मेरुद्वेगे समालीनं पितामहमुपागमन् ॥ ७ ॥

पितर ऊचुः ।

निवापाग्नेन भगवन्भूशं पीड्यामहे वयम् ।
 प्रसादं कुर्व नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ८ ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयंभूस्त्रिमप्रवीव ।
 एष मे पार्श्वतो वक्षिषुष्मच्छ्रेयोभिधास्यति
 अग्निवयाच ॥

सहितास्तात भोक्ष्यामो निवापे समुपस्थिते
 जरयिष्यथ चाप्यग्नं मया सार्धं न संशयः ॥
 एतच्छ्रुत्वा ॥ पितरस्ततस्ते विज्वरा भयम् ।
 एतस्मात्कारणाद्याग्नेः प्राक्तावहीयते नृप ११ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि आद्रकल्पे
 द्विनवातितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१२

एवं आद्रोत्पत्तिमुक्त्वा तदाभूतस्याग्नौ कर्णस्योत्पत्ति-
 माह—तथेत्यादिना ॥ १ ॥ निवसे दत्ते सम्प्रणारणा-
 भाव आर्पणः औणादिकस्तत्रत्ययो वा ॥ १२ ॥ व्यतितां
 द्युतितां नीपतिष्ठेत तथा निवापे ॥ इष्टव्य इत्यर्थः । तथा
 अन्यवशनाऽपि पार्श्वं न संमाद्या ॥ १५ ॥ कल्पा

निवसे चाग्निपूर्वं वै निवापे पुरुषपर्वम् ।
 न ब्रह्मराक्षसास्ते वै निवापं धर्मयन्त्युत ॥ १२ ॥
 रक्षांसि चापवर्तन्ते स्थिते देवे ह्युताग्ने ।
 पूर्वं पिण्डं पितृर्द्वास्ततो दद्यात्पितामहे १३ ॥
 प्रपितामहाय च तत एव धाद्रविधिः स्मृतः ।
 ब्रूयात् धाग्ने च साधिवो पिण्डे पिण्डे समाहितः
 सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च ।
 रजस्वला च वा नारी व्यङ्गिता कर्णयोश्च वा
 निवापे नीपतिष्ठेत सम्प्राद्या नान्यवशजा १५ ॥
 जलं प्रतरमाणश्च कीर्तयेत् पितामहान् ।
 नदीमासाद्य कुर्वीत पितृणां पिण्डतर्पणम् १६ ॥
 पूर्वं स्वयंशजानां तु कृत्वाऽग्निस्तर्पणं पुनः ।
 सुहृत्सम्बन्धिवर्गानां ततो दद्याज्जलाजलिम्
 कदमापगोपुगेनाथ युक्तेन तरतो जलम् ।
 पितरोऽभिलपन्ते वै नायं चाप्यधिरोहिताः ॥
 सदा नाधि जलं तज्ज्ञाः प्रयच्छन्ति समाहिताः
 मासार्धे कृष्णपक्षस्य कुर्याद्विधौपणानि वै १९ ॥
 पुष्टिरागुस्तथा वीर्यं श्रीशैव्यं पितृभक्तितः ।
 पितामहः पुलस्त्यश्च वसिष्ठः पुलहस्तथा २० ॥
 अङ्गिराश्च क्रतुश्चैव कश्यपश्च महानृपिः ।
 एते कुङ्कुलश्रेष्ठ महायोगेश्वराः स्मृताः ॥ २१ ॥
 एते च पितरो राजन्नेव धाद्रविधिः परः ।
 प्रेतास्तु पिण्डसम्बन्धान्मुच्यन्ते तेन कर्मणा
 इत्येषा पुरुषश्रेष्ठ आद्रोत्पत्तिर्पथागमम् ।
 द्याव्याता पूर्वनिर्दिष्टा दानं वक्ष्याम्यतः परम्

येति विप्रवर्णं बलीवर्दपुच्छमाश्रित्य नदी तरतः सकाशात्
 तत्पुच्छेन तर्पणं पितरोऽभिलपन्ते युक्तेन शस्त्रेण ॥ १८ ॥
 मासार्धे अमावास्यायां कृष्णपक्षस्येष्टपुक्तेर्नात्र शुक्रादिमासो
 विवक्षितः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
 नैलकण्ठीये भारतभाष्ये द्विनवातितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥

९३

युधिष्ठिर उवाच ।

द्विजातयो व्रतोपेता हविस्ते यदि भुजते ।
अश्वं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अवेदोक्तव्रताश्चैव भुजानाः कामकारणे ।
वेदोक्तेषु ॥ भुजाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं तप इत्याहुरपवासं पृथग्जनाः ।
तपः स्यादेतदेवेह तपोऽन्यद्वाऽपि किं भवेत्
भीष्म उवाच ।मासार्धमासोपवासाद्यत्तपो मन्यते जनः ।
आत्मतन्त्रोपघाती यो न तपस्वी न धर्मवित्
त्यागस्य चापि संपत्तिः शिष्यते तप उत्तमम्
सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी तथैव च ॥ ५मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत्
कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च मानवः ॥ ६अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्रं च सदा पठेत्
ऋतवादी सदा च स्यान्नियतश्च सदा भवेत् ॥विघ्नसाशी कथं च स्यात्सदा वैवातिथिप्रियः
अमृताशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत्

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी च पार्ष्व्य ।
विघ्नसाशी कथं च स्यात्कथं वैवातिथिप्रियः

भीष्म उवाच ।

अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं च यो नरः ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्तेन्तरा पुनः ॥ १०भार्या गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति चैव ह
ऋतवादी सदा च स्याद्दानशीलस्तु मानवःअमक्षयन् वृषा मांसममांसाशी भवत्युत ।
दानं ददत्पावित्री स्यादस्वप्नश्च दिवाऽस्वप्न ॥

९३

द्विजातय इतिः दशाहर्दे व्रतोपेता ब्राह्मणा ब्राह्मण-
कामाय यजमानस्यार्थं यदि भुजते तत्तत्तपः स्वयम् प्रलोपो
वा गरीयान् उत ब्राह्मणस्य काममग्नौ वेति प्रथमः ॥ ११ ॥
वेदोक्तं यागाक्रमूलं व्रतं तेन रहिताः कामकारणे इच्छया
हेतुना भुजाना भोजनं कुर्वन्तु नाम । ये तु व्रतोपेता भुजते
ते स्मृता भवन्ति । तेषां व्रतलोपप्रायश्चित्तं प्रातर्तीति-
रूपं वर्तव्यं भवति । दत्तस्याहमि व्रतवन्तोऽपि भुक्त्वा
प्रायश्चित्तं कुर्वन्ति तु धादं ह्येवमिति भावः ॥ २ ॥ तप-भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा
अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्वि युधिष्ठिर ॥ ३ ॥अभुक्तवत्सु नाश्राति ब्राह्मणेषु तु यो नरः ।
अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ ४ ॥देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संधितेभ्यस्तथैव च ।
अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विघ्नसाशिनम् ॥तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सद्ने ब्रह्मणः स्मृताः
उपसिता ह्यप्सरसो गन्धर्वैश्च जनाधिप ॥ १६ ॥देवसातिथिभिः सार्धं पितृभ्यश्चोपभुजते ।
रमन्ते पुत्रपौत्रेण तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति दानानि विविधानि च
दातृप्रतिग्रहीत्रोर्बे को विशेषः पितामह ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच ।

साधोऽयं प्रतिगृहीयात्तप्यासाधुतो द्विजः ।
गुणवत्स्वरूपदोषः स्यान्निगुणे तु निमज्जाति ॥ १९ ॥अप्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वृषादमेव संवाचं सप्तर्षीणां च भारत ॥ २० ॥कश्यपोऽत्रिंशसिष्ठश्च मरद्वाजोऽय गौतमः ।
विश्वामित्रो जमदग्निः साध्वी चैवाप्यरुन्धतीसर्वेषामय तेषां तु गण्डाऽभूत्कर्मकारिका ।
शूद्रः पशुसखश्चैव भर्ता चास्या बभूव ह ॥ २२ ॥ते च सर्वे तपस्यन्तः पुरा चेकर्महीमिमां ।
समाधिरोपाशिक्षन्तो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥अधामयदनावृष्टिर्महती कुरुनन्व न ।
कृच्छ्राणोऽभयधन् लोकोऽयं वै क्षुधाग्निंतःकस्मिंश्चित् पुरा यत्ते शैब्येन शिविसूनुना ।
दक्षिणायांऽय ऋत्विग्भ्यो दत्तः पुनः पुरा किलअस्मिन्कालेऽय सोल्पायुर्दिष्टान्तमगमत्पुनः
ते तं क्षुधामिसन्तप्ताः परिचार्यापतासिरे ॥ २६ ॥

स्मिनः पात्रसमुक्तं तत्र तपयो स्वं पृच्छति—यदिदमिति

॥ ३ ॥ आत्मनन्त्रं शरीररूपं वृद्धरूपं वा तदुपघाती ॥ ४ ॥
त्यागस्येति । दानं वेदजपच परमं तप इति श्लोकद्वयार्थः॥ ५ ॥ अन्नपः स्वधर्मं जागरकः ॥ ६ ॥ ययोक्तभोजन-
द्वयव्यतिरेकेण मध्ये यो न भुङ्क्ते स सदोपवासीत्याह-अन्तरेति ॥ १० ॥ वृषा यज्ञादिनिमित्तं विना
॥ १२ ॥ गुणवति दानरि प्रतिग्रहादुत्पन्नो दोषः ॥ १९ ॥
गण्डेति नामतः ॥ २२ ॥ उपसिताः अर्जयन्तः २३ दिष्टान्तं

मरणम् ॥ २६ ॥

याज्यात्मजमथो दृष्ट्वा गतासुमृपिसत्तमाः ।
अपचन्त तदा स्वाख्यां धुधातीः किल भारत
निरक्षे मर्त्यलोकेऽस्मिन्नात्मानं ते पंरीप्सवः
कृच्छ्रामापेदिरे वृत्तिमग्नोहेतोस्तपस्विनः ॥ २८
अटमानोऽथ तान्मानं पचमानान्महीपतिः ।
राजा शैष्यो वृषादर्भिः क्षिप्र्यमानान्ददर्श ह
वृषादर्भिरुवाच ।

प्रतिग्रहस्तारयति पुष्टिर्धं प्रतिगृह्यताम् ।
मयि यदिद्यते विसं तद्गुण्यं तपोधनाः ॥ ३०
प्रियो हि मे ब्राह्मणो याच्यमानो
दद्यामहं योऽश्वतरीसहस्रम् ।
एकैकशः सवृषाः संप्रसृताः
सर्वेषां धै शीघ्रगाः श्वेतरोमाः ॥ ३१
कुलभराननडुहः शतं शतान्
धुर्यन् श्वेतान् सर्वदोऽहं ददामि ।
पट्टीहीनां पीयराणां च ताव-
द्व्या गृष्टयो धेनवः सुवताश्च ॥ ३२
यवान् प्रामान् ग्रीहिरसं यथांश्च
रत्नं चान्यहुलेभं किं ददामि ।
नास्मिन्नभक्ष्ये मायमेवं कुरुष्वं
पुष्टयर्थं धः किं प्रयच्छाम्यहं धि ॥ ३३
श्रुण्व उजुः ।

राजप्रतिग्रहो राज्ञां मध्यास्तादो धियोपमः
तज्ज्ञानमानः कस्मात्तं कुरुषे नः प्रलोभनम्
क्षेत्रं हि दीयतमिदं ब्राह्मणान् समुपाश्रितम् ।
अमलो ह्येव तपसा प्रीतः प्रीणाति देयताः ३५
ब्रह्मार्पणं तपो जातु ब्राह्मणस्योपजायते ।
तद्वाय इय मिदं ह्यः प्राप्सो राजप्रतिग्रहः ॥ ३६
कुशलं सह दानेन राजभस्तु सदा तव ।
अर्थिभ्यो दीयतां सर्वमित्युक्त्वाऽन्येन ते ययुः
अपक्रमेव तन्मांसमभूत्तेषां महात्मनाम् ।
अथ हित्वा ययुः सर्वे घनमाहारकांक्षिणः ३८
ततः प्रचोदिता राज्ञा घनं गत्वाऽस्य मन्त्रिणः
प्रचीयोदुम्बराणि स्म दातुं तेषां प्रचक्रिरे ३९

आत्मानं क्षीरं परीप्सवः रश्मिकामाः ॥ २८ ॥ पुष्टिः
पुष्टिद्वयः ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणान् क्षेत्रं ब्राह्मणत्वस्यस्यानं
देवतासमुद्रः । यावतीर्वं देवताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे
वसन्ति इति श्रुत्य उक्तः ॥ ३५ ॥ अन्येन यथा ॥ ३७ ॥
न स्मदे न स्मः अतोऽर्पस्तु ॥ ३९ ॥ प्रतीक्यन् प्रतिगृह्यन्
॥ ३३ ॥ तस्य लाभमुक्तस्य मात्रा इयता ॥ ३५ ॥ कामस्तृणा-

उदुम्बराण्यधान्यानि हेमगर्भाण्युपाहरन् ।
भृत्यांस्तेषां ततस्तानि प्रग्राहितुमुपाद्रवन् ४०
गुरुणीति विदित्वाथ न ब्राह्मण्यग्निरव्रवीत् ।
न स्महे मन्दविज्ञाना न स्महे मन्दबुद्धयः ४१
हेमानामानि जानीमः प्रतिबुद्धाः स्म जागृम
इहं ह्येतदुपादत्तं प्रेत्य स्यात्कटुकोदयम् ।
अप्रतिग्राहमेवैतत्प्रेतवेह च सुखेऽसुना ॥ ४२
वसिष्ठ उवाच ।

शतेन भिक्षुगणितं सहस्रेण च संमितम् ।
तथा बहु प्रतीक्यन्धै पापिष्ठां पतते गतिम् ४३
कश्यप उवाच ।

यत्पृथिव्यां ब्रीहियर्थं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
सर्वे तन्नालमेकस्य तस्माद्विद्वान्छमं चरेत् ॥
मरह्राज उवाच ।

उत्पन्नस्य रुरोः शृङ्गं धर्ममानस्य धर्धते ।
प्रार्थना पुरुषस्येव तस्य मात्रा न विद्यते ४५
गौतम उवाच ।

न तल्लोके द्रव्यमस्ति यल्लोकं प्रतिपूरयेत् ।
समुद्रकल्पः पुरुषो न कदाचन पूर्यते ॥ ४६
विश्वामित्र उवाच ।

कामं कामयमानस्य यदा कामः समुभयते ।
अधेनमपरः कामस्तृष्णा विध्यति बाणयत् ॥
जमदग्निर्वाच ।

प्रतिग्रहे संयमो धै तपो धारयते ध्रुवम् ।
तद्धनं ब्राह्मणस्येह लुभ्यमानस्य विनयेत् ४८
अरुणस्तुवाच ।

धर्मार्थं सञ्चयो यो धै द्रव्याणां पक्षसंमतः ।
तपः सञ्चय पवेह विशिष्टो द्रव्यसञ्चयाव ४९
गण्डोवाच ।

उग्रादितो भयाद्यस्माद्विभ्यतीमे ममेश्वराः ।
बलीयांसो दुर्बलपदिमेभ्यहमताः परम् ॥ ५०
पशुसख उवाच ।

यद्वै धर्मे परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं विदुः ।
विनयार्थं सुविद्वांसमुपासेयं यथातथम् ॥ ५१

रूपः ॥ ४७ ॥ तद्धनं तपोधनम् ॥ ४८ ॥ पक्षसंमतः पाशि-
कलेन मतः ॥ ४९ ॥ यदिति । यत् यतो हेतोः वैधर्म्ये
विधर्मः एव वैधर्म्यः तस्मिन्लोभादिदोषे सति परं उत्कृष्टं
पदं नास्ति न लभ्यतेऽतस्तदलोभाख्यमेव घनं ब्राह्मणा विदुः
विनयः विज्ञा तदर्थं शिशुनिमिति यावत् ॥ ५१ ॥

श्रुपय उवाच ।

कुशलं सह दानेन तस्मै यस्य प्रजा इमाः ।
फलान्मुपधिषुक्तानि य एवं नः प्रयच्छति ॥ ५२ ॥
भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा हेमगर्भाणि हित्वा तानि फलानि वै
श्रुपयो जम्बुरन्यत्र सर्वं पथ धृतव्रताः ॥ ५३ ॥
मन्त्रिण उवाच ।

उपधि शंकमानास्ते हित्वा तानि फलानि वै
ततोऽन्येनैव गच्छन्ति विदितं तेऽस्तु पार्थिव
इत्युक्तः स तु भृत्यैस्तेषु पादमिक्षकोपह ।
तेषां वै प्रतिकर्तुं च सर्वपामगमद्रुहम् ॥ ५५ ॥
स गत्वा हवनीयेऽग्नीं तीर्थं नियममाश्रितः ।
जुहोय संस्कृतेर्मन्त्रैरेकैकामाहुतिं नृपः ॥ ५६ ॥
तस्मादग्नेः समुत्तसौ कृत्या लोकभयंकरी ।
तस्या नाम वृषादभिर्यातुं धानीत्यथाकरोव ॥
सा कृत्या कालरात्रीय कृतालालिरुपस्थिता ।
वृषादभिं नरपातिं किं करोमीति चाब्रवीत् ॥
वृषादभिरुवाच ।

श्रुपयोणां गच्छ सतानामरुन्धत्यास्तथैव च
दासीमर्तुश्च दास्याश्च मनसा नमिं धारय ॥
ज्ञात्वा नामानि चैषीषां सर्वानेताम्बिनाशय
विनष्टेषु तथा खैरं गच्छ यत्रेप्सितं तव ॥ ६० ॥
सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानीं खरुपिणी ।
जगाम तद्वनं यत्र विवेकस्ते महर्षयः ॥ ६१ ॥

भीष्म उवाच ।

अथाग्निप्रमुखा राजन् वने तस्मिन्महर्षयः ।
व्यचरन् मक्षयन्तो वै मूलानि च फलानि च
अथापश्यन्सुपीनांसपाणिपादमुखोदरम् ।
परिव्रजन्तं स्थूलान् परिवाजं घृणा सह ॥ ६३ ॥
अरुन्धती तु तं दृष्ट्वा सर्वाङ्गोपचितं शुभम् ।
भवितापो भवन्तो वै नैवमित्यब्रवीदपान् ॥

वसिष्ठ उवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकमग्निहोत्रमनिर्हुतम् ।
सायंप्रातश्च होतव्यं तेन पीवाञ्छुना सह ६५ ॥
अभिरुवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकं क्षुधा वार्य समाहृतम्
कृच्छ्रधीतं प्रनष्टं च तेन पीवाञ्छुना सह ६६ ॥
मिश्वामित्र उवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकं शश्वच्छालं जरद्रुधः
अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाञ्छुना सह ॥
जमदग्निरुवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकं भक्तमिन्धनमेव च
साञ्चित्यं वार्यकं चित्ते तेन पीवाञ्छुना सह
कश्यप उवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकं चत्वारश्च सहोदराः
देहि देहीति भिक्षन्ति तेन पीवाञ्छुना सह ॥
भरद्वाज उवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकं ब्रह्मबन्धोरचेतसः ।
शोको भार्यापवादं तेन पीवाञ्छुना सह ॥
गौतम उवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकं त्रिकौशेयं च राङ्गवत्
एकैकं धे त्रिवार्यं तेन पीवाञ्छुना सह ७१ ॥
भीष्म उवाच ।

अथ दृष्ट्वा परिवाजं स तान्महर्षीन् घृणा सह
अभिगम्य यथान्यायं पाणिस्पर्शमथाचरत् ७२ ॥
परिचर्यां वने तांस्तु क्षुत्प्रतीयातकारिकाम् ।
अन्योन्येन विवेद्याथ प्रातिष्ठन्त सहैव ते ७३ ॥
एकविध्ययकार्याश्च व्यचरन्त वनानि ते ।
आददानाः समुद्धृत्य मूलानि च फलानि च
कदाचिद्विचरन्तस्ते वृक्षैरधिरलैर्वृताम् ।
शुचिधारिप्रसन्नोदा ददधुः पद्भिर्नो शुभाम् ॥

लपयिष्यन् ॥ ५३ ॥ नामार्थमेव धारय ॥ ५५ ॥ ज्ञात्वा
नामानुसुप तेषां सामर्थ्यं परिक्ष्य तान् विनाशय । अन्यथा
त्वामेव ते विनाशयिष्यन्तीति भावः ॥ ६० ॥ कार्यस्य
कारणं नित्यकर्मलोप इति षष्ठिरस्य भावः ॥ ६५ ॥
छुरः रसं धर्षितवानं भेत्तुरेः ॥ ६६ ॥ शास्त्रप्रति-
पादितो जन्तु क्षीयमाणो धर्म इति विश्वामित्रस्य ॥ ६७ ॥
यथादिपिन्तेति जमदग्नेः ॥ ६८ ॥ बहुवृत्त्येति कश्य-
पस्य ॥ ६९ ॥ भार्यापवादः कृतिशालविभाषादिति

भरद्वाजस्य ॥ ७० ॥ होनवप्रत्वं गौतमस्य च मतं
त्रिकौशेयं कुशा-रज्जुः तथा निर्दूतं कौशेयं पादितं पानं
श्रीणि कौशेयानि यस्मिन् 'कुशी फाले कुशारज्जुः'
(दान्तर्वेन ४) इति मेदिनी एकं रको-
द्वयविशेषस्य चर्म तदपि त्रिवार्यं अतिजर्णम् ॥ ७१ ॥
परिचर्यां करिष्यामि इदित्यन्योन्यमुपलेश्यः ॥ ७३ ॥
एकस्य एव विधयः कार्यं च येषां ते ॥ ७४ ॥

बालादित्यवपुःप्रत्यैः पुष्करैरुपशोभिताम् ।
 वैदूर्यवर्णसदृशैः पद्मपत्रैरुपधातुताम् ॥ ७६
 नानाविधैश्च विहगैर्जलप्रकरसेविभिः ।
 एकद्वारामनादेयां सूपतीर्थामकर्मदाम् ॥ ७७
 वृषादभिप्रयुक्ता तु कृत्वा विकृतदर्शना ।
 यातुधानीति विख्याता पक्षिर्नोऽतामरस्त ॥
 पद्मसखसहायास्तु विसाये ते महर्षयः ।
 पक्षिर्नामभिजगमुस्ते सर्वे कृत्याभिरक्षिताम् ॥
 ततस्ते यातुधानी तां दृष्ट्वा विकृतदर्शनाम् ।
 स्थितां कमलिनीतीरे कृत्यामृचुर्महर्षयः ॥ ८०
 एका तिष्ठसि का च त्वं कस्यायं किं प्रयोजनम्
 पक्षिनीतीरमाश्रित्य हृदि त्वं किं चिकीर्षसि
 यातुधान्युवाच ।
 याऽस्मि साऽस्म्यनुयोगो मे ॥ कर्तव्यः कथञ्चन
 आरक्षिणीं मां पक्षिन्या धित्त सर्वे तपोधनाः
 श्रुपय ऊचुः ।
 सर्वे पय धुधाताः स्म न चान्यार्थं किंचिदस्ति नः
 भवत्याः संमते सर्वे गृहीयाम विसानुत ८३

यातुधान्युवाच ।
 समयेन विसानीतो गृहीध्वं कामकारतः ।
 एकैको नाम मे प्रोक्त्वा ततो गृहीतमाचिरम्
 भीष्म उवाच ।
 विज्ञाय यातुधानीं तां कृत्यामृपिधैपिणीम्
 अत्रिः क्षुधापरीतात्मा ततो घनमग्नयात् ८५
 अत्रि उवाच ।
 अरात्रिरत्रिः सा रात्रिर्वा नाधीति त्रिरत्र वै
 अरात्रिरत्रिरित्येष नाम मे विद्धि शोभने ८६
 यातुधान्युवाच ।
 यद्योदाहतमेतत्ते मयि नाम महाद्युते ।
 दुर्धायमेतन्मनसा गच्छायतर पक्षिनीम् ८७
 वसिष्ठ उवाच ।
 वसिष्ठोऽस्मि वसिष्ठोऽस्मि वसे वासगृहेष्वपि
 वसिष्ठत्वाच्च वासाच्च वसिष्ठ इति विद्धि माम्
 यातुधान्युवाच ।
 नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखस्याभाषिताक्षरम् ।
 नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छायतर पक्षिनीम् ८९

उपतीर्थमवतरणमार्गः ॥ ७७ ॥ नामधेयद्वारा सामर्थ्यं काला
 वस्त्राकं वधैविणीयमिति विशायेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ अरा-
 त्रिरिति । यदिदं सर्वं पाप्मनोऽप्रायत तदिदं किंच तत्-
 स्मादप्य इति श्रुते पाप्मनस्त्राताऽत्रिरित्यात्रिण्यस्य निर्व-
 चनं तदेव शब्दान्तरेण प्रदर्शयति यातुधानीं विमोहयिष्यन् ।
 अरात्रिः अरयः कामादयः सन्त्यस्मिन्नित्यत्र पय तस्मान्ना-
 यत इत्यरात्रिः । अरशब्दादहमपंचमीकात् परस्य प्रायते-
 रूपरि क्तिप्रत्ययः । अरिशब्दान्मत्वर्थविशेष आषचि
 मस्येतीकारलोपे अरमिति सिध्यति यस्मादरात्रिस्तस्मादत्रिः ।
 अतीत्यद् गृह्युक्तस्माप्रायत इत्यत्रिरित्यत्रापि अवयवार्थेन
 पाप्मानं मृष्युमन्वयायानित्यादौ मृष्युशब्दस्य पाप्मनि
 प्रयोगदर्शनात् । धर्मेण पापमपचुरतांति धर्मोऽप्यत्रिः
 स्यादत आह सा रात्रिर्वा नाधीति त्रिरत्र वा इति धे-निश्चतं
 अद्य वर्तमानकाले यां त्रिःत्रिवारं नाधीते नाधिमगच्छति ।
 अतीतस्य हि पुत्रादेरनुत्पत्तौ अनागतत्वेन उत्पत्तौ वर्तमान-
 त्वेन नाशे अतीतत्वेन नान्वेति त्रिरभिगमोक्ति तदत्र नास्ति
 सर्वं वर्तमानमेव भवति यत्रापस्थायी सा हार्दकात्तादय-
 जगत्कारणप्राप्तिः सर्वपाप्मोच्छेदिका साऽरात्रिरुच्यते । अत्र
 हि अतीतानागतं सर्वमस्तीति ह्युच्यते यच्चास्तेहारिस्त यच्च
 नास्ति सर्वं तदत्र गमना विन्दत इति । अत्र हि सर्वं कामाः
 ममाहिता इति च यस्मादेवमप्रात्रिपस्य तस्मादत्रिष्वयम
 नाम । मन्योऽपि—

यं वै सूर्यं खर्मानुत्तमसाऽविष्यदासुरः ॥
 अत्र यन्तमन्वर्दिनः ॥ १ न्ये अश्विनम् ॥
 इति । 'सूर्य आत्मा जगत्सत्पुत्रश्च' इति श्रुतेः । सूर्यं परं ब्रह्म
 स्वर्मानुः राहुस्त्वो मृत्युः अविष्यत् व्यासयान् तमसा अना-
 त्मनि आत्मयद्विरूपया अविष्येति मन्त्रपदानामर्थः ॥ ८९ ॥
 तदेतदत्रित्वं भेनसाऽपि दुर्धायमिति मत्वा यातुधान्याह-
 यथेति । ते त्वया मयि मत्समीपे अतीतानागतयोरपि वर्त-
 मानकाले एव दर्शनं कामाद्यनुदयथेति द्वयं अत्यन्तं तमः-
 खभावया मया प्राप्तुमशक्यमिति भावः । त्वामहं धर्षितु-
 मशक्नोति त्वं गच्छ अवतर पक्षिनीं सरसीम् ॥ ८७ ॥
 वसिष्ठोऽस्मीति । वसिष्ठः वायुश्च ऋषिर्वा यवायुशब्दान्तरि
 च योधादित्यन्त्रमाद्य नक्षत्राणि चेति वसव एतेषु द्वौ सर्वे
 वसु हितमेति द्वौ सर्वे वासवन्ते इति श्रुतिप्रसिद्धा वसवस्तौ
 यस्य स्वाधोना भवन्ति स वसुमान्प्राप्ताणिमायैश्वर्यं महा-
 योगी जितयेन वसुमानिति वसिष्ठस्तादृशोऽहमस्मि अति-
 शयेन उरुस्मि । वसुमच्छब्दादिद्वयप्रत्यये परे मनुवलोपे
 द्विलोपे च वसिष्ठः उरुशब्दलोपेन वरादेशश्च प्रियस्थिरादि-
 स्थेण श्रेयः । सर्वं मन्त्रोऽस्ति अहं तु न कस्यापि वरोऽस्मीति
 नामह्वयार्थः । वासवदेव वासवोऽप्येव गृहस्थाश्रमेण सर्वपाप्म-
 न्निष्पेय वसे वसामि अतोऽहं वसुणां मध्ये अतिश्रेष्ठ इति
 वसिष्ठोऽस्मि । वसुतन्त्रादिप्राणि तन्वलोपे च वसिष्ठः सर्व-
 पाप्माभ्यभूतत्वान्मम मां देवा रक्षन्तीति भावः ॥ ८८ ॥

विश्वामित्र उवाच ।

विश्वे देवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि गवां तथा
विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध मां
यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखद्वयाभाषिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पक्षिनीम् १७
जमदग्निरुवाच ।

जाजमयजजानेऽहं जिजाहीह जिजायिषि
जमदग्निरिति ख्यातस्ततो मां विद्धि शोभने
यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पक्षिनीम् १९
अरुणधनुष्याच ।

धरान् धरिर्त्रां वसुधां भर्तुस्तिष्ठाम्यनन्तरम् ।
मनोबुद्धयती भर्तुरिति मां विद्ध्यरुण्यतीम् ॥
यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखद्वयाभाषिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पक्षिनीम् ॥
गण्डोद्याच ।

यक्षैकदेशे गण्डेति धातुमेतं प्रवक्षते ।
तेनोन्नतेन गण्डेति विद्धि माऽनलसम्भवे २
यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखद्वयाभाषिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पक्षिनीम् ३
पशुसख उवाच ।

पशून् रक्षामि दृष्टाऽहं पशूनां च सदा सखा
गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि मामग्निसम्भवे ॥ ४
यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखद्वयाभाषिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पक्षिनीम् ५

शुनःसख उवाच ।

पभिरुक्तं यथा नाम नाहं वक्तुमिहोत्सहे ।
शुनःसखसखार्थं मां यातुधान्युपधारय ॥ ६

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते वाक्यं सन्दिग्धया गिरा ।
तस्मात्पुनरिदानीं त्वं ब्रूहि यन्नाम ते द्विज ७

शुनःसख उवाच ।

सकृदुक्तं मया नाम न गृहीतं त्वया यदि ।
तस्माच्चिदंशमिहता गच्छ भस्मेति मा चिरम्
सा ब्रह्मदण्डकल्पेन तेन मूर्ध्नि हता तदा ।
कृत्वा पपात मेविन्यां भस्म सा च अगाम ह
शुनःसखा च हत्वा तां यातुधानीं महाबलाम्
भुवि श्रिदण्डं विष्टभ्य शाद्वले समुपाविशत् ॥
ततस्ते मुनयः सर्वे पुष्कराणि विसानि च ।
यथाकाममुपादाय समुत्तस्थुर्मुदान्विताः ११

विश्वे इति । विश्वस्येन आधिदैवं ब्रह्माण्डस्या देवा
उच्यन्ते । अध्यात्मे च पिण्डस्थानोन्द्रियाणि तान्युभयानि
मित्रभूतानि यस्य स विश्वामित्रः । 'विश्वस्य ह वै मित्रं
विश्वामित्र आस' इति श्रुतेः । मित्रे चर्षाविति विश्व-
पदान्तरस्य दीर्घः । गवां इन्द्रियाणाम् ॥ १६ ॥ जाजमय
इति । भूयो भूयोऽतिशयेन जमन्ति युगपदेनेकेषु यज्ञादि-
ध्वनेकवारं पुनः पुनर्मक्षयन्ति इवापि वे जाजमन्तो देवाः ।
जमु भक्षणे यहलुकि शत्रुन्तस्य रूपम् । इज्यन्ते देवता
अस्मिन्निति यलोऽग्निःतेषां जान आविर्भावस्तस्मिन् जिजा-
यिषि जातोऽस्मिन् जनेर्महन्तात्मनि लुहतात्मनेपदे उत्तमपुरुषे-
ष्वचनं आपोऽन्तापथ । इदलोके अगो मां जिजाहि
जानीहि । अतो योगात् मां जमदग्निरिति नामतो विद्धि ।
जाजमदित्यग्राहपदे प्रथमाक्षरलोपे द्वितीयस्यामित्ये जमदग्नि-
रिति सिद्धम् । जिजाहीत्यपि ज्ञाधार्तायेष्टुकि जादेशे मध्य-
मैक्यचनम् । ततो जाजमन्तोऽग्निश्चास्मिन् सन्तीति जम-
दग्निमान् । ततो मतुजलोपेन जमदग्निरिति पदम् । ण्ते-
नापि स्वस्वार्थार्णवीयत्वमुक्तम् । जाजमयजजा नाम मृजा
अनु० १४

माऽऽह । जिजायिषीति पाठे जाजमयजेभ्यो देवामिभ्यो
जाताः संपदो जाजमयजजास्ताश्च कृतकत्वात् नाम निश्चितं,
मृजाः मार्ज्यन्त इति मृजा नथरा इति मा मामाह उक्तान्
वेदः अतोऽहं ताः जिजायिषि जितवानस्मि । अस्मिन्पक्षे
अभ्यासतद्विकारमावाचार्यम् । जितलोकोऽहं त्वया जे-
तुमशक्य इति भावः ॥ १८ ॥ धरानिति । धरान्
पर्वतान् धरिर्त्रां भुवं वसुदेवान्यन्ते इति व्युत्पत्त्या वसुधां
दिवं च तिष्ठामि अधितिष्ठामि तत्र हेतुः—यत्पूर्वसिष्टस्या-
नन्तरं अव्यवधानेन मनोऽनुबन्धतीति अरुणो अतिकठि-
नान् धरादीन् दृषातीत्यनुबन्धीति दक्षारलोपेन सुमाप्तेन
च सिद्धम् । अनुबन्धतीत्यत्र नुकारलोपेन वेति ॥ १९ ॥
यक्षप्रेति । गण्डेति गुमा सद्वितस्यानुकरणम् । मा मां अन-
लसंभवे त्वमस्या दृष्टादर्षिणा स्वचनमप्रतिगृह्यतामृषीणां
वधार्थं स्वजग्रामो हुत्वा ततोऽस्या उत्पादितत्वादिति हेतुः
॥ २ ॥ पशून् जीवान् रक्षामि रक्षामि मामम नामेत्यर्थः
॥ ४ ॥ श्वा धर्मः सत्सखायो मुनयः तेषां सखा शुनः-
सखसखः तर्पे ॥ ६ ॥ भस्म भस्मनाम् ॥ ९ ॥

अमेण महता कृत्या ते विसानि कलापशः ।
तीरे निक्षिप्य पद्मिन्यास्तर्पणं चकुरन्मसा ॥
अथोत्थाय जलात्समात्सर्वे ते समुपागमन् ।
नापश्यन्वापि ते तानि विसानि पुरुपर्पभाः ॥

ऋषय ऊचुः ।

केन धुधा परीतानामस्माकं पापकर्मणाम् ।
नृशंसेनापनीतानि विसान्याहारकांक्षिणाम् ।
ते शङ्कमानास्त्वन्योन्यं पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
त ऊचुः समयं सर्वे कुर्म इत्यरिकर्शन ॥ १५
त उक्त्वा बाढमित्येषं सर्वं एव तदा समयम् ।
क्षुधार्ताः सुपरिश्रान्ताः शपथायोपचक्रुः ॥ १६
अत्रिरुवाच ।

स गां स्पृशतु पदेन सूर्यं च प्रतिमेहतु ।
अनध्यायेच्चधीयीत विसस्तैन्यं करोति यः ॥
वसिष्ठ उवाच ।

अनध्याये पठेद्धोके शुनः स परिकर्षतु ।
परिवाद् कामवृत्तस्तु विसस्तैन्यं करोति यः ।
शरणागतं हन्तु स वै संसृतां चोपजीवतु ।
अयोःकांक्षतु कीनाशाद्विसस्तैन्यं करोति यः ।
कश्यप उवाच ।

सर्वत्र सर्वं लपतु न्यासलोपं करोतु च ।
कूटसाक्षित्यमभ्येतु विसस्तैन्यं करोति यः ॥
वृषामांसाशनश्चास्तु घृषादानं करोतु च ।
यातु त्रियं दिया चैव विसस्तैन्यं करोति यः ।
भरद्वाज उवाच ।

नृशंसस्त्यक्तधर्मास्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
ब्राह्मणं चापि जयतां विसस्तैन्यं करोति यः ।
उपाध्यायमधः कृत्या ऋचोऽध्येतु यज्ञंपि च ।
जुहोतु च स कक्षाग्रीं विसस्तैन्यं करोति यः ।
जमदग्निरुवाच ।

पुरीषमुत्सृज्यत्पुस्तु हन्तु गां चैव ब्रह्मतु ।
अनृतौ मैथुनं यातु विसस्तैन्यं करोति यः २४
हेम्यो भार्यापजीवी स्याद्दूरवन्धुश्च वैरवान् ।
अन्योन्यस्यातिपिच्छास्तु विसस्तैन्यं करोति यः ।

गौतम उवाच ।

अधीत्य वेदांस्त्यजतु त्रीनश्रीनपाविध्यतु ।
विक्रीणातु तथा सोमं विसस्तैन्यं करोति यः ।
उदपानप्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
तस्य सालोक्यतां यातु विसस्तैन्यं करोति यः ।
विश्वामित्र उवाच ।

जीवतो वै गुरुभृत्याभरन्त्वस्य परे जनाः ।
अगतिर्वहुपुत्रः स्याद्विसस्तैन्यं करोति यः ॥
अशुचिर्वैहकूटोऽस्तु ऋद्ध्या चैवाप्यहंकृतः ।
कर्षको मत्सरी चास्तु विसस्तैन्यं करोति यः ।
वर्षाचरोऽस्तु भृतको राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ।
अयाज्यस्य भवेदस्मिन् विसस्तैन्यं करोति यः ।
अरुन्धत्युवाच ।

नित्यं परिभवेच्छुभ्रं मर्तुर्मवतु दुर्मताः ॥
एका स्वादु समाग्रातु विसस्तैन्यं करोति या ।
ज्ञातीनां गृहमध्यस्था सकूनसु दिनक्षये ।
अभोग्या बीरसूरस्तु विसस्तैन्यं करोति या ।
गण्डोवाच ।

अनृतं भाषतु सदा बन्धुमिश्र विरुध्यतु ।
ददातु कन्यां शुल्केन विसस्तैन्यं करोति या ।
साधयित्वा स्वयं प्राशेद्दास्ये जीयेतु चैव ह ।
विकर्मणा प्रमीयेत विसस्तैन्यं करोति या ३४
पशुसख उवाच ।

दास एव प्रजायेतामप्रक्षतिरकिञ्चनः ।
दैवतेश्वरमस्कारो विसस्तैन्यं करोति यः ३५
शुनःसख उवाच ।

अध्वर्यवे दुहितरं वा ददातु ।
चण्डदोगं वा चरितप्रसन्नये ।
आधर्षणं वेदमधीत्य विप्रः ।
स्नायीत वा यो हरते विसानि ३६
ऋषय ऊचुः ।

इष्टमेतद्दिजातीनां योऽयं ते शपथः कृतः ।
त्यया कृतं विसस्तैन्यं सर्वेषां नः शुनःसख ३७

कलापशः रीपशः ॥ १२ ॥ समयं शपथं अत्र शपथव्याजेन निषिद्धानुच्यन्ते ॥ १५ ॥ शुनः सारमेयान्परिकर्षतु कीडावै मृगयार्थं वा ॥ १८ ॥ स्वमुतां शुष्कप्रहणेन कीनाशात् कर्षतु ॥ १९ ॥ यथा यागादिनिमित्तं विना वृषा नटनर्तकारो ॥ २१ ॥ जयतां मुदे वादे वा ॥ २२ ॥ कक्षाग्रीं तत्र दि हृत् भस्मीभावमप्राप्य दोनुरौपचरमित्याशयः

॥ २३ ॥ उदपानप्लवे एकहूकजीवने ॥ २७ ॥ प्रहकूटो वेदपक्षितस्याशुचित्वं दोगः ऋद्धिमतो गर्वो भवतु । कर्षकश्च मत्सरी चास्तु ॥ २९ ॥ ज्ञातीनां अनादरे पत्नी शतीननादत्येवर्षः । अभोग्या योनिदूषिता ॥ ३२ ॥ साधयित्वा अर्धं पक्त्वा विकर्मणा जात्रजातेन गर्भादिना ॥ ३४ ॥

शुनःसख उवाच ।

न्यस्तमद्यं न पश्यद्भिर्यदुक्तं कृतकर्मभिः ।
सत्यमेतच्च मिथ्येतद्विसस्तैन्यं कृतं मया ३८
मया ह्यन्तर्हितानीह विसानीमानि पश्यत ।
परीक्षार्थं भगवतां कृतमेवं मयाऽनघाः ॥ ३९
वृक्षणार्थं च सर्वेषां भवतामहमागतः ।
यातुधानी ह्यतिहूरा कृत्येषां धो घघैपिणी४०
वृषादर्भिप्रयुक्तेषां निहता मे तपोधनाः ।
दुष्टा हिंस्यादियं पापा युष्मान्प्रत्यक्षिस्मया
तस्मादस्म्यागतो विप्रा यासवं मां निबोधत
अलोमादक्षया लोकाः प्राप्ता धै सार्वकामिकाः
अक्षिष्टधर्मितः क्षिप्रं तानवाप्तुत धै द्विजाः४३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विसस्तैन्योपाख्याने
त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ १३ ॥

९४

भीष्म उवाच ।

अथैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यदुक्तं तीर्थयात्रायां शपथं प्रति तच्छृणु ॥ १
युष्करार्थं कृतं स्तैन्यं पुरा भरतसत्तम ।
राजर्षिभिर्महाराज तथैव च द्विजर्षिभिः ॥ २
ऋषयः समेताः पश्चिमे धै प्रभासे
समागता मन्त्रममन्त्रयन्त ।
चराम सर्वां पृथिर्वीं पुण्यतीर्थी
ततः कामं हंत गच्छाम सर्वे ॥ ३
शुक्रोऽङ्गिराश्चैव कथिश्च पिङ्ग-
स्तथा ह्यगस्त्यो नारदपर्वतो च ।
भृगुर्वसिष्ठः कश्यपो गौतमश्च
विश्वामित्रो जमदग्निश्च राजन् ॥ ४
ऋषिस्तथा गालवोऽयाष्टकश्च ।
भरद्वाजोऽरुन्धती घालखिल्याः ।

अयं भर्ष्यं यदुक्तं तत्र मिथ्येति सम्बन्धः ॥ ३८ ॥ अन्त-
र्हितानि भन्तर्धानं प्रापितानि ॥ ३९ ॥ स्वधर्मनिष्ठः
कुमतिमदपरानुवो निषिद्धवर्जितो मुख्यं पात्रमित्युच्य-
तात्पर्यम् ॥ १४१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
नैलकण्ठीये भारतमावक्ष्ये त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच ।

ततो महर्षयः प्रीतास्तथेत्युक्त्वा पुरंदरम् ।
सहैव त्रिदशेन्द्रेण सर्वे जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ ४४
एवमेते महात्मानो भोगैर्बहुविधैरपि ।
क्षुधा परमया युक्ताच्छद्यमाना महात्मभिः
नैष लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्तुधन् ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु नरो लोभं धिक्जयेत्
एष धर्मः परो राजंस्तस्माल्लोभं धिक्जयेत् ४७
इदं नरः सुचरितः समवायेषु कीर्तयन् ।
अर्थमागी च भवति न च दुर्गाण्यधामुते ४८
प्रीयस्ते पितरश्चास्य ऋषयो देवतास्तथा ।
यशोधर्मार्थमागी च भवति प्रेत्य मानवः१४९

शिविर्दिलीपो नकुपोऽम्बरारिपो
राजा ययातिर्धुन्धुमारोऽथ पूरुः ॥ ५
जग्मुः पुरस्कृत्य महानुभावं
शतकर्तुं वृत्रहणं नरेन्द्राः ।
तीर्थानि सर्वाणि परित्समन्तो
माच्यां ययुः कीर्तिकीं पुण्यतीर्थान् ६
सर्वेषु तीर्थेष्ववधूतपापा
जग्मुस्ततो ब्रह्मसरः सुपुण्यम् ।
देवस्य तीर्थं जलमग्निक्लृपा
विगाहा ते भुक्तविसप्रधृताः ॥ ७
केचिद्विसान्यजनंस्तत्र राज-
घ्न्ये मृणालान्यजनंस्तत्र विप्राः
अथापश्यन्पुष्करं ते न्हियन्तं
ऋदादगस्त्येन समुद्धृतं तव ॥ ८

९४

अत्र शपथेनैव निषिद्धार्थप्रकाशने ॥ १ ॥ पुष्टराये
इन्द्रेण स्तैन्यं कृतं मुनिभिः शपथाः कृता इत्यर्थः ॥ २ ॥
विसृष्टपालयोः कमलकुमुदवद्वान्तरभेदो भेदः हिन्यन्
न्हियमाणम् ॥ ८ ॥

तानाह सर्वान्पुत्रिमुख्यानगस्त्यः
 केनादत्तं पुष्करं मे सुजातम् ।
 युष्मान्शङ्के पुष्करं दीयतां मे
 न वै भयन्तो हर्तुमर्हन्ति पद्मम् ॥ ९
 शृणोमि कालो हिंसते धर्मधीर्य
 सोऽयं प्राप्तो वर्तते धर्मपीडा ।
 पुराऽधर्मो वर्तते नेह याव-
 साधद्गच्छामः सुरलोकं चिराय ॥ १०
 पुरा वेदान्ब्राह्मणा ग्राममध्ये
 वृष्टस्यरा वृषलान्धावयन्ति ।
 पुरा राजा वयवहारेण धर्मान्
 पश्यत्यहं परलोकं व्रजामि ॥ ११
 पुराधरान्प्रत्यक्षरान् गरीयसो
 यावन्नरा नायमस्यन्ति सर्वे ।
 तमोत्तरं यावदिदं न वर्तते
 तावद्ब्रजामि परलोकं चिराय ॥ १२
 पुरा प्रपद्यामि परेण मर्त्यान्
 बलीयसा दुर्बलान्भुज्यमानान् ।
 तस्माद्यास्यामि परलोकं चिराय
 न ह्युत्सहे द्रष्टुमिह जीयलोकम् ॥ १३
 तमाहुरातां श्रुपयो महर्षि
 न ते ययं पुष्करं चोरयामः ।
 मिथ्याभिपन्नो भयता न कार्यः
 क्षापाम नीक्ष्णैः क्षापयैर्महर्षे ॥ १४
 ते निश्चितास्तत्र महर्षयस्तु
 संपश्यन्तो धर्ममेतं नरेन्द्राः ।
 ततोऽक्षपन्त क्षापयन्पर्ययेण
 सहैव ते पार्थिव पुत्रपौत्रैः ॥ १५
 भृगुरुवाच ।
 प्रत्याक्रोदोदितशृणुस्ताडितः प्रतित्ताडयेत् ।
 आदेशं शृणुमांसानि यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १६
 यस्मिन् उवाच ।
 अस्माध्यायपरो लोके भवानं च परिकर्षतु ।
 पुरे च भिक्षुरीयतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १७
 कदयण उवाच ।
 सर्वत्र सर्वं पणतु म्यासे श्रोमं करोतु च ।

कूटसाक्षित्वमभ्येतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १८
 गौतम उवाच ।
 जीयत्वहंकृतो बुद्ध्या विपमेणासमेन सः ।
 कर्षको मत्सरी चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १९
 अक्षिरा उवाच ।
 अनुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु भवानं च परिकर्षतु ।
 ब्रह्महाऽनिकृतिश्चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥
 शुन्धुमार उवाच ।
 अकृतमस्तु मित्राणां शत्रूणां च प्रजायतु ।
 एकः सम्पन्नमश्नातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २१
 पूरुषवाच ।
 चिकित्सायां प्रचरतु भार्यया चैव पुण्यतु ।
 श्वशुरात्तस्य वृत्तिः स्वाद्यस्ते हरति पुष्करम्
 दिलीप उवाच ।
 उदपानप्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
 तस्य लोकान्तं व्रजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २३
 शुक्र उवाच ।
 वृथामांसं समश्नातु दिवा गच्छतु मैथुनम् ।
 प्रेप्यो भवतु राज्ञश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २४
 जमदग्निरुवाच ।
 अनध्यायेष्वधीयीत मित्रं धादे च भोजयेत् ।
 धादे शूद्रस्य चाश्रीयाद्यस्ते हरति पुष्करम्
 शिविरुवाच ।
 अनाहिताग्निप्रियतां यशे धिप्रं करोतु च ।
 तपसिभिर्यक्षभ्येष्वयस्ते हरति पुष्करम् ॥ २६
 ययातिरुवाच ।
 अनृती च व्रती चैव भार्यायां स प्रजायतु ।
 निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २७
 नहुष उवाच ।
 अतिथिर्गृहसंस्थोऽस्तु कामवृत्तस्तु द्वाक्षितः
 पित्रां प्रयच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करम् ॥
 अम्बरीष उवाच ।
 नृशंसस्त्यक्तधर्मोऽस्तु स्त्रीषु शासितु गोषु च
 निहन्तु ब्राह्मणं चापि यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २९

भारतं आभम् ॥ ९ ॥ अथर्वं शीं गेदः ॥ १० ॥
 प्रत्यक्षमभ्यमान् मम सज्जनम् ॥ ११ ॥ दृष्टमांमि
 दृष्टमभ्यमान् इत्यभ्यमान् मममि ॥ १२ ॥ मित्रः
 मममि ॥ १३ ॥ दत्तु मममि मममि ॥ १४ ॥

॥ १८ ॥ विप्रः सममार्तो दम्पतेनाममेन कामकोपा-
 दिना ॥ १९ ॥ अतिथिः अतिथिः अतिथिः ॥ २० ॥
 अतिथिः अतिथिः अतिथिः अतिथिः ॥ २१ ॥
 अतिथिः अतिथिः अतिथिः अतिथिः ॥ २२ ॥

नारद उवाच ।

गृहज्ञानी बहिःशास्त्रं पठतां विस्तरं पदम् ।
नारीयसोऽयजानातु यस्ते हरति पुष्करम् ३०

नाभाग उवाच ।

अनृतं भाषतु सदा सद्भिर्बैव विरुध्यतु ।
शुलकेन तु ददत्कन्यां यस्ते हरति पुष्करम् ॥
कविरुवाच ।

पद्भ्यां स गां ताडयतु सूर्यं च प्रतिग्रेहतु ।
शरणागतं संत्यजतु यस्ते हरति पुष्करम् ३२
विश्वामित्र उवाच ।

करोतु भृतकोऽघर्षी राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ।
ऋत्विगस्तु ह्यायाज्यस्य यस्ते हरति पुष्करम्
पर्यंत उवाच ।

ग्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु खरयानेन गच्छतु
शूनः कर्षतु वृत्त्यर्थं यस्ते हरति पुष्करम् ॥३४
मरद्वाज उवाच ।

सर्वपापसमादानं नृशंसे चानृते च यत् ।
तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्ते हरति पुष्करम् ॥
अष्टक उवाच ।

स राजास्त्वकृतप्रज्ञः कामवृत्तश्च पापकृतः ।
अधर्मेणाभिशास्तुर्षी यस्ते हरति पुष्करम् ॥
गालघ उवाच ।

पापिष्ठेभ्यो ह्यनर्घार्हः स नरोस्तु स्वपापकृतः ।
दत्त्वा दानं कीर्तयतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥
अरुन्धत्युवाच ।

श्वश्यापवादं वदतु भर्तुर्मयतु दुर्मेनाः ।
एका स्थातु समग्रातु या ते हरति पुष्करम् ३८
बालखिल्या ऊचुः ।

एकपादेन वृत्त्यर्थं ग्रामद्वारे स तिष्ठतु ।
धर्मैकस्त्वक्तधर्माऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ।
शूनःसख उवाच ।

अग्निहोत्रमनादृत्य स सुखं स्वपतु द्विजः ।
परिग्राह्य कामवृत्तोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम्
सुरभ्युवाच ।

बालजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनम् ।

दुहोत परवत्सेन या ते हरति पुष्करम् ॥ ४१

भीष्म उवाच ।

ततस्तु तैः शपथैः शप्यमानै-
र्नानाविधैर्बहुभिः कौरवेन्द्र ।

सहस्राक्षो देवराट् संप्रहृष्टः
समीक्ष्य तं कोपनं विप्रमुख्यम् ॥ ४२

अपान्नवीन्मघवा प्रत्ययं सं
समाभाष्य तमृषिं जातरोपम् ।
ब्रह्मर्षिर्देवर्षिर्नृपर्षिमध्ये
यं तं निबोधेह ममाद्य राजन् ॥ ४३

शक्र उवाच ।

अध्वर्यवे दुहितरं ददातु
छन्दोगे वा चरितप्रह्वयै ।

अथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः

ज्ञायीत यः पुष्करमाददाति ॥ ४४

सर्वान्वेदानधीयीत पुण्यशीलोऽस्तु धार्मिकः
ब्रह्मणः सदनं यातु यस्ते हरति पुष्करम् ५४

अगस्त्य उवाच ।

आशीर्वादस्त्वया प्रोक्तः शपथो बलसूदन ।
दीयतां पुष्करं महामेव धर्मः सनातनः ॥ ४६

इन्द्र उवाच ।

न मया भगवन् लोभाद्धतं पुष्करमद्य धै ।
धर्मास्तु श्रोतुकामेन हतं न क्रोन्मुर्महसि ४७
धर्मभुतिस्समुत्कर्षो धर्मसेतुरनामयः ।
आपो वै शाश्वतो नित्यमव्ययोऽयं मया श्रुतः

तदिदं गृह्यतां धिन्नपुष्करं द्विजसत्तम ।
अतिक्रमं मे भगवन् क्षन्तुमर्हस्वपनिन्दित ४९

इत्युक्तः स महेन्द्रेण तपस्वी कोपनो भृशम् ।
जग्राह पुष्करं धीमान्प्रसन्नश्चामवन्मुनिः ५०

प्रययुस्ते ततो भूयस्तीर्थानि घनगोचराः ।
पुण्येषु तीर्थेषु तथा गात्राण्याग्राधयन्त ते ॥ ५१

आख्यानं य इदं युक्तः पठेत्पर्यणि पर्यणि ।
न मूर्खे जनयेत्पुत्रं न मद्यद्य निराकृतिः ॥ ५२

भूतो वित्तेन क्रीतः भूतको धान्यविक्रीतः वैश्यैः क्रीतः
सन् अवर्षो वृष्टिनिबन्धम् करोतु ॥ ३३ ॥ पापिष्ठा एव
अनर्घार्हाः अपूज्याः अयं ॥ ततोऽयं पूज्योऽस्तु । यतः
स्वपापकृतं स्वेपु ज्ञातिषु पापकृतं गयामिदानादिना वषट्कतु
॥ ३७ ॥ यथा अपवादमिति छेदः ॥ ३८ ॥ बाल-

जेन नृक्षेत्रेन बलजेनेति पाठे बलजनः बगईसंज्ञकमृग-
विशेषस्तजेन निदानं दोहनकाले गर्वा पादबन्धनी रज्जुः
तेन ॥ ४१ ॥ प्रत्ययं अभिप्रायम् ॥ ४३ ॥ धर्मभुतीनां
सम्यगुत्कर्षः धर्म एव सेतुस्तरणोपायः ॥ ४८ ॥

न तमापत्पृथेक्काचिद्विज्वरो न जरावहः ।
विरजाः श्रेयसा युक्तः प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयात् ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि शपथविधिनाम्
चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं श्राद्धकृत्येषु दीयते भरतर्षभ ।
छत्रं चोपानहौ चैव केनैतत्संप्रवर्तितम् ॥ १
कथं चैतत्समुत्पन्नं किमर्थं चैव दीयते ।
न केवलं श्राद्धकृत्येषु पुण्यकेष्वपि दीयते ॥ २
बहुष्वपि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते ।
एतद्विलरतो ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३
भीष्म उवाच ।

शृणु राजभूषहितशुभ्रोपानहविस्तरम् ।
यथैतत्प्रथितं लोके यथा चैतत्प्रवर्तितम् ॥ ४
यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्यतां च यथा गतम्
सर्वमेतददोषेण प्रवक्ष्यामि नराधिप ॥ ५
जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः ।
पुरा स भगवान् साक्षादनुपाऽऽक्रीडयत्प्रभो ॥ ६
संघाय संघाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गवः ।
तान् क्षितान् रेणुका सर्वास्तस्येवून्दीप्तिजसः
आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत ।
अथ तेन स शम्भेन ज्यायाक्षिव शरस्य च ॥ ८
प्रहृष्टः संप्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् ।
ततो मध्याह्नमाकूढे ज्येष्ठामूले दिवाकरे ॥ ९
स सायकान्द्रिजो मुक्त्वा रेणुकामिदमब्रवीत्
गच्छानय विशालाक्षि शरानेतान्यनुश्रुतान्
यावदेतान्युनः सुमु क्षिपामीति जनाधिप ।
सा गच्छन्त्यन्तरा छायां वृक्षमाश्रित्य मामिनी
तस्यौ तस्या हि सन्ततं शिरः पादौ तथैव च
स्थिता सा त मुहूर्तं वै भर्तुः शपथमयाच्छुभा

यश्च शास्त्रमधीयीत ऋषिभिः परिपालितम् ।
स गच्छेद्ब्रह्मणो लोकमव्ययं च नरोत्तम ॥ ५६

यथावानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा ।
प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी ॥ १३
सा वै खिन्ना सुचार्यं ह्रीं पद्भ्यां दुःखं नियच्छती
उपाऽऽजगाम भर्तारं भयान्नतुः प्रवेपती ॥ १४
स तासृपिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह शुभाननाम्
रेणुके किं चिरं त्वमागतेति पुनः पुनः ॥ १५

रेणुकोवाच ।

शिरस्तावत्प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ।
सूर्यतेजोनिरुद्धाऽहं वृक्षच्छायां समाश्रिता ॥
एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मांश्चिरायैतूतं मया ।
एतच्छ्रुत्वा मम विभो मा क्रुधस्व तपोधन

जमदग्नि उवाच ।

अद्यैवं दीप्तकिरणं रेणुके तव दुःखदम् ।
शरैर्निपातयिष्यामि सूर्यमस्त्राग्नितेजसा ॥ १८

भीष्म उवाच ।

स विस्फार्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च शरान्बहून्
अतिष्टत्सूर्यममितो यतो याति ततोमुखः ॥
अथ तं प्रेक्ष्य सन्नद्धं सूर्योऽभ्येत्य तथाऽब्रवीत्
द्विजरूपेण कौन्तेय किं ते सूर्योपराध्यते २०
आदत्ते रश्मिभिः सूर्यो दिवि तिष्ठंस्तत्ततः
रसं हृतं वै धर्पासु प्रवर्पति दिवाकरः ॥ २१
ततोऽर्धं जायते विप्र मनुष्याणां सुखाचहम् ।
अर्धं प्राणा इति यथा वेदेषु परिपठ्यते ॥ २२
अयाम्रेषु निगूढश्च रश्मिभिः परिचारितः ।
सप्तद्वीपानिमान्द्रहन्वर्षेणाभिप्रवर्पति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष-
णे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

यादिदमिति ॥ १ ॥ पुण्यकेषु क्षीणां क्रान्तिष्वेषु

॥ २ ॥ ज्येष्ठामूले दक्षिणावर्तं भ्रममाणे भनके ज्येष्ठानां
समस्ये पतितं रोहिणीनक्षत्रं तदेव ज्येष्ठानां मूलं यथा-
श्रुतार्थप्रमाणं ॥ न ज्येष्ठामूलस्येऽर्धं हेमन्ते शिरःपाददाह-
स्यानवसरात् ॥ ९ ॥

ततस्तदौपधीनां च वीरुधां पुष्पपत्रजम् ।
सर्वे वर्षाभिनिर्वृत्तमग्नं संभवति प्रभो ॥ २४
जातकर्माणि सर्वाणि व्रतोपनयनानि च ।
गोदानानि वियाहाश्च तथा यज्ञसमुद्भूतः २५
शास्त्राणि दानानि तथा संयोगा वित्तसंचयाः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि छत्रोपानहोत्पत्तिर्नाम
पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं प्रयाचति तदा मास्करे मुनिसत्तमः ।
जमदग्निर्महातेजाः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ १
भीष्म उवाच ।

स तथा याचमानस्य मुनिरक्षिसमप्रभः ।
जमदग्निः शर्म नैव जगाम कुरुनन्दन ॥ २
ततः सूर्यो मधुरया वाचा तमिदमब्रवीत् ।
कृताञ्जलिर्विप्ररूपी प्रणम्यैनं विशाम्पते ॥ ३
चलं निमित्तं विप्रर्षे सदा सूर्यस्य गच्छतः ।
कथं चलं मेत्स्यासि त्वं सदा यान्तं दिवाकरम्
जमदग्निरुवाच ।

स्थिरं चापि चलं चापि जाने त्वां ज्ञानचक्षुषा
अवश्यं विनयाधानं कार्यमद्य मया तव ॥ ५
मप्याह्वे वै निमेषार्धं तिष्ठसि त्वं दिवाकर ।
तत्र मेत्स्यामि सूर्य त्वां न मेऽत्रास्ति विचारणा
सूर्य उवाच ।

असंशयं मां विप्रर्षे मेत्स्यसे धन्विनां वर ।
अपकारिणं मां विद्धि भगवच्छरणगतम् ७
भीष्म उवाच ।

ततः प्रहस्य भगवान् जमदग्निरुवाच तम् ।
न मीः सूर्य त्वया कार्यां प्रणिपातगतो ह्यसि
ग्राहणेष्वाज्यं यश्च स्थैर्यं च धरणीतले ।
सौम्यतां चैव सोमस्य गांभीर्यं वरुणस्य च
ह्रीत्तिमरोः प्रभां मेरोः प्रतापं तपनस्य च ।
पतान्यतिक्रमेद्यो वै स हन्याच्छरणागतम् १०

अस्यतः संप्रवर्तन्ते यथा त्वं वेत्थ भार्गव ॥ २६
रमणीयानि यावन्ति यावदारंभिकाणि च ।
सर्वमन्त्रात्प्रभवति विदितं कीर्तयामि ते ॥ २७
सर्वं हि वेत्थ विप्र त्वं यदेतत्कीर्तितं मया ।
प्रसादये त्वां विप्रर्षे किं ते सूर्य निपात्य वै ॥

भवेत्स गुह्यतदपि च प्रह्लाहा च स वै भवेत् ।
सुरापानं स कुर्याच्च यो हन्याच्छरणागतम् ॥
* एतस्य त्वपनीतस्य समाधिं तात चिन्तय
यथा सुखगमः पन्था भवेत्प्रदिमभाषितः ॥
भीष्म उवाच ।

पतायदुष्यता स तदा तूष्णीमासीद्भूतम् ।
अथ सूर्योऽवदत्तस्मै छत्रोपानहमाशु वै ॥ १३
सूर्य उवाच ।

महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मग्नदिमवारणम् ।
प्रतिशृङ्गीष्व पद्भ्यां च त्राणार्धं चर्मपादुके १४
अथप्रभृति चैवेह लोके संप्रचरिष्यति ।
पुण्यकेषु च सर्वेषु परमक्षय्यमेव च ॥ १५

भीष्म उवाच ।

छत्रोपानहमेतसु सूर्येणैतत्प्रवर्तितम् ।
पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १६
तस्मात्प्रयच्छ धिमेषु छत्रोपानहमुत्तमम् ।
धर्मस्तेषु महान्मायी न मेऽत्रास्ति विचारणा
छत्रं हि भरतश्रेष्ठ यः प्रदद्याद्विजातये ।
शुभ्रं शतशालाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥ १८
स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः
अप्सरोग्भिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ॥ १९
दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्पुपानही ।
स्नातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये २०
सोऽपि लोकानधामोति देवतैरभिपूजितान्
गोलोके स मुदा युक्तो वसति प्रेत्य भारत ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैतकण्डीये भास्तमान-
दोषे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

एवमिति ॥ १ ॥ * एतस्य शरणागतस्य अपनी-
तस्यापराधवतः समाधिं समाधानम् ।

एतत्ते भरतश्रेष्ठ मया कात्स्न्येन कीर्तितम् । उन्नोपानहदानस्य फलं भरतसत्तम ॥ २२

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उन्नोपानहदानप्रशंसा नाम
पञ्चवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

पुथिष्टिर उवाच ।

गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रवृहि भरतर्षभ ।
श्रद्धिमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव १
भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तं जनाधिप ।
वासुदेवस्य संवादं पृथिव्याश्चैव भारत ॥ २
संस्तुत्य पृथिवीं देवीं वासुदेवः प्रतापवान् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ मां त्वं यत्पृच्छसेऽद्य वै ॥ ३
वासुदेव उवाच ।

गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वा मन्त्रिणेन वा
किमवश्यं धरे कार्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत्
पृथिव्युवाच ।

श्रुण्वः पितरो देवा मनुष्याश्चैव माधव ।
इज्याश्चैवार्चनीयाश्च यथा चैव निबोध मे ॥ ४
सदा यज्ञेन देवाश्च सदाऽऽतिथ्येन मानुषाः ।
छन्दश्च यथा नित्यमहान् भुञ्जीत नित्यशः ६
तेन हृदिगणाः प्रीता भवन्ति मधुसूदन ।
नित्यमग्निं परिचरेदमुफत्वा बलिकर्म च ७
कुर्यात्तथैव देवा वै प्रीयन्ते मधुसूदन ।
कुर्याद्दहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन च ॥ ८
पयोमूलफलैर्वापि पितॄणां प्रीतिमाहरन् ।
सिद्धान्नाद्वैश्वदेवं वै कुर्याद्भूमौ यथाविधि ॥ ९
अग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्यन्तर्यमनन्तरम् ।
प्रजानां पतये चैव पृथङ्घोमो विधीयते ॥ १०
तथैव चानुपूर्व्येण बलिकर्मं प्रयोजयेत् ।
दक्षिणायां यमायेति प्रतीच्यां धरुणाय च ॥ ११
सोमाय चाप्युदीच्यां वै वास्तुमध्ये प्रजापतेः

धन्यन्तरेः प्रासुदीच्यां प्राच्यां शकाय माधव
मनुष्येभ्य इति प्राहुर्वर्लि द्वारि गृहस्य वै ।
मरुद्भ्यो दैवतेभ्यश्च बलिमन्तर्गृहे हरेत् ॥ १३
तथैव विश्वेदेवेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ।
निशाचरेभ्यो भूतेभ्यो वर्लि नक्तं तथा हरेत्
एवं कृत्वा वर्लि सम्यग्दद्यान्निष्ठां द्विजाय वै
अलामे ब्राह्मणस्याग्नावग्नुसूत्य निक्षिपेत् १५
यदा श्राद्धं पितृभ्योऽपि दातुमिच्छेत मानवः
तदा पश्चात्प्रकुर्वीत निवृत्ते श्राद्धकर्मणि १६
पितृन्सन्तर्पयित्वा तु वर्लि कुर्याद्विधानतः ।
वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् १७
ततोऽग्नेन विशेषेण भोजयेदतिथीनपि ।
अर्चापूर्वं महाराज ततः प्रीणाति मानवान्
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते
आचार्यस्य पितृश्चैव सख्युरास्यस्य चातिथेः १९
इदमस्ति गृहे मह्यमिति नित्यं निवेदयेत् ।
ते यद्वदेयुस्तत्कुर्यादिति धर्मो विधीयते ॥ २०
गृहस्यः पुरुषः कृष्ण शिष्टाशी च सदा भवेत् ।
राजर्त्विजं ज्ञातकं च गुरुं श्वशुरमेव च ॥ २१
अर्चयेन्मधुपर्केण परितंघत्सरापितान् ।
श्वभ्यश्च श्वपचैभ्यश्च घयोभ्यश्चावपेद्वा २२
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ।
एतांस्तु धर्मान् गार्हस्थ्यान्यः कुर्याद्नसूयकः ॥
स इहर्षिषरान्प्राप्य प्रेत्य लोके महीयते २३
भीष्म उवाच ।

इति भूमेर्वचः श्रुत्वा वासुदेवः प्रतापवान् ।
तथा चकार सततं त्वमप्येवं सदाऽऽचर ॥ २४

९७

गार्हस्थ्यं गृहम्ययोग्यम् ॥ १ ॥ बलिकर्म वैश्वदेवः तत्र
प्रागक्रमेव प्राश्नम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमाव-
दने पञ्चवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

एतद्गृहस्यधर्मं त्वं चेष्टमानो जनाधिप । इहलोके यशः प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि बलिदानविधिर्नाम
सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

९८

युधिष्ठिर उवाच ।

आलोकदानं नामैतत्कीदृशं भरतर्षभ ।
कथमेतत्समुत्पन्नं फलं वा तद्ग्रीवाहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनोः प्रजापतेर्धादं सुवर्णस्य च भारत ॥ २

तपस्वी कश्चिदभवत्सुवर्णो नाम भारत ।
वर्णतो हेमवर्णः स सुवर्ण इति पप्रथे ॥ ३

कुलशीलगुणोपेतः स्वाध्याये च परंगतः ।
बह्वृक्षप्रभवात्समतीतः स्वकैर्गुणैः ॥ ४

स कदाचिन्मनुं विप्रो द्दशोपससर्प च ।
कुशलप्रश्नमभ्योन्यं तौ चोभौ तत्र चक्रतुः ॥ ५

ततस्ती सत्यसङ्कटपी मेरी काञ्चनपर्वते ।
रमणीये शिलापृष्ठे सहितौ संन्यपीदताम् ॥ ६

तत्र तौ कथयन्तौ स्तां कथा नानाविधाभयाः
ब्रह्मर्षिदेवदैत्यानां पुराणानां महात्मनाम् ॥ ७

सुवर्णस्त्यग्नयीद्वार्क्यं मनुं स्वायंभुवं प्रति ।
हितार्थं सर्वभूतानां प्रश्नं मे वक्तुमर्हसि ॥ ८

सुमनोभिर्यदिज्यन्ते दैवतानि प्रजेभ्यः ।
किमेतत्कथमुत्पन्नं फलं योगं च शंस मे ॥ ९

मनु उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शुकस्य च बलेनैव संपादं वै महात्मनोः ॥ १०

बलेयैरोचनस्येह त्रैलोक्यमनुशासतः ।
समीपमाजगामाशु शुको भृगुकुलोद्भवः ॥ ११

तमर्घ्यादिभिरभ्यर्च्य भार्गवं सोऽसुराधिपः ।
निपसादासने पश्चाद्विधिवन्नूदिदक्षिणः ॥ १२

कथेयमभवत्तत्र त्वया या परिकीर्तिता ।
सुमनोभूपदीपानां संप्रदाने फलं प्रति ॥ १३

ततः पप्रच्छ दैत्येन्द्रः कथीन्द्रं प्रश्नमुत्तमम् ।
बलिकथा च ।

सुमनोभूपदीपानां किं फलं ब्रह्मविद्यया ।
प्रदानस्य द्विजप्रेष्ठ तद्गुणान्वक्तुमर्हति ॥ १५

शुक उवाच ।

तपः पूर्वं समुत्पन्नं धर्मस्तस्मादनन्तरम् ।
एतस्मिन्नन्तरे चैव धीरदोषस्य एव च ॥ १६

सोमस्यात्मा च बहुधा संभूतः पृथिवीतले ।
अमृतं च विषं चैव ये चान्ये तुणजातयः ॥ १७

अमृतं मनसः प्रीतिं सद्यस्तृप्तिं वदाति च ।
मनोऽप्ययते तीव्रं विषं गन्धेन सर्वशः ॥ १८

अमृतं मङ्गलं विद्धि महद्विषममङ्गलम् ।
ओषध्योऽहमृतं सर्वा विषं तेजोभिसम्भवम् ॥ १९

मनो हादयते यस्माच्छिद्रं चापि दधाति च ।
तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्माभिः ॥ २०

दैवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः ।
तस्य तुभ्यन्ति वै देवास्तुष्टाः पुष्टिं ददत्यपि ॥ २१

यं यमुदिश्य दीयेरन्देवं सुमनसः प्रभो ।
मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप ॥ २२

क्षेयास्तृणाश्च सौम्याश्च

तेजसिन्यश्च ताः पृथक् ।

ओषध्यो बहुयीर्वा हि

बहुकपास्तथैव च ॥

यक्षिणानां च वृक्षाणामयक्षीयाक्षिबोध मे ।
आसुराणि च माद्व्यानि दैवतेभ्यो हितानि च ॥ २३

९८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रैलोक्ये भारतमाव-
दाने सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

आलोकेति ॥ १ ॥ स्तं अभवताम् ॥ ७ ॥ तपः
वर्णाधर्मः धर्मो दयादिः धीरदोः लताः ओषध्यो
मीमांस्यः ॥ १६ ॥

रक्षसामुखाणां च यक्षाणां च तथा प्रियाः ।
 मनुष्याणां पितॄणां च कान्तायास्त्वनुपूर्वशः
 वन्या ग्राम्याश्चेह तथा कृष्टोक्ताः पर्वताश्रयाः ।
 अकण्टकाः कण्टकिनो गन्धरूपरसान्विताः
 द्विविधो हि स्मृतो गन्ध इष्टोऽनिष्टश्च पुष्पजः
 इष्टगन्धानि देवानां पुष्पाणीति विभावय २७
 अकण्टकानां वृक्षाणां श्वेतप्रायाश्च वर्णतः ।
 तेषां पुष्पाणि देवानामिष्टानि सततं प्रभो २८
 जलजानि च माल्यानि पद्मादीनि च यानि वै
 गन्धवर्धनागयक्षेभ्यस्तानि दद्याद्विचक्षणः २९
 ओषधयो रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कण्टकान्विताः
 शत्रूणामभिचारार्थमायवेपु निदर्शिताः ॥ ३०
 तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्टकाः
 रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चोषहारयेत् ॥ ३१
 मनोहृदयनन्दिन्यो विशेषमधुराश्च याः ।
 चारुरूपाः सुमनसो मानुषाणां स्मृता विभो
 न तु दमशानसम्भूता देवतायतनोज्ञयाः ।
 सन्नयेत्पुष्टियुक्तेषु विद्याहेषु रहःसु च ॥ ३३
 गिरिसानुवहाः सौम्या
 देवानामुपपादयेत् ।
 प्रोक्षिताऽभ्युक्षिताः सौम्या
 यथायोग्यं यथास्मृति ॥ ३४
 गन्धेन देवास्तुष्यन्ति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः ।
 नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ३५
 सद्यः प्रीणाति देवान्यै ते प्रीता भावयन्त्युत
 सङ्कल्पसिद्धा मर्त्यानामीप्सितैश्च मनोरमैः ३६
 प्रीताः प्रीणन्ति सततं मानिता मानयन्ति च
 अयश्नातावधूताश्च निर्दहन्त्यधमाक्षरान् ३७
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलम्
 धूपांश्च विधिधान्साधूनसाधून् निबोध मे ॥
 निर्यासाः सारिणश्चैव कृत्रिमाश्चैव ते त्रयः ।
 इष्टोऽनिष्टो भवेद्गन्धस्तस्मै विस्तरशः शृणु ॥
 निर्यासाः सहस्रकीवर्ज्या देवानां दायिताऽस्तु ते
 गुग्गुलुप्रधरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥ ४०

निर्यासा गुग्गुलुप्रभृतयः सारिणः काष्ठमिश्रयोगा-
 नि. धारन्तः कृत्रिमाः अष्टगन्धादयः ॥ ३९ ॥ फालिताय
 ते आसवेन तीव्रगन्धेन संयुक्ताः देवदारुप्रभृतयस्तैः ।
 पाठान्तरे फालिता विकषिता मालिकादयस्तासां
 रसैर्महर्षेः गंधारसंयुक्तैर्दारुभिः ॥ ४२ ॥ सप्तगुणिकृतो
 गन्ध इति शेषः । वैहारिका विहारमात्रोपयुक्ताः ॥ ४३ ॥

अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
 दैत्यानां सहस्रकीयश्च कांक्षितो यश्च तद्विधः
 अयं सर्जरसादीनां गन्धैः पार्ष्विंदारवैः
 फालितासवसंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ४२
 देवदानवभूतानां सद्यस्तुष्टिकरः स्मृतः ।
 येऽन्ये वैहारिकास्तत्र मानुषाणामिति स्मृताः
 य एवोक्ताः सुमनसां प्रदाने गुणहेतवः ।
 धूपेष्वपि परिह्वेयास्त एव प्रीतिवर्धनाः ॥ ४४
 दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
 यथा येन यदा चैव प्रदेयां यादृशाश्च ते ४५
 ज्योतिस्तेजः प्रकाशं वाऽप्यूर्ध्वगं चापि वर्ण्यते
 प्रदानं तेजसां तस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम् ४६
 अन्धन्तमस्तमिह च दक्षिणायनमेव च ।
 उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं प्रशस्यते ४७
 यस्मादूर्ध्वगमेतत्तु तमसश्चैव भेजम् ।
 तस्मादूर्ध्वगतेर्दाता भवेद्वैरिति निश्चयः ॥ ४८
 देवास्तेजसिनो ह्यस्मात्प्रभावन्तः प्रकाशकाः
 तामसा राक्षसाश्चैव तस्माद्दीपः प्रदीयते ४९
 आलोकदानाच्च धूम्रान्प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।
 तान्दत्त्वा नोपहिसेत् न हरेन्नोपनाशयेत् ५०
 दीपहर्ता भवेदन्धस्तमोगतिरस्तुप्रभः ।
 दापप्रदः स्वगलोके दीपमालेव राजते ॥ ९१
 हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः ।
 वसामेदोस्त्रिनिर्वासैर्न कायः पुष्टिमिच्छता ५२
 गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने चतुष्पये ।
 दीपदानं भवेन्नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ५३
 कुलोद्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशश्चैव गच्छति
 ज्योतिषां चैव सालोक्यं दीपदाता नरः सदा
 बलिकर्मसु वक्ष्यामि गुणान्कर्मफलोदयान् ।
 देवयक्षोरगनृणां भूतानामथ रक्षसाम् ॥ ५५
 येषां नाग्रभुजो विभ्रा देवतातिथिवालकाः ।
 राक्षसानेव तान्विद्धि निर्दिशंकानमङ्गलान् ॥
 तस्मादग्रं प्रयच्छेत् देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ।
 शिरसा प्रयत्तश्चापि हरेद्बलितमन्द्रितः ॥ ५७

ज्योतिर्दीपादि तेजः कान्तिः प्रकाशः कीर्तिः ॥ ४६ ॥
 तमिह अन्धकारः अन्धन्तमो नाम नरकस्थं तथा दक्षिणा-
 यनमप्यन्धन्तम् एव । अत उत्तरायणे रात्रौ तमोनाशकं
 ज्योतिर्देयं नरकनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४७ ॥ हविषा घृतेन औष-
 धीरसैः क्लिष्टवर्णादिभेदैः वसामेदोस्त्रीणि प्राप्यवयवास्तोषां
 निर्यासाः स्नेहाः वसादयः पृथग्वा निर्यासात् ॥ ५२ ॥

गृह्णन्ति देवता नित्यमाशंसन्ति सदा गृहान्
बाह्याश्चागन्तवो येऽन्ये यक्षराक्षसपन्नगाः ५८
इतो दत्तेन जीघन्ति देवताः पितरस्तथा ।
ते प्रीताः प्रीणयन्त्येनमायुषा यशसा धनैः ॥
बलयः सह पुष्पैस्तु देवानामुपहारयेत् ।
दधिदुग्धमयाः पुण्याः सुगन्धाः प्रियदर्शनाः
कार्या रुधिरमांसाढ्या बलयो यक्षराक्षसाम् ।
सुरासवपुरस्कारा लाजोल्लापिकभूषिताः ६१
नागानां द्रयिता नित्यं पद्मोत्पलविमिश्रिताः

तिलान् गुडसुसंपद्मान्भूतानामुपहारयेत् ६२
अग्रदाताग्रभोगी स्याद्बलवीर्यसमन्वितः ।
तस्मादग्रं प्रयच्छेत् देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ६३
ज्वलन्त्यहरहो घेष्म याश्चास्य गृहदेवताः ।
ताः पूज्या भूतिकामेन प्रसुताग्रप्रदायिना ॥
इत्येतदसुरेन्द्राय काव्यः प्रोवाच भार्गवः ।
सुवर्णाय मनुः ग्राह सुवर्णो नारदाय च ॥ ६५
नारदोऽपि मयि ग्राह गुणानेतामहायुते ।
स्वमप्येतद्विदित्येह सर्वमाचर पुत्रक ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः
नामाष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं मे भरतश्रेष्ठ पुष्पधूपप्रदायिनाम् ।
फलं बलिविधाने च तद्रूपो वक्तुमर्हसि ॥ १
धूपप्रदानस्य फलं प्रदीपस्य तथैव च ।
बलयश्च किमर्थं वै क्षिप्यन्ते गृहमेधिभिः ॥ २
भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नहुषस्य च संघादमगस्त्यस्य भृगोस्तथा ॥ ३
नहुषो हि महाराज राजर्षिः सुमहातपाः ।
देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ४
तत्रापि प्रयतो राज्ञश्चतुर्ष्विदिवे यत्नः ।
मानुषीश्चैव दिव्याश्च कुर्वाणो विविधाः क्रियाः
मानुष्यस्तत्र सर्वाः स्म क्रियास्तस्य महात्मनः
प्रवृत्तास्त्रिदिवे राजान्दिव्याश्चैव सनातनाः ६
अग्निकार्योणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
बलयश्चाग्नलाजामिर्धूपनं दीपकर्म च ॥ ७
सर्वं तस्य गृहे राक्षः प्रावर्तत महात्मनः ।
जपयज्ञात्मनोयज्ञास्त्रिदिवेऽपि चकार सः ॥ ८
देवानभ्यर्चयन्नापि विधिवत्स सुरेश्वरः ।
सर्वानेव यथान्यायं यथापूर्वमरिन्दम् ॥ ९

अयेन्द्रोऽहमिति ज्ञात्वा अहंकारं समाविशत्
सर्वाश्चैव क्रियास्तस्य पर्यहीयन्त भूपतेः ॥ १०
स ऋषीन्वाहयामास घरदानमदान्वितः ।
परिहीनक्रियश्चैव दुर्बलश्चमुपेयिषाम् ॥ ११
तस्य वाहयतः कालो मुनिमुखास्तपोधनान्
अहंकाराभिभूतस्य सुमहानभ्यवर्तत ॥ १२
अथ पर्यायशः सर्वांश्वाहनायोपचक्रमे ।
पर्यायश्चाप्यगस्त्यस्य समपद्यत भारत ॥ १३
अथागत्य महातेजा भृगुर्देहाविदो वरः ।
अगस्त्यमाभ्रमस्य धीं ससुपेत्येदमब्रवीत् ॥ १४
एवं ध्ययमसत्कारं देवेन्द्रस्यास्य दुर्मतेः ।
नहुषस्य किमर्थं धीं मर्षयाम महामुने ॥ १५

अगस्त्य उवाच ।

कथमेव मया शक्यः शत्रुं यस्य महामुने ।
घरदेन वरो दत्तो भवतो विदितश्च सः ॥ १६
यो मे दृष्टिपथं गच्छेत्स मे चदयो भवेदिति ।
इत्यनेन वरं देशो याचितो गच्छता दिग्धम् ।
एवं न दग्धः स मया भवता च न संशयः ।
अन्येनाप्यपिमुल्येन न दग्धो न च पातितः ॥

लाजोल्लापिकभूषिताः उद्भाषिक उपरितापनम् ॥ ६१ ॥
इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि तैलकण्ठेयि भास्वभावा-
दीने अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

श्रुतमिति ॥ १ ॥ लाजाभिः आर्प्यं द्यौतम् ॥ ७ ॥

अमृतं चैव पानाय दत्तमस्मै पुरा विभो ।
महात्मना तदर्थं च नास्माभिर्विनिपात्यते ॥
प्रायच्छत धरं देवः प्रजानां दुःखकारणम् ।
द्विजेष्वधर्मयुक्तानि स करोति नराधमः २०
तत्र यत्प्राप्तकालं नस्तद्गृहि घदतां वर ।
अवांश्चापि यथा ब्रूयात्तत्कर्ताऽस्मि न संशयः

भृगुश्वाच ।

पितामहनिर्योगेन भवन्तं सोऽहमागतः ।
प्रतिकर्तुं बलवति नहुषे दैवमोहिते ॥ २२
अथ हि त्वां सुदुर्बुद्धी रये योक्ष्यति देवराट् ।
अद्यैनमहमुदृक्तं करिष्येऽग्निन्द्रमोजसा ॥ २३
अद्येन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्यतस्ते शतक्रतुम् ।

सञ्चाल्य पापकर्माणमैन्द्रात् स्थानात्सुदुर्मतिम्
अथ चासौ कुदेवेन्द्रस्त्रां पदा धर्ययिष्यति ।
दैवोपहतचित्तत्वादात्मनाशाय मन्दधीः २५
व्युत्क्रान्तधर्मं तमहं धर्षणामर्षितो भृशम् ।
अहिर्मचलोति रुपा शप्स्ये पापं द्विजद्रुहम् ॥
ततं पनं सुदुर्बुद्धिं धिक्शब्दाभिहतत्विषम् ।
धरण्यां पातयिष्यामि पश्यतस्ते महामुने २७
नहुषं पापकर्माणमैश्वर्यबलमोहितम् ।
यथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्तोऽभ्यहं मुने ॥
पश्यमुक्तस्तु भृगुणा मैत्रावरुणिरव्ययः ।
अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव धिगतज्वरः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अगस्त्यभृगुसंवादो नाम
नवमवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वै स विपन्नश्च कथं वै पातितो भुवि ।
कथं चानिन्द्रतां प्राप्तस्तद्भवान्बकुमर्हति ॥ १
भीष्म उवाच ।

एवं तयोः संवदतोः क्रियास्तस्य महात्मनः
सर्वा एव प्रवर्तन्ते या दिव्या याश्च मानुषीः
तथैव दीपदानानि सर्वोपकरणानि वै ।
बलिकर्म च यच्चान्यद्वत्सकाश्च पृथग्विधाः ३
सर्वे तस्य समुत्पन्ना देवेन्द्रस्य महात्मनः ।
देवलोकं नृलोके च सदाचारा बुधाः स्मृताः
ते चेद्भवन्ति राजेन्द्र ऋक्ष्यन्ते गृहमेधिनः ।
भूप्रदानदर्पिणश्च नमस्कारैस्तथैव च ॥ ५
यथा सिद्धस्य चाश्वस्य ग्रहायाग्रं प्रदीयते ।
बलयश्च गृहोद्देशे अतः प्रीयन्ति देवताः ॥ ६
यथा च गृहिणस्तोषो मधेद्वै बलिकर्मणि ।
तथा शतगुणा प्रीतिर्देवतानां प्रजायते ॥ ७

एवं भूप्रदानं च दीपदानं च साधवः ।
प्रयच्छन्ति नमस्कारैर्युक्तमात्मगुणावहम् ॥ ८
स्नानेनाद्विष्टं यत्कर्म क्रियते वै विपश्चिता ।
नमस्कारप्रयुक्तेन तेन प्रीयन्ति देवताः ॥ ९
पितरश्च महाभगा ऋषयश्च तपोधनाः ।
गृहाश्च देवताः सर्वाः प्रीयन्ते धिधिनार्चिताः
इत्येतां बुद्धिमास्थाय नहुषः स नरेश्वरः ।
सुरेन्द्रत्वं महत्प्राप्य कृतवानेतद्दुतम् ॥ ११
कस्याचित्स्थाय कालस्य भाग्यक्षय उपस्थिते ।
सर्वमेतदवधाय कृतवानिदमोदशम् ॥ १२
ततः स परिहीणोऽभूत्सुरेन्द्रो बलदर्पितः ।
भूप्रदीपोदकविधिं न यथावच्छकार ह ॥ १३
ततोऽस्य यज्ञविषयो रक्षोभिः पर्यवध्यत ।
अथागस्त्यमृषिभ्रेष्टं वाहनायाजुहाय ह ॥ १४
द्रुतं सरस्वतीकूलात् स्मयन्निव महाबलः ।
ततो भृगुर्महातेजा मैत्रावरुणिमब्रवीत् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
भाष्ये नवमवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

कथमिति ॥१॥ वत्सकाः पुत्रादेवार्पिकोत्सवाः वत्सः
पुत्रादिकोत्सवे इति मेदिनी ॥ ३॥ ग्रहाय अतिथये ॥६॥

निमीलय स्वनयने जटों यावद्विशामि ते ।
 स्थाणुभूतस्य तस्याथ जटों प्राविशदच्युतः १६
 भृगुः स सुमहातेजाः पातनाय नृपस्य च ।
 ततः स देवराट् प्राप्तस्तमूर्ध्नि चाहनाय वै १७
 ततोऽगस्त्यः सुरपतिं वाक्यमाह विशांपते ।
 योजयस्वेति मां क्षिप्रं कं च देशं वहामि ते ॥
 यत्र वक्ष्यसि तत्र त्वां नयिष्यामि सुराधिप
 इत्युक्तो नहुपस्तेन योजयामास तं मुनिम् १९
 भृगुस्तस्य जटान्तस्थो बभूव हृषितो भृशम् ।
 न चापि दर्शनं तस्य चकार स भृगुस्तदा २०
 वरदानप्रभाषको नहुपस्य महामनः ।
 न शुक्रोप तदाऽगस्त्यो युक्तोऽपि नहुपेण वै ॥
 तं तु राजा प्रतोदेन चोदयामास भारत ।
 न शुक्रोप स धर्मोत्तम ततः पादेन देवराट् ॥
 अगस्त्यस्य तदा क्रुद्धो धामेनाभ्यहनच्छिरः ।
 तस्मिन् शिरस्यभिहते स जटान्तर्गतो भृगुः
 शशाप बलवत्क्रुद्धो नहुपं पापचेतसम् ।
 यस्मात्पदाऽहतः क्रोधाच्छिरसीमं महामुनिम्
 तस्मादाश्रु मर्द्दी गच्छ सप्तो भूत्वा सुदुर्मते ।
 इत्युक्तः स तदा तेन सप्तो भूत्वा पपात ह २५
 अदृष्टेनाथ भृगुणा भूतले भरतर्षभ ।
 भृगुं हि यदि सोऽग्रस्यन्नहुपः पृथिवीपते २६
 न च शक्तोऽभियप्यद्वै पातने तस्य तेजसा ।
 स तु तैस्तेः प्रदानैश्च तपोभिर्नियमैस्तथा २७
 पतितोऽपि महाराज भूतले स्मृतिमानभूव ।
 प्रसादयामास भृगुं शापान्तो मे भवेदिति २८
 ततोऽगस्त्यः कृपायिष्टः प्रसादयत तं भृगुम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अगस्त्यभृगुसंवादो नाम
 शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

शापान्तार्थं महाराज स च प्रादात्कृपान्वितः
 भृगुस्वाच ।

राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति कुलोद्भवः
 स त्वां मोक्षयिता शापादिभ्युक्ताऽन्तरधीयत
 अगस्त्योऽपि महातेजाः कृत्वा कार्यं शतक्रतोः
 स्वमाभ्रमपदं प्रायात्पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥
 नहुपोपि त्वया राजस्तस्माच्छापात्समुज्जतः
 जगाम ब्रह्मभयनं पश्यतस्ते जनाधिप ॥ ३२
 तदा स पातयित्वा तं नहुपं भूतले भृगुः ।
 जगाम ब्रह्मभयनं ब्रह्मणे च न्यवेदयत् ॥ ३३
 ततः शक्रं समानाप्य देवानाह पितामहः ।
 वरदानान्मम सुरा नहुपो राज्यमाप्तवान् ३४
 स चागस्त्येन क्रुद्धेन त्रिशितो भूतलं गतः ।
 न च शक्यं विना राक्षा सुरा धर्तयितुं क्वचित्
 तस्मादयं पुनः शक्रो देवराज्येऽभिपिच्यताम्
 एवं संभाषमाणं तु देवाः पार्थ पितामहम् ३६
 एवमस्तिवति संदृष्टाः प्रत्युष्टस्तं नराधिप ।
 सोऽभिपिक्तो भगवता देवराज्ये च वासवः
 ब्रह्मणा राजशार्दूल यथापूर्वं व्यरोचत ।
 एवमेतत्पुरावृत्तं नहुपस्य व्यतिक्रमात् ॥ ३८
 स च तैरेव संसिद्धो नहुपः कर्मभिः पुनः ।
 तस्माद्दीपाः प्रदातव्याः सायं वै गृहमोधिभिः
 दिव्यं चक्षुरवामोति त्रेत्य दीपस्य दायकः ।
 पूर्णचन्द्रप्रतीकाशा दीपदाश्च भवन्त्युत ४०
 यावदक्षिणिमेषाणि ज्वलन्ते तावतोः समाः
 रूपवान्बलवांश्चापि नरो भवति दीपदः ४१

१०१

युधिष्ठिर उवाच ।

मीप्स उवाच ।

प्राह्मणस्त्राणि ये मन्दा हरन्ति भरतर्षभ ।
 नृशंसकारिणो मूढाः क्व ते गच्छन्ति मानवाः

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 चाण्डालस्य च संवादं क्षत्रवन्धोश्च भारत २

पदा इतः पादेन हतवानसि ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते
 अनुशासनपर्वणि नेलकण्ठीये मागतमावदपि शततमोऽ-
 ध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

प्राह्मणस्त्राणीति ॥ १ ॥

राजन्य उवाच ।

वृद्धरूपोऽसि चाण्डाल बालवच्च विचेष्टसे
श्वखराणां रजःसेवी कस्मादुद्विजसे गवां ३
साधुभिर्गर्हितं कर्म चाण्डालस्य विधीयते ।
कस्माद्गोरजसा ध्वस्तमपां कुण्डे निपिञ्चसि
चाण्डाल उवाच ।

ब्राह्मणस्य गवां राजन् द्वियतीनां रजःपुरा
सोममुध्वंसयामास तं सोमं येऽपिवन्दिजाः
वीक्षितश्च स राजाऽपि क्षिप्तं नरकमाविशत्
सह तैर्याजकैः सर्वैर्ब्रह्मसमुपजीव्य तत् ॥ ६
येऽपि तत्रापिबन्क्षीरं घृतं दधि च मानवाः
ब्राह्मणाः सहराजन्याः सर्वे नरकमाविशन्
जन्तुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा पौत्रान्विधुन्वतीः
पशूनधेक्षमाणाश्च साधुवृत्तेन दम्पती ॥ ८
अहं तत्रावसं राजन्ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
तासां मे रजसा ध्वस्तं भैक्षमासीश्वराधिप
चाण्डालोऽहं ततो राजन्भुक्त्वा तदभयं नृप
ब्रह्मसहचारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गतिं ययौ ॥
तस्माद्देवेन विप्रस्यं कदाचिदपि किञ्चन ।
ब्रह्मस्य रजसा ध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्य यादृशम्
तस्मात्सोमोऽप्यधिकेयः पुरुषेण विपश्चिता
धिक्यं तिष्ठ सोमस्य गर्हयन्ति मनीषिणः ॥
ये जैनं श्रीणते तात ये च विक्रीणते जनाः
ते तु वैधव्यतं प्राप्य रौरवं यान्ति सर्वशः ॥
सोमं ॥ रजसा ध्वस्तं विक्रीणन्विधिपूर्वकम्
भ्रीत्रियो वार्षुषी भूत्या न चिरं स विनश्यति
नरकं त्रिंशत् प्राप्य स्वविष्टामुपजीवति ।
अथचर्यामभिमार्गं च सखिदारे च विप्रधम् १५
सुलया धारयन्धर्ममभिमार्ग्यतिरिच्यते ।
श्रानं वै पापिनं पश्य धिवर्णं हरिणं कृशम्

अभिमानेन भूतानामिमां गतिमुपागतम् ।
अहं वै विपुले तात कुले धनसमन्विते ॥ १७
अन्यस्मिन् जन्मानि विमो ह्यनविज्ञानपारगः
अभवं तत्र जानानो ह्येतान्दोषान्मदात्सदा ॥
संरब्ध एव भूतानां पृष्ठमांसमभक्षयम् ।
सोऽहं तेन च वृत्तेन भोजनेन च तेन वै १९
इमामवस्थां संप्राप्तः पश्य कालस्य पर्ययम् ।
आदीप्तमिव चैलान्तं भ्रमरैरिव चार्दितम् २०
धावमानं सुसंरब्धं पश्य मां रजसान्वितम्
स्वाध्यायैस्तु महत्पापं हरन्ति गृहमेधिनः २१
दानैः पृथग्भिधैश्चापि यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
तथा पापकृतं विप्रमाधमस्यं महीपते ॥ २२
सर्वसंगविनिर्मुक्तं छन्दांस्युसारयन्त्युत ।
अहं हि पापयोन्यां वै प्रसूतः क्षत्रियर्षभ ।
निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येयमित्युत ॥
जातिस्मरत्वं च मम केनचित्पूर्वकर्मणा ।
शुभेन येन मोक्षं वै प्राप्तुमिच्छाम्यहं नृप २४
त्वमिमं संप्रपन्नय संशयं ग्रही पृच्छते ।
चाण्डालत्वात्कथमहं मुच्येयमिति सत्तम ॥

राजन्य उवाच ।

चाण्डाल प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्स्यसि
ब्राह्मणार्थं त्यजग्राणान्गतिमिष्टामवाप्स्यसि
दत्त्वा शरीरं कृत्याक्षो रणाग्नौ द्विजहेतुकम्
हुत्वा प्राणान्प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमर्हसि
भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा तेन ब्रह्मस्यार्थं परन्तप ।
हुत्वा रणमुखे प्राणान्गतिमिष्टामवाप ह २८
तस्माद्रस्यं त्वया पुत्र ब्रह्मस्यं भरतर्षभ ।
यदीच्छसि महाबाहो शाश्वतीं गतिमात्मनः

रजःसेवी रजोगुदितः ॥ ३ ॥ गोरजसा
गोपपणेन यथा पुण्यस्य परागो रजःकुण्डस्त-
दान्दोलने परितः प्रसर्पति । एवं प्रचलन्त्या धेनो-
रूपसः सक्रायात्प्रयन्त्यः क्षीरविप्रगोऽत्र परागमयेषिण रजः-
पदेनोच्यन्ते । तथा च मेदिनी - रजः श्रीः शुगन्ते । आर्तवे
च परागे च रेणुमात्रे च दृश्यते इति । अस्तं म्यातं शरीरमिति
शेषः । विप्रुणाशेणापि ब्रह्मत्वेन देहनिष्पत्त्यं मामुदिनि
भाषः ॥ ४ ॥ द्वियतीनां गोमदे केनचिद्गता द्वियमाणानां
रजः क्षीरं बन्धु मागस्यवर्जस्यं सोममुध्वंसयामास नादि-
तम् ॥ ५ ॥ तत्र गोदृष्टानां पुरे ॥ ७ ॥ ता तदा गावो
विपुन्क्षीः स्वयन्वामिवस्यविशेषोर्गालां शरीरं कंपयन्त्यः
पयः पीतेन स्वययता तेषां पुत्रपौत्रान् दंष्ट्रीं च जन्तुः मयोऽ

त्यायुपधक्कः ॥ ११ ॥ तत्र देशे काले च ॥ ९ ॥ प्रसंगा-
त्सोमविक्रयं निन्दति - तस्मादिति ॥ १२ ॥ एनं ब्रह्म-
स्वयष्टम् ॥ १३ ॥ चिरं न विनश्यतीति न अपि तु चिरं
नरकवासावश्यमेव ॥ १४ ॥ अथर्षो नीचसेवाम् ॥ १५ ॥
अथर्षादिप्रयं तुलया धारयत्युल्यं मन्वानोऽभिमानां धर्म-
मतिक्रम्य स्थितेतिरिक्तो भवति अभिमानो दृष्टव्यप्राप्त्या
अत्यन्तं पापीत्यर्थः ॥ १६ ॥ भूतानामुपरि गदा संरब्ध एव
कुपित एवेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ भ्रमेरसीत्यनुष्ठेयमानमिव
वैशान्वरप्रमानमिव त्रिदन्तं मां पश्य ॥ २० ॥ इत्यमेव
न तु भक्षयम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि राजन्यचाण्डालसेवादो
नामैकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

युधिष्ठिर उवाच ।

एके लोकाः सुकृतिनः सर्वे त्वाहो पितामह
तत्र तथापि भिक्षास्ते तन्मे हृदि पितामह १
भीष्म उवाच ।

कर्मभिः पार्थ नानास्यं लोकानां यांति मानवाः
पुण्यानुप्यकृतो यान्ति पापान्पापकृतो नराः
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

गीतमस्य सुनेस्नात संवादं वासवस्य च ३
ब्राह्मणो गीतमः कश्चिन्मुदुर्दान्तो जितेन्द्रियः
महावने हस्तिशिशुं पार्ष्णिमममातृकम् ॥ ४

तं दृष्ट्वा जीवयामास सानुकोशो धृतव्रतः ।
स तु दीर्घेण कालेन धमूवातिबलौ महान् ५
तं प्रमिक्षं महानागं प्रभृतं पर्वतोपमम् ।

धृतराष्ट्रस्य रूपेण शक्रो जग्राह हस्तिनम् ॥ ६
द्विपमाणं तु तं दृष्ट्वा गीतमः संशितव्रतः ।
अभ्यभाषत राजानं धृतराष्ट्रं महातपाः ॥ ७

मा मेऽद्यापिर्द्विस्तिनं पुत्रमेनं
दुःखात्पुष्टं धृतराष्ट्राकृतम् ।
मैत्रे सतां सप्तपदं षडन्ति

मित्रद्रोहो मैत्रे राजन् स्पृशेत्स्थाम् ८
इध्मोदकप्रदातारं शून्यपालं ममाश्रमे ।
विनीतमाचार्यकुले सुयुक्तं शुक्रकर्मणि ॥ ९

शिष्टं दान्तं कृतार्थं च म्रियं च सततं मम ।
न मे विक्रीशदो राजन् हर्षमहर्षिं कुञ्जरम् ॥
धृतराष्ट्र उवाच ।

गवां सहस्रं भवते ददानि
दासीशतं निष्कशतानि पञ्च ।
अन्यच्च यित्तं धिविधं महर्षे

किं ब्राह्मणस्येह गजेन कृत्यम् ॥ ११

गीतम उवाच ।

तवैव गावो हि भवन्तु राजन्
दास्यः सनिष्का विविधं च रत्नम् ।
अन्यच्च यित्तं विविधं मरेन्द्र

किं ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यम् ॥ १२
धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं

राजन्यानां नागकुलानि विप्र ।
स्वं बाह्वनं नयतो नास्त्यधर्मो
नागश्रेष्ठं गीतमास्मान्नघर्तं ॥ १३

गीतम उवाच ।
यत्र मेवो नन्दति पुण्यकर्मा
यत्र प्रेतः शोचते पापकर्मा ।

धैर्यस्य तस्य सवने महात्म-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १४
धृतराष्ट्र उवाच ।

ये निष्किया नास्तिष्काः श्रद्धधानाः
पापात्मान इन्द्रियार्थे निविष्टाः ।
यमस्य ते यातनां प्राप्नुयन्ति

परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १५
गीतम उवाच ।
धैर्यस्वती संयमनी जनानां

यन्नामृतं नोच्यते यत्र सत्यम् ।
यत्राधला बलिने यातयन्ति
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच ।
ज्येष्ठां स्वसारं पितरं मातरं च
यथा शत्रुं मदमत्ताश्चरन्ति ।
तथाविधानामेव लोको महर्षे

परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभाष-
दीपे एकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

एके इति । विशाखाश्रद्धादितास्तन्यात्मकवतार-

तम्यमस्ति त्वत्तेति प्रथमार्थः ॥ १ ॥ कर्ममिरिति ।
पुण्यापापयोनिव पुण्यानामवान्तरभेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥
ब्राह्मणस्य ब्राह्मणस्यन्विना धनेन ॥ १२ ॥ यातयिष्ये हस्तिनं
स्वीयं फलं ततो मदीये इत्यर्थः ॥ १४ ॥

गीतम उवाच ।

मन्दाकिनी वैथयणस्य राक्षो
महाभागा भोगिजनप्रवेदया ।
गन्धर्वयक्षैरप्सरोभिश्च जुष्टा
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १८
धृतराष्ट्र उवाच ।

अतिथिप्रताः सुमता ये जना वै
प्रतिश्रयं ददति ब्राह्मणेभ्यः ।
शिष्टाशिनः संविमज्याधितांश्च
मन्दाकिनीं तेऽपि विभूयन्ति १९
गीतम उवाच ।

मेरोरग्रे यद्वनं भाति रम्यं
सुपुष्पितं किन्नरीगीतजुष्टम् ।
सुदर्शना यत्र जम्बूविशाला
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २०
धृतराष्ट्र उवाच ।

ये ब्राह्मणा मृदवः सत्यशीला
बहुश्रुताः सर्वभूताभिरामाः ।
येऽधीयते सेतिहासं पुराणं
मध्वाहुत्या जुहति वै द्विजेभ्यः ॥ २१
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ।
यद्विद्यते विदितं स्थानमस्ति
तद्ब्रूहि त्वं त्वरितो ह्येष यामि ॥ २२
गीतम उवाच ।

सुपुष्पितं किं नरराज जुष्टं
प्रियं वनं नन्दनं नारदस्य ।
गन्धर्वानामप्सरसां च शश्व-
त्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २३
धृतराष्ट्र उवाच ।

ये नृत्यगीते कुशला जनाः सदा
ह्याचमानाः सहिताश्चरन्ति ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २४
गीतम उवाच ।

यत्रोत्तराः कुरवो भान्ति रम्या
देवैः सार्धं मोदमाना नरेन्द्र ।
यत्राग्नियीनाश्च वसन्ति लोका
अप्योनयः पर्वतयोनयश्च ॥ २५

यत्र शक्रो वर्पति सर्वकामा-

न्यत्र स्त्रियः कामचारा भवन्ति ।

यत्र चेष्ट्या नास्ति नारीनराणां
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये सर्वभूतेषु निवृत्तकामा
अमांसादा न्यस्तदण्डाश्चरन्ति ।
न हिंसन्ति स्वावरं जङ्गमं च
भूतानां ये सर्वभूतात्मभूताः ॥ २७
निराशिपो निर्ममा धीतरागा
लामालामे तल्यनिन्दाप्रशंसाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २८

गीतम उवाच ।

ततोऽपरे भान्ति लोकाः समातनाः ।
सुपुण्यगन्धा विरजा धीतशोकाः ।
सोमस्य राक्षः सद्ने महात्मन-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये २९
धृतराष्ट्र उवाच ।

ये दानशीलान् प्रतिगृह्णते सदा
॥ चाप्यर्थाश्चाददते परेभ्यः ।
येषामदेयमर्हते नास्ति किञ्चि-
त्सर्पोतिथ्याः सुप्रसादा जनाश्च ३०
ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्
सत्रीभूताः सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ३१

गीतम उवाच ।

ततोऽपरे भान्ति लोकाः समातना
विरजसो वित्तमस्का विशोकाः ।
आदित्यदेवस्य पदं महात्मन-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ३२
धृतराष्ट्र उवाच ।

स्वाध्यायशीला गुरुश्रुश्रवणे रता-
स्तपस्विनः सुमताः सत्यसन्धाः ।
आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणो
नित्योत्थिता गुरुकर्मस्वलोकाः ॥ ३३

तथाधिधानामेष लोको महर्षे
विशुद्धानां भाषितो वाग्यतानाम् ।
सत्ये स्थितानां वेदविदां महात्मनां
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३४

गौतम उवाच ।

ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः
सुपुण्यगन्धा विरजा विशोकाः ।
वरुणस्य राज्ञः सद्गते महात्मन-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३५

धृतराष्ट्र उवाच ।

चातुर्मास्यैर्ये यजन्ते जनाः सदा
तथेष्टीनां दशशतं प्राप्नुवन्ति ।
ये चाग्निहोत्रं जुह्वति धृद्धाना
यथाज्ञायं ग्राणि वर्षाणि विप्राः ॥ ३६

सुधारिणां धर्मसुरे महात्मनां
यथोदिते वर्त्मभि सुस्थितानाम् ।
धर्मात्मनामुद्धृतां गतिं तां
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३७

गौतम उवाच ।

इन्द्रस्य लोका विरजा विशोका
दुरन्ध्रयाः काक्षिता मानवानाम् ।
तस्याहं ते भवने भूरितेजसो
राजभिर्म हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३८

धृतराष्ट्र उवाच ।

शतवर्षजीवी यश्च शूरो मनुष्यो
वेदाभ्यायी यश्च यज्ञाऽग्रमस्तः ।
एते सर्वे शक्रलोकं व्रजन्ति
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३९

गौतम उवाच ।

प्राजापत्याः सति लोका महान्तो
नाकस्य पृष्ठे पुष्कला धीतशोकाः ।
मनीषिताः सर्वलोकोद्भवानां
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४०

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये राजानो राजसूयामिविका
धर्मात्मानो रक्षितारः प्रजानाम् ।
ये चाश्वमेधाधभृष्टे ण्डुताङ्गा-
स्तेषां लोका धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ४१

गौतम उवाच ।

ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः
सुपुण्यगन्धा विरजा धीतशोकाः ।
तस्मिन्नाहं दुर्लभं चाप्यधृष्ट्ये
गवां लोके हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

यो गोसहस्रो दशदः समां समां
गवां शती दश दद्याच्च शक्यता ।
तथा दशभ्यो यश्च दद्यादिहैकां
पञ्चभ्यो वा दानशीलस्तथैकाम् ॥ ४३

ये जीर्यन्ते प्रह्वचर्येण विप्रा
ब्राह्मो वाचं परिरक्षन्ति नैव ।
मनस्विनस्तर्षियात्रापरायणा-

स्ते तत्र मोदन्ति गवां निवासे ॥ ४४

प्रभासं मानसं तीर्थं पुष्कराणि महत्सरः ।
पुण्यं च नैमिषं तीर्थं बाहुदां करतोयिनीम् ॥ ४५
गवां गवशिरश्चैव विपाशां स्पृलवालुकाम्
दृष्णां गङ्गां पञ्चनदं महान्द्वयमपि च ॥ ४६

गोमतीं कौशिकीं पेपां महात्मानो धृतव्रताः
सरस्वतीद्वयस्यौ यमुनां ये ह यास्ति च ॥ ४७
तत्र ते दिव्यसंस्थाना दिव्यमाल्यधराः शिवाः
प्रयान्ति पुण्यगन्धाख्या धृतराष्ट्रो न तत्र वै ॥ ४८

गौतम उवाच ।

यत्र शीतभयं नास्ति न चोष्णभयमण्वपि ।
न क्षुत्पिपासे न भ्रान्तिर्न दुःखं न सुखं तथा
न द्वेष्यो न प्रियः कश्चिन्न वन्द्युर्न विपुस्तथा ।
न जरामरणे तत्र न पुण्यं न च पातकम् ॥ ५०

तस्मिन्धिरजसि स्फूर्तिं प्रकासस्त्वयवस्थिते ।
स्वयंभुमवने पुण्ये हस्तिनं मे प्रदास्यसि ॥ ५१

धृतराष्ट्र उवाच ।

निर्मुक्ताः सर्वसहैर्ये कृतात्मानो यतव्रताः ।
अध्यात्मयोगसंस्थानैर्युक्ताः स्वर्गगतिं गताः
ते ब्रह्ममवनं पुण्यं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ।
न तत्र धृतराष्ट्रस्ते शक्यो द्रष्टुं महासुने ॥ ५३

गौतम उवाच ।

रथन्तरं यत्र गृहस्य गीयते
यत्र घेद्री पुण्डरीकैस्तृणोति
यत्रोपयाति हरिभिः सोमपीपी
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ५४

भगीरथ उवाच ।

निष्काणां वै हृददं ब्राह्मणेभ्यः

शतं सहस्राणि संद्वय दानम् ।

ब्राह्मं व्रतं नित्यमाख्याय विद्मः

अ त्वेवाहं तस्य फलादिहागम्य ॥ ८

दशैकरात्रान्दशपञ्चरात्रा-

नेकादशैकादशकान् कर्तुं च ।

ज्योतिष्टोमानां च शतं यदिष्टं

फलेन तेनापि च नागतोऽहम् ॥ ९

यद्यावत्तं जाह्नवीतीरमित्यः

शतं समास्तप्यमानस्तपोऽहम् ।

अद्यां च तत्राश्वतरीसहस्रे

नारीपुरं न च तेनाहमानाम् ॥ १०

दशायुतानि चाश्वानां गोयुतानि च विंशतिम्

सुष्करेषु द्विजातिभ्यः प्रादां शतसहस्रशः ॥ ११

सुवर्णचन्द्रोत्तमधारिणीनां

कन्योत्तमानामददं सहस्रम् ।

पदि सहस्राणि विभूषितानां

जाम्बूनदैरामरणैर्न तेन ॥ १२

दशार्धुवान्यद्वं गोसवेज्या-

स्यैकैकशो दश गा लोकनाथ ।

समानयत्साः पयसा समन्विताः

सुवर्णकांस्योपबुद्धा न तेन ॥ १३

आतोऽर्यामेषु नियतमेकैकस्मिन्दशाददम् ।

गृष्टीनां क्षीरदात्रीणां रोहिणीनां शतानि च

दोग्धीणां वै गद्यां चापि प्रयुतानि दशैव ह ।

प्रादां दशयुगं ब्रह्म तेनाहमिहागतः ॥ १४

याजिनां बाहिजातानामयुतान्यददं दश ।

कर्काणां हेममालानां न च तेनाहमागतः ॥ १५

फोटीश्च काञ्चनस्याष्टौ प्रादां ब्रह्मन्दशान्वहम्

एकैकस्मिन् ऋतौ तेन फलेनाहं न चागतः ॥ १६

याजिनां श्यामकर्णानां हरितानां पितामह ।

प्रादां हेमस्रजां ब्रह्मफोटीर्दश च सप्त च ॥ १७

ईपादन्ताम् महाकायान्काञ्चनस्रग्विभूषितान्

पद्मिनो वै सहस्राणि प्रादां दश च सप्त च ॥

मलंकृतानां देवेश दिव्यैः कनकभूषणैः ।

स्थानां काञ्चनाङ्गानां सहस्राण्यददं दश ॥ २०

सप्त चान्यानि युक्तानि वाजिभिः समलंकृतः

दक्षिणावयवाः केचिद्वेदैर्न संप्रकीर्तिताः ॥ २१

वाजपेयेषु दशसु प्रादां तेष्वपि चाप्यहम् ।

शक्रतुल्यप्रभावाणामिज्यया विक्रमेण ॥ २२

सहस्रं निष्ककण्ठानामददं दक्षिणामहम् ।

विजित्य भूपतीन्सर्वानर्घैरिष्टा पितामह ॥ २३

अष्टभ्यो राजसूयेभ्यो न च तेनाहमागतः ।

स्रोतश्च यावद्ब्रह्मायाश्चक्षमासीजगरत्पते ॥ २४

दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागां च तत्कृते ।

याजिनां च सहस्रे द्वे सुवर्णशतभूषिते ॥ २५

वर्नं ग्रामशतं चाहमेकैकस्य त्रिधाऽददम् ।

तपस्वी नियताहारः शममाख्य चाग्न्यतः ॥ २६

दीर्घकालं हिमवति गङ्गायाश्च वृक्षसहस्रम् ।

सूर्ध्वा धारां महादेवः शिरसा यामधारयत् ।

न तेनाप्यहमागच्छं फलेनेह पितामह ॥ २७

शम्पाक्षेपैरयजं यद्य देवा-

न्सायस्कानाममुत्सैश्चापि यत्तत् ।

अथोदशद्वादशादृष्टं देव

सपीण्डरीकाश्च च तेषां फलेन ॥ २८

अष्टौ सहस्राणि कुक्षिनामहं

शुक्लपुष्पाणामददं द्विजेभ्यः ।

एकैकं वै काञ्चनं शृंगमेभ्यः

पत्नीक्षेपामददं निष्ककण्ठीः ॥ २९

हिरण्यरत्ननिचयामददं रत्नपर्वतात् ।

धनधान्यसमुदाश्च ग्रामाधान्ये सहस्रशः ॥ ३०

शतं शतानां गृष्टीनामददं चाप्यतन्निद्रितः ।

इष्ट्वाऽनेकैर्महायज्ञैर्वाहणेभ्यो न तेन च ॥ ३१

एकादशाहैरयजं सदक्षिणै-

र्हिर्द्वादशाहैरयमेधैश्च देव ।

आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्म-

स्तेषां फलेनेह न चागतोऽस्मि ॥ ३२

एकरात्रान् अनुविशोः ॥ ९ ॥ नारीपुरं कन्या-

समुहमशम् ॥ १० ॥ चन्द्रो भूषणविशेषः न तेनाहमागमि-

त्यनुवर्त्तते ॥ ११ ॥ एकैकशो ब्राह्मणाय दश गाः ॥ १२ ॥

आतोऽर्यामः सोमयागः ॥ १४ ॥ कर्कः कर्कोटके बहौ

शुण्डयो दंशे षडे श्लि मेदिनी । कर्काणां शुद्धाश्वानाम् ॥ १६

पद्मिनः पञ्चविहान् ॥ १९ ॥ दक्षिणाख्या यज्ञाद्भूता

दक्षिणावयवाः ॥ २१ ॥ निष्ककण्ठानां हुदे जितानां

रत्ना सहस्रे त्रिजेभ्यो विप्रवचनादक्षिणा अर्द्धं उत्पद्यन्

॥ २३ ॥ शम्पा शृगुः काष्ठरश्मिः ॥ फलेनाशितो

यावद्दूरं पतति तावदशो यस्य वेदिकाया भवति न शम्पा-

क्षेपो यागः । तथा सायस्कन्दयो यागविशेषाः ॥ २८ ॥

निष्कैककण्ठमदं योजनायतं ।
 तद्विस्तीर्णं काञ्चनपादपानाम् ।
 घनं वृत्तानां रत्नविभूषितानां ॥ ३३ ॥
 न चैव तेषामागतोऽहं फलेन ॥ ३३ ॥
 तुरायणं हि व्रतमप्यघृष्य-
 मक्रोधनोऽकरुणं त्रिशतोऽब्दान् ।
 शतं गधामष्टशतानि चैव
 दिने दिने ह्यद्वं ब्राह्मणेभ्यः ॥ ३४ ॥
 पयस्विनीनामथ रोहिणीनां
 तथैषान्याननडुहो लोकनाथ ।
 प्रादां नित्यं ब्राह्मणेभ्यः सुरेश
 नेहागतस्तेन फलेन चाहम् ॥ ३५ ॥
 त्रिशदश्रीनहं ब्रह्मजयजं यच्च नित्यदा ।
 अष्टाभिः सर्वमैधैश्च नरमेधैश्च सप्तभिः ॥ ३६ ॥
 दशभिर्विभ्वजिद्विश्च शतैरष्टादशोत्तरैः ।
 न चैव तेषां देवेश फलेनाहमिहागमम् ॥ ३७ ॥
 सत्पथां बाहुदायां च गङ्गायामथ नैमिषे ।
 गधां शतानामयुतमद्वं न च तेन वै ॥ ३८ ॥
 इन्द्रेण गुह्यं निहितं वै गुहायां
 यज्ञागैवस्तपसेहाभ्यविन्दत् ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ब्रह्मभगीरथसंवादे
 अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

युधिष्ठिर उवाच ।

शतायुःकृतः पुरुषः शतवीर्यश्च जायते ।
 कस्मान्निव्रज्यन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह
 आयुष्मान्केन भवति अल्पायुर्वाऽपि मानवः
 केन वा लभते कीर्तिं केन वा लभते धियम्
 तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैस्तथौषधैः ।
 कर्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३३ ॥

कायनमयाना वृक्षाणां वृत्तानां नानावर्णरत्नखचितानां
 घनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ अमीन् अभिचयनानि ॥ ३६ ॥
 गुहायां निहितं गोपितं गुह्यं यदनशनं तपसा अभ्यविन्दत्
 आहासीत् उदानस्तेजसा शुक्रस्य बलेन ज्वाज्वल्यमानम् ।
 तच्च दान्यदोपासर्वभोग्यामात्मकमनशनं सर्वभोगे-

जाज्वल्यमानमुशनस्तेजसेह

तत्साधयामासमहं घरेण्य ॥ ३९ ॥

ततो मे ब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन्कर्मणि साधिते
 सहस्रमृषयश्चासन्त्ये वै तत्र समागताः ॥ ४० ॥

उक्तस्तेरस्मि गच्छ त्वं ब्रह्मलोकमिति प्रभो
 प्रीतेनोकसहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो ।

इमं लोकमनुप्राप्तो माभूत्तेऽत्र विचारणा ४१

कामं यथावद्विहितं विधात्रा

पृष्टेन पाच्यं तु मया यथायत् ।

तपो हि नान्यद्धानशानाभ्यतं मे

नमोऽस्तु ते देवघर प्रसीद ॥ ४२ ॥

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तयन्तं ब्रह्मा तु राजानं स भगीरथम् ।

पूजयामास पूजार्हं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४३ ॥

तस्मादनशनैर्गुह्यं विप्राभूजय नित्यदा ।

विप्राणां वचनात्सर्वं परब्रेहं च सिध्यति ४४

वासोभिरद्रीर्गोमिश्च शुभ्रैर्नैवेद्यैश्चैरपि ।

शुभ्रैः सुरगणैश्चापि स्तोम्या एव द्विजास्तथा

पतदेव परं शुभ्रमलोभेन समाचर ॥ ४५ ॥

भीष्म उवाच ।

अथ तेऽहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ।

अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्वाऽपि मानवः ४

येन वा लभते कीर्तिं येन वा लभते धियम्

यथा वर्तयन्पुरुषः श्रेयसा संप्रयुज्यते ॥ ५ ॥

आचाराह्मते ह्यायुराचाराह्मते धियम् ।

आचारात्कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ।

महाभागानां संतर्पणं च साधयामासमित्यार्षम् ॥ ३९ ॥ इति
 श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

शतायुरिति ॥ १॥ वर्तयन् अनुतिष्ठन् ॥ ५ ॥

दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
 असन्ति तस्माद्भूतानि तथा परिमषन्ति च
 तस्मात्कुर्यादिहाचारं यद्विच्छेदतिमात्मनः ।
 अपि पापशरीरस्य आचारो हन्यलक्षणम् ८
 आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चारित्रलक्षणाः
 साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ९
 अप्यदृष्टं धवादेध पुरुषं धर्मचारिणम् ।
 भूतिकर्माणि कुर्वाणं तं जनाः कुर्वन्ते प्रियम् ॥
 ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिलंघिनः
 अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः ११
 विशीला भिन्नमर्यादा नित्यं संकीर्णमैश्वर्याः
 अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः १२
 सर्वलक्षणहीनोपि समुदाचारवान्नरः ।
 श्रद्धधानोऽनस्युश्च शतं वर्षाणि जीवति १३
 अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामधिहिंसकः ।
 अनस्युरजिह्वश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १४
 लोष्टमर्दां वृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
 नित्योच्छिष्टः संकुसुको नेहायुर्विन्दते महत्
 ब्राह्मे भुङ्क्ते बुध्येत धर्माणां चानुचिन्तयेत् ।
 उत्थायाचम्य तिष्ठेत् पूर्वां सन्ध्यां कृताञ्जलिः
 एवमेवापरां सन्ध्यां समुपासीत धाम्यतः ।
 नक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ॥
 नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं न भस्मो गतम् ।
 ऋषयो नित्यसन्ध्यतथादीर्घमायुरवामुष्यन् १८
 तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वां पश्चिमां चैव धाम्यतः
 येन पूर्वामुपासन्ते द्विजाः सन्ध्यां न पश्चिमां
 सर्वास्तान् धार्मिको राजा
 श्रद्धकर्माणि कारयेत् ।
 परदारो न गन्तव्या
 सर्वघर्षेषु कर्हिचित् ॥ २०
 न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।
 यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ २१
 यावन्तो रोमकूपाः स्युःस्त्रीणां गात्रेषु निर्मिताः
 तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पशुपासते ॥ २२
 प्रसाधनं च केशानामंजनं दन्तधावनम् ।
 पूर्वाह्न एव कार्याणि देवतानां च पूजनम् ॥
 पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत्कदाचन ।
 नातिकल्पं नातिसायं न च मध्यदिने स्थिते

नाश्चातैः सह गच्छेत नैको न वृषलीः सह ।
 पत्न्या देवो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च
 वृद्धाय भारतताय गमिष्ये दुर्बलाय च ।
 प्रदक्षिणं च कुर्वीत परिज्ञातान्वनस्पतीन् ॥
 चतुष्पथान्प्रकुर्वीत सर्वाग्नेव प्रदक्षिणान् ।
 मध्यन्दिने निशाकाले अर्घरात्रे च सर्वदा ॥
 चतुष्पथं न सेवेत उभे संध्ये तथैव च ।
 उपानही च वस्त्रं च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
 ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्पादं पादेन नाकमेत
 अमावास्यां पीर्णमास्यां चतुर्दश्यां च सर्वशः
 अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥
 वृषामांसं न खादेत् पृष्ठमांसं तथैव च ।
 आक्रोशं परिवादं च वैश्रुन्यं च विधर्जेयेत् ॥
 नाद्यन्तुदः स्यान्न नृशंसयादी
 न हीनतः परमभ्याददीत ।
 ययाऽस्य वाचा पर उद्विजेत
 न तां वदेद्दुशर्ता पापलोक्ष्याम् ३१
 वाक्सायका वदनाक्षिप्यतस्मि
 यैरोहतः शोचति राज्यहानि ।
 परस्य वा ममसु ये पतन्ति
 तान्पण्डितो नाद्यसृजेत्परेषु ॥ ३२
 रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
 वाचा दुरुक्तं वीमरत्नं न संरोहति वाक्क्षतम्
 कर्षिनालीकनाराचाक्षिर्हन्ति शरीरतः ।
 वाक्शब्दस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सा
 हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गा-
 न्विचाहीनान्धिगार्हितान् ।
 रूपद्रविणहीनाश्च
 सत्यहीनाश्च नाक्षिपेत् ॥ ३५
 नादितक्यं घेदनिदां च देवतानां च कुत्सनम्
 द्वेपस्तम्भोभिमानं च तीक्ष्णं च परिघर्जयेत्
 परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्कुक्षो नैनं निपातयेत् ।
 अन्यत्र पुत्राच्छिप्याश्च शिक्षार्थं ताडनं स्मृतम्
 न ब्राह्मणान्परियदेन्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ।
 तिथिं पक्षस्य न वृषात्तयास्यायुने रिप्यते ३८
 कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाकम्य वा पुनः ।
 पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वाध्याये भोजने तथा

ग्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन्
 अष्टमद्भिर्निर्णिकं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ ४०
 संयापं कृत्स्नं मांसं शङ्कुलीं पायसं तथा ।
 आत्मार्थं न प्रकर्तव्यं देवार्थं ॥ प्रकल्पयेत् ४१
 नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा ।
 चाग्यतो दन्तकाष्ठं च नित्यमेव समाचरेत् ॥
 न चाग्युदितशायी स्यात्प्रायश्चित्तां तथा भवेत्
 मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिचादयेत् ॥ ४३
 आचार्यमथवाप्यन्यं तथायुधिन्दते महत् ।
 वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ४४
 भक्षयेच्छास्त्रद्वयानि पर्यस्वपि विचर्जयेत् ।
 उद्भूतस्यश्च सततं शीघ्रं कुर्यात्समाहितः ४५
 अकृत्वा देवपूजां च नाचरेद्दन्तधावनम् ।
 अकृत्वा देवपूजां च नाभिगच्छेत्कदाचन ।
 अन्यत्र तु शुभं वृद्धं धार्मिकं वा विचक्षणम् ॥
 अवलोपयो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः ।
 न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्भार्मिणीं वा कदाचन
 उद्भूतिरा न स्वपेत् तथा प्रत्यक्षिरा न च
 प्राक्षिरास्तु स्वपेद्द्विजानथवा दक्षिणाशिराः
 न भग्ने नावशीर्षं च शयने प्रसृपितं च ।
 नान्तर्धाने न संयुक्ते न च तिर्यक्कदाचन ४९
 न चापि गच्छेत्कार्येण समयाद्वापि नास्तिकैः
 आसनं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
 न नमः कर्हिचित्ज्ञायास्त निशायां कदाचन
 ज्ञात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः
 न चालुलिपेदज्ञात्वा ज्ञात्वा वासो न निधुनेत्
 न वैवाश्राणि वासांसि नित्यं लेभेत् मानवः
 अजश्च नायकृष्येत न वहिर्धारयीत च ।
 उदकपया च सम्भार्य न कुर्वीत कदाचन ॥
 नोत्सृजेत् पुरीषं च क्षेत्रे ग्रामस्य चान्तिके ।
 उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात्कदाचन ॥ ५४
 अन्नं वुमुसमाणस्तु त्रिमुलेन स्पृशेदपः ।
 भुक्त्वा चान्नं तथैव त्रिभिः पुनः परिमार्जयेत्
 प्राङ्मुखो नित्यमश्रीयाद्भ्यस्तोऽक्षमकुत्सयन्
 प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत्

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः
 घन्यं पश्चामुखो भुङ्क्ते कृतं भुङ्क्ते उद्भूतस्यः
 अग्निमालम्ब्य तोयेन सर्वान्प्राणानुपस्पृशेत् ।
 गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितले तथा
 नाधितिष्ठेत्तपं जातु केशभस्मकपालिकाः ।
 अन्यस्य चाप्यवज्ञातं दूरतः परिधर्जयेत् ५९
 शान्तिहोमांश्च कुर्वीत सावित्राणि च धारयेत्
 निषण्णश्चापि खादेत् न तु गच्छन्कदाचन ॥
 मूत्रं नोत्तिष्ठता कार्यं न भस्मानि न गोमूत्रे ।
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ६१
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते शतम् ।
 ग्रीणि तेजांसि नोच्छिष्टं आलभेत् कदाचन
 अग्निं गां ब्राह्मणं चैव तथा ह्यायुर्न रिप्यते ।
 ग्रीणि तेजांसि नोच्छिष्टं उदीक्षेत् कदाचन
 सूर्याचन्द्रमसी चैव नक्षत्राणि च सर्वशः ।
 ऊर्ध्वं प्राणाद्वाक्कामान्ति यूनः स्वधिर आयति
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्ताम्रतिपद्यते ।
 अभिवादीत वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम्
 कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽभिव्याधौ
 न चासीतासने भिक्षे भिक्षकांस्यं च वर्जयेत्
 नैकयत्नेन भोक्तव्यं न नमः ज्ञातुमर्हति ।
 स्वसद्व्यं नैव भग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत्
 उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्वं प्राणास्तदाश्रयाः ।
 केशग्रहं ग्रहारांश्च शिरस्येताभिव्यर्जयेत् ६८
 न संहताभ्यां पाणिभ्यां कङ्कयेदात्मनः शिरः
 न चामीक्ष्णं शिरः ज्ञात्वा तथास्यायुर्न रिप्यते
 शिरज्जातस्तु तेलैश्च नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत्
 तिलसृष्टं न चाश्रीयात्तथास्यायुर्न रिप्यते ॥
 नाध्यापयेत्ततोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन ।
 वाते च पूतियन्त्रे च मनसाऽपि न चिन्तयेत्
 अन्नं गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः
 आयुरस्य निरुन्तामि प्रजास्तस्याददे तथा ॥

ग्रीणि भोज्यानि अष्टं द्वादशकयादिभिः ॥ ४० ॥ नाभिगच्छेत्
 राजादीन् प्रति ॥ ४६ ॥ अश्वामृदुमतीतेन काशुकलेन वा
 ॥ ४७ ॥ अन्तर्धाने अलंतमन्त्रवर्गं संयुक्ते इतरेण ध्यादिना
 ॥ ४९ ॥ प्रसृजयेदक्षरीं विविष्यजेत् भुक्त्वा च मनसा
 अग्निमुपस्पृशेत् ॥ ५६ ॥ ऋतं निःश्रेयसमिच्छति शेषः

॥ ५७ ॥ प्राणाज्ञासादीन् कर्षच्छिद्राणि ॥ ५८ ॥ अद-
 स्नातं स्नानजलम् ॥ ५९ ॥ सावित्राणि मन्त्रविशेषान् ॥ ६० ॥
 न रिप्यते हिंसने ॥ ६१ ॥ तिलसृष्टं तिलमयं कृतं भस्मम्
 ॥ ७० ॥ न चिन्तयेत् वेदम् ॥ ७१ ॥

उच्छिष्टो यः प्राद्रघति
स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।

यश्चानध्यायकालेऽपि

मोहादभ्यस्यति द्विजः ॥ ७३

तस्य वेदः प्रणश्येत् आगुक्ष परिहीयते ।

तस्माद्युक्तो ह्यनध्याये नार्थीयत कदाचन ॥

प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गां च प्रति द्विजान्

ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति गतायुषः ॥

उभे मूत्रपुरीषे ॥ दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो राज्ञी तथा ह्यायुर्न रिप्यते

श्रीन्कुशाश्चायजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ।

प्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे ह्योशीयिषास्त्रयः ॥

दहत्याशीविषः कुड्रो यावत्पश्यति चक्षुषा ।

क्षत्रियोपि दहत्कुड्रो यावत्स्पृशति तेजसा ॥

प्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्व्यानेनायक्षितेन च ।

तस्मादेतन्नयं यज्ञादुपसेवेत पण्डितः ॥ ७५

गुरुणा चैव निर्वन्धो न कर्तव्यः कदाचन ।

अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः कुड्रो बुधिशिरः ८०

सम्यङ्मिथ्या प्रवृत्तेऽपि वर्तितव्यं गुराविह

गुरुनिन्दा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः ८१

दूरादावस्थान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं हितैविणा ८२

रक्तमाल्यं न धार्यं श्याच्छुक्लं धार्यं तु पण्डितैः

घर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो ॥ ८३

रक्तं शिरसि धार्यं तु

तथा वानेयमित्यपि ।

काञ्चनीयाऽपि माला या

न सा दुष्यति फहिंचित ॥ ८४

ज्ञातस्य घर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशंपते ।

विपर्ययं न कुर्वीत याससो बुद्धिमाश्रयः ॥ ८५

तथा नान्यधृतं धार्यं न चापदशमेव च ।

अन्यदेव भवेद्भासः शयनीये नरोत्तम ॥ ८६

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चयामन्यदेव हि ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां च विल्वेन तगरेण च ॥

पृथगेवानुलिम्पेत केसरेण च बुद्धिमान् ।

उपवासं च कुर्वीत ज्ञातः शुचिरलंकृतः ८८

पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् ।

समानमेकपात्रे तु भुञ्जेन्नाश्रं जनेश्वर ॥ ८९

नालीदद्या परिहृतं भक्षयीत कदाचन ।

तथा नोद्धृतसाराणि प्रेक्षते नाप्रदाय च ९०

न संनिरुष्टे मेधावी नाशुचेनं च सत्सु च ।

प्रतिपिञ्चाश्र धर्मेण भक्ष्याभुञ्जीत पृष्ठतः ९१

पिप्पलं च घटं चैव शण्णाकं तथैव च ।

उदुम्बरं न खादेश भवार्थं पुरुषोत्तमः ॥ ९२

आजं गदयं तथा मांसं मायूरं चैव वर्जयेत् ।

वर्जयेच्छुष्कमांसं च तथा पर्युपितं च यत् ९३

न पाणौ लयणं विद्वान्प्राश्नीयाश्च च रात्रिषु ।

दधिसक्तं भुञ्जीत वृधामांसं च वर्जयेत् ९४

सायंप्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः ।

थालेन तु न भुञ्जीत परश्चादं तथैव च ॥ ९५

वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदाचन ।

भूमौ सदैव नाश्नीयात्तनासीनो न शम्भवेत् ॥

तोयपूर्वं प्रदायाक्षमतिधिभ्यो विशंपते ।

पश्चाद्भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः ९७

समानमेकपात्रकस्यां तु भोज्यमश्रं नरेश्वर ।

विषं हालाहलं शुक्लं योऽप्रदाय सहजने ॥

पानीयं पायसं सक्तुर्दधिसर्पिर्मधून्यपि ।

निरस्य शेषमभ्येषां न प्रदेयं तु कस्यचित् ९९

भुञ्जानो मनुजद्वयाग्रं नैव शङ्कां समाचरेत् ।

दधि चाप्यनुपानं वै न कर्तव्यं भगार्थिना ॥

मिथ्याप्रवृत्तेऽपि सम्यक् वर्तितव्यम् ॥ ८१ ॥ विपर्ययं औत्तरा-
धयेम् ॥ ८५ ॥ अपदशं दशाहीनम् ॥ ८६ ॥ प्रियंगुः राजि-
का 'प्रियंगुः स्त्री राजिकाकणयोः' इति मेदिनी ॥ ८७ ॥
तगरस्थगर् महाप्राणां गांवाणदति प्रसिद्धम् । पृथगिति ।
राजिकयानुलेपनं कृत्वा शाला चन्दनाद्यन्यतमिनानुलेपनं का-
र्यमित्यर्थः उपवासं ब्रह्मचर्यम् ॥ ८८ ॥ आलीदद्या राजस्वला
परिकृते संपादिते नालीदं नापरिहितमिति पाठे आलीदं
गवायाप्रातः अपरिहितं परियेचनहीनं, उद्धृतसाराणि क्षीरदीनि
प्रेक्षते याचकाय ॥ ९० ॥ मेधावी ना पुरुषः अशुचेः
संश्लिष्टे न भुञ्जीत । मेधावी अशुचेरिति गौडाः धर्मेण श्रद्धा-
दिषु प्रतिपिञ्चान्मशान्पृष्ठतः श्रद्धावनेन न भुञ्जीत ॥ ९१ ॥

थालेन केशेन उपलक्षितं परश्चादं शशुआदम् ॥ ९५ ॥ सदैव न
सदा नैवेति सम्बन्धः ॥ ९६ ॥ निरस्य पानीयादीनि दद्यात्
अन्येषां भक्षणार्थं शेषमन्यस्मै न देयं पानीयादेषु शेषं
पुत्रादिभ्य एव देयं पितृर्धेयस्य च श्रातृच्छिष्टं भोज्य-
मिति स्मरणात् । अन्येषां तद्भोजनस्य निषेधात् । गौडास्तु
निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयमिति पठन्ति तत्परिग्रहमापत्तेर्ये-
ष्यते ॥ ९९ ॥ शङ्का जीर्यति नवेति अन्नस्यापूतत्वात् वा
अधिकत्वाच्छुद्ध्या नैव भोज्यमित्यर्थः दधीति तर्कस्तनु-
पानं कर्तव्यमेव यथेष्टं शृङ्ख माभेयीत्सकं सलक्षणं पिबेति
तस्य दृष्टार्थबोद्धेः ॥ १०० ॥

प्राङ्मुखः शमश्रुकर्माणि कारयेत्सुसमाहितः
उद्गुम्बुखो वा राजेन्द्र तथाऽऽयुर्विन्दते महत्
परिवादं न च ब्रूयात्परेषामात्मनस्तथा ।
परिवादो ह्यधर्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ ३०
चर्जयेद्यंभिर्नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ।
समायी ह्यंगितां चैव मातुः सकुलजां तथा
वृद्धां प्रयजितां चैव तथैव च पतिवताम् ।
तथा निकृष्टघर्णां च घर्णात्कृष्टां च वर्जयेत् ॥
अयोनिं च वियोनिं च न गच्छेत् विचक्षणः
पिंगलां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमुद्रोद्गुमर्हसि ३३
अपस्मारिकुले जातां निहीनां चापि वर्जयेत् ।
श्वित्रिणां च कुले जातां क्षयिणां मनुजेश्वर ॥
लक्षणैरश्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः ।
मनोशां दर्शनीयां च तां भयाभ्योद्गुमर्हति ३५
महाकुले निवेष्टव्यं सदृशे वा युधिष्ठिर ।
अथरा पतिता चैव न ब्राह्म्य भूतिमिच्छता
अग्नीनुत्पाद्य यज्ञेन क्रियाः सुविहिताश्च याः ।
वेदे च ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत्
न चैष्यां क्रीपु कर्तव्या रक्षया दाराश्च सर्वशः
जनायुष्या भयेदीप्यां तस्मादीप्यां विवर्जयेत्
अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथाभ्युदितशायिता ।
प्रगे निशामागु तथा नैवोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै
पारदार्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ।
यत्नतो वै न कर्तव्यमभ्याससौधे मारुत ॥ ४०
सन्ध्यायां च न भुञ्जीत न ज्ञायेन्न तथा पठेत्
प्रयत्नश्च भवेत्तस्यां न च किञ्चित्समाचरेत् ॥
ब्राह्मणान्पूजयेद्यापि तथा ज्ञात्वा नराधिप ।
देवाश्च प्रणमेत्स्मातो गुरुंश्चाप्यभिवादयेत् ४२
अनिमन्त्रितो न गच्छेत् यज्ञं गच्छेत् दर्शकः ।

इति श्रीमहामारुते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि आयुष्याख्याने
चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

अनर्चिते ह्यनायुष्यं गमनं तत्र मारुत ॥ ४३
न चैकेन परिग्रह्यं न गन्तव्यं तथा निशि ।
अनागतायां सन्ध्यायां पश्चिमायां गृहे वसेत्
मातुः पितृगुरुणां च कार्यमेवानुशासनम् ।
हितं चाप्यहितं चापि न विचार्य नरर्षभ ४५
धनुर्वेदे च वेदे च यज्ञः कार्यो नराधिप ।
हस्तिपृष्ठेऽथपृष्ठे च रथचर्यासु चैव ह ॥ ४६
यत्नवान्मव राजेन्द्र यत्नवान्सुखमेधते ।
अप्रभृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च ॥
प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते कश्चित् ।
शुक्तिशालं च ते ह्येयं शम्भुशालं च भारत ४८
गान्धर्वशालं च कलाः परिश्रया नराधिप ।
पुराणमितिहासाश्च तथाऽऽयुष्यानां यानि च
महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव ते ।
पत्नी रजसला या च नाभिगच्छेन्न चाहयेत्
आतां चतुर्यं दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ।
पञ्चमे दिवसे नारी पृष्ठेऽहनि पुमान्मयेत् ५१
एतेन विधिना पत्नीसुपगच्छेत् पण्डितः ।
आतिसम्बन्धिभिर्ग्राणि पूजनीयानि सर्वशः
यष्टव्यं च यथाशक्ति यक्षैर्विधिषदक्षिणैः ।
अत ऊर्ध्वमरण्यं च सेवितव्यं नराधिप ॥ ५३
एव ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्तितः ।
शेषलैर्विधिवृद्धेभ्यः प्रत्याहार्यो युधिष्ठिर ॥ ५४
आचारो भूतिजनन आचारः कीर्तिवर्धनः ।
आचारोद्बर्धते ह्यपुराचारो हन्यतलक्षणम् ॥
आगमानां हि सर्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ।
आचारप्रभवो धर्मो धर्मादायुर्विधयेत् ५६
एतत्तत्तस्यमायुष्यं स्वर्गं स्पष्टययनं महत् ।
अनुकल्प्य सर्वघर्णान् ब्रह्मणा समुदाहृतम् १५७

व्यक्तिनी न्यूनानां व्यक्तितां विद्वद्भिरनाधिकेन युक्तं
समायी समानप्रवराम् ॥ ३१ ॥ अयोनिं अशतकुलं
वियोनिं हीनकुलम् ॥ ३३ ॥ प्रगे सन्ध्यायाम् ॥ ३५ ॥
नापितोच्छिष्टताः शमश्रुकर्मांतरमस्मात्ता अभ्यासोऽप्ययनं च

॥ ४० ॥ दर्शको दृष्टा ॥ ४३ ॥ परिग्रह्यं देशान्तरे गन्तव्यम्
॥ ४४ ॥ आयुष्याणां आयुष्करणां कर्मणां उद्देशः संसेपः
॥ ५४ ॥ इति श्रीमहामारुते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये
भारतमावदेषे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

युधिष्ठिर उवाच ।

यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तते भरतर्षभ ।
कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्तन्तेस्तद्ब्रवीहि मे ॥ १ ॥
मीमा उवाच ।

ज्येष्ठवत्तात वर्तस्व ज्येष्ठोऽसि सततं भवान्
गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत २
न गुरावकृतप्रश्ने शक्यं शिष्येण वर्तितुम् ।
गुरोर्हि दीर्घदर्शित्वं यत्तच्छिष्यस्य भारत ३
अन्धः स्यादन्धवेलायां जडः स्यादपि वा बुधः
परिहारेण तद्बुद्ध्याद्यस्तेषां स्याद्यतिक्रमः ॥ ४ ॥
प्रत्यक्षं भिन्नहृदया भेदयेषुः कृतं नराः ।
धियाऽभितप्ताः कौन्तेय भेदकामास्तथारयः
ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।
हन्ति सर्वमपि ज्येष्ठः कुले यत्रावजायते ॥ ६ ॥
अथ यो धिनि कुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यधीयसः
अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः
निकृती हि नरो लोकान्पापान्मच्छत्यसंशयम्
धिबुलस्येव तत्पुण्यं मोघं जनयितुः स्मृतम् ८
सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः ।
अकीर्तिं जनयत्येष कीर्तिमन्तर्दधाति च ॥ ९ ॥
सर्वे चापि विकर्मस्था भागं नार्हन्ति सोदराः
नामदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिर्नाम
पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

१०६

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषामेव वर्णानां म्लेच्छानां च पितामह
उपवासे मतिरियं कारणं च न विशद्मे ॥ १ ॥

१०५

यथति ॥ १ ॥ या च शिष्यस्य गुरो इतिस्तां वत्सव
॥ २ ॥ तेषां गुणान् ॥ ४ ॥ कृतं मिश्रम् भरयः नरा
भेदयेतुः ॥ ५ ॥ दधीयगः कनिष्ठान् ॥ ७ ॥ विदुलस्य
वेनमस्य । विदुलस्य पुमान्मलेनो वेनयेऽपि चेति भेदिनी
पनादिषुः पितुः ॥ ८ ॥ अन्धधर्म एव पते धनं यस्य

अनुपगन्निहृदायं जंघाश्रमफलोऽध्वगः ।
स्वयमीहितलब्धं तु नाकामो दातुमर्हति ॥ ११ ॥
भ्रातृणामधिभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह ।
न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कदाचन ॥ १२ ॥
न ज्येष्ठो वाऽवमन्येत दुष्कृतः सुकृतोपि वा
यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयश्चेत्तदाचरेत् ॥ १३ ॥
धर्मं हि धेय इत्याहुरिति धर्मविदो जनाः ।
दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश
दश चैव पितृन्माता सर्वौ वा पृथिवीमपि ।
गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ १५ ॥
माता गरीयसी यद्य तेनेतां मन्यते जनः ।
ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ॥ १६ ॥
स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात्स धैताभ्रतिपालयेत्
कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वे छंदानुवर्तिनः ॥ १७ ॥
तमेव चोपजीवेरन् यद्यैव पितरं तथा ।
शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ॥ १८ ॥
आचार्यशास्ता या जातिः
सा सत्या साऽजराऽमरा ।
ज्येष्ठा मातृसमा चापि
भगिनी भरतर्षभ ॥ १९ ॥
भ्रातृभार्या च तद्वत्स्याद्यस्या बाल्ये स्तनं पिबेत्

ब्रह्मक्षत्रेण नियमाधर्तव्या इति नः श्रुतम् ।
उपवासे कथं तेषां हृत्यमस्ति पितामह ॥ २ ॥

अध्वगः प्रवासी ॥ ११ ॥ उत्थानं भोजनादी विभागे वा ॥ १२ ॥
यदि स्त्री यदि वा कनिष्ठो दुष्टतत्त्वाऽपि तस्य धेय
आचरेत् ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
नैलकण्ठीये भारतमावर्द्धि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

१०६

सर्वेषामिति ॥ १ ॥

नियमांश्चोपवासांश्च सर्वेषां ब्रूहि पार्थिव ।
 ब्रामोति कां गतिं तात उपवासपरायणः ॥ ३
 उपवासः परं पुण्यमुपवासः परायणम् ।
 उपोष्येह नरधेष्ट किं फलं प्रतिपद्यते ॥ ४
 अधर्मान्मुच्यते केन धर्मेभ्योऽपि वा कथम् ।
 सर्वे पुण्यं च लभते कथं भरतसत्तम ॥ ५
 उपोष्य चापि किं तेन प्रदेयं स्यान्नराधिप ।
 धर्मेण च सुखानर्थोऽहमेधेन प्रवीहि तम् ॥ ६
 वैशम्पायन उवाच ।

एवं ध्रुवाणं कौन्तेयं धर्मेण धर्मतत्त्ववित् ।
 धर्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनयोऽब्रवीत् ॥ ७
 भीष्म उवाच ।

इदं ब्रूय मया राजन् श्रुतमासीत्पुरातनम् ।
 उपवासविधौ धेष्टा गुणा ये भरतर्षभ ॥ ८
 ऋषिमङ्गिरसं पूर्वं पृष्टवानास्मि भारत ।
 यथा मां त्वं तथेवाहं पृष्टवांस्तं तपोधनम् ॥ ९
 प्रश्नमेतं मया पृष्टो भगवानभिशंसभवः ।
 उपवासविधिं पुण्यमाचष्ट भरतर्षभ ॥ १०
 अङ्गिरा उवाच ।

ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्रं तु विहितं कुरुनन्दन ।
 द्वित्रिरात्रमपैकाहं निर्दिष्टं पुरुषर्षभ ॥ ११
 वैश्याः शूद्राश्च यन्मोहादुपवासं प्रवक्षिरे ।
 त्रिरात्रं वा द्विरात्रं वा तयोर्दुर्गुणैर्न विद्यते ॥ १२
 चतुर्थमक्षयणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।
 त्रिरात्रं न तु धर्मज्ञैर्विहितं धर्मदर्शिभिः ॥ १३
 पञ्चम्यां वाऽपि षष्ठ्यां च पौर्णमास्यां च भारत
 उपोष्य एकभक्तेन नियताऽऽत्मा जितेन्द्रियः
 क्षमावान् कपसम्पन्नः श्रुतपांश्चैव जायते ।
 नानपत्यो भवेत्प्राज्ञो दरिद्रो वा कदाचन
 यजिष्णुः पञ्चमीं षष्ठीं कुले भोजयते द्विजान्
 अष्टमीं च पौर्णमासीं कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ॥ १६
 उपोष्य द्याधिगृहीतो धीर्यवानभिजायते ।
 मार्गशीर्षे तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ॥ १७
 भोजयेच्च द्विजान् शक्या
 स मुच्येद्याधिकित्विधैः ।

सर्वकल्याणसंपूर्णः

सर्वोपधिसम्भितः ॥

१८

उपोष्य द्याधिगृहीतो धीर्यवानभिजायते ।
 कृषिभागी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते ॥ १९
 पौषमासं तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः क्षिपेत् ।
 सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते ॥ २०
 मार्गं तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
 श्रीमत्कुले क्षातिमध्ये स महत्त्वं प्रपद्यते ॥ २१
 भगदैवतमासं तु एकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
 स्त्रीषु बहुभक्तां याति वश्याश्चास्य भवन्ति ताः
 धैत्रं तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
 सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले महति जायते ॥ २३
 निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।
 नरो वा यदि वा नारी शास्तीनां धेष्टतां प्रजेषु
 ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् ।
 ऐश्वर्यमतुलं धेष्टुं पुमान्स्त्री वा प्रपद्यते ॥ २५
 आपादमेकभक्तेन स्थित्या मासमनन्दितः ।
 बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥ २६
 आषाढं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
 यत्र तत्राभिपेक्षेण युज्यते क्षातिवर्धनः ॥ २७
 श्रौष्ठपदं तु वा मासमेकाहारा भवेन्नरः ।
 गवाक्ष्यं स्फीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥ २८
 तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
 मृजावान् वाहनाढ्यश्च बहुपुत्रश्च जायते ॥ २९
 कार्तिकं तु नरो मासं या कुर्यादेकभोजनम् ।
 शूरश्च बहुभार्यश्च कीर्तिमांश्चैव जायते ॥ ३०
 इति मासा नरस्यात्र क्षिपतां परिकीर्तिताः ।
 तिथीनां नियमा ये तु शृणु तानपि पार्थिव ॥ ३१
 पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमश्नाति भारत ।
 गवाक्ष्यो बहुपुत्रश्च बहुभार्यः स जायते ॥ ३२
 मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा वर्षाणि द्वादश
 गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःस्पृहाभ्रनाविलम् ॥
 एते तु नियमाः सर्वे कर्तव्याः शरदो दश ।
 द्वे चान्ये भरतधेष्ट प्रवृत्तिमनुवर्तता ॥ ३५
 यस्तु प्रातस्तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत्
 बहिस्तानिरतो नित्यं जुह्वाजो जातवेदसम् ॥

महश्मि विद्याधिरमुपोषणं मेघं द्वित्रिरात्रं पञ्चमीं सर्वेषां
 अथ भाप्रमान्तरे हवित् निर्दिष्टम् ॥ ११ ॥ व्युष्टिः फलम्
 ॥ १२ ॥ दिनस्य द्वे भक्ते तत्र चतुर्थस्य भक्त्य क्षणं
 द्विरात्रमभोजनमित्यर्थः ननु त्रिरात्रं तेषामस्ति इत्याह—

जीति ॥ १३ ॥ यजिष्णुः देवतापूजनशीलः कुले स एव
 महान्नदाला भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ज्येष्ठामूलं ज्येष्ठमासं
 ॥ २५ ॥ सर्वेषु मासेषु एकैकस्मिन्पक्षे गते द्वितीये पक्षे भक्तं
 एकपक्षं अश्नाति ॥ ३२ ॥

पद्मभिः स वर्षैर्नृपते सिध्यते नात्र संशयः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ३६
 अधिवासे सोऽप्सरसां नृत्यगातविनादिते ।
 रमते स्त्रीसहस्राख्ये सुकृती विरजो नरः ३७
 तप्तकाञ्चनवर्णाभं विमानमाधिरोहति ।
 पूर्णं वर्षसहस्रं च ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३८
 तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ।
 यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेत्तरः ॥ ३९
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्रुते ।
 दशवर्षसहस्राणि खगं च स महीयते ॥ ४०
 तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ।
 यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्रुते ॥ ४१
 बर्हिस्तानिरतो नित्यं सत्यवाग्बिजितेन्द्रियः
 वाजपेयस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्रुते ॥ ४२
 दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
 पष्ठे काले तु कीन्तेय नरः संवत्सरं क्षिपन् ॥
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 चक्रवाकप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ॥ ४४
 चत्वारिंशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ।
 अष्टमेन तु भक्तेन जीवन्संवत्सरं नृप ॥ ४५
 गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ॥ ४६
 पञ्चाशत् सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ।
 पक्षे पक्षे गते राजन्याऽश्रोयाद्वर्षमेव ॥ ४७
 पण्मासानशनं तस्य भगवानङ्गिराऽप्रवीत ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि दिवमावसते च सः ॥ ४८
 घोणानां बल्लकाणां च घेनूनां च विशांपते ।
 सुयोधर्मधुरैः शङ्खैः सुतः स प्रतिशोध्यते ४९
 संवत्सरमिहैकं तु मासि मासि पिवेद्वपः ।
 फलं विभ्वजितस्तात प्राप्नोति स नरो नृप ॥
 सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
 सप्तति च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ५१
 मासादूर्ध्वं नरव्याघ्र नोपवासो विधीयते ।
 विधिं त्वनशनस्याहुः पार्थ धर्मविदो जनाः
 अनारतां व्याधिरहितान् गच्छेदनशनं तु यः ।
 पदे पदे यज्ञफलं स प्राप्नोति न संशयः ॥ ५३
 दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।

शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो ॥ ५४
 शतं चाप्सरसः कन्या रमयन्त्यपि तं नरम् ।
 आर्ता वा व्याधितो वापि गच्छेदनशनं तु यः
 शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो ।
 काञ्चीनूपुरशब्देन सुतश्चैव प्रबोध्यते ॥ ५६
 सहस्रहंसयुक्तेन विमानेन तु गच्छति ।
 स गत्वा स्त्रीशताकीर्णं रमते भरतर्षभ ॥ ५७
 क्षीणस्याप्यायनं दृष्टं क्षतस्य क्षतरोहणम् ।
 व्याधितस्यौपधग्रामः क्रुद्धस्य च प्रसादनम् ॥
 दुःखितस्यार्थमानाभ्यां दुःखानां प्रतिपेधनम्
 न चैते स्वर्गकामस्य रोचन्ते सुखमेधसः ॥ ५९
 अतः स कामसंयुक्तं विमाने हेमसाक्षिमे ।
 रमते स्त्रीशताकीर्णं पुरुषोऽलंकृतः शुचिः ६०
 स्वस्य सफलसङ्कल्पः सुखा विगतकलमयः ।
 अनश्वन्देहमुत्सृज्य फलं प्राप्नोति मानवः ६१
 बालस्यप्रतीकाशं विमाने हेमवचांसि ।
 वेदस्यमुक्तास्त्राच्चैते घोणामुरजनादिते ॥ ६२
 पताकादोपिकाकीर्णं दिव्यघण्टानिनादिते ।
 स्त्रीसहस्रानुचारेते स नरः सुखमेधते ॥ ६३
 यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु पाण्डव ।
 तावन्त्येव सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥
 नास्ति वदात्परं शास्त्र नास्ति मातृसमो गुरुः
 न धर्मात्परमो लामस्तपो नानशनात्परम् ६५
 ग्राहणेभ्यः परं नास्ति पावनं दिवि च्छं च ।
 उपवासेस्तथा तुल्यं तपः कर्म न विद्यते ॥ ६६
 उपोष्य विधिवद्देवास्त्रादर्थं प्रतिपेदेरं ।
 श्रुपयश्च परां सिद्धिमुपवासेरवाप्नुवन् ॥ ६७
 दिव्यवर्षसहस्राणि विभ्वामेवैत्रेण धोमता ।
 क्षान्तमेकेन भक्तेन तेन विप्रत्वमागतः ॥ ६८
 ज्यवनो जमदग्नेश्च वासिष्ठो गीतमो भृगुः ।
 सर्वे एव दिवं प्राप्ताः क्षमावन्तो महर्षयः ६९
 इदमांगिरसा पूर्वं महाप्रेम्यः प्रदर्शितम् ।
 यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्नोति ॥ ७०
 इमं तु कीन्तेय यथाक्रमं विधिं
 प्रवर्तितं हांगिरसा महापिणा ।
 पठेच्च यो वै शृणुयाच्च नित्यदा
 न विद्यते तस्य नरस्य किल्बिषम् ७१

एकस्मिन्नेव घने परस्मिन्नेऽप्राति वषे च तदेव यन्मासायनं
 भवति ॥ ४० ॥ संवत्सरमिति एकस्मिन्संवत्सरे एकमेकं
 मासं जन्मात्रशेषे भवेदिति नाक्यार्थः । यथाध्याप्यप्रद्वये

जीविनाग्रप्रज्ञात् ॥ ५० ॥ स्वर्गकामस्य क्षीणस्याप्यवस्थां
 प्रीतिम्याप्यायनद्वयो न रोचन्तेऽपि तु तज्जं दुःखं सहमान
 एव स स्वतः वर्षवशोऽप्ययः ॥ ५९ ॥

विमुच्यते चापि स सर्वसङ्करै-
र्न चास्य दोषैरभिभूयते मनः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उपवासाविधौ
पञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामहेन विधिवच्छाः प्रोक्ता महात्मना ।
गुणाश्चैषा यथातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ १
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं पितामह ।
बहुपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ २
पार्थिवे राजपुत्रैर्षा शक्याः प्राप्तुं पितामह ।
नार्थन्यूनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ३
यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं सदा भवेत्
अर्थन्यूनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ४
तुल्यो यज्ञफलैरेतैस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।
भीष्म उवाच ।

इदमङ्गिरसा प्रोक्तमुपवासफलात्मकम् ॥ ५
विधि यज्ञफलैस्तुल्यं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
यस्तु कल्यं तथा सायं भुज्जानो नान्तरा पिवेत्
अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ।
पद्मिरेव स वर्षेस्तु सिध्यते नात्र संशयः ७
तप्तकाञ्चनवर्णं च धिमानं लभते नरः ।
देवस्त्रीणामधीयासे नृत्यगीतनिनादिते ॥ ८
प्राजापत्ये वसेत्पञ्च वर्षाणामग्निर्सन्निभे ।
त्रीणि वर्षाणि यः प्राशेत्सततं त्वेकभोजनम्
धर्मपत्नीरतो नित्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ।
यज्ञं बहुसुवर्णं वा वासवप्रियमाचरेत् ॥ १०
सत्यवान्दानशालिश्च ब्रह्मण्यश्चानसूयकः ।
शान्तो दान्तो जितक्रोधः सगच्छति परां गतिं
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशो धिमाने हंसलक्षणम् ।
द्वे समाप्ते ततः पद्मे सोप्सरोभिर्वसेत्सह ॥ १२

द्वितीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥
अग्निकार्यपरो नित्यं नित्यं कल्पप्रबोधनः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
हंससारसयुक्तं च धिमानं लभते नरः ।
इन्द्रलोके च वसते वरस्त्रीभिः समावृतः १५
तृतीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥
अग्निकार्यपरो नित्यं नित्यं कल्पप्रबोधनः ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् १७
मयूरहंसयुक्तं च धिमानं लभते नरः ।
सप्तर्षीणां सदा लोके सोप्सरोभिर्वसेत्सह ॥
निवर्तनं च तत्रास्य त्रीणि पद्मानि वै विभुः ।
दिवसे यक्षतुयं तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ॥ १९
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ।
याज्ञपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् २०
इन्द्रकन्याभिरुदं च धिमानं लभते नरः ।
सागरस्य च पर्यन्ते यासव्यं लोकमावसेत् २१
देवराजस्य च श्रीडां नित्यकालमवेक्षते ।
दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् २२
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ।
अलुब्धः सत्यवादी च ब्रह्मण्यश्चाहिंसकः
अनसूयुरपापस्यो द्वादशाहफलं लभेत् ।
जाम्बूनदमयं दिव्यं धिमानं हंसलक्षणम् २४
सूर्यमालासमाभासमारोहेत्पाण्डुरं गृहम् ।
आवर्तनानि चत्वारि तथा पद्मानि द्वादश ॥

वियोजनानां पञ्चादीनां स्तं शब्दं विज्ञाने विज्ञानाति
॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठ्ये
भारतभावदोषे पञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

पितामहेनेति ॥ १ ॥ अवगुणैर्निगुणैः एकात्मभिरे-

काकिभिः क्त एवासेहेतमहायैः ॥ ३ ॥ कल्पं प्रातः
॥ ६ ॥ सनाते सम्पूर्णे द्वे पदे वर्षाणीति शेषः । शतकोटय
एवं पञ्चम् ॥ १२ ॥ निवर्तनं नियमेन वर्तनम् ॥ १९ ॥
आवर्तनानि वर्षाणि चत्वारि द्वादश चेति षोडशपद्मानि
॥ २५ ॥

शराग्निपरिमाणं च तथासौ वसते सुखम् ।
 दिवसे यस्तु पष्ठे वै मुनिः प्राशेत भोजनम् ॥ २६
 सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ।
 सदा त्रिपवणस्त्रायी ब्रह्मचार्यनसूयकः ॥ २७
 गवां मेघस्य यक्षस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 अग्निज्वालासमाभासं हंसवर्हिणसेवितम् ॥
 शातकुम्भसमायुक्तं साधयेद्यानमुत्तमम् ।
 तथैवाप्सरसामङ्गे प्रतिमुसः प्रबोध्यते ॥ २९
 नृपराणां निनादेन मेखलानां च निम्बवनैः ।
 कोटीसहस्रं वर्षाणां ग्रीणि कोटिशतानि च
 पद्मान्यष्टादश तथा पताके द्वे तथैव च ।
 अयुतानि च पञ्चाशदस्रचमशतस्य च ॥ ३१
 लोहानां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके महीयते ।
 दिवसे सप्तमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ॥
 सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ।
 सरस्वतीं गोपयानो ब्रह्मचर्यं समाचरन् ॥ ३३
 सुमनोवर्णकं चैव मधुमांसं च वर्जयन् ।
 पुरुषो मरुतां लोकमिन्द्रलोकं च गच्छति ॥
 तत्र तत्र हि सिद्धार्थो देवकन्याभिरुच्यते ।
 फलं बहुसुयर्णस्य यक्षस्य लभते नरः ॥ ३५
 संख्यामतिगुणां चापि तेषु लोकेषु मोदते ।
 यस्तु संवत्सरं क्षान्तो भुङ्क्तेऽह्न्यष्टमे नरः ॥
 देवकार्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ।
 पौण्डरीकस्य यक्षस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
 पद्मवर्णनिभं चैव विमानमाधेरोहाते ।
 कृष्णाः कनकगीर्यश्च नार्यः श्यामास्तथापराः
 घयोरूपयिलासिन्यो लभते नात्र संशयः ।
 यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते नवमे नवमेऽहनि ॥ ३९
 सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ।
 अभ्यमेघसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४०
 पुण्डरीकप्रकाशं च विमानं लभते नरः ।
 दीप्तसूर्याभितेजोभिर्दिव्यमालाभिरैव च ॥ ४१
 नीयते रुद्रकन्याभिः सौन्तरिक्षं सनातनम् ।
 अष्टादश सदृशाणि वर्षाणां कल्पमेव च ॥ ४२
 कोटीशतसहस्रं च तेषु लोकेषु मोदते ।
 यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते द्वादशे वै गते गते ॥ ४३
 सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ।
 प्रलकन्यानिपासे च सर्वभूतमनोहरे ॥ ४४

अभ्यमेघसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 रूपवत्यश्च तं कन्या रमयन्ति सनातनम् ॥ ४५
 नीलोत्पलनिभैर्वर्णै रक्तोत्पलनिभैस्तथा ।
 विमानं मण्डलावर्तमावर्तगहनाकुलम् ॥ ४६
 सागरोर्मिप्रतीकाशं स लभेद्यानमनुत्तमम् ।
 विचित्रमणिमालाभिर्नादितं शङ्खनिःस्वनैः ॥ ४७
 स्फाटिकैर्वज्रसारैश्च स्तम्भैः सुकृतवेदिकम् ।
 आरोहति महद्यानं हंससारसनादितम् ॥ ४८
 एकादशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
 सदा द्वादशमासान् जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ४९
 परस्त्रियं नाभिलषेद्वाचाय मनसापि वा ।
 अनृतं च न भाषेत मातापित्रोः कृतेपि वा ॥ ५०
 अभिगच्छेन्महादेवं धिमानस्य महाबलम् ।
 अभ्यमेघसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५१
 स्वायंभुवं च पश्येत् धिमानं समुपसितम् ।
 कुमार्यः काञ्चनाभासा रूपवत्यो नयन्ति तम्
 रुद्राणां तमधीवासं दिवि दिव्यं मनोहरम्
 वर्षाण्यपरिमेयानि युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ५३
 कोटीशतसहस्रं च दशकोटिशतानि च ।
 रुद्र नित्यं प्रणमते देवदानवसंततम् ॥ ५४
 स तस्मै दर्शनं प्राप्नोति दिवसे दिवसे भवेत् ।
 दिवसे द्वादशे यस्तु प्राप्ते वै प्राशते हविः ॥ ५५
 सदा द्वादशमासान्वै सर्वमेघफलं लभेत् ।
 आदित्यं द्वादशे तस्य धिमानं संविधायते ॥ ५६
 मणिमुक्ताप्रवालैश्च महाहैरुपशोभितम् ।
 हंसभासापरिक्षिप्तं नागधीयीसमाकुलम् ॥ ५७
 मयूरैश्च कर्पाकैश्च कूजद्रुमपशोभितम् ।
 अष्टैर्महद्भिः संयुक्तं ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ॥ ५८
 नित्यमायस्यं राजधरनारीसमावृतम् ।
 ऋषिरैव महाभागस्त्वर्गगिरा प्राह धर्मवित्
 त्रयोदशे ॥ दिवसे प्राप्ते यः प्राशते हविः ।
 सदा द्वादशमासान्वै देवसत्रफलं लभेत् ॥ ६०
 रक्तपद्मोदयं नाम विमानं साधयेन्नरः ।
 जातरूपप्रयुक्तं च रत्नसञ्चयभूषितम् ॥ ६१
 देवकन्याभिराकर्णं दिव्याभरणभूषितम् ।
 पुण्यगंधोदयं दिव्यं वायव्यरूपशोभितम् ॥ ६२
 तत्र शङ्कुपताके द्वे युगान्तं कल्पमेव च ।
 अयुतायुतं तथा पद्मं समुद्रं च तथा वसेत् ॥ ६३

गीतागंधर्वद्यौषैश्च भेरीपणवनिःस्वनैः ।
 सदा प्रवहदितस्ताभिर्देवकन्याभिरिज्यते ६४
 चतुर्दशे तु दिवसे यः पूर्णं प्राशते हविः ।
 सदा द्वादशमासांस्तु महामेघफलं लभेत् ६५
 अनिर्देयवयोरूपा देवकन्याः स्थलंकृताः ।
 मृष्टतप्तार्द्रधरा विमानैरुपयान्ति तम् ॥ ६६
 कलहंश्च विनिर्घोषैर्नृपुराणां च निःस्वनैः ।
 काञ्चीनां च समुत्फर्षेत्तत्र तत्र निबोध्यते ६७
 देवकन्यानिवासे च तस्मिन्वसति मानवः ।
 जालुषीवालुकाकीर्णं पूर्णं संवत्सरं नरः ६८
 यस्तु पक्षे गते भुंक्ते एकभक्तं जितेन्द्रियः ।
 सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ६९
 राजसूयसहस्रस्य फलं प्रामोदयुत्तमम् ।
 याममारोहते दिव्यं हंसवार्हणसेवितम् ॥ ७०
 मणिमण्डलकैश्चिन्नं जातरूपसमायुतम् ।
 दिव्यामरणशोभाभिर्धरस्त्रीभिरलंकृतम् ७१
 एकस्तम्भं चतुर्द्वारं सप्तमैर्म सुमङ्गलम् ।
 धिजयन्तीसहस्रैश्च शोभितं गीतनिःस्वनैः ७२
 दिव्यं दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति ।
 मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं वैद्युतप्रभम् ॥ ७३
 वसेद्युगसहस्रं च खड्गकुञ्जरवाहनः ।
 पौडशे दिवसे प्राप्ते यः कुर्यादेकमोजनम् ७४
 सदा द्वादशमासान्धै सोमयज्ञफलं लभेत् ।
 सोमकन्यानिवासेषु सोऽध्यायसति नित्यशः
 सोम्यगंधानुलितश्च कामकारगतिर्भवेत् ।
 सुदर्शनाभिनीरीभिर्मधुरामिश्रितैश्च च ॥ ७६
 अर्च्यते वै विमानस्थः कामभोगैश्च सेव्यते ।
 फलं पद्मशतप्रख्यं महाकल्पं दशाधिकम् ७७
 आवर्तनानि चत्वारि साधयेद्याप्यसी नरः ।
 दिवसे सप्तदशमे यः प्राप्ते प्राशते हविः ७८
 सदा द्वादशमासान्धै जुह्वानो जातवेदसम् ।
 स्थानं वारुणमैन्द्रं च रीद्रं चाप्यधिगच्छति ७९
 प्रास्तौशनसे चैव ब्रह्मलोकं स गच्छति ।
 तत्र देवतकन्याभिरासनेनोपचर्यते ॥ ८०
 भूर्भुवं चापि देवर्षि विश्वरूपमवेक्षते ।
 तत्र देवाधिदेवस्य कुमार्यो रमयन्ति तम् ८१
 द्वाविंशद्विधवारिण्यो मधुराः समलंकृताः ।
 चंद्रादित्यावुभौ शवद्वगने चरतः प्रभो ॥ ८२
 तावथरत्यसी धीरः सुधामृतरसाशनः ।

अष्टादशे यो दिवसे प्राञ्चीयादेकमोजनम् ८३
 सदा द्वादशमासान्धै सप्तलोकान्स पश्यति ।
 रयैः सनन्दिद्यौषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ८४
 देवकन्याधिकुदैस्तु भ्राजमानैः स्थलंकृतैः ।
 व्याप्राप्तिहप्रयुक्तं च मेघस्वननिनादितम् ८५
 धिमानुत्तमं दिव्यं सुसुखी ह्यधिरोहति ।
 तत्र कल्पसहस्रं स कन्याभिः सह मोदते ८६
 सुधारसं च भुञ्जीत अमृतोपममुत्तमम् ।
 एकोनविंशतिदिने यो भुंक्ते एकमोजनम् ८७
 सदा द्वादशमासान्धै सप्तलोकान्स पश्यति ।
 उत्तमं लभते स्थानमप्सरोगणसेवितम् ॥ ८८
 गन्धर्वैरुपगीतं च विमानं सूर्यवर्चसम् ।
 तत्रामरवरत्नाभिर्मोदते विगतज्वरः ॥ ८९
 दिव्याम्बरधरः श्रीमानुयुतानां शतं शतम् ।
 पूर्णोऽथ विंशे दिवसे यो भुंक्ते लोकमोजनम्
 सदा द्वादशमासांस्तु सन्ध्यावादी धृतयतः ।
 अमोसाशी ब्रह्मचारी सर्वभूतहिते रतः ॥ ९१
 स लोकान्विपुलान् रम्यानादित्यानामुपाश्रुते
 गन्धर्वैरप्सरोगेभिश्च दिव्यमादशानुलेपनैः ९२
 विमानैः काञ्चनैर्हवैः पृष्ठतश्चानुगम्यते ।
 एकविंशे तु दिवसे यो भुंक्ते लोकमोजनम् ९३
 सदा द्वादशमासान्धै जुह्वानो जातवेदसम् ।
 लोकमौशनसं दिव्यं शकलोकं च गच्छति ९४
 अभिनोर्महतां चैव सुखेऽपभिरतः सदा ।
 अनभिद्यश्च दुःखानां विमानवरमास्थितः ९५
 सेव्यमानो वरस्त्रीभिः कीडत्यमरयत्प्रभुः ।
 द्वाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुंक्ते लोकमोजनम्
 सदा द्वादशमासान्धै जुह्वानो जातवेदसम् ।
 अहिस्तानिरतो धीमान् सत्ययागनसूयकः ॥
 लोकान्वसुगामासीति दिवाकरसमप्रभः ।
 कामचारी सुधाहारो विमानवरमास्थितः ॥
 रमते देवकन्याभिर्दिव्यामरणभूषितः ।
 त्रयोविंशे ॥ दिवसे प्राशेद्यस्त्वेकमोजनम् ९९
 सदा द्वादशमासांस्तु मिताहारो जितेन्द्रियः ।
 वायोऋशनसश्चैव रुद्रलोकं च गच्छति १००
 कामचारी कामयमः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 अनेकगुणपर्यन्तं विमानवरमास्थितः ॥ १
 रमते देवकन्याभिर्दिव्यामरणभूषितः ।
 चतुर्विंशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः २

सदा द्वादशमासांश्च जुहानो जातवेदसम् ।
 आदित्यानामर्धावासे मोदमानो वसेच्चिरम्
 दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ।
 विमाने काञ्चने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे ॥ ४
 रमते देवकन्यानां सहस्रैरयुतैस्तथा ।
 पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ॥ ५
 सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ।
 सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैस्तु मेघानिःस्वननादितैः ॥ ६
 स रथेनन्दिघोषैश्च पृष्ठतो ह्यनुगम्यते ।
 देवकन्यासमारुहैः काञ्चनैर्विमलैः शुभैः ॥ ७
 विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय समनोहरम् ।
 तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते ॥ ८
 सुधारसं चोपजीवन्नमृतोपममुत्तमम् ।
 पञ्चविंशे दिवसे यस्तु प्रकुर्यादेकभोजनम् ॥ ९
 सदा द्वादशमासांस्तु नियतो नियताशनः ।
 जितेन्द्रियो धीतरागो जुहानो जातवेदसम्
 स प्रामोति महाभागः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः
 सप्तानां मरुतां लोकान्वसूनां चापि सोऽश्रुते ॥
 विमानैः स्फाटिकैर्विद्यैः सर्वरत्नैरलंकृतैः ।
 गन्धर्वैरप्सरोगमिश्च पूज्यमानः प्रमोदते ॥ १२
 द्वे युगानां सहस्रे तु दिव्ये दिव्येन तेजसा ।
 सप्तविंशोऽप्य दिवसे यः कुर्यादेकभोजनम् ॥ १३
 सदा द्वादशमासांस्तु जुहानो जातवेदसम् ।
 फलं प्रामोति विपुलं देवलोकं च पूज्यते ॥ १४
 अमृताशी वसंस्तत्र स वितृष्णः प्रमोदते ।
 देवार्पिचरितं राजन् राजर्षिभिरनुष्ठितम् ॥ १५
 अध्यायसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः ।
 स्त्रीभिर्मनोभिरामाभी रममाणो मदोत्कटः ॥
 युगकल्पसहस्राणि शीण्यायसति वै सुखम् ।
 योऽष्टाविंशे तु दिवसे प्राश्यादेकभोजनम् ॥
 सदा द्वादशमासांस्तु जितात्मा धिजितेन्द्रियः
 फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाश्रुते ॥ १८
 भोगवांस्तेजसा भाति सहस्रांशुर्विवामलः ।
 सुकुमार्यश्च नार्यस्तं रममाणः सुवर्चसः ॥ १९
 पीनस्तनोरुजघना दिव्याभरणभूषिताः ।
 रमयन्ति मनःकान्ते विमाने सूर्यसन्निभे ॥ २०
 सर्वकामगमे दिव्ये कल्याणुतशतं समाः ।
 एकानां प्रोदो दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ॥ २१
 सदा द्वादशमासांश्चै सत्यमतपरायणः ।

तस्य लोकाः शुभा दिव्या देवराजार्पिपूजिताः
 विमानं सूर्यचन्द्रान् दिव्यं समधिगच्छति ।
 जातरूपमयं युक्तं सर्वरत्नसमन्वितम् ॥ २३
 अप्सरोगणसंपूर्णं गन्धर्वैरभिनादितम् ।
 तत्र चैनं शुभा नार्यो दिव्याभरणभूषिताः ॥ २४
 मनोभिरामा मधुरा रमयन्ति मदोत्कटाः ।
 भोगवांस्तेजसा युक्तो वैश्वानरसमप्रभः ॥ २५
 दिव्यो दिव्येन वपुषा प्राजमान इवामरः ।
 वसूनां मरुतां चैव साध्यानामश्विनोस्तथा ॥ २६
 रुद्राणां च तथा लोकं ब्रह्मलोकं च गच्छति ।
 यस्तु मासे गते मुहुक्ते एकमक्तं शमात्मकः ॥
 सदा द्वादशमासांश्चै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।
 सुधारसकृताहारः श्रीमान्सर्वमनोहरः ॥ २८
 तेजसा वपुषा लक्ष्म्या प्राजते रश्मिवानिव ।
 दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ २९
 सुखेष्वभिरतो भोगी दुःखानामविजानकः ।
 स्वयंप्रभाभिर्नारीभिर्विमानशो महीयते ॥ ३०
 रुद्रदेवार्पिकन्याभिः सततं चाभिपूज्यते ।
 नानारमणरूपाभिर्नानारागाभिरिव च ॥ ३१
 नानामधुरभाषाभिर्नानारतिभिरिव च ।
 विमाने गगनाकारे सूर्यवैद्युत्सन्निभे ॥ ३२
 पृष्ठतः सोमसंकाशे उदके चाग्नसन्निभे ।
 दक्षिणायां तु रक्ताभे अधस्ताल्लीलमण्डले ॥ ३३
 ऊर्ध्वे विचित्रसंकाशे नैको वसति पूजितः ।
 यावद्वर्षसहस्रं वै जम्बुद्वीपे पर्ययति ॥ ३४
 तावत्संवत्सराः प्रोक्ता ब्रह्मलोकेऽस्य धीमतः
 विप्रपञ्चैव यावन्त्यो निपतन्ति नमस्तलात् ॥
 वर्षासु वर्षतस्तावन्नियतसत्यमरप्रभः ।
 मासोपवासी वर्षेस्तु दशभिः स्वर्गमुत्तमम् ॥ ३६
 महर्षित्वमपासाद्य स शरीरगतिर्भवेत् ।
 मुनिर्दानो जितक्रोधो जितशिशोदरः सदा
 जुहन्नर्घ्यं नियतः सन्त्योपासनसेविता ।
 बहुभिर्नियमैरेवं शुचिरश्नाति यो नरः ॥ ३८
 अत्रायकाशशीलश्च तस्य मानोरिव दिव्यः ।
 दिवं गत्वा शरीरेण स्येन राजन् ययामरः ॥ ३९
 स्वर्गे पुण्यं यथाकाममुपभुङ्क्ते तथाविधः ।
 एष ते भरतश्रेष्ठ यज्ञानां धिधिरुत्तमः ॥ ४०
 व्याख्यातो ह्यनुपूर्व्येण उपवासफलात्मकः ।
 दक्षिर्मेनुजैः पार्यं प्राप्तं यन्नफलं यथा ॥ ४१

१०९

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः सुमहत्फलम् ।
यद्याप्यसंशयं लोके तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ९
भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्यथा गीतं स्वयमेव स्वयंभुवा ।
यत्कृत्वा निर्वृतो भूयात्पुरुषो नात्र संशयः २
द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु अहोरात्रेण केशवम् ।
अर्चयाभ्यमेधं प्राप्नोति दुष्कृतं चास्य नश्यति
तथैव पीपमासे तु पूज्यो नारायणेति च ।
वाजपेयमवाप्नोति सिद्धिं च परमां व्रजेत् ४
अहोरात्रेण द्वादश्यां माघमासे तु माघवम् ।
राजसूयमवाप्नोति कुलं धैव समुद्धरेत् ॥ ५

तथैव फाल्गुने मासि गोविन्देति च पूजयन् ।
वतिरात्रमवाप्नोति सोमलोके च गच्छति ६
अहोरात्रेण द्वादश्यां चैत्रे विष्णुरिति स्मरन् ।
पौण्डरीकमवाप्नोति देवलोके च गच्छति ७
वैशाखमासे द्वादश्यां पूजयन्मधुसूदनम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति सोमलोके च गच्छति ८

इति श्रीमद्दामार्ते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विष्णोर्द्वादशकं नाम
नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

अहोरात्रेण द्वादश्यां ज्येष्ठे मासि त्रिविक्रमम्
गवां मेघमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते ॥ ९
आषाढे मासि द्वादश्यां वामनेति च पूजयन्
नरमेघमवाप्नोति पुण्यं च लभते महत् ॥ १०
अहोरात्रेण द्वादश्यां श्रावणे मासि श्रीधरम् ।
पञ्चयज्ञानवाप्नोति विमानस्थश्च मोदते ॥ ११
तथा माघपदे मासि हृषीकेशेति पूजयन् ।
सौत्रामणिमवाप्नोति पूतात्मा भवते च हि ॥
द्वादश्यामाश्विने मासि पद्मनाभेति चार्चयन्
गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ १३
द्वादश्यां कार्तिके मासि पूज्य दामोदरेति च
गवां यक्षमवाप्नोति पुमान् स्त्री वा न संशयः ॥
अर्चयेत्पुण्डरीकाक्षमेयं संपत्सरं तु यः ।
जातिस्मरत्तथं प्राप्नोति विन्ध्याद्गु सुवर्णकम्
अहन्यहनि तद्भावमुपेन्द्रं योऽधिगच्छति ।
समासे भोजयेद्विमानधया द्वापयेद्घृतम् ॥ १६
यतः परं नोपधासो भवतीति धिनिश्चयः ।
उवाच भगवान्विष्णुः स्वयमेव पुरातनम् १७

•:❖❖❖:

०००

नामि भाद्रपदे विद्याद्वेष्ट्यामक्षिमण्डलम् ।
 पृष्ठमेव धनिष्ठासु अनुराधोत्तरास्तथा ॥ ५
 बाहुभ्यां ॥ विशाखासु हस्तौ हस्तेन निर्दिशेत्
 पुनर्वसुगुली राजन्नाश्लेषासु नखास्तथा ॥ ६
 ग्रीवां ज्येष्ठा च राजेन्द्र श्रवणेन तु कर्णयोः ।
 मुखं पुण्येण दानेन दन्तोष्ठौ स्वातिरुच्यते ७

हासं शतमिषां चैव मघां चैवाथ नासिकाम्
 नेत्रे मृगशिरो विद्यालुलाटे मित्रमेव तु ॥ ८
 भरण्यांतु शिरो विद्यात केशानार्द्रा नराधिप
 समासे तु भूतं दद्याद्वाहणे वेदपारमे ॥ ९
 सुभगो दर्शनीयश्च ज्ञानभाग्यध जायते ।
 जायते परिपूर्णांगः पौर्णमास्येव चन्द्रमाः १०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
 दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

पुत्रिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 श्रोतुमिच्छामि मर्त्यानां संसारविधिसुतमम्
 केन वृत्तेन राजेन्द्र धर्तमाना नरा भुवि ।
 प्राप्नुवन्त्युत्तमं स्वर्गं कथं च नरकं नृप ॥ १
 मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
 प्रयान्त्यमुं लोकमितः को ये ताननुगच्छति
 भीष्म उवाच ।

अयमायाति भगवान् बृहस्पतिरुदारधीः ।
 पृच्छेन्नं सुमहाभागमेतद्ब्रह्मं सनातनम् ॥ ४
 नैतदन्येन शक्यं हि यत्तु केनचिदद्य वै ।
 यक्ता बृहस्पतिसमो न ह्यन्यो विद्यते कश्चित्
 वैशम्पायन उवाच ।

तयोः संयदतोर्यं पार्थगाङ्गेययोस्तदा ।
 आजगाम धिगुद्धात्मा नाकपृष्ठाद्बृहस्पतिः ६
 ततो राजा संसृत्याय धृतराष्ट्रपुरोगमः ।
 पूजामनुपमां चक्रे सर्वे ते च समासदः ॥ ७
 ततो धर्मसुतो राजा भगवन्तं बृहस्पतिम् ।
 उपगम्य यथान्यायं प्रश्नं पप्रच्छ तत्त्वतः ॥ ८

अत्रायं प्रयोगः—पुण्याहवाननादिपूर्वकं इत्युक्त्याभे
 प्रते स्वीकृत्य चन्द्रमारमानं च चन्द्राभिर्घ्नं ध्यात्वा
 तद्वयवेगु तत्तद्देवतासहितानि नक्षत्राणि विन्यस्य तत्तन्मन्त्रै-
 स्तेषामाराधनं जपदोमादिना प्रत्यहं कर्तव्यम् । एवं पौर्ण-
 मासीपर्यन्तं कृत्वा समाप्ते क्रोहोमशेषं पूतमाचार्योव निवे-
 दयेत् समाप्ते तु पुनं दद्यादित्यनेन पूतमेवं होमद्रव्यं शयते

पुत्रिष्ठिर उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 मर्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः
 ज्ञातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ।
 मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः १०
 गच्छन्त्यमुत्र लोकं वै क एनमनुगच्छति ।

बृहस्पतितुवाच ।

एकः प्रसूयते राज्ञेक एव यिनश्यति ॥ ११
 एकस्तस्मिन् दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् ।
 असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः
 ज्ञातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ।
 मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ॥ १३
 मुहूर्तमिव रोदित्वा ततो याति पराङ्मुखाः
 तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति १४
 तस्माद्धर्मः सहायश्च सेवितव्यः सदा नृभिः ।
 प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छेत्स्वर्गं गतिं पराम् ॥
 तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकं चोपपद्यते ।
 तस्मान्नायायागतैर्यैर्धर्मं सेवेत पण्डितः १६

॥ ९ ॥ एवं कुर्वन्निबलान्नेपि पौर्णमास्यां सकलाजो
 भवति एतत्तदष्टान्तमाह—परिपूर्णाङ्ग इति ॥ १० ॥ इति
 श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठे भारतभाष्ये
 दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

पितामहेति ॥ १ ॥

धर्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ।
लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्यबहुश्रुतः ॥ १७ ॥
नरः करोत्यकार्याणि परार्थं लोभमोहितः ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् ॥ १८ ॥
एतन्नयमवाप्तयमधर्मपरिवर्जितम् ।

बुधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितम् ॥ १९ ॥
शरीरनिचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते ।
मृतं शरीरं हि नृणां सूक्ष्ममव्यक्ततां गतम् २० ॥
अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोऽनुगच्छति ।

बृहस्पतिरुवाच ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनोऽन्तः ।
बुद्धिरात्मा च सहिता धर्मं पश्यन्ति नित्यदा ।
प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षिभूता निशानिधौ ।
एतैश्च सह धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति ।
त्वगस्थिमांसं शृङ्गं च शोणितं च महामते ॥
शरीरं वर्जयन्त्येते जीधितेन विवर्जितम् ।
ततो धर्मसमायुक्तः *प्राप्नुते जीव एव हि २४ ॥
ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति ध्रुवं वा यदि वाऽध्रुवं ।
देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते ।
इहलोके परे चैव किं भूयः कथयामि ते ॥ २५ ॥
बुधिष्ठिर उवाच ।

तदार्शितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति ।
एतच्च ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते ॥ २७ ॥
बृहस्पतिरुवाच ।

अन्नमश्नन्ति यद्देवाः शरीरस्था नरेभ्यः ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा ॥
ततस्तत्तेषु राजेन्द्र तेषु भूतेषु पञ्चसु ।

मनःपट्टेषु शुद्धात्मन् रेतः संपद्यते महत् २९ ॥
ततो गर्भः सम्भवति श्लेषात्कीपुंसयोनौ ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि

बुधिष्ठिर उवाच ।

आख्यातं मे भगवता गर्भः सज्जायते तथा ।
यथा ज्ञातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् ३१ ॥

बृहस्पतिरुवाच ।

आसन्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते ।
विप्रयुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् ॥ ३२ ॥
सर्वभूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि ।
ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति ध्रुवं वा यदि वाऽध्रुवं ।
देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि

बुधिष्ठिर उवाच ।

'त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः ।'
जीवः स भगवन्कस्यः सुखदुःखे समश्नुते ३५ ॥

बृहस्पतिरुवाच ।

जीवः कर्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्तथमागतः ।
स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन मारत ३६ ॥
यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्धनम् ।
दुःखं संसारचक्रं च नरः क्लेशं स विन्दति ॥
इह लोके स च प्राणी जन्मप्रभृतिं पार्ष्येव ।
सुकृतं कर्म वै भुङ्क्ते धर्मस्य फलमाश्रितः ॥
यदि धर्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृतिं सेवते ।
ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् ३८ ॥

शरीरस्य निचयं सर्वयं भवन्निनिमित्ति यावत् ॥ २० ॥
अन्तो यमः अन्तार्थं गच्छतीति योगात् ॥ २१ ॥ आत्मा
साक्षी निदेशति दिवसस्य प्युषलक्षणम् ॥ २२ ॥ एतैः सह
धर्मोऽपूर्वहेतोर्जीवमनुगच्छति ॥ २३ ॥ ननु भूतमूक्ष्मव-
त्फलस्य आत्मन्याप्यमपूर्वं जीवमनुगच्छन् रेतान् मूल एव
स्थूलतरं कथमेनमात्मीति श्रमादाज्ञे-तदिति ॥ २४ ॥
न जीवो पूर्वमे भूतेषु मिथिलो वायुदाप इत्येवं प्राच्याज-
रूपेण परिणम्य हेतोस्तस्य भवतीत्याह—अन्नमिति
॥ २५ ॥ कथं मूक्ष्मनस्य पुरुषस्य स्थूलरेण रेतना
साक्षात्स्य गत्यपि रेतस्य अन्नसंयोगेन भवतीत्यादाज्ञे
—आख्यातमिति ॥ ३१ ॥ भूतदेवमन्त्रेण पुरुषमे-
वेति रेतोऽज्ञा नरीत्याद्यर्थे अन्नः मूक्ष्मदेवमिति

भूयते तादात्म्येन च वर्धते सज्ञानावे तु न सुप्तसमाध्या-
दावित्याह—आसन्नेति ॥ ३२ ॥ ततस्तादात्म्या-
भिमानरूपादभिवादयं कर्तृत्वादिमान् भवति तदास्य
कर्मदिग् देवाः पश्यन्ति ॥ ३३ ॥ स्थूलदेहमाशुज्यता-
मस्य कर्तृत्वं तदाहे तु कथमस्य मुक्तादिज्ञा इत्यादाज्ञे-
त्वगिति ३४ ॥ स्थूलदेहनाशेण एव स रेतस्त्वं शुक्लमेव
सुभ्रमरीरमावधेति ततः स्त्रीणां पुष्पं समासायेत्यादि स्पर्श-
तथा नृजन्मायूका अन्वत्तृगमाकस्य पूर्व जहाति एव-
मेतदिनि नेमम् ॥ ३५ ॥ यमस्येति । गर्भान्वमप्राप्तः सूक्ष्म-
शरीरावच्छिद्यस्त्रीत्याशयोगायातनां लभन् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

परं लोकमिति देवः ।

अथान्तरा तु धर्मस्याप्यधर्ममुपसेवते ।
 सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोप्यधिगच्छति
 अधर्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः ।
 महदुःखं समासाय तिर्यग्योनौ प्रजायते ४०
 कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ।
 जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु ४१
 यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे च च्छन्दासि ।
 यमस्य विषयं घोरं मर्त्यो लोकः प्रपद्यते ४२
 इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूपते ।
 तिर्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्वशः
 यमस्य भयने दिश्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः ।
 कर्मभिर्नियतैर्वन्द्यो जन्तुर्दुःखान्युपाश्रुते ४३
 येन येन तु भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् ।
 प्रयाति पुरुषां घोरान् तत्से वक्ष्याम्यतः परम् ॥
 अधीत्य चतुरो वेदान् द्विजो मोहसमन्वितः
 पतितस्तप्रतिगृह्याथ खरयोनी प्रजायते ॥ ४६
 खरो जीयति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
 खरो मृतो बलीधर्दः सप्त वर्षाणि जीयति ॥
 बलीधर्दो मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षसः ।
 ब्रह्मराक्षश्च मासांस्त्रींस्ततो जायति ब्राह्मणः ४८
 पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते ।
 तत्र जीयति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ४९
 कृमिभावाद्भिमुक्तस्तु ततो जायति गर्दभः ।
 गर्दभः पञ्चवर्षाणि पञ्चवर्षाणि सूकरः ॥ ५०
 कुङ्कुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः ।
 श्वा वर्षमेकं भयति तसो जायति मानवः ५१
 उपाध्यायस्य यः पापं शिष्यः कुर्यादबुद्धिमान्
 स जीय इह संसारांस्त्रीनामोति न संशयः ५२
 आश्रुत्वा भवति राजेन्द्र ततः कल्याणतः खरः
 ततः प्रेतः परिक्रिष्टः पश्चाज्जायति ब्राह्मणः ॥
 मृनसापि गुरोर्भार्या यः शिष्यो याति पापकृत
 स उग्राग्रैति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥ ५४
 श्वयोनौ तु स संभूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति
 तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ५५
 कृमिभायमनुप्राप्तो वर्षमेकं तु जीवति ।
 ततस्तु निधनं प्राप्तो ब्रह्मयोनी प्रजायते ५६
 यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्त्यादकारणे ।
 आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ॥
 पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽयमन्यते ।
 सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः
 गर्दभमयं तु संग्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।

संवत्सरं तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः ५९
 पुत्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि ।
 श्वर्षप्यानतः सोऽपि मृतो जायति गर्दभः ॥
 खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा च चतुर्दश ।
 बिडालः सप्तमासांस्तु ततो जायति मानवः
 मातापितरावाकृश्य सारिकः संग्रजायते ।
 ताडयित्वा तु तावेव जायते कच्छपो नृप ॥
 कच्छपो दशवर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शल्यकः
 व्यालो भूत्वा च पण्मासांस्ततो जायति मानुषः
 भर्तृपिण्डमुपाश्रन्यो राजद्विष्टानि सेवते ।
 सोऽपि मोहसमापन्नो मृतो जायति धानरः
 धानरो दशवर्षाणि पञ्चवर्षाणि मृषिकः ।
 श्वाऽथ भूत्वा तु पण्मासांस्ततो जायति मानुषः
 न्यासापहर्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः ।
 संसाराणां शतं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ६६
 तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
 दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ।
 असूयको नरश्चापि मृतो जायति शार्ङ्गकः ।
 बिम्बासहर्ता तु नरो मीनो जायति दुर्मतिः
 भूत्वा मीनोऽष्टवर्षाणि मृतो जायति भारत ।
 मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते ६९
 छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं संवत्सरे ततः ।
 कीटः सञ्जायते जन्तुस्ततो जायति मानुषः ॥
 धान्यान् ययांस्तिलान् मापान्
 कुलस्थान् सर्वपांश्चान् ।
 कलापानथ मुद्गांश्च
 गोधूमानतसोस्तथा ॥ ७१
 सस्यस्यान्यस्य हर्ता च मोहाजन्तुरचेतनः ।
 स जायते महाराज मृषिको निरपध्वजः ७२
 ततः प्रेत्य महाराज मृतो जायति सूकरः ।
 सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण त्रियते नृप ॥ ७३
 श्वा ततो जायते मृदः कर्मणा तेन पार्थिव ।
 भूत्वा श्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायति मानवः
 परदारभिमर्शो तु कृत्वा जायति धैवृकः ।
 श्वा शृगालस्ततो गृध्रो व्यालः कंको वक्रस्तथा
 आतुर्भार्या तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः ।
 पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप
 सयिभार्या गुरोर्भार्या राजभार्या तथैव च ।
 प्रधर्षयित्वा कामाय मृतो जायति सूकरः ७७
 सूकरः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि श्वाधिधः ।
 बिडालः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि कुङ्कुटः ७८
 नमस्तु कुम्भीरः (१११-१३१) इत्यमरः ।

मासे चतुर्थे संप्राप्ते श्वापदः संप्रजायते ।
 श्वापदो दशवर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पञ्च च १५
 ततस्तु निधनं प्राप्तः कालपर्यायचोदितः ।
 अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥
 स्त्रियं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः ।
 बह्वन्लेशान्समासाद्य संसाराश्चैव विंशतिम्
 ततः पश्चान्महाराज कृमियोनौ प्रजायते ।
 कृमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायति मानुषः
 भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
 मक्षिकासंघघशणो बह्वन्मासान्मपद्युत ॥ १९
 ततः पापक्षयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते ।
 धान्यं हत्वा तु पुरुषो लोमशः संप्रजायते २०
 तथा पिण्याकसंमिथमशनं चोरयेन्नरः ।
 स जायते वृषुसमो वारुणो मूषिको नरः २१
 दशम् वै मानुषाक्षित्वं पापात्मा स विशापते
 घृतं हत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमनुः प्रजायते २२
 मत्स्यमांसमथो हत्वा काको जायति दुर्मतिः
 लघणं चोरयित्वा तु चिरिकाकः प्रजायते ॥
 विश्वामित्रो ह्यनु निक्षिप्तं यो विनिहोति मानवः
 स गतायुर्नैरस्तात मत्स्ययोनी प्रजायते ॥ २४

मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायति मानुषः ।
 मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते ॥ २५
 पापानि तु नराः कृत्वा तिर्यग्जायन्ति भारत
 न चात्मनः प्रमाणं ते धर्मं जानन्ति किञ्चन
 ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैः सदा
 सुखदुःखसमायुक्ता व्यथितास्ते भवन्त्युत ॥
 असंवासाः प्रजायन्ते स्लेच्छन्वापि न संशयः
 नराः पापसमाचारा लोभमोहसमन्विताः ॥
 यजंयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति ये नराः ।
 अरोगा रूपयन्तस्ते धनिनश्च भवन्त्युत ॥ २९
 स्त्रियोऽन्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमयामुषुः ।
 पतेपामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥
 परस्वहरणे दोषाः सर्वे एव प्रकीर्तिताः ।
 एतद्धि लेशमात्रेण कथितं ते मयाऽनघ ॥ ३१
 अपरस्मिन् कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ।
 एतन्मया महाराज ब्रह्मणो वदतः पुरा ॥ ३२
 सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये पृष्ट्वाऽपि यथातथम् ।
 मयापि तच्च कात्स्न्येन यथावदनुवर्णितम् ।
 एतच्छ्रुत्वा महाराज धर्मेऽहं मनः सदा १३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि संसारचक्रं नाम
 एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

बुधिष्ठिर उवाच ।

अधर्मस्य गतिर्ब्रह्मण्यपिता मे त्वयाऽनघ ।
 धर्मस्य तु गतिं श्रोतुमिच्छामि वदतां वर १
 कृत्वा कर्माणि पापानि कथं यांति शुभां गतिम्
 कर्मणा च कृतेनेह केन यागित शुभां गतिम् २
 गृहस्पतिरुवाच ।

कृत्वा पापानि कर्माणि अधर्मवशमागतः ।
 मनसा विपरीतेन निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३
 मोहाद्धर्मं यः कृत्वा पुनः समनुत्पद्यते ।

मनःसमाधिसंयुक्तो न स सेवेत दुष्कृतम् ४
 यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गतेत ।
 तथा तथा शरीरं तु तेनाधर्मेण मुच्यते ५
 यदि व्याहरते राजन्विप्राणां धर्मवादिनाम् ।
 ततोऽधर्मकृतात् क्षिप्रमपवादात् प्रमुच्यते ६
 यथा यथा नरः सम्यग्धर्ममनुभाषते ।
 समाहितेन मनसा विमुच्येत तथा तथा ॥ ७
 भुजङ्ग इव निर्मोकात्पृथग्भुक्ताज्जराश्रितात् ।
 दत्त्वा विप्रस्य दानानि विविधानि समाहितः

काकमनुः शृंगवान् जलपरी ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते
 अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठे भारतमावर्द्धये एकादशाधिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

अधर्मस्येति ॥ १ ॥

अहिंसकानि भूतानि दण्डेन विनिहन्ति यः ।
 आत्मनः सुखमन्विच्छन् स प्रेत्य न सुखी भवेत्
 आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति पुरुषः ।
 न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य सुखमेधते ६
 सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।
 देवाऽपि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ७
 न तत्परस्य सन्दध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
 यप संक्षेपतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते ८
 अत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥ ९
 यथा परः प्रक्रमते परेषु
 तथाऽपरे प्रक्रमन्ते परस्मिन् ।
 तथैव तेऽस्तूपमा जीवलोके
 यथा धर्मो नैपुणेनोपदिष्टः ॥ १०
 वैशम्पायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा तं सुरसुरधर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 दिवमाचक्रमे श्रीमान् पश्यतामेव नस्तदा ११

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि संसारचक्रसमाप्ती
 त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

वैशम्पायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा शरतरूपे पितामहम्
 पुनरेव महातेजाः पप्रच्छ यदतां वरः ॥ १
 युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुपयो ब्राह्मणा देवाः प्रशंसन्ति महामते ।
 अहिंसालक्षणं धर्मं वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ २
 कर्मणा मनुजः कुर्वन् हिंसां पार्थिवसत्तम ।
 याचा च मनसा वैध कथं दुःखात् प्रमुच्यते
 भीष्म उवाच ।

चतुर्विधेयं निर्दिष्टा अहिंसा ब्रह्मवादिभिः ॥
 एकैकतोऽपि विप्रष्टा न भवत्यस्मिन् ॥ ४
 यथा सर्वथ्यतुष्पाद्वै त्रिभिः पदिर्न तिष्ठति ।
 तथैवेयं महीपाल कारणेः प्रोच्यते त्रिभिः ५

यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
 सर्वाण्येवापि भीयन्ते पदजास्तानि कौजरे ॥ ६
 एवं लोकं पृथ्विं हिंसा तु निर्दिष्टा धर्मतः पुरा ।
 कर्मणा लिप्यते जन्तुर्वाचा च मनसापि च ७
 पूर्वं तु मनसा त्यक्त्वा तथा याचाऽथ कर्मणा
 न भक्षयति यो मांसं त्रिविधं स विमुच्यते ८
 विकारणं तु निर्दिष्टं भूयते ब्रह्मवादिभिः ।
 मनो वाचि तथाऽऽस्वादो वा ह्येष प्रतिष्ठितः
 न भक्षयन्त्यतो मांसं तपोयुक्ता मनीषिणः ।
 दोषास्तु भक्षणे राजन्मांसस्येह निबोध मे ॥
 पुत्रमांसोपमं जानन् खादते यो विचक्षणः ।
 मांसं मोहसमायुक्तः पुरुषः सोऽधमः स्मृतः

११४

सर्वेषां भूतानामात्मभूतस्य आत्मदुःखेनैव परदुःखेनापि
 उद्विजतः सर्वभूतानि आत्मत्वेन तत्त्वदशा पश्यतः मार्गे
 देवाः मुह्यन्ति स व्यापको भूत्वा मुच्यते इत्यर्थः । अपदस्य
 गत्यागतिहीनत्वान्मार्गमूचकपदपदितम्य पदैषिणः स्थानैषिणः
 बहिर्मुखा इत्यर्थः ॥ ७ ॥ यथेति हिंसितो दिनस्ति पालिनः
 पालयति तस्मात्पालयेदेव नो हिंसयेदित्यर्थः ॥ १० ॥ इति
 श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठे भारवभाषणे
 त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

तत इति ॥ १ ॥ मनसा वचना कर्मणा भक्षणेनेति
 चतुर्विधा हिंसा तत्र एकेन न्यक्ता सर्वात्मना त्यक्ता न भवति
 न ह्यमश्रयतः अयंकल्पयतः अन्यमार्गं भोक्ष्ये इत्यवदतः
 अनुवर्तो वा हिंसा केनचिद्वेक्षेन भवति ॥ ४ ॥ तत्र दृष्टान्तमाह-
 यथेति । एकेन पादेन विना त्रिभिः पादैः पशुविषयमप्ये-
 केनांशेन हीना अंशययेण न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यथेति ।
 नागपदे गजपदे ह्युदयदानादिव सर्वेषां धर्मोपां समावेशो
 भवति अहिंसायाम् । कौजरे पदे दत्ते मने सर्वाणि पदानि
 यथा पिबोयन्ते एवं हिंसाया मयं धर्माः पिबोयन्ते ॥ ६ ॥

पितृमातृसमायोगे पुत्रत्वं जायते यथा ।
हिंसां कृत्वा घशः पापो भूयिष्ठं जायते तथा
रसं च प्रतिजिह्वाया ज्ञानं प्रक्षायते यथा ।
तथा शास्त्रेषु नियतं रागो ह्यास्वादितान्द्रवेत्
संस्कृतासंस्कृताः पक्वा लवणालवणास्तथा ॥
प्रजायन्ते यथा भावास्तथा चित्तं निरुध्यते ॥
भरीमृदङ्गशब्दांश्च तन्त्रीशब्दांश्च पुष्कलान् ॥
निषेविष्यन्ति वै मन्दा मांसभक्षाः कथं नराः ।

अचिन्तितमनिर्दिष्टमसंकल्पितमेव च ।
रसगृह्याऽभिभूता ये प्रशंसन्ति फलार्थिनः
प्रशंसा ह्येव मांसस्य दोषकर्मफलान्विता ।
जीवितं हि परित्यज्य बहवः साधनो जनाः
स्वमांसैः परमांसानि परिपाल्य दिवं गताः ॥
पथमेपा महाराज चतुर्भिः फारणैर्वृता ।
अहिंसा तव निर्दिष्टा सर्वधर्मानुसंहिता १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मांसवर्जनकथने
चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

युधिष्ठिर उवाच ।

अहिंसा परमो धर्म इत्युक्तं बहुशस्त्वया ।
आद्येषु च भवानाह पितृनामपकांक्षिणः ॥ १
मांसैर्बहुविधैः प्रोक्तस्त्वया आद्यविधिः पुरा
अहंत्वा च कृतो मांसमेवमेतद्विरुध्यते ॥ २
जातो नः संशयो धर्मे मांसस्य परिवर्जने ।
दोषो भक्षयतः कः स्यात्कश्चाभक्षयतो गुणः
हत्वा भक्षयतो वापि परेणोपहतस्य वा ।
हन्याद्वा यः परस्यार्थं क्रीत्वा वा भक्षयेन्नरः
एतद्विच्छामि तत्त्वेन कथ्यमानं त्वयाऽनघ ।
निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं सनातनम् ॥ ५
कथमापुरधामोति कथं भवति सत्त्वयान् ।
कथमत्यङ्गतामेति लक्षण्यो जायते वधश्च ॥ ६
भीष्म उवाच ।

मांसस्याभक्षणाद्राजान्यो धर्मः कुरुनन्दन ।
तन्मे शृणु यथातत्त्वं यथाऽस्य विधिरुक्तमः
रूपमव्यङ्गतामायुर्बुद्धिं सत्त्वं वलं स्मृतिम् ।
प्राप्तुकामैर्नैर्हिंसा यजिता वै महात्मभिः ॥ ८

श्रुणीषामत्र संवादो बहुशः कुरुनन्दन ।
बभूव तेषां तु मतं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥ ९
यो यजेताभ्यमेधेन मांसि मांसि यतव्रतः ।
वर्जयेन्मधुमांसं च सममेतद्युधिष्ठिर ॥ १०
सत्तर्प्यो बालखिल्यास्तर्पेयश्च भरीचिपाः ।
अमांसभक्षणं राजन्प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ११
न भक्षयति यो मांसं न च हन्यान्न घातयेत् ।
तस्मिन् सर्वभूतानां मनुः स्वार्थं भुवोऽब्रवीत्
अधृष्यः सर्वभूतानां विभ्वास्त्यः सर्वजन्तुषु ।
साधूनां संमतो नित्यं भवेन्मांसं विवर्जयन्
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
नारदः प्राह धर्मात्मा नियतं सोऽवसीदति
ददाति यजते चापि तपस्वी च भवत्यपि ।
मधुमांसनिवृत्त्येति प्राह चैवं गृहस्पतिः १५
मांसि मास्यभ्यमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
न खादति च यो मांसं सममेतन्मतं मम १६
सदा यजति सत्रेण सदा दानं प्रयच्छति ।
सदा तपस्वी भवति मधुमांसविवर्जनात् १७

विप्रिति । यथा क्षीपुर्वेगेनान्तरीयकं पुत्रजन्म एवं हिंसा-
कर्म मृषिष्टं पापयोनी जन्मेत्यर्थः ॥ १२ ॥ जीवितं
हीति । यथा स्वमायावशात् शिविरुष्यं गतः एवं परमा-
गादनपदो गच्छतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते

अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्ये चतुर्दशाधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

आर्हसोति ॥ १ ॥

सर्वे वेदा न तत्कुर्युः सर्वे यज्ञाश्च भारत ।
यो भक्षयित्वा मांसानि पश्चादपि निघर्तते ॥
दुष्करं च रसज्ञाने मांसस्य परिवर्जनम् ।
चतुर्त्तमिदं श्रेष्ठं सर्वप्राण्यभयप्रदम् ॥ १९
सर्वभूतेषु यो विद्वान् नृदास्यभयदक्षिणाम् ।
दाता भवति लोके स प्राणानां नात्र संशयः
एवं यै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
प्राणा यथाऽऽत्मनोऽभीष्टा भूतानामपि यै तथा
आत्मापन्थेन मन्तव्यं बुद्धिमान्निः कृतात्मभिः
मृत्युतो भयमस्तीति विदुषां भूतिभिच्छताम्
किं पुनर्हन्त्यमानानां तरसा जीवितार्थिनाम्
अरोगाणामपापानां पापैर्मोक्षोपजीविभिः २३
तस्माद्विद्धि महाराज मांसस्य परिवर्जनम् ।
धर्मस्यायतनं श्रेष्ठं स्वर्गस्य च सुखस्य च २४
अहिंसा परमो धर्मस्तथाऽहिंसा परं तपः ।
अहिंसा परमं सत्यं यतो धर्मः प्रवर्तते ॥ २५
न हि मांसं वृणात्काष्ठादुपलाद्वापि जायते ।
हृत्वा जन्तुं ततो मांसं तस्मादोपस्तु भक्षणे ॥

साहास्वधामृतभुजो
देवाः सत्याजयमियाः ।

क्रव्यादान् राक्षसान्यिद्धि
जिह्मानृतपरायणान् ॥ २७

कान्तारेष्वपि धीरेषु वुर्गेषु गहनेषु च ।
रात्रावहनि सन्ध्यासु चरधरेषु समासु च २८
उच्यतेषु च शस्त्रेषु मृगयालक्षतेषु च ।
अमांसभक्षणे राजन्मयमन्थैर्न गच्छति ॥ २९
दारण्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।
अनुद्वेगकरो लोके न चाप्युद्विजते सदा ॥ ३०
यदि चेत्खादको न स्यात् तदा घातको भवेत्
घातकः खादकार्यं तदुघातयति यै नरः ३१
अभक्ष्यमेतदिति यै इति हिंसा निवर्तते ।
खादकार्यमतो हिंसा मृगादीनां प्रवर्तते ॥ ३२
यस्माद्भक्षति चैवायुर्हिंसफानां महायुते ।
तस्माद्विजयैर्मांसं य इच्छेन्नितिमात्मनः ३३
आतारं नाधिगच्छन्ति रौद्राः प्राणिबिर्हिंसकाः

उद्वेजनीया भूतानां यथा व्यालमृगास्तथा ३४
लोभाद्वा बुद्धिमोहाद्वा बलवीर्यादिमेव च ।
संसर्गादथ पापानामधर्मरुचिता वृणाम् ॥ ३५
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
उद्विग्नवासो वसति यत्र यत्राभिजायते ॥ ३६
घन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत्
मांसस्थामक्षणे प्राहुर्नियताः परमर्षयः ॥ ३७
इदं ॥ खलु कौन्तेय श्रुतमासीत्पुरा मया ।
मार्कण्डेयस्य वदतो ये दोषा मांसभक्षणे ३८
यो हि खादति मांसानि
प्राणिनां जीवितैरपिणाम् ।

हृत्वा नां वा मृतानां वा

यथा हन्ता तथैव सः ॥ ३९

धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः ।
घातको यधदन्धाभ्यामित्येव त्रिविधो यधः
अखादन्ननुमोदंश्च भावदोषेण मानवः ।
योऽनुमोदति हन्यन्तं सोऽपि दोषेण लिप्यते
अधृष्यः सर्वभूतानामायुष्माश्रितजः सदा ।
भवत्यभक्ष्यन् मांसं व्याधान् प्राणिनामिह ॥
हिरण्यदाभेर्गोदानैर्भूमिदानैश्च सर्वदाः ।
मांसस्याभक्षणे धर्मो विशिष्ट इति नः श्रुतिः
अप्रोक्षितं वृषामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ।
भक्षयन्निर्यं याति नरो नास्त्यत्र संशयः ४४
प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया
अल्पदोषमिह ज्ञेयं विपरीतं ॥ लिप्यते ॥ ४५
खादकस्य कृते जन्तुं यो हन्यात् पुरुषाधमः
महादोषतरस्तत्र घातको न तु खादकः ॥ ४६
इत्यायज्ञश्रुतिकृतीर्यो मार्गैरुधोऽधमः ।
हन्याज्जन्तुं मांसगृभुः स यै मरकमाङ्गनरः
भक्षयित्वापि यो मांसं पश्चादपि निघर्तते ।
तस्यापि सुमहान् धर्मो यः पापाद्विनिघर्तते ॥
आहर्ता चानुमन्ता च विशस्ता कपयिः ॥
संस्कर्ता चोपमोका च खादकाः सर्वे एव ते
इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितम् ।
पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदेषु परिनिष्ठितम् ॥ ५०

सर्वे इति । न हि दूरतो वेदः तथा तदोषिता यज्ञाधुष्यं
हिंसायां प्रवर्तयन्ति, किन्तु परिमित्याविधया निवृत्तिमेव
बोधयन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ व्यालमृगाः मागादपशवः ॥ ३४ ॥

हन्यन्तं हन्यमानम् ॥ १९ ॥ इत्या देवपूजा यज्ञोऽयमेधा-
दिस्तस्य धनैर्हन्तैर्मर्त्यायैरुधो यज्ञोपनिषदमजानन्मांस-
गृभुः कैवल्यं यज्ञमन्त्रेण मार्गं मोक्षकामः ॥ ४७ ॥

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः प्रजार्थिभिरुदाहृतः ।
 यथोक्तं राजशार्दूल न तु तन्मोक्षकांक्षिणाम्
 हविर्यत्संसकृतं मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि ।
 वेदोक्तेन प्रमाणेन पितृणां प्रक्रियासु च ॥ ५२
 अतोऽन्यथा वृथामांसमभक्ष्यं मनुस्त्रवीत ।
 अस्वर्ग्यमयशस्यं च रक्षोचन्द्ररतर्पणम् ॥ ५३
 विधिहीनं नरः पूर्वं मांसं राजन्न भक्षयेत् ।
 अपोक्षितं वृथा मांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ॥
 य इच्छेत्पुरुषोऽत्यन्तमात्मानं निरुपद्रवम् ।
 स धर्जयेत् मांसानि प्राणिनामिह सर्वशः ॥ ५४
 धूयते हि पुरा कल्पे नृणां ग्रीहिमयः पशुः ।
 येनायजन्त यजमानः पुण्यलोकपरायणाः ॥ ५५
 ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुधेदिपतिः पुरा ।
 अमक्ष्यमपि मांसं यः प्राह भक्ष्यमिति प्रभो ॥
 आकाशादर्चनं प्राप्तस्ततः स पृथिवीपतिः ।
 एतदेव पुनश्चोक्त्या विधेश धरणीतलम् ॥ ५६
 प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना ।
 आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षितास्तपसा मृगाः
 क्रिया होव न हीयन्ते पितृदैवतसंभिताः ।
 प्रीयन्ते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः ॥ ५७
 इदं तु शृणु राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयाऽनघ ।
 अमक्षणे सर्वसुखं मांसस्य मनुजाधिप ॥ ५८
 यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत्सुदारुणम् ।
 यश्चैव धर्जयेन्मांसं सममेतन्मतं मम ॥ ५९
 कौमुदे तु विशेषेण शुक्रपक्षे नराधिप ।
 धर्जयेन्मधुमांसानि धर्मो यत्र विधीयते ॥ ६०
 चतुरो घार्पिकान्मांसान्यो मांसं परियर्जयेत्
 चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्विशो बलम्
 अथवा मांसमेकं वै सर्वमांसान्यमक्षयम् ।
 अतीत्य सर्वदुःपानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥ ६१
 वर्जयन्ति हि मांसानि मांसशः पक्षशोऽपि वा
 तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥
 मांसं तु कौमुदं पक्षं धर्जितं पार्थ राजमिः ।
 सर्वभूतात्मभूतस्वीदिदतार्पणरायरीः ॥ ६२
 नामागेनाम्परीषेण गयेन च महात्मना ।
 आयुनायानरण्येन दिलीपरघुपुरुमिः ॥ ६३

कार्तवीर्यानिरुद्धाभ्यां नहुषेण ययातिना ।
 नृगेण विष्वगश्वेन तथैव शशविन्दुना ॥ ६४
 युवनाश्वेन च तथा शिविनीशीनरेण च ।
 मुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण वा विभो ॥
 सत्यं वदत माऽसत्यं सत्यं धर्मः सनातनः ।
 हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥ ६५
 श्येनचित्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेण च ।
 रैवते रन्तिदेवेन वसुना सृजपेन च ॥ ६६
 एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र कृपेण भरतेन च ।
 दुष्यन्तेन करुपेण रामालर्कनरैस्तथा ।
 विरूपाश्वेन निमिना जनकेन च धीमता ॥ ६७
 देलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव ह ।
 इक्ष्वाकुणा शम्भुना च श्वेतेन सगरेण च ॥ ६८
 अजेन धुम्धुना चैव तथैव च सुबाहुना ।
 हर्यश्वेन च राजेन्द्र क्षुपेण भरतेन च ॥ ६९
 एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् ।
 शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥ ७०
 ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियाग्नितः
 उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥
 तदेतदुत्तमं धर्ममहिंसाधर्मलक्षणम् ।
 ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ॥ ७१
 मधुमांसं च ये नित्यं धर्जयन्तीह घार्पिकाः ।
 जन्मप्रभृति मयं च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ॥ ७२
 इमं धर्मममांसादं यश्चरेच्छ्रावयीत वा ।
 अपि चेत्सुदुराचारो न जातु निरयं प्रजेत् ॥ ७३
 पठेद्वा य इदं राजन्स्त्रुणाद्वाप्यमीक्षणशः ।
 अमांसमक्षणविधिं पथिप्रमृपिपूजितम् ॥ ७४
 विमुक्तः सर्वपंथेभ्यः सर्वकामिमैहायते ।
 विशिष्टां घातिषु च लभते नाथ संशयः ॥ ७५
 आपप्रस्थापदो मुच्येद्ब्रह्मो मुच्येत धन्वनात् ।
 मुच्येत्तथाऽऽतुरो रोमाहुः खान्मुच्येत दुःखितः
 नियोग्योनिं न गच्छेत् रुपयांश्च मयेन्नरः ।
 ऋद्धिमान्चैव कुरुष्वेष्ट प्राप्नुयाच्च महयशः ॥ ७६
 एतस्ते कथितं राजन्मांसस्य परिधर्जने ।
 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृपिनिर्मितम् ॥ ७७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मांसभक्षणनिषेधे ।
पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

पुथिष्टिर उवाच ।

इमे वै मानवा लोके नृशंसा मांसगृहिनः ।
विस्तृत्य विविधान्भक्ष्याभहारक्षोगणा इष १
अपूपान्विविधाकारान्शाकानि विविधानि च
स्त्राण्ड्यान्नसयोगान्न तथेच्छन्ति यथाऽऽमिषम्
तत्र मे बुद्धिरत्रैव विषये परिमुह्यते ।
न मन्येरसतः किञ्चिन्मांसतोऽस्तीति किञ्चन
तदिच्छामि गुणान् श्रोतुं मांसस्याभक्षणे प्रभो
भक्षणे चैव ये दोषास्ताश्चैव पुरुषर्षभ ॥ ४
सर्वे तस्येन धर्मज्ञ यथावदिह धर्मतः ।
किं चामस्यमभक्ष्यं वा सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ ५
यद्यैतद्यादृशं चैव गुणा ये चास्य वर्जने ।
दोषा भक्ष्यतो वेऽपि तन्मे ब्रूहि पितामह ६
भीष्म उवाच ।

एयमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
न मांसारपरमं किञ्चिदसतो विद्यते भुधि ७
क्षतक्षीणाभितप्तानां ग्राम्यधर्मरतात्मनाम् ।
अध्वना कर्षितानां च न मांसादिद्यते परम्
सद्यो वर्धयति प्राणान्पुष्टिमय्यां दधाति च ।
न भक्ष्योऽन्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परंतप

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष-
दीपे पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

इमे इति ॥ १ ॥ आरण्या इति यजमानेन उष्ट्रा-
नामप्यारण्याना राजा मृगयाया बधो न्याय्य एव । उत्सृष्ट-
पशोर्जावने ततदेवतायास्तृप्त्ययोगात् । अत एव कपि-
शलनालभेतेत्यत्राधिकानामालम्भे दोषप्रवृत्तातिनयेनैव
शास्त्रार्थस्यानुष्ठितत्वाद्बहुत्वस्य त्रित्वे पर्यवसानमुक्तम् । अन्या
कपिशलानामारण्यत्वेन पर्यभिक्षरणान्ते उत्सृष्टानां बधस्या-
प्रसक्तैरधिकानामालम्भे दोषो न प्रसज्येत । तथा च यदि
अधिकानुसृजेतर्हि तद्वधे उत्सृष्टः पशुं यदि त्रिनिव तर्हि-

विचर्जिते तु बहवो गुणाः कौरवभण्डन ।
ये भवन्ति मनुष्याणां तान्मे निगदतः शृणु ॥
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मात्स नृशंसतरो नरः ११
न हि प्राणात् प्रियतरं लोकं किञ्चन विद्यते ।
तस्माद्यां नरः कुर्याद्यथाऽऽत्मनि तथा परे ॥
शुक्राश्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संशयः ।
भक्षणे तु महान् दोषो निवृत्त्या पुण्यमुच्यते ॥
विधिना वेददष्टेन सद्गुत्सेह न दुष्यति ।
यज्ञार्थं पशवः सृष्टा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ १४
अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिर्हच्यते ।
क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु
वीर्येणोपाजितं मांसं यथा भुञ्जन् दुष्यति ।
आरण्याः सर्वदेवत्याः सर्वशः प्रोक्षिता मृगाः
अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन पूज्यते ।
नारमानमपरिरयज्य मृगया नाम विद्यते ॥ १७
समतामुपसङ्गम्य भूतं हन्यति हन्ति वा ।
अतो राजर्षेयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ॥ १८
न हि लिप्यन्ति पापेन न चैतत्पातकं विदुः ॥
न ह्यतः सदृशं किञ्चिदिह लोके परत्र च १९

धिकवधे हन्तुः पापमिति सिद्धे तदिदमुक्तम्—आरण्याः
सर्वदेवत्याः सर्वशः प्रोक्षिता मृगाः । अगस्त्येन पुरा राजन्
मृगया येन पूज्यत इति । सर्वश इति उत्पन्नमात्रस्य ग्रहणम्
॥ १६ ॥ किञ्च हन्यमानत्पशोः स्वधत्स्यापि सम्भवात्
प्राणपणनेनैव क्रियमाणा मृगया न दोषावेत्याह—नात्मा-
नमिति ॥ १७ ॥ हन्यते भूतमेनेन भूतं चैनं हन्ति ॥ १८ ॥
एवं प्रवृत्तिमार्गमुक्त्वा वस्तुतत्त्वगाढ—न हीति । न हि
अगस्त्यवदुपपत्तयैवा पशूनामालम्भप्रोक्षणादिकमिदानीन्त-
नेन कर्तुं शक्यं अतोऽप्रोक्षितानां वधे दोष एव । नापि
प्राणपणत्वेन मृगयाया अदोषत्वम् । तत्क्षरणामपि तया
निर्दोषत्वप्रजादिनि हितत्वेन सूचितम् ॥ १९ ॥

यत्सर्वेष्विह भूतेषु दया कौरवनन्दन ।
 न भयं विद्यते जातु नरस्येह दयावतः ॥ २०
 दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनाम् ।
 अहिंसालक्षणो धर्म इति धर्मविदो विदुः ॥ २१
 यदाहिंसात्मकं कर्म तत्कुर्यादात्मवाञ्छरः ।
 पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते ॥ २२
 अमयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
 अभयं तस्य भूतानि ददतीत्यनुशुभम् ॥ २३
 शतं च स्वल्पितं चैव पतितं कृष्टमाहुतम् ।
 सर्वभूतानि रक्षन्ति समेषु विपमेषु च ॥ २४
 नैनं द्यालमृगा घ्नन्ति न पिशाचा न राक्षसाः
 मुच्यते मयकालेषु मोक्षयेद्यो भवे परान् ॥ २५
 प्राणदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 न ह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चिदस्तीह निश्चितम्
 अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ।
 मृत्युकाले हि भूतानां सद्यो जायति वेषधुः
 जातिजन्मजरारुदुःखैर्नित्यं संसारसागरे ।
 जन्तवः परिवर्तन्ते मरणादुद्विजन्ति च ॥ २८
 गर्भवासेषु पच्यन्ते क्षाराम्लकटुकै रसैः ।
 मृतस्येदपुत्रीयाणां पुरुषैर्भृशदारुणैः ॥ २९
 जाताश्चाप्ययशास्त्रं विलिखमानाः पुनः पुनः
 याच्यमानाश्च दृश्यन्ते विपशा मांसगृद्धिनः
 कुम्भीपाके च पच्यन्ते तां तां योनिमुपागताः ।

इति भीममहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अहिंसाफलकथने
 षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

युधिष्ठिर उवाच ।

अकामाश्च सकामाश्च ये हताः स्म महामृधे
 फां गतिं प्रतिपन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 शुभं प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृधे ।
 जानासि त्वं महाप्राज्ञ प्राणत्यागं सुदुष्करम् ॥

आनिर्गमे जन्म ॥ २० ॥ मां गः पूर्वजन्मनि भक्षितवान्
 एव मय्य मां गमदं भक्षयिष्यामीति शत्रुदाण्डमाणादनिशक्तिः
 ॥ १५ ॥ इति धर्मशास्त्रे अनुशासनपर्वणि षोडशोऽध्याये

आक्रम्य मार्यमाणान् आभ्यन्ते वै पुनः पुनः
 नात्मनोऽस्ति प्रियतरः पृथिवीमनुसृत्य ह ।
 तस्मात् प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान्भवेत्
 सर्वमांसानि यो राजन् यावज्जीवं न भक्षयेत्
 स्वर्गे स विपुलं स्थानं प्राप्नुयाद्वात्र संशयः ॥ ३३
 ये भक्षयन्ति मांसानि भूतानां जीवितैर्पिणाम्
 भक्ष्यन्ते तेऽपि भूतैस्तैरिति मे नास्ति संशयः
 मांसं भक्षयते यस्मान्नक्षयिष्ये तमप्यहम् ।
 एतन्मांसस्य मांसत्वमनुबुद्धास्व भारत ॥ ३५
 घातका वध्यन्ते नित्यं तथा वध्यति भक्षिता
 आक्रोष्टा क्रुध्यते राजस्तथा द्वेष्यत्वमाप्नुते ॥ ३६
 येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
 तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ ३७
 अहिंसा परमो धर्मस्तथाऽहिंसा परो दमः ।
 अहिंसा परमं दानमाहिंसा परमं तपः ॥ ३८
 अहिंसा परमो यज्ञस्तथाऽहिंसा परं फलम् ।
 अहिंसा परमं मित्रमाहिंसा परमं सुखम् ॥ ३९
 सर्वयज्ञेषु वा दानं सर्वतीर्थेषु वाऽऽप्लुतम् ।
 सर्वदानफलं वापि नैतत्तुल्यमाहिंसया ॥ ४०
 अहिंसस्य तपोऽक्षय्यमाहिंसो यजते सदा ।
 अहिंसः सर्वभूतानां यथा माता यथा पिता ॥ ४१
 एतत् फलमाहिंसाया भूयश्च कुरुपुङ्गव ।
 न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वयं शतैरपि ॥ ४२

समृद्धौ वाऽसमृद्धौ वा शुभे वा यदि वाऽशुभे
 कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो हासि मे मतः ॥ ३
 भीष्म उवाच ।

समृद्धौ वाऽसमृद्धौ वा शुभे वा यदि वाऽशुभे
 संसारोऽस्मिन्समायाताः प्राणिनः पृथिवीपते

भारतमावरीरे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

अकामा इति ॥ १ ॥

निरता येन भावेन तत्र मे शृणु कारणम् ।
 सम्यक्कायमनुप्रशस्तव्योक्तस्तु युधिष्ठिर ॥ ५
 अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तामिदं नृप ।
 द्वैपायनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६
 ब्रह्मभूतश्चरन्निवः कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
 ददर्श कीटं भावन्तं शीघ्रं शकटवर्त्मनि ॥ ७
 गतिज्ञः सर्वभूतानां भाषाज्ञश्च शरीरिणाम् ।
 सर्वज्ञः स तदा दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥ ८
 व्यास उवाच ।

कीट संवत्सरूपोऽसि स्फुरितश्चैव लक्ष्यसो
 क धावसि तदाक्षस्य कुतस्ते भयमागतम् ॥ ९
 कीट उवाच ।

शकटस्यास्य महतो घोषं श्रुत्वा भयं मम ।
 आगतं वै महाबुद्धे स्वन एव हि दारुणः ॥ १०
 श्रूयते न च मां हन्यादिति हस्मादपक्रमे ।
 श्वसतां च शृणोम्येनं गोपुत्राणां प्रतोचताम् ॥
 बहतां सुमहाभारं सक्षिकपे स्वनं प्रभो ।
 नृणां च संवाहयतां श्रूयते विविधः स्वनः ॥ १२
 ओतुमस्मद्विधेनैव न शक्यः कीटयोनिना ।
 तस्मादतिक्रामाम्येव भयादस्मात्सुदारुणात् ॥
 दुःखं हि मृत्युभूतानां जीधितं च सुदुर्लभम् ।
 अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात्
 भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तु ते प्राह कृतः कीट सुखं तव ।
 मरणं ते सुखं मन्ये तिर्यग्योनी तु वर्तसे ॥ १५
 शब्दं स्पृशे रसं गन्धं भोगांश्चोश्वायचान्बहून्
 नाभिजानासि कीट त्वं श्रेयो मरणमेव ते ॥ १६
 कीट उवाच ।

सर्वत्र निरतो जीव इतथापि सुखं मम ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि कीटोपाख्याने
 सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

चिन्तयामि महाप्राज्ञ तस्मादिच्छामि जीधितुं
 इहापि विषयः सर्वो यथादेहं प्रवर्तितः ।
 मानुषाः स्वीर्यजाश्चैव पृथग्भोगा विशेषतः ॥
 अहमासं मनुष्यो वै शत्रो बहुधनः प्रभो ।
 अन्नहण्यो नृशंसश्च कदर्यो वृद्धिजीवनः ॥ १९
 वाक्तीक्ष्णो निकृतिप्रहो
 द्वेषा विश्वस्य सर्वशः ।
 मिथ्याकृतोऽपि विधिना
 परस्वहरणे रतः ॥ २०

भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे पर्याशितो मया ।
 मात्सर्यात्स्वाधुक्रामेन नृशंसेन पुमुक्षता ॥ २१
 देवार्थं पितृव्यहार्थमर्षं श्रद्धाहृतं मया ।
 न दत्तमर्थकामेन देयमर्षं पुरा किल ॥ २२
 गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागताः ।
 अकस्मात्ते मया त्यक्ता न प्राप्ता अभयैषिणः ॥
 धनं धान्यं प्रियान्दाराभ्यान् वासस्तथाद्रुतम्
 धियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि निरर्थकम् ॥ २४
 ईर्ष्युः परसुखं दृष्ट्वा अन्यस्य न दुःखकः ।
 त्रियर्गहन्ता चान्येषामात्मकामानुवर्तकः ॥ २५
 नृशंसगुणभूयिष्ठं पुरा कर्म कृतं मया ।
 स्मृत्वा तदनुत्पत्येऽहं हित्वा प्रियमिवात्मजम्
 शुभानां नाभिजानामि कृतानां कर्मणां फलम्
 माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्चार्चितो मया
 सरूक्षातिगुणोपेतः सङ्गत्या गृहमागतः ।
 अतिथिः पूजितो ब्रह्मस्तेन मां नाजहात्स्मृतिः
 कर्मणा पुनरेवाहं सुखमागामि लक्षये ।
 तच्छ्रोतुमहमिच्छामि त्वत्तः श्रेयस्तपोधन ॥ २९

इहेति मानुषाणां स्वीर्यजानां स्थावरानां च विशेषतो भोगाः
 सन्ति जन्मानां तु साधारण्येनैव सर्वविषयजं सुखं दुःखं
 वाऽस्तौत्यर्थः ॥ १८ ॥ पर्याशितः मृगान्दीन्यादित्यज्याशनं

कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ २१ ॥ न पुमुषकः अनेतर्यमिच्छन्
 ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये
 भारतभाष्ये सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

व्यास उवाच ।

शुभेन कर्मणा यद्वै तिर्यग्योनौ न मुह्यसे ।
 ममैव कीट तत्कर्म येन त्वं न प्रमुह्यसे ॥ १
 अहं त्वां दर्शनादेव तारयामि तपोबलात् ।
 तपोबलाद्धि बलबद्धलमन्यध विद्यते ॥ २
 जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट कीटताम्
 ब्रह्माप्स्यसि पुनर्धर्मं धर्मं तु यन्मि मन्यसे ॥ ३
 कर्म भूमिकृतं देवाः भुञ्जते तिर्यगाश्च ये ।
 धर्मोऽपि हि मनुष्येषु कामार्थश्च तथा गुणाः ४
 धागुद्विपाणिपादैश्च व्यपेतस्य विपश्चितः ।
 किं हास्यति मनुष्यस्य मंदस्यापि हि जीवतः
 जीवन् हि कुरुते पूजां विप्राग्रयः शशिसुर्ययोः
 ब्रुवन्नापि कथां पुण्यां तत्र कीट त्वमेप्स्यसि ॥ ६
 गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे ।
 तत्र तेऽहं विनोष्यामि ब्रह्म त्वं यत्र वैष्यसि ७
 स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो वर्त्मन्यतिष्ठत ।
 शकटो घञश्च सुमहानागतश्च यदच्छया ॥ ८
 चक्राक्रमेण भिक्षश्च कीटः प्राणान्मुमोच ह ।
 संभूतः क्षत्रियकुले प्रसादादमिताजसः ॥ ९
 तस्यैव द्रुपुमगमत्सर्वास्वन्यासु योनिषु ।
 स्वायिद्रोभायराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ॥
 श्वपाकशूद्रवैश्यानां क्षत्रियाणां च योनिषु ।
 स कीट एवमाभाष्य ऋषिणा सत्यवादिना ।
 प्रतिस्मृत्याथ जग्राह पादौ मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥
 कीट उवाच ।
 इदं तदतुलं स्थानमीप्सितं दशभिर्गुणैः ।
 यदहं प्राप्य कीटत्वमागतो राजपुत्रताम् १२

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि कीटोपाख्याने
 अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११८

शुभेन येन न मुह्यते तन्ममैव कर्म ॥ १ ॥ तिर्यगा
 इत्यत्र वर्णलोप आर्थः । सिद्धा इत्यर्थः । धर्मोऽपि मनुष्येषु
 मुह्येयु कामार्थः काम्य एवास्ति न ॥ निष्कामः एवं गुणा
 अपि कामार्था एव ॥ ४ ॥ चार्गिति । कर्मणि पठौ बाणा-
 दिदीनं सुममयुधं वा जीवन्तं नरं किं हास्यति किं त्यज्यति
 न विमपि । सर्वैः पुष्पायैर्यं त्यक्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥ जीवन्
 इति । हे कीट यत्र विप्राग्रमन्त्र त्वमेप्स्यसि ॥ ६ ॥ गुणेति

वहन्ति मामतिबलाः कुञ्जरा हेममालिनः ।
 स्यन्दनेषु च कांवाजा युक्ताः परमवाजिनः ॥
 उग्राभ्वतरयुक्तानि यानानि च वहन्ति माम् ।
 सवान्धवः सहामात्यश्चाश्रामि पिशितोदनम्
 गृहेषु स्वनिवासेषु सुखेषु शयनेषु च ।
 वराहेषु महाभाग स्वपामि च सुपूजितः ॥ १५
 सर्वेष्वपररात्रेषु सुतमागधवन्दिनः ।
 स्तुवन्ति मां यथा देवा महेन्द्रं प्रियवादिनः ॥
 प्रसादात्सत्यसन्धस्य भवतोऽमिततेजसः ।
 यदहं कीटतो प्राप्य संप्राप्तो राजपुत्रताम् १७
 नमस्तेऽस्तु महाप्राह्म किं करोमि प्रशाधि माम्
 त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदं ह्यधिगतं मया ॥ १८
 व्यास उवाच ।

अर्चितोऽहं त्वया राजन् वारिभरद्य यदच्छया
 अथ ते कीटतो प्राप्य स्मृतिर्जाता जुगुप्सिता
 न तु नाशोऽस्ति पापस्य यस्त्वयोपचितः पुरा
 शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेनाततायिना ॥ २०
 मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्च वै सुकृतं त्वया ।
 तिर्यग्योनौ स्म जातेन मम चाभ्यर्चनात्तथा
 इतस्त्वं राजपुत्रत्वाद्ब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि ।
 गोब्राह्मणकृते प्राणान् हुत्वाऽऽत्मानं रणाजिरे
 राजपुत्र सुखं प्राप्य कर्तुं क्षेवात्तदक्षिणान् ।
 अथ मोदिष्यसे स्वर्गं ब्रह्मभूतोऽव्ययः सुखी २३
 तिर्यग्योग्याः शूद्रतामभ्युपैति
 शूद्रो वैश्यं क्षत्रियस्य च वैश्यः ।
 वृत्तश्लाघी क्षत्रियो ब्राह्मणस्य
 स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः साधुवृत्तः ॥ २४

तत्र विप्रत्वे त्वं भूतानि भोक्ष्यसे तत्र योनौ ते तुभ्यं अहं
 ब्रह्म विनोष्यामि ब्रह्मवैवा दाम्यामि यत्र वा त्वं एष्यसि
 वाच्छसि तत्र त्वा नेष्यामीति योजना ॥ ७ ॥ स इति
 यत्र यत्र गन्तुं मनसा इच्छितवान् तत्र तत्र ऋषिनेव दर्श-
 न्यर्थः ॥ ११ ॥ गोब्राह्मणकृते प्राणान्हुत्वा ब्राह्मण्यमा-
 प्यसीति योजना ॥ २२ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासन-
 पर्वणि नैलकण्ठ्यैः भास्वमावदीये अष्टादशाधिकशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

भीष्म उवाच ।

क्षत्रधर्ममनुयासः स्मरन्नेव च वीर्यवान् ।
त्यक्त्या स कीदृतां राज्ञश्चचार विपुलं तपः ।
तस्य धर्मार्थविद्वपो दृष्टा तद्विपुलं तपः ।
आजगाम द्विजश्रेष्ठः कृष्णद्विपायनस्तदा ॥ २
व्यास उवाच ।

क्षेत्रं देवव्रतं कीदृ भूतानां परिपालनम् ।
क्षेत्रं देवव्रतं ध्यायंस्ततो विप्रत्वमेभ्यसि ॥ ३
पाहि सर्वाः प्रजाः सम्यक् शुभाशुभविदात्मवान्
शुभैः संविभजन् कामैरशुभानां च पावनैः ४
आत्मवान् भव सुप्रीतः स्वधर्माचरणे रतः ।
क्षार्त्रां तनुं समुत्सृज्य ततो विप्रत्वमेभ्यसि
भीष्म उवाच ।

सोऽप्यरण्यमनुयाज्य पुनरेव युधिष्ठिर ।
महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजा धर्मेण पाल्य च ॥ ६
अचिरेणैव कालेन कीदृः पार्थिवसत्तम ।
प्रजापालनधर्मेण प्रेत्य विप्रत्वमागतः ॥ ७
ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महायशः ।

आजगाम महाप्राज्ञः कृष्णद्विपायनस्तदा ॥ ८
व्यास उवाच ।

मोमो ब्रह्मर्षम श्रीमन् मा व्यधिष्टाः कथञ्चन
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ९
उपपद्यति धर्मज्ञ यथापापफलोपगम् ।
तस्मान्मृत्युमयात्कीदृ मा व्यधिष्टाः कथञ्चन
धर्मलोपमयं ते स्यात्तस्माद्धर्मं चरोत्तमम् ।
कीदृ उवाच ।

सुखात्सुखतरं प्राप्तो भगवंस्तत्कृते ह्यहम्
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ।
भीष्म उवाच ।

भगवद्वचनात्कीदो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम्
अकरोत्पृथिवीं राजन्यद्वयपदाङ्किताम् ।
ततः सालोक्यमगमद्ब्रह्मणां ब्रह्मचित्तमः ॥ १३
अयाप च पदं कीदृः पार्थ ब्रह्म सनातनम् ।
स्वधर्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥ १४
तेऽपि यस्मात्प्रभावेण हताः क्षत्रियपुरुषाः ।
संश्लासते गतिं पुण्यां तस्मान्मा शोच पुत्रक

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि कीदोपाख्यानं
एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

युधिष्ठिर उवाच ।

विद्यातपोभ्यां दानाद्य किमेतेषां विशिष्यते
पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह
भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मैत्रेयस्य च संवादं कृष्णद्विपायनस्य च ॥ २
कृष्णद्विपायनो राजघृणातचरितं चरन् ।

याराणस्यामुपातिष्ठन्मैत्रेयं स्वैरिणीकुले ॥ ३
तमुपास्थितमासीनं ज्ञात्वा स मुनिसत्तमम् ।
अर्चित्वा भोजयामास मैत्रेयोऽशनमुत्तमम् ४
तदन्नमुत्तमं भुक्त्वा गुणवत्सार्धकामिकम् ।
प्रतिष्ठमानोऽस्मयत प्रीतः कृष्णो महामनाः ५
तमुत्समयन्तं संप्रेक्ष्य मैत्रेयः कृष्णमब्रवीत् ।
कारणं ब्रूहि धर्मात्मन्यस्मयिष्ठाः कुतश्च ते ६

११९

क्षत्रेति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
नैलकण्ठे भारतमावर्तस्य एकोनविंशत्यधिकशततमोऽ-
ध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

विद्यातपोभ्यामिति ॥ १ ॥ मैत्रेयमपि अज्ञात-
चरितं चरन्मित्रैः ॥ एवं ईक्षति धर्माय प्रेषति स्वैरिणी
मुनिश्रेणी तस्याः कुले गृहे ॥ ३ ॥ अस्मयन् विस्मयं
प्राप्तवान् ॥ ५ ॥ कुतश्च ते प्रमोद इति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

तपस्विनो धृतिमतः प्रमोदः समुपागतः ।
एतत्पृच्छामि ते विद्वद्भविष्यं प्रणम्य च ।
आत्मनश्च तपोभाग्यं महाभाग्यं तवेह च ॥ ७ ॥
पृथगाचरतस्तात पृथगात्मसुखात्मनोः ।
अल्पान्तरमहं मन्ये विशिष्टमपि चान्वयात् ८
व्यास उवाच ।

अतिच्छेदातिघादाभ्यां स्मर्योऽयं समुपागतः
असत्यं वेदवचनं कस्माद्वेदोऽनृतं वदेत् ॥ ९ ॥
त्राण्येव तु पदान्याहुः पुरुषस्योत्तमं व्रतम् ।
न दुहोषैव दद्याच्च सत्यं चैव परं वदेत् ॥ १० ॥
इति वेदोक्तमृषिभिः पुरस्तात्परिकल्पितम् ।
इदानीं चैव नः कृत्यं पुरस्ताच्च परिक्षृतम् ॥ ११ ॥
अहोऽपि तादृशो दायो भवत्युत महाफलः
तृपिताय च ते दत्तं हृदयेनानुवृता ॥ १२ ॥
तृपितस्तृपिताय त्वं दत्तैतद्दर्शनं मम ।
अजैर्पीमहतो लोकान्महायज्ञैरिव प्रभो ॥ १३ ॥
ततो दानपवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च ।
पुण्यस्यैव हि ते सत्त्वं पुण्यस्यैव च दर्शनम् ॥
पुण्यस्यैवाभिगन्धस्ते मन्ये कर्मविधानजम् ।
अधिकं मार्जनात्ततः तथा चैवानुलेपनात् १५
शुभं सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं हिज्ज ।
नो चेत्सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं भवेत् ॥ १६ ॥

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मैत्रेयभिक्षायां
विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

एतत् आत्मनस्तपोभाग्यं तत्र महाभाग्यं ते त्वा पृच्छामि
आश्चर्यदर्शनं विना विस्मयो न भवतीति भावः ७ पृथगिति
पृथगात्मा उपाधिपरिच्छिन्नो जीवः सुखात्मा अनुपाधिकं वश
पञ्चम्यै पृथी । ततः पृथगाचरतस्तत्र जीवमुच्यते मुक्तमुक्तो-
भयात्मनः अपेक्षयाहमात्मनमल्पान्तरं मन्ये । यत्सर्वं मद्भाग्यं
दृष्ट्वा विस्मितोऽसि अतोऽहं त्वतोऽप्यन्तरोऽस्मीत्यात्मनमनु-
मिनोमीत्यर्थः । अन्वयात् मित्रवैद्यत्वात् विशिष्टमपीतरेभ्यः
॥ ८ ॥ अतिच्छेदोऽत्यन्तमन्तरं मशकेन समुद्रशोषणमिव ।
अतिच्छेद इति पाठोऽपि ॥ एवार्थः । अतिघादस्त्वयं नार्यस्य
कथनं लोके नाम्नां विस्मयो मेऽभवत् । इदं स्थानं क्रतुशतं
विना न प्राप्यत इति वेदवचनममर्थं जलमात्रदानेन तत्र
तत्प्राप्तिदर्शनात् । देतकालप्राप्तश्रद्धाविशेषादप्यमपि महत्त-
मं जन्मोक्तिरन्यायेन प्राप्नोतीति दर्शनात् कस्माद्वेदोऽ-

यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंससि ।
तेषां श्रेष्ठतरं दानमिति मे नात्र संशयः ॥ १७ ॥
दानकृद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः
ते हि प्राणस्य दातास्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ॥
यथा वेदाः स्वर्धाताश्च यथा चेन्द्रियसंयमः ।
सर्वेत्यागो यथा चेह तथा दानमनुत्तमम् १९
त्वं हि तात महाबुद्धे सुखमेध्यसि शोभनम् ।
सुखात्सुखतरप्राप्तिमाप्नुते मतिमाश्रयः ॥ २० ॥
तन्नः प्रत्यक्षमेवेदमुपलभ्यमसंशयम् ।
श्रीमन्तः प्राप्तुवन्त्यर्थान्दानं यज्ञं तथा सुखम्
सुखादेव परं दुःखं दुःखादप्यपरं सुखम् ।
दृश्यते हि महाप्राज्ञ नियतं वै स्वभावतः २२
त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याहुर्मनीषिणः ।
पुण्यमन्यत्पापमन्यन्न पुण्यं न च पापकम् २३
न वृत्तं मन्यते तस्य मन्यते न च पातकम् ।
तथा स्वकर्मनिवृत्तं न पुण्यं न च पापकम् ॥
यज्ञदानतपःशीला नरा वै पुण्यकर्मिणः ।
येऽभिदुहान्ति भूतानि ते वै पापकृतो जनाः
द्रव्याण्याददते चैव दुःखं यान्ति पतन्ति च ।
ततोऽन्यत्कर्म यत्किञ्चिन्न पुण्यं न च पातकम्
रमस्यैवध्व मोदस्य देहि चैव यजस्व च ।
न त्यामभिभविष्यन्ति वैद्या न च तपस्विनः

नृतं वदेदिति उक्तम् ॥ ९ ॥ पदानि पदनीयानि एतदेव ब्रह्म-
शुभं प्रतम् ॥ १० ॥ न अस्माभिरपि कृत्यं अवश्यकर्तव्यम्
॥ ११ ॥ दायो दानम् ॥ १२ ॥ त्वं महतो लोकानर्जयी-
स्थितेनम दर्शनं प्रत्यक्षं तेनाहं विस्मितोऽस्मीति भावः
एतदशमिति पाठो स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥ धर्मतपोदानानि पुण्य-
त्रये दृष्टान्ता इत्याह—पुण्यस्यैवेति ॥ १४ ॥ मार्ज-
नातीर्षस्तानात् अनुलेपनात् वेदत्रयसमापनात् ॥ १५ ॥
त्रिविधानीत्यस्यान्यं पादं व्याचष्टे न वृत्तमिति तस्य ब्रह्म-
निष्ठस्य यज्ञादीनि पुण्यं श्रोहादीनि पापं ततोऽन्यन्न पुण्यं न
च पापकमिति स्वकर्मनिवृत्तं पुण्यं पापं च न मन्यत इत्यर्थः
॥ २४ ॥ त्वं तु पुण्यसैवाधिकादीत्याह—रमस्येति
॥ २७ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभाष्ये विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

भीष्म उवाच ।

यद्यमुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्मपूजकः ।
अत्यन्तधीमति कुले जातः प्राप्नो बहुश्रुतः १
मैत्रेय उवाच ।

असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्थ तथैव तव ।
अनुज्ञातश्च भवता किञ्चिद्व्यामहं विभो ॥ २
व्यास उवाच ।

यद्यदिच्छसि मैत्रेय यादयावद्यया यया ।
ब्रूहि तत्त्वं महाप्राज्ञ शुभ्रूपे वचनं तव ॥ ३
मैत्रेय उवाच ।

निर्दोषं निर्मलं चैवं वचनं दानसंहितम् ।
विद्यातपोभ्यां हि भवान् भावितात्मानं संशयः
भयतो भावितात्मत्वाद्वाभोऽयं सुमहान्मम ।
भूयो बुद्ध्याऽनुपदयामि सुसमृद्धतया इव ॥ ५
अपि नो दर्शनादेव भवतोऽभ्युदयो भवेत् ।
मन्ये भवत्प्रसादोऽयं तदिह कर्म स्वभायतः ६
तपः श्रुते च योनिश्चाप्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् ।
त्रिभिर्गुणैः समुद्दिष्टस्ततो भवति धीर्द्विजः ७
अस्मिन्सृष्टे च लुप्यन्ते पितरो दैवतानि च ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मैत्रेयमिक्षायां
एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२१

एवमिति ॥ १ ॥ पात्रशुभादानस्य महाफलत्वं मैत्रेय
आह—निर्दोषमिति द्वाभ्याम् ॥ ४ ॥ भवतो दर्श-
नाभोऽस्माकमभ्युदयो भवेदिति योजना ॥ ६ ॥ धुनं
शास्त्रज्ञानम् ॥ ७ ॥ ब्राह्मणादते इदमन्धं तम एव स्वाश्रितो
वर्णधर्मादिकं तेन विना न प्रजायेतेति मन्त्रः ॥ ८ ॥
अद्विष्टि । तमदन्तं ॥ अनुपः अद्विष्टोऽस्य च ताद-
शस्य हन्ता स्वयमपि हन्यते दोषेणेत्यर्थः । तच्चात्र पाति
यथाशमिति पाठे तच्चात्रमयमानं सप्तमत्तारं हन्तीति पूर्व-
वान्वयः । यथात्र ॥ च तस्य हन्ता मूर्खस्ताभ्यां हतान्याम-
यमश्रुतो दाता हन्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रभुरिति ।

न हि श्रुतयतां किञ्चिदधिकं ब्राह्मणादते ॥ १८
अन्धं स्यात्तम एवेदं न प्रजायेत किञ्चन ।
चातुर्वर्ण्यं न पतते धर्माधर्मावृत्तानृते ॥ ९
यथा हि सुलभे क्षेत्रे फलं विन्दति मानवः ।
एवं दत्त्वा श्रुतवति फलं दाता समश्रुते ॥ १०
ब्राह्मणश्चेन्न विन्देत श्रुतवृत्तोपसंहितः ।
प्रतिग्रहीता दानस्य मोघं स्यादनिनां धनम्
अद्विष्टविद्वान्हन्त्यन्नमद्यमानं च हन्ति तम् ।
तं चात्र पाति यथात्र स हन्ता हन्यतेऽनुपः
प्रभुर्हन्त्यन्नमद्विद्वान् पुनर्जनयतीश्वरः ।
स चाद्याज्यायते तस्मात्सूक्ष्म एव व्यतिक्रमः
यदेव ददतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्यतः ।
न ह्येकचक्रं वर्तते इत्येवमृषयो विदुः ॥ १४
यत्र वै ब्राह्मणाः सन्ति श्रुतवृत्तोपसंहिताः ।
तत्र दानफलं पुण्यमिह चामुत्र चाश्रुते ॥ १५
ये योनिशुद्धाः सततं तपस्यभिरता भृशम् ।
दानाध्ययनसंपन्नास्ते वै पूज्यतमाः सदा १६
तेहि सद्भिः कृतः पन्थास्तेन यातो न मुष्यते ।
ते हि सर्वस्य नेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ॥

यतिश्च ब्रह्मचारी च पञ्चाङ्गस्वामिनानुभाषिति मृत्योर्विद्वान्न-
मदस्तस्य प्रभुर्भवति ईश्वरत्वाच्च क्षेत्रभूतः सन् पुनर्जनयति
दात्रे अनेकगुणिनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ च दानुराजायते
प्रजाह्वयेन शृङ्गस्थयेतत्र यस्यात्र तस्य तन्ततिरिति सूक्ष्मो
व्यतिक्रमोऽस्ति तेन शृङ्गस्थः पर्याकं नाश्रियादिति गम्यते
॥ ११ ॥ यदेवेति प्रतिग्रहीत्रभावे अन्नस्य पृथिर्न स्यात्
शृङ्गभावे दानुरिति प्रतिग्रहीत्रभावे दानुप्रतिग्रहीतारो
चक्रवर्जोक्तान्यं बहूत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते
अनुशासनपर्वणि त्रैलोक्ये ॥ १२१ ॥

१२२

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान् मैत्रेयं प्रत्यमापत ।
 दिष्टैर्धनं त्वं विजानासि दिष्ट्या ते बुद्धिरीदृशी
 लोको ह्यार्यगुणानेय भूयिष्ठं तु प्रशंसति ।
 रूपमानवयोमानधीमानाश्चाप्यसंशयम् ॥ २
 दिष्ट्या नाभिमयन्ति त्वां दैवस्तेऽयमनुग्रहः
 यत्ते भृशतरं दानाद्धर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ३
 यानीहागमशास्त्राणि यात्र काश्चित्प्रवृत्तयः ।
 तानि धेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि यथाक्रमम् ॥ ४
 अहं दानं प्रशंसां भवानपि तपःश्रुते ।
 तपः पवित्रं धेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनम् ५
 तपसा महदामोति विद्यया चेति नः श्रुतम् ।
 तपसैव चापनुदेद्यन्यदपि दुष्कृतम् ॥ ६
 यद्यदि किञ्चित्संघाय पुरुषस्तप्यते तपः ।
 सर्वमेतद्वामोति विद्यया चेति नः श्रुतम् ॥ ७
 दुरन्ध्र्यं दुष्पथ्यं दुरागं दुरतिक्रमम् ।
 सर्वं वै तपसाऽप्येति तपो हि बलवत्तरम् ॥ ८
 सुरापोऽसंमत्तादायी मूणहा गुरुतरुणः ।
 तपसा तरते सर्वमेतत्तत्र प्रमुच्यते ॥ ९
 सर्वविद्यस्तु चक्षुर्मानपि यादृशतादृशम् ।
 तपस्विनं तथैवाहुस्ताभ्यां कार्यं सदा नमः ॥ १०
 सर्वे पूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
 दानप्रदाः सुखं प्रेत्य प्राप्नुवन्तीह च धियम् ॥ ११

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मैत्रेयभिक्षायां
 द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

शुधिष्ठिर उवाच ।

सत्स्त्रीणां समुदाचारं सर्वधर्मविदां चर । श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

१२२

एवमिति ॥ १ ॥ आर्यगुणान्शृणुमान् ॥ २ ॥
 नर्वक्षिष्यामि कथयिष्यामि ॥ ३ ॥ असंमत्तादायी यथा च
 परंप्रतिप्रहमभिमन्यते स्तेनो भवतीति स्मृतेः स्तेनः ॥ १ ॥ यः
 सर्वविता चक्षुर्मान् यादृशतादृशमपि तस्मिन् तथैव चक्षुः-
 न्तमेवादुः ताभ्यां सर्ववित्तपक्षिण्याम् ॥ १० ॥ कौमारचारी

इमं च ब्रह्मलोकं च लोकं च बलवत्तरम् ।
 अश्रद्धानैः सुकृतिनः प्रतिपद्यन्ति लौकिकाः ॥ १२
 पूजिताः पूजयन्त्येते मानिता मानयन्ति च ।
 स दाता यत्र यत्रैति सर्वतः संप्रणूयते ॥ १३

अकर्ता चैव कर्ता च
 लभते यस्य यादृशम् ।
 यदि चोर्ध्वं यद्यधो वा
 स्थान् लोकानभियास्यति ॥ १४
 प्राप्स्यसि त्वन्नपानानि
 यानि घाञ्छसि कानिचित् ।
 मेघादयसि कुले जातः
 श्रुतवाननृशंसवान् ॥ १५

कौमारचारी अतथान्मैत्रेय निरतो भव ।
 एतद्वृत्तान् प्रथमं प्रशस्तं गृहमेधिनाम् ॥ १६
 यो भर्ता वासिता तुष्टो भर्तुस्तुष्टा च वासिता
 यस्मिन्नेवं कुले सर्वं कल्याणं तत्र वर्तते ॥ १७
 अग्निर्गोत्रान्मलमिव तमोऽग्निप्रभया यथा ।
 दानेन तपसा चैव सर्वपापमपोहति ॥ १८
 स्वस्ति प्राप्नुहि मैत्रेय गृहान् साधु व्रजाम्यहम्
 एतन्मनासि कर्तव्यं धेय एवं भाविष्यति ॥ १९
 तं प्रणम्याथ मैत्रेयः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 स्वस्ति प्राप्नोतु भगवानित्युवाच कृताञ्जलिः

प्रथमवयः ॥ १६ ॥ वासिता स्त्री ॥ १७ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये द्वाविंश-
 त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

सत्स्त्रीणामिति ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

सर्वशां सर्वतत्त्वशां देवलोकं मनस्विनीम् ।
कैकेयी सुमना नाम शाण्डिलीं पर्यपृच्छत ॥ २ ॥
केन वृत्तेन कल्याणि समाचारेण केन वा ।
विभूय सर्वपापानि देवलोकं त्वमागता ॥ ३ ॥
सुताशनशिखेय त्वं ज्वलमाना स्वतेजसा ।
सुता ताराधिपस्येय प्रभया दिवमागता ॥ ४ ॥
अरजालि च यत्त्राणि धारयन्ती गतकुमा-
विमानस्था शुभा भासि सहस्रगुणमोजसा ॥ ५ ॥
न त्वमल्पेन तपसा दानेन नियमेन वा ।
इमं लोकमनुप्राप्ता त्वं हि तत्त्वं यदस्व मे ॥ ६ ॥
इति पृष्टा सुमनया मधुरं चारुहासिनी ।
शाण्डिली निभृतं वाक्यं सुमनामिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥

नाहं कापायवसना नापि वलंकलधारिणी
न च मुंडा च जटिला भूत्वा देवत्वमागता ८ ॥
अहिताभि च वाक्यानि सर्वाणि परुषाणि च
अप्रमत्ता च भर्तारं कदाचिन्नाहममुक्त्वा ॥ ९ ॥
देवतानां पितॄणां च ब्राह्मणानां च पूजने ।
अप्रमत्ता सदा युक्ता भवभूभ्वरुचर्तिनी ॥ १० ॥
यैशुन्ये न प्रवर्तामि न ममैतन्मनोगतम् ।
अद्वारि न च तिष्ठामि चिरं न कथयामि च
असत्त्वा हसितं किञ्चिदहितं वापि कर्मणा ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि शाण्डिलीसुमनासंवादे
त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

गुधिष्ठिर उवाच ।

साम्नि चापि प्रदाने च ज्यायः किं भवतो भतम्
प्रब्रूहि भरतध्रेष्ठ यदप्र व्यतिरिच्यते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

साम्ना प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तथा परः ।
पुरुषप्रकृतिं ज्ञात्वा तयोरेकर्तारं भजेत् ॥ २ ॥

रहस्यमरहस्यं वा न प्रवर्तामि सर्वथा ॥ १२ ॥
कार्यायै निर्गतं चापि भर्तारं गृहमागतम् ।
आसनेनोपसंयोज्य पूजयामि समाहिता ॥ १३ ॥
यदन्नं नाभिजानाति यद्भोज्यं नाभिनन्दति ।
भक्ष्यं वा यदि वा लेहं तत्सर्वं वर्जयाम्यहम्
कुटुम्बार्थं समानीतं यत्किञ्चित्कार्यमेव तु ।
प्रातरुत्थाय तत्सर्वं कारयामि करोमि च ॥ १४ ॥
प्रवासं यदि मे याति भर्ता कार्येण केनचित्
मङ्गलैर्बहुभिर्युक्ता भवामि नियता तदा ॥ १५ ॥
अन्नं रोचनां चैव स्नानं मालयानुलेपनम् ।
प्रसाधनं च निष्क्रान्ते नाभिनन्दामि भर्तारि
नोत्थापयामि भर्तारं सुखसुतमहं सदा ।
आन्तरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यति मे मनः ॥ १८ ॥
नायासयामि भर्तारं कुटुम्बार्थेऽपि सर्वदा ।
गुप्तगुह्या सदा चास्मि सुसंमृष्टनिपेशना ॥ १९ ॥
इमं धर्मपथं नारीं पालयन्ती समाहिता ।
अरुन्धतीव नारीणां स्वर्गलोके महीयते ॥ २० ॥
भीष्म उवाच ।

एतदाख्याय सा देवी सुमनायै तपस्विनी ।
पतिधर्मं महाभागा जगामादर्शनं तदा ॥ २१ ॥
यत्त्वेदं पांडवाख्यानं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
स देवलोकं संप्राप्य नन्दने स सुखी वसेत् ॥ २२ ॥

मन्त्रैर्नियतेति मन्त्रमन्त्रमात्रं धारयामि न तु ताम्बूला-
दीनित्यर्थः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
नैलज्जण्ये भारतमावदीपे त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽ-

ध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

साम्नीति ॥ १ ॥

स बुद्धिश्चतिसंपन्नस्तं दृष्ट्वाऽतीव मीषणम् ।
सामैवास्मिन्प्रयुज्ये न मुमोह न चिद्वयम् ॥ ६
रक्षस्तु याचं संपूज्य प्रश्नं प्रपच्छ तं द्विजम् ।
मोक्षस्य हूहि मे प्रश्नं केनास्मि हरिणः कृशः ॥ ७
मुहूर्तमथ सञ्चिन्त्य ब्राह्मणस्तस्य रक्षसः ।
आभिर्गोथाभिरव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद् ह ॥ ८
ब्राह्मण उवाच ।

विदेशस्थो विलोक्यो विना नूनं सुहृज्जनैः
धिपयानतुलान् मुकुक्षे तेनासि हरिणः कृशः
नूनं मित्राणि ते रक्षः साधूपचरितान्यपि ।
स्वदोषादपरज्यन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥
धनैर्धन्योऽधिकाः स्तब्धास्त्यजुनैः परमावराः
अवजानन्ति नूनं त्वां तेनासि हरिणः कृशः
गुणयान्धगुणानन्याभूतं पश्यसि सत्कृतान् ।
प्राज्ञोऽप्राज्ञान्विनोतात्मा तेनासि हरिणः कृशः
अवृत्त्या क्षिप्त्यमानोऽपि वृत्त्युपायान्विगर्हयन्
माहात्म्याद्यपसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥
संपीड्यात्मानमार्यत्वात्सया कामिदुपस्कृतः ।
जितं त्वां मन्यते साधो तेनासि हरिणः कृशः
क्षिप्त्यमानाभिमार्गेषु कामक्रोधावृतात्मनः ।
मन्ये त्वं ध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः
प्रज्ञासम्माचितो नूनमप्रक्षेपसंहितः ।
हीयमानोसि दुर्वृत्तस्तेनासि हरिणः कृशः ॥
नूनं मित्रमुखः शत्रुः कश्चिदार्थवदाचरन् ।
यज्जपित्वा गतस्त्वां वै तेनासि हरिणः कृशः
प्रकाशार्थगतिनूनं रहस्यकुशलः कुती ।
तज्ज्ञैर्न पूज्यसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ १८
अस्तस्यपि निविष्टेषु ध्रुवतो मुक्तसंशयम् ।
गुणास्ते न विराजन्ते तेनासि हरिणः कृशः
धनबुद्धिश्चतैर्हीनः केवलं तेजसान्वितः ।
महत्प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २०
तपःप्रणिहितात्मानं मन्ये त्वारण्यकांक्षिणम्
बान्धवा नाभिनन्दन्ति तेनासि हरिणः कृशः
इष्टप्रार्थयसे ते नूनं प्राप्तिवेद्यो महाधनः ।
युवा हलालितः कामी तेनासि हरिणः कृशः
नूनमर्थवतां मध्ये तव वाक्यमनुत्तमम् ।

न माति कालेऽभिहितं तेनासि हरिणः कृशः
रदपूर्वं श्रुतं मूर्खं कुपितं हृदयप्रियम् ।
अनुनेतुं न शक्नोषि तेनासि हरिणः कृशः ॥ २४
नूनमासजपित्वा त्वां कृत्ये कस्मिंश्चिदीप्सिते
कश्चिदर्थयते नित्यं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २५
नूनं त्वां सुगुणैर्युक्तं पूजयानं सुहृद्वयम् ।
ममार्थं इति जानीते तेनासि हरिणः कृशः ॥ २६
अन्तर्गतमभिप्रायं नूनं नेच्छसि लज्जया ।
यिचेत्तुं प्राप्तिदीपित्यासेनासि हरिणः कृशः ॥ २७
नानाबुद्धिरुचो लोके मनुष्यान्नामनेच्छसि ।
प्रहीतुं स्वगुणैः स्वार्थस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ २८
अविद्वान्मीरुद्वपार्यं विद्यायि क्रमदानजम् ।
यशः प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २९
चिराभिलषितं किञ्चित्फलमप्राप्तमेव ते ।
कृतमभ्यरपहृतं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३०
नूनमात्मकृतं दोषमपश्यन्किञ्चिदात्मनः ।
अकारणेऽभिज्ञोसि तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३१
साधून् गृहस्थान् दृष्ट्वा च तथा साधून्नेचरान्
मुक्ताञ्चावसये सकांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३२
सुहृदां दुःखमातीनां न प्रमोक्षयसि हानिजम्
अलमर्थगुणैर्हीनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३३
धर्म्यमर्थ्यं च काम्यं च काले चाभिहितं वचः
न प्रतीयन्ति ते नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३४
दक्षान्कृशालैरर्थान्मनीषी सञ्जिजीविषुः ।
प्राप्य वर्तयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३५
पापान् प्रवर्धतो दृष्ट्वा कट्याणानावसीदतः ।
ध्रुवं गर्हयसे नित्यं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३६
परस्परविकृज्जानां प्रियं नूनं चिकीर्षसि ।
सुहृदामुपरोधेन तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३७
धोत्रियांश्च विकर्मस्थान्
प्राज्ञांश्चाप्यजितेन्द्रियान् ।
मन्येऽनुध्यायसि जनां-
स्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३८
पथं संपूजितं रक्षो विप्रं तं प्रत्यपूजयत ।
सखायमकरोश्चैनं संयोज्यार्थमुमोच ह ॥ ३९

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि हरिणकृशकाव्याने
चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

१२५

युधिष्ठिर उवाच ।

जन्म मानुष्यकं प्राप्य कर्मक्षेत्रं सुदुर्लभम् ।
श्रेयोर्थिना दक्षिणेण किं कर्तव्यं पितामह ॥
दानानामुत्तमं यच्च देयं यच्च यथा यथा ।
मान्यान्पूज्यांश्च गाक्ष्ये रहस्यं वक्तुमर्हसि २
वैशम्पायन उवाच ।

एवं पृष्टो नरेन्द्रेण पाण्डवेन यशस्विना ।
धर्मीणां परमं गुह्यं भीष्मः प्रोवाच पार्थिवम् ॥
भीष्म उवाच ।

शृणुष्वायहितो राजन्धर्मगुह्यानि भारत ।
यथा हि भगवान्यासः पुरा कथितवान्मायिष्ठ
देवगुह्यमिदं राजन्यमेनाक्षिष्टकर्मणा ।

नियमस्थेन युक्तेन तपसो महतः फलम् ॥ ५
येन यः प्रीयते देवः प्रीयन्ते पितरस्तथा ।
ऋषयः प्रमथाः धीश्च चित्रगुप्तो दिशां गजाः
ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः ।
महादानफलं चैव सर्वयज्ञफलं तथा ॥ ७

यश्चैतदेवं जानीयाद्भ्राता वा कुरुतेऽनघ ।
स दोषो दोषवाञ्छेह तैर्गुणैः सह युज्यते ॥ ८
दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।

दशध्वजसमा वेद्या दशवेद्यासमो नृपः ९
अर्धैर्नैतानि सर्वाणि नृपतिः कथ्यतेऽधिकः ।
त्रिवर्गसहितं शास्त्रं पवित्रं पुण्यलक्षणम् ॥

धर्मदयाकरणं पुण्यं रहस्यश्रवणं महत् ।
धोतव्यं धर्मसंयुक्तं विहितं विद्वीः स्वयम् ॥
पितॄणां यत्र गुह्यानि श्रोत्र्यन्ते श्राद्धकर्मणि ।

देवतानां च सर्वेषां रहस्यं कथ्यतेऽखिलम् ॥
ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः ।
महायज्ञफलं चैव सर्वदानफलं तथा ॥ १३

ये पठन्ति सदा मर्त्या येषां चैवोपतिष्ठति ।
श्रुत्वा च फलमाचष्टे स्वयं नारायणः प्रभुः ॥

१२५

जन्मेति ॥ १ ॥ यमेन प्राप्तमिति शेषः ॥ ५ ॥
दानानां पश्यां सुता वधो यत्र सा पञ्चप्रजातिर्दशसूता चक्रं
चक्रान् तैलिकः ध्वजः सुरपायी नृपः छत्रो राजा ॥ ९ ॥
अधिको नृपतिस्तु एतानि सर्वाणि अर्धेन तुल्यम् कथ्यते ।
एतच्च तारतम्यं प्रतिप्रदर्शयन्त्यते । एवं दुःप्रतिप्रदर्शयन्त्यनेन
दिवर्गशास्त्रे धर्मार्थकामशास्त्राणि ज्ञेयानि ॥ १० ॥ तत्राप्यर्थ-

गवां फलं तीर्थफलं यज्ञानां चैव यत्फलम् ।
एतत्फलमवाप्नोति यो नरोऽतिपि पूजकः ॥ १५
श्रोतारः श्रद्धावानाश्च येषां शुद्धं च मानसम् ।
तेषां व्यक्तं जिता लोकाः श्रद्धावनेन साधुना
मुच्यते किल्बिषाश्चैव न स पापेन लिप्यते ।
धर्मं च लभते नित्यं प्रेत्य लोकगतो नरः १७
कस्यचित्त्वय कालस्य देवदुतो यदृच्छया ।
स्थितो ह्यन्तर्हितो भूत्वा पर्यभापत वासवम्
यौ तौ कामगुणोपेतायश्विनौ भिषजां वरी ।
आत्मयाऽहं तयोः प्राप्तः सनरान् पितृद्वैतान्
कस्माद्धि मैथुनं धाद्वे दातुर्भोक्तुश्च धाजितम् ।
किमर्थं च प्रयः पिडाः प्रविभक्ताः पृथक् पृथक्
प्रथमः कस्य दातव्यो मध्यमः कश्च गच्छति ।
उत्तरश्च स्मृतः कस्य एतद्विच्छामि चेदितुम्
श्रद्धावनेन दूतेन मापितं धर्मसंहितम् ।
पूर्वस्यास्त्रिदशाः सर्वे पितरः पूज्य खेचरम् २२
पितर ऊचुः ।

स्वागतं तेऽस्तु मद्र ते धूयतां खेचरोत्तम ।
गूढार्थः परमः प्रथो भवता समुदीरितः ॥ २३
श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च पुरुषो यः स्त्रियं प्रजेत
पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शरते २४
प्रविभागं तु पिडानां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
पिडो हाधस्तादृच्छस्तु अप आधिश्य भावयेत्
पिण्डं तु मध्यमं तत्र पत्नी त्येका समभूते ।
पिण्डस्तृतीयो यस्तेषां तं दद्याज्जातयेदृक्षि २६
यथा श्राद्धाधिधिः प्रोक्तो यथा धर्मो न लुप्यते ।
पितरस्तस्य तुष्यन्ति प्रहृष्टमनसः सदा ॥ २७
प्रजा विवर्धते चास्य अक्षयं चोपतिष्ठति ।

देवदूत उवाच ।

आनुपूर्व्येण पिडानां प्रविभागाः पृथक् पृथक्

कामयोः प्रसिद्धत्वादर्मशास्त्राण्येव धोतव्यानीत्याह—धर्म-
स्यादिना ॥ ११ ॥ पठन्ति शास्त्रं उपतिष्ठति मम्यक्
स्फुरति आचष्टे च यः स स्वयं नारायण एवेति शातव्यः
॥ १४ ॥ एवं स्तुत्वा शास्त्रमारभते गरां फलमिति शास्त्र-
संक्षेपः ॥ १५ ॥ श्रोतार इति द्वाभ्यां श्रद्धाप्रसेना ॥ १६ ॥
सनरान् सदर्थ्यप्राप्ताः प्रभुमिति योगः ॥ १९ ॥ पूज्य
सम्पूज्य ॥ २२ ॥

पितृणां त्रिषु सर्वेषां निरुक्तं कथितं त्वया ।
एकः समुद्धृतः पिण्डो ह्यधस्तात्कस्य गच्छति ॥
कं वा प्रीणयते देवं कथं तारयते पितृन् ।
मध्यमं तु तदा पत्नी भुंक्तेऽनुज्ञातमेव हि ॥३०॥
किमर्थं पितरस्तस्य कथ्यमेव च भुञ्जते ।
अत्र यस्त्यन्तिमः पिण्डो गच्छते जातवेदसम्
भयते का गतिस्तस्य कं वा समनुगच्छति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पिण्डेषु त्रिषु या गतिः
फलं वृत्तिं च मार्गं च यश्चैनं प्रतिपद्यते ।

पितर ऊचुः ।

सुमहानेय प्रश्नो वै यस्त्यया समुदीरितः ३३
रहस्यमद्भुतं चापि पृष्टाः स्म गगनेचर ।
एतदेव प्रशंसन्ति देवाश्च मुनयस्तथा ॥ ३४
तेऽप्येवं नाभिजानन्ति पितृकार्यविनिश्चयम्
वर्जयित्वा महात्मानं चिरजीविनमुत्तमम् ३५
पितृभक्तस्तु यो विप्रो वरलब्धो महायशः ।
त्रयाणामपि पिण्डानां श्रुत्वा भगवतो गतिम्
देवदूतेन यः पृष्टः श्राद्धस्य विधिनिश्चयः ।
गतिं त्रयाणां पिण्डानां शृणुष्यावहितो मम
अपो गच्छति यो ह्यत्र शशिनं ह्येव प्रीणयेत् ।
दार्शी प्रीणयते देवान् पितृन्श्चैव महामते ॥ ३८
भुंक्ते तु पत्नी यं चैवामनुज्ञाता तु मध्यमम् ।
पुत्रकामाय पुत्रं तु प्रयच्छन्ति पितामहाः ३९
हृष्यवाहे तु यः पिण्डो दीयते तन्निबोध मे ।
पितरस्तेन तुष्यन्ति प्रीताः कामान् दिशन्ति च
एतत्ते कथितं सर्वं त्रिषु पिण्डेषु या गतिः ।
ऋत्विग्या यजमानस्य पितृत्वमनुगच्छति ॥
तस्मिन्नहनि मय्यन्ते परिहार्यं हि मेयुनम् ।
शुचिना तु सदा श्राद्धं भोक्तव्यं खंचरोत्तम
ये मया कथिता दांपा-

स्ते तथा स्युर्न चान्यथा ।

तस्मात्स्नातः शुचिः क्षान्तः

श्राद्धं भुञ्जीत वै द्विजः ॥ ४३

प्रजा विधर्षते चास्य यश्चैवं संप्रयच्छति ।

ततो विद्युत्प्रभो नाम ऋषिराह महातपाः ४४

आदित्यतेजसा तस्य तुल्यं रूपं प्रकाशते ।
स च धर्मरहस्यानि श्रुत्वा शक्रमथाब्रवीत् ॥

तिर्थग्योनिगतान् सत्त्वान्

मर्त्यां हिंसन्ति मोहिताः ।

कीटान् पिपीलिकान् सर्पान्

मेपान् समृगपक्षिणः ॥ ४६

किल्बिषं सुबहु प्राप्ताः किंस्त्रिदेवां प्रतिक्रिया
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ४७
पितरश्च महाभागाः पूजयन्ति स्म तं मुनिम् ।

शक्र उवाच ।

कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रमासं पुष्कराणि च ४८
एतानि मनसा ध्यात्वा अवगहेत्ततो जलम् ।
तथा मुच्यति पापेन राहुणा चन्द्रमा यथा ॥
उग्रहं स्नातः स भवति निराहारश्च वर्धते ।
स्पृशते यो गयां पृष्ठं बालधिं च नमस्यति ॥
ततो विद्युत्प्रभो वाक्यमभ्यभाषत वासवम् ।
अयं सुहृत्तरो धर्मस्तं निबोध शतक्रतो ५१
घृष्टो वटकपायेण अनुलिप्तः प्रियंगुणा ।
क्षीरेण पण्डिकान् भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते
श्रूयतां चापरं गुह्यं रहस्यमपिचिन्तितम् ।
श्रुतं मे भाषमाणस्य स्थानोः स्थाने बृहस्पतेः ॥
सूद्रेण सह देवेश तन्निबोध शचीपते ।
पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो विभावसुम् ५४
निरीक्षेत निराहार ऊर्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः ।
तपसा महता युक्त उपवासफलं लभेत् ॥ ५५
रश्मिभिस्तापितोऽर्कस्य सर्वपापमपोहति ।
ग्रीष्मकालेऽथ वा शीते एवं पापमपोहति ॥
ततः पापात्प्रमुक्तस्य द्युतिर्भवति शाश्वती ।
तेजसा सूर्यवदीप्तो भ्राजते सोमचत्पुनः ॥ ५७
मध्ये त्रिदशवर्गस्य देवराजः शतक्रतुः ।
उवाच मधुरं वाक्यं बृहस्पतिमुत्तमम् ॥ ५८
धर्मगुह्यं तु भगवन्मानुषाणां सुखावहम् ।
सरहस्याश्च ये दोषास्तान् यथाबुद्धीरस्य ५९

चिरजीविनं मार्कण्डेयम् ॥ ३५ ॥ यतः ऋत्विक्
श्राद्धभोक्ता यजमानस्य पितृत्वं गच्छति तस्माद्-
न्यास्तनो गतः स्वर्ग्यं न गच्छेत्पारदार्यदोषतुल्यं ह्येन-
त्ययः ॥ ४१ ॥ एतच्च वरुणमारभ्य द्रष्टव्यमित्याख्येनाह

—शुचिनेति ॥ ४२ ॥ वटकपायेण वटजटाकपायेण
प्रियङ्गुः राजर्गसः पण्डिकान् पण्डिरात्रेण पङ्कं धान्यम् ॥ ५२
विभावसुं सूयम् ॥ ५४ ॥

बृहस्पतिरुवाच ।

प्रतिमेहन्ति ये सूर्यमनिले द्विपते च ये ।
हव्यवाहे प्रदीप्ते च समिधं ये न जुहति ६०
बालवत्सां च ये धेनुं दुहन्ति क्षीरकारणात्
तेषां दोषान्प्रवक्ष्यामि ताक्षिबोध शचीपते ६१
भानुमाननिलश्चैव हव्यवाहश्च वासव ।
लोकानां मातरश्चैव गावः सृष्टाः स्वयंमुवा ॥
लोकांस्तारयितुं शक्ता मर्त्येष्वेतेषु देवताः ।
सर्धं भयन्तः शृण्वन्तु पदैकं धर्मेनिश्चयम् ६३
घर्षाणि पट्टशीर्षाणि तु दुर्वृत्ताः कुलपांसनाः ।
स्त्रियः सर्घाश्च दुर्वृत्ताः प्रतिमेहन्ति या रविम्
अनिलद्वैपिणः शक्र गर्भस्था ज्यघते प्रजा ।
हव्यवाहस्य क्षीतस्य समिधं ये न जुहति ६५
अग्निकार्येषु वै तेषां हव्यं नाश्नाति पाषकः ।
क्षीरं तु बालवत्सानां ये पिबन्तीह मानवाः ॥
न तेषां क्षीरपाः केचिज्ज्ञायन्ते कुलवर्धनाः ।
प्रजाक्षयेण युज्यन्ते कुलवंशक्षयेण च ॥ ६७
एवमेतत्पुनरुदं कुलवृद्धैर्द्विजातिभिः ।
तस्माद्वर्ज्यानि वर्ज्यानि कार्यं कार्यं च नित्यशः
भूतिकामेन मर्त्येन सत्यमेतद्भवीमि ते ।
ततः सर्घा महाभाग देवताः समरुद्राणाः ६९
ऋषयश्च महाभागाः पृच्छन्ति स्म पितृस्ततः
पितरः केन तुभ्यन्ति मर्त्यानामल्पचेतसाम् ॥
अक्षयं च कथं दानं भवेच्चैषोत्थं देहिकम् ।
भानुपयं वा कथं मर्त्या गच्छेयुः केन कर्मणा
एतदिच्छामहे श्रोतुं परं कौतूहलं हि नः ।

पितर ऊचुः ।

न्यायतो वै महाभागाः संशयः समुदाहृतः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पितरहस्यं नाम

पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

श्रूयतां येन तुभ्यामो मर्त्यानां साधुकर्मणाम् ।
नीलपण्डप्रमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः ७३
वर्षासु दीपकैश्चैव पितृणामनुषो भवेत् ।
अक्षयं निर्बलीकं च दानमेतन्महाफलम् ७४
अस्माकं परितोषश्च अक्षयः परिकीर्त्यते ।
अर्धधानाश्च ये मर्त्या आहरिष्यन्ति सन्ततिम्
दुर्गात्ते तारयिष्यन्ति नरकात्प्रपितामहान् ।
पितृणां भावितं श्रुत्वा हृष्टरोमा तपोधनः ॥
बृद्धगार्ग्यो महातेजास्तानेधं धापयमग्रवीत् ।
के गुणा नीलपण्डस्य प्रमुक्तस्य तपोधनाः ७७
वर्षासु दीपदानेन तथैव च तिलोदकैः ।

पितर ऊचुः ।

नीलपण्डस्य लाङ्गूलं तोयमभ्युद्धरेद्यदि ७८
पटिं वर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः ।
यस्तु शृङ्गगतं पङ्कं कूलादुद्धृत्य तिष्ठति ॥ ७९
पितरस्तेन गच्छन्ति सौमलोकमसंशयम् ।
वर्षासु दीपदानेन शशीवच्छोभते नरः ॥ ८०
तमोरूपं न तस्यास्ति दीपकं यः प्रयच्छति ।
अमावास्यां तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम्
पाषमीदुग्धरं गृह्य मधुमिश्रं तपोधन ।
कृतं भवति तैः आद्यं सरहस्यं यथार्थवत् ८२
हृष्टपुष्टमनास्तेषां प्रजा भवति नित्यदा ।
कुलवंशस्य वृद्धिस्तु पिण्डदस्य फलं भवेत्
अर्धधानस्तु यः कुर्यात्पितृणामनुषो भवेत् ८३
एवमेव समुद्दिष्टः आद्यकालकर्मस्तथा ।
विधिः पात्रं फलं चैव यथावदनुकीर्तितम् ८४

१२६

भीष्म उवाच ।

केन ते च भयेत्प्रोतिः कथं दुष्टिं तु गच्छसि । इति पृष्टः सुदेन्द्रेण प्रोवाच हरिरीश्वरः ॥ १

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नीलपण्ड्ये भारतभाव-
दीपे पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

केनेति ॥ १ ॥

विष्णुर्वाच ।

ब्राह्मणानां परीवादो मम विद्वेषणं महत् ।
ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः २
नित्याभिधाया विप्रेन्द्रा भुक्ता पादौ तथात्मनः
तेषां तुभ्यामि मर्त्यानां यश्चक्रं च बलिं हरेत्
चामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा घराहं च जलोत्थितम् ।
उद्धृतां धरणीं चैव मूर्ध्ना धारयते तु यः ४
न तेषामशुभं किञ्चित्कल्मषं चोपपद्यते ।
अश्वत्थं रोचनां गां च पूजयेद्यो नरः सदा ५
पूजितं च जगत्तेन सदेवासुरमानुषम् ।
तेन रूपेण तेषां च पूजां गृह्णामि तत्पते ॥ ६
पूजा ममैषा नास्त्यन्या यावद्दोकाः प्रतिष्ठिताः
अन्यथा हि वृथा मर्त्याः पूजयन्त्यल्पबुद्धयः ।
नाहं तत्प्रतिगृह्णामि न सा तुष्टिकरी मम ८
इन्द्र उवाच ।

चक्रं पादौ घराहं च ब्राह्मणं चापि वामनम्
उद्धृतां धरणीं चैव किमर्थं त्वं प्रशंससि ॥ ९
मथान्वज्जति भूतानि भवान्संहरति प्रजाः ।
प्रकृतिः सर्वभूतानां समर्त्यानां सनातनी १०
भीष्म उवाच ।

संप्रहस्य ततो विष्णुरिदं वचनमब्रवीत् ।
चक्रेण निहता दैत्याः पक्षां क्रान्ता वसुंधरा
घाराहं रूपमास्थाय हिरण्याक्षो निपातितः ।
वामनं रूपमास्थाय जितो राजा मया बलिः
परितुष्टो भवाम्येवं मानुषाणां महात्मनाम् ।
तन्मा ये पूजयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः
अपि वा ब्राह्मणं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमागतम् ।
ब्राह्मणाग्र्याहुतिं दत्त्वा अमृतं तस्य भोजनम्

प्रेन्द्रां सन्ध्यामुपासित्वा

आदित्यामिमुखः स्थितः

सर्वतीर्थेषु स स्नातो

मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १५

एतद्वः कथितं गृह्णामखिलेन तपोधनाः ।

संशयं पृच्छमानानां किं भूयः कथयाम्यहम्

बलदेव उवाच ।

श्रूयतां परमं शुभं मानुषाणां सुखावहम् ।

अजानन्तो यद्विधाः क्लिश्यन्ते भूतपीडिताः

कलय उत्पाय यो मर्त्यः स्पृशेद्गां वै घृतं दाधि

सर्पं च प्रियं गुं च कल्मषात् प्रतिमुच्यते १८
भूतानि चैव सर्वाणि अग्रतः पृष्ठतोऽपि वा ।
उच्छिष्टं वाऽपि च्छिद्रेषु वर्जयन्ति तपोधनाः
देवा ऊचुः ।

प्रगृह्णीदुंबरं पात्रं तोयपूर्णं उद्धरमुखः ।
उपवासं तु गृह्णीयाद्यद्वा संकल्पयेद्भूतम् ॥ २०
देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं चापि सिध्यति
अन्यथा हि वृथा मर्त्याः कुर्वन्ते स्वल्पबुद्धयः
उपवासो बली चापि ताम्रपात्रं विशिष्यते ।
बलिर्मिक्षा तथाऽर्घ्यं च पितॄणां च तिलोदकम्
ताम्रपात्रेण दातव्यमन्यथाऽल्पफलं भवेत् ।
गृहमेतत्समुद्दिष्टं यथा तुष्यन्ति देवताः ॥ २३
धर्म उवाच ।

राजपौरिके विप्रे घाण्टिके परिचारिके
गोरक्षके घाणिके तथा काककुशीलके २४
मित्रद्रुहानधीयाने यश्च स्वादृपलीपतिः ।
एतेषु दैवं पिड्यं वा न देयं स्यात्कथञ्चन २५
पिण्डदास्तस्य हीयन्ते न च प्रीणाति वै पितॄन्
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिधत्ते २६
पितरस्तस्य देवाश्च वज्रयश्च तथैव हि ।
मिराशाः प्रतिगच्छन्ति अतिथेरप्रतिग्रहात् ॥
श्रीगौरीगैः कृतगैश्च ब्रह्मगैर्गुरुतल्पनैः ।
तुल्यदोषो भवत्येभिर्नित्यस्यातिथिरनर्चितः २८
आग्निर्वाच ।

पादमुद्यम्य यो मर्त्यः स्पृशेद्गां सुवर्मतिः ।
ब्राह्मणं वा महाभागं दीप्यमानं तथाऽनलम्
तस्य दोषान्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं समाहिताः
दिवं स्पृशत्यशब्दोऽस्य प्रस्यन्ति पितरश्च वै
वैमनस्यं च देवानां कृतं भवति पुष्कलम् ।
पाषांकश्च महातेजा हृदयं न प्रतिगृह्णाति ३१
आजन्मनां शतं चैव नरके पच्यते तु सः ।
निष्कृतिं च न तस्यापि अनुमन्यन्ति कर्हिचिद्
तस्माद्वाधो न पादेन स्पृष्टव्या वै कदाचन ।
ब्राह्मणश्च महातेजा दीप्यमानस्तथाऽनलः ३३
अदधानेन मर्त्येन आत्मनो हितमिच्छता ।
एते दोषा मया प्रोक्तास्त्रिषु यः पादमुत्सृजेत् ॥

विश्वामित्र उवाच ।

श्रूयतां परमं शुभं रहस्यं धर्मसंहितम् ।
परमाज्ञेन यो दद्यात्पितृणामौपहारिकम् ३५

गजच्छायायां पूर्वस्यां कुतपे दक्षिणामुखः ।
 यदा भाद्रपदे मासि भवते बहुले मघा ॥ ३६
 श्रूयतां तस्य दानस्य यादृशो गुणविस्तरः ।
 कृतं तेन महच्छ्राद्धं वर्षाणीह प्रयोदश ३७
 गाय ऊचुः ।
 बहुले समगे ह्यकुतोभये च
 क्षेमे च संख्येव हि भूयसी च ।
 यथा पुरा ब्रह्मपुरे सवत्सा
 शतप्रतोर्वैज्रधरस्य यज्ञे ३८
 भूयश्च या विष्णुपदे स्थिता या
 विभावसोश्चापि पये स्थिता या ।
 देवाश्च सर्वे सह नारदेन
 प्रकुर्वन्ते सर्वसहेति नाम ॥ ३९
 भ्रेणीतेनाभिघ्नदेत यो वै
 विमुच्यते पापकृतेन कर्मणा ।
 लोकानयामोति पुनरदस्य
 गर्वां फलं चन्द्रमसो घृतिं च ॥ ४०
 एतं हि मर्षं त्रिदशाभिजुष्टं
 पठेत यः पर्वसु गोष्ठमध्ये ।
 न तस्य पापं न भयं न शोकः
 सहस्रनेत्रस्य च याति लोकम् ४१

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि देवरहस्ये
 पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

विभावसुरुवाच ।

सलिलस्याञ्जलि पूर्णमक्षताश्च घृतोत्तराः ।
 सोमस्पोत्तिष्ठमानस्य तज्जलं चाक्षतांश्च तान्
 स्थितो ह्यभिमुखो मर्त्यः पीर्णमास्यां बलिं हरेत्
 अग्निकार्यं कृतं तेन हुताध्यास्याशयस्त्रयः २
 घनस्पर्तिं च यो हन्यादमावास्यामधुदिमान्
 अपि होकेन पत्रेण लिप्यते ब्रह्महत्याया ॥ ३

दन्तकाष्ठं तु यः खादेदमावास्यामधुदिमान् ।
 हिंसितश्चन्द्रमास्तेन पितरधोद्विजन्ति च ४
 हव्यं न तस्य देवाश्च प्रतिगृह्णन्ति पर्वसु ।
 कुप्यन्ते पितरश्चास्य कुले वंशोऽस्य होयते ५

श्रीरुवाच ।

प्रकीर्णं भाजनं यत्र भिक्षभाण्डमधासनम् ।
 योपितश्चैव हन्यन्ते कदमलोपहते गृहे ॥ ६

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठे मारुताव-
 दीने पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

* द्वितयार्थे प्रथमा ।

सलिलस्येति ॥ १ ॥

देवताः पितरश्चैव उत्सवे पर्वणीषु वा ।
निराशाः प्रतिगच्छन्ति कर्मलोपहतादृहात्
अङ्गिरा उवाच ।

यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद्दीपं करञ्जके ।
सुवर्चलामूलहस्तः प्रजा तस्य विवर्धते ॥ ८
गार्ग्य उवाच ।

आतिथ्यं सततं कुर्याद्दीपं दद्यात्प्रतिश्रये ।
यर्जयानो दिवा स्वापं न च मांसानि भक्षयेत्
गोब्राह्मणं न हिंस्याच्च पुष्कराणि च कीर्तयेत्
एष श्रेष्ठतमो धर्मः सरहस्यो महाफलः ॥ १०
अपि ऋतुशैरिद्धा क्षयं गच्छति तद्विधिः ।
न तु क्षीयन्ति ते धर्माः श्रद्धधानैः प्रयोजिताः
इदं च परमं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ।
श्राद्धकल्पे च दैवे च तैर्धिके पर्वणीषु च ॥ १२
रजस्वला च यानारी भिक्षिकाऽपुत्रिका च या
पताभिश्चक्षुषा दृष्टं हविर्नाश्रन्ति देवताः ॥ १३
पितरश्च न तुष्यन्ति वर्षीण्यपि त्रयोदश ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि देवरहस्ये
सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

धायुरुवाच ।

किञ्चिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि मानुषाणां सुखाधहम्
सरहस्याश्च ये दोषास्तान् शृणुष्व समाहिताः
अग्निकार्यं च कर्तव्यं परमाश्रमेन भोजनम् ।
दीपकश्चापि कर्तव्यः पितॄणां सतिलोदकः २
एतेन विधिना मर्त्यः
श्रद्धाधानः समाहितः ।
चतुरो वार्षिकान् मासान्
यो ददाति तिलोदकम् ॥ ३

शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा
ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।

कीर्तयेद्भारतं चैव

तथा स्यादक्षयं हविः ॥

१४

धौम्य उवाच ।

मित्रभाण्डं च खट्वां च कुक्कुटं शुनकं तथा ।
अप्रशस्तानि सर्वाणि यश्च वृक्षो गृहेरुहः ॥
मित्रभाण्डे कलिं प्राहुः खट्वायां तु धनक्षयः ।
कुक्कुटे शुनके चैव हविर्नाश्रन्ति देवताः ।
वृक्षमूले ध्रुवं सर्वं तस्माद्वृक्षं न रोपयेत् ॥

जमदग्निरुवाच ।

यो यजेदश्वमेधेन वाजपेयशतेन ह ।
अथाक्षिराया लभेत् सत्रं वा स्फीतमाहरेत्
न यस्य हृदयं शुद्धं नरकं स ध्रुवं प्रजेत् ।
तुल्यं यज्ञश्च सत्यं च हृदयस्य च शुद्धता ॥ १८
शुद्धेन मनसा दत्त्वा सकृत्प्रस्थं हिजातये ।
प्रह्लोकमनुप्राप्तः पर्याप्तं तन्निर्दशनम् ॥ १९

१२८

भोजनं च यथाशक्त्या ब्राह्मणे वेदपारगे ।
पशुबन्धशतस्येह फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ४
इदं चैवापरं गुह्यमप्रशस्तं निबोधत ।
अग्रेस्तु वृषलो नेता हविर्मुदाश्च योपितः ॥ ५
मन्यते धर्मं एवेति स चाधर्मेण लिप्यते ।
अग्नयस्तस्य कुप्यन्ति शूद्रयोनिं स गच्छति ६
पितरश्च न तुष्यन्ति सह दैवैर्विशेषतः ।
प्रायश्चित्तं तु यच्च घृचतस्तन्निबोध मे ॥ ७

१२८

किञ्चिदिति ॥ १ ॥ अमेरणीस्थाय वा वैदिक्य
नेता देशान्तरप्राप्तो यदि योपितः हविषा गोमाज्यपयः-
प्रयुतिना यज्ञवशिष्टेन दद्यादध्वानोपेन मूढाः सुस्तिर्हि
तस्य दोषः ॥ ५ ॥ प्रायश्चित्तं च वक्ष्यामीति शेषः ॥ ७ ॥

करञ्जमुपचैले यज्ञमग्निविशेषो ॥ ८ ॥ अग्निरिति च्छेदः
॥ १३ ॥ सत्त्वं वृद्धिकर्सादि न रोपयेत् गृहे इति शेषः
॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठ्याये
भारतभाष्ये दीप गमविशेषाधिस्ततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

यत्कृत्वा तु नरः सम्यक् सुखी भवति विज्वरः
गर्वा मूत्रपुरीषेण पयसा च घृतेन च ॥ ८
अभिकार्यं इयं कुर्यात्त्रिराहारः समाहितः ।
ततः संवत्सरे पूर्णं प्रतिगृह्णन्ति देवताः ॥ ९

हृष्यन्ति पितरश्चास्य श्राद्धकाल उपस्थिते ।
एष हावर्मो धर्मश्च सरहस्यः प्रकीर्तितः ॥ १०
मर्त्यानां स्वर्गकामानां प्रेत्य स्वर्गसुखावहः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि देवरहस्ये
अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

लोमश उवाच ।

परदारैरेषु ये सक्ता भूत्वा दारसंग्रहम् ।
निराशाः पितरस्तेषां श्राद्धकाले भवन्ति वै
परदाररतिर्यश्च यश्च वन्ध्यामुपासते ।
ब्रह्मस्यं हरते यश्च समदोषा भवन्ति ते ॥ २
असंभार्या भवन्त्येते पितॄणां नात्र संशयः ।
देवताः पितरश्चैषां नास्मिन्दन्ति तद्वयिः ३
तस्मात्परस्य वै दारास्त्यजेद्वन्ध्यां च योपितं
ब्रह्मस्यं हि न हर्तव्यमात्मनो हितमिच्छता ४
श्रूयतां चापरं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितम् ।
श्राद्धधानेन कर्तव्यं गुरुणां वचनं सदा ॥ ५
श्राद्धाद्यां पीर्णमास्यां च मासि मासि घृताक्षतं
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत् तस्य पुण्यं निबोधत ॥ ६
सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः ।
अश्वमेधश्चतुर्भागं फलं यजति वासवः ॥ ७
दानेनैतेन तेजस्वी धीर्यवांश्च भवेन्नरः ।

प्रीतश्च भगवान् सोम इष्टान् कामान् प्रयच्छति
श्रूयतां चापरो धर्मः सरहस्यो महाफलः ।
इदं कालियुगं प्राप्य मनुष्याणां सुखावहः ॥ ९
कल्पमुत्थाय यो मर्त्यः ज्ञातः शुक्रेण वाससा
तिलपात्रं प्रयच्छेत् ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ १०
तिलोदकं च यो दद्यात्पितॄणां मधुना सह ।
दीपकं कुसरं चैव श्रूयतां तस्य यत्फलम् ॥ ११
तिलपात्रे फलं ग्राह्यं भगवान् पाकशासनः ।
गोप्रदानं च यः कुर्यात्सूमिदानं च शाश्वतम्
अग्निष्टोमं च यो यज्ञं यजेत् बहुदक्षिणम् ।
तिलपात्रं सहितेन समं मन्यन्ति देवताः ॥ १२
तिलोदकं सदा श्राद्धे मन्यन्ते पितरोऽक्षयम्
दीपे च कुसरे चैव हुष्यन्तेऽस्य पितामहाः ॥
स्वर्गे च पितृलोके च पितृदेवाभिपूजितम् ।
एवमेतस्मयोद्दिष्टसृष्टिदं पुरातनम् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि लोमशरहस्ये
ऊनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष-
द्वये अष्टाविंशत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

परदारैरेषाति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु-

शासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाषद्वये ऊनत्रिंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

* महान्युदकानि धीयन्तेऽस्मिन्निति । यदा महानामु-
त्तवानामुदधिरिव महोत्साहवाय भवति ।

१३०

भीष्म उवाच ।

ततस्त्वपिगणाः सर्वे पितरश्च सदेवताः ।
अरुन्धती तपोवृद्धामपृच्छन्त समाहिताः १
समानशीलां वीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ।
स्वत्तो धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
यत्ते गुह्यतमं भद्रे तत्प्रभाषितुमर्हसि ॥ २

अरुन्धत्युवाच ।

तपोवृद्धिर्मया प्राप्ता भवतां स्मरणेन वै ।
भवतां च प्रसादेन धर्मान्यक्ष्यामि शाश्वतान्
संगुह्यान्सरहस्यांश्च तान् शृणुध्वमशेषतः ।
अद्धाने प्रयोक्तव्या यस्य शृङ्गे तथा मनः ॥ ४
अद्धानो मानी च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
असंभाष्या हि चत्वारो नैपां धर्मं प्रकाशयेत्
अहन्यहनि यो दद्यात्कपिलां द्वादशीः समाः
मासि मासि च सत्रेण यो यजेत सदा नरः
गवां शतसहस्रं च यो दद्याज्ज्येष्ठपुष्करे ।
न तद्धर्मफलं तुल्यमतिथिर्यस्य तुष्यति ॥ ७
श्रूयतां चापरो धर्मो मनुष्याणां सुखावहः ।
अद्धानेन कर्तव्यः सहरस्यो महाफलः ॥ ८
कल्पमुत्थाय गोमये गृह्य दर्भान्सहोदकान् ।
निषिञ्चेत् गवां शृङ्गे मस्तकेन च तज्जलम् ९
प्रतीच्छेत् निराहारस्तस्य धर्मफलं शृणु ।
श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिपुलोकेषु कानिचित्
सिद्धचारणजुष्टानि सेवितानि महर्षिभिः ।
अभिषेकः समस्तेषां गवां शृङ्गोदकस्य च ॥ ११
साधु साध्विति चोद्दिष्टं दैवतैः पितृभिस्तथा
भूतैश्चैव सुसंहृतैः पूजिता साऽप्यरुन्धती १२
पितामह उवाच ।

अहो धर्मो महामाने सरहस्य उदाहृतः ।
वरं ददामि ते धन्ये तपस्ते वर्धतां सदा ॥ १३
यम उवाच ।

रमणीया कथा दिव्या युष्मत्तो या मया श्रुता
श्रूयतां चित्रगुप्तस्य भाषितं मम च प्रियम् १४
रहस्यं धर्मसंयुक्तं शक्यं श्रोतुं महर्षिभिः ।
अद्धानेन मर्यादं आत्मनो हितमिच्छता ॥ १५
न हि पुण्यं तथा पापं कृतं किञ्चिद्दिनदयति ।

पर्वकाले च यत्किञ्चिदादित्यं चाधितिष्ठति ॥
प्रेतलोकं गते मर्त्ये तत्सत्सर्वं विभावसुः ।
प्रतिजानाति पुण्यात्मा तच्च तत्रोपयुज्यते १७
किञ्चिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि चित्रगुप्तमतं शुभम् ।
पानीयं चैव दीपं च दातव्यं सततं तथा १८
उपानहौ च छत्रं च कपिला च यथातथम् ।
पुष्करे कपिला देया ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ १९
अग्निहोत्रं च यत्नेन सर्वशः प्रतिपालयेत् ।
अयं चैवापरो धर्मश्चित्रगुप्तेन भाषितः ॥ २०
फलमस्य पृथक्त्वेन श्रोतुमर्हन्ति सत्तमाः ।
प्रलयं सर्वभूतैस्तु गन्तव्यं कालपर्यायात् ॥ २१
तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः क्षुत्पृष्ठापरिपीडिताः ।
दह्यमाना विपश्यन्ते न तत्रास्ति पलायनम् ॥
अन्धकारं तमो घोरं प्रविशन्त्यल्पबुद्धयः ।
तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि येन दुर्गाणि सन्तोदन् २३
अल्पवयस्यं महर्ष्यं च प्रेत्य चैव सुखोदयम् ।
पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोके विशेषतः ॥
तत्र पुण्योदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
अक्षयं सलिलं तत्र शीतलं ह्यमृतोपमम् ॥ २५
स तत्र तोयं पिबति पानीयं यः प्रयच्छति ।
प्रदीपस्य प्रदानेन श्रूयतां गुणविस्तरः ॥ २६
तमोन्धकारं नियतं दीपदो न प्रपद्यति ।
प्रभां चास्य प्रयच्छन्ति सोमभास्करपावकाः
देवताश्चानुमन्यन्ते विमलाः सर्वतो दिशः ।
द्योतते च यथाऽऽदित्यः प्रेतलोकगतो नरः ॥
तस्माद्दीपः प्रदातव्यः पानीयं च विशेषतः ।
कपिलां ये प्रयच्छन्ति ब्राह्मणे वेदपारगे २९
पुष्करे च विशेषेण श्रूयतां तस्य यत्फलम् ।
गोशतं सवृषं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ॥ ३०
पापं कर्म च यत्किञ्चिद्ब्रह्महत्यासमं भवेत् ।
शोधयेत्कपिला होका प्रदत्तं गोशतं यथा ३१
तस्मात्तु कपिला देया कीमुद्यां ज्येष्ठपुष्करे ।
न तेषां विषमं किञ्चिन्न दुःखं न च कण्टकाः
उपानहौ च यो दद्यात्पात्रभूते द्विजोत्तमे ।
छत्रदाने सुखां छायां लभते परलोकगः ॥ ३३

१३०

तत इति ॥ १ ॥ प्रयोक्तव्याः धर्मो वाच्याः ॥ ४ ॥

प्रतिजानाति अर्पयति उपयुज्यते पुण्यपापकर्ता ॥ १७ ॥

ग्रह्णे लयः अदर्शनं यस्मात्तत्प्रलयं मरणम् ॥ २१ ॥

न हि दत्तस्य दानस्य नाशोऽस्तीह कदाचन ।
चित्रगुप्तमतं श्रुत्वा हृष्टरोमा विभावसुः ॥ ३४
उवाच देवताः सर्वाः पितृन्धैव महाद्युतिः ।
श्रुतं हि चित्रगुप्तस्य धर्मगुह्यं महात्मनः ॥ ३५
अद्धानाश्च ये मर्त्या ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
दानमेतत्प्रयच्छन्ति न तेषां विद्यते भयम् ३६
धर्मदोषास्तिथ्यमे पञ्च येषां नास्तीह निष्कृतिः

असंभाष्या अनाचारा वर्जनीया नराधमाः ॥
ब्रह्महा चैव गोघ्नश्च परदारतश्च यः ।
अश्वदधानश्च नरः स्त्रियं यश्चोपजीवति ॥ ३८
प्रेतलोकगता ह्येते नरके पापकर्मिणः ।
पच्यन्ते वै यथा मीनाः पूयशोणितमोजनाः
असंभाष्याः पितॄणां च देवानां चैव पञ्च ते ।
स्नातकानां च विप्राणां ये चान्ये च तपोधनाः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अरुन्धतीचित्रगुप्तरहस्ये
त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

भीष्म उवाच ।

ततः सर्वे महाभागा देवाश्च पितरश्च ह ।
श्रुपयश्च महाभागाः प्रमथाम्वाक्यमंशुधर ॥ १
मघन्तो वै महामागा अपरोक्षमिशाचराः ।
उच्छिष्टानशुचीन्शुद्रान्कथं हिंस्य मानवान्
के च स्मृताः प्रतीघाता येन मर्त्याश्च हिंस्य ।
रक्षोमानि च कानि स्युर्वैरुहेषु प्रणश्यथ ।
ओतुमिच्छाम युष्माकं सर्वमेतमिशाचराः ३
प्रमथा ऊचुः ।

मैथुनेन सदोच्छिष्टाः कृते चैवाधरोत्तरे ।
मोहान्मांसानि खादेत वृक्षमूले च यः स्वपेत्
आमिषं शीर्षतो यस्य वादतो यश्च संविशेत् ।
तत्र उच्छिष्टकाः सर्वे बहुच्छिद्राश्च मानवाः ५
उदके चाप्यमेध्यानि श्लेष्माणं च प्रमुञ्चति ।

एते भक्ष्याश्च वध्याश्च मानुषा नात्र संशयः ६
एवं शीलसमाचारान्धर्वयामो हि मानवान् ।
श्रूयतां च प्रतीघातात्सैनं शत्रुम हिसितुम् ७
गौराचनासमालम्भो वचाहस्तश्च यो मयेत् ।
घृताघृतं च यो दद्यान्मस्तके तत्परायणः ८
ये च मांसं न खादन्ति तान्न शत्रुम हिसितुम्
यस्य चाग्निर्गृहे नित्यं दिघारात्री च दीप्यते
तरक्षोश्चर्म दंष्ट्राश्च तथैव गिरिकच्छपः ।
आज्यभूमौ विडालश्च च्छागः कृष्णोऽपि कृलः
येषामेतानि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधिनान् ।
ताम्यधृष्याण्यगाराणि पिशिताशैः सुदारुणैः
लोकानस्मद्विधा ये च धिचरन्ति यथासुखम्
तस्मादेतानि गेहेषु रक्षोमानि विशास्पते ।
एतद्दुः कथितं सर्वं यत्र यः संशयो महान् १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि प्रमथरहस्ये
एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-
दीपे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

ततः सर्वे इति ॥ १ ॥ अगरोत्तरे बान्ते अथ
उत्तरः श्रेष्ठो यत्र श्रेष्ठस्वामने कृते सति ॥ ५ ॥ आमिषं

मांसं शिरसि दधानः पादतः शय्यायां पादस्थाने सिरः
कृत्वा यः संविशेत् ॥ ६ ॥ तरक्षोर्वाग्रस्य गिरिकच्छपः
पर्वतदरीशायी स्पलकूर्मः ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु-
शासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशदधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३०

भीष्म उवाच ।

ततस्त्वपिगणाः सर्वे पितरश्च सदेवताः ।
अरुन्धतां तपोवृद्धामपृच्छन्त समाहिताः १
समानशीलां वीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ।
स्वतो धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
यत्ते गुह्यतमं भद्रे तत्प्रभाषितुमर्हसि ॥ २

अरुन्धत्युवाच ।

तपोवृद्धिर्मेया प्राप्ता भवतां स्मरणेन वै ।
भवतां च प्रसादेन धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान्
सगुह्यान्तरहस्यांश्च तान् शृणुध्वमशेषतः ।
अद्धाने प्रयोक्तव्या यस्य द्रुहं तथा मनः ॥ ४
अद्धानो मानी च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
असंभाष्या हि चत्वारो नैपां धर्मं प्रकाशयेत्
अहन्त्यहनि यो दद्यात्कपिलां द्वादशीः समाः
मासि मासि च सत्रेण यो यजेत सदा नरः ५
नवां शतसहस्रं च यो दद्याज्ज्येष्ठपुष्करे ।
न तद्धर्मफलं तुल्यमतिथिर्यस्य तुष्यति ॥ ७
श्रूयतां चापरो धर्मो मनुष्याणां सुखावहः ।
अद्धानेन कर्तव्यः सहरस्यो महाफलः ॥ ८
कल्पसुत्थाय गोमध्ये गृह्य दर्मान्तरहोदकान् ।
निषिञ्चेत गयां शृङ्गे मस्तकेन च तज्जलम् ९
प्रतीच्छेत निराहारस्तस्य धर्मफलं शृणु ।
श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिपुल्लोकेषु कानिचित्
सिद्धचारणजुष्टानि सेवितानि महर्षिभिः ।
अभिपेक्षः समस्तेषां गवां शृङ्गोदकस्य च ॥ ११
साधु साध्विति बौद्धिष्ठं दैवतैः पितृभिस्तथा
भूतैश्च सुसंहृतैः पूजिता साऽप्यरुन्धती १२
पितामह उवाच ।

अहो धर्मो महामागे सरहस्य उदाहृतः ।
वरं ददामि ते धन्ये तपस्ते वर्धतां सदा ॥ १३
यम उवाच ।

रमणीया कथा दिव्या युष्मत्तो या मया श्रुता
श्रूयतां चित्रगुप्तस्य भाषितं मम च प्रियम् १४
रहस्यं धर्मसंयुक्तं दाप्यं श्रोतुं महर्षिभिः ।
अद्धानेन मय्येन आत्मनो हितमिच्छता ॥ १५
न हि पुण्यं तथा पापं कृतं किञ्चिद्विनश्यति ।

पर्वकाले च यत्किञ्चिदादित्यं चाधितिष्ठति ॥
प्रेतलोकं गते मर्त्ये तत्तत्सर्वं विभावसुः ।
प्रतिजानाति पुण्यात्मा तच्च तत्रोपयुज्यते १७
किञ्चिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि चित्रगुप्तमतं शुभम् ।
पानीयं चैव दीपं च दातव्यं सततं तथा १८
उपानहौ च च्छत्रं च कपिला च यथातथम् ।
पुष्करे कपिला देया ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ १९
अग्निहोत्रं च यत्नेन सर्वशः प्रतिपालयेत् ।
अयं चैवापरो धर्मश्चित्रगुप्तेन भाषितः ॥ २०
फलमस्य पूयकत्वेन श्रोतुमर्हन्ति सत्तमाः ।
प्रलयं सर्वभूतैस्तु गन्तव्यं कालपर्ययात् ॥ २१
तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः क्षुन्ध्वापरिपीडिताः ।
दह्यमाना विपच्यन्ते न तत्रास्ति पलायनम् ॥
अन्धकारं तमो घोरं प्रविशन्त्यल्पबुद्धयः ।
तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि येन दुर्गाणि सन्तरेत् २३
अल्पवयस्यं महर्ष्यं च प्रेत्य चैव सुखोदयम् ।
पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोकं विशेषतः ॥
तत्र पुण्योदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
अक्षयं सलिलं तत्र शीतलं ह्यमृतोपमम् ॥ २५
स तत्र तोयं पिबति पानीयं यः प्रयच्छति ।
प्रदीपस्य प्रदानेन श्रूयतां गुणविस्तरः ॥ २६
तमोन्धकारं नियतं दीपदो न प्रपद्यति ।
प्रभां चास्य प्रयच्छन्ति सोमभास्करपाषकाः
देवताश्चानुमन्यन्ते धिमलाः सर्वतो दिशः ।
द्योतते च यथाऽऽदित्यः प्रेतलोकगतो नरः ॥
तस्माद्दीपः प्रदातव्यः पानीयं च विशेषतः ।
कपिलां ये प्रयच्छन्ति ब्राह्मणे वेदपारगे २९
पुष्करे च विशेषेण श्रूयतां तस्य यत्फलम् ।
गोशतं सबृणं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ॥ ३०
पापं कर्म च यत्किञ्चिद्ब्रह्महत्यासमं भवेत् ।
शोधयेत्कपिला ह्येका प्रदत्तं गोशतं यथा ३१
तस्माच्च कपिला देया कौमुद्यां ज्येष्ठपुष्करे ।
न तेषां विषमं किञ्चिद् दुःखं न च कण्टकाः
उपानहौ च यो दद्यात्पात्रभूते द्विजोत्तमे ।
छत्रदाने सुखां छायां लभते परलोकगः ॥ ३३

न हि दत्तस्य दानस्य नाशोऽस्तीह कदाचन ।
चित्रगुप्तमतं श्रुत्वा हृष्टरोमा विभावसुः ॥ ३४
उवाच देवताः सर्वाः पितृन्धैव महाद्युतिः ।
श्रुतं हि चित्रगुप्तस्य धर्मगुह्यं महात्मनः ॥ ३५
श्रद्धधानाश्च ये मर्त्या ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
दानमेतत्प्रयच्छन्ति न तेषां विद्यते भयम् ॥ ३६
धर्मदोषास्त्वियमे पञ्च येषां नास्तीह निष्कृतिः

असंभाष्या अनाचारावर्जनीया नराधमाः ॥
ब्रह्महा चैव गोघ्नश्च परदाररतश्च यः ।
अथ हृधानश्च नरः स्त्रियं यश्चोपजीवति ॥ ३८
प्रेतलोकगता ह्येते नरके पापकर्मिणः ।
पच्यन्ते वै यथा मीनाः पूयशोणितभोजनाः
असंभाष्याः पितॄणां च देवानां चैव पञ्च ते ।
स्नातकानां च विप्राणां ये चान्ये च तपोधनाः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः
त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

भीष्म उवाच ।

ततः सर्वे महाभागा देवाश्च पितरश्च ह ।
ऋषयश्च महाभागाः प्रमथन्वाप्यमंघ्रयन् ॥ १
मथन्तो धीं महाभागा अपरोक्षनिशाचराः ।
उच्छिष्टानशुचीन्धुद्राक्षकं हिंस्य मानवान्
के च स्मृताः प्रतीघाता येन मर्त्याश्च हिंस्यथ ।
रक्षोग्रानि च कानि स्युर्यैर्गृहेषु प्रणश्यथ ।
श्रोतुमिच्छाम युष्माकं सर्वमेतन्निशाचराः ॥ ३
प्रमथा ऊचुः ।

मैथुनेन सदोच्छिष्टाः कृते चैवाधरोत्तरे ।
मोहान्मांसानि खादेत् वृक्षमूले च यः स्वपेत्
आमिषं शीर्षतो यस्य पादतो यश्च संविशेत् ।
तत् उच्छिष्टकाः सर्वे बहुच्छिद्राश्च मानवाः ॥ ५
उक्ते चाप्यमेध्यानि श्लेष्माणं च प्रमुञ्चति ।

एते मस्याश्च बध्वाश्च मानुषा नात्र संशयः ६
एवं शीलसमाचारान्धर्पयामो हि मानवान् ।
धृपतां च प्रतीघातान्यैर्न शकुम हिंसितम् ७
गौरौचनासमालम्भो वचाहस्तश्च यो भवेत् ।
घृताघृतं च यो दद्यान्मस्तके तत्परायणः ८
ये च मांसं न खादन्ति तान् शकुम हिंसितम्
यस्य चाग्निर्गृहे नित्यं दिघाराग्नौ च दीप्यते
तरक्षोश्चर्म दंष्ट्राश्च तथैव गिरिकच्छपः ।
आज्यभूमौ विडालश्च कृष्णोऽथ पिङ्गलः
येषामेतानि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
तान्यधूष्याण्यगाराणि पिशितादौः सुदारुणैः
लोकानस्मद्विधा ये च विचरन्ति यथासुखम्
तस्मादेतानि गृहेषु रक्षोग्रानि विशाम्पते ।
एतद्वा कथितं सर्वं यत्र चः संशयो महान् १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि प्रमथरहस्ये
एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-
दीपे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

ततः सर्वे इति ॥ १ ॥ अधरोत्तरे वन्ते अपर-
उत्तरः धेतो यत्र धेत्स्वावमाने कृते सति ॥ ५ ॥ आमिषं

मांसं शिरसि दधानः पादतः शप्यायां पादस्याने शिरः
कृत्वा यः संविशेत् ॥ ६ ॥ तरक्षोर्ध्याग्रस्य गिरिकच्छपः
पर्वतदरीशायां स्फल्कूर्मः ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु-
शासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशदधि-
कशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

भीष्म उवाच ।

ततः पद्मप्रतीकाशः पद्मोद्भूतः पितामहः ।
 उवाच वचनं देवान्धासवं च शचीपतिम् १
 अयं महाबलो नागो रसातलचरो बली ।
 तेजस्वी रेणुको नाम महासत्त्वपराक्रमः ॥ २
 अतितेजस्विनः सर्वे महावीर्या महागजाः ।
 धारयन्ति महीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ३
 भवद्भिः समनुज्ञातो रेणुकस्तान्महागजान् ।
 धर्मगुह्यानि सर्वाणि यस्या पृच्छतु तत्र वै ४
 पितामहवचः श्रुत्वा ते देवा रेणुकं तदा ।
 प्रेषयामासुरह्यप्रा यत्र ते धरणीधराः ॥ ५

रेणुक उवाच ।

अनुज्ञातोऽस्मि देवैश्च पितृभिश्च महाबलः
 धर्मगुह्यानि युष्माकं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः
 कथयध्वं महाभागा यद्वस्तुर्व मनीषितम् ६
 दिग्गजा ऊजुः ।

कार्तिके मासि चाश्लेषा बहुलस्याष्टमीशिवा
 तेन नक्षत्रयोगेन यो ददाति गुडीदनम् ॥ ७
 इमं मन्त्रं जपच्छ्राद्धे यथाहारो ह्यकोपनः ।
 बलदेवप्रभृतयो ये भागा बलवत्तराः ॥ ८

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि दिग्गजानां रहस्ये
 द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

महेश्वर उवाच ।

सारमुद्भूय युष्मामिः साधुधर्म उदाहृतः ।
 धर्मगुह्यामिदं मत्तः शृणुष्व सर्वं पथ ह ॥ १
 येषां धर्माश्रिता बुद्धिः श्रद्धयानाश्च ये नराः ।
 तेषां स्यादुपदेष्टव्यः सरहस्यो महाफलः ॥ २
 निरुद्विगस्तु यो दद्यान्मासमेकं गवाहिकम् ।
 एकमर्कं तथाऽश्वीयाच्छ्रूयतां तस्य यत्फलम्
 इमा गावो महाभागाः पवित्रं परमं स्मृताः ।

श्रीश्लोकान्धारयन्ति स्म सदेवासुरमाजुषान्
 तासु चैव महापुण्यं श्रुथूषा च महाफलम् ।
 अहन्यहनि धर्मेण युज्यते वै गवाहिकः ॥ ५
 मया ह्येता ह्यनुज्ञाताः पूर्वमासकृते युगे ।
 ततोऽहमनुनीतो वै ब्रह्मणा पद्मयोनिसा ॥ ६
 तस्माद्ब्रह्मण्यनगतस्तिष्ठत्युपरि मे वृषः ।
 रमेऽहं सह गोभिश्च तस्मात्पूज्याः सदैव ताः ॥

१३२

तत इति ॥ १ ॥ नागो गजः ॥ २ ॥ इति श्रीमह-
 मारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये मातमावदीपे द्वाविंश-

दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

सारमिति ॥ १ ॥

महाप्रभावा घरदा घरं दद्युरुपासिताः । ता गावोऽस्यानुमन्यन्ते सर्वकर्मसु यत्फलम् ॥
 तस्य तत्र चतुर्भागो यो वृद्धाति गवाहिकम् ॥ ९
 इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि महादेवरहस्ये
 त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

१३४

स्कन्द उवाच ।

ममाप्यनुमतो धर्मस्तं शृणुध्वं समाहिताः ।
 नीलपण्डस्य शृंगाभ्यां गृहीत्वा मृत्तिकां तु यः
 अभिप्रेकं ज्यहं कुर्यात्तस्य धर्मं निबोधत ।
 शोधयेदशुभं सर्वमाभिपत्य परत्र च ।
 यावच्च जायते मर्त्यस्तावच्छूरो भविष्यति ।
 इदं चाप्यपरं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ॥ ३
 प्रगृह्णीदुम्बरं पात्रं पक्षाक्षं मधुना सह ।
 सोमस्योत्तिष्ठमानस्य पीर्णमास्यां बलिं हरेत्

तस्य धर्मफलं नित्यं

अद्धानां निबोधत ।

साध्या रुद्रास्तथाऽऽदित्या

विश्वेदेवास्तथाश्विनी ॥ ५

मरुतो वसयक्षेय प्रतिगृह्णन्ति तं बलिम् ।

सोमश्च वर्षते तेन समुद्रश्च महोदधिः ॥ ६

एष धर्मो मयोद्दिष्टः सरहस्यः सुखावहः ॥ ७

विष्णुरुवाच ।

धर्मगुह्यानि सर्वाणि देवतानां महात्मनाम्
 ऋषीणां चैव गुह्यानि यः पठेदाहिकं सदा ८
 शृणुयाद्वाऽनसुपुर्यः अद्धानः समाहितः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि स्कन्ददेवरहस्ये
 चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

नास्य विघ्नः प्रभवति भयं चास्य न विद्यते ९
 ये च धर्माः शुभाः पुण्याः सरहस्या उदाहृताः
 तेषां धर्मफलं तस्य यः पठेत् जितेन्द्रियः १०
 नास्य पापं प्रभवति न च पापेन लिप्यते ।
 पठेद्वा भावयेद्वापि श्रुत्वा वा लभते फलम् ॥
 भुञ्जते पितरो देवा हव्यं कथमयाक्षयम् ।
 धावयंश्चापि विप्रेन्द्रान् पर्वसु प्रयतो नरा १२
 ऋषीणां देवतानां च पितॄणां चैव नित्यदा ।
 भवत्यभिमतः श्रीमान् धर्मेण प्रयतः सदा १३
 कृत्वापि पापकं कर्म महापातकवर्जितम् ।
 रहस्यधर्मं श्रुत्येवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४

भीष्म उवाच ।

एतद्धर्मरहस्यं वै देवतानां नराधिप ।
 द्यासोद्दिष्टं मया प्रोक्तं सर्वदेवमस्तुतम् १५
 वृषिषी रत्नसंपूर्णां ज्ञानं चेदमनुत्तमम् ।
 इदमेव ततः ध्यात्यभिति मन्येत धर्मवित् १६
 नाश्वद्धानाय न नास्तिकाय
 न नष्टधर्माय न निर्घृणाय ।
 न हेतुदुष्टाय गुरुद्विषे वा
 नानात्मभूताय निषेचयेत्तत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमाव-
 दीये त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

१३४

ममापीति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासन-
 पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

युधिष्ठिर उवाच ।

के भोज्या ब्राह्मणस्येह के भोज्याः क्षत्रियस्य ह
त्रया वैश्यस्य के भोज्याः के शूद्रस्य च भारत
भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणा ब्राह्मणस्येह भोज्या ये चैव क्षत्रियाः
वैश्याश्चापि तथा भोज्याः शूद्राश्च परिवर्जिताः
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भोज्या वै क्षत्रियस्य ह
यजनीयास्तु वै शूद्राः सर्वमक्षा विकर्मिणः ३
वैश्यास्तु भोज्या विप्राणां क्षत्रियाणां तथैव च
नित्याग्रयो विविक्ताश्च चातुर्मास्यरताश्च ये ॥
शूद्राणामप्य यो भुंक्ते स भुंक्ते पृथिवीमलम् ।
मलं नृणां स पिबति मलं भुंक्ते जनस्य च ॥
शूद्राणां यस्तथा भुंक्ते स भुंक्ते पृथिवीमलम् ।
पृथिवीमलमश्नति ये द्विजाः शूद्रभोजिनः ॥ ६
शूद्रस्य कर्मनिष्ठायां विकर्मस्योऽपि पच्यते ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो विकर्मस्यश्च पच्यते ७
स्वाध्यायनिरता विप्रास्तथा स्वस्त्ययने नृणाम्
रक्षणे क्षत्रियं प्राहुर्वैश्यं पुष्टपर्यमेव च ॥ ८
करोति कर्म यद्वैश्यस्तद्गत्वा ह्युपजीवति ।
कृपिगोरक्ष्यबाणिज्यमकुत्सा वैश्यकर्मणि ॥ ९
शूद्रकर्म तु यः कुर्याद्वहाय स्वकर्म च ।
स विज्ञेयो यथा शूद्रो न च भोज्यः कदाचन

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि भोज्याभोज्यास्तकथनं नाम
पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथाभोज्याश्च सर्वशः
अत्र मे प्रश्नसन्देहस्तन्मे यद् पितामह ॥ १
ब्राह्मणानां विशेषेण हृद्यकल्पप्रतिग्रहे ।
नानाविधेषु भोज्येषु प्रायश्चित्तानि शंस मे २

१३५

के भोज्याः भोज्याः ॥ १ ॥ वैश्याः भोज्याः
भोजनीयाः ॥ ४ ॥ न केवलं शूद्राश्चैव वर्ज्यं किन्तु शूद्रस्य
कर्मनिष्ठायां सेवायां वर्तमानो विकर्मस्यो विशिष्टकर्मस्यः
सन्त्यागवन्दनादिषुकोऽपि पच्यते न क्वेति शेषः ॥ ७ ॥ काण्ड-
शृष्टः अपमः ॥ ११ ॥ पिशुनं तत्सम्बन्धि ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच ।

हस्तं वक्ष्यामि ते राजन् ब्राह्मणानां महारत्नानां
प्रतिग्रहेषु भोज्ये च मुच्यते येन पाप्मनः ॥ ३
घृतप्रतिग्रहे चैव सावित्री समिदाहुतिः ।
तिलप्रतिग्रहे चैव सममेतद्युधिष्ठिर ॥ ४

नगरीं रक्षति तस्य ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासन-
पर्वणि नैलकण्ठीये भास्वभावदीये पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽ-
ध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

उक्ता इति ॥ १ ॥ सावित्री समिदाहुतिरिति
सर्वत्र सम्बध्यते ॥ ४ ॥

आंसप्रतिग्रहे चैव मधुनो लवणस्य च ।
 आदित्योदयनं स्थित्वा पूतो भवति ब्राह्मणः ५
 काञ्चनं प्रतिगृह्णाथ जपमानो गुरुश्रुतिम् ।
 कृष्णायसं च विवृतं धारयन् मुच्यते द्विजः
 एवं प्रतिगृह्णीतेऽथ धने वस्त्रे तथा स्त्रियाम् ।
 एवमेव नरश्रेष्ठ सुवर्णस्य प्रतिग्रहे ॥ ७
 अन्नप्रतिग्रहे चैव पायसेक्षुरसे तथा ।
 इक्षुतैलपवित्राणां त्रिसन्ध्येऽप्यु निमज्जनम्
 ग्रीही पुष्पे फले चैव जले पिष्टमये तथा ।
 यावके दधिदुग्धे च सावित्रीं शतशोऽन्विताम्
 उपानहौ च च्छत्रं च प्रतिगृह्णीष्वेदहिके ।
 जपेच्छतं समायुक्तस्तेन मुच्येत पाप्मना १०
 क्षेत्रप्रतिग्रहे चैव ग्रहसूक्तकयोस्तथा ।
 ग्रीणि रात्राण्युपोषित्वा तेन पापाह्निमुच्यते
 कृष्णपक्षे तु यः श्राद्धं पितृणामश्रुते द्विजः ।
 अन्नमेतदहोरात्रात्पूतो भवति ब्राह्मणः ॥ १२
 न च सन्ध्यामुपासीत न च जाप्यं प्रवर्तयेत्
 न सङ्किरेत्सद्वत् च ततः पूयेत ब्राह्मणः ॥ १३
 इत्यर्थमपराद्धे ॥ पितृणां श्राद्धमुच्यते ।
 यथोक्तानां यदश्रीयुर्ब्राह्मणाः पूर्वकेतिताः १४
 मृतकस्य स्तृतीयाहं ब्राह्मणो योऽन्नमश्नुते ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि प्रायश्चित्तविधिर्नाम
 पद्मविंशदाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

युधिष्ठिर उवाच ।
 दानेन वर्ततेत्याह तपसा चैव भारत ।

आदित्योदयनं तत्पर्वणं स्थित्वा ॥ ५ ॥ विवृतं लोक-
 प्रत्यक्षं धारयन् ॥ ६ ॥ गृहसूक्तयोः कारणाख्या-
 शौचवतोः ॥ ११ ॥ न च सन्ध्यामुपासीत न च जाप्यं प्रवर्तयेत्
 इति वेषः न सङ्किरेदिति पुनर्भोजनं न उपासित्वर्थ-
 ॥ १३ ॥ रात्रिपुरारिण्यर्चनं सवन्धे अपराद्धे क्षुद्रोपा-
 त्तम्यग्नमभ्यन्तित्वर्थः । केतिताः निमन्त्रिताः ॥ १४ ॥
 हविः अन्नम् ॥ १६ ॥ दद्यात्ते दशग्रावाधि मृत्स्याधतः
 एवमेव प्रायश्चित्तानीत्यर्थः सावित्री । जपन् रैवतीमिति
 रैवतं साम । इष्टि पवित्रेष्टि कूर्ममाण्डं यरोवा देवदेवनामि-

स त्रिवेले समुन्मज्ज्य द्वादशाहेन शुष्यति १५
 द्वादशाहे व्यतीते तु कृतशीचो विशेषतः ।
 ब्राह्मणेभ्यो हविर्देत्वा मुच्यते तेन पाप्मना १६
 मृतस्य दशरात्रेण प्रायश्चित्तानि दापयेत् ।
 सावित्री रैवतीमिष्टि कूर्ममाण्डमघमर्पणम् १७
 मृतकस्य त्रिरात्रे यः समुद्दिष्टे समश्नुते ।
 सप्त त्रिषवणं खात्वा पूतो भवति ब्राह्मणः १८
 सिद्धिमाप्नोति धिपुलामापदं चैव नाशुयात् १९
 यस्तु शूद्रेः समश्रीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।
 अशौचं विधिषत्तस्य शौचमत्र विधीयते २०
 यस्तु वैश्यैः सहाश्रीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।
 स वै त्रिरात्रं दीक्षित्वा मुच्यते तेन कर्मणा ॥
 क्षत्रियैः सह योऽश्रीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।
 आशुतः सह वासोभिस्तेन मुच्येत पाप्मना ॥
 शूद्रस्य तु कुलं हन्ति वैश्यस्य पशुबान्धवान्
 क्षत्रियस्य धियं हन्ति ब्राह्मणस्य सुवर्चसम् ॥
 प्रायश्चित्तं च शान्तिं च जुहुपात्तेन मुच्यते ।
 सावित्री रैवतीमिष्टि कूर्ममाण्डमघमर्पणम् २४
 तथोच्छिष्टमधान्योन्यं संप्राशोन्नात्र संशयः ।
 रोचना विरजा रात्रिर्मङ्गलालम्बनानि च ॥ २५

तदेतन्मे मनोदुःखं व्यपोह त्वं पितामह ।
 किंस्तिष्ठयिष्यां ह्येतन्मे मयाच्छंसितुमर्हति

त्यनुवाकपथकं अघमर्पणं जले मन्त्रं दशप्रणवसंयुक्तमायभ्याः
 ऋतवेति तृचस्य वा त्रिजपः प्रायश्चित्तानीति बहुवचना-
 त्वेणां समुच्चयः ॥ १७ ॥ अशौचं प्रायश्चित्तमात्र एव
 ॥ २० ॥ विरजा पूर्वा रात्रिर्हस्तिरिति धिभ्यः ॥ २२ ॥ इति
 श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीने
 पद्मविंशदाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

दाननशोर्मध्ये पृथिव्यां किं श्रेष्ठमिति वृत्तति-दाने-
 नेति सार्धेन वक्षते स्वर्गे इति शेषः सन्धिपर्यः ॥ १ ॥

मीप्सं उवाच ।

ऋणु वैधर्मनिरतैस्तपसा भाषितात्मभिः ।
लोका ह्यसंशयं प्राप्ता दानपुण्यरतैर्नृपैः ॥ २
सत्कृतश्च तथाऽऽत्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्मनिर्गुणम्
उपदिश्य तदा राजन् गतो लोकाननुत्तमान्
शिविरीशोनरः प्राणान् प्रियस्य तनयस्य च
ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ ४
प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय तनयं स्वकम् ।
ब्राह्मणायातुलं कीर्तिमिह चाभुव चाभुते ॥ ५
रन्तिदेवंश्च सांस्कृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।
अर्घ्यं प्रदाय विधिवत्तेभ्यो लोकाननुत्तमान् ६
दिव्यं शतशलाकं च यथार्थं काञ्चनं शुभम् ।
छत्रं देवावुधो दत्त्वा ब्राह्मणायास्थितो दिग्भ्य
भगवानम्बरीपञ्च ब्राह्मणायामितौजसे ।
प्रदाय सकलं राष्ट्रं सुरलोकमवाप्तवान् ॥ ८
सावित्रः कुण्डलं दिव्यं यानं च जनमेजयः ।
ब्राह्मणाय च गा दत्त्वा गतो लोकाननुत्तमान्
वृषादार्भिश्च राजर्षी रत्नानि विविधानि च ।
रम्यांश्चायसयान्दत्त्वा द्विजेभ्यो दिग्भ्यमागतः
निमीराष्ट्रं च पैर्दभिः कन्यां दत्त्वा महात्मने ।
भगवत्याय गतः स्वर्गं सपुत्रपशुवान्धवः ॥ ११

जामदग्न्यश्च विप्राय

भूमिं दत्त्वा महायशः ।

रामोऽक्षयान्तया लोकान्

जगाम मतसोऽधिकान् ॥ १२

अथर्षति च पर्जन्ये

सर्वभूतानि देयराट् ।

वसिष्ठो जीवयामास

येन यातोऽक्षयानं गतिम् ॥ १३

रामो दाशरथिश्चैव दत्त्वा यत्सेषु वै वसु ।

स गतो हाक्षयान् लोकान्यस्य लोके महद्यशः

कक्षसेनश्च राजर्षिर्वसिष्ठाय महात्मने ।

न्यासं यथायत्सेन्यस्य जगाम सुमहायशः ॥

करधमस्य पीत्रस्तु मरुतोऽधिष्ठितः सुतः ।

कन्यामाहिरसे दत्त्वा दिग्भ्यान् जगाम सः ॥

इति धर्ममहामारते अनुदासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सप्तविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा धर्मभृतां वरः ।
निधिं शङ्खमनुज्ञाप्य जगाम परमां गतिम् ॥ १४
राजा मित्रसहस्रैश्च वसिष्ठाय महात्मने ।
मद्यन्तीं प्रियां भार्यां दत्त्वा च त्रिदिधं गतः
मनोः पुत्रश्च सुद्युतो लिखिताय महात्मने ।
दण्डमुधृत्य धर्मेण गतो लोकाननुत्तमान् ॥ १५
सहस्रचित्तो राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशः ।
ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥
सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेदम हिरण्यम् ।
मौद्गल्याय गतः स्वर्गं शतद्युतो महीपतिः ॥ १६
भक्ष्यमोज्यस्य च कृतान् +राशयः पर्वतोपमान
शाण्डिल्याय पुरा दत्त्वा सुमन्युर्दिव्यमास्थितः
नाम्ना च पुतिमाक्षाम शाल्यराजो महाद्युतिः
दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान्
मदिराभ्यश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम्
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्दधैराधिष्ठितान्
लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः
शुष्यमृक्काय विपुलैः सर्वैः कामैरयुज्यत ॥ २५

कौत्साय दत्त्वा कन्यां तु

हंसी नाम यशसिनीम् ।

गतोऽक्षयानतो लोकान्

राजर्षिश्च भगीरथः ॥ २६

दत्त्वा शतसहस्रं तु गवां राजा भगीरथः ।

सयत्सानां कोहलाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥

पते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह ।

युधिष्ठिर गताः स्वर्गं निधर्तते पुनः पुनः ॥ २८

तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तियापस्त्रास्यति मेदिनी

गृहस्वेदान्तपत्ता यैल्लोका ये विनिर्जिताः २९

शिष्टानां चरितं होतकीर्तितं मे युधिष्ठिर ।

दानयज्ञप्रज्ञासंगीते हि दिग्भ्यामास्थिताः ३०

+दत्त्वा तु सततं तेऽस्तु कौरवाणां घुरन्धर ।

दानयज्ञप्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्मोपचायेन ३१

यत्र ते नृपशाईल सन्देहो वै भविष्यति ।

अः प्रमाते हि पद्यामि संध्या हि समुपास्थिता

१३८

शुधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं मे भवतस्तात सत्यव्रतपराक्रम ।

दानधर्मेण महता ये प्राप्तास्त्रिदिवं नृपाः ॥ १

इमांस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मोन्धर्मभृतां वर ।

दानं कतिविधं देयं किं तस्य च फलं लभेत् २

कथं केभ्यश्च धर्म्यं च दानं दातव्यमिष्यते ।

कैः कारणैः कतिविधं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः

भीष्म उवाच ।

शृणु तत्त्वेन कौन्तेय दानं प्रति ममानघ ।

न्यथा दानं प्रदातव्यं सर्ववर्णेषु भारत ॥ ४

धर्मोदयोद्भवात्कामात्कारुण्यादिति भारत ।

दानं पञ्चविधं ज्ञेयं कारणैर्यनिबोध तत् ॥ ५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि

अष्टमिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

१३९

शुधिष्ठिर उवाच ।

पितामहं महामाह सर्वशास्त्रविशारद ।

आगमैर्बहुभिः स्फूर्तां भवाक्षः प्रवरे कुले १

त्वत्तो धर्मोर्धसंयुक्तमायत्यां च सुखोदयम् ।

आश्चर्यभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छाम्यरिन्दम २

अयं च कालः संप्राप्तो दुर्लभो ज्ञातिबान्धवैः

शास्ता च न हि नः कश्चित्वाभृते पुरुषरम ३

यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातुभिः सहितोऽनघ ।

चक्षुमर्हसि नः प्रश्नं यत्त्वां पृच्छामि पार्थिव ४

अयं नारायणः भीमान् सर्वपार्थिवसंमतः ।

भवन्तं बहुमानेन प्रथयेण च सेवते ॥ ५

अस्य चैव समस्तं त्वं पार्थिवानां च सर्वदाः ।

ज्ञात्वा च प्रियार्थं मे ज्ञेहाद्भापितुमर्हसि ६

वैशम्पायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ज्ञेहादागतसंभ्रमः ।

भीष्मो भारीरथीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७

भीष्म उवाच ।

अहं ते कथयिष्यामि कथामतिमनोहराम् ।

अस्य विष्णोः पुरा राजन्ममावो यो मया श्रुतः

यश्च गोवृषभाङ्गस्य प्रभावस्तं च मे शृणु ।

रुद्राण्याः संशयो यश्च दम्पत्योस्तं च मे शृणु

व्रतं चचार धर्मोत्तमा कृष्णो द्वादशवार्तिकम् ।

दीक्षितं चागतौ द्रष्टुमुभौ नारदपर्वतो ॥ १०

कृष्णद्वैपायनश्चैव धौम्पश्च जपतां वरः ।

देवतः काश्यपश्चैव हस्तिकाश्यप एव च ११

१३८

श्रुतमिति ॥१॥ धर्मोदानं व्याचष्टे-इहेति ॥ ६ ॥

रत्नादित्यस्य लक्षणमाह-द्वदतीति ॥१॥ इति भीमहा-

नारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावरूपे अष्ट-

मैत्रेयदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

१३९

पितामहेत्यध्यायद्वयं सप्तमं तस्य तात्पर्यं एक

एव प्रभुः पर्वतस्य दाहक उद्भासकश्च स एव वैष्णवैर्विष्णुरित्य-

भिन्तः पूर्वाभ्यामेव माहेश्वरमहेश्वर इत्युत्तराभ्यामेव अश्वमेदे

मे संकृते देवि त्वया बाल्यादानिन्द्रितो नष्टलोकस्तदा लोकः

क्षणेन समपच्यतेति मद्देशरचनेन शिवसूत्रेन्द्राण्डस्य चाभिदे

दर्शितः ॥ १ ॥ दम्पत्योः रुद्राणीन्द्रयोः तं संवादम् ॥१॥

अपरे चर्ययः सन्तो दीक्षादमसमन्विताः ।
 शिष्यैरनुगताः सिद्धैर्देवकल्पैस्तपोधनैः ॥ १२
 तेषामतिथिसत्कारमर्चनीयं कुलोचितम् ।
 देवकीतनयः प्रीतो देवकल्पमकल्पयत् ॥ १३
 हरितेषु स्रवणेषु वह्निष्केषु नवेषु च ।
 उपोषविधिभ्यः प्रीता विष्टरेषु महर्षयः ॥ १४
 कथाश्रुतस्तस्मिन् मधुरा धर्मसंहिताः ।
 राजर्षीणां सुराणां च ये वसन्ति तपोधनाः
 ततो नारायणं तेजो व्रतचर्येन्धनोत्थितम् ।
 वक्राक्षिः सत्य कृष्णस्य बहिरद्भुतकर्मणः ॥ १५
 सोऽग्निर्ददाह तं शैलं सद्भुमं सलताक्षुपम् ।
 सपक्षिभृगुसंघातं सन्ध्यापदसरीरूपम् ॥ १७
 मृगैश्च विविधाकारैर्होहाभूतमचेतनम् ।
 शिखरं तस्य शैलस्य मथितं दीनदर्शनम् ॥ १८
 स तु धर्म्मिहाज्वालो दग्ध्वा सर्वमशेषतः ।
 विष्णोः समीप आगम्य पादौ शिष्यवदस्पृशत्
 ततो विष्णुर्गिरिं दृष्ट्वा निर्दग्धमरिकर्शनम् ।
 सौम्यैर्द्विनिपातैस्तं पुनः प्रकृतिमानयत् ॥ २०
 तथैव स गिरिर्भूयः प्रपुष्पितलताद्भुमः ।
 सपाक्षिगणसंघुष्टः सन्ध्यापदसरीरूपः ॥ २१
 तमद्भुतमचिन्त्यं च दृष्ट्वा मुनिगणस्तदा ।
 विस्मितो हृष्टरोमा च बभूवास्त्राविलेष्टुणः ॥
 ततो नारायणो दृष्ट्वा तानुपीन्विस्मयात्स्वितान्
 प्रथितं मधुरं स्निग्धं पप्रच्छ यदतां घरः ॥ २३
 किमर्थमुपिपूगस्य त्यक्तसङ्गस्य नित्यशः ।
 निर्ममस्यागमयतो विस्मयः समुपागतः ॥ २४
 एतन्मे संशयं सर्वं याथातथ्यमनिन्दिताः ।
 ऋषयो वक्तुमर्हन्ति निश्चितायै तपोधनाः ॥ २५
 ऋषय ऊचुः ।

अथाग्निरुज्जते लोकान् भवान्संहरते पुनः ।
 भवान् शीतं मधानुष्णं मवानेष च वर्धति ॥
 पुष्टिदयानि भूतानि स्वावराणि स्वराणि च
 तेषां पिता त्वं माता त्वं प्रसूः प्रमथ एव च ॥
 एवं नो विस्मयकरं संशयं मधुसूदन ।
 त्वमेवार्हसि कदाप्यण वक्तुं यद्वर्धनिर्गमम् ॥ २८
 ततो धिगतसंश्रान्ता वयमप्यरिकर्शन ।
 यच्छ्रुतं यद्य दृष्टं नस्तत्प्रवक्ष्यामहे हरे ॥ २९
 वासुदेव उवाच ।

एतद्वै धीष्णयं तेजो मम वक्राक्षिनिःसृतम् ।
 कृष्णयामो युगान्तामो येनार्यमथितो गिरिः

ऋषयश्चातिमापन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
 भवन्तो व्यथिताश्चासन् देवकल्पास्तपोधनाः ॥
 व्रतचर्यापरीतस्य तपस्विव्रतसेवया ।

मम वह्निः समुद्भूतो न वै व्यथितुमर्हय ॥ ३२
 व्रतं चर्तुमिहायातिस्तद्वहं गिरिमिमं शुभम् ।
 पुत्रं चात्मसमं धीर्यं तपसा लब्धुमागतः ॥ ३३
 ततो ममात्मा यो देहे सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः
 गतश्च वरदं द्रष्टुं सर्वलोकपितामहम् ॥ ३४
 तेन चात्मानुशिष्टो मे पुत्रत्वे मुनिसत्तमाः ।
 तेजसोऽयं पुत्रस्ते भवितोति वृषध्वजः ॥ ३५
 सोऽयं बहिरुपागम्य पादमूले ममाग्निकम् ।
 शिष्यवत्परिचर्यार्थं शान्तः प्रकृतिमागतः ॥ ३६
 एतदेव रहस्यं यः पश्यतामस्य धीमतः ।
 मया प्रोक्तं समासेन न भीः कार्या तपोधनाः
 सर्वत्र गतिरस्यग्रा भवतां वर्धददर्शनात् ।
 तपस्विव्रतसंदाता ज्ञानविज्ञानशोभिताः ॥ ३८
 यच्छ्रुतं यद्य वो दृष्टं दिवि वा यदि वा भुवि
 आश्चर्यं परमं किञ्चित्सद्भवन्तो मुच्यन्ते मे ॥ ३९
 तस्यामृतनिकाशस्य बाष्पधोरस्ति मे स्पृहा ।
 अभङ्गिः कथितस्यैव तपोधननिष्ठासिभिः ॥

यद्यप्यहमदृष्टं यो दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
 दिवि वा भुवि वा किञ्चित्प्रदयाम्यमरदर्शनाः
 प्रकृतिः सा मम परा न क्वचित्प्रतिहस्यते ।
 न चात्मगतमैश्वर्यमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ४२
 धृष्टेयः कथितो हार्यः सज्जनध्वजं गतः ।
 चिरं तिष्ठति मेदिन्यां शैले लेख्यामिवापि तम् ॥
 तद्वहं सज्जनमुवाक्षिःसृतं तत्समागमे ।
 कथयिष्याम्यहमहो बुद्धिदीपकरं नृणाम् ॥ ४४
 ततो मुनिगणाः सर्वे विस्मिताः कृष्णसन्निधौ
 नेत्रैः पद्मदलप्रख्यैरपश्यन्तं जनादनम् ॥ ४५
 वर्धयन्तस्तथैवान्ये पूजयन्तस्तथाऽपरे ।
 धाम्निर्भृगुपितार्थोभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम्
 ततो मुनिगणाः सर्वे नारदं देवदर्शनम् ।
 तदा नियोजयामासुर्वचने वाक्यकोविदम् ॥ ४७

मुनय ऊचुः ।

यदाश्चर्यमचिन्त्यं च गिरी हिमघटि प्रभो ।
 अनुभूतं मुनिगणैस्तीर्थयात्रापरैर्मुने ॥ ४८
 तद्भवानुपसिंघस्य हितार्थं सर्वमादितः ।
 यथा दृष्टं हृषीकेशे सर्वमाख्यातमहंति ॥ ४९

ययमुक्तः स मुनिभिर्नारदो भगवान् मुनिः । कथयामास देवर्षिः पूर्ववृत्तामिमां कथाम् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
ऊनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

भीष्म उवाच ।

ततो नारायणसहस्रारक्षो भगवान् नृपिः ।
शङ्करस्योमया सार्धं संघादं प्रत्यभाषत ॥ १

नारद उवाच ।

तपश्चचार धर्मात्मा वृषभाङ्कः सुरेश्वरः ।
पुण्ये गिरी हिमघाति सिद्धचारणसेविते ॥ २

नानीपथियुते रम्ये नानापुष्पसमाकुले ।

अप्सरोगणसंकीर्णे भूतसंघनिषेधिते ॥ ३

तत्र देवो मुदा युक्ता भूतसंघशतैर्वृतः ।

नानाकपैर्विकपैश्च दिव्यैरद्भुतदर्शिनैः ॥ ४

सिंहव्याघ्रगजप्रभैः सर्वजातिसमन्वितैः ।

क्रोष्टुकद्वीपविद्वज्जैर्हृत्पद्मसुखैस्तथा ॥ ५

उत्कथयदन्ममैवैकक्षणेनमुपैस्तथा ।

नानाघर्णैर्द्विगुणैः सर्वजातिसमन्वितैः ॥ ६

किंनरैर्यक्षगन्धर्वै रक्षोभूतगणैस्तथा ।

विद्यपुष्पसमाकीर्णे दिव्यश्वालासमाकुलम् ॥

दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्यधूपेन धूपितम् ।

तत्सदो वृषभाङ्कस्य दिव्यवाक्विभनादितम् ॥ ८

मृदंगपणवोदधुष्टं शङ्खमैरीनिनादितम् ।

मृत्पात्रिभूतसंघैश्च बहिर्जैश्च समन्ततः ॥ ९

प्रनृत्ताप्सरसं दिव्यं देवर्षिगणसेधितम् ।

दृष्टिकान्तमनिर्देश्य दिव्यश्वालाददर्शनम् ॥ १०

स गिरिस्तपसा तस्य गिरिशस्य व्यरोचत ।

स्वाध्यायपरमेष्ठिप्रव्रह्मघोषो निनादितः ॥ ११

पट्पट्कपगीतैश्च माधवाग्रतिसो गिरिः ।

तन्महोत्सवसंकाशं भीमरूपधरं ततः ॥ १२

दृष्ट्वा मुनिगणस्याक्षीप्तरा भीतिर्जनाद्वन ।

मुनयश्च महाभागाः सिद्धाश्विषोर्धरेतसः ॥ १३

मरुतो यस्तवः साध्या विभ्वेदेवाः सथासवाः

यक्षा नागाः पिशाचाश्च लोकपाला हुताशनाः

याताः सर्वे महाभूतास्तत्रैवासन् समागताः

कृतवः सर्वपुष्पैश्च व्यकिरन्त महाद्भुतैः ॥ १४

ओषध्यां ज्वलमानाश्च द्योतयन्ति स्म तद्भनम्

विहंगाश्च मुदा युक्ताः प्रानृत्यन्त्यनन्दैश्च ह ॥

गिरिपृष्ठेषु रम्येषु व्याहरन्तो जनप्रियाः ।

तत्रदेवो गिरितटे दिव्यधातुविभूयिते ॥ १७

पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो महामनाः ।

व्याघ्रचर्माम्बरधरा सिंहचर्मोत्तरच्छदः ॥ १८

व्यालघशोपवीटी च लोहिताङ्गदभूषणः ।

हरिश्मधुर्जटो भीमो मयकर्ता सुरद्विपाम् ॥ १९

अभयः सर्वभूतानां भक्तानां वृषमध्वजः ।

दृष्ट्वा महर्षयः सर्वे शिरोनिरुध्वाणि गताः ॥ २०

विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः स्नान्ता विगतकल्मषाः

तस्य भूतपतेः स्नानं भीमरूपधरं वनी ॥ २१

अमपृथ्वतरं चैव महोरगासमाकुलम् ।

क्षणेनैवाभवत्सर्वमद्भुतं मधुसूदनम् ॥ २२

तत्सदो वृषभाङ्कस्य भीमरूपधरं वनी ।

तमभ्ययाच्छैलसुता भूतस्त्रीगणसंवृता ॥ २३

हरतुल्याम्बरधरा समानव्रतधारिणी ।

विभ्रती कलशं रौक्मं सयतीर्यजलोद्भयम् ॥ २४

गिरिस्त्रिवाभिः सर्वाभिः पृष्ठतोऽनुगता शुभा ।

पुष्पवृष्ट्याभिवर्षन्ती गन्धैर्वसुधिस्तथा ।

सोमन्वी हिमवत्पार्श्वे हरपार्श्वमुपागमत् ॥ २५

ततः स्मरन्ती पाणिभ्यां नमोर्षं चावहासिनी

हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा समावृणोत् ॥ २६

संवृताभ्यां नेत्राभ्यां तमोभूतमचेतनम् ।

निर्हामं निर्घपट्कारं जगद्दे सहसाऽभयत् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि वैष्णव्यायः

द्विणे ऊनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

तत इति ॥ १ ॥

जनश्च विमनाः सर्वोऽभवन्नाससमन्वितः ।
निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य इवामघत ॥ २८
ततो विविमिरो लोकः क्षणेन समपद्यत ।
ज्वाला च महती दीप्ता ललाटात्तस्य निःसृता
तृतीयं चास्य संभूतं नेत्रमादित्यसन्निभम् ।
युगान्तसदृशं दीप्तं येनासौ मथितो गिरिः ३०
ततो गिरिसुता दृष्ट्वा दीप्ताग्निसदृशेक्षणम् ।
हरं प्रणम्य शिरसा ददर्शायतलोचना ३१
दृष्टमाने वने तस्मिन् सखालसरलद्रुमे ।
सचन्दनधरे रम्ये दिव्यौषधिर्विदीपापिते ॥ ३२
मृगयूथैर्दुर्लभैर्हैरुपाश्वंसुपागतैः ।
शरणं चाप्यायिदद्भिस्तत्सदः संकुलं बभौ ३३
ततो नमस्प्रशङ्खालो विपुल्लोलाग्निरुत्थणः ।
द्वादशादित्यसदृशो युगान्ताग्निरिवापरः ३४
क्षणेन तेन निर्दग्धो हिमवानभयक्षगः ।
स धातुशिखरामो गो दीप्तदग्धलोपधिः ३५
तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलराजसुता ततः ।
मगयन्तं प्रपन्ना वै साञ्जलिप्रमहा स्थिता ३६
उमा शर्वस्तदा दृष्ट्वा स्त्रीभाषगतमार्द्वधाम् ।
पितुर्दैन्यमनिच्छन्ती प्रीत्याऽपश्यत्तदा गिरि
क्षणेन हिमवान्सर्वः प्रकृतिस्यः सुदर्शनः ।
प्रहृष्टविहगश्चैव सुपुष्पितवनद्रुमः ॥ ३८
प्रकृतिसं गिरि दृष्ट्वा प्रीता देवं महेश्वरम् ।
उवाच सर्वलोकाणां पति शिवमनिन्दिता ३९
उमोवाच ।
भगवन् सर्वभूतेश शूलपाणे महामत ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उमामहेश्वरसंवादो नाम
अष्टवारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४१

श्रीभगवानुवाच ।

तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणा योषिदुत्तमा
तिलं तिलं समुद्भूत्य रत्नानां निर्मिता शुभा

संशयो मे महान् जातस्तस्मै व्याख्यातुमर्हसि
किमर्थं ते ललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् ।
किमर्थं च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः ४१
किमर्थं च पुनर्देव प्रकृतिसस्त्वया कृतः ।
तथैव द्रुमसञ्छन्नः कृतोऽयं ते पिता मम ४२
महेश्वर उवाच ।

नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाल्यादनिन्दिते ।
नष्टालोकस्तदा लोकः क्षणेन समपद्यत ॥ ४३
नष्टादित्ये तथा लोकं तमोभूते नगात्मजे ।
तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रक्षता प्रजाः ४४
तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं मथितो गिरिः
त्वदिप्रयार्थं च मे देवि प्रकृतिसः पुनः कृतः ४५
उमोवाच ।

भगवन्केन ते वक्त्रं चन्द्रघटिप्रियदर्शनम् ।
पूर्वं तथैव श्रीकान्तमुत्तरं पश्चिमं तथा ॥ ४६
दक्षिणं च मुखं रौद्रं केनोर्ध्वं कपिला जटाः
केन कण्ठश्च ते नीलो बहिर्वर्हनिमः कृतः ॥ ४७
हस्ते देव पिनाकं ते सततं केन तिष्ठति ।
जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थमसि नित्यदा ४८
पतन्मे संशयं सर्वं वक्तुमर्हसि वै प्रभो ।
सधर्मचारिणी चाहं भक्ता चेति वृषभध्वज ४९
भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्नीलपुञ्ज्या पिनाकधृत्
तस्या धृत्या च बुद्ध्या च प्रीतिमानमवतरन्मुः
ततस्ताम्रप्रवीदेवः सुमगे ध्रुयतामिति ।
हेतुभिर्यममैवानि रुपाणि शिविरानने ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि तैलकण्ठीये भारतमाव-
दीये अष्टवारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

एवं शोभोः कृष्णादन्यत्वं जगदात्म्यं चोक्त्वा चतुर्मुखा-
दन्यत्वं चाह—तिलोत्तमेत्यादिना ॥ १ ॥

यता यतः सां सुदती मासुपाधावदन्तिके ।
 ततस्ततां मुखं चाह मम देवि विनिर्गतम् ॥ ३
 सां दिदृक्षुरहं योगाच्चतुर्मुर्तित्वमागतः ।
 चतुर्मुखश्च संवृत्तो दर्शययोगंमुत्तमम् ॥ ४
 पूर्वेण यदनेनाहमिन्द्रत्वमनुशास्मि ह ।
 उत्तरेण त्वया सार्वं रमाभ्यहमनिन्दिते ॥ ५
 पश्चिमे मे मुखं सीम्यं सर्वप्राणिसुखावहम् ।
 दक्षिणं भीमसंकाशं रौद्रं संहरति प्रजाः ॥ ६
 जटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हितकाम्यया
 देवकार्यार्थसिद्धये पिनाकं मे करे स्थितम् ७
 इन्द्रेण च पुरा यज्ञं क्षिप्तं श्रीकांक्षिणा मम ।
 दग्ध्वा कण्ठे तु तथातं तेन श्रीकण्ठता मम
 उमोवाच ।

वाहनेष्वग्न सर्वेषु भीमत्स्वन्येषु सत्तम ।
 कथं च ध्रुवमो देव वाहनत्यमुपागतः ॥ ९
 महेश्वर उवाच ।

सुरभीमसृजद्भ्राता देवधेनुं पयोमुच्यते ।
 सा सृष्टा बहुधा जाता क्षरमाणा पयोऽभूत्स
 तस्या घासमुद्योत्सृष्टः फेनो भद्राजमागतः ।
 ततो दग्धा मया गावो नानावर्णस्त्वमागताः
 ततोऽहं लोकगुरुणा दामं नीतोऽर्धधेदिना ।
 वृषं चैनं ध्वजार्थं मे ददौ वाहनमेव च ॥ १२
 उमोवाच ।

निघासा बहुरूपास्ते दिवि सर्वगुणान्विताः
 तांश्च संत्यज्य भगवन् इमशाने रमसे कथम्
 केशाक्षिकलिले भीमे कपालघटसंकुले ।

गृध्रगोमायुबहुले चिताग्निशतसंकुले ॥ १४
 अशुचीं मांसकलिले वसाशोणितकर्दमे ।
 धिकीर्णान्वासिपनिचये शिवानाद्विनादिते ।
 महेश्वर उवाच ।
 मेघान्वेषी महीं कृत्स्नां विचराम्यनिशं सदा
 न च मेघ्यतरं किञ्चित् इमशानादिह लक्ष्यते
 तेन मे सर्ववासानां इमशाने रमते मनः ।
 न्यग्रोधशालासंकुले निर्मुलस्रग्विभूयिते १७
 तत्र चैव रमन्तीमे भूतसंघाः शुचिस्मिते ।
 न च भूतगणैर्देवि धिनाऽहं वस्तुमुत्सहे ॥ १८
 एष वासो हि मे मेध्यः स्वर्गीयश्च मतः शुभे ।
 पुण्यः परमकश्चैव मेध्यकामैरुपास्यते ॥ १९
 उमोवाच ।

भगवन् सर्वभूतेश सर्वधर्मविदां वर ।
 पिनाकपाणे यद्व संशयो मे महानयम् ॥ २०
 अयं मुनिगणः सर्वस्तपस्तेषु इति प्रभो ।
 तपोवैपकरो लोके व्रतते विविधाकृतिः ॥ २१
 अस्य वैवर्षिस्तंघस्य मम च प्रियकाम्यया ।
 पतं ममेह सन्वेहं धक्तुमहंस्वरिन्दम ॥ २२
 धर्मः किलक्षणः प्रोक्तः कथं वा वरितुं नरैः ।
 शक्यो धर्ममविन्दद्भिर्भिर्ज्ञं वद मे प्रभो २३
 नारद उवाच ।

ततो मुनिगणः सर्वेनां देवीं प्रत्यपूजयत् ।
 याभिर्ऋग्भूयितार्थानिः स्तवैश्चार्थविशारदैः
 महेश्वर उवाच ।

आदिता सत्यघचनं सर्वभूतानुकंपनम् ।
 शमो दानं यथाशक्ति गार्हपत्यो धर्म उत्तमः ॥

पूर्वेण यदनेन्यादिना सकलदिक्पाङ्कताम्यहमेवैकः ॥ ५ ॥
 एवंभूतोऽपि स्वात्मभूतलोकस्त्रायं तप आयुधं च धारयामी-
 त्याह जटिल इति ॥ ७ ॥ इन्द्रेणेति एवमहं दाशानामतिकर्म
 सोदना तत्कीर्णं नीलं कण्ठमपि धारयामीति स्वस्य परम-
 कारुणिकत्वं च दर्शितम् ॥ ८ ॥ सुरभीमिति वाचं धेनुमुपा-
 सीत तस्याथत्वारः स्तनाः स्वादाकारः स्वघाकारो हृत्कारो
 वपट्टकार इति वाग्धेनोऽधुनिः स्तनैः पुष्टौ धर्मो गोपुस्तस्य
 कलभूतं परं वैराग्याविवेकादिकं फेनस्थानीयं यदा श्रयक-
 त्वोपगं भवति तदा वाग्धेनोः पारमार्थिकं ग्रामाण्यम-
 पह्नयते । व्यावहारिकमेव तस्याप्यते सोऽयं गवां विवर्ण-
 भावः । धर्मश्च एवंभूतस्य जीवन्मुक्तस्वरूपधृत्वो ध्वज इव
 तत्त्वविदि इत्यत इति प्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ निघासा इति
 पूर्वं भैरवभिरायां वाराणस्यामहातेर्मुमुक्षुर्भवेत्ताभ्यमिति

व्याख्यायैवेन सूचितम् । अग्रे च कादशा शब्ददर्शनाच्छिद्दर्शनं
 संवृतेवासने सूर्यते । पूर्वत्र अगत्या भित्तया दत्तया भैरव-
 स्थानम्पुष्पोत्पत्तिरचनेन वाराणस्याः पुण्यश्रेष्ठरमुक्तम् ।
 अग्रे च कादशा शब्ददर्शनाच्छिद्दर्शनमन्यन्यासिद्धिसूचने-
 नात्र गृहाना शरीरं शिवस्मिपमयं भवतीति चोक्तम् । संप्रति
 रुद्रा महाइमशानत्वेनावगममत्र पवित्रत्वेन तदेव प्ररूपते
 मेघान्वेषीत्यादिना मेघायां धीवृत्तौ निदितं मेघं
 मद्र तन्प्राप्तिकानैः इदं इमशानं उपस्थान इति वचना-
 नान्यत् इमशानं दद्रावस इति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥ योगत-
 धर्मं वृषं वाराणसी इमशानं च सेविनुमशकानां तप आदिकं
 विधानं भगवन्नेत्यादिर्न्यः प्रवर्तते ॥ २० ॥ तपोवैपः
 तप-सृष्टो वेदो नपुंसकमद्राभारिवादिः ॥ २१ ॥

परदारेष्वसंसर्गां न्यासस्त्रीपरिरक्षणम् ।
 यदत्तादानधिरमो मधुमांसस्य वर्जनम् ॥ २६
 एष पञ्चविधो धर्मो बहुशास्त्रः सुखोदयः ।
 देहिभिर्धर्मपरमैश्वर्यो धर्मसंभवः ॥ २७
 उमोवाच ।

भगवन् संशयः पृष्टस्तन्मे शंसितुमर्हसि ।
 चातुर्वर्ण्यस्य यो धर्मः स्वे स्वे, वर्णं गुणावहः
 ब्राह्मणे कीदृशो धर्मः क्षत्रिये कीदृशोऽभवत्
 वैश्ये किलक्षणो धर्मः शूद्रे किलक्षणो भवेत्
 महेश्वर उवाच ।

न्यायतस्ते महामागे सर्वेशः समुदीरितः ।
 भूमिदेवा महामागाः सदा लोके द्विजालयः ॥
 उपवासः सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः ।
 स हि धर्मार्थसंपन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३१
 तस्य धर्मक्रिया देवि ब्रह्मचर्या च न्यायतः ।
 प्रतोपनयनं चैव द्विजो यनोपपद्यते ॥ ३२
 गुरुदैवतपूजार्थं स्वाध्यायाभ्यसनात्मकः ।
 देहिभिर्धर्मपरमैश्वर्यो धर्मसंभवः ॥ ३३
 उमोवाच ।

भगवन् संशयो मेऽस्ति तन्मे व्याख्यातुमर्हसि
 चातुर्वर्ण्यस्य धर्मो वै नैपुण्येन प्रकीर्तय ॥ ३४
 महेश्वर उवाच ।

रहस्यधर्षणं धर्मो वेदश्रुतनिषेवणम् ।
 अक्षिफार्यं तथा धर्मो गुरुकायप्रसाधनम् ३५
 भिक्षुचर्या परो धर्मो नित्ययज्ञोपधीतिता ।
 नित्यं स्याज्यायिता धर्मो ब्रह्मचर्याश्रमस्तथा
 गुरुणा चाभ्यनुशातः समाधर्तत वै द्विजः ।
 धिन्देनानन्तरं भार्यामनुकूपा यथाविधि ॥ ३७
 शूद्राश्रयजनं धर्मस्तथा सत्पथसेवनम् ।
 धर्मो नित्योपवासित्वं ब्रह्मचर्यं तथैव च ३८
 आदिताश्रिरेधीयानो जुह्वानः संयतेन्द्रियः ।
 विद्यसादा यताहारो गृहस्थः सत्ययाक्त्रुचिः
 अतिधियतता धर्मो धर्मस्त्रेताश्रिधारणम् ।
 इष्टांश्च पशुवन्धांश्च पिपिपूयं समाचरेत् ॥ ४०
 यज्ञश्च परमो धर्मस्तथाऽदिसा च देहिषु ।
 अपूर्वमोजनं धर्मो विद्यसादित्वमेव च ॥ ४१
 भुक्तं परिजने पश्चाद्भोजनं धर्म उच्यते ।

ब्राह्मणस्य गृहस्थस्य श्रोत्रियस्य विशेषतः ४२
 दम्पत्योः समशीलत्वं धर्मः स्याद्ब्रह्मभोजनः ।
 गृह्याणां चैव देवानां नित्यपुष्पबालिक्रिया ४३
 नित्योपलेपनं धर्मस्तथा नित्योपवासिता ।
 सुसंमृष्टोपलिप्ते च साज्यधूमो भवेद्बृहे ॥ ४४
 एष द्विजजने धर्मो गार्हस्थो लोकधारणः ।
 द्विजानां च सतां नित्यं सदैवैष प्रवर्तते ४५
 यस्तु क्षत्रगतो देवि मया धर्म उदीरितः ।
 तमहं ते प्रथस्यामि तन्मे शृणु समाहिता ४६
 क्षत्रियस्य स्मृतो धर्मः प्रजापालनमादितः ।
 निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥
 प्रजाः पालयते यो हि धर्मेण मनुजाधिपः ।
 तस्य धर्माजिता लोकाः प्रजापालनसंचिताः
 तस्य राज्ञः परो धर्मो दमः स्वाध्याय एव च
 अग्निहोत्रपरिरूपंदो दानाभ्ययनमेव च ॥ ४९
 यज्ञोपवीतधरणं यज्ञो धर्मक्रियास्तथा ।
 भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ५०
 सम्यग्दण्डे स्थितिर्धर्मो धर्मो वेदकृतक्रियाः ।
 व्यवहारस्थितिर्यमः सत्यधाक्यरतिस्तथा ५१
 आर्तहस्तप्रदो राजा प्रेक्ष्य चेह महीयते ।
 तोब्राह्मणार्थं विक्रान्तः संग्रामे निधनं गतः ॥
 अभ्यवेधजितौल्लोकानामोति त्रिदिवालये ५३
 वैश्यस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कुविस्तथा ।
 अग्निहोत्रपरिरूपंदो दानाभ्ययनमेव च ॥ ५४
 श्राणिज्यं सत्पथसानमातिथ्यं प्रशमो दमः ।
 विप्राणां स्वागतं त्यागो धैर्यधर्मः सनातनः
 तिलान् गन्धान् रसांश्चैव विप्रीणां पात्रं चैव हि
 वणिगपथमुपासीनो वैश्यः सत्पथमाश्रितः ॥
 सर्वातिथ्यं श्रियर्गस्य यथाशक्ति यथार्हतः ।
 शूद्रधर्मः परो नित्यं शूद्रपा च द्विजातिषु ॥
 स शूद्रः संशिततपाः सत्ययादौ जितेन्द्रियः
 शूद्रधुरतिथिं प्राप्तं तपः संचिनुते महत् ॥ ५८
 नित्यं स हि शूभाचारो देवताद्विजपूजकः ।
 शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धिमान् ५९
 एतत्ते सर्वमाख्यातं चातुर्वर्ण्यस्य शोभने ।
 एकैकस्येह सुभगे किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥

पंचविधः अहिमदिविदिष्टो गार्हस्थ्यधर्मः धर्मस्य
 पुत्रान् संभवे योजिः ॥ ३७ ॥ उपशान्तः इन्द्रियजयः
 ॥ ३९ ॥ अपूर्वमोजनं पूर्वमोजनं प्रथमोजनं उदभावः

गृहश्रौतनमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ निर्दिष्टः पदभागः ॥ ४७ ॥
 आर्तहन्तेति धर्मप्रिय इत्यर्थः । अर्तंति पाठे सज्जनेन
 इत्येनं ददानी ॥ ५३ ॥ सर्वप्रकारेणातिथ्यं गर्वातिथ्यम् ॥ ५५ ॥

उमोवाच ।

उक्तस्त्वया पृथग्धर्मश्चातुर्वर्ण्यहितः शुभः ।
सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ६१
महेश्वर उवाच ।

ब्राह्मणा लोकसारेण सृष्टा धात्रा गुणार्थिना
लोकांस्तारयितुं कृत्स्नान्मर्त्येषु क्षितिदेवताः
तेषामपि प्रवक्ष्यामि धर्मकर्मफलोदयम् ।
ब्राह्मणेषु हि यो धर्मः स धर्मः परमो मतः ६३
इमे ते लोकधर्मार्थं त्रयः सृष्टाः स्वयमुवाच ।
पृथिव्यां सर्जने नित्यं सृष्टांस्तानपि मे शृणु ॥
वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः ।
शिष्टाचीर्णो परः प्रोक्तस्त्रयो धर्मोऽसनातनः
त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वांस चाध्ययनजीवकः ।
त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो भैत्र पप स्मृतो द्विजः
पश्मिमानि तु कर्माणि प्रोवाच भुवनेश्वरः ।
वृत्त्यर्थं ब्राह्मणानां वै शृणु धर्मोऽसनातनान्
यजनं याजनं धैव तथा दानप्रतिग्रहौ ।
अध्यापनं चाध्ययनं पट्कर्मा धर्मोऽभैत्रिजः ॥
नित्यः स्वाध्यायिता धर्मो धर्मो यज्ञः सनातनः
दानं प्रशस्यते चास्य यथाशक्ति यथाविधि ॥
शमस्तु परमो धर्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्यशः ।
गृहस्थानां विद्युद्दानां धर्मस्य निचयो महान्
पञ्चयज्ञविद्युद्दात्ता सत्यधागनस्यकाः ।
दाता ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंस्तुपनिवेशनः ॥ ७१
अमानी च सदाऽजिज्ञाः जिग्धधाणीप्रदस्तथा
अतिथ्यभ्यागततरतिः शेषाघ्नकृतभोजनः ॥ ७२
पाद्यमर्घ्यं यथान्यायमासनं शयनं तथा ।
दीपं प्रतिग्रहं धैव यो ददाति स धार्मिकः ७३
प्रातस्तुत्याय चाचम्य भोजनेनोपमन्य च ।
सत्कृत्यानुयजेद्यस्तु तस्य धर्मः सनातनः ७४
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति निशानिशम्
शूद्रधर्मः समाख्यातस्त्रिवर्गपरिचारणम् ॥ ७५
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेषु विधीयते ।
तमहं वर्तयिष्यामि सर्वभूतहितं शुभम् ॥ ७६
दातव्यमसकृच्छकृत्या षष्ठ्यमसकृत्तथा ।
प्राष्टिकर्मविधानं च कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥

त्रयो धर्माः सर्जने सर्जनकाले ॥ ६४ ॥ त्रिकर्मा
दानाध्ययनयजनकर्मा त्रान् कामक्रोधलोभान् परिक्रान्तः
परित्यज्य गतः ॥ ६६ ॥ अत्रिज इति छेदः ॥ ७२ ॥
पुटीचकवद्दक्षो त्रिदण्डिनौ एकी गृहे वसति अपरस्ती-

धर्मेणार्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिधा धनम् ।
कर्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥ ७८
एकेनांशेन धर्मार्थो कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
एकेनांशेन कामार्थं एकमंशं विवर्धयेत् ॥ ७९
भिवृत्तिलक्षणस्त्वय्यो धर्मो मोक्षाय तिष्ठति
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु मे देवि तत्त्वतः ॥
सर्वभूतदया धर्मो न चैकग्रामवासिता ।
आशापाशाविमोक्षश्च शस्यते मोक्षकांक्षिणाम्
न कुट्यां भोदके सन्नो न वासासि न चासने
न त्रिदण्डे न शयने नाश्रौ न शरणागये ८२
अध्यात्मगतिविच्छो यस्तन्मनास्तत्परायणः ।
युक्तो योगं प्रति सदा प्रतिसंख्यानमेव च ॥
वृक्षमूलपरो नित्यं शून्यागारनिवेशनः ।
नदीपुलिनशायी च नदीतीररातिश्च यः ॥ ८४
विमुक्तः सर्वसङ्केषु खेहवन्धेषु च द्विजः ।
आमन्येवात्मनो भार्यं समासज्जेत वै द्विजः
स्वाणुभूतो निराहारो मोक्षदष्टेन कर्मणा ।
परिव्रजति यो युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः ८६
न चैकत्र समासक्तो न चैकग्रामगोचरः ।
मुक्तो ह्यति निर्मुक्तो न चैकपुलिनेश्वरः ८७
पप मोक्षविधा धर्मो वेदोक्तः सत्पथः सताम्
यो मार्गमनुयातीतं पदं तस्य च विद्यते ॥ ८८
चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकवद्दक्षौ ।
हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ८९
अतः परतरं नास्ति नाथरं न तिरोप्रतः ।
अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमन्ययम् ॥ ९०
उमोवाच ।

गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सज्जनाचरितस्त्वया
प्रापितो जीवलोकस्य मार्गः श्रेयस्करो महान्
ऋषिधर्मो तु धर्मश्च श्रोतुमिच्छाम्यतः परम् ।
स्पृहा भवति मे नित्यं तपोवननिवासिषु ९२
आज्यभूमोद्भवो गन्धो रुण्डीय तपोवनम् ।
तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं महेश्वर सदा भवेत् ९३
एतन्मे संशयं देव मुनिधर्मकृतं विमो ।
सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ देवदेव यदस्य मे ।
निश्चिलेन मया पृष्टं महादेव यथातथम् ॥ ९४

यान्यटति इत्येव एकदण्डिनौ तयोरायः आश्रमधर्म-
नियतः परो निश्रेष्ठश्च इति तेषां भेदः ॥ ८९ ॥ अतः
पारमहंसेनात्माधिगमात्तरं श्रेष्ठं नास्ति नापि अवरादि
सर्वस्यात्रैवान्तभूतत्वात् ॥ ९० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि मुनिधर्ममनुत्तमम् ।
यं कृत्वा मुनयो यान्ति सिद्धिं स्वतपसा शुभे
फेनपानामृषीणां यो धर्मो धर्मविदां सताम् ।
तन्मे शृणु महाभागे धर्मज्ञे धर्ममादितः ॥ ९६ ॥
उच्छन्ति सततं ये ते ब्राह्मणं फेनोत्करं शुभम्
धृतं ब्रह्मणा पीतमध्वरे प्रसृतं दिवि ॥ ९७ ॥
एष तेषां विजृम्भानां फेनपानां तपोधने ।
धर्मचर्याकृतो मार्गो बालखिल्यगणैः शृणु ९८
बालखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्यमण्डले ।
उच्छेतिष्ठन्ति धर्मज्ञाः शाकुनीं वृत्तिमासिताः
मृगनिर्माकवसनाश्चिरवल्कलवाससः ।
निर्द्वन्द्वाः सत्पथं प्राप्ता बालखिल्यास्तपोधनाः
अङ्गुष्ठपर्वमात्रा ये भूत्वा स्वे स्वे व्यवसिताः
तपश्चरणमीहन्ते तेषां धर्मफलं महत् ॥ १०१ ॥
ते सूरैः समतां यान्ति सुरकार्यार्थसिद्धये ।
द्योतयन्ति दिशः सत्यास्तपसा दग्धकिल्बिषाः
ये त्यज्ये जृम्भनसो दयाधर्मपरायणाः ।
सन्तश्चक्रचराः पुण्याः सोमलोकचराश्च ये ३
पितृलोकसमीपस्थास्त उच्छन्ति यथाविधि ।
संमक्षालाद्मकुट्टाश्च दन्तोत्पलिकाश्च ते ४
सोमपानां च देवानामृष्यपानां तथैव च ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

उमोवाच ।

देशेषु रमणीयेषु नदीनां निर्झरेषु च ।
अयन्तीनां निकुञ्जेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १ ॥
देशेषु च पवित्रेषु फलयत्सु समाहिताः ।

मूलवत्सु च मेघेषु वसन्ति नियतप्रताः ॥ २ ॥
तेषामपि विधिं पुण्यं श्रोतुमिच्छामि शङ्कर ।
यानप्रस्थेषु देवेश स्वशरीरोपजीयिषु ॥ ३ ॥

मुनयः श्रम्यासिः ॥ ९५ ॥ ब्राह्मणं ब्राह्मणजनीधर्मवन्ति च फेनो-
त्करं अप्राण्यन्तु ॥ उच्छन्ति अश्वत्थ आदत्ते तदिदमर्थं ब्रह्म-
णा साधकाश्चाप्याः पत्नी अप्ते ॥ कृष्णादिज्ञाया यज्ञाद्वयेण
दिशि दिग्बोधोपायना च शृणु ॥ ९७ ॥ मार्ग उक्त इति
शेषः ॥ ९८ ॥ एते स्वे धर्म इति शेषः ॥ १०१ ॥ यकवयः यक-
वयानि यामदिता इत्यर्थः ॥ ३ ॥ उच्छन्ति अर्थभोग-
विहाय ममभ्यासः गन्धर्व वाराहैः श्रमयन्ति ननु

श्रोऽर्थे किञ्चित्स्थापयन्ति ॥ ४ ॥ धर्मपवित्रमवधे तेन
सम्यगागमनं समागमनं धर्मवचं गतागतमिति गौडाः ॥ ९५ ॥
इति श्रीमहाभागो अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठ्ये भारतभाव-
द्वारे एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

देशेष्विति ॥ १ ॥ स्वशरीरेणैव उपजीयन्ति ननु
मुपादि स्वयं दाया इत्यर्थः ॥ ३ ॥

महेश्वर उवाच ।

वानप्रस्थेषु यो धर्मस्तं मे शृणु समाहिता ।
श्रुत्वा चैकमना देवि धर्मबुद्धिपरा भव ॥ ४
संसिद्धैर्नियमैः सद्भिर्धनवासमुपागतैः ।
वानप्रस्थैरिदं कर्म कर्तव्यं शृणु यादृशम् ॥ ५
त्रिकालमभिषेकं च पितृदेवाचनं तथा ।
अग्निहोत्रपरिस्यन्द इष्टिहोमविधिस्तथा ॥ ६
मीघारग्रहणं चैव फलमूलनिषेधणम् ।
इंगुदैरण्डतैलानां स्नेहायं च निषेधणम् ॥ ७
योगचर्याकृतैः सिद्धैः कामक्रोधविचारजैः ।
वीरशय्यामुपासद्भिर्धौरस्थानोपसेधिमिः ॥ ८
युक्तैर्योगवहैः सद्भिर्भास्मे पञ्चतपैस्तथा ।
मङ्गकयोगनियतैर्यथान्यायं निषेधिमिः ॥ ९
वीरासनरतैर्नित्यं स्पण्डिले शयनं तथा ।
शीततोयाग्नियोगश्च चर्तव्यो धर्मबुद्धिमिः ॥ १०
अश्मक्षैर्षायुभक्षैश्च धौघलोत्तरभोजनैः ।
अश्मकुट्टैस्तथा दांसैः संप्रक्षालैस्तथापरेः ॥ ११
चौरयत्नकलसंघीतैर्मृगचर्मनिवासिमिः ।
कार्या यात्रा यथाकालं यथाधर्मं यथाविधि
यननित्यैर्वैनचरैर्वैनस्थैर्वैनगोचरैः ।
वर्गं गुरुमिधासाद्य वस्तव्यं यनजीविमिः ॥ १३
तेषां होमक्रिया धर्मैः पञ्चयज्ञनिषेधणम् ।
भागं च पञ्चयज्ञस्य वैदिकस्यानुपालनम् ॥ १४
अष्टमीं यज्ञपरतां चातुर्मास्यनिषेधणम् ।
पीर्णमासादयो यज्ञा नित्ययज्ञस्तथैव च ॥ १५
विमुक्ता दारसंयोगैर्विमुक्ताः सर्वसङ्करैः ।
विमुक्ताः सर्वपापैश्च चरन्ति मुनयो यने ॥ १६
सुभ्राण्डपरमा नित्यं त्रेताग्निशरणाः सदा ।
सन्तः सत्पथान्तिता ये ते पांति परमां गतिं
ब्रह्मलोकं महापुण्यं सोमलोकं च शाश्वतम् ।
गच्छन्ति मुनयः सिद्धाः सत्यधर्मव्यपाश्रयाः
एव धर्मो मया देवि वानप्रस्थाश्रितः शुभः ।
धिस्तरेणाथ संपन्नो यथास्थूलमुदाहृतः ॥ १९

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश सर्वभूतनमस्कृत ।
यो धर्मो मुनिसङ्गस्य सिद्धिवादेषु तं वद २०-
सिद्धिवादेषु संसिद्धास्तथा वननिवासिनः
स्वैरिणो दारसंयुक्तास्तेषां धर्मः कथं स्मृतः ॥
महेश्वर उवाच ।

स्वैरिणस्तपसा देवि सर्वे दारविहारिणः ।
तेषां मीण्ड्यं कषायश्च वासे रात्रिश्च कारणम्
त्रिकालमभिषेकश्च होत्रं त्वृषिकृतं महत् ।
समाभिसत्पथस्थानं यथोद्दिष्टनिषेधणम् २३
ये च ते पूर्वकथिता धर्मास्ते धनवासिनाम् ।
यदि सेवन्ति धर्मास्तानामुद्यमि तपःफलम्
ये च दम्पतिधर्माणः स्वदारनियतेन्द्रियाः ।
चरन्ति विधिदृष्टं तदनुकालाभिगामिनः २५
तेषामृषिकृतो धर्मो धर्मिणामुपपद्यते ।
न कामकारात्कामोन्यः संसेव्यो धर्मवर्धिमिः
सर्वभूतेषु यः सम्यग्ददात्यभयवक्षिणाम् ।
हिंसादोषविमुक्ताऽऽत्मा स वै धर्मेण युज्यते
सर्वभूतानुक्रमी यः सर्वभूतार्जवमतः ।
सर्वभूतात्मभूतश्च स वै धर्मेण युज्यते ॥ २८
सर्ववेदेषु वा ज्ञानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उमे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते
आर्जवं धर्ममित्याहुरधर्मो जिह्म उच्यते ।
आर्जवेनेह संयुक्तो नरो धर्मेण युज्यते ३०
आर्जवे तु रतो नित्यं वस्तव्यमरसन्निधी ।
तस्मादार्जवयुक्तः स्याद्य इच्छेद्धर्ममात्मनः ।
क्षांतो दांतो जितक्रोधो धर्मभूतो विहिंसकः
धर्मं रतमना नित्यं नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३२
व्यपेततन्त्रिर्धर्मात्मा शक्यता सत्पथमाश्रितः ।
चारित्रपरमो बुद्धो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३३
उमोवाच ।

आश्रमाभिरता देव तापसा ये तपोधनाः ।
दीप्तिमन्तः कथा चैव चर्ययाऽथ भवन्ति ते ३४

वीरशय्यां वीरासनं वीरस्थानं महारण्यं भोजनप्रवेद्यम्
॥ ८ ॥ मङ्गकयोगो दृष्टशास्त्रप्रसिद्धः ॥ ९ ॥ वीरासनं सदो-
पवेशनं शीतं वर्षास्वासारशायी तोयं हेमन्ते जलवासी अग्निः
प्राग्मे पंचाग्निमध्यस्थः एवं शीततोयाग्नियोगः ॥ १० ॥
सिद्धिवादेषु शान्तोष्ठीषु ॥ २० ॥ संसिद्धाः संवत्सः ते कदा-

चित् स्वैरिणः कदाविहारसंयुक्ताः ॥ २१ ॥ तत्र स्वैरिणां
मीण्ड्यं कषायश्च कारणं ज्ञापकं दारसंयुक्तानां रात्रिर्वासे
कारणं न स्वैरिणामिव तेषां यथेष्टविहारोऽस्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥
त्रिकालमभिषेक उभयेषां दारवत्तापृषिकृतं होत्रं वन्या-
मुपलब्धादिना होमः एवं यथायोग्यं धर्मसंनय कल्पः ॥ २३ ॥

राजानो राजपुत्राश्च निर्धना ये महाधनाः ।
कर्मणा केन भगवन्प्राप्नुवन्ति महाफलम् ॥ ३५ ॥
नित्यं स्थानमुपागम्य दिव्यचन्दनभूषिताः ।
केन वा कर्मणा देव भवन्ति घनगोचराः ॥ ३६ ॥
पतन्मे संशयं देव तपश्चर्याऽऽश्रितं शुभम् ।
शंसं सर्वमशेषेण ज्येष्ठ त्रिपुरनाशन ॥ ३७ ॥

महेश्वर उवाच ।

उपवासयतैर्दान्ता ह्यहिस्त्राः सत्यवादेनः
संसिद्धाः प्रेत्य गन्धर्वैः सह मोदन्यनामयाः
मण्डूकयोगशयनो यथान्यायं यथाविधि ।
दीक्षां चरति धर्मात्मा स नागैः सह मोदते
शर्पं मृगमुखोच्छिष्टं यो मृगैः सह भक्षति ।
दीक्षितो वै मुदा युक्तः स गच्छत्यमरायतीम्
शैवालं शीर्षपर्णं वा तद्भृतां यो निपेयते ।
शीतयोगवहो नित्यं स गच्छेत्परमां गतिम् ॥
वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा फलमूलाशनोपि वा
यक्षैश्चैश्वर्यमाधाय मोदतेऽप्सरसां गणैः ॥ ४२ ॥
अश्रियोगवहो ग्रीष्मे विधिदृष्टेन कर्मणा ।
चीर्त्या द्वादशवर्षाणि राजा भवति पार्ष्विः
आहारनियमं कृत्वा मुनिर्द्वादशवार्षिकम् ।
महं संसाध्य यत्नेन राजा भवति पार्ष्विः ४४
स्पण्डिले शुद्धमाकाशं परिगृह्य समन्ततः ।
प्रदिश्य च मुदा युक्तो दीक्षां द्वादशवार्षिकीं
देहं ध्यानशने त्यक्त्वा स स्वर्गं सुखमेधते ।
स्पण्डिलस्य फलान्याहुर्ग्रानानि शयनानि च
गृहाणि च महार्हाणि चन्द्रशुभ्राणि भामिनि
आत्मानमुपजीवन्त्यो नियतो नियताशनः ४७

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उमामहेश्वरसंवादे

द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

उमोवाच ।

भगवन् भगनेत्रा पृष्णो दन्तनिपातन । दक्षकृतुहर ज्येष्ठ संशयो मे महानयम् ॥ १

महता गिरिधन्वरोरिति मेदिनी । महाधर्मं मेरुताध-
नामिति पर्यायः । जलहारमपि त्यक्त्वैत्यर्थः ॥ ४४ ॥
शुद्धमिति । आसनं विनोषविद्येत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अ-
णीयद्वितं भूमि स्तब्धे तद्वत्कण्डे बन्धा विलाप्य तरावभि-
विद्युज्येत्यर्थः ॥ ५४ ॥ वीरो देहत्यागोत्सुकः ॥ ५५ ॥

देहं वाऽनशने त्यक्त्वा स स्वर्गं समुपाश्रुते ।
आत्मानमुपजीवन्त्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम्
त्यक्त्वा महार्णवे देहं चारुणं लोकमधुते ।
आत्मानमुपजीवन्त्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम्

अश्मना चरणी भित्त्वा

गुह्यकेषु स मोदते ।

साधयित्वाऽऽत्मनाऽऽत्मानं

निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥

५०

चीर्त्या द्वादशवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगताम् ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति देवेभ्य सह मोदते ॥ ५१ ॥

आत्मानमुपजीवन्त्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
हुत्वाऽग्नीं देहमुत्पृज्य चाहिलोकं महीयते ॥

यस्तु देव यथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः
आत्मन्यात्मानमाधाय निर्ममो धर्मलालसः ॥

चीर्त्या द्वादशवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगताम् ।
अरणीसहितं स्कन्धे बध्वा गच्छत्यनावृतः ॥

वीराध्यानगतो नित्यं वीरासनरतस्तथा ।
वीरस्वार्थी च सततं स वीरगतिमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥

स शकलोकगो नित्यं सर्वकामपुरस्कृतः ।
दिव्यपुष्पसमाकीर्णो दिव्यचन्दनभूषितः ५६

सुखं वसति धर्मात्मा दिवि देवगणैः सह ।
वीरलोकगतो नित्यं वीरयोगसहः सदा ५७

सत्यस्यः सर्वमुत्पृज्य दीक्षितो नियतः शुचिः
वीराध्वानं प्रपद्येद्यस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥

कामगेन विमानेन स वै चरति कृच्छन्दतः ।
शकलोकगतः श्रीमान्मोदते च निरामयः ५९

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठे भारत
भावदीपे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

भगवन्निति ॥ १ ॥

चातुर्वर्ण्यं भगवता पूर्वं सृष्टं स्वयंभुवा ।
 केन कर्मविपाकेन वैश्यो गच्छति शूद्रताम् २
 वैश्यो वा क्षत्रियः केन
 द्विजो वा क्षत्रियो भवेत् ।
 प्रतिलोमः कथं देव
 शंख्यो धर्मो नियतितुम् ॥ ३
 केन वा कर्मणा विप्रः शूद्रयोनीं प्रजायते ।
 क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा विप्रो ४
 पतन्मे संशयं देव वद भूतपतेऽनघ ।
 त्रयो वर्णाः प्रकृत्येह कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः ॥ ५
 महेश्वर उवाच ।
 ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्रापं निसर्गोद्ब्राह्मणः शुभे
 क्षत्रियो वैश्यश्शूद्रो वा निसर्गादिति मे मतिः
 कर्मणा दुष्कृतेनेह स्थानाकुर्यति वै द्विजः ।
 ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः ॥ ७
 स्थितो ब्राह्मणधर्मेण ब्राह्मण्यमुपजीवति ।
 क्षत्रियो वाऽप्य वैश्यो वा ब्रह्मभूयं स गच्छति
 यस्तु विप्रत्वमुत्तुज्य क्षात्रं धर्मं निषेवते ।
 ब्राह्मण्यात्स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनीं प्रजायते ॥ ९
 वैश्यकर्म च यो विप्रो लोममोहव्यापश्रयः ।
 ब्राह्मण्यं दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा १०
 स द्विजो वैश्यतामेति
 वैश्यो वा शूद्रतामियात् ।
 स्वधर्मात्प्रच्युतो विप्र-
 स्ततः शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ११
 तत्रासी निरयं प्रातो वर्णम्रष्टो बहिष्कृतः ।
 ब्रह्मलोकात्परिभ्रष्टः शूद्रः ससुप्रजायते ॥ १२
 क्षत्रियो वा महाभागे वैश्यो वा धर्मचारिणि
 स्थानि कर्मण्यपाहाय शूद्रकर्म निषेवते ॥ १३
 स्वस्थानात्स परिभ्रष्टो वर्णसङ्करतां गतः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः
 यस्तु बुद्धः स्वधर्मेण ज्ञानविज्ञानवात् शुचिः
 धर्मशो धर्मनिरतः स धर्मफलमश्नुते ॥ १५
 इदं चैवापरं देवि ब्रह्मणा समुदाहृतम् ।
 अध्यात्मं नेष्टिकं सद्भिर्धर्मकामैर्निषेव्यते ॥ १६
 उपास्यं गार्हितं देवि गणाद्यं भाद्रसूतकम् ।
 वृष्टासं नैव भोक्तव्यं शूद्राद्यं नैव कर्हिचित् ॥
 शूद्राद्यं गार्हितं देवि सदा देवैर्महात्मभिः ।

पितामहमुखोत्सृष्टं प्रमाणमिति मे मतिः ॥ १८
 शूद्राच्चेनावशेषेण जठरे यो ध्रियेद्विजः ।
 आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिभाग्यमेव
 तेन शूद्राक्षशेषेण ब्रह्मस्थानादपाकृतः ।
 ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा
 यस्याच्चेनावशेषेण जठरे यो ध्रियेद्विजः ।
 तां तां योनिं प्रजेद्विप्रो यस्यान्नमुपजीवति ॥
 ब्राह्मणत्वं शुभं प्राप्य दुर्लभं योऽवमन्यते ।
 समो ज्यामानि चाश्रयति स द्विजत्वात्पतेत वै
 सुरापो ब्रह्महा क्षुद्रश्चोरो भयवतोऽशुचिः ।
 स्वाध्यायवर्जितः पापो लुब्धो नैकृतिकः शठः
 अमरी वृषलीमर्तो कुंडाशी सोमविक्रयी ।
 निर्हीनसेवी विप्रो हि पतति ब्रह्मयोनिः ॥
 मुक्तत्वां गुरुद्रोही गुरुकुत्सारतिश्च यः ।
 ब्रह्मविद्यापि पतति ब्राह्मणो ब्रह्मयोनिः २५
 एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराचरितैस्तथा ।
 शूद्रो ब्राह्मणतां याति वैश्यः क्षत्रियतां प्रजेत
 शूद्रकर्माणि सर्वाणि यथान्यायं यथाविधि ।
 शुद्धां परिचर्यां च ज्येष्ठे वर्णे प्रयत्नतः ॥ २७
 कुर्वादविमनाः शूद्रः सततं सत्पथे स्थितः ।
 देवद्विजातिसत्कर्ता सर्वातिथ्यकृतवतः २८
 ऋतुकालाभिगामी च नियतो नियताशनः ।
 चोक्षशीक्षजनान्श्रेणी शेषान्नकृतमोजनः २९
 वृथामासं न भुञ्जीत शूद्रो वैश्यत्वमुच्छति ।
 ऋतुवागनहंवादी निर्द्वन्द्वः शमकोविदः ॥
 यजते नित्ययज्ञैश्च स्वाध्यायपरमः शुचिः ।
 दान्तो ब्राह्मणसत्कर्ता सर्ववर्णबुभूषकः ॥ ३१
 गृहस्थव्रतमातिष्ठन् द्विकालकृतमोजनः ।
 शेषाशी यिजिताहारो निष्कामो निरहंषदः
 अग्निहोत्रमुपासंश्च जुहानश्च यथाविधि ।
 सर्वातिथ्यमुपातिष्ठन् शेषान्नकृतमोजनः ३३
 वेताग्निमन्त्रविहितो वैश्यो भवति वै द्विजः ।
 स वैश्यः क्षत्रियकुले शुचीं महति जायते ३४
 स वैश्यः क्षत्रियो जातो जन्मप्रभृति संस्कृतः
 उपनीतो व्रतपरो द्विजो भवति सत्कृतः ३५
 ददाति यजते यज्ञैः समुदीरातदक्षिणीः ।
 अधीत्य स्वर्गमन्यच्छेताग्निशरणः सदा ॥

आर्तहस्तप्रदो नित्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 सत्याः सत्यानि कुर्वते नित्यं यः सुखदर्शनः
 धर्मदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः ।
 यन्त्रितः कार्यकरणैः पदभागकृतलक्षणः ३८
 आर्यधर्मं न सेवेत स्वच्छन्देनार्यकोविदः ।
 अतुकाले तु धर्मात्मा पत्नीभुपशयेत्सदा ३९
 सदोपवासी नियतः स्वाध्यायनिरतः शुचिः
 बहिष्कान्तरिते नित्यं शयानोऽग्निगृहे सदा
 सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य कुर्वाणः सुमनः सदा ।
 शूद्राणां चात्रकामानां नित्यं सिद्धमिति ध्रुवन्
 अथाह्वा यदि वा कामात्र किञ्चिदुपलक्षयेत् ।
 पितृदेवातिथिकृते साधनं कुर्वते च यः ॥ ४२
 स्वयेदमनि यथान्यायमुपास्ते मैश्वमेव च ।
 त्रिकालमसिहोत्रं च जुहानो वै यथाविधि ॥
 गोब्राह्मणहितार्थाय रणे चाभिसुखो हतः ।
 त्रेताग्निमन्त्रपूतात्मा समाविश्य द्विजो भवेत्
 ज्ञानविज्ञानसंपन्नः संस्कृतो वेदपारंगः ।
 विप्रो भवति धर्मात्मा क्षत्रियः स्वेन कर्मणा
 एतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः ।
 शूद्रोऽप्यागमसंपन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ॥
 ब्राह्मणो वाप्यसद्वृत्तः सर्वसङ्करभोजनः ।
 ब्राह्मण्यं स समुत्सृज्य शूद्रो भवति तादृशः ॥
 कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः

शूद्रोऽपि द्विजयत्सेव्य इति ब्रह्माऽप्रधीत्स्वयम्
 स्वभावः कर्म च शुभं यत्र शूद्रेऽपि तिष्ठति ।
 विशिष्टः स द्विजातेर्वै विधेय इति मे मतिः ४९
 न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च सन्ततिः
 कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥
 सर्वोऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते ।
 वृत्ते स्थितस्तु शूद्रोऽपि ब्राह्मणत्वं नियच्छति
 ब्राह्मः स्वभावः सुश्रोणि समः सर्वत्र मे मतिः
 निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति स द्विजः ॥ ५२
 एते योनिकला देवि स्थानभागाभिर्दर्शकाः ।
 स्वयं च चरदेनोका ब्रह्मणा खजता प्रजाः ॥
 ब्राह्मणोऽपि महत्क्षेत्रं लोके चरति पादवत् ।
 यत्तत्र बीजं घपति सा कृपिः प्रेत्य भाविनि ॥
 विप्रसाशिना सदा भाव्यं सत्पथालंबिना तथा
 ब्राह्मं हि मार्गमाक्रम्य वर्तितव्यं बुभूषता ॥ ५५
 संहिताध्यायिना भाव्यं गृहे वै गृहमेधिना ।
 नित्यं स्वाध्यायिना भाव्यं न चाध्ययनजीविना
 एवंभूतो हि यो विप्रः सत्पथं सत्पथे स्थितः
 आहिताग्निरधीयानो ब्रह्मभूयाय कल्पते ५७
 ब्राह्मण्यं देवि संप्राप्य रक्षितव्यं यतात्मना ।
 योनिप्रतिग्रहादानैः कर्मभिश्च शुचिस्मिते ५८
 एतत्ते गुह्यमाख्यातं यथा शूद्रो भवेद्विजः ।
 ब्राह्मणो वा ब्रुवतो धर्माद्यथा शूद्रत्वमाप्नुते ॥

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उमासहेश्वरसंवादे
 त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

उमोवाच ।

भगवन् सर्वभूतेश देवासुरनमस्कृत ।
 धर्माधर्मौ नृणां देव ह्यहि मेऽसंशयं विमो १
 कर्मणा मनसा याच्ना त्रिविधं हि नरः सदा
 बध्यते बन्धनैः पादोमुच्यतेऽप्यथवा पुनः ॥ २

केन शीलेन वृत्तेन कर्मणा फोदशेन वा ।
 समाचारैर्गुणैः कैर्वा स्वर्गे यान्तीह मानयाः
 महेश्वर उवाच ।
 देवि धर्मार्थतत्त्वज्ञे धर्मनित्ये दमे रते ।
 सर्वप्राणिहितः प्रदः श्रूयतां युद्धियर्थनः ॥ ४

पादवत् गतिम् ॥ ५४ ॥ ब्राह्मण्यमिति इत्योनिर्ले-
 षात् इतिप्रदात् आदानाच्च ब्राह्मण्यं नश्यतीति भावः
 ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि तैत्तिरीयै

भातभावदोषे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥
 १४४
 भगवन्मिति ॥ १ ॥

सत्यधर्मरताः सन्तः सर्वलिङ्गविवर्जिताः ।
 धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५ ॥
 नाधर्मेण न धर्मेण बध्यन्ते छिन्नसंशयाः ।
 प्रलयोत्पत्तितत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ६ ॥
 वीतरागा धिमुच्यन्ते पुरुषाः कर्मबन्धनैः ।
 कर्मणा मनसा वाचा ये न हिंसन्ति किञ्चन
 ये न सज्जन्ति कस्मिंश्चित्तेन बध्यन्ति कर्मभिः
 प्राणातिपाताद्विरताः शीलवन्तो दयान्विताः
 तुल्यद्वेष्यप्रिया दान्ता मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः ।
 सर्वभूतदयावन्तो विभ्यास्याः सर्वजन्तुषु ॥ ९ ॥
 त्यक्तहिंसासमाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविचर्जकाः ॥ १० ॥
 धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 मातृवत्स्वसृग्धैव नित्यं दुहितृवच्च ये ॥ ११ ॥
 परदारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 स्तैन्याश्रितृत्वाः सततं सन्तुष्टाः स्वधनेन च ॥
 स्वभाग्यान्पुपजीवन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 स्वदारनिरता ये च क्षुद्रकालाभिगामिनः १३ ॥
 अग्राम्यसुखभोगाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 परदारेषु ये नित्यं चरित्रावृतलोचनाः ॥ १४ ॥
 यतेन्द्रियाः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
 एष देवकृतो मार्गः सेवितव्यः सदा नरैः १५ ॥
 अकृपायकृतश्चैव मार्गः सेव्यः सदा बुधैः ।
 दानधर्मतपोयुक्तः शीलशीलदयात्मकः १६ ॥
 वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदा नरैः ।
 स्वर्गधासमभीप्सज्जिनं सेव्यस्तथैव उत्तरः १७ ॥
 उमोवाच ।

वाचा तु बध्यते येन मुच्यतेऽप्यथवा पुनः ।
 तानि कर्मणि मे देव वद भूतपतेऽनघ ॥ १८ ॥
 महेश्वर उवाच ।

आत्महेतोः परार्थं वा नर्महास्याध्यात्तथा ।
 ये मृषा न वदन्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा कामकारात्तथैव च ।
 अनृतं ये न भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः २० ॥
 शृङ्गणां वाणीं निरावाधां मधुरां पापवर्जिताम्
 स्वागतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 परुषं ये न भाषन्ते कटुकं निष्ठुरं तथा ।

अपैशुन्यरताः सन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः २२ ॥
 पिशुनां न प्रभाषन्ते मिश्रमेदकरां गिराम् ।
 क्षुतं मित्रं तु भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 ये वर्जयन्ति परुषं परद्रोहं च मानवाः ।
 सर्वभूतसमा दान्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः २४ ॥
 शठप्रलापाद्विरता विरुद्धपरिवर्जकाः ।
 सौम्यप्रलापिनो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः
 न कोपाद्याहरन्ते ये वाचं हृदयदारणीम् ।
 सान्त्वं वदन्ति क्रुद्धाऽपि ते नराः स्वर्गगामिनः
 पप वाणीकृतां देवि धर्मः सेव्यः सदा नरैः
 शुभः सत्यगुणो नित्यं वर्जनीयो मृषा बुधैः ॥
 उमोवाच ।

मनसा बध्यते येन कर्मणा पुरुषः सदा ।
 तन्मे शूहि महामाग देवदेव पिनाकधृत् २८ ॥
 महेश्वर उवाच ।

मानसेनेह धर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा ।
 स्वर्गं गच्छन्ति कल्याणि तन्मे कीर्तयतः शृणु
 दुष्प्रणीतेन मनसा दुष्प्रणीततराकृतिः ।
 मनो बध्यति येनेह शृणु वाक्यं शुभानने ३० ॥
 अरण्ये विजने न्यस्तं परस्वं हृदयते यदा ।
 मनसाऽपि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः
 ग्रामे गृहे वा ये द्रव्यं पारकपं विजने स्थितम्
 नाभिनन्दन्ति धै नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः
 तथैव परदारान् ये कामवृत्तान् रहोगतान् ।
 मनसाऽपि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः
 शत्रुं मित्रं च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः ।
 भजन्ति मित्राः सङ्गम्य ते नराः स्वर्गगामिनः
 श्रुतयन्तो दयावन्तः शुचयः सत्यसङ्गराः ।
 स्वैरर्थैः परिसन्तुष्टास्ते नराः स्वर्गगामिनः ३५ ॥
 अवैरा ये त्यनायासा मैत्रीचित्तरताः सदा ।
 सर्वभूतदयावन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ३६ ॥
 भ्रद्धावन्तो दयावन्तश्चोक्षाश्चोक्षजनप्रियाः ।
 धर्माधर्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 शुमानामशुमानां च कर्मणां फलसञ्चये ।
 विपाकज्ञाश्च ये देवि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 न्यायोपेता गुणोपेता देवद्विजपराः सदा ।
 समुत्थानमनुप्राप्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ३९ ॥

सर्वपामाश्रमाणां लिङ्गविवर्जिताः ॥ ५ ॥ न सज्जन्ति राक्ता
 न भजन्ति प्राणातिपातात् इन्द्रियाणां विषयभिरमुत्थात्
 ॥ ८ ॥ अकृपायकृतः सगद्रेपायमाचार्यं निर्मितः ॥ १६ ॥

नर्म कौटिल्यं विना सगद्रे सर्वप्रमेत्पादं हास्यं तादृश-
 मेव मात्रादिषु दोषारोपपूर्वकं गालनम् ॥ १९ ॥ न हिंसन्ति
 वादानेन तत्त्वामिनं न पीडयन्ति ॥ ३९ ॥

शुभैः कर्मफलैर्देवि मयैते परिकीर्तिताः ।
स्वर्गमार्गपरा भूयः किं त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥
उमोवाच ।

महान्मे संशयः कश्चिन्मर्त्यान्प्रति महेश्वर ।
तस्मात्त्वं नैपुणेनाद्य मम व्याख्यातुमर्हसि ४१
केनायुर्लभते दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्रभो ।
तपसा वापि देवेश केनायुर्लभते महत् ॥ ४२
क्षीणायुः केन भवति कर्मणा भुवि मानवः ।
विपाकं कर्मणां देव वक्तुमर्हस्यनिन्दित ४३
अपरे च महाभाग्य मन्दभाग्यास्तथाऽपरे ।
अकुलीनास्तथा चान्ये कुलीनाश्च तथाऽपरे
दुर्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव ।
प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः ४५
दुष्प्रज्ञाः केचिदाभांति केचिदाभांति पंडिताः
महाप्राज्ञास्तथैवान्ये ज्ञानविज्ञानभाविनः ॥
अल्पाबाधास्तथा केचिन्महाबाधास्तथाऽपरे
हृदयन्ते पुरुषा देव तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ४७
महेश्वर उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रयक्ष्यामि देवि कर्मफलोदयम् ।
मर्त्यलोके नरः सर्वो येन स्वफलमश्नुते ॥ ४८
प्राणातिपाते यो रौद्रो दण्डहस्तोद्यतः सदा
नित्यमुद्यतशस्त्रश्च हन्ति भूतगणान्नरः ॥ ४९

निर्दयः सर्वभूतानां नित्यमुद्वेगकारकः ।
अपि क्रीटपिपीलानामशरण्यः सुनिर्घृणः ५०
एवंभूतो नरो देवि निरयं प्रतिपद्यते ।
विपरीतस्तु धर्मात्मा रूपवानभिजायते ५१
पापेन कर्मणा देवि वध्यो हिंसारतिर्नरः ।
अप्रियः सर्वभूतानां हीनायुरपजायते ॥ ५२
निरयं याति हिंसात्मा याति स्वर्गमहिंसकः
यातनां निरये रौद्रां स कृच्छ्रां लभते नरः ५३
यः कश्चिन्निर्यात्तस्मात्समुत्तरति फर्हिचिद् ।
मानुष्यं लभते चापि हीनायुस्तत्र जायते ५४
पापेन कर्मणा देवि वद्धो हिंसारतिर्नरः ।
अप्रियः सर्वभूतानां हीनायुरपजायते ॥ ५५
यस्तु शुक्लाभिजातीयः प्राणिघातविवर्जकः ।
निक्षिप्तशस्त्रो निर्दण्डो न हिंसति कदाचन ५६
न घातयति नो हन्ति जन्तं नैवानुमीदते ।
सर्वभूतेषु सत्तेहो यथाऽऽत्मनि तथाऽपरे ५७
इदंशः पुरुषोत्कर्षो देवि देवत्वमश्नुते ।
उपपन्नां सुखान्भोगानुपान्नाति मुदा पुनः ५८
अथ चेन्मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते ।
तत्र दीर्घायुस्तपस्रः स नरः सुखमेधते ॥ ५९
एष दीर्घायुषो मार्गः सुवृत्तानां सुकर्मिणाम् ।
प्राणिहिंसाविमोक्षेण ब्रह्मणा समुदीरितः ६०

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उमामहेश्वरसंवादे
चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

उमोवाच ।

किंशीलः किंसमाचारः पुरुषः कैश्च कर्मभिः
स्वर्गं समभिपद्येत संप्रदानेन केन वा ॥ १
महेश्वर उवाच ।

दाता ब्राह्मणसत्कर्ता दीनार्तकृपणादिषु ।
भक्ष्यभोज्यान्नपानानां वाससां च प्रदायकः २
प्रतिधन्यान्सभाः कृपान्प्रपाः पुष्करिणीस्तथा
नैत्यकानि च सर्वाणि किमिच्छकमतीव च

आसनं शयनं यानं गृहं रत्नं धनं तथा ।
सस्यजातानि सर्वाणि गाः क्षेत्राण्यथ योषितः
सुप्रतीतमना नित्यं यः प्रयच्छति मानवः ।
एवंभूतो नरो देवि देवलोकैऽभिजायते ॥ ५
तत्रोप्य सुचिरं कालं भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
सहाप्सरसोभिर्मुदितो रमते नन्दनादिषु ॥ ६
तस्मात्स्वर्गाच्छ्रुतो लोकान्मानुषेषु प्रजायते
महामोगकुले देवि धनधान्यसमन्वितः ॥ ७

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भास्वमाव-
दणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५
किमिति ॥ १ ॥ नैत्यकानि नित्यदेयानि किमि-
च्छतीति पृष्ट्वा यदीप्सितं दीयते तर्हि किमिच्छकम् ॥ ३ ॥

तत्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो मुदा युतः ।
 महाभोगो महाकोशो धनी भवति मानवः ८
 एते देवि महाभागाः प्राणिनो दानशीलिनः ।
 ग्रहणा वै पुरा प्रोक्ताः सर्वस्य प्रियदर्शनाः ९
 अपरे मानवा देवि प्रदानकृपणा द्विजैः ।
 याचिता न प्रयच्छन्ति विद्यमानेऽप्यबुद्धयः ॥
 क्षीनान्धकृपणान्दृष्ट्वा भिक्षुकानतिथानपि ।
 याच्यमाना निवर्तन्ते जिह्वालोभसमन्विताः ।
 न धनानि न घासांसि न भोगाश्च च काञ्चन ॥
 न गावो नान्नविकृतिं प्रयच्छन्ति कदाचन ॥
 अप्रवृत्ताश्च ये लुब्धा नास्तिका दानवर्जिताः ।
 एवंभूता नरा देवि निरयं याम्यबुद्धयः १३
 ते वै मनुष्यतां यान्ति यदा कालस्य पर्ययात्
 धनरिक्तं कुले जन्म लभन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥ १४
 श्रुतिपासापरीताश्च सर्वलोकवहिष्कृताः ।
 निराशाः सर्वभोगेभ्यो जीवन्त्यधर्मजां विकां
 शल्पभोगकुले जाता अल्पभोगरता नराः ।
 अनेन कर्मणा देवि मधन्यधनिनो नराः १६
 अपरे स्तम्भिनो नित्यं मानिनः पापतो रताः ।
 आसनाहंस्य ये पीठं न प्रयच्छन्त्यचेतसः १७
 मार्गाहंस्य च ये मार्गं न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
 पाद्याहंस्य च ये पाद्यं न दत्तयल्पबुद्धयः ॥ १८
 बर्धाहोत्रं च सत्कारैरर्चयन्ति यथाविधि ।
 अर्च्यमाचमनीयं वा न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः १९
 गुहं चाभिगतं प्रेम्णा गुरुवन्न बुभूते ।
 अभिमानप्रवृत्तेन लोभेन समवस्थिताः ॥ २०
 संमान्याश्चावमन्यन्ते वृद्धान्परिभवन्ति च ।
 एवंविधा नरा देवि सर्वे निरयगामिनः ॥ २१
 ते वै यदि नरास्तस्मान्निरयादुत्तरगतिं वै ।
 वर्णपूर्वैस्ततो जन्म लभन्ते कुतिसते कुले ॥ २२
 श्वपाकपुल्कसादीनां कुतिसतानामचेतसाम् ।
 कुलेषु तेषु जायन्ते गुरुवृद्धापचायिनः ॥ २३
 न स्तम्भो न च मानो यो देवताद्विजपूजकः ।
 लोकपूज्यो नमस्कर्ता प्रथितो मधुरं वचः २४
 सर्ववर्णप्रियकरः सर्वभूतहितः सदा ।
 अद्वेषी सुमुखाः शृङ्गणः शिग्धवाणीप्रदः सदा
 स्वागतेनैव सर्वेषां भूतानामविहिंसकः ।
 यथाहंसति क्रियापूर्वमर्चयन्नयतिष्ठति ॥ २६

मार्गाहोत्रं ददन्मार्गं गुहं गुरुवद्वर्चयन् ।
 अतिथिप्रग्रहरतस्तथाऽभ्यागतपूजकः ॥ २७
 एवंभूतो नरो देवि-स्वर्गतिं प्रतिपद्यते ।
 ततो मानुषतां प्राप्य विशिष्टकुलजो भवेत् ॥
 तत्रासी विपुलैर्भोगैः सर्वरत्नसमायुतः ।
 यथाहंदाता चाहंषु धर्मचर्यापरो भवेत् ॥ २९
 संमतः सर्वभूतानां सर्वलोकनमस्कृतः ।
 स्वकर्मफलमाप्नोति स्वयमेव नरः सदा ॥ ३०
 उदात्तकुलजातीय उदात्ताभिजनः सदा ।
 एष धर्मो मया प्रोक्तो विधात्रा संयमीरितः ॥
 यस्तु रौद्रसमाचारः

सर्वसर्वमयङ्करः ।

हस्ताभ्यां यदि वा पद्भ्यां

रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥

३२

लोष्टैः स्तम्भैरायुधैर्वा जन्तून्वाधति शोभने ।
 हिसार्यं निकृतिप्रज्ञः प्रोद्वेजयति वैव ह ॥ ३३

उपक्रामति जन्तून् उद्वेगजननः सदा ।

एवंशीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३४

स वै मनुष्यतां गच्छेद्यदि कालस्य पर्ययात् ।

ब्रह्माधपरिक्रिष्टे जायते सोऽधमे कुले ॥ ३५

लोकद्वेषोऽधमः पुंसां सयं कर्मफलैः कृतैः ।

एष देवि मनुष्येषु बोद्धव्यो ज्ञातिवन्धुषु ॥ ३६

अपरः सर्वभूतानि दयायाननुपदयति ।

मैत्रदृष्टिः पितृसमो निर्वरो नियतेन्द्रियः ॥ ३७

नोद्वेजयति भूतानि न विघातयते तथा ।

हस्तपादैः सुनियतैर्विध्वास्यः सर्वजन्तुषु ३८

न रज्ज्वा न च दण्डेन न लोष्टैर्नायुधेन च ।

उद्वेजयति भूतानि शृङ्गणकर्मो दयापरः ॥ ३९

एवंशीलसमाचारः स्वर्गं समुपजायते ।

तत्रासी भवने दिव्ये मुदा वसति देवयत् ४०

स चेत्कर्मक्षयान्मर्त्यो मनुष्येषूपजायते ।

अल्पाबाधो निरान्तकः स जातः सुखमेधते

सुखभागी निरायासो निरुद्वेगः सदा नरः ।

एष देवि सतां मार्गो वाधा यत्र न विद्यते ४२

उमोवाच ।

इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहयिषारदाः ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रज्ञायन्तोऽर्थकोविदाः ॥

अतिवीर्यं दृष्ट्वा तैर्वाच्यमानाः सन्तो निर्वर्तन्ते न प्रयच्छन्ति
 ॥ ११ ॥ गुरुद्वेषापचायिनः गुरुणा वृद्धानां च हीनत्व-

संपादकाः ॥ २३ ॥ मुषवत् पितृवत् ॥ २७ ॥ उदात्तं प्रज्ञा-
 तम् ॥ ३१ ॥ ऊहः सिद्धान्तः अपोहः पूर्वज्ञः ॥ ४३ ॥

शुभैः कर्मफलैर्देवि भवैत परिकीर्तिताः ।
स्वर्गमार्गपरा भूयः किं त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥
उमोवाच ।

महान्मे संशयः कश्चिन्मर्त्यान्प्रति महेश्वर ।
तस्मात्त्वं नैपुणेनाद्य मम व्याख्यातुमर्हसि ४१
केनायुर्लभते दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्रभो ।
तपसा वापि देवेश केनायुर्लभते महत् ॥ ४२
क्षीणायुः केन भवति कर्मणा भुवि मानवः ।
धिपाकं कर्मणां देव घृत्तुमर्हस्यनिन्दित ४३
अपरे च महाभाग्य मन्दभाग्यास्तथाऽपरे ।
अकुलीनास्तथा चान्ये कुलीनाश्च तथाऽपरे
तुर्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव ।
प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः ४५
दुष्प्रज्ञाः केचिदाभान्ति केचिदाभान्ति पण्डिताः
महाप्राज्ञास्तथैवान्ये ज्ञानविज्ञानभाविनः ॥
अल्पाबाधास्तथा केचिन्महाबाधास्तथाऽपरे
दृश्यन्ते पुरुषा देव तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ४७
महेश्वर उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि देवि कर्मफलोदयम् ।
मर्त्यलोके नरः सर्वो येन स्वफलमश्नुते ॥ ४८
प्राणातिपाते यो रौद्रो दण्डहस्तोद्यतः सदा
नित्यमुद्यतशस्त्रश्च हन्ति भूतगणान्नरः ॥ ४९

निर्दयः सर्वभूतानां नित्यमुद्वेगकारकः ।
अपि कौटपिपीलानामशरण्यः सुनिर्घृणः ५०
पर्वभूतो नरो देवि निरयं प्रतिपद्यते ।
विपरीतस्तु धर्मात्मा रूपधानभिजायते ५१
पापेन कर्मणा देवि वध्यो हिंसारतिर्नरः ।
अप्रियः सर्वभूतानां हीनायुरुपजायते ॥ ५२
निरयं याति हिंसात्मा याति स्वर्गमर्हसकः
यातनां निरये रौद्रां स कृच्छ्रां लभते नरः ५३
यः कश्चिन्निरयात्तस्मात्समुत्तरति कर्हिचित् ।
मानुष्यं लभते चापि हीनायुस्तत्र जायते ५४
पापेन कर्मणा देवि वध्यो हिंसारतिर्नरः ।
अप्रियः सर्वभूतानां हीनायुरुपजायते ॥ ५५
यस्तु शुक्लाभिजातीयः प्राणिघातविधर्जकः ।
निक्षिप्तशस्त्रो निर्दण्डो न हिंसति कदाचन ५६
न घातयति नो हन्ति घ्नन्तं नैधानुमोदते ।
सर्वभूतेषु सज्जेहो यथाऽऽत्मनि तथाऽपरे ५७
ईदृशः पुरुषोत्कर्षो देवि देवत्वमश्नुते ।
उपपन्नान्सुखान्भोगानुपाश्नाति सुदा युतः ५८
अथ चेन्मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते ।
तत्र दीर्घायुस्तपः स नरः सुखमेधते ॥ ५९
एष दीर्घायुषो मार्गः सुवृत्तानां सुकर्मिणाम् ।
प्राणिहिंसाविमोक्षेण ग्रहणा समुदीरितः ६०

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उमामहेश्वरसंवादे
चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

उमोवाच ।

किंशीलः किंसमाचारः पुरुषः कैश्च कर्मभिः
स्वर्गं समभिपद्येत संप्रदानेन केन वा ॥ १
महेश्वर उवाच ।

दाता ब्राह्मणसत्कर्ता दीनार्तकृपणादिषु ।
मक्ष्यभोज्यान्नपानानां वाससां च प्रदायकः २
प्रतिघ्नयान्सभाः कृपान्प्रपाः पुष्करिणीस्तथा
नैत्यकानि च सर्वाणि किमिच्छकमतीव च

वासनं शयनं यानं गृहं रत्नं धनं तथा ।
सस्यजातानि सर्वाणि गाः क्षेत्राण्यथ योषितः
सुप्रतीतमना नित्यं यः प्रयच्छति मानवः ।
पर्वभूतो नरो देवि देवलोकेऽभिजायते ॥ ५
तत्रोष्य सुचिरं कालं भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
सहायसरोभिर्मुदितो रमते नन्दनादिषु ॥ ६
तस्मात्सर्वोच्च्युतो लोकान्मानुषेषु प्रजायते
महाभोगकुले देवि धनधान्यसमन्वितः ॥ ७

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठे भारतामाव-
र्षिणे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

किमिति ॥ १ ॥ नैत्यकानि नित्यदेवानि . किमि-
च्छपीति शृष्ट्वा यदीप्सितं दीयते तत्किमिच्छकम् ॥ ३ ॥

तत्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो मुदा युतः ।
 महाभोगो महाकोशो धनी भवति मानवः ८
 यत्ते देवि महाभागाः प्राणिनो दानशीलिनः ।
 ग्रहणा वै पुरा प्रोक्ताः सर्वस्य प्रियदर्शनाः ९
 अपरे मानवा देवि प्रदानकृपणा द्विजैः ।
 याचिता न प्रयच्छन्ति विद्यमानेऽप्यबुद्धयः ॥
 क्षीनान्धकृपणान्दृष्ट्वा भिक्षुकानतिथीनपि ।
 याच्यमाना निवर्तन्ते जिह्वालोकमसमन्विताः
 न धनानि न धासांसि न भोगाश्च च काञ्चनं
 न गावो नाश्विदुति प्रयच्छन्ति कदाचन ॥
 अप्रवृत्ताश्च ये लुब्धा नास्तिका दानवर्जिताः
 एवंभूता नरा देवि निरयं यान्त्यबुद्धयः १३
 ते वै मनुष्यतां यान्ति यदा कालस्य पर्ययात्
 धनरिक्तं कुले जन्म लभन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥ १४
 क्षुत्पिपासापरीताश्च सर्वलोकवह्निष्कृताः ।
 निराशाः सर्वभोगेभ्यो जीवन्त्यधर्मजायिकां
 अल्पभोगकुले जाता अल्पभोगरता नराः ।
 अनेन कर्मणा देवि भयन्त्यधनिनो नराः १६
 अपरे स्तंभिनो नित्यं मानिनः पापतो रताः ।
 आसनाहस्य ये पीठं न प्रयच्छन्त्यचेतसः १७
 मार्गाहस्य च ये मार्गं न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
 पाद्याहस्य च ये पाद्यं न दृश्यल्पबुद्धयः ॥ १८
 अर्घाहोत्रं च सत्कारिस्त्वयन्ति यथाधिधि ।
 अर्घ्यमाचमनौघं वा न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः १९
 गुहं चाभिगतं प्रेम्णा गुरुवन्न बुभूते ।
 अभिमानप्रवृत्तेन लोभेन समयस्थिताः ॥ २०
 संमान्याश्चायमन्यन्ते वृद्धाभ्यर्चिभवन्ति च ।
 एवंविधा नरा देवि सर्वे निरयनाभिनः ॥ २१
 ते वै यदि नरास्तस्माभिरयादुत्तरन्ति वै ।
 सर्वपूर्गैस्ततो जन्म लभन्ते कुत्सिते कुले ॥ २२
 श्रपाकपुलकसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
 कुलेषु तेषु जायन्ते गुरुबुद्धापचायिनः ॥ २३
 न स्तम्भी न च मार्गो यो देवताद्विजपूजकः ।
 लोकपूज्यो नमस्कृतो प्रश्रितो मधुरं वचः २४
 सर्ववर्णप्रियकरः सर्वभूतहितः सदा ।
 अद्वेषी सुमुखः शृङ्गणः क्षिप्रवाणीप्रदः सदा
 स्वागतेनैव सर्वपां भूतानामधिहिसकः ।
 यथाहंसत्क्रियापूर्वमचैयन्नवतिष्ठति ॥ २६

मार्गाहोत्रं ददन्मार्गं गुहं गुरुवदच्यन् ।
 अतिथिप्रग्रहरतस्तथाऽभ्यागतपूजकः ॥ २७
 एवंभूतो नरो देवि स्वर्गतिं प्रतिपद्यते ।
 ततो मानुषतां प्राप्य विशिष्टकुलजो भवेत् ॥
 तत्रासी विपुलैर्मौगैः सर्वरत्नसमायुतः ।
 यथाहंदाता चाहंपु धर्मचर्यापरो भवेत् ॥ २९
 संमतः सर्वभूतानां सर्वलोकनमस्कृतः ।
 स्वकर्मफलमाप्नोति स्वयमेव नरा सदा ॥ ३०
 उदात्तकुलजातीय उदात्ताभिजनः सदा ।
 एष धर्मो मया प्रोक्तो विधात्रा स्वयमीरितः ॥
 यस्तु रौद्रसमाचारः

सर्वसत्यमयङ्करः ।

हस्ताभ्यां यदि वा पद्भ्यां

रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥

३२

लोष्टैः स्तम्भैरायुधैर्वा जन्तुन्वाधति शोभने ।
 हिसार्थं निकृतिप्रज्ञः प्रोद्वेजयति चैध ॥ ३३
 उपक्रामति जन्तुंश्च उद्वेगजननः सदा ।
 एवंशीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३४
 स वै मनुष्यतां गच्छेद्यदि फालस्य पर्ययात् ।
 ब्रह्मावाधपरिक्रिपे जायते सोऽधमे कुले ॥ ३५
 लोकद्वेष्योऽधमः पुंसां स्वयं कर्मफलैः कृतैः ।
 एष देवि मनुष्येषु बोद्धव्यो ज्ञातिबन्धुषु ॥ ३६
 अपरः सर्वभूतानि दयावाननुपश्यति ।
 मैत्रदृष्टिः पितृसमो निर्धैरो नियतेन्द्रियः ॥ ३७
 नोद्वेजयति भूतानि न विधातयते तथा ।
 हस्तपादैः सुनियतैर्विभ्यास्यः सर्वजन्तुषु ३८
 न रज्ज्वा न च दण्डेन न लोष्टैर्नायुधेन च ।
 उद्वेजयति भूतानि श्लक्ष्णकर्मा दयापरः ॥ ३९
 एवंशीलसमाचारः स्वर्गे समुपजायते ।
 तत्रासी भवने दिव्ये मुदा वसति देवयत् ४०
 स चेतकर्मक्षयान्मर्त्यो मनुष्येऽप्युपजायते ।
 अल्पाबाधो निरान्तकः स जातः सुखमेधते
 सुखभागी निरायासो निरुद्वेगः सदा नराः ।
 एष देवि सतां मार्गो बाधा यत्र न विद्यते ४२
 उमोवाच ।

इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविदारदाः ।
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रज्ञावन्तोऽर्थकोविदाः ॥

अतिथीन् दृष्ट्वा तैर्वाच्यमानाः सन्तो निवर्तन्ते न प्रयच्छन्ति
 ॥ ११ ॥ गुरुबुद्धापचायिनः गुरुणां वृद्धानां च हीनत्व-

संपादकाः ॥ २३ ॥ गुरुवत् पितृवत् ॥ २७ ॥ उदात्तं प्रत-
 सत् ॥ ३१ ॥ ऊहः सिद्धान्तः अपोहः पूर्वपक्षः ॥ ४३ ॥

दुष्प्रज्ञाश्चापरे देव ज्ञानविज्ञानयजिताः ।
 केन कर्मविशेषेण प्रज्ञावान्पुरुषो भवेत् ॥ ४४
 अल्पप्रज्ञो विरूपाक्ष कथं भवति मानवः ।
 एतन्मे संशयं छिधि सर्वधर्मविदां वर ॥ ४५
 जात्यन्धाश्चापरे देव रोगार्ताश्चापरे तथा ।
 नराः क्लीबाश्च दृश्यन्ते कारणं ब्रूहि तत्र वै४६
 महेश्वर उवाच ।

ब्राह्मणान् वेदविदुषः सिद्धान् धर्मविदस्तथा
 परिपृच्छन्त्यहरहः कुशलाः कुशलं तथा ॥४७
 वर्जयन्तोऽशुभं कर्म सेवमानाः शुभं तथा ।
 लभन्ते स्वर्गं नित्यमिहलोके तथा सुखम् ॥
 स चेन्मानुपतां याति मेधावी तत्र जायते ।
 श्रुते प्रज्ञानुगं यस्य कल्याणमुपजायते ४९
 परदारेषु ये चापि चक्षुर्दुष्टं प्रयुजते ।
 तेन दुष्टस्वभावेन जात्यन्धास्ते भवन्ति ह५०
 मनसा तु प्रदुष्टेन नग्नां पश्यन्ति ये स्त्रियम् ।
 रोगार्तास्ते भवन्तीह नरा दुष्कृतकर्मिणः ५१
 ये तु मूढा दुराचारा वियोनी मैथुने रताः ।
 पुरुषेषु सुदुष्प्रज्ञाः क्लीबत्वमुपयान्ति ते ॥ ५२
 पशून् ये घातयन्ति ये चैव गुरुतरुणाः ।
 प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायन्ति ते नराः
 उमोवाच ।

सावद्यं किन्तु वै कर्म निरवद्यं तथैव च ।
 श्रेयः कुर्वन्नवाप्नोति मानवो देवसत्तम ॥ ५४

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उमामहेश्वरसंवादे
 पञ्चवत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

नारद उवाच ।

एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वयंप्रभुः ।
 अनुकूलां प्रियां भार्यां पार्श्वस्थां समभाषत १

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि वैष्णव्यायै भास्वभाव-
 दोषे पञ्चवत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

महेश्वर उवाच ।

श्रेयांसं मार्गमन्विच्छन्
 सदा यः पृच्छति द्विजान्
 धर्मान्नेपी गुणाकांक्षी
 स स्वर्गं समुपाश्रुते ॥ ५५

यदि मानुपतां देवि कदाचित्स निगच्छति ।
 मेधावी धारणायुक्तः प्रायस्तत्राभिजायते ५६
 एष देवि सतां धर्मो मन्तव्यो मृतिकारकः ।
 नृणां हितार्थाय मया तव वै समुदाहृतः ॥ ५७

उमोवाच ।

अपरे स्वरूपविज्ञाना धर्मविद्वेपिणो नराः ।
 ब्राह्मणान् वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम्
 प्रतयन्तो नराः केचिच्छ्रद्धाधर्मपरायणाः ।
 अग्रता भ्रष्टनियमास्तथाऽन्ये राक्षसोपमाः ५९
 यज्जानञ्च तथैवान्ये निर्होमाश्च तथाऽपरे ।
 केन कर्मविपाकेन भवन्तीह वदस्व मे ६०

महेश्वर उवाच ।

आगमा लोकधर्माणां मर्यादाः सर्वनिर्मिताः
 प्रामाण्येनानुवर्तन्ते दृश्यन्ते च दृढयताः ॥६१
 अधर्मं धर्ममित्याहुयं च मोहवशं गताः ।
 अग्रता नष्टमर्यादास्ते प्रोक्ता ब्रह्मराक्षसाः ६२
 ते चेत्कालकृताद्योगात्सम्भवन्तीह मानुषाः
 निर्होमा निर्वपट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः
 एष देवि मया सर्वः संशयच्छेदनाय ते ।
 कुशलाकुशलो नृणां दयाव्यातो धर्मसागरः

महेश्वर उवाच ।

पराधरश्चे धर्मज्ञे तपोवननिवासिनि ।
 साध्वि सुसु सुकेशान्ते हिमवत्पर्वतात्मजे ॥ २

१४६

एवमिति ॥ १ ॥

दक्षे शमदमोपेतं निर्ममे धर्मचारिणि ।
 पृच्छामि त्वां वरारोहे पृष्टा वंद ममैप्सितम्
 सावित्री ब्रह्मणः साध्वी
 कौशिकस्य शची सती ।
 मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा
 श्रुद्धिर्धनवर्णस्य च ॥ ४
 यरुणस्य तथा गौरी
 सूर्यस्य च सुवर्चला ।
 रोहिणी शशिनः साध्वी
 स्वाहा चैव विभाषसोः ॥ ५

अदितिः कदयपस्याय सर्वास्ताः पतिदेवताः ।
 पृष्टाश्चोपासिताश्चैव तास्तस्या देवि नित्यशः
 तेन त्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे धर्मवादिनि ।
 स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयोदाहृतमादितः ७
 सधर्मचारिणी मे त्वं समशीला समव्रता ।
 स्वमानसारवीर्या च तपस्वीयं कृतं च ते ॥ ८
 त्वया ह्युक्तो विशेषेण गुणधान्स भविष्यति ।
 लोके चैव त्वया देवि प्रमाणत्वमुपैष्यति ॥ ९
 स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः परा ।
 गीर्या गच्छति सुश्रोणि लोकेष्वेवा गतिः सदा
 मम चार्धं शरीरस्य तव चार्धेन निर्मितम् ।
 सुरकार्यकरी च त्वं लोकसन्तानकारिणी ॥
 तव सर्वः सुविदितः स्त्रीधर्मः शाश्वतः शुभे ।
 तस्मादशेषतो ब्रूहि स्वधर्मं विस्तरेण मे ॥ १२
 उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश भूतभव्यमघोत्तम ।
 त्वत्प्रभावावर्यं देव वाक्कीय प्रतिभाति मे १३
 इमास्तु नद्यो देवेश सर्वतीर्थोदकैर्युताः ।
 उपस्पर्शनहेतोस्तयामुपयान्ति समीपतः ॥ १४
 यताभिः सह संमन्त्र्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
 प्रमयन्योऽनहंवादी स वै पुरुष उच्यते ॥ १५
 स्त्री च भूतेश सततं स्त्रियमेवावुधावति ।
 मया संमानिताश्चैव भविष्यान्ति सखिदराः ॥
 एषा सरस्वती पुण्या नदीनामुत्तमा नदी ।
 प्रथमा सर्वसरितां नदी सागरगामिनी ॥ १७
 विषाशा च धितस्ता च चन्द्रमाणा इरावती
 शतद्रुद्धिका सिन्धुः कौशिकी गीतमी तथा
 तथा देवन्दी चैवं सर्वतीर्थोभिः संभृता ।
 गगनाद्वां गता देवी गङ्गा सर्वसखिदरा ॥ १९

इत्युक्त्वा देवदेवस्य पत्नी धर्मभृतां वरा ।
 स्मितपूर्वमयामाप्य सर्वास्ताः सरितस्तथा २०
 अपृच्छदेवमहिषी स्त्रीधर्मः धर्मवत्सला ।
 स्त्रीधर्मकुशलास्ता वै गङ्गाद्याः सरितां वराः
 उमोवाच ।

अयं भगवता प्रोक्तः प्रश्नः स्त्रीधर्मसंश्रितः ।
 तं तु संमन्त्र्य युष्माभिर्वक्तुमिच्छामि शङ्करम्
 न चैकसाध्यं पद्यामि विज्ञानं भुवि कस्यचित्
 दिवि वा सागरगमास्तेन यो मानयाम्यहम्
 एवं सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः पृष्टाः पुण्यतमाः शिवाः
 ततो देवन्दी गङ्गा नियुक्ता प्रतिपूज्य च २४
 बह्वीभिर्बुद्धिभिः स्फीता
 स्त्रीधर्मज्ञा शुचिस्मिता ।
 शैलराजसुतां देवीं

पुण्या पापमयापहा ॥ २५
 बुद्ध्या विनयसंपन्ना सर्वधर्मविशारदा ।
 सस्मितं बहुबुद्ध्याख्या गङ्गा यचनमब्रवीत् ॥
 गङ्गोवाच ।

धन्याऽस्यनुगृहीताऽस्मि देवि धर्मपरायणे
 या त्वं सर्वजगन्मान्या नदी मानयसेऽनघे ॥
 प्रभवन् पृच्छते यो हि संमानयति वा पुनः ।
 नूनं जनमदुष्टात्मा पण्डिताययां स गच्छति ॥
 ज्ञानविज्ञानसंपन्ना नूहापोहविशारदान् ।
 प्रवक्तुं पृच्छते योऽन्यान् स वै नापदमुच्छति
 अन्यथा बहुबुद्ध्याख्या वाक्यं वदति संसदि ।
 अन्यथैव हाहवादी दुर्बलं वदते घचः ॥ ३०
 दिव्यज्ञाने दिवि श्रेष्ठे दिव्यपुण्यैः सहोत्पिते
 त्वमेवाहं सि नो देवि स्त्रीधर्माननुमापितुम् ॥
 ततः साराधिता देवी गङ्गाया बहुभिर्गुणैः ।
 प्राह सर्वमशेषेण स्त्रीधर्मं सरसुन्दरी ॥ ३२
 उमोवाच ।

स्त्रीधर्मो मां प्रति यथा प्रति भाति यथाविधि
 तमहं कीर्तयिष्यामि तथैव प्रथिता भय ॥ ३३
 स्त्रीधर्मः पूर्वं पयायं विवाहे वन्धुभिः कृतः ।
 सहधर्मचरी मर्त्यमैवत्यग्निसमीपतः ॥ ३४
 सुखमावा सुयचना सुवृत्ता सुलदर्शना ।
 अनन्यचित्ता सुमुखी मर्तुः सा धर्मचारिणी ॥
 सा भवेद्धर्मपरमा सा भवेद्धर्ममागिनी ।
 देववत्सततं साध्वी या मर्तांरं प्रपदयति ३६

शुश्रूषां परिचारं च देववद्या करोति च ।
 नान्यमाद्या ह्यविमनाः सुमता सुखदर्शना ॥
 पुत्रवक्रमिवाभीष्टां भर्तुर्वदनमीक्षते ।
 या साध्वी नियताहारा सा भवेद्धर्मचारिणी
 श्रुत्वा दम्पतिधर्मं वै सहधर्मं कृतं शुभम् ।
 या भवेद्धर्मपरमा नारी भर्तुसमव्रता ॥ ३९
 देववत्सततं साध्वी भर्तारमनुपश्यति ।
 दम्पत्योरेप वै धर्मः सहधर्मकृतः शुभः ॥ ४०
 शुश्रूषां परिचारं च देवतुल्यं प्रकुर्वती ।
 वदया भावेन सुमताः सुमता सुखदर्शना ।
 अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी
 परुषाण्यपि चोक्ता या दृष्टा दुष्टेन चक्षुषा ।
 सुप्रसन्नमुखी भर्तुर्या नारी सा पतिव्रता ॥ ४१
 न चन्द्रसूर्यौ न तर्कं पुंनाम्ना या निरीक्षते ।
 भर्तुयजं वरारोहा सा भवेद्धर्मचारिणी ॥ ४२
 दरिद्रं व्याधितं दीनमध्वना परिकर्षितम् ।
 पार्ति पुत्रमिवोपास्ते सा नारी धर्मभागिनी ॥
 या नारी प्रयता दक्षा या नारी पुत्रिणी भवेत्
 पतिप्रिया पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनी
 शुश्रूषां परिचर्यां च करोत्यविमनाः सदा ।
 सुप्रतीता विनीता च सा नारी धर्मभागिनी
 न कामेषु न मोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा ।
 स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारी धर्मभागिनी
 कल्योत्यानरतिर्नित्यं गृहशुश्रूषणे रता ।
 सुसंमृष्टक्षया चैव गोशकृत्कृतलेपना ॥ ४८
 अन्निकार्यपरा नित्यं सदा पुण्यबलिप्रदा ।

देवतातिथिभृत्यानां निर्वाप्य पतिना सह ।
 शेषाश्रमुपभुञ्जाना यथान्यायं यथाविधि ।
 तुष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेण युज्यते ॥ ५०
 श्वश्रुश्वशुरयोः पादौ जौषयन्ती गुणान्विता ।
 मातापितृपरा नित्यं या नारी सा तपोधना
 ब्राह्मणान् दुर्वलानाथान्दीनान्धकूपणास्तथा ।
 विभर्त्यजेन या नारी सा पतिव्रतभागिनी ॥
 व्रतं चरति या नित्यं दुश्चरं लघुसत्त्वया ।
 पतिचिन्ता पतिहिता सा पतिव्रतभागिनी ॥
 पुण्यमेतत्तपश्चैतत्स्वर्गश्चैव सनातनः ।
 या नारी भर्तुपरमा भवेत्तत्त्वता सती ॥ ५४
 पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्वन्धुः पतिर्गतिः ।
 पत्या समा गतिर्नास्ति दैवतं वा यथा पतिः
 पतिप्रसादः स्वर्गो वा तुल्यो नार्यां न वा भवेत्
 महं स्वर्गं न हीच्छेयं त्वय्यप्रीते महेश्वरे ५६
 यद्यकार्यमधर्मं वा यदि वा प्राणनाशनम् ।
 पतिर्भूयादरिद्रो वा व्याधितो वा कथञ्चन ॥
 आपन्नो रिपुसंक्षो वा प्रहृष्टापादितोपि वा ।
 आपद्धर्माननुप्रेक्ष्य तत्कार्यमविशंकया ॥ ५८
 एष देव मया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो वचनास्रव ।
 या त्वेवभाविनी नारी सा पतिव्रतभागिनी

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स ॥ देवेशः प्रतिपूज्य गिरेः सुताम्
 लोकान् विसर्जयामास सर्वैरनुचरैर्वृत्तान् ६०
 ततो ययुर्भूतमणाः सरितश्च यथागतम् ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव प्रणम्य शिरसा भवम् ६१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीधर्मकथने
 पदचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

ऋषय ऊचुः ।

पिनाकिन् भगनेत्रप्र सर्वलोकनमस्कृत । माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छामि शङ्कर १

वस्याभावेन मन्त्रादिना वशीकरणं विना ॥ ४१ ॥ चन्द्र-
 सूर्यौ तद्वमपि या पुरुषनामत्वाज निरीक्षते विस् मरं पश्ये
 मेति भावः ॥ ४३ ॥ सुसंमृष्टक्षया शोधितदृष्टा ॥ ४८ ॥
 लघुसत्त्वया शीघ्रमर्यादावबोधिन्या बुद्ध्या ॥ ५३ ॥ इति
 श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चत्वारिंशेऽध्याये मातमानन्दे

पदचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

पिनाकिश्रुति । अस्मिन्प्राये यो हि सां द्रुमि-
 च्छेतेति श्लोकश्चेन ब्रह्मविष्णुब्रह्मणिकार्यं दर्शितं यत्प्रा-
 ५५

ईश्वर उवाच ।

पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः ।
 कृष्णो जाम्बूनदामासो व्यग्रे सूर्य इवोदितः २
 दशबाहुर्महातेजा देवतारिनिपूदनः ।
 श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदेवतपूजितः ॥ ३
 ब्रह्मा तस्योदरभवस्तस्याहं च शिरोभवः ।
 शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषिरोमभ्यश्च सुरासुराः ॥
 ऋषयो देहसम्भूतास्तस्य लोकाश्च शाश्वताः
 पितामहगृहं साक्षात्सर्वदेवगृहं च सः ॥ ५
 सोऽस्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः
 कष्टा त्रिभुवनेश्वरः ।
 संहर्ता चैव भूतानां
 स्थावरस्य चरस्य च ॥ ६
 स हि देववरः साक्षाद्देवनाथः परंतपः ।
 सर्वेशः सर्वसंश्लिष्टः सर्वगः सर्वतोमुखः ॥ ७
 परमात्मा हृषीकेशः सर्वेष्टयापी महेश्वरः ।
 न तस्मात्परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ८
 सनातनो वै मधुहा गोविन्द इति विश्रुतः ।
 स सर्वोपाधिष्वाम्बुसंख्ये घातयिष्यति मानदः
 सुरकार्यार्थमुत्पन्नो मानुषं वपुरास्थितः ।
 न हि देवगणाः शक्तास्त्रिविक्रमविनाकृताः १०
 भुवने देवकार्याणि कर्तुं नायकवर्जिताः ।
 नायकः सर्वभूतानां सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ११
 एतस्य देवनाथस्य देवकार्यपरस्य च ।
 ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मर्षिशरणस्य च ॥ १२
 ब्रह्मा वसति गर्भस्थः शरीरे सुखसंस्थितः ।
 शर्वः सुखं संश्रितश्च शरीरे सुखसंश्रितः १३
 सर्वाः सुखं संश्रिताश्च शरीरे तस्य देवताः ।
 स देवः पुण्डरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोपितः ॥
 शार्ङ्गचक्राधुषः खड्गी सर्वनागरिपुध्वजः ।
 उत्तमेन स शीलेन दमेन च शमेन च ॥ १५
 पराक्रमेण धीर्येण वपुषा दर्शनेन च ।
 आरोहेण प्रमाणेन धीर्येणार्जवसंपदा ॥ १६
 आनुशंस्येन रूपेण बलेन च समन्वितः ।
 अस्त्रैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ १७
 योगमायः सहस्राक्षो निरपायो महामनाः ।
 यारी मित्रजनश्लाघी श्रुतिबन्धुजनप्रियः १८
 क्षमावाञ्छानहंवादी ब्रह्मण्यो ब्रह्मनायकः ।
 भयहर्ता भयार्तानां मित्राणां नन्दिवर्धनः १९
 शरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः ।

श्रुतवानर्थसंपन्नः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ २०
 समाश्रितानां धरदः शत्रूणामपि धर्मवित् ।
 नीतिज्ञो नीतिसंपन्नो ब्रह्मवादी जितेन्द्रियः ॥
 भवार्थमिह देवानां बुद्ध्या परमया युतः ।
 प्राजापत्ये शुभे मार्गे मानवे धर्मसंस्कृते ॥ २२
 समुत्पत्स्यति गोविन्दो मनोर्वशे महात्मनः ।
 अङ्गो नाम मनोः पुत्रो अन्तर्धामा ततः परः
 अन्तर्धामो हविर्धामा प्रजापतिरनिन्दितः ।
 प्राचीनवर्हिर्मविता हविर्धामः सुतो महान् ॥
 तस्य प्रचेतः प्रमुखा भविष्यन्ति दशात्मजाः ।
 प्राचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः २५
 दाक्षायण्यास्तथाऽऽदित्यो मरुतादित्यतस्तथा
 मनोश्च वंशज इला सुपुत्रश्च भविष्यति ॥ २६
 बुधात्पुकरवाशापि तस्मादायुर्मधिष्यति ।
 नहुषो भविता तस्माद्ययातिस्तस्य चारमजः
 यदुस्तस्मात्महासत्त्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति
 कोटुश्चैव महायुजो वृजिनीवान्भविष्यति २८
 वृजिनीवतश्च भविता उपह्णुरपरार्जितः ।
 उपह्णोर्भविता पुत्रः शूरश्चिन्नरथस्तथा २९
 तस्य त्ववरजः पुत्रः शूरो नाम भविष्यति ।
 तेषां विख्यातवीर्याणां चरित्रगुणशालिनाम् ।
 यज्यनां सुविशुद्धानां वंशे ब्राह्मणसंमते ।
 स शूरः क्षत्रियश्रेष्ठो महावीर्यो महायशः ।
 स्ववंशश्चिस्तरकरं जनयिष्यति मानदः ॥ ३१
 वसुदेव इति ख्यातं पुत्रमानकदुःसुमित्रं ।
 तस्य पुत्रशत्रुर्बाहुर्वासुदेवो भविष्यति ॥ ३२
 दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो द्विजप्रियः ।
 राज्ञो मागधसंकुहान् मोक्षयिष्यति यादवः ॥
 जरासन्धं तु राजानं निर्जित्य गिरिगह्वरे ।
 सर्वपार्थिवरत्नाढ्यो भविष्यति स वीर्यवान्
 पृथिव्यामप्रतिहतो धीर्येण च भविष्यति ।
 विक्रमेण च संपन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः ॥ ३५
 शूरसेनेषु भूत्वा स द्वारकायां वसन्प्रभुः ।
 पालयिष्यति गां देवां विजित्य नययित्सदा ॥
 तं भवन्तः समासाय याद्वाल्यैरहर्निशैरैः ।
 अर्चयन्तु यथान्यायं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥
 यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत ब्रह्माणं च पितामहम् ।
 द्रष्टव्यस्तेन भगवान्वासुदेवः प्रतापवान् ३८
 दृष्टे तस्मिन्नहं दृष्टो न मेऽप्राप्ति विचारणा ।
 पितामहो वा देवेश इति विस्त तपोधनाः ३९

स यस्य पुण्डरीकाक्षः प्रीतिपुक्तो भविष्यति
तस्य देवगणः प्रीतो ब्रह्मपूर्वो भविष्यति ४०
यश्च ते मानवे लोके संश्रयिष्यति केशवम् ।
तस्य कीर्तिर्जयश्चैव स्वर्गश्चैव भविष्यति ४१
धर्माणां देशिकः साक्षात्

स भविष्यति धर्ममाक् ।

धर्मवद्भिः स देवेशो

नमस्कार्यः सदोद्यतैः ॥ ४२

धर्म एव परो हि स्यात्सस्मिन्नभ्यर्चिते विमौ
स हि देवो महादेजाः प्रजाहितचिकीर्षया ॥
धर्मार्थं पुरुषस्याथ श्रुतिकोटीः ससर्ज ह ।

ताः शृष्टास्तेन विमुना पर्येत गन्धमादने ४४
सनत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठन्ति तपसान्विताः ।

तस्मात्स यागमी धर्मेशो नमस्यो द्विजपुरुषाः
दिधि श्रेष्ठो हि भगवान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।

घन्दिता हि स घन्वेत मानितो मानयौत च
अर्हितश्चाह्वयेदित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत् ॥ ४६

दृष्टः पश्येद्दहरदः संश्रितः प्रतिसंश्रयेत् ।
अर्चितश्चाह्वयेदित्यं स देवो द्विजसत्तमाः ४७

एतत्सत्त्वानवद्यस्य विष्णोर्वै परमं व्रतम् ।
आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं सदा ॥ ४८

मुषमेऽभ्यर्चितो नित्यं देवरपि सनातनः ।
अमयेनानुरुपेण युज्यन्ते तमनुमताः ॥ ४९

कर्मणा मनसा वाचा स नमस्यो द्विजैः सदा
यजतद्विरूपस्याप द्रष्टव्यो देवकीसुतः ॥ ५०

एष वोऽभिहितो मार्गो मया वै मुनिसत्तमाः
तं दृष्ट्वा सर्वशो देवं दृष्ट्वाः स्युः सुरसत्तमाः ॥
महावराहं तं देवं सर्वलोकापितामहम् ।

अहं चैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिम् ५२
तत्र च प्रितयं दृष्टं भविष्यति न संशयः ।

समस्ता हि धयं देवास्तस्य देहे वसामहे ॥ ५३
तस्य चैवाग्रजो भ्राता सिताग्निचयप्रमः ।

हृली बल इति ख्यातो भविष्यति धराधरः ।
त्रिशिरास्तस्य दिव्यश्च शातकुम्भमयो हुमः ।

ध्वजस्तुणेन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः
शिरोनागैर्महाभोगैः परिकीर्णं महात्मभिः ।

भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेभ्यस्त्वय च ५६
चिन्तितानि समेष्यन्ति शस्त्राप्यस्त्राणि चैव ह

अनन्तश्च स एवोक्तो भगवान् हरिरिदम्यः ॥
समादिष्टश्च विबुधैर्दर्शय त्वमिति प्रभो ।

सुपर्णो यस्य वीर्येण कश्यपस्यात्मजो बली ।
अन्तं नैवाशकद्रष्टुं देवस्य परमात्मनः ॥ ५८

स च शेषो विचरते परया वै मुदा युतः ।
अन्तर्घसति भोगेन परिरभ्य वसुधधराम् ॥ ५९

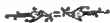
य एव विष्णुः सोऽनन्तो भगवान् वसुधाधरः
यो रामः स हृषीकेशो योऽच्युतः स धराधरः ॥

तावुभौ पुरुषयागौ दिव्यौ दिव्यपराक्रमौ ।
द्रष्टव्यौ माननीयौ च चक्रलाङ्गलधारिणौ ॥

एष वोऽनुग्रहः प्रीतो मया पुण्यस्तपोधनाः ।
यद्भवन्तो यदुधेष्टं पूजयेयुः प्रयत्नतः ॥ ६२

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पुरुषमाहारम्ये

सप्ततवारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

नारद उवाच ।

अप द्योमि महाशुद्धः

सयिद्युस्तनयितुमान् ।

मेधेश भगवं नीलं

संरुद्रमभयदधनैः ॥

प्रापृषीय च पञ्चन्यो यवुपे निर्मलं पयः ।

तमग्नीधामयदोरं दिशश्च न चकाशिरे ॥ २

ततो देयमिरी तस्मिन् रम्ये पुण्ये सनातने

१ न शयं भूतसंघं वा ददन्मुनयस्तदा ॥ ३

भातिः पुण्यपादिनायिनः पूजितः शपा च महोरुः

॥ १६॥ अर्चिताः मनसा प्यातः ॥ १७॥ सुमेन्द्रः तानुदुः

॥ ५५॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैऋत्ये

भातमाहर्णि गमवत्सारिवदधिदशनमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१४८

अप द्योमितीति द्योमिर्नारदः स्वयमोऽध्यायः ॥ १

व्यग्रं च गगनं सद्यः क्षणेन समपद्यत ।
 तीर्थयात्रां ततो विप्रा जम्बुक्षान्धेयथागतम् ४
 तदद्भुतमचिन्त्यं च दृष्ट्वा ते विस्मिताऽभवन् ।
 शङ्करस्योमया सार्धं संवाद् त्वत्कथाश्रयम्
 स भवान् पुरुषव्याघ्र ब्रह्मभूतः सनातनः ।
 यदर्थमनुशिष्टाः स्मो गिरिपृष्ठे महात्मना ॥ ६
 द्वितीयं त्वद्भुतमिदं त्वत्सेजः कृतमद्य वै ।
 दृष्ट्वा च विस्मिताः कृष्ण सा च नः स्मृतिरागता
 एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं कथितं प्रभो ।
 कपर्दिनो गिरीशस्य महाबाहो जनार्दन ॥ ८
 इत्युक्तः स तदा कृष्णस्तपोवननिवासिभिः ।
 मानयामास तान्सर्वाङ्गीरन् देवकिनन्दनः ९
 अथर्वयः संप्रहृष्टाः पुनस्ते कृष्णमब्रुवन् ।
 पुनः पुनर्दर्शयास्मान् सदैव मधुसूदन ॥ १०
 न हि नः सा रतिः स्वर्गे या च त्वदर्शने विभो
 तद्वत् च महाबाहो यदाह भगवान्मम ॥ ११
 एतत्ते सर्वमाध्यासं रहस्यमरिकर्शनं ।
 त्वमेव ह्यर्पतस्वयः पृष्ठोऽस्मान् पृच्छसे यदा
 तदस्माभिरेवं गुणं त्वप्रियार्थमुदाहृतम् ।
 न च तेऽपिदितं किञ्चिद्विभ्रु लोकेषु विद्यते
 जन्म चैव प्रसूतिश्च यथान्यत्कारणं विभो ।
 वयं तु बहुचापल्यादशक्ता गुहाधारणे ॥ १४
 ततः स्थिते त्वयि विभो लघुत्वात्प्रलपामहे ।
 न हि किञ्चित्तदाश्चर्यं यत्र चेत्ति भवानिह १५
 विधिं वा भुवि वा देव सर्वं हि विदितं तव ।
 साधयाम एयं कृष्ण बुद्धिं पुष्टिमयामुहि ॥ १६
 पुत्रस्ते सहशस्तात पिशिक्षो वा भविष्यति ।
 महाप्रभायसंयुक्तो दीप्तिर्कीर्तिकरः प्रभुः ॥ १७
 भीष्म उवाच ।

ततः प्रणम्य देवेशं यादयं पुरुषोत्तमम् ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य प्रजग्मुस्ते महर्षयः ॥ १८
 सोऽयं नारायणः श्रीमान् दीप्त्या परमया युतः
 प्रतं यथावच्छातिर्वा द्वारकां पुनरागमत् ॥ १९
 पूर्णं च दशमे मासि पुत्रोऽस्य परमाद्भुतः ।
 रुक्मिण्यां संमतो जज्ञे शूरो वंशधरः प्रभो ॥
 स कामः सर्वभूतानां सर्वमागवतो नृप ।
 असुराणां सुराणां च चरत्यन्तर्गतः सदा २१
 सोऽयं पुरुषशार्दूलो मेघघर्णश्चतुर्भुजः ।
 संधितः पाण्डवान् प्रेम्णा मधन्तश्चैनमाश्रिताः
 कीर्तिलक्ष्मीर्भुतिश्चैव स्वर्गमार्गस्तथैव च ।
 यत्रैव संस्थितस्तत्र देवो विष्णुस्त्रिविक्रमः २३

सेन्द्रा देवास्त्रयस्त्रिंशदपि नात्र विचारणा ।
 आदिदेवो महादेवः सर्वभूतप्रतिश्रयः ॥ २४
 अनादिनिधनोऽव्यक्तो महात्मा मधुसूदनः ।
 अयं जातो महातेजाः सुराणामर्थसिद्धये २५
 सुदुस्तरार्थतत्त्वस्य यत्का कर्ता च माधवः ।
 तथ पार्थ जयः कृत्स्नस्तव कीर्तिस्तथाऽनुला
 तवेयं पृथिवी देवी कृत्स्ना नारायणाऽऽश्रयात्
 अयं नायस्तवाचिन्त्यो यस्य नारायणो गतिः
 स मर्वास्त्वमुपाध्वर्यु रणाग्री हुतवात्पान् ।
 कृष्णबुधेण महता युगान्ताशिसमेन वै ॥ २८
 दुर्योधनश्च शौन्योऽसौ सपुत्रभ्रातृवधवः ।
 कृतवान्योऽबुधः क्रोधाद्धरिणाण्डीविधिग्रहम्
 दैतेया दानवेन्द्राश्च महाकाया महाबलाः ।
 चक्राग्री क्षयमापन्ना द्वावाम्री शलभा इव ३०
 प्रतियोद्धुं न शक्यो हि मानुषैरेव संयुगे ।
 विहीनैः पुरुषव्याघ्र सत्त्वशक्तिबलादिभिः ३१
 जयो योगी युगान्तामः सद्यसाची रणाग्रगः
 तेजसा हतवान् सर्वं सूर्योधनबलं नृप ॥ ३२
 यत्तु गोवृषभांकेन मुनिभ्यः समुदाहृतम् ।
 पुराणं हिमवत्पृष्ठे तस्मै निगदतः शृणु ॥ ३३
 यावत्तस्य भवेत्पुष्टिलेजो दीप्तिः पराक्रमः ।
 प्रभायः सञ्जतिर्जम्बुक्षणे तन्निगुणं विभो ॥
 कः शक्नोत्यन्ययाकर्तुं तद्यदि ह्यात्तया शृणु ।
 यत्र कृष्णो हि भगवांस्त्रय पुष्टिरनुत्तमा ॥ ३५
 वयं त्विहाल्पमतयः परतन्त्राः सुविक्रयाः ।
 ज्ञानपूर्वं प्रपन्नाः स्मो मृत्योः पन्थानमव्ययम्
 भयोऽध्याप्यार्जवपरः पूर्वं कृत्वा प्रतिश्रयम् ।
 राजवृत्तं न लभते प्रतिक्षापालने रतः ॥ ३७
 अन्यैवात्ममयं लोके राज्ञेस्त्वं बहु मन्थसे ।
 न हि प्रतिज्ञा या दत्ता तां प्रहातुमरिन्दमरे ३८
 कालेनायं जनः सर्वो निहतो रणमूर्धनि ।
 वयं च कालेन हताः 'कालो हि परमेश्वरः' ३९
 न हि कालेन कालश्च स्पृष्टः शोचिषुमर्हसि ।
 कालो लोहितरक्ताक्षः कृष्णो दण्डी सनातनः
 तस्मात् कुन्तीसुत शतीश्रेष्ठ शोचिषुमर्हसि
 व्यपेतमन्युर्नित्यं त्वं भव कौरघनन्दन ॥ ४१
 माधवस्यास्य माहात्म्यं श्रुतं यत्कथितं मया
 तदेव तावत्पर्याप्तं सज्जनस्य निदर्शनम् ॥ ४२
 व्यासस्य वचनं श्रुत्वा नारदस्य च धीमतः ।
 स्वयं चैव महाराज कृष्णस्यार्हतमस्य वै ४३

प्रभावश्चर्पिपूगस्य कथितः समहान् मया ।
 महेश्वरस्य संवादं शैलपुत्र्याश्च भारत ॥ ४४
 धारयिष्यति यश्चैनं महापुरुषसंभवम् ।
 शृणुयाकथयेद्वा यः स श्रेयो लभते परम् ४५
 भविताश्च तस्याथ सर्वे कामा यथेप्सिताः ।
 प्रेत्य स्वर्गे च लभते नरो नास्त्यत्र संशयः ॥
 श्यार्यं श्रेयोऽभिकामेन प्रतिपत्तु जनार्दनः ।
 एष एवाक्षयो विप्रैः स्तुतो राजन् जनार्दनः
 महेश्वरमुखोत्सृष्टा ये च धर्मगुणाः स्मृताः ।
 ते त्वया मनसा धार्याः कुरु राज दिवानिशम्
 पर्यं ते वर्तमानस्य सम्यग्दण्डधरस्य च ।
 प्रजापालनदक्षस्य स्वर्गलोको भविष्यति ४९
 धर्मेणापि सदा राजन् प्रजा रक्षितुमर्हसि ।
 यस्तस्य विपुलो दण्डः सम्यग्धर्मः स कीर्त्यते
 य एष कथितो राजन् मया सज्जनसाक्षिधौ ।
 शङ्करस्योमया सार्धं संवादो धर्मसंहितः ५१
 श्रुत्या वा श्रोतुकामो पाप्यर्चयेत्पुण्यभयजम् ।
 विशुद्धेनेह भावेन य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ५२
 एष तस्यानवयस्य नारदस्य महात्मनः ।
 संदेशो देवपूजार्थं तं तथा कुरु पाण्डव ५३
 एतदत्यद्भुतं वृत्तं पुण्ये हि भवति प्रभो ।
 वासुदेवस्य कौन्तेय स्थाणोश्चैव स्वभावजम् ॥
 दशधरसहस्राणि वद्व्यामेव शाश्वतः ।
 तपश्चचार विपुलं सह गाण्डीवधन्यना ५५

त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
 विदितौ नारदादेतौ मम व्यासाश्च पार्थिव ॥
 वाल एव महाबाहुश्चकार कदनं महत् ।
 कंसस्य पुण्डरीकाक्षो ज्ञातिवाणार्थकारणात्
 कर्मणामस्य कौन्तेय नान्तं संख्यातुमुत्सहे ।
 शाश्वतस्य पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर ॥ ५८
 ध्रुवं श्रेयः परं तात भविष्यति तयोत्तमम् ।
 यस्य ते पुरुषव्याघ्रः सखा चायं जनार्दनः ५९
 दुर्योधनं तु शौचामि प्रेत्य लोकेऽपि दुर्मतिम्
 यत्कृते पृथिवी सर्वा धिनष्टा सहयद्विषा ६०
 दुर्योधनापराधेन कर्णस्य शकुनेत्ताया ।
 दुःशासनचतुर्पानां कुरवो निधनं गताः ६१

वैशम्पायन उवाच ।

एवं संमापमाने तु गाङ्गेये पुरुषपथे ।
 तूष्णीं बभूव कौरव्यो मध्ये तेषां महात्मनाम्
 तच्छ्रुत्वा विस्मयं जग्मुर्धृतराष्ट्रादयो नृपाः ।
 संपूज्य मनसा कृष्णं सर्वे प्राञ्जलयोऽभवन् ६३
 ऋषयश्चापि ते सर्वे नारदप्रमुखास्तदा ।
 प्रतिगृह्णाभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं प्रतिपूज्य च ६४
 इत्येतदखिलं सर्वैः पाण्डवो भ्रातृभिः सह ।
 श्रुतवान्सुमहाश्रयं पुण्यं भीष्मानुशासनम् ६५
 युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं पिधान्तं भूविदाक्षिणम् ।
 पुनरेव महाशुद्धिः पर्यपृच्छन्महर्षिपतिः ॥ ६६

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि महापुरुषप्रस्तावे
 अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्या धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वदाः ।
 युधिष्ठिरः शान्ततथं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

किमेकं दैवतं लोके किं धाव्येकं परायणम् ।
 स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम्

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैतद्वर्त्ये भारतनाव-
 र्णे अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

श्रुतेभिः—विभ्यं विष्णुरित्यनः प्राक्तनो

ग्रन्थः स्पष्टार्थः । नामपदानामवयवार्थस्तु धी-
 दाह्यराचार्यमगचत्पादीयभाष्यादेवायगन्तव्यः
 १४८ः शुभमशुभादिगुणेन शङ्कायेतज्जोऽधिकारोक्ति
 इति दर्शनेनैव शुभम् ॥ १ ॥

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।
किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनाव ३
भीष्म उवाच ।

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४
तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
ध्यायंस्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५
अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत्
ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभयोद्भवम् ॥ ७
एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तुवैरर्चयन्नरः सदा ८
परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमं यो महद्बलं परमं यः परायणम् ॥ ९
पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥
यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
यस्मिंश्च प्रलयं याति पुनरेव युगक्षये ॥ ११
सस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।
विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापमयापहम् ॥ १२
यानि नामानि गोणानि विख्यातानि महात्मनः
श्रुपिनिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये

ॐ विश्वं विश्वं पदकारो भूतमव्ययमव्ययः
भूतकृद्भूतभृद्भापो भूतात्मा भूतभावनः १४
भूतात्मा परमात्मा च सुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षां क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च १५
योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः ।
नरसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः ॥ १६
सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ।
संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः १७
स्वयम् शम्भुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ।
अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥
अग्रमेवो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्यविष्टः स्यविरो ध्रुवः
अग्राहः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः
प्रभूतस्त्रिककुम्भाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ २०
ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः

हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ २१
ईश्वरो विक्रमो चन्द्रो मेधावी विक्रमः क्रमः
अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् २२
सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ।
अहः संचत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः २३
अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरेच्युतः
वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः २४
वसुधैवकुतुम्भः सत्यः समात्मा संमितः समः ।
अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः २५
रुद्रो बहुशिरा वसुधैर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।
अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः २६
सर्वगः सर्वविज्ञानुधिष्वक्सेनो जनार्दनः ।
वेदो वेदविद्वद्यज्ञो वेदाङ्गो वेदवित्कविः २७
लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः
चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्ध्वजश्चतुर्भुजः ॥ २८
आजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः
अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्धनुः २९
उपेन्द्रो वामनः प्राञ्जुरमोघः धुचिरुजितः ।
अतीन्द्रः संग्रहः सर्गां धृतात्मा नियमो यमः
वेद्यो वैद्यः सदा योगी वीरहा माधवो मधुः
अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः
महाबुद्धिर्माधवीर्यो महाशक्तिर्महाधृतिः ।
अनिर्देश्यश्च श्रीमानमेयात्मा महाद्रिध्रुव ३२
महेश्वासो महोभर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः
अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदांपतिः
मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ।
हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ३४

अमृत्युः सर्वदृक् सिंहः =

संधाता संधिमान् स्थिरः

अजो दुर्मर्षणः शास्ता

विश्रुतात्मा सुरारिहा

३५

गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ।
निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी पाचस्पतिरुदारधीः
अग्रणीप्रामणीः श्रीमाध्यायो नेता समीरणः
सहस्रमूर्धो विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपादः
आघर्तनो निवृत्तात्मा संयुतः संग्रामर्दनः ।
अहः संघर्तको वह्निरनिलो धरणीधरः ॥ ३८

सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग् विश्वभुग्विभुः
सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जहनुर्नारायणो नरः

असंख्येयोऽप्रमेयात्मा

विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः

सिद्धार्थः सिद्धसङ्कल्पः

सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ४०

वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वो वृषोदरः ।

वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ४१

सुभुजो दुर्धरो वामो महेंद्रो वसुदो वसुः ।

नैकरूपो बृहद्रूपः शिषिषिष्टः प्रकाशनः ॥ ४२

ओजस्तेजो सुतिथरः प्रकाशात्मा प्रतापनः

ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः

अमृतांशुर्दधो मानुः शशधिन्दुः सुरेश्वरः ।

औपधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४

भूतभक्ष्यभयनाथः पवनः पावनोऽनलः ।

कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः

युगादिक्कु युगावर्तो नैकमायो महाशनः ।

अदृश्यो ह्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ४६

इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिलषण्डी ननुषो वृषः

क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ४७

अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः

अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८

स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो धरदो वायुवाहनः ।

यासुदेवो बृहन्नानुरादिदेवः पुरंदरः ॥ ४९

अशोकस्तारणस्तारः शूरः शीरिजनेश्वरः ।

अनुकूलः शतावर्तः पद्मा पद्मनिभेक्षणः ॥ ५०

पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ।

महर्षिभृक्षो वृक्षात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ५१

अतुलः शरभो भीमः समयशो हविर्हरिः ।

सर्वलक्षणलक्षण्यो लहमीवान्समितिजयः ५२

प्रियधरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ।

महीधरो महाभागो योगवानमिताशनः ५३

उद्भवः होमणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ।

कारणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ५४

व्ययसायो व्ययस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः

परधिः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ५५

रामो विरामो विरजो मार्गो नयो नयोऽनयः

वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मपिदुत्तमः ५६

वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः ।

हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ५७

ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ।

उग्रः सवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः

विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बांजमढ्ययम्

अर्थांजनयो महाकोशो महाभागो महाधनः

अनिर्विण्णः स्वविष्टो भूर्धर्मयूपो महामखः ।

नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः संमीहनः ॥ ६०

यक्षः इज्यो महेज्यश्च ऋतुः सत्रं सतां गातिः ।

सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥

सुप्रतः सुमुखः सुक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ।

मनोहरो जितश्रोत्रो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२

स्वाधनः स्वयशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत्

वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥

धर्मगुण्धर्मकृद्धर्मी सदस्तक्षरमक्षरम् ।

अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ६४

गमस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ।

आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ६५

उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ।

शरीरभृत्भृद्गोक्ता कर्पोन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥

सोमपोऽमृतपः सोमः

पुरुजित्पुरुसत्तमः ।

विनयो जयः सत्यसन्धो

दाशार्हः सात्वर्ता पतिः ॥ ६७

जीयो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः

अंभोनिधिरनन्तात्मा महोदधिशयोऽन्तकः

अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः

आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा प्रियविक्रमः

महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ।

त्रिपदस्त्रिदशाप्यक्षो महाभृङ्गः कृतान्तकृत् ।

महाधराहो गोविन्दः सुपेणः फनकाङ्गदो ।

गुह्यो गम्यो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७१

वेधाः स्याद्गो जितः कृष्णो ददः सङ्कर्षणोच्युतः

वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः

मगवान् मगहा नन्दो घनमाली हलायुधः ।

आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः

सुधन्या गण्डपरशुर्दार्ढ्यो द्रविणप्रदः ।

दियस्पृक्षसर्वदृग्याप्तो वाचस्पतिर्योनिजः

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक्
 संन्यासकृच्छमः शांतो निष्ठा शांतिः परायणं
 शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ।
 गोहितो गोपतिगोता वृषभाक्षो वृषप्रियः ७६
 अनियतो निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ।
 श्रीधत्स्वक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतां वरः
 श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः
 श्रीनिधिः श्रीविभावनः ।
 श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः
 श्रीमौलोकप्रयाधयः ७८
 स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो
 नन्दिज्योतिर्गणेश्वरः ।
 विजितात्मा विधेयात्मा
 सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ७९
 उद्दीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः ।
 भूशयो भूपणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥
 अविष्मानर्चितः कुम्भो विष्णुदात्मा विशोधनः
 मनिरुद्धोऽमरित्यः प्रद्युम्नोऽमृतविक्रमः ८१
 कालनेमिनिहा वीरः शूरः शीरिर्जनेश्वरः ।
 त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः
 कामदेवः कामपालः कामी कांतः कृतागमः
 अनिर्देश्यवपुर्धैर्यधुर्धरोऽनन्तो धनञ्जयः ८३
 ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृष्णा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ।
 ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मो ब्राह्मणप्रियः ८४
 महाकर्मो महाकर्म महातेजा महोरगः ।
 महाकृतर्महायज्ञा महायज्ञो महाहविः ८५
 स्तव्यः स्वप्रियः स्तोत्रं स्तुतिस्तोता रणप्रियः
 पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ८६
 मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ।
 वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ८७
 सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्गतिः सत्परायणः
 शरसेनो यदुद्योष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ८८
 भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः ।
 दर्पहा दर्पदो दप्तो दुर्धरोऽद्यापराजितः ८९
 विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दशमूर्तिरमूर्तिराम् ।
 अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ९०
 एको नैकः सवः फः किं यत्तत्पदमुत्तमम् ।
 लोकवधुलोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ९१

सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।
 वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ९२
 अमानी मानदो मान्यो
 लोकस्वामी त्रिलोकधृव ।
 सुमेधा मेधजो धन्यः
 सत्यमेधा धराधरः ९३
 तेजो वृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ९४
 चतुर्भूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्बुहश्चतुर्गतिः ।
 चतुरात्मा चतुर्भावंश्चतुर्वेदविदेकपात् ९५
 समायतो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ।
 दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरायासो दुरारिहा ९६
 शुभाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्धनः ।
 इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ९७
 उद्भवः सुन्दरः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः ।
 अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्वविजयी ९८
 सुवर्णविन्दुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ।
 महान्द्रो महान्तो महाभूतो महानिधिः ९९
 कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः ।
 अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः १००
 सुलभः सुप्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ।
 न्यग्रोधोदुम्बरोभ्यश्चान्तरान्प्रनिवृद्धनः १०१
 सहस्रार्चः सप्तजिह्वः सप्तधाः सप्तयाहनः ।
 अमूर्तिरनघोऽचिन्त्यो भयकृद्भयनाशनः १०२
 अणुर्वहस्कृशः स्थूलो गुणभृत्क्षिप्रगुणो महान् ।
 अधृतः स्वधृतः स्वास्थ्यः प्राग्बन्धो वंशवर्धनः
 भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ।
 आश्रमः धमणः क्षामः सुपर्णो घायुषाहनः १०४
 धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ।
 अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः १०५
 सत्वधान् सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः
 अभिप्रायः प्रियाहोऽर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः १०६
 विहायसमतिज्योतिः सुवचिर्हुतभुग्विभुः ।
 रविर्धरोचनः सूर्यः सधिता रविलोचनः १०७
 अनन्तो हुतभुग्मोक्ता सुखदो नैकदोऽग्रजः ।
 अनिर्विण्णः सद्गमर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः १०८

सनात्सनातनतमः

कपिलः कपिरुच्ययः ॥

स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति

स्वस्तिभुक् स्वस्तिदाक्षिणः ॥ ९

अरौद्रः कुंडली चर्का विकम्पूजितशासनः ।

शब्दातिगुः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥

अकरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ।

विद्वत्तमो धीतमयः पुण्यध्रुवणकीर्तनः ॥ ११

उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ॥

धीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवसितः ॥ १२

अनन्तरूपोऽनन्तधी-

र्जितमभ्युर्भयापहः ।

चतुरस्रो गभीरात्मा

विदिशो व्यादिशो दिशः ॥ १३

अनादिर्भुभुयो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिरारूढः ।

जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ १४

आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ।

ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणयः पणः ॥ १५

प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत्प्राणजीवनः ।

तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ १६

भूभुयःस्वस्तकस्तारः सपिता प्रपितामहः ।

यज्ञो यज्ञपतिर्यज्या यज्ञाज्ञो यज्ञवाहनः ॥ १७

यज्ञभृच्चक्रचक्षी यज्ञमुग्धसहाधनः ।

यज्ञान्तर्हृद्यगुह्यमग्नमग्नाद् एव च ॥ १८

आत्मयोनिः स्वयंजातो धैर्यान्तः सामगायनः

देवकीनन्दनः ऋष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥

द्राक्षभृन्नन्दकी चर्का शार्ङ्गधन्या गदाधरः ।

रघाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः

सर्वप्रहरणायुधो नमो इति ॥ १२०

इतीदं कीर्तनीयस्य केदारस्य महात्मनः ।

नाम्नां सद्गुणं दिव्यानामदीपेण प्रकीर्तितम् ॥ ११

य इदं शृणुयादित्यं यथापि परिकीर्तयेत् ।

नाश्रुमं प्राप्नुयादिकश्चित्तोऽमुपेह न मानयः

येदान्तर्गो प्राप्ताणः स्वात्

सप्रियो विजयी भवेत् ।

पैर्यो घनमग्न्यः स्वा-

च्छ्रः सुगमवाप्तुयात् ॥ २३

धर्मार्थं प्राप्नुयाद्धर्मधर्मार्थं धर्मार्थमाप्तुयात् ।

कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थं प्राप्नुयात्प्रजार्थं

भक्तिमान्यः सदात्याय शुचिस्तद्गतमानसः ।

सहस्रं वासुदेवस्य नामामितप्रकीर्तयेत् ॥ २५

यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च ।

अचलां धियमाप्नोति धैर्यः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥

न भयं कचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दाति ।

भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः ॥ २७

रोगातो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात्

मयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येदापन्न आपदः ॥ २८

दुर्गोण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ २९

वासुदेवाध्यायो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्मसनातनम् ॥ ३०

न वासुदेवभक्तानामश्रुमं विधत्ते कचिद् ।

जन्ममृत्युजराव्याधिमयं नैवोपजायते ॥ ३१

इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

युज्येतात्मसुखक्षान्तिर्धृतिरुत्पत्तिकीर्तिभिः

न कोपो न च मात्सर्यं न लोभो नाद्रुभा मतिः

भयान्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ ३३

द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूमिर्होदधिः ।

वासुदेवस्य धीर्येण विश्रुतानि महात्मनः ॥ ३४

ससुरासुरगन्धर्व सयक्षोरगराक्षसम् ।

जगद्दशे पर्यतेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥ ३५

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥ ३६

सर्वांगमानामाचारः प्रथमं अपरिफल्यते ।

+आचारः प्रथमो धर्मो धर्मस्य प्रभुरुच्युतः ॥

श्रुययः पितरो देवा महाभूतानि धातयः ।

जङ्गमाजङ्गमं चैव जगदारायणोद्भवम् ॥ ३८

योगो ज्ञानं तथा सांख्यं

विद्याः शिल्पादि कर्म च ।

येदाः शास्त्राणि विद्वान्-

मेतत्सर्वं जनार्दनाय ॥ ३९

एको विष्णुर्मेदन्तं

पृथग्भूतान्यनेकदाः ।

श्रीं लोकां व्याप्य भूतात्मा

भुङ्क्ते विभ्यभुगव्ययः ॥ १४०

इमं स्तवं भगवतो
विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।
पठेद्यच्छेत्पुरुषः
श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥

१४१

विश्वेश्वरमजं देवं
जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भजन्ति ये पुष्कराक्षं
न ते यान्ति पराभवम् ॥

१४२

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासस्यामनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
विष्णुसहस्रनामकथने एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१५०

पुथिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
किं जप्यं जपतो नित्यं भवेद्धर्मफलं महत् ॥ १
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रवृत्ते वापि कर्मणि ।
दैवे वा धादृकाले वा किं जप्यं कर्मसाधनम्
शान्तिकं पीष्टिकं रक्षा क्षुद्रं भयनाशनम् ।
जप्यं यद्ब्रह्म समितं तद्भवान् धकुमर्हति ॥ ३
भीष्म उवाच ।

व्यासप्रोक्तमिमं मन्त्रं शृणुष्वैकमना नृप ।
सावित्र्या विहितं दिव्यं सद्यः पापविमोचनम्
शृणु मन्त्रविधिं कृत्वा प्रोच्यमानं मयाऽनघ ।
यं श्रुत्वा पाण्डवश्रेष्ठ सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५
रात्रावहानि धर्मज्ञ जपन् पापैर्न लिप्यते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ६
आयुष्मान् भवते चैव यं श्रुत्वा पार्थिवात्मज
पुरुषस्तु सुसिद्धार्थः प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ७
सेवितं सततं राजन् पुरा राजर्षिसत्तमैः ।
क्षत्रधर्मपरैर्नित्यं सत्यव्रतपरायणैः ॥ ८
इदमाहिकमव्ययं कुर्वद्भिर्नित्यैः सदा ।
नृपैर्भरतशार्दूल प्राप्यते धीरनुत्तमा ॥ ९
नमो वसिष्ठाय महाप्रताप
पराशरं वेदनिधिं नमस्ये ।

नमोऽस्त्वनन्ताय महोरगाय
नमोऽस्तु सिद्धेभ्य इहाक्षयेभ्यः ॥ १०
नमोऽस्तु विभ्यः परमं परेषां
दैवेषु देवं स्वर्गं वराणाम् ।
सहस्रशीर्षाय नमः शिषाय
सहस्रनामाय जनार्दनाय ॥ ११
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ।
श्रुतश्च पितृरूपश्च त्र्यम्बकश्च महेश्वरः ॥ १२
वृषाकपिश्च शम्भुश्च हयनोऽथेश्वरस्तथा ।
एकादशीते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ १३
शतमेतत्समाप्नातं शतवद्रे महात्मनाम् ।
अंशो भगवश्च मित्रश्च धरुणश्च जलेश्वरः ॥ १४
तथा धातार्यमा चैव जयन्तो भास्करस्तथा ।
त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥
इत्येते द्वादशादिभ्यः काश्यपेया इति धृतिः
धरो ध्रुवश्च सोमश्च सावित्रोऽथानिलोऽनलः
प्रत्यूपश्च प्रमासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
नासत्यश्चापि दत्तश्च स्मृतौ द्वावभिवनावपि ॥
भार्तण्डव्यात्मजाचेती संज्ञानासाविनिर्गती
अतः परं प्रवक्ष्यामि लोकानां कर्मसाक्षिणः
अपि यद्रस्य चेत्तारो दत्तस्य सुकृतस्य च ।
अद्वयाः सर्वभूतेषु पश्यन्ति त्रिदशेश्वराः १५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रैलोक्ये भारतभाव-
दीये एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१५०

पितामहेति ॥ १॥ विहितं दृष्टमित्यर्थं जपम् ॥ ४॥

आदिर्न अद्वयः कर्तव्यम् ॥ १ ॥ मंत्रायाः अथास्यायाः
नासातः नापिकायाः सदाशास्त्रिनिर्गती ॥ १० ॥

* नमस्ये इति शेषः

शुभाशुभानि कर्माणि मृत्युः कालश्च सर्वशः
 विश्वेदेवाः पितृगणा मूर्तिमन्तस्तपोधनाः २०
 मुनयश्चैव सिद्धाश्च तपोमोक्षपरायणाः ।
 शुचिस्मिताः कीर्तयतां प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम्
 प्रजापतिकृतानेतान् लोकान् दिव्येन तेजसा
 वसन्ति सर्वलोकेषु प्रयताः सर्वकर्मसु ॥ २२
 प्राणानामीश्वरानेतान् कीर्तयन्प्रयतो नरः ।
 धर्मार्थकामैर्विपुलैर्युज्यते सह नित्यशः ॥ २३
 लोकांश्च लभते पुण्याग्निश्चेश्वरकृताञ्जुमान्
 पते देवास्त्रयस्त्रिंशत्सर्वभूतगणेश्वराः ॥ २४
 मन्दीश्वरो महाकायो प्रामर्ण्यपूर्वमध्वजः ।
 ईश्वराः सर्वलोकानां गणेश्वरविनायकाः ॥
 सौम्या सौद्रा गणाश्चैव योगभूतगणास्तथा ।
 ज्योतींषि सरितो द्योम सुपर्णः पतगेश्वरः ॥
 पृथिव्यां तपसा सिद्धाः स्वायराश्च चराश्च ह
 हिमवान् गिरयः सर्वे चत्वारश्च महार्णवाः ॥
 भवस्यानुचराश्चैव हरतुल्यपराक्रमाः ।
 विष्णुर्देवो विष्णुश्च स्कन्दश्चाश्विकश्च सह
 कीर्तयन्प्रयतः सर्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 क्षत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मानवानुपि सत्तमान् ॥
 यक्षकीतश्च दैवश्च अवीक्षसुपरावसु ।
 औशिजश्चैव कक्षीवान् बलश्चाङ्गिरसः सुतः
 ऋषिर्मधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ।
 ब्रह्मतेजोमयाः सर्वे कीर्तिता लोकभावनाः
 लभन्ते हि शुभं सर्वे रुद्रानल्यसुप्रभाः ।
 भुवि कृत्वा शुभं कर्म मोदन्ते दिवि दैवतैः ॥
 महेन्द्रगुरवः सप्त प्रार्चो वै दिशमाधिताः ।
 प्रयतः कीर्तयेदेतान् शक्यलोके महीयते ३३
 उन्मुचुः प्रमुचुश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च धीर्यवान् ।
 दृढव्यक्षोर्ध्वबाहुश्च वृणसोमाङ्गिरास्त्रया ३४
 मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
 धर्मराजार्तिवजः सप्त दक्षिणां दिशमाधिताः
 दहेषुश्च ऋतेषुश्च परित्याघश्च कीर्तिमान् ।
 एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ३६
 अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा ऋषिः सारस्वतस्तथा ।
 वरुणस्यार्तिवजः सप्त पथिमां दिशमाधिताः ॥
 अत्रिर्घसिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महानृपिः ।
 गीतमश्च भरद्वाजो विभ्यामित्रोऽथ कौशिकः
 ऋचीकतनयश्चाग्रो जमदग्निः प्रतापवान् ।
 धनेश्वरस्य गुरवः सप्तैते उत्तराधिताः ॥ ३९
 अपरे मुनयः सप्त दिक्षु सर्वास्वधिष्ठिताः ।

कीर्तिस्वस्तिकरा नृणां कीर्तिता लोकभावनाः
 धर्मः कामश्च कालश्च वसुर्वासुकिरेव च ।
 अनन्तः कपिलश्चैव सप्तैते धरणीधराः ॥ ६१
 रामो व्यासस्तथा द्रौणिर्भृत्यामा च लोमशः
 इत्येते मुनयो दिव्या एकैकः सप्त सप्तधा ४२
 शान्तिस्वस्तिकरा लोके
 दिशांपालाः प्रकीर्तिताः ।
 यस्यां यस्यां दिशि ह्येते

तन्मुखः शरणं यजेत् ॥ ४३

अष्टारः सर्वभूतानां कीर्तिता लोकभावनाः ।
 संघर्ता मेरुसावर्णां मार्कण्डेयश्च धार्मिकः ४४
 सांख्ययोगी नारदश्च दुर्वासाश्च महानृपिः ।
 अत्यन्ततपसो दान्तास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥
 अपरे रुद्रसङ्काशाः कीर्तिता ब्रह्मलौकिकाः ।
 अपुत्रो लभते पुत्रं दरिद्रो लभते धनम् ॥ ४६
 तथा धर्मार्थकामेषु सिद्धिं च लभते नरः ।
 पृथुं वैश्यं नृपवरं पृथ्वी यस्याभवत्सुता ४७
 प्रजापतिं सार्वभौमं कीर्तयेद्ब्रह्मसाधिविपम् ।
 आदित्यवंशप्रभवं महेन्द्रसमाधिक्रमम् ॥ ४८
 पुरुषसमैलं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 बुधस्य दयितं पुत्रं कीर्तयेद्ब्रह्मसाधिविपम् ॥ ४९
 त्रिलोकविश्रुतं धीरं भरतं च प्रकीर्तयेत् ।
 गवामयेन यज्ञेन येनेष्टं वै कृते युगे ५०
 रान्तिदेवं महादेवं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ।
 विश्वजित्तपसोपेतं लक्ष्मणं लोकपूजितम् ५१
 तथा श्वेतं च राजर्षिं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ।
 सगरस्यात्मजा येन स्नायितास्तारितास्तथा
 हुताशनसमानेतान् महारूपान् महौजसः ।
 उग्रकायान्महासत्त्वान्कीर्तयेत्कीर्तिवर्धनान्
 देवानृपिगणान्श्चैव नृपान्श्च जगतीश्वरान् ।
 सांख्यं योगं च परमं हृदयं कथ्यं तथैव च ॥
 कीर्तितं परमं ब्रह्म सर्वश्रुतिपरायणम् ।
 महत्त्वं सर्वभूतानां पवित्रं बहुकीर्तितम् ५५
 व्याधिप्रशमनं श्रेष्ठं पौष्टिकं सर्वकर्मणाम् ।
 प्रयतः कीर्तयेद्येतान् कथ्यं सायं च भारत ॥
 एते वै यान्ति धर्मेणित
 भान्ति यान्ति सृजन्ति च ।
 एते विनायकाः श्रेष्ठा
 दक्षाः शान्ता जितेन्द्रियाः ॥ ५७

नराणामनुभवं सर्वे व्यपोहन्ति प्रकीर्तिताः ।
 साक्षिभूता महात्मानः पापस्य सुकृतस्य च
 एतान्धै कल्पमुत्थाय कीर्तयन् शुभमश्रुते ।
 नाम्निचौरभयं तस्य न मार्गप्रतिरोधनम् ॥ ५९ ॥
 एतान् कीर्तयतां नित्यं दुःस्वप्नो नश्यते नृणाम्
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वास्तिमांश्च गृहान्मज्जेत
 दीक्षाकालेषु सर्वेषु यः पठेन्नित्यतो द्विजः ।
 न्यायवानात्मनिरतः क्षांतो दांतोऽनसूयकः ॥
 रोगांतो व्याधियुक्तो वा पठन् पापात्प्रमुच्यते
 वास्तुमध्ये तु पठतः कुले सस्त्ययनं भवेत् ॥
 क्षेत्रमध्ये ॥ पठतः सर्वे सस्यं प्ररोहति ।
 गच्छतः क्षेत्रमध्यानं ग्रामान्तरगतः पठन् ॥
 आत्मनश्च सुतानां च दाराणां च धनस्य च
 बीजानामोपधीनां च रक्षामेतां प्रयोजयेत् ॥
 एतान् संग्रामकाले तु पठतः क्षत्रियस्य तु ।
 मज्जन्ति रिपयो नाशं क्षेत्रं च परिधत्ते ॥ ६५ ॥
 एतान्धै च पित्र्ये च पठतः पुरुषस्य हि ।
 भुञ्जते पितरः कठयं हव्यं च त्रिदिवीकसः ॥
 न व्याधिभ्यापदभयं न द्विषात्र हि तस्करात्
 कश्मलं लघुतां याति पाप्मना च प्रमुच्यते
 यानपात्रे च याने च प्रवासे राजवेदमनि ।
 परां सिद्धिमवाप्नोति सावित्रीं ह्युत्तमां पठन्
 न च राजभयं तेषां न पिशाचाश्च राक्षसात् ।
 नाश्वभ्युपवनव्यालाद्भयं तस्योपजायते ॥ ६९ ॥
 चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमस्य विशेषतः ।
 करोति सततं शान्तिं सावित्रीमुत्तमां पठन् ॥
 नामिदं हति काष्ठानि सावित्री यत्र पठ्यते ।
 न तत्र बालो त्रियते न च तिष्ठन्ति पन्नगाः ॥
 न तेषां विधत्ते दुःखं गच्छन्ति परमां गतिम्
 ये शृण्वन्ति महद्गुणं सावित्रीगुणकीर्तनम् ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि
 पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

गवां मध्ये तु पठतो गावोऽस्य बहुवत्सलाः
 प्रस्थाने वा प्रवासे वा सर्वावस्थां गतः पठेत्
 जपतां शुद्धतां चैव नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।
 ऋषीणां परमं जप्यं गृहमेतन्नराधिपे ॥ ७४ ॥
 व्याधातथ्येन सिद्धस्य इतिहासं पुरातनम् ।
 पराशरमतं दिव्यं शक्राय कथितं पुरा ॥ ७५ ॥
 तदेतत्ते समाख्यातं तथ्यं ब्रह्म सनातनम् ।
 हृदयं सर्वभूतानां श्रुतिरेषा सनातनी ॥ ७६ ॥
 सोमादित्यान्वयाः सर्वे राघवाः कुरवस्तथा
 पठन्ति शुचयो नित्यं सावित्रीं प्राणिनां गतिं
 भक्ष्यासे नित्यं देवानां सप्तर्षीणां ध्रुवस्य च
 मोक्षेण सर्वकृच्छ्राणां मोक्षयत्यनुमासदा ॥
 वृद्धैः काश्यपगौतमप्रभृतिभिः
 भृग्वंमिरोज्यादिभिः
 शुक्रागस्त्यगृहस्पतिप्रभृतिभिः
 ब्रह्मर्षिभिः सवितम् ।
 भारद्वाजमतं ऋचीकतनयैः
 प्राप्तं वसिष्ठात् पुनः
 सावित्रीमधिगम्य शक्रधनुभिः
 कृत्वा जिता दानवाः ॥ ७९ ॥
 यो गवेशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
 विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।
 दिव्यां च भारतकथां कथयेच्च नित्यं
 तुल्यं कलं भवतितस्य च तस्य चैव
 धर्मो विवर्धति भृगोः परिकीर्तनेन
 वीर्यं विवर्धति वसिष्ठनमोनतेन ।
 संग्रामजिद्भवति धैर्यं रघुं नमस्यन्
 स्यादश्विनी च परिकीर्तयतो न रोगः
 एषा ते कथिता राजन् सावित्री ब्रह्मशाश्वती
 विवधुरासि यद्यान्यत्तत्ते वक्ष्यामि भारत ८२

१५१

युधिष्ठिर उवाच ।

के पूज्याः के नमस्कार्याः कथं वर्तंत केषु च । किमाचारः कीदृशेषु पितामह न रिप्यते ॥ १ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैष्ठिकेष्टीये भारतभाष-
 णे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥
 अनु० २०

१५१

के इति ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणानां परिभवः सादयेदपि देवताः ।
ब्राह्मणांस्तु नमस्कृत्य युधिष्ठिर न रिप्यते
ते पूज्यास्ते नमस्कार्या यतोऽस्तेषु पुत्रवत् ।
ते हि लोकानिमान् सर्वान् धारयन्ति मनीषिणः
ब्राह्मणाः सर्वलोकानां महान्तो धर्मसेतवः ।
धनत्यागाभिरामाश्च वापसंयमरताश्च ये ॥ ४
रमणीयाश्च भूतानां निधानं च धृतमताः ।
प्रणेतारश्च लोकानां शास्त्राणां च यशस्विनः
तपो येषां धनं नित्यं वाक्यैश्च विपुलं बलम् ।
प्रमथश्चैव धर्माणां धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ६
धर्मकामाः स्थिता धर्मे सुकृतेर्धर्मसेतवः ।
यान्समाश्रित्य जीवन्ति प्रजाः सर्वोत्तुर्विधाः
पण्यानः सर्वनेतारो यज्ञषाहाः सनातनाः ।
पितृपैतामही गुर्वोत्तुर्वहन्ति धुरं सदा ॥
धुरि ये नावसीदन्ति विषये सद्गता इव ।
पितृदेवातिथिमुखाः हव्यकव्याग्रभोजिनः ॥ ९
भोजनादेव लोकांस्तस्मादन्ते महतो भयात् ।
दीपः सर्वस्य लोकस्य चक्षुश्चक्षुष्मतामपि ॥ १०
सर्वशिक्षा श्रुतिधना निपुणा मोक्षदर्शिनः ।
गतिज्ञाः सर्वभूतानामध्यात्मगतिचिन्तकाः
आदिमध्यायसानानां ज्ञातारश्छिन्नसंशयाः ।
पराधरविशेषज्ञा गन्तारः परमां गतिम् ॥ १२

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ब्राह्मणप्रशंसाया-

मेकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

युधिष्ठिर उवाच ।

कां तु ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा जनाधिपः
कं वा कर्मादयं मर्यादां तानर्चयिष्ये महामते ॥ १

भीष्म उवाच ।

अप्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।

विमुक्ता धूतपाप्मानो निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः
मानार्हा मानिता नित्यं ज्ञानविद्धिर्महात्मभिः
चन्दने मलयङ्के च भोजनेऽभोजने समाः ।
समं येषां दुकूलं च तथा क्षौमाजिनानि च ॥
तिष्ठेयुष्यभुञ्जाना बहूनि दिवसान्यपि ।
शोषयेयुश्च गात्राणि स्वाध्यायैः संयतेन्द्रियाः
अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।
लोकानन्यान् सृजेयुस्ते लोकपालांश्च कोपिताः
अपेयः सागरो येषामपि शायान्महात्मनाम्
येषां कोपाभिरद्यापि दण्डकेनोपशम्यति ॥
देवानामपि ये देवाः कारणं कारणस्य च ।
प्रमाणस्य प्रमाणं च कस्तानभिमतद्वेषः ॥ १८
येषां बुद्धश्च बालश्च सर्वः संमानमर्हति ।
तपोषिद्याविशेषास्तु मानयन्ति परस्परम् ॥ १९
अविद्वान् ब्राह्मणो देवः पात्रं धै पावनं महत् ।
विद्वान् भूयस्तरो देवः पूर्णसागरसन्निभः ॥ २०
अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
प्रणीतञ्चाप्रणीतञ्च यथाभिर्दैवतं महत् ॥ २१
इमंशाने ह्यपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
हविर्यज्ञे च विधियद् गृह एवातिशोभते ॥ २२
एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु ।
सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं विद्धि तत्परम्

पयनस्य च संपादमर्जुनस्य च भारत ॥ २
सहस्रभुजभृङ्गीमान्कातर्षीयोऽभयप्रभुः ।
अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः
स तु रत्नाकरयतीं सतीषां सागरान्धरात् ।
अज्ञास पृथिवीं सर्वां रीदयः सत्यविक्रमः ॥ ४

स्वाधितं तेन दत्तं तु दत्तात्रेयाय कारणे ।
 क्षत्रधर्मे पुरस्कृत्य धिनयं श्रुतमेव च ॥ ५॥
 आराधयामास च तं कृतधीयात्मजो मुनिम्
 न्यमन्त्रयत सन्तुष्टो द्विजधौनं वरैस्त्रिमिः ॥ ६॥
 स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् ।
 सहस्रबाहुर्भूयां वै चमूमध्ये गृहेऽन्यथा ॥ ७॥
 मम बाहुसहस्रं तु पश्यतां सैनिका रणे ।
 विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं संशितव्रत ॥ ८॥
 तां च धर्मेण संप्राप्य पालयेयमतन्द्रितः ।
 चतुर्थं ॥ वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम ॥ ९॥
 तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिश्चित ।
 अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्योद्भूतं त्वदाधयम्
 इत्युक्तः स द्विजः ग्राह तयास्तिथिं नराधिपम्
 यथं सममर्घस्तस्य घरास्ते दीप्ततेजसः ॥ ११॥
 सतः स रथमास्थाय ज्वलनाकंसमद्युतिम् ।
 अब्रवीद्दीर्घसंमोहात्को वास्ति सदृशो मम ॥
 धैर्यैर्धीर्यैश्शःशौर्यैर्विक्रमेणैजसापि वा ।
 तद्वाक्यान्ते चान्तरिक्षे वायुवाचाक्षरीरिणी ॥
 न त्वं मूढ विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम् ।
 स्तुहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शास्ति वै मजाः
 अर्जुन उवाच ।

कुर्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथाऽनये
 कर्मणा मनसा वाचा न मत्तोस्ति धरो द्विजः
 पूर्वां ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः ।
 त्वयोक्ता हेतुयुक्ता तौ विशेषस्तत्र दृश्यते ॥ १६॥
 ब्राह्मणाः संधिताः क्षत्रं
 न क्षत्रं ब्राह्मणाधितम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पवनार्जुनसंवादे ब्राह्मणमाहात्म्ये
 द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

पूर्वां वादो मत्तोत्तरः ब्राह्मणाधितयवचनं पूर्वपक्षः
 क्षत्रियाधिक्यं सिद्धान्त इत्यर्थः । हेतुयुक्तौ प्रजापालनेन
 हेतुना युक्तौ साहितौ तौ ब्राह्मणक्षत्रियो ॥ १६ ॥
 मद्वा वेदो यज्ञो वा अध्यापनयजनार्थ एव उपधा च्छलं
 मेपां ते तथा क्षत्रियान् खादन्ति उपजीवन्ति ॥ १७ ॥
 ग्राहय्या राखय्या अमरं वपितं चर्मनासः अनिन-

श्रिता ब्रह्मोपधा विप्राः
 खादन्ति क्षत्रियान् भुवि ॥ १७॥
 क्षत्रियेष्वाश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।
 क्षत्रादृत्तिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥ १८॥
 सर्वभूतप्रधानांस्तान्मैक्षवृत्तीनहं सदा ।
 आत्मसंभाषितान्विप्राः स्वापयाम्यात्मनो वशे
 कायितं त्वनयाऽस्त्यं गायत्र्या कन्यया दिवि
 विजेध्याम्यवशान्सर्वान्ब्राह्मणांश्चर्मवाससः ॥
 न च मां च्यावयेद्वाप्रा-
 क्षिपु लोकेषु कथन ।
 देवो वा मातुषो वाऽपि
 तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम् ॥ १९॥
 अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम् ।
 न हि मे संयुगे कश्चित्सोढुमुत्सहते बलम् ॥ २०॥
 अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा विप्रस्ताऽभूतिशाखरी
 अधेनमन्तरिक्षस्ततो वायुरभापत ॥ २३॥
 त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु ।
 एतेषां कुर्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति ॥ २४॥
 अथवा त्वां महापाल शमयिष्यन्ति धे द्विजाः
 निरसिष्यन्ति ते राष्ट्रक्षतोत्साहा महाबलाः
 तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं ग्राह माकृतः ।
 वायुर्वै देयदूतोस्मि हितं त्वां प्रवर्षीम्यहम् ॥ २६॥
 अर्जुन उवाच ।
 अहो त्वयाऽयं विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः
 यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि मे द्विजम् ॥ २७॥
 वायोर्वा सदृशं किञ्चिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्तमम्
 अपां वै सदृशं वहेः सूर्यस्य नभसोपि वा ॥ २८॥

मन्त्रान् ॥ २० ॥ मत्तोत्तरं सन्तम् ॥ २१ ॥ निशाचरी भन्त-
 र्हिता सरस्वती । यद्वा निशाचरी राक्षस्यपि विप्रस्ताऽभूत्
 किमुनान्ये आस्तिका इति भावः ॥ २३ ॥ पृथिवीभूतं
 पृथिव्यात्मकं भूतम् ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशा-
 सनपर्वणि त्रैलोक्ये भारतभावादपि द्विपञ्चाशदधिकश-
 तमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

१५३

चायुरुवाच ।

शृणु मृद गुणान्कांश्चिद्ब्राह्मणानां महात्मनाम्
ये त्वया कीर्तिता राजस्तेभ्योऽप्य ब्राह्मणो वरः
त्यक्त्वा महीत्वं भूमिस्तु स्पर्धयाङ्गुणस्य ह
नाशं जगाम तां विप्रो व्यस्तेभ्यस्त कश्यपः २
अजेया ब्राह्मणा राजन्निदं चेह च नित्यदा
अपिबचेजसा द्यापः स्वयमेवाङ्गिराः पुरा ॥ ३
स ताः पिबन्भीरमिष नासृष्यत महामनाः ।
अपूरयन्महौघेन महीं सर्वो च पार्थिव ॥ ४
तस्मिन्महौ च कुदे वै जगस्यक्त्वा ततो गतः
व्यतिष्ठमग्निहोत्रे च चिरमङ्गिरसो भयात् ॥ ५
अयं शतश्व भगवान् गौतमेन पुरन्दरः ।
अहल्यां कामयावो वै धर्मार्थं च न हिंसितः
तथा समुद्रो नृपते पूर्णो मृष्टस्य वारिणः ।
ब्राह्मणैरभिहतश्च बभूव लवणोदकः ॥ ७
सुवर्णवर्णो निर्धूमः सङ्गतोर्ध्वशिखः कविः ।
कुदेनाङ्गिरसा शसो गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ ८
महत्तन्मूर्णितान्पश्य ये हांसन्त महोदधिम् ।
सुवर्णधारिणा नित्यमवशसा द्विजातिना ॥ ९
समो न त्वं द्विजातिभ्यः
येषो विद्धि नराधिप ।

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पवनार्जुनसंवादे
त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५३

शृणुष्विति ॥ १ ॥ अहं यायुः ॥ ५ ॥ कविः अग्निः
॥ ८ ॥ महतः समुद्रान् आसन्न लणसन्त मुषणधारिणा
श्रोमनो ब्राह्मणवर्णस्तस्य धारिणा धर्मो द्विजातिना कवि-
केन ॥ ९ ॥ अग्निं ब्राह्मणमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ अनुभूतं प्रति-
भूतं अनुगच्छं कोपयामास ॥ १४ ॥ ननु कदापि जातत्वात्कर्म-
मजनयदिलग्राह-वण्डेति केचिदिति तत्पर्यः ॥ १६ ॥
दूषयति-प्रत्ययमिति अनुवादो वदन् न अण्डजानः अण्ड-
जत्ववचनं त्वस्य प्रकारान्तरणे-याह-स्मृतमिति आकाश-
व्यावृत्तम् ॥ १७ ॥ आकाशजः पितामहः किमाश्लेष-
निष्ठेदिति चेत् कथिद्वयात् प्रति वृद्धिं तदा न किञ्चिद्दे-
दिनि पितामहस्य निरपिष्टानये गति तज्जमिदं सर्वं नून-
मेव म्याम विचिकृदादिमर्थः ॥ ननु कोऽयं प्रजापतिर्देवोऽप्यने-

गर्मस्थान् ब्राह्मणान् सम्यङ्
नमस्यति किल प्रभुः ॥ १०
दण्डकानां महद्राज्यं ब्राह्मणेन विनाशितम् ।
तालजयं महाक्षत्रमीदृणैकेन नाशितम् ॥ ११
त्वया च विपुलं राज्यं बलं धर्मं श्रुतं तथा ।
दत्तात्रेयप्रसादेन प्राप्तं परमदुर्लभम् ॥ १२
अग्निं त्वं यजसे नित्यं
कस्माद्ब्राह्मणमर्जुन ।
स हि सर्वस्य लोकस्य
हृदयवाद् किं न वेत्सि तम् ॥ १३
अथवा ब्राह्मणधेष्टमनुभूतानुपालकम् ।
कर्तारं जीवलोकस्य कस्माज्ज्ञानमिमुह्यसे ॥ १४
तथा प्रजापतिप्रह्ला भव्यक्तः प्रभुरव्ययः ।
येनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्थावरं चरम् ॥ १५
अण्डजातं तु ब्रह्मण केचिद्विदुस्तस्यपण्डिताः
अंदाङ्गिचाद्विभुः बौला दिशोऽभा पृथिवी दिवम्
द्रष्टव्यं नैतदेवं हि कथं जायेदजो हि सः ।
स्मृतमाकाशमण्डं तु तस्माज्जातः पितामहः
तिष्ठेत्कथमिति वृद्धि न किञ्चिद्धि तदा भवेत्
अहङ्कार इति प्रोक्तः सर्वदेवजोगतः प्रभुः ॥ १८
नास्त्यण्डमस्ति तु ब्रह्मा स राजा लोकभावनः
इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽप्रपीत् ॥

अत आह-अहंकार इति प्रोक्त इति प्रभुः व्यापकः
यतः सर्वदेवजोगतः बलचन्द्रन्यायेन कृत्स्नं वैतन्यज्योतिः प्राप्तः
द्वितीयोक्तिर्नि समाप्तः अयं भावः-युतिवत्तदाद्व्यावृत्ता-
काशादुत्थितोहंकारस्य उपाधिलेन साक्षी सर्वोत्तमः अ-
च्छिन्नः सोऽयमहंकारविशिष्टो वाह्यं व्यवहारिकं कश्चित्त-
वान् ॥ एवं साक्षात्पुत्राभ्यां जानातिस ब्राह्मणो जातकर्ता
तेन तव सामर्थ्यं समुद्रेण तरङ्गस्येव कदाचिदपि न संभव-
सीति ॥ १८ ॥ अत एव अण्डं नास्ति उज्जुगणकल्पना-
मात्रत्वात् कल्पस्तु स मन्त्रा वाक्ययोस्तात्पर्यं स राजाऽर्जुन
इति यायुनेत्यः संतूष्णीमावृत्तौ यायुः प्रवीक्ष्यमाणमर्थ-
मिति शेषः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि
त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽ-
ध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

वायुस्वाव ।

इमां भूमिं द्विजातिभ्यो वित्सुर्वै दक्षिणां पुरा
अङ्गो नाम नृपो राजस्ततश्चिन्तां मही ययौ १
धारिणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः ।
कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम्
साऽहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदं
अयं सराष्ट्रो नृपतिर्माभूदिति ततोऽगमत् ३
ततस्तां कश्यपो हृष्टा प्रजन्तां पृथिवीं तदा ।
प्रविशेश महीं सद्यो मुक्त्याऽऽत्मानं समाहितः
क्रुद्धा सा सर्वतो जहो तूष्णीपधिसमन्विता ।
थमोत्तरा नष्टमया भूमिरासीत्ततो नृप ॥ ५
पदं वर्षसहस्राणि दिव्यानि विपुलव्रतः ।
त्रिंशतः कश्यपो राजन् भूमिरासीदतंद्रितः ६
अथागम्य महाराज नमस्कृत्य च कश्यपम् ।
पृथिवीं काश्यपी जहो सुता तस्य महात्मनः ७
एव राजघ्नीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपोऽभवत् ।
अन्यं प्रवृद्धिं वा त्वं च कश्यपात्क्षत्रियं वरम्
तूष्णीं बभूव नृपतिः पद्मस्त्यप्रधीत्युनः ।
शृणु राजलुतथ्यस्य जातस्यांगिरसे कुले ॥ ९
भद्रा सोमस्य बुहिता रूपेण परमा मता ।
तस्यास्तुल्यं पतिं सोम उतथ्यं समपश्यत् १०
ता च दीप्तं तपस्तेषां महाभागा यशस्विनी ।
इतथ्यापै तु चार्चकी परं नियममाक्षिता ११
तत आहूय सोतथ्यं ददावत्रियं दक्षिणीम् ।
भार्यायै स च अग्राह विधिषट्पददक्षिणः
तां त्यक्त्वा मयत श्रीमान्वरुणः पूर्वमेव ह ।
स चागम्य वनप्रस्थं यमुनायां जहार ताम्
जलेश्वरस्तु हृत्वा तामनयत्स्यं पुरं प्रति ।
परमाद्भुतसंकाशं पद्मसहस्रशतच्छदम् ॥ १४
न हि रम्यतरं किञ्चित्स्मादन्यत्पुरोचामम् ।
प्रासादिरप्सरयोर्मिथ दिव्यैः कामैश्च शोभितम्
तत्र देवस्तया सार्धं रेमे राजन् जलेश्वरः ।
अथाख्यातमुतथ्याय ततः पत्न्यवमर्दनम् १६

तच्छ्रुत्वा नारदात्सर्वमुतथ्यो नारदं तदा ।
प्रोवाच गच्छ बृहि त्वं वरुणं परुषं वचः १७
मद्वाक्यान्मुञ्च मे भार्यां कस्मात्तां हृतवानसि
लोकपालोसि लोकानां लोकस्य विलोपकः
सोमेन दत्ता भार्या मे त्वया चापहृताऽद्य वै ।
इत्युक्तो वचनात्तस्य नारदेन जलेश्वरः १९
मुञ्च भार्यामुतथ्यस्य कस्मात्त्वं हृतवानसि ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य सोऽयं तं वरुणोऽब्रवीत्
ममैषा सुप्रिया भार्या नैनामुत्सृष्टुमुत्सहे ।
इत्युक्तो वरुणेनाथ नारदः प्राप्य तं मुनिम् ।
उतथ्यमब्रवीद्वाक्यं नातिहृष्टमना इव ॥ २१
गले गृहीत्वा क्षिप्तोऽस्मि वरुणेन महामुने ।
न प्रयच्छति ते भार्यां यत्ते कार्यं कुरुष्व तद
नारदस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धः प्राग्बलदक्षिराः
अपिबसेजसा वारि विष्टभ्य सुमहातपाः २३
पीयमाने तु सर्वस्मिन्तोयेऽपि सलिलेश्वरः ।
सुहृद्भिर्निक्षमाणोऽपि नैवामुञ्चत तां तदा २४
ततः क्रुद्धोऽब्रवीद्भूमिमुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः ।
दर्शयस्व स्थलं भद्रे पद्मसहस्रशतच्छदम् २५
ततस्तदीरिणं जातं समुद्रस्याधसर्पतः ।
तस्माद्देशाक्षदौ चैव प्रोवाचासौ द्विजोत्तमः
अदृष्ट्वा गच्छ भीरु त्वं सरस्वतिं मरुप्रति ।
अपुण्य एव भवतु देशस्त्यक्तस्तपसा शुभे २७
तस्मिन् संशोपिते देशे भद्रामादाय वारिपः
अदृष्ट्वा गच्छ गत्वा भार्यामाङ्गिरसाय वै २८
प्रतिगृह्य तु तां भार्यामुतथ्यः सुमनाऽभवत् ।
शुभोच च जगद्दुःखाद्भरणं कैव दैह्य ॥ २१
ततः स लब्ध्वा तां भार्यां वरुणं प्राह धर्मेवित्
उतथ्यः सुमहातेजा यत्तच्छृणु नराधिप ३०
मयैषा तपसा प्राप्ता कोशतस्ते जलाधिप ।
इत्युक्त्वा तामुपादाय स्वमेव भवनं ययौ ॥
एव राजघ्नीदृशो वै उतथ्यो ब्राह्मणवर्मनः ।
अवीर्यहं बृहि वा त्वमुतथ्यात्क्षत्रियं वरम् ३२

१५४

इमामिति ॥ १॥ भूमित्वं त्यक्त्वा ब्रह्मणः पदं गमि-
ष्यामीति संबन्धः ॥ ३॥ आत्मानं देहं त्यक्त्वा निर्जोवं मही-
देहं प्रविश्य राजोवं योगरत्नेन हृतवान् ॥ ४॥ भूमित्व-
थमोत्तरा स्वधर्मवलेन ब्रह्मलोकं गत्वा नष्टमयाऽऽसीदित्यर्थः

॥ ५ ॥ कश्यपो भूमिर्भूत्वाऽऽसीदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ सोऽग्निः
मोमयिता उतथ्यमाहूय तां तस्मै ददौ सोतथ्यमिति सन्धि-
रूपः ॥ १२ ॥ देशो वरुणः तया भद्रया ॥ १६ ॥ जगद्भरणं च
दुःखान्मुक्तोऽव मोक्षमाप्नोति ॥ २९ ॥

* उपप्रेक्षाः ।

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पवनार्जुनसंवादो नाम
चतुष्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

१५५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स नृपस्त्पणीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत्
शृणु राजन्नगस्त्यस्य माहात्म्यं प्राहणस्य ह
असुरैर्निर्जिता देवा निरुत्साहाश्च ते कृताः ।
यज्ञाश्चैषां हृताः सर्वे पितॄणां च स्वधास्तथा
कर्मण्या मानवानां च दानवैर्हृत्पर्यभ ।
अष्टैश्वर्यास्ततो देवाश्चेकः पृथ्वीमिति श्रुतिः ३
ततः कदाचित्ते राजन्दीप्तमादित्ययर्चसम् ।
ददन्नुस्तेजसा युक्तमगस्त्यं विपुलव्रतम् ॥ ४
अभिवाद्य तु तं देवाः पृष्ट्वा कुशलमेव च ।
इदमुचुर्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ५
दानवैर्युधि मत्ताः स्म तंैश्वर्यांश्च अंशिताः ।
तदस्माद्गो भयात्तीव्राच्चाहि त्वं मुनिपुङ्गव ॥ ६
इत्युक्तः स तदा देवैरगस्त्यः कुपितोऽभवत् ।
प्रजज्ज्वाल च तेजस्वी कालाग्निरिव संक्षये ॥
तेन दीप्तांशुजालेन निर्दग्धा दानवास्तदा ।
अन्तरिक्षान्महाराज निपेतुस्ते सहस्रशः ८
दह्यमानास्तु ते दैत्यास्तस्यागस्त्यस्य तेजसा
उभौ लोकी परित्यज्य गताः काष्ठांस्तु दक्षिणाम्
बलिस्तु यजते यज्ञमश्वमेधं महीं गतः ।
येऽन्येऽधस्या महींस्थाश्च तेन दग्धा महासुराः
ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः सुरैः शान्तमयैर्नृप ।
अथैनममुषन् देवा भूमिष्ठानसुरान् जहि ११
इत्युक्तः प्राह देवान्स न शकोस्मि महीगतान्
दग्धुं तपो हि क्षीयेन्मे न शक्यामीति पार्थिव
पयं दग्धा मगधता दानवाः स्थेन तेजसा ।
अगस्त्येन तदा राजंस्तपसा भायितात्मना

इदंश्चाप्यगस्त्यो हि कथितस्ते मयाऽनघा ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमगस्त्याः क्षत्रियं वरम् ॥
भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा तृष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत्
शृणु राजन् वसिष्ठस्य मुख्यं कर्म यशस्विनः
आदित्याः सत्रमासन्त सरो वै मानसं प्रति
वसिष्ठं मनसा गत्वा ज्ञात्वा तत्तस्य गौरवम्
यजमानांस्तु तान् दृष्ट्वा सर्वान्दीक्षानुकार्शितान्
हन्तुमैच्छन्त शैलाभाः खलिनो नाम दानवाः
अदूरात्तु ततस्तेषां ब्रह्मदत्तवरं सरः ।
हता हता वै तत्रैते जीवन्त्याप्लुत्य दानवाः
ते प्रगृह्य महाघोरान् पर्वतान् परिघान् क्रुमान्
विक्षोभयन्तः सलिलमुत्थितं शतयोजनम् १९
अभ्यद्रवन्त देवांस्ते सहस्राणि दशैव हि ।
ततस्तैरर्दिता देवाः शरणं वासवं ययुः ॥ २०
स च तैर्यथितः शक्तो वसिष्ठं शरणं ययौ ।
ततोऽमयं ददौ तेभ्यो वसिष्ठो भगवानुपिः ॥
तदा तान्दुःखितान्धात्वा आनृशंस्यपरो मुनिः
अयत्नेनादहस्तसर्पांश्खलिनः स्वेन तेजसा २२
कैलासं प्रस्थितां चैव नदीं गङ्गां महातपाः ।
आनयत्तत्सरो दिव्यं तथा भिक्षे च तत्सरः ॥
सरो भिक्षं तथा नद्या सरयूः सा ततोऽभवत्
हताश्च खलिनो यत्र स देशः खलिनोऽभवत्
पयं सेन्द्रा वसिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवौकसः ।
ब्रह्मदत्तवराश्चैव हता दैत्या महात्मना ॥ २५
एतत्कर्म वसिष्ठस्य कथितं हि मयाऽनघ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं वसिष्ठास्तत्रियं वरम् २६

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पवनार्जुनसंवादे

पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष-

द्वेते चतुष्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

१५५

इत्युक्त इति ॥ ११ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनप-
र्वणि नैलकण्ठीये भारतभाषद्वेते पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽ-
ध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तृष्णीमभूद्वायुस्तमप्रवीत ।
 गृणु मे हैहयश्रेष्ठ कर्माग्नेः सुमहात्मनः ॥ १
 घोरे तमस्ययुध्यन्त सहिता देवदानवाः ।
 अधिध्यत शरैस्तत्र स्वर्भानुः सोममास्करो ।
 अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यन्ते स्म दानवैः ॥
 देवा नृपतिशार्दूल सहैव बलिमिस्तादा ॥ ३
 असुरैर्धृष्यमानास्ते क्षीणप्राणा दिवौकसः ।
 अपश्यन्त तपस्यन्तमग्निं विप्रं तपोधनम् ४
 अघैनममुबन्धेवाः शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम् ।
 असुरैरिषुभिर्विधौ चन्द्रादित्याविमावुभौ ५
 घयं घयामहे चापि शत्रुमिस्तमसावृते ।
 नाधिगच्छामि शान्तिं च मया त्रायस्व नः प्रभो

अत्रिरुवाच ।

कथं रक्षामि मयतस्तेऽधुवंशान्द्रमा भव ।
 तिमिरघ्नश्च सविता दस्युहन्ता च नो भव ७
 पयमुक्तस्तदाऽत्रिर्वै तमोनुदभवच्छशी ।
 अपश्यत्सौम्यमावाच सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ ८
 दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यं च पार्थिव ।
 प्रकाशमकरोद्विस्तपसा स्वेन संयुगे ॥ ९
 जगद्वितिमिरं चापि प्रदीप्तमकरोत्तदा ॥ १०
 व्यजयच्छत्रुसंघांश्च देवानां स्वेन तेजसा ।
 अत्रिणा दृष्टमानांस्तान्दृष्ट्वा देवा महामुखाः ॥
 पराक्रमैस्तेऽपि तदा द्यमघ्नत्रिसुरक्षिताः ।
 उद्गासितश्च सविता देवास्त्राता हतासुराः ॥
 अत्रिणा त्वथ सामर्थ्यं कृतमुत्तमतेजसा ।
 द्विजेनाभिद्वितीयेन जपता चर्मवाससा ॥ १३
 फलभक्षेण राजर्षे पश्य कर्मात्रिणा कृतम् ।
 तस्यापि विस्तरेणोक्तं कर्माग्नेः सुमहात्मनः ।
 प्रवीम्यहं ग्रहि वा त्वमशितः क्षत्रियं वरम् ॥
 इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तृष्णीमभूद्वायुस्ततोऽप्रवीत ।
 गृणु राजन् महत्कर्म च्यवनस्य महात्मनः १५
 अश्विनोः प्रतिसंश्रुत्य च्यवनः पाकशासनम् ।
 प्रोवाच साहेतो देवैः सोमपावश्विनौ कुरु ॥

इन्द्र उवाच ।

अस्माभिर्निन्दितायेतौ भयेतां सोमपौ कथम्

देवैर्न संमितायेतौ तस्मान्ममैवं वदस्व नः ॥ १७
 अश्विभ्यां सह नेच्छामः सोमं पातुं महाघ्नत ।
 यदन्यद्वक्ष्यसे विप्र तत्करिष्याम ते वचः १८
 च्यवन उवाच ।

पिबेतामश्विनौ सोमं भवद्भिः सहिताविमौ
 उभावेतावपि सुरौ सूर्यपुत्रौ सुरेश्वर ॥ १९
 क्रियतां मद्रुचो देवा यथा वै समुदाहृतम् ।
 पतद्भः कुर्वतां श्रेयो भयेसैतदकुर्वताम् ॥ २०

इन्द्र उवाच ।

अश्विभ्यां सह सोमं वै

न पास्यामि द्विजोत्तम ।

पिवन्त्वभ्ये यपाकामं

नाहं पातुमिहोत्सहे ॥

२१

च्यवन उवाच ।

न चेत्करिष्यसि वचो मयोक्तं बलसूदन ।
 मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्यसि वै मत्के ॥
 वायुरुवाच ।

ततः कर्म समारब्धं हिताय सहसाश्विनोः ।
 च्यवनेन ततो मन्त्रैरभिभूताः सुराऽभवन् २३
 तत्तु कर्म समारब्धं दृष्ट्वेन्द्रः क्रोधमूर्च्छितः ।
 उग्रस्य विपुलं शैलं च्यवनं समुपाद्रयत् ॥ २४
 तथा वज्रेण भगवानमपोकुललोचनः ।
 तमापतन्तं दृष्ट्वैव च्यवनस्तपसाश्वितः ॥ २५
 अद्भिः सिक्त्वाऽस्तंभयत् सयज्ञं सहपर्वतं
 अयेन्द्रस्य महाघोरं सोऽखुजच्छत्रुमेव हि २६
 मदं नामाहुतिमयं व्यादितास्यं महामुनिः ।
 तस्य दन्तसहस्रं तु बभूव शतयोजनम् ॥ २७
 द्वियो जनशतास्तस्य दंष्ट्राः परमदारुणाः ।
 हनुस्तस्याभवद्भूमायास्यं चास्यास्पृशद्वियम् ॥
 जिह्वाभूले स्थितास्तस्य सर्वे देवाः सवासवाः
 तिमिरास्यमनुप्राप्ता यथा मत्स्या महार्णवे २९
 ते संमन्त्र्य तवो देवा मदस्यास्य समीपगाः
 अमुवन्सहिताः शकं प्रणमास्मै द्विजातये ३०
 अश्विभ्यां सह सोमं च पित्राम विगतज्वराः
 ततः स प्रणतः शक्रश्चकार च्यवनस्य तत् ३१
 च्यवनः कृतवानेतावश्विनौ सोमपायिनौ ।
 ततः प्रत्याहरत्कर्म मदं च द्यमजन्मुनिः ३२

१५६

इत्युक्त इति ॥ १ ॥

अक्षेपु मृगयायां च पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
एतैर्दोषैर्नरा राजन् क्षययान्ति न संशयः ॥
तस्मादेतान्नरो नित्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥३४

एतत्ते ज्यवनस्यापि कर्म राजन्प्रकीर्तितम् ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं क्षत्रियं ब्राह्मणाद्वरम् ॥

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पयनार्जुनसंवादे
षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

भीष्म उवाच ।

तृष्णीमासीदर्जुनस्तु पवनस्तवप्रवीतपुनः ।
शृणु मे ब्राह्मणेध्वेषं मुख्यं कर्म जनाधिप ॥ १
मदस्यास्यमनुप्राप्ता यदा सेन्द्रा दिवौकसः ।
तदैव ज्यवनेनेह हता तेषां वसुन्धरा ॥ २

उभौ लोकी हतौ मत्वा
ते देवा दुःखिताऽभवन् ।

शोकार्ताश्च महात्मानं
ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ३
देवा ऊचुः ।

मदास्यव्यतिथिक्तानामस्माकं लोकपूजिता
ज्यवनेन हता भूमिः कपैश्चैव दिव्य प्रभो ॥ ४

ब्रह्मोवाच ।

गच्छध्वं शरणं विप्रानाशु सेन्द्रा दिवौकसः
प्रसाद्य तानुभौ लोकाववाप्स्यथ यथा पुरा ॥ ५
ते ययुः शरणं विप्रान्ब्रुवन्ते कान् जयामहे ।
इत्युक्तास्ते द्विजान्प्राहुर्जयतेह कपानिति ॥ ६
भूगतान् हि विजेतारो वयमित्यमुधन् द्विजाः ।
ततः कर्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् ॥ ७
तच्छ्रुत्वा प्रेषितो दूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः
स च तान् ब्राह्मणानाह धनी कपयचो यथा
भवद्भिः सदृशाः सर्वे कपाः किमिह वर्तते ।
सर्वे धेदयिदः प्राज्ञाः सर्वे च क्रतुयाजिनः ॥ ९
सर्वे सत्यप्रतापी च सर्वे त्वरया महर्षिभिः ।
श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति धिय च ते ॥ १०

वृथादाराक्ष गच्छन्ति वृथामांसं न मुञ्जते ।
दीप्तमग्निं जुहते च गुरुणां घवने स्थिताः ॥ ११
सर्वे च नियतात्मानो बालानां संविमागिनः
उपेत्य शनकैर्यान्ति न सेवन्ति रजस्वलाम् ।
सर्गतिं चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिणः ॥ १२
अभुक्तवत्सु नाश्रन्ति गर्भिणीवृद्धकादिषु ।
पुर्याहेषु न वीक्ष्यन्ति दिवा चैव न शेरते ॥ १३
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्बुक्तान् कथं कपान् ।
विजेष्यथ नियतैर्धनं निवृत्तानां सुखं हि यः ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

कपान्वयं विजेष्यामो
ये देवास्ते वयं स्मृताः ।

तस्माद्दध्याः कपाऽस्माकं
धनेन याहि यथाऽऽगतम् ॥ १५

धनी गत्वा कपानाह
न वो विप्राः प्रियद्वराः ।

गृहीत्वाऽस्त्राप्यतो विप्रान्
कपाः सर्वे समाद्रवन् ॥ १६

समुदप्रव्रजान् दृष्ट्वा
कपान् सर्वे द्विजातयः ।

व्यसृजन् ज्वलितानग्नीन्
कपानां प्राणनाशनान् ॥ १७

ब्रह्मसृष्टा हव्यभुजः कपान् हत्वा सनातनाः ।
नभसीव यथाऽग्नाणि व्यराजन्त नराधिप ॥ १८

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमाव-
र्गिण्यष्टाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

तृष्णीमिति ॥ १ ॥ कपैः अमुषिषेयं दिव्यं यौ

॥ ४ ॥ धनीनामो दत्त ॥ ८ ॥

हत्वा वै दानवान् देवाः सर्वे संभूय संयुगे ।
 तेनाभ्यजानन् हि तदा ब्राह्मणैर्निहतान्कपान्
 अयागम्य महातेजा नारदोऽकथयद्विमो ।
 यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणैः कपाः २०
 नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीताः सर्वे दिवौकसः
 प्रशशंसुर्द्विजांश्चापि ब्राह्मणांश्च यशस्विनः २१
 तेषां तेजस्तथा वीर्यं देवानां ववृधे ततः ।
 अवाप्नुयंश्चामरत्यं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ २२
 इत्युक्तवचनं वायुमर्जुनः प्रत्युवाच ह ।
 प्रतिपूज्य महाबाहो यत्तन्मृणु युधिष्ठिर २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पवनार्जुनसंवादे
 सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणानर्चसे राजन् सततं संशितप्रतान् ।
 कं तु कर्मोदयं दृष्ट्वा तानर्चसि जनाधिप ॥ १
 कां चा ब्राह्मणपूजायां द्युष्टिं दृष्ट्वा महाव्रत ।
 तानर्चसि महाबाहो सर्वमेदत्तद्वस्व मे ॥ २
 भीष्म उवाच ।

यप ते केशवः सर्वमाख्यास्यति महामतिः ।
 द्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्ट्वा द्युष्टिर्माव्रतः ॥ ३
 बलं श्रेष्ठं वाङ्मनश्चक्षुषी च
 ज्ञानं तथा सविशुद्धं ममाद्य ।
 देहन्वाप्तो नातिचिरान्मतो मे
 न चाति तूर्णं सधिताय याति ॥ ४
 उक्ता धर्मो ये पुराणे महान्तो
 राजन् विप्राणां क्षत्रियाणां विशां च
 तथा द्राक्षाणां धर्ममुपासते च
 श्रेष्ठं कृष्णादुपदिक्षस्व पार्थ ॥ ५

अर्जुन उवाच ।

जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थं सर्वथा सततं प्रभो ।
 ब्रह्मण्यो ब्राह्मणम्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ॥
 दत्तात्रेयप्रसादाच्च मया प्राप्तमिदं बलम् ।
 लोके च परमा कीर्तिर्धर्मश्चाचरितो महान् २५
 अहो ब्राह्मणकर्माणि मया मारुत तत्स्वतः ।
 त्वया प्रोक्तानि कात्स्न्येन श्रुतानि प्रपतेन च
 वायुरुवाच ।

ब्राह्मणान् द्वात्रधर्मेण पालयस्वेन्द्रियाणि च
 भृगुभ्यस्ते मयं घोरं तत्तु कालाग्रधिष्यति ॥

अहं ह्येनं वेधि तत्त्वेन कृष्णं
 योऽयं हि यथास्य बलं पुराणम् ।
 अमेयात्मा केशवः कौरवेन्द्र
 सोऽयं धर्मं वक्ष्यति संशयेषु ॥ ६
 कृष्णः पृथ्वीमसृजत खं दिवं च
 कृष्णस्य देहान्मेदिनी सम्प्रभूय ।
 वराहोऽयं भीमबलः पुराणः
 स पर्वताभ्यखृजद्वै दिशश्च ॥ ७
 अस्य चाधोऽपान्तरिक्षं दिवं च
 दिशश्चतस्रो विदिशश्चतस्रः ।
 खृष्टिस्तथैवेयमनुप्रसृता
 स निर्ममे विभ्वमिदं पुराणम् ॥ ८
 अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसृतं
 यत्रोत्पन्नः स्वयमेवामितीजाः ।
 येनाच्छिद्रं तत्तमः पार्थ घोरं
 यत्तत्सिद्ध्यन्त्यर्णवं तर्जयानम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष-
 दीपे सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५८

ब्राह्मणानिति । कर्मोदयं कर्मोदयम् ॥ १ ॥ न चेति ।

दुःखितस्य दिनं महद्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ अयं वाप दया-
 काशादेशर्युद्धि अयमेववस्तीत्युक्तम् ॥ ८ ॥ अर्णवं तर्जया-
 नमित्येवापन्ननाशस्तं चोक्तम् ॥ ९ ॥

कृते युगे धर्म आसीत्समग्र-
 खेताकाले ज्ञानमनुप्रपन्नः ।
 वलं त्वासीद्वापरे पार्थ कृष्णः
 कलौ त्वधर्मः क्षितिमेवाजगाम ॥१०॥
 स एव पूर्वं निजघान दैत्यान्
 स पूर्वदेवश्च बभूव सप्राद ।
 स भूतानां भावनो भूतमव्ययः
 स विश्वस्यास्य जगतश्चाभिगोप्ता ॥११॥
 यदा धर्मो ग्लानिं वंशे सुराणां
 तदा कृष्णो जायते मानुषेषु ।
 धर्मे स्थित्वा स तु वै भाषितात्मा
 परांश्च लोकानपरांश्च पाति ॥ १२॥
 त्याज्यं त्यक्त्वा चासुराणां वधाय
 कार्याकार्यं कारणं चैव पार्थ ।
 कृतं करिष्यत् क्रियते च देवो
 राहुं सोमं विद्धि च शकमेनम् ॥ १३॥
 स विश्वकर्मा स हि विश्वरूपः
 स विश्वभृग्भिश्चसृग्बिभ्रजिष्य ।
 स शूलभृच्छोणितभृत्कराल-
 स्तं कर्मभिर्विदितं वै स्तुवन्ति ॥ १४॥
 तं गन्धर्वाणामप्सरसां च निख-
 मुपतिष्ठन्ते विबुधानां शतानि ।
 तं राक्षसाश्च परि संवदन्ति
 रायस्पोषः स विजिगीषुरेकः ॥ १५॥
 तमध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति
 रथन्तरे सामगाश्च स्तुवन्ति ।
 तं ब्राह्मणा ब्रह्ममन्त्रैः स्तुवन्ति
 तस्मै हृदिरुपययैवः कल्पयन्ति ॥ १६॥
 स पौराणीं ब्रह्मगुहां प्रविष्टो
 महीसम्रं भारतामे ददर्श ।
 स चैव गामुद्धाराराज्यकर्मा
 विश्वोम्य दैत्यानुरगान्दानवांश्च ॥१७॥

तं घोषार्थं गीर्मिरिन्द्राः स्तुवन्ति
 स चापीशो भारतेकः पशूनाम् ।
 तस्य भक्षान्बिधिवान्वेदयन्ति
 तमेवाजी वाहनं वेदयन्ति ॥ १८॥
 तस्यान्तरिक्षं पृथिवी दिवं च
 सर्वं वशे तिष्ठति शाश्वतस्य ।
 स कुम्भे रेतः ससृजे सुराणां
 यज्ञोत्पन्नमृपिमाहुर्वसिष्ठम् ॥ १९॥
 स मातरिभ्या विभुरध्ववाजी
 स रश्मिवान् सविता चादिदेवः ।
 तेनासुरा विजिताः सर्वे एव
 तद्विक्रान्तैर्विजितानां ह व्रीणि ॥ २०॥
 स देवानां मानुषाणां पितृणां
 तमेवाहुर्विश्विदां वितानम् ।
 स एव कालं विभजद्भुदेति
 तस्योत्तरं दक्षिणं चायने द्वे ॥ २१॥
 तस्यैवोर्ध्वं तिर्यगधश्चरन्ति
 गभस्तयो मेदिनीं भासयन्तः ।
 तं ब्राह्मणा वेदविदो जुपन्ति
 तस्यादित्यो मानुषपुज्य भाति ॥२२॥
 स मासि मास्यध्वरकृद्बिधत्ते
 तमध्वरे वेदविदः पठन्ति ।
 स एवोक्तश्चक्रमिदं त्रिनाभि
 सप्ताभ्ययुक्तं वहते वै त्रिधाम ॥ २३॥
 महातेजाः सर्वगः सर्वसिंहः
 कृष्णो लोकान् धारयते यथैकः ।
 हंसं तमोमं च तमेव पौर
 कृष्णं सदा पार्थ कर्तारमेहि ॥ २४॥
 स एकदा कक्षगतो महात्मा
 तुष्टो विभुः खाण्डपे धूमकेतुः ।
 स राक्षसानुरगांश्चावजित्य
 सर्वत्रगः सर्वमग्री जुहोति ॥ २५॥

कृत इति । ज्ञानं अद्वैतव्यकोट्येव उपस्थानप्रतिपाद्यं
 विवेक आत्मात् । द्वारे तु द्वितीयकोटेः साम्यादूलं प्रथान-
 भागीतुन धर्मः । कलौ त्वधर्म एव बन्धनानिति भावः ॥१०॥
 स एव पूर्वदेव आदिदेवो दैत्याभिगोपान स एव सप्तादं बलि-
 ष्वपी पूर्वदेवो दैत्यो बभूव ॥११॥ इत्यनि न्यायनि ॥१२॥
 एवमेतं राहुं गोमं शम्भुं विद्धि ॥१३॥ शोणितमृच्छरीरी
 ॥१४॥ रायः धर्म्य गोषः पौरकः ॥१५॥ महीसम्रं
 श्रीपद्माद्वरं मन्त्रमिति दावन् । 'सम्रं यमे महादाना-

च्छादनारण्यकेतवे' इति मेदिनी ॥१०॥ घोषार्थं गोवर्द्ध-
 नोद्वरणकाले घोषोऽभुनादो वा इत्यर्थमिति ॥ पशूनां गवां
 वीवानां वाहनं अयत्रापकम् ॥१८॥ सुराणां मित्रा-
 वरणयो रेतः कुम्भे सृज्ये ॥१९॥ विक्रान्तैः पादविशेषैः
 व्रीणि भुरनानि ॥२०॥ देवानां आत्मेति शेषः ॥२१॥
 जुपन्ति सेवन्ते ॥२२॥ विपतेऽध्वरमित्यर्थात् त्रिनाभि
 शोनेऽप्यष्टिकालमर्गं चक्रं संवत्सरं त्रिषामेति वर्षवर्तमान-
 प्रकारम् ॥२३॥ हंसं गृध्रम् ॥२४॥

स एव पार्थाय भवेत्तमश्च प्रायच्छ-
त्स एवाभ्यासय सर्वाश्चकार ।
स बन्धुरस्तस्य रथस्त्रिवक्-
त्रिवृच्छिराश्चतुरभ्यस्त्रिनाभिः ॥ २६
स विहायो व्यदधात्तं च नाभिः
स निर्मेमे गां दिवमन्तरिक्षम् ।
सोऽरण्यानि ह्यसृजत्तत्पर्वतांश्च
हृषीकेशोऽमितदीप्ताग्निजेजाः ॥ २७
अलंघयन् सारितो जिघांसन्
शकं यज्ञं प्रहरन्तं निरास ।
स महोद्गः स्तूयते वै महाप्यरे
विप्रेको ऋक्सहस्रैः पुराणैः ॥ २८
पुरासा वै तेन नान्येन शम्भो
गृहे राजन् वासयितुं महोजाः ।
तमेवाहुर्ऋषिर्मेकं पुराणं
स विश्वकृद्दिधात्वात्प्रममावान् ॥ २९
वेदांश्च यो वेदयत्तेऽधिदेवो
विधींश्च यथाभ्यसेत् पुराणान् ।
कामे वेदे लौकिके यत्फलं च
चित्त्वक्सेनः सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ३०
ज्योतींषि शुक्लानि हि सर्वलोके
ज्यो लोका लोकपालास्त्रयश्च ।
त्रयोऽस्यो द्यावृत्तयश्च तिस्रः
सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥ ३१
स वत्सरः स ऋतुः सोऽर्धमासः
सोऽहोरात्रः स कला वै स काष्ठाः ।
मात्रा मुहूर्ताश्च लवाः क्षणाश्च
चित्त्वक्सेनः सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ३२
चन्द्रादित्यौ महानक्षत्रताराः
सर्वाणि दर्शान्यथ पौर्णमासम् ।
नक्षत्रयोगा प्रुतयश्च पार्यं
चित्त्वक्सेनार्सर्वमेतत्प्रसूतम् ॥ ३३

रुद्रादित्या यस्योऽध्याश्विनौ च
साध्याश्च विश्वे मरुतां गणाश्च ।
प्रजापतिर्देवमाता दितिक्षा
सर्वे कृष्णादप्यश्वैव सप्त ॥ ३४
वायुर्भूत्वा विक्षिपते च विश्व-
मग्निर्भूत्वा दहते विश्वरूपः ।
आपो भूत्वा मज्जयते च सर्वं
ब्रह्मा भूत्वा सृजते विश्वसंघान् ॥ ३५
येषां च यदेदयते च येषां
विधिश्च यच्च भ्रूयते विधेयम् ।
यमं च वेदे च बले च सर्वं
चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ३६
ज्योतिर्भूतः परमोऽसौ पुरस्तात्
प्रकाशते यत्प्रभवा विश्वरूपः ।
अपः सृष्ट्वा सर्वभूतात्मयोगिनिः
पुराऽकरोत्सर्वमेवाद्य विश्वम् ॥ ३७
ऋतुनुत्पाताभिविधान्यनुतानि
मेधाश्विपुस्तर्धमैरायतं च ।
सर्वं कृष्णात्स्वावरं जङ्गमं च
विश्वमात्मानं विष्णुमेतं प्रतीहि ॥ ३८
विश्वधासं निगुणं वासुदेवं
संकरणं जीयभूतं पदम्भित ।
ततः प्रद्युम्नमनिरुद्धं चतुर्थं
माहापत्यस्यात्मयोनिर्महात्मा ॥ ३९
स पञ्चधा पञ्चजनोपपन्नं
सञ्जोदयन् विश्वमिदं सिद्धयुः ।
ततश्चकारायनिमावृत्तौ च
सं ज्योतिरंमस्य तथैव पार्यं ॥ ४०
स स्वावरं जङ्गमं चैव मेत-
च्छतुर्विधं लोकमिमं च कृत्वा ।
ततो भूमिं व्यदधात्तं च वीजो
द्यौः पृथिव्यां धास्यति भूरि धारि ४१

मयुरः सप्त संसारस्य योका त्रिवक्ः सत्वरजस्तमो-
मयः । त्रिवृच्छिराः ऊर्ध्वमध्याधोगतिष्ठतः चतुरथः कात्वा-
रुष्ट्रधरेत्कात्वास्त्राध्याधवरोऽथा यस्य त्रिनाभिः शुक्रं
कृष्णं शुक्लं चेतुः त्रिविधकर्ममयः ॥ २६ ॥ पञ्च-
नाभिः पञ्चभूतानां त्रयिष्येभ्य इत्यर्थः ॥ २७ ॥
चिरात् पञ्चभूतान् ॥ २८ ॥ विधीन् अग्निहोत्रादीन्

॥ ३० ॥ वेदं वेदप्रतिपाद्यं वेदं तेयम् ॥ ३१ ॥ अग्निहो-
त्रं बह्वहम् ॥ ३२ ॥ पञ्चधा पञ्चप्रकारं देवासुरमनुष्यथापद-
तिर्वैष्णवं पञ्चजनाः पञ्चभूतानि तैश्चरुदं विद्यं सिद्धयु-
क्तापयतीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४० ॥ चतुर्विधं जगदुजादि
पञ्चोक्ता चतुर्विधमग्रमः कर्म च तेषां पञ्चभूताम्
॥ ४१ ॥

तेन धिभ्वं कृतमेतद्धि राजन्
 स जीययत्यात्मनैवात्मयोनिः ।
 ततो देवानसुरान् मानवांश्च
 लोकानृपांश्चापि पितृन् प्रजाश्च ।
 समासेन विधेयत्प्राणिलोकान्
 सर्वान् सदा भूतपतिः सिसृक्षुः ॥४२॥
 शुभाशुभं स्थावरं जंगमं च
 विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ।
 यद्वर्तते यद्य भविष्यतीह
 सर्वं होतत्केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ४३॥
 मृत्युश्चैव प्राणिनामन्तकाले
 साक्षात्कृष्णः शाश्वतो धर्मवाहः ।

भूतं च यश्चेह न विप्र किञ्चि-
 द्विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ४४॥
 यत्प्रशस्तं च लोकेषु
 पुण्यं यच्च शुभाशुभम् ।
 तत्सर्वं केशवोऽचिन्त्यो
 विपरीतमतः परम् ॥ ४५॥
 एतादृशः केशवोऽतश्च भूयो
 नारायणः परमश्चाद्वययश्च ।
 मध्याघन्तस्य जगतस्तत्पुत्रश्च
 सुभूषतां प्रभवश्चाद्वययश्च ॥ ४६॥

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि महापुरुषमाहात्म्ये
 अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

•:❖❖❖:•

१५९

युधिष्ठिर उवाच ।

शुद्धिं ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं त्वं मधुसूदन ।
 चेत्ता त्वमस्य चार्घ्यस्य वेद त्वां हि पितामहः
 वासुदेव उवाच ।
 शृणुष्वावाहितो राजन्विजानां भरतर्षभ ।
 यथा तत्त्वेन वदतो गुणान्वै कुरुसत्तम ॥ २॥
 द्वारवत्स्यां समासीनं पुरा भां कुरुनन्दन ।
 प्रद्युम्नः परिपम्रच्छ ब्राह्मणैः परिकोपितः ॥ ३॥
 किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूजायां मधुसूदन ।
 ईश्वरत्वं कृतस्तेषामिहैव च परये च ॥ ४॥
 सदा विजातीन्संपूज्य किं फलं तत्र मानद ।
 एतद्ब्रूहि स्फुटं सर्वं सुमहान्संशयोऽत्र मे ॥ ५॥
 इत्युक्ते वचने तस्मिन्प्रद्युम्नेन तथा त्वहम् ।
 प्रत्यक्षं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ॥ ६॥
 व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां रौक्मिणये निबोध मे ।
 एतं हि सोमराजान् ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥

अस्मिन्लोके रौक्मिणये तथाऽमुष्मिश्च पुत्रक
 ब्राह्मणप्रमुखं सौम्यं न मेऽत्रास्ति विचारणा ८
 ब्राह्मणप्रतिपूजायामाहुः कीर्तिपेशो वरुम् ।
 लोका लोकेश्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूजकाः ॥९॥
 त्रिषणं चापयणं च यशःश्रीरोगशान्तिषु ।
 देवतापितृपूजासु सन्तोष्याश्चैव नो द्विजाः ॥
 तत्कथं वै नाद्रिप्रेयसीश्वरोऽस्मीति पुत्रक ।
 मा ते मन्थुमंहावाहो भवत्यत्र द्विजान् प्रति ॥
 ब्राह्मणा हि महद्भूतमास्मिन् लोके परच च ।
 मस्म कुपुंजगदिदं क्रुद्धाः प्रत्यक्षदर्शिनः ॥ १२॥
 अन्यानापि सृजेयुश्च लोकान्लोकेश्वरांस्तथा ।
 कथं तेषु न यतैरन् सम्यग्ज्ञानात्सुतेजसः ॥
 अवसन्मद्गृहे तात
 ब्राह्मणो हारिपिङ्गलः ।
 चौरवासा विरुहदण्डं
 दीर्घमश्रुः क्रुशो महान् ॥ १४॥

अतः केशवात् यतरं कल्प्यते ताद्विपरीतं अस्मन्मार्गं इत्यर्थः
 ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकर्ण्ये
 भारतमावदोषे अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

ब्रूहीति ॥१॥ सौम्यं कल्याणम् ॥८॥

दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः

प्रमाणादधिको भुवि ।

स स्वैर चरते लोकान्

ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ १५

इमां गाथां गायमानश्चत्वरूपसमासु च ।

दुर्वाससं वासयेत्को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे १६

रोपणः सर्वभूतानां सूक्ष्मेप्यपकृते कृते ।

परिभाषां च मे श्रुत्वा कोऽदद्यात्प्रतिश्रयम्

यो मां कश्चिद्वासयति न स मां कोपयेदिति

यस्मान्नाद्रियते कश्चित्ततोऽहं समवासयम् ॥

स संभुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामप्यमेकदा ।

एकदा सोऽल्पकं भुङ्क्ते न चैवेति पुनर्गृहान्

अकस्माच्च प्रहसति तथाऽकस्मात्प्ररोदिति ।

न चास्य घयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा २०

अथ स्वावसथं गाथां स शय्यास्तरणानि च ।

कन्याश्चालङ्कृता दग्ध्वा ततो ह्यपगतः पुनः

अथ मामग्रवीर्य्यः स मुनिः संशितव्रतः ।

कृष्णं पायसमिच्छामि भोक्तुमित्येष सत्वरः

तदैव तु मया तस्य

चित्तकेन गृहे जनः ।

सर्वाण्यन्नानि पानानि

मक्ष्याद्योद्यायचास्तथा ॥ २३

भवन्तु सत्कृतानीह

पूर्वमेव प्रचोदितः ।

ततोऽहं ज्वलमानं धै

पायसं प्रत्यवेदयम् ॥ २४

तं भुक्त्वैव स तु क्षिप्रं ततो वचनमग्रवीत ।

क्षिप्रमन्नानि लिपस्य पायसेनेति स स्म ह ॥

अविमृदयैव च ततः कृतवानस्मि तत्तथा ।

तेनोच्छिष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यमृक्षयम् ॥

सं ददर्श तदाभ्यासे मातरं ते शुभाननाम् ॥

तामपि स्मयमानां स पायसेनाभ्यलेपयम् २७

मुनिः पायसदिग्धाङ्गीं रये तूर्णमयोजयत् ॥

तमारुह्य रथं चैव निर्ययौ स गृहान्मम ॥ २८

अश्विणो ज्वलन्धीमान्स हिजो रथधुर्यवत् ।

प्रतोदेनातुद्दालां रुक्मिणीं मम पश्यतः २९

न च मे श्लोकमप्यासीदुःखमपीकृतं तदा ।

तथा स राजमार्गेण महता निर्ययौ वहिः ३०

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं दाशार्हा जातमन्यवः ।

तत्राजल्पन्मिथः केचित्समाभाष्य परस्परम् ॥

ब्राह्मणा एव जायेरन्नान्यो वर्णः कथञ्चन ।

को ह्येनं रथमास्थाय जीवेदन्यः पुमानिह ३२

आशीविषयिषं तीक्ष्णं ततस्ततीक्ष्णतरो हिजः

ब्रह्माशीविषदग्धस्य नास्ति कश्चिच्चिकित्सकः

तस्मिन्व्रजति दुर्धर्षं प्रास्वल्लद्रुक्मिणीं पथि ।

तन्नामर्पयत श्रीमांस्ततस्तूर्णमचोदयत् ॥ ३४

ततः परमसंकुडौ रथात्प्रस्कन्द्य स हिजः ।

पदातिरूपेणैव ब्राह्मवदक्षिणामुखः ॥ ३५

तमुत्पथेन घाघन्तमन्यघावं हिजोत्तमम् ।

तथैव पायसादिग्धः प्रसीद भगवन्निति ॥ ३६

ततो विलोक्य तेजस्वी ब्राह्मणो मामुवाच ह ।

जितः कोऽयस्त्वया कृष्ण प्रकृत्यैव महाभुज ॥

न तेऽपराधमिह वै

दृष्टवानस्मि सुव्रत ।

प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द

वृष्ण कामान् यथोप्सितान् ॥ ३८

प्रसन्नस्य च मे तात पदं द्युष्टिं यथाविधि ।

यावदेव मनुष्याणामग्रे भावो भविष्यति ॥

यथैवाग्रे तथा तेषां त्वयि भावो भविष्यति ।

यावच्च पुण्या लोकेषु त्वयि कीर्तिर्भविष्यति

त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्ट्यं प्रतिपत्स्यसे ।

सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जनार्दन ४१

यत्ते भिन्नं च दग्धं च यच्च किञ्चिद्भिनाशितम्

सर्वं तथैव द्रष्टाऽसि विशिष्टं वा जनार्दन ॥

यावदेतत्प्रल्लिप्तं ॥ गात्रेषु मधुसूदन ।

अतो मृत्युभयं नास्ति पापदिच्छसि चाप्युत ।

न तु पादतले लिप्ते कस्मात्ते पुत्रकाय वै ।

नेतन्मे प्रियमित्येषं स मां प्रीतोऽग्रवीर्य्यतदा ४४

इत्युक्तोऽहं शरीरं स्थं ददर्श धीसमायुतम् ।

रुक्मिणीं चाग्रवीर्य्यप्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं यशः

कीर्तिं चानुत्तमां लोके

समवाप्स्यसि शोभने ।

न त्वां जरा वा रोगो वा

वैवर्ण्यं चापि भाषिणि ॥ ४६

स्प्रशयन्ति पुण्यगन्धा च कृष्णमाराधयिष्यसि

षोडशानां सहस्राणां चतूनां केशवस्य ह ४७

चरिष्ठा च सलोभ्या च केशवस्य भविष्यसि

तव मातरमित्युक्त्वा ततो मां पुनरग्रवीर्य्यत ४८

प्रल्लितः सुमहातेजा दुर्वासामिन्द्रिय ज्वलन् ।

यथैव ते बुद्धिरस्तु ब्राह्मणान्प्रति केशव ॥ ४९

इत्युक्त्वा स तदा पुत्र तत्रैवान्तरधीयत ।

तस्मिन्प्रन्तर्हिते चाहमुपांशु व्रतमाचरम् ॥ ५०

ततः प्रणेमुर्देवास्ते वेपमानाः स्म शङ्करम् ॥
 पुनश्च सन्दधे रुद्रो दीप्तं सुनिशितं शरम् ॥२०॥
 रुद्रस्य धिक्कर्म दृष्ट्वा भीता देवाः सहर्षिभिः ।
 ततः प्रसादयामासुः शर्वं ते विबुधोत्तमाः ॥ २१॥
 जेषुश्च शतरुद्रीयं देवाः कृत्वाऽञ्जलिं तदा ।
 संस्तुयमानस्त्रिदशैः प्रससाद् महेश्वरः ॥ २२॥
 रुद्रस्य भागं यज्ञे च विशिष्टं ते त्वकल्पयन् ।
 भयेन त्रिदशा राजञ्छरणं च प्रपेदिरे ॥ २३॥
 तेन चैव हि तुष्टेन स यज्ञः सन्धितोऽभवत् ।
 यद्यन्वापहतं तत्र तत्तथैधान्वजीवयत् ॥ २४॥
 असुराणां पुरापयासंस्त्रीणि वीर्यवतां दिवि ।
 व्यासं राजतं चैव सौवर्णमपि चापरम् ॥ २५॥
 नाशकत्तानि मघवा जेतुं सर्वायुधैरपि ।
 अथ सर्वेऽमरा रुद्रं जग्मुः शरणमर्दिताः ॥२६॥
 तत ऊचुर्महात्मानो देवाः सर्वे समागताः ।
 रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पशवः सर्वकर्मसु ॥ २७॥
 जहि दैत्यान्सह पुरैर्लोकान्त्रायस्व मानद ।
 स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा कृत्वा विष्णुं शरोत्तमं
 शङ्ख्यमार्गं तथा कृत्वा
 पुङ्खं वैषस्यतं यमम् ।
 वेदान् कृत्वा धनुः सर्वान्
 ज्यां च साधित्रिमुत्तमाम् ॥ २९॥
 ब्रह्माणं सारथिं कृत्वा धिनियुज्य च सर्वशः ।
 त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तेन तानि विभेद् सः ॥ ३०॥
 शरेणादित्यवर्णेन कालाग्निसमतेजसा ।
 ते सुराः सपुटास्तत्र दग्धा रुद्रेण भारत ॥ ३१॥
 तं वैवाङ्गतं दृष्ट्वा बालं पञ्चशिखं पुनः ।

उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यब्रवीत्तदा
 असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ।
 स वज्रं स्तम्भयामास तं बाहुं परिघोपमम् ३३
 न संबुबुधिरै चैव देवास्तं भुवनेश्वरम् ।
 सप्रजापतयः सर्वे तस्मिन्मुमुहुरीश्वरे ॥ ३४॥
 ततो ध्यात्वा च भगवान्ब्रह्मा तममितीजसम्
 अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा वचन्दे तमुमापतिम् ३५
 ततः प्रसादयामासुर्कमा रुद्रं च ते सुराः ।
 बभूव स तदा बाहुर्वलहन्तुर्यया पुरा ॥ ३६॥
 स चापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्वासा नाम वीर्यवान्
 द्वारवत्यां मम गृहे चिरं कालमुपावसन् ३७
 विप्रकारान् प्रयुक्तं स्म सुबह्वन्मम वेश्मनि ।
 तानुदारतया चार्हं वक्ष्मं चातिदुःसहान् ३८
 स वै रुद्रः स च शिवः
 सोऽग्निः सर्वः स सर्वजित् ।
 स चैवेन्द्रश्च वायुश्च
 सोऽग्निर्वै स च विद्युतः ॥ ३९॥
 स चन्द्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः
 स कालः सौतको मृत्युः स यमो राक्षसाणि च
 मासार्थमासा ऋतवः संध्ये संवत्सरश्च सः ।
 स धाता स विधाता च विभ्वर्कमां स सर्वधित्
 नक्षत्राणि गुहाश्चैव दिशोऽथ प्रदिशस्तथा ।
 विभ्वमूर्तिरमेयात्मा भगवान्परमद्युतिः ४२
 एकधा च द्विधा त्रैव बहुधा च स एव हि ।
 शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ४३
 ईदृशः स महादेवो भूयश्च भगवानतः ॥
 न हि शक्या गुणा वक्तुमपि पर्वशतैरपि ४४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ईश्वरप्रशंसा नाम
 पट्पथधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

तं चैवेति । एवमप्यात्मं त्रिपुरादेऽपि संघातमकः
 सृष्टः प्रपद्यो यावदेष्टातं बाधितानुत्तरया वर्तत एव। तं बालं
 हिरण्यगर्भात्वं सृष्टमसमष्टिर्षं पुरदम्बुरंकणतं जीवन्मुक्त-
 प्रतीतिगोचरं जिज्ञासमाना उमा, नम्रविद्यामया, कृत्स्नबाधे
 कृतेऽपि अयं कोऽवशिष्ट इत्यब्रवीत्पुत्रवती । तत्र महादेव-
 स्तस्य प्रत्यगनन्यत्वानुत्तरमेवोत्तरं ददौ । अत एव स
 सृष्टमसमष्टिं क इति वेदे वदन्ति। प्रजापतिर्वै क इति। तस्य

नामैव क इति प्रतिष्ठितं एवं सर्वत्राख्यानतार्यं सैवम् ।
 तथा शक्रबाहुस्तंमास्त्यायिकया त्रिपुरं बाहुस्तं कर्म न
 सृष्टतीति दर्शितम् ॥३२॥ एकधा वज्रस्वेणा द्विधा वज्र-
 भेदेन । बहुधेत्यादि प्रपञ्चनेण ॥४३॥ इति श्रीमहाभारते
 अनुशासनपर्वणि तैत्तरीय्ये भास्वत्पावर्गणि पट्पथिक-
 शततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

वासुदेव उवाच ।

युधिष्ठिर महाबाहो महामात्म्यं महात्मनः ।

रुद्राय बहुरूपाय बहुनाम्ने निबोध मे ॥ १

वदन्त्याग्निं महादेवं तथा स्थाणुं महेश्वरम् ।

एकाक्षं त्र्यम्बकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा ॥ २

हे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञां ब्राह्मणां विदुः ।

घोरामन्यां शिवामन्यां ते तनू बहुधा पुनः ॥ ३

उग्रो घोरो तनुर्याऽस्य

सोमिर्विद्युत्स भास्करः ।

शिवा सौम्या च या त्वस्य

धर्मस्त्वापोऽथ चंद्रमाः ॥ ४

आत्मनोर्ध्वं तु तस्याग्निः सोमोऽर्धं पुनरुच्यते

ग्रहचर्यं चरत्येका शिवा चास्य तनुस्तथा ॥ ५

याऽस्य घोरतमा, मूर्तिर्जगत्संहरते तथा ।

ईश्वरत्वान्महत्वाच्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ ६

यन्निर्देहति यस्त्रीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।

मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥ ७

देवानां सुमहान्यच्च यन्नास्य विषयो महान् ।

यच्च विश्वं महत्पाति महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ८

धूम्ररूपं च यत्तस्य धूर्जटीत्यत उच्यते ।

स मेधयति यन्नित्यं सर्वान्धै सर्वकर्मभिः ॥ ९

मनुष्यान् शिष्यमन्विच्छ-

स्तस्मादेव शिषः स्मृतः ।

दहत्यूर्ध्वं स्थितो यच्च

प्राणान्नां स्थिरश्च यत् ॥ १०

स्थिरलिङ्गश्च यन्नित्यं तस्मात्स्थानुरिति स्मृतः

यदस्य बहुधा रूपं भूतं भट्यं भयत्तथा ॥ ११

स्यायदं जगमं धीय बहुरूपस्ततः स्मृतः ।

विद्ये देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपस्ततः स्मृतः

सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा सर्वतोक्षिमयोऽपि वा

चक्षुषः प्रमथेत्तेजो नास्त्यंतोऽघास्य चक्षुषाम्

सर्वथा यत्पश्याति तेजश्च यद्रमते सह ।

तेषामधिपतियं च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥ १४

नित्येन ग्रहचर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् ।

महयत्यस्य लोकश्च प्रियं होतमहात्मनः ॥ १५

विग्रहं पूजयेद्यो नै लिङ्गं वाऽपि महात्मनः ।

लिङ्गं पूजयिता नित्यं महर्तो धियमश्नुते ॥ १६

ऋषयश्चापि देवाश्च गंधर्वाप्सरस्तथा ।

लिङ्गमेवाचर्यन्ति स्म यत्तदूर्ध्वं समाक्षितम् ॥

पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोदते स महेश्वरः ।

सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः

एष एव श्मशानेषु देवो वसति निर्देहन् ।

यजन्ते ये जनास्तत्र वीरस्थाननिपेषिणः ॥ १९

विषयस्थः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह ।

स च वायुः शरीरेषु प्राणापानशरीरिणाम् २०

तस्य घोरानि रूपाणि दीप्तानि च बहूनि च

लोके यान्यस्य पूज्यंते विप्रास्तानि विदुर्बुधाः

नामधेयानि देवेषु बहून्मस्य यथार्थवत् ।

निरुच्यंते महत्त्वाच्च विभुत्वात्कर्मैभिस्तथा २२

वेदे चास्य विदुर्विप्राः शतकद्रीयमुत्तमम् ।

व्यासेनोक्तं च यथापि उपस्थानं महात्मनः ॥

प्रदाता सर्वलोकानां विश्वं चाप्युच्यते महदा-

ज्येष्ठभूतं वदन्त्येनं ब्राह्मणा ऋषयोऽपरे ॥ २४

प्रहर्षेद्बहुविधैः प्राणाभिरुद्वानुत्सृजत्यपि ॥ २५

विमुञ्चति न पुण्यात्मा शरण्याः शरणागतान्

आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान्

स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पुनः ।

शक्रादिषु च देवेषु तस्यैश्वर्यमिहोच्यते ॥ २७

स एव व्यापृतो नित्यं त्रैलोक्यस्य शुभाशुभे

प्रेमव्याधैश्च कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ॥ २८

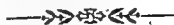
महेश्वरश्च लोकानां महतामीश्वरश्च सः ।

बहुभिर्विधैर्बुधैर्बुधैश्च व्याप्तमिदं जगत्

तस्य देवस्य यद्वक्त्रं समुद्रे वदवामुखम् २९

इति श्रीमहामारते अनुदासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि महेश्वरमाहात्म्यं नाम

एकपञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६१

[शायनपर्वणि नैरुपश्रित्ये भारतमायदंते एकपञ्चाधिकशत-

युधिष्ठिरसि ॥ १ ॥ इति धर्मशान्ते अनु- तमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्तवति वाक्यं ॥ कृष्णे देवकिनन्दने ।
भीष्मं शान्तनवं भूयः पर्यपृच्छयुधिष्ठिरः ॥१॥
निर्णये वा महाबुद्धे सर्वधर्मविदां वर ।
प्रत्यक्षमागमो वेति किं तयोः कारणं भवेत्वर
भीष्म उवाच ।

नास्त्यत्र संशयः कश्चि-
द्विति मे वर्तते मतिः ।

शृणु वक्ष्यामि ते प्राज्ञ

सम्यक् त्वं मेऽनुपृच्छसि ॥ ३

संशयः सुगमस्तत्र दुर्गमस्तस्य निर्णयः ।
दृष्टं श्रुतमनन्तं हि यत्र संशयदर्शनम् ॥ ४
प्रत्यक्षं कारणं दृष्ट्वा हेतुकाः प्राज्ञमानिनः ।
नास्तीत्येवं व्यपश्यन्ति सत्यं संशयमेव च ५
तदुक्तं व्यपश्यन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
अथ वेऽन्यस्यैकं कारणं किं भवेदिति ॥ ६
शक्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्द्रितेन च ।
प्राणवात्रामनेकां च कल्पमानेन भारत ॥ ७
तत्परेणैव नाम्येन शक्यं ह्येतस्य दर्शनम् ।
हेतुनामन्तमासाद्य विपुलं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ८
उच्यतेः सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ।
न त्वेव गमनं राजन्हेतुतो गमनं तथा ।

१६२

इत्युक्तवतीति ॥ १ ॥ श्रुतिप्रत्यक्षयोः किं बल-

विति प्रश्नः ॥ १ ॥ दृष्टमिति । अनन्तं जगत् धृत्यपेक्षया
प्रत्यक्षं प्रबलं वाच्यप्रत्यक्षपेक्षया श्रुतिरित्यर्थः ॥ ४ ॥
वेतिप्रत्यक्षं प्रबलं मत्वा हेतुकास्तादृिकाः परमाध्यादीन्प्रत्यया
नित्यत्वादिगुणयुक्तान् बल्यन्तः साध्यमनाधितं पाञ्चज-
सातीतं यस्तु न प्रतीत्येव निश्चयं पुनरिति । परैर्दिक्कपालव्याः
सन्स्तत्र संशयं कुर्वन्ति ॥ ५ ॥ अनेत्यादिपार्श्वः । यदि
त्वमपि एकमर्तद्वत् प्रश्नं कारणं कथं भवेदिति संशयवानसि
तर्हि दीर्घकालेनानादिनाऽयमर्थो युक्तेन बोधेन वेदितुं
शक्यः ॥ ६ ॥ एतस्य सत्यवस्तुनः हेतुनामन्तं सर्वसंशयो-
च्छेदे सति कल्पनासंशय इतयो निवर्तते ॥ ८ ॥ संशयोच्छेदश्च
यदा ज्योतिः प्रत्यक्षवैतन्यं विपुलमनन्तं प्रतिपद्यते तदैव
भवति हेतुतत्तत्कोपद्वत्तत्ताधिगमनं तत् अधिगमनं न भवति ।
तर्कस्यापि हि शून्यप्रधानपरमाणवः कारणत्वेन प्रतिपाद्यन्ते

बलु २१

अप्राह्मनिबद्धं च वाचा संपरिवर्जयेत् ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धिलोकश्चागमपूर्वकः ।
शिष्टाचारो बहुविधस्तस्मै ब्रूहि पितामह ।

भीष्म उवाच ।

धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
संस्थाप्यतैरपि कृता कालेन प्रतिमिद्यते ॥ ११
अधर्मो धर्मरूपेण तुलैः कूप इवावृतः ।
ततस्तीर्भिद्यते वृत्तं शृणु चैव युधिष्ठिर ॥ १२
अवृत्ता ये तु भिन्दन्ति श्रुतित्यागपरायणाः ।
धर्मवैद्वेषिणो मन्दा इत्युक्तस्तेषु संशयः ॥ १३
अतृप्यन्तस्तु साधूनां च परागमबुद्धयः ।
परमित्येव सन्तुष्टास्तानुपास्य च पृच्छ च ॥
कामार्थो गृह्यतः कृत्वा लोभमोहानुसारिणी ।
धर्म इत्येव सम्बुद्धस्तानुपास्य च पृच्छ च १५
न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञाः साध्यायकर्म च ।
आचारः कारणं चैव धर्मश्चैकत्रयं पुनः ॥ १६

युधिष्ठिर उवाच ।

पुनरेव हि मे बुद्धिः संशये परिमुह्यति ।
अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः ॥ १७
वेदः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणं तत्रापि यदि ।
पृथक्त्यं लभ्यते चैषां धर्मश्चैकत्रयं कथम् १८

तच्च अप्राह्मम् । यतः यद्वाचा वेदेन अनिबद्धं अप्रतिपादितं
तद्वर्जयेदिति न्याय ईक्षतेऽसिद्धमिति प्रतिपादनात् । एतेन
सर्वप्रमाणपेक्षया श्रुतेर्बलीयस्त्वं सिद्धम् ॥ ९ ॥ प्रत्यक्ष-
मिति । लोकतः सिद्धिस्तुमानं आगमपूर्वः शिष्टाचारश्चेति
प्रमाणानि । एतेषां मध्ये किं प्रबलमिति प्रश्नार्थः ॥ १० ॥ शिष्टा-
चारस्य दुरात्मभिरुच्छेदितत्वादेव एव मुख्यं प्रमाणं प्रत्यक्षा-
नुमानयोर्बहिचारिलेनापि च समीपत्वादित्याह - धर्मस्ये-
त्यादिना ॥ ११ ॥ वृत्तं शिष्टाचारः ॥ १२ ॥ भिन्दन्ति
वृत्तं तेषु प्रसङ्गानुमानाचारेषु ॥ १३ ॥ अतृप्यन्तः नित्यं
सोत्सृष्टाः आगमजन्माः बुद्धयो येषां ते एव परं भेदं प्रमाण-
मित्यन्वयः ॥ १४ ॥ वेति । वृत्तं प्रत्यक्षरश्च दीर्घम् । आचारः
शौचादिः । कारणं वेदः । त्रयं मिलित्वा एको धर्मः त
धर्मः साधनोऽवश्यः । साध्यायकर्म वेदस्यार्थ-
माचारान्तर्गतमेव केचम् ॥ १५ ॥ वेद इति । प्रमाण-
भेदाद्यमेव धर्मोऽपि निर्भिन्नोऽवेतयम् ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच ।

धर्मस्य ह्यिमानस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
यद्येवं मन्यसे राजंस्त्रिधा धर्मविचारणा १९
एक एवेति जानीहि त्रिधा धर्मस्य दर्शनम् ।
पृथक्त्वे च न मे बुद्धिस्त्रयाणामपि वै तथा ॥
उक्तो मार्गस्त्रयाणां च तत्तथैव समाचर ।
जिज्ञासा न तु कर्तव्या धर्मस्य परितर्कणात्
सर्वत्र भरतश्रेष्ठ मा तेऽभूदत्र संशयः ।
अन्धो जड इवाशङ्की यद्वर्षामि तदाचर २२
अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतद्यतुष्यम् ।
अजातशत्रो सेवस्व धर्मे एष सनातनः ॥ २३
ब्राह्मणेषु च वृत्तिर्या पितृपैतामहोचिता ।
तामन्वेहि महाबाहो धर्मस्थैते हि देशिकाः ॥
प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्यादबुधो जनः ।
न स प्रमाणतामहो विवादजननो हि सः २५
ब्राह्मणानेव सेवस्व

सत्कृत्य बहुमन्य च ।

एतेष्वेव त्विमे लोकाः

कृत्स्ना इति निबोध तान् ॥ २६

पुधिष्ठिर उवाच ।

ये च धर्ममनुयन्ते ये चैनं पर्युपासते ।
प्रवीतु मे भवानेतत् कृते गच्छन्ति तादृशाः
भीष्म उवाच ।

रजसा तमसा चैव समवस्तीर्णचेतसः ।

नरकं प्रतिपद्यन्ते धर्मविद्वेषिणो जनाः ॥ २८

ये तु धर्मं महाराज सततं पर्युपासते ।

सत्याजैवपराः सन्तस्ते वै स्वर्गमुजो नराः ॥

धर्म एव गतिस्तेषामाचार्योपासनाद्भवेत् ।

देवलोके प्रपद्यन्ते ये धर्मं पर्युपासते ॥ ३०

मनुष्या यदि वा देवाः शरीरमुपताप्य वै ।

धर्मिणः सुखमेधन्ते लोभद्वेषविहर्जिताः ३१

प्रथमं ब्रह्मणः पुत्रं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।

धर्मिणः पर्युपासन्ते फलं एकमिवाशयः ॥ ३२

पुधिष्ठिर उवाच ।

असतां कीदृशं रूपं साधयः किं च कुर्वते ।

प्रवीतु मे भवानेतत्सन्तोऽसन्तश्च कीदृशाः

भीष्म उवाच ।

दुराचाराश्च दुर्धर्पा दुर्मुखाश्चाप्यसाधवः ।

साधवः शीलसंपन्नाः शिष्टाचारस्य लक्षणम्

राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च धर्मिणः

नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गे मूत्रपुरीषयोः ॥ ३५

पञ्चानामशनं दत्त्वा शेषमश्रुति साधवः ।

न जल्पन्ति च भुञ्जाना न निद्रान्त्यार्द्रपाणयः

चित्रभानुमनद्वाहं देवं गोष्ठं चतुष्पयम् ।

ब्राह्मणं धार्मिकं वृद्धं ये कुर्वन्ति प्रदक्षिणम् ॥

वृद्धानां भारतसानां स्त्रीणां चक्रधरस्य च ।

ब्राह्मणानां गवां राक्षां पश्यान् ददते च ये ३८

अतिधीनां च सर्वेषां प्रेप्याणां स्वजनस्य च ।

तथा शरणकामानां गोप्ता स्यात्स्वागतप्रदः ॥

सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं दृष्टुमुपासधिधिर्हि सः ४०

होमकाले यथा वह्निः कालमेव प्रतीक्षते ।

श्रुतकाले तथा नारी श्रुतमेव प्रतीक्षते ॥ ४१

नान्यदा गच्छते यस्तु ब्रह्मचर्यं च तत्स्मृतम् ।

अमृतं ब्राह्मणा गाव इत्येतन्नयमेकतः ॥ ४२

तस्माद्ब्राह्मणं नित्यमर्चयेत् यथाविधि ।

यजुषा संस्कृतं मांसमुपभुञ्जत पुष्यति ।

पृष्ठमांसं वृथामांसं पुत्रमांसं च तत्समम् ४३

सदेशे परदेशे चाप्यतिथिं नोपवासयेत् ।

कर्म वै सफलं कृत्वा गुरुणां प्रतिपादयेत् ४४

गुरुभ्यस्त्वासनं देयमभिधाधाभिपूज्य च ।

गुरुमन्यर्च्यं वर्धन्ते आयुषा यशसा धिया ४५

कर्मणेन धर्मप्रतिपत्तिपाद इत्याद्यङ्गह-धर्मस्येति । हे
रात्र्यन्तरेषु धर्मप्रपन्नस्य तस्मै श्रेष्ठः श्रेष्ठः ह्यिमानस्यैक-
स्यैव धर्मस्य त्रिधा त्रिप्रकारा विचारणा एक एव प्रमाणत्रय-
कालेन परीक्षणाय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ त्रिष्वेकस्य व्याख्यानं
एक एवेति त्रयाणां प्रमाणानां श्रवणे प्रत्येकं स्वान्वयेण
धर्मप्रतिपत्तिरूपेण सम बुद्धिर्न च ॥ २० ॥ उक्त इति ।
प्रत्यक्षतया त्रिप्रकारे धर्मे प्रमाणमाभावात् आचारस्य च प्रत्य-
क्षित्या त्रयाणां प्रमाणानां मध्ये परीक्षित्य उक्तो वेदे

स एव मार्गः न ॥ परितर्कणाद्धर्मस्य विचारः कर्तव्य इत्यर्थः
॥ २१ ॥ अत्र वेदे अश्वी सदाश्रयः ॥ २२ ॥ आशयो
भोक्तुर्मनः ॥ ३२ ॥ कीदृशाः किञ्चिदृशाः किञ्चिर्माणवः
॥ ३३ ॥ सर्वे उत्तमम् ॥ ३५ ॥ पश्यान् देवपितृभूता-
निधिद्रुशानाम् ॥ ३६ ॥ चक्रधरस्य भुजङ्गस्य बहुप्रमाधि-
पतेर् । ' भवेत्तदर्थे विज्ञो भुक्ते प्रामजातिनि ' इति
विश्वलोचनः ॥ ३८ ॥ कर्म अध्ययनं प्रतिपादयेत्
दक्षिणमिति देवः ॥ ४४ ॥

बुद्धाधामिभवेज्जातु न चैतान्प्रेषयेदिति ।
 नासीनः स्यात्स्थितेभ्येषमायुरस्य न रिष्यते ॥
 न नश्यामीक्षते नारीं न नश्यान्पुरुषानपि ।
 मैथुनं सततं गुप्तमाहारं च समाचरेत् ॥ ४७
 तीर्थानां गुरुरधस्तीर्थं चोक्षाणां हृदयं शुचि ।
 दर्शनानां परं ज्ञानं सन्तोषः परमं सुखम् ४८
 सायं प्रातश्च बुद्धानां शृणुयात्पुष्कला गिरः
 श्रुतमाप्नोति हि नरः सततं वृद्धसेवया ॥ ४९
 स्थाप्याये भोजने वैधं वक्षिणं पाणिमुदरेत् ।
 यच्छेद्वाङ्मनसी नित्यमिन्द्रियाणि तथैव च
 संस्कृतं पायसं नित्यं यथाशुं कूसरं हाथिः ।
 अष्टकाः पितृद्वय्या ग्रहाणामभिपूजनम् ५१
 इमंश्रुकर्माणि महत्तुल्यं धृतानामभिनन्दनम् ।
 ह्याधितानां च सर्वेषामायुषामभिनन्दनम् ५२
 न जातु त्वमिति ह्यादापक्षोपि महत्तरम् ।
 त्यंकारो वा यथा वेति विद्वत्सु न विशिष्यते
 अथराणां समानानां शिष्याणां च समाचरेत्
 पापमाचक्षते नित्यं हृदयं पापकर्मिणः ॥ ५४
 ज्ञानपूर्वकृतं कर्म च्छादयन्ते ह्यसाधयः ।

ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गृहमाणा महाजने ॥ ५५
 न मां मनुष्याः पश्यन्ति
 न मां पश्यन्ति देवताः ।
 पापेनाभिहितः पापः
 पापमेवामिजायते ॥ ५६
 यथा वार्धुविको वृद्धिं दिनमेवे प्रतीक्षते ।
 धर्मेण पिहितं पापं धर्ममेवाभिधर्षयेत् ॥ ५७
 यथा लघ्वणममोभिराप्लुतं प्रविहीयते ।
 प्रायश्चित्तहृतं पापं तथा सद्यः प्रणश्यति ५८
 तस्मात्पापं न गृहेत गृहमानं विवर्धयेत् ।
 कृत्वा तत्साधुषाख्येयं ते तत्प्रशमयस्त्युत ॥
 आशया संश्रितं द्रव्यं कालेनैवोपमुज्यते ।
 अन्ये चैतत्प्रपद्यन्ते वियोगे तस्य देहिनः ॥ ६०
 मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
 तस्मात्सर्वाणि भूतानि धर्मेभ्य समासते ॥ ६१
 एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् ।
 धर्मवाणिजका ह्येते ये धर्ममुपभुजते ॥ ६२
 अर्धेदेवानद्धर्मेन सेवेतामायया शुक्लम् ।
 निधिं निवध्यात्पारय्यं यात्रार्थं दानशब्दितम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि धर्मप्रमाणकथने
 द्विपञ्च्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

मुनिप्रिय इवाच ।

नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुखलवानपि ।
 भागधेयान्वितस्त्वर्थोन्मूशो बालश्च विन्दति
 नालामकाले लभते प्रयत्नेऽपि कृते सति ।
 लाभकालेऽप्रयत्नेन लभते विपुलं धनम् ॥ २
 कुतयत्नाफलाद्यैव दृश्यन्ते शतशो नराः ।

अयत्नेनैवमानाश्च दृश्यन्ते बहुषो जनाः ॥ ३
 यदि यत्नो भवेन्मर्त्यः स सर्वं फलमाप्नुयात् ।
 नालभ्यं चोपलभ्येत नृणां भरतसत्तम ॥ ४
 प्रयत्नं कृतवन्तोऽपि दृश्यन्ते ह्यफला नराः ।
 मार्गत्यायशतैरर्थानमार्गशापरः सुखी ॥ ५

दक्षिणं पाणि उदरेत् यत्रोपवीती भवेत् ॥ ५० ॥
 अभिपूजनं पायसादिभिः ॥ ५१ ॥ महत्त्वं महत्तुल्यं
 धनं अभिनन्दनं वातं जीवेति वचनेन सुखोत्पादनं च
 कुर्यादिति शेषः ॥ ५२ ॥ यथाचरेदभिनन्दनं पापकर्मिणः
 तद्दृश्यं पापिष्ठमित्याचक्षते कर्मणैव तेषां हृदयं जायत
 इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ धर्मध्वजिकः तत्प्रकाशकः ॥ ६२ ॥
 पारथ्यं परलोकद्वितीयम् ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु-

शासनपर्वणि नैलकण्ठीये भातमानदीये द्विपञ्च्यधिकशत-
 तमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

नाभागधेय इति (५१) इतो यतोऽफलो येषां ते
 कृतयत्नाफलाः ॥ ३ ॥ भवेत्समर्थः स्यात् ॥ ४ ॥ अयशः
 उपायशतैः सुखी धनेन ॥ ५ ॥

अकार्यमसकृत्कृत्वा दृश्यन्ते ह्यधना नराः ।
 धनयुक्ताः स्वकर्मस्था दृश्यन्ते चापरेऽधनाः ॥
 अधीत्य नीतिशास्त्राणि नीतियुक्तो न दृश्यते
 अनभिज्ञश्च साचिच्यं गमितः केन हेतुना ॥ ७
 विद्यायुक्तो ह्यविद्यश्च धनवान् दुर्मतिस्तथा ।
 यदि विद्यामुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् ॥ ८
 न विद्वान्विद्यया हीनं वृत्त्यर्थमुपसंश्रयेत् ।
 यथा पिपासां जयति पुरुषः प्राप्य वै जलम् ९
 इष्टार्थं विद्यया ह्येव न विद्यां प्रजहेन्नरः ।
 नाप्राप्तकालो म्रियते विद्वः शरशतैरपि ।

तृणाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥
 भीष्म उवाच ।

ईहमानः समारम्भान् यदि नासादयेद्धनम् ।
 उग्रं तपः समारोहेन्न ह्यनुत्तं प्ररोहति ॥ ११
 दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।
 अहिंसया च दीर्घायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १२
 तस्माद्दद्याच्च याचेत पूजयेद्दार्मिकानपि ।
 सुभाषो प्रियकृच्छ्रान्तः सर्वसत्त्वाविर्हिसकः ॥
 यदा प्रमाणं प्रसवः स्वभावश्च सुखानुखे ।
 दंशकीटपिपीलानां स्थिरो भव युधिष्ठिर ॥ १४

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि धर्मप्रशंसायां
 त्रिपण्ड्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

१६४

भीष्म उवाच ।

कार्यते यद्य क्रियते सच्चासद्य कृताकृतम् ।
 तत्राभ्यसीत सत्कृत्वा असत्कृत्वा न विभ्यसेत्
 काल एव सर्वकाले मिप्रहानुमही ददत् ।
 बुद्धिमायिष्य भूतानां धर्माधर्मो प्रयतते ॥ २
 यदा त्यस्य भवेद्बुद्धिर्मयिष्य प्रदर्शनात् ।
 तदाभ्यसीत धर्मात्मा ददद्बुद्धिर्न विभ्यसेत् ॥ ३
 एतावन्मात्रमेतद्भि भूतानां प्राप्तलक्षणम् ।
 कालयुक्तोऽप्युभयविच्छेपं युक्तं समाचरेत् ॥ ४
 यथा ह्युपस्थितैर्भर्याः प्रजायन्ते न राजसाः ।
 एवमेवात्मनात्मानं पूजयन्तीह धार्मिकाः ॥ ५

न ह्यधर्मतयाऽधर्मं दद्यात्कालः कथंचन ।
 तस्माद्दिशुद्धमात्मानं जानीयाद्धर्मचारिणम् ६
 स्पृष्टमप्यसमर्थो हि ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 अधर्मः संततो धर्मं कालेन परिरक्षितम् ॥ ७
 कार्यावेतौ हि धर्मेण धर्मो हि विजयावहः ।
 त्रयाणामपि लोकानामालोकः कारणं भवेत् ८
 न तु कश्चिन्नयेत्प्राज्ञो गृहीदधैव करे नरम् ।
 उच्यमानस्तु धर्मेण धर्मलोकमयच्छले ॥ ९
 दृष्टोऽहं नाधिकारो मे चातुराश्रमसेवने ।
 इति विद्वानमपरे नात्मन्युपदधत्युत ॥ १०

प्रवृत्तः प्रवृत्तकारणं धर्मैव ईशादीनां मुक्तायास्तौ प्रमाणं
 नियामकं एवं स्वस्मादि शास्त्रा स्थितेऽचरन्तो भव ॥ १४ ॥
 इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि त्रैलोक्ये भारतमा-
 दौ त्रिपण्ड्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

१६४

कार्यते इति ॥ १ ॥ प्रवर्तते प्रवर्तयति ॥ २ ॥
 धर्माधर्म धर्मकृत्य प्रदर्शनात् यदा धर्म एव भवेत्स्वर
 इति बुद्धिर्भोक्तारो धर्मात्मा धर्मविष्णुः धर्मो आश्रयनीय
 विष्णुर्गो पूर्वा आश्रयद्विगु न विद्यते धर्मकृते ॥ ३ ॥
 एतावन्मे विधायात्संजमस्विकर्तव्याकर्तव्येति ॥ ४ ॥
 सः ॥ ५ ॥ धर्मः ददात्यधर्मो न भोदियाद्

—न हीति । अधर्मतया दुःखहेतुतया ॥ ६ ॥ एतौ
 विशुद्धाऽधर्मोस्तौ ॥ ७ ॥ नयेद्धर्ममिति शेषः । धर्मेण
 धर्मोनुष्ठानार्थं इत्येवमर्थः प्रयत्नः एतत्तत्त्वलोकमयच्छले
 तेषां प्राप्ते प्रवर्तते । यदा । स्वं निस्तारं स्वयमेवाचरोदि-
 स्वाद्—न विधत्ति नयेत् ऊर्ध्वमिति शेषः । किन्तु धर्ममय-
 लोकमययोऽप्युच्छेदोऽत्र निश्चितमिति धर्मेण हेतुना अर्था-
 त्यासेन उच्यमान एव नरः ऊर्ध्वं गच्छतीति शेषः । दृष्टोऽ-
 हमित्यादि वदन्ति शेषपुराणेन योग्यम् ॥ ९ ॥ अपरे
 मापः न उपदधति न च्छन्तं कुर्वन्ति यथापिद्वारं धर्मं
 कुर्वन्ति न च्छन्तिमर्थः तस्मात्प्रार्थनां मार्गं व्यर्थेति
 मारः ॥ १० ॥

विशेषेण च वक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यस्य लिङ्गतः ।
पञ्चभूतशरीराणां सर्वेषां सदृशात्मनाम् ॥ ११
लोकधर्मे च धर्मे च विशेषकरणं कृतम् ।
यथैकत्वं पुनर्यान्ति प्राणिनस्तत्र विस्तरः ॥ १२
अधुयो हि कथं लोकः स्मृतो धर्मः कथं ध्रुवः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि धर्मप्रशंसायां
चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

वैशम्पायन उवाच ।
शरत्तपगतं भीष्मं पाण्डवोऽयं कुरुद्रहः ।
मुधिष्ठिरं हितं प्रेक्षुरपृच्छत्कलमपापहम् ॥ १

मुधिष्ठिर उवाच ।
किं भ्येयः पुरुषस्येह किं कुर्वन्मुखमेधते ।
धिपाप्मा स भवेत्केन किं वा कलमपनाशनम्
वैशम्पायन उवाच ।

तस्मै शूद्रूपमाणाय भूयः शान्तनवस्तदा ।
दैवं वंशं यथोन्मायमाचष्ट पुरुषर्षभ ॥ ३

भीष्म उवाच ।
अयं दैवतवंशो वै ऋषिर्षंशसमन्वितः ।
त्रिसन्ध्यं पठितः पुत्र कलमपापहरः परः ॥ ४
यदह्ना कुरुते पापमिन्द्रियैः पुरुषधरन् ।
बुद्धिपूर्वमबुद्धिर्वा रात्रौ यथापि सन्ध्ययोः ५
मुच्यते सर्वपापेभ्यः कीर्तयन्ने शुचिः सदा ।
नान्धो न वधिरः काले कुरुते स्थस्तिमांसदा

विशेषेणेति युग्मं सर्वेषां प्राणिनां पुरुषाणां वा पापभोति-
कत्वे प्रत्यक्षेऽपि विशेषकरणं इदं पवित्रमिदमपवित्रमिति
व्यवस्थापनं लोकधर्मे शास्त्रीयधर्मे च निमित्ते सति
कृतम् । पञ्चपानसपठितानां यथा पुनर्विहितेनेति एकत्वं
प्राकृतं गच्छेदिति द्वात्रिंशत् धर्मनियमः कृत इत्यर्थः
॥ ११ ॥ अत्र रात्रौ-अधुय इति । लोकस्य धर्मस्य च
कार्यकारणभावात्कार्यस्याधुनत्वं कारणस्य ध्रुवत्वं च न युक्ते
तन्नुनात्तमन्तरेण पठनाशायोपादित्यर्थः । उत्तरमाह—
कालः रात्र्यः निष्कामधर्म एव ध्रुवस्तत्फलं न तु सकाम
इत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वेषामिति । धर्मसंयुक्तः रात्र्य एव
शेषः सिध्यते नान्यः । स च कथमुदेत्यतीत्यत्राह—स्वयं

यत्र कालो ध्रुवस्तात तत्र धर्मः सनातनः ॥ १३
सर्वेषां तुल्यदेहानां सर्वेषां सदृशात्मनाम् ।
कालो धर्मेण संयुक्तः शेष एव स्वयं गुरुः ॥ १४
एवं सति न दोषोऽस्ति भूतानां धर्मसेवने ।
तिर्यग्योनावपि सतां लोक एव मतो गुरुः ॥ १५

तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च नरकं सङ्कराणि च ।
न च दुःखमयं तस्य मरणे स न मुहति ॥ ७

देवासुरगुरुद्वयः
सर्वभूतनमस्कृतः ।
अचिन्त्योऽथाप्यनिर्देश्यः
सर्वप्राणो ह्ययोनिजः ॥ ८

पितामहो जगन्नाथः सावित्री ब्रह्मणः सती ।
वेदभूर्य कर्ता च विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ ९
उमापतिर्विरूपाक्षः स्कन्दः सेनापतिस्तथा ।
विशाखो हुतमुग्बायुश्चन्द्रसूर्यौ प्रभाकरौ ॥ १०
शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णवा सह ।
वरुणः सह गीर्वा च सह ऋक्षया धनेश्वरः ॥ ११
सौम्या गौः सुरभिर्देवी विश्वधाक्ष महानृपिः
सङ्कल्पः सागरो गङ्गा स्वर्गयोऽयं मकरणः ॥ १२
पालखिल्यास्तपःसिद्धाः कृष्णक्षिपायनस्तथा
नारदः पर्वतश्चैव विम्बायसुहृद्गङ्गा ॥ १३

गुरुदिति । धर्मवलात्स्वयमेव च ॥ उदेति न शिष्येदित्यर्थः
॥ १४ ॥ एवमिति । यदा भूतानां प्राक्पूर्व तत्र तत्र
सुखदुःखाद्येन प्रवर्तकं अतो धर्मसेवने कर्मफलभोगे अग्रम-
क्षेऽपि भूतानां दोषो नास्ति । यतः तिर्यग्योनावपि सता
विद्यमानानां भूतानां सदस्यप्रवृत्तौ पूर्वकर्मानुपागमोक्त एव
गुरुर्यः । विधिनिर्बन्धितो लोकदृष्टान्तेनैव साधुन्यसाधुनि
वा कर्मणि प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते
अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठेभिः भारतमावदोषे चतुःषष्ट्यधि-
शततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

शरत्तपगतमित्यप्यायद्वयं स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

म्बुक्राश्रितसेनश्च देवदूतश्च विश्रुतः ।
 चकन्या महाभागा दिव्याश्चाप्सरसां गणाः
 वैशी मेनका रमा मिथुकेशी ह्यलंबुषा ।
 विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा
 आदित्या वसवो रुद्राः सांभिनः पितरोपि च
 धर्मः श्रुतं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ॥
 शर्वर्यो दिवसाश्चैव मारीचः कश्यपस्तथा ।
 शुक्रो बृहस्पतिर्मौमो बुधो राहुः शनैश्चरः ॥
 नक्षत्राण्यृतवश्चैव मासाः पक्षाः सवत्सराः ।
 वैनतेयाः समुद्राश्च कद्रुजाः पक्षगास्तथा १८
 शतद्रुश्च विपाशा च चन्द्रभागा सरस्वती ।
 सिन्धुश्च देविका चैव प्रभासं पुष्कराणि च ॥
 गङ्गा महानदी वेणा कावेरी नर्मदा तथा ।
 कुलपुना विशल्या च करतोयांबुवाहिनी २०
 सरयूर्गण्डकी चैव लोहितश्च महानदः ।
 ताम्राऽरुणा वेप्रवती पर्णाशा गौतमी तथा ॥
 गोदावरी च वेण्या च कृष्णवेणा तथाऽद्रिजा
 ह्यपहती च कावेरी च धुर्मन्दाकिनी तथा २२
 प्रयागं च प्रभासं च पुण्यं नैमिषमेव च ।
 तथैव शिवेभ्यश्चैव यत्र तद्विमलं सरः ॥ २३
 पुण्यतीर्थं सुसलिलं कुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् ।
 सिन्धुत्तमं तपोदानं जंबूमार्गमथापि च ॥ २४
 हिरण्यवती धितस्ता च तथा ह्रस्ववती नदी ।
 वेदस्मृतिर्वेदवती मालघायाश्चैव त्वयि ॥ २५
 भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च ।
 ऋषिकुल्यास्तथा मेघ्या नद्यः सिन्धुवहास्तथा
 च मेघवती नदी पुण्या कौशिकी यमुना तथा ।
 नदी भीमरथी चैव बाहुदा च महानदी ॥ २७
 माहेन्द्रयाणी त्रिदिवा नीलिका च सरस्वती ।
 नन्दा चापरनन्दा च तथा तीर्थमहाह्रदः २८
 गयाऽप्य फाल्गुतीर्थं च धर्मोत्थं सुरैर्वृतम् ।
 तथा देवनदी पुण्या सरश्च प्रलनिर्मितम् २९
 पुण्यं त्रिलोकपिण्यातं सर्वपापहरं शिवम् ।
 हिमयान्पर्यतश्चैव दिव्यीपधिसमन्वितः ॥ ३०
 धिष्यो धातुविचित्राङ्गस्तीर्थयानोपधान्वितः
 मेरुर्महेन्द्रो मलयः श्वेतश्च रजतायुतः ॥ ३१
 शृङ्गयान्मन्दरो नीलो निषयो दक्षुरस्तथा ।
 चित्रकूटोऽजनाभश्च पर्यतो गन्धमादनः ३२
 पुण्यः सोमगिरिश्चैव तथैवान्ये महीपराः ।
 दिशश्च विदिशश्चैव क्षितिः सर्वे महीरुहाः ३३
 विभेदेया नमश्चैव नक्षत्राणि प्रदास्तथा ।

पातु नः सततं देवाः कीर्तिताऽकीर्तिता मया
 कीर्तयानो नरो होतांमुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
 स्तुवंश्च प्रतिनन्दंश्च मुच्यते सर्वतो भयात् ३५
 सर्वसङ्करपापेभ्यो देवतास्तवनंदकः ।
 देवतानन्तरं विश्रांस्तपःसिद्धांस्तपोधिकान्
 कीर्तितान्कीर्तयिष्यामि सर्वपापप्रमोचनान्
 यवकीतोऽथ रैम्यश्च कक्षीवानौशजस्तथा
 भृग्वङ्किरास्तथा कण्वो मेधातिथिरथ प्रभुः ।
 बर्ही च गुणसम्पन्नः प्रार्च्यो दिशमुपाश्रिताः ३८
 मद्रां दिशं महाभागा उल्मुजुः प्रमुषुस्तथा ।
 मुमुषुश्च महाभागः स्वस्त्याग्नेवश्च वीर्यवान् ३९
 मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान्
 दृढायुश्चोर्ध्वबाहुश्च विश्रुतावृषिसत्तमी ॥ ४०
 पश्चिमां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान्
 उपंगुः सह सोदर्यैः परित्याघश्च वीर्यवान् ४१
 ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव गौतमः काश्यपस्तथा ।
 एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महानृपिः ॥ ४२
 अत्रेः पुत्रश्च धर्मोत्तमा तथा सारस्वतः प्रभुः ।
 उत्तरां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ॥
 अत्रिर्वसिष्ठः शक्तिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान् ।
 विश्वामित्रो भरद्वाजो जमदग्निस्तथैव च ४४
 ऋचीकपुत्रो रामश्च ऋषिरौदालकिस्तथा ।
 श्वेतकेतुः कोहलश्च विपुलो देवलस्तथा ४५
 देवशर्मा च धौम्यश्च हस्तिकाश्यप एव च ।
 लोमशो नाचिकेतश्च लोमहर्षण एव च ४६
 ऋषिरुद्रश्चैव भार्गवश्चैव वनस्तथा ।
 एष वै समधायश्च ऋषिर्देवसमन्वितः ॥ ४७
 आद्यः प्रकीर्तितो राजन्सर्वपापप्रमोचनः ।
 नृगो ययातिर्नहुषो यदुः पुरुष धीर्यवान् ४८
 धुंधुमारो दिलीपश्च सगरश्च प्रतापवान् ।
 कृशाब्धो यौयनाश्वश्च चित्राश्वः सत्यधांस्तथा
 दुष्यन्तो भरतश्चैव चक्रवर्ती महायशः ।
 पयनो जनकश्चैव तथा दृष्टरथो नृपः ५०
 रघुर्नरयरश्चैव तथा दशरथो नृपः ।
 रामो राक्षसहा वीरः शशविन्दुर्मंगीरथः ५१
 हरिश्चन्द्रो मरुत्तश्च तथा दृढरथो नृपः ।
 महोदर्यो ह्यनकश्च पेलश्चैव नराधिपः ॥ ५२
 करधर्मो नरघेष्टः कम्भोरश्च नराधिपः ।
 दशोम्बरीयः कुकुरो रैवतश्च महायशः ॥ ५३

कुरुः संवरणश्चैव मांधाता सत्यविक्रमः ।
 मुचुकुन्दश्च राजर्षिर्जह्नुर्जह्विसेवितः ॥ ५४
 आदिराजः पृथुर्वैन्यो मित्रभानुः प्रियङ्करः ।
 प्रसहस्युस्तथा राजा श्वेतो राजर्षिसत्तमः ५५
 महाभिपक्ष विश्व्यातो निमिराजा तथाऽष्टकः
 आयुः क्षुपश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च नराधिपः ५६
 प्रतदनो दिवोदासः सुदासः कोसलेश्वरः ।
 पेलो नलश्च राजर्षिर्मनुश्चैव प्रजापतिः ॥ ५७
 हविध्रश्च पूषध्रश्च प्रतीपः शान्तनुस्तथा ।

भजः प्राचीनवर्हिश्च तथेस्वाकुर्महायशः ५८
 अनरण्यो नरपतिर्जानुर्जघस्तथैव च ।
 कक्षसेनश्च राजर्षिर्यं चान्ये चानुकीर्तिताः ५९
 कक्ष्यमुत्थाय यो नित्यं संध्ये द्वेऽस्तमयोदये
 पठेच्छुचिरनावृत्तः स धर्मफलभाग्भवेत् ६०
 देवा देवर्षयश्चैव स्तुता राजर्षयस्तथा ।
 पुष्टिमायुर्यशः स्वर्गं विधास्यन्ति ममेश्वराः
 मा धिम्मा च मे पापं मा च मे परिपन्थिनः
 भुवो जयो मे नित्यः स्यात्परमं च शुभा गतिः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि वंशानुकीर्तनं नाम

पञ्चपट्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

जनमेजय उवाच ।

शरत्तल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
 शयाने वीरशयने पांडवैः समुपस्थिते ॥ १
 युधिष्ठिरो महाप्राज्ञो मम पूर्वपितामहः ।
 धर्माणामागमं श्रुत्वा विदित्वा सर्वसंशयान्
 दानानां च विधिं श्रुत्वा छिन्नधर्मोऽसंशयः
 यदन्यदकरोद्दिमं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ३
 वीशम्पायन उवाच ।

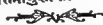
भभूमुहूर्तं स्तिमितं सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
 तूष्णींभूते ततस्तस्मिन्पटे शिखरमिवापि तम् ४
 सुहृतामिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः
 नृपं शयानं गाङ्गेयमिदमाह वचस्तदा ॥ ५
 राजन्प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पार्थिवैश्चानुयायिभिः
 उपास्ते त्वां नरह्याग्र सह कृष्णेन धीमता ।
 तमिमं पुरयानाय समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७
 एवमुक्त्वा भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः ।
 युधिष्ठिरं सहामात्यमनुजशे नदीसुतः ॥ ८

उवाच चैनं मधुरं नृपं शान्तनवो नृपः ।
 प्रविशस्व पुरीं राजन्त्येतं ते मानसो ज्वरः ॥ ९
 यजस्व विविधैर्धनैर्हस्तेः स्वातदक्षिणेः ।
 ययातिरिव राजेन्द्र भञ्जादमपुरःसरः ॥ १०
 क्षत्रधर्मरतः पार्यं पितृन्देवांश्च तर्पय ।
 श्रेयसा योऽस्यसे चैव ह्येतं ते मानसो ज्वरः
 रज्यस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिसांत्वय ॥
 सुहृदः फलसत्कारैरर्चयस्व यथाहृतः ॥ १२
 अनु त्वां तात जीयंतु मित्राणि सुहृदस्तथा ।
 चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं फलवन्तमिव द्विजाः
 आगन्तव्यं च भयता समये मम पार्थिव ।
 विभिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ १४
 तथेष्टमुक्त्वा च कौंतेयः सोमियाद्य पितामहम्
 प्रययौ सपरीवारो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १५
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गांधारीं च पतिप्रतापम् ।
 सह तैर्धृषिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः केशवेन च ॥ १६
 पौरजानपदैश्चैव मन्त्रिवृत्तैश्च पार्थिव ।
 प्रविचेदः कुरुक्षेत्रः पुरं धारणसाह्वयम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि भीष्मानुज्ञायां

पट्यपट्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

॥ समाप्तमानुशासनिकं पर्व ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमाव-
 दीये पञ्चपट्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६
 शरत्तल्पगत इति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते
 अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये पट्यपट्याधि-
 शततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

भीष्मस्वर्गारोहणपर्व २

१६७

वैशम्पायन उवाच ।

ततः कुन्तीसुतो राजा पौरजानपदं जनम् ।
 पूजयित्वा यथान्यायमनुजघ्ने गृहान्प्रति ॥ १
 सान्त्वयामास नारीञ्च हतवीरा हतेश्वराः ।
 विपुलैर्यथानैः स तदा पाण्डुसुतो नृपः ॥ २
 सोमिषिक्तो महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं युधिष्ठिरः
 अयस्थाप्य नरधेष्टः सर्वोः स्वप्रकृतीस्तथा ॥ ३
 द्विजेभ्यो गुणमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च सर्वशः ।
 प्रतिगृह्णादेषो मुख्यास्तथा धर्मभृतां वरः ॥ ४
 उपित्वा शर्वरीः श्रीमान्पञ्चाशन्नगरोत्तमे ।
 समयं कीरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥ ५
 स निर्ययी गजपुरापाजकैः परिवारितः ।
 दद्यान्निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥ ६
 घृतं मादय्य च गन्धांश्च क्षौमाणि च युधिष्ठिरः
 चन्दनागुरुमुख्यानि तथा कालीयकान्यपि ॥ ७
 प्रस्थाप्य पूर्वं कौन्तेयो भीष्मसंस्करणाय धी
 मादयानि च घराह्णाणि रत्नानि विविधानि च
 घृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारी च यशसिनीम्
 मातरं च पूर्वां धीमान्प्रातृञ्च पुरुषर्षभान् ॥ ९
 जनादेनानुगतो विदुरेण च धीमता ।
 युयुत्सुना च कीरव्यो युयुधानेन वा विभो ॥
 महता राजभोगेन परिवर्द्धेण संवृतः ।
 स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुमजन्
 निश्चक्राम पुरात्तस्माद्यथा देवपतिस्तथा ॥
 भासमाद कुण्डेनै ततः शान्तनयं नृपः ॥ १२
 उपास्यमानं ह्यासेन पाराशर्येण धीमता ।
 मारदेन च राजर्षे देवलेनासितेन च ॥ १३
 हतशिष्टैर्नृपेभ्यः शौनसादेवासमागतैः ।
 रक्षिभिश्च महात्मानं रक्ष्यमाणं समततः ॥ १४
 शयानं धीरशयने ददर्श नृपतिस्ततः ।
 ततो रथादधार्ताय भ्रातुमिः सह धर्मराज् ॥ १५
 भूमिपाद्याय कौन्तेयः पितामहमरिन्दम् ।
 क्षेपापमार्दीगिषमाञ्च तीक्ष्णं प्रत्यभिनिन्दितः ॥ १६

ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च भ्रातुमिः सह धर्मजः ।
 आसाद्य शरतल्पस्यमृषिभिः परिवारितम् ॥
 अग्रवीङ्गरतधेष्टं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातुमिः सह कीरव्यः शयानं निम्नगासुतम्
 युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जाह्नवीसुत ।
 शृणोपि चेन्महाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते
 प्राप्तोऽस्मि समये राजभ्रम्रीनादाय ते विभो ।
 आचार्यान्प्राहणांश्चैव ऋत्विजो भ्रातरश्च मे
 पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 उपस्थितः सहामात्यो वासुदेवश्च धीर्यवान् ॥
 हतशिष्टाश्च राजानः सर्वे च कुरुजांगलाः ।
 तान्पश्य नरशार्दूल समुन्मीलय लोचने ॥ २२
 यथेह किंचित्कर्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया ।
 यथोक्तं भवता काले सर्वमेव च तत्कृतम् २३

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु गात्रेयः कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
 ददर्श भारतान्सर्वांस्तितान्संपरिवार्य ह २४
 ततश्च तं बली भीष्मः प्रगृह्य विपुलं भुजम् ।
 उद्यमेघस्पर्शो वाग्मी काले पचनमप्रवीत् ॥
 दिष्ट्या प्राप्तोऽसि कौन्तेय
 सहामात्यो युधिष्ठिरः ।
 परिवृत्तो हि भगवान्
 सहस्रांश्चादिवाकरः ॥ २६

अष्टपञ्चाशतं राज्यः शयानस्याद्य मे गताः ।
 शरेषु निशिताग्नेषु यथा पर्यशतं तथा ॥ २७
 माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः सौम्यो युधिष्ठिर
 त्रिमागदोपः पशोऽयं द्वाहो भयितुमर्हति २८
 एवमुक्त्या तु गात्रेयो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 धृतराष्ट्रमपामग्न्य काले पचनमप्रवीत् ॥ २९

भीष्म उवाच ।

राजन्पितृधर्मोऽसि सुनिर्णीतार्थसंशयः ।
 बहुभुता हि ते विद्या बहवः पर्युपासिताः ३०

वेदशास्त्राणि सर्वाणि धर्माश्च मनुजेश्वर ।
वेदाश्च चतुरः सर्वाग्निखिलेनानुबुध्यसे ॥ ३१
न शोचित्तव्यं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा ।
श्रुतं देवदत्तस्य ते कृष्णद्वैपायनादपि ॥ ३२
यथा पाण्डोः सुता राजस्तथैव तव धर्मतः ।
तान्पालय सितो धर्मे गुरुश्रुषणे रतान् ॥ ३३
धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदेशे स्थास्यते तथ ।
आनुशंस्य परं ह्येनं जानामि गुरुवत्सलम् ॥ ३४
तव पुत्रा दुरात्मानः क्रोधलोभपरायणाः ।
ईर्ष्याभिभूता दुर्वृत्तास्तांश्च शोचित्तमर्हसि ॥ ३५
वैशम्पायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा घञ्चनं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
वासुदेवं महाबाहुमभ्यभाषत कौरवः ॥ ३६

भीष्म उवाच ।

भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
त्रिविक्रम नमस्तुभ्यं शङ्खचक्रगदाधर ॥ ३७
वासुदेवो हिरण्यात्मा पुरुषः सविता विराट्
जीवभूतोऽनुकृपस्त्वं परमात्मा सनातनः ॥ ३८
त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष पुरुषोत्तम नित्यशः ।
अनुजानीहि मां कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥ ३९
रक्ष्याश्च ते पाण्डवेया भवान्येषां परायणम् ।
उक्तवानस्मि दुर्मुखि मन्दं दुर्योधनं तदा ४०
'यतः कृष्णस्ततो धर्मो' यतो धर्मस्ततो जयः ।
वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ॥ ४१
सन्धानस्य परः कालस्तथेति च पुनः पुनः ।

इति भीमहामारते अनुशासनपर्वणि भीष्मस्य वारोहणपर्वणि दानधर्मे
सप्तपञ्च्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्त्वा कुन्सर्वान् भीष्मः शांतनवस्तदा
तूर्णो बभूव कौरव्यः स मुहूर्तमर्दिम ॥ १

धारयामास चात्मानं धारणासु ययाक्रमम् ।
तस्योर्ध्वमगमन्प्राणाः सन्निवृत्ता महात्मनः २

इति भीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमा-
दपि सप्तपञ्च्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

एवमुक्त्वेति ॥ १ ॥ धारणासु आधारदिषु स्थानेषु

ययाक्रमं मूलाधारात् स्वाधिष्ठानं ततो मणिर्ग्रे ततोऽनाहते
ततो विशुद्धं तन आशामेवं क्रमेण मनःसहितं वायुं निरं-
धकुर्युर्वर्णानां तवानिलस्यः ॥ २ ॥

इदमाश्चर्यमासीच्च मध्ये तेषां महात्मनाम् ।
 सहितैर्ऋषिभिः सर्वैस्तदा व्यासादिभिः प्रभो
 यद्यमुंचति गात्रं हि स शान्तनुस्तदा ।
 तत्तद्विशल्यं भवेति योगयुक्तस्य तस्य वै ॥ ४
 क्षणेन प्रेक्षतां तेषां विशल्यः सोऽभवत्तदा ।
 तद्ब्रुवा विस्मिताः सर्वे वासुदेवपुरोगमाः ॥ ५
 सह तैर्मुनिभिः सर्वैस्तदा व्यासादिभिर्नृप ।
 सन्निवृद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु च ॥ ६
 जगाम भित्त्वा मूर्धानं दिवमभ्युत्पपात ह ।
 देवदुन्दुभिनादश्च पुष्पवयैः सहामवत् ॥ ७
 सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव साधु साध्विति हर्षिताः ।
 महोत्केष च भीष्मस्य मूर्धदेशाज्जनाधिप ॥ ८
 निःसृत्याकाशमाविश्य क्षणेनान्तरधीयते ।
 एवं स राजशार्ङ्गल नृपः शान्तनवस्तदा ॥ ९
 समयुज्यत कालेन भरतानां कुलोद्बहः ।
 ततस्त्वादाय दाक्षिण्यं गन्धांश्च विविधान्वहून्
 चित्तां चकुर्महात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा ।
 युयुत्सुश्चापि कौरव्यं प्रेक्षकास्तिष्ठतरेऽभवन् ॥
 युधिष्ठिरश्च गाङ्गेयं विदुरश्च महामतिः ।
 छादयामास्तुतमौ क्षौमैर्माल्यैश्च कौरवम् ॥ १२
 धारयामास तस्याय युयुत्सुश्चन्द्रमुत्तमम् ।
 चामरद्वयजने शुभ्रे भीमसेनार्जुनावुभौ ॥ १३
 उष्णीषे परित्यूङ्घतां माद्रीपुत्रावुभौ तथा ।
 स्त्रियः कौरवनाथस्य भीष्मं कुरुकुलोद्बहम् ॥ १४
 तालवृन्तान्युपादाय पर्यबीजन्त सर्वशः ।
 ततोऽस्य विधिवच्चक्रुः पितृमेघं महात्मनः ॥ १५
 यजनं बहुशश्चाग्नौ जगुः सामानि सामगाः ।
 ततश्चन्दनकाष्ठैश्च तथा कालीयैरपि ॥ १६
 कालागुरुप्रभृतिभिर्गन्धैश्चोष्मावधैस्तथा ।
 समवच्छाद्य गाङ्गेयं संप्रयात्य हुताशनम् ॥
 अपसत्यमकुर्वन्त धृतप्राप्नुस्त्राश्रिताम् ।
 संस्कृत्य च कुरुक्षेत्रं गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः ॥ १८
 अमुर्गागीर्यीं पुण्यामृषिजुष्टां कुरुदहाः ।
 अनुगमयमाना व्यासेन नारदेनासितेन च ॥ १९
 कृष्णेन भरतस्त्रीभिर्ये च पौराः समागताः ।
 उदकं चक्रिरे चैव गाङ्गेयस्य महात्मनः ॥ २०

विधिवत्क्षत्रियश्रेष्ठाः स च सर्वो जनस्तदा ।
 ततो भागीर्यी देवी तनयस्योदके कृते ॥ २१
 उत्थाय सलिलात्तस्माद्बुद्धी शोकविह्वला ।
 परिदेवयती तत्र कौरवानभ्यभाषत ॥ २२
 निबोधत यथावृत्तमुच्यमानं मयाऽनघाः ।
 राजवृत्तेन संपन्नः प्रक्षयाऽभिजनेन च ॥ २३
 सत्कर्ता कुरुवृद्धानां पितृभक्तो महामतः ।
 जामदग्नयेन रामेण यः पुरा न पराजितः ॥ २४
 दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्यः स हतोऽद्य शिखण्डिना
 अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम पार्थिवाः ॥ २५
 अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं यन्न दीर्यति मेऽद्य वै ।
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां स्वयंघरे ॥ २६
 विजित्यैकरथेनैव कन्याध्वार्यं जहार ह ।
 यस्य नास्ति घले तुल्यः पृथिव्यामपि कश्चन
 हतं शिखण्डिना श्रुत्वा न विदीर्येत यन्मनः ।
 जामदग्नयः कुरुक्षेत्रे युधि येन महात्मना ॥ २८
 पीडितो नातियत्नेन स हतोऽद्य शिखण्डिना ।
 एवंविधं बहु तदा विलपन्ती महानदीम् ॥ २९
 आश्वासयामास तदा गङ्गां दामोदरो विभुः ।
 समाश्वसिहि भद्रे त्वं मा शुभः शुभदृशेन ॥ ३०
 गतः स परमं लोकं तव पुत्रो न संशयः ।
 वसुरेप महातेजाः शायदोषेण शोभने ॥ ३१
 मानुषत्वमनुप्राप्तो नैनं शोचितुमर्हसि ।
 स एष क्षत्रधर्मेण अयुष्यत रणाजिरे ॥ ३२
 धनंजयेन निहतो नैव देवि शिखण्डिना ।
 भीष्मं हि कुरुशार्ङ्गमुद्यतेषु महारणे ॥ ३३
 न शक्तः संयुगे हन्तुं साक्षादपि शतक्रतुः ।
 खच्छदस्तव सुतो गतः स्वर्गं शुभानने ॥ ३४
 न शक्ता धिनिहन्तुं हि रणे तं सर्वदेवताः ।
 तस्मान्मा त्वं सरिच्छ्रेष्ठे शोचस्व कुरुनन्दनम्
 वसुनेप गतो देवि पुत्रस्ते विज्वरा भव ॥ ३५
 वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्ता सा तु कृष्णेन व्यासेन तु सरिद्धरा
 त्यक्त्वा शोकं महाराज त्वं धार्ययततार ह ॥
 सत्कृत्य ते तां सरितं ततः कृष्णमुखा नृप ।
 अनुष्ठातास्तथा सर्वे न्यवर्तन्त जनाधिपाः ॥ ३७

यसुरेप इति । देवस्य मानुषत्वं नरकमुच्यं अतोऽयं हीन-
 स्थानादुत्तमं लोकं गतो न शोच्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥
 नीचहस्तेन मरणजातं शोकं दूरीकरोति-स एष इति
 ॥ ३२ ॥ अर्जुनमपि शस्यतीति संकया तस्य मृत्युमयेव
 नास्तीत्याह-भीष्मं हन्ति ॥ ३३ ॥

यद्यदिति प्रणेन मुक्तं गात्रं प्रशिथिलावयवसंयोगं सत्
 मामपि धारं धारयितुमशमममृतं अतस्तदज्ञं विशिष्यम-
 भूदित्यर्थः ॥ ४ ॥ आत्मा प्राणसंयुक्तं मनः ॥ ६ ॥
 उष्णीषे निश्चितिरेवेति । उष्णीषं तु निश्चिते वेदे क्रिदि-
 तं शस्त्रान्तरे इति मेदिनी ॥ १५ ॥ मरणं शोकमयवति-

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां अनुशासनपर्वणि भीष्मखर्गरोहण-
पर्वणि दानधर्मे भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे भीष्ममुक्तिर्नाम अष्टपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६८॥

॥ इति अनुशासनपर्व समाप्तम् ॥

गोपालं भूषि वेदे शिवमुपनिषदि
ग्रहधिलुहमण्यै
तर्के धौरेशमिथ्यान् फणिपतिमणितौ
पोलगङ्गाधरार्यम् ।

माद्रे नारायणं यो गुरुमकृत ततं
दक्षिणामूर्त्युपास्ती
धीते चिन्तामणिं च व्यमजत स महा-
भारते दानधर्मान् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्पद्माक्षप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरधंशायतंसध्रीगोविन्दसूरिखनोनीलकण्ठस्य
कृती भारतभाषदीपे अनुशासनपर्वणि अष्टपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

अतः परमाश्वमेधिकं पर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

वैशम्पायन उवाच ।

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।

पुरस्कृत्य महाबाहुर्दत्ततारकुलेन्द्रियः ॥ १

॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व समाप्तम् ॥

* यत्पुत्रादिपर्वणि पर्वसंग्रहकथनावसरे ' एतत्प्रयोदशं पर्वं धर्मनिधयकारकम् । अप्यायानां दत्तं त्वप्र पद्वत्सा-
स्तिदेव तु । श्लोकानां तु गह्वरानि प्रोक्तान्यथै प्रपञ्च्यन्ते ' इत्युक्तम् । तथापि संप्रति पर्वस्यास्मिन् अप्यायाः १६८,
श्लोकाश्च ७७०१ एतावन् एव प्राप्ते दृश्यन्ते । एतामुपवीक्ष्येयम् ।

अयं ग्रन्थः धीकिञ्चयदेकरकुलकमलदिपाकरसोमयाजिदत्ताश्वेयदीक्षिततनुज-पण्डित-
रामचन्द्रशास्त्रिणा परिशोधितद्विष्यण्यादिना परिष्कृतश्च । भारती जयतु ॥ शाकः १८५५ ॥

Shrīman MAHĀBHĀRATAM

Part VI

XIV

Āshwamedhika parvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nīlkantha.

Edited by

Pandit Ramaehandrasastri Kinjawadekar.

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARAHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

All Rights Reserved.

श्रीमन्महाभारतम् ।

षष्ठभागे—आश्वमेधिकपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुख्य प्रकाशितम् ।

अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयिज्ञा स्वायत्तीकृताः ।

॥ महाभारतम् ॥

आश्वमेधिकपर्व ।

-१४-

विषयानुक्रमणिका ।

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
(१)	अश्वमेधपर्व १-२०			४	२८	मरुत्तकथां कथयेति युधिष्ठिरे- षानुयुक्तो व्यासः मरुत्तोपाख्यानं कथयन् मनुप्रभृतिर्धनशर्पराया- मुत्पन्नं करंधमपुत्रमविक्षितं संघ- र्ष्यं तत्पुत्रेण मरुत्तेन मेरुशिखरे शृतं यज्ञं स्वर्णमयीं तत्सामग्रीं च कथयति स्म ५	
१	२०	भीष्मायोदकं दत्त्वोत्तीर्य शो- केन पतितं कृष्णमेरितेन भीमेना- श्वसितं युधिष्ठिरं प्रति धृतराष्ट्र- स्य विलापवाक्यम् २		५	२८	'कथेयार्थः समनयत' (१) इ- त्यादिना राजधीर्यविषयकं यज्ञ- विषयकं च प्रश्नं कुर्वति युधिष्ठिरे तदुत्तरं घटन्यासः करंधमं त- त्पुत्रमविक्षितं च संघर्ष्यं तत्पुत्रं मरुत्तं घर्षयेत्तत्कर्माण्याचख्यौ। स्वर्धयेन्द्रेण 'मरुत्तं याज्यमपि त्यज' इति मेरितो गृहस्थातिस्त्य- क्तं प्रतिजज्ञे। तेनेन्द्रो हृष्टः सन् गुरुं प्रशस्य स्वमघनं ययौ ... ६	
२	२०	'अतीव मनसा शोकः' (२) इत्यादिनाऽऽश्वासयन्तं श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरे 'गोविन्द मयि या म्रीतिः' (१०) इत्याद्युक्त्वा 'यदि मामनुजानीयात्' (१२) इत्यादिना घनं गन्तुमनुज्ञां प्रार्थयति तं सा- न्त्ययन्त्यासः 'अकृता ते मतिस्ता- त' (१५) इत्याद्युवाच ... ३		६	३३	व्यासो गृहस्थातिमरुत्तसंवाद्- रूपमितिहासं व्याजहार। मरु- त्तेन यज्ञार्थं याचितो गृहस्थाति- र्यदा ते प्रत्याचक्षेत्रे तदा प्रोहि- तो गच्छन्स मध्येमार्गं संगतेन नारदेन पृष्टो गृहस्थातिवृत्तमुक्त्वा 'गुरुणा प्रत्याख्यातो जीयितुं नोत्सहे' (१६) इत्याद्युवाच। आंगि- रसं संघर्षते गच्छ स त्वां याज-	
३	२३	'युधिष्ठिर तव प्रह्ला' (१) इत्या- दिना पुरुषस्येश्वराधीनार्थं प्रति- पाद्य पापनिवृत्त्यर्थमश्वमेधेन यज- स्वेति व्यासेनोक्तं श्रुत्वा युधि- ष्ठिरः कोशाद्यमाद्यमूलकं स्वासा- मर्ध्यं मकटयति स्म। युधिष्ठिरो- क्तं श्रुतवता व्यासेन 'मरुत्तयज्ञे ब्राह्मणेक्षत्पृष्टं द्रव्यं हिमालये वद्म घर्तते तदानय तत्पर्याप्तं भवि- ष्यति' (२१) इति कथितं श्रुत्वा 'कथं यज्ञे मरुत्तस्य' (२२) इति युधिष्ठिरेण पृष्टः स तत्कथयितुं प्रतिजज्ञे ४					

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

यिष्यति' (१८-१९) इति नारद उपदिदेश । तच्छ्रुत्वा मरुत्तस्तस्य स्थितिं पप्रच्छ । ततो वाराणस्यामुन्मत्तवेयेण शिवदर्शनार्थं च-
ङ्क्रमीति । त्वं वाराणसीद्वारि कु-
णपं निधेहि तं दृष्ट्वा यो निवर्तेत तं
संवर्तं बुध्वा शरणं गच्छ, तेन
तथाहं केनाख्यातः इति पृष्टस्त्वं
नारदस्त्वामाख्यायामि प्रविचे-
शेति प्रहीत्याह नारदः । मरुत्तो
वाराणसीं गत्वा नारदोपदिष्टे-
नोपायेन संवर्तं ज्ञात्वा तत्पृष्टतो
गच्छंस्तेन कृतान् पांसुवर्षणादीन्
प्रकारान्सहमानो यदा न निषवृते
तदा संवर्तः परावृत्य घटच्छाया-
यां निधिवेश ७

अ० २७

'कथमस्मि त्वया ज्ञातः' (१)
इत्यादिके संवर्तप्रश्ने नारदोपदि-
ष्टमुत्तरमभ्यधानमरुत्तः । तच्छ्रु-
त्वा तेन 'बृहस्पत्यनुज्ञामन्तरा
नाहं त्वां याजयिष्यामि तं गत्वाऽ-
नुज्ञां प्रार्थय' (१२) इत्युक्तो मरुत्तः
पूर्ववृत्तं निवेद्य नाहं तं गच्छामी-
त्युवाच । 'मया याज्यमानं त्वां
'बृहस्पतिपुत्रदरी द्विष्यातां कथं मे
बुद्धिस्त्यैर्यं भविष्यति' (२०) इति
संवर्तनाक्षिप्तो मरुत्तो 'याव-
त्तेपेत्सहस्रांशुः' (२२) इत्यादिश-
प्यपूर्वकं सङ्गतत्यागामाद्यं प्रति-
ज्ज्ञे तेन सन्तुष्टः संवर्तो 'गम-
यिष्यामि शक्रेण समताम्' (२७)
इत्याद्युवाच ८

८ ३८

'गिरेर्हिमवतः पृष्ठे' (१) इत्या-
दिना तपस्यन्तं महादेवमाख्याय
सुयर्णप्राप्तये तमारुचयितुं 'तस्मै
मगयते कृत्वा' (१२) इत्यारभ्य
'तत्सुयर्णमवाप्स्यासे' (३३) इत्य-
न्तं महादेवस्तोत्रमुपदिश्य सुय-
र्णानयनार्थं ते नरा गच्छन्तु इत्या-

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

ह संवर्तो मरुत्तम् । मरुत्तसंवर्तो-
पदिष्टस्तोत्रपाठेनातुलं धनं सं-
पाद्यातिमानुषं यज्ञसंविधिं चक्रे ।
तां समृद्धिं दृष्ट्वा सन्तप्तं बृहस्पतिं
प्रतीन्द्र आगत्योवाच ... ९

९ ३७

'इन्द्रबृहस्पत्योः संवदतो बृह-
स्पतिना 'सर्वोपायैर्मघवन्ताने-
यच्छ संवर्तं वा पार्थिवं वा मरु-
त्तम्' (७) इत्युक्त इन्द्रो मरुत्तं
प्रति 'अयं बृहस्पतिस्त्वां याज-
यिष्यति तथाऽमरं च कारिष्यति'
(८) इत्यभिधातुमार्गं प्रेषयति स्म ।
इन्द्राज्यागतोऽग्निमरुत्तेन प्रत्या-
ख्यात इन्द्रमागत्य मरुत्तकाथितं
न्यवेदयत् । तच्छ्रुतयतेन्द्रेण पुन-
र्गच्छ मत्सन्देशं यदि स न करि-
ष्यति तदा तं वज्रेण प्रहरिष्या-
मि' (२४) इत्युक्तोऽग्निः 'गन्धर्व-
राजो गच्छत्वहं राज्ञो विभेमि'
(२५) इत्युक्त्वा व्ययननिदर्शनेन
ब्राह्मणतेजः प्रशशंस ... १२

१० ३७

'एषमेतद्ब्रह्मबलं गरीयः' (१)
इत्युक्त्वेन्द्रेण प्रेषितो गन्धर्वा
भूतराष्ट्रो मरुत्तं प्रत्यागत्य 'बृह-
स्पतिं याजकं त्वं वृणीष्व' (५)
इत्यादिकमिन्द्रसन्देशं कथयन्म-
रुत्तेन प्रत्याख्यातो 'घोरो नादः
श्रूयतां वासवस्य' (८) इत्याद्युवा-
च । नदतो वासवस्य नादं श्रुत्वा
मरुत्तेन प्रार्थितः संवर्तो 'भयं
शक्राद्येतु ते राजासिंह' (१२) इ-
त्यादिनाऽऽभ्यास्यान्यं वरं वृणी-
ष्वेत्युवाच । 'साक्षादिन्द्र आग-
त्य मम यज्ञे हविर्गृह्णातु' (१८)
इत्यादिकं वरं प्रार्थयति मरुत्ते
संवर्तेनाहृत इन्द्रो मरुत्तेन स-
त्कृतः । संवर्ताशयेन्द्रेण समादि-
निर्माणे आहता देवाः सर्वे चक्रुः॥
इन्द्रादयः सर्वे देवाः सोमपानं
विधाय राजानुज्ञाताः प्रत्ययुः ।

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

युधिष्ठिरः 'ततो राजा जातरूपस्य राशीन्' (३४) इत्यादिकं व्यास-
वाक्यं श्रुत्वा हृष्टः संस्तेन वित्तेन
यद्युममात्यैर्मन्त्रयामास ... १४

११ २० व्यासेन बोधितमपि हतशक्ति-
बान्धवत्वान्निर्येषं युधिष्ठिरं
सान्त्वयन्वासुदेवः ' सर्वं जिज्ञां
मृत्युपदम् ' (४) इत्यादिना
शरीरस्य शत्रुजयमुपादिशन्निन्दु-
जयोर्युद्धं वृत्रप्रहणमोहितेन पालि-
ष्टोपदेशेन निर्मोहेणैव कृतमह-
द्य वज्रेण वृषहननं च कथयति
स्म ... १५

१२ १६ ' द्विविधो जायते व्याधिः '
(१) इत्यादिना शरीरमानसे
दुःखे निरूप्यैतद्विधे यज्ञासं द्रो-
णादिभिर्युद्धपर्यन्तं तत्सर्वं विस्मृ-
त्य प्रसक्तं मनसा सह युद्धं कुर्वि-
त्युपादिदेशं वासुदेवः ... १६

१३ २२ ' न बाह्यं द्रष्टव्यमुत्तम्य ' (१)
इत्यादिना मनोजयोपायं काम-
त्यागमुपदिशंस्तद्विषये पुरावि-
द्वीताः ' नाहं शक्योऽनुपायेन '
(१२) इत्याद्या गाथा अभिधाय
निष्कामान्धमेधादीन्यश्चान् कु-
र्वित्यादिदेशः ... १७

१४ १७ वासुदेवोपदेशेनाश्वस्तो युधि-
ष्ठिरः शोकं परित्यज्य व्यासा-
दीनात्मकर्तव्यनिवेदनपूर्वकमनु-
नयति स्म । ते च युधिष्ठिरं कृष्ण-
धनंजयौ चानुहाप्यान्तर्दधिरे ।
युधिष्ठिरश्च भीष्मादीनामौर्ध्वदे-
हिकं विधाय धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य
हस्तिनापुरं अगाम ... १९

१५ ३५ ' पाण्डवैर्यजिते राष्ट्रे वासुदेव-
धनञ्जयौ किं चक्रतः ' (१) इति
जनमेजयप्रश्ने वासुदेवार्जुनयोः
कार्यममिदधाति स्म वैशम्पायनः
वासुदेवोऽर्जुनं प्रति ' विजितेयं
धरा कृत्वा ' (१२) इत्याद्युक्त्वा

द्वारकां गन्तुमनुज्ञामयाचत ।
अर्जुनस्तु दुःखादनुजज्ञे ... २०

(२) अनुगीतापर्व-२०-१३०

१६ ४६ समायां वसतोः केशवार्जुनयोः
का कथाऽवर्तत इति जनमेजय-
प्रश्ने वैशम्पायनस्योत्तरम् । समां
पश्यन्वर्जुनः कश्चिद्रमणीयं समो-
द्देशमागत्य ' विदितं मे महाबाहो
संभ्रामे समुपसिते । माहात्म्यं
देवकीमातस्तच्च ते रूपमैश्वरम् '
(५) इत्यादिना पूर्वं युद्धारम्भे
भवता यदुक्तं तत्सर्वं मे नष्टं कौतू-
हलं तु तच्छ्रयणेऽस्ति इत्याद्युवाच ।
श्रीकृष्णस्तु तं प्रति ' न च शक्यं
पुनर्युद्धम् ' (११) इत्याद्याख्याय
' काश्चिद्वाहणो ब्रह्मलोकादागतो-
ऽस्मामिः सत्कारपूर्वकं पृष्टो
यदाह तत्कथयामि ' (१५) इत्या-
द्याह स्म । अस्मामिः पृष्टो ब्राह्मणो
' मोक्षधर्ममाश्रित्य यद्वृच्छस्त-
त्कथयामि ' (१७) इति प्रतिज्ञाय
काश्यपसिद्धसंवादरूपमितिहासं
कथयन्काश्यपं प्रति सिद्धेन
कथितं स्वसिद्धिप्राप्ती साधना-
दिकमाचष्ट ... २२

१७ ४२ काश्यपः सिद्धस्य पादावुप-
संगृह्य कथं शरीरं व्यथते इत्या-
दीन्सप्त प्रश्नांश्चकार । क्रमेणोत्त-
राणि वदन् सिद्धः ' कथं
शरीरं व्यथते ' इत्यस्योत्तरम्
' आयुः कीर्तिकराणीह ' (६)
इत्यादिनाभिधायान्ते ' उपपत्ति
॥ यस्यामि गर्भस्याहमतः परम् '
(४२) इत्यनेन ' कथं ज्योष-
पथते ' इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमा-
ख्यातं प्रतिजज्ञे ... २४

१८ ३५ ' शुभानामशुभानां च ' (१)
इत्यादिना पूर्वकृतशुभाशुभकर्म-

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

परीतस्य गर्भप्रवेशादिकं प्रति-
पाद्य 'शरीरग्रहणं चास्य केन
पूर्वं प्रकल्पितम्' (२४) इति संश-
यं 'शरीरमात्मनः कृत्वा' (२५)
इत्यादिना नियतयामास ब्राह्मणः

... .. २६

१९ ६६ 'यः स्यादेकायने लीनः' (१)

इत्यादिना संसारतरणोपायमुप-
दिशन् 'अतः परं प्रवक्ष्यामि' (१५)
इत्यादिना योगशास्त्रं, योगसाध-
नानि, उपोदिशति स्म ब्राह्मणः ।

'भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे' (३९)

इत्यादिषु शिष्यप्रश्नेषु 'यथा स्व-
कोष्ठे प्रक्षिप्य' (४५) इत्यादिनो-
त्तरमभिधाय 'इदं सर्वरहस्यं ते'
(५२) इत्यादिनोपसंहृत्य शिष्यं

विशुद्ध्य स्वयमप्यगच्छद्ब्राह्मणः ।

श्रीवासुदेवोऽर्जुनं प्रत्येतदभिधाय

'कथिदेतत्त्वया-पार्यं श्रुतमे-

काग्रचेतसा' (५५) इत्याद्यु-

वाच... .. २९

२० २८ 'भुक्तमिदं कोष्ठे' इति प्रश्नो-

त्तरं विवृण्वन् वासुदेवो दम्पत्योः
संवादरूपमितिहासं व्याजहार ।

'कं नु लोफं गमिष्यामि' (३)

इत्यादिके ब्राह्मणीप्रश्ने 'सुममे

नाभ्यसूयामि' (५) इत्यादिनो-

त्तरमभ्यधाद्ब्राह्मणः ३१

२१ २६ पूर्वांकोत्तरविषये दशहोतृ-

विधानं कथयन् ब्राह्मणो मनसः

प्राग्यागुत्पत्तिमभ्यधात् । 'क-

स्माद्भागमयत्पूर्वं कस्मात्पञ्चान्म-

नोऽभवत्' (१०) इति ब्राह्मणीप्रश्ने

ब्राह्मणो पाद्मसोर्मुतात्मनश्च सं-

वादं कथयत्प्रश्नरमभ्यधात् । 'अनु-

त्पन्नेषु वाक्येषु' (२४) इत्यादिके

प्राह्मणीप्रश्ने ब्राह्मणस्तदुत्तरं यद्वन्

पाद्मनमयोऽयमयोऽयि विशिष्ट-

त्पमविशेषाद्वाह... .. ३३

२२ २९ एतद्विषये 'अत्राप्युदाहरन्ती-

मम्' (१) इत्यादिना सप्तहोतृणां

विधानकथनपूर्वकं ब्राह्मणो ब्रा-

ह्मण्याः 'सुहमेऽवकाशे सन्तस्ते'

(४) इति प्रश्नोत्तरं कथयन् प्राणा-

दीनां सप्तानामितरेतरकार्यकारि-

त्वाभावं प्रतिपाद्य प्राणादीनां

मनोधीनत्वं मनसोऽप्यर्थप्रकाश-

कत्वं प्राणाद्यधीनमितीन्द्रियमनः-

संवादेतिहासमुखेनाह स्म... ३४

२३ २४ 'अत्राप्युदाहरन्तीमम्' (१)

इत्यादिना पञ्चहोतृणां विधानं

कथयन् 'सभायास्तप्त होतारः'

(३) इति ब्राह्मण्याक्षितो ब्राह्मणः-

स्वस्यैष्ट्यविषये विधदतां प्राणा-

दीनां पञ्चानां ब्रह्मणा सह संवादं

कथयन्ब्रह्मोक्तं सर्वेषामन्योन्याश्र-

यत्वेन समं प्राधान्यमाह स्म ३६

२४ १७ अत्र ब्राह्मणकथितो नारददेव-

मतसंवादः, तत्र 'सञ्जायमान-

स्य जन्तोः प्राणादीनां पञ्चानां

मध्ये कः पूर्व प्रवर्तते' (२) इति

देवमतप्रश्ने येनायं खड्ग्यते जन्तु-

स्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम्' इत्या-

द्युत्तरं यद्वारदः 'केनायं खड्ग्य-

ते जन्तुः' (४) इति देवमतेन पृष्टः

'सङ्कल्पाज्जायते हर्षः' (५) इत्या-

द्याह स्म ३८

२५ १७ पुनः 'अत्राप्युदाहरन्तीमम्' (१)

इत्यादिना चातुर्होत्रविधानकथनं

प्रतिपाद्य 'करणं कर्म कर्ता च

मोक्ष इत्येव भाविनि' (३) इत्या-

दिना तत्सर्वं कथयित्वाऽन्ते यज्ज्ञा-

नायेन्द्रियजयो यस्मिन्ज्ञाते सा-

मानि गायन्ति तं नारायणं विद्मी-

त्याह ब्राह्मणः ३९

२६ १८ 'एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति

शास्ता' (१) इत्यादिना नारायणस-

कथं तस्यैव गुरुत्वेन शास्त्र्यं चा-

स्याथ गुरुकथितमेकमेवोपदेशमा-

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्
 तमुद्धया यथायथं गृह्णन्तीत्येतद्वि-
 पये पक्षगदेवार्पिप्रभृतीनां ब्रह्मोपदे-
 शाख्यानं कथयति स्म ब्राह्मणः ४०
 २७ २४ ब्रह्मणोऽसङ्गत्वं प्रतिप्रादयितुं
 'सङ्कल्पदंशमशकम्' (१) इत्यादि-
 विशेषणविशिष्टं वर्णं प्रविष्टोऽ-
 स्मीति वदन् ब्राह्मणः 'क तदन्नं
 महाप्राक्' (३) इत्यादिना ब्राह्म-
 ण्या पृष्टो 'नैतदस्ति पृथग्भावः'
 (४) इत्यादिनोत्तराण्यभिधाय 'ए-
 तदेवेदं पुण्यम्' (२४) इत्यादि-
 नोपसङ्गहार ४३
 २८ २८ 'गन्धान्न जिग्रामि रसान्न वोदि'
 (१) इत्यादिना विदुषः स्वस्य
 कर्तृत्वाभावात्कृतेनापि कर्मणा
 बन्धो नास्तीति प्रतिपाद्य तद्विष-
 येऽध्ययनसिद्धिर्वाद् व्याजहार
 ब्राह्मणः ४४
 २९ २२ इन्द्रियजय एव महच्छौर्यमि-
 ति प्रतिपादयितुं कार्तवीर्यसमुद्र-
 संवादमब्रवीद्ब्राह्मणः । कदाचि-
 त्समुद्रतीरे विचरन्कार्तवीर्यः समु-
 द्रं प्रति वाणान्ववर्ष । तदा समु-
 द्रेण 'मा मुञ्च नाराचान्' (४) इति
 प्रार्थितः संप्राप्ते मत्सदृशं वीरं
 कथयेत्युवाच । समुद्रेण कथितं
 जामदग्न्यं राममागत्य प्रतिकूला-
 न्याचरतस्तस्य बाहुसहस्रच्छेद-
 नपूर्वकं पराभवं चकार हामः ।
 एवं क्षत्रियान्चारवारं निघ्नन्तं
 रामं प्रत्येकमिदं तमे युक्ते ऋ-
 चीकुमुखास्तत्पितर आगत्य नि-
 वारयामासुः ४५
 ३० ३३ हिंसाया अकर्तव्यत्वे अलर्क-
 स्येतिहासं कथयामासुर्जामदग्न्य-
 पितरः । अलर्को महौ जित्वा
 सूक्ष्मं विचारं कुर्वन्निन्द्रियाणि
 जिगीर्षुर्मनःप्रभृतिषु वाणान्
 गुञ्जन्तैः 'नेमे वाणास्तस्मिन्नि

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्
 मामलर्कं कथञ्चन । तथैव मर्मं
 भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि'
 (७) इत्यादिना प्रत्याख्यातस्तप-
 श्चर्यां कृत्वा योगाद्येन बाणेने-
 न्द्रियाणि जित्वा सिद्धिमवाप ।
 एवं पितृभिर्वाधितो रामस्तपश्च-
 चार ४७
 ३१ ३३ हृदयबन्धहेतुभूतं गुणत्रयं मुमु-
 क्षुणा हेयमिति 'त्रयो वै रिपवः'
 (१) इत्यादिना प्रतिपाद्य 'अत्र
 गायाः कीर्तयन्ति' (४) इत्यादि-
 नाऽभ्यरीपकथिता 'भूयिष्ठं विजि-
 ता दोषा' (७) इत्यादिका गाथा
 अभ्यभाषत ब्राह्मणः ४८
 ३२ २६ पूर्वोक्तभ्यरीपगीतायां लोभ-
 निवृत्तनमुक्तं तद्विषये ब्राह्मण-
 जनकसंवादरूपमितिहासं कथ-
 यति स्म ब्राह्मणो ब्राह्मणो प्रति ।
 कर्हिमश्निदपराधे 'विषये मे न व-
 स्तव्यं' (२) इति जनकेनोक्तः क-
 शिद्ब्राह्मणस्तं प्रति 'आचक्ष्य विषयं
 राजन्' (३) इत्युवाच । तच्छ्रुत-
 यतो जनकस्य 'पितृपैतामहे रा-
 ज्ये वदये जनपदे सति । विषयं
 नाधिगच्छामि शिचिन्मपृथिवी-
 महम्' (८) इत्याद्युक्तिं तथा प्रश्न-
 मुखेन 'अन्तवर्ग्य इहावस्थाः'
 (१५) इति वाक्यं च श्रुत्वा सन्तु-
 ष्टो ब्राह्मणः 'स्वजिज्ञासार्थमद्येह
 विद्धि मां धर्ममागतम्' (२५)
 इत्याद्युवाच ४९
 ३३ ८ 'नाहं तथा भीष्म चरामि
 लोके' (१) इत्यादिना स्वस्य सर्वा-
 त्मकत्वादिकमभिधाय 'तस्मात्ते
 सुभगे नास्ति' (८) इत्याद्युपदि-
 देश ५०
 ३४ १२ 'नेदमल्पात्मना शप्यं घेदितुं ना-
 कृतात्मना' (१) इत्यादिनाऽऽक्षे-
 पपूर्वकं येनैषा मतिर्लभ्यते तमु-
 पायं घदेति ब्राह्मणीप्रश्ने 'अरणां

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		ब्राह्मणीं विद्धि' (३) इत्यादिना ज्ञानान्मुत्पत्तिसाधनं कथयति स्म ब्राह्मणः । 'यदिदं ब्रह्मणो लिङ्गम्' (४) इत्यादिकं पुनर्ब्राह्मणी- प्रश्ने 'अलिङ्गो निगुणश्चैव' (५) इ- त्यादिनोत्तरमाह ब्राह्मणः । 'तत- स्तु तस्या ब्राह्मण्याः' (१०) इत्या- दिकां भगवदुक्तिं श्रुत्याऽऽर्जुनः 'क- तु सा ब्राह्मणी' (११) इत्याद्य- पृच्छत् । भगवाञ्च 'मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् । क्षेत्रज्ञ इति यश्चोक्तः सोऽहमेव धनञ्जय' (१२) इत्यादिदेशः ५१				त्यादिनाऽध्यायेन रजसो विवर- णमकरोद्ब्रह्मा... ५७	
				३८	१५	'अतः परं प्रवक्ष्यामि' (१) इत्या- दिनाऽध्यायेन सत्त्वगुणं विवृणुते स्म ब्रह्मा... ५८	
				३९	२५	'नैव शक्या गुणा वक्तुम्' (१) इत्याद्यध्यायेन गुणानामन्यो- न्याश्रयत्वमुद्रेकादितारतम्येन ग- त्यादिकं 'तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुच्यते' (१२) इत्या- दिना शूद्रादिषु तमभावि सत्त्वं स्थावरादिष्वपि तत्सत्त्वं तथा दानादीनामपि गुणभेदेन त्रैविध्यं प्रतिपाद्य 'यत्किञ्चिदिह लोकेऽ- स्मिन्' (२१) इत्यादिना सर्वस्य गुणत्रयव्याप्तत्वं कथयति स्म ब्रह्मा... ५९	
३५	५०	'ब्रह्म यत्परमं हेयं तन्मे दद्या- द्यातुमर्हसि' (१) इत्यर्जुनप्रश्ने श्रीकृष्णो गुरुशिष्यसंवादादकथन- मुक्तेनोत्तरमाचक्षते 'कुतश्चाहं कु- तश्च त्वम्' (७) इत्यादिषु शिष्यप्र- श्नेषु गुरुः ब्रह्मणोक्तमिदं सर्वमृषिप्र- चरसेधितम्' इत्यारभ्य 'जहा- रति मृत्युजन्मनी' (२२) इत्यन्तेनो- पदिश्य 'प्रयस्येऽहम्' (२४) इत्या- दिना प्रजापतिभरद्वाजाद्यैः 'कथं कर्म क्रियात् साधु' (२९) इत्यादि- पृष्ठो ब्रह्मा यदुवाच तदभिधास्ये इति प्रतिजज्ञे । प्रजापत्यादिभिः पृष्ठो ब्रह्मा 'सत्याद्रूतानि जाता- नि' (३२) इत्यादिनाऽध्यायशेषेण सर्वप्रश्नानामुत्तराण्यभिधाय पञ्च विंशतितत्त्वान्यभिधेयानि स्म ... ५४		४०	१३	'अव्यक्तात्पूर्वमुत्पन्नम्' (१) इ- त्यादिनाऽध्यायेनाव्यक्तान्महत्त- त्त्वोत्पत्तिं तत्स्वरूपं चाभ्यधाद्ब्र- ह्मा... ६०	
				४१	५	'य उत्पन्नो महान्पूर्व' (१) इ- त्यादिना महतोऽहङ्कारोत्पत्तिं तत्स्वरूपादिकं चाह स्म ब्रह्मा ६०	
				४२	६७	'अहङ्कारात्प्रसृतानि' (१) इत्या- दिनाऽध्यायेनाहङ्कारात्प्रभूतो- त्पत्त्यादिकमेकादशेन्द्रियाणामुत्प- त्तिं चाख्याय तेषामध्यात्माधि- भूताधिदैयतादीन्यभिधाय तज्ज्ञ- येन ब्रह्मप्राप्तिं प्राप्तब्रह्मावस्थस्य स- र्वस्तुत्यत्वं चाभ्यधाद्ब्रह्मा... ६४	
३६	३६	'तदव्यक्तमनुद्वेकम्' (१) इत्या- दि उक्तान्येव तत्त्वानि विवृण्व- न्ब्रह्मा 'तमसो मिथुनं सत्त्वं स- त्यस्य मिथुनं रजः' (६) इत्यादि- ना गुणानां मिथुनान्याख्याय 'सं- मोहोऽप्रानमरयागः' (१२) इत्यादि- ना तमसो गुणादिकं व्यपृणोत् ५६		४३	४२	प्राप्तब्रह्मावस्थेश्वरत्वं समर्थ- यितुं 'मनुष्याणां ॥ राजन्यः' (१) इत्यारभ्य 'प्राप्तणा धर्मेसेतयः' (१७) इत्यन्तेन विभूतीराख्याय 'अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि' (२०) इ- त्यादिना नियतं धर्मलक्षणमुक्त्वा 'गुणानां ब्रह्मणम्' (२८) इत्यादिना प्राणादीन्द्रियैर्गन्धादिगुणब्रह्मण-	
३७	१८	'रजोऽहं यः प्रवक्ष्यामि' (१) इ-					

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		माक्याय 'अलिङ्गग्रहणः' (३६) इत्यादिनेन्द्रियाग्राह्यो नित्यः श्लेष्मः इत्याद्यादिदेश ब्रह्मा.....६६	
४४	२२	'यदादिमध्यपर्यन्तं' (१) इत्यादिना जन्मादियुक्तं ब्राह्मं कर्मसाध्यं च निरूप्य 'सर्वे क्षयान्ता निश्चयाः' (९) इत्यादिना सर्वस्यान्तवत्त्वं ज्ञानस्यानन्तत्वं च प्रतिपाद्य ज्ञानेन सर्वपापमुक्तत्वमभ्यधाद्ब्रह्मा... ..६७	
४५	२५	'बुद्धिसारं मनःस्तम्भम्' (१) इत्यादिना कालचक्रं निरूप्य तस्मिन्नुपायमाक्यास्यन् गृहस्थादीश्चतुर आश्रमाननुक्रम्य 'संस्कारैः संस्कृतः' (१५) इत्यादिना गृहस्थधर्मानाचष्ट ब्रह्मा... ६८	
४६	५८	'एवमेतेन मार्गेण' (१) इत्यादिना ब्रह्मचर्यधर्मान् 'एवं युक्तो जयेत्स्वर्गम्' (१७) इत्यादिना ध्यानप्रस्थधर्मान् 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च' (१८) इत्यादिना संन्यासिधर्माद्यादिदेश ब्रह्मा... ..७०	
४७	१७	'संन्यासं तप इत्याहुः' (१) इत्यादिना संन्यासिधर्माननूय 'अव्यक्तयोनिप्रमथः' (१२) इत्यादिना रूपकेण ब्रह्मवृक्षं प्रदर्श्य ज्ञानासिना तच्छेदनामुच्यते इत्याह ब्रह्मा... ..७१	
४८	१३	'केचिद्ब्रह्ममयं वृक्षम्' (१) इत्यादिना क्तमेवोपदेशं पुनरनुवदति स्म ब्रह्मा... ..७२	
४९	१७	संशयमापन्नानामृषीणां 'को वा स्वविद्द धर्माणाम्' (१) इत्यादिना उध्यायेन प्रश्नः ७३	
५०	५६	'हन्त यः संप्रवक्ष्यामि' (१) इत्यादिना ज्ञानमार्गस्थैव श्रौष्ठमभिदधानो हिंसापराणां नरकप्राप्तिं सकामकर्मकारिणां जन्मादिमत्त्वं चाभिधाय 'अतः परं प्रवक्ष्यामि' (७) इत्यादिना स-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		त्यक्षेत्रज्ञयोः संयोगवियोगौ प्रतिपाद्य 'यथाध्यानमपाधेयः' (१९) इत्यादिना कर्मणां फलप्राप्तौ संवेदमुद्गाढ्य 'यथार्थं महाधोरम्' (२६) इत्यादिना संसारसमुद्रतरणसाधनत्वेन गुरुरूपनौकाश्रयणं प्रतिपाद्य 'यज्ञैव गन्धि नो रस्यम्' (३२) इत्यादिना श्रेयस्वरूपं निरूपयन् महाद्याकाशान्तानां स्वरूपगुणादिकं संवर्षं पुरुषस्य सर्वेभ्यः परत्वादिकमन्यधाद्ब्रह्मा... ..७६	
५१	५२	'भूतानामथ पञ्चानाम्' (१) इत्यादिना क्षेत्रज्ञपर्यैतरूपत्वं मनसोऽभिधाय मनो नियम्येन्द्रियाभ्यादियुतं ब्रह्मरथं 'अव्यक्तादि विशेषान्तम्' (७) इत्यादिना ब्रह्मघनं तत्र क्षेत्रविदः सञ्चारं चाक्याय ब्रह्मज्ञाने सति प्रसादीनां सर्वेषां लभं प्रदर्श्य 'प्रजापतिरिदं सर्वम्' (१४) इत्यादिनेन्द्रियमनसामैकाग्ररूपेण तपसा देवादीनां प्रजापतिकर्तृकं सर्जनम् 'ध्यानयोगेन शुद्धेन' (२२) इत्यादिना प्रसन्नान्ताकरणस्य सुखोपवयप्राप्त्यादिकं च प्रतिपाद्य 'एतद्गुरुः सर्वमाक्यातम्' (४०) इत्यादिनोपसंहृत्य गुरुः 'इत्युक्तास्ते ॥ मुनयः' (४१) इत्यादिना ब्रह्मणोपदिष्टं कृतवर्ता मुनीनां लोकप्राप्तिमभिधाय स्थशिष्यमपि 'त्वमप्येतदाचर' (४२) इत्युपदिशति स्म । एतत्कथयन्तं यासुदेवं प्रति 'को न्यसौ ब्राह्मणः' (४५) इति पमच्छार्जुनः । यासुदेवस्तु 'अहं गुरुर्महाबाहो !' (४६) इत्याद्युक्त्वा 'यदि तव मयि भ्रष्टा तर्हि भद्रकं सम्प्रणाचर मोक्षं प्राप्स्यसि' (४७-४८) इत्यभिधायेदमेव गीतारूपेण मया प्रागुपदिष्टमिति प्रतिपाद्य 'द्वारकां गन्तु-	

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठ

मिच्छामि' (५०) इत्युक्ते अर्जुनस्तु
हस्तिनापुरं गत्वा युधिष्ठिरानुब्रूया
गन्तुमर्हसीत्यब्रवीत्... ..७९

॥ इति अनुगीता समाप्ता ॥

५२ ५८

स्वाज्ञया दारुकेण योजितं र-
थमारुह्य कृष्णार्जुनौ हस्तिनापुर-
मागत्य धृतराष्ट्रादीनभिराचार्य-
नगृहे निरुप्य प्रातर्युधिष्ठिरमाग-
त्य प्रीयमाणेन तेनानुज्ञातौ निपे-
दतः । ततोऽर्जुनप्रार्थितस्य युधि-
ष्ठिरस्याज्ञया द्वारकां गन्तुं प्रस्थि-
तः श्रीकृष्णोऽनुयातान् विदुरा-
दीन्निवर्त्य सुमद्रासहितो जगाम
... ..८१

५३ २६

पथि गच्छन् श्रीकृष्णो मध्ये
मीलितेनोत्तकेन 'कथिच्छौरे त्व-
या गत्वा कुरुपाण्डवसम्र तत् ।
कृतं सौमित्रमबलम्' (१०) इत्या-
दि पृष्टः 'कृतो यत्नो मया पूर्वम्'
(१५) इत्याद्युवाच । तच्छ्रुत्वा
क्रोधेन शापं दातुं प्रवृत्तमुत्तङ्गं
प्रति 'शृणु मे विस्तरेणेदम्' (२३)
इत्याद्याह स्म श्रीकृष्णः... ..८२

५४ २३

'बृहि केशव तत्त्वेन' त्वमप्या-
त्ममनिन्दितम् । श्रुत्या श्रेयोऽभि-
धास्यामि शार्पं या ते जनार्दन'
(२) इत्युत्तङ्गेनोक्तः श्रीकृष्णः 'त-
मो रजश् सत्त्वं च विद्धि भावा-
न्मदाश्रयान्' (२) इत्यादिनाऽ-
ध्यात्मतत्त्वोपदेशमुपदिदेश... ..८३

५५ ३७

'अभिजानामि जगतः कर्तारं
त्वां जनार्दन' (१) इत्याद्युक्तो धि-
श्वरूपदर्शनार्थमुत्तङ्गेन प्रार्थितो
भगवांस्तद्दर्शयामास । उत्तङ्गस्तु
तद्दृष्ट्वा भीतः सन् पूर्वरूपदर्शनं
प्रार्थयति स्म । ततः प्रसन्नेन भग-
वता धरं याचस्येत्युक्तेनोत्तङ्गेन
मरुदेशे जले याचिते विश्वरूपमुप-
संहृत्य यदा तथ जलेच्छा भवे-
च्छा मधिगन्तनं कुर्यात्युक्त्या द्वा-

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठ

रकामगाच्छ्रीकृष्णः । मरुदेशे म-
मशुचङ्कस्तृपितः सन्नद्युतं सस्मार,
तदा कश्चिन्मातङ्ग आगत्य मत्तो
जलं गृहाणेति वदंस्तेन प्रत्याख्या-
तोऽन्तर्दधे । तत उत्तङ्गः कृष्णे-
नाहं वञ्चित इति यावद्विचार-
यति तावदाविर्भूतो विष्णुर्मात-
ङ्गहस्तेनोदकं दातुं तथ न योग्य-
मिति तेनोक्तमिन्द्रवृत्तान्तमभि-
धाय यस्मिन्नहनि तवेच्छा भवे-
त्तस्मिन्नहनि जलपूर्णाः पयोधरा
भविष्यन्ति ते चोत्तङ्गमेघा इति
नाम्ना ख्याता भविष्यन्तीत्यभ्य-
धात् । तच्छ्रुत्योत्तङ्गस्ततोप ...८४

५६ ३५

'उत्तङ्गः केन तपसा' (१) इत्या-
दिके जनमेजयेन पृष्टे वैशम्पायन
उत्तङ्गस्य तप आदिकथयति स्म ।
गौतमशिष्य उत्तङ्गो बह्व्यहानि
गुरुगृहे वासं कुर्वन्कदाचिद्वना-
त्काष्ठमारं शिरसा धृत्वा गृहमा-
गत्य यावत्काष्ठमारं त्यजित ता-
यत्काष्ठलमां धवलं स्थजटां दृष्ट्वा
स्वस्य जरां स्मृत्वा धिलपन्गुरुणा
गौतमेन गृहगमनार्थमनुज्ञातो 'गु-
र्वर्थं कं प्रयच्छामि' (२०) इत्युवा-
च । तृप्तेन गुरुणा 'दक्षिणा गुरु-
तोयो वै' (२१) इत्यनेन गुरुस्तो-
पमेव दक्षिणात्वेनाङ्गीकृत्य 'यदि
त्वं युष्मा भविष्यसि तदा मत्क-
न्यां पत्नींत्वेन ददामि' (२२-२३) ।
इत्युक्तो युष्मा भूत्वा तत्कन्यां प्र-
तिगृह्य गुरुदक्षिणार्थं प्रार्थितया
गुरुपत्न्याऽहल्या 'सौदासप-
त्न्या विधृतं कुण्डले आनय' (२५)
इत्युक्तो आनेतुं सौदासं राक्षस-
भावापन्नं प्रति जगामोत्तङ्गः । अ-
हल्यातस्तद्दत्तान्तं श्रुत्वा चिन्त-
यन्गौतमस्तस्या प्रार्थितस्तद्रक्षणं
प्रतिजज्ञे... ..८६

५७ २८

सौदासं प्रति गत उत्तङ्गस्तेन

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		सहोक्तिप्रत्युक्त्यनन्तरं तत्पत्नीं मदयन्तीं प्रत्यागत्य मणिकुण्डले याचितवान् । सा च राज्ञोऽभि- ज्ञानमानयेत्युवाच... .. ८७	
५८	६०	मदयन्तीवाक्यादुत्तङ्कः पुनरा- गत्य सौदासात् 'न चैवंपा गतिः क्षेम्या' (१) इति श्लोकरूपमभिज्ञा- नमादाय तस्यै निवेदयति स्म । त- दभिज्ञानं श्रुत्वा तथा दत्ते कुण्ड- ले गृहीत्वा पुनः सौदासमागत्य तेन सहोक्तिप्रत्युक्त्यनन्तरं नि- र्गतो मध्येमार्गे केनचित्पन्नगेन कुण्डलहरणे चिह्निते नागलोकं गन्तुं दण्डेन घल्मीकचिदारणे प्रच- वृते । ब्राह्मणरूपेणन्द्रेण बोधितो यदा न निववृते तदा तन्निश्चयं ह्वात्वेन्द्रेण दण्डं वज्रास्त्रे योजिते हृदिति सज्जातेन मार्गेण नागलो- कं गतो यदा कुण्डलप्राप्तौ निरा- शोऽभवत्तदा कश्चिदभ्यत्यस्तत्रा- गत्य 'धमस्यापानमेतन्मे' (४२) इत्युवाच । अश्ववाक्यात्तदपानं धमाति तस्मिन्स्तद्रोमकूपेभ्यो निर्ग- तेन धूमं व्याकुलैर्नागैः सत्कार- पूर्वकमर्पिते कुण्डले गृहीत्वा शु- रुपतन्यै निवेदयति स्म । ८९	
५९	२१	'उत्तङ्कस्य धरं दत्त्वा' (१) इत्या- दिके जनमेजयप्रश्ने वैशम्पायनः श्रीकृष्णस्य द्वारकागमनादिकम- भ्यधातु ९०	
६०	३६	युद्धवृत्तान्तज्ञानार्थं वसुदेवेन पृष्टः श्रीकृष्णोऽभिमन्युवधवर्जं सर्वं कथयति स्म ९१	
६१	४२	अभिमन्युवधं कथयेत्युक्त्वा मूर्च्छितायां सुभद्रायां दुःखितेन वसुदेवेन पृष्टः श्रीकृष्णोऽभिमन्यु- युद्धकथनपूर्वकं तमभिधाय कुन्ती- कृतं सुभद्राऽऽश्वत्थानमुत्तराऽऽ- श्वत्थानादिकं चाकथयत् ... ९३	
६२	२१	वैशम्पायनो वसुदेवादिकृतम-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		भिमन्युश्राद्धादिकमभिधाय व्या- सेन कृतं कुन्त्या उत्तराया अर्जुन- स्य चाश्वत्थानं धर्मराजं प्रत्यश्व- मेधकरणाशकरणादिकं चाचष्ट ९३	
६३	२४	'श्रुत्वैतद्वचनम्' (१) इत्यादिना व्यासवाक्यश्रवणोत्तरं युधिष्ठिरः किमकरोत्, मरुत्तेन मद्यां निक्षिप्तं घनं च कथमवापेति जनमेजय- प्रश्ने वैशम्पायन उत्तरमाचक्ष्यौ 'श्रुतं वो वचनं धीराः' (४) इत्या- दिना युधिष्ठिरेण व्यासोपदिष्ट- मरुत्तिनिहितधनानयनाद्यर्थं कथं कर्तव्यमिति भ्रातृपु पृष्ठेपु सत्सु 'रोचते मे महाबाहो' (११) इत्या- दिकं सोत्साहं भीमवाक्यं श्रुत्वा हृष्टे युधिष्ठिरेऽर्जुनादिभिरपि तथै- वेत्युक्ते सर्वे पाण्डयाः सुसुहृदो स्वस्तिवाचनादिपुरःसरं ब्राह्मणा- दीन् प्रदक्षिणीकृत्य निर्ययुः ९४	
६४	१६	ससैन्येषु पाण्डवेषु निर्गतेषु तन्मध्ये विराजमानो युधिष्ठिरो द्रव्यदेशमागत्य समे शुभे देशे सेनाया निषेधं चकार । ततः सर्वे पाण्डया ब्राह्मणाक्षया जल- मात्रं पीत्वा तां रात्रिं कुशसंस्तरे- युयुः ९५	
६५	२३	'क्रियतामुपहारोऽय' (१) इ- त्यादिना ब्राह्मणैरुपदिष्टं रुद्रव- लिदानादिविधिं कृत्वा तद्वनं खानयित्वा नानाविधानि पात्रा- दीनि धनानि च गृहीत्वा हस्ति- नापुरमाजगाम युधिष्ठिरः ... ९६	
६६	२९	'अश्वमेधदर्शनार्थं श्रीकृष्णादि- षु हस्तिनापुरमागतेषु सत्सु प्रवृ- त्ताया उत्तरायाः सकाशादश्व- त्थामशस्त्रपीडितः शषभूतः परी- क्षिज्जम् । तत्र जनकोलाहलं श्रु- त्वाऽन्तर्गुरं प्रविष्टं श्रीकृष्णं प्रति कुन्ती 'वासुदेव महाबाहो' (१५)	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		इत्यादिना भवता पूर्वप्रतिज्ञात- मश्वत्थामहतस्थैतस्योजीवनं कु- र्वित्याद्याह स्म । पचमुक्त्वा भू- मौ पतितानां तां प्रति कृष्ण आ- श्वासयामास. ९७				प्रार्थितो व्यासः 'चैत्र्यां पौर्णमा- स्यां तव दीक्षा भविष्यति यज्ञ- संभाराः सम्प्रयन्ताम्' (४) इ- त्याद्युवाच । ततो युधिष्ठिरो यज्ञ- सम्भारानाहृत्याश्वरक्षणार्थमर्जुनं पुररक्षार्थं भीमं, नकुलं सहदेवं च कुटुम्बतन्त्रे न्ययोजयत् १०३	
६७	१९	श्रीकृष्णं दृष्ट्वा सुभद्रा दुःखार्ता सती 'पुण्डरीकाक्ष पश्य त्वम्' (२) इत्याद्युवाच ... ९८		७३	२८	दीक्षाकाले व्यासादयो युधि- ष्ठिरं दीक्षयित्वाऽश्वं मुमुचुः । तं रक्षितुमर्जुनः पौरादिभिराशास्य- मानो विजयस्तत्पृष्ठतो निर्जंगमां अर्जुनस्य बहुभिर्जातानां युद्धानां मध्ये महान्ति युद्धानि वक्ष्यामी- ति प्रतिजज्ञे वैशम्पायनः १०४	
६८	२४	सुभद्रावाक्यमङ्गीकृत्य परि- क्षिज्जन्मगृहप्रविष्टं द्रौपद्या प्रद- र्शितं श्रीकृष्णं प्रति 'पुण्डरीकाक्ष पश्यावाम्' (१२) इत्याद्युवाचो- त्तरा ... ९९		७४	३४	अश्वोद्देशोनार्जुनस्य त्रिगतैः सूर्यवर्मणा, घृतवर्मणा च सह जातं युद्धं वर्णयति स्म वैशम्पा- यनः ... १०५	
६९	२४	पथं विलप्य भूमौ पतित्वा पुनरुत्थाय स्वोङ्क पुनमारोप्य पुनर्विलपन्त्या उत्तराया घिलाप- वाक्यानि श्रुत्वा श्रीकृष्णोऽप उप- स्पृश्य ब्रह्मास्त्रं प्रतिसंहत्य परि- क्षिज्जीवनार्थं प्रतिजज्ञे । तत्प्रभा- वाद्बालकः शनैः शनैः प्रास्प- न्दत ... १००		७५	२०	प्राग्ज्योतिषपुरं गतेऽश्वे तत्र भगदत्तपुत्रेण ध्वजदत्तेन सहार्जुन- स्य दारुणं युद्धमभूत् ... १०६	
७०	२१	'ब्रह्मास्त्रं तु यदा राजन्' (१) इत्यादिना परीक्षिज्जन्मवृत्तान्त- माख्याय मासजाते परिक्षिति रत्नान्यादायामगतापाण्डवान्प्रति यदूनां प्रत्युद्रमनादिकमभ्यधाद्वै- शम्पायनः ... १०१		७६	२६	दिनप्रपथ्यन्तं प्रचलिते युद्धे चतुर्थेऽहनि क्रुद्धो ध्वजदत्तोऽर्जुन- मधिक्षिप्य गजार्कदो युयुधे, अर्जुनश्च तदीयं गजं हत्वा तं पराजित्य चैत्र्यामभ्यमेधार्थं त्व- मागच्छेत्प्राज्ञापयति स्म १०७	
७१	२६	कृष्णेन प्रत्युद्रताः पाण्डवा हस्तिनापुरं प्रविश्य परिक्षिज्जीव- नादिपृत्तान्तं श्रुत्वा श्रीकृष्णं पूज- यामासुः । ततः केनचित्कालेना- गतो व्यासो युधिष्ठिरेण 'भवत्प्र- सादाद्भगवन्' (१३) इत्यादिना प्रार्थितोऽश्वमेधं कर्तुमनुजज्ञे । व्यासवाक्यादश्वमेधकरणे मति कृत्या युधिष्ठिरेण 'देवकी सु- प्रजा देवो' (१९) इत्यादिना प्रा- र्धितः श्रीकृष्णः 'यज्ञस्य मदनु- ज्ञातः' (२५) इत्याद्युवाच ... १०२		७७	३२	सिन्धवैः सह युद्धं कुर्वन्अर्जुन- स्तद्वाणवृष्ट्या मोहं प्रातो देव- र्ष्यादिमिर्वर्द्धिततेजाः पुनर्यु- युधे ... १०८	
७२	२६	युधिष्ठिरेण यमदीक्षाग्रहणार्थं		७८	४९	सिन्धवानर्जुनयोर्युद्धे प्रवृत्तेऽर्जु- नो 'युद्धे राजानो न हन्तव्याः किन्तु केवलं जेतव्याः' (९) इत्या- दि युधिष्ठिरवाक्यं स्मृत्वा चिन्त- यन्अर्जुनः सिन्धवान्प्रति 'श्रेयो यदा- मि युष्माकम्' (१०) इत्याद्युवाच । ते च तच्छ्रुत्वा क्रुद्धाः सन्तः पुन- र्युयुधिरे । युद्धं निघारयितुं पीथं पुरस्कृत्यागताया दुःशलाया उ-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		किप्रत्युक्त्यनन्तरमर्जुनेन विस- र्जिता सा योधाश्वित्यं स्वगृहं जगाम । अर्जुनोऽपि सैन्धवान् जित्वाऽश्वमनुययौ । अश्वश्चार्जुन- सहितो मणिपूरपतेर्देशं जगाम	११०			र्जुनेनानुयुक्तोऽर्जुनो 'न मे त्वमप- राद्धोऽसि' (५) इत्यादिना युद्धे- ऽधर्मेण भीष्महन्तात्कुन्दानां वसू- नां शापं स्वपितृप्राथितेभ्यः स्ते- भ्यः शापमोचनप्रकारं चाभिधाय तदनुकूलो मयायं यत्नो विहित इत्याद्याह स्म । एतच्छ्रुत्वाऽर्जुनः प्रीतः सन् 'सर्वं मे सुप्रियं देधि' (२२) इत्युत्पूर्वं प्रत्युक्त्वा 'वै- श्यां पौर्णमास्यामश्वमेधं द्रष्टुं मा- तृभ्यां सह्यगच्छ' (२४) इति वधु- वाहनमादिश्य भार्याभ्यामनुज्ञातः प्रययौ ११४	
३९	३९	स्वपितरं प्रति चिनयेनागतो बभ्रुवाहनः 'प्रक्रियेयं न ते युक्ता' (३) इत्यादिनाऽधिहितो यदा चिन्तयति स्म तदा तदसहमान- या महीं भित्त्वाऽऽगतया नाग- कन्ययोऽन्यथा प्रतिबोधितो युद्धं कुर्वन्नर्जुनवाणपीडितस्तं हृदये भित्त्वा निपात्य स्वयमपि पपात । तदा चित्राङ्गदा रणाजिरमागत्य निहतं पतिं ददर्श १११		८२	३०	राजगृहपुरमागतेऽश्वे तदधि- पतिना सहदेवपुत्रेण मेघसंधिना सह युद्धं कुर्वन्नर्जुनस्तं पराजित्य यज्ञार्थमागमनमादिशति स्म	
८०	६१	चित्राङ्गदा बहु विलप्य मूर्च्छि- ता पुनः संज्ञां लब्ध्वा तत्रोत्पूर्वा दृष्ट्वा तां प्रति 'उत्तुपि पश्य भर्ता- रम्' (३) इत्याद्यभिधाय भर्तारं प्रति 'उत्तिष्ठ कुरुमुखस्य' (५) इत्याद्युक्त्वा पुनरुत्पूर्वा प्रति 'उत्तु- पि साधु पश्येमम्' (१२) इत्याद्यु- दीर्य पतिचरणसमीपे प्रायोपवे- शनमकरोत् । लब्धसंज्ञो बभ्रु- वाहनः पतिचरणानुशायिनो मा- तरं दृष्ट्वा विलप्योत्पूर्वा प्रति 'पश्य नागोत्तमसुते' (३१) इत्याद्यभि- धाय प्रायोपवेशनं चकार । उत्तु- र्वा स्मरणमात्रेण संनिहितं सञ्जी- वनमणि गृहीत्वा बभ्रुवाहनं प्रति 'उत्तिष्ठ मा श्रुतः पुत्र' (४४) इत्या- द्यभिधाय तस्मै सञ्जीवनं मणि- मदात् । बभ्रुवाहननिहितेन मणि- ना हृदि स्पृष्टोऽर्जुनो लब्धसंज्ञो बभ्रुवाहनमालिङ्ग्य 'किमिदं ल- भ्यते सर्वम्' (५८) इति पप्रच्छ । परं पृष्टः स उत्तुर्वा पृच्छयतामि- त्यप्रधात् ११३		८३	२०	मागधेनार्चितोऽर्जुनो दक्षिणां दिशं गत्वा तत्र शिशुपालसुत- शरभप्रभृतीश्रित्या सौराष्ट्रदेश- मागतो द्वारवत्पामुप्रसेनादिभिः सत्कृतो विश्वरङ्गान्धारानग- च्छत् ११६	
				८४	२४	गान्धारदेशाधिपतिना शकु- निपुत्रेण युद्धं कुर्वन्नर्जुनस्तं परा- जित्य यज्ञार्थमागमनमादिशति स्म ११६	
८१	३२	'किमागमनकृत्यं ते' (१) इत्य-		८५	४२	हस्तिनापुरमागन्तुं परावृत्तम- श्वं चारमुवाच्छ्रुत्वा युधिष्ठिरे- णाज्ञतो भीमो ब्राह्मणान् पुरस्कृ- त्य प्राक्षैः शिल्पिभिर्यज्ञघातं ब्राह्म- णानां राक्षानां च निघातयोग्यानि गृहाणि च निर्माय राक्षामाकार- णार्थं दूतान् प्रेषयामास । आगतानां राक्षानां सत्कारार्थमक्षयानादिप्रेष- णार्थं दूतानादिदय समागतान्मुनि- गणान्सत्कर्तुं युधिष्ठिरः स्वयमेव दम्भं परित्यज्य ययौ । तस्मिन्पक्षे	

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

प्रवृत्ते ॥' (२७) इत्यादिना प्रवृत्ते
यज्ञे सम्भारादिकं वर्णयति स्म वै-
शम्पायनः ११८

८६ २१

समागतान्वाज्ञो दृष्ट्वा युधिष्ठि-
रेणाज्ञप्तो भीमः सर्वान् पूजया-
मास । अथ गोविन्दो वृष्णिभिः
सह बलदेवं पुरस्स्कृत्यागतो ध-
र्मेण सत्कारपूर्वकं कृतप्रश्नो दूत-
द्वारा श्रुतमर्जुनसन्देशं 'यथा चा-
त्ययिकं न स्यात्' (१६) इत्यादिकं
कथयति स्म ... ११९

८७ २८

श्रीकृष्णवाक्यं श्रुतवता युधि-
ष्ठिरेण 'अयमर्जुनः किंनिमित्तम्
सदा सुखवार्जितः' (३) इति पृष्टः
श्रीकृष्णोऽर्जुनस्य सदा दुःख-
भागित्वे सदाप्रवासित्वे च
हेतुभूतमनिष्टलक्षणं कथयति
स्म । एवं परस्परभाषणा-
दिके प्रचलिते तन्नागतादृतादर्जु-
नागमनं धृत्वोपवातेर्युधिष्ठिरादि-
भिः सह कर्णमुखाः 'दिष्ट्यासि
पार्थ कुशली' (१९) इत्यादिका
नराणां वाचः शृण्वमर्जुनो यक्ष-
घाटं प्रविशेत् । एतस्मिन्नेव काले
मातृभ्यां सहितो बभूव बहूनां आग-
त्य वृद्धाभिषादनपुरासरंकुन्या
गृहे प्रविशेत् ... १२०

८८ ४०

द्रौपद्यादिभिः सत्कृते उलूपी-
चिन्नाह्वे कुन्तीगृहे रूपतः बभू-
व बहूनां आगम्य धृतराष्ट्रादीन्मृत्युपतस्थैः
ते च तं सम्मानयामासुः । तृतीये
दिक्से व्यासेन 'दक्षिणात्रैगुण्यं
कुरु, तेनाश्वमेधप्रथं भविष्यति'
(१५) इत्युपदिष्टो यक्षदीक्षां ज-
प्राह युधिष्ठिरः । याजकाश्चोक्तं
यज्ञक्रममस्मरालितं कुर्वन्तो यूपा-
दिकं कल्पयन्चक्रुः । यूपे च यि-
शर्तो पशूनां वधन्तुः ... १२१

८९ ४४

अश्वमालम्ब्य तस्य वषा मन्या-
न्यहानि चाग्री हुत्वा यज्ञं समा-

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

पयामासुः षोडशर्त्विजः । युधि-
ष्ठिरोऽपि ब्राह्मणेभ्यो निष्काणि
कोटिशो दत्त्वा व्यासादिभ्य ऋ-
त्विग्भ्यो वसुन्धरां दक्षिणात्वेन
ददौ । ततो व्यासवाक्याच्छ्री-
कृष्णवाक्याच्च वसुन्धरामूल्यं त्रि-
गुणं हिरण्यं विततार । ब्राह्मणाश्च
मुदिताः सन्तः स्वान् स्थानाल-
यान् जग्मुः । राजभ्योऽपि रत्ना-
दीनि ददद्युधिष्ठिरो बभूव बहूनां
विपुलेन वित्तेन सत्कृत्य प्रास्था-
पयत् । दुःशलापौत्रं च स्वराज्ये-
भ्यपेक्षयत् । कृष्णादीन्वृष्णिगी-
रानपि सत्कारपूर्वकं विसर्जयति
स्म । 'एवं बभूव यज्ञः सः' (३९)
इत्यादिना यज्ञं प्रशंसन् वैशम्पा-
यनः ... १२३

९० १२०

'पितामहस्य यज्ञे यत्किञ्चि-
द्वाञ्छयेमभूत्सत्कथय' (१) इति
जनमेजयप्रश्ने वैशम्पायनस्तदा-
ख्यातमुपचक्रमे । अश्वमेधे नि-
वृत्ते तत्र कश्चिदप्रकूल आगत्य
मनुष्यवाचा 'सत्कृत्येन यो ना-
यय' (७) इत्यादिनाऽधिविक्षेपः ।
तदा ब्राह्मणैः कृतप्रश्नः स सत्कृ-
प्रस्थं विध्वरीतमुच्छ्वत्सेराख्यायि-
कामाचरथौ । कुरुक्षेत्रे निवसन्नु-
च्छ्वत्सिर्मर्यादुपगन्तुपाभिः सहित
उच्छ्वमप्यग्राप्रवन्मुधापीडित ए-
कदा ययप्रस्थं सम्पाद्य तस्य
सत्कून विधायाग्री हुत्वा यावद्य-
भजत तावदेकः कश्चिदतिथि-
राजगामः । तं दृष्ट्वा दृष्टास्ते सत्का-
रपूर्वकमेकं भागं तस्मै पितेरुः ।
तेनासन्तुष्टं तमालद्वयं क्रमशः
सर्वे स्वस्वभागान्सन्तुष्टाः सन्तो
ददुस्तदा सन्तुष्टेनातिथिरूपेण
धर्मेण 'बहो दानं घुष्यते ते स्यगे
स्वर्गनिवासिभिः' (८३) इत्यादि-

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

ना तत्प्रशंसापूर्वकं दानं प्रशस्य
'आरोहत यथाकामम्' (१०६)
इत्याद्युक्तो भार्यया पुत्रेण स्तुपया
सह दिवं जगाम । तस्य सकु-
गन्धेनोदकक्लेदेन दिव्यपुष्पाविम-
र्देन च मम शरीरार्थं सुवर्णमय-
मभूत् । अपरमपि शरीरार्थं तथा-
विधं भूयादित्याशास्यान्नागतो
नाहं तथाऽभूयामिति सक्तुप्रस्येन
घो नायमित्यव्यामित्युक्त्या नकु-
लोऽन्तर्दधे ... १२७

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

म्पायनोऽगस्त्येतिहासं कथयन्-
त्तरमाह स्म । द्वादशवार्षिकी स-
त्रदीक्षां प्रविष्टेऽगस्त्ये महान्तोऽ-
ग्निकल्पा ऋषयस्तं यज्ञमुपातिष्ठ-
न्त । एवंविधे यज्ञे प्रवृत्ते यदेन्द्रो
न घवर्ष तदा कर्मान्तरे 'अगस्त्यो
यजमानोऽसौ' (१३) इत्यादिका-
यां कथायां प्रवृत्तायां 'यदि द्वा-
दशवर्षाणि' (१८) इत्यादिकाम-
गस्त्योक्तिं ॥ इत्युक्तं स्थितिं च
दृष्ट्वा 'प्रीताः स्म' (३०) इत्याद्युक्त-
यत्सु ऋषिषु पुरंदरो घवर्षान-
स्त्यं च प्रसादयामास । 'कोऽसौ
नकुलरूपेण' (३९) इत्यादिके ज-
नमेजयप्रश्ने वैशम्पायन उत्तरमा-
ह स्म । पुरा किल जमदग्निः ध्या-
त्वा सङ्कल्प्य समीपागतान् होम-
मधेनुं दुग्ध्वा तदुग्धं दृढे भाण्डे
स्थापयामास । तदा धर्मः क्रोध-
रूपेण प्रविश्य दुग्धं पीतवान् ।
एवमन्यकुलं मुनिं दृष्ट्वा क्रोधो
ब्राह्मणरूपेणागत्य 'जितोऽस्मि'
इत्याद्यभिधाय 'तपसो विमेभि,
(४६) इत्युवाच । जमदग्निना तु
न त्वया मे किञ्चिदपकृतं येयाम-
र्यं पयः सङ्कल्पितं तान् पितृन्ग-
च्छ' (४८) इत्युक्तः क्रोधः पितृणां
मभिपङ्गायकुलत्वं प्रातः । पितृन्
प्रसाद्य तेभ्यः 'सक्तुप्रस्यभिदर्श-
नेन धर्मपुत्रमाक्षिपतः तथ शापा-
न्तो भविष्यति' (५०) इति शापा-
न्तं लेभे । वैशम्पायन एतदाख्या-
य 'एवमेतत्तदा वृत्तम्' (५३) इत्या-
दिनोपसंज्ञहार ... १३०

११ ३७

'यज्ञे सक्ता नृपतयः' (१) इत्या-
दिना यज्ञकरणं फलप्रदर्शनेन
स्तुत्या स नकुलो युधिष्ठिरस्या-
श्वमेधं कस्माद्गृह्यामासेति जन-
मेजयेन पृष्टो वैशम्पायनः 'यज्ञस्य
विधिमभ्यं वै' (७) इत्यादिना तदु-
त्तरमाचष्ट । पुरा किलेन्द्रे यष्टुं
प्रवृत्ते तत्रालम्ब्यमानेषु पशुषु दीना-
स्पपशान् दृष्ट्वा दयाविष्टा महर्षय
इन्द्रमागत्य 'अपरिक्षानमेतत्ते'
(१३) इत्यादिना हिंसामाचिक्षिपुः ।
तद्वत्सहमाने शके विषादं निर्णेतुं
तीरापृष्टो पशुः 'यथोपनीतिर्यष्ट-
व्यम्' (२२) इत्यनेन हिंसाहिंसय-
रूपोस्तुल्यत्वापादानरूपं धितय-
मुत्तरं वृद्धसातलं जगाम । इत्या-
ख्याय वैशम्पायनः 'तस्मान्न वा-
क्यं ह्येकेन' (२४) इत्यादिनाऽहिं-
साधर्मं प्रशंसन्दानरूपं धर्ममेव
प्रशशंसु ... १२८

१२ ५३

'धर्मागतेन त्यागेन' (१) इत्या-
दिना सर्वयज्ञेषु परमो निश्चयः
कथमिति जनमेजयेन पृष्टो वैश-

॥ इत्याश्वमेधिकपर्वविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

॥ महाभारतम् ॥

आश्वमेधिकपर्व ।

-१४-

अश्वमेघपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुकृतांराकुलेन्द्रियः ॥ २ ॥
उत्तीर्य तु महाबाहुर्वापप्लव्याकुललोचनः ।
पपात तीरे गंगाया व्याधयिद्ध इव द्विपः ॥ ३ ॥

तं स्वीदमानं जग्राह भीमः कृष्णेन चोदितः ।
मेषमित्यग्रवीचीनं कृष्णः परबलार्दनः ॥ ४ ॥
तमार्तं पतितं भूमीं श्वसन्तं च पुनः पुनः ।
ददृशुः पार्थिवा राजन्धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५ ॥

श्रीमणेशाय नमः ।

श्रीमन्नीपालमानस्य प्राचीनार्थावधारणेना । आश्व-
मेधिकमाचार्यः श्रीकृष्णेन प्रकाशयते ॥ १ ॥ अश्वि-
स्तुत्यूर्ध्वभायाताश्चक्रायेषु स्मृतिं । सानत्तुजतिं विहृतं
गीताया विपुलाहने ॥ २ ॥ मोक्षधर्मे तु च पुनर्नानास्था-
नोपबृंहणैः । अतीव व्याहृतं प्रत्यगन्मतस्त्वमनाकुलं ॥ ३ ॥
यजिज्ञासादयार्थैव जगदानादयः स्मृताः । आनुशासनिके
सम्प्रविचतदोपविनाशकाः ॥ ४ ॥ यत्र प्रावच्यलभाय वैरा-
ग्योदयसिद्धये । कुरुष्यादिको लोकहृतांत उपवर्जितः ॥ ५ ॥
तदेव स्पष्टमत्रोपसंहारव्यपदेशतः । आत्मतत्त्वं विवृणुते मुनि-
रास्यानवैश्विभिः ॥ ६ ॥ आस्थानप्रत्यं च संवत्समस्तुतयं
कृष्णधर्मसंवाद्ः कृष्णार्जुनसंवादश्च । तत्राद्ये कादवां मृतस्य
मुक्तिं लिङ्गेनैव सूचयित्वा । ईश्वरायनादिना धर्मेणैव धनं
रत्न्याऽऽत्मनश्च ये यस्यामेतुक्तं द्वितीये शास्त्रार्थमूत्रणम् ।

तृतीये तद्विवरणं वेति तदूर्ध्वमुत्कर्षाच्चतुरथायास्यानैर्हानी-
पयोमि शुक्लधूमामाहात्म्यहिंसात्मक्यशानिदादि च यथायथं
तात्पर्यविषयतया संयम् । तत्राश्वमायः श्लोकः-**नारायण-
मिति** 'आपो नारा इति श्रौका आपो वै नरसूनुवः । अयनं
तस्य ताः श्रोकं तेन नारायणः स्मृतः' इति स्थलेऽपःपुण्य-
वचन इति ध्रुवधाप-प्रधानं भूतपंचके नरेणातयोमिणा सृष्टं
नारं तन्वृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति ध्रुवेः स्रष्टा प्रवेष्टा च नारा-
यण ईश्वरः स एव प्राविश्योपाधिधर्मानभिमानमानो नरो
जीवः साम्यामुत्तमो नरोत्तमः कार्यकारणोपाधिद्वयनिर्मुक्तः
परमात्मा एतस्य तत्त्वरूपप्रकाशिका सरस्वतीं देवीं च
प्रणम्य जयं महाभारतास्यमितिहासं सर्वश्रुतिस्मृतिगामृत-
मुदीरयेदिति तत्कार्यः । एतेन तत्त्वमस्यादिवान्यायो जीव-
मद्भाभेदो ग्रन्थप्रतिपाद्यो दर्शितः । कृतोदकं ॥ राजान-
मिति उत्तनार गंगां त इति शेषः ॥ १ ॥

अश्वमेधपर्व

१४

॥ महाभारतम् ॥

आश्वमेधिकपर्व ।

-१४-

अश्वमेधपर्व । °

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुवृत्तताराकुलेन्द्रियः ॥ २ ॥
उत्तीर्य तु महाबाहुर्बाष्पदयाकुललोचनः ।
पपात तीरे गंगामा व्याधयिद्ध इव द्विपः ॥

तं स्वीदमानं जग्राह भीमः कृष्णेन चोदितः ।
मैघमित्यग्रवीचीनं कृष्णः परबलार्दनः ॥ ३ ॥
तमार्तं पतितं भूमौ श्वसन्तं च पुनः पुनः ।
ददशुः पार्थिव राजान्धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ४ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्गोपालमानम्य प्राचीनचार्यवर्मना । आश्व
मेधिकमाचार्यः श्रीकृष्णेन प्रसारयते ॥ १ ॥ अधि-
स्तुत्यूर्ध्वयायाताष्टवक्रायेषु स्मृतिं । सानत्सुजाते विहृतं
नीताया विपुलीकृतं ॥ २ ॥ मोक्षधर्मेण पुनर्नानाव्या-
नोपशृङ्गैः । अतीव व्याहृतं प्रत्यगात्मनस्त्वमानुलं ॥ ३ ॥
यजिह्वारोदयार्थं जग्दानादयः सृष्टाः । आनुशासनिके
सम्यग्निचतसोपविनाशकाः ॥ ४ ॥ यत्र प्राग्व्यालाभाय वैरा-
ग्योदयसिद्धये । पुरुषयादिको लोककृतात उपवर्णितः ॥ ५ ॥
तदेव स्पष्टमनोपसंहारव्यपदेशतः । आत्मतत्त्वं विच्छिन्ने मुनि-
राख्यानकैलिभिः ॥ ६ ॥ आख्यानत्रयं च संवर्तमाननीयं
कृष्णधर्मसंवादः कृष्णार्जुनसंवादश्च । तत्राप्येकादश मूलम्य
सुक्तिं किमेतैव सूचयित्वा । ईश्वराश्रयणादिना धर्मेणैव धनं
सत्त्वाऽऽत्मशुद्धये यद्व्याप्तिसुखं द्वितीये शास्त्रार्थमूलकम् ॥

तृतीये तद्विवरणे नेति तदूर्ध्वमुत्तर्द्ध्वच्छत्रयापाख्यानैर्नानो-
पयोषि गुरुशुभ्रामाहात्म्यद्विंशत्यत्मकसंनिदादि ॥ यथाययं
तात्पर्यनिपयतया ज्ञेयम् । तत्रायमाद्यः श्लोकः-नारायण-
मिति' आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । अयनं
तस्य ता- प्रोक्तं तेन नारायणः सृष्ट' इति स्थितेप-पुरुष-
वचन इति श्रुतीयाप प्रधानं भूतर्पचकं नरेणातयोमिणा सृष्टं
नारं तन्मुष्टा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः सृष्टा प्रवेष्टा च नारा-
यण ईश्वरः स एव प्रविश्योपाधिधर्मानभिमान्यमानो नरो
जीवः ताम्यामुत्तनो नरोत्तमः कार्यकारणोपाधिद्वयनिर्मुक्तः
परमाना एतन्नयं तत्त्वस्वरूपप्रकाशिका सरस्वतीं देवीं च
प्रणम्य जयं महाभारताख्यमिनिद्वारं मन्त्रैरुत्तिस्मृतिगास्त-
मुदीरयेदिति तत्कार्यः । एतेन तत्त्वमय्यादिवाक्याथो जीव-
मद्वयभेदो मयप्रतिपादो दर्शितः । कृतोदकं तु राजान-
मिति उत्तार गंगा त इति शेषः ॥ १ ॥

तं दृष्ट्वा दीनमनसं गतसत्त्वं नरेश्वरम् ।
 भूयः शोकसमाविष्टाः पांडवाः समुपाविशन् ।
 राजा तु धृतराष्ट्रश्च पुत्रशोकमभिपीडितः ।
 वाक्यमाह महाबुद्धिः प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरम् ॥ ७ ॥
 उत्तिष्ठ कुरुशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ।
 क्षत्रधर्मेण कौन्तेय जितेयमवनी त्वया ॥ ८ ॥
 भुंक्ष्व भोगान्भ्रातृभिश्च सहद्विश्च मनोबुगान् ।
 शोचितद्वयं न पश्यामि त्वया धर्मभृतां वर ।
 शोचितद्वयं मया चैव गान्धार्या च महीपते ।
 ययोः पुत्रशतं नष्टं स्वप्रलब्धं यथा घनम् ॥ ९ ॥
 अश्रुत्वा हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः ।
 वाक्यानि सुमहार्थानि परितप्यामि दुर्मतिः ।
 उक्तवान्विदुरो यन्मां धर्मात्मा दिव्यदर्शनः ।
 दुर्योधनापराधेन कुलं ते विनशिष्यति ॥ १० ॥
 स्वस्ति चेदिच्छसे राजन्कुलस्य कुरु मे वचः ।

वक्ष्यतामेप दुष्टात्मा मन्दो राजा सुयोधनः ॥
 कर्णश्च शकुनिश्चैव नैनं पश्यतु कर्हिचित् ।
 धृतसंघातमप्येषामप्रमादेन वारय ॥ १४ ॥
 अमिषेचय राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 स पालयिष्यति वशी धर्मेण पृथिवीमिमाम् ।
 अथ नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 मेदीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृह्णीष्व पार्थिव ॥ १६ ॥
 समं सर्वेषु भूतेषु वर्तमानं नराधिप ।
 अनुजीवतु सर्वे त्वां हातयो ब्राह्मिः सह ।
 एवं ब्रुवति कौन्तेय विदुर दीर्घदर्शिनि ।
 दुर्योधनमहं पापमन्वधते वृषामतिः ॥ १८ ॥
 अश्रुत्वा तस्य धीरस्य वाक्यानि मधुराप्यहम् ।
 फलं प्राप्य महदुःखं निमग्नः शोकसागरे ॥ १९ ॥
 वृद्धौ हि तेऽथ पितरौ पश्य नौ दुःखितौ नृप ।
 न शोचितद्वयं भवता पश्यामीह जनाधिप ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

वैशम्पायन उवाच ।

एषमुक्तस्तु राजा स धृतराष्ट्रेण धीमता ।
 तूर्णां बभूव मेधायी तमुवाचाय केशवः ॥ १ ॥
 अतीव मनसा शोकः कियमाणो जनाधिप ।
 सन्तापयति चैतस्य पूर्वप्रतान्पितामहान् ॥ २ ॥
 यजस्य विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
 देवांस्तपेय सोमेन सधया च पितृनपि ॥ ३ ॥
 अतिधीनक्षपानेन कामैरन्यैरकिञ्चनान्* ।
 विदितं वेदितव्यं ते कर्तव्यमपि ते कृतम् ॥ ४ ॥
 श्रुताश्च राजधर्मोस्ते भीष्माद्भागीरथीसुतात् ।
 रुष्णद्वैपायनाद्यैश्च नारदादिदुरात्तया ॥ ५ ॥
 नेमामर्हसि मूढानां वृत्तिं त्वमनुवर्तितुम् ।
 पितृपैतामहं वृत्तमास्थाय घुरमुद्वह ॥ ६ ॥
 युक्तं हि यदासा क्षात्रं स्वयं प्राप्तुमसंशयम् ।
 न हि कश्चिद्विदुःशराणां निहतोऽत्र पराङ्मुखः ॥

त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा ।
 न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं त्वया येऽस्मिन् रणे हताः ।
 एतावदुक्त्वा गोविन्दो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

गोविन्द मयि या प्रीतिस्तव सा विदिता मम ।
 सौहृदेन तथा प्रेम्णा सदा मध्यनुकम्पसे ॥ १० ॥
 प्रियं तु मे स्यात्सुमहत्कृतं चक्रगदाधर ।
 श्रीमन्प्रीतेन मनसा सर्वं यादधनन्दन ॥ ११ ॥
 यदि मामनुजानीयाद्भवाङ्गन्तुं तपोधनम् ।
 न हि शान्तिं प्रपश्यामि पातयित्वा पितामहम् ।
 कर्णं च पुरुषव्याघ्रं तं प्राप्तेष्वपलायिनम् ।
 कर्मणा येन मुच्येयमस्मात्सूरादरिन्दम ॥ १३ ॥
 कर्मणा तद्विधत्सेह येन शृण्वति मे मनः ।
 तमेवंवादिनं पार्थ व्यासः प्रोवाच धर्मयित्

इत्यश्वमेधिके पर्वणि नैलच्छडीये भातमारदीये प्रथमोऽ-
 ध्यायः ॥ १ ॥ * त्वद्विषस्य महाबुदे नैनदयोग्योऽतिपा-

२

एवं शोकमनोवैराग्यमिच्छति सत्यति-एषमुक्त-
 स्त्विदध्यायेन ॥ १ ॥

त्वयन्सुमहातेजाः शुभं वचनमर्थवत् ।
ता ते मतिस्तात पुनर्वाक्येन मुह्यसे ॥ १५
माकारा वयं तात प्रलपामो मुहुर्बुधुः ।
दिताः क्षत्रधर्मास्ते येषां बुद्धेन जीविका
ग प्रवृत्तो नृपतिर्नोधिवन्धेन युज्यसे ।
क्षधर्माश्च निखिला याथातथ्येन ते श्रुताः
सकृद्यापि सन्देहाच्छिष्टास्ते कामजा मया

अथदधानो दुर्मैधा लुप्तस्मृतिरसि ध्रुवम् १८
मैवं मय न ते युक्तमिदमज्ञानमीदृशम् ।
प्रायश्चित्तानि सर्वाणि विदितानि च तेऽनघ
राजधर्माश्च ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुताः ।
स कथं सर्वधर्मज्ञः सर्वांगमविशारदः ।
परिमुह्यसि भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

द्वयाल उवाच ।

युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः
अहि कश्चित्स्यं मर्त्यः स्वधशः कुरुते क्रियाम्
ध्वरेण च युक्तोऽयं साध्वसाधु च मानवः ।
करोति पुरुषः कर्म तत्र का परिदेवता ॥ २
आत्मानं मन्यसे चाय पापकर्माणमन्ततः ।
शृणु तत्र यथापापमपकुर्येत भारत ॥ ३
तपोभिः कर्तुमिच्छेय दानेन च युधिष्ठिर ।
तरन्ति नित्यं पुरुषा ये स्म पापानि कुर्वते ।
यज्ञेन तपसा धैव दानेन च नराधिप ।
पूयन्ते नरशार्दूल नरा दुष्कृतकारिणः ॥ ४
असुराश्च सुराश्च पुण्यहेतार्मकाक्रियाम् ।
प्रयतन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञाः परायणम् ॥ ५
यक्षैरेव महात्मानो बभूवुरधिकाः सुराः ।
ततो देवाः क्रियावन्तो दानदानभ्यध्वयन् ॥ ६
राजसूयाश्वमेधौ च सर्वधर्मं च भारत ।
नरमेधं च नृपते त्वमाहर युधिष्ठिर ॥ ८
यजस्व याजिमेधेन विधिषहक्षिणावता ।
बधुकामाप्तचित्तेन रामो दाशरथिर्यथा ॥ ९
यथा च भरतो राजा दीप्यन्तिः पृथिवीपतिः
शाकुन्तलो महावीर्यस्तथ पूर्वपितामहः ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

असंशयं याजिमेधः पादयेत्पृथिवीमपि ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित् त्वं श्रोतुमिहार्हसि ११
इमं शातिधर्मं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम ।
दानमल्पं न शक्नोमि दातुं यित्तं च नास्ति मे
न तु बालानिमान्दीनानुरसहे यस्तु याचितुम्
तथैवाद्र्यमणान् कृच्छ्रे वर्तमानान्पातमजान् १३
स्वयं विनाश्य पृथिवीं यद्यार्थं द्विजसत्तम ।
करमाहारयिष्यामि कथं शोकपरायणः ॥ १४
दुर्योधनापराधेन यस्तथा यस्तथाधिपाः ।
प्रनष्टा योजयित्वास्मानकीर्त्या मुनिसत्तम १५
दुर्योधनेन पृथिवी क्षथिता यित्तकारणात् ।
कोशश्चापि विशीर्णोऽसौ धातृराष्ट्रस्य दुर्मतेः
पृथिवी दक्षिणा चात्र विधिः प्रथमकाद्विपतः
विप्रद्भिः परिदृष्टोऽंशितो विधिषिपर्ययः १७
न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोधन ।
अत्र मे भगवन्सम्यक्साक्षिणं कर्तुमर्हसि १८
एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
मुहूर्तमनुसञ्चिन्त्य धर्मराजानमग्रवीत् ॥ १९
कोशश्चापि विशीर्णोऽयं परिपूर्णो भविष्यति
धिघते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भास-
नावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

मौत्रयुक्ताद्वैपायनः क्षीयकर्मवरणमेव धैव इत्युक्तं-
युधिष्ठिर तव प्रज्ञेयादिना १ प्रतिनिधिमनुकृतम् १८

उत्सृष्टं ब्राह्मणैर्यज्ञे मरुत्तस्य महात्मनः ।
तदानयस्व कौन्तेय पर्याप्तं तद्भविष्यति २१
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं यज्ञे मरुत्तस्य द्रविणं तत्समाचितम् ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेध पर्वणि संवर्तमरुत्तीये
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

युधिष्ठिर उवाच ।

शुश्रूषे तस्य धर्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्तनम् ।
द्वैपायन मरुत्तस्य कथां प्रहृष्टि मेऽनघ ॥ १
इत्यस उवाच ।

आसीत्कृतयुगे तात मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः २
प्रसन्धेरभयपुत्रः क्षुप इत्यभिधिभुतः ।
क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुर्महीपालोऽभयप्रभुः ३
तस्य पुत्रशतं राजन्नासीत्परधार्मिकम् ।
तांस्तु सर्वान्महीपालानिष्काकुरकरोत्प्रभुः ४
तेषां ज्येष्ठस्तु विशोऽभूत्प्रतिमानं धनुष्मताम्
विशस्य पुत्रः कल्याणो विधिशो नाम भारत
विधिशस्य सुता राजन्मभूदुर्दश पञ्च च ।
सर्वे धनुषि विक्रान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः
दानधर्मरताः शान्ताः सततं प्रियवादिनः ।
तेषां ज्येष्ठः खनीनेत्रः स तान्सर्वानपीडयत् ७
खनीनेत्रस्तु विक्रांतां जित्वा राज्यमकण्ठकम्
नाशकद्रक्षितुं राज्यं नान्वरज्यन्त तं प्रजाः ८
तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवचसम् ।
अभ्यपिञ्चन्त राजेन्द्र मुदिता ह्यमर्षस्तदा ९
स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्याग्निरसनं च तत्
नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १०
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः क्षमदमान्वितः ।
प्रजास्तं चान्वरज्यन्त धर्मनित्यं मनस्विनम्
तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यशरित्यत्कोशघाहनम् ।

कस्मिंश्च काले स नृपो बभूव वदतां वर २२
इत्यस उवाच ।

यदि शुश्रूषसे पार्थ शृणु कारन्धमं नृपम् ।
यस्मिन्काले महावीर्यः स राजासीन्महाधनः

तं क्षीणकोशं सामन्ताः समन्तात्पर्यपीडयन्
स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोशाश्वघाहनः ।
आर्तिमार्च्छत्परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च
न चैनमभिहन्तुं ते शक्तुवन्ति बलक्षये ।
सम्यग्वृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर
यदा तु परमार्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः ।
ततः प्रधूमौ स करं प्रादुरासीत्ततो बलम् ॥
ततस्तानजयत्सर्वान्प्रातिसीमान्पराधिपान् ।
एतस्मात्कारणाद्राजग्विभ्रुतः स करन्धमः
तस्य कारन्धमः पुत्रत्वेतायुगमुखेऽभयत् ।
इन्द्रादनधरः श्रीमान्वैरपि सुदुर्जयः ॥ १७
तस्य सर्वे महीपाला वर्तन्ते स्म वशे तदा ।
स हि सम्राडभूत्तेषां वृत्तेन च बलेन च ॥ १८
अधिक्षिप्ताम धर्मात्मा शौर्येणैन्द्रसमोऽभय
यद्दालीो धर्मरतिर्भूतिमान्संपतेन्द्रियः १९
तेजसाऽऽदित्यसदृशः क्षमया पृथिवीसमः ।
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या विमवानिध सुसिरः २०
कर्मणा मनसा वाचा दमेन प्रशमेन च ।
मनांस्वाराधयामास प्रजानां स महीपतिः २१
य ईजे ह्यमेघानां शतेन विधिवत्प्रभुः ।
याजयामास यं विद्वान्स्वयमेवाङ्गिराः प्रभुः ॥
तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणधत्तया ।
मरुत्तो नाम धर्मज्ञश्चक्रवर्ती महायशः ॥ २३
नागायुतसमप्राणः साक्षाद्विष्णुरिवापरः ।
स यक्ष्यमाणो धर्मात्मा शातकुम्भमयान्युत ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वे भारत-
मावर्तने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

शुश्रूषे इति ॥ १ ॥ मरुत्तयज्ञप्रतोसाप्रसंगात्तद्व्या-
न्तौति आसीत्कृतयुग इत्यादिना अध्यायद्वयेन अत्यंतं
महान्तोऽपि कर्मवानुतिष्ठतीति कर्ममाहात्म्यव्यापनार्थम् ॥ २ ॥

कारयामास शुभ्राणि भाजनानि सहस्रशः ।
मेहं पथतमासाद्य हिमवत्पार्श्वे उत्तरे ॥ २५
कांचनः सुमहान्पादस्तत्र कर्म चकार सः ।
ततः कुण्डानि पात्रीश्च पिठारण्यासनानि च

चक्रुः सुवर्णकर्तारो येषां संख्या न विद्यते ।
तस्यैव च समीपे तु यज्ञवाटो बभूव ह ॥ २७
ईजे तत्र स धर्मात्मा विधिवत्पृथिवीपतिः ।
मरुतः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नराधिपः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि आश्वमेधपर्वणि संवर्तमरुत्तये
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं धीर्यः समभवत्स राजा वदतां वर ।
कथं च जातरूपेण समयुज्यत स द्विज ॥ १
क च तत्संप्रप्तं द्रव्यं भगवन्नयतिष्ठते ।
कथं च शक्यमस्माभिस्तद्वाप्तुं तपोधन ॥ २
श्यास उवाच ।

असुराश्चैव देवाश्च दक्षस्यासन्प्रजापतेः ।
अपत्यं बहुलं तात संस्पृधत परस्परम् ॥ ३
तथैवागिरसः पुत्री प्रततुष्यी बभूवतुः ।
बृहस्पतिर्बृहत्तेजाः संघतैश्च तपोधनः ॥ ४
तायतिस्पर्धिनौ राजन्पृथग्मास्तां परस्परम् ।
बृहस्पतिः स संवर्तं बाधते स्म पुनः पुनः ॥ ५
स बाध्यमानः सततं भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।
अपीनुःसृज्य दिग्धासा यनधासमरोचयत् ॥ ६
धासयोव्यसुरास्सर्वाभ्यजित्स्य च निपात्य च
ईदृत्यं प्राप्य लोकेषु ततो यमे पुरोहितम् ॥ ७
पुत्रमगिरसो ज्येष्ठं विप्रज्येष्ठं बृहस्पतिम् ।
याज्यस्पर्धगिरसः पूर्वमासीद्वाजा करंघमः ८
वीर्येणाप्रतिमो लोके वृत्तेन च बलेन च ।
शतक्रतुरिवीजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ ९
चाहनं यस्प योधाश्च मित्राणि विविधानि च ।
शयनानि च सुखयानि महाहोणि च सर्वशः ॥
ध्यानदेवाभवद्वाजन्मुखवातेन सर्वशः ।
स गुणैः पार्थिवान्सर्वान्सर्वतो चक्रे नराधिपः ॥ ११
संजीव्य कालमिष्टं च सशरीरो दिवं गतः ।
बभूव तस्य पुत्रस्तु यथातिरिच धर्मयित् ॥ १२

अविक्षिन्नाम शत्रुजित्स्य यशे कृतवानमहीम् ।
विक्रमेण गुणैश्चैव पितृवासीत्स पार्थिवः ॥ १३
तस्य वासवतुष्योऽभून्मरुतो नाम वीर्यवान् ।
पुत्रस्तमनुरक्ताऽभूत्पृथिवी सागराम्बरा ॥ १४
स्पृधते स स्म सततं देवराजेन नित्यदा ।
यासवोपि मरुतेन स्पृधते पाण्डुनन्दन ॥ १५
शुचिः स गुणवानासीन्मरुतः पृथिवीपतिः ।
यतमानोऽपि यं शक्नो न विशेषयति स्म ह ॥
सोऽशक्रुयन्विशेषाय समाहूय बृहस्पतिम् ।
उवाचेदं वचो देवैः सहितौ हरिवाहनः ॥ १७
बृहस्पते मरुत्तस्य मा स्म कार्षीः कथंचन ।
देवं कर्माथ पित्र्यं वा कर्तासि मम चेन्मित्रयम् ॥
अहं हि त्रिषु लोकेषु सुराणां च बृहस्पते ।
इन्द्रत्यं प्राप्तवानेको मरुत्तस्तु महीपतिः ॥ १९
कथं शमर्त्यं ग्रहंस्वयं वाजावेरया सुताधिपम् ।
याज्येष्टं पुंसं पुक्तं मरुत्तमविशङ्कया ॥ २०
मां वा वृणीष्व भद्रं ते मरुतं वा महिषपतिम् ।
परिस्त्रज्य मरुतं वा यथाजोषं भजस्व माम् ॥
पचमुक्तः स कौरव्य देवराज्ञा बृहस्पतिः ।
मुहूर्तमिव सञ्जित्य देवराज्ञानमग्नयत् ॥ २१
त्वं भूतानामधिपतिस्तस्यैव लोकाः प्रतिष्ठिताः
नमुचेर्विभ्यर्कपस्य निहन्ता त्वं बलस्य च ॥ २३
त्वमाजहर्षं देवानामेको धीराभिर्यं पराम् ।
त्वं विभर्षि भुवं धां च तस्यै बलमुद न ॥ २४
पौरोंहित्यं कथं कृत्या तव देवराणेभ्यः ।
याजयेयमहं मर्त्यं मरुतं पाकशासन ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
भारतपि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

कपामिति ॥ १ ॥

५

समाश्वसिहि देवेन्द्र नाहं मर्त्यस्य कर्हिचित्ता
ग्रहीष्यामि सुखं यक्षं शृणु चेदं वचो मम ॥ २६
हिरण्यरेता नोष्णः स्यात्परिवर्तते मेदिनी ।
मासं तु न रविः कुर्यान्न तु सत्यं चलेन्मायि ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि संवर्तमरुत्तीये
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

द्व्यास उवाच ।

आप्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतिश्च संपादं मरुत्तस्य च धीमतः ॥ १
देवराजस्य समयं कृतमाङ्गिरसेन ह ।
श्रुत्वा मरुत्तो नृपतिर्यज्ञमाहारयत्परम् ॥ २
संकल्प्य मनसा यज्ञं करन्धमसुतात्मजः ।
बृहस्पतिमुपागम्य धार्मी यचनमप्रवीव ॥ ३
भगवन्मनसा पूर्वमभिगम्य तपोधन ।
कृतोऽमिस्तन्धिर्यज्ञस्य भयतो यचनाद्गुरो ॥ ४
तमहं यष्टुमिच्छामि संभाराः संभृताश्च मे ।
याज्योऽस्मि मवतः साधो तत्प्राप्नुहि विधात्स्व च
बृहस्पतिरुवाच ।

न कामये याजयितुं त्वामहं पृथिवीपते ।
वृत्तोऽस्मि देवराजेन प्रतिज्ञातं च तस्य मे ॥ ६
मरुत्त उवाच ।

पिडयमस्मि तव क्षेत्रं बहु मन्ये च ते भृशम् ।
तथास्मि याज्यतां प्राप्नो भजमानं भजस्व मां
बृहस्पतिरुवाच ।

अमर्त्यं याजयित्वाऽहं
याजयिष्ये कथं नरम् ।

मरुत्त गच्छ वा मा या

निवृत्तोऽस्म्यद्य याजनात् ॥ ८

न त्वां याजयिताऽस्म्यद्य वृणु यं त्वमिहेच्छसि
उपाध्यायं महाबाहो यस्ते यज्ञं करिष्यति ९

घंशम्पायन उवाच ।

बृहस्पतिवचः श्रुत्वा शक्रो विगतमत्सरः ।
प्रशस्यैनं विवेकाय स्वमेध भवनं तदा ॥ २८

द्व्यास उवाच ।

यद्यमुक्तस्तु नृपतिर्मरुत्तो ग्रीडितोऽभयत् ।
प्रत्यागच्छन्सुसंयिज्ञो ददर्श पथि नारदं १०
देवर्षिणा समागम्य नारदेन स पार्थिवः ।
विधिघटप्रांजलिस्तस्मादर्थेन नारदोऽप्रवीव ॥
राजपं नातिहृष्टोऽसि कथितस्मै तवानघ ।
क गतोऽसि कुतश्चेदमप्रीतिस्थानमागतम् ॥ १२
श्रोतव्यं चेन्मया राजन्बृहि मे पार्थिववर्षम् ।
व्यपनेष्यामि ते मय्यं सर्वयज्ञैर्नराधिप ॥ १३
यद्यमुक्तो मरुत्तः स नारदेन महर्षिणा ।
धिप्रलम्भमुपाध्यायात्सर्वमेध न्यवेदयत् ॥ १४

मरुत्त उवाच ।

गतोऽस्म्यंगिरसः पुत्रं देवाचार्यं बृहस्पतिम्
यज्ञार्थमुत्थिजं द्रष्टुं स च मां नाभ्यनन्दत १५
प्रत्याख्यातश्च तेनाहं जीयितुं नाद्य कामये ।
परित्यक्तश्च गुरुणा दूषितश्चास्मि नारद १६
द्व्यास उवाच ।

यद्यमुक्तस्तु राजा स नारदः प्रत्युवाच ह ।
आविक्षितं महाराज वाचा संजीवयस्त्रिव १७
नारद उवाच ।

राजान्गिरसः पुत्रः संवर्तो नाम धार्मिकः ।
चक्रमीति दिशः सर्वा दिग्वासा मोहयन्प्रजाः
तं गच्छ यदि याज्यं त्वां न वाञ्छति बृहस्पतिः
प्रसन्नस्त्वां महातेजाः संवर्तो याजयिष्यति

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
भावदीपे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

संवर्तमरुत्तयोः संयोगं कथयन्नादमुत्तेन वाराणसी-
माहात्म्यं सूचयति-द्व्यास उवाच आप्राप्युदाहर-
न्तीममित्यादिना ॥ १ ॥

मरुत् उवाच ।

संजीवितोऽहं भवता वाक्येनानेन नारद ।
पश्येयं क नु संवर्तं शंस मे यदतां वर ॥ २०
कथं च तस्मै वर्तयेयं कथं मां न परित्यजेत् ।
प्रत्याख्यातश्च तेनापि नाहं जीवितमुत्सहे २१

नारद उवाच ।

उन्मत्तवेपं विघ्नस्तं चंक्रमीति यथासुखम् ।
वाराणस्यां महाराज दर्शनेप्सुर्मेहेभ्यस्व ॥ २२
तस्या द्वारं समासाद्य त्यजेथाः कुणपं कचित्
तं दृष्ट्वा यो निवर्तते संवर्तः स महीपते ॥ २३
तं पृष्ठनाऽनुगच्छेथा यत्र गच्छेत्स वीर्यवान् ।
तमेकान्ते समासाद्य प्राञ्जलिः शरणं व्रजे ॥ २४
पृच्छेत्त्वा यदि केनाहं तथाख्यात इति स्म ह
मृपास्तं नारदेनेति संवर्तं कथितोऽस्मि मे ॥
स चेद्वामनुयुजति ममानुगमनेप्सया ।
शंसेथा घनिहमाकटे मामपि त्वमशंकया ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि संवर्तमरुत्तये
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

संवर्त उवाच ।

कथमस्मि त्वया शतः केन वा कथितोऽस्मि ते
पतदाचक्षु मे तस्यमिच्छसे चेन्मम प्रियम्
सत्यं ते ब्रूयतः सर्वे संपत्स्यन्ते मनोरथाः ।
मिथ्या च ब्रूयतो मूर्धा शतधा ते स्फुटिष्यति
मरुत् उवाच ।

नारदेन भयान्महामाख्यातो एतदा पयि ।
शुक्रपुत्रोऽमेति इयं ततो मे प्रीतिरुत्तमा ॥ ३
संवर्त उवाच ।

सत्यमेतद्ब्रूयानाह ॥ मां जानाति सत्रिणम्
कथयस्य तदेतस्मै क नु संप्रति नारदः ॥ ४

मरुत् उवाच ।

अथन्वं कथयित्वा तु मम देवर्षिसत्तमः ।
ततो मामभ्यनुहाय प्रविष्टो हृदयवाहनम् ॥ ५

व्यास उवाच ।

श्रुत्वा तु पार्ययस्यैतत्संवर्तः प्रसुप्तं गतः ।
यतावद्दहनप्लेयं शक्रुयामिति सोऽग्रधीत् ॥ ६
ततो मरुत्तमुन्मत्तो वाचा निर्भर्त्सयश्चिष ।
रुह्यथा ब्राह्मणो राजन्पुनः पुनरुपावर्त्तवात् ॥ ७
पातप्रधानेन भया स्वचिन्तयशपतिना ।
पर्यं विकृतरूपेण कथं याजितुमिच्छसि ॥ ८

उन्मत्तवेपमिति । अत्र कुणपदर्शनेन महेष्टदर्शनासीद्दि-
दर्शयता कुणपस्य महेष्टप्रतिमात्वं सूचितम् । तथा
चारिणुकं प्रहृन्व । अत्र हि केनोः श्रणेपूज्यमगणेषु
रुस्तारकं मम म्यावष्टे येनस्यवष्टी भूत्वा मोक्षी भव-
तीति मित्रः कुण्वाभिमानिनी जीवस्य महामावीऽपूरो

ज्ञातिः । एवं चोपरिवारणमिषिपदिभिरेवायमित्युपपादित-
मुत्तरवाक्ये ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके
पर्वणि नैऋत्ये वातमानवर्षे पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

कथमस्मीति ॥ १ ॥ सत्रिण कथयेत्परत्नम् ॥ ४ ॥

प्राता मम समर्थश्च वासवेन च संगतः ।
वर्तते याजने चैव तेन कर्माणि कारय ॥ ९
गार्हस्थ्यं चैव याज्याश्च सर्वा गृह्याश्च देवताः
पूर्वजेन ममाक्षिप्तं शरीरं वर्जितं त्विदम् ॥ १०
नाहं तेनाननुज्ञातस्त्वामाविक्षितं कर्हिचित् ।
याजयेयं कर्वाचिद्वै स हि पूज्यतमो मम ॥ ११
स त्वं बृहस्पतिं गच्छ तमनुज्ञाप्य चाव्रज ।
ततोऽहं याजयिष्ये त्वां यदि यष्टुमिहेच्छसि
मरुत्त उवाच ।

बृहस्पतिं गतः पूर्वमहं संवर्तं तच्छृणु ।
न मां कामयते याज्यमसौ वासवकाम्यया ॥
अमरं याज्यमासाद्य याजयिष्ये न मानुषम् ।
शक्रेण प्रतिपिद्धोऽहं मरुत्तं मा स्म याजयेः १४
स्पर्धते हि मया विप्र सदा हि स तु पार्थिवः
पथमस्तिषति चाप्युक्तो भ्रात्रा ते बलसूदनः ॥
स मामधिगतं प्रेम्णा याज्यत्वेन बुभूषति ।
देवराजं समाश्रित्य तद्विद्धि मुनिपुंगव ॥ १६
सोऽहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापि याजितुं
कामये समतिक्रान्तुं वासवं त्वत्कृतैर्गुणैः १७
न हि मे वर्तते बुद्धि-
र्गन्तुं ब्रह्मन्बृहस्पतिम् ।
प्रत्याष्वयातो हि तेनास्मि
तथाऽनपकृते सति ॥

१८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि संवर्तमरुत्तीये
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

संवर्त उवाच ।

गिरेर्हिमवतः पृष्ठे मुञ्जवाग्राम पर्वतः ।
तप्यते यत्र भगवोऽस्तपो नित्यमुमापतिः ॥ १
घनस्पतीनां मूलेषु शृङ्गेषु विपमेषु च ।
गुहासु शैलराजस्य यथाकामं यथासुखम् २

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये चारु-
भाषदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

गिरेर्हिमवत इत्यष्टमे तस्मै भगवते कृत्वा नमः

संवर्त उवाच ।

चिकीर्षसि यथाकामं सर्वमेतत्त्वयि ध्रुवम् ।
यदि सर्वानभिप्रायान्कर्ताऽसि मम पार्थिव
याज्यमानं मया हि त्वां बृहस्पतिपुरन्दरी ।
द्विपेतां समभिक्रुद्धावेतदेकं समर्थयेः ॥ २०
स्थैर्यमत्र कथं मे स्या-
त्सत्त्वं निःसंशयं कुरु ।
कुपितस्त्वां न हीदानीं
मस्म कुर्यां सवान्धवम् ॥ २१

मरुत्त उवाच ।

यावत्तपेत्सहस्रांशुस्तिष्ठेत्प्रेरश्चापि पर्वताः ।
तावन्नोकाक्ष लभेयं त्यजेयं सङ्गतं यदि ॥ २२
मा चापि शुभबुद्धित्वं लभेयमिह कर्हिचित् ।
विपयैः सङ्गतं चास्तु त्यजेयं सङ्गतं यदि २३
संवर्त उवाच ।

आविक्षित शुभा बुद्धिर्धर्ततां तव कर्मसु ।
याजनं हि ममाप्येष वर्तते हृदि पार्थिव २४
अभिधास्ये च ते राजन्नक्षयं द्रव्यमुत्तमम् ।
येन देवान्सगंधर्वांश्च शक्रं चाभिभविष्यसि
न तु मे वर्तते बुद्धिर्धने याज्येषु वा पुनः ।
विप्रियं तु करिष्यामि भ्रातृश्रेन्द्रस्य चोभयोः
गमयिष्यामि शक्रेण समतामपि ते ध्रुवम् ।
प्रियं च ते करिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते २७

उमासहायो भगवान्यत्र नित्यं महेश्वरः ।
आस्ते शूली महातेजा नानाभूतगणावृतः ॥ ३
तत्र रुद्राश्च साध्याश्च विश्वेऽप्य वसवस्तथा ।
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च सहानुगः ॥ ४

इत्यादि तत्पुण्यमवाप्स्यसीत्यन्तम् । पुण्यं कामस्य जप्यं
स्तोत्रम् । तस्य संवर्तं ऋषिः हिरण्यवाहुक्षो देवता अनुष्टु-
प्छंदः अत्र दानं नामानि अनुष्टुप्छन्दाणि ॥ १ ॥

भूतानि च पिशाचाश्च
 नास्त्यावापि चाश्विनौ ।
 गन्धर्वाः सारसश्चैव
 यक्षा देवर्षयस्तथा ॥ ५
 आदिन्या मरुतश्चैव यातुधानाश्च सर्वशः ।
 उपासन्ते महात्मानं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ६
 रमते भगवानत्र कुबेरानुचरैः सह ।
 विकृतैर्विकृताकारैः क्रीडद्भिः पृथिवीपते ७
 श्रिया ज्वलन् दृश्यते वै बालादित्यसमद्युतिः
 न रूपं शक्यते तस्य संस्थानं वा कदाचन ८
 निर्दुष्टं प्राणिभिः कैश्चित्प्राकृतैर्मौसलोचनैः ।
 नोष्णं न शिशिरं तत्र न वायुर्न च मास्करः
 न जरा क्षुत्तिपासे वा न मृत्युर्न भयं नृप ।
 तस्य शैलस्य पाशैर्षु सर्वेषु जयतां वर १०
 धातवो जातरूपस्य रश्मयः सधितुर्यथा ।
 रक्षन्ते ते कुबेरस्य सहस्रैरुद्यतायुधैः ११
 चिकीर्षद्भिः प्रियं राजन्कुबेरस्य महात्मनः ।
 तस्मै भगवते कृत्वा नमः शायीय वेधसे १२
 रुद्राय शितिकण्ठाय पुरुषाय सुवर्चसे ।
 कपर्दिने करालाय हर्यक्षणे वरदाय च ॥ १३
 इयक्षणे पूष्णे दन्तभिदे वामनाय शिवाय च
 याम्यावाह्यक्तरूपाय सद्गते शङ्कराय च १४
 शैम्बाय हरिकेशाय स्थाणये पुरुषाय च ।
 हरिनेत्राय मुण्डाय कुडायोत्तरणाय च ॥ १५
 मास्कराय सुतीर्याय देवदेवाय रंहसे ।
 वृष्णीविणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुवे १६
 गिरिशाय प्रशान्ताय यतये वीरयाससे ।
 विज्वदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डधराय च १७
 मृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ मधाय च ।
 वराय सोमवक्त्राय सिद्धमन्त्राय चक्षुषे ॥ १८
 हिरण्यवाहवे राजकुत्राय पतये दिशाम् ।
 ऐलिहानाय गोष्ठाय सिद्धमन्त्राय वृष्णये १९
 पशूनां पतये चैव भूतानां पतये नमः ।
 वृषाय मातृमकाय सेनान्ये मध्यमाय च २०
 सुवहस्ताय पतये धन्विने भार्गवाय च ।

अजाय कृष्णनेत्राय विरूपाक्षाय चैव ह ॥ २१
 तीक्ष्णदंष्ट्राय तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च ।
 + महाद्युतयेऽनङ्गाय सर्वाय पतये दिशाम् २२
 विलोहिताय दीप्ताय दीप्ताक्षाय महौजसे ।
 वसुरेतः सुवपुषे पृथवे कृतिवासे ॥ २३
 कपालमालिने चैव सुवर्णमुकुटाय च ।
 महादेवाय कृष्णाय त्र्यम्बकायानघाय च २४
 शोधनायानृशंसाय मृदवे बाहुशालिने ।
 दण्डिने तप्तपसे तथैवाक्रूरकर्मेणे ॥ २५
 सहस्रशिरसे चैव सहस्रचरणाय च ।
 नमः स्वधाक्षरूपाय बहुरूपाय दंष्ट्रिणे ॥ २६
 पिताकिनं महादेवं महायोगिनमध्ययम् ।
 त्रिशूलहस्तं वरदं त्र्यम्बकं भुवनेश्वरम् ॥ २७
 त्रिपुरत्रं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ।
 प्रभवं सर्वभूतानां धारणं धरणीश्वरम् ॥ २८
 ईशानं शङ्करं सर्वं शिवं त्रिभुवनेश्वरं भयम् ।
 उमापतिं पशुपतिं त्रिभुवनेश्वरं महेश्वरम् ॥ २९
 विरूपाक्षं दशभुजं विद्यगोबुधमध्यजम् ।
 उग्रं स्थाणुं शिवं रौद्रं शर्वं गौरीशमीश्वरम् ३०
 शितिकण्ठमजं शुक्रं पृथुं पृथुहं वरम् ।
 विभूतं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३१
 प्रणम्य शिरसा देवमनंगाङ्गहरे हरम् ।
 शरण्यं शरणं याहि महादेवं चतुर्भुजम् ३२
 एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रंहसे ।
 महात्मने क्षितिपते तत्सुवर्णमवाक्यसि ३३
 सुवर्णमाहरिष्यन्तस्तत्र गच्छन्तु ते नराः ।
 इत्युक्तः स वचस्तेन चक्रे कारुण्यमात्मजः ॥
 ततोऽतिमानुषं सर्वं चक्रे यक्षस्य संविधिम् ।
 सौवर्णानि च भाण्डानि सञ्चक्रुस्तत्र शिष्यिनः
 गृहस्पतिस्तु तां श्रुत्वा मरुत्स्य महोपतेः ।
 समुद्रिमतिदेवेभ्यः सन्तापमकरोद्भृशम् ३६
 स तप्यमानो वैवर्ण्यं कृशत्वं चागमत्परम् ।
 भाविष्यति हि मे शत्रुः संवतो वसुमानिति ॥
 तं श्रुत्वा भृशसन्तप्तं देवराजो गृहस्पतिम् ।
 अधिमन्यामरुतः प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि संपर्तमरुत्तरीये

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठेय्ये भारतभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ + 'महात्मने चानत्राय'
 इति पाठः । ~ गङ्गाधरं नमस्कृत्य लब्धवान्धनमुत्तमम् । कुबेर इव तत्राप्य महादेवप्रसादतः । इत्यधिक श्लोकः ।

९

इन्द्र उवाच ।
 कश्चित्सुखं स्वपिपि त्वं बृहस्पते
 कश्चिन्मनोहाः परिचारकास्ते ।
 कश्चिद्देवानां सुखकामोऽसिं विप्र
 कश्चिद्देवास्त्वां परिपालयन्ति ॥ १
 बृहस्पतिरुवाच ।
 सुखं शये शयने देवराज
 तथा मनोहाः परिचारका मे ।
 तथा देवानां सुखकामोऽस्मि नित्यं
 देवाश्च मां सुभृशं पालयन्ति ॥ २
 इन्द्र उवाच ।
 कुतो दुःखं मानसं देहजं वा
 पाण्डुर्यिष्वर्णश्च कुतस्तथमथ ।
 आचक्ष्व मे ब्राह्मण यावदेता-
 विहन्मि सर्वोत्तव दुःखकर्तृन् ॥ ३
 बृहस्पतिरुवाच ।
 मरुत्तमाहुर्मैघवन् यस्यमाणं
 महायज्ञेनोत्तमदक्षिणेन ।
 संवर्तो याजयतीति मे श्रुतं
 तदिच्छामि न स तं याजयेत् ॥ ४
 इन्द्र उवाच ।
 सर्वान्कामाननुयातोसि विप्र
 यस्त्वं देवानां मन्त्रवित्सुपुरोधाः ।
 उभौ च ते जराभृत्यौ व्यतीती
 किं संवर्तस्तव कर्ताऽयं विप्र ॥ ५
 बृहस्पतिरुवाच ।
 देवैः सह त्वमसुरान्प्रणुय
 जिघांससे चाप्युत सानुबन्धान् ।
 यं यं समृद्धं पश्यसि तत्र तत्र
 दुःखं सपत्नेषु समृद्धिभावः ॥ ६
 अतोऽस्मि देवेन्द्र वियर्णरूपः
 सपत्नो मे वर्धते तन्निशम्य ।
 सर्वोपायैर्मैघवन्संनियच्छ
 संवर्तं वा पार्थिवं वा मरुत्तम् ॥ ७
 इन्द्र उवाच ।
 एहि गच्छ प्रहृष्टो जातवेदो
 बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।

अयं वै त्वां याजयिता बृहस्पति-
 स्तथाऽमरं चैव करिष्यतीति ॥ ८

अग्निरुवाच ।

अहं गच्छामि मघवन्दूतोय-
 बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
 वाचं सत्यां पुरुहूतस्य कर्तुं
 बृहस्पतेश्चापचितिं चिकीर्षुः ॥ ९

व्यास उवाच ।

ततः प्रायाद्धूमकेतुर्महात्मा
 बलानि सर्वाणि × वीरुधश्चाप्यमृत्नन्
 कामादिमान्ते परिवर्तमानः
 काष्ठातिगो मातरिभ्येव नर्दन् ॥ १०
 मरुत्त रुवाच ।

आश्चर्यमथ पश्यामि रूपिणं वह्निमागतम् ।
 आसनं सलिलं पाद्यं गां चोपानय वै मुने ॥ ११
 अग्निरुवाच ।

आसनं सलिलं पाद्यं प्रतिनन्दामि तेऽनघ ।
 इन्द्रेण तु समादिष्टं विद्धि मां धृतमागतम् ॥ १२
 मरुत्त उवाच ।

कश्चिच्छ्रीमान्देवराजः सुखी च
 कश्चिद्वास्मान्प्रीयते धूमकेतो ।
 कश्चिद्देवा अस्य वशे यथाय-
 त्प्रहृष्टि त्वं मम कार्त्स्न्येन देव ॥ १३
 अग्निरुवाच ।

शक्रो भृशं सुसुखी पार्थिवेन्द्र
 प्रीतिं शेच्छत्यजरां वै त्वया सः ।
 देवाश्च सर्वे वशमासस्य राज-
 न्सन्देशं त्वं शृणु मे देवराज्ञः ॥ १४
 यदर्थं मां प्राहिणोत्यस्तकाशं
 बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
 अयं गुरुर्याजयतां नृप त्वां
 मर्त्यं सन्तममरं त्वां करोतु ॥ १५
 मरुत्त उवाच ।

संवर्तोऽयं याजयिता द्विजो मां
 बृहस्पतेरखिलरेप तस्य ।
 न चैवासी याजयित्वा महेन्द्रं
 मर्त्यं सन्तं याजयन्नच शोभेत् ॥ १६

९

कश्चिदिति ॥ १ ॥ * मन्त्रवरो पुरोधाः इति पा०

+ 'अहं गच्छामि तव शक्रस्य दूतो' इति पा० × 'वन-
 स्पर्तान् वि०' इति पा०

अग्निरुवाच ।

ये वै लोका देवलोकं महान्तः

संप्राप्स्यसे तान्देवराजप्रसादात् ।

त्यां चेदसौ याजयेद्वै बृहस्पति-

नूनं स्वर्गं त्वं जयेः कीर्तियुक्तः ॥ १७

तथा लोका मानुषा ये च दिव्याः

प्रजापतेश्चापि ये वै महान्तः ।

ते ते जिता देवराज्यं च कृत्स्नं

बृहस्पतिर्याजयेद्येनरेन्द्र ॥ १८

संवर्त उवाच ।

मा स्मैव त्वं पुनरागाः कथञ्चित्

बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ।

मा त्यां धक्ष्ये चक्षुषा दारुणेन

संक्रुद्धोऽहं पापक त्वं निषोद्य ॥ १९

व्यास उवाच ।

ततो देवानगमद्भूमकेतु-

र्दाहाद्भीतो व्यथितोऽभ्यर्चयर्षवत् ।

तं वै दृष्ट्वा प्राह शक्रो महात्मा

बृहस्पतेः सन्निधौ हव्यधाह ॥ २०

यस्त्वं गतः प्रहितो जातवेदो

बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ।

तर्हि प्राह स नृपो यद्यप्राणः

कथिन्नचः प्रतिगृह्णाति तच्च ॥ २१

अग्निरुवाच ।

न ते पाचं रोचयते मरुतो

बृहस्पतेरञ्जलिं प्राहिणोत्सः

संवर्ता मां याजयितेत्युवाच

पुनः पुनः स मया याच्यमानः ॥ २२

उवाचेद् मानुषा ये च दिव्याः

प्रजापतेर्ये च लोका महान्तः ।

तांश्चैलेभ्यं संविद् तेन कृत्वा

तथापि नेच्छेयमिति प्रतीतः ॥ २३

इन्द्र उवाच ।

पुनर्गत्वा पार्ष्वं त्वं समेत्य

वाक्यं मदीयं प्रापय स्वार्थयुक्तम् ।

पुनर्ययुक्तो न करिष्यते वच-

स्त्वचो वज्रं संप्रहर्तास्मि तस्मै ॥ २४

अग्निरुवाच ।

गन्धर्वराज्यात्तव्यं तन्न दूतो

विभेभ्यहं वासव तन्न गन्तुम् ।

संरब्धो मामग्रधीत्तीक्ष्णरोपः

संवर्ता वाक्यं चरितग्रह्यचर्यः ॥ २५

यथागच्छः पुनरेवं कथाञ्चि-

द्बृहस्पतिं परिदातुं मरुते ।

दहेयं त्यां चक्षुषा दारुणेन

संक्रुद्ध इत्येतद्वैहि शक्र ॥ २६

शक्र उवाच ।

स्वमेयान्याद्दहसे जातवेदो

न हि त्वदन्यो विद्यते भस्मकर्ता ।

त्वत्संस्पर्शात्सर्वलोको विभेति

अश्रद्धेयं वदसे हव्यधाह ॥ २७

अग्निरुवाच ।

दिवं देवेन्द्र पृथिवीं च सर्व्यं

संवेष्टयेस्व स्वबलेनैव शक्त ।

एवंविधस्त्वहं सतस्तथासौ

कथं वृत्रस्त्रिदिवं प्राग्जहार ॥ २८

इन्द्र उवाच ।

न गण्डिकाकारयोगं करेऽणुं

न चारिसोमं प्रपिबामि वहे ।

न क्षीणशक्तो प्रहरामि वज्रं

को मेऽसुखाय प्रहरेत मन्यः ॥ २९

महाविदां माहात्म्यं तदनुग्रहेण देवा अपि दाता भवन्तीति नवमदशमोऽक्षः । तत्र नवमेनाहं दीर्घत्यादौ जित इति कर्तुं स्वसामर्थ्यामिदं बन्धिं प्रति वदति न शोडिकाकारयोगं करेणं नमं पर्वतं वीर्यते विहायगा गच्छतीति वीः पक्षी अस्योडीडिका माक्षिका मशकादिस्तस्या आकारेण योगोस्या-स्तीत्येवं रूपम् अणुं सूक्ष्मं करे दुर्बलं कृच्छ्रादतं भौवादि-कत्वम् । करोणेति पाठे करोमोत्यप्याहारः पापोधिं करे कर्तुं-मगस्त्य इवाहं पर्वतमपि मशकोकर्तुं समर्थोऽस्मीत्यर्थः कुन-स्तर्हि वृत्रस्यां नाशयितवानित्यत आह-न चारिसोमं

प्रपिबामि वहे अरिणेन शत्रुदत्तम् सोमम् स्वयैव स कुतो न निमित्त इत्यत आह-न क्षीणशक्तो प्रहपामि वज्रमस्मि-दिना न शोडिका जंगमो नो करोणरिति पाठे न करोणर्हस्ती मम ऐरावतः शोडिका युद्धं द्रविडमापाप्रासिद्धे तां प्रति जंगमो गतिशीलो न भवतीति नो अस्ति ऐरावतवाहनस्य मे शत्रुजय ईषत्कर इत्यर्थः । शोडिकाशब्दस्तालव्यादिदिह श्वेः इदो हंति वृषमं शोडिकानामिति मंत्रवर्णात् दशमस्तूक-तात्पर्यः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २९ ॥

प्रवाजयेयं कालकेयान्पृथिव्या-
मपाकर्षन्दानवानन्तरिक्षात् ।
दिद्यः प्रह्लादमवसानमानयं
को मेऽसुखाय प्रहरेत मानवः ॥ ३०
अग्निरुवाच ।
यत्र शर्पातिं ज्यघनो याजयिष्यन्
सहाभ्यभ्यां सोममगृह्णदेक ।
तं त्वं क्रुद्धः प्रत्यपेधीः पुरस्ता-
च्छर्यातियहं स्मर तं महेन्द्र ॥ ३१
अर्चं गृहीत्या च पुरन्दर त्वं
संप्राहार्योऽभ्यवनस्यातिघोरम् ।
स ते विप्रः सह यज्ञेण बाहु-
मपागृह्णात्तपसा जातमश्रुः ॥ ३२
सतो रोपात्सर्वतो घोररूपं
सपत्नं ते जनयामास भूयः ।
मदं नामासुरं विश्वरूपं
यं त्वं दृष्ट्वा चक्षुषी संन्यमीलः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि संवर्तमरुत्तीये
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

इन्द्र उवाच ।
पथमेतद्ब्रह्मबलं गरीयो
न ब्राह्मणार्तिकविदन्यद्वरीयः ।
आयिक्षितस्य तु बलं न मृष्ये
यक्षमस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ १
भूतराष्ट्रं प्राहितो गच्छ मरुत्तं
संवर्तेन संगतं तं यदस्य ।
भृष्टरूपतिं त्वमुपदिक्षस्य राजन्
यज्ञं या ते प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ २
इत्यास उवाच ।
ततो गत्वा भूतराष्ट्रो नरेन्द्र
प्रोवाचेद् यचनं यासयस्य ॥ ३
गन्धर्वं मां भूतराष्ट्रं निषोच

ह्युरेका जगतीत्या तथैका
दिवं गता महतो दानवस्य ।
सहस्रं दन्तानां शतयोजनानां
सुतीक्ष्णानां घोररूपं बभूव ॥ ३४
वृत्ताः स्थूला रजतस्तंभवर्णा
दंष्ट्राश्चतस्रो द्वे शते योजनानाम् ।
स त्वां दन्तान्विदशन्नभ्यधाव-
जिघांसया शूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ३५
अपश्यस्त्वं तं तदा घोररूपं
सर्वं वै त्वां ददृशुर्दरनीयम् ।
यस्माद्वीतः प्राजलिस्तं महर्षि-
भागच्छेयाः शरणं दानयज्ञ ॥ ३६
क्षाम्राद्वलाद्ब्रह्मबलं गरीयो
न ब्रह्मतः किञ्चिदन्यद्वरीयः ।
सोऽहं जानन् ब्रह्मतेजो यथाव-
ज संवर्ते जेतुमिच्छामि शक ॥ ३७

तथामागतं वक्रुकामं नरेन्द्र ।
यैर्दे याक्यं शृणु मे राजसिंह
यत्प्राह लोकाधिपतिर्महात्मा ॥ ४
भृष्टरूपतिं याजकं त्वं वृणीष्व
यज्ञं या ते प्रहरिष्यामि घोरम् ।
यचश्चेदतन्न करिष्यसे मे
प्राहितदेतावदचिन्त्यकर्मा ॥ ५
मरुत्त उवाच ।
त्वं वीथेतद्वेद्यं पुरंदरश्च
यिभ्येदेया यस्यश्चाग्निनी च ।
मित्रद्रोहे निष्कृतिर्नास्ति लोके
महत्पार्थ ब्रह्मद्वयासमं तत् ॥ ६

गृहस्पतिर्याजयतां महेन्द्रं
 देवधेष्टुं वज्रभृतां वरिष्ठम् ।
 संवर्तं मां याजयिताऽद्य राज-
 ॥ ते वाक्यं तस्य वा रोचयामि ॥७
 गन्धर्व उवाच ।
 घोरो नादः श्रूयतां वासवस्य
 नभस्तले गर्जतो राजसिंह ।
 द्यक्तं वज्रं मोक्ष्यते ते महेन्द्रः
 क्षेमं राजंश्चिन्त्यतामेव कालः ॥ ८
 व्यास उवाच ।
 इत्येषमुक्तो धृतराष्ट्रेण राजन्
 श्रुत्वा नादं नदतो वासवस्य ।
 तपोनित्यं धर्मविदां वरिष्ठं
 संवर्तं तं क्षापयामास कार्यम् ॥ ९
 मरुत उवाच ।
 इममात्मानं गृध्रमानमारा-
 दध्या दुरं तेन न दृश्यतेऽद्य ।
 प्रपद्येऽहं शर्म विप्रेन्द्र त्वत्तः
 प्रपच्छ तस्मादभयं विप्रमुख्य ॥ १०
 अयमायाति वै वज्री दिशो विद्योतयन्दश ।
 अमानुषेण घोरेण सदस्यास्त्रासिता हि नः ॥
 संवर्त उवाच ।
 भयं शक्नाद्येह ते राजसिंह
 प्रणोत्स्येऽहं भयमेतत्सुघोरम् ।
 संस्तंभिन्या विधया क्षिप्रमेव
 मा भैस्त्वमस्याभिभवात्प्रतीतः ॥ १२
 अहं संस्तंभयिष्यामि
 मा भैस्त्वं शक्तो नृप ।
 सर्वेणामेव देवानां
 क्षयितान्पापुधानि मे ॥ १३
 दिशो वज्रं यजतां पायुरेह
 वर्षं भूधा वर्षतां काननेषु ।
 आपः गृध्रन्धन्तरिक्षे वृषा च
 सौद्रामनी दृश्यते माऽपि भैस्त्वम् ॥ १४
 वन्दिर्देवस्त्रातु या सर्वतस्ते
 कामान्सर्वान्वर्षतु वासवो वा ।
 वज्रं तथा स्थापयतां यथाय
 महाघोरं गृध्रमानं जलोधिः ॥ १५
 मरुत उवाच ।
 घोरः शब्दः श्रूयते वै महाखनो
 वज्रस्थैव सहितो मारुतेन ।

आत्मा हि मे प्रत्ययते मुहुर्मुहु-
 नं मे स्वास्थ्यं जायते चाद्य विप्र ॥ १६
 संवर्त उवाच ।
 वज्रादुप्राद्येत भयं तथाद्य
 घातो भूत्वा हन्मि नरेन्द्र वज्रम् ।
 भयं त्यक्त्वा वरमन्यं वृणीष्व
 कं ते कामं मनसा साधयामि ॥ १७
 मरुत उवाच ।
 इन्द्रः साक्षात्सहसाऽभ्येतु विप्र
 हविर्यक्षे प्रतिगृह्णातु वैव ।
 स्वं स्वं धिष्ण्यं चैव जुषन्तु देवा
 हुतं सोमं प्रतिगृह्णन्तु चैव ॥ १८
 संवर्त उवाच ।
 अयमिन्द्रो हरिभिरायाति राजन्
 देवैः सर्वैस्त्वारितैः स्तूयमानः ।
 मन्त्राहृतो यक्षमिमं मयाऽद्य
 पश्यस्वेनं मन्त्रयिषस्तकायम् ॥ १९
 ततो देवैः सहितो देवराजो
 रथे शुकंवा तान्हीन्याजिमुषयान् ।
 आयाचक्षमथ राज्ञः पिपासु-
 राविक्षितस्याग्रमेवस्य सोमम् ॥ २०
 तन्नायान्तं सहितं देवसंघैः
 प्रत्युद्ययौ स पुरोधो मरुतः ।
 चक्रे पूजां देवराजाय चाग्र्यां
 यथाशास्त्रं विधिधर्मीयमाणः ॥ २१
 संवर्त उवाच ।
 स्वागतं ते पुरुहतेह विद्वन्
 यज्ञोप्ययं सन्निहिते स्वयीन्द्र ।
 शोशुभ्यते बलवृषभ भूयः
 पिबस्व सोमं सुतमुद्यतं मया ।
 मरुत उवाच ।
 शिवेन मां प्रदय नमश्च तेऽस्तु
 प्राप्तो यज्ञः सफलं जीवितं मे ।
 अथ यज्ञं कुरुते मे सुरेन्द्र
 गृहस्पतेरवरजो विप्रमुख्यः ॥ २३
 इन्द्र उवाच ।
 जानामि ते गुहमेनं तपोधनं
 गृहस्पतेरनुजं तिमतेजसम् ।
 यस्याहानादागतोऽहं नरेन्द्र
 प्रीतिर्मेऽद्य त्वयि मनुः प्रनष्टः ॥ २४

संवर्त उवाच ।

यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज
तस्मात्स्वयं शाधि यज्ञे विधानम् ।
स्वयं सर्वान्कुरु भागान्सुरेन्द्र
जानात्वयं सर्वलोकश्च देव ॥ २५
व्यास उवाच ।
एवमुक्तस्त्वांगिरसेन शक्रः
समादिदेश स्वयमेव देवान् ।
सभाः क्रियन्तामावसथाश्च मुखाः
सहस्रशश्चिभूताः समृद्धाः ॥ २६
फलताः स्यूणाः कुरुतारोहणानि
गन्धर्वाणामप्सरसां च शीघ्रम् ।
यत्र नृत्येरक्षप्सरसः समस्ताः
स्वर्गोपमः क्रियतां यज्ञघाटः ॥ २७
इत्युक्तास्ते चकुराद्यु प्रतीता
द्विषीकसः शक्रवाक्याप्नरेन्द्र ।
ततो धाम्यं प्राह राजानमिन्द्रः
प्रीतो राजन्पूज्यमानो मरुतम् ॥ २८
एव त्वयाऽहमिह राजन्समेत्य
ये चाप्यन्ये तथ पूर्वे नरेन्द्र ।
सर्वाद्यान्या देयताः प्रीयमाणा
ह्यिस्तुभ्यं प्रतिशृणुन्तु राजन् ॥ २९
आग्नेयं ये लोहितमालमन्तां
धैव्यदेवं षड्गुरुं हि राजन् ।
नीलं सौक्ष्ण्यं मेघमप्यालमन्तां
चलच्छिन्नं संप्रदिष्टं द्विजाम्याः ॥ ३०
ततो यज्ञो षडृधे तस्य राजन्
यत्र देवाः स्वयमग्नानि जहुः ।

यस्मिन्शक्रो ब्राह्मणैः पूज्यमानः
सदस्योऽभूद्धरिमान्देवराजः ॥ ३१
ततः संवर्तश्चेत्यगतो महात्मा
यथा वह्निः प्रज्वलितो द्वितीयः ।
हर्षोऽप्युच्चैराह्वयन्देवसंघान्
जुह्वावाग्री मन्त्रवत्सुप्रतीतः ॥ ३२
ततः पात्वा बलभित्तोममर्धं
ये चाप्यन्ये सोमपा देवसंघाः ।
सर्वेऽनुज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन
यथाजोषं तर्पिताः प्रीतिमन्तः ॥ ३३
ततो राजा जातरूपस्य राशीन्
पदे पदे कारयामास हृष्टः ।
द्विजातिभ्यो धिस्तृजन् भूरि धित्तं
रराज धित्तेश इयारिहन्ता ॥ ३४
ततो धित्तं धिधिधं सज्जिषाय
यथोत्साहं कारयित्वा च कोपम्
अनुज्ञातो गुरुणा संनिवृत्त्य
शशास गामखिलां सागरान्ताम् ॥ ३५
एवंगुणः संवभूयेह राजा
यस्य क्रतो तत्सुवर्णं प्रभूतम् ।
तत्त्वं समादाय नरेन्द्र धित्तं
यजस्थ देयांस्तर्पयानो निर्यापैः ॥ ३६
धैशम्पायन उवाच ।
ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूपः
श्रुत्वा धाक्यं सत्यपत्याः सुतस्य ।
मनश्चक्रे तेन धित्तेन यष्टुं
ततोऽमात्यैर्मैत्रयामास भूयः ॥ ३७

इति धीमदामारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि संवर्तमरुत्तीयै
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

निर्विण्णमनसं पार्थ क्षात्वा वृष्टिणकुलोद्ग्रहः ।
आश्व्यासयन्धर्मसुतं प्रयकुमुपचक्रमे ॥ ३
वासुदेव उवाच ।

सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदमे-
पतावान् शानविषयः किं प्रलापः करिष्यति
नैव ते निष्ठितं कर्म नैव ते शत्रवो जिताः ।
कथं शत्रुं शरीरसमात्मनो नावबुध्यसे ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथाधर्मं यथाश्रुतम् ।
इन्द्रस्य सह वृत्रेण यथा युद्धमवर्तत ॥ ६
वृत्रेण पृथिवी ह्यासा पुरा किल नराधिप ।
दृष्ट्वा न पृथिवीं ह्यासां गन्धस्य विषये हृते ॥ ७
धराहरणदुर्गन्धो विषयः समपद्यत ।
शतक्रतुरभिकुक्षस्तत्र वज्रमवाञ्जित ॥ ८
वृत्रस्य सततः क्रुद्धो घोरं वज्रमवाञ्जित ।
स वध्यमानो वज्रेण सुभृशं भूरितेजसा ॥ ९
विवेश सहसा तोयं जग्राह विषयं ततः ।
असु वृत्रगृहीतासु रसे च विषये हृते ॥ १०
शतक्रतुरतिकुक्षस्तत्र वज्रमवाञ्जित ।
स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्ममिततेजसा ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि कृष्णधर्मसंवादे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

महाशूनैकनामः शोकं दृष्टोक्तिसहस्रेण वा क्रुण्णहरेण वा न
नश्यतीत्वगिर्संस्थानो मगवान्वासुदेव उवाच-सर्वं जिह्म-
मिति जिह्मं कामादि मृत्युपदं संसारप्रापकं आर्जवं क्षमादि
ब्रह्मणः पदं शौक्ष्ण्यं प्रापकं शानविषयः हेतुषादियतया जात-
व्योऽर्थः ४ वासुं नाशयितारमात्माज्ञानस्वप्नम् ॥ ५ ॥ तदेवाह-
अत्र ते इति । इन्द्रस्य विदामनः वृत्रेण कामादिपर्मिणा
चिदधिद्रव्यिल्लेणोद्धारणे ॥ ६ ॥ पृथिवीं स्थूलं शरीरं चच्छरीरं
सा पृथिवी इति श्रुतिः व्यास आत्मत्वेन शरीरं गन्धस्य विषये
प्रदेशे पिण्डे रते सति ॥ ७ ॥ तेन दुर्गन्ध अनात्मभूतं
विषयो मद्राण्डं जगत् एकदेशस्यमत्वेन परिगृह्यत् 'इदं सर्वं
सदयमात्मा' इति श्रुतिश्चिन्मात्रं सद्येतत् एतस्य दृष्ट्याऽ-
नित्यत्वाज्जातमभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥ वज्रं त्रिविकं वध्यमाणम्
॥ ९ ॥ तोयं कर्मसमेधनैः सोमाज्यपयःप्रशुतिर्भग्नकुले-
द्रव्यैर्ब्रह्मेले भोगायात्वं शरीरं आप पुण्यचक्रम् इति
श्रुतिः मातुपदेहाद्युत्पापितो दिव्यं देहमात्मत्वेन शरीरतानि-
वर्धः ॥ सो दिव्यतोके तदने ममता गृहीते ॥ १० ॥ एवं

विवेश सहसा ज्योतिर्जग्राह विषयं ततः ।
ज्यासे ज्योतिषि वृत्रेण रूपेऽथ विषये हृते ॥ १२
शतक्रतुरतिकुक्षस्तत्र वज्रमवाञ्जित ।
स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्ममिततेजसा ॥ १३
विवेश सहसा वासुं जग्राह विषयं ततः ।
ज्यासे वासौ तु वृत्रेण स्पर्शेऽथ विषये हृते ॥ १४
शतक्रतुरतिकुक्षस्तत्र वज्रमवाञ्जित ।
स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्ममिततेजसा ॥ १५
आकाशमभिदुद्राव जग्राह विषयं ततः ।
आकाशे वृत्रभूतेऽथ शब्दे च विषये हृते ॥ १६
शतक्रतुरभिकुक्षस्तत्र वज्रमवाञ्जित ।
स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्ममिततेजसा ॥ १७
विवेश सहसा शकं जग्राह विषयं ततः ।
तस्य वृत्रगृहीतस्य मोहः सममयन्महान् ॥
रथन्तरेण तं तात वसिष्ठः प्रत्यबोधयत् ।
ततो वृत्रं शरीरस्य जघान भरतप्रेम ।
शतक्रतुरदृष्ट्येन वज्रेणेतीह नः धृतम् ॥ १९
इदं धर्म्यं रहस्यं वै शक्रेणोक्तं महर्षिषु ।
श्रुतिभिश्च मम श्रोतं तन्निबोध जनाधिप ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि कृष्णधर्मसंवादे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
स्थूलदेहद्वयद्व्युत्पापितो ज्योतिर्ज्ञानप्रपञ्चं विवेच्य तत्तत्प्र-
किमिदं एतत् आत्मत्वेन जग्राह किञ्चिन्ममतयाऽऽस्तवान्
॥ १२ ॥ वासुं सनादिलिङ्गं 'वासुरेण व्यतिर्वासुः सनादः' इति
श्रुतिः । तत्तत्प्र प्रवेशन्यथा तनुपास्या ब्रह्मलोकेऽपि संकल्प-
मात्रोत्थितेषु विषयेषु पूर्ववदात्मत्वेनात्मायतत्वेन च जग्रा-
हेत्यर्थः । सर्वं मानसविषयसंगे ॥ १३ ॥ द्विविधादपि सूत्रमा-
द्व्युत्पापित आकाशं अध्याहृतं सुषुप्त्यात्वं जाग्रन्तेन
शब्दे शब्दादौ विषये तदने विधिरे सति ॥ १४ ॥ ततो
व्युत्पापितः शकं विदात्मानमेव वृत्रो जग्राह विदात्यै-
श्वर्यैर्ब्रह्ममानवानभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥ रथो मायारूपो विमहः
तं सत्यत्वेन नश्येत्परं 'अहं मद्रास्मि' इति वाक्यं तेन वसिष्ठ-
मुष्टं प्रत्यबोधयत् दैतदर्शननिषेधेन 'द्वितीयादि मयं भव-
ति' इति श्रुतेः अत्र एवाहस्येन दृश्यदृष्टयेन । एवं द्विविधादपि
कारणोपाधेर्बुत्वापिनः परानन्दे प्रतिष्ठा प्राप्तित्यर्थः ॥ १६ ॥
इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकाण्डीये भारत-
मावर्गिणे एकादशोऽध्यायः ११ ॥ मृत्युपदमजिघ्रसं इति पा०

१२

वासुदेव उवाच ।

द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वन्द्वं नोपपद्यते ॥ १
शारीरं जायते व्याधिः शारीरः स निगद्यते ।
मानसे जायते व्याधिर्मानसस्तु निगद्यते ॥ २
शीतोष्णे चैव वायुश्च गुणा राजन् शरीरजाः
तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ३
उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं च बाध्यते
स्वस्थं रजस्तमश्चेति त्रय आत्मगुणाः स्मृताः ४
तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम्
तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ॥ ५
हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ।
कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति
कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ६
स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुसुखस्य च
स्मर्तुमिच्छसि कौन्तेय किमन्यदुःखयिभ्रमात्
अथवा ते स्वभावोऽयं येन पार्यायकूप्यसे ।
दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकचक्रां रजस्रलाम् ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधपर्वणि अश्वमेधपर्वणि कृष्णधर्मसंवादे
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

मिषतां पाण्डवेयानां न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ८
प्रवाजने च नगरादजिनैश्च विवासनम् ।
महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ९
जटासुरात्परिक्लेशश्चित्रसेनेन चाहवः ।
सैन्धवाश्च परिक्लेशो न तस्य स्मर्तुमिच्छसि १०
पुनरश्वातचर्यायां कीचकेन पश्चादधः ।
याज्ञसेन्यास्तथा पार्थ न तस्य स्मर्तुमिच्छसि
यश्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिन्द्वम् ।
मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १२
तस्मादभ्युपगन्तव्यं युद्धाय भरतर्षभ ।
परमव्यक्तरूपस्य पारं युक्त्या स्वकर्मभिः १३
यत्र नैव शरीरं कार्यं न भृत्यैर्न च वन्धुभिः ।
आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् १४
तस्मिन्नानिर्जिते युद्धे कामयस्यां गमिष्यसि ।
एतज्ज्ञात्वा ॥ कौन्तेय कृतकृत्यो भविष्यसि
एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम्
वितुष्वैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् १६

१३

वासुदेव उवाच ।

न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत
शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा
बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शरीरेण च गृह्यतः ।
यो धर्मो यत्सुखं चैव द्विषतामस्तु तत्तथा ॥ २ ॥
द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युश्चक्षुरं प्रहस्य शाश्वतम्
ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ३
प्रहस्यस्तु ततो राजघातमन्येव द्ययस्थितौ ।
अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ४ ॥
अविनाशोऽस्य सखस्य नियतो यदि भारत ।
मित्रा शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥

लब्ध्वा हि पृथिवीं कृत्स्नां
सहस्राधरजङ्गमाम् ।

ममत्वं यस्य नैव स्यात्

किं तया स करिष्यति ॥ ६ ॥

अथवा घसतः पार्थ वने घन्येन जीघतः ।

ममता यस्य द्रव्येषु मृत्योरास्य स वर्तते ७

बाह्यान्तराणां शत्रूणां स्वभावं पश्य भारत ।

यत्र पश्यति तद्भूतं मुच्यते स महाभयात् ८

१३

ननु कामत्यागेनैव मनो जेतव्यमती यत्पूर्वं मया यदि
मामनुजानीयाद्भवान्गुं तपोवनमिति राज्यन्यागः प्रार्थितः स
एव तर्हि युक्तस्तत्र कथं शाधि राज्यं यद्योचितमिति वदसी-
द्वाशेषमाह-न बाह्यमिति । न बाह्यस्य राज्यदित्यस्य
त्यागाद्यगामि भवति किन्तु शरीरं लिङ्गशरीरत्वं कामा-
दिकं स्वत्वैव सिद्धिर्मात्रं न वेति शुक्लवैराग्यवती विवेक-
शून्यस्य निबद्धभावं सूचयति ॥ १ ॥ बाह्येति शब्दपतः
सक्तस्य यो धर्मः शुः अधर्म एव यत्सुखं तदः स्वमेव मौढ्य-
स्यानपायात् अतस्तद्विषयतामेवास्तु तुच्छमस्मिन्नर्थः ॥ २ ॥
द्व्यक्षर इति। ममत्वं संसारहेतुः तदभावो ममत्वाप्राप्तिहेतुर्त्यर्थः
॥ ३ ॥ प्रहस्यस्तु निःसंगत्वसंगत्वे आत्मनि चिते एकस्मि-
न्वस्तुनि बहुना ममत्वं चेतो युद्धयत एवा॥ ४ ॥ एवं निर्ममोऽ-
प्यगमात्ताधिकारविनाशमाभ्यादस्मदादिव युद्धपक्षे जेतव्य-
मित्यत इत्याह-अविनाश इति । अस्य जगतः सत्त्वस्य
सतायाः अविनाशोऽधिष्ठानसत्तानतिरिक्त्वाप्राप्ताभावः
नियतो निधितो यदि जगत्तो माध्वत्वं जानन्स्वप्रवृत्तपापेनेव
सर्वभूतशरीरेच्छेदं कुर्वन्नापि अहिंसामतिरिक्तत्वेनैव प्रति-
पद्यते हत्यापि स इमान्शोकः इति ॥ निबद्धपत इत्यर्थः
॥ ५ ॥ लब्ध्वा हीति । स्वामीपलब्धपदोपिव बुद्धस्य ममत्वा-
आश्व० २

कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके

नेहाकामा काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।

सर्वे कामा मनसोऽङ्गप्रभृता

यान्पण्डितः संहरते विचिन्त्य ॥ ९ ॥

भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगा-

द्योगी योगं सारमार्गं विचिन्त्य ।

दानं च वेदाध्ययनं तपश्च

काम्यानि कर्माणि च वैदिकानि १०

मत्तं यज्ञाभियमान् ध्यानयोगान्

कामेन यो नारभते विदित्वा ।

यद्यद्यायं कामयते स धर्मो

न यो धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ११

अत्र गाथाः कामगीताः

कीर्तयन्ति पुराणिदः ।

शृणु सङ्कीर्त्यमानास्ता

अखिलेन मुधिष्ठिर ।

नार्हं शक्योऽनुपायेन

हन्तुं भूतेन केनचित् ॥ १२ ॥

भावः स्वतः सिद्ध इत्यर्थः ॥ ६ ॥ बाह्यान्तराणामिति । स्वभावं
आत्ममायामात्रलक्षणं तत्त्वं पश्य ध्यानेन साक्षात्कुरु ते
ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वपुणैर्निगूढामिति
श्रुतेः एवं दृष्ट्वा च यत् यतः तत्तमपि स्वभावं भूतम-
नादिं न पश्यति मायावपि बाधित्वा चिन्मात्रेण ह्येव योऽ-
ऽवतिष्ठते स महाभयात्संसारान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ नन्वेव-
मेव वरम् किं मुपसिस्तेन मोक्षेणेत्यत आह-कामाद्मा-
नमिति । अथ यत्रान्यत्पश्यति तदस्यमिति श्रुतेर्यथमपि
तुच्छमेवाती न प्रशंसति संतः मनसः कामोदयस्तान् प्रवृत्ति-
स्ततो दुःखमनो मन एव निरोद्धमस्मिन्नर्थः ॥ ९ ॥ एत-
न्नानेकजन्मसाध्यमित्याह-भूयो भूय इति । विच्छिद्य
विच्छिद्योत्तरोत्तररूपमिलामरुणं जन्म यन्म सः भूयोभूयोऽगन्मा
तस्मादेवाभ्यासयोगात्तु शुद्धचितः सन् सारमार्गं मोक्षमार्गं
विचिन्त्य कामान्संहरत इति पूर्वोक्तान्यस्य बोधनी इत्याह-दानं
चेति ॥ १० ॥ यो दानादिध्यानयोगान् कामेन काम-
पूर्वकं नारभते यद्यद्यायं कामयते ॥ धर्मो वेति विदि-
त्वेति संबन्धः फलितमाह-यो धर्मो नियमस्तस्य मूलमिति
तस्य कामस्य यो नियमो विप्रहः स धर्मः स च मूलं मोक्ष-
मीजम् ॥ ११ ॥ कामस्य दुरुच्छेदत्वं कामोक्तिमिदमाह-
अत्र गाथा इत्यादिना । अनुपायेन निर्ममत्वं योगा-
भ्यामथ कामजयोपाय उपरतः प्रवृत्तिरेकेणैव ॥ १२ ॥

यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे घलम् ।
 तस्य तस्मिन्प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् १३
 यो मां प्रयतते हन्तुं यश्चैर्विविधदक्षिणैः ।
 जङ्गमेष्विध धर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥
 यो मां प्रयतते नित्यं वेदैर्वेदान्तसाधनैः ।
 स्थावरेष्विव भूतात्मा तस्य प्रादुर्भवाम्यहम्
 यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः ।
 भावो भवामि तस्याहं स च मां नावबुध्यते १६
 यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा संशितव्रतः ।
 ततस्तपसि तस्याय पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् १७
 यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्थाय पण्डितः ।
 तस्य मोक्षरतिस्त्वस्य नृत्यामि च हसामि च

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि कृष्णधर्मसंघादे
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

विशम्पायन उवाच ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्मुनिभिस्तीस्तपोधनैः ।
 समाश्वस्यत राजर्षिर्हृतवन्धुर्युधिष्ठिरः ॥ १
 सोऽनुनीतो भगवता विष्टरश्नवसा स्थयम् ।
 द्विपायनेन कृष्णेन देवस्थानेन वा विभुः ॥ २
 नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्थिव ।
 कृष्णया सहदेवेन धिजयेन च धीमता ॥ ३

यो मामिति प्रहरणे वागादीन्द्रियसाध्ये जपादिशस्त्रे प्रादुर्भवा-
 मि अहमेव सर्वोत्कृष्टो जपादिकर्तृत्वाभिमानरूपेणाविर्भवामि
 तेन जपादिकं विकलं करोमीत्यर्थः । द्वितीयं यो मामिति
 श्लोके प्रहरणे मनसि इमानानवैराग्यन्यायेन जितो मया काम
 इति निधित्य प्रयतते संन्यासादिकं करोति तस्य मनस्येव
 पुनरहं प्रादुर्भवामि यदाहुर्भियुक्ताः-प्रमादिनो बहिधिताः
 पिशुनाः कलहोत्सुकाः । संन्यासिनोऽपि हृदयतेदैश्वर्यदुषिता-
 दया इति ॥ १३ ॥ यो यश्चैः कामं जिघांसति तस्य
 चेतासि यथा धर्मात्मा जंगमेव उत्तमयोर्नौ उदाररूपेणावि-
 र्भवति तद्वत्तस्य चेतासि अहं दंभादिरूपेणाविर्भवामि ॥ १४ ॥
 स्थावरेषु अनभिष्यक्स्थेन भूतात्मा जीवः धर्मात्मैत्यत्रापि
 पटति केचित् मायद्रुक्स्थेन वेदवेदांततार्थनेष्वल्पा कामा-
 भिष्यतिरित्यर्थः ॥ १५ ॥ धृत्या संग्रामे विपदि च धैर्यतः
 भावयितुं धैर्यबलमेव लोकद्वयं ज्येष्ठात्मसिमाभानवन्तं
 च ध्येमीत्यर्थः । तच्च इममेवाभिमानं कामत्वेन बंधकत्वेन

अवध्यः सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥ १८
 तस्मात्त्वमपि तं कामं यश्चैर्विविधदक्षिणैः ।
 धर्मे कुरु महाराज तत्र ते स भविष्यति १९
 यजस्व चाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।
 अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैः समृद्धैरासदक्षिणैः ॥ २०
 मा ते व्यथाऽस्तु निहतान्बन्धून्वीक्ष्य पुनः पुनः
 न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं ये हताऽस्मिन् रणाजिरे
 स त्वमिष्टा महायज्ञैः
 समृद्धैरासदक्षिणैः ।
 कीर्तिं लोके परां प्राप्य
 गतिमग्न्यां गमिष्यसि ॥ २२

अन्यैश्च पुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैः शास्त्रदृष्टिभिः ।
 वयजहाच्छोकजं दुःखं सन्तापं चैव मानसम्
 अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च युधिष्ठिरः ।
 कृत्याऽयं प्रेतकार्याणि बन्धूनां स पुनर्नृपः ।
 अन्वशासच्च धर्मात्मा पृथिवीं सागराम्बराम्
 प्रशान्तचेताः कौरव्यः स्वराज्यं प्राप्य केवलम्
 द्यासं च नारदं चैव तांश्चान्यानप्रवीक्षुषः ॥ ६

नावबुध्यते ॥ १६ ॥ तपसा योगबलेन तत्रापि योगोप-
 सर्गरूपेण मधुमत्वारौध्वर्यभूमिषु मृदाहवेणाविर्भवामि ॥ १७ ॥
 मोक्षमास्थाय नित्यमुक्तमात्मानमशात्वा मोक्षार्थं यस्तपश्चादि
 करोति तमनं प्राप्य नृत्यामि च हसामि चैत्यर्थः ॥ १८ ॥ त-
 स्मादिति । यस्माजिममन्यपूर्वकयोगाभ्यासमंतरेण अन्यः
 कामजयोपायो नास्ति निर्ममत्वं च यथादिजन्यां चित्त-
 शुद्धिं विना न संभवति तस्मात् निष्कामान् यथादीननुति-
 ष्टतस्ते तव धेयःसिद्धिरिति शेषः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये मालमावदोपे त्रयो-
 दशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

आख्यायिकामनुगत्यप्यायदयेन-एवं बहुविधैर्वा-
 क्यैरित्यादिना ॥ १ कृत्याऽपेति पुनरिति मासिकादीनि
 प्रेतकार्याणि पूर्वज्ञानामेवानुनादो वा ॥ ५ ॥

आश्वसितोऽहं प्राग्वृद्धैर्मवद्भिर्गुणिपुरुषैः ।
 न सूक्ष्ममपि मे किञ्चिद्वलीकमिह विद्यते ॥ ७
 अर्थश्च सुमहान्प्राप्तो येन यक्ष्यामि देवताः ।
 पुरस्कृत्याद्य भवतः समानेष्यामहे मखम् ॥ ८
 हिमवन्तं त्वया गुप्ता गमिष्यामः पितामह ।
 ब्रह्माद्ययो हि देशः स भूयते द्विजसत्तम ॥ ९
 तथा भगवता चित्रं कल्याणं बहुमापितम् ।
 देवार्पिणा नारदेन देवस्थानेन चैव ह ॥ १०
 नाभागधेयः पुरुषः कश्चिदेवंविधान् गुरुन् ।
 लंभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसंमतम् ॥
 यद्यमुक्तास्तु ते राजा सर्व एव महर्षयः ।
 अभ्यनुज्ञाप्य राजानं तयोभौ कृष्णफाल्गुनौ

पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवादर्शनं ययुः ।
 ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत्प्रभुः ॥ १३
 एवं नातिमहान्कालः स तेषां संन्यवर्तत ।
 कुर्वतां शौचकार्याणि भीष्मस्य निधने तदा
 महादानानि विप्रेभ्यो ददतामौर्ध्वदेहिकम् ।
 भीष्मकण्ठपुरोगाणां कुरूणां कुरुसत्तम ॥ १५
 सहितो धृतराष्ट्रेण स ददावौर्ध्वदेहिकम् ।
 ततो दत्त्वा बहुधनं विप्रेभ्यः पाण्डवर्षमः ॥ १६
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेश गजसाह्वयम् ।
 स समाश्वस्य पितरं प्रज्ञाचक्षुपमीश्वरम् ।
 अन्धशास्त्रे स धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

जनमेजय उवाच ।

विजिते पाण्डवेयस्तु प्रशान्ते च द्विजोत्तम ।
 राष्ट्रे किं चकतुर्वीरौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ १
 वैशम्पायन उवाच ।

विजिते पाण्डवै राजन्प्रशान्ते च विशाम्पते
 राष्ट्रे बभूवतुर्द्वौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ २
 विजन्हाते मुदा पुत्नौ दिवि देवेश्वराविध ।
 तौ वनेषु विचित्रेषु पर्वतेषु ससानुषु ॥ ३
 तीर्थेषु क्षैव पुण्येषु पत्थलेषु नदीषु च ।
 चक्रन्म्यमाणीं संहृष्टावश्विनाविध नन्दनैः ॥ ४
 इन्द्रप्रस्थे महात्मानौ रैमतुः कृष्णपाण्डवौ ।
 मधिदय तां समां रम्यां विजन्हाते च भारत
 तत्र युद्धकथाश्रिताः परिक्लेशांश्च पार्थिव ।
 कथायोगे कथायोगे कथयामासतुः सदा ॥ ६
 ऋषीणां देवतानां च वंशांस्तावाहृतः सदा ।
 प्रीयमाणौ महात्मानौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ ७
 मधुरास्तु कथाश्रिप्राश्नार्थपदनिश्चयाः ।
 निश्चयशः स पार्थाय कथयामास केशवः ॥ ८

पुत्रशोकामिसन्तप्तं ज्ञातीनां च सहस्रशः ।
 कथाभिः शमयामास पार्थ शौरिर्जनादर्नः ॥ ९
 स तमाश्वस्य विधिवद्विज्ञानहो महत्तपाः ।
 अपहृत्यात्मनो भारं विशश्रामेव सात्थतः ॥
 ततः कथान्ते गोविन्दो गुडाकेशमुवाच ॥
 सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा हेतुयुक्तमिदं वचः
 वासुदेव उवाच ।

विजितेयं धरा कृत्वा सत्यसाचिन्परन्तप
 त्वद्बाहुबलमाश्रित्य राजा धर्मसुतेन ह ॥ १२
 असपत्नां महौ भुंक्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनानुमावेन यमयोश्च नरोत्तम ॥ १३
 धर्मेण राजा धर्मस्य प्रातः राज्यमकण्टकम् ।
 धर्मेण निहतः संख्ये स च राजा सुयोधनः ॥ १५
 अधर्मरुचयो लुब्धाः सदा चाप्रियवादिनः ।
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सानुयन्धा निपातिताः
 प्रशान्तामखिलां पार्थ पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
 भुंक्ते धर्मसुतो राजा त्वया गुप्तः कुरुद्वह ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
 भावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५
 विजिते इति ॥ १ ॥

रमे चाहं त्वया सार्धमरणेष्वपि पाण्डव ।
 किमु यत्र जनोऽयं धै पृथा चामित्रकर्षण ॥ १७
 यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो महाबलः ।
 यत्र माद्रवतीपुत्री रतिस्तत्र परा मम ॥ १८
 तथैव स्वर्गकल्पेण शोभोद्देशेषु कौरव ।
 रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्य त्वयाऽनघ ॥ १९
 कालो महोस्त्वतीतो मे शस्त्रयुगपद्वयतः ।
 बलदेवं च कौरव्य तथाऽन्यान् वृष्णिपुरुषान्
 सोहं गन्तुमभीप्सामि पुरीं द्वारावतीं प्रति ।
 रोचतां गमनं मया तथापि पुरुषमेव ॥ २१
 उक्तो बहुविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः ।
 सह भीष्मेण ययुक्तमस्माभिः शोककारिते ॥

शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्माभिः

शास्ता सन्नपि पाण्डवः ।

तेन तत्तु वचः सम्य-

गृहीतं सुमहात्मना ॥

२३

धर्मपुत्रे हि धर्मो कृतज्ञे सत्यवादिनि ।
 सत्यं धर्मो मतिश्चाद्या स्थितिश्च सततं स्थिरा
 तत्र गत्वा महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन ।
 ब्रह्मद्रुमनसंयुक्तं वयो ह्यहि जनाधिपम् ॥ २५
 न हि तस्याप्रियं कुर्या प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
 कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं द्वारावतीं प्रति २६
 सर्वं त्विदमहं पार्थ स्वस्मीतिहितकाम्यया ।

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि आश्वमेधपर्वणि

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तं च आश्वमेधपर्वं ।

॥ अथानुगीतापर्वं ॥

१६

जनमेजय उवाच ।

वैशम्पायन उवाच ।

समायां वसतोस्तत्र निहत्यादीन्महात्मनोऽपि
 केशवार्जुनयोः का यु कथा सममवदिज ॥ १

रूपेण सहितः पार्थः स्वं राज्यं प्राप्य केवलं
 तस्यां समायां दिव्यायां विजहार मुदा युतः

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीनि भारत-
 मानदीने पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

समायामिति ॥ १ ॥

तत्र कश्चित्समोद्देशं स्वर्गादेशसमं नृप ।
 यदृच्छया तौ मुदितौ जग्मतुः स्वजनावृत्तौ ३
 ततः प्रतीतः कृष्णेन सहितः पाण्डवोऽर्जुनः ।
 निरीक्ष्य तां सभां रम्यामिदं वचनमब्रवीत् ४
 विदितं मे महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते ।
 माहात्म्यं देवकीमातस्तस्य ते रूपमैश्वरम् ॥ ५
 यत्तद्भगवता प्रोक्तं पुरा केशव सौहृदात् ।
 तत्सर्वं पुरुषस्याग्नं नष्टं मे भ्रष्टचेतसः ॥ ६
 मम कौतूहले त्वस्ति तेष्वर्थेषु पुनः पुनः ।
 अथास्तु द्वारकां गन्ता नचिरादिव माधव ७
 वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु तं कृष्णः फाल्गुनं प्रत्यभाषत ।
 परिष्वज्य महातेजा वचनं यदा तां वरः ॥ ८
 धासुदेव उवाच ।

धापितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितञ्च सनातनम्
 धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकाञ्च शाश्वतात् ९
 अबुद्ध्या नाग्रहीर्यस्त्वं तस्मै सप्तहृदप्रियम् ।
 न च साऽद्य पुनर्भूयः स्मृतिर्मे संमधिष्यति ॥
 नूनमग्रदधानोऽसि पुमैर्धा ह्यसि पाण्डव ।
 न च शक्यं पुनर्वक्तुमशेषेण धनञ्जय ॥ ११
 स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ।
 न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः १२
 परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया ।
 इतिहासं ॥ पश्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥
 यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमर्ध्यां गमिष्यसि
 शृणु धर्मभृतां श्रेष्ठ गदितं सर्वमेव मे ॥ १४
 आगच्छद्ब्राह्मणः कश्चित्स्वर्गलोकादरिन्दम ।
 ब्रह्मलोकाच्च दुर्धर्षः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत्
 अस्माभिः परिपृष्टश्च यदाह भरतर्षभ ।
 दिव्येन विधिना पार्थ तच्छृणुष्याविचारयन्
 ब्राह्मण उवाच ।

मोक्षधर्मं समाश्रित्य कृष्ण यन्मामपृच्छयाः
 भूतानामनुकम्पार्थ यन्मोहच्छेदने विभो १७
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथायन्मधुसूदन ।
 शृणुष्वधादिहो भूत्वा गदतो मम माधव १८
 कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मविस्तमः ।

आससाद द्विजं कश्चिद्वर्माणामागतागमम् ॥
 गतागते सुखदुःशो ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
 लोकतत्त्वार्थकुशलं शतार्थं सुखदुःखयोः २०
 जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पापपुण्ययोः ।
 द्रष्टारमुचनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिम् २१
 चरन्तं मुक्तवत्सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम् ।
 दीप्यमानं धिया ब्राह्मया कममाणं च सर्वशः
 अन्तर्धानगतिज्ञं च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यपः ।
 तथैवावन्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह २३
 संभाषमाणमेकान्ते समासीनं च तैः सह ।
 यदृच्छया च गच्छन्तमसक्तं पथं यथा २४
 तं समासाद्य मेधाधी स तदा द्विजसत्तमः ।
 चरणीं धर्मकामोऽस्य तपस्वी सुसमाहितः ।
 प्रतिपेदे यथान्यायं दृष्ट्वा तन्महद्भुतम् ॥ २५
 विस्मितश्चाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तद्विजोत्तमम्
 परिचारेण महता मुष्टं तं पर्यतोपयत् ॥ २६
 उपपन्नं च तत्सर्वं श्रुतचारित्रसंयुतम् ।
 भावेनातोपयच्चैनं गुरुवृत्त्या परंतपः ॥ २७
 तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नो वाक्यमब्रवीत्
 सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु मत्तो जनार्दन २८
 सिद्ध उवाच ।

विविधैः कर्मभित्तात् पुण्ययोगैश्च केवलैः ।
 गच्छन्तीह गतिं मर्त्या देवलोके च संस्थितिम्
 न कश्चित्सुखमत्यन्तं न कश्चिच्छाश्वती स्थितिः
 स्वानाञ्च महतो घ्नंशो दुःखलब्धास्तुनः पुनः
 अश्रुभा गतयः प्राप्ताः कष्टा मे पापसेवनात् ।
 काममन्युपरीतेन तृणया मोहितेन च ३१
 पुनः पुनश्च मरणं

जन्म चैव पुनः पुनः ।
 आहारा विविधा भुक्ताः
 पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ ३२
 मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च पृथग्विधाः ।
 सुखानि च विविधानि दुःखानि च मयाऽनघ
 प्रियैर्विवासो बहुशः संवासश्चाप्रियैः सह ।
 धननाशश्च संग्रामो लब्ध्या दुःखेन तद्भनम् ॥

योऽंशे समायामित्यादिना प्रस्तुयानुगीतामारभते-मोक्ष-
 धर्ममित्यादिना भूतानामेव न स्वस्य विभो परमात्मन्
 ॥ १७ ॥ आगतगमे प्रसन्नोऽग्रहस्य कदापोद्विज-
 मित्यर्थः ॥ १९ ॥ गतागते मरणसंस्थाने विषये ज्ञानं
 शास्त्रानुमानं विज्ञानं योगजन्यं अक्षरं व्याख्यानं

लोकतत्त्वैति साधनं ॥ २० ॥ जाती जन्म ॥ २१ ॥ मुक्तवत्
 नित्यमुक्तस्यापि गृहा बंधाभिप्रायं बत्करणम् ॥ २२ ॥ अन्यत्र
 धर्मादन्वप्राप्तमार्गद्विज्ञानतो धर्मादानीन्त्याद्वर्णधर्मविवेक-
 कृतो निन्दति-धैर्यानाय विविधैरित्यादिना ॥ २९ ॥

सिद्ध उवाच ।

आयुःकीर्तिकराणीह यानि कृत्यानि सेवते
शरीरग्रहणे यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वदा ॥ ६
आयुःक्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते ।
बुद्धिर्ध्यावर्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते ७
सर्वं बलं च कालं च विदित्वा चात्मनस्तथा
अतिबेलमुपाश्नाति स्वविरुद्धान्यनात्मवान् ८
यदायमतिकष्टानि सर्वाण्युपनिषेवते ।
अत्यर्थमपि वा भुंक्ते न वा भुंक्ते कदाचन ॥ ९
दुष्टाशामिपपानं च यदन्योन्यविरोधि च ।
गुरु चाप्यमितं भुंक्ते नातिजीर्णेऽपि वा पुनः*
ध्यायामममतिमार्गं च व्यवस्यं चोपसेवते ।
सततं कर्मलोभाद्वा प्राप्तं येन विधारयेत् ॥ ११
रसाभियुक्तमर्षं वा दिवा स्वप्नं च सेवते ।
अपक्वानागते काले स्वयं दोषान्प्रकोपयेत् १२
स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम् ।
अपि बोद्धव्यनादीनि परीतानि ह्यवस्यति १३
तस्य तैः कारणैर्जतोः शरीरं च्यवते तदा ।
जीयितं प्रोच्यमानं तद्यथायदुपधारय ॥ १४
कृष्णं प्रकुपितः काये तीव्रघातुसमीरितः ।
शरीरमुपपैतय सर्वांश्चाणान् रुणद्धि वै १५
अत्यर्थं बलघानूष्णं शरीरे परिकोपितः ।
मिनाति जीवस्थानानि मर्माणि पिद्धि तत्त्वतः
ततः सेवेनः सप्तो जीवः प्रच्यवते क्षरात् ।
शरीरं त्यजते जंतुमिच्छमानेषु मर्मसु ॥ १७
वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम ।
जातीमरणसंविन्नाः सततं सर्वजन्तवः ॥ १८
हृदयन्ते सन्त्यजन्तश्च शरीराणि द्विजवर्म ।
गर्मसंकमणे चापि मर्मणामातिसपणं ॥ १९
तादृशीमेष लभते वेदनां मानवः पुनः ।
मिन्नसंधिरथ क्रिदमद्भिः स लभते नरः ॥ २०
यथा पञ्चसु भूतेषु संभूतत्वं नियच्छति ।
शैत्यात्प्रकुपितः काये तीमवायुसमीरितः २१

यः स पञ्चसु भूतेषु

प्राणायाने व्यवस्थितः ।

स गच्छत्यूर्ध्वगो वायुः

कृच्छ्रान्मुक्त्वा शरीरिणः ॥ २२

शरीरं च जहात्येवं निरुच्छासश्च दृश्यते ।
स निरुष्णो निरुच्छासो निःश्रीको हतचेतनः
ग्रहणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः ।
स्रोतोभिर्यैर्विजानाति इन्द्रियायान् शरीरभृत्
तैरेव न विजानाति प्राणानाहारसंभवान् ।
तत्रैव कुसले कार्ये यः स जीवः सनातनः २५
तथा यद्यज्ञवेद्युक्तं साक्षिपाते कश्चित् कचिद् ।
तत्तन्मर्म विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा २६
तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन् ।
आविश्य हृदयं जन्तोः सर्वं चाशु रुणद्धि वै
ततः सचेतनो जंतुर्नामिजानाति किञ्चन २७
तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वेव मर्मसु ।
स जीवो निरधिष्ठानश्चात्यते मातारिभ्या २८
ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वस्य दाहणम्
निष्कामन्कंपयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् ॥ २९
स जीवः प्रच्युतः कायात्कर्मभिः सैः समावृतः
अभितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाऽप्युपपद्यते ॥
प्राहणा ज्ञानसंपन्ना यथायच्छ्रुतनिश्चयाः ।
इतरं कुतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणैः ॥ ३१
यथाऽन्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ।
चक्षुस्मन्तः प्रपद्यन्ति तथा च ज्ञानचक्षुषः ॥
पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा
च्यवन्तं जायमानं च योनिं चातुप्रवेशितम् ॥
तस्य स्थानानि दृष्टानि श्रियेधानीह शास्त्रतः
कर्मभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ३४
ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते सर्वदेहिनः ।
इहैवोच्चावचान् भोगान् प्राप्नुवन्ति स्वकर्मभिः
इहैवाशुभकर्माणः कर्मभिर्निर्यं गताः ।
अवाग्गतिरियं कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवाः ।
तस्मात्सुदुर्लभो मोक्षो रक्ष्यश्चात्मा ततो भृशं

नम आस्य प्रभस्यायेनाप्यायेनोत्तरम् । तयो द्विती-
पस्य द्वितीयेन शेषाणां द्वितीयेन सिद्ध उवाच आयुः-
मीर्दिराणीहेत्यादिना ॥ ६ ॥ वेगं मलमूत्रादीनाम्
॥ ११ ॥ रसाभियुक्तं परिणामे बहुलवर्कं रसादुत्पत्त्या-
जीर्णदेवताम् ॥ १२ ॥ अपि वा अथवा परीतानि विपरी-
तानि व्यन्यति करोति तेन नीरुणेऽपि भिद्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

* नानिजीर्णं दिना पुनः इति पाठः ।

क्षरात् जडाच्छरीरात् ॥ १० ॥ जाती जन्म ॥ १८ ॥
गर्मसंकमणे पाश्वत्यैकदेहस्यामेवैदिकगर्मस्यदेहप्रवेगे ॥ १९ ॥
अग्निः वेदं जलेन वैश्वस्यम् ॥ २० ॥ संभूतत्वं मूलतन्म-
नियच्छति नाशयति यथा भूतानि पृथगभवन्तिः तेषां
वायुनाम्येन समीलिः प्राणानामाधने ध्यासितो यो
वायुरित्युक्तेण संरंभः ॥ २१ ॥ स्रोतोभिर्पिप्पेः ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वं तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः ।
कीर्त्यमानानि तानीह तत्पतः संनिबोध मे ॥
तच्छ्रुत्वा नैष्टिकीं बुद्धिं बुद्ध्येयाः कर्मनिश्चयम्
तारारूपाणि सर्वाणि यत्रैतच्चन्द्रमण्डलम् ३८
यत्र विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्यमण्डलम् ।
स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुण्यकर्मणां

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

ब्राह्मण उवाच ।

शुभानामशुभानां च नेह नाशोस्ति कर्मणाश्च
प्राप्य प्राप्यानुपच्यन्ते क्षेत्रं क्षेत्रं तथा तथा १
यथा प्रसूयमानस्तु फली दद्यात्फलं बहु ।
तथा स्याद्विपुलं पुण्यं शुद्धेन मनसा कृतम् २
पापं चापि तथैव स्यात्पापेन मनसा कृतम् ।
पुरोधाय मनो हीदं कर्मण्यात्मा प्रवर्तते ॥ ३
यथा कर्मसमाविष्टः काममन्युसमावृतः ।
नरो गर्भे प्रविशति तद्यापि शृणु चोत्तरम् ४
शुक्रं शोणितसंस्पृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम्
सौक्ष्म्यादव्यक्तमावाच्य न च क्वचन सज्जति
संप्राप्य ब्राह्मणः कामं तस्मात्तद्वह्ना शाश्वतम्
तद्बीजं सर्वभूतानां तेन जीवन्ति जन्तवः ।

स जीवः सर्वनात्राणि गर्भस्याविश्य भागशः
दधाति चेतसा सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः ।
ततः स्पन्दयतेऽङ्गानि स गर्भश्चेतनाम्बितः ८
यथा लोहस्य निःस्पन्दो
निपिको विन्वविग्रहम् ।
उपैति तद्विजानीहि
गर्भे जीवप्रवेशनम् ९
लोहपिण्डं यथा वह्निः
प्रविश्य ह्यतितापयेत् ।
तथा त्वमपि जानीहि
गर्भे जीवोपपादनम् १०
यथा च दीपः शरणे दीप्यमानः प्रकाशते ।
एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतना ॥ ११

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठ्ये भारत-
भावर्तने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

शुभानामिति । क्षेत्रं क्षेत्रं देहं देहं प्राप्य प्राप्या-
शायासाय पच्यन्ते फलं प्रयच्छन्ति ॥ १ ॥ चित्तशुद्धयशु-
दितारक्ष्येनात्यादपि पुण्यात्यादा फलं बहन्तीत्याह
साधनं-यथेति । फली वृक्षः ॥ २ ॥ पुरोधायेति । तस्मा-
न्मन एव प्रधानं न कर्मणि भावः ॥ ३ ॥ यथा कर्मति ।
मनुपविष्टा संस्पृष्टो वा तद्यापि तत्रापि प्रभे ॥ ४ ॥ तदाह-
शुभमिति ॥ ५ ॥ क्षेत्रं प्रातस्य नरस्य सार्विकं रूप-
माह-सौक्ष्म्यादिति । ब्राह्मणो ब्रह्मविद् तस्मात् कृत्
साधनं ब्रह्म ज्ञाना कामम् ईप्सितं प्राप्याप्तो भवती-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ तद्बीजं प्रदेव कारणं तेनेति । एतस्यै-
वानेदम्यानि भूतानि नात्रामुर्जतानि इति धृमः । ग

ब्रह्मैव सन् जीवः चेतसा उपाधिभूतेन प्राणम्यानेषु इंद्रिय-
गोलकेषु दधाति धारयते अभिमानमित्यर्थं इत्युत्तरलोका-
श्चैनं सहान्वयः ॥ ७ ॥ ततो धारणात् ॥ ८ ॥ ननु कथं
मूढोपि देहं ग्राप्नुयादव्यक्तो वा व्यक्तिः अक्षो वा संग-
मित्यादौ तस्य त्रिभिः परिहृयति-यथा लोहस्येत्यादिभिः यथा
स्वर्णश्वः स्वर्णोऽपि हन्ता तस्मात्प्रतिमा स्वर्णमयीमिव
करोति एवं गर्भे जीवप्रवेशनं शरीरे सूक्ष्मस्यापि चैत-
न्यस्य व्याप्तिरित्यायस्य परिहारः यथैव दिवं मृदयोप-
लिप्तमिन्द्रादिभ्यः पुनारी ॥ ९ ॥ यथा स्वप्नमव्यक्तोऽपि
वह्निः काष्ठलोहानुपाधेर्वाभिम्यग्यते एव गर्भे जीवोप-
पादनं देहे चैतन्यस्याभिम्यग्निरिति द्वितीयस्य परिहारः
अरणीषु चाग्निरेत्यादिभ्यः पुनारी ॥ १० ॥ तृतीयस्य परि-
हारमाह-यथा चेति । शरणे गृहे गार्गाणि स्थूलसूक्ष्म-
कारणानि ॥ ११ ॥

यद्यच्च कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
 पूर्वदेहकृतं सर्वमवश्यमुपभुज्यते ॥ १२
 ततस्तु क्षीयते चैव पुनश्चान्यत्प्रचीयते ।
 यावत्सन्मोक्षयोगस्य धर्मं नैवावबुध्यते ॥ १३
 तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि सुखी भवति येन वै ।
 आवर्तमानो जातीषु यथाऽन्योन्यासु सत्तमः ॥
 दानं व्रतं ब्रह्मचर्यं यथोक्तं ब्रह्मधारणम् ।
 दमः प्रशान्तता चैव भूतानां चानुकम्पनम् ॥
 संयमाश्चानृशस्यं च परस्वादानघर्जनम् ।
 ह्यलीकानामकरणं भूतानां मनसा भुवि १६
 मातापित्रोश्च शृश्रूषा वेषताऽतिथिपूजनम् ।
 गुरुपूजा घृणा शौचं नित्यमिन्द्रियसंयमः १७
 प्रवर्तनं शुभानां च तत्सतां वृत्तमुच्यते ।
 ततो धर्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति शाश्वतीः
 पयं सत्सु सदा पश्ये-
 त्त्राप्येषा ध्रुवा स्थितिः ।
 आचारो धर्ममाचरे
 यस्मिन् शान्ता ह्ययास्थिताः ॥ १९
 तेषु तत्कर्म निश्चितं यः स धर्मः सनातनः ।
 यस्तं समभिपद्येत न स दुर्गतिमामुयात् ॥ २०
 ब्रह्मो नियम्यते लोकः प्रच्ययन्धर्मवर्त्मसु ।

यद्ययोगी च मुक्तश्च स पतेभ्यो विशिष्यते ॥
 वर्तमानस्य धर्मेण शुभं यत्र यथा तथा ।
 संसारतारणे ह्यस्य कालेन महता भवेत् ॥ २२
 एवं पूर्वकृतं कर्म नित्यं जन्तुः प्रपद्यते ।
 सर्वं तत्कारणं येन विकृतोऽयमिहागतः ॥ २३
 शरीरग्रहणं चास्य केन पूर्वं प्रकल्पितम् ।
 इत्येवं संशयो लोके तच्च वक्ष्याम्यतः परम् ॥
 शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वलोकापितामहः ।
 त्रैलोक्यमसृजद्भूता कृत्स्नं स्यादरजःकम् ॥ २५
 ततः प्रधानमसृजत्प्रकृतिं स शरीरिणाम् ।
 यथा सर्वमिदं द्याप्तं यां लोके परमां विदुः
 इदं तत्क्षरमित्युक्तं परं त्वमृतमक्षरम् ।
 त्रयाणां मिथुनं सर्वमेकैकस्य पृथक् पृथक् २७
 असृजत्सर्वभूतानि पूर्वदृष्टः प्रजापतिः ।
 स्याधराणि च भूतानि इत्येषा पौर्विकी श्रुतिः
 तस्य कालपरीमाणमकरोत्स पितामहः ।
 भूतेषु परिवृत्तिं च पुनरावृत्तिमेव च ॥ २९
 यथाऽत्र कश्चिन्मेधावी दृष्टारमा पूर्वजन्मनि ।
 यत्प्रवक्ष्यामि तत्सर्वं यथावदुपपद्यते ॥ ३०
 सुखदुःखे यथा सम्यगनित्ये यः प्रपद्यति ।
 कार्यं चाभ्यसंधातं विनाशं कर्मसंहितम् ॥

दीपवदंगया अपि चेतनायाः दुःखादिसंप्रतीतां हेतु-
 माह—यद्यचेति । यथा प्रकाशः अतदाकारोपि
 अंगुल्याद्युपाधिना ऋजुवक्राद्याकार इव प्रतीयते एवं
 कर्मजदुःखप्रकाशिकायां चिति दुःखाकारेव भाति वस्तु-
 तस्तु नास्ति । अस्तीति ह्ययं दुःख इति धृतेः अवस्थातत्रगतस्य
 दुःखावस्थान्मात्रेऽनुवृत्त्यदर्शनाच्चेति भावः ॥ १२ ॥
 ततः उपभोगात् ॥ १३ ॥ कर्म कष्टाच्च संसारानुच्यत
 इत्यस्योत्तरमाह—तत्र कर्मत्यादिना । जातीषु योगिषु
 ॥ १४ ॥ संयमयितुं काम्यम् ॥ १५ ॥ यद्ययोगीति ।
 सर्वदेशो विपविद्याविदमिव कर्मसंगः प्रतीयमानोऽपि योगि-
 नं न बाधते योगी इतरेभ्यः प्रेष्ट इत्यर्थः । यतो योगी
 अनो मुक्तः चत्वर्यं परं च शब्दो हेत्वधारणार्थः । यस्तु
 योगी स हि योगबलान्मुक्त एवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ कर्मिणा
 विलयेन मुक्तिरित्याह—वर्तमानस्येति ॥ २२ ॥ पव-
 मिति । अयं आत्मा ब्रह्म सन्निवृत्त-जीवित्वं प्राप्नोति ॥ २३ ॥
 ननु स्वतंत्रा एव वद्व्येतेनः न ब्रह्मविकारा इत्यानङ्क्य
 शरीरमात्मन इत्यादिना पौर्विकी श्रुतिरित्यर्थः श्रौतैः त्रया-
 चोटे सर्वलोकः कार्यसमष्टिः तस्यः पिता मायाशक्तं ब्रह्म
 पितामहः शुद्धं तत् आत्मनः मुद्रित्यं शरीरम् । अन्याहताका-

शम आकाशशरीरं ब्रह्मेति धृतेः माया कृत्वा उत्पद्य
 तस्मादग्न्यक्तसुखे त्रिगुणं द्विजसन्नेति तदुत्पत्तिस्मृतैः
 नो व्योमापरो यदिति घटे. प्राक्कदम्बावभूतैश्च कृत्स्नं सृष्टा-
 त्मकं त्रैलोक्यम् ॥ २५ ॥ ततः प्रधानं सर्वेषु कार्येषु प्रधी-
 यमानं तेजोवशात्मकं जीवानां प्रकृति आनिभ्यक्तित्वान्
 देहाद्याकारं यथा ब्रह्मत्वा ॥ २६ ॥ क्षरं जडं अक्षरं तदव-
 च्छिन्नं चैतन्यं जीवेशभावात्कृतं त्रयाणां क्षराक्षराशुद्धान-
 मथे मिथुनं क्षराक्षरं सर्वं प्रतिपूर्य पृथक् पृथगस्ति तत्त-
 त्मुक्तौ तत्तन्निवृत्तं तदनुगुणविद्राघ्यन इत्यर्थः ॥ २७ ॥
 उक्तोऽयं श्रौत एवेत्याह—असृजदिति । पूर्वदृष्टः घटेः
 प्राक् सदेव सोम्येदमपि आसीदेकमेवादित्यिमिति धृतेः दृष्टः
 सर्वभूतानि विषयदात्रिणि स्याधराणि चायंमानि ऐतदात्म्य-
 मिति धृतेः त्रयगतामेव सर्वदृश्यरूपेण मातृगर्भः ॥ २८ ॥
 एवं श्रुतिवलेन चैतन्यवेदे निरस्य ब्रह्मविकारस्य जीवस्य
 विकारत्वं नित्यं चेत्तुं साधनैरित्यादीक्य तदित्यन्वयमाह—
 तस्य कालेति । तस्य शरीरग्रहणस्य कालेननेनान्तरत्वं
 परिशुतिं सुनराण्येनादिदेशं भ्रमणम् ॥ २९ ॥ यथा-
 प्रेति । अत्र संसास्यान्तरत्वं विषये वदेत्तद्वद्वं जाति-
 त्वस्य यत्रवक्ष्यामीत्याह—योग्यम् ॥ ३० ॥

यश्च किञ्चित्सुखं तथ दुःखं सर्वमिति स्मरन्
संसारसागरं घोरं तरिष्यति सुदुस्तरम् ॥ ३२
जातीमरणरोगैश्च समाधिष्ठः प्रधानवित् ।
चेतनावत्सु चैतन्यं समं भूतेषु पश्यति ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधके पर्वणि अनुगीतापर्वणि
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

प्राहण उवाच ।

यः स्यादेकाग्रो लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन्
पूर्वं पूर्वं परित्यज्य स तौष्णीं बन्धनाद्भवेत् १
सर्वमित्रः सर्वसहः शमे रक्तो जितेन्द्रियः ।
ह्यपेतमयमन्युश्च आत्मवान् मुच्यते नरः ॥ २
आत्मवत्सर्वभूतेषु यश्चेन्नियतः शुचिः ।
अमानी निरर्भीमानः सर्वतो मुक्त एव सः ३
जीवितं मरणं चोभे सुखदुःखे तथैव च ।
लाभालाभे प्रियद्वेष्ये यः समः स च मुच्यते
न कस्यचित् स्पृहयते नावजानाति किञ्चन ।
निर्द्वन्द्वो धीतरागात्मा सर्वथा मुक्त एव सः ५
अनमित्रश्च निर्वन्धुरनपत्यश्च यः धृष्टित् ।
त्यक्तधर्मार्थकामश्च निराकांक्षी च मुच्यते ६
नैव धर्मी न चाधर्मी पूर्वोपचितहायकः ।
धातुक्षयप्रशान्तात्मा निर्द्वन्द्वः स विमुच्यते ७
अकर्मवान् धिकांक्षश्च पश्येज्जगदशाश्वतम् ।
अश्वत्यसदृशं नित्यं जन्ममृत्युजरायुतम् ॥ ८

निर्विघ्ने ततः कृत्स्नं मार्गमाणः परं पदम् ।
तस्योपदेशं वक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तम ३४
शाश्वतस्याव्ययस्याथ यदस्य ज्ञानमुत्तमम् ।
प्रोच्यमानं मया विप्र निबोधेदमशेषतः ॥ ३५

वैराग्यबुद्धिः सततमात्मद्रोपव्यपेक्षकः ।
आत्मबन्धयिनिर्मोक्षं स करोत्यधिरादिषु ९
अगन्धमरसस्पर्शमशब्दमपरिग्रहम् ।
अरूपमनभिज्ञेयं दृष्ट्वाऽऽत्मानं विमुच्यते ॥ १०
पञ्चभूतगुणैर्हानममूर्तिमदहेतुकम् ।
अगुणं गुणमोक्षकारं यः पश्यति स मुच्यते ११

विहाय सर्वसंकल्पान्
बुद्ध्या शारीरमानसान् ।

शनैर्निर्वाणमाप्नोति

निरिन्धन इवानलः ॥ २२

सर्वसंस्कारनिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।
तपसा इन्द्रियग्रामं यश्चरेन्मुक्त एव सः ॥ २३
विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्म समातनम् ।
परमाप्नोति संशान्तमचलं नित्यमक्षरम् १४
अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
गुह्यतः सिद्धमात्मानं यथा पश्यन्ति योगिनः

चेतनावत्सु देहेषु समं एकम् ॥ ३३ ॥ ऐकारम्यदृष्ट्या निर्विघ्नत
इत्यर्थः । सप्राथम्यम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधके
पर्वणि नैलकण्ठेयि भारताभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

शरीरस्य नाशोऽत्यतिप्रकारानुक्त्वा पूर्वोपक्रान्तं ततो
मुक्तिप्रकारं प्रपद्यति—यः स्यादिति । तत्रया सर्वा-
सामपां समुद्र एकाग्रनमित्यादिश्रुतुकप्रकारेण सर्वलयाधि-
ष्ठानं ब्रह्म एकाग्रं तस्मिन् लीनः स यथा सैषणखिल्य
उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयते इति श्रुतुकरीत्या ऐक्यं
प्राप्तः तूष्णीं अहमेवेदं सर्वोऽस्मीत्यभिमानमप्युर्वन् विविद-
चिन्तयन्नित्यनेनास्मीत्यपि वारयति पूर्वं पूर्वं स्थूलसूक्ष्माणेषु
परित्यज्य उत्तरस्मिन् उत्तरस्मिन्प्रविलाप्य ॥ १॥ सर्वमित्रः
अदोही सर्वसहः क्षमी शमे वित्तनिर्द्वे गये योगासिद्धौ
कर्मसंन्यागिनः कर्मत्रयीमयप्रज्ञाप्रगुर्वा मन्युरित्येतापि

कालेन न योगः सिद्ध इति दैन्यं तत्र द्वेयो वा वात्मवान्
जितचित्तः ॥ २ ॥ अनमित्रः शत्रुहीनः ॥ ६ ॥ ज्ञानफल-
माह—नैवेति । धर्माधर्मस्यः पूर्वोपचितं प्रारब्धकर्म
तस्य ह्यग्नयः यापकः धातुसंयोगे शरीरपरमभूतविनाशेनैव
प्रयातः अत्यन्तसमुच्छिन्न आत्मा चित्तं यस्य सः अत एव
निर्द्वन्द्वः अद्वैतः यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवभूतत्वेन कं पश्येदिति
श्रुतेः ॥ ७ ॥ अकर्मवान् संन्यासी ॥ ८ ॥ अगणं गन्धा-
दिहीनं चिन्मात्रम् ॥ १० ॥ पञ्चभूतगुणैर्हानमिति स्थूल-
निष्ठः अमूर्तिमिति सूक्ष्मस्य अहेतुकमिति कारणस्य अत
एव अगुणं गुणमोक्षपूर्वस्मिन् रूपेः गुणा विषयादयः ॥ ११ ॥
एवं ध्यानजसंस्कारैर्वाहसंस्कारा नश्यन्ति तत्रः संस्कारोऽ-
न्यसंस्कारप्रतिबन्धीति योगबुद्ध्यादित्याह—सर्वसंस्का-
रेति ॥ १३ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामीति संक्षेपोक्त्यनेतरं
विस्तरेण वक्ष्यामि गुह्यतः सिद्धं आविश्यकप्रान्ति-
निवृत्तौ स्वनसिद्धं न ॥ कीटघ्नमन्यायेन ध्यानसाध्यम् १५

तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथावत्तन्निबोध मे ।
 यैर्होरेधारयधित्यं पश्यत्यात्मानमात्मानि १६
 इन्द्रियाणि तु संहृत्य मन आत्मनि धारयेत् ।
 तीमं तपसा तपः पूर्वं मोक्षयोगं समाचरेत् ॥
 तपसी सततं युक्तो योगशास्त्रमयाचरेत् ।
 मनीषी मनसा यिप्रः पश्यत्यात्मानमात्मानि ॥
 स चेच्छ्रोत्रोत्थं साधुर्योक्तमात्मानमात्मानि ।
 तत एकान्तशैलः स पश्यत्यात्मानमात्मानि
 संयतः सततं युक्त आत्मपान्थिजितेन्द्रियः ।
 तथा य आत्मानमात्मानं संप्रयुक्तः प्रपश्यति २०
 यथा हि पुरुषः स्वमे दृष्ट्वा पश्यत्यसाविति ।
 तथा रूपमिथात्मानं साधुर्युक्तः प्रपश्यति २१
 इषीकां च यथा मुञ्जात्कश्चिन्निष्कृष्य दृश्येत्
 योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः
 मुञ्जं शरीरमित्याहुरिषीकामात्मानं धिताम्
 एतन्निदर्शनं भोक्तो योगविज्ञिरनुत्तमम् ॥ २३
 यदा हि युक्तमात्मानं
 सम्यक् पश्यति देहभृत् ।
 न तस्मै हेभ्यरः कश्चि-
 त्त्रैलोक्यस्यापि यः प्रभुः ॥ २४
 अन्याम्याश्चैव तनयो यथेष्टं प्रतिपद्यते ।
 यिनिवृत्त्य जरां मृत्युं न शोचति न हृष्यति ॥

यैर्होरेः चित्तिप्रदोषैः आत्मानं चितं आत्मानि देहे
 धारयन् अन्तर्मुखं कुर्वन् नित्यं आध्यात्मस्थं वस्तु
 पश्यति इति निबोधेति पूर्वोक्तवचः ॥ १६ ॥ संहृत्य
 स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्यावर्त्य आत्मानि क्षेत्रे एतत्त्व तप
 आस्यस्यपमार्गद्वारेण श्रुते केतवेन भवतीत्याह—तीम-
 मिति ॥ १७ ॥ एतदेवान्वयस्योत्तराभ्यां द्रव्यति—
 तपस्वीत्यादिना ॥ १८ ॥ यथा ह्येति । यथा
 स्वप्ने मूर्च्छादेहासंगे स्थितः स्वप्नविद्वद्वत्त्वं सुषुप्ते पश्यति
 जगत् समिपदं प्रपश्य यमुञ्जं दृष्ट्वा लोभमिति प्रयमि-
 जगति तयात्मानं वियुक्ते समीपौ दृष्ट्वा शुभानिदपि विद्य-
 मालावेनेव पश्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तं स्वप्नोपपत्तौ दृष्टुं आ-
 दिदेवाका धैर्येणेति देहाग्रे शैतं दृष्टुमाह—इषीकामिति
 ॥ २० ॥ दृष्ट्वां दर्शयन्ति के योगप्रप्ति—युञ्जमिति । आत्मानि
 जिना मायां जगदाकारेण मातामात्रमिति शेषः ॥ २३ ॥
 मतोऽयं सदाश्रम्यन्तरे प्रत्यनन्यत्वेन वीथितेन एव
 चानन्याधीपतिरपमित्याह—यदा ह्येति ॥ २४ ॥ स
 एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि कायबुद्धिरूपं । न तस्य
 सेमो न जरा न मृत्युः सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिश्रुति-
 प्रसिद्धं योगप्रकाशम्—अन्याम्या इति । अन्यान्वा देव-

देवानामपि देवत्वं युक्तः कारयते वशी ।
 ब्रह्म चाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमशाश्वतम् ॥
 वित्तदयस्तु च भूतेषु न भयं तस्य जायते ।
 क्रिदयमानेषु भूतेषु न स क्रिदयति केनचित्
 दुःखशोकमयैर्धौरे सङ्गमेहसमुद्भवैः ।
 न विचात्यपतिमुक्तात्मा निस्पृहः शांतमानसः
 नैवं शस्त्राणि विध्यन्ते न मृत्युश्चास्य विद्यते
 नातः सुखतरं किञ्चिद्लोके कचन दृश्यते २९
 सम्यग्युक्तया स आत्मानमात्मन्येव प्रतिष्ठते ।
 विनिवृत्तजरादुःखः सुखं स्वपिपति चापि सः
 देहान्यथेष्टमभ्येति हिरयेमां मानुषीं तनुम् ।
 निर्वैदस्तु न कर्तव्यो भुञ्जानेन कथञ्चन ॥ ३१
 सम्यग्युक्तो यदात्मानमात्मन्येव प्रपश्यति
 तदैव न स्पृहयते स्वाक्षादपि शतक्रतोः ॥ ३२
 योगमेकान्तशीलस्तु यथा चिन्तति तच्छृणु ।
 दृष्टपूर्वां दिशं चिन्त्य यस्मिन्संतिवसेत्पुनरे ३३
 पुरस्याभ्यन्तरे तस्य मनः स्थाप्यं न बाह्यतः ।
 पुरस्याभ्यन्तरे तिष्ठन् यस्मिन्नावसथे यत्नेत् ।
 तस्मिन्नावसथे धार्यं सबाह्याभ्यन्तरे मनः ३४
 प्रचिन्त्यावसथे कृत्वा यस्मिन्काले स पश्यति
 तस्मिन्काले मनश्चास्य न च किञ्चन बाह्यतः

गन्धर्वमानुषाश्च तवस्तदः कामदयी भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥
 विदेहेकैवत्यापि कमेवैवमित्याह—ब्रह्म चेति ॥ २६ ॥
 विदयत्येति विदेहमुक्त्य न ज्ञेयः संतीत्युक्तं तस्मै मुति-
 कन्मायेन इदमित्युक्ते दृष्टुमकस्यापि ते न सन्तीत्याह दुःख-
 शोकविना ॥ २८ ॥ अन्याम्याधेति पूर्वोक्तस्य विद्वत्
 —देहानिति । मुञ्जानेन योषैर्यमिति शेषः । निर्वैदो
 योगाद्वैराग्यं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ वस्तुतन्तु योगज-
 संस्तत्रावस्थाधोभिर्भोगेतिदेह न भवतीत्याह—सम्य-
 गिति । अमर्यस्योपि विषयैर्भोगेच्छाकिरिति भावः
 ॥ ३२ ॥ एकान्तशैलः एकं ब्रह्म शम्यते प्राप्यतेऽनेनेति
 एकान्तो शानं तच्छीलनः तान्तु तं पश्यति निष्कलं प्राप-
 मान इति श्रुतेः दृष्टपूर्वां दिशं दृष्टे श्रुतिः प्राप्ताय प्रपन्न-
 पेक्षतात् वेदान्तादप्यपूर्विकं दिशं उपदेशं चिन्त्य
 युक्त्यापि पर्यालोच्य भोक्तव्यो मन्तव्य इति श्रुतेः । यस्मिन्पुनरे
 देहे ॥ ३३ ॥ आवसथे मृतापराधन्यतमस्मिन्भवे ॥ ३४ ॥
 तदैव कृत्व सर्वलोकं यदा पश्यति तदास्य वापनः प्रादु-
 र्भादन्यत्र विघने जगि नशमय मनः सजेत् अनो निर्वा-
 सवत्त्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषं निजने बने ।
 कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेकाग्रः परिचिन्तयेत् ३६
 दन्तांस्तालु च जिह्वां च गलं ग्रीवां तथैव च
 हृदयं चिन्तयेच्चापि तथा हृदयबन्धनम् ॥ ३७
 इत्युक्तः स मया शिष्यो मेधावी मधुसूदन ।
 पप्रच्छ पुनरेवैवं मोक्षधर्मं सुदुर्लभम् ॥ ३८
 भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे कथमर्थं विपश्यते ।
 कथं रसत्वं यजति शोणितत्वं कथं पुनः ॥ ३९
 तथा मांसं च मेदश्च स्नाय्वस्नीनि च योपिति
 कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीराणाम् ॥
 वर्धते वर्धमानस्य वर्धते च कथं बलम् ।
 निरोधानां निर्गमनं मलानां च पृथक् पृथक्
 कुतो वायं प्रश्नासति उत्कृष्टसित्यपि वा पुनः
 कं च देशमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्माऽयमात्मानं
 जीवः कथं बहति च चेष्टमानः कलेवरम् ।
 किंवर्णं कीदृशं चैव निषेधयति वै पुनः ॥ ४३

यायातश्चैनं भगवन् वक्तुमर्हसि मेऽनघ ।
 इति संपरिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव ॥ ४४
 प्रत्यक्षुवं महाबाहो यथाश्रुतमरिन्दम ।
 यथा स्वकोष्ठे प्रक्षिप्य भाण्डं भाण्डमना भवेत्
 तथा स्वकाये प्रक्षिप्य मनो द्वारैरनिश्चलैः ।
 आत्मानं तत्र भाषेत प्रमादं परिचर्जयेत् ॥ ४६
 एवं सततमुद्युक्तः प्रीतात्मा न चिरादिव ।
 आसादयति तद्गत्तं यद्गृहा स्यात्प्रधानवित् ॥
 न त्वसौ चक्षुषा प्राहो न च सर्वैरप्यिन्द्रियैः ।
 मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदृश्यते ॥ ४८
 सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
 सर्वतः श्रुतिर्मौहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ४९
 जीवो निष्कान्तमात्मानं शरीरात्संप्रपश्यति
 स तमुत्सृज्य देहं स्वं धारयन्ब्रह्म केवलम् ॥
 आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव ।
 तदेवमाश्रयं कृत्वा मोक्षं याति ततो मयि ॥

उपसंहरति—सन्नियम्येति । कायमभि वेहस्याभितो
 बहिः अन्तरं मध्ये च कृत्स्नं परिपूर्णं प्रह्वेन चिन्तयेदित्यर्थः
 ॥ ३६ ॥ अत्य मोग्य साधनान्माह—दन्तानित्यादि ।
 दन्ताग्रस्तैलवक्ष्यावक्ष्येयं गृह्यमाणानाहारान् चिन्तयेत् ।
 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ धृवा सृतिः । सृतिलम्भे
 सर्वप्रण्यीनां विप्रमोक्षः' इति आहारशुद्धेर्महदेतुलभ्रुवेः । तथा
 तालु आधारे जिह्वा तत्राधेया यथोक्तमिष्टाग्रैः—
 लंबिकोर्ध्वं स्थिते गर्ते सना विपरीतगाम् ।
 संयोजयेत्प्रयत्नेन मुद्रा सा चेचरी मता इति ।
 द्वात्रेयः—

अन्तःकपालविदरे जिह्वा व्यावृत्तं चार्पयेत् ।
 भ्रूमध्यदृष्टिरप्येवा मुद्रा भवति खेचरी इति ।
 ध्रुवोर्मिषे प्राणमविश्य प्राणापानी समौ कृत्वा
 नामाभ्यन्तारारिणाविति नैवदेवोक्तं गलं—जिह्मालादधो-
 भागः । ग्रीवा—तदधः । कण्ठनालं ताभ्यां कण्ठकृतस्तोऽ-
 प्यधः—न्यितोऽप्यते तत्र प्राणा सा प्रफला यत्नादभ्य-
 ननीया योगे विधातोऽत्यर्थं तथा च सूत्रम्—
 कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिद्राक्षीरिति ।

भाष्यमपि आगमैरुक्तं फलं यावज्जानुमति तावद्योग-
 धर्मे न धरति इति । तदर्थं तदयायनं यत्र तदयबन्धनं सन्नं
 नैवायं तदयस्य नास्ति इति ध्रुवमाणं नाडीमार्गं तत्तरोक-
 गत्युपयोगि ॥ ३७ ॥ मेधावी दन्तादिनादैः पादोद्वेगोक्त-
 मपि ज्ञानवान् ॥ ३८ ॥ एवमर्थेषु आद्यं विन्यस्य पृच्छति
 रमिभिः भुक्तं भुक्तमिति ॥ ३९ ॥ द्वितीयमर्थेन—कुतो चेति ।

सुतीर्षं योगानुकारित्वाद्यद्गृहा चतुर्वर्गेन पृच्छति—कञ्चेति
 ॥ ४१ ॥ पश्चमे पृच्छति—जीव इति । कथं जीवो
 नाडीमार्गः सूर्यं कलेवरं बहति किंवा त्रा ते नाडीमार्गाः
 तेषां कीदृशं पुनर्वपुः प्राप्यमिति प्रश्नार्थः । एतेषामप्ये
 आगयौर्विवरणार्थां माहात्म्यगीता इतरयोर्मुक्तिश्रियसंवादः
 प्राधान्येन । अन्येषु तत्र तत्रोपसर्गनस्तेन प्रतिपाद्यत इति
 विभागः ॥ ४३ ॥ कोष्ठे चान्यथेष्टे भाण्डं पृष्टोपस्करो निशितं
 यथा शुद्धं प्रविष्टो विविच्य जानाति ॥ ४५ ॥ एवं स्वकाये
 देहान्तर्गतेन प्रक्षिप्य अनिश्चलैः अनिश्चरिर्द्वारैरिन्द्रियैः सर्व-
 द्वापण्ये संयम्य मनो तद्वि निरुद्धं वेति स्थितेः तया यष्टुष्टं
 तद्वस्तुयोगसंलेन भेयमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ एतदेवोपपाद-
 यति—प्रयमिति । प्रधानवित् प्रकृतोविस्सर्ववि कारविद्भवति
 विकाराणां प्रकृतेरन्यत्वादेति ॥ ४७ ॥ यश्चुरा-
 यप्राहस्त्यामूर्तस्य रूपं सर्वतः पाणिपादान्त इत्यादि ।
 लक्षणम् ॥ ४९ ॥ तदेव जीवस्य सात्त्विकभूतदेहात् निष्कान्तं
 ध्रुवमूर्ते मुनेयीकवत्सत्यति संप्रज्ञाते । तं सर्वत इत्युक्तलक्षणं
 कारणं उत्सृज्य प्रविलाप्य देहे स्वं स्वरूपं धारयन्मनो
 निरुद्धं चैवर्तं निर्गुणं यत्र पश्यति ॥ एवं विद्वानस्माच्छ-
 रीरभेदादूर्ध्वमुक्त्यामुभित् स्वर्गं लोके तार्कान्कमानात्ताऽ-
 मृतः गमभवदिति देहाभिमानहर्ते भेदं त्यक्त्वा ऊर्ध्वं कारण-
 द्रष्टृमानं प्राप्ते तस्यैव गर्वशमभुभूत्वाऽमृतस्यैव केवल्यमधुन
 इति धरणात् ॥ ५० ॥ प्रहसति अशो हृष्टेव मदीचिदोदक-
 नून्येन संवारेणाहं आमिन् इति विस्मयेनेति भावः । न देवं तत्
 यत्र एवं उपकीला ॥ ५१ ॥

इदं सर्वैरहस्यं ते मया प्रोक्तं द्विजोत्तम ।
आपृच्छे साधयिष्यामि गच्छ विप्र यथासुखं
इत्युक्तः स तदा कृष्ण मया शिष्यो महातपाः
अगच्छत यथाकामं ब्राह्मणः संशितव्रतः ५३
वासुदेव उवाच ।

इत्युक्त्वा स तदा वाक्यं मां पार्थ द्विजसत्तमः
मोक्षधर्माश्रितः सम्यक् तत्रैवांतरधीयत ५४
कच्चिदेतत्त्वया पार्थ श्रुतमेकाग्रचेतसा ।
तदापि हि रथस्थस्त्वं श्रुतवानेतदेव हि ॥ ५५ ॥
नैतत्पार्थ सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणेति मे मतिः ।
नरेणाकृतसंज्ञेन विप्रुद्धेनोत्तरात्मना ॥ ५६ ॥
सुरहस्यमिदं प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ ।
कश्चिन्नेदं श्रुतं पार्थ मनुष्येणेह कर्हिचित् ॥ ५७ ॥
न ह्येतच्छ्रोतुमर्होऽन्यो मनुष्यस्यामृतोऽनघ ।
नैतदद्य सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणान्तरात्मना ॥ ५८ ॥
क्रियापद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि
ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वासुदेव उवाच ।

अत्राप्युवाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
दम्पत्योः पार्थ संवाद् योऽभवद्भरतर्षभ ॥ १ ॥
ब्राह्मणी ब्राह्मणं कश्चिज्ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
दृष्ट्वा विविक्तं वासीतं भार्यां भर्तारमप्रवीत २ ॥
कं तु लोकं गमिष्यामि त्वामहं पतिमाश्रिता
न्यस्तकर्माणमासीनं कीनाशमविचक्षणम् ३ ॥
भार्याः पतिकृतौल्लोकानामुवन्तीति नः श्रुतम्

त्वामहं पतिमासाद्य कां गमिष्यामि यै गर्ते
एवमुक्तः ज्ञानात्मा तामुवाच हसन्निव
सुभगं नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानघ
ग्राह्यं दृश्यं च सत्यं वा यदिदं कर्म विद्यते ।
एतदेव ह्यवस्यन्ति कर्म धर्मेति कर्मिणः ॥ ६ ॥
मोहमेव नियच्छन्ति कर्मेणा ज्ञानयार्जिताः ।
नैष्कर्म्यं न च लोकेस्मिन्मुहूर्तमपि लभ्यते ॥ ७ ॥

व्यामिश्रेण ध्यमेण अहृतक्षेन अज्ञातविद्यासंप्रदायेन
॥ ५६ ॥ इमं धर्मं आगमदर्शनाख्यम् ॥ ६१ ॥ लोकद्वारं
धनादि अग्राहयत् तृणादिवत् यः परियज्यते विवेकादिना
परित्यागवान् । विद्यते उपमैः शमादिभिः ॥ ६५ ॥
पणमासानिति । 'बह्मर्षिर्मातु युक्तस्य नित्ययुक्तस्य
देहिनः आनन्दः परमो गुणः सम्यग्भ्योः प्रवर्तते' इति यैत्रा-
यणीयश्रुतेः । मुखाश्रयत्वादादृणीयो योग इत्यर्थः ॥ ६६ ॥
इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भाष्य-
भाष्येण ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे इत्यादिना कृतस्य प्रशस्य उत्तरं
'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिना देहमाश्रितः । प्राणाधानसमा-
युक्तः पचाम्यग्निं चतुर्विधम्' इति गीतोक्तमेव विष्णोर्निति—
अत्राप्येत्यादिना । अत्र प्रश्ने विषये इतिहासमपीति
सम्बन्धः ॥ १ ॥ कर्म अभिदोत्रादिकं न्यस्तं येन तं
कीनाशं कर्कशं मयि निरनुकोशं अविचक्षणं मम अनन्य-
गतिकल्पमज्ञानान्तम् ॥ ३ ॥ ग्राह्यं दीक्षाव्रतादिकं अत एव दृश्यं
लोकैः स्थूलव्याद्ध्युं योग्यम् ॥ ६ ॥ कर्मणा शरीरायामेन ॥ ७ ॥

कर्मणा मनसा वाचा शुभं वा यदि वाऽशुभम्
जन्मादिमूर्तिभेदान्तं कर्म भूतेषु वर्तते ॥ ८
रक्षोभिर्वध्यमानेषु दृश्यद्रव्येषु वर्तते ॥
आत्मस्वमात्मना तेभ्यो दृष्टमायतनं मया ॥ ९
यत्र तद्ब्रह्म निर्देष्टुं यत्र सोमः सहाग्निना ।
व्यवायं कुरुते नित्यं धीरो भूतानि धारयन्
यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तदक्षरमुपासते ।
विद्वांसः सुवता यत्र शान्तात्मानो जितेंद्रियाः
प्राणेन न तदाग्रेयं नास्वायं चैव जिह्वा ।
स्पर्शनेन तदस्पृश्यं मनसा त्वयगम्यते ॥ १२
अक्षुषामधिपद्यं च यत्किञ्चिच्छृणुषात्परम् ।
अगन्धमरसस्पर्शमरुपाशब्दलक्षणम् ॥ १३
यतः प्रवर्तते तन्त्रं यत्र च प्रतितिष्ठति ।
प्राणो पानः समानश्च ध्यानञ्चोदान एव च
तत एव प्रवर्तन्ते तदेव प्रविशन्ति च ।
समानध्यानयोर्मध्ये प्राणापानौ विचेरतुः ॥ १५
तस्मिन्लीने प्रलीयेत समानो ध्यान एव च ।
अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो ध्याप्य तिष्ठति ।
तस्माच्छ्यानं पुरुषं प्राणापानौ न मुञ्चतः ॥ १६
प्राणानामायतत्येन तमुदानं प्रचक्षते ।

तस्मात्तपो व्यवस्यन्ति मद्रतं ब्रह्मवादिनः ॥ १७
तेषामन्योन्यमक्षणां सर्वेषां देहचारिणाम् ।
अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्तधा दीव्यतेऽन्तरा ॥
प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्च श्रोत्रं च पञ्चमम्
मनो बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानराधिपः ॥ १९
ग्रेयं दृश्यं च पेयं च स्पृश्यं श्रव्यं तथैव च ।
मन्तव्यमय बोद्धव्यं ताः सप्त समिधो मम ॥
प्राता मक्षयिता दृष्टा स्पृष्टा श्रोता च पञ्चमः
मन्ता बोद्धा च सप्तैते भवन्ति परमविजः ॥
ग्रेये पेये च दृश्ये च स्पृश्ये श्रव्ये तथैव च ।
मन्तव्येऽप्यय बोद्धव्ये सुभगे पदय सर्वदा ॥
हवींष्यग्निषु होतारः सप्तधा सप्त सप्तसु ।
सम्यक् प्रक्षिप्य विद्वांसो जनयन्ति स्वयोन्यु
पृथिवी वायुः प्रकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्
मनो बुद्धिश्च सप्तैता योनिरित्येव शब्दिताः ॥
हविर्भूता गुणाः सर्वे प्रविशन्त्यग्निजं गुणम् ।
अन्तर्वासुमुपित्वा च जायन्ते स्वासु योन्यु
तत्रैव च निरुध्यन्ते प्रलये भूतभाषणे ।
ततः सज्जायते गन्धस्ततः सज्जायते रसः ॥ २६

जन्मादि जन्मस्थितिमज्ञम् । मूर्तिभेदो योनिनानात्वम् ॥ ८ ॥
दृश्यानि सोमाज्यादीनि द्रव्याणि येषु वर्तन्ते कर्ममार्गेषु रक्षो-
भिर्जुर्जनेर्वध्यमानेषु नाश्वमानेषु सत्सु तेभ्यो विरक्तैर्न मयेति
शेषः । आयतनं ब्रह्माणमप्यत्ममविमुक्ताख्यम् ॥ ९ ॥ सोमः
इडा अग्निः पित्रला वरुणानासीसंके सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः
सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरुणायां च नासां मध्ये
प्रतिष्ठित इत्यादि भुवोर्प्राणस्य च यः सन्धिरिति जाबालभूति-
प्रसिद्धेः व्यापार्य सद्यारं धीरो बुद्धिप्रेको भूतानि धारयन्बासुः
॥ १० ॥ न तदाग्रेयं तत् अक्षरम् ॥ ११ ॥ तद्वं दृष्टवादिभ्यापारः
एतदेवाह-प्राणोऽपान इत्यादिना ॥ १४ ॥ प्राणा-
पानयोः प्रवृत्तिरेव सृष्टिः प्रवेश एव प्रलयश्चेति भावः । समा-
नेति नामभिर्मण्डलस्यः समानः कृतस्तदेहव्यापी ध्यानः १५
तस्मिन् अपानसहिते प्राणे लीने ब्रह्माणमप्ये निरुद्धे सति
उदानः सर्वसंश्लिष्य इति वचनात् शंकुभिर्यमेव उदानेन
प्राणापानावायतौ यस्मात्ततौ तस्मात् अनुकृति उदाने
शयानं पुरुषं प्राणापानौ न मुञ्चतः । विमुक्त इति पाठे
शयानमित्यस्य मृतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ प्राणानामिति ।
यतः प्राणानामायतत्यम् उदानाधीनं अतस्तं उदानं उत्क-
र्येण ध्यानयति चेष्टयते प्राणानिति विवेचनाद्वच्यते यस्मा-
त्प्राणानां जीवोपाधीनां एकस्मिन् उदानेऽन्तर्भावः । तस्मात्

तपः प्राणजयाख्यं भुवोर्मध्ये प्राणमावेदयेत्येवर्हं आलो-
चनं वा आत्मनस्ततद्देहादिप्रतिस्तितावस्य ब्रह्मवादिनो
मद्रतं मयि मनश्चालके गतं निष्ठां प्राप्तं परात्मप्रापकं व्यव-
स्थिति निश्चिन्वतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ मद्रतमित्यत्र मच्छब्दार्थे
वैश्वानरं दर्शयति-तेषामिति । तेषां मध्ये समानस्याने
नाभिर्मण्डले अंतरा तस्यापि मध्ये ॥ १८ ॥ प्राणग्रेयप्रात्रादयः
सप्त सप्तकरणविषयकर्तृरूपाः ॥ १९ ॥ तेषां मध्ये अग्निषु
प्राणाग्निमाभिनिवेशितासु हवींषि प्रेयादीनि होतारो विषया-
णामाह्वातास्तत्कल्पका इत्यर्थः । अनुनावाहमुनावादेत्यावाह-
यति तदेव होतृहोतृत्वमिति श्रौतनिर्वचनात् प्राताऽहमित्या-
दयोऽभिमानाः तान्त्ववन्प्रक्षिप्य गुणा गुणेषु वर्तते इति
मत्वा येन सज्जते ते विद्वांसो ब्रह्माभूताः जनयन्ति पृथि-
व्यादीन्वश्यमाणान् स्वयोन्यु स्रं प्रकृ तदेव योनिर्येषां तेषु
अग्निषु ॥ २३ ॥ पृथिव्यादयोपि संपातापन्नाः योनिधैत-
न्याभिमुख्यस्तित्थानम् ॥ २४ ॥ हविर्भूतगुणाः प्रेयादयो विषयाः
अग्निजे गुणं संपादयिषानस्यां धीवृत्तिं प्रविशन्ति अंतरास्त-
मिति णमुत्वे सा वृत्तिश्च संस्कारमना चेतसि उपवि-
त्वा स्वासु योन्यु प्राणादिषु जायते दृष्टं रूपादिकं सुपुण्यादौ
वासनाख्येण चिते स्थितं पुनर्नगरे उत्पद्यते इत्यर्थः ॥ २५ ॥
एतदेवाह-तत्रैव अंतरेव ततः अंतर एव ॥ २६ ॥

ततः सञ्जायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते ।
ततः सञ्जायते शब्दः संशयस्तत्र जायते ।
ततः सञ्जायते निष्ठा जन्मैतत्सप्तधा विदुः २७

अनेनैव प्रकारेण प्रगृहीतं पुरातनैः ।

पूर्णाहुतिभिरापूर्णास्त्रिभिः पूर्यन्ति तेजसा २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्रह्मगीतासु
विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

ग्राहण उवाच ।

अत्रापुद्गाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निबोध दशहोतृणां विधानमथ यादृशम् ॥ १

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा
नासिका चरणौ करौ ।

उपस्यं वायुरिति वा
होतृणि दश भाभिनि ॥

शब्दरूपशो रूपरसौ
गन्धो वाक्थं क्रिया गतिः ।

२

रेतोमूत्रपुरीषाणां

त्यागो दश हवीषि च ॥

३

विशो वायु रविश्चन्द्रः पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च

इन्द्रः प्रजापतिर्मित्रमग्नयो दश भाभिनि ॥ ४

दशोन्द्रियाणि होतृणि हवीषि दश भाभिनि ।

विषया नाम समिधो ह्यन्ते ॥ दशामिषु ५

चित्तं सुवश्च चित्तं च पयित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।

सुविमलमिदं सर्वं जगदासीदिति श्रुतम् ॥ ६

सर्वमेवाथ विज्ञेयं चित्तं ज्ञानमवेक्षते ।

रेतः शरीरभृत्काये विहाता तु शरीरभृत् ७

संशयः संशयारम्भं मनः निष्ठा निश्चयात्मिका बुद्धिः ॥ २७ ॥
अनेनेति । अनेन प्रकारेण ह्यादिप्रदूतसंस्कारपरपरया
प्रगृहीतं प्राणादीनां रूपं पुरतनैर्ऋषिभिः वेदादिति श्रुतः ।
त्रिभिर्मानमेयमातृभिः पूर्णं मद्र तस्य आहुतिराव्हानं आहु-
त्यो वै नामैता यदाहुतय एताभिर्देवान्यजमानोऽऽइत्यतीति
श्रुतेः तत् तैस्तेः उपाधिभूतैर्ऋषिभिः मद्रप्रज्ञापकैरित्यर्थः
आपूर्णाः सर्वे लोका इति श्रुतः । ते च त्रयः तेजसा स्वात्म-
ज्योतिषा पूर्णं तेनैव सत्तावंतो भवन्तीत्यर्थः ॥ एवं इष्टि-
सृष्टिरेव लौकिकं सूचिता ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते
आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठे भारतमावदीपे विशोऽ
ध्यायः ॥ २० ॥

२१

पूर्वत्र प्राणायामाधिभूतात्मा प्रज्ञाऽहमित्याद्यभिमानवान्
प्रेयादीन्प्रकल्प्य प्राणादीन्सर्पयतीत्युक्तम् । इदानीं प्राणेश्वरो
देवा देवेश्वरो लोका इति श्रुत्यनुसारादिद्विषयैव स्वकल्पि-
तेषु देवेषु देवद्वारा स्वकल्पितान्त्रोकांस्वर्गतीत्युक्त्या भूता-
त्मनि कल्पकत्वं नास्ति अपि तु जडस्यैव तदिति विविचक-
—अत्रापीति । अत्र इष्टिसृष्टिप्रकारे विवेचनीये ॥ १ ॥
श्रोत्रमिति । अथतो विष्णुत्वोऽस्य पुरुषस्य तस्य वाचा

सद्यो पृथिवी चाग्निश्चेत्याद्यैतरेयके धोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमा-
थेति वचनात् धोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाभ्येतीति कौपीतकीवचनात्
दिगावात्मके सूत्रात्मनि सविषयाणि श्रोत्रादीनि प्रविलापये-
दित्यर्थः ॥ २ ॥ चित्तमिति । एतत्प्रविलापनं सुव-
स्थानीयेन चित्तेनैव कर्तव्यं न वायुनेरोधादिना हठेन ।
मन्त्रैर्वेदियग्रामं विनियम्येति गीतापटोके । चित्तं सत्कारः
पुष्पपये वा यथा सुषेणाज्यगमौ हुत्वा सुवमभिदक्षिणार्थं
वित्तं च त्यजेति, एवं मनसा सविषयाणां द्विषाणि कारणे
प्रविलाप्य मनःकारणे मुख्यतुष्टे च त्यजेदिति ह्यक-
द्वारा प्रपञ्चितं एवं कृते यदवशिष्यते तदाह—पयित्रं
ज्ञानमुत्तममिति । पयित्रं असंगं उत्तमं चरमं नातः
परतरं किंचिदस्ति पुराणपरं किंचिदिति श्रुतेः सुविमलं
ज्ञानात् प्रथमत् इदं चित्तादिशब्दाद्यन्तम् ॥ ६ ॥ सर्वमिति ।
अथेति पञ्चातरे । विज्ञेयं सर्वं चित्तमेवेति संबन्धः । ज्ञानं तु
सत्यकाशकं अवेक्षत एव केवलं न सज्जन इत्यर्थः । नन्वेवं
कथं सुविमलानामपि ज्ञानज्ञेयानां अविभागप्रत्यय इत्याशङ्क्य
तामाह—पिड्वत्ताक्षिप्यमात्रादित्याह—रेत इत्यादिना ।
रेतोत्रय्ये शरीरोऽभिमानवान् तस्य काये पाट्कौशिके विहाता
जीवः स्रुमशरीरयत् दिगाभिमानो भस्ति ॥ ७ ॥

घोषिणी जातनिर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते ।
तयोरपि च घोषिण्या निर्घोषैव गरीयसी २१
गौरिव प्रसवत्यर्थान् रसमुत्तमशालिनी ।
सततं स्यन्दते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी २२
दिव्यादिव्यप्रभावेन भारती गौः शुचिस्मिन्ने
एतयोरन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः स्यन्दमानयोः ॥

ब्राह्मण्युवाच ।

अनुत्पक्षेण वाक्येषु चोद्यमाना विवक्षया ।
किञ्च पूर्वं तदा देवी व्याजहार संरखती २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु
पर्वविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । सुमने सप्तहोतृणां विधानमिह पादशम् ॥ १

घोषिणी ह्यूलघोषवती जातः निर्घोषो घोषाभावो
यस्याः सा अघोषेति यावत् तयोर्घोषिणी प्राणाप्यायनमपेक्षते
तद्विना विच्छिद्यते निर्घोषा तु हंसमन्त्रस्या सर्वास्वपयस्यासु
प्रवर्तते इति गरीयसी ॥ २१ ॥ घोषिण्यापि शुक्लियाह—
गौरियेति । वाचं धेनुमुदासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः
स्याद्वाकारः स्वधाकारो ईतकारो मपर्कार इति ध्रुतेः ।
स्तनैस्तत्कर्तृफलरूपं रसं अर्घान् रसमिति समानाधिकरणे
द्वितीये प्रवर्तते ब्रह्मवादिनी उपनिषद्वाक् तु शाश्वतं मोक्षं
स्यन्दते प्रप्रवति सततं नित्यसिद्धम् ॥ २२ ॥ दिव्यं देवताया-
कर्मणादि अदिव्यं व्यवहारादि सामर्थ्यं तदुभयस्यो यः
प्रभावस्तेन । एतयोः वाक्यसंयोगः ॥ २३ ॥ व्याजहार
स्वस्य वृत्तिलामार्थं किं नु तत्त्वं विशेषेण आजहार आहूत-
वती ॥ २४ ॥ आत्मा बुद्ध्या तमेत्यर्थान्मनो पुञ्जे विवक्षया ।
मनः कायाभिमाहन्ति स प्रेरयति आरुतमिति शिष्योऽर्चन-
प्रवर्तिताः प्राणाया एव वाचं निर्वर्तयन्तीत्याह—प्राणे-
नेति । आन्तो हि विवक्षुर्वाचं वायुमनामिति । स पुनर्ना-
मिस्थाने प्राणपानमप्युवाचरे भगवन् सदैवम् प्राप्य
मनसा मनोभिदूतकायामिप्रेरित ऊर्ध्वमुत्प्लुत्य उरःकण्ठशिरः-
स्थानिचमिषात् प्राप्य मन्द्रमध्यमत्तरमेदेन चानिपुण्या-
वस्थान्मुखाविलम्बेन तात्वादिस्वाजानुपीधौ मन्द्रचानिचर्म-
वती वर्णानामिव्यज्य वेगवदवस्थामाव्याहृदिः प्रस्थितः श्रोत्र-
स्थानानि सेहृत्य वर्णाननुभाव्य वेगस्यै पुनः समानस्थान
मेव पूर्ववत्प्रतिपश्यते मोक्षमर्थः श्रीभागवतयुक्तः—ए एव

जीवो विद्वद्रूपमितिः प्राणेन घोषेण शुद्धां प्रविष्टः । मनोमयं
सूक्ष्मरूपेण रूपं मात्रा स्वरी वर्णं इति स्वविष्टः इति ॥ २५ ॥
इत्येव इत्येव पूर्वं वाणी स्तोत्रतिप्रकारं प्रवज्य वाचः
प्राणाधीनत्वमपि वाचःप्रभावादेव विदितमित्यर्थः यत्र
सोमः सहाभिनेत्युक्तो सोमामी इवा पिङ्गलाधिपती मनोवाक्-
खण्डान्वासुपसंहारति—तस्मादिति । किमर्थं वदनमप्येव-
महे किमर्थं वयं यस्यामहे वाचि हि प्राणं हनुमः प्राणी
वाचमोर्ध्वं प्रभवः स एवाप्यय इति ध्रुतेः । यथा स्वर्गिलस्यो
वह्निर्वायुना स्वाधिलस्यो वायुश्च वह्निना तमिष्यते अन्यतर-
नात्ते च ह्योर्ध्वे नाशः एते स्वर्गार्थार्थादेर्मनः संप्लव्यते ततो
वाग्मादीन् व्यापारयति तत्र वाचःप्रवर्तकस्य वायोर्निरोधे
मनोरोधे वा वाक्कृष्यते तावदेव संतारादर्शनरूपेर्धापिस्त्रि-
किं यज्ञादिना । ध्रुते तु वाक्शब्देन तत्कारणं मनो हेतुम् ।
एवं च वाक्यसंयोगः प्रत्येकं पुरुरार्थहेतुत्वादिशित्युत्तमवि-
शिष्टम् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि
नैलकण्ठ्ये भारतभावरूपे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

इदानीं पूर्वोक्तप्राणादिसप्तकस्य अन्यव्यतिरेकाभ्यामि-
होत्तरवर्धकारित्वं नास्तीत्युच्यते अदि मनस्यन्तर्मात्रं इत-
रेषां पञ्चाना मनोधीनत्वं मनसोमि व्यावहारिकार्थ-
प्रकारकत्वमितराधीनमित्येवमनमन्वादेन तेषामन्योन्या-
व्यतिरेकेणुत्तमा पूर्वोक्तप्रेमान्यतज्जनेनोपगमकपठं सिध्-
तीति प्रतिपादनापार्थक्यं घटहोत्राभ्याय आरभ्यते—अत्रा-
पीति । अत्र वाक्यसंयोगः सप्तप्राणान्ये विवेचनीये ॥ १ ॥

प्राणश्चक्षुश्च जिह्वा च त्वक् श्रोत्रं चैव पञ्चमं
मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पृथगाधिताः ॥ २ ॥
सूक्ष्मेऽयकाशे तिष्ठन्तो न पश्यन्तीतरेतरम् ।
एतान्यै सप्तहोतृत्वं स्वभावाद्बुद्धिः शोभने ॥

प्राह्मण्युवाच ।

सूक्ष्मेऽयकाशे सन्तस्ते कथं नान्योन्यदर्शिनः
कथं स्वभावा भगवधेतदाचक्ष्व मे प्रभो ॥ ४ ॥

प्राह्मण उवाच ।

गुणान्नानमधिष्ठानं गुणज्ञानमभिहता ।
परस्परं गुणानेते नाभिजानन्ति कश्चित् ५ ।
जिह्वा चक्षुस्तथा श्रोत्रं घ्राह्यज्ञो बुद्धिरेव च
न गन्धानधिगच्छन्ति प्राणस्तानधिगच्छति ६ ।
प्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं घ्राह्यज्ञो बुद्धिरेव च ।
न रसानधिगच्छन्ति जिह्वा तानधिगच्छति
प्राणं जिह्वा तथा श्रोत्रं घ्राह्यज्ञो बुद्धिरेव च
न रूपाण्यधिगच्छन्ति चक्षुस्तान्यधिगच्छति
प्राणं जिह्वा ततश्चक्षुः श्रोत्रं बुद्धिर्मनस्तथा ।
न स्पर्शानधिगच्छन्ति त्वक् तानधिगच्छति
प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च घ्राह्यज्ञो बुद्धिरेव च ।
न दृष्टानधिगच्छन्ति श्रोत्रं तानधिगच्छति
प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं बुद्धिरेव च
संज्ञायं नाधिगच्छन्ति मनस्तमधिगच्छति ॥
प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं मन एव च
न मिष्टामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तामधिगच्छति ॥

मन्त्राण्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रियाणां च संपादं मनसश्चैव मामिनि १३

मन उवाच ।

नाप्राप्ति मागृते प्राणं रसं जिह्वा न पेक्षि च
कथं वाचुर्न गृह्णाति त्वक् स्पर्शं नाप्युपपत्ते ॥
न श्रोत्रं सुपत्ते दृष्टं मया ह्रीमं कथयन् ॥
प्रवरं वयं भूतानामहमस्मि वनागतम् ॥ १५ ॥
भगवतात्माय नृण्याभि ज्ञाताधिप इवाग्रजः ।

इन्द्रियाणि न भासन्ते मया हीनानि नित्यशः
काष्ठानि चार्द्रशुष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः ।
गुणार्थान्नाधिगच्छन्ति मामृते सर्वजंतवः १७
इन्द्रियाण्युचुः ।

एवमेतद्भवेत्सत्यं यथैतन्मन्यते भवान् ।
कृतेस्मानस्मर्द्धास्त्वं भोगान् भुंक्ते भवान् यदि
यद्यस्मात्सु प्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणम् ।
भोगान् भुंक्ते भवान् सत्यं यथैतन्मन्यते तथा
अथ वाऽस्मात्सु लीनेषु तिष्ठत्सु विषयेषु च ।
यदि संकल्पमात्रेण भुंक्ते भोगान् यथार्थवत् ॥
अथ चेन्मन्यसे क्षिप्तिस्मदर्थेषु नित्यदा ।
प्राणेन रूपमादत्स्व रसमादत्स्व चक्षुषा ॥ २१ ॥
श्रोत्रेण गन्धानादत्स्व स्पर्शानादत्स्व जिह्वाया
त्वचा च द्रव्यमादत्स्व बुद्ध्या स्पर्शमयापि च
बलवन्तो हानियमा नियमा दुर्बलीयताम् ।
भोगान्पूर्वानादत्स्व नोच्छिष्टं मौकुमर्हति ॥
यथा हि शिष्यः शास्तरं धृत्यर्धमभिधायति ।
ततः धृतमुपादाय धृत्यर्धमुपतिष्ठति ॥ २४ ॥
विषयानेयमस्माभिर्दर्शितानभिमान्यसे ।
भनागतानतीतांश्च स्वमे जागरणे तथा ॥ २५ ॥
विमनस्वं गतानां च जन्तूनामवचेतसाम् ।
अस्मदर्थे कृते कथं ददयसे प्राणधारणम् ॥ २६ ॥
बहूनि हि संकल्पान् मत्स्या स्वप्नानुपास्य च
शुभुक्षया पीरुपमानो विषयानेव धावति २७

अगारमद्वारमिव प्रविश्य

संकल्पभोगान् विषये निषज्जान् ।

प्राणक्षये दागितमुपैति नित्यं

दागितयेऽग्निर्ज्योतिर्तो यथैव ॥ २८ ॥

कामं तु नः ह्येषु गुणेषु मंगः

कामं च नाप्योन्यगुणेषु पलक्षितः ।

अस्माद्विषया नास्ति तपोपलक्षितः

स्तावदने त्वां न भजेत्प्रदह्यः ॥ २९ ॥

इति भीमद्वारमार्गे भाव्यमेधिकेः पञ्चविंशत्यनुगीतापर्वणि प्राह्मणगीतासु
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

ग्राहण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सुमगे पञ्चहोतृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १
प्राणापानावुदानश्च समानो ह्यान एव च ।
पञ्चहोतृस्तथैतान्धै परं भावं विदुर्बुधाः ॥ २
ग्राहणमुवाच ।

स्वभावात्सप्तहोतार इति मे पूर्विका मतिः ।
यथा वै पञ्चहोतारः परो भावस्तदुच्यताम् ॥ ३
ग्राहण उवाच ।

प्राणेन सम्भृतो वायुरपानो जायते ततः ।
अपाने सम्भृतो वायुस्ततो ह्यानः प्रवर्तते ॥ ४
ह्यानेन सम्भृतो वायुस्ततोदानः प्रवर्तते ।
उदाने सम्भृतो वायुः समानो नाम जायते ॥ ५
तेऽपृच्छन्त पुरा सन्तः पूर्वजातं पितामहम् ।
यो न श्रेष्ठस्तमावक्ष्य स नः श्रेष्ठो भविष्यति
ग्राहोवाच ।

यदिमन्प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
यदिमन्प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति
स वै श्रेष्ठो गच्छत यत्र कामः ॥ ७
प्राण उवाच ।

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ८

ग्राहण उवाच ।

प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह ।
समानश्चाप्युदानश्च यचोऽमृतां पुनः शुभे ॥ ९
न त्वं सर्वमिदं व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयम् ।
न त्वं श्रेष्ठो हि नः प्राण अपानो हि यरो तव
प्रचचार पुनः प्राणस्तमपानोऽभ्यभापत ॥ १०
अपान उवाच ।

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ११

ग्राहण उवाच ।

ह्यानश्च तमुदानश्च भापमाणमथोचतुः ।
अपान न त्वं श्रेष्ठोऽसि प्राणो हि वशगस्तव
अपानः प्रचचाराथ ह्यानस्तं पुनरप्रवात् ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां भूयतां येन हेतुना ॥ १३

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति

सर्वे प्राणा प्राणभृतां शरीरे ।

मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति

श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १४

२३

ताल जिह्वा चेत्यत्र सूत्रितमर्थं व्याकरोत्यध्यायद्वयेन—
अत्रापीति । अत्र प्राणश्रये क्लृप्ते तत्र छन्दोभ्ये प्राणा-
भिहोत्रविधायां प्राणापानव्यानोदानसमानाः क्रमेणाधिकेकं
शुभमिदिमाकाशविद्युदुषाः समाप्राताः तेषां प्राणापानौ
अन्योन्यापीनी । पूरके रेचके वा क्रियमाणे अपानक्रियानिरो-
धात् अपाने च विरेच्यमाने प्राणमतिनिरोधात् । पार्जिभा-
नेन संशील्य योनिमाकुंचयेद्वह्मिल्यादिप्रकारेण मूलबंधेन
तयोरेकीकृतयोर्ध्वा गतिर्भवति । तदेतत्प्राणापानयो-
रुदानाधीनत्वं प्रागेर्षीक-अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो
व्याप्य तिष्ठतीति । एवं जुष्टोः परैरन्यवत्तारा पर-
स्परश्रितयोरेपि आकाशाश्रितत्वं तथा नाभिदेहमात्रवत्तां
समानः सर्वांगव्यापिनो ह्यानस्य ब्रह्मेऽस्ति व्यानोऽपि सर्व-
धिब्यापिन्युदाने समुच्चलत्वादुच्चलति तस्याप्यत्यात्मपानोऽ-
मुच्चलति एवं विशुद्धिप्राप्तिं दिक् आकाशाभिन्ना । इदमेव

सर्वेषामुदानाधीनत्वं ध्रुवा तद्यथा सुहृदपङ्क्तिशरीरमखीदे-
दिति दृष्टान्तेनोपपादितम् । उदानोऽपि भूप्राणमन्धो निरुच्यते
यदा तदा तत्स्यो नक्षत्रे शुभम्यादिसहित आकाशो निरु-
च्यते एवं च तस्यमवस्थाया सर्वप्रत्यक्षविलयाद्योभी कृतकृत्यो
गच्छतीति प्रपञ्चतात्पर्यं, तत्रैव सति येषा भावना प्रवर्तते
प्राणाय स्वाहेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्राणाभिहोत्रं कुर्वन्नेनावदत्तेन
सर्वे सुप्रभृति तुष्यतीति भावनया शुद्धचितो भवत्यमदेतैश्च
न लिप्यते इत्येकः प्रकारः । चपलं मनः पूर्वोक्तलोचनीमुदया
हृद्योनेन निरोद्धव्यमिति द्वितीयः अनुपदोक्तः कल्पप्रवृत्ति-
त्यस्तुतीयः । एतेषामधिकारिभेदादप्यस्याः एवं सर्वेषां विद्या-
देवाधिभूतायात्मभेदेन त्रिविधाधिकारभेदात् ज्ञेया ॥ १ ॥
अप्रत्ययः स्पष्ट एव पद्यानामप्येकस्यापि निरन्वयोच्छेदे
सर्वेषामुच्छेदो भवतीति सर्वेषां प्रत्येकं मयि प्रलीने प्रलयं
व्रजन्तीत्युक्तिः संगच्छते ॥ ८ ॥

शुक्राच्छोणितसंस्तृप्तापूर्वं प्राणः प्रवर्तते ।
प्राणेन विकृते शुक्रे ततोऽपानः प्रवर्तते ॥ ६
शुक्रात्सञ्जायते चापि रसादपि च जायते ।
एतद्रूपमुदानस्य हृषो निधुनमन्तरा ॥ ७
कामात्सञ्जायते शुक्रं शुक्रात्सञ्जायते रजः ।
समानध्यानजनिते सामान्ये शुक्रशोणिते ८
प्राणापानाविदं द्वन्द्वमथाक् चोर्ध्वं च गच्छतः
ध्यानः समानश्चोर्मो तिर्यग्द्वन्द्वत्वमुच्यते ९
अभिधै देवताः सर्वा इति देवस्य शासनम् ।
सञ्जायते ब्राह्मणस्य ज्ञानं बुद्धिसमन्वितम् १०
तस्य धूमस्तमो रूपं रजो भस्मसु तेजसः ।

सर्वं सञ्जायते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हविः ११
सत्त्वात्समानो ध्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः
प्राणापानावाच्यभागौ तयोर्मध्ये हुताशनः १२
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ।
निर्द्वन्द्वमिति यत्चेतत्तन्मे निगदतः शृणु १३
अहोरात्रमिदं द्वन्द्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १४
सञ्चासच्चैव तद्वन्द्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १५
ऊर्ध्वं समानो ध्यानश्च व्यस्यते कर्म तेन तत्
तृतीयं तु समानेन पुनरेव व्यस्यते ॥ १६

रविरिव सूर्यकांतद्वारा वह्निप्रदीपाकारत्वमिति भावः ।
शब्दादपि च ज्ञायते वैदिकशब्दपूर्विकापि प्रलयामिदशब्द-
भैतिकच्छब्दः प्रजापतिद्वारा जायते एत इति चै प्रजापति-
देवानस्तृतेत्यादिभूतेस्तत्तत्कदाचो षट् इव काश्यपमप्रादि-
त्यर्थः । रसात् रूपात् तत्तद्विषयवासनातः इदं च पर्जन्यवदी-
श्वरस्य साधारणेऽपि कारणत्वे बीजवदसाधारणं क्षेपम् ॥५॥
शुक्रं अदृष्टं शोणितं रसादि वासनाभिप्रमदृष्टमवष्टम्भ्य प्राणो
किंमात्मा प्रवर्तते हृष्टुं तेन प्राणेन विहृते जन्माद्यप्यध्या-
नान्विक्राणप्रापिते शुक्रे सवासनकर्मज्ञे देहे भगानो मृत्युध-
र्ममावविकारो नाशायः प्रवर्तते ॥ ६ ॥ एवं सति पुन-
स्तस्मिन् जन्मम्युपचितत्वात् शुक्रात् रसाच्च यथोक्ताञ्जायते
एतद्रूपं उदानस्य द्रवणः आरोपितं रूपमित्यर्थः । किं तदत्
आह—हृषो मिधुनमन्तरेति । मिधुनं उक्ताहं कारणं कार्यं च
अतएव तयोर्मध्ये हृषो व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः । ते यदेतत् तद्व-
द्वेति ध्रुवेः । ते नामहमे ॥ ७ ॥ प्रवृत्तिमूलात्कामात् शुक्रं
अदृष्टं अदृष्टाच्च रजःप्रवृत्तिरिति कामकर्मणी प्रवहेण वर्तते
इत्यर्थः । एतयोर्मूलं समानध्यानौ ताभ्या तदारम्भे विधुत्
भोत्रे लक्ष्यते ततश्च दृष्टानुपविकारविषयं विज्ञानं कामप्रवृत्तयो-
र्बीजमित्यर्थः । तथाचाहुः—जानातीच्छति प्रयतत इति ॥८॥
प्राणापानापिति । इदमेव कामप्रवृत्त्याहं द्वंद्वं प्राप्य प्राणापा-
नावेव जीवोपाधिभूतौ ऊर्ध्वाधोगतिं गच्छन्तो न तु जीवः
घटो नीयते नाकाशं तदजीवो नमोपम इति ध्रुवेः विभो-
विधुत्स्य जीवस्याकारावहमयोगात् समानध्यानौ उक्तीत्या-
हं ध्रुवं च तादृभौ तिर्यक् ऊर्ध्वं अधश्च अतःप्रापकत्वात्
अत एव द्वंद्वत्वं द्वंद्वं द्वैतं तद्भाव इति उच्यते घेदे ॥ ९ ॥
ननु सर्वं दृष्टं ध्रुवं च तिर्यग्द्वंद्वं नेत्याह—अक्षिषो इति ।
अभिः परमात्मा तस्यैव देवस्य शासनं आशा निःशस्तिमे-
सदृग्मेद इति ध्रुवेः । श्रुतिस्मृती ममैवाह इति स्मृत्यैव
तदाशास्यो वेदः । इदं सर्वं बदयमात्मा सर्वं खल्विदं ब्रह्मे-

त्यादिरेकान्त्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः । तस्य च देवस्य ज्ञानं
बुद्धिसमन्वितं च परमधीश्रुतियुक्तं तत् एव वैशङ्गायत
इत्यर्थः ॥ १० ॥ तदेवाह—तस्येति । यथा धूममस्मनी
अभिस्मयद्विहृते एवं तमोरजसी लयविशेषहेतुतया विदु-
पाद्विहृते इत्यर्थः । सर्वमिति । तस्य तस्मात् यत्र अमौ
मुख्ये भोक्षरि हविर्भोग्यं तस्मात्सर्वं सञ्जायते इदं सर्वमित्या-
हुदाहृत्योतिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ सत्त्वादिति । यज्ञो
जीवद्रवणोः संगतिकाणहृषो योगः समानध्यानार्थं सर्वं
दृष्टं ध्रुवं च बुद्धिसत्त्वादेव भवतीति योगिनामनुभवसिद्ध-
मित्यर्थः । अयं भावः—वेदे येनज्योतिर्होमवद्वहरोपासनादीनि
तनोरजःसत्त्वप्रधानपुरुषयोऽस्मानि वर्तन्ते तेषु तेषु यज्ञविदां
सात्त्विकमेव साधनं बहुमतं नेतरविति—प्राणापाना-
धिति । यथाऽभिगच्छभागाभ्यामुदीप्यते एवं पूर्वोपाधि-
प्रविलापनरूपप्राणापानजनेन उदानाख्यं परं द्रव्यं धूमध्ये
दृष्ट्वा प्रकाशत इत्यर्थः । एवं च केनायं सृज्यत इत्यस्योत्तरं
सकल्पादिति कथान्य इत्यस्य तन्मूलभूते कामकर्मणी प्राण-
द्वंद्वं च सात्त्विकं तत् द्वयं समानध्यानार्थं निर्यमित्यादेह-
तरं हृषो मिधुनमन्तरेति च व्यक्तम् ॥१२॥ अहोरात्रं विद्या-
विधे सुप्तिजागरी उत्पत्तिप्रलयौ वा ॥ १४ ॥ सत् कार्यं
असत्कारणं हुताशनः हुते प्रविलापिते कार्यकारणे अभाति
निरन्तर्यं निगलति न तु गृहवत्पुनर्दृष्टिर्लतीति हुताशनः शुद्धं
द्रव्यं । उदानस्य उत्कर्षेण आनयति चेत्यतीत्युदानः परम
आनंदः । यो होतान्यात्कः प्राथ्यात् यदेव आकाश आनंदो
न स्यादिति ध्रुवेः ॥ १५ ॥ ऊर्ध्वमिति । तत् ऊर्ध्वं
द्रव्यं येन हेतुना संकल्पाख्येन समानो ध्यानश्च भवति
ध्यानं सर्वं द्विमाद्युतिरिति ततः समाने प्रवृत्तिद्वैतियुक्तः
कारणं कार्यं च यवति तेनैव हेतुना कर्म व्यस्यते विस्तार्यते
तस्मात्संस्तृप्त्यो निरोद्धव्यः निःसंकल्पस्तद्व्यस्यतिदेव तन्मो-
क्षत्वमिति ध्योतिरिति भावः । ननु मुमुक्षवति निःसंकल्प-
ताऽस्तीत्यत आह—तृतीयमिति । तृतीयं ऊर्ध्वं तुगन्धः

शास्त्रार्थं ध्यानमेकं च शान्तिर्ब्रह्म सनातनम् । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १७
इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशम् १
तस्य सर्वस्य विधिवद्विधानमुपदिश्यते ।
शृणु मे गदतो भद्रे रहस्यमिदमद्भुतम् ॥ २
करणं कर्म कर्ता च मोक्ष इत्येष भाषिणि ।
चत्वार एते होतारो धैरिदं जगदाकृतम् ॥ ३
हेतूनां साधनं चैव शृणु सर्वमशेषतः ।

प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्च श्रोत्रं च पञ्चमम्
मनो बुद्धिश्च ससैते विज्ञेया गुणहेतवः ॥ ४
गन्धो रसश्च रूपं च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ।
मन्तव्यमथ बोद्धव्यं ससैते कर्महेतवः ॥ ५
प्राता मक्षयिता दृष्टा यक्ता श्रोता च पञ्चमः
मन्ता बोद्धा च ससैते विज्ञेयाः कर्तृहेतवः ६
स्वगुणं भक्षयन्त्येते गुणवन्तः शुभाशुभम् ।
अहं च निर्गुणोऽनन्तः ससैते मोक्षहेतवः ॥ ७

समानवैलक्षण्यार्थः समानेन उपलक्षणेन व्यवस्यते निधी-
यते शाखयेव बंदः सौगुमाकारणमावाताद्विलक्षणमित्यर्थः
तथा च श्रुतिः—द्वैतस्यामहणं तुल्यमुभयोः प्राकृत्ययोः बीज-
निद्रायुतः प्राज्ञः सा तु द्वयं न विद्यत इति ॥ १६ ॥ निश्चय-
फलमाह—शान्तीति । ध्यानं चकारात्समानं सनातनं ब्रह्म
च एतत् त्रयं एकं शांतिशब्दार्थः । कार्यकारणशुद्धानां सैव
वचनन्यायेनैकं मुक्तिर्न त्वाद्योनिर्वोचमात्रं सांख्याभिमत-
मित्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि
नैलकण्ठीये भारतमावदीये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

एवमुददेशप्राधान्येन ब्रह्महितमुत्तरा उपपत्तिप्राधान्येन
तत्प्रमाणमितुमप्यायान्तरमारभते—अत्रापीति । अत्र
उदानस्वरूपे विवेकस्ये । चातुर्होत्रविधानं इतिहासनाम
तस्य विधानं अपूर्वतया ज्ञापनम् ॥ १ ॥ शब्दतो ज्ञातस्य
पुनर्विधानं अनुष्ठानप्रकारम् ॥ २ ॥ भाषिणि विशुद्धमाववति हे
मुने ॥ ३ ॥ हेतूनामिति । प्राणादयो यद्यपि दशमहोत्रो-
दयाम्नाप्राप्येतो कः कस्य हेतुरिति तत्र चोक्तं धत्र तु मुक्ति-
बन्धेन तत्साधनं अधिपमुच्यते इति विशेष इति भावः । तत्र
गन्धाद्यनुमने प्रोच्यप्रतीतिविषादाः सत्त्वजस्तमोगुणकार्यभूता
उत्पद्यन्ते ते यथासमर्पाः स्युर्न तर्हि तत्त्वस्वोपधेदं विना
तस्य तदियोग आत्यन्तिको युज्यते । यद्येव स्पष्टमा-
म्येन । यदि प्रत्येकं सापि आत्ममगत्त्वा चेत् विमुनो-
र्द्वयोर्वियोगयोगात्सुखस्य चादृशप्रभुत्वादवश्यं भोगस्य
प्राप्तेरनिर्वाह एव । तस्माद्रजस्तमोगुणान्या प्रतिलिखत्येव च

सर्वं तादृशमेव दृष्टिसमसमयोत्पातिकमित्याशयेनाह—प्राण-
मिति । गुणा अविव्या सैव हेतुर्येषां ते गुणहेतवः ।
प्राणादिकं सप्तदशकस्य लिङ्गस्योपलक्षणम् ॥ ४ ॥ गन्धा-
दयोऽपि गुणहेतुत्वमत्यजन्त एव कर्महेतवः कर्मजा अपि
भवन्ति । स्थूलं सर्वकर्मण एव फलमित्यर्थः ॥ ५ ॥ कर्मकर्तृव
तत्तत्फलभोक्तृरूपेण प्राप्तादिरूपो भवतीति प्राप्तादयः कर्तृ-
हेतवः । एतेनाकर्तृभोक्तृत्वं बाह्यन्तोऽख्यो निरस्तः । भोक्तृ-
त्वस्यापि भोगकर्तृत्वमत्वात् ॥ ६ ॥ एतेषामभेदमाह—स्व-
गुणमिति । एते प्राप्तादयः गुणा औपाधिकं रूपं प्राणादि
तद्वन्तस्तत्साधनाः सन्तः स्वगुणं गन्धादिकं भक्षयन्ति
युज्यते । अर्थं भावः—यथा आकाशः कर्णशङ्कुलोरुमु-
पाधि प्राप्य भोग्यमात्रं गतस्तेनैव स्वगुणं शब्दं प्रकाशयति
एवं प्राप्तादयोऽपि । अथ यो वेदेदं निप्राणीति स आत्मा
गन्धाद्य प्राणमिति श्लोः । स्वोपादानकप्राणादिमन्तः स्वो-
पादानरूपेव सन्धादिकं युज्यते । तथा च प्रयोगः—मेयमा-
तारो एकोपादानको भास्यमासकृत्वात् सन्धोत्रवदित्या-
त्माद्वैतमायकः सृजितो भवति । किं तन्मेयमात्रोऽगुणस्व-
योश्चदानं तत्राह—अहं च निर्गुणोऽनन्त इति ।
असदर्थ एव प्राणादिगुणरहितो गन्धप्रातृत्वादिरिच्छेद-
रहितस्तयोऽप्युपादानमित्यर्थः । एवं पृथिवी हीता, पौष्पार्थः,
रजोऽमीतृ बृहस्पतिश्चरकेति च होतृमन्त्रो ध्यास्यातः ।
तथादि शृण्वीरन्ध्रोक्तं प्राणादिकं अतीन्द्रियत्वमामान्यात्
होतृमन्त्रादयस्तानुत्थं होतृमन्त्रेनोक्तम् । सृष्ट्यापनतया शु-
शब्दोक्तः गन्धादिकं दृष्टार्थत्वमामान्यादयुक्तं कर्तृनिर्वाच-

२७

प्राह्मण उवाच ।

सङ्कल्पदंशमशकं शोकहर्षोहिमातपम् ।
मोहान्धकारातिमिरं लोभव्याधिसरीसृपम् १
धिपयैकात्म्ययाध्वानं कामक्रोधविरोधकम् ।
तदतीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽस्मि महत्तनम् ॥ २

प्राह्मण्युवाच ।

एतद्वन्न महाप्राशं के वृक्षाः सरितश्च काः ।
गिरयः पर्वताश्चैव कियन्त्यध्वानि तद्वन्नम् ॥ ३

प्राह्मण उवाच ।

नैतदस्ति पृथक् भावः किञ्चिदन्यत्ततः सुखम्
नैतदस्त्यपृथग्भावः किञ्चिदुःखतरं ततः ॥ ४

तस्मात्प्रसूतं नास्ति-

न ततोऽस्ति महत्तरम् ।

नास्ति तस्मात्सुखमतरं

नास्त्यन्यत्तरं समं सुखम् ॥ ५

न तत्रादिदं शोचन्ति

न प्रहृष्यन्ति च द्विजाः ।

२७

ननु पापचर्यादिवभाव एवात्मा तर्हि किं प्रदाचर्येणेत्या-
शंक्यात्मनोऽज्ञात्वं प्रतिपादयितुं वनाध्यायमारभते-संक-
ल्पेति । अध्वानं अतीत्य तन्महादुर्गं वनं प्रविष्टोऽस्मीत्य-
न्वयः ॥ १ ॥ विषयो विशेषेण यन्त्रकः एकैकैवात्येतज्ज्यो न
पुत्रपुत्रादित्तत्वावयतेत्येवमोऽध्यायः संसारमार्गस्तं विषयैक्य-
याध्वानं वनं वृक्षं किञ्चिद्वन्न क उ स वृक्ष आसिति धृतौ वनवृक्ष-
शब्दयोश्चैव देहादेवाचित्यदर्शनात् ॥ २ ॥ वनोपत्यैवास्ति
वृक्षादयोऽपि पृच्छन्ते-के इति ॥ ३ ॥ यद्गु प्रष्टु
आपस्योत्तरम्-नैतदिति । ततः पृथक् भावोऽस्तीति
यत् एतन्न तस्योन्यत्किञ्चिदुत्तरमस्तीति यत् एतन्नेति योजना
सत्ता मुखे न सर्वं ब्रह्ममेव कार्येषु दृश्यते न तत्र तद्वन्नं
पृथगस्तीत्यर्थः । ननु प्रश्नैर कार्याकात्मभूतेत्याह-नैत-
दिति । ततः अपृथक् अभेदेन भावः विषयविषययोऽस्तीति
यत् एतन्न । ब्रह्मजगतोर्न मृदवदेतुमैवमद्वयोपि ॥ शुक्तिरज-
तवदित्यवस्तुमोर्भेद एव निषिध्यते न तन्मोहो विधीयते न हि
रजनं शुक्लतरिकमस्ति । नापि तथा समान्यतां के येन
तदभिर्गं स्यादिति भावः । तथा ततो वनादन्यत्स्वर्गादि दुः-
खतरं दुःखतारकं कर्मोत्पत्तिं यत् एतन्न । आत्यन्तिकदुःख-
निवृत्ताभुना ध्येनापि संसारमार्गमतीत्य तद्वन्नं प्रवेष्टव्य-
मिति भावः ॥ ४ ॥ वेपथ्वित्यमर्थे पृष्टौ ॥ ५ ॥ ब्रह्म

न च विभ्यति केपांघि-

तेभ्यो विभ्यति केचन ॥ ६

तस्मिन्वने सप्त महाद्रुमाश्च
फलानि सप्तातिथयश्च सप्त ।

सप्ताध्रमाः सप्त समाधपश्च

दीक्षाश्च सप्तैतदरण्यरूपम् ॥ ७

पञ्चवर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वन्नम् ॥

सुवर्णानि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वन्नम् ॥

सुरभीणि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वन्नम् ॥

सुरभीण्येकवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।

सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वन्नम् ॥

चतुर्वर्ण्येकवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।

विसृजन्तौ महावृक्षौ तद्वन्नं व्याप्य तिष्ठतः ॥

यनं ब्रह्म ए वृक्ष आसीदिति वनवृक्षयोर्मुख्यामुख्यब्रह्म-
भावदेहेतयोरधिष्ठानाभ्यस्तान्नं निवृत्तमाह--तस्मिन्वने
इति । एतदरण्यरूपमिति च । अत्र महद्ब्रह्म-
पञ्चतन्मात्राणि सप्त द्रुमास्तेस्तन्मात्राण्यो देहो लभ्यते ।
तस्य कारणं फलवत्त्वोदेवं वागाद्यर्थम् । तस्यापि कारणं
देवतास्वातिधिप्रतिष्ठापनत्वादतिथिशब्दोक्त्या वागकिया ।
तस्याः कारणमाश्रयशब्दोदेतः किदाश्रयः कर्ता । अस्यापि
कारणं समाधयः सम्पत्ताधीयन्ते कर्तृत्वानिनिवेद्यन्ते जना
येते तथाभूताः एगादयः । तेषां मूलं धर्मान्तरपरिग्रहशया
दीक्षा देहादिधर्मस्वीकारहोऽध्यायः । एवं देहपूर्वकोऽध्याय-
स्तत्पूर्वकाश्च राजादिदेहान्ता एवनिर्द्ध चक्रमानिशनवर्तमान-
मात्मगतया स्फूर्त्तैरपि नात्मा तद्वन्नं लुप्यते इत्यर्थः ॥७॥
पञ्चवर्णानि चतुर्वर्णादिभेदात्पञ्चवर्णाणि पुष्पाणि द्वावधनु-
भवाः फलानि तज्जाः प्रीत्यादयः पादया मनानि गोवभेदा-
द्विभेदाद्वा बहुवचनम् ॥ ८ ॥ सुवर्णानि श्वेतपीतादि-
शोभनवर्णरन्ति । द्विवर्णानि सुपुटःशोभयदेतत्वादिहमाणि
पादपाद्यर्थापि इन्द्रियान्तरैरप्येतत्पुण्यम् ॥ ९ ॥ सुरभीणि
स्वर्गदीनि दिवर्णत्वं तज्जाप्यविशोदं पादयाः यदादयः
॥ १० ॥ सुरभीण्येकवर्णानि सुवैरुह्यणि पादया याना-
दयः ॥ ११ ॥ बहूनि वनीतानामन्तरर्तमानानि । अमृत-
वर्णानि वर्णः स्वल्पम् । मूत्रानां मनोरथमात्राणि योगिनां तु
संख्यात्यागम्यकवर्णानि । महावृक्षौ बुद्धिमनयो ॥ १२ ॥

एको वह्निः सुमना ब्राह्मणोऽत्र
 पञ्चेन्द्रियाणि समिधश्चात्र सन्ति ।
 तेभ्यो मोक्षाः सप्त फलन्ति दीक्षा
 गुणाः फलान्यतिथयः फलाशाः १३
 आतिथ्यं प्रतिगृह्णन्ति तत्र तत्र महर्षयः ।
 अर्चितेषु प्रलीनेषु तेष्वभ्यद्रोचते वनम् ॥ १४
 प्रज्ञावृक्षं मोक्षफलं शान्तिच्छायासमन्वितम् ।
 ज्ञानाश्रयं वृत्तितोयमन्तःक्षेत्रज्ञभास्करम् १५
 येऽधिगच्छन्ति तं सन्त-
 स्तेषां नास्ति भयं पुनः ।
 ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्
 तस्य नान्तोऽधिगम्यते ॥ १६
 सप्त स्त्रियस्तत्र वसन्ति सद्य-
 स्त्वयारुमुखा भानुमत्यो जनिज्यः ।
 ऊर्ध्वं रसानाददते प्रजाभ्यः
 सर्वान् यथा सत्यमनित्यता च ॥ १७

तत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनस्तत्रोपयन्ति च ।
 सप्त सप्तर्षयः सिद्धा वसिष्ठप्रमुखैः सह ॥ १८
 यशो वचो भगश्चैव विजयः सिद्धतेजसः ।
 एतमेवानुवर्तन्ते सप्त ज्योतीषि भास्करम् १९
 गिरयः पर्वताश्चैव सन्ति तत्र समासतः ।
 नद्यश्च सरितो वारि वहन्त्यो ब्रह्मसम्भवम् ॥
 नदीनां सङ्गमश्चैव
 वैताने समुपहरे ।
 स्वात्मतृप्ता यतो यान्ति
 साक्षादेव पितामहम् ॥ २१
 कृशाशाः सुवताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः
 आत्मन्यात्मानमाविश्य ब्रह्माणं समुपासते ॥
 शममप्यत्र शंसन्ति विद्यारण्याधिदो जनाः ।
 तदारण्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजायत ॥ २३
 एतदेवेदं पुण्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः ।
 विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनानुदर्शना २४

वाहीरात्मा सुमना इत्यत्र मनःशब्देन बुद्धिमन्तं सु-
 सुवस्थानीये इन्द्रियाणि समिधश्च हौम्यम् ।

‘यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमा गतिम्’ इति ध्रुवेः ।
 सर्वेषां प्रविलापनं होमः तेभ्यो मनआदिभ्यो हुतेभ्यः
 मत्त मोक्षाः मुक्तिः अपादानबहुत्वस्य मोक्षेषुनचापत् मोक्ष
 इति बहुत्वम् । ननु मुक्तस्य दीक्षास्योऽप्यातोऽस्ति न वा ।
 नान्त्यः । ज्ञानसमकालमेव देहपातपत्तेः । आये अप्यासवत्
 उत्पन्नमेव देहान्तरोत्पात्तिरनियत्येवत्याश्रयमाह-फलन्ति
 दीक्षा इति । मुक्तानां दीक्षाः फलन्त्येव न तु देहान्तर-
 मारमन्ते इत एतत् यतो गुणाः फलानि विदुषः सत्यपि
 देहादिप्रतिभसि कर्तृत्वमिनिवेशमावादानादिनात्यक्षमप्यपूर्वं
 न देहान्तरारम्भकम् । अत एव गुणभूतान्येवापूर्वणि कृतहिं
 तेषामुपयोगः अतिथयः फलाशाः आतिथयो देवता एव फला-
 शाः इत्यस्येव तेषां परार्थेन किञ्च न स्वार्थेत्यर्थः । तथा च
 ध्रुवेः सत्य पुत्रा दामसुपयन्ति इहदः साधुश्रुत्वा द्विपन्तः पाप-
 कृत्यामिति तदा विद्वान्पुष्पापये विपुदेव्यादिः ॥ १३ ॥ महर्षय
 इन्द्रियाधिष्ठितारो देवाः । अन्वतेभ्यो त्रिलक्षणं देवदर्शना-
 भायात् रोचने दीप्यते ॥ १४ ॥ प्रजा साक्षात्कारः ज्ञानं
 आगमाचार्योपदेशकम् ॥ १५ ॥ भयाभावे हेतुमाह—
 ऊर्ध्वमिति । तस्य प्रज्ञाशम्य सर्वस्य चिन्मात्रत्वं पद-
 म्भेदरचनामात्रमभिनीत्यर्थः । द्वितीयादौ भयं भवतीति
 ध्रुः ॥ १६ ॥ ऊर्ध्वमुत्तमैर्बर्माह-सप्त स्त्रिय इति ।

तत्र इशाधिपन्तरि जियो प्राणादिहृतयः सद्यो जानिष्य
 इत्यत्र संकल्पसिद्धा इत्यर्थः । ‘संकल्पादेवास्य पितरः समु-
 तिष्ठन्ति’ इति ध्रुवेः । अवाकमुखाः पुरुषं वशीकर्तुमशक्तत्वेन
 लज्जिताः । भानुमलविजयोतिर्मयाः प्रजाभ्य ऊर्ध्वं उत्कृष्टं
 यथा स्यात्तथा । सर्वान् रसान् विषयमात्मादान् आददते
 भुञ्जते ऊर्ध्वस्वेवाह दृष्टान्तेन—यथा सत्यमनित्यता
 चेति । नित्यानित्ययोर्वावदन्तं तावद्बुद्धमूढसुखयोरित्यर्थः
 ॥ १७ ॥ प्राणा वा कपय इति ध्रुवेः सप्तर्षीणामिन्द्रियाणां
 लयोदयस्थानं विद्वानेवेवाह—तत्रैवेति । तत्रोपयन्ति
 तत उच्यन्ति यः कथिद्रुतो भावी वर्तमानो वा वसिष्ठोऽति-
 शयेन वसुमान् ॥ १८ ॥ यशो यशस्वी वचो दीतिस्तद्वा-
 नित्यादि ते सर्वे एतं भास्करं क्षेत्रज्ञं भास्करं अनुवर्तन्त
 इत्यर्थः ॥ १९ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यती-
 त्वस्याः ध्रुवेः संक्षिपति-गिरय इत्यादिना ॥ २० ॥
 वितानो योगयज्ञविन्तारस्तत्त्वेदं स्थानं वितानं हार्द्राकाशः
 समुपहरे अत्यन्तगूढे ॥ २१ ॥ के यान्तित्यत आह—
 कृशाशा इति ॥ २२ ॥ अरथं प्रायमभिप्रेत्य शमं
 शमन्तीति योजना शमनपि शमनेव विद्यारण्याविदः विरैक-
 प्रायमवधारिदः यथा धीरं बुद्धिपतिमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ २३ ॥
 विदित्वा शास्त्रो ज्ञात्वा अनुतिष्ठन्ति शमादिपरा भवन्ति
 तमेव धीरो विशास्य प्रजां बुद्धिं मादग्नः । एवंविद्
 शास्त्रो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वाऽत्मन्येवात्मानं
 पश्येदित्यादिध्रुवेभ्यो न दुष्कृजानात्नहृत्यतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु
सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

ब्राह्मण उवाच ।

गन्धाम् जिघ्रामि रसाच्च येषि
रूपं न पश्यामि न च दृशामि ।
न चापि शब्दाग्निविधान् शृणोमि
न चापि संकल्पमुपैमि कञ्चित् ॥ १
अर्घानिष्टान्कामयते स्वभावः
सर्वान्द्रेष्यान्प्रतिपते स्वभावाः ।
कामद्वेषाबुद्भवतः स्वभावात्
प्राणापानी जन्तुदेहान्नियेष्य ॥ २
तेभ्यश्चान्यास्तेषु नित्यांश्च भावान्
भूतात्मानं लक्षयेन् शरीरे ।
तस्मिंस्तिष्ठन्प्राप्तिं सक्तः कथञ्चि-
त्कामक्रोधान्यां जरया मृत्सुना च ॥ ३
अकामयानस्य च सर्वकामा-
नविधिप्राणस्य च सर्वदोषान् ।

न मे स्वभावेषु भवन्ति लेपा-
स्तोयस्य बिन्दोरिव पुष्करेषु ॥ ४
नित्यस्य चैतस्य भवन्ति नित्या
निरीक्ष्यमाणस्य बहुस्वभावः ।
न सञ्जते कर्मसु भोगजालं
दिधीषु सूर्यस्य मयूखजालम् ॥ ५
अघ्राणुद्वाहुरन्धीममितिहासं पुरातनम् ।
अध्ययुयतिसंवादं तं निबोध यशस्विनि ॥ ६
प्रोक्ष्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यत्कर्मण्यथाव्रवीत् ।
यतिरध्वर्युमासानो हिंसेयमिति कुत्सयन् ॥ ७
तमध्ययुः प्रत्युवाच नाथं छागो विनश्यति ।
धेयसा योक्ष्यते जन्तुर्यदि धृतिरियं तथा ॥ ८
यो ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं स गमिष्यति
यदस्य धारिजं किञ्चिदपस्तत्संप्रवेक्ष्यति ॥ ९
सूर्यं चक्षुर्विशः श्रोत्रं प्राणोऽस्य त्रिवमेव च ।
आगमे वर्तमानस्य न मे दोषोऽस्ति कश्चन ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठे भारत-
भास्वदीपे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

एकी बहिरिति श्लोके विदुषा कर्तृत्वाभिमानाभावात्-
तेनापि कर्मणा बन्धो नास्तीत्युक्तं तद्विज्ञोति—गन्धा-
नित्यादिना । निवृत्तशेषस्वाम्यस्य क्षेत्रिकस्य क्षेत्रहृदि-
न्हासान्ना दृश्यमानाभ्यामपि न हर्षनिपादो भवत एव
विविक्तात्मदर्शिनो गुणहीनः कर्मभिर्न संगोऽहोत्यर्थः ॥ १ ॥
अर्घानिति । स्वभावो युद्धादीनां तत्र दशान्तः—
कामेति । यथा कामद्वेषयोर्द्वेषाभावेऽपि जन्तूनां देहा-
न्प्राणापानी प्रवेद्य प्रवेशवितर्पनमुनंदधानेऽपि सुगुण्यादौ
स्वभावादेव प्राणापानी स्वकार्ये अन्नशकादि कुतः एवं
युद्धादिरपि जाग्रत्संश्रयोः स्वभावादेव अर्थेषु कामादि-
मान् भवति न लहमित्यर्थः ॥ २ ॥ तेभ्यश्चेति ।
नाद्यप्राणप्रेषादिभ्योऽन्यान्स्वाप्नान्वातनामयान् प्राणप्रेषादीन्
स्वरूपशब्देभ्योऽप्यन्यत्त्वमेकश्रानुभूतस्य सुषुप्तिभ्यश्चाप्र-
संगत्वं शेषं तेषु स्वप्नेषु नित्यानुगतान् अधिष्ठानमत्तान्

भावान् त इमे सत्याः कामा इत्यादिभूतिप्रसिद्धान् तेभ्योऽ-
न्यान् तेभ्योऽप्यन्यं भूतात्मानं शरीरे योगिनो लक्षयेन् प्रा-
णादिदेवताभ्योऽप्यान्तरमात्मानं जानन्तः कथं बाह्यप्राणादि-
धर्मैर्लिप्येरन्ध्रियर्थः । एतदेव सत्यमिति सस्मिन् भूतात्मनि तिष्ठ-
न्सक्तो नास्ति । असंगो स्वयं पुरुष इति ध्रुवेः ॥ १ ॥ एतस्य
प्रतीचो ज्ञातस्य यत्त्वा कामा इति शेषः । सत्यकामः सत्य-
संकल्प इति ध्रुवेः निरीक्ष्यमाणस्य हृदयरूपस्य भोगजालं
बहूनां प्राज्ञादीनां स्वभावशून्यं यद्विदुषि न सञ्जने सक्तं
भवति कर्मणु क्रियमाणेष्वपि तस्मिन्नि शेषः ॥ ५ ॥ अत्रा-
त्मनोऽसंगत्वे ॥ ६ ॥ धृतिः पशुर्वै नीयमानः स सूर्यं प्राप-
त्यस्य देवान्मानवकामयतेतुं तं देवा अहुरवेदि स्वर्गं वै त्वा
कोकं गमिष्याम इति स तथेतन्नदीदिन्यादिः ॥ ८ ॥
यो हीति । हिंसादेन सूर्यं ते चक्षुः वातं प्राणः वां शृणुं
अन्तरिक्षमात्मा अत्रैषं पृथिवीं शरीरेऽपि धौतं प्रसिद्धिं
योजयति ॥ ९ ॥ आगमे आगमोपीमं पशुमात्मतेत्यादौ
विधिष्ये निवेद्यानवकाशालं हिंसात्प्राप्तं भूतानिनि प्राप्तं
कामयन् हिंसाविषयमित्यर्थः ॥ १० ॥ * 'तथापि' इति पाठः ।

यतिरुवाच ।

प्राणैर्वियोगेच्छागस्य यदि श्रेयः प्रपश्यसि
छागार्थं वर्तते यश्चो भवतः किं प्रयोजनम् ११
यत्र त्वां मन्यतां भ्राता पिता माता सखेति च
मन्त्रयस्वैनमुच्चीय परवन्तं विशेपतः ॥ १२
एवमेवानुमन्येरस्तान् भवान्द्रुमुमर्हति ।

तेषामनुमतं श्रुत्वा शक्या कर्तुं विचारणा १३

प्राणा अप्यस्य छागस्य प्रापितास्ते स्वयोन्यु

शरीरं केवलं शिष्टं निश्चेष्टमिति मे मतिः १४

इन्धनस्य तु तुल्येन शरीरेण विचेतसा ।

हिंसानिषेधकामानामिधने पशुसंक्षितम् १५

आहिंसा सर्वधर्माणामिति वृक्षानुशासनम् ।

यदाहिंसां भवेत्कर्म तत्कार्यमिति विद्महे ॥ १६

आहिंसेति प्रतिज्ञेयं यदि वक्ष्याम्यतः परम् ।

शक्यं बहुविधं कर्तुं भवता कार्यदूषणम् १७

आहिंसा सर्वभूतानां नित्यमस्मासु रोचते ।

प्रत्यक्षतः साधयामो न परोक्षमुपास्महे १८

अध्ययुरुवाच ।

भूमेर्गन्धगुणान् भुंक्ते पिवस्यापोमयान् रसान्

ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्यनिलजाम्गुणान्

शृणोष्याकाशजान् शब्दान्

मनसा मन्यसे मतिम् ।

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीताह
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

सर्वाण्येतानि भूतानि

प्राणा इति च मन्यसे ॥ २०

प्राणादाने निवृत्तोऽसि

हिंसायां वर्तते भवान् ।

नास्ति चेष्टा विना हिंसां

किं वा त्वं मन्यसे द्विज ॥ २१

यतिरुवाच ।

अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।

अक्षरं तत्र सद्भावः स्वभावः क्षर उच्यते २२

प्राणो जिह्वा मनः सर्वं सद्भावो रजसा सह

माचरेतैर्विमुक्तस्य निर्द्वन्द्वस्य निराशिपः २३

समस्य सर्वभूतेषु निर्ममस्य जितात्मनः ।

समन्तात्परिमुक्तस्य न भयं विद्यते कचिद् ॥

अध्ययुरुवाच ।

सद्भिरेवेह संवासः कार्यो मतिमतां वर ।

भवतो हि मतं श्रुत्वा प्रतिभाति मतिर्मम २५

भगवन् भगवद्बुद्ध्या प्रतिपन्नो प्रवीन्यहम् ।

यतं मन्त्रकृतं कर्तुर्नपराधोऽस्ति मे द्विज ॥ २६

ब्राह्मण उवाच ।

उपपत्त्या यतिस्त्वूर्णां वर्तमानस्ततः परम् ।

अध्ययुरपि निर्मोहः प्रचचार महामखे ॥ २७

एवमेतादृशं मोक्षं सुसुखं ब्राह्मणा विदुः ।

विदित्वा चाहुतिष्ठन्ति क्षेत्रहेनार्थदर्शिना २८

अन्वेन माताऽमन्यतमानुषिताऽनु भ्राताऽगन्धर्वोऽनु सखा
सभ्यश्च इति मन्त्रलिङ्गात्परोर्मप्राचनुमतिरपेक्षिता न च सा
संभवति तदभावे च हिंसादोषः स्यादेवेत्यर्थः १३ स्वयोन्यु
स्य चतुर्गमयतादात प्राणमन्यवस्तज्जादिति लिङ्गात् ॥ १४ ॥
आहिंसाऽप्यशक्यप्रतिज्ञा सूक्ष्महिंसाया अनभिहार्यत्वात्तथापि
दृष्टव्यमस्मां हिमां रथेनेदेवेत्याह द्वाभ्यां—आहिंसेति ।
॥ १५ ॥ उपपातकमभ्यस्तं महापातकतां प्रवेदिति स्पष्टीः
सूक्ष्मापि हिंसाऽभ्यासाद्बहुलीभूय भाषेतैवेत्याशयेनाध्ययु-
राह—भूमेरिति । नानुगन्धर्व भूतानि भोगः सम्भवतीति
न्यायाम्भवतोऽपरिहार्यं हिनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ किं कथं

त्वं मन्यसेऽहिंसांमिति शेषः ॥ २१ ॥ यतिरहिंसाप्रकार-
मसंगितामाह—सद्भावः सद्रूपं स्वभावः सुतरामभावः काल-
त्रयेऽप्यसत्त्वम् ॥ २२ ॥ प्राणादिष्ववधारस्तु रजसा मायया
सह स्विनः सद्भाव एव । आंतिविशिष्टं सदेव व्यवहाररूप-
मित्यर्थः । एतैः प्राणादिभिर्मुक्तस्य अत एव निर्द्वन्द्वस्य
ज्ञानेन द्वैतकल्पकआंतिवाधात् ॥ २३ ॥ भयं प्रेत्य सादंति
ते च तानिति शास्त्रोक्तम् ॥ २४ ॥ त्वदुपदेशादहमपि मन्त्र-
कृतं कुर्वन् दुष्ये ह्याह—सद्भिरेत्यादिना ॥ २५ ॥ इति
श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमा-
दपि अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तर्तवीर्यस्य संवादं समुद्रस्य च भायिनि १
तर्तवीर्याजुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् ।
न सागरपर्यन्ता धनुषा निजिता मही ॥ ८
कदाचित्समुद्रान्ते धिचरन्बलदर्पितः ।
रवाकिरन् शरशतैः समुद्रमिति नः श्रुतम् ३
तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिरुवाच ह ।
ग मुञ्च वीर नाराचान् ब्रूहि किं करवाणि ते
मदाथवाणि भूतानि त्वद्विस्मृद्वैभेधुभिः ।
वध्यन्ते राजशार्दूल तेभ्यो देहभयं विमो ५
अर्जुन उवाच ।

मत्समो यदि संप्राप्ते शरासनधरः कश्चित् ।
विद्यते तं समाचक्ष्य यः समासीत मां मृधे ॥

समुद्र उवाच ।

महर्षिर्जमदग्निस्ते यदि राजन्परिश्रुतः ।
तस्य पुत्रस्तथातिथ्यं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ ७
ततः स राजा प्रययौ क्रोधेन महता वृतः ।
स तमाश्रममागम्य राममेवान्वपद्यत ॥ ८
स रामप्रतिकूलानि चकार सह वन्धुभिः ।
आयासं जनयामास रामस्य च महात्मनः ९
ततस्तेजः प्रज्ज्वाल रामस्यामिततेजसः ।
प्रवहन् रिपुसैन्यानि तदा कमललोचने ॥ १०
ततः परशुमादाय स तं बाहुसहस्रिणम् ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

पितर ऊचुः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
श्रुत्वा च तत्तथा कार्यं भयता द्विजसत्तम १

चिच्छेद सहसा रामो बहुशास्त्रमिध द्रुमम् ॥
तं हतं पतितं दृष्ट्वा समेताः सर्ववान्धवाः ।
असीनादाय शक्तीश्च मार्गं च पर्यधावयन् ॥ १२
रामोऽपि धनुर्गदाय स्थमारुह्य सत्वरः ।
विस्मृजन् शरवर्षाणि व्यधमत्पार्ष्णिव बलम् ॥
ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्जामदग्न्यभयार्दिताः ।
धिभिर्गुर्मिरिदुर्गाणि मृषाः सिंहादिता इव
तेषां स्वविहितं कर्म तद्भयाज्ञानुतिष्ठताम् ।
प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥
एवं ते द्रविडाऽऽमीराः पुंश्चाश्च शबरेः सह ।
वृषलत्वं परिगता द्युस्थानात् क्षत्रधर्मिणः १६
ततश्च हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः पुनः ।
द्विजैरुत्पादितं क्षत्रं जामदग्न्यो न्यकुन्तत १७
एकविंशतिमेधान्ते रामं वागशीरिणीं ।
दिष्ट्वा प्रोवाच मधुरा सर्वलोकपरिश्रुता ॥
राम राम निवर्तस्व कं गुणं तात पश्यसि ।
क्षत्रबन्धुनिमांस्त्राण्यधिप्रयोज्य पुनः पुनः ॥ १९
तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा ।
पितामहा महाभाग निघर्तस्वेष्यधामुयन् ॥ २०
पितुर्वधममृष्यंस्तु रामः प्रोवाच तानृचीन् ।
नार्हेतीह भवन्तो मां निवारयितुमिच्छुत ॥ २१
पितर ऊचुः

नार्हेसे क्षत्रबन्धूंस्त्वं निहन्तुं जयतां यर ।
नेह युक्तं त्वया हन्तुं ब्राह्मणेन सता नृपान् ॥

२९
इन्द्रियजय एव महर्षीर्यमित्युभोद्वात्मलक्ष्यायेन—
अत्रापीति ॥ १ ॥ एकविंशतिमेधान्ते मेधो युद्धयज्ञः ।
'यज्ञो वे मेधः' इति श्रुतेः । यन्त्येव संप्रामनामानि तानि
यज्ञनामानि नैरुपवचनात् युद्धस्यैव नाम मेध इति

॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये
भारतमावरीये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

अत्र हिंसाया अकार्यत्वे ॥ १ ॥

ससागरांतां धनुषा विनिर्जित्य महीमिमाम्
कृत्वा सुदुष्करं कर्म मनः सूक्ष्मे समादधे ॥ ३
स्थितस्य वृक्षमूलेषु तस्य चिन्ता घमूव ह ।
उत्सृज्य सुमहत्कर्म सूक्ष्मं प्रति महामते ॥ ४
अलर्क उवाच ।

मनसो मे बलं जातं मनो जित्वा ध्रुवो जयः
अन्यत्र बाणान्धास्यामि शत्रुभिः परिवारितः
यादिदं चापलात्कर्म सर्वान्मर्त्याश्चिकीर्षति ।
मनः प्रति सुतीक्ष्णाग्रानहं मोक्षयामि सायकान्
मन उवाच ।

नेमे बाणास्तरिप्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तथैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ ७
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सुदयिष्यसि
तच्छुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥
अलर्क उवाच ।

आग्राय सुबहूनान्धा-
स्तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्मात् प्राणं प्रति शरान्
प्रति मोक्षयाम्यहं शितान् ॥ ९
प्राण उवाच ।

नेमे बाणास्तरिप्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तथैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि १०
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सुदयिष्यसि
तच्छुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ११
अलर्क उवाच ।

इयं स्वादून् रसान् भुक्त्वा
तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्मात्क्षिप्तं प्रति शरान्
प्रतिमोक्षयाम्यहं शितान् ॥ १२
जिह्वोवाच ।

नेमे बाणास्तरिप्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तथैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि १३
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व
यैस्त्वं मां सुदयिष्यसि ।
तच्छुत्वा स विचिन्त्याथ
ततो वचनमब्रवीत् ॥ १४

अलर्क उवाच ।
स्पृष्ट्वा त्वग्विविधान् स्पर्शा-
स्तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्मात्त्वचं पाटयिष्ये
विविधैः कंकणत्रिभिः ॥ १५
त्वगुवाच ।

नेमे बाणास्तरिप्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तथैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि १६
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व
यैस्त्वं मां सुदयिष्यसि ।
तच्छुत्वा स विचिन्त्याथ
ततो वचनमब्रवीत् ॥ १७
अलर्क उवाच ।

ध्रुत्वा तु विविधान् शब्दां-
स्तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्माच्छ्रोत्रं प्रति शरान्
प्रतिमुंचाम्यहं शितान् ॥ १८
श्रोत्रमुवाच ।

नेमे बाणास्तरिप्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तथैव मर्म भेत्स्यन्ति ततो दास्यसि जीयितम्
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सुदयिष्यसि
तच्छुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत्
अलर्क उवाच ।

दृष्ट्वा रूपाणि बहुशस्तान्येव प्रतिगृह्यति ।
तस्माच्छुर्हनिष्यामि निशितैः सायकैरहम् २१
चक्षुरुवाच ।

नेमे बाणास्तरिप्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तथैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २२
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व
यैस्त्वं मां सुदयिष्यसि ।
तच्छुत्वा स विचिन्त्याथ
ततो वचनमब्रवीत् ॥ २३
अलर्क उवाच ।

इयं निष्ठा वसुधिषा प्रमया त्यज्यथस्यति ।
तस्माद्वादिं प्रति शरान्प्रतिमोक्षयाम्यहं शितान्

बुद्धिरुवाच ।

नेमे बाणास्तारिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ।
अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सुदयिष्यसि
ब्राह्मण उवाच ।

ततोऽलर्कस्तपो घोरं तत्रैवास्थाय हृष्करम्
नाध्यगच्छत्परं शक्त्या बाणमेतेषु सप्तसु २६
सुसमाहितचेतास्तु स ततोऽचिन्तयत्प्रभुः ।
स विचिन्त्य चिरं कालमलर्कं द्विजसत्तम ॥
नाध्यगच्छत्परं श्रेयो योगान्मतिमतां वरः ।
स एकाग्रं मनः कृत्वा निश्चलो योगमाश्रितः

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि मनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु
त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

ब्राह्मण उवाच ।

त्रयो वै रिपवो लोके नष्टाश्च गुणतः स्मृताः
प्रहर्ष्यः प्रीतिरानन्दस्त्यक्ते सारिषका गुणाः १
वृष्णा क्रोधाभिसंसेवो

राजसास्ते गुणाः स्मृताः ।

ध्रुमस्तं द्रा च मोहश्च

त्रयस्ते तामसा गुणाः ॥ २

पताभिकृत्य धृतिमान् बाणसंघैरतंद्रितः ।

जैतुं परानुत्सहते प्रशान्ताः स्मा जितेन्द्रियः
अन्नं गाथाः कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जनाः

अम्बर्देवेण या गांता राज्ञा पूर्वं प्रशाम्यता ४

समुदीर्णेषु दोषेषु बाध्यमानेषु साधुषु ।

जग्राह तस्मा राज्यमम्बरीषो महायशः ॥ ५

स निगृह्णात्मनो दोषान्साधून्समाभिपूज्य च

इन्द्रियाणि जघानाशु बाणेनैकेन वीर्यवान् ।
योगेनात्मानमाविश्य सिद्धिं परमिकां गतः
विस्मितश्चापि राजर्षिरिमां गाथां जगाद ह
अहो कष्टं यदस्माभिः सर्वं बाह्यमनुष्ठितम् ॥
मोगवृष्णासमायुक्तैः पूर्वं राज्यमुपासितम्
इति पञ्चान्मया ज्ञातं योगाज्ञास्ति परं सुखम्
इति त्वमनुजानीहि राम मा क्षत्रियान् जहि ।
तपो घोरमुपातिष्ठ ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ३२
इत्युक्तः स तपो घोरं जामदग्न्यः पितामहः ।
आश्रितः सुमहामागो ययौ सिद्धिं च दुर्गमां

जगाम महतीं सिद्धिं गाथाश्रेमा जगाद ह ६
भूयिष्ठं विजिता दोषा निहताः सर्वशत्रवः ।
एको दोषो घरिष्ठश्च वध्यः स न हतो मया ७
यत्प्रयुक्तो जन्तुरयं वैवृष्यं नाधिगच्छति ।
वृष्णार्त इह निज्ञानि धावमानो न भूयते ८
अकार्यमपि येनेह प्रयुक्तः सेवते नरः ।

तं लोभमसिभिस्तीक्ष्णैर्निकृतं तं निकृन्तत ९
लोभादि जायते वृष्णा ततश्चिन्ता प्रवर्तते ।

स लिप्समानो लभते भूयिष्ठं राजसान्गुणान्
तदवाप्नोति तु लभते भूयिष्ठं तामसान्गुणान् १०

स तैर्गुणैः संहतदहस्यधनः

पुनः पुनर्जायति कर्म चेहते ।

जन्मक्षये भिन्नविकीर्णदेहो

मृत्युं पुनर्गच्छति जन्मनैव ॥ ११

३२

एवं प्राणादीनां ह्येन निम्ने तत्तदिन्द्रियविकलोऽवसीदत्येव
नतु कृतवृत्त्यो भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ तप आलोचनम् ॥ २६ ॥
योगात् राजयोगात् वित्तमात्रनिग्रहस्यात् एकाग्रम् द्रष्टुं
इत्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं तदभावे स्वरूपमात्रनिष्ठं त्वेकाग्रम्
॥ २८ ॥ आत्मानं परं द्रष्टुं ॥ २९ ॥ अनुजानीहि अस्म-
दुपदेशमनु साक्षात्पुरुषं योगयत्नेन ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहा-
भारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये मातृभाष्ये
त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

इन्तास्तालु चेति श्लोकोक्तं हृदयार्थं अन्नं प्रतिपाद्य दृ-
यवन्धनाख्यं गुणत्रयं मुमुक्षुणां हेयमाह--अथ इत्या-
दिना । गुणा इति शेषः गुणतः एतैर्भेदात् । इष्टप्राप्ति-
निधये यन्मुखं तद्वर्षः । इष्टप्राप्तिं यत्तद्वीतिः । इष्टभोगे
यत्तु आनन्दः ॥ १ ॥ अभितैरम्मो देवाभिनिवेशः ॥ २ ॥
निहृत्य चित्तत्वा बाणमर्थैः शमादिभिः ॥ ३ ॥ दोषेषु
रागादिषु साधुषु समादिषु ॥ ५ ॥ निघ्नानि नीचकर्माणि ॥ ८ ॥
+ 'निहृत्य मुखमेधेन' इति पाठः ।

तस्मादेतं सम्यगवेक्ष्य लोभं
निगृह्य धृत्याऽऽत्मानि राज्यमिच्छेत्
एतद्राज्यं नान्यदस्तीह राज्य-
मात्मैव राजा विदितो यथावत् १२

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापत्रणि ब्राह्मणगीतासु
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

ब्राह्मण उवाच ।

अब्राह्मणदाहरन्तोममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भाषिणि १
ब्राह्मणं जनको राजा सन्नं कस्मिंश्चिदागसि ।
विषये मे न वस्तव्यमिति शिष्यैर्ममब्रवीत् २
इत्युक्तः प्रत्युवाचाद्य ब्राह्मणो राजसत्तमम् ।
आचक्ष्व विषयं राजन् यावांस्तथ यशो स्थितः
सोऽन्यस्य विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं धिभो
वचस्ते कर्तुमिच्छामि यथाशालं महीपते ॥ ४
इत्युक्तस्तु तदा राजा ब्राह्मणेन यशस्विना ।
मुहुर्कृष्णं धिनिःश्वस्य न किञ्चित्प्रत्यभापत ५
तमासीनं ध्यायमानं राजानममितिौजसम् ।
कश्मलं सहसाऽगच्छद्भानुमन्तमिव ग्रहः ॥ ६
समाश्वास्य ततो राजा धिगते कश्मले तदा
ततो मुहूर्तादिद्य तं ब्राह्मणं धाक्ष्यमब्रवीत् ७
जनक उवाच ।

पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।

इति राज्ञाऽम्बरीषेण
गाथा गीता यशस्विना ।
अधिर्राज्यं पुरस्कृत्य
लोभमेकं निवृन्तता ॥

१३

विषयं नाधिगच्छामि धिचिन्वन् पृथिवीमहं
नाधिगच्छं यदा पृथ्व्यां मिथिला मार्गिता मया
नाध्यगच्छं यदा तस्यां स्वप्रजा मार्गिता मया
नाध्यगच्छं यदा तस्यां तदा मे कश्मलोऽभवत्
ततो मे कश्मलस्यान्ते मतिः पुनरुपस्थिता ॥
तदा न विषयं मन्ये सर्वो वा विषयो मम ।
आत्माऽपि चायं न मम सर्वो वा पृथिवी मम
यथा मम तथाऽन्येषामिति मन्ये द्विजोत्तम ।
उप्यतां यावदुत्साहो भुज्यतां यावदुप्यते १२

ब्राह्मण उवाच ।

पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
हृदि कां मतिमास्थाय ममत्वं वर्जितं त्वया ॥
कां वै बुद्धिं समाश्रित्य सर्वो वै विषयस्तथ ।
नावैपि विषयं येन सर्वो वा विषयस्तथ १४
जनक उवाच ।

अन्तवन्त इहावस्था धिदिताः सर्वैकमसु ।
नाध्यगच्छमहं तस्मान्ममेदमिति यज्रवेत् १५

राज्यं आप्नोति स्वराज्यमिति श्रुतं स्वराज्याख्यं
परमानन्दम् ॥ १२ ॥ इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके
पर्वणि त्रैलोक्ये भारतावतरे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

ममेति दाशरो मृत्युरित्युक्तं तत्र ममताया विषय एव
नास्तीति जनकब्राह्मणसंवादनाह—अत्रापि त्यादिना ।
अत्र लोभे निवृन्तनीये ॥ ११ ॥ पिप्रिति । विषय-
विशेषेण सिनोति धन्नाति तं कर्षकं ममतास्पदं नाधि-
गच्छामि विचिन्वन् अन्येषामाणोऽपि । अयं मानः । पृथिवी
मिथिलाप्रजोपलभितं राज्यं शरीरमुखादिकं सर्वं अवस्थान्तरेण
व्यभिचरान्मसम्पन्निनामधुने । यथा नीलपीतलोहितोपा-

धिषु । सधरन्मफटिको नीलादिवर्जितस्तद्वात् । तस्माद्विचारतो
दृश्यत्वादिना स्वप्रवन्निम्यालाद्यभिचारित्वाच्च नात्मा तैः
सम्बध्यत इति ॥ ८ ॥ आत्माऽपि देहोऽपीति प्रायः ।
वस्तुस्तु अयमपि मम आत्मा न भवतीति सम्बन्धः ।
अयमिति सामाख्योऽहङ्कारः सर्वेषामात्मत्वेन प्रसिद्धो मम
आत्मा स्वरूपं न भवति मुद्रमुखवत् आभासत्वात् ।
सर्वो वा पृथिवी सर्वे दृश्यं मम आत्मा मदनन्यत्वात् ।
मुद्रमुखवदेव ॥ ११ ॥ अयमेव न्यायो ब्रह्मादिपुतिरान्ते-
वित्याह—यथेति । मायात्मनोऽन्द्रियवर्षणेषु हि प्रति-
बिम्बितो ह्यदस्य आत्मा ईशसुखविराडात्मना दृश्यो नात्मा
न भवति न वस्तुत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ आश्वत्थद्विदित्वा-
दयोऽवस्थाः ॥ १५ ॥

कस्येदमिति कस्य स्वमिति वेदवचस्तथा ।
 नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यन्नयेत् १६
 पतां बुद्धिं समाधित्य ममत्वं वर्जितं मया ।
 शृणु बुद्धिं च यां श्रुत्वा सर्वत्र विषयो मम ॥
 नाहमात्मार्थमिच्छामि गन्तान् ब्राह्मणतानपि
 तस्मान्मे निर्जिता भूमिवंशे तिष्ठति नित्यदा ।
 नाहमात्मार्थमिच्छामि रसानास्येऽपि वर्तते
 आपो मे निर्जितास्तस्माद्दशे तिष्ठन्ति नित्यदा
 नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिश्च चक्षुषः
 तस्मान्मे निर्जितं ज्योतिर्वंशे तिष्ठति नित्यदा
 नाहमात्मार्थमिच्छामि स्पर्शास्त्वचिगताश्च ये

तस्मान्मे निर्जितो वायुर्वंशे तिष्ठति नित्यदा ॥
 नाहमात्मार्थमिच्छामि शब्दान् ध्वजगतानपि
 तस्मान्मे निर्जिताः शब्दा वंशे तिष्ठन्ति नित्यदा
 नाहमात्मार्थमिच्छामि मनो नित्यं मनोन्तरे
 मनो मे निर्जितं तस्माद्दशे तिष्ठति नित्यदा ॥
 देधेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतभ्योऽतिथिभिः सह ।
 इत्यर्थं सर्वं पबेति समागमा भवन्ति वै २४
 ततः ग्रहस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरग्रधीत् ।
 तद्यज्जिज्ञासार्थमग्रेहं विद्धि मां धर्ममागतम् ॥
 त्वमस्य ग्रहलाभस्य दुर्वारस्यानिवर्तिनः ।
 सत्यमेवेनिकद्वयस्य चक्रस्यैकः प्रवर्तकः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु
 द्वार्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३३

ब्राह्मण उवाच ।

नाहं तथा भीरु वरामि लोके
 येषां त्वं मां तर्जयसे स्वदुष्टदा ।
 विप्रोऽस्मि मुक्तोऽस्मि घनेचरोऽस्मि
 गृहस्थधर्मां प्रतपांस्तयास्मि ॥ १
 नाहमस्मि यथा मां त्वं पश्यसे च क्षुमाश्रुमे ।
 मया व्यासमिव सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् २
 ये केचिज्जन्तवो लोके जङ्गमाः स्थावराश्च ह ।
 तेषां मामन्तर्कं वेदित्वा दाकृणामि पापकृत् ६
 राज्यं पृथिव्यां सर्वस्यामथयाऽपि त्रिविष्टपे ।

तथा बुद्धिरियं वेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ॥ ४
 एकः पन्था ब्राह्मणानां येन गच्छन्ति तद्विदः
 गृहेषु घनपासेषु दुःखपासेषु भिक्षुषु ॥ ५
 लिङ्गैर्बहुभिर्दयभैरेषां बाह्वरूपाश्चते ।
 नानालिङ्गाश्चदस्थानां येषां बुद्धिः शमास्मिका
 ते माधमेकभाषन्ति सतिः सागरं यथा ।
 बुद्ध्यायं गम्यते मार्गः शरीरेण न गम्यते ।
 आचिन्तयन्ति कर्मोणि शरीरं कर्मबन्धनम् ७
 तस्मात्ते सुभगे नास्ति परलोककृतं भयम् ।
 तन्नाशभावनिरता ममैवात्मानमेधयसि ॥ ८

कस्येदमिति । न कस्यदित्यर्थः । अत्र 'मा गृधः कस्य
 खिन्नतम्' । (ईशो. म. १) इति श्रुतिं प्रमाणयति—
 कस्य स्वमिति ॥ १६ ॥ आश्वमेदिनस्तत्पत्त्याद्वना-
 दिषु ममता मया त्यजेत्साह—एतामिति । देवाद्यर्थेनैव
 विद्विद्दीतस्येव मम गन्धादीनामिच्छा नात्मभोगार्थं अता
 भूत्यादय एव मम वंशे तिष्ठन्ति न त्वहं तेषामिन्याह
 —शृणु इत्यादिना ॥ १७ ॥ त्वमस्येति ।
 अस्य चक्षुष आत्मापि चार्यं न मम तर्जा वा पृथिवी
 ममेत्येवंशस्य धीराधनकलापस्य ब्रह्मालाभस्य ब्रह्मज्ञा-
 ह्येतोः । दुर्वारस्य अनेकान्तिवत्स्य । अनिवर्तिनः आश्व-
 न्तिनस्य तत्त्वनेमिना शरपुण्येणाश्वप्रेनेन चक्रधार-
 स्थानीयेन निरुद्धस्य प्रवर्तको मुद्रागनुष्ठता ॥ २६ ॥ इति
 श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि जैमिनीयैः भारतमावदीपे
 आश्व० ४

द्वार्विंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

समाता ब्रह्मविद्या यथाभवा । अथ जीवन्मुक्त्यवस्था-
 नाह—नाहमित्यादिना । तपेति यथा देहात्मवादिनः
 ॥ १ ॥ पश्यसे बर्षेभ्यःतेदरे तत् । त्वद्वारं मां त्वं
 स्वदृष्ट्या यथा सज्जिनं पश्यसि तथा नाहमस्मोऽर्थः ।
 आत्मनः सर्वोत्तमत्वं सर्वस्य चात्ममात्रत्वं ज्ञानफलं प्रतिपाद-
 यति गार्ध्वेन—मयेति ॥ २ ॥ 'आत्मेति स्वरात्म्यम् ।'
 इत्यादिश्रुत्यर्थं संग्रहास्ति—राज्यमिति ॥ ४ ॥ एकः पन्थाः
 ज्ञानपन्थो नान्यः ब्राह्मणानां ब्रह्मनिदायम् ॥ ५ ॥ सुभगे ईधरि
 क्षत्रियबन्धनिर्मुक्तत्वात् । परलोकः अनात्मलोकः तद्भावो
 मदात्मभावः तस्य भावो भावना ॥ ८ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

ब्राह्मण्युवाच ।

नेदमलपात्मना शक्यं वेदितुं नाकृतात्मना ।
बहु चाक्षयं च संक्षिप्तं क्षिप्तुतं च मतं मम १
उपायं तं मम ब्रूहि येनैषा लभ्यते मतिः ।
तस्मन्ये कारणं त्वत्तो यत् एषा प्रवर्तते ॥ २

ब्राह्मण उवाच ।

अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुस्योत्तरारणिः ।
तपःश्रुतेऽभिमधीतो ज्ञानाभिर्ज्ञायते ततः ॥ ३

ब्राह्मण्युवाच ।

'यदिदं ब्राह्मणो लिङ्गं क्षेत्रज्ञ इति संक्षिप्तम् ।

ग्रहीतुं येन यच्छक्यं लक्षणं तस्य तत्क तु ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

अलिङ्गो निर्गुणश्चैव कारणं नास्य लक्ष्यते ।
उपायमेव वक्ष्यामि येन शृण्वेत चा न वा ॥ ५
सम्पुपायो दृष्टश्च संमरैरिव लक्ष्यते* ।
कर्मबुद्धिरबुद्धिरवाञ्छललिङ्गैरिवाश्रितम् ॥ ६
इदं कार्यमिदं नेति न मोक्षेषूपदिश्यते ।
पश्यतः शृण्वतो बुद्धिरात्मनो येषु जायते ७
यावन्न इह शक्येरेस्तावतोऽज्ञानप्रकल्पयेत् ।
अव्यक्तान् व्यक्तरूपांश्च शतशोऽप्य सहस्रशः ८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भास्व-
भावदीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

उक्तमर्थमाक्षिपति—नेदमिति ॥ १ ॥ मन्वे जानी-
याम् ॥ २ ॥ ब्राह्मणीं बुद्धिं तपः मनननिदिध्यासना-
त्मकमालोचनम् । श्रुतं वेदान्तप्रवर्णं 'आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'
इति आत्मदर्शनानुवादेन श्रवणादिविधानात् ॥ ३ ॥
आक्षिपपूर्वकं शैत्यस्वरूपमाह—यदिदमित्यादिना । यदि-
दमपरोक्षं क्षेत्रज्ञ इति संक्षिप्तं जीवात्म्यं सद्यः स्मं तत्
ब्रह्मणोऽमत्रस्य लिङ्गं स्वस्वमिति यत्क तु न कथंचन
जीवस्य ब्रह्ममात्रः सम्भवतीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह—
ग्रहीतुमिति । यत् येन निग्रहीतुं शक्यं तत् निग्राह्यं तस्य
निग्रहीतुलक्षणं स्वरूपं इति कतु दृष्टं न कृपणीत्यर्थः 'आत्मा-
नमन्तो यमवति' ( ) इति जीवेश्वरीनियम्य नियामकत्व-
धराणां मृत्युमर्त्रोरिव न तयोरेभेदस्मान्नानासीति भावः
॥ ४ ॥ उत्तरमाह—अलिङ्ग इति । योऽयं क्षेत्रज्ञ उक्तः
स निरति एवंस्व इति निर्द्वन्द्वोऽयं स्वरूपं तद्विहितः । यतो
निर्गुणः । अस्य सगुणत्वे तद्विहितं च विनैव कारणं
ब्रह्मण्येव भाति न तस्यै विद्यत इत्यर्थः । आन्यपणमेव
तदधिगमे उपपन्नमेव वक्ष्यामि न वेति चित्तमुदरूपमाह ॥ ५ ॥
उपायगतावो दृष्टव्यः । पूर्वोक्ताः श्रवणादयश्चैत्रैरेवेत्यहो भव-

द्विरथः स्थमग्रहीतमपि सुरभिः द्रव्यं लक्ष्यते । एवं श्रवणा-
दिनिर्गुणत्वा लक्षणाद्वारेण लक्ष्यत इत्यर्थः । कोऽस्युपायः ।
कर्मबुद्धिः कर्मशोधिता बुद्धिः, कर्मबुद्धिः । कर्मनिर्गुणोपि-
तायां बुद्धौ श्रवणाद्यभ्यासपद्वेष्टेणापि न गम्यत इति भावः ।
अनुदित्वाङ्कविधुद्विरादित्यात् । मूढा अज्ञानमपि क्षेत्रज्ञं
ज्ञानलिङ्गैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैः सज्जिनभिव मन्वन्ते । तद्वस्तु
उपायेन श्रवणादिजन्यया बुद्ध्या लक्ष्यत इति सम्बन्धः
॥ ६ ॥ नेदं ब्रह्मज्ञानं विधिनियेषप्रधानम् । अद्वैतानु-
पादेयप्रत्ययात्मविषयत्वात् । तथात्वे वा स्वल्पनाशानित्यत्वे
दुरपगन्धे स्थिताम् । अपि तु रज्जुदर्शनदक्षमत्वश्रवणाभ्यां
सर्वादक्षमत्वयोरेव बुद्ध्या वाक्येन वाऽविद्याभ्यासोपेताकार्य-
कारणप्राप्तयस्य निराकरणसामेताभित्याह—इदं कार्यमिति ।
मोक्षेऽपि विदुः बुद्धयश्च सुकथयपादानमनुबुद्ध्यादितत्त्वभेदात्
॥ ७ ॥ ते च यमन्तः पथ सत एकादश प्रयोदश वा तेषां
प्रत्येकं वृत्तेर्भेदात् शतशः सहस्रशो वा कल्पनीया इत्याह—
यावन्न इति । अव्यक्तानामाद्याविद्यादिरूपान् व्यक्त-
स्थान् शब्दादीन् उपेयप्रतिपत्त्यर्थं उपाया अव्यवस्थिता
इति न्यायेन विष्णुबोधार्थं मन्दमप्यमोतमाधिकारिभेदेन
व्याप्तिमात्रकल्पनया वा समष्टिग्राह्यकल्पनया वा समष्टि-
मात्रकल्पनया वा तत्त्वार्थभेदेभेदं प्रत्याययन्नात्र वस्तुवन्तो-
ऽनयमप्यवस्थाः सन्ति । येन मोक्षापादानानि तार्किकादि-
वस्तुस्थया परिच्छिद्येरेतित्यर्थः ॥ ८ ॥

* 'सम्पुपायुपदिश्य लक्ष्यतस्य लक्ष्यते' इति पाठः ।

सर्वाभानार्थयुक्तांश्च सर्वाभ्यस्त्यक्षहेतुकान् ।
यतः परं न विधेयं ततोभ्यासे भाविष्यति ९
श्रीमगवानुवाच ।
तन्वत् तस्या ब्राह्मण्या मतिः क्षेत्रज्ञसंक्षयेऽ
क्षेत्रज्ञानेन परतः क्षेत्रज्ञेभ्यः प्रवर्तते ॥ १०
अर्जुन उवाच ।
कं तु सा ब्राह्मणी कृष्ण कं चासौ ब्राह्मणधर्मः
इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

याम्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुमी वद मेऽच्युत
श्रीमगवानुवाच ।
मनो मे ब्राह्मणं विद्धि
बुद्धि मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।
क्षेत्रज्ञ इति यथोक्तः
सोऽहमेव धनञ्जय ॥ १२

३५

अर्जुन उवाच ।
ब्राह्म यत्परमं हेयं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
अथतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रगते मतिः ॥ १
वासुदेव उवाच ।
अत्राव्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह २
कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यं संशितप्रतम् ।
शिष्यः प्रपन्नो मेधावी किंलिच्छेयः परंतप
भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः ।
याचे त्वां शिरसा विप्र यद्व्यां ब्रूहि तन्मम ४
तमेधंवाविनं पार्थ शिष्यं गुरुकृपाय ह ।
सर्वं तु ते प्रवक्ष्यामि यद्य धै संशयो द्विज ॥ ५

इत्युक्तः स कुक्ष्येष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः ।
प्राञ्जलिः पारंप्रच्छ यत्तः शृणु महामते ॥ ६
शिष्य उवाच ।
कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सत्यं ब्रूहि यत्परम् ।
कुतो जातानि भूतानि स्वावराणि वराणि च
केन जीवन्ति भूतानि तेषामाद्युष्य किं परम् ।
किं सत्यं किं तपो विप्र कं गुणः सन्निरिरीताः
के पन्थानः शिवाश्च ह्युः
किं सुखं किञ्च दुष्कृतम् ।
एतान्मे भगवन्प्रश्नान्
याथातथ्येन सुवत ॥ ९

तत् इति । प्रथमार्थे तसिः यतः परं अन्यत्रास्ति तद्वत्
नविष्णुसधिकारी । अन्यत्ते सामाज्यासे युक्ते सति ।
अत्र कण्ठगतविस्मृतनानीकवद्ग्राह्यं प्राप्तिमवनं नोत्पाद्यत्वे-
नानिलत्वापत्तेः । 'मद्वेव सन् ब्रह्माप्येति' 'तत्त्वमसि'
इत्यादिवाक्येभ्यः सिद्धनद्वयभावध्वन्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥
क्षेत्रज्ञसंक्षये जीवस्य परमात्मनि प्रविलापने क्षेत्रज्ञानेनैव
क्षेत्रज्ञात्परं शायत इत्याह—क्षेत्रेति । क्षेत्रज्ञ एवोपाधि-
विलयाद्ब्रह्मास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ मनो मे नित्यतिविषगमं
मनो जीव इत्यर्थः । मनोमुक्तः क्षेत्रज्ञोहमेव ब्रह्मेत्यर्थः
॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये
भारतमावदीये चतुर्विंशोऽध्यायः ३४ ॥ क्षेत्रज्ञसंक्षये इति पा.

३५

पूर्वाध्यायान्ते—
मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धि मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।
क्षेत्रज्ञ इति यथोक्तः सोऽहमेव धनञ्जय ॥
इति मनोबुद्धयोर्निर्भावित्वेन तुल्यवशितसकलकरणप्रकाशय-

र्थज्ञातं ब्रह्मेत्युक्तं यद्य तयोः साक्षी ॥ विदामाहमिति च
दर्शितम् । तत्र प्रपन्नः साक्षी जेगुनयमसि परं ब्रह्म उक्तं
तयोऽस्त्युत्तरात्परं यदा तन्मे वदेत्यर्जुन उवाच—अत्र य-
दिति । आये पथे क्षप्रपथं यदा सेधं द्वितीये निष्प्रायमिति
तत्र सूक्ष्मे निष्प्रायश्च एव मे मनो रमत इति स्वतुष्टि कथ-
यति । तेन 'सता इह सन्देहपदे वत्तु प्रमाणमन्तः—कर-
णस्य वृत्तयः' इति न्यायेन निष्प्रायनेन साक्षात् इति
ज्ञापयति ॥ १ ॥ मोक्षसंयुक्तं यस्मिन् धुने तयो मुक्तिरेव
कथ्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ व्यां वृत्तमि ॥ ४ ॥ अहं स्व-
मिति शास्त्रसाधनकर्त्रोर्जविधायोः प्रश्नः । यद्य ताभ्यां
परं अन्यस्तत्त्वमवाधितं वत्तु तद्वि ब्रूहि । भूतानि निय-
दादीनि स्वावरादीनि भौतिकानि ॥ ७ ॥ भूतानि उभय-
विधानि किं परमवत्तानं यत्तु तत् किं तेषां लयस्थानवि-
त्यर्थः । किं सत्यं अवाधितकलं कर्म तपः क्रियास्यं कायि-
कादिभेदेन त्रिविधं गुणः सत्त्वाद्यः किंल्लगा इत्यर्थः
॥ ८ ॥ सुखं सुखं प्रशान् वक्तव्यमस्तीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

घटुमहांसि विप्रये यथावदिह तत्त्वतः ।
त्वदन्यः कश्चन प्रज्ञानेता न्यनुमिहार्हति ॥ १०
बुद्धि धर्मविदां श्रेष्ठ परं फौतुहलं मम ।
मोक्षधर्मार्थकुशलो मद्भाहोकेषु गीयते ॥ ११
सर्वसंशयसंछेत्ता त्वदन्यो न च विद्यते ।
संसारभारवधैव मोक्षकामास्तथा वयम् ॥ १२
वासुदेव उवाच ।

तस्मै संप्रतिपचाय यथावत्परिपृच्छते ।
शिष्याय गुणयुक्ताय शान्ताय प्रियवर्तिने ॥
द्यायाभूताय दान्ताय यतते ब्रह्मचारिणे ।
तान्प्रज्ञानप्रदीपार्थं मेधाधी स धृतप्रतः ।
शुक्रः कुक्कुलश्रेष्ठ स्म्यक्सर्वाभिरन्दम् ॥ १४
गुरुव्याच ।

ब्रह्मणोक्तमिदं सर्वं धृपिप्रवरसेवितम् ।
वेदविद्यां समाश्रित्य तत्त्वभूतार्थभाषणम् ॥ १५
ज्ञानं त्वेष परं विद्याः संन्यासं तप उन्नमम् ।
यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानतत्त्वं विनिश्चयात् ।
सर्वभूतस्यमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते ॥ १६
यो विद्वान्सहसंयासं विवासं चैव पश्यति ।
तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखात्परिमुच्यते ॥ १७
यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदभिमन्यते ।
इहलोकरूपं एवैव प्रपन्नभूयां वलपते ॥ १८
प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानयित् ।
निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १९

अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ॥ २०
महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशासकान् ।
सदापर्णः सदापुष्पः सदा शुभफलोदयः ॥ २१
आजीवः सवभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ।
एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमासिनः ।
छित्त्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी
भूतमव्यभाषिण्यादि धर्मकामार्थनिश्चयम् ।
सिद्धसंघपरिज्ञातं पुराफलं सनातनम् ॥ २३
प्रवक्ष्येऽहं महाप्राह पद्मसुसममद्य ते ।
बुद्ध्या यदिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः
उपगम्यर्ययः पूर्वं जिज्ञासन्तः परस्परम् ।
प्रजापतिभरद्वाजौ गौतमो भार्गवस्तथा ॥ २५
यसिष्ठः कश्यपश्चैव विश्वामित्रोऽग्निरेव च ।
मार्गान्सर्वाङ्परिक्रम्य परिश्रान्ताः स्वकर्मभिः
श्रुपिमाङ्गिरसं वृद्धं पुरस्कृत्य तु ते द्विजाः ।
दत्तुर्द्रष्टुमभयेन ब्रह्माणं धीतकलमवम् ॥ २७
तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः ।
पप्रच्छुर्विभयोपेता नैः श्रेयसमिदं परम् ॥ २८
कथं कर्म क्रियात्साधु
कथं मुच्येत किल्विपात् ।
के नो मार्गाः शिवाश्च स्युः
किं सत्यं किं च दुष्कृतम् ॥ २९

कथं कोपि ॥ १० ॥ स्वराक्ये श्रद्धोत्पदनार्थमाख्या-
यिकामुद्धेनोत्तपयति—ब्रह्मणेति । इदं त्वया पृष्टं
वेदविद्यां समाश्रित्य आश्रित्य ननु स्वकल्पनां तत्त्व-
भूतस्य अबाधितत्वापेक्ष्य भावनं विचारो यस्मिन् तत्
॥ १५ ॥ ज्ञानं परब्रह्मविषयं उत्तमं तथा तपः
संन्यासान्त्यं उत्तमं ज्ञानतत्त्वं ज्ञानस्य तत्त्वं याथार्थ्यं
घटदितत्त्वज्ञानव्यावृत्तये—निराबाधमिति । निर्गतः
आसमंतात् बाधो यस्मात् । तद्धि ब्रह्मज्ञानबाधं न तथैवदि-
त्यर्थः । यद्य 'एतत्सर्वं सर्वभूतत्वं न आत्मानं संप्रज्ञातावस्था-
यां वेद स सर्वगतिः सर्वकाममाकृष्यति तेषां सर्वेषु लोकेषु
कामचारी भवति' इति श्रुतेः सार्धश्लोको वाक्यम्
॥ १६ ॥ सहसंतासं विज्जडयोरेकलोलीमावं गम्यते ।
विश्वसं तयोः पृथक्त्वं शुद्धत्वं पदार्थदर्शने । एकत्वं ईधरा-
दमेदं तमैव नानात्वं तयोर्निष्कवं व्यवहारे ॥ १७ ॥
न कामयत इति समकामभावः । नाभिमन्यत इत्य-
भिमानोऽहकारस्तदभावः तयोः सतोर्विभवेव मुच्यत इत्यर्थः
॥ १८ ॥ प्रपन्नं मायाः शुभाः सत्त्वाद्यः । तेषां तत्त्वं कलित-

त्वस्वरूपं याथात्म्यम् । सर्वभूतानां विधानं विधीयते उत्पा-
द्यतेऽनेनेति कारणं तदुभययो मुच्यते ॥ १९ ॥ अव्यक्तं
अज्ञानं तदेव बीजप्रभवो मूलं अङ्कुरश्च यस्य बुद्धिर्महत्त्वं
तदेव स्कंधा यस्य अहंकारो विटपः पत्र्या यस्य । इन्द्रिया-
ण्येव अङ्कुरा अनर्थवद्बीजपूर्वरूपभूताः कोटरेषु छिद्रेषु यस्य
॥ २० ॥ महाभूतानि विद्यदादीनि विद्विष्यस्तिलकः पुष्प-
कोरकस्थानीयो यस्य । विशेषाः मूलकार्याणि तान्येव
प्रतिशाखा उपशाखास्तद्वान् पर्ण उपपत्तनशीलः संकल्पः
पुष्पं कर्मफलं मुखादि ॥ २१ ॥ एतत् बीजभूतं ब्रह्म
ज्ञात्वा तत्त्वानि अव्यकादीनि ज्ञानेन छित्तेति तेषामज्ञान-
कार्यत्वं रज्ज्मृगवदुक्तं जहाति त्यजति सार्धश्लोकः ।
एतेन ऊर्ध्वमूलार्थः स्मारितः ॥ २२ ॥ भूतेति । भू-
दय आदिपदार्थः तेषामर्थानां निधयः स्वस्वावधारणं
यस्मिन् तं पुराकर्त्तव्यं कर्तृकमन्वाख्यानम् ॥ २३ ॥ पदं
पदनीयं अधिगन्तव्यं संसिद्धाः मुजाः ॥ २४ ॥ पुरास्त्व-
मेवाद—उपगम्योति ॥ २५ ॥ मार्गान्कर्मगतीः परिक्रम्य
पुनः पुनर्गता ॥ २६ ॥ क्रियात्त्वार्थं के नोऽस्माकम् ॥ २७ ॥

कौ चोभी कर्मणां मार्गौ प्राप्नुवृक्षिणोत्तरी ।
प्रलयं वरपथं च भूतानां प्रमथाप्ययौ ॥ ३० ॥
इत्युक्तः स मुनिश्चेष्टैर्वेदाह प्रपितामहः ।
तत्तत्सह संप्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य ययागमम् ॥

प्रलोधाच ।

सत्याद्भूतानि जातानि
स्थावराणि चराणि च ।

तपसा तानि जीवन्ति

इति तद्विषयं सूच्यताः ।

इयौ यानि समतिक्रम्य

वर्तन्ते स्वेन कर्मणा ॥

३२

सत्यं हि गुणसंपुक्तं मित्यतः पञ्चलक्षणम् ३३

ग्रह सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।

सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत्

तस्मात्सत्यमया धिमा नित्यं योनिरपराजयाः ॥

अतीतकोधसंतापा नियता धर्मसेविनः ३५

अन्योन्यनियतान्धैषान्धर्मसेतुप्रवर्तकान् ।

तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वतान् लोकभावनान्

चातुर्विधं तथा वर्णोच्चातुराश्रमिकान् पृथक्

धर्ममेकं चतुष्पादं मित्यमाहुर्मनीषिणः ३७

पन्थानं यः प्रवक्ष्यामि शिष्यं श्रेयकरं द्विजाः ।

नियतं ब्रह्मभाषाय गतं पूर्वं मनीषिभिः ॥ ३८

गदस्तस्तं मयाघेह पन्थानं दुर्विदं परम् ।

निबोधत महाभागा निखिलेन परं पदम् ३९
ब्रह्मचारिकमेवापुराश्रमं प्रथमं पदम् ।

गार्हस्थ्यं ॥ द्वितीयं स्याद्दानप्रस्थमतः परम् ।

ततः परं ॥ विधेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ४०

ज्योतिराकाशमादित्यो पायुरिन्द्रः प्रजापतिः

नोपैति यावदध्यात्मं तावदेतावत् पश्यति ४१

तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तं निबोधत ।

फलमूलानिलभुञ्जं मुनीनां वसतां घने ॥ ४२

वानप्रस्थं द्विजातीनां व्रथाणामुपदिश्यते ।

सर्वेषामेव वर्णानां गार्हस्थ्यं तद्विधीयते ४३

अञ्जालक्षणमित्येषं धर्मं धीराः प्रचक्षते ।

इत्येषं देवयानां च पन्थानः परिकीर्तितः ।

सद्भिरध्यासिता धीरैः कर्मभिर्धर्मसेतवः ४४

एतेषां पृथगध्यास्ते यो धर्मं संशितव्रतः ।

कालावश्यति भूतानां सदैव प्रमथाप्ययौ ४५

अतस्तस्यानि पक्ष्यानि यापातस्थेन हेतुना ।

विषयस्थानि सर्वाणि वर्तमानानि भागशः ॥

महानात्मा तयाऽव्यक्तमहंकारस्तथैव च ।

इन्द्रियाणि दूरीकं च महाभूतानि पञ्च च ४७

विशेषाः पञ्चभूतानामिति सर्गः सनातनः ।

अतुर्निर्वातिरेका च तत्त्वसंख्याप्रकीर्तिता ४८

तस्यानामथ यो पेद सर्वेषां प्रमथाप्ययौ ।

स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमाधिगच्छति ४९

प्रत्यो दैनदिनादिर्भूतलभः आदर्शः आत्मन्तिकी

भूतोच्छेदो मोहाख्यः प्रमथाप्ययौ जगत्पृथक् ॥ ३० ॥

यथागमं वेदानुसारि ॥ ३१ ॥ सत्यात् त्रैकालिकबाधर-

हितात् ब्रह्मणः । भूतानि अन्धकारेण स्थवराणि विष-

दादीनि चराणि जरायुजादीनि । एतेन कुतश्चाहमिति

श्लोकोक्तप्रधानाभुतलभकम् । तपसा कर्मणा जीवन्ति इति

हेतोर्द्विजाः स्वा योनिं ब्रह्म समतिक्रम्य ध्यानच्युताः विज्ञे-

यावत्सर्वा प्राप्य स्वकर्मणा वर्तन्त इति सार्द्धः श्लोकः ॥ ३२ ॥

किं सत्यमित्यस्योक्तमाह—सत्यमिति । गुणसंपुक्त-

मित्यनेन निर्गुणं सत्यं एकमेव तत्र भेदेतोर्गुणसैवाभावा-

दिति दर्शितम् ॥ ३३ ॥ यदा ईश्वरः तपो धर्मः प्रजापति-

र्जितः भूतानि सार्धानि जगत् जरायुजादि एतत् व्यवहा-

रिकं गुणमयं सत्यपञ्चकम् ॥ ३४ ॥ तस्मात्तस्मात्सत्यमयाः

सत्यप्रधानाः धर्मसेविनो भवन्ति ॥ ३५ ॥ अन्योन्यनि-

मतान्तरापरमेयं धर्मोत्तिकमश्वान् वैषान्विषावतः

सान्निप्रागप्रतीति रीपः ॥ ३६ ॥ चतस्रो धर्मार्थकाममोह-

प्रदा विषावतुर्गिराणा एव बाधुर्विद्यम् । तत्र प्रतिवर्णं

प्रत्याश्रमं च पृथक् प्राश्रमोन्वितुपपद्यते ॥ ३७ ॥ गदन्तः

भो प्रवक्ष्यामि मया वक्ष्यमाणं पेषातं निबोधत तेन च पथा

परं परं निबोधत ॥ ३८ ॥ आत्मानमभिज्ञे प्रवृत्ताश्रम-

मध्यात्मं सेव्यातं परं परमादुरिति पूर्वगान्धवः ॥ ४० ॥

ज्योतिरादिदं विधं सावत्परयति यावत् अप्यात्मं

संन्यासपूर्वकमात्मदर्शनं नोपैति न समते ॥ ४१ ॥

अथा आस्तित्वयुगेः शैव धर्मस्य मुख्यं लक्षणं शाप-

कम् । धर्मादौनं सर्वं व्यर्थमित्यर्थः । देवयानाः देवयान-

मार्गप्राप्त्युपायाः ॥ ४४ ॥ एतेषामन्यायं धर्मं यः पृथक्

निर्णयं एकमेव अप्यास्ते हृदमाधरति ॥ कालात्मकेन

चित्तशुद्धिपरिणिकं सति भूतानां प्रमथाप्ययौ रानिहादिति

सदैव निमेषोन्मेषमात्रे कालेऽवच्छन्तं पश्यति । एतेन दृष्टि-

रेव श्रेष्ठमित्युक्तं भवति ॥ ४५ ॥ हेतुना युक्त्या विषय-

स्थानि बुद्धिशोचयानि युद्धित्यानि ॥ ४६ ॥ विशेषाः

शब्दादौ विज्ञेयगुणाः । एका चेति पुरयमप्यम् ॥ ४८ ॥

तत्त्वानि यां वेद्यते यथानर्थं
गुणांश्च सर्वानखिलाश्च देवताः ।

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्यणि गुरुशिष्यसंवादे
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

प्रहोवाच ।

तव ह्यक्तमनुमिक्तं सर्वेभ्योऽपि ध्रुवं स्थिरम् ।
नवद्वारं पुरं विद्याद्विगुणं पञ्चधातवम् ॥ १ ॥
एवमिदं शपरिक्षेपं मनो ह्याकर्णणात्मकम् ।
बुद्धिस्वामिषमित्येतत्परमेष्वाद्दशं भवेत् ॥ २ ॥
त्रीणि श्रोतांसि यान्यस्मि-
न्नाप्यायन्ते पुनः पुनः ।
प्रनाह्यस्ति तत्र पथैताः
प्रवर्तन्ते गुणानिमयाः ॥

सर्वलोकान्समष्टौ सार्वभौमं लभते । 'य एवं वेदाहं
ब्रह्मासि' इति 'स इदं सर्वं भवति' इति श्रुतेः ॥ ५० ॥
इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीने
भारतभावदीपे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

उक्तान्येव तत्त्वानि विवरितमुत्तरे ग्रन्थ आरभ्यते—
सदिति । तत् तत्र तेषु तत्त्वेषु व्याख्यातेषु मध्ये अनुमिक्तं
त्रिगुणमन्वयं विद्यात्साम्योपेतं गुणत्रयमन्वयकपदार्थः ।
तत्र सर्वकार्येष्वपि ध्रुवं आर्बुदाक्षि । स्थिरं अचलं निरा-
रम्भमिति यावत् । तदेवाव्यक्तमुद्रिकं सत्यघातुकं
भूतपथकं नवद्वारं पुरं च विद्यात् तेषां तत्त्वार्थत्वात् ।
पञ्च सादीनि । नव ॥ भोकारं प्रति विषयप्रवेशद्वाराणि ।
पञ्च धोत्रादीनि मनोबुद्धिप्राणाभिमानाख्योऽईकारश्च ।
पुरं परीरम् ॥ १ ॥ परितः क्षिप्यते विषयभोगवामनया
जीवात्मा यैस्ते परिक्षेपा इन्द्रियाणि । मनसैव व्याकरणं
व्यधीमावो येषां ते सङ्ख्ययोगिनो विषयाः तदात्मकं पुरं
बुद्धिसामिकं च पुरम् । एतदेव पुरं परं ब्रह्म तत्राप्यस्त-
त्वात् । एकादशं इन्द्रियं मनस्त्वामात्रं च । न जैवलं
भोममेव मनःकल्पितं अपितु भोका भोम्यं भोगोपकरणं

विधूतपाप्मा प्रविमुच्य बन्धनं
स सर्वलोकानमलान्समष्टौ ॥

५०

तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान्प्रचक्षते ।
अन्योन्यमिधुनाः सर्वे तथान्योन्यानुजीविनः
अन्योन्यापाधयाश्चापि तथान्योन्यानुधर्तिनः
अन्योन्यव्यतिपक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्चधातवः ५
तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ।
रजसश्चापि सत्त्वं स्यात्सत्त्वस्य मिथुनं तमः
नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्तते ।
नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्तते ॥ ७

च सर्वं मनोमात्रमित्यर्थः । 'तदा इदं मनसैव परमं प्रतिष्ठितं
यदिदं किञ्च' इति श्रुतेः ॥ २ ॥ श्रोतांसि चित्तनद्याः
प्रवाहाः त्रीणि । शुक्लं हिंसाशून्यधर्मप्रावण्यम् । कृष्णं
हिंसाप्रावण्यम् । शुक्लकृष्णं हिंसायुक्तप्रदतिधर्मप्रावण्यं
वेति । एतानि यस्मिन् चित्ते विद्यमानानि तद्विनिः प्रनाडी-
भिः संस्काररूपाभिस्त्रिगुणात्मिकाभिरप्यायन्ते पूर्वन्ते ताश्च
तैरेव पुनः पुनर्वर्धन्ते ॥ ३ ॥ तत्र त्रीन् गुणान् अव्यक्ता-
व्यवभूतान्याख्याति—तम इत्यादि । अन्योन्यमिधु-
नत्वं दम्पतीवदेवकार्योपादनम् । अन्योन्योपजीवेत्वं बीजा-
कुरवत् ॥ ४ ॥ अन्योन्याश्रयत्वं त्रिदण्डविट्भवत् ।
अन्योन्यानुवर्तितं प्रधानगुणभावेन गजभूत्यवत् । अन्यो-
न्यव्यतिपक्त्वं तेजोवज्रवत् । त्रिगुणाः गुणत्रयमयाः पञ्च-
धातवः पञ्चमहाभूतानि भौतिकानि चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ मिथुनं
मग्रादीति योगादाभेमावकं तमस उद्रेके सत्त्वं नश्यति सत्त्व-
स्योद्रेके तमः । एवं रजस उद्रेके सत्त्वं निवर्तते सत्त्वस्योद्रेके
रज इति ज्ञेयं रजस्तमसोस्तु परस्परोद्दिपकत्वाज्ज्ञान्यम-
भिमावकत्वं भवति तस्मिन्पुनर्द्वयं भोक्तृम् ॥ ६ ॥ नियम्य-
ते कर्मकर्तारं प्रयोगः । तिरोधीयते इत्यर्थः । रजसस्तिरोधाने
तु तमो न प्रवर्ततेऽपि तु सत्त्वमेव अग्रतुतिर्हि तमसः कार्यं
न तु प्रवर्तितरोह इत्यर्थः ॥ ७ ॥

नैशात्मकं तमो विद्याञ्जिगुणं मोहसंज्ञितम् ।
 अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु ॥ १॥
 तामसं रूपमेतत्तु दृश्यते चापि सङ्गतम् ॥ ८
 प्रकृत्यात्मकमेवाह रजः पर्यायकारकम् ।
 प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृश्यमुपात्तलक्षणम् ॥ ९
 प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं श्रद्धाधानता ।
 सात्त्विकं रूपमेवं तु लाघवं साधुसंमितम् १०
 एतेषां गुणतरङ्गानि घट्यन्ते तत्त्वहेतुभिः ।
 समावृत्त्यासयुक्तानि तरङ्गतरङ्गानि बोधत ॥
 संमोहो ज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः ।
 स्वप्नः स्वप्नो भयं लोभः स्वतः सुकृतदूषणम्
 अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्ति कथं भिन्नवृत्तिता
 निर्दिशेत्परममर्थं जघन्यगुणवृत्तिता ॥ १३
 अज्ञे कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
 अमैत्री विकृताभाषो ह्यश्रद्धा मूढभाषणा १४
 अनाजयमसंज्ञितं कर्म पापमचेतना ।
 गुदत्वं सप्तभावत्यमशिरथमयागतिः ॥ १५
 सर्वे एते गुणा पृष्ठा-
 स्तामसाः सप्तकीर्तिताः ।
 ये चान्ये विहिता भावा
 लोकेऽस्मिन्मायसंज्ञिताः ॥ १६
 तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः ।
 परिवादकथा नित्यं देवप्राज्ञणवैदिकी ॥ १७
 अत्यागश्चाभिमानश्च मोहो मनुस्तेषाऽक्षमा ।
 मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १८
 वृथारंभा हि ये केचिद्वृथा दानानि यानि च ।
 वृथा भक्षणमित्येतत्तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १९

अतिवादोऽतिनिष्ठा च मात्सर्यमभिमानिता
 अश्रद्धाधानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २०
 एवंविधाश्च ये वेचिह्लोकेऽस्मिन्पापकर्मिणः ।
 मनुष्या भिन्नमर्यादास्ते सर्वे तामसाः स्मृताः
 तेषां शोनीः प्रवक्ष्यामि नियताः पापकर्मिणां
 अवाह्निरयभावा ये तिर्य-
 निरयगाभिः २२
 स्वावराधि च भूतानि पशवो वाहनानि च ।
 कठ्यादा दंशकाश्च कृमिकीटविहंगमाः ॥ २३
 मण्डजा जन्तवश्चैव सर्वे चापि चतुष्पदाः ।
 उन्मत्ता वधिरा मूका ये चान्ये पापरोणिणः
 मन्नास्तमसि दुर्दृष्टाः स्वकर्म कृतलक्षणाः ।
 अवाक्योत्तस इत्येते मन्नास्तमसि तामसाः
 तेषामुत्कर्षमुद्रेकं दृष्ट्वाभ्यहमतः परम् ।
 यथा ते सुकुताह्लोकह्रमन्ते पुण्यकर्मिणः ॥ २६
 अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विद्वदा ये च कर्मणः ।
 स्वकर्मनिरतानां च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम्
 संस्कारेणोर्ध्वमायांति यतमानाः सलोकतां
 स्वर्गं गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः
 अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विद्वदाः स्वेषु कर्मसु ।
 पुनरावृत्तिधर्माणस्ते भयंतीह मानुषाः ॥ २९
 पापयोनिं समापन्नाश्चंडाला मूकवृषुकाः ।
 धर्माणपर्यायश्चापि प्राप्यन्त्युत्तरोत्तरम् ३०
 शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः ।
 श्रोतोमध्ये समागम्य घट्यन्ते तामसे गुणे ३१
 अभिवृद्धस्तु कामेषु महामोह इति स्मृतः ।
 श्रुययो मुनयो देवा गुह्यन्यत्र सुखेऽप्यसः ॥ ३२

नैशेति । नैशात्मकं अन्धकाररूपम् । त्रिगुणमिति ।
 इतरोरपि विशेषणं त्रयाणामन्योन्यव्यतिरिक्तत्वस्यो-
 क्तत्वात् ॥ ८ ॥ पर्यायो वैपरीत्यम् ॥ ९ ॥ लाघवं
 धर्मज्ञानादिरूपं सौष्ठवम् ॥ १० ॥ गुणतत्त्वानि कार्य-
 स्वरूपाणि ॥ ११ ॥ स्मृति निद्रा स्वप्नो गर्वः ॥ १२ ॥
 भिन्नवृत्तिता शीलभग्नः । निर्दिशेत्त्वं युक्तयुक्तपरीक्षाया
 अभावः । अन्यत्वं सर्वेषां यस्यानामयथावत्प्रतिपत्तिः
 जघन्यगुणयाण्डालादिधर्मो हिरत्याग्राचित्वादिः । विद्वत्स्य
 विविधकैयारूपस्याभावः अप्रवृत्तिः ॥ १३ ॥ अचेतना
 अवेधः । गुदत्वं आलस्यादिना गात्राणां जडत्वम् ।
 सप्तभावत्वं नष्टभक्तिवं देवादिषु । अवशित्वं अजिते-
 न्द्रियत्वम् । अवाक्यतिर्नाचकमानुषाः ॥ १५ ॥
 नियम्यन्ते नियमेनोपतिष्ठन्ते देवप्राज्ञणवैदिकी देवादिविष-

विणी । देवप्राज्ञणनिन्दिका इति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ १७ ॥
 अक्षमेति छेदः ॥ १८ ॥ अवाक्योत्तमः अधोगमनाह-
 धितप्रवाहो येषां ते तथा ॥ २५ ॥ उन्मत्तं आरोहकमम् ।
 उद्रेकं पुण्याविर्भावम् ॥ २६ ॥ अन्यथा प्रतिपन्नाः तिर्य-
 कस्यावपदियोगिं प्राप्ताः प्रादणानां प्रादणैः कर्मणः
 अभिहोत्राद्यैर्विद्वदाः हिंसिताः सन्तो वैदिकेन संस्कारेण
 ऊर्ध्वमायान्ति तत्राध्युताश्च ब्राह्मणादिवर्ति लब्ध्वा यत्त-
 माना इत्यादि दयाः सम्बन्धः ॥ २७ ॥ एतदेव स्पष्टयति-
 अन्यथेति ॥ २९ ॥ वृषुकाः स्थलाश्विनः ॥ ३० ॥
 शूद्रेति । वैश्यादियोगिं प्राप्ताः केषादयस्तामसास्तमो-
 गुणयोत्तसि आयाजन्ति तेषु आत्मानं रसेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥
 कामेषु स्थावराण्ये अभिषज्य आसक्तिः ॥ ३२ ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोधसंज्ञितः ।
मरणं त्वन्धतामिस्रस्नामिस्रः क्रोध उच्यते ३३
घर्णतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः ।
सर्वमेतत्तमो विप्राः कीर्तितं वो यथाविधि
को न्येतदुच्यते साधु को न्येतत्साधु पश्यते

अतश्चै तत्त्वदर्शी यस्तमस्तत्त्वलक्षणम् ॥ ३५
तमोगुणा बहुविधाः प्रदर्शिता
यथावदुक्तं च तमः परावरम् ।
नरो हि यो वेद गुणानिमान्स्दा
स तामसैः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
पद्मत्रिशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

ब्रह्मोवाच ।

रजोऽहं यः प्रपश्यामि यायातथ्येन सत्तमाः
निबोधत महाभागा गुणवृत्तं च राजसम् ॥ १
सन्तापा रूपमायासः सुखदुःखे हिमातपी ।
येभ्यस्ते विप्रहः सन्निहंतुषादोऽरतिः क्षमा २
बलं शौर्यं मर्दो रोपो व्यायामकलहाचपि ।
ईर्ष्येप्सा पिशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम् ॥ ३
यथवत्परिहृष्टाः क्रयो विक्रय एव च ।
नितुल्यं छिधि भिधीति परवर्मावकर्तनम् ॥ ४
उग्रं दारुणमाक्रोशः परच्छिद्रानुशासनम् ।
लोकचिन्तानुचिन्ता च मत्सरः परिपालनम् ५
सृष्टा घावो सृष्टा दानं विकल्पः परिभाषणम्
निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परिभ्रमणम्
परिचर्यानुशुभ्रूषा सेवा तृष्णा ह्यपाश्रयः ।

द्यूहो नयः प्रमादश्च परिवादः परिग्रहः ॥ ७
संस्कारा ये च लोकेषु प्रवर्तन्ते पृथक्पृथक्
नृप नारीषु भूतेषु द्रव्येषु शरणेषु च ॥ ८
सन्तापोऽप्रत्ययश्चैव व्रतानि नियमाश्च ये ।
आशीर्युक्तानि कर्माणि पीतानि विविधानि च
साहाकारो नमस्कारः
स्वधाकारो वपदाक्रिया ।
याजनाध्यापने चोभे
यजनाध्ययने अपि ॥ १०
दानं प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि मङ्गलम् ।
इदं मे स्यादिदं मे स्यात्स्नेहो गुणसमुद्भवः ॥
अभिद्रोहस्तथा माया निहृतिर्मान एव च ।
स्तेन्यं हिंसा जुगुप्सा च परितापः प्रजागरः ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च ज्ञेया अत्र तम आदि-
शब्देभिरभिधीयन्ते तेषु तर्गनस्य नुर्यः क्रोधसंज्ञितो न तु द्वेष
इत्यर्थः । एवं अन्धतामिस्रोऽपि नाभिनिवेशः किन्तु मरण-
मेव । 'तामिस्रः क्रोध उच्यते' इति पुनर्वचनं परपरिमा-
पितार्थनिराकरणार्थम् । तामिस्रान्धतामिस्रपञ्चाभ्यां क्रोध-
मरणे एव प्राप्ते न तु राजसौ द्वेषाभिनिवेशावित्यर्थः
॥ ३३ ॥ तदेवाह—घर्णत इति । एतत्तमज्जिज्ञास्वि-
तमविद्यादिकं सर्वं तम एव ज्ञेयं न तु तत्र रजोत्वोक्तिः ।
तत्र यथा अविद्या अतस्मिन्तदुद्देशविपर्ययाख्यं तमः ।
एवं तन्ममत्वा अस्मितादयोऽपि तम एव तत्रापि अनात्म-
नि महत्तत्वेऽस्मीत्यामनुदेः सत्वात् । एवं रागोऽप्यग्नि-
प्रियत्वाप्यासः क्रोधः दान्ते प्रतीचि अभिज्वलनाप्यासः ।
एवं अमृतं नित्यं मरिच्यामीति सुदिरिच्येते वर्णतः स्वस्तः

पाकत इति पाठे कलतः गुणतः विपर्ययत्वतः योनितस्ताम-
सत्त्वतश्च तम एव ॥ ३४ ॥ एतत् दुर्बोधमित्युक्तिपूर्वकं
सामान्यतस्तमसो लक्षणमाह—क इति ॥ ३५ ॥ तमो-
विकारा गुणास्तमोगुणाः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्व-
मेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावर्तपि पद्मत्रिशोऽध्यायः
॥ ३६ ॥

३७

रजोऽहमिति ॥ १ ॥ उग्रं निपुणं दारुणं हिंस्रत्वम्
॥ ५ ॥ परिभाषणं विपृथ्य भाषणम् ॥ ६ ॥ व्यूहः व्यवहार-
रचनाकौशलम् ॥ ७ ॥ शरणेषु राक्षिनृप ॥ ८ ॥ अप्रत्ययः
अविद्यासः ॥ ९ ॥ परितापः स्वजनवैकल्यानिमिती
दाहः । पाठान्तरे परिवादः सर्वनिन्दा ॥ १२ ॥

दम्भो दर्पोऽप्य रागश्च भाक्तिः प्रीतिः प्रमोदनम्
 घृतं च जनवाद्यश्च सम्बन्धाः स्त्रीकृताश्च ये
 नृत्यवादिग्रगीतानां प्रसंगा ये च केचन ।
 सर्व एते गुणा विप्रा राजसाः संप्रकीर्तिताः
 भूतभक्ष्यभविष्याणां
 भावानां भुवि भावनाः ।
 धिक्वर्गनिरस्ता नित्यं
 धर्मोऽर्थः काम इत्यपि ॥ १५
 कामवृत्ताः प्रमोदन्ते सर्वकामसमुद्भिभिः ।

अर्वाकस्त्रोतस इत्येने मनुष्या रजसा वृत्ताः ॥
 अस्त्रिंशोऽने प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ।
 प्रेत्य माधिकमीहन्ते पेहलौकिकमेव च ।
 ददति प्रतिशुद्धान्ति तर्पयन्त्यथ जुह्वति ॥ १७
 रजोगुणा वो बहुधानुकीर्तिता
 यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
 नरोऽपि यो वेद गुणानिमान्सदा
 स राजसैः सर्वगुणैर्यमुच्यते ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि मुक्ताश्वसंवादे
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

३८

प्रहोशच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमम् ।
 सर्वभूतहितं लोके सतां धर्मेमानन्दितम् ॥ १
 आनन्दः प्रीतिरद्रेकः प्राकार्यं सुखमेव च ।
 मकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः श्रद्धानता ॥ २
 क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
 अक्रोधश्चानुत्था च शौचं दाक्ष्यं पराक्रमः ३
 मुधा ज्ञानं मुधा वृत्तं मुधा सेवा मुधा धर्मः ।
 एवं यो युक्तधर्मः स्यात्सोऽमुशान्तमश्नुते ४
 निर्ममो निरदह्ना यो निराशीः सर्वतः समः ५
 अकामभूत इत्येव सतां धर्मः सनातनः ॥ ६
 विश्रम्भो ष्ठीस्तितिक्षा च
 त्यागः शौचमतन्द्रिता ।
 आनुशंस्यमसम्भोहो
 दया भूतेष्वपेयुनम् ॥ ६

हर्षस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्तिता ।
 शान्तिकर्मणि शुद्धिश्च शुभा बुद्धिर्विमांशनम्
 उपेक्षा प्रह्वचर्यं च परित्यागश्च सर्वशः ।
 निर्ममत्वमनाशीघ्रमपदिक्षतधर्मता ॥ ८
 मुधा दानं मुधा यज्ञो मुधाऽधीतं मुधा व्रतम्
 मुधा प्रतिग्रहश्चैव मुधा धर्मो मुधा तपः ॥ ९
 एवंवृत्तास्तु ये केचिन्नोऽस्मिन्सर्वभक्षयाः
 ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिसास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥
 हित्वा सर्वाणि पापानि
 निःशोका ह्यथ मानवाः ।
 दिवं प्राप्य तु ते धीराः
 कुर्वन्ते ये ततस्तनूः ॥ ११
 ईशित्यं च पाशित्यं च लघुत्यं मनसश्च ते ।
 विकुर्वन्ते महात्मानो देवास्त्रिदिव्या इव ॥ १२

अर्वाक् स्वर्गादयः भूमेरपरि स्रोतःप्रवाहो येषां ते तया
 ॥ १६ ॥ प्रेयसाविकं जन्मान्तरीयं इत्यमम् ॥ १७ ॥
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलरुषीये भारत-
 भावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

अत इति ॥ ११ ॥ उदके उज्जतिः अक्षरम्भो निर्मयनम्
 ॥ २ ॥ मुधेति । शास्त्रीयज्ञानादेवैष्यं शाला युक्तधर्मो
 योगिधर्मा यो भवति सोऽमुशान्तिनि अत्यन्तं अविनाशि

पदमश्नुते ॥ ४ ॥ हर्षः पुत्रजनमादिजं सुखं, मुष्टिः अलं-
 शुद्धिः शान्तिकर्मणि सुखस्तुपाये शुद्धिः आर्जनेन प्रश्रुतिः
 ॥ ७ ॥ उपेक्षा औदार्यन्यम् ॥ ८ ॥ दानादीनां वैषम्यं
 जानन्तो ये ब्रह्मयोनिसाः वेदकारेण ब्रह्मणि निद्रावन्तस्त एव
 साधुदर्शिनो नान्ये ॥ ११-१२ ॥ पापानि कर्माणि राजतनामयानि
 तनूः शरीराणि कुर्वन्ते योगबलेनानेकशरीरावशरो भवन्ति
 ॥ ११ ॥ ईशित्वादिकं अभिमादीनामनुपलक्षणम् । मनसः
 मनः विकुर्वन्ते अनेकार्थं कुर्वन्ति न तु निरुद्धन्तीत्यर्थः ॥ १२

ऊर्ध्वस्रोतस इत्येते देया धैकारिकाः स्मृताः
विदुर्धन्तः प्रकृत्या धै दिव्यं प्राप्तास्तनस्ततः
यद्यदिच्छन्ति तत्सर्वं भजन्ते धिमजन्ति च ।
इत्येतत्सात्त्विकं वृत्तं यथितं यो द्विजर्षभाः ।
एतद्विज्ञाय लभते विधिवद्यद्यदिच्छति ॥ १४

इति श्रीमहाभारते भाव्यमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

प्रलोपाच ।

नैव शक्या गुणा वर्तु पृथक्त्वेनैव सर्वशः ।
अधिच्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा
अन्योन्यमथ रज्यन्ते ह्यन्योन्यं चार्थजोयिनः
अन्योन्यमाश्रयाः सर्वे तथा अन्योन्यानुवर्तिनाम् ॥
यावत्सत्त्वं रजस्तथाप्यवर्तते तान्न संशयः ।
यावत्तमश्च सत्त्वं च रजस्तथाप्यद्विहोच्यते ॥ ३
संहृत्य कुर्वते यात्रां सहिताः संघचारिणः ।
संघातवृत्तयो ह्येते वर्तन्ते हेत्यहेतुभिः ॥ ४
उद्रेकव्यतिरिक्तानां तेषामन्योन्यवर्तिनाम् ।
वस्यते तद्यथाऽन्यूनं व्यतिरिक्तं च सर्वशः ५
व्यतिरिक्तं तमो यत्र तिर्यग्भाषणं भवेत् ।
अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं सत्त्वमल्पतरं तथा ॥ ६
उद्विक्तं च रजो यत्र मध्यस्रोतोगतं भवेत् ।
अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं सत्त्वमल्पतरं तथा ॥ ७

ऊर्ध्वस्रोतस ऊर्ध्वगमनपथः प्रकृत्या भोगसंस्कारेण
पुनर्मोक्षणं धितं विदुर्धन्तः नानाकारेण परिणामदन्तः
भजन्ते स्वयं प्राप्नुवन्ति विभजन्ति संकल्पितमन्येभ्योऽपि
प्रयच्छन्ति सर्वशः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते
भाव्यमेधिके पर्वणि वैलङ्कण्ये भास्तमावदीपे अष्टत्रिंशोऽ-
ध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

नैवेति । अविच्छिन्नानि अपृथग्भूतानि इदं सात्त्विक-
मिदं राजसमिदं तामसं कार्यमिति व्यपदेशान्तु तत्तद्गुणाभा-
न्यमात्रादित्यर्थः ॥ १ ॥ यावदिदं । कियदापि विदुर्ध-
न्तत्वं तमसैव नियम्यतेऽतो नियम्यनियमकयोस्तयोः साम्यं
भवतीत्यर्थः । एवं प्रवर्तनात्मकं रजो नोहप्रकाशात्मकभ्यां
तमःसत्त्वाभ्यामुद्विक्तं सते उभे रजोऽदि ॥ ३ ॥ संहृत्य
मिश्रभूय यात्रां व्यवहारे कुर्वते यतः सङ्घचारिणः संहृत्य-

प्रतीतिताः सत्त्वगुणा विशेषतो

यथायदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।

नरस्तु यो वेद गुणानिमान्सदा

गुणान्स भुङ्क्ते न गुणैः स मुच्यते १५

उद्विक्तं च यदा सत्त्वमूर्ध्वस्रोतोगतं भवेत् ।
अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं रजश्चाल्पतरं तथा ॥ ८
सर्वं धैकारिकी योनिः शिष्टियाणां प्रकाशिका
न हि सत्त्वात्परो धर्मः कश्चिदन्यो विधीयते
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्या
मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघम्यगुणसंयुक्ता
यान्त्यधस्तामसा जनाः ॥ १०
तमः शूद्रे रजः क्षत्रे
प्राज्ञे सत्त्वमुत्तमम् ।
इत्येवं त्रिषु वर्णेषु
विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ॥ ११
दूरादपि हि दृश्यन्ते सहिताः संघचारिणः ।
तमः सत्त्वं रजोऽथ पृथक्त्वेनानुशुधुम् ॥ १२
दृष्ट्वा त्वादित्यमुत्तमं कुचराणां भयं भवेत् ।
अध्वगाः परित्येयुरुत्पन्नतो दुःखभागिनः ॥ १३

भावावपन्ति । एवंविधा अपि हेतुहेतुभिर्वर्तन्ते वैदम्येणेति
शेषः ॥ ४ ॥ एतेदेवाह—उद्रेकेति । उद्रेक उद्वोधक-
सामप्रतीत्ये यदाधिक्यं तदभावे अन्यूनं व्यतिरिक्तं अन-
धिकं च सर्वशः सर्वेषां रूपं समानं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥
व्यतिरिक्तं अधिकं यत्र श्वशुरादौ तिर्यग्भावं च आधिक्यं
गतं प्राप्तम् ॥ ६ ॥ सत्त्वं शिष्टियाणां योनिः सा च वैका-
रिणी वैकारिकाहङ्कारसम्यन्धनी प्रकाशिका शिष्टियद्वारा
शब्दादीनामिति शेषः । धर्मो धर्महेतुः । विधीयते शास्त्रे
प्रकाशयते ॥ ९ ॥ दूरादिति । तामसे शूद्रेऽपि रजःसत्त्व-
योर्दर्शनादुभाः सङ्घचारिण एव एवमन्यत्र ॥ १२ ॥ स्वतः-
प्रकाशकस्याप्यादित्यादेस्त्वमोजः कार्यमयमन्तं पहेतुत्वात्प्रा-
पि त्रिगुणोदीपकत्वं वर्तते इत्यर्थः कुत्तितं कर्म चरन्ति
ते कुचरावपि ॥ १३ ॥

आदित्यः सत्त्वमुद्रितं कुचरास्तु तथा तमः ।
 परितापोऽध्यगानां च रजसो गुण उच्यते ॥
 प्राकाश्यं सत्त्वमादित्यः सन्तापो रजसो गुणः
 उपप्लवस्तु विद्येयत्तामसस्तस्य पर्वसु ॥ १५
 एवं ज्योतिषु सर्वेषु निवर्तन्ते गुणास्त्रयः ।
 पर्यायेण च वर्तन्ते तत्र तत्र तथा तथा ॥ १६
 स्वावरेषु तु भावेषु तिर्यग्भायगतं तमः ।
 राजसास्तु विवर्तन्ते जेह्मावस्तु सात्त्विकः
 अहस्त्रिधा तु विद्येयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते ।
 मासाधेमासयपोणि ऋतवः सन्धयस्तथा १८
 त्रिधा दानानि दीयन्ते
 त्रिधा यज्ञः प्रवर्तते ।
 त्रिधा लोकास्त्रिधा देवा-
 स्त्रिधा विद्यास्त्रिधा गतिः ॥ १९
 भूतं भव्यं भविष्यं च धर्मोऽयं काम एव च
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि ननुगीतापर्वणि गुचशिष्यसंपादे
 ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

प्राणापानाबुदानश्चाप्येत एव त्रयो गुणाः २०
 पर्यायेण प्रवर्तन्ते तत्र तत्र तथा तथा ।
 यत्किञ्चिदेह लोकेऽस्मिन्सर्वमेते त्रयो गुणाः
 त्रयो गुणाः प्रवर्तन्ते ह्यव्यक्ता नित्यमेव तु ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणसर्गः सनातनः ॥ २२
 तमो व्यक्तं शिवं धाम रजो योनिः सनातनः
 प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाम्ययी २३
 अनुद्रिकमनूनं वाप्यकम्पमचलं ध्रुवम् ।
 सदसश्चैव तत्सर्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम् ।
 ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकैः २४
 अव्यक्तनामानि गुणाश्च तत्त्वतो
 यो वेद सर्वणि गतोश्च केचलाः ।
 विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववित्
 स गृह्यते सर्वेषु निरामयः ॥ २५

४०

प्रज्ञोपाच ।

अव्यक्तात्पूर्वमुत्पन्नो महानात्मा महामतिः
 आदिगुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ॥ १
 महानात्मा मतिर्विष्णु-
 र्जिष्णुः शम्भुश्च धीर्यवान् ।
 बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च
 तथा एवातिर्धृतिः स्मृतिः ॥ २
 पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाज्यते ।
 तं जानन्प्राज्ञाणो विद्वान्प्रमोहं नाभिगच्छति

सर्वतःपाणिपादश्च सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
 सर्वतः श्रुतिर्माहोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति
 महाप्रभायः पुरुषः सर्वस्य हृदि निश्चितः ।
 अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः
 तत्र बुद्धिविदो लोकाः
 सद्भावनिरताश्च ये ।
 व्याप्तिनो नित्ययोगाश्च
 सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ॥ ३

तत्साममपि त्रिगुणात्मकमित्याह—प्राकाश्यमिति
 ॥ १५ ॥ 'न तदसि धृष्ट्या च' इत्यादि लोकास्त्रयं प्रपञ्चः
 —एवमित्यादि ॥ १६ ॥ स्वावराणां मतिर्मूढत्वात् तत्र
 तमस्तिर्यग्भावं आधियमं गतं दृश्यते । राजसाः रमणीयत्व-
 कट्वम्लत्वादयः विवर्तन्ते कालेन द्रव्यान्तरयोगेन प्राकादिना
 वा । सात्त्विकस्तु ज्ञेयः सह्यादेर्दृढपदत्वेन प्रकाशकत्वात्
 ॥ १७ ॥ तमगादीनि द्वाविंशतिरव्यक्तस्य नामधेयानि
 ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठमि
 भारतमावर्तते ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

एवं सतु निरव्ययैर्ब्रह्मस्तसमस्तगुणनिरूपणद्वारा तत्साम्या-
 वस्थारूपमव्यक्तं प्रपञ्चितम् । इदानीं महत्सर्वं निरूप्य-
 यति—अव्यक्तादित्यध्यायेन । गुणानां गुणकार्यो-
 णाम् ॥ १ ॥ सर्वत इति । गीतायु यज्ञोबभूव तन्म-
 हानामेवेति व्यनक्ति । गुणं तु ज्ञेयमव्यक्तात्प्रमेवेति
 ज्ञापयितुम् ॥ ४ ॥ अयमेव दृष्टपुत्रसकानामुपास्य
 इत्याह—तत्रेत्यादिना । तत्र महत्याग्निनि लोका
 क्लीता अनामता वर्तमानाश्च सन्ति 'यथास्येहास्ति
 यच्च नास्ति सर्वं तदत्र गत्वा विन्दते' इति गुणे ।
 सद्भावनिरताश्च ये ते महत्त्वमुपयान्ति तत्त्वविनान्ययः ६

ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जिनमन्यवः ।
प्रसन्नमनसो धीरा निर्मेमा निरहङ्कृताः ॥ ७
विमुक्ताः सर्वे एवैते महत्त्वपयान्त्युत ।
आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमाम्
अहङ्कारात्प्रवृत्तानि महामूनानि पञ्च वै ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमश्च
तेषु भूतानि युज्यन्ते महामूनेषु पञ्चसु ।
ते शब्दस्पर्शरूपेण रसनग्नक्रियासु च १०

महामूत्रविनाशान्ने प्रलये प्रत्युपस्थिते ।
सर्वप्राणभृतां धीरा महदुत्पद्यते भयम् ॥ ११
स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ।
विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयंभूर्भवति प्रभुः ॥ १२
एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुः
परं पुराणं पुरयं विश्वरूपम् ।
हिरण्यं बुद्धिमतां परां गतिं
सबुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति १३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

ग्रहोपाच ।

य उत्पन्नो महान्पूर्वमहङ्कारः स उच्यते ।
अहमित्येव सम्भूतो द्वितीयः सर्व उच्यते १
अहङ्कारश्च भूतादिवैकारिक इति स्मृतः ।
तेजसश्चेतना धातुः प्रजासर्गः प्रजापतिः २
देवानां प्रभवो देवो मनसश्च त्रिलोककृत् ।
अहमित्येव तत्सर्वमभिप्रप्ता स उच्यते ॥ ३

अध्यात्मज्ञानतृप्तानां मुनीनां भाविनात्मनाम्
स्वाध्यायकृतसिद्धानामपे लोकाः सनातनः ४
अहङ्कारेणाहरतो गुणानिमान्
भूतादिवैरं सृजते स भूतकृत् ।
वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते
रुजतेजसा रजयते जगत्तथा ॥ ५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भास्व-
भावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

कार्यस्य क्राणादनन्त्यत्वं यदन्महान्तमेवादकारामापशं
विशृणोति—य इति ॥ १ ॥ भूतादिवैरं तस्यैवाहङ्कारस्य
तामगस्यान्वया संज्ञा । वैकारिक इति विकारान्महतो जात
इति व्युत्पत्तिस्तस्यैव नाम । ॥ २ ॥ तेजसः प्रहृत्यात्मकस्य
रजसो विकारः । चेतना धीयतेऽम्भिमिति चेतनाधानुचेतनः
पुरुष इत्यर्थः । प्रजानां सर्गां यन्मात् अतः प्रजासर्गत्वा-
त्प्रजापतिरप्ययमेव ॥ २ ॥ देवानां इन्द्रियाणां औत्रादीनां

मनसश्च प्रभव उत्पत्तिस्तानां स्वयमपि देवो दान्यन् श्रीङ्ग
त्रिजोऽहम् । अहमेति योऽभिप्रन्यते सोऽहङ्कारः ॥ ३ ॥
एषः समश्चिरोऽनिरुद्धात्म्यः सर्वेषां विद्वानां लोकः प्राप्यं
स्यान्म ॥ ४ ॥ अहङ्कारेण त्रिगुणमयेन गुणान् शब्दादीन्
आहरतो भोक्तृनिष्ठः पुरुषस्य भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः
सृजते भूतानि व्योमादीनि अत एव स भूतकृत् । वैकारिकः
सर्वार्णविश्याणि सृष्ट्वा तैर्दर्शनस्पर्शनादिकां क्रियां करोति ।
तेजसः कर्मेन्द्रियाणि पद्मप्राणांश्च सृष्ट्वा तद्गुहायां सर्वं भोक्तृ-
वर्गं रजयतीति ॥ ५ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके
पर्वणि नैलकण्ठीये भास्वभावदीपे एकचत्वारिंशोऽध्यायः
॥ ४१ ॥

४२

ब्रह्मोवाच ।

अहङ्कारात्प्रसृतानि महाभूतानि पञ्च वै ।
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्
 तेषु भूतानि मुह्यन्ति महाभूतेषु पञ्चसु ।
 शब्दस्पर्शनरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ॥ २
 महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते ।
 सर्वप्राणभूतां धीरा महदभ्युच्यते भयम् ॥ ३
 यद्यस्माज्जायते भूतं तत्र तत्प्रविलीयते ।
 लीयन्ते प्रतिबोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ४
 ततः प्रलीने सर्वस्मिन् भूते स्वावरजङ्गमे ।
 स्थितिमन्तस्तदा धीरा न लीयन्ते कदाचन ५
 शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 क्रियाः करणानित्याः स्फुरानित्या मोहसंशिताः
 लोभप्रजनसम्भूता निर्दिशेषा ह्यिन्द्रियाः ।
 मांसशोणितसंघाता अम्योम्यस्योपजीविनः
 बहिरात्मान इत्येते दीनाः कृपणजीविनः ।
 प्राणापानाबुद्धानश्च समानो ह्यान एव च ८

४२

अहङ्कारात्तमासात् पृथिव्यादीनां पाटप्रभो न विवक्षितः ॥ १ ॥ एतेषु ये शब्दादयः सन्ति तेषु निमित्तभूतेषु भूतानि मानुषादीनि मुह्यन्ति ते प्रतेक्षाः योगिनोपि मुह्यन्तीत्यप्याह्वय योग्यम् ॥ २ ॥ महाभूतानां देहाकाराणां विनाशो मरणं तदन्ते भयं नारकम् । तथा प्रत्येकं देवं विनाशो प्रत्युपस्थिते दाहशोषादिर्जं महत् प्रणभूता प्राणिनां भयम् ॥ ३ ॥ तत्र मरणस्य सर्वप्रसङ्गत्वात्तदुपेक्ष्य प्रत्यमाह—यदिति । उत्तरोत्तरं अनुलोभं आकाशवाय्वभिलिलिपृथिवीक्रमेण ॥ ४ ॥ तत इति । द्विविधानि भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि च तत्र यैर्बोधरत्नेन सूक्ष्मेण स्थूलानां प्रविलापनं कृतं ते तन्मन्त्रशरीराः सन्तो न स्थूलेषु भूतेषु नश्यन्ति विनश्यन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु बोधनाशे बोधकार इव स्थूलानि सूक्ष्माणि कथं न नश्यन्तीत्याशयमाह—शब्द इति । शब्दादयो विषयाः क्रियाश्च तद्गणरूपाः वरणनित्याः वरणरतमना मनोमात्रेण ह्येते नित्याः अविनाशिन्यः कारणनित्या इति पाठेऽपि कारणं दहराकाशाख्यं सोपाधिग्रस्तदुषेण नित्याः मोहसंशिताः स्थूला अनित्या अमृतत्वात् । 'त इमे सत्याः कामा वस्तुतापिधाना' इतिपुत्रेर्हि सूक्ष्माणामित्यर्थं तस्यैव तस्यैव कानां स्थूलानाममृतत्वं चाह । तस्माद्युक्तमुक्तं—धीरा न

अन्तरात्मनि चाप्येते नियताः पञ्च वाययः ।
 वाह्यानां बुद्धिभिः स्वार्द्धमिदमष्टात्मकं जगत्
 त्वक्धाणधोत्रचक्षुषि रसना वाक् संयताः ।
 विशुद्धं च मनो यस्य बुद्धिश्चाव्यभिचारिणी
 अष्टौ यस्याग्रयो ह्येते न दहन्ते मनः सदा ।
 स तद्ब्रह्म शुभं याति तस्माद्भूयो न विद्यते ११
 एकादश च याम्याहुरिन्द्रियाणि विशेषतः ।
 अहङ्कारात्प्रसृतानि तानि यस्याम्यहं द्विजाः
 धोत्रं त्वक्क्षुपी जिह्वा
 नासिका चैव पञ्चमी ।
 पादौ पायुरुपस्थश्च
 हस्तौ वाग्दशमी भवेत् ॥ १३
 इन्द्रियग्राम इत्येव मन एकादशं भवेत् ।
 एतं ग्रामं जयेत्पूयं ततो ब्रह्म प्रकाशते ॥ १४
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाहुः पञ्चकर्मेन्द्रियाणि च ।
 ओषादीन्यपि पञ्चाहुर्बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः १५

लीयन्ते कदाचनोति ॥ ६ ॥ अनित्यानां लक्षणमाह सार्द्धेन—लोभेति । लोभो लब्धुमिच्छा तस्य प्रजनं प्रजा कललोभपूर्वकं कर्मैवार्थः । तस्मात्संभूताः । संयुक्ता इति पाठे कर्मवद्धाः निर्दिशेषाः सर्वेषां पाञ्चमौक्तिकत्वाविशेषात् । अकिंचनाः नास्ति विषयं वस्तु तत् वायु ताः रज्जूरगवत्तुच्छा इत्यर्थः । अन्योन्ये तु 'जीवो जीवस्य जीवनम्' इत्यर्थाक्षराः ॥ ७ ॥ बहिरात्मानः स्थूलवारीणां दीनाः क्षुधापिष्टताः कृपणजीविनः बाह्यसाधनजीवनाः । नित्यानि यावन्मोक्षस्यापीनि भूतान्याह साधनं—प्राणेति ॥ ८ ॥ अन्तरात्मा चित्तिच्छायायुक्तोऽहङ्काराख्यो जीवः प्राणादिपञ्चक बाह्योद्दिश्यं चैत्यशानुपाधिर्नैव नियता नियमेन सम्बद्धाः एतदृक्का मर्कं जगत् । अयं भावः—'मनसा ह्येव पश्यति मनसा गच्छति' इत्यादिभूतोः वक्ष्यधोत्रात्मकं मन एव सर्ववर्णस्व कारणानां ॥ प्राणेश्वरो देवाः देवैश्चो लोका इति यत्पुत्रादिभ्यः सूर्यादीनां तेभ्यो ह्यमादीनां चोत्पत्तिप्रवणेन सर्वदेवतया सर्वात्मकत्वादेतावन्मात्रं जगदिति युक्तमेवोक्तम्—अष्टात्मकं जगदिति ॥ ९ ॥ त्वमाद्य एतेभ्यं न दहन्ति स विद्वान् मद्रयाति यस्मादन्यत् भूयोगेवितरं नास्ति ॥ ११ ॥ एतदेव विल्लेन प्रपद्यति—एषादशोत्पादिना ॥ १२ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकर्त्री शिवाम्
निवृत्तिं सर्वभूतेषु मृदुना दारुणेन च ॥ ४८
गुणागुणमनासङ्गमेकचर्मनन्तरम् ।
पतद्ब्रह्ममयं घृतमादुरेकपदं सुखम् ॥ ४९
विद्वान्कूर्मं द्वाङ्गानि कामान्संहृत्य सर्वशः ।
विरजाः सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा
कामानात्मनि संयम्य क्षीणतृष्णः समाहितः
सर्वभूतसुहृन्मित्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५१
इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैषिणाम् ।
मुनेर्जनपदस्यागादप्यात्माग्निः सभिष्यते ५२
यथाऽग्निरिन्धनैस्त्रिदो महाज्योतिः प्रकाशते
तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा प्रकाशते ॥ ५३
यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि ।
स्वयंज्योतिस्तदा सूक्ष्मात्सूक्ष्मं प्रामोत्युत्तमम्
अग्नी रूपं पयः क्षोतो घायुः स्पर्शनमेव च ।
मही पङ्कधरं घोरमाकाशध्रुवणं तथा ॥ ५५
रोगशोकसमायिष्टं पञ्चक्षोतः समावृतम् ।
पञ्चभूतसमायुक्तं नवद्वारं द्विद्वयतम् ॥ ५६

रजललमयादयं त्रिगुणं च त्रिधातुकम् ।
संसर्गाभिरतं मूढं शरीरमिति धारणा ॥ ५७
दुश्चरं सर्वलोकेऽस्मिन्सत्त्वं प्रति समाश्रितम्
एतदेव हि लोकेऽस्मिन्कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ५८
एतन्महार्णवं घोरमगाधं मोहसंक्षितम् ।
विक्षिपेत्संक्षिपेच्चैव बोधयेत्सामरं जगत ५९
कामं क्रोधं मयं लोभमभिद्रोहमथानृतम् ।
इन्द्रियाणां निरोधेन सतस्त्यजति दुस्त्यजान्
यस्येते निर्जिता लोके त्रिगुणाः पञ्चधातवः ।
ह्योभि तस्य परं स्थानमानन्त्यमप्य लभ्यते ६१
पञ्चेन्द्रियमहाकुलं मनोवेगमहोदकम् ।
नदीं मोहहृद्दीं तीर्त्वा कामक्रोधावुभी जयेत्
स सर्वदोषनिर्मुक्तस्ततः पश्यति तत्परम् ।
मनो मनसि सन्धाय पदपद्मात्मानाम् । मनसि ६३
सर्ववित्सर्वभूतेषु विन्द्यात्मानमात्मनि ।
एकधा बहुधा चैव विबुर्वाणस्ततस्ततः ६४
ध्रुवं पश्यति रूपाणि दीपाहीपशतं यथा ।
स वै विष्णुश्च मित्रश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः

जन्मसुखं संसारसुखं पुत्रकलत्रपरिव्रजं न हृष्यते न हर्षं
भवति । शनैर्नात्मानुभवेन संयमं संयुक्तं सर्वं बुद्धिर्भयां तेषां
ज्ञानसंप्रप्तत्वनाम् ॥ ४७ ॥ अत इति । मनस इति
शेषः । सूक्ष्मभावकर्त्री सूक्ष्मलकर्त्री निश्चिंतिं वक्ष्यामि ।
मृदुना हृन्दतः दारुणेन हृदययोगेन । सर्वभूतेषु ब्राह्मणादियु
क्तं योग्यामिति शेषः ॥ ४८ ॥ गुणाः शौर्यदार्ढ्यविद्वत्स्व-
तपस्वित्वादयो र्थदेतुन्यादगुणा इव यस्मिन् श्रुते तद्गुणा-
गुणम् । अत एव अनासक्तं अर्हं कर्ता मनेदमर्जितानित्याभि-
मानशून्यं एकचर्मं एकान्तवासः अनन्तरं निरस्तसमस्तभेदं
अविच्छिन्नं वा ब्रह्ममयं ब्राह्मणजातिप्रधानं एकपदं सर्व-
सुखगर्भम् ॥ ४९ ॥ इन्द्रियनिरोधं कुर्वता कृत्स्नं ब्रह्माण्डं
स्यक्तमित्यर्थः । अध्यात्माभिर्निश्चिन्तनम् ॥ ५१ ॥ यज्येति ।
आभिषादस्याद्विज्ञानेऽप्यभिषदप्रयोगः प्रकाशकत्वसामान्या-
दिति भावः ॥ ५२ ॥ प्रसन्नात्मा निर्मलचित्तः आत्मनः स्वस्य
हृदि यदा भूतानि पश्यति संप्रज्ञातावस्थया नित्यं नदि-
शूलमनस इत्यभेदान्तर्मुखत्वावस्थेत्याह—तदेति । यदेवं
भवति तदगमं स्वयंज्योतिर्भवति । अतीतानागतव्यवहि-
त्तादिदर्शने सूर्यादियज्योतिषामगवात् । तदा सूक्ष्मात् हृद्वात्
ब्राह्मणोऽपेक्षया सूक्ष्मं परं ज्योतिः प्रामोति ॥ ५४ ॥ यजि-
प्रदानिमद्राभ्यां मुक्तिंस्तप्यै तन्नित्यं शरीरयुक्तम् । अयं
तस्यापि नियामकं नित्यं शरीरमाह—अभिरिति । अत्र
यत् रूपं कृष्णं गौरं वा तदग्निः क्षोतः प्राहः तेन द्रवं

लोहितादिकं प्राणं तत्सर्वः जलं स्पर्शनं वातः यत्तु पङ्क-
काष्ठादिस्त्वानीयघनमांसास्थ्यादिधरमिदं तत् मही घोरं
बीभत्सं आकाश एव ध्रुवणस्तेन यत्र तत्तथा ॥ ५५ ॥
पञ्च क्षोतोति इन्द्रियगोलकानि मवद्वारं द्वे कर्णयोर्द्वे चक्षुषेर्द्वि
नासिकयोर्द्वे मुखमधो द्वे चेति द्वे जीवपरमेधरो र्भवते यत्र
॥ ५६ ॥ अदश्यममस्तत्त्वात् । त्रिगुणं पर्वो दृष्टमात्रं
ससुखदुःखमोहान्यादकम् । त्रिधातुकं वातपितृकफमय
संसर्गाभिरतं अज्ञादिसंयोगेन अनिरमते नान्यथा संशयाभि-
स्तमितपाठे संशयोद्घोषकं विनाशबीजमित्यर्थः । मूढं
अवेतनं एवंविधं शरीरमिति धारणानर्थक्यः । अत्र
शरीरे शब्दादीनां दर्शनात्तदाश्रयाणामाकाशादीनां सत्त्वं
मनुभूयमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ दुश्चरं दुःसमापेयं व्याध्याया-
क्रान्तं चेत् । सर्वं बुद्धिं दृष्टेयं आत्माध्यायमात्रं कालः
न तु कालो नाम यष्टः पशुधेः कथिदास्ति ॥ ५८ ॥
महार्णवं महार्णवमयं घोरं एतदेव निमित्तभूतं सत्त्वद्विषाद-
बोधानां हेतुर्भवति ॥ ५९ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन हृदं शरीरं
त्यजन् सतः नित्यं विद्यमानतपि कामादीन्त्यजति ॥ ६० ॥
एते स्युज्येहत्याः प्रकाशाप्राप्तिमोहनिमित्तत्वेन त्रिगुणाः
निर्जिताः योगभेदेन तत्कामिताः परं ब्राह्मम् ॥ ६१ ॥
मनसि हृदयपुण्डरीके आत्मानि शरीरे ॥ ६२ ॥
एकधा संपरार्थसाश्वत्कारेण बहुधा वैधस्येण
॥ ६४ ॥ रूपाणि स्वशरीराणि शतशः पश्यति दीपा-
हीपशतं यथा सद्यः प्रवर्तते । एवं योगिर्दृष्टव्यमाप्रादनेकानि

स हि धाता विधाता च
स प्रभुः सर्वतोमुखः ।
हृदयं सर्वभूतानां
महानात्मा प्रकाशते ॥

६६

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

प्रहोषाच ।

मनुष्याणां तु राजन्यः सप्रियो मध्यमो गुणः
कुक्षरो धाह्नानां च सिंहशारण्यवासिनाम्
अधिः पशूनां सर्वेषामहिस्तु विलसासिनाम् ।
गवां गोपुत्रमश्वेषु स्त्रीणां पुरुष एव च ॥ २
न्यग्रोधो जम्बुवृक्षश्च विष्पलः शालमलिस्तथा
शिंशपा मेघशृङ्गश्च तथा दीचवधेनवः ॥ ३
एते ब्रह्माणां राजानो लोकेऽस्मिन्नाय संशयः
हिमवान्पारियात्रश्च सल्लो विन्ध्यस्त्रिकूटवान्
श्वेनो नीलश्च भासश्च षोष्ठ्यांश्चैव पर्यतः ।
गुरुक्षन्धो महेन्द्रश्च माल्यवान्पर्वतस्तथा ५
एते पर्यतराजानो गणानां मरुतस्तथा ।
सूर्यो ब्रह्माणामधिपो नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ६
यमः पित्राणामधिपः सरितामथ सागरः ।
अम्भसां वरुणो राजा मरुतामिन्द्र उच्यते ७
अक्रोत्रिपतिरुजानां ज्योतिषामिन्दुरुच्यते
अग्निर्भूतपतिर्मित्यं ब्राह्मणानां बृहस्पतिः ॥ ८
भांषधीनां पतिः सोमो विष्णुर्बल्यतां धरः ।
त्वष्टाधिराजो रुपाणां पशूनामीश्वरः शिवः
दीक्षितानां तथा यज्ञो देवानां मघवा तथा ।
दिशामुदीची विप्राणां सोमो राजा प्रतापवान्

तं विप्रसंघाश्च सुरासुराश्च
यज्ञाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे
महर्षयश्चैव सदा स्तुयन्ति ॥ ६७

कुबेरः सर्वरत्नानां देवतानां पुरन्दरः ।
एव भूताधिपः सग्नः प्रजानां च प्रजापतिः ११
सर्वेषामेव भूतानामहं प्रहाम्यो महान् ।
भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्घाऽपि न विद्यते १२
राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
ईश्वरत्वं विजानीष्वं कर्तारमकुतं हरिम् ॥ १३
नरकिन्नयक्षाणां गन्धर्वीरगरक्षसाम् ।
देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः ॥ १४
भगदेवानुयातानां सर्वासां वामलोचना ।
माहेश्वरी महादेवा प्रोच्यते पार्वती हि सा
उमा देवी विजानीष्वं नारीणामुत्तमां शुभाम्
रतीनां वसुन्धरास्तु स्त्रीणामप्सरस्तथा ॥ १६
धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणा धर्मसेतवः ।
तस्माद्राजा द्विजातीनां प्रयतेत स्म रक्षणे १७
राज्ञां हि विषये येषामवसोदन्ति साधवः ।
हीनास्ते स्वगुणैः सर्वैः प्रेत्य बोन्मार्गनामिनः
राज्ञां हि विषये येषां साधवः परिरक्षिताः ।
तेऽस्मिंल्लोके प्रमोदन्ते सुखं प्रेत्य च भुङ्गते ॥
प्राप्नुवन्ति महात्मान इति धितः प्रियर्षमाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणम् २०
अहिंसा परमो धर्मो हिंसा चाधर्मलक्षणा ।
प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः २१

शरीरमि प्रवर्तते । 'न एकधा भवति त्रिधा भवति'
इत्यादिभूते । 'प्रतिपदशेषः' इति न्यायः ॥ ६५ ॥ कथ-
मेवं योगिनः सामर्थ्यमुदीत्यादिष्वयं तस्यैवैश्वर्यमिति मित्या-
ह—न हीति । अत एव पानन्याधिपतिरिति न्याय-
स्याप्राप्तयेयः ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके
पर्वणि नेलक्ष्ये भारतमावर्षे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ४२

४३

अपेवानन्याधिपयोगिनः ईश्वरत्वमर्षनार्थं विमृती-

एह—मनुष्याणामित्यादिना ब्राह्मणा धर्म-
सेतव इत्यन्तेन । मध्यमो गुणः राजगुणप्रधानः ॥ ११ ॥
ईश्वरत्वं ऐश्वर्यं नरादीनां हरिरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ममदेवाः
कामुकास्तेनुयातानामनुयातानां स्त्रीणां तस्मात्साम्ये माहे-
श्वरी वामलोचनेति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ रतीनां प्रीतिपुत्रानां
वसुमत्तः धन्यतः धनलामगर्हितं यत्प्रतिपुत्रं तदेव मद्-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं विद्वान् विधेयं प्रप्रेतीत्युक्तम् ।
इदानीं विद्वत्प्राप्तिपानन्याह—अहिंसेति ॥ २१ ॥

शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः ।
 ज्योतिषां लक्षणं रूपमापद्य रसलक्षणाः ॥ २२ ॥
 धारिणी सर्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा ।
 सरस्यजनसंस्कारा भारती शब्दलक्षणा २३
 मनसो लक्षणं चिन्ता चिन्तोक्ता बुद्धिलक्षणा
 मनसा चिन्तितानर्थान् बुद्ध्या चेह द्यवस्यति
 बुद्धिर्हि द्यवसायेन लक्ष्यते नात्र संशयः ।
 लक्षणे मनसो ध्यानमव्यक्तं साधु लक्षणम् २५
 प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ।
 तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥
 संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ।
 अतीतो द्वन्द्वमभ्येति तमोऽमृत्युजरातिगः २७
 धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं यो विधिधर्मया ।
 गुणानां ग्रहणं सन्त्यगवक्ष्याम्यहमतः परम् २८
 पार्थिवो यस्तु गन्धो वै घ्राणेन हि स गृह्यते ।
 घ्राणस्यश्च तथा धातुर्गन्धज्ञाने विधीयते ॥ २९ ॥
 अपां धातु रसो नित्यं जिह्वया स तु गृह्यते ।
 जिह्वास्यश्च तथा सीमो रसज्ञाने विधीयते ३०

शब्दलक्षणमित्यादयो दृष्टान्ताः ॥ २२ ॥ भारती परकीया
 विद्या स्वरज्यजनसंस्कारवती शब्देनैव लक्ष्यते ॥ २३ ॥
 विधेयमाह—मनस इति । इदं कर्तव्यं नवेत्यादिर्विचार-
 चिन्ता तथा मनोनामकं तत्त्वं लक्ष्यते । चिन्तापि बुद्ध्या
 परीक्ष्यते व्यवस्यति निश्चिनोति ॥ २४ ॥ एतदेवाह—
 बुद्धिर्ह्येति । व्यवसायेन इवमित्यमेवेति निश्चयेन मनस-
 चिन्तास्य ध्यानं लोकतः शास्त्रतो बानुभूतस्य विषयस्य पुनः
 पुनरुद्बोधकं तस्यगति वा यस्त्वरूपं तथितस्य लक्षणम् ।
 एवं मनोबुद्धिचितानां व्यक्तानि लक्षणान्युक्तानि । साधो-
 तीति साधुः पुरुषस्तस्य लक्षणमव्यक्तं न केनचिदपि व्य-
 ज्यतेऽपि तु स्वयंप्रकाश इत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवं मनआदि-
 भ्यो विवेचिनस्य पुरुषस्याधिगमोपायमाह कर्मनिन्दापूर्वकं
 प्रवृत्तीति योगः कर्माणि ॥ २६ ॥ द्वन्द्वं मानापमानादि
 अतीतोऽतिक्रान्तः ॥ २७ ॥ गुणानां भूतेन्द्रियादीनां धर्मस्वरूपं
 लक्षणानि संयुक्तं संयोगाद्य तेषां समाहारे धर्मलक्षणसं-
 युक्तम् । धर्मः सुपरित्यादिकम् । लक्षणं शब्दादिकम् ।
 संयुक्तं शब्दोपन्यासितपितृत्वम् । इदानीं तेषां ग्रहणं कथा
 देवतयाऽनुगृहीतेन केन करणेन को वा गुणो गृह्यते
 इति वक्ष्यते ॥ २८ ॥ पार्थिव इति । विधीयते
 अनुगृह्य कर्तव्ये ॥ २९ ॥ धातुः सारः स्वरूपः ॥ ३० ॥
 मनस इति । यथा तेजोगुणो रूपं स्वाश्रयमहितं सूर्यानु-
 गृहीतेन यजुषा गृह्यते एवं मनोगुणाधिन्या स्वाश्रयसहितो
 जेतना धातुना जीवेनानुगृहीतया प्रजया प्रवृत्तय्या धीवृति-
 आश्वमे ५

ज्योतिषश्च गुणो रूपं चक्षुषा तच्च गृह्यते ।
 चक्षुःस्थश्च सदादित्यो रूपज्ञाने विधीयते ३१
 वायव्यस्तु सदा स्पर्शस्त्वचा प्रज्ञायते च सः
 त्वक्स्थश्चैव सदा वायुः स्पर्शने स विधीयते ॥
 आकाशस्य गुणो ह्येष श्रोत्रेण च स गृह्यते ।
 श्रोत्रस्थश्च दिशः सर्वाः शब्दज्ञाने प्रकीर्तिताः
 मनसश्च गुणचिन्ता प्रज्ञया स तु गृह्यते ।
 हृदिस्थश्चेतनो धातुर्मनोज्ञाने विधीयते ॥ ३४
 बुद्धिरप्यवसायेन ज्ञानेन च महान्तया ।
 निश्चित्य ग्रहणाद्यक्तमव्यक्तं नात्र संशयः ॥ ३५
 अलिङ्गग्रहणो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ।
 तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः ३६
 अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं गुणानां प्रमयाप्ययम् ।
 सदा पद्याम्यहं लीनो विजानामि शृणोमि च
 पुरुषस्तद्विजानीते तस्मात्क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
 गुणवृत्तं तथा वृत्तं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ ३८
 आदिमध्यावसानान्तं सृज्यमानमचेतनम् ।
 न गुणा विदुरात्मानं सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥

विक्षेपेण गृह्यते । मनोज्ञाने इति गुणगुणिनोर्मनशितयो-
 रभेदविश्रयणोक्तम् ॥ ३४ ॥ एवं बुद्धिरप्यवसायेन स्वह-
 पेण गृह्यते । एवं महान् ज्ञानेन शुद्धमस्वहपेण स्वह-
 पेण गृह्यते न तु करणान्तरेण इन्द्रियवत् । तत्र हेतुः—नि-
 श्चित्य ग्रहणादिति । यथा स्पर्शनेन कार्येण चक्षु-
 शिन्द्रियमस्तीति ज्ञायते न तु गृह्यतेऽतीन्द्रियत्वात् । एवं
 बुद्धिमद्वान्तो इदमित्यमेवेति अस्मीति सैवं रूपेण निश्चयेन
 लिङ्गेनैव तयोः स्वरूपं व्यक्तं वस्तुनस्वरूप्यक्तमेव इन्द्रियत्वव-
 दतीन्द्रियत्वात् ॥ ३५ ॥ एवं बुद्धेर्धुर्वदतीन्द्रियस्य सूर्यवत्स्व-
 प्रकाशत्वं बोधकं यस्तु ता गृह्णाति तमाह—अलिङ्गतेति ।
 लिङ्गद्वारा ग्रहणं बुद्धपरिदृक्तं क्षेत्रज्ञस्य तु न तथा स्वयं
 ज्योतिष्वादित्यर्थः । ज्ञानलक्षण उपलब्धिमात्राश्रयः न तत्पल-
 ष्ठिलिङ्गः अलिङ्गत्वात् ॥ ३६ ॥ क्षेत्रज्ञपदमपि क्षेत्रोपल-
 ष्ठिमात्रवाच्यं न तु तदुपलब्धत्वाधीत्याह—अव्यक्तमिति ।
 अव्यक्तं उद्दिष्टमुपक्रान्तं क्षेत्रं तथा गुणानां कार्यरूपानां
 उत्पत्तिप्रलयं च । प्रमयाप्ययमिति समाहारः अहं ताक्षी
 लीनः स्वाप्यलेन करोम्यदितितत्त्वात् अत्राप्यः क्षेत्रलिङ्ग-
 स्थमिति पाठे क्षेत्रलिङ्गे स्थूलमृक्षशीरे स्थितं गुणानां
 तत्त्वादीनां उत्पत्त्यादिना सैवं अव्यक्तं लीनमप्यहं पद्यामि
 ॥ ३७ ॥ गुणवृत्तं प्रकाशप्रवृत्तौहादि ॥ ३८ ॥ तदेव
 आदिमध्यावसानान्तं उत्पत्त्यादिना बद्धं अन्तराश्रयो बद्ध-
 वाच्यो । आनि अदि बन्धने इत्यस्य रूपम् । सृज्यमानं च

न सत्यं विन्दते कश्चित्क्षेत्रज्ञस्तत्रैव विन्दति ।
गुणानां गुणभूतानां यत्परं परमं महत् ॥ ४०
तस्माद्गुणांश्च सत्यं च परित्यज्येह धर्मवित् ।

क्षीणदोषो गुणातीतः क्षेत्रज्ञं प्रविशत्ययम् ॥ ४१
निर्वृन्दो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च
अचलश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विभुः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

ग्रहोवाच ।

यदादिमध्यपर्यन्तं ग्रहणोपायमेव च ।

नामलक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १
अहः पूर्वं ततो रात्रिर्मोसाः शुक्लादयः स्मृताः
श्रवणादीनि ऋक्षाणि ऋतवः शिशिरादयः
भूमिरादिस्तु गन्धानां रसानामाप एव च ।
रूपाणां ज्योतिरादित्यः स्पर्शानां धातुरुच्यते
शब्दस्यादिस्तथाकाशमेव भूतकृतो गुणः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतानामादिमुत्तमम् ॥ ४

आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निभूतादिरुच्यते

सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ५

ओंकारः सर्ववेदानां वचसां प्राण एव च ।

यदस्मिन्नियतं लोके सर्वं सावित्रिरुच्यते ६

गायत्री ब्रह्मन्दादिः प्रजानां सर्व उच्यते

गावश्चतुष्पदामादिर्मुन्युपाणां द्विजातयः ७

भ्येनः पतत्रिणामादिर्यज्ञानां हुतमुत्तमम् ।

सरीसृपाणां सर्वेषां ज्येष्ठः सर्पो द्विजोत्तमः

कृतमार्दिषुगानां च सर्वेषां नात्र संशयः ।

हिरण्यं सर्वरत्नानामोपधीनां यथास्तथा ९

सर्वेषां भक्ष्यमोजवानामन्नं परममुच्यते ।

द्रवाणां चैव सर्वेषां पेयानामाप उत्तमाः १०

स्थावराणां तु भूतानां सर्वेषामधिशेपतः ।

ग्रहक्षेत्रं सदा पुण्यं ब्रह्मः प्रथमतः स्मृतः ॥ ११

अहं प्रजापतीनां च सर्वेषां नात्र संशयः ।

मम विष्णुरविन्यात्मा सर्वभूरिति स स्मृतः

पर्वतानां महामेघः सर्वेषामप्रजः स्मृतः ।

दिशां च प्रदिशां चोर्ध्वं दिक्पूर्वां प्रथमा तथा

तथा त्रिपथगा गङ्गा नदीनामप्रजा स्मृता ।

तथा सरोदपानानां सर्वेषां सागरोऽप्रजः १४

देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षताम् ।

नरकिन्नरपक्षाणां सर्वेषामाश्वरः प्रभुः ॥ १५

आदिर्विश्वस्य जगतो विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।

भूतं परतरं यस्माच्चैलोक्ये नेह विद्यते ॥ १६

आश्रमाणां च सर्वेषां गार्हस्थ्यं नात्र संशयः

लोकानामादिरुच्यं सर्वस्यान्तस्तदेव च १७

अहान्यस्तमयान्तानि उद्यान्ता च शर्वरी ।

सुखस्यान्तं सदा दुःखं दुःखस्यान्तं सदा सुखं

सर्वं क्षयान्ता निचयाः पतनांताः समुच्छ्रयाः

संयोगाश्च वियोगान्ता मरणान्तं च जीवितं

गुणवृत्तमेव—सुखयमाना इति । परिणामिनः कृत्यं

न पश्यन्त्यपि तु कृत्य एव तान्प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

सर्वं आत्मानं गुणभूतानां भोग्यानां पञ्चमर्थं वृष्टी तेभ्यो

यस्य सत्यमिति सम्यक् ॥ ४० ॥ गुणान्दृष्टान् सत्यं

बुद्धिं दर्शने करणभूतां परित्यज्य क्षेत्रज्ञं परमात्मानं विशति

॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीने

भारतमावर्तने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

क्षेत्रज्ञप्रवेशस्य मोक्षस्य तत्त्वत्वं स्वनामात्रत्वं च

वक्तुं यन्ममादिमत्तदित्यं कर्म प्राप्यं चेति तत्सर्वमनुका-

मति—यदादीति । आदिमध्यपर्यन्तं जन्मादिमत्

ग्रहणे उपायोऽस्य तत् प्रणोपायं कर्मसाध्यं तत्सर्वं

वक्ष्यामि ॥ १ ॥ अभिर्जातरूपी भूतानां जगद्युगाब्जानां

कल्पस्य प्रसेददृष्टिदेवतया स्वेदजोद्विजानाम् ॥ ५ ॥

सिंहानलोकनेन सावित्री व्याचष्टे उपासनार्थं नियतं जप्यं

ब्राह्मणशत्रियादिभेदछान्तानां तत्सर्वं सावित्रीपदवाच्यम्

॥ ६ ॥ सर्गः सृष्ट्यादिकालः ॥ ७ ॥ हुतं अग्नीं ब्राह्मणे वा

देवतोद्देशेन दत्तं सर्वं वायुकिः ॥ ८ ॥ सरोदपानानां सरसां

कृयादीनां च सन्निधेः ॥ १४ ॥ ईश्वरो ह्रदः ॥ १५ ॥

सर्वं कृतं विनाशान्तं जातस्य मरणं ध्रुवम् ।
अशाश्वतं हि लोकेऽस्मिन्सदा स्थावरजङ्गमम्
इष्टं दत्तं तपोऽधीतं धृतानि नियमाश्च ये ।

सर्वमेतद्विनाशान्तं ज्ञानस्यान्तो न विद्यते २१
तस्माज्ज्ञानेन ध्रुवेन प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः
निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते सर्वपाप्मभिः २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

प्रहोयाच ।

बुद्धिसारं मनस्तम्भमिन्द्रियग्रामबन्धनम् ।
महाभूतपरिस्कन्धं निवेशपरिवेशनम् ॥ १
जराशोकसमाविष्टं व्याधिव्यसनसम्भवम्
देशकालविचारीत्वं श्रमव्यायामनिःस्वनम् ॥ २
अहोरात्रपरिक्षेपं शीतोष्णपरिमण्डलम् ।
सुखदुःखान्तसंश्लेषं क्षुत्पिपासावकीलकम् ॥ ३
छायातपधिलेखं च निमेषोन्मेषविह्वलम् ।
घोरमोहजलाकीर्णं धर्तमानमचेतनम् ॥ ४
मासार्धमासगणितं विषमं लोकसञ्चरम् ।

तमोनियमपङ्क्तं च रजोवेगप्रवर्तकम् ॥ ५
महाहङ्कारदीप्तं च गुणसजातवर्तनम् ।
अरतिग्रहणानीकं शोकसंहारवर्तनम् ॥ ६
क्रियाकारणसंयुक्तं रागविस्तारमायतम् ।
लोभेप्सापरिविक्षोभं विचित्राज्ञानसम्भवम्
भयमोहपरीवारं भूतसम्मोहकारकम् ।
आनन्दप्रीतिचारं च कामक्रोधपरिग्रहम् ॥ ८
महदादिविशेषान्तमसक्तं प्रमयाढ्ययम् ।
मनोजयं मनःकान्तं कालचक्रं प्रधत्ते ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठे भारत-
भावरूपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

अध्यायद्वयेन ज्ञानोपायान् धर्मान्विवक्षुज्ञाना काल-
चक्राधीनत्वं दर्शयति—बुद्धीत्यादिना । अत्र नूतन-
स्वपुण्यत्वादिवदतीतत्वानागतत्वादिरपि द्वयस्यैव धर्म-
श्रवणीतामागतादिव्यवहारदेतुर्द्रव्यमेव न ॥ कालो नाम पष्ठः
पदार्थस्तदर्थमेष्टव्य इति मन्यानी देहस्यं द्रव्यमेव काल-
चक्रत्वेन वर्णयति बुद्धिसारमित्यादिविशेषयुक्तं कालचक्रं
प्रवर्तत इति नयमेतान्वयः । बुद्धिरेव गार उपादेयान्तो यस्मिन्
मनस्तम्भं मनसा स्तम्भेनैव क्षाम् । महाभूतपरिस्कन्धं पञ्च-
भूतसमूहात्मकम् । स्कन्धः स्यात्पुण्यौ वंशे साम्यरम्यसमूहयोः
इति मेदिनी । निवेशपरिवेशनं रूपेव यत्र नेमिवदावरण-
भूता ॥ १ ॥ सम्भव उत्पत्तिस्थानं देशकालाभ्या विचरति
तथा श्रमः सेदः व्यायामस्तदेतुर्गमनादिः ॥ २ ॥ परिक्षेप-
कालकः । परिमण्डलं परिवेषः । गन्तव्यरूपेः सन्धिः । अवकी-
लकाः अन्तःप्रविष्टाः शङ्खः ॥ ३ ॥ छायातपो मेघम-
न्तापो विलेपावुत्सतारौ यत्र तत् छायातपविशेषं निमेष-
मात्रेण उन्मेषमात्रेण च विह्वलं व्याकुलं घोरं पीडितं

मोहजलं अधु शोकव्याप्तमित्यर्थः । वर्तमानं सदागति अवैतनं
जडम् ॥ ४ ॥ मासादिना कालेन परिमितम् । विषमं कदा-
चिन्मनुष्याकारं कदाचित्संस्थाकारं कदाचिदन्याकारमिति ।
लोभेपु ऊर्ध्वमप्याधोगतेषु तथैव तथैव यस्या तमोनियम-
पङ्क्तं तमोगुणेन यो नियमः कर्मज्ञानयोर्निषेधः स एव
पञ्चवन्मालिन्याख्यपापहेतुर्वसिन् । रजोवेगप्रवर्तकं तमःसत्त्व-
संमिश्रस्य रजसो वेगः विहितानिपिदकर्मसु प्रवर्तको यत्र
॥ ५ ॥ अहङ्कारो दर्पः । सत्त्वाहङ्कारेति पाठे बुद्धिहङ्काराभ्यां
चेति तमित्यर्थः । गुणैः सत्त्वादिभिः राज्ञत्वं वर्तनमवस्थानं
यस्य । पाठान्तरे मण्डलं यद्वत्तः अतयः इत्यात्मज्ञानः परि-
तापाः तान्येव ग्रहणानीकानि बन्धपट्टिका समूहो यत्र ।
शोकः संहायो मृत्युदुःखं ताभ्यामेव वर्तनं जीवनं यस्य ॥ ६ ॥
लोभः ईष्या तृष्णा ते एव परिविशोभो निषेधोन्नतसंस्थानी-
बन्धकस्यास्फालनहेतुर्वयं । विचित्रं त्रिगुणात्मकत्वात्तत्र
तदज्ञानं माया ततः सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ॥ ७ ॥ आनन्द-
प्रीतिचारं बालमुत्सासकस्या चरन्ति तथा ॥ ८ ॥ विशेषाः
स्थूलसूक्ष्मादयः अमर्कं हृत्वेदसि क्षणमनिर्दृष्टं प्रभवति
संवरत्यनेन तत् प्रभवं तत्र तद्व्ययं नेति अन्यत्वं संसार-
कारणमित्यर्थः ॥ ९ ॥

एतद्ब्रह्मसमायुक्तं कालचक्रमचेतनम् ।
 विसृजेत्संक्षिपेद्यापि बोधयेत्सामरं जगत् १०
 कालचक्रप्रवृत्तिं च निवृत्तिं चैव तत्त्वतः ।
 यस्तु वेदं नरो नित्यं न स भूतेषु मुह्यति ११
 विसृक्तः सर्वसंस्कारैः सर्वद्वन्द्वविवर्जितः ।
 विसृक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

गृहस्थो ब्रह्मचारी च
 वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः

सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥ १३

यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः पारिकीर्तितः
 तस्यान्तगमने श्रेयः कीर्तिरेवा सनातनी ॥ १४
 संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावच्चरितव्रतः ।
 जातौ गुणविशिष्टायां समावर्तेत तत्त्ववित्
 स्वदारानिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः
 पञ्चभिश्च महापद्मैः ब्रह्मधनो यजेदिह ॥ १५
 देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्मसु ।
 इत्याम्रदानयुक्तञ्च यथाशक्ति यथासुखम् १७
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
 न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥ १८

इति धीमहामारते आश्रमधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
 पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

ब्रह्मोपाच ।

एषमेतेन मार्गेण पूर्वकिन यथाविधि ।
 अधीतवान् यथाशक्ति तथैव ब्रह्मचर्यवान् १
 स्वधर्मनिरतो विद्वान् सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ।
 गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्मपरः शुचिः २
 गुरुणा समनुज्ञातो
 भुञ्जीतान्नमकुत्सयन् ।

हविष्यमैश्वर्यमुक् च्यापि
 स्थानासनविहारवान् ॥ ३

द्विकालमार्गं जुह्वानः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 धारयति सदा दण्डं वैद्यं पादाशमेय पा ४
 क्षीमं कार्पासिकं चापि मृगाजिनमपि वा
 सर्वं कापायरक्तं वा वासो वापि द्विजस्य ह

द्वन्द्वानि मानापमानादीनि तन्मयं देहेन्द्रियादि सहातचकं
 रजस्तमःतत्त्वप्रधानं मयुशितंहातचकज्ञानानां हेतुर्भवति
 ॥ १० ॥ प्रयति प्रयतिर्दु निवृत्ति निवृत्तिर्दु वेद विदित्वा
 दानोपादानहन मुपाति ॥ ११ ॥ अगमः निषिन्नेषमात्रं
 ॥ १४ ॥ गोचरः विषयो लक्षणमिति यावत् ॥ १८ ॥
 भविष इति पाठे कुर्यादेति शेषः ॥ १९ ॥ पाञ्चनते

आश्रमं व्रतमार्गसिद्धानं समावर्तकार्यं इति वर्तनम् ॥ २१ ॥
 इति धीमहामारते नैलकण्ठे भारतमावदीये पञ्चवत्वा-
 रिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

एषमेतेन मार्गेणेत्यादिरप्यायो निगदय्याल्यतः ॥ १

मेखला च भवेन्मौखी जटी नित्योदकस्तथा ।
 यक्षोपवीती स्वाध्यायी अलुब्धो नियतव्रतः
 पूताभिश्च तथैवाङ्गिः सदा दैवततर्पणम् ।
 भावेन नियतः कुर्वन्ब्रह्मचारी प्रशस्यते ॥ ७
 एवं युक्तो जयेत्लोकान्वानप्रस्थो जितेन्द्रियः ।
 न संसरति जातीषु परमं स्थानमाश्रितः ॥ ८
 संस्कृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् ।
 ग्रामाभिष्कम्प्य चारण्ये मुनिः प्रव्रजितो वसेत्
 चर्मवल्कलसंघासी सार्यं प्रातरुपस्पृशेत् ।
 अरण्यगोचरो नित्यं न ग्रामं प्रविशेत्पुनः ॥ १०
 अर्चयेत्प्रतिष्ठां काले दद्याद्यापि प्रतिश्रयम् ।
 फलपत्रावरैर्मूलैः दद्यामाकेन च वर्तयेत् ॥ ११
 प्रवृत्तमुदकं घायुं सर्वं घानेयमाश्रयेत् ।
 प्राक्षीयादानुपूर्व्येण यथादीक्षमतन्द्रितः ॥ १२
 समूलफलभिक्षाभिरर्चयेदतिथिमागतम् ।
 यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्विष्णुं नित्यमतन्द्रितः
 देवतातिथिपूर्वं च सदा प्राक्षीत घाम्यतः ।
 अस्पृधितमनाश्चैव लघ्याशी देयताश्रयः ॥ १४

दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः

केशान् दमश्च च धारयन् ।

जुहन्त्याध्यायशीलश्च

सत्यधर्मपरायणः ॥ १५

मुचिदेहः सदा दक्षो धननित्यः समाहितः ।
 एवं युक्तो जयेत्सर्वं धानप्रस्थो जितेन्द्रियः ॥
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च धानप्रस्थोऽथ वा पुनः ।
 य इच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥
 अमयं सर्वभूतैर्मयो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ।
 सर्वभूतसुखो मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ॥ १८
 अयाचितमसंकलतमुपपन्नं यदृच्छया ।
 कृत्वा प्राहे चरेद्भैक्ष्यं विधुमे भुक्तवज्जने ॥ १९
 वृत्ते शरायसम्पात्ते भैक्ष्यं लिप्सेत मोक्षयित्वा
 लाभेन च न हृष्येत नालाभे विमना भवेत् ।
 न चातिमिष्टां मिष्टेयं केवलं प्राणयात्रिकः
 यात्रार्थी कालमाकांक्षश्चरेद्भैक्ष्यं समाहितः ।
 लाभं साधारणं नेच्छेत्तु भुञ्जीताभिपूजितः ॥ २१
 अभिपूजितलामादि यिजुगुप्सेत मिश्रुकः ।
 भुक्तान्यन्नानि तिकानि कपायकटुकानि च
 नास्वादयितुं भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा ।
 यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणधारणम् ॥ २३
 असंरोधेन भूतानां धृतिं लिप्सेत मोक्षयित्वा
 न चान्यमन्नं लिप्सेत मिश्रमाणः कथञ्चन ॥ २४

न सन्निकाशयेद्धर्मं विविक्ते चारजाश्चरेत् ।
 दूत्यागारमरणं वा वृक्षमूलं नदीं तथा ॥ २५
 प्रतिश्रयार्थं सेवेत पार्वतीं वा पुनर्गुहाम् ।
 ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षाश्लेकत्र वा वसेत् ॥ २६
 अध्या सूर्येण निर्दिष्टः कीटवश्च चरेन्महीम् ।
 द्यार्थं चैव भूतानां समीक्ष्य पृथिवीं चरेत् ॥ २७
 सञ्चयांश्च न कुर्वीत स्नेहवासं च वर्जयेत् ।
 पूताभिरङ्गिर्नित्यं वै कार्यं कुर्वीत मोक्षयित्वा
 उपस्पृशेदुद्धृताभिरङ्गिश्च पुरुषः सदा ।
 अहिंसा ब्रह्मचर्यं च सत्यमार्जयमेव च ॥ २९
 अक्रोधश्चानसूया च दमो नित्यमपैगुनम् ।
 अष्टस्तेषु युक्तः स्याद्भूतेषु नियतेन्द्रियः ॥ ३०
 अपापमशठं वृत्तमजिह्वं नित्यमाचरेत् ।
 जोषयेत् सदा भोज्यं प्रासमागतमस्पृहः ॥ ३१
 यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ।
 धर्मलब्धमयाश्रयाद्य काममनुवर्तयेत् ॥ ३२
 प्रासादाच्छादनादन्यन्नं गृहीयारकथञ्चन ।
 याघदाहारयेत्तावदप्रतिगृहीत नाधिकम् ॥ ३३
 परेभ्यो न प्रतिग्राह्यं न च देयं कदाचन ।
 दैन्यभावाद्य भूतानां संधिभज्य सदा बुधः ॥
 नादवीत परस्वानि न गृहीयादप्याचितः ।
 न किञ्चिद्विषयं भुक्त्वा स्पृहयेत्तस्य वै पुनः ॥
 मृदमापस्तथास्नानि पत्रपुष्पफलानि च ।
 असंवृतानि गृहीत्यात्प्रवृत्तानि च कार्ययान् ॥ ३६
 न शिन्वजीविकां जीवेद्विरण्यं नोत कामयेत्
 न द्वेषा नोपदेष्टा च भवेद्य निरुपस्कृतः ॥ ३७
 श्रद्धापूतानि भुञ्जीत निमित्तानि च वर्जयेत् ।
 सुधावृश्चिरस्तक्श्च सर्वभूतैरसंधिदम् ॥ ३८
 आशीर्षुकानि सर्वाणि हिंसायुक्तानि यानि च
 लोफसंग्रहधर्मं च नैव कुर्यान्न कारयेत् ॥ ३९
 सर्वमायानतिक्रम्य लघुमात्रः परियजेत् ।
 समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेत् ॥ ४०
 परं नोद्वेजयेत्कश्चिन्न च कस्यचिदुद्विजेत् ।
 विष्वास्यः सर्वभूतानामप्यो मोक्षयिदुच्यते ॥
 अनागतं च न ध्यायेत्प्रातीतमनुचिन्तयेत् ।
 वर्तमानमुपेक्षेत कालाकांक्षी समाहितः ॥ ४२
 न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेत्कचित् ।
 न प्रत्यक्षं परोक्षं वा किञ्चिदुष्टं समाचरेत् ॥ ४३
 इन्द्रियाण्युपसंहृत्य कूर्मोऽज्ञानीय सर्वशः ।
 क्षीणेन्द्रियमनोबुद्धिर्निरीहः सर्वतत्त्वयित् ॥ ४४

निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च
निर्ममो निरहङ्कारो नियोगक्षेम आत्मवान् ४५
निराशीर्निर्गुणः शान्तो निरासक्तो निराश्रयः
आत्मसङ्गी च तत्त्वज्ञो मुच्यते नात्र संशयः
अपादपाणिपृष्ठं तदशिरस्कमनूदरम् ।
प्रहीणगुणकर्माणं केवलं विमलं स्थिरम् ॥ ४७
अगन्धमरसरस्पर्शमरूपाशब्दमेव च ।
अनुगम्यप्रतासक्तममांसमपि चैव यत् ॥ ४८
निश्चिन्तमदययं दिदयं गृहस्थमपि सर्वदा ।
सर्वभूतस्थमात्मानं ये पश्यन्ति न ते मृताः ॥
न तत्र क्रमते बुद्धिर्नैन्द्रियाणि न देवताः ।
वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न व्रतानि च ५०
यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलिङ्गग्रहणा स्मृता ।
तस्मादलिङ्गधर्मज्ञो धर्मतरुमुपाचरेत् ॥ ५१

गृहधर्माश्रितो विद्वान्विज्ञानचरितं चरेत् ।
अमूढो मूढरूपेण चरेद्धर्ममदृश्यन् ॥ ५२
यथैनम्रवमन्येरन्परे सततमेव हि ।
तथावृत्तश्चरेच्छान्तः सतां धर्मानकुत्सयन् ॥
य एवं वृत्तसम्पन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च
मनो बुद्धिरहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा ।
एतत्सर्वं प्रसङ्गयाय यथावत्सत्त्वनिश्चयात् ५५
ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः ।
एतावदन्तवेलायां परिसंस्थाय तत्त्ववित् ५६
ध्यायेदेकान्तमास्थाय मुच्यतेऽयं निराश्रयः
निर्मुक्तः सर्वसङ्गेष्वो वायुराकाशगो यथा ५७
स्त्रीणकोशो निरातङ्कस्तथेदं प्राभूयात्परम् ५८

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

१७

ब्रह्मोपाच ।

संन्यासं तप इत्याहुर्वृद्धा निश्चितयादिनः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिसंस्था ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ॥ १
अतिदूरात्मकं ब्रह्म वेदविद्याव्यपाध्यम् ।
निर्द्वन्द्वं निर्गुणं नित्यमचिन्त्यगुणमुत्तमम् ॥ २
ज्ञानेन तपसा धैर्य धीराः पश्यन्ति तत्परम् ।
निर्णिकमनसः पूता ह्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः
तपसा क्षेममग्न्यान् गच्छन्ति परमेष्ठवरम् ।
संन्यासनिरता नित्यं ये च ब्रह्मविदो जनाः
तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मसाधकः ।
ज्ञानं वै परमं विद्यात्संन्यासं तप उत्तमम् ॥ ५
यस्तु पेद निराधारं ज्ञानं तत्पयिनिश्चयात् ।
सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते ॥ ६
यो विद्वान्सद्वासं ॥ विद्यासं धैर्य पश्यति ।
तपैकैकतपनानात्पे स दुःखात्प्रतिमुच्यते ॥ ७
यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदयमन्यते ।

इहलोकस्य एवैव ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ८
प्रधानगुणतत्त्वमः सर्वभूतप्रधानवित् ।
निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९
निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
निर्गुणं नित्यमद्वन्द्वं प्रशमेनैव गच्छति ॥ १०
हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म जन्तुः शुभाशुभम् ।
उमे सत्यानुते हित्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११
अव्यक्तयोनिप्रमथो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
महाहङ्कारविदप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ॥ १२
महाभूतविशालश्च विशेषयति शास्त्रिनः ।
सदापन्नः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥ १३

आजीव्यः सर्वभूतानां
ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।
एनं छित्वा च मित्वा च
तत्त्वज्ञानासिना युषः ॥ १४

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि मेरुच्छन्द्रे भार-
मारतेने वरूपादिशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

१७

संन्यासमित्यध्यायेऽपि मुच्यते नात्र गंगा
इत्यन्तो ग्रन्थे पूर्वमेव व्यासः ॥ १ ॥

हित्वा सङ्गमयान्पाशान्मृत्युजन्मजरोदयान् ।
निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः १५
द्वाविमौ पक्षिणी नित्यौ संक्षेपौ चाप्यचेतनौ
पताभ्यां तु परो योऽन्यथेतनावान्स उच्यते

इति श्रीमहामारुते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

ब्रह्मोपाच ।

केचिद्ब्रह्मणं वृक्षं केचिद्ब्रह्मघनं महत् ।
केचिन्नु ब्रह्म चाव्यक्तं केचित्परमनामयम् ।
मन्यन्ते सर्वमप्येतदव्यक्तप्रभवाव्ययम् ॥ १
उच्छ्वासमात्रमपि चेद्यन्तकाले समो भवेत् ।

द्वाविमाविति । पक्षिणो जीवेश्वरौ संक्षिप्येते ययोस्तौ
संक्षेपौ तयोस्त्वार्थौ बुद्धिमाये तौ अचेतनौ । सत्त्वाविति
पाठे तु अचेतनौ प्रतिबिम्बत्वेन दृश्यौ यन्तु ताभ्यां प्रति-
बिम्बहमाभ्यामन्यः विद्यस्थानीयः स चेतनामात्रसारीरोपि चे-
तनामानित्युच्यते साध्यमसर्गात्साक्षीतिवत् ॥ १६ ॥
अचेतन इति । अचेतन इवाहंभीमस्यो दृश्यो जीव
इति यावत् । सर्वसंख्याविमुक्तः सत्त्वानि प्राणिनः
संख्यायन्ते पृथक्त्वेन गण्यन्ते यैस्ते देहाद्युपाधयस्तैर्विमुक्तः
सन्तात्पात्त बुद्धेः परं यद्वस्तु यच्च चेतयते बुद्ध्यादीन्
अचेतनानपि चैतन्ययुक्तान्मुच्यते । स एव क्षेत्रज्ञोऽ-
न्तरात्मा कौडीतौ सर्वसंख्यातबुद्धिः सर्वः सहस्राताः
बुद्धयो यैनं सर्वासां बुद्धीनां साक्षित्वेन संख्याता परिच्छेदक
इत्यर्थः । ॥ एष गुणरूपितः सत्सर्वदेवैर्युज्यते गुणातिगस्तु
तेर्मुच्यत इति ॥ १७ ॥ इति श्रीमहामारुते आश्वमेधिके पर्वणि
नैलकण्ठीये भारतमावदीये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४८

एवं सप्ताधनां ब्रह्मविद्यां समाप्य शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं
प्यामिर्धर्वात्स्थितानेवानुवदति—केचिदित्यादिना ।
केचित्सप्रपञ्चं ब्रह्मेति वदन्तो वृक्षं संसारं ब्रह्ममयं ब्रह्मणो
विकारमाहुः 'ब्रह्मेन जगदाकारेण परिणमते' इति
'तदात्मानं स्वयममुस्त' 'मच्च त्वाभावत्' ।
'आत्मास्तेः परिणामात्' इत्यादिश्रुतयः स्मृतयश्च ।
केचित्परं वस्तु अनामयं निर्विकारं तत्र जगन्स्थायवत्-

अचेतनः सत्त्वसंख्याविमुक्तः
सत्त्वात्परं चेतयतेऽन्तरात्मा ।
स क्षेत्रचित्सर्वसंख्यातबुद्धि-
गुणातिगो मुच्यते सर्वपापैः ॥ १७

आत्मानमुपसङ्गम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥२
निमेषमात्रमपि चेतसंयम्यात्मानमात्मनि ।
गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययाम्
प्राणायामैरयं प्राणान्संयम्य स पुनः पुनः ।
दशद्वादशभिर्वापि चतुर्थिंशात्परं ततः ॥ ४

सितम् । स यदा स्वपिति तदैवं वाक्सर्वनामाभिः सहाप्येति
चतुःसर्वं रूपैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुद्धयेतायैतस्मादात्मनः
सर्वं प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेश्वरौ देवा देवेश्वरौ
लोका इति सुतिप्रबोधयोनोनामरूपात्मकस्यात्मन्येव लयोदयौ
भूयेतौ मायामात्रं तु कारत्वेन आत्मनि चैवं विचित्राश्च ह्येति
स्मर्यते च । एवं भोक्तृं मतद्वयमुक्तवा सांख्यमतमाह—मन्यन्त
इति ॥ १॥ तत्र प्रथमपक्षे उपासकानां आश्रयणादितिन्या-
येन अन्त्यप्रत्ययस्यावश्यकत्वमाह उच्छ्वासमात्रं तावन्मात्रकालं
समो निर्विशेषः सर्वो वा ममशब्दस्य सर्वपर्यायत्वात् स
इदं सर्वं भवतीति श्रुतेषु आत्मानं ह्यहं ब्रह्म संगम्य उपास्य
अमृतत्वाय कल्पते ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारेत्यर्थः ॥ २ ॥ द्वितीय-
पक्षे अन्तकालादन्यत्रापि क्षणिकनिर्विकल्पसाक्षात्कारान्मु-
च्यत इत्याह—निमेषेति । विदुषां प्राप्तिं प्राप्य कैव-
ल्यम् ॥ ३ ॥ तृतीयपक्षेऽपि मनोनिरोधेन मुच्यत इत्याह
—प्राणायामैरिति ब्रह्मण्याम् । प्राणाः इन्द्रियाणि
बुद्धिमनःसाहितानि द्वादश ते आयमन्ते निरुच्यन्ते येनैः
प्राणायामैः यमनियमादिभिः । ते च यमनियमासनप्राण-
ायामप्रत्याहारधारणाध्यानायममाधयस्तर्कवैराग्याभ्यां सह दश
वा मैत्री करुणामुदितोपेशाभिः सह द्वादश वा । यमाः पञ्च नि-
यमाः पञ्चप्राणायामादयः पट् भेन्नादयश्चतस्रस्तर्का वैराग्यं
चेति द्वाविंशतिर्वा संयम्य निरोप्य पुनः पुनरिति यावज्जीव-
मेवं कार्यं न तु सङ्गश्चर्यनेनायं सिद्धिरस्तीति दर्शितम् ।
चतुर्विंशत् अव्यक्तपरं अन्यं पञ्चविंशं पुरं लभने ॥ ४ ॥

निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च
 निर्मेमो निरहङ्कारो नियोगक्षेम आत्मवान् ४५
 निराशीर्निर्गुणः शान्तो निरासक्तो निराश्रयः
 आत्मसङ्गी च तत्त्वशो मुच्यते नात्र संशयः
 अपादपाणिपृष्ठं तदशिरस्कमनूदरम् ।
 प्रहीणगुणकर्माणं केवलं विमलं स्थिरम् ॥ ४७
 अगन्धमरसरूपशौरूपाशब्दमेव च ।
 अनुगम्यमनासक्तममांसमपि चैव यत् ॥ ४८
 निश्चिन्तमद्वयं दिव्यं गृहस्थमपि सर्वदा ।
 सर्वभूतस्थमात्मानं ये पश्यन्ति न ते मृताः ॥
 न तत्र कर्मते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि न देवताः ।
 वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न व्रतानि च ५०
 यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलङ्घ्यप्रहणा स्मृता ।
 तस्मादलङ्घ्यमेशो धर्मतत्त्वमुपाचरेत् ॥ ५१

गृहधर्माश्रितो विद्वान्विज्ञानचरितं चरेत् ।
 अमूढो मूढरूपेण चरेद्धर्ममदृश्यम् ॥ ५२
 यथैनमवमन्येरन्परे सततमेव हि ।
 तथावृत्तश्चरेच्छान्तः सतां धर्मानकुत्सयम् ॥
 य एवं वृत्तसम्पन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च
 मनो बुद्धिरहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा ।
 एतत्सर्वं प्रसंख्याय यथावत्तत्त्वनिश्चयात् ५५
 ततः स्वर्गमयाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः ।
 एतावदन्तर्धेलायां परिसंख्याय तत्त्ववित् ५६
 ध्यायेदेकान्तमास्याप मुच्यतेऽथ निराश्रयः
 निर्मुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो वायुराकाशगो यथा ५७
 क्षीणकोशो निरातङ्कस्तथेदं प्राध्यायात्परम् ५८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
 पद्मनारिणोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

ब्रह्मोवाच ।

संन्यासं तप इत्याहुर्वृक्षा निश्चितवादिनः ।
 ब्राह्मणा ब्रह्मयोनस्था ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ॥ १
 अतिदूरात्मकं ब्रह्म वेदविद्याव्याप्यम् ।
 निर्द्वन्द्वं निर्गुणं नित्यमचिन्त्यगुणमुत्तमम् ॥ २
 ज्ञानेन तपसा चैव धीराः पश्यन्ति तत्परम् ।
 निर्णिक्रमनसः पूता व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः
 तपसा क्षेममध्वानं गच्छन्ति परमेश्वरम् ।
 संन्यासनिरता नित्यं ये च ब्रह्मविदो जनाः
 तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मसाधकः ।
 ज्ञानं चै परमं विद्यात्संन्यासं तप उत्तमम् ॥ ५
 यस्तु घेद निराधारं ज्ञानं तत्त्वयिनिश्चयात् ।
 सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते ॥ ६
 यो विद्वान्सहयासं च विद्यासं चैव पश्यति ।
 तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखाग्रतिमुच्यते ॥ ७
 यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदयमन्यते ।

इहलोकस्य एवैव ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतप्रधानवित् ।
 निर्मेमो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९
 निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
 निर्गुणं नित्यमद्वन्द्वं प्रशमेनैव गच्छति ॥ १०
 हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म जन्तुः शुभाशुभम् ।
 उमे सत्यावृते हित्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११
 अव्यक्तयोनिप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
 महाहङ्कारवितप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ॥ १२
 महाभूतविशालश्च विशेषयति शाखिनः ।
 सदापन्नः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥ १३

आजीव्यः सर्वभूतानां
 ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।
 पन्नं छित्वा च भित्त्वा च
 तत्त्वज्ञानासिना बुधः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
 भाष्ये पद्मनारिणोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

संन्यासमित्यध्यायेऽपि मुच्यते नात्र संशयः
 इत्यन्तो ग्रन्थः पूर्वमेव गतार्थः ॥ १ ॥

हित्वा सङ्गमयान्पाशान्मुत्थुजन्मजरोदयात् ।
निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः १५
द्वाविमौ पक्षिणौ नित्यौ संक्षेपौ चाप्यचेतनौ
पताभ्यां ॥ परो योऽन्यश्चेतनावान्स उच्यते

अचेतनः सत्त्वसंख्याविमुक्तः
सत्त्वात्परं चेतयतेऽन्तरात्मा ।
स क्षेत्रचित्सर्वसंख्यातबुद्धि-
गुणातिगो मुच्यते सर्वपापैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
सत्त्वत्वारिणोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

ग्रहोवाच ।

केचिद्ब्रह्मण्यं वृक्षं केचिद्ब्रह्मण्यं महत् ।
केचित्तु ब्रह्म चाद्वयकं केचित्परमनामयम् ।
मन्यन्ते सर्वमप्येतदद्वयकप्रभवाद्वयम् ॥ १
उच्छ्वासमात्रमपि चेद्योन्तकाले समो भवेत् ।

आत्मानमुपसङ्गम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥२
निमेषमात्रमपि चेत्संयज्यात्मानमात्मनि ।
गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययात्
प्राणायामैरथ प्राणान्संयम्य स पुनः पुनः ।
दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशत्परं ततः ॥ ४

द्वाविमाविति । पक्षिणौ जीवेश्वरौ संक्षिप्येते ययोस्तौ
संक्षेपौ तयोस्पर्धां बुद्धिमाये तौ अचेतनौ । सत्तावाविति
पाठे तु अचेतनौ प्रतिबिम्बत्वेन दृश्यौ यन्तु ताभ्यां प्रति-
बिम्बस्याभ्यामन्यः बिम्बत्वानीयः स चेतनामात्रशरीरोपि के-
तनावानित्युच्यते साक्ष्यसंलग्नात्पक्षीतिवत् ॥ १५ ॥
अचेतन इति । अचेतन इवाहंभीमयो दृश्यो जीव
इति भावः । सत्त्वसंख्याविमुक्तः सत्त्वानि प्राणिनः
संख्यायन्ते वृषकत्वेन गण्यते यैस्ते देहाद्युपाधयस्तैर्विमुक्तः
सत्त्वत्वात् बुद्धेः परं यद्वस्तु यच्च चेतयते बुद्ध्यादीन्
अचेतनानपि यैस्तन्युपकान्मुच्यते । स एव क्षेत्रज्ञोऽहो-
न्तरात्मा कोऽसौ सर्वसंख्यातबुद्धिः सर्वाः सङ्ख्याताः
बुद्धयो येन सर्वासा बुद्धिर्ना साक्षित्वेन संख्याता परिच्छेदक
इत्यर्थः । स एव गुणगुणितः सत्सर्वैर्द्वैर्भुज्यते गुणातिगस्तु
तेर्मुच्यते इति ॥१७॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि
नैलकण्ठीये भारतभाष्ये सत्त्वत्वारिणोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

एवं सप्ताधर्मा ब्रह्मविद्यां समाप्य शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं
भ्यामिधैर्वाक्यैस्त्वमेवानुवदति—केचिदित्यादिना ।
केचित्संप्रत्ययं ब्रह्मेति वदन्तो वृक्षं संघारं ब्रह्मण्यं ब्रह्मण्यो
विकारमाहुः 'ब्रह्मेव जगत्कारणे परिणमते' इति
'तदात्मानं स्वयमनुवृत्त' 'सद्यः त्यजामवत्' ।
'आत्मवृत्तेः परिणामात्' इत्यादिश्रुतयः स्मृतयश्च ।
केचित्तरं वस्तु अनामयं निर्विकारं तत्र जन्मस्त्ववत्क-

ल्पितम् । स यदा स्थापिते तदेवं वाक्सर्वनामाभिः सहाप्येति
वस्तुः सर्वं स्वीः सहाप्येति स यदा प्रतिबुद्धयैतापैतस्मादात्मनः
सर्वं प्राणा वषावतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणैभ्यो देवा देवैभ्यो
लोका इति मुक्तिप्रबोधयोर्नामरूपात्मकस्यात्मन्येव लयोदयो
भूष्येते। मायामात्रं तु कात्स्न्येन आत्मनि यैवं विचित्राद्यद्वाति
स्मर्यते च। एवं श्रौतं मतद्वयमुक्त्वा साख्यमतमाह—मन्यन्त
इति ॥१॥ तत्र प्रथमपक्षे उपासकानां आश्रयणादितिन्या-
येन अन्यप्रत्ययस्यावश्यकत्वाद् उच्छ्वासमात्रं तावन्मात्रकालं
समो निर्विषेयः सर्वो वा समश्चक्षुस् सर्वपापयत्नात् स
इदं सर्वं भवतीति ध्रुवैश्च आत्मानं हार्दं ब्रह्म संगम्य उपास्य
अमृतत्वाय कल्पते ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारेत्यर्थः ॥ २ ॥ द्वितीय-
पक्षे अन्तकालाद्वन्यापि क्षणिकनिर्विकल्पकाशास्कारान्मु-
च्यते इत्याह—निमेषेति । विदुषा प्राप्तिं प्राप्यं कैव-
ल्यम् ॥ ३ ॥ तृतीयपक्षेऽपि मनोनिरोधेन मुच्यते इत्याह
—प्राणायामैरिति द्वाभ्याम् । प्राणाः इन्द्रियाणि
बुद्धिमनःसहितानि द्वादश ते आयमन्ते निरुप्यन्ते यैस्तेः
प्राणायामैः यमनियमादिभिः । ते च यमनियमासनप्राण-
ायामप्रत्याहारधारणाध्यानात्ममाधयसर्ववैराग्याभ्यां सह दश
वा मैत्री करुणामुदितोपेक्षामिः सह द्वादश वा। यमाः पञ्च नि-
यमाः पञ्चप्राणायामादयः क्त्वाभ्याद्वयश्चतस्रस्तत्तत्तैर्वैराग्यं
चेति द्वाविंशतिर्वा संयम्य निरोप्य पुनः पुनरिति यावज्जीव-
मेवं कार्यं न तु सङ्कल्पयैनात्र निदिशतीति दर्शितम् ।
चतुर्विंशत् अव्यक्तात्परं अन्यं पञ्चविंशं पुरुषं लभते ॥४॥

एवं पूर्वं प्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ।
 अव्यक्तात्सत्त्वमुद्रिकममृतत्वाय कल्पते ॥ ५ ॥
 सत्त्वात्परतरं नान्यत्प्रशंसन्तीह तद्विदः ।
 अनुमानाद्विजानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् ।
 न शक्यमन्यथा गन्तुं पुरुषं द्विजसत्तमाः ॥ ६ ॥
 क्षमा भूतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
 ज्ञानं त्यागोऽथ संन्यासः सात्त्विकं वृत्तमिष्यते
 एतेनैवानुमानेन मन्यन्ते वै मनीषिणः ।
 सत्त्वं च पुरुषश्चैव तत्र नास्ति विचारणा ॥ ८ ॥
 आहुरेके च विद्वांसो ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः ।

क्षेत्रज्ञसत्त्वयोरैक्यमित्येतद्वक्ष्यते ॥ ९ ॥
 पृथग्भूतं ततः सत्त्वमित्येतदधिचारितम् ।
 पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापि तत्त्वतः ॥ १० ॥
 तथैवैकत्वनानात्वमिष्यते विदुषां नयः ।
 मशकोदुम्यरे चैक्यं पृथक्त्वमपि दृश्यते ॥ ११ ॥
 मत्स्यो यथान्यः स्यादप्सु संप्रयोगस्तथा तयोः
 सम्बन्धस्तोयविन्दूनां पर्णे कोकनदस्य च ॥ १२ ॥
 गुरुत्वाच्च ।
 इत्युक्तवन्तस्ते विप्रास्तदा लोकपितामहम् ।
 पुनः संशयमापन्नाः पप्रच्छुर्मुनिसत्तमाः ॥ १३ ॥

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
 अष्टवत्यारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

यद्यदिच्छति तदपि लभते योगसामर्थ्यात् । प्रसन्नात्मा
 विशदस्त्वः यदा तु अव्यक्तात् अव्यक्तं प्राप्य सत्त्वं
 सत्त्वगुणः उद्रिकं उरुष्ठरं भवति पुरुषमात्राकारं भवति
 तदाऽमृतत्वाय कल्पते पूर्णं शतप्रहस्रं च तिर्यग्यम्यकवि-
 न्तका इत्यव्यक्तमात्रनिष्ठानां स्वर्गकालाप्यस्मरणात् ।
 बहुविशदव्यक्तात्परमिति वा सम्बन्धः ॥ ५ ॥ धर्मज्ञान-
 वैरग्यैश्वर्यादीनां आत्मप्राप्तिसाधनानां सत्त्वात्कर्मलभ्यत्वा-
 त्सत्त्वमेव स्तौति सार्धेन—सत्त्वादिति—सत्त्वसंश्रयं तं
 पुरुषं अन्यथा सत्त्वासंश्रय इति गन्तुं न शक्यामिति योजना
 ॥ ६ ॥ वृत्तं परिपाकः ॥ ७ ॥ पुरुषवत्सत्त्वच्छत्रात्पुरुषो-
 पकारित्वाच्च सत्त्वं पुरुषादभिन्नमिति मन्यन्ते तार्किकाः
 अत एव ते आत्मानि सत्त्वधर्मान्कर्मत्वादीन्वास्तवान्मन्यन्ते
 इत्याह—एतेनेति द्वाभ्याम् । तत्रापि मन्यन्ते प्राती-
 तिकं एतत्त्वं सांख्यादयः । तार्किकास्तु तदेव वास्तव-
 मित्याहुरिति विवेकः ॥ ८ ॥ एतद्वयति—आहुरिति
 ॥ ९ ॥ साख्ये प्रत्याह—पृथगिति यदि सत्त्वं ततः
 पुराणद्वयकं अन्यत् भूतं नित्यनिर्भूतं च स्यात्तर्हि मुक्-
 तम्यात्मानं न ज्ञात् । भूतत्वे तस्य निरवयवनासायोगात् ।
 तस्मादनिर्भूतप्रसक्तेः इदं मनमविचारितं एकस्वपदोऽपि
 प्रयुक्त एव । कर्मत्वादीनां सत्त्वधर्मिणां शमन्तरेणानिष्ठते-

नैरात्म्यमनिर्भूतो वा प्रसज्येत इति भावः । सिद्धान्तमाह—
 पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापि तत्त्वतः । सत्त्वपुरुषयोः
 समुद्रतज्जयोरिव शब्दतः प्रतीतितत्त्व पृथग्भावोऽस्ति । सत्त्वं च
 समुद्रे तत्र इव पुरये सहजे, एवं च विलीनतज्जस्येव मुक्त-
 सत्त्वस्य पुनस्तत्त्वयोगात्मानिर्भूत इति कल्पितमेवेन
 संसारमात्रानिर्वाहः अकल्पिता भेदेन मोक्षोपपातिरित्यर्थः
 ॥ १० ॥ एवमपि सत्त्वपुरुषयोरैक्यात्पापतर्जनाजडविभागो
 न स्यादित्याशङ्क्याह—तथैवेति नयः युक्तिः । तप इति पाठे
 आलोचनपूर्वको निश्चयः । यथा उदुम्बरफलोदरे बाह्य-
 स्यान्मस्य प्रवेशयोगात्तद्वयव एव मशकदेहस्तनो विजातीयः
 सत्त्वाभिर्भवति । एवं विद्विलास एव सत्त्वं ततः पृथग्भूय
 जडत्वेनाभिर्भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ सत्त्वपुरुषयोः सम्बन्धे
 दृष्टान्तः—पर्णे इति । असन्नात्पापुरुषः सत्त्वधर्मैर्न
 लिप्यते तत्र लेपप्रतीतिस्त्वाध्यासिकीति भावः ॥ १२ ॥ उक्तं
 विद्यते येषु ते उक्तवन्तः उक्तमर्थं सम्यगवष्टुतवन्त इत्यर्थः ।
 सहजस्यापि सत्त्वस्य पुरुषासंयोगित्वं दुर्घटं मद्राणश्च वचनं न
 लिप्येति तर्कप्रद्व्याभ्यामुभयतो निरुद्धत्वात्संशयमापन्नाः
 ॥ १३ ॥ इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि नैल-
 कण्ठीये भारतभाष्ये अष्टवत्यारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

प्रपय ऊचुः ।

को वा स्वदिह धर्माणामनुष्ठेयतमो मतः ।
 व्याहृतमिव पद्यामो धर्मस्य विविधां गतिम्
 ऊर्ध्वं देहाह्वदन्त्येके नैतदस्तीति चापरे ।
 केचित्संशयितं सर्वं निःसंशयमथापरे ॥ २
 अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्यस्तीत्यापि चापरे
 एककपं द्विधेत्येके व्यामिश्रमिति चापरे ॥ ३
 मन्यन्ते ब्राह्मणा एष ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ।
 एकमेकं पृथक्कान्ये बहुत्वमिति चापरे ॥ ४
 देशकालावुभौ केचिन्नैतदस्तीति चापरे ।
 जंटाजिनधराश्चान्ये मुण्डाः केचिदसंवृताः ५
 अज्ञानं केचिद्विच्छन्ति ज्ञानमप्यपरे जनाः ।
 मन्यन्ते ब्राह्मणा देवा ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ६
 आहारं केचिद्विच्छन्ति केचिद्विज्ञानशने रताः ।
 कर्म केचित्प्रशंसन्ति प्रशान्तं चापरे जनाः ७
 केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति
 केचिद्भोगान्पृथग्विधान् ।
 धनानि केचिद्विच्छन्ति
 निर्धनत्वमथापरे ।
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

४९

एवं संदिहानाः प्रथमं वेदशास्त्रेषु मतभेदं दर्शयन्ति—
 को वेति । निवृत्तिधर्मो वा प्रवृत्तिधर्मो वाऽनुष्ठेयः—
 न कर्मणेति । 'पूर्वमेवेह कर्मणि' (ई. वा. म. १)
 इत्युभयविधप्रवृत्तिदर्शनाभ्यामिदं इति भावः ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं
 देहात् देहनाशोर्ध्वमपि आत्मास्तीत्येके वदन्तीति सम्बन्धः—
 नैतदिति । लोकायताः सर्वं संशयितामिति स्याद्वादिनः
 सप्तभोगीनयज्ञाः निःसंशयमिति । प्रातिस्निकं सर्वं
 तीर्थिकाः ॥ २ ॥ अनित्यं सर्वं वृष्टिप्रलययुक्तमिति तार्किकादयः
 नित्यं प्रवाहनितामिति मीमांसकाः नास्तीति दृश्यवा-
 दिनः अस्ति परं शक्तिरिति सौमताः एककपं विज्ञा-
 नमेव द्विधा इदमर्थकारमहमर्थकारमिति योगाचाराः
 व्यामिश्रं भिन्नमभिन्नं चेत् इति उडुलोमाः ॥ ३ ॥ एके
 ब्रह्मज्ञाः शास्त्रज्ञाः तत्त्वदर्शिनोऽपरोक्षज्ञानवन्तः ब्राह्मणास्तु
 प्रत्येकमस्तीति मन्यन्ते सगुणोपासकाः वृषस् असाधार-
 णानि कर्माण्येव कार्यानीत्यन्ये मीमांसकाः बहुत्व-
 मपि कार्यानां प्राहुः परमाणुवादिनः ॥ ४ ॥ देशकाला-

उपास्य साधनं त्वेके

नैतदस्तीति चापरे ॥

अहिंसानिरताश्चान्ये केचिद्विज्ञापरायणाः
 पुण्येन यज्ञसा चान्ये नैतदस्तीति चापरे ॥ १
 सद्भावनिरताश्चान्ये केचित्संशयिते स्थिताः
 दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे जनाः ॥
 यज्ञमित्यपरे विप्राः प्रदानमिति चापरे ।
 तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे जनाः ॥ ११
 ज्ञानं संन्यासमित्येके स्वभावं भूतबिन्तकाः
 सर्वमेकं प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ १२
 एवं ह्युत्थापिते धर्मे बहुधा विप्रबोधिते ।
 निश्चयं नाधिगच्छामः संवृदाः सुरसत्तम ॥ १३
 इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं ह्युत्थितो जनः ।
 यो हि यस्मिन् रतो धर्मे स तं पूजयते सदा ॥
 तेन नोऽविहिता प्रह्ला मनश्च बहुलीकृतम् ।
 एतदाख्यातमिच्छामः श्रेयः किमिति सत्तम
 अतः परं तु यदुह्यं तद्भवाभ्यकुमर्हति ।
 सत्यक्षेत्रज्ञयोश्चापि सम्बन्धः केन हेतुना ॥ १६
 पयमुक्तः स तैर्विप्रैर्मग्नौ लोकभाषनः ।
 तेभ्यः शशंस धर्मात्मा यायातध्येन बुद्धिमान्

विति ज्योतिर्धिदः एतत् दृश्यं सर्वं कालप्रयेऽपि नास्ति
 स्वप्नाज्यवधिद्विलासमात्रमिति वृद्धाः ॥ ५ ॥ अज्ञानं नैष्टि-
 कजगत्तत्त्वं ज्ञानं गार्हस्थ्यम् ॥ ६ ॥ साधनं प्यानादिकमुपास्य
 कृत्वाऽपि नैतदस्तीति पथात्सर्वमप्यदन्ति तथा च धृतिः—
 न निगोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च तापकः ।
 न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता इति ॥ ८ ॥

पुण्येन पुण्यार्थमेव यत्तेनेत्यन्ये । एतत्पुण्यं नास्त्येवेत्यन्ये
 लोकायताः ॥ ९ ॥ संशयिते कृतामस्ति न वेति संदिग्धे
 पथि दुःखात् दुःखनिवृत्त्यर्थं सुखालुनप्राप्त्यर्थं प्यानं कर्तव्यं
 निष्काममेवत्यपरे ॥ १० ॥ ज्ञानं मन्वाद्यं संन्यासिकप्रार्थ-
 न्यं भूतबिन्तकाः वस्तुतत्त्वविचारकाः स्वभावं साधनवैष्णव-
 साधनवैष्णव्यसामाभ्यादेव ज्ञानमुपयते आश्रमान्तोऽपि न
 संन्यासमात्रेणैवाहुः ॥ १२ ॥ अविहिता अशिक्षिता
 आख्यातं त्वयेति शेषः ॥ १५ ॥ मुख्यं प्रथममाह—अतः-
 परमिति ॥ १६ ॥ इति श्रीम. आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठ्ये
 भावतभाष्ये एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

ब्रह्मोपाच ।

हन्त वः संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छथ सत्तमाः
गुरुणा शिष्यमासाद्य यदुक्तं तन्निबोधत ॥ १
समस्तमिह तच्छ्रुत्वा सम्यगेवावधार्यताम् ।
अहिंसा सर्वभूतानामेतत्कृत्यतमं मतम् ॥
पतत्पदमनुद्विष्टं धरिष्टं धर्मलक्षणम् ।
ज्ञानं निःश्रेय इत्याहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ॥ २
तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन मुच्यते सर्वेकिल्बिषैः ।
हिंसापराश्च ये केचिद्ये च नास्तिकवृत्तयः ।
लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरयगामिनः ॥ ३
आशीर्षुकानि कर्माणि कुर्वते ये स्वतन्त्रिताः
तेऽस्मिंश्छोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः
कुर्वते ये तु कर्माणि श्रद्धाधाना विपाक्षितः ।
अमाशीर्योगसंयुक्तास्ते धीराः साधुदर्शिनः
अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वक्षेत्रज्ञपौर्यथा ।
संयोगो विप्रयोगश्च तन्निबोधत सत्तमाः ॥ ४
विषयो विषयित्वं च सम्बन्धोऽयमिहोच्यते
विषयी पुरुषो नित्यं सत्त्वं च विषयः स्मृतः

५०

पृष्ठेष्वेतेषु पक्षेषु यदेवमुपादेयं च तत्संश्लेषेणाह-हन्त व
इति ॥ १ ॥ विषयविषयिभाषो घटच्छ्रुपौषि न केवलं
प्रकाशप्रकाशकभावः अपि ॥ भोज्यभोक्तृभावोऽप्यस्तीत्याह
—व्याख्यातामिति सार्धेन । उदुवस्त्वत्त्वं स्वात्मानं
भोक्तारं च न वेति भोक्ता तु मशकवदुभयं वेत्तीत्यर्थः । यो
विजानति स क्षेत्रज्ञ इत्युत्तीणान्वयः ॥ २ ॥ सत्त्वपुरुषयोः
संबन्धस्याप्यासिद्धत्वमाह—नित्यामिति । नित्यं सर्वदा
सत्त्वं द्वंद्वैः सुखदुःखादिपरिणामैर्गुणैर्गुणात्मकत्वात्सुखदुःख-
भोहात्मकं संहतं च तद्विपर्ययत्वात् निद्वंद्वैः नित्यः निष्कलो
निर्गुणश्च पुरुषः अतस्तयोर्विषयमस्वभावत्वात् जनुकाष्टादिवत्
संबन्धो भुज्यते । यथोक्तं—

निःसंगस्य संगेन कूटस्थस्य विकारिणा ।

आत्मनोऽनात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते ॥

इति ॥ १० ॥ कथं तर्हि तयोर्विषयविषयिभावसंबन्ध
उक्त इत्याह—सममिति । यथा सर्वत्र स्वप्नमात्रेदृजाल-
रज्जुगादी अपहृते अधिष्ठानेन समं तुल्यं तदावतकमित्यर्थः
अधिष्ठानं चाप्यहस्तंजानुगतं तत्र स्वकीयवृत्ता स्फुटितसमर्थ-
कतया तदीयां संज्ञामनुमत्तुं दृश्यते तथा सत्त्वं पुरुषेण समं

व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मशकोदुम्बरं यथा ।
भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् ।
यस्त्वेवं तं विजानति यो भुंक्ते यश्च भुज्यते
नित्यं द्वन्द्वसमायुक्तं
सत्त्वमाहुर्मनीषिणः ।
निर्द्वन्द्वो निष्कलो नित्यः
क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ १०
समं संज्ञानुगश्चैव स सर्वत्र व्यपस्थितः ।
उपभुंक्ते सदा सत्त्वमपः पुष्करपर्णवत् ॥ ११
सर्वेऽपि गुणैर्धिद्वान् व्यतिपत्तो न लिप्यते ।
जलविन्दुर्यथा लोलः पथिनीपत्रसंस्थितः ॥ १२
पद्ममेवाप्यसंयुक्तः पुरुषः स्यान्न संशयः ।
द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वं पुरुषस्येति निश्चयः ॥ १३
यथा द्रव्यं च कर्ता च संयोगोऽप्यनयोस्तथा ।
यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति ।
तथा सत्त्वप्रदीपेन गच्छन्ति परमैषिणः ॥ १४
यावद्द्रव्यं गुणस्तावत्प्रदीपः संप्रकाशते ।
क्षीणे द्रव्ये गुणे ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति

सत्त्वसंज्ञानुगतः पुरुषः उपभुंक्ते तत्र दृष्टांतः—अप इति ।
यथा पुष्करपर्णे अङ्गिरससकमपि भवौ भुंक्ते तामिहस्याप्याय-
नात् । एवं सत्त्वेनाहृतः पुरुषः सत्त्वसमानत्वं गतः सत्त्व-
धर्मान् आत्मन्यभिमानवान् सत्त्वं भुंक्ते तथा वैवं कूटस्थ-
विकारिणोरपि पुंनृत्सोराध्यासिकः संबन्ध उपपादितो भवति
॥ ११ ॥ प्रकापन्तरेण दृष्टान्तं विशृणोति—सर्वैरिति
॥ १२ ॥ समत्वमुपपादयति—एवमिति । संगेन रज्जु-
सि सत्त्वेन असंयुक्तोऽपि पुरुषः ॥ इति निश्चितमेव ।
तथापि सत्त्वं पुरुषश्च उभयं मिलित्वा द्रव्यमात्रं सत्त्वमात्रम-
भूत् । यथा रज्जुभुजंगौ मिलित्वा भुजंगमात्रं भवति तद्वत्
इति निश्चयः । इदमेव सत्त्वं कल्पनान्तरं तु भ्रान्तिमात्रमिति
भावः ॥ १३ ॥ इदमेव द्रव्योः सत्त्वमात्रत्वमनुवृत्त्य सत्त्वमे-
वास्मेति मन्यमाना बौद्धाः पुरुषमपलंघंति तत्राह—यथेति ।
सत्त्वं पुरुषेभ्युभयं यथा द्रव्यमात्रमभूत्तथा द्रव्यं इदमर्थः
कर्ताहमर्थः तयोः संयोगो दर्शनं चेति हस्ता त्रिगुण्यपि
द्रव्यमभिलिख्यः । उतस्तर्हि द्रव्यान्पुरुषस्य पृथक्त्वमत
आह—प्रदीपेति । यथा दीपेनैव दीपमन्यं च जानन्ति
एवं सत्त्वस्य परिणामविशेषेण विद्याल्लेन सत्त्वं पुरुषं च
पृथक् जानीयादित्यर्थः ॥ १४ ॥ द्रव्यं तैलं गुणो वर्तिः १५

व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषो व्यक्त इष्यते ।
 एतद्विष्णो विजानीत हन्त भूयो ब्रवीमि वः
 सहस्रेणापि दुर्मैधा न बुद्धिमधिगच्छति ।
 चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान् सुखमेधते ॥ १७
 एवं धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ।
 उपायज्ञो हि मेधावी सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ १८
 यथाऽध्वानसपाथेयः प्रपन्नो मनुजः क्वचित् ।
 क्लेशेन याति महता दिनश्येदन्तरापि च ॥ १९
 तथा कर्मसु विज्ञेयं फलं भयति घा न वा ।
 पुरुषस्यात्मनिःश्रेयः शुभाशुभनिदर्शनम् ॥ २०
 यथा च दीर्घमध्वानं पट्टनामेव प्रपद्यते ।
 अदृष्टपूर्वं सहसा तत्पदं दर्शनवर्जितः ॥ २१
 तमेव च यथाऽध्वानं रथेनेहाशुगामिना ।
 गच्छत्यश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः ॥ २२
 ऊर्ध्वं पर्वतमारुह्य नान्यवेक्षेत भूतलम् ।
 रथेन रथिनं पश्य क्षिप्र्यमानमचेतनम् ॥ २३
 यावद्रथपथस्तावद्रथेन स तु गच्छति ।
 क्षीणे रथपदे विद्वान् रथमुत्सृज्य गच्छति ॥
 पथं गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानधित् ।
 परिज्ञाय गुणज्ञश्च उत्तराबुत्तरोत्तरम् ॥ २५
 यथार्णवं महाघोरमम्लघः संप्रगाहते ।

बाहुभ्यामेव संमोहाद्वर्धं वाञ्छत्यसंशयम् ॥
 नावा चापि यथा प्राज्ञो विभागज्ञः स्वरित्रया
 अध्वान्तः सलिले गच्छेच्छीघ्रं सन्तरते हृदम्
 तीर्णो गच्छेत्परं पारं नावमुत्सृज्य निर्ममः ।
 व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथपदातिनोः २८
 स्नेहात्संमोहमापन्नो नावि दाशो यथा तथा
 ममत्वेनामिमूतः संस्तत्रैव परिवर्तते ॥ २९
 नावं न शक्यमारुह्य स्थले विपरिवर्तितुम् ।
 तथैव रथमारुह्य नाप्सु चर्या विधीयते ॥ ३०
 एवं कर्मकृतं चित्रं विषयस्थं पृथक् पृथक् ।
 यथा कर्म कृतं लोके तथैतानुपपद्यते ॥ ३१
 यन्नैव गन्धिघ्नो रस्यं न रूपस्पर्शशब्दवत् ।
 मन्यन्ते मुनयो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रचक्षते ३२
 तत्र प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ।
 महत्प्रधानभूतस्य गुणोऽहङ्कार एव च ॥ ३३
 अहङ्कारात्तु संभूतो महाभूतकृतो गुणः ।
 पृथक्त्वेन हि भूतानां विषया वै गुणाः स्मृताः
 बीजधर्मं तथा व्यक्तं प्रसयात्मकमेव च ।
 बीजधर्मा महानात्मा प्रसवश्चेति नः श्रुतम् ॥
 बीजधर्मस्त्वहङ्कारः प्रसवश्च पुनः पुनः ।
 बीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ॥ ३६

दाष्टांतिकमाह—व्यक्त इति । यथा तैलमूर्तिभ्यामवच्छब्धो
 दीप आत्मानं भवनाकाशं च व्याप्नोति तदभावे तु
 स्वयमेवावर्धयति न ॥ भवनाकाशः एवं कर्मोपच्छेदः सत्त्व-
 गुणधर्मवृत्तिरूपोऽभिभ्यक्तः तन् स्वं च पुरुषं च पृथग-
 वमासयति कर्मोपरमे तु स्वयमेवान्तर्धीयते पुरुषस्तु अव्यक्तः
 समाधिमुपसिद्धिस्तुलाशी केवल इष्यते ॥ १६ ॥ कर्मसु ज्ञान-
 साधनेषु आत्मानि चित्ते श्रेयोविक्रये शुभाशुभदृष्टान्तः पूर्णं
 पुण्यपापे यः पूर्णं योगमाप्नोति अल्पपुण्यफलं तदा भ्रियते इति
 भावः ॥ २० ॥ यथा चेति । शाश्वतेनैव संसारवाप्सति-
 लेपनीय इति भावः ॥ २१ ॥ ऊर्ध्वमिति । परं पदमारुह्य
 शास्त्रमपि त्याज्यमिति भावः ॥ २२ ॥ यावदिति । चित्त-
 बुद्धिर्यतं विधिशास्त्रकैर्कर्म तत्तु योगतत्त्वं जानन् उत्तरोत्तरं
 हंसं परमहंसं वाऽऽश्रमं सम्पन्नवपुष्यं गच्छेदित्यर्थः ॥ २४ ॥
 आचार्यरूपां नावं श्रेयोदित्याह त्रिभिः—यथेति ॥ २६ ॥
 स्वरित्रया घोरमनानि अरित्राणि केनिपातनानि यस्यां तथा
 ॥ २७ ॥ तीर्णं इति । समागतवत् निदिध्यासनायां शुक्रमपि
 त्यजेदिति भावः । तावदुर्ध्वं सेवेन यावद्योगाद्वदो न भवति
 रथमिव परंतास्त इति पूर्वदृष्टान्तं स्मरयति—व्याख्या-

वमिति । पदातिदृष्टान्तोऽपि गुर्वभावे मार्गप्राप्तिरेव न
 भवतीत्यत्र बोध्यः ॥ २८ ॥ स्नेहादिति । नात्यन्तं
 गुरावेव स्थेयं सति ध्यानयोमयत्वे इति भावः ॥ २९ ॥
 नावमिति । कर्मधिकारिणा योगो योगाधिकारिणा
 च कर्म नानुष्ठाने युक्तं इति भावः ॥ ३० ॥ कर्मकृतं कर्म-
 फलं निर्यं नानाविधं विषयस्थं पृथक् पृथक् एकमेव कर्म
 गृह्यस्थस्य अथर्वं परित्राजकस्य पातित्येहेतुः एवं व्यतिरेकोऽपि
 ज्ञेयः विषय आश्रमस्तत्स्थं एतान्कर्तुम् ॥ ३१ ॥ एवं
 ज्ञानसाधनान्युक्त्वा ज्ञेयमाह—यदिति । गन्धि गन्धवत्
 रसं रसवत् ॥ ३२ ॥ गुणः कार्यं महद्गुणं यद्रथानभूतं
 प्रधानकार्यं तस्यापि गुणोऽहङ्कारः ॥ ३३ ॥ महाभूतकृतः
 विषयादिस्थत्वेन कलितः तेषां गुणास्तु विषयाः शब्दादय
 एव ॥ ३४ ॥ बीजधर्मत्वं कारणत्वं प्रसवात्मकत्वं कार्य-
 रूपत्वं, जीवेति पाठेपि जीवतो धान्यादेरेव धर्मो बीजत्वं
 न तु भर्जितधान्यादेरिति स एवार्थः । यद्यपि तेषां मने अव्य-
 क्तस्य बीजत्वमेवास्ति न तु कार्यत्वं तथापि अद्वैतभूतिविरो-
 धात्तदुपेयमिति भावः ॥ ३५ ॥ पुनः पुनरिति दृष्टमिति-
 रूपा ॥ ३६ ॥

वीजधर्मिण इत्याहुः प्रसवं च प्रकुर्वते ।
विशेषाः पञ्चभूतानां तेषां त्रित्तं विशेषणम्
तत्रैकगुणमाकाशं द्विगुणो वायुरुच्यते ।
त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुरापश्चापि चतुर्गुणाः ॥
पृथ्वी पञ्च गुणा ज्ञेया चरत्स्वावरसंकुला ।
सर्वभूतकरी देवी शुभाशुभनिदर्शिनी ॥ ३९
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ॥ ४०
पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बह्वङ्गुणान्
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ।
निर्हारी संहतः क्षिग्धो रुक्षो विशद एव च ॥
एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ।
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं द्रवश्चापां गुणाः स्मृताः
रसज्ञानं तु वक्ष्यामि रसस्तु बहुधा स्मृतः ।
मधुरोऽम्लः कटुस्तित्तः कपायो लघणस्तथा
एवं पञ्चविधस्तारो रसो धारिमयः स्मृतः ।
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ॥
ज्योतिपञ्च गुणो रूपं रूपं च बहुधा स्मृतम्
शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं पीतारुणं तथा ॥
इदं दीर्घं कृशं स्थूलं चतुरस्रं तु वृत्तवत् ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

प्रहोषाच ।

भूतानामथ पञ्चानां यथैषामीश्वरं मनः ।
नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥

वीजधर्मिण इति तामेवोपपादयति । विशेषाः शब्दादयः
प्रपन्नं प्रकुर्वते भोगकाले कार्यरूपेण उपस्थिता अपि
संस्काररूपेण कालान्तरे भोगं दातुं कारणत्मानावतिष्ठन्ते ।
अत एते कारणरूपाश्च कार्यं सर्वदा कुर्वन्ति पूर्वेषां मूढ-
न्यायेन कार्यकारणभावः । विशेषाणां तु धीजाह्वयन्याये-
नेति भेदः । तेषां विशेषणामपि विशेषणं व्यावर्तकं चित्त-
मेव । चित्त एव विशेषाः सर्वं सन्ति न बहिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥
तदेतद्गुणमित्यादिप्रत्यो व्याख्यातो भोऽधर्मेषु स्वार्थेय
॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैल-
ज्जमे भास्वमावदोर्षे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एवं द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते ॥ ४७
विज्ञेयं ब्राह्मणैर्वृद्धैर्धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ।
शब्दस्पर्शां च विशेष्यौ द्विगुणो वायुरुच्यते ४८
वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः
रुक्षः शीतस्तथैवोष्णः क्षिग्धो विशद एव च
कठिनश्चिकणः श्लक्ष्णः
पिच्छिलो दारुणो मृदुः ।
एवं द्वादशविस्तारो
वायव्यो गुण उच्यते ॥ ५०
विधिवद्ब्राह्मणैः सिद्धैर्धर्मज्ञैस्तत्पदार्थिभिः ५१
तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव च स्मृतः ।
तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बह्वङ्गुणान्
पद्मजर्षभः स गान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
अतः परं तु विज्ञेयो निपादो धैर्यतस्तथा ।
इष्टश्चानिष्टशब्दश्च संहतः प्रथिमागवान् ५३
एवं दशविधो ज्ञेयः शब्द आकाशसम्भवः ।
आकाशमुत्तमं भूतमहङ्कारस्ततः परः ॥ ५४
अहङ्कारात्परा बुद्धिर्विचेरात्मा ततः परः ।
तस्मात्तु परमव्यक्तमव्यक्तात्युरूपः परः ॥ ५५
परापरबो भूतानां विधिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा गच्छत्यात्मानमव्ययम् ५६

अधिष्ठाता मनो नित्यं भूतानां महतां तथा ।
बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टे क्षेत्रज्ञश्च स उच्यते ॥ २

५१

विशेषाः पञ्चभूतानामित्यत्र सूत्रितां सकलशास्त्रदृश्य-
भूतां दृष्टिगतिं प्रपञ्चयति—भूतानामित्यादिना ।
नियमे संहारे विसर्गे उत्पत्तौ च भूतानां मन एव ईश्वरं
रामर्थं यथा तथा वक्ष्यत इति शेषः । भूतात्मा स्थितिकालेऽपि
मन एव भूतानामात्मा स्वस्यं कनकमिव कुण्डलादेः ॥ १ ॥
अधिष्ठाता निमित्तकारणमसि कुलालादित्यानीयं मन एव
क्षेत्रज्ञो जीवोऽपि मन एव एवं मनग ऐश्वर्यं बुद्धिर्विवेका
प्रज्ञेय आचष्टे स्वप्रतीतिप्रार्थं मनग ऐश्वर्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

इन्द्रियाणि मनो युंक्ते सदश्वानिव सारथिः ।
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः क्षेत्रज्ञे युज्यते सदा ३
 महदश्वसमायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् ।
 समारुह्य स भूतात्मा समन्तात्परिधावति ४
 इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मनःसारथिरेव च ।
 बुद्धिसंयमनो नित्यं महान्ब्रह्ममयो रथः ॥ ५ ॥
 एवं यो वेत्ति धिद्वान्वै सदा ब्रह्ममयं रथम् ।
 स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ६ ॥
 अव्यक्तादि विशेषान्तं सह स्वाचरजङ्गमम् ।
 सूर्यचन्द्रप्रभालोकं ग्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ७ ॥
 नदीपर्यन्तजालैश्च सर्वतः परिभूषितम् ।
 धिधिधामिस्तथा चाद्भिः सततं समलंकृतम्
 आर्जायं सर्वभूतानां सर्वप्राणभूतां गतिः ।
 एतद्ब्रह्मचरं नित्यं तस्मिन्श्चरति क्षेत्रधिवत् ॥ ९ ॥
 लोकेऽस्मिन्त्यानि सर्वानि
 व्रतानि स्वाधराणि च ।
 तान्येवाग्ने प्रलीयन्ते
 पश्चाद्भूतकृता गुणाः ।
 गुणेभ्यः पञ्चभूतानि
 एव भूतसमुच्छ्रयः ॥ १० ॥
 देवा मनुष्या गन्धर्वाः
 पिशाचासुरराक्षसाः ।

सर्वे स्वभावतः सृष्टा
 न क्रियाभ्यो न कारणात् ॥ ११ ॥
 एते विश्वसृजो विप्रा
 जायन्तीह पुनः पुनः ।
 तेभ्यः प्रसृतास्तेष्वेव
 महाभूतेषु पञ्चसु ।
 प्रलीयन्ते यथाकाल-
 भूमयः सागरे यथा ॥ १२ ॥
 विश्वसृग्भ्यस्तु भूतेभ्यो
 महाभूतास्तु सर्वज्ञाः ।
 भूतेभ्यश्चापि पञ्चभ्यो
 मुक्तो गच्छेत्परं गतिम् ॥ १३ ॥
 प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवायुज्यत्प्रभुः ।
 तथैव देवानृपयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ १४ ॥
 तपसश्चानुपूर्व्येण फलमूलाशिनस्तथा ।
 ब्रैलोक्यं तपसा सिद्धाः पश्यन्तीह समाहिताः
 औपधान्यगदादीनि नानापिघाद्य सर्वज्ञाः ।
 तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् १५
 यदुरापं दुरास्रायं दुराधयं दुरन्वयम् ।
 तत्सर्वं तपसा धाम्यं 'तपो हि दुरतिक्रमम्' ॥
 सुरापो ब्रह्महा स्तेयी भूणहा गुरुतल्पगः ।
 तपसैव सुतप्तेन मुच्यते किद्विपात्ततः ॥ १८ ॥

मनस ऐश्वर्यं योगैकगम्यमिति तदधिगमार्थं योगमाह—
 इन्द्रियाणीति । मनः कर्तुं युंक्ते प्रयुंक्ते । आत्मन्द्रिय-
 मनोयुक्तं भोक्तेति धृतिं व्याचष्टे—इन्द्रियाणीति ।
 आत्मपदस्य प्रतिपदं बुद्धिपदं भोक्तृत्वस्य प्रतिपदं क्षेत्रज्ञ
 इति ॥ ३ ॥ महान्तः इन्द्रियाध्यामैः समायुक्तं, बुद्ध्या सा-
 रथिभूत्या संयमनं निग्रहो यस्य तं, रथं ब्रह्ममयं कारण-
 विकारभूतं शरीररथम् । भूतात्मा देहाभिमानी, सर्वतः सुख-
 लिप्सुर्धावति ॥ ४ ॥ अयमेव रथ इन्द्रियग्रामेण बधीरुत्तेन
 संयुक्तः सम्यक् समाहितः । मनसा च सारथिना संयुक्तः
 बुद्धिसंयमनः बुद्धिप्रतोदधेन्महान् भवति । बहिर्मुखानीन्द्रि-
 यबुद्धिमनासि आत्मनो जीवत्वमापादयन्ति अन्तर्मुखानि
 स्वस्य ब्रह्ममयत्वं आविर्धुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं निग्रा-
 ह्यत्वेन यो वेत्ति वेद धीरो ध्यानशीलः ॥ ६ ॥ अव्यक्ता-
 वात्मके ब्रह्मन्तेऽस्मिन् चेतनः संचरतीत्याह—अव्यक्तेति
 त्रिभिः ॥ ७ ॥ अस्मिन्लोकं आत्मलोके अग्ने निमेषमाग्ने
 स्वाधरादिकं वाद्यं सर्वं लीयते । नेत्रनिमीलनमाग्ने भूतानि
 प्रलीयन्ते दृष्टिदृष्टपथिकारादित्यर्थः । तदनन्तरं भूतज्ञाः
 गुणाः शब्दादयो लीयन्ते नेत्रवत् धोत्रादीनामपि गुरुत्त-

युक्त्या निमीलने कृते सतीत्यर्थः । गुणेभ्यः लीनेभ्योऽनन्तरं
 पञ्चभूतानि सूक्ष्मेदहारंस्काणि प्रलीयन्ते स्थूलानां प्रत्या-
 हत्येव संहरन्वात् । एव देहद्वयस्यो भूतसमुच्छ्रय इति
 पञ्चभूतानीत्यस्य व्याख्या भूतानां लये ॥ निर्विशेषचिन्मा-
 त्रेणैव रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः । सार्धंभोक्तः ॥ १० ॥ देवा-
 दयः स्वाप्तेवादिदित्यवभावत एव उत्पन्नाः न यथादिना
 नापि ब्रह्मादिनेत्याह—देवा इति ॥ ११ ॥ विश्वसृजो
 मरीच्यादयोपि भौतिकत्वाद्भूतलोके लीयन्त इत्याह—एत
 इति सार्धेन ॥ १२ ॥ विश्वसृग्भ्यः स्थूलभूतेभ्यः परे
 महाभूताः सूक्ष्मभूतानि तेभ्योऽपि परा गतिं मुक्तौ गच्छेत् ।
 पाठान्तरे भूतानां यो विश्वसृक् विराट् सः स्वीकादानभू-
 तानि महाभूतानि प्रति गच्छतीति स एवार्थः ॥ १३ ॥

मनसचेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः ।

इत्युक्तलक्षणतपोवलेन सर्वं मनसैव युज्यत इत्याह—
 प्रजापतिरित्यादिना ॥ १४ ॥ तपः मरुपस्य
 आनुपूर्व्येण क्रमेण समाहिताः समाधिमुक्ताः ॥ १५ ॥
 दुरापं इन्द्रपदादि दुराग्रयं वेदादि दुराधयं वक्रपादि दुरन्वयं
 आत्मभेषं महाप्रत्यादि ॥ १७ ॥

मनुष्याः पितरो देवाः

पशवो मृगपक्षिणः ।

यानि चान्यानि भूतानि

व्रसानि स्यावराणि च ॥ १९

तपःपरायणा नित्यं सिद्ध्यन्ते तपसा सदा ।

तथैव तपसा देवा महाभाया दिवं गताः २०

आशीर्षुकानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।

अहङ्कारसमायुक्तास्ते सफाशे प्रजापतेः ॥ २१

ध्यानयोगेन शुद्धेन निर्ममा निरहङ्कृताः ।

बाधुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमम्

ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा ।

सुखोपचयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मचित्तमाः ॥ २३

ध्यानयोगादुपागम्य निर्ममा निरहङ्कृताः ।

अव्यक्तं प्रविशन्तीह महतां लोकमुत्तमम् २४

अव्यक्तादेव सम्भूतः

समसंज्ञां गतः पुनः ।

तमोरजोभ्यां निमुक्तः

सत्त्वमास्थाय केवलम् ॥ २५

निमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वं सृजति निष्कलम्

क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याद्यस्तं वेद स वेदवित् २६

चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत संयतः ।

यश्चित्तं तन्मयो यद्यं गृह्यमेतत्सनातनम् ॥ २७

अव्यक्तादिविशेषान्तमविद्यालक्षणं स्मृतम् ।

सुखोपचयं लौकिकानां मुक्तानां उपचयो वृद्धि-

र्यस्तां सुखोपचयं अलक्ष्मणानन्दं एतत्सर्वैर्मादस्या-

न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति धृतिप्रतिष्ठम् ॥ २३ ॥

उपागम्य पराङ्मुखं पूर्णं ध्यानयोगमप्राप्य ये त्रियन्ते

ते प्रकृतिरहितमवन्तीति ॥ २४ ॥ समसंज्ञां गतः स्वयम-

व्यक्तत्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥ यः कारणत्वं प्राप्तः

सर्वं सृजति तमेव निष्कलं क्षेत्रज्ञं ईश्वरमिति विद्यात्

॥ २६ ॥ चित्तं सम्यग्ज्ञानं चित्ती संज्ञान इत्यस्माद्भावे

निष्ठा । वितान्मनसा हेतुना उपागम्य प्राप्य संयतः स्ततः

आसीत ततश्च यच्चित्तलन्मयो भवति कीटकभृङ्गन्यायेन

यद्रूपं भावयति तदेवायं भवतीत्यर्थः (मन इति पाठे

यचित्तं तदेव ईश्वरस्तद्भावं दातुं समर्थ इत्यर्थः) ॥ २७ ॥

तत्र हानार्थमाह-अव्यक्तादीति । यत्किञ्चिन्मदीयत्वेन

कल्पितं तत्सर्वमविद्या अग्रे निष्कलम्-मानमेव ध्यायेदि-

त्यर्थः ॥ २८ ॥ योऽशात्मकः पञ्चमहात्मनो एकादशविक्रान्

त्यथ तदात्मकः तमेव योऽशात्मकं पुरुषं विद्या प्रपते तदेव

निबोधत तथा हीदं गुणैर्लक्षणामित्युत ॥ २८

ह्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।

ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् २९

कर्म केचित्प्रशंसन्ति मन्दबुद्धिरता नराः ।

ये तु वृद्धा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म ते ॥

कर्मणा जायते जन्तुर्नृतिमान्पोडशात्मकः ।

पुरुषं प्रसते विद्या तद्ब्राह्मममृताशिनम् ॥ ३१

तस्मात्कर्मसु निःश्रेया ये केचित्पारदर्शिनः ।

विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः स्मृतः ॥ ३२

य एवममृतं नित्यमप्राप्तं शब्दक्षरम् ।

यस्यात्मानमसंश्लिष्टं यो वेद न मृतो भवेत् ॥

अपूर्वमकृतं नित्यं य एनमधिचारिणम् ।

य एयं विन्देदात्मानमप्राप्तममृताशनम् ।

अप्राप्तोऽमृतो भवति स एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥

आपोज्य सर्वसंस्कारास्त्वयम्यात्मानमात्मनि

स तद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ३५

प्रसादे चैव सत्यस्य प्रसादं समवाप्नुयात् ।

लक्षणं हि प्रसादस्य यथा स्यात्सप्रदर्शनम् ॥

गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः ।

प्रवृत्तयश्च याः सर्वाः पश्यन्ति परिणामजाः

एषा गतिर्विरक्तानामेव धर्मः सनातनः ।

एषा ज्ञानयतां प्राप्तिरेतद्भूतमनिन्दितम् ॥ ३८

य प्राप्नो उपदेयं अमृतं देवतादिशेषं अधान्ति तेऽमृता-

शिनस्तेषां आशिताशितमिति पाठे वृत्तानामपि वृत्तिकर्म

॥ ३१ ॥ शब्दक्षरं सर्वदा अपचयहानं वस्यात्मा जित-

चित्तः अमंश्रिष्टं अवंगम् ॥ ३३ ॥ अपूर्वं मानान्तरानव-

गतं अकृतं अकृत्रिमं अविचारिणं कृतस्य अपराजितमिति

पाठान्तरे स्पष्टोऽर्थः । अपृताशनं ईश्वरसत्सुखीय इति धृतेः

ईश्वरस्यापि संदर्भार्थं एभिर्वैश्वमाणाः । सार्धः ॥ ३४ ॥

चेतसः संस्कारा मेष्यादयस्तन्म आपोज्य एवान् कृत्वा

आत्मानं चित्तं आत्मानि हृदयपुच्छीके सेव्यम् निरुध्य

॥ ३५ ॥ प्राप्तादेर्भैरव्ये प्रसादं शान्तिं चित्तप्रसादस्य लक्षणं

तु यथा स्वप्ने देहासंगेनावस्थानमस्ति तथा यदा योगयुक्त्या

चित्तं बहिःसंज्ञाशून्यमन्तःप्रचरि भवति तदेव प्रसादविह्वलम्

॥ ३६ ॥ एषा प्रसादरूपा गतिर्मायैः प्रवर्तते ताः प्रवर्त्यैः

त्रैकालिकाः पदार्थोत्पत्त्याणिमज्जन् अनिनाजनागतां बाध

पश्यन्ति योगिनः ॥ ३७ ॥

समेन सर्वभूतेषु निःस्पृहेण निराशिषा ।
शक्या गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समदर्शिना ३९
एतद्वः सर्वमाख्यातं मया विप्रप्रिसत्तमाः ।
एवमाचरत क्षिप्रं ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ४०
गुरुवाच ।

इत्युक्तास्ते तु मुनयो गुरुणा ब्रह्मणा तथा ।
कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकमवाप्नुवन् ४१
तदमप्येतन्महाभाग मयोक्तं ब्रह्मणो वचः ।
सम्यगाचर शुद्धात्मन्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
वासुदेव उवाच ।

इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुणा धर्ममुत्तमम्
चकार सर्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥
कृतकृत्यश्च स तदा शिष्यः कुरुकुलोद्भवः ।
तत्पदं समनुप्राप्तो यत्र गत्या न शोचति ॥४४
अर्जुन उवाच ।

कोऽथसौ ब्राह्मणः कृष्ण कश्च शिष्यो जनार्दन
श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष्व मे विभो ४५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

गुरुशिष्यसंवादः समाप्तः ।

५२

वैशम्पायन उवाच ।

ततोभ्यनोदयत्कृष्णो युज्यतामिति दारुकम्
मुहूर्तादिव चाचष्ट युक्तामित्येव दारुकः ॥ १
तथैव चानुयात्रादि क्षोदयामास पाण्डवः ।
सञ्जयध्वं प्रयास्यामो नगरं गजसाह्वयम् २
इत्युक्ताः सैनिकास्ते तु सज्जीभूता विशाम्पते ।
आचरण्युः सज्जमित्येवं पार्यायामिततेजसे ३
ततस्ती रथमास्थाय प्रयातौ कृष्णपाण्डवौ ।
विकुर्याणौ कथाश्चित्राः प्रीयमाणी विशाम्पते

रथसं तु महातेजा वासुदेवं धनञ्जयः ।
पुनरेवाग्रधीद्वाक्यमिदं भरतसत्तम ॥ ५
त्वत्प्रसादाञ्जयः प्राप्तो राज्ञा वृष्णिकुलोद्भवः ।
नियताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकण्डकम् ६
नाथवन्तश्च भयता पाण्डवा मधुसूदन ।
भवन्तं पृथमासाद्य तीर्णाः स्म कुरुसागरम्
विश्वकर्मभ्रमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसत्तम ।
तथा त्वामभिजानामि यथा चाहं भवान्मतः ८

अहमिति । अहं क्षेत्रज्ञो गुरुः मनोमदीयं मया
बोधनीयं एतेन आत्मनो गुरुत्वात्प्रेतुं भवति ॥ ४६ ॥
सम्यगाचर यमानिवमादिनिष्ठो भव ॥ ४७ ॥ वैवलमिति क्रम-
मुक्तिव्यापारः ॥ ४८ ॥ प्रागुक्तं स्मरयति अस्य च तस्य च
एकवाक्यता कारयितुम्—पुर्वमिति ॥ ४९ ॥ कथाम-
नुगम्यते—मया त्वित्यादिना ॥ ५० ॥ इति श्रीमहा-

भारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठेयं भारतमावदीये
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

तत इति । रथ इति रथमिति चार्थद्वयेपि क्षेत्रः
॥ १ ॥ विश्वकर्मनित्यादिना स्वबोधमाविश्वरोति ॥ ८ ॥

त्वत्तेजःसम्भयो नित्यं भूतात्मा मधुसूदन ।
 रतिः क्रीडामयी तुभ्यं माया ते रोदसी विमो
 त्वयि सर्वमिदं धिष्ये यदिदं स्थाणु जङ्गमम् ।
 त्वं हि सर्वं विकुरुषे भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ १०
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च धां चैव मधुसूदन ।
 हसितं तेऽमला ज्योत्स्ना श्रुतवश्रेन्द्रियाणि ते
 प्राणो वायुः सततगः क्रोधो मृत्युः सनातनः
 प्रसादे चापि पद्मा श्रीनित्यं त्वयि महामते ॥
 रतिस्तुष्टिभृतिः शान्तिर्मतिः कान्तिश्चराचरं
 त्वमेवेह युगान्तेषु निधनं प्रोच्यसेऽनघ ॥ १३
 सुदर्शिणापि कालेन न ते दाफ्या गुणा मया ।
 आत्मा च परमात्मा च नमस्ते नलिनैक्षण ॥
 विदितो मे सुदुर्धर्ष नारदादेवलात्पथा ।
 कृष्णद्वैपायनार्थ्य तथा कुरुपितामहाव ॥ १५
 त्वयि सर्वं समासक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः ।
 यद्यानुग्रहसंयुक्तमेतदुक्तं त्वयाऽनघ ॥ १६
 एतत्सर्वमहं सम्यगाचरिष्ये जनार्दन ।
 इदं चाद्भुतमत्यन्तं कृतमस्मत्प्रियेप्सया ॥ १७
 यत्पापो निहतः संख्ये कौरव्यो धृतराष्ट्रजः ।
 त्वया दग्धं हि तसैन्यं मया विजितमाह्वये
 मयता तत्कृतं कर्म येनावासो जयो मया ।
 दुर्योधनस्य संग्रामे तव बुद्धिपराक्रमैः ॥ १९
 कर्णस्य च वयोपायो यथावत्सम्प्रदर्शितः ।
 सैन्यवस्य च पापस्य भूरिश्रवस एव च २०
 अहं च प्रीयमाणेन त्वया देवकिनन्दन ।
 यदुक्तस्तत्करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ॥
 राजानं च समासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम्
 चोदयिष्यामि धर्मज्ञं गमनार्थं तवानघ ॥ २२
 रुचितं हि ममैतत्ते द्वारकागमनं प्रभो ।
 अचिरादेव द्रष्टा त्वं मातुलं मे जनार्दन ॥ २३
 बलदेवं च दुर्धर्षं तथाऽन्यान्पुष्पिपुङ्गवान् ।
 एवं सम्पापमणौ तौ प्राप्तौ चारणसाह्वयम्
 तथा विविशतुष्टोभौ सम्प्रहृष्टनराकुलम् ।
 तौ गत्वा धृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रगृहोपमम् ॥ २५
 ददृशाते महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 विदुरं च महाबुद्धिं राजानं च युधिष्ठिरम् ॥
 भीमसेनं च दुर्धर्षं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवी ।
 धृतराष्ट्रमुपासीनं युयुत्सुं चापराजितम् ॥ २७

गान्धारी च महाप्रज्ञां पृथां कृष्णां च भामिनीं
 सुमद्रापाद्य ताः सर्वा भरतानां स्त्रियस्तथा ॥
 ददृशाते स्त्रियः सर्वा गान्धारीपरिचारिकाः
 ततः समेत्य राजानं धृतराष्ट्रमरिन्दमी ॥ २९
 निषेधं नामधेये स्वे तस्य पादावगृह्यताम् ।
 गान्धार्याश्च पृथायाश्च धर्मराजस्य चैव हि ॥
 भीमस्य च महात्मानो तथा पादावगृह्यताम्
 क्षत्तारं चापि संगृह्य पृष्ठा कुशलमव्ययम् ३१
 तैः सार्धं नृपतिं वृद्धं ततस्तीं पशुपासताम् ।
 ततो निशि महाराजो धृतराष्ट्रः कुरुद्वहान् ३२
 जनार्दनं च मेधावी द्यसजं पत धे गृहान् ।
 तेऽनुज्ञाता नृपतिना ययुः स्वं स्वं निषेदानम् ॥
 धनञ्जयगृहानेव ययौ कृष्णस्तु वीर्यवान् ।
 तप्राञ्चितो यथान्यायं सर्वकामैरुपस्थितः ३४
 कृष्णः सुप्याप मेधावी धनञ्जयसहायवान् ।
 प्रमातायां ॥ शर्ययो कृत्वा पौर्याद्विकीं क्रियाम्
 धर्मराजस्य भयनं जन्मतुः परमाञ्चितौ ।
 यत्रास्ते स सहामासौ धर्मराजो महाबलः ३६
 तौ प्रविश्य महात्मानो तद्गृहं परमाञ्चितम् ।
 धर्मराजं ददृशुर्द्वेयराजमिषाग्निनी ॥ ३७
 समासाद्य तु राजानं धार्ष्णेयकुरुपुङ्गवी ।
 निषदितुरनुज्ञातौ प्रीयमाणेन तेन तौ ॥ ३८
 ततः स राजा मेधावी विषसू प्रेक्ष्य तावुमी ।
 प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः ॥ ३९

युधिष्ठिर उवाच ।

विषसू हि युष्मां मन्ये वीरी यदुकुरुद्वही ।
 ब्रूत कर्तास्मि सर्वं धां न चिरान्मा विचार्यतां
 इत्युक्तः फाल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् ।
 विनीतवदुपागम्य धाक्यं धाफ्याविशारदः ४१
 अयं चिरोपितो राजन् धासुदेवः प्रतापवान् ।
 भवन्तं समनुज्ञाप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४२
 स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्यसे ।
 आनर्तनगरीं वीरस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४३

युधिष्ठिर उवाच ।

पुण्डरीकाक्ष भद्रं ते गच्छ त्वं मधुसूदन ।
 पुरीं द्वारवतीमद्य द्रष्टुं शूरस्तु प्रभो ॥ ४४
 रोचते मे महाबाहो गमनं तव केशव ।
 मातुलश्चिरदृष्टो मे त्वया देवी च देवकी ४५

रतिः रमणं क्रीडामयी सर्वस्विलन्तलीलास्मा तुभ्यं तव
 लम्बगाचरेत्याहास्यः ॥ १६ ॥ दृष्टोपकारमयमिनन्दति इदं चेति ॥ १७ ॥

रोदसी यावापृथिवी ते तव माया ॥ ९ ॥ अनुग्रहः एत-

समेत्य मातुलं गत्वा बलदेवं च मानद ।
 पूजयेथा महाप्राज्ञ मद्वाक्येन यथार्हतः ॥ ४६
 स्मरेथाश्चापि मां नित्यं भीमं च बलिनां वरम्
 फाल्गुनं सहदेवं च नकुलं चैव मानद ॥ ४७
 आनर्तानवलोक्य त्वं पितरं च महाभुज ।
 वृष्णींश्च पुनरागच्छेह्यमेधे ममानघ ॥ ४८
 स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि वसूनि च ।
 यथाप्यन्यन्मनोहं ते तदप्यादत्स्व सात्वते ॥ ४९
 इयं च वसुधा कृत्स्ना प्रसादात्तव केशव ।
 अस्मानुपगता धीर निहताश्चापि शत्रवः ॥ ५०
 एवं भुवन्ति कौरव्ये धर्मराजे शुधिष्ठिरे ।
 यासुदेवो धरा पुंसाभिर्द वचनमंग्रयात् ॥ ५१
 तथैव रत्नानि धनं च केवलं
 धरा तु कृत्स्ना तु महाभुजोऽयं वै ।
 यदस्ति चान्यद्वाविणं गृहे मम ॥ ५२
 त्वमेव तस्येश्वर नित्यभीष्टकर ॥ ५२
 तथेत्यपोक्तः प्रतिपूजितस्तदा
 गदाप्रजो धर्मसुतेन धीर्यवान् ।
 विसृष्टसारं त्वद्यदध्याविधि
 संपूजितश्चाप्यगमत्प्रदक्षिणम् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि कृष्णप्रयाणे
 द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

वैशम्पायन उवाच ।

तथा प्रयान्तं वार्ष्णेयं द्वारकां भरतर्षभा ।
 परिच्यज्य न्ययर्तन्त सानुयात्राः परंतपाः ॥ १
 पुनः पुनश्च वार्ष्णेयं पर्यच्यजत फाल्गुनः ।
 आ चक्षुर्विपयाच्चैनं स ददर्श पुनः पुनः ॥ २
 कृच्छ्रेणेय तु तां पायौ गोविन्दे विनिवेशितां
 सङ्ग्रहारं ततो दृष्टिं कृष्णश्चाप्यपराजितः ॥ ३
 तस्य प्रयाणे यान्यासस्मिन्नितानि महात्मनः
 बह्वन्यद्भुतरूपाणि तानि मे गदतः शृणु ॥ ४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठे भारत-
 भावदीपे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

तथा प्रयान्तं वार्ष्णेयमित्यादिग्रन्थः पूर्वोक्त-
 आश्वमे ६

तथा स सम्यक् प्रतिनिन्दितस्त-
 स्तथैव सर्वैर्धिदुरादिभिस्तथा ।
 विनिर्ययी नागपुराद्गदाप्रजो
 रथेन दिव्येन चतुर्भुजः स्वयम् ॥ ५४
 रथे सुमद्रामधिरौष्य भाधिनौ
 युधिष्ठिरस्यानुमते जनार्दनः ।
 विसृष्टसारश्चापि तथा महाभुजो
 विनिर्ययी पौरजनाभिसंवृतः ॥ ५५
 तमन्वयाद्धानरथैर्यकेतनः
 स सात्यकिर्माद्रचतीसृतावपि ।
 अगाधबुद्धिर्विदुरश्च माधव
 स्वयं च भीमो गजराजविक्रमः ॥ ५६
 निघर्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्धन-
 स्ततः स सर्वान्विदुरं च धीर्यवान् ।
 जनार्दनो दारुकमाह सत्वरः
 प्रबोदयाम्यानि सत्यकिं तथा ॥ ५७
 ततो ययौ शत्रुगणप्रमर्दनः
 शिनिप्रवीरानुगतो जनार्दनः ।
 यथा निहत्यारिगणं शतक्रतु-
 र्दिव्यं तथाऽऽनतं पुरीं प्रतापवान् ॥ ५८

यायुर्धौगेन महता रथस्य पुरतो ययौ ।
 कुर्धक्षिः शर्करं मार्गे धिरजस्कमकण्टकम् ॥ ५
 ययौ वासयक्षैश्च तोयं श्रुचि सुगन्धि च ।
 दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्गधन्वनः
 स प्रयातो महाबाहुः समेषु मरुधन्वसु ।
 ददर्शांय मुनिधेयमुत्तममिति जसम् ॥ ७
 स तं सम्पूज्य तेजस्वी मुनिं पृथुललोचनः ।
 पूजितस्तेन च तदा पर्यपृच्छदत्तामयम् ॥ ८

स्वनिपत्य विशाफलं विशम्भदर्शनं विशावाधनं गुरोरा-
 चनं नेति द्व्यभिर्होतुं विवरीतुं उत्तमोपायानव्याजेन
 प्रवर्तते तत उपरिष्टादर्थमेध्याजेन कर्मणामप्यारुपकारक-
 त्वं विशयामुच्यते इति संगतिः ॥ १ ॥

स पृष्टः कुशलं तेन संपूज्य मधुसूदनम् ।
उत्तङ्को ब्राह्मणधेष्टतः पप्रच्छ माधवम् ॥ ९
कश्चिच्छीरे त्वया गत्वा कुरुपाण्डवसम्य तत्
कृतं सौमित्रमचलं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १०
अपि सन्धाय तान्धीरानुपावृत्तोऽसि, केशव
सम्बन्धिनः स्वदयितान्सततं वृष्णिपुङ्गव ॥ ११
कश्चित्पाण्डुसुताः पञ्च धृतराष्ट्रस्य चात्मजाः
लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परंतप ॥ १२
स्वराष्ट्रे ते च राजानः

कश्चिन्प्राप्स्यन्ति वै सुखम् ।

कौरवेषु प्रशान्तेषु

त्वया नायेन केशव ॥ १३

या मे सम्भावना तात त्वयि नित्यमवर्तत ।
अपि सा सफला तात कृता ते भरतान्प्रति
श्रीमंगवानुवाच ॥ १४

कृतो यत्नो मया, पूर्वं सौशाम्ये कौरवान्प्रति
नाशक्यन्त यदा, साम्ये ते स्थापयितुमञ्जता ॥
ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतवान्धवाः ।
न विष्टमप्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा ॥
महर्षे विदितं, भूयः सर्वमेतत्सवानध ।
तेऽत्यक्रामन्मतिं मह्यं, भीष्मस्य विदुरस्य च

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि, अनुगीतापर्वणि उत्तङ्कोपाख्यानं कृष्णोत्तङ्कसमागमे
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

उत्तङ्क उवाच ।

मूढि केशव तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिन्दितम् ।
श्रुत्वा श्रेयोभिघास्यामि शापं वा ते जनार्दन
वासुदेव उवाच ।

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावान्मदाश्रयान्
तथा रुद्रान्यसुखापि विद्धि मत्प्रभवान् द्विज
मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहम् ।
स्थित इत्यभिजानीहि मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ३

ततो यमक्षयं जग्मुः समासाघेतरेतरम् ।
पञ्चैव पाण्डवाः शिष्टा हतामित्रा हतात्मजाः
घातेराष्ट्राश्च निहताः सर्वे ससुतवान्धवाः ।
इत्युक्तवचने कृष्णे भृशं क्रोधसमन्वितः ।

उत्तङ्क इत्युवाचैनं रोषादुत्फुल्ललोचनः ॥ १९
उत्तङ्क उवाच ।

यस्माच्छक्तेन ते कृष्ण न भ्राताः कुरुपुङ्गवाः
सम्बन्धिनः प्रियास्तस्माच्छप्स्येहं त्वामसंशयं
न च ते प्रसमं यस्मात्ते निगृह्य निधारिताः ।
तस्मान्मन्युपरीतस्त्वां शप्स्यामि मधुसूदन ॥
त्वया शक्तेन हि सता मिथ्याचारेण माधव
ते, परीताः कुक्ष्येष्टा नश्यन्तः समुपेक्षिताः ॥
वासुदेव उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणेदं यद्वक्ष्ये भृगुनन्दन ।
गृहाणानुनयं चापि तपस्वी ह्यसि भार्गव ॥ २३
श्रुत्वा च मे तदध्यात्मं मुखेयाः शापमप्यहं ।
न च मां तपसाऽल्पेन शक्तोऽभिभवितुं पुमान्
न च ते तपसो नाशमिच्छामि तपतां वर ।
तपस्ते सुमहदीप्तं गुरुवज्रापि तोयिताः ॥ २५
कीमारं ब्रह्मचर्यं ते जानामि, द्विजसत्तम ।
दुःखार्जितस्य तपसस्तस्मात्तेच्छामि ते व्ययम्

तथा दैत्यगणान्सर्वान्यक्षगन्धर्वराक्षसान् ।
नागान्पसरसश्चैव विद्धि मत्प्रभवान् द्विज ॥ ४
सदसश्चैव यत्प्राहुरव्यक्तं व्यक्तमेव च ।
अक्षरं च क्षरं चैव सर्वमेतन्मदात्मकम् ॥ ५
ये आश्रमेषु वै धर्माश्चतुर्धा विदिता मुने ।
वैदिकानि च सर्वाणि विद्धि सर्वे मदात्मकम्
अस्य सदसश्चैव यद्विभ्यं सदस्तरम् ।
मत्तः परतरं नास्ति देवदेवात्सनातनात् ॥ ७

सौशाम्ये सौरवे ॥ १५ ॥ मिथ्याचारेण कष्टपूर्वकम्,
विशेषच्छेन विरोधं द्रव्यता परीताः पतिः प्राप्ताः
॥ २१ ॥ अनुनयं शिष्टाम् ॥ २३ ॥ मे मत्तः ॥ २४ ॥
इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-

भावदीपे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

ब्रूहीति ॥ ११ ॥ अमृतं शत्रुघ्नं, दि सद्गन् पद्मदि सद्ग-
त्वं अथर्व एतन्वयमनि तरयतः मत्तः परं नास्तीत्यर्थः ॥ ७

ओङ्कारप्रमुखान्वेदान्विद्धि मां त्वं भृगुर्ब्रह्म ।
 यूपं सोमं चरं होमं त्रिदशाप्यायनं मखे ॥ ८
 होतारमपि हव्यं च विद्धि मां भृगुनन्दन ।
 अध्वर्युः कल्पकश्चापि हविः परमसंस्कृतम् ९
 उद्गाता चापि मां त्वीति गीतघोषैर्महाध्वरे ।
 प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मन् शान्तिमङ्गलवाचकाः
 स्तुवन्ति विश्वकर्माणं सततं द्विजसत्तम ।
 मम विद्धि सतं धर्ममग्रजं द्विजसत्तम ॥ ११
 मानसं दयितं विप्र सर्वभूतदयात्मकम् ।
 तत्राहं वर्तमानैश्च निवृत्तैश्चैव मानवैः ॥ १२
 बह्वीः संस्तरमाणो वै योनीर्वर्तामि सत्तम ।
 धर्मसंरक्षणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ १३
 रीस्त्वैर्वैश्वैश्च रूषैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव ।
 अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रोऽथ प्रभवाप्ययः १४
 भूतप्राप्तस्य सर्वस्य क्षृणुं संहार एव च ।
 अधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामहमच्युतः ॥ १५
 धर्मस्य सेतुं बभ्रामि
 चलिते चलिते युगे ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तङ्कोपाख्याने कृष्णवाक्ये
 चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

उत्तङ्क उवाच ।

अभिजानामि जगतः कर्तारं त्वां जनार्दन ।
 नूनं भयप्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः १
 चित्सं च सुप्रसन्नं मे त्वद्भाषणमच्युत ।
 विनिवृत्तं च मे शापादिति विद्धि परंतप ॥ २
 यदि त्वनुग्रहं कंचित्स्वत्तोऽर्हामि जनार्दन ।
 द्रष्टुमिच्छामि ॥ रूपमैश्वरं तश्चिदर्शय ॥ ३
 वैशम्पायन उवाच ।
 सतः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः ।
 शाश्वतं वैष्णवं धीमान्ददौ यद्वनजयः ॥ ४

तास्ता योनीः प्रविश्याहं
 प्रजानां हितकाम्यया ॥ १६
 यदा त्वहं देवयोनौ वर्तामि भृगुनन्दन ।
 तदाऽहं देवघत्सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १७
 यदा गन्धर्वयोनौ वा वर्तामि भृगुनन्दन ।
 तदा गन्धर्वघत्सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १८
 नागयोनौ यदा चैव तदा वर्तामि नागघत् ।
 यक्षराक्षसयोन्योस्तु यथावद्विचराम्यहम् ॥ १९
 मानुष्ये वर्तमाने तु कृपणं याचिता मया ।
 न च ते जातसंमोहा वचोऽगृह्णन्त मोहिताः ॥
 भयं च महदुद्दिश्य प्राणिताः कुरवो मया ।
 कुन्देन भूत्वा तु पुनर्यथायदनुदर्शिताः ॥ २१
 तेऽधर्मेणैह संयुक्ताः परीताः कालधर्मणा ।
 धर्मेण निहता युद्धे गताः स्वर्गं न संशयः २२
 लोकेषु पाण्डवाश्चैव
 गताः श्याते द्विजोत्तम ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं
 यस्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २३

स ददर्श महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् ।
 सहस्रसूर्यप्रतिभे दीप्तिमत्पायकोपमम् ॥ ५
 सर्वमाकाशमावृत्य तिष्ठन्तं सर्वतोमुखम् ।
 तद्दृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् ।
 विस्मयं च ययौ विप्रस्तं दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥ ६
 उत्तङ्क उवाच ।
 विश्वकर्मघमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्मव
 पद्भ्यां ते पृथिवी व्यासा शिरसा चाधृतं नमः
 चाचापृथिव्योर्यन्मध्यं जठरेण तयावृतम् ।
 भुजाभ्यामावृताश्चाशास्त्वमिदं सर्वमच्युत ८

अधर्मेणेति श्लेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्व-
 मेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये चतुष्पञ्चा-
 शत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५
 यद्वपुः सत्यं निधत्तुसुखं तदेव द्रुमिच्छुनः
 उवाच—अभिजानामोऽस्यादिता ॥ १ ॥

संहारस्य पुनर्देयरूपमक्षय्यमुत्तमम् ।
पुनस्तथां स्वेन रूपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वतम् ॥
वैशम्पायन उवाच ।

तमुवाच प्रसन्नात्मा गांधर्वा जनमेजय ।
वरं वृणीष्येति तदा तमुत्तङ्कोऽब्रवीदिवम् ॥ १० ॥
पर्याप्त एष एवाद्य परस्त्वत्तो महायुते ।
यत्ते रूपमिदं कृष्ण पश्यामि पुरुषोत्तम ॥ ११ ॥
तमब्रवीत्पुनः कृष्णो मा त्वमत्र विचारय ।
अवश्यमेतत्कर्तव्यमभोध दर्शनं मम ॥ १२ ॥
उत्तङ्क उवाच ।

अवश्यं करणीयं च यद्येतन्मन्यसे विभो ।
तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्येतद्धि तुल्यं मम ॥ १३ ॥
ततः संहृत्य तत्तेजः प्रोवाचोत्तङ्कभीश्वरः ।
एष्टव्ये सति चित्त्योहमित्युक्त्वा द्वारकां ययौ ।
ततः कदाचिद्भगवानुत्तङ्कस्तोयकांक्षया ।
तृपितः परिचक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम् ॥
ततो दिवासासं धीमान्मातङ्गं मलपङ्क्तिम् ।
अपश्यत् मरौ तस्मिन् श्वयूथपरिवारितम् ॥ १६ ॥
भीषणं बद्धनिस्त्रिंशं बाणकामुकधारिणम् ।
तस्याधः श्रोतसोऽपश्यद्वारि भूरि द्विजोत्तमः ।
स्मरन्नेव च तं प्राह मातङ्गः प्रहसन्निव ।
एतुत्तङ्क प्रतीच्छस्य मत्तो वारि भृगूग्रह ॥ १८ ॥
कृपा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तद्समाश्रितम् ।
इत्युक्तस्तेन स मुनिस्ततोयं नाभ्यनन्दत् ॥ १९ ॥
विक्षेप च स तं धीमान्वाग्भिरुग्रभिरच्युतम् ।
पुनः पुनश्च मातङ्गः पिबस्वेति तमब्रवीत् ॥ २० ॥
न चापिबत्स सक्रोधः क्षुभितेनान्तरात्मना ।
स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ॥
श्वमिः सह महाराज तत्रैवान्तरधीयत् ।
उत्तङ्कस्तं तथा दृष्ट्वा ततो व्रीडितमानसः ॥ २२ ॥
मेने प्रलब्धमात्मानं कृष्णेनामित्रघातिना ।
अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २३ ॥
आजगाम महाबुद्धिस्तुतङ्कश्चैनमब्रवीत् ।
न युक्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम ॥ २४ ॥

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तङ्कोपाख्यानं
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गद्योतसा विभो ।
इत्युक्तवचनं तं ह महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ २५ ॥
उत्तङ्कः श्लक्ष्णया चाचा सांत्वयन्निदमब्रवीत् ।
यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं धृतेन वै ॥ २६ ॥
तादृशं खलु ते दत्तं यद्य त्वं नाद्यबुध्यथाः ।
मया त्वदर्थमुक्तो वै वज्रपाणिः पुरन्दरः ॥ २७ ॥
उत्तङ्कायामृतं देहि तोयरूपमिति प्रभुः ।
स मामुवाच देवेन्द्रो न मर्त्योऽमर्त्यतो ब्रजेत् ।
अन्यमस्मै वरं देहीत्यसकृद्भुगुनन्दन ।
अमृतं देयमित्येव मयाकः स शचीपतिः ॥ २९ ॥
स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवमब्रवीत् ।
यदि देयमवश्यं वै मातङ्गोऽहं महामते ॥ ३० ॥
भूत्वाऽमृतं प्रदास्यामि-भार्गवाय महात्मने ।
यद्येवं प्रतिगृह्णाति भार्गवोऽमृतमद्य वै ॥ ३१ ॥
प्रदाहमेव गच्छामि भार्गवस्यामृतं विभो ।
प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथञ्चन ।
स तथा समयं कृत्वा
तेन रूपेण वासवः ।
उपस्थितस्त्वया चापि
प्रत्याख्यातोऽमृतं ददव ॥ ३३ ॥
चाण्डालरूपी भगवा-
न्सुमहांस्ते द्यतिक्रमः ।
यत्तु शक्यं मया कर्तुं
भूय एव तथेप्सितम् ॥ ३० ॥
तोयेप्सां तव दुर्धर्षा करिष्ये सफलामहम् ।
येष्वहःसु च ते ब्रह्मन्सलिलेप्सा भविष्यति ॥
तदा मरौ भविष्यन्ति जलपूर्णाः पयोधराः ।
रसवच्च प्रदास्यन्ति तोयं ते भृगुनन्दन ॥ ३६ ॥
उत्तङ्कमेघा इत्युक्ताः
ख्यातिं यास्यन्ति चापि ते ।
इत्युक्तः प्रीतिमान्विप्रः
कृष्णेन स बभूव ह ।
अद्याप्युत्तङ्कमेघाश्च
मरौ वर्पन्ति मारुत ॥ ३७ ॥

एष्टव्ये जलेऽपेक्षिते सति ॥ १५ ॥ मार्ताणं चाण्डालविशेषम् ॥ १६ ॥
अथः पारदेशे द्योतसां स्तेनपि सव्यन्वः तस्य समीपे अथः
द्योतसो भोगकया इति वा ॥ १७ ॥ विक्षेप निन्दितवान्

अच्युतं वरप्रदं कृष्णम् ॥ २० ॥ प्रलब्धं वाञ्छितम् ॥ २३ ॥
इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
भावदीपे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय ।
 गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते समानयितुं तदा ॥ ३०
 स जगाम ततः शीघ्रमुत्तङ्को ब्राह्मणर्षभः ।
 सौदास पुरुषार्धं वै भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ ३१
 गौतमस्त्वग्रवीरपत्नीमुत्तङ्का नाद्य दृश्यते ।
 इति पृष्टा तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतं च सा ॥ ३२
 ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यग्निदं कृतम् ।

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तङ्कोपाख्याने कुण्डलाहरणे
 परंपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

वैशम्पायन उवाच ।

स त दृष्ट्वा तथाभूतं राजानं घोरदर्शनम् ।
 दीर्घदंष्ट्रधरं नृणां क्षोणितेन समुक्षितम् ॥ १
 चकार न ह्यथा विप्रो राजा त्वेनमथाग्रवीत् ।
 प्रत्युत्थाय महातेजा भयकर्ता यमोपमः ॥ २
 दिष्ट्वा त्वमसि कल्याण
 पष्टे काले ममान्तिकम् ।
 भक्ष्यं नृगयमाणस्य
 संप्राप्तो द्विजसत्तम ॥ ३
 उत्तङ्क उवाच ।

राजन्गुर्वर्धिनं विद्धि चरन्तं मामिहागतम् ।
 न च गुर्वर्धमुत्तुक्तं हिंस्यमादुर्मनीषिणः ॥ ४
 राजोवाच ।

पष्टे काले ममाहारो विहितो द्विजसत्तम ।
 न शक्यस्त्वं समुत्तुष्टुं क्षुधितेन मयाद्य वै ॥ ५
 उत्तङ्क उवाच ।

एवमस्तु महागज समयं त्रियता तु मे ।
 गुर्वर्धमभिनिर्यत्यं पुनरेष्यामि ते घशम् ॥ ६
 संश्रुतमपि मया योऽग्रे गुरवे राजसत्तम ।
 त्वदधीनं स राजेन्द्र तं त्वा भिक्षे नरेश्वर
 दृष्ट्वासि त्रिप्रमुषेभ्यस्तस्य हि रक्षानि नित्यदा
 दाता च त्वं नरद्वयं पात्रमूतं क्षिताविह ।
 पात्रं प्रतिगृहे चापि विद्धि मां नृपसत्तम ॥ ८
 उपाहृत्य गुरोरर्थं त्वदायत्तमरिन्दम् ।

शतः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति ॥
 अहल्योवाच ।

अजानन्त्या नियुक्तः स भगवन्ब्राह्मणो भया
 भवत्प्रसादाद्य भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति ॥
 इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमिवमस्तिवाति गौतमः ।
 उत्तङ्कोऽपि वने शन्ये राजानं तं ददर्श ह ॥ ३५

समयेनेह राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते घशम् ॥ ९
 सत्यं ते प्रतिजानामि नात्र मिथ्या वधश्चन ।
 अनृतं नोक्तपूर्वं मे सौरेष्यपि कुतोऽन्यथा ॥ १०
 सौदास उवाच ।

यदि मत्तस्तवायत्तो गुर्वर्धः कृत एव सः ।
 यदि चास्मि प्रतिग्राह्यः साम्रतं तद्वदस्य मे ॥ ११
 उत्तङ्क उवाच ।

प्रतिग्राह्यो मतो मे त्वं सदैव पुरुषर्षभ ।
 सोह त्वामनुसंप्राप्तो भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ १२
 सौदास उवाच ।

परन्यास्ते मम विप्रर्षे उचिते मणिकुण्डले
 यत्पार्थ त्वमन्य वै तं ते दास्यामि ह्युत ॥ १३
 उत्तङ्क उवाच ।

अलं ते व्यपदेशेन प्रमाणा यदि ते वयम् ।
 प्रपच्छ कुण्डले मह्यं सत्ययागमध पार्थिव ॥ १४
 वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्तस्त्यग्रवीर्ब्राजा तमुत्तङ्कं पुनर्वच ।
 गच्छ मद्रचनादेयीं द्रुहि देहिगतिं सत्तम ॥ १५
 मेषमुक्ता त्वया नूनं मद्राक्येन शुचिप्रता ।
 प्रदास्यति द्विजश्रेष्ठ कुण्डले ते न संशयः ॥ १६
 उत्तङ्क उवाच ।

क पत्नीं भयतः शपया मया द्रुपु नरेश्वर ।
 स्वयं याऽपि मयान्पत्नीं विमर्षं नापसर्पति ॥

सौदास उवाच ।

तां द्रक्ष्यसि मयानघ कस्मिंश्चिद्वननिष्ठैः ।
पट्टे काले न हि मया सा शक्या द्रष्टुमघ वै ॥
वैशम्पायन उवाच ।

उत्तङ्गस्तु तथोक्तः स जगाम भरतर्षभ ।
मदयन्तां च दृष्ट्वा स क्षापयत्स्वप्रयोजनम् ॥ १९ ॥
सौदासघचनेन धृत्वा ततः सा पृथुलोचना ।
प्रत्युवाच महायुद्धिष्ठिर उक्तं जनमेजय ॥ २० ॥
एवमेतद्ब्रह्म ब्रह्मशान्तं वदसेऽनघ ।
अनिहानं तु किञ्चित्त्वं समानयितुमर्हसि ॥ २१ ॥
इमे हि दिव्ये मणिकुण्डले मे
देवाश्च यक्षाश्च महर्षयश्च ।
तैस्तैरुपायैरपवर्तुकामा-
भिष्टुप्तेषु निधेयैः परितर्कयन्ति ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारतं आश्वमेधिकेः पर्वणि अनुवीतापर्वणि उत्तङ्गोपाख्यानं
क्षपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

वैशम्पायन उवाच ।

स निमग्नसहसाद्य अभिज्ञानमयाचत ।
तत्रैव द्वादशमिहानं स चेष्टाकुवरस्तदा ॥
सौदास उवाच ।
न वैधैवा गतिः क्षेम्या न चान्या विद्यते गतिः
पतन्मे मतमाहाय प्रयच्छ मणिकुण्डले ॥ २
इत्युक्तस्तामुत्तङ्गस्तु भर्तुर्वाक्यमयाप्रवीत ।
धृत्वा च सा तदा प्रादास्तस्ते मणिकुण्डले
अयाप्य कुण्डले ते ॥ राजानं पुनरप्यवीत ।
किमेतदगुह्य घचनेन धीतुमिच्छामि पार्थिव ॥
सौदास उवाच ।

प्रजा निसर्गाद्विप्रान्वै रुषियाः पूजयन्ति ह

निक्षिप्तमेतद्गुवि परमास्तु

रत्नं समासाद्य परामृशयुः ।

यक्षास्तयोच्छिद्यन्तु सुराश्च

निद्रावशात् परिधर्षयेयुः ॥ २३

लिङ्गेष्वेतैष्यमे नित्यं ह्रियेते द्विजसत्तम ।

देवराक्षसनागानामप्रमत्तेन धार्यते ॥ २४

स्यन्देते हि दिवा रुक्मं रात्रौ च द्विजसत्तम

नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभां मांक्षिप्य वर्तते ॥ २५

पते ह्यमुन्य भगवन् क्षुत्पिपासाभयं कुतः ।

विषाग्निवापदेभ्यश्च भयं जातु न विद्यते ॥ २६

हृल्ले न वैते आमुक्ते भयतो हृल्ले तदा ।

अमुक्येण चामुक्ते जायते तदप्रमाणकैः ॥ २७

यथैविये ममैते वै कुण्डले परमार्थिते ।

त्रिषु लोकेषु विज्ञाते तदभिज्ञानमानय ॥ २८

विप्रैश्चापि बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति वै ५
सोऽहं द्विजेभ्यः प्रणतो विमादोपमयाक्षयान् ।
गतिमन्यां न पश्यामि मद्यन्तीतहाययान् ६
न चान्यामपि पश्यामि गतिं गतिमतां पर ।
स्वर्गद्वारस्य गमने खाने चेह द्विजोत्तम ॥ ७
न हि राक्षा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभिः ।
शक्यं हिलोके स्थातुं वै प्रेत्य वा सुखमेधितुम्
तदिष्टे ते मया दत्ते एते रुषे मणिकुण्डले ।
यः कृतस्तेऽद्य समयः सफलं तं कुरुष्व मे ९
उत्तङ्ग उवाच ।

राजंस्तथेह कर्तास्त्रि पुनरेष्यामि ते पश्याद ।
प्रश्ने च कञ्चित्प्रभुं त्वां निवृत्तोऽस्मि परन्तप ॥

लिङ्गेष्वेतैष्यन्ते इति पूर्वोक्तं विप्रानां नानाः ह्रियेते
इति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्व-
मेधिके पर्वणि नैलकण्ठेऽभिज्ञानमयाचने साप्त्याशतमोऽ-
ध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

स मिप्रेति । मिप्रेतः गौरातः अभिज्ञानं अत्रैकं
शक्यम् ॥ १ ॥ तद्विद्वद्—न चेति । एषा रक्षोयोनि-
रूपा अन्धा एते मुक्तिरूपा अतो मम इति मनेनुरूपं
प्रयच्छ दृष्टि मणिमे कुण्डले ॥ २ ॥

सौदास उवाच ।

ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्तास्मि ते वचः ।
छेत्ताऽस्मि संशयं तेऽद्य न मे शस्ति विचारणा
उत्तङ्ग उवाच ।

प्राहुर्याकसंयतं विप्रः धर्मेनैपुण्यशिनः ।
मित्रेषु यथ विपमः स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ १२
स मवान्मित्रतामद्य संशयो मम पारिव्य ।
स मे बुद्धिं प्रयच्छस्व संमतां पुरुषर्षभ ॥ १३
अथात्तार्थोऽहमद्येह भवांश्च पुरुषादकः ।
भवत्सकाशमागन्तुं क्षमं मम न धेति वै ॥ १४

सौदास उवाच ।

क्षमं चेद्विह वक्तव्यं तव द्विजबरोत्तम ।
मत्समीपं द्विजश्रेष्ठ नागन्तव्यं कथञ्चन ॥ १५
यवं तव प्रपद्यामि धियो भृगुकुलोद्भव ।
आगच्छतो हि ते विप्र भवेन्मृत्युर्न संशयः ॥ १६

वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राजा क्षमं बुद्धिमता हितम्
अनुवाच्य स राजानमहर्ष्यां प्रतिजग्मिवान्
गृहीत्वा कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्याः म्रियङ्कतः
जयेन महता प्रायाद्रीतमस्याधमं प्रति ॥ १८
यथा तयो रक्षणं च मदयन्त्यामिमापितम् ।
तथा ते कुण्डले बद्ध्वा तदा कृष्णाजिनेऽनयत्
स कस्मिंश्चित्क्षुधाधिष्ठः

फलभारसमभियतम् ॥ १९

दिव्यं ददर्श विप्रार्थि-

शरुरोह च तं ततः ॥ २० ॥

शाखामासज्य तस्यैव कृष्णाजिनमैरिन्दम
पातयामास विद्वानि तदा स द्विजपुङ्गवः ॥ २१
अथ पातयमानस्य विद्वत्पादतलक्षुपः ।

भ्यपतंस्तानि विद्वानि तस्मिन्नेवाजिने विमो
यस्मिंस्ते कुण्डले बद्धे तदा द्विजवरेण वै ।

विल्वप्रहारिस्तस्याथ व्यशिर्यद्वन्धनं ततः ॥ २३
सकुण्डलं तदजिनं पपात सहसा तयोः ।

विशीर्णवन्धने तस्मिन्गते कृष्णाजिने महीम्
अपश्यद्भुजगः कश्चित्ते तथ माणिकुण्डले ।

पेराद्यतकुलोद्भूतः शीघ्रो भूत्वा तदा हि सः ॥
विद्वत्पास्येन वेदमीकं विवेशाय स कुण्डले
विद्यमाणं तु दृष्ट्वा स कुण्डले भुजगेन ह ॥ २६

पपात वृक्षात्सोद्वेगो दुःखात्परमकोपनः ।

स दण्डकाष्टमादाय घटमीकमखनत्तदा ॥ २७

अहानि त्रिशद्व्यग्रः पञ्च चान्यानि भारत ।

कोधामर्षामिषंतस्तत्तदा ब्राह्मणसत्तमः ॥ २८

तस्य वेगमसह्यः तमसहन्ती वसुधरा ।

दण्डकाष्टांमिनुग्राह्यं च चाल भृशमाकुला ॥

ततः खनत् पश्चाद्विप्रवैश्वरणीतलम् ।

नागलोकस्य पत्न्यां न कर्तुं कामस्य निषधाय ॥

रयेन हरिपुकेन तं देशमु रजग्मिवान् ।

वज्रपाणिर्महातेजास्तं ददर्श द्विजोत्तमम् ॥ ३०

वैशम्पायन उवाच ।

स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखेन दुःखितः

उत्तङ्गमप्रवीक्षाकथं नैतच्छक्यं त्वयेति वै ॥ ३१

इतो हि नागलोकं वै योजनानि सहस्रशः ।

न दण्डकाष्टसाध्यं च मन्त्रोः कार्यमिदं तव ॥

उत्तङ्ग उवाच ।

नागलोकं यदि ब्रह्मण शक्ये कुण्डले मया ।

प्राप्तुं प्राणान्बिमोक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम

वैशम्पायन उवाच ।

यदा स नाशकस्तस्य निषयं कर्तुमन्यथा ।

वज्रपाणिस्तदा दण्डं वज्राखेण युयोज ह ॥ ३४

ततो वज्रप्रहारैस्तैर्दार्ढ्यमाणा वसुधरा ।

नागलोकस्य पत्न्यां न करोज्जनमेव ॥ ३५

स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेश ह ।

ददर्श नागलोकं च योजनानि सहस्रशः ॥ ३६

प्राकारनिचयैर्दिह्यैर्मणिमुक्ताखलंकृतैः ।

उपपन्नं महामागं शतकुम्भमवैस्तथा ॥ ३७

पापीः स्फटिकसोपाना नदीश्च विमलोदकाः

ददर्श वृक्षांश्च बहुलानाद्विजगणायुतान् ॥ ३८

तस्य लोकस्य च द्वारं स ददर्श भृगुद्वहः ।

पञ्चयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ३९

नागलोकमुत्तंकुस्तु प्रेक्ष्य दीनोऽभवत्तदा ।

निराशश्चामवत्तत्र कुण्डलाहरणे पुनः ॥ ४०

तत्र प्रोवाच तुरगस्तं कृष्णश्वेतवालभिः ।

ताम्रास्येनेवः कौरव्यः प्रज्वल्लिपि तेजसा ॥

धमस्वापानमेतन्मे ततस्त्ये विप्र लक्ष्यसे ।

पेराद्यतसुनेनेह तवानोते हि कुण्डले ॥ ४२

मा जुगुप्सां कृयाः पुत्र त्वमत्रायै कथञ्चन ।
स्वयंतद्वि समाचीर्णं गौनपस्याश्रमे तदा ४३
उत्तङ्क उवाच ।

कथं भयन्तं जानायामुपाध्यायाश्रमं प्रति ।
यन्मया चीर्णपूर्वं हि श्रोतामेच्छामि तद्व्यहम्
अश्व उवाच ।

गुरोर्गुहं मां जानीहि ज्वलनं जातवेदसम् ।
त्वया ह्यहं सदा विप्र गुरोरर्थेऽभिपूजितः ४५
विधिवत्सततं विप्र शुचिना भृगुनन्दन ।

सहमाच्छेयो विधास्यामे नैवेद्यं कुरु मां विरप्
इत्युक्तस्तु तथाऽकार्षीदुत्तङ्कश्चित्रभानुना ।

घृतादिः प्रीतिमांश्चापि प्रजञ्चाल दिधक्षया
ततोऽस्थ रोमक्षपेभ्यो धम्यतस्तत्र भारत ।

घनः प्रादुर्भूदसौ नागलोकभयावहः ॥ ४८
तेन धूमेन महता धर्ममानेन भारत ।

नागलोकं महाराज न प्राप्तायत किञ्चन ४९
हाहाकृतमभूत्सर्वैरावतनिवेशनम् ।

वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ५०
न प्राकाशन्त वेदमानि धूमद्वाने भारत ।

नीहारपञ्चनानीव घनानि गिरयस्तथा ॥ ५१
ते धूमस्तकनयना घह्निजेऽभितापिताः ।

आजग्मुर्निश्चयं ह्यतुं भार्गवस्य महात्मनः ५२
श्रुत्वा च निश्चयं तस्य महर्षेरनितेजसः ।

सम्रान्तनयनाः सर्वे पूजां चकुर्याद्विधि ५३
सर्वे प्राञ्जलयो नागा वृद्धबालपु रोगमाः ।

शिरोभिः प्रणिपत्योचुः प्रसीद भगवन्मति ॥
प्रसाद्य ब्राह्मणं ते नृ पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ।

प्रायच्छन्कुण्डले दिव्ये पन्नगाः परमार्यते ५५
ततः स पूजितो नागेस्तदोत्तङ्कः प्रतापवान् ।

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसभा तत्र ५६
स गत्वा त्वरितो राजन् गौतमस्य निवेशनम्

प्रायच्छन् कुण्डले दिव्ये गुरुतस्यान्तर्दाऽनघ
वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ।

सर्वे शशंस गुरवे यथावद्विजसत्तमः ॥ ५८
एवं महात्मना तेन श्रीलोकान् जनमेजय ।

परिक्रम्यादृते दिव्ये तनस्ते मणिकुण्डले ५९
एवंप्रभायः स मुनिरुत्तङ्को भरतर्षभ ।

परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परितृच्छसि ६०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तङ्कोपाख्यानं
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

जनमेजय उवाच ।

उत्तङ्कस्य वरं दत्त्वा गोविन्दो द्विजसत्तम
अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किं चकार महायशः १
वैशम्पायन उवाच ।

उत्तङ्काय वरं दत्त्वा प्रायात्सात्यकिना सह ।
द्वारकामेव गोविन्दः शीघ्रवेगैर्महाहवैः ॥ २

सरांसि सरितश्चैव घनानि च गिरौस्तथा ।
अतिक्रम्याससादाय रम्यां द्वारवतीं पुरीम् ३

वर्तमाने महाराज मेहे रैवतकस्य च ।
उपायास्तुण्डरीकाक्षो युपुयानानुस्तदा ४

अलङ्कृतस्तु स गिरिर्नानाकूपैर्विचित्रैः ।
वभो रत्नपयैः कोशीः संवृतः पुष्पयम् ॥ ५

काञ्चनम्राम्बिरेण्याभिः सुमनोभिस्तथैव च ।
वासोभिश्च महाशैलः कलरुक्षैस्तथैव च ६

दीपयुक्षैश्च सौवर्णैरनीहणपुपशोभिनः ।
मुद्गानिर्हर्षदेशु दिव्यभूतो वभूय ह ॥ ७

धम्यतो धम्यमानसः ॥ ४८ ॥ एवमिति गुरुमकेषु देवा
अप्यनुपदं कुर्वन्तीति भावः ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते
आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भावभावदेशे अष्टपञ्चा-
शत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९
उत्तङ्कस्येति ॥ १ ॥ महे उत्पत्ते ॥ ४ ॥ दिव्यभूतः
दिव्यपञ्चकक्षसङ्कुलः दिव्यकुलस्य इति यावत् ॥ ७ ॥

पताकामिर्विचित्राभिः सघण्टाभिः समंततः
 पुष्पिः स्त्रीभिश्च संघृष्टः प्रगीत इष चामधत्
 अतीव प्रेक्षणीयोऽभून्मेरुमुनिगणैरिष ।
 मत्तानां हृष्टरूपाणां स्त्रीणां पुंसां च भारत ९
 गायतां पर्येतद्रस्य दिदृशुर्गिष निःस्वनः ।
 प्रमत्तमत्तसंमत्तस्वेदितोऽकृष्टसंकुलः ॥ १०
 तथा किल किलाशब्दभूधरोऽभून्मनोहरः ।
 विपणावणधानं रस्यो, मक्ष्यभोज्यविहारवान्
 चक्षुमालयोत्करयुतोऽपीणावेषुमृदङ्गवान् ।
 सुराभैर्यमिश्रेण, मक्ष्यभोज्येन, वैष ह ॥ १२
 दीनान्धकूपणादिभ्यो, दीयमानेन चानिदाम्
 धर्मो परमकल्याणो महस्तस्य महागिरैः १३
 पुण्यायसययान्धीर, पुण्यकृद्भिर्निषेधितः ॥
 विहारो वृष्णिवीराणां महे रैधतकस्य ॥ १४
 स नगो वैधमसंकीर्णो देवलोक इयावमी ।

तदा च, कृष्णसाक्षिष्यमासाद्य भरतर्षभ १
 शकसदप्रतीकाशोऽभूत् स हि शैलराट् ।
 ततः संपूज्यमानः स विवेश भवनं शुभम् ॥
 गोविन्दः सांत्वकिश्चैव जंगम भवनं स्वका
 विवेश च प्रहृष्टात्मा धिरकालप्रयासतः १०
 कृत्वा ननुकरं कर्म दानयेष्विव वासवः ।
 उपायान्तं तु चाप्नोय भोजवृष्ण्यन्धकास्तथा
 अभ्यगच्छन्महात्मानं देवा इय शतकृतम् ।
 स तानभ्यर्च्य मधापी पृष्टा च कुशलं, तदा ।
 अभ्यवाद्यत प्रीतः पितरं मातरं तदा ११
 ताभ्यां स संपरिष्यक्तः सांत्वितश्च महामुजः
 उपोपविष्टैः सर्वैस्तेष्वृष्णिभिः परिचारितः २०
 स विद्यान्तो महातेजाः कृतपादायनेजनः ।
 कथयामास तत्सर्वं पृष्टः पित्रा महाहृद्यम् २१

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि कृष्णस्य द्वारकाप्रवेश
 कर्णपठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

वासुदेव उवाच ।

श्रुतवानस्मि चाप्नोय संग्रामं परमाद्भुतम् ।
 नरानां वदतां तत्र कथं वा तेपु नित्यशः ॥ १
 त्वं तु प्रत्यक्षदर्शी च रूपश्च महाभुजः ।
 तस्मात्प्रवृद्धि संग्रामं याथातथ्येन मेऽनघ ॥ २
 यथा तदभवद्युद्धं पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 भीम-कर्ण-कृप-द्रोण-शल्यदिभिरनुत्तमम्
 अन्येषां क्षत्रियाणां च कृतास्त्राणामनेकशः ।
 नानावैपाकृतिमतां नानादेशानिवासिनाम् ४
 वैशम्पायन उवाच ।
 इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पित्रा मातुस्तदन्तिके
 शशं स बुरुवीराणां संग्रामे, निधनं यथा ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

अत्यद्भुतानि कर्माणि क्षत्रियाणां महात्मनाम्
 बहुलत्वाच्च संख्यातुं शक्यान्त्यद्भुतैरपि ॥ ६
 प्राधान्यतस्तु गदतः समासेनैव मे शृणु ।
 कर्माणि पृथिवीशानां यथायदमरचुते ॥ ७
 भीष्मः सेनापातिरमृदेकादशचमूपतिः ।
 कौरव्यः कौरवेन्द्राणां देवानामिव वासवः ८
 शिखण्डी पाण्डुपुत्राणां नेता सप्तचमूपतिः ।
 बभूव रक्षितो धीमान् श्रीमता सत्यसाचिता
 तेषां तदभवद्युद्धं दशाहानि महात्मनाम् ।
 कुरूणां पाण्डवानां च सुमहत्सोमहर्षणम् १०

६०

श्रुतवानस्मि चाप्नोयेति ॥ १ ॥ पित्रा मातु-
 रन्तिके इत्युक्तः पुंडरीकाक्षः संग्रामे तत्कुरुवीराणां निधनं
 यथा यथावच्छ्रुतित्यन्वयः ॥ ५ ॥

प्रमत्ताः कीडायासकत्यानवद्विताः मत्ता, मधादिना संमत्ता
 तदृशः स्वेदितं वृद्धं उन्कृष्टं अन्योन्वमाकर्षणं तैः
 संकुलः तच्छब्दैराकुलो निःस्वनः अभूदिति शेषः ॥ १० ॥
 इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठे भारत-
 भावद्विपे कर्णपठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

ततः शिखण्डी गच्छेत् युध्यमानं महाहवे ।
 जघान बहुभिर्बाणैः सह पाण्डीवधन्ववा ॥ ११
 अकरोत्स ततः कालं शरतक्षयगतो मुनिः ।
 अयनं दक्षिणं हित्वा संप्राप्ते चोत्तरायणे ॥ १२
 ततः सेनापतिरभूद्रोणेऽस्त्राधिपुयां धरः ।
 प्रवीरः कौरवेन्द्रस्य काव्यो दैत्यपतेरिव ॥ १३
 अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्नवभिर्द्विजसत्तमः ।
 संवृतः समररक्षाधी गुप्तः कृपवृषादिभिः ॥ १४
 धृष्टद्युम्नस्यभूषेता पाण्डवानां महाश्रुतिव ।
 गुप्तो भीमेन मेधावी मित्रेण चक्रणो यथा ॥ १५
 स च सेनापरिवृतो द्रोणप्रसूमाहमनाः ।
 पितुर्निकारांस्संस्तृत्य रणे कर्मकरोन्महत् ॥
 तस्मिन्ते पृथिवीपाला द्रोणपार्षतेसंजरे ।
 नानादिभागतो घोरः प्रायशो निधनं गताः ॥
 दिव्यानि पञ्च तं पुंसमभूत्परमदारुणम् ।
 ततो द्रोणः परिभ्रान्तो धृष्टद्युम्नयशं गतः ॥ १८
 ततः सेनापतिरभूत्कर्णो दीर्घोऽने वले ।
 अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्वृतः पञ्चमिराहवे ॥
 तिस्रस्तु पाण्डुपुत्राणां चक्रवो धीमत्पुपालिताः ।
 हतमवीरभूयिष्ठा बभूवुः समवलिताः ॥ २०
 ततः पार्यं समासाद्य पतङ्ग इव पावकम् ।
 पञ्चत्यमगरसौतिर्द्वितीयेऽहनि वरुणः ॥ २१
 हते कर्णे तु कौरव्या निरुत्साहा हतौजसः ।
 अक्षौहिणीभित्तिष्वभिर्मद्रंशं पर्यवारयन् ॥ २२
 हतबाहनभूयिष्ठाः पाण्डवापि युधिष्ठिरम् ।
 अक्षौहिण्या निरुत्साहाः शिष्टया पर्यवारयन् ।
 अथधीन्यद्राजानं कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

तस्मिन्स्तदार्धदिवसे कृत्वा कर्म सुदुःकरम् २४
 हते शल्ये तु शकुनिं सहदेवो महामनाः ।
 आहूतारं कलेस्तस्य जघानामितयिकमः ॥ २५
 निहते शकुनौ राजा धार्तराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।
 भयाकामद्रवापाणिर्हतभूयिष्ठसैनिकः ॥ २६
 तमन्वधावत्संकुशो भीमसेनः प्रतापवान् ।
 पृष्टे द्वैपायने चापि सलिलस्थं वदशं तम् २७
 हतशिष्टेन सैन्येन समन्तात्पर्येयार्थं तम् ।
 अथोपधिविशुद्धेष्टा हृदयं पञ्च पाण्डवाः ॥ २८
 विगाह्य सलिलं त्याग्य वाग्वाणैर्मृशयिस्ततः ।
 उत्थाय स गदापाणिपुंश्चाय समुपस्थितः २९
 ततः स निहतो राजा धार्तराष्ट्रो महारणे ।
 भीमसेनेन यिकम्य पश्यतां पृथिवीक्षिताम् ॥
 ततस्तत्पाण्डवं सैन्यं प्रसृतं दिग्बिरे निशि
 निहतं द्रोणपुत्रेण पितुर्वधममृष्यता ॥ ३१
 हतपुत्रा हतवला हतमित्रा मया सह ।
 युयुधानसहायेन पञ्च शिष्टास्तु पाण्डवाः ३२
 सहैव कृपभोजान्यां द्रौणिपुंश्चादमृष्यत ।
 युयुःसुधापि कौरव्यो मुक्तः पाण्डवसंशयाद्
 निहते कौरवेन्द्रे तु सानुबन्धे सुयोगने ।
 धिदुरः सञ्जयश्चैव धर्मराजमुपस्थितौ ॥ ३४
 पथं तदभवपुद्गमहान्यष्टादश प्रभो ।
 यत्र ते पृथिवीपाला निहताः स्वर्गमायसन् ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 श्रुण्वतां तु महाराज कथां तां लोमहर्षणाम्
 बुधशोकपरिक्लिशा बुष्णीनाममप्यंस्तदा ३६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि वासुदेववाक्ये

पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

वैशम्पायन उवाच ।

कथयन्त्येव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान् ।

महाभारतपुद्गं तत्पठान्ते पितुरग्रतः ॥ १

अग्निमन्योर्यधं वीरः सोऽत्यक्रामन्महामतिः ।

आग्नेयं वासुदेवस्य माभूदिति महामतिः ॥ २

मा दीहिश्वर्यं श्रुत्वा वासुदेवो महात्सयम् ॥ ३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलवण्ण्ये भारत-
 भावदीपे पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१
 कथयन्त्येवति ॥ १ ॥

दुःखशोकामिसन्तप्तो भवेदिति महामतिः ।
 सुमद्रां ॥ तमुत्क्रान्तमात्मजस्य धर्मे रणे ४
 आचक्ष्व कृष्ण सौमद्रधधमित्यपतद्भुवि ।
 तामपदक्षिपतितो वसुदेवः क्षितौ तदा ॥ ५
 द्रष्टुं च पपातोऽर्घ्यं सोऽपि दुःखेन भूर्निष्ठतः
 सतः स दौहित्रवधदुःखशोकसमाह्वनः ॥ ६
 वसुदेवो महाराज कृष्णं नाकथमयाग्रवीत् ।
 ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यधाम्भुवि विभुनः ७
 यदौहित्रवधं मेऽद्य न खापयसि शत्रुहृत् ।
 तद्भागिनेयनिधनं तत्त्वेनाचक्ष्व मे प्रभो ॥ ८
 सदाशक्तस्तव कथं शत्रुभिर्निहतो रणे ।
 दुर्मरं वत धार्म्ये कालेऽप्राप्ते नृभिः सह ९
 यत्र मे हृदयं दुःखाच्छन्वा न विदीर्यते ।
 किमग्रवीत्वं संग्रामे सुमद्रां मातरं प्रति १०
 मां चापि पुण्डरीकाक्ष चपलाक्षः प्रियो मम
 आह्वयं पृष्ठतः कृत्वा कश्चिन्न निहतः परैः ११
 कश्चिन्मुखं न गोविन्द तेनाञ्जी विकृतं कृतम्
 स हि कृष्ण महातेजाः स्वाधक्षिप्त ममाग्रतः
 बालभावेन विनयमात्मनोऽकथयत्प्रभुः ।
 कश्चिन्न निकृतो बालो द्रोण-कण-कृपादिभिः
 धरण्या निहतः शेत तन्ममाचक्ष्व केशव ।
 स हि द्रोणं च भीष्मं च कर्णं च बलिनां वरम्
 स्वधर्मे स्मरन् रणे नित्यं बुद्धिः पुत्रको मम ।
 पथविधं बहु तदा विलपन्तं सुदुःखितम् १५
 पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमग्रवीत्
 न तेन विकृतं वक्त्रं कृतं संग्राममूर्धनि ॥ १६
 न पृष्ठतः कृतश्चापि संग्रामस्तेन दुस्तरः ।
 निहत्य पृथिवीपालान्सहस्रशतसंघशः ॥ १७
 सेदितो द्रोणकर्णार्घ्या दौःशासनिवशं गतः
 एको ह्येकेन सततं युध्यमाने यदि प्रभो १८
 न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि बाजिणा ।
 समाहूतं च संग्रामात्पार्थ संशप्तकैस्नदा १९
 पर्यवार्यत संक्रुद्धैः ॥ द्रोणादिभिराह्वे ।
 ततः शत्रुवधं कृत्वा सुमहान्तं रणे पितः २०
 दौहित्रस्तव धार्म्यं दौःशासनिवशं गतः ।
 नूनं च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते २१
 न हि व्यसनमासाद्य सोऽन्ते कुनबुद्धयः ।
 द्रोण-कर्णप्रभृतयो येन प्रतिसमासेताः ॥ २२
 रणे महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाप्यादिवम् ।

स शोकं जहि दुर्धर्प मा च मन्युवशं गमः २३
 शस्त्रपूतां हि स गतिं गतः पर्युत्तरजयः ।
 तस्मिन्सु निहते वीरे सुमद्रेयं स्वसा मम २४
 दुःखानाऽप्या सुतं प्राप्य कुरीष्व ननाद ॥
 द्रौपदी च समासाद्य पर्यपृच्छत दुःखिता २५
 भार्यै क दारकाः सर्वे द्रष्टुमेच्छामि तानहम्
 अस्यास्तु वचनं श्रुत्वा सर्वास्ताः क्रुद्धयोपितः
 भुजाभ्यां परिगृह्णन्तां चुक्रुधुः परमांतवत् २७
 उत्तरां चाग्रवीन्द्रे भर्ता स क नु ते गतः ।
 क्षिप्रमागमनं मया तस्य त्वं वेदयस्व ह २८
 ननु नामाद्य वैराटि भुग्यां मम गिरं सदा ।
 अवनान्निष्पतत्यानु कस्मान्नाभ्येति ते पातिः ॥
 अभिमन्यो कुशलितो मातुलास्ते महारथाः ।
 कुशलं चाभुवन्सर्वे त्वां पुयुस्तुमिहागतम् ३०
 आचक्ष्व मेऽद्य संगमं यथापूर्वमारेन्दम् ।
 कस्मादेवं विलपतां नाघेह प्रानिभापसे ३१
 एवमादि ॥ धार्म्यव्यासस्तस्यास्तत्परिवेष्टितम्
 श्रुत्वा पृथा सुदुःखार्ता शनैर्वाक्यमयाग्रवीत्
 सुमद्रे वासुदेवेन तथा सात्याकेनां रणे ।
 पित्रा च लालितो बालः स हनः कालधर्मणा
 ईदृशो मर्त्यैर्मोऽयं मा श्रुचो यदुनन्दिने ।
 पुत्रो हि तव दुर्धर्पः संग्रामः परमां गतिम् ॥
 कुले महति जातासि क्षत्रियाणां महात्मनाम्
 मा श्रुचश्चपलाक्षं त्वं पञ्चपन्नानेमेक्षण ॥ ३५
 उत्तरां त्वमेषक्षस्व सुर्विणीं मा श्रुचः श्रुमे ।
 पुत्रमेवा हि तस्यानु जनयिष्यति भाषिनी ३६
 एवमाभ्यासायित्वैनां कुन्तो यदुकुलोद्ग्रह ।
 विहाय शोकं दुर्धर्पं ब्राह्मणस्य ह्यकल्पयत् ३७
 समनुज्ञाप्य धर्मक्षं राजानं भीममेव च ।
 यमौ यमोपमौ चैव ददौ दानान्यनेकशः ३८
 ततः प्रदाय बह्वीर्णां ब्राह्मणाय यदुद्ग्रह ।
 समाह्वय ॥ धार्म्यो वैराटीमग्रवीदेदम् ३९
 वैराटि बेह संतापस्त्वया कार्यो ह्यनिन्दितो-
 भर्तारं प्रति सुश्रोणे गर्भे सं रक्ष वै शिशुम् ४०
 एवमुक्त्वा ततः कुन्तो विरराम महाद्यते ।
 तामनुज्ञाप्य चैवमां सुमद्रां समुपानयम् ४१
 एवं स निधनं प्राप्तो दौहित्रस्तव मानद ।
 सन्तापं त्यज्य दुर्धर्प मा च शोके मनः कृपाः

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिक पर्वणि अनुगीतापर्वणि वासुदेवसांत्वन
एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

धैर्यशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मजस्तदा ।
विहाय शोकं धर्मात्मा ददौ आश्वमेधमुत्तमम् ।
तथैव वासुदेवश्च स्वस्त्रीयस्य महात्मनः ।
दयितस्य पितुर्नित्यमकरोदौषधेदहिकम् ॥ २ ॥
पष्टिं शतसहस्राणि ब्राह्मणानां महीजसाम् ।
विधियज्ञोजयामास भोज्यं सधैर्युणाभिवृतम् ।
आच्छाद्य च महाबाहुर्धनदृष्ट्यामपाजुदत् ।
ब्राह्मणानां तदा कृष्णस्तदभूलोमहर्षणम् ॥ ४ ॥
सुधर्णं चैव गाक्षैव शयनाच्छादनानि च ।
दीयमानं तदा विप्रा वधैतामिति चाब्रुवन् ॥ ५ ॥
वासुदेवोऽथ दाशार्हो बलदेवः ससांस्थकिः ।
अभिमन्योस्तदा आश्वमेधुर्धनस्तत्पुत्रस्तदा ॥ ६ ॥
अतीत्य दुःखसंतप्ता न शमं चोपलेभिरे ।
तथैव पाण्डवा धीरा नगरे नागसाहये ॥ ७ ॥
नोपागच्छन्त धै शान्तिमभिमन्युविनाकृताः ।
सुबहूनि च राजेन्द्र दिवसानि विराट्जा ८ ॥
नाभुङ्क्षु पतिदुःखार्ता तदभूत्करणं महत् ।
कुक्षिष्व एव तस्याथ गर्भा वै संमलीयत ॥ ९ ॥
आजगाम ततो व्यासो हास्या दिव्येन चक्षुषा ।
समागम्याग्रवीक्षीमान् पृथां पृथुललोचनाम् ।
उत्तरां च महातेजाः शोकः संत्यज्यतामयम् ॥

मविष्यति महातेजाः पुत्रस्तव यशस्विनि १५
प्रभावाद्वासुदेवस्य मम व्याहरणादपि ।
पाण्डवानामयं चान्ते पालयिष्यति मेदिनीम् ।
धनञ्जयं च संप्रेक्ष्य धर्मराजस्य शृण्वतः ।
व्यासो वाक्यमुवाचेद् हर्षयन्निव भारत ॥ १३ ॥
पौत्रस्तव महाभागो जनिष्यति महामनाः ।
पृथ्वा सागरपर्वन्तां पालयिष्यति धर्मतः ॥ १४ ॥
तस्माच्छोकं कुर्वध्रेष्ठ जहि त्वमरिकर्शन ।
विचार्यमत्र न हि ते सत्यमेतद्भविष्यति ॥ १५ ॥
यद्यापि वृष्णिवीरेण कृष्णेन कुरुनन्दन ।
पुरोक्तं तत्तथा भाधि मा तेऽप्रास्तु विचारणम् ।
विबुधानां गतो लोका-
नक्षयानात्मनिर्जितान् ।
न स शौच्यस्तयया धीरो
न चान्यैः कुरुभित्था ॥ १७ ॥
एवं पितामहेनोक्तो धर्मात्मा स धनञ्जयः ।
त्यक्त्वा शोकं महाराज हृष्टरूपोऽभयस्तदा ॥ १८ ॥
पितापि तय धर्मश्च गमै तस्मिन्महामते ।
अवर्धत यथाकामं शुक्लपक्षे यथा दाशौ ॥ १९ ॥
ततः सञ्जोदयामास व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
आश्वमेधं प्रति तदा ततः सोऽन्तर्हितोऽभयत् ।
धर्मराजोपि मेधावी श्रुत्वा व्यासस्य तद्वचः ।
वित्तस्यानयने तात चकार गमने मतिम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि वासुदेवसांत्वन
द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये मारत-
भावदीपे एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

एतच्छ्रुत्वेति ॥ १ ॥ इति श्रीमहामारते आश्वमे-
धिके पर्वणि नैलकण्ठीये मारतभावदीपे द्विपष्ठितमोऽ-
ध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

जनमेजय उवाच ।

श्रुत्वा तद्वचनं ब्रह्म व्यासेनोक्तं महात्मना ।
 अवमोघं प्रति तदा किं भूयः प्रचकार ह ॥ १
 रत्नं च यन्मरुतेन निहितं यमुघातले ।
 तदवाप कथञ्चेति तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ २
 वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वा द्विपायनवचो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 आनन्तर्यामिनामप्य काले वचनमब्रवीत् ३
 अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ यमावपि ।
 श्रुतं वो वचनं धीराः सौहृदाधर्ममहात्मना ४
 कुरूणां हितकामेन प्रोक्तं कृष्णेन धीमता ।
 तपोवृद्धेन महता सहृदं भूतिमिच्छता ॥ ५
 गुरुणा धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
 भीष्मेण च महाप्राज्ञ गोविन्देन च धीमता ६
 संस्मृत्य तदहं सम्यक्कुर्मिच्छामि पाण्डवाः ।
 आर्यतां च तदान्वे च सर्वेषां तद्धि नो हितम्
 अनुबन्धे च कल्याणं यद्वचो ब्रह्मवादिनः ।
 इयं हि यमुघा सर्वा क्षीणरत्ना कुरुद्वहाः ॥ ८
 तथाचष्ट तदा व्यासो मरुतस्य धनं नृपाः ।
 यथेतद्गो बहुमतं मन्यध्वं वा क्षेमं यदि ॥ ९
 तथा यथाऽऽह धर्मेण कथं वा भीम मन्यसे ।
 इत्युक्तवाक्ये नृपती तदा कुरुकुलोद्बह ॥ १०
 भीमसेनो नृपश्रेष्ठं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
 रोचते मे महाबाहो यदिदं भाषितं त्वया ११
 दयासाख्यातस्य विस्तस्य समुपानयनं प्रति
 यदि तत्प्राप्तुयामेह धनमाविक्षितं प्रभो ॥ १२
 कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्रह्मनयनोपक्रमे
 त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

ते वयं प्रणिपातेन गिरीशस्य महात्मनः ॥ १३
 तदानयाम भद्रं ते समभ्यर्च्य कपादेनम् ।
 तद्वितं देवदेवेशं तस्यैवानुचरांश्च तान् ॥ १४
 प्रसाचार्यमवाप्स्यामो नूनं वाग्बुद्धिकर्मभिः ।
 रक्षन्ते ये च तद्वयं किञ्चा सौद्रर्शनाः ॥ १५
 ते च वश्या भविष्यन्ति प्रसन्ने वृषभध्वजे ।
 श्रुत्वा च दत्तस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत १६
 प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभूवातीय भारत ।
 अर्जुनप्रमुखाश्चापि तथेत्येवावुदन्वचः ॥ १७
 कृत्वा तु पाण्डवाः सर्वे रत्नाहरणानिश्चयम् ।
 सेनामाहापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ १८

ततो ययुः पाण्डुसुतां
 ब्राह्मणान्स्वासेन वाच्य च ।

अर्चयित्वा सुरश्रेष्ठं

पूर्वमेव महेश्वरम् ॥ १९

मोदकैः पायसेनाथ

मांसापूपैस्तथैव च ।

आश्रास्य च महात्मानं

प्रययुर्मुदिता भृशम् ॥ २०

तेषां प्रयास्यतां तत्र मङ्गलानि शुभान्यथ ।
 प्राहुः प्रहृष्टमनसो द्विजाम्पा नागराक्ष तैः ॥ २१
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य शिरोभिः प्रणिपत्य च ।
 ब्राह्मणानामेसाहेतान्प्रययुः पाण्डुनन्दनाः २२
 समनुज्ञाप्य राजानं पुत्रशोकसमाहतम् ।
 धृतराष्ट्रं समार्यं वै पृथां च पृथुलोचनाम् २३
 मूले निक्षिप्य कौरव्यं युयुत्सुं धृतराष्ट्रजम् ।
 संपूज्यमानाः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनोपिभिः २४

६३

प्राप्तं गिरीशं कथां समाप्य परमप्रसन्नमथमेवमनुर्नयति
 जनमेजयप्रभुणेन श्रुत्वा तद्वचनं ब्रह्मवादिनादिना
 ॥ १॥ आविष्टः । अविष्टः पुन आविष्टो मरुत-
 स्येदमाविष्टम् ॥ १२ ॥ ध्रुवे नक्षत्रे रोहिण्यान्मराग्रवे

च वहनि वारे ध्रुवे रविवारे उत्तरार्केऽपरासिद्धयोगे इत्यर्थः
 ॥ १८ ॥ मूले वैशस्यादि कुंजीहरात्मयोगे इत्यर्थः ॥ २४ ॥
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि । नैलकण्ठे भात-
 मावदोषे त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

वैशम्पायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुर्दृष्टाः प्रहृष्टनखाहनाः ।
 रथघोषेण महता पूरयन्तो घसुन्धराम् ॥ १
 संस्तुयमानाः स्तुतिभिः स्तुतमागधवन्दिभिः ।
 स्येन सैन्येन संवीता यथादित्याः सरश्मिभिः
 पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
 बभौ युधिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवोदुराद् ३
 जयाशिवः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः ।
 प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं यथायत्नरूपधमः ॥ ४
 तथैव सैनिका राजन् राजानमनुयान्ति ये ।
 तेषां हलहलाशब्दो दिव्यं स्तब्धं व्यतिष्ठत् ५
 सरांसि सरितश्चैव घनान्युपवनानि च ।
 अत्यकामममहाराजो गिरिं चाप्यन्वपद्यत ६
 तस्मिन्देशे च राजेन्द्र यत्र तद्व्यमुत्तमम् ।
 सके नियेशनं राजा पाण्डवः सह सैनिकैः ।
 शिष्ये देशे समे ध्रुव तदा भरतसत्तम ॥ ७
 अमृतो ब्राह्मणान्कृत्वा
 तपोविद्यादमन्वितान् ।
 पुरोहितं च कौरव्य-
 धेद्वेदाङ्गपारगम् ।
 आश्रयेद्यं च राजानो
 ब्राह्मणाः सपुरोधसः ॥ ८
 कृत्वा शान्तिं यथान्यायं सर्वशः पर्ववारयन् ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि द्रव्यानयनोपक्रमे
 चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

ब्राह्मणा ऊचुः

क्रियतामुपहारोऽथ व्यवकस्य महात्मनः
 दत्त्वोपहारं नृपते ततः स्वार्थं यतामहे ॥ १

कृत्वा तु मध्ये राजानममात्याश्च यथाविधि १
 पशून् नवसंस्थानं निवेशं चक्रिरे द्विजाः ।
 मत्तानां वारणेन्द्राणां निवेशं च यथाविधि ॥
 कारयित्वा स राजेन्द्रो ब्राह्मणानि दमव्रवीत्
 अस्मिन्कार्ये द्विजभेदा नक्षत्रे दिवसे शुभे १
 यथा भवन्तो मय्यन्ते कर्तुमर्हन्ति तत्तथा ।
 न नः कालात्ययो वै स्यादेहैव परिलम्बिताम्
 इति निश्चित्य त्रिप्रेन्द्राः क्रियतां यदनन्तरम् ।
 श्रुत्यैतद्वचनं राज्ञो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।
 इदमूर्ध्वो दृष्ट्वा धर्मराजप्रियेणसवः ॥ १३

अथैव नक्षत्रमहश्च पुण्यं
 यतामहे श्रेष्ठतमक्रियासु ।
 अमोभिरघेह वसाम राज-
 सुपोष्यतां चापि भवन्निरघ ॥ १४
 श्रुत्वा तु तेषां द्विजसत्तमानां
 कृतोपयासा रजनीं नरेन्द्राः ।
 ऊचुः प्रतीताः कुशसंस्तरेषु
 यथाऽन्वरे अश्वलिता हुनाशाः ॥ १५
 ततो निशा सा व्यगमममहात्मनां
 संश्रृण्वतां विमलमरीरिता गिराः ।
 ततः प्रमाते विमले द्विजपंभा
 वचोऽनुवन्धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १६

६४
 ततस्ते इति ॥ १॥ अ भिवेश्य धौम्यम् ॥ ८॥ पशून्
 पशून् पशूनि पशूनि राजमार्गाः यत्र एको दक्षिणोत्तर-
 स्थोभयतो द्वौ तादृशावेव एवं पूर्वपश्चिमैः एकः तस्यो-
 भयतोऽपि द्वौवेति पशून् राजमार्गाः । संस्थानानि संस्था-

श्रुत्वा तु वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः ।
 गिरिशस्य यथान्यायमुपहारं मुपाहरत् ॥ २

नानि नवसंस्थानीति वाचत् । पशून् नवसंस्थानमिति प्राचीन-
 वाक्यः स्पष्टार्थः ॥ १०॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि
 त्रैलोक्ये भागवतवर्गे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

क्रियतामिति ॥ १ ॥

आज्येन तर्पयित्वाऽग्निं विधिवत्संस्कृतेन च
मन्त्रसिद्धं चक्रं कृत्वा पुरोधाः स ययौ तदा
स गृहीत्वा सुमनसो मन्त्रपूता जनाधिप ।
मोदकैः पायसेनाथ मांसैश्चोपाहरद्वलिम् ॥ ४ ॥
सुमनोभिश्च चित्राभिलाजैरुखावचैरपि ॥ ५ ॥
सर्वं स्विष्टतमं कृत्वा विधिष्वेदपारगः ॥ ५ ॥
विकराणां ततः पञ्चाचकार बलिमुत्तमम् ।
यक्षेन्द्राय कुबेराय मणिमद्राय चैव ह ॥ ६ ॥
तथान्येषां च यज्ञाणां भूतानां पतयञ्च ये ।
कृत्स्नेण च मांसेन निधौपैस्त्रिलसंयुतैः ॥ ७ ॥
ओदनं कुम्भशः कृत्वा पुरोधाः ससुपाहरत् ।
ब्राह्मणेभ्यः सहस्राणि गवां दत्त्वा तु भूमिपः
नक्तचराणां भूतानां द्याविदेश बलिं तदा ।
धूपगन्धानिरुद्धं तत्सुमनोभिश्च संवृतम् ॥ ९ ॥
शुश्रुमे स्थानमत्यर्थं देवदेवस्यै पार्थिव ।
कृत्वा पूजां तु रुद्रस्य गणानां चैव सर्वशः ॥
ययौ द्यासं पुरस्कृत्य नृपो रत्नमिधिं प्रति ।
पूजयित्वा धनाध्यक्षं प्रणिपत्याभिवाच च ॥
सुमनोभिर्विचित्राभिरुपैः कृत्स्नेण च ।
शंखादींश्च निधानैर्वाकिधिपालांश्च सर्वशः
अर्चयित्वा द्विजाद्यान्स
स्वास्ति वाच्यं च वीर्यवान् ॥

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि द्रव्यानयने
पञ्चपटितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

धैशम्पायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले ह वासुदेवोऽपि वीर्यवान्
उपायाद्वृष्णिभिः सार्धं पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १ ॥

तेषां पुण्याहर्षोपेण

तेजसा समवाक्षितः ॥

१३

प्रीतिमान्स कुरुश्रेष्ठः खानयामास तद्धनम् ।
ततः पात्रीः संकरका बहुरूपा मनोरमाः ॥ १४ ॥
भृंगाराणि कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ।
बहूनि च विचित्राणि भाजनानि सहस्रशः ॥
उद्धारयामास तदा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
तेषां रक्षणमप्यासीन्महान्करपुटस्तथा ॥ १६ ॥
नखं च भाजनं राजस्तुलार्धमभवन्मृग ।
बाहनं पाण्डुपुत्रस्य तत्रालीसु विशांपते ॥ १७ ॥
पट्टिरुद्रसहस्राणि शतानि द्विगुणा हयाः ।
वारणाश्च महाराज सहस्रशतसंमिताः ॥ १८ ॥
शकटानि रथाश्चैव तावदेव करेणयः ।
खराणां पुरुषाणां च परिसंख्या न विद्यते ॥ १९ ॥
एतद्विद्धं तदभंवद्यदुद्धे युधिष्ठिरः ।
योऽङ्गाष्टौ चतुर्विंशत्सहस्रं मारलक्षणम् ॥ २० ॥
एतेष्वादाय तद्व्यं पुनरभ्यर्च्य पाण्डवः ।
महादेवं प्रति ययौ पुरं नागाह्वयं प्रति ॥ २१ ॥
द्वैपायनाभ्यनुज्ञातः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
गोयुते गोयुते चैव न्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ २२ ॥
सा पुराभिमुखा राजदुवाह महतीं चमूः ।
कृष्णाद्विषणभारातां हर्षयन्ती कुरुहोतु ॥ २३ ॥

समयं वाजिमेघस्य विदित्वा पुरुषर्षभः ।

यथोक्तो धर्मपुत्रेण प्रमज्जन्स्वपुरं प्रति ॥ २ ॥

पात्रीः महान्ति ओदनोदलपात्राणि करका अल्पपटाः
॥ १४ ॥ भृंगाराणि गडुक्कान् वर्धमानकान् शरावाणि
॥ १५ ॥ करपुटः करसंपुटकारं द्विदलभाजनं उष्ट्रादि-
वाह्यं संद्वय इति प्रसिद्धं ॥ १६ ॥ नखं उष्ट्रादीनामुपरि
बद्धं तुलार्धं यत्र पुरण्यार्धं माति उभयतो मिलित्वा
तुल्यार्धं भारः बाहनं मारयेति शेषः ॥ १७ ॥
पोटशाश्वविति दधामोयं उष्ट्रस्य भागेऽऽह सहस्रं सुवर्णाः
पञ्चदाय पोटश मज्जयन्नुविशानिर्लिखं मारतृशुण एव

हयस्तरमनुप्याणा नयासंभवं योज्यम् ॥ २० ॥ गोयुते
गोयुते भाराकतवाहनत्वात् गव्यूतो गव्यूतो प्रत्यहं क्रो-
शद्वयप्रमाणमित्यर्थः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहामारते आश्व-
मेधिके पर्वणि नैलकण्ठे मारतभावदीपे पंचपटितमोऽ-
ध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

एतस्मिन्मिति ॥ १ ॥

रौक्मिणेयेन सहितो युयुधानेन चैव ह ।
 चारुदेष्णेन साम्ब्येन गर्देन कृतचर्मणा ॥ ३
 सारणेन च वीरेण निशेठेनोल्मुकेन च ।
 बलदेवं पुरस्कृत्य सुमद्रासहितस्तदा ॥ ४
 द्रौपदीमुत्तरां चैव पृथां चाप्यथलोककः ।
 समाभ्यासयितुं चापि क्षत्रिया निहतेश्वराः ५
 तानागतान्सभीक्ष्यैव धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं धिदुरश्च महामनाः ॥ ६
 तत्रैव न्ययसत्कृष्णः स्वचितः पुरुषोत्तमः ।
 धिदुरेण महातेजास्तथैव च युयुत्सुना ॥ ७
 वसन्तु कृष्णिधीरेषु तत्राय जनमेजय ।
 जज्ञे तथ पिता राजन्परिक्षित्परधीरहा ॥ ८
 स तु राजा महाराज ग्रहारात्रेणावपीडितः ।
 शघो बभूव निष्ठेष्टो हर्षशोकविषवर्धनः ॥ ९
 हृष्टानां सिंहनादेन जनानां तत्र निःस्वनः ।
 प्रदिश्य प्रदिशः सर्वाः पुनरेव ह्युपारमत ॥ १०
 ततः सोतित्वरः कृष्णो विषेशान्तःपुरं तदा
 युयुधानद्वितीयो वै व्यधितेन्द्रियमानसः ॥ ११
 ततस्त्वरितमायान्मो ददर्श स्वां पितृष्वसाम्
 क्रोशन्तीमभिधायेति वासुदेवं पुनः पुनः ॥ १२
 पृष्ठतो द्रौपदीं चैव सुमद्रां च यशस्विनीम् ।
 सचिक्रोशं सकरुणं बान्धवानां स्त्रियो नृप ॥
 ततः कृष्णं समासाद्य कुन्ती भोजसुता तदा ।
 मोचाच्च राजशार्दूलं बाष्पगद्गद्या गिरा ॥ १४
 वासुदेयं महाबाहो सुप्रजा देवकी त्वया ।
 त्वं नो गतिः प्रतिष्ठा च त्वदायत्तमिदं कुलम्
 यदुग्रवीर योऽयं ते स्वस्त्रीयस्यात्मजः प्रभो ।

अश्वत्थास्ता हतो जातस्नमुज्जीवय केशव ॥ १६
 त्वया होतप्रतिज्ञातमैषोके यदुनन्दन ।
 अहं सखीवयिष्यामि मृतं जातमिति प्रभो ॥ १७
 सोऽयं जातो मृतस्तात पश्येनं पुरुषर्षभ ।
 उत्तरां च सुमद्रां च द्रौपदीं मां च माधव ॥ १८
 धर्मपुत्रं च भीमं च फाल्गुनं नकुलं तथा ।
 सहदेवं च दुर्धरं सर्वाग्रह्यातुमर्हसि ॥ १९
 अस्मिन्प्राणाः समायत्ताः पाण्डवानां ममैव च
 पाण्डोश्च पिण्डो दाशार्हं तथैव श्वशुरस्य मे ॥ २०
 अभिमन्योश्च भद्रं ते प्रियस्य सट्टास्य च ।
 प्रियमुत्पादयाद्य त्वं प्रेतस्यापि जनार्दन ॥ २१
 उत्तरा हि पुरोक्तं वै कथयत्यरिसुदन ।
 अभिमन्योर्वैचः कृष्णप्रियस्यासन्नसंशयः ॥ २२
 अग्र्यात्तिकल दाशार्हं धैराटीमार्जुनिस्तदा ।
 मातुलस्य कुलं भद्रे तथ पुत्रो गमिष्यति ॥ २३
 गत्वा वृष्ण्यन्धककुलं धनुर्वेदं प्रवीष्यति ।
 अस्त्राणि च विचित्राणि नीतिशास्त्रं च केवलम्
 इत्येतत्प्रणयात्तात सौभद्रः परधीरहा ।
 कथयामास दुधर्पस्तथा चैतन्न संशयः ॥ २५
 तास्त्वां वयं प्रणम्येह याचामो मधुसूदन ।
 कुलस्थास्य हितार्थं ते कुरु कल्याणमुत्तमम्
 एवमुक्त्वा तु बाष्पैर्वा पृथा पृथुललोचनाः ।
 उच्छिद्य बहो दुःखार्ता ताशान्याः प्रापत्तन्भुवि
 अतुल्यं महाराज सर्वाः साक्षादिलेक्षणाः ।
 स्वस्त्रीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥
 एवमुक्ते ततः कुन्ती पर्यगृह्णाज्जनार्दनः ।
 भूमौ निपतितां चेनां सांत्वयामास भारत ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वाणि परिक्षिज्जन्मकथने
 पदपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

वैशम्पायन उवाच ।

उत्थितायां पृथायां ॥ सुमद्रा आतरं तदा
 दृष्ट्वा शुक्रोश दुःखार्ता वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १

पुण्डरीकाक्ष पश्य त्वं पौत्रं पार्थस्य धीमतः
 परिक्षिणेषु कुरुषु परिक्षाणं गतायुषम् ॥ २

शत्रियाः प्रियः ॥ ५ ॥ मातुलस्य अभिमन्युमातुलस्य
 कृष्णस्य तत्पुत्रपराक्रमस्तदधीनवैत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति
 श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठे आरामाव-
 आश्व ७

इति पट्टपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

उत्थितायामिति ॥ १ ॥

इपीका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता ।
 सोत्तरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ३
 सेयं विदीर्णे हृदये मयि तिष्ठति केशव ।
 यत्नं पश्यामि दुर्धर्षं सहपुत्रं तु तं प्रभो ॥ ४
 किं नु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः
 भीमसेनार्जुनौ चापि माद्रवत्याः सुतो च तौ ५
 श्रुत्वाभिमन्योस्तनयं जातं च मृतमेव च ।
 मुपिता इव घाष्णेय द्रोणपुत्रेण पाण्डवाः ६
 अभिमन्युः प्रियः कृष्ण भ्रातॄणां नात्र संशयः
 ते श्रुत्वा किं नु वक्ष्यन्ति द्रोणपुत्रास्त्राजिताः
 भविताऽतः परं दुःखं किं तदन्यज्जनार्दन ।
 अभिमन्योः सुताकृष्ण मृताजातादरिन्दम ८
 साहं प्रसादये कृष्ण त्वामघ शिरसा नता ।
 पूयेयं द्रौपदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ ९
 यदा द्रोणसुतो गर्भान्पाण्डूनां हन्ति माधव
 तदा किल त्वया द्रौणिः कुन्देनोक्तोरिमर्दनं १०
 अकामं त्वां करिष्यामि प्रहसन्धो नराधम ।
 बह्वं सज्जीवयिष्यामि किरीडितमयात्मजम् ॥

इत्येतद्भवनं श्रुत्वा जानानाऽहं बलं तव ।
 प्रसादये त्वां दुर्धर्षं जीवनामभिमन्युजः १२
 यद्येतत्त्वं प्रतिश्रुत्वा न करोषि वचः शुभम् ।
 सकलं वृष्णिशार्दूल मृतां मामवधारय १३
 अभिमन्योः सुतो वीर न सज्जीवति यद्ययम् ।
 जीवति त्वयि दुर्धर्षे किं करिष्याम्यहं त्वया
 सज्जीवयेनं दुर्धर्ष मृतं त्वमभिमन्युजम् ।
 सदृशाक्षसुतं वीरं सस्यं वर्षाक्षि शत्रुदः ॥ १५
 त्वं हि केशव धर्मात्मा सत्यवान्सत्यविक्रमः
 स तां याचंमृतां कर्तुमर्हसि त्वमारिन्दम ॥ १६

इच्छन्नपि हि लोकांस्त्रैत्र्य

जीवयेथा मृतानिमान् ।

किं पुनर्दयितं जातं

सखीयस्यात्मजं मृतम् ॥ १७

प्रभावहास्मितेकुण्ठ तस्मात्त्वां याचयाम्यहम्
 कुरुष्व पाण्डुपुत्राणामिमं परमनुग्रहम् ॥ १८
 खसेति वा महाबाहो हतपुत्रेणि वा पुनः ।
 प्रपन्ना मामिमं चेति दयां कर्तुमिहाहंसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि सुभद्रावाक्ये
 सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजेन्द्र केशिहा दुःखमूर्च्छितः
 तपेति व्याजहारोच्चैर्हादयशिव तं जनम् ॥ १
 वाक्येनैतेन हि तदा तं जनं पुरुषर्षभः ।
 ह्लादयामास स विमुर्धर्मार्तं सलिलैरिव ॥ २
 ततः स प्राविशत्तूष्णं जन्मवेदम् पितुस्तव ।
 अर्चितं पुरुषदयाप्र सितैर्मात्यैर्यथाविधि ॥ ३
 अपां कुम्भैः सुपूर्णैश्च विन्यस्तैः सर्वतोदिशम्
 घृतेन तिन्दुकालातैः सर्पपैश्च महाभुज ॥ ४
 अश्वैश्च विमलैर्न्यस्तैः पावकैश्च समन्ततः ।
 वृद्धाभिश्चापि रामाभिः परिचारार्थमावृतम् ॥

दक्षैश्च परितो धीर मियग्निः कुशलैस्तथा ।
 वदशं च स तेजस्वी रक्षोघ्नान्यपि सर्वशः ६
 द्रव्याणि स्थापितानिस्म विधेयत् कुशलैर्जनैः
 तथायुक्तं च तद्वा जन्मवेदम् पितुस्तव ॥ ७
 हृष्टोऽभवद्दृषीकेशः साधुसाधिविति चाग्रवीत्
 तथा ब्रुवति वाष्णेयं प्रहृष्टवदने तदा ॥ ८
 द्रौपदी त्वरिता गत्वा वैराटां वाक्यमग्रवीत्
 अयमायाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसूदनः ॥ ९
 पुराणपरिचिन्त्यात्मा समीपमपराजितः ।
 साऽपि वाष्पकलां याचं निगृह्याधूनि चैव ह ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठे भास्व-
 भावर्षि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

एवमुक्त इति ॥ १ ॥ घृतेन तिकैरिति शेषः ॥ ४ ॥

सुसंवीताऽभवद्देवी देववत्कृष्णमीयुषी ।
 सा तथा दूयमानेन हृदयेन तपस्विनी ॥ ११
 दृष्ट्वा गोविन्दमायान्तं कृष्णं पर्यदेवयत् ।
 पुण्डरीकाक्ष पद्यायां बालेन हि विनांकृतौ
 अभिमन्युं च मां चैव हतौ तुल्यं जनार्दन ॥ १२
 बाष्पेयं मधुहन्वीर शिरसा त्वां प्रसादये ।
 द्रोणपुत्रास्त्रनिर्देयं जीवयैनं ममात्मजम् ॥ १३
 यदि स्म धर्मराज्ञा या भीमसेनेन वा पुनः ।
 त्वया वा पुण्डरीकाक्ष वाक्यमुक्तमिदं भवेत्
 अजानन्तीमिमीकेयं जनित्रां हन्विष्येति प्रभो ।
 अहमेव विनष्टा स्यां नैतदेवंगते भवेत् ॥ १४
 गर्भेऽस्यास्य बालस्य ब्रह्माखेण निपातनम् ।
 कृत्या नृशंसं दुर्धुञ्जिद्रौणिः किं फलमश्नुते ॥
 सा त्वां प्रसाद्य शिरसा याचे क्षत्रनिवर्हणम्
 प्राणास्त्यक्ष्यामि गोविन्द् नायं सजीयते यदि

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तरावाक्ये
 अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

शैशम्पायन उवाच ।

सैवं धिलप्य कर्णं सोऽन्मादेव तपस्विनी ।
 उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रगृहिनी ॥ १
 तां ॥ दृष्ट्वा निपातितां हतपुत्रपरिच्छिन्नाम् ।
 बुभुक्षुः कुन्ती दुःखार्ता सर्वाश्च भरतस्त्रियः
 हृष्टैर्मित्रैश्च राजेन्द्र पाण्डवानां निवेशनम् ।
 अप्रेक्षणीयमभवदार्तस्त्रयविनाशितम् ॥ २
 सा मुहूर्तं च राजेन्द्र पुत्रशोकाभिपीडिता ।
 कदमलाभिहता वीर धैराटी त्वमवत्तदा ॥ ३
 प्रतिलभ्य तु सा संज्ञामुत्तरा भरतर्षभ ।
 अङ्गमारोप्य तं पुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
 धर्मक्षस्य सुतः स त्वमधर्मं नावगृह्यसे ।
 यस्तथं वृष्णिप्रवीरस्य कुरुषे नाभिवादनम् ॥ ५
 पुत्र गत्वा मम वचो मृग्यारूढं पितरं त्विदम्
 दुर्मरं प्राणिनां वीर काले प्राप्ते कथञ्चन ॥ ६

याहं त्वया विनाशेह पत्या पुत्रेण चैव ह ।
 मर्त्ये सति जीवामि हतस्त्वस्तिरकिञ्चना ॥ ८
 अथवा धर्मराज्ञाऽहमनुज्ञाता महाभुज ।
 भक्षयिष्ये धिपं घोरं प्रवेश्ये वा हुताशनम् ॥ ९
 अथवा दुर्मरं तात यद्विदं मे सहकथा ।
 पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदीर्यते ॥ १०
 उत्तिष्ठ पुत्र पश्येमां दुःखितां प्रपितामहाम् ।
 आर्तामुपश्रुतां दीनां निमग्नां शोकसागरे ॥ ११
 आर्या च पश्य पाञ्चाली
 सात्वती च तपस्विनीम् ।
 मां च पश्य सुदुःखार्ता
 व्याधयिद्धां मृगीमिव ॥ १२
 उत्तिष्ठ पश्य वदनं लोकनायस्य धीमतः ।
 पुण्डरीकपलाशाक्षं पुरेय चपलेक्षणम् ॥ १३

६९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारते
 भावदीये अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
 + नायमेवं गतो भवेत् इति पाठः ।

सैवमिति ॥ १ ॥ पुत्र यथा चरलेक्षणमभिमन्युमुहं
 पश्यामि तथा पुण्डरीकाक्षस्य कृष्णं परमेनि संरंभः ॥ १३

अलं च कुश्र माल्यौघैः पुरुषा नागसाह्वयम् ।
पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि ॥
वेष्टमानि समलं चक्रुः पौराश्चापि जनेश्वर ।
देवतायतनानां च पूजाः सुविधिधास्तथा ॥ १६
सन्दिदेशाय विदुरः पाण्डुपुत्रप्रियेस्तथा ।
राजमार्गाश्च तत्रासन्सुमनोभिरलंकृताः ॥ १७
शुश्रुभे तत्पुरं चापि समुद्रौघनिभस्वनम् ।
नर्तकैश्चापि नृत्यजिगीयस्कानां च निःस्वनैः ॥

आसीद्वैश्रवणस्येव निवासस्तत्पुरं तदा ।
बन्दिमिश्च नरै राजन् त्रीसहायैश्च सर्वैशः ॥ १९
तत्र तत्र विविकेषु समन्तादुपशोभितम् ।
पताका धूयमानाश्च समन्तान्मातरिभ्यना ॥ २०
अदर्शयन्निव तदा कुरुन्वै दक्षिणोत्तरान् ।
अधोपयस्तदा चापि पुरुषा राजभूर्गताः ।
सर्धराष्ट्रविहारोऽप्य- रक्षाभरणलक्षणः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुर्गतापर्वणि पाण्डवागमने
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

वैशम्पायन उवाच ।

तान्समीपगतान् श्रुत्वा पाण्डवान् शत्रुकर्शनः
यासुदेवः संहामात्यैः प्रययौ ससुहृद्रजः ॥ १
ते समेत्य यथान्यायं प्रत्युच्चाता दिदक्षया ।
ते समेत्य यथाधर्मं पांडवा वृष्णिभिः सह ॥ २
विविशुः सहिता राजन्पुरं चारणसाह्वयम् ।
महतस्तस्य सैन्यस्य खुरनेमिस्वनेन ह ॥ ३
द्यावापृथिव्योः खं चैव सर्वमासीत्समावृतम् ।
ते कोशानप्रतः कृत्वा विविशुः स्वपुरं तदा ॥ ४
पाण्डवाः प्रीतिमनसः सामात्याः ससुहृद्रजाः ।
ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ५
कीर्तयन्तः स्थनामानि तस्य पादौ वधंदिरे ।
धृतराष्ट्रादनु च ते गान्धारीं सुबलात्मजां ॥ ६
कुन्तीं च राजशार्दूलं तदा भरतसप्तमम् ।
विदुरं पूजयित्वा च वैद्यपापुत्रं समेत्य च ॥ ७
पूज्यमानाः स्म ते वीरा ह्यरोचन्त विशाश्र्वते
ततस्तत्परमाश्चर्यं विचित्रं महदद्भुतम् ॥ ८
शुश्रुवुस्ते तदा वीराः पितुस्ते जन्म मारुत ।
तदुपश्रुत्य तत्कर्म वासुदेवस्य धीमतः ॥ ९
पूजां पूजयामासुः कृष्णं देवकिनन्दनम् ।
ततः कतिपयाहस्य द्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १०
आजगाम महातेजा नगरं नागसाह्वयम् ।

तस्य सर्वे यथान्यायं पूजाञ्चक्रुः कुरुवहाः ॥ ११
सह वृष्ण्यन्धकव्याघ्रैरुपासाञ्चक्रिरे तदा ।
तत्र नानाविधाकाराः कथाः समभिकीर्त्य वै
युधिष्ठिरो धर्मसुखो ह्यासं पचनमप्रवीत ॥ १३
उपयोक्तुं तदिच्छामि वाजिमेधे महाकतौ ।
तमनुहातुमिच्छामि भवता मुनिसत्तम ।
त्वद्धीना वयं सर्वे कृष्णस्य च महात्मनः ॥ १४
ह्यास उवाच ।

अनुजानामि राजंस्त्वां कियतां यदनन्तरम्
यजस्व वाजिमेधेन विधियद्दक्षिणायता ॥ १५
अश्वमेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपाप्मनाम् ।
तेनेष्टा त्वं विपाप्मा वै भविता नाम संशयः ॥

वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्तः स तु धर्मोत्तमा कुरुराजो युधिष्ठिरः
अश्वमेधस्य कौरव्य चकाराहरणे मतिम् ॥ १७
समनुज्ञाप्य तत्सर्वं कृष्णद्वैपायनं नृपः ।
वासुदेवमथाम्येत्य गाम्भी पचनमप्रवीत ॥ १८
देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुरुषसत्तम ।
यद्भ्यां त्वां महाबाहो तत्कृपास्त्यमिहाच्युत
त्यत्प्रभावाज्जितान्मोगानश्रीम यदुनन्दन ।
पराक्रमेण युज्या च त्वयेयं निर्जिता मही ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैतरुष्टीये भारत-
मावदपि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

तान्समीपगतानिति ॥ १ ॥ द्यावापृथिव्योः
संवर्षि सं आकाशं अवकाशमिति यावत् ॥ ४ ॥ वैद्यपापुत्रं
युधुम् ॥ ७ ॥ पावनः नाशकः ॥ १६ ॥

दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं हि नः परमो गुरुः
त्वयीष्टयति दाशाहं विषांप्मां मयिता ह्यहम्
त्वं हि यशोक्षरः सर्वस्त्वं धर्मस्त्वं प्रजापतिः
त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः
पासुदेव उवाच ।

त्वमेवैतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्यरिन्दम ।
त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ।

त्वं चाद्यं कुरुवीराणां धर्मेण हि विराजसे ।
गुणीभूताः स्म ते राजंस्त्वं नो राजा गुरुमतः
यजस्व मदनुज्ञातः प्राप्य एष क्रतुस्त्वया ।
युनक्तु नो भवान्कार्यं यत्र बांछसि भारत २५
सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वं कर्तास्मि तेऽनघ ।
भीमसेनार्जुनौ चैव तथा माद्रवतीसुतौ ।
इष्टघन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टयति पार्थिव २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि-
कृष्णद्वैपायनसुभाषायां
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

वैशम्पायन उवाच ।

एषमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
इयांसंमामन्य मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १
यदा कालं भवान्बोधि हयमेधस्य तत्त्वतः ।
दीक्षयस्व तदा मां त्वं त्वस्यायत्तो हि मे क्रतुः
इयास उवाच ।

अहं पैलोऽयं कौन्तेय याज्ञवल्क्यस्तथैव च
विधानं यद्यथाकालं तत्कर्तारो न संशयः ।
वैश्यां हि पीर्णमास्यां तु तव दीक्षा भविष्यति
संभाराः संश्रियन्तां च यज्ञार्थं पुरुषर्षभ ॥ ४
अथविद्यादिदक्षैव सूता विप्राश्च तद्विदुः ।
मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थं सिद्धये ॥ ५
तमुत्सृज यथाशास्त्रं पृथिवीं सागरान्तराम् ।
संप्रयेत यशो दीप्तं तव पाथिपं दर्शयन् ॥ ६
वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पाण्डवः पृथिवीपतिः
चकार सर्वे राजेन्द्र यथोक्तं ब्रह्मादिना ॥ ७
संभाराक्षेपं राजेन्द्र सर्वे संकल्पिताऽभवन् ।
संभारांसमाहृत्य नृपो धर्मसुतस्तदा ॥ ८
न्येदयदमेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै ।
ततोऽग्रधीन्महातेजा इयासो धर्मात्मजं नृपम्

यथाकालं यथायोगं सज्जाः स्म तव दीक्षणे ।
स्वयंश्च कूर्चश्च सौधर्षा यद्वा अन्यदपि कौरव ॥
तत्र योग्यं भवेत्किञ्चिद्वैभवं तव क्रियतामिति
अश्वश्चोत्सृज्यतामघं पृथ्व्यामघं यथाक्रमम् ।
सुगुप्तं चरतां चापि यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।

अयमश्वो यथा ब्रह्मसूतश्च पृथिवीमिमाम् ।
चरिष्यति यथाकामं तत्र धै संविधीयताम् ॥ १२
पृथिवीं पर्यटन्तं हि तुरगं कामचारिणम् ।
कः पालयेदिति सुने तन्मवान्बुक्तुमर्हति ॥ १३
वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्
भीमसेनादधरजः श्रेष्ठः सर्वघनुष्यताम् ॥ १४
जिष्णुः सहिष्णुर्घृष्णश्च स एनं पालयिष्यति
शक्तः स हि महो जेतुं निधातकवचान्तकः ॥
तेस्मिन् हस्त्राणि दिव्यानि दिव्यं संहननं तथा
दिव्यं धनुश्छेपुधी च स एनमनुयास्यति ॥ १६
स हि धर्मोत्कुशलः सर्वविद्याविशारदः ।
यथाशास्त्रं नृपथेष्ट चारयिष्यति ते हयम् ॥ १७
रामपुत्रो महाबाहुः इयामो राजोयलोचनः ।
अभिमन्योः पिता धीरः स एनं पालयिष्यति

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठे भारत-
महादेशे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

एषमुक्त इति ॥ १ ॥ स्वयः काष्ठस्तः ॥ चाप
सौधर्षः कूर्च आतनायं पुशमुष्टिः सौधर्षः सौधर्षः ॥ ११-१६
सुगुप्तं सुगुप्तं यथा स्यात्तथा ॥ ११ ॥

मीमसेनोऽपि तेजस्वी कीन्तेयोऽमितविक्रमाः
समर्थो रक्षितं राष्ट्रं नकुलश्च विशाम्पते ॥ १९
सहदेवस्तु कीरह्य समाधास्यति बुद्धिमान्
कुटुम्बतन्त्रं विधिवत्सर्वमेव महायज्ञाः ॥ २०
तत्तु सर्वं यथान्यायमुक्तः कुरुकुलोदहः ।
चकार फाल्गुनं चापि सन्दिदेश हयं प्रति ॥
युधिष्ठिर उवाच ।

पहर्जुनं ह्यया वीर हयोऽयं परिपाल्यताम् ।
हयमहो रक्षितं ह्येतं नान्यः कश्चन मानवः २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि यक्षसामग्रीसंपादने
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशम्पायन उवाच ।

दीक्षाकाले तु संप्राप्ते ततस्ते सुमहर्षिर्विजः ।
विधिवद्दीक्षयामासुराश्वमेधाय पार्थिवम् ॥ १
कृत्या स पट्टबन्धाश्च दीक्षितः पाण्डुनन्दनः
धर्मराजो महातेजः सहर्षिर्गमिर्गव्यरोधत २
हयश्च हयमेधार्थं स्वयं स प्रहृषवादिना ।
उत्सृष्टः शास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा ३
स राजा धर्मराज्ञाजन्दीक्षितो विषमौ तदा ।
हममाली रुक्मकण्ठः प्रदीप्त इव पायकः ॥ ४
कृष्णाजिनी दण्डपाणिः क्षौमधासाः स धर्मजः
विषमौ द्युतिर्गाम्भूयः प्रजापतिरिषाध्वरे ॥ ५
तथैवास्याविजः सर्वं तत्त्वयेपा विशाम्पते ।
बभूवुरर्जुनश्चापि प्रदीप्त इव पायकः ॥ ६
श्वेताश्वः कृष्णसारं तं ससाराभं धनजयः ।
विधिवत् पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात्
विक्षिपन् गाण्डिवं राजन्वदगोधांगुलिप्रवाह ७
तमभं पृथिवीपाल मुदा युक्तः ससार च ॥ ८
आकुमारं तदा राजन्नागमत्तत्पुं विभो ।
द्रुपुकामं कुरुभ्रेष्ठं प्रयास्यन्तं धनजयम् ॥ ९
तेषामन्योन्यसमर्पदौघ्ममेव समजायत ।

ये चापि त्वां महाबाहो प्रतुष्टान्ति नराधिपाः
तैर्विग्रहो यथा न स्यात्तथा कार्यं त्वयानघ
आख्यातव्यश्च भवता यज्ञोऽयं मम सर्वशः ।
पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति १४
वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्त्या स धर्मोत्तमा भ्रातरं सत्यसाधिनं
भीमं च नकुलं चैव पुरगुप्तौ समादधत् ॥ २५
कुटुम्बतन्त्रे च तदा सहदेवं युधां पातिम् ।
अनुमान्य महीपालं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २६

विदूषणां हयं तं च तं चैव हयसारिणम् ॥ १०
ततः शब्दो महाराज विशः खं प्रति पूरयन् ।
बभूय प्रेक्षतां दृणां कुन्तीपुत्रं धनजयम् ॥ ११
एव गच्छति कीन्तेय तरुगश्चैव दीप्तिमान् ।
यमन्येति महाबाहुः संस्पृशन्धनुस्तमम् ॥ १२
एवं शुभाय यदतां गिरो जिष्णुस्वारथी ।
स्वस्ति तेऽस्तु वज्रादिष्टं पुनश्चैहीति भारत १३
जयापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्पमयुधम् ।
मैनं पश्याम संमदं धनुरेतत्प्रहयते ॥ १४
एतद्धि भीमनिर्हातं विश्रुतं गाण्डिवं धनुः ।
स्वस्ति गच्छन्धरिषो वै पन्थानमकुतोमयम्
निवृत्तमेतं द्रक्ष्यामः पुनरेष्यति च धुवम् ।
एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणां च भरतर्षभ ॥ १५
शुभाय मधुरा वाचः पुनः पुनरुद्धारथिः ।
याम्बवल्क्यस्य शिष्यश्च कुशलो यक्षकर्मणि ।
प्रायात्पार्थेन सहितः शान्त्यर्थं वेदपारगः ॥
ग्राह्यत्वाच्च महीपाल वह्यो वेदपारगः ॥ १८
अनुजन्ममहात्मानं हविष्याद्य विशाम्पते ।
विधिवत्पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि वैशम्पायने भारत-
माधरीषे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

दीक्षेति ॥ १ ॥ पश्यान् आश्वमेधकारिणम् ।
रूपम् ॥ २ ॥ शिष्यः गोमथः ॥ १७ ॥

पाण्डवैः पृथिवीमश्वो निर्जितामस्त्रनेजसा ।
चचार स महाराज यथादेशो च सत्तम ॥ २०
तत्र युद्धानि वृत्तानि
यान्पासन्पाण्डवस्य ह ।
तानि वक्ष्यामि ते वीर
विचित्राणि महान्ति च ॥ २१
स ह्यः पृथिवीं राजन्प्रदक्षिणमवर्तत ।
ससारोत्तरतः पूर्वं तान्निबोध महीपते ॥ २२
अवमृद्नन्स राष्ट्राणि पार्थिवानां ह्योत्तमः
शनैस्तदा परिपथी श्वेताश्वश्च महारथः ॥ २३

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

वैशम्पायन उवाच ।

त्रिगर्तैर्मवधुद्धं कृतवैरैः किरीटिनः ।
महारथसमाहातैर्हतानां पुत्रनमूभिः ॥ १
ते समाहाय संप्राप्तं यक्षियं तुरगोत्तमम् ।
धिपयान्तं ततो वीरा दक्षिताः पर्यवारयन् २
रथिनो बद्धतूर्णाराः सदाश्वैः समलंकृतैः ।
परिवार्य हयं राजन्ग्रहीतुं संप्रचक्रमुः ॥ ३
ततः किरीटी सञ्चिन्त्य तेषां तत्र चिकीर्षितम्
धारयामास तान्वीरान्स्तान्त्वपूर्वमरिन्दमः ४
तदनादृत्य ते सर्वे शरीरव्यहनस्तदा ।
तमोरजोभ्यां संछिन्नास्तांकिरीटीं न्यवारयत्
स्तान्प्रयत्ततो जिष्णुः प्रहसन्नय भारत ।
निपत्यैवमधर्मैः श्रेयो जीयितमेव च ॥ ६
स हि वीरः प्रयास्यन्वै धर्मराजेन धारितः ।
हतवान्धया न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिवा इति
स तदा तद्वचः ध्रुवा धर्मराजस्य धीमतः ।
ताप्रियर्तधमिरयाह न न्यवर्तन्त चापि ते ८
ततस्त्रिगर्तराजानं धुर्यवर्माणमाहवे ।
विधित्य शरजालेन प्रजहास धनञ्जयः ॥ ९

तत्र संगणना नास्ति राक्षामयुतशस्तदा ।
येऽयुध्यन्त महाराज क्षत्रिया हतवान्धवाः ॥
किराता यवना राजन्ग्रहवोऽसिधनुर्घराः ।
स्लेच्छाश्रान्ये बहुविधाः पूर्वये निकृता रणे ॥
आर्याश्च पृथिवीपालाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
समीयुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्मदाः ॥ २६
एवं वृत्तानि युद्धानि तत्र तत्र महीपते ।
अर्जुनस्य महीपालैर्नानादेशसमागतैः ॥ २७
यानि तूमयतो राजन्प्रनप्तानि महान्ति च ।
तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तद्याऽनघ

ततस्ते रथघोषेण रथनेमिसन्नेन च ।
पूर्यन्तो दिशः सर्वा धनञ्जयमुपाद्रवन् ॥ १०
सूर्यवर्मा ततः पार्थं शतपां नतपर्वणाम् ।
शतान्यमुञ्चद्राजेन्द्र लब्धलभभिदर्शयन् ॥ ११
तथैवान्ये महेश्वासा ये च तस्यानुपायिनः ।
मुमुक्षुः शरवर्षाणि धनञ्जयधैपिणः ॥ १२
स तान् उपासुष्वनिर्मुक्तैर्वहुभिः सुशून् शरान्
विच्छेद पाण्डवो राजन्स्ते भूमौ न्यपतस्तदा
केतुवर्मा तु तेजस्यी तस्यैवापरजो युवा ।
युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन यशस्विना ॥ १४
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केतुवर्माणमाहवे ।
अभ्यग्नशिश्नैर्वर्णैर्घोमत्सुः परधीरहा ॥ १५
केतुवर्मण्यमिहते धूतवमी महारथः ।
रथेनाग्न्य समुत्पत्य शरीर्जिष्णुमवाकिरत् ॥ १६
तस्य तां शीघ्रतामीक्ष्य तुतोपातीय धीर्ययान्
गुडाकेशो महातिजा घालस्य घृतधर्मणः ॥ १७
न संदधानं दृष्टो नाददानं च तं तदा ।
किरन्तमेव स शरान्दृष्टो पाकशालिनः ॥ १८

७४

त्रिगर्तैरिति महापत्नेन सम्यगाज्ञानैः पाण्डवैर्ह-
तानां पुत्रनमूभिर्निर्जितैः ॥ १ ॥

यानि गृभयन् इति शब्दाणि तु उपेक्षितानि त्वर्थः ॥ २८ ॥ इति
श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि त्रिसप्ततितमेऽध्याये
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ अग्नं गृह्णन् इति पाठः ॥

स तु तं पूजयामास धृतवर्माणमाहवे ।
 मनसा तु मुहुर्न वै रणे समभिहर्षयन् ॥ १९
 तं पद्मगमिव कुडं कुरुवीरः स्मयन्निव ।
 प्रीतिपूर्वं महाबाहुः प्राणैर्न व्यपरोपयत् ॥ २०
 स तथा रक्ष्यमाणो वै पार्थेनामिततेजसा ।
 धृतवर्मा शरं दीप्तं मुमोच विजये तदा ॥ २१
 स तेन विजयस्त्वर्गमासीद्विद्धः करे भृशम् ॥
 मुमोच ताण्डिधं मोहात्तत्पाताय भूतले २२
 धनुषः पततस्तस्य सद्यसाचिकराद्धिमो ।
 बभूव सदृशं रूपं शक्रचापस्य भारत ॥ २३
 तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिवः ।
 जहास सस्वनं हासं धृतवर्मा महाहवे ॥ २४
 ततो रोषाद्विभो जिष्णुः प्रमुञ्च्य रुधिरं करात्
 धनुरादत्त तद्विष्यं शरवर्षैर्वर्षं च ॥ २५
 ततो हलहलाशब्दो दिवस्पृगभवत्तदा ।
 नानाविधानां भूतानां तत्कर्माणि प्रशंसताम्

ततः संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं कालान्तकयमोपमम् ।
 जिष्णुं वैगर्तका योधाः परीताः पर्यवारयन् ॥
 अभिसृत्य परीप्सार्थं ततस्ते धृतवर्मणः ।
 परिवर्तुङ्गाकेशं तत्राकुल्यदनजयः ॥ २८
 ततो योधान् जघानाशु तेषां स दश चाष्ट च
 महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैवेहुभिः शरैः ॥ २९
 तान्संप्रमथान्संप्रेक्ष्य त्वरमाणो धनजयः ।
 शरैराशीविषाकारैर्जघान स्वनवदसन् ॥ ३०
 ते मथ्यमानसः सर्वे वैगर्तकमहारथाः ।
 दिशोऽभिदुदुवू राजन् धनजयशरावृताः ॥
 तमृचुः पुरुषट्यामं संशतकनिपूदनम् ।
 तवास्य किकराः सर्वे सर्वे वै यशशास्त्व ३२
 आकापयस्य नः पार्थ प्रहान्प्रेष्यान्घसितान् ।
 करिष्यामः प्रियं सर्वं तव कौरव्यनन्दन ॥ ३३
 एतदाश्रयं वचनं सर्वोस्तानग्रवीत्तदा ।
 जीवितं रक्षत नृपाः शासनं प्रतिगृह्यताम् ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि विगर्तपराभये
 चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७५

वैशम्पायन उवाच ।

प्राग्ज्योतिषमयाभ्येत्य व्यचरत्स ह्योत्तमः
 भगवत्तामजस्तत्र निर्ययी रणकर्कशः ॥ १
 स ह्यं पाण्डुपुत्रस्य धिपयान्तमुपागतम् ।
 युयुधे भरतश्रेष्ठ धम्रदत्तो महीपतिः ॥ २
 सोऽभिनिर्वाय नगराभ्रगदत्तमुतो नृपः ।
 अश्वमायान्तमुन्मथ्य नगराभिमुखो ययी ॥ ३
 तमालस्य महाबाहुः कुरुणामृपमस्तदा ।
 गाण्डीवं धिक्षिपंस्तूर्णं सहसा समुपाद्रवत् ४
 ततो गाण्डीधनिर्मुक्तैरिषुभिर्मोहितो नृपः ।
 हयमुत्पृज्य तं धीरस्ततः पार्थमुपाद्रवत् ५
 पुनः प्रविश्य नगरं दंशितः स नृपोत्तमः ।
 आरुह्य नागप्रधरं निर्ययी रणकर्कशः ॥ ६
 पाण्डुरेणातपत्रेण त्रियमाणेन मूर्धनि ।

दोषयता चामरेण श्वेतेन च महारथः ॥ ७
 ततः पार्थ समासाद्य पाण्डवानां महारथम् ।
 आह्वयामास वीमत्सुं बाल्याभ्योहाद्य संयुगे
 स वारणं नगप्रस्थं प्रभिन्नकरदासुखम् ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धः श्वेताश्वं प्रति पार्थिवः ९
 विस्तरन्तं महामेघं परवारणवारणम् ।
 शास्त्रवत्कल्पितं संख्ये विवशं युद्धदुर्मदम् १०
 प्रचोद्यमानः स गजस्तेन राज्ञा महाबलः ।
 तदांकुशेन विषमावुत्पतित्यप्रियाम्बरम् ११
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धो राजन्धनजयः ।
 भूमिष्ठो वारणगतं योधयामास भारत ॥ १२
 यज्जदत्तस्ततः क्रुद्धो मुमोचाशु धनजये ।
 तोमरानश्रितस्त्राशान् शलमानिव घेगितान्

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि वैलक्ष्ण्ये भारत-
 भावदीपे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७५

प्राग्ज्योतिषेति सप्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सर्वमेतन्नरव्याघ्र भवत्येतावता कृतम् ।
योधाश्चापि न हन्तव्या धनञ्जय रणे त्वया ॥
वक्तव्याश्चापि राजानः सर्वे सहस्रहज्जनैः ।
युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् २३
इति आतृवचः श्रुत्वा न हस्मि त्वां नराधिप ।

उत्तिष्ठ न भय तेऽस्ति स्वस्तिमाग्च्छ पार्थिव
आगच्छेथा महाराज परा चैत्रीमुपस्थिताम् ।
यदाऽश्वमेधो भविता धर्मराजस्य धीमतः २५
एवमुक्तः स राजा तु भगदत्तात्मजस्तदा ।
तथेत्येवाग्रवीद्वाक्य पाण्डवेनाभिनिर्जितः २६

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि वज्रदत्तपराजये
परसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

[७७]

वैशम्पायन उवाच ।

सैन्धवैरभवद्युद्ध ततस्तस्य किरीटिनः ।
हृताश्वैर्महाराज हताना च सुतरपि ॥ १
तेऽवतीर्णमुपश्रुत्य धिपयं श्वेतवाहनम् ।
प्रत्युपयुस्त्वध्यन्तो राजानः पाण्डवर्षभम् २
अश्वं च त परामृश्य धिपयान्ते धिपोपमाः ।
न भयं चक्रिरे पार्थाङ्गीमसेनादनन्तरात् ॥ ३
तेऽधिदूराजनुष्पाणि यज्ञियस्य हयस्य च ।
धीमत्सुं प्रत्यपचन्त पदातिनमवस्थितम् ॥ ४
ततस्ते तं महाधीर्या राजानः पर्यवारयन् ।
जिगीषन्तो नरव्याघ्रं पूर्वं विनिकृता युधि ५
ते नामाभ्यपि गोघ्राणि
कर्माणि विधिधानि च ।
कीर्तयन्तस्तदा पार्थ
शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ६
ते क्रिरन्तः शरमातान्वारणप्रतिवारणान् ।
रणे जयमभीप्सन्तः कौन्तेयं पर्यवारयन् ७
ते समीक्ष्य च तं कृष्णमुग्रकर्माणमाहवे ।
सर्वे युयुधिरे धीरा रथस्थास्तं पदातिनम् ॥ ८
ते तमाजग्निरे वीरं निवातकथचान्तकम् ।
सशक्तनिहन्तारं हन्तारं सैन्धवस्य च ॥ ९

ततो रथसहस्रेण हयानामयुतेन च ।
कौष्ठकीकृत्य बीमत्सुं प्रहृष्टमनसोऽभवन् १०
तं स्मरन्तो वध वीराः सिन्धुराजस्य चाहवे
जयद्रथस्य कौरव्य समरे सद्यसाचिना ११
ततः पर्जन्यवत्सर्वे शरवृष्टीरवावृजन् ।
तैः कीर्णैः शुशुभे पार्थो राधिमैघान्तरे यथा ॥
सं शरैः समवच्छन्नश्चकाशे पाण्डवर्षभः ।
पञ्चरान्तरसंचारी शकुन्त इव भारत ॥ १३
ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरपीडिते ।
शैलोक्यमभवद्वाजन् रविमालीच निष्प्रमः १४
ततो वर्षा महाराज माकृतो लोमहर्षणः ।
राहुरग्रसदादित्यं युगपरस्तोममेव च ॥ १५
उल्फाश्च जग्निरे सूर्यं विकीर्यन्त्यः समन्ततः ।
वेपथुश्चामवद्वाजन्कलासस्य महागिरेः ॥ १६
मुमुचुः श्वासमद्युष्णं दुःखशोष समन्विताः ।
सप्तर्षयो जातभयास्तथा देवर्षयोऽपि च ॥ १७
शश चाश्रु विनिमिष मण्डलं शशिनोऽपतत्
धिपरीता दिशश्चापि सर्वा धूमाकुलास्तथा ॥
रासमारुणसङ्काशा धनुष्मन्तः सयिद्युतः ।
आवृत्त्य गगन मेघा मुमुचुर्मसशोणितम् १९

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि शैलकण्ठोये भारत
भाष्ये पदसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

सैन्धवैरिति ॥ १ ॥ विकीर्यन्त्य उल्फा सूर्यं जग्निरे
तामिष विकीर्यमाणामि वैरासादीनां वेपथु सप्तर्षादीना

श्वसवामवत् ता एव दाशैः चन्द्रम्यं विनिर्मितं शशिनो मंडले
प्रति पतितं अपतन्ति प्रयाणा सर्वथ ॥ १६ ॥ तत्र
गालु इति पाठे चंद्रमण्डलचंद्रदेशान्तिता उल्फा तत्
मिवाऽधोपतदित्यर्थः ॥ १८ ॥ रागभवर्णधारणस्य सत्यो-
मिथीभावो रागमारुणो वर्णवितोष ॥ १९ ॥

ततोऽन्यथा कृच्छ्रगता भविष्यथ मयादिताः ।
एवमुक्त्वा तु तान्वीरान् युयुधे कुरुपुङ्गवः ॥
अर्जुनोऽतीव संक्रुद्धः संक्रुद्धैर्विजिगीषुभिः ।
शतं शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् १३
मुमुक्षुः सैन्धवा राजंस्तदा गाण्डीवघनानि
शरानापततः क्रूरानाशीविषविषोपमान् १४
चिच्छेद निशितैर्वीण-

रन्तरा स धनञ्जयः ।

छित्त्वा तु तानाशु चैव

कङ्कपन्नान् शिलाशितान् ॥ १५

एकैकमेवं समरे विभेद निशितैः शरैः ।

ततः प्रासांश्च शक्तीश्च पुनरेव धनञ्जयम् ॥ १६

जयद्रथं हतं स्मृत्वा चिक्षुः सैन्धवा नृपाः ।

तेषां किरिटी संकल्पं मोघं चक्रे महाबलः ॥

सर्वोस्तानन्तरा चिच्छत्वा

तदा चुक्रोश पाण्डवः ।

तथैवापततां तेषां

योधानां जयगुह्मिणाम् ॥ १८

शिरांसि पातयामास भूहिः सन्नतपर्वभिः ।

तेषां प्रद्रवतां चापि पुनरेवाभिधावताम् ॥ १९

नियतं तां च शब्दोऽभूत्पूर्णस्यैव महोदधेः ।

ते वध्यमानास्तु तदा पार्थनामिततेजसा ॥

यथाप्राणं यथोत्साहं योधयामासुरर्जुनम् ।

ततस्ते फाल्गुनेनाजौ शरैः सन्नतपर्वभिः २१

कृता विसंज्ञा भूयिष्ठाः क्लान्तवाहनसैनिकाः

तांस्तु सर्वांश्परिग्लानान् विदित्वा धृतराष्ट्रजा

दुःशला बालमादाय नतारं प्रययौ तदा ।

सुरथस्य सुतं वीरं रथेनायागमत्तदा ॥ २३

शान्त्यर्थं सर्वयोधानामभ्यगच्छत पाण्डवम् ।

साधनं जयमासाद्य करोदातैस्त्वं तदा ॥ २४

घनजयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विसखजे प्रभुः ।

समुत्सृज्य धनुः पार्थो विधिवद्भगिनीं तदा

प्राह किं करवाणीति सा च तं प्रत्युवाच ह

एष ते भरतश्रेष्ठ स्वस्तीयस्यात्मजः शिशुः २६

अभिवाद्यते पार्थ तं पश्य पुरुषर्षभ ।

इत्युक्तस्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनस्तथा २७

कासाधिति ततो राजन्दुःशला वाक्यमब्रवीत्

पितृशोकामिसंतप्तो विषादातोऽस्य वै पिता

पञ्चत्वमगमद्दीरो यथा तन्मे निशामय ।

स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे त्वयाऽनघ २९

त्वामागतं च संश्रुत्वा युद्धाय ह्यसारेणम् ।

पितुश्च मृत्युदुःखातोऽजहात्प्राणान्धनंजय ॥

प्राप्तो वीमत्सुरित्येव नामश्रुत्वैव तेऽनघ ।

विषादातैः पपातोर्ध्वो ममार च ममात्मजः ॥

तं दृष्ट्वा पतितं तत्र ततस्तस्यात्मजं प्रभो ।

गृहीत्वा समनुप्राप्ता त्वामघ शरणेपिणी ॥

इत्युक्त्वाऽऽतैस्त्वं सा तु मुमोच धृतराष्ट्रजा ।

दीना दीनं स्मितं पार्थमध्वीचाप्यधोमुखम् ॥

स्वसारं समवेक्ष्य स्वस्त्रीयात्मजमेव च ।

कर्तुमर्हसि धर्मज्ञ दयां कुरुकुलोद्वह ॥ ३४

विस्मृत्य कुरुराजानं तं च मन्दं जयद्रथम् ।

अभिमन्योर्यथा जातः परिश्रितपरधीरहा ३५

तथाऽयं सुरयाज्जातो मम पौत्रो महाभुजः ।

तमादाय नरद्वयाग्रं संप्राप्ताऽस्मि तवान्तिकम्

शमार्थं सर्वयोधानां शृणु चेदं वक्तो मम ।

आगतोयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पुत्रकः ३७

प्रसादमस्य बालस्य तस्मात्त्वं कर्तुमर्हसि ।

एष प्रसाद्य शिरसा प्रशमार्थमरिदम् ॥ ३८

याचते त्वां महाबाहो शमं गरुड धनञ्जय ।

बालस्य हतवन्धोश्च पार्थ किञ्चिदजानतः ३९

प्रसादं कुरु धर्मज्ञ मा मनुष्यशमन्वगाः ।

तमनार्थं नृशंसं च विस्मृत्वास्य पितामहम् ॥

आगस्कारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

एवं प्रुषत्यां करुणं दुःशलायां धनञ्जयः ॥ ४१

संस्मृत्य देवो गान्धारी धृतराष्ट्रं च पार्थिवम्

उवाच दुःखशोकातैः सन्नधर्मं द्यगर्हयत् ४२

यत्कृते बान्धवाः सर्वे मया नीता यमक्षयम् ।

इत्युक्त्वा बहु सान्त्वादिप्रसादमकरोज्जयः ॥

परिष्वज्य च तां प्रीतो विससर्ज गृहान्मति

दुःशला चापि तान् योधान्

निवार्य महतो रणात् ।

संपूज्य पार्थं प्रययौ

गृहानेव शुभानना ॥ ४५

एवं निजित्य तान्वीरान्सैन्धवान्स धनञ्जयः ।

अन्वधावत धावन्तं हयं कामविचारिणम् ॥

ततो मृगमिषाकाशे यथा देवः पिनाकधृक् ।

स्वसारं तं तथा वीरो विधिवदाक्षिणं हयम् ॥

स च याजी यथेष्टेन तास्तान्देशान् यथाक्रमं

विचचार यथाकामं कर्म पार्थस्य वर्धयन् ४८

क्रमेण स ह्यस्त्येवं विचरन्पुरुषर्षभ ।

मणिपूरपतेर्देशमुपायात्सहपाण्डवः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि सैन्धवपराजये
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

•:❖❖:•

७९

वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्या तु नृपतिः प्राप्तं पितरं वसुवाहनः ।
निर्ययो विनयेनाथ ब्राह्मणार्थपुरःसरः ॥ १
मणिपूरेश्वरं त्वेवमुपयातं धनञ्जयः ।
नाभ्यनन्दस मेधावी क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ २
उवाच च स धर्मात्मा समन्तः कालानुनन्ददा
प्रक्रियेयं न ते युक्ता बहिस्तथं सप्रधर्मतः ॥ ३
संरक्ष्यमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागतम् ।
यक्षिणं धिपयान्ते मां नायोत्तोः किं नु पुत्रक ॥
धिक् स्वामस्तु सुदुर्बुद्धे क्षत्रधर्मबाहेकृतम् ।
यो मां युद्धाय संप्राप्तं सान्निध्यं प्रत्यगृह्णयाः ॥ ५
न त्वया पुरुषार्थो हि कश्चिदस्तीह जायता ।
यस्त्वं स्त्रीवद्यथाप्राप्तं मां सान्ना प्रत्यगृह्णयाः ॥ ६
यद्यहं स्वस्तशस्त्रस्थामागच्छेयं सुदुर्मते ।
प्रक्रियेयं भवेद्युक्ता तावत्तव नराधम ॥ ७
तमेवमुक्तं भर्ता तु विदित्वा पन्नगात्मजा ।
अदृष्ट्यमाणा भिर्योर्वीमुलूपा समुपागतत् ॥ ८
सा ददर्श ततः पुत्रं विमृशन्तमधोमुखम् ।
संतर्ज्यमानमसकृत्पित्रा युद्धार्थेना प्रभो ॥ ९
ततः सा वारुसर्वांगी समुपेत्योत्तात्मजा ।
उलूपां ग्राह यत्नं धर्म्यं धर्मविशारदम् ॥ १०
उलूपां मां निर्वाधे त्वं मातरं पन्नगात्मजाम् ।
कुरुष्व यत्नं पुत्र धर्मस्ते भविता परः ॥ ११
युध्यस्वैनं कुक्ष्येष्ठं पितरं युद्धदुर्मदम् ।
एवमेव हि ते प्रीतो भावेप्याति न संशयः ॥ १२
एवं दुर्मर्षितो राजा स मात्रा वसुवाहनः ।
मनश्चेक मेहातेजा युद्धाय भरतर्षभ ॥ १३
संनह्य काञ्चनं चर्म शिरस्त्राणं च मानुमत ।
तृणीशतसम्बाधमारुगेह रथोत्तमम् ॥ १४

सयापकरणोपेतं युक्तमश्वैर्मनोजयैः ।
स चकोपस्कटं श्रोमांश्चेपमाण्डपरिष्कृतम् ॥
परमाञ्चितमुच्छिष्टं ध्वजं सिंहं हिरण्मयम् ॥
प्रययौ पार्यमुद्दिश्य स राजा वसुवाहनः ॥ १६
ततोऽभ्येत्य हयं योरां यक्षिणं पार्यरात्रितम् ।
ग्राहयामास पुरुषेह्योशश्चापिशारङ्गेः ॥ १७
गृहातं याजेन दद्या प्रोतात्मा स धनञ्जयः ।
पुत्र रथस्यं भूमिष्ठः संन्यत्रास्यदाहये ॥ १८
स नत्र राजा न योरां शस्त्रधर्मनेकशः ।
अद्वयामास निशितेराशोवेषाविशेषमेः ॥ १९
तयाः सममययुद्धं पित्रः पृथग्य ज्ञातुलम् ।
देवासुररणप्रलयमुपयाः प्रायमाणयोः ॥ २०
किंतेदिनं प्रायेज्याथ शरेणानतपवणा ।
जश्रदेशं नरदयाघ्रं प्रहपन्नदवाहनः ॥ २१
सोऽभ्यगात्सह पुंस्त्वेन बलमोक्रामेव पन्नगः ।
विनोमैव च क्रान्तेय प्रायेवश मन्त्रोत्तलम् ॥
स गाढवेदनो धोमानालभ्य धनुस्ततम् ।
दिश्य तेजः समावेदय प्रमोह इव सोऽभवत् ॥
स संज्ञामुपलभ्याथ प्रशस्य पुरुषमेः ।
पुत्रं शक्रात्मजो वाक्यामेदमान महाशूनेः २४
साधु साधु महाबाहो घत्न चित्राङ्गदात्मज
सदशं कमे ते दृष्ट्वा प्रोतेमानस्मि पुत्रक ॥ २५
विमुञ्चाम्येव ते बाणान्पुत्र युद्धे स्मिरो भव !
इत्येवमुक्त्वा नाराणेरेभ्यथर्षदमिवद्वा ॥ २६
तान्म गाण्डोवानिमुक्तान्वज्राशानेनमप्रमानं
नाराचानोच्छिन्नद्राजा भल्लैः सर्वास्त्रिधा द्विधा
तस्य पार्यः शरेर्दिश्येध्वजं हेमपारिष्कृतम् ।
सुवर्णतालप्रतिमं शुरेणापाहरद्वयात् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भात-
भावदीपे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

श्रुत्येति ॥ १ ॥ प्रमोह इव यः इव दिश्यं तेजो हा
दोकाशस्वमीधरम् ॥ २३ ॥ पुत्रं प्रशस्येति संन्यः ॥ २४ ॥
विश्रांता चित्रवाहनदुहितार्जुनस्य द्वितीया स्त्री ॥ २५ ॥

हयांश्चास्य महाकायान्महावेगानरिन्दम् ।
 चकार राजश्रिर्जीवान्ग्रहसन्निव पाण्डवः २९
 स रथादवतीर्याथ राजा परमकोपनः ।
 पदातिः पितरं क्रुद्धो योधयामास पाण्डवम्
 संप्रीयमाणः पार्थानामृपमः पुत्रधिकमात् ।
 नात्यर्थं पीडयामास पुत्रं वज्रधरात्मजः ३१
 स मन्यमानो विमुखं पितरं वज्रवाहनः ।
 शरैराशीविपाकारैः पुनरेवार्दयद्बली ॥ ३२
 ततः स बाह्यात्पितरं विव्याध हृदि पश्चिणा
 निक्षितेन सुपुङ्गेन बलघट्टमुवाहनः ॥ ३३
 विवेश पाण्डवं राजन्मर्मभिस्त्वाऽतिदुःखकृत्

स तेनातिभृशं विद्धः पुत्रेण कुहनन्दनः ३४
 महीं जंगाम मोहार्तस्ततो राजन् धनञ्जयः ।
 तस्मिन्निपतिते वीरे कौरवाणां धुरन्धरे ३५
 सोऽपि मोहं जंगामाय ततश्चिन्नाङ्गदासुतः ।
 व्यायम्य संयुगे राजा दृष्ट्वा च पितरं हतम् ॥
 पूर्वमेव स बाणौघैर्गाढविद्धोऽर्जुनेन ह ।
 पपात सोऽपि घरणीमालिङ्ग्य रणमूर्धने ३७
 मर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रं च पतितं भुवि ।
 चित्राङ्गदा परित्रस्ता प्रविवेश रणाजरे ३८
 शोकसन्तसहृदया रुदती धेपती भृशम् ।
 मणिपूरपतेर्मोता ददर्श निहतं पतिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अर्जुनवधमुवाहनपुञ्जे
 ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

वैशम्पायन उवाच ।

ततो बहुतरं भीरुर्विलप्य कमलेश्वरा ।
 सुमोह दुःखसंतप्ता पपात च महीतले ॥ १
 प्रतिलभ्य च सा संज्ञां देवी दिव्यवपुर्धरा ।
 उद्धृष्य पद्मगस्त्यां दृष्ट्वा पाक्यमग्र्यात् ॥ २
 उद्धृष्य पश्य मर्तारं शयानं निहतं रणे ।
 त्वरते मम पुत्रेण बाणेन समितिजयम् ॥ ३
 ननु त्वमार्यधर्मज्ञा ननु चासि पतिव्रता ।
 यस्वत्कृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो रणे ४
 किन्तु सर्वोपराधोऽयं यदि तेऽद्य धनञ्जयः ।
 क्षेमस्य याच्यमाना वै जीवयस्व धनञ्जयम् ॥ ५
 ननु त्वमार्ये धर्मज्ञा त्रैलोक्यविदिता शुभे ।
 यद्वा नयित्वा पुत्रेण मर्तारं नानुशोचसि ॥ ६
 नाहं शोचामि तनयं हतं पद्मगनन्दिनि ।
 पतिमेव तु शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ७
 इत्युक्त्वा सा तदा देवीमुद्धृष्य पद्मगात्रमजाम्
 मर्तारमभिगम्येक्षामस्तुषाच यशस्विनी ॥ ८
 उत्तिष्ठ कुबुद्ध्यस्य प्रियमुख्य मम प्रिय ।

अयमश्वो महाबाहो मया ते परिमोक्षितः ९
 ननु त्वया नाम विभो धर्मराजस्य पक्षियः ।
 अयमश्वो नुसर्तव्यः स शोपे किं महीतले १०
 त्वयि प्राणा मयायत्ताः* कुरुणां कुहनन्दन ।
 स कस्मात्प्राणदोऽन्येषां प्राणास्तत्पक्षिणोऽसि
 उद्धृष्य साधु पश्येमं पतिं निगतितं भुवि ।
 पुत्रं चेमं समुत्साद्य घातयित्वा न शोचसि ॥
 कामं स्वपितु बालोऽयं भूमौ मृत्युपरां गता ।
 लोहिताक्षो गुडाकेशो विजयः साधु जीवतु
 नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बहुमार्यता ।
 प्रमदानां भवत्येष मा तेऽमृशदिरिदं ॥ १४
 सख्यं चैतत्कृतं धात्रा शश्वद्वयमेव तु ।
 सख्यं समाभिजानाहि सत्यं सङ्गतमस्तु ते १५
 पुत्रेण घातयित्वैनं पतिं यदि न मेऽद्य वै ।
 जीवन्तं दर्शयस्व परित्यक्त्यामि जीवितम्
 साऽहं दुःखान्विता देवि पतिपुत्राणि नाकृता
 ह्रैव प्रायमाशिष्ये प्रेक्षन्त्यास्ते न संशयः १७

पतिं अर्जुनम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके
 पर्वणि नैलद्वीपे भारतमावद्वीपे ऊनाशीतितमोऽध्यायः ७९

८०

तत इति ॥ १ ॥ * मनायता इति पाठः ।

इत्युक्त्वा पद्मसुतां सपत्नी चैत्रवाहनी ।
ततः प्रायमुपासीना तूर्णमासीञ्जनाधिप १८
वैशम्पायन उवाच ।

ततो विलप्य विरतामर्तुःपादौ प्रमुह्य सा
उपविष्टाऽभवद्दीना सोद्भासं पुत्रमीक्षती १९
ततः संज्ञां पुनर्लब्ध्वा स राजा वसुवाहनः ।
मातरं तामथालोक्य रणभूमावथाव्रवीत् २०
इतो दुःखतरं किं नु यन्मे माता सुखेयिता ।
भूमौ निपतितं वीरमनुशोते मृतं पतिम् ॥ २१
निहन्तारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
मया विनिहतं संख्ये प्रेक्षते दुर्मरं वत ॥ २२
अहोऽस्या हृदयं देह्या वदं यच्च विदीर्यते ।
व्यूढोरस्कं महाबाहुं प्रेक्षन्त्या निहतं पतिम्
दुर्मरं पुरुषेणेह मन्ये ह्यध्वन्यनागते ।
यत्र नाहं न मे माता विप्रयुज्येत जीयितात्
हाहा धिक्कुर्वीरस्य सन्नाहं काञ्चनं भुवि ।
अपयिद्धं हतस्येह मया पुत्रेण पश्यत ॥ २५
मो मो पश्यत मे वीरं पितरं ब्राह्मणा भुवि ।
शयानं वीरशयने मया पुत्रेण पातितम् ॥ २६
ब्राह्मणाः कुरुष्वस्य ये मुक्ता हयसारिणः ।
कुर्वन्ति शार्ङ्गि कामस्य रणे योऽयं मया हतः
व्यादिशंतु च किं विप्राः प्रायश्चित्तिमिहाद्य मे
अनुशंसस्य पापस्य पितृहन्तृ रणाजरे २८
दुश्चरा द्वादशसमा हत्वा पितरमद्य वै ।
ममेह सुनुशंसस्य संवीतस्यास्य चर्मणां २९
शिरःकपाले चास्थैव युञ्जतः पितरद्य मे ।
प्रायश्चित्तं हि नास्त्यन्यदत्त्वाऽद्य पितरं मम ॥
पश्य नागोत्तमसुते भर्तारं निहतं मया ।
कृतं प्रियं मया तैऽद्य निहत्य समरेऽशुनम् ॥
सोऽहमद्य गमिष्यामि गर्ति पितृनिपेयिताम्
न शक्नोम्यात्मनात्मानमहं धारयितुं शुभे ३२
सा त्वं मापि मृते मातस्तथा गाण्डीवघ्नघनि
मय प्रीतिमती देयि सत्येनात्मानमालभे ३३
इत्युक्त्वा ॥ ततो राजा दुःखशोकसमाहतः
उपस्पृश्य महाराज दुःखाव्रचनमब्रवीत् ॥ ३४
गृह्यन्तु सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ।
त्वं च मातर्धया सत्यं प्रवीमि भुजगोत्तमे ३५
यदि नोतिष्ठति जयः पिता मे नरसप्तमः ।
अदिमप्रेष रणोद्देशे दोषयिष्ये कलेयरम् ॥ ३६
न हि मे पितरं हत्वा निष्कृतिर्विद्यते षचित् ।
नरकं प्रतिपत्स्यामि ध्रुवं शुद्धयार्दितः ॥ ३७

वीरं हि क्षत्रियं हत्वा गोशतेन प्रमुच्यते ।
पितरं तु निहत्यैवं दुर्लभा निष्कृतिर्मम ॥ ३८
एष एको महातेजाः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ।
पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे निष्कृतिः कुतः
इत्येवमुक्त्वा नृपते धनञ्जयसुतो नृपः ।
उपस्पृश्यामवत्तूर्णं प्रायोपेतो महामतिः ४०
वैशम्पायन उवाच ।
प्रायोपविष्टे नृपतौ मणिपूरेश्वरे तदा ।
पितृशोकसमाविष्टे सह मात्रा परंतप ॥ ४१
उलूपी चिन्तयामास तदा सजीवनं मणिम् ।
स चोपातिष्ठत तदा पन्नगानां परायणम् ॥ ४२
तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता ।
मनःप्रहादनीं चाचं सैनिकानामथाम्रवीत् ४३
उत्तिष्ठ मा शुचः पुत्र नैव जिष्णुस्त्वया जितः
अजेयः पुरुषैरेव तथा देवैः सदासवैः ॥ ४४
मया तु मोहनी नाम मायैषा संप्रदर्शिता ।
प्रियार्यं पुरुषेन्द्रस्य पितृस्तेऽद्य यशस्विनः ४५
जिज्ञासुर्होय पुत्रस्य बलस्य तव कौरव ।
संग्रामे युज्यतो राजन्नागतः परवीरहा ॥ ४६
तस्मादसि मया पुत्र युद्धाय परिचोदितः ।
मा पापमात्मनः पुत्र शङ्केया ह्यप्यपि प्रभो ४७
अपिरेव महानात्मा पुराणः शाश्वतोऽक्षरः ।
नैनं शक्नो हि संग्रामे जेतुं शक्नोऽपि पुत्रकष्टे
अयं तु मे मणिर्दिव्यः समानीतो विशाम्पते ।
मृतामृतान्पन्नगेन्द्रान् यो जीययति नित्यदा
एनमस्योरासि त्वं च स्थापयस्व पितुः प्रभो ।
सजीवितं तदा पार्थस त्वं द्रष्टाऽसि पाण्डवम्
इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरासि मणिं तदा ।
पार्थस्याभिततेजाः स पितुः जेहादपापकृत् ॥
तस्मिन्मयस्ने मणौ धीरो जिष्णुकुञ्जीवितः प्रभुः
चिरसुप्त इयोत्तमौ मृदलोहितलोचनः ॥ ५१
तमुत्थितं महात्मानं लब्धसंज्ञं मनस्विनम् ।
समीक्ष्य पितरं स्वस्य पचन्दे वपुषाहृतः ५३
उत्थिते पुरुषेयाम्रे पुनर्लक्ष्मीपतिं प्रभो ।
दिष्ट्याः सुमनसः पुण्या ववृषे पापशासनः ॥
अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्मधनिःस्वनाः ।
साधु साधयति चाकाशे वभूय सुमहान्धनः
उत्पाय च महाबाहुः पर्याम्बुसो धनञ्जयः ।
वसुधाह्नमालिङ्ग्य समाजिग्रत मूर्धनि ॥ ५६
ददर्श चापि दूरेऽस्य मातरं शोकवर्शिताम् ।
उलूपा सह तिष्ठतां ततोऽप्युत्थन्नजय ५७

किमिदं लक्ष्यते सर्वं शोकविस्मयहर्षवत् ।
रणाजिरमामिध्न यदि जानासि शंस मे ५८
जननी च किमर्थं ते रणभूमिसुपागता ।
नागेन्द्रदुहिता चैयमुत्तूपा किमिहागता ५९

जानाम्यहमिदं युद्धं त्वया मद्रचनात्कृतम् ।
स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदितुम् ६०
तमुवाच तथा पृष्ठो मणिपूरपतिस्तदा ।
प्रसाद्य शिरसा विद्वानुत्तूपा पृच्छन्तमियम्

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे अर्जुनप्रत्युज्जीवने
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

अर्जुन उवाच ।

किमागमनकृत्यं ते कौरव्यकुलनेदिनि ।
मणिपूरपतेर्मातुस्तथैव च रणाजिरे ॥ १
कथितकुशलकामासि राक्षोऽस्य भुजगात्मजे
मम वा अपलापाङ्गि कथित्यं शुभमिच्छसि
कथिते पृथुलभ्राणि नाप्रियं प्रियदर्शने ।
अकार्पमहमज्ञानादयं वा बभूवाहनः ॥ ३
कथिषु राजपुत्री ते सपत्नी चैत्रवाहनी ।
चित्राङ्गदा धरादोहा नापराध्यति किञ्चन ॥ ४
तमुवाचोरगपतेर्दुहिता प्रहसन्निध ।
न मे त्वमपराद्धोऽसि न हि मे बभूवाहनः ॥ ५
न जनित्री तथास्येयं मम वा प्रेक्ष्यवत् स्थिता ।
भूयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचेष्टितम् ॥ ६
न मे कोपस्तथा कार्यः शिरसा त्वां प्रसादये
त्यतिप्रियार्थं हि कौरव्य कृतमेतन्मया विमोऽ
यत्तच्छृणु महाबाहो निखिलेन धनञ्जय ।
महाभारतयुद्धे यत्तथा शान्तनवो नृपः ॥ ८
अधर्मेण हतः पार्यं तस्यैषा निष्कृतिः कृता ।
न हि भीष्मस्तथा घोर युद्धमानो हि पातितः
शिष्यपिण्डना ॥ संयुक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया ।
तस्य शान्तिमकृत्वा त्वं त्यजेथा यदि जीवितं
कर्मणा तेन पापेन पतेथा निरये ध्रुवम् ।
एषा ॥ विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्तवानसि
यसुभिर्वैशुधापाल गङ्गाया च महामते ॥ ११
पुरा हि श्रुतमेतत्ते यसुभिः कथितं मया ।
गङ्गायास्तीरमाश्रित्य एते शान्तनवे नृप ॥ १२

आप्लुत्य देवा यस्यः समेत्यं च महानदीम् ।
इदमुचुर्वचो घोरं भारीरप्या मते तदा ॥ १३
एष शान्तनवो भीष्मो निहतः सद्यसाचिना
अयुज्यमानः संग्रामे संसक्तोऽन्येन भाषिनि ।
तदनेनानुपपन्नेन ययमद्य धनञ्जयम् ॥ १४

शापेन योजयामेति
तथाऽस्तित्यति च साऽब्रवीत् ।
तदहं पितुरावेद्य
प्रविश्य व्यधितेन्द्रिया ॥ १५
अभवं स च तच्छ्रुत्वा
विषादमगमत्परम् ।
पिता तु मे यस्मिन् गत्वा
त्वदर्थं समयाचत ॥ १६

पुनः पुनः प्रसाद्येतांस्त एनमिदमब्रुवन् ।
पुत्रस्तस्य महाभाग मणिपूरेभ्यरो युषा ॥ १७
स एनं रणमध्यस्थः शरैः पातयिता मुवि ।
एवं कृते स नागेन्द्र मुक्तशापो भविष्यति ॥ १८
गच्छेति यसुभिर्द्योको
मम चेदं शरांस सः ।
तच्छ्रुत्वा त्वं मया तस्मा-
च्छापादासि विमोक्षितः ॥ १९

न हि त्वां देवराजोऽपि समरेषु पराजयेत् ।
आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्तेनेहासि पराजितः
न हि दोषो मम मतः कथं वा मन्यसे धिमो
इत्येवमुक्तो विजयः प्रसप्तात्माऽप्रवीदिदम्

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलद्वीपे भारत-

भावरीपे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

आश्वमेध ८

८१

किमागमनेति स्पष्टार्थः ॥ १ ॥

सर्वं मे सुप्रियं देवि यदेतत्कृतवत्यसि ।
इत्युक्त्वा सोऽब्रवीत्पुत्रं मणिपूरपति जयः
चित्रांगदायाः शृण्वत्याः कौरव्यदुहितुस्तदा
गुधिष्टिरस्याश्वमेधः परिचैत्र्यां भविष्यति २३
तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां सहितो नृप
इत्येवमुक्तः पार्थेन स राजा वभ्रुवाहनः ।
उवाच पितरं धीमानिदमस्त्राविलक्षणः २५
उपयास्यामि धर्मज्ञ भयतः शासनादहम् ।
अश्वमेधे महायज्ञे द्विजातिपरिचेपकः ॥ २६
मम त्वनुग्रहार्थाय प्रविशस्व पुरं स्वकम् ।
मार्याभ्यां सहधर्मज्ञ मा भूत्सेऽत्र विचारणा ॥

उभित्वेह निशामेकां सुखं सभवने प्रभो ।
पुनरश्वानुगमनं कर्तासि जयतां वर ॥ २८
इत्युक्तः स तु पुत्रेण तदा वानरकेतनः ।
स्मयन्प्रोवाच कौन्तेयस्तदा चित्रांगदासुतम् ॥
विदितं ते महाबाहो यथा दीक्षां चराम्यहम्
न स तावत्प्रवेस्यामि पुरं ते पृथुलोचन ३०
यथाकामं व्रजत्येव यश्चियाश्वो नरर्षभ ।
स्वस्ति तेऽसु गमिष्यामि न स्थानं विद्यते मम
स तत्र विधिवत्सेन पूजितः पाकशासनिः ।
मार्याभ्यामभ्यनुज्ञातः प्रायाद्भरतसत्तमः ३२

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

वैशम्पायन उवाच ।

सं तु वाजी समुद्रान्तां पर्येत यसुधामिमाम्
निवृत्तोभिमुखो राजन् येन वारणसाहयम् १
अनुगच्छेच्च तुरगं निवृत्तोऽथ किरीटभृव ।
यदच्छया समापेदे पुरं राजगृहं तदा ॥ २
तमभ्याशङ्कं दृष्ट्वा सहदेवात्मजः प्रभो ।
क्षत्रधर्मे स्थितो धीरः समरायाजुहाव ह ॥ ३
ततः पुरात्स निष्क्रम्य रथी घन्धी शरी तली
मेघसंधिः पदातिस्तं धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ ४
आसाद्य च महातेजा मेघसन्धिर्घनञ्जयम् ।
बालमावाप्तमहाराज प्रोवाचेदं न कीदृशत्वात्
किमयं चार्यते वाजी स्वामिष्य इय भारत ।
हयमेतं हरिष्यामि प्रयतस्व विमोक्षणे ॥ ५
यदत्तानुनयो युद्धे यदि त्वं पितृभिर्मम ।
करिष्यामि तथातिथ्यं ग्रहर ग्रहरामि च ७
इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं ग्रहसन्धिं पाण्डवः ।
विप्रकर्ता मया धार्य इति मे मनमाहितम् ८
त्राप्रा उद्येष्टेन नृपते तथापि विदितं ध्रुवम् ।
ग्रहरस्य यथाशक्ति न मनुर्विद्यते मम ॥ ९

इत्युक्तः प्राहरत्पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः ।
किरन् शरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्रहृक् १०
ततो गाण्डीवभृच्छूरो गाण्डीवप्रहितैः शरैः ।
स्वकार मोघोत्तान्दानान्स्तपत्तान्भरतर्षभ ॥
स मोघं तस्य बाणीघं कृत्वा वानरकेतनः ।
शरान्मुमोच ज्वलितान्दीप्तास्यानिव पन्नगान्
ध्वजे पताकादण्डेषु रथे यंत्रे हयेषु च ।
अभ्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथी १३
संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे सद्यस्ताहिना ।
मन्यमानः स्वपीर्यं तन्मागधः प्राहेणोच्छरात्
ततो गाण्डीवघ्न्या तु मागधेन भृशहतः ।
वमौ यसन्तसमये पलाशः पुष्पितो यथा १५
अघ्यमानः सोऽभ्यग्नन्मागधः पाण्डवर्षमम्
तेन तस्यै स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने १६
सद्यस्ताही तु संकुडो विकृप्य बलवज्जनुः ।
ह्यांश्चकार निर्जीवान्सारथ्येध शिरोऽहरत् ॥ १७
धनुधास्य महश्चित्रं सूर्येण प्रचकतं ह ।
हत्तापायं पताकां च ध्वजं चास्य न्यपातयत्

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वानुसरणे
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

म स्थिति ॥१॥ अश्वानुसरणः समीक्षितः ॥१॥

स राजा व्यथितो व्यभो विधनुर्हृतसारथिः
गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेगवान् १९
तस्यापतत पवाशु गदां हमपरिष्कृताम् ।
शरैश्चकर्त बहुधा बहुभिर्गुध्रवाजितैः ॥ २०
सा गदा शकलीभूता विशीर्णमणिवन्धना ।
व्याली विमुच्यमानेव पपात धरणीतले २१
विरथं विधनुष्कं च गदया परिवाजितम् ।
सान्त्वयपूर्वमिदं वाक्यमग्नवीर्यकपिकेतनः २२
पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् ।
बह्वेतरसमरे कर्म तव बालस्य पार्थिव ॥ २३
युधिष्ठिरस्य संदेशो न हन्तव्या वृषा इति ।
तेन जीवसि राजेस्त्वमपराजोऽपि मे रणे ॥

इति मत्वा तदात्मानं प्रत्यादिष्टं स्म मागधः ।
तस्यमित्यभिगम्यैनं प्राञ्जलिः प्रत्यपूजयत् २५
पराजितोऽस्मि भद्रं ते नाहं योदुमिहोत्सहे ॥
यद्यत्कृत्यं मेया तेऽद्य तद्गृहि कृतमेव तु ॥ २६
तमर्जुनः समाश्वस्य पुनरेवेदमग्नवीर्यम् ।
आगतं वयं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः २७
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तं हयम्
फाल्गुनं च युधि श्रेष्ठं विधिवत्सहदेवजः २८
ततो यथेष्टमगमत्पुनरेव स केसरी ॥
ततः समुद्रतीरेण यद्वाग्धुं द्वांसकोसलान् ॥
तत्र तत्र च भूरीणि श्लेच्छलैः न्याम्यमेकशः ।
विजिग्ये धनुषा राजन्नाण्ड्येन धनञ्जयः ३०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि मन्वानुसरणे मागधपराजये
दृशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

वैशम्पायन उवाच ।

मागधेनार्चितो राजन्पाण्ड्यः श्वेतवाहनः
क्षिणां विशमास्थाय चारयामास तं हयम् १
ततः स पुनरावर्त्य हयः कामचरो बली ।
आससाद् पुरीं रम्यां चेदीनां शुक्तिसाह्वयम्
शरभेणार्चितस्तत्र शिशुपालसुतेन सः ।
युद्धपूर्वं तदा तेन पूजया च महाबलः ॥ ३
ततोऽर्चितो ययौ राजेस्तदा स तुरगोत्तमः ।
काशीनंगास्कोसलांश्च किरातानथ तंगणान्
पूजां तत्र यथान्यायं प्रतिगृह्य धनञ्जयः ।
पुनरावृत्य कौन्तेयो दशार्णोन्नमस्तदा ॥ ५
तत्र चित्रांगदो नाम बलवानरिमर्दनः ।
तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम् ॥ ६
तं चापि यशमानीयं किरीटीं पुरुषर्षभः ।
निपादराशो विषयमेकलव्यस्य जग्मिवान् ७
एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन जगृहे तदा ।
तत्र चक्रे निपादैः स खंग्रामं लोमहर्षणम् ॥ ८

ततस्तमपि कौन्तेयः समरेष्वपराजितः ।
जिगाय युधि दुर्धर्यो यद्विधिप्रार्थमागतम् ॥ ९
स तं जित्वा महाराज नैपादिं पाकशासनिः
अर्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम् ॥
तत्रापि द्रविडैरान्ध्रै रौद्रमोहिपकैरपि ।
तथा कोलुगिरैश्च युद्धमासीत्किरीटिनः ११
तांश्चापि विजयो जित्वा नातितीक्ष्णेण कर्मणा
तुरङ्गमयशेनाथ सुराष्ट्रानभितो ययौ ॥ १२
गोकर्णमथ चासाद्य प्रभासमपि जग्मिवान् ।
ततो द्वारवतीं रम्यां वृष्णिधीराभिपालिताम्
आससाद् हयः श्रीमान्कुराजस्य यक्षियः ।
तमुन्मथ्य हयश्रेष्ठं यादवानां कुमारकाः ॥ १४
प्रययुस्तांस्तदा राजन्प्रसेनो न्यघारयन् ।
ततः पुराक्षिनेष्कर्म्य वृष्णयन्धकपतिस्तदा ॥
सहितो वासुदेवेन मातुलेन किरीटिनः ।
तौ समेत्य कुरुश्रेष्ठं विधिवत्प्रतिपूर्वकम् १६

गुध्रवाजितैः गुध्रपशुवैः ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते आश्व-
मेधिके पर्वणि द्रुपदपर्वणि आश्वमेधपर्वणि दृशीतितमोऽ-
ध्यायः ॥ ८२ ॥ १ स कैरव इति पाठः ।

८३

मागधेनेति ॥ १ ॥

परया मारतश्रेष्ठं पूजया समवस्थितौ ।
ततस्ताभ्यामनुज्ञातो ययौ येन हृतो गतः १७
ततः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः ।
क्रमेण व्यचरत्स्फीतं ततः पञ्चनदं ययौ ॥ १८

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अध्यानुसरणे
व्यश्रीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

वैशम्पायन उवाच ।

शकुनेस्तनयो धीरो गान्धाराणां महारथः ।
प्रत्युद्ययौ गुहाकेशं सैन्येन महता वृतः ॥ १
हस्त्यश्वरथयुक्तेन पताकाध्वजमालिना ।
अमृत्यमाणास्ते योधा नृपस्य शकुनेर्वधम् २
अभ्ययुः सहिताः पार्यं प्रगृहीतशरासनाः ।
स तानुवाच धर्मात्मा वीभत्सुरपराजितः ॥ ३
युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगृहुर्हितम् ।
पार्यमाणाऽपि पार्येन सान्त्वयन् पूर्वमप्येताः ॥ ४
परिवार्य हयं जग्मुस्ततः क्रोध पाण्डवः ।
ततः शिरांसि दीप्ताग्नेस्तेषां विच्छेद पाण्डवः
धुरिर्गण्डीवनिर्मुक्तैर्नातियत्नादिवायुनः ।
ते वध्यमानाः पार्येन हयमुत्सृज्य संग्रमात् ६
न्यवर्तन्त महाराज शरवर्षादिता भृशम् ।
निरुध्यमानस्तैश्चापि गान्धारैः पाण्डुनन्दनः
आदिश्यादिश्य तेजस्वी शिरांस्येषां न्यपातयत्
वध्यमानेषु तेषाञ्चौ गान्धारेषु समततः ॥ ८
स राजा शकुनेः पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ।
तं युध्यमानं राजानं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ९
पार्योऽब्रवीधर्मे वध्या राजानो राजशासनात्
अलं युद्धेन ते वीर न तेऽस्त्यथ पराजयः १०
इत्युक्तस्तदनादृत्य वाक्यमज्ञानमोहितः ।
स शकसमकर्माणं समवाकिरद्वानुयैः ॥ ११
तस्य पार्यः शिरस्त्राणमर्धचन्द्रेण पत्रिणा ।
अपाहृदमेयात्मा जयद्रथशिरौ यथा ॥ १२

तस्मादपि स कौरव्य गन्धारविषयं हयः ।
विचचार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा १९
ततो गान्धारराजेन युद्धमासीतिकरीटिनः ।
घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्वधरानुसारिणा ॥ २०

तं दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुर्गान्धाराः सर्वं पथ ते ।
इच्छता तेन न हतो राजेत्यसि च तं विदुः ।
गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षणः ।
ययौ तैरेव सहितस्त्वस्तैः क्षुद्रमृगैरिव ॥ १४
तेषां तु तरसा पार्यस्तथैव परिधावताम् ।
प्रजहारोत्तमाङ्गानि भङ्गैः सन्नतपर्वभिः ॥ १५
उच्छ्रितास्तु भुजान्केचिन्नावुध्यन्त शरैर्हताम्
शरैर्गण्डीवनिर्मुक्तैः पृथग्भिः पार्यचोदितैः १६
संभ्रान्तनरनागाश्वमपतद्विद्रुतं बलम् ।
हतविध्यस्तभूयिष्ठमावर्तत मुहुर्मुहुः ॥ १७
नाभ्यदृश्यन्त वीरस्य केचिदग्रेऽप्यकर्मणः ।
रिपवः पात्यमाना वै ये सहेयुर्धनजयम् ॥ १८
ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिबृहद्वपुरासरा ।
जननीं निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्धमुत्तमम् १९
सा न्यचारयद्वयग्रं तं पुत्रं युद्धदुर्मदम् ।
प्रसाद्यामास च तं जिष्णुमह्निष्टकारेणम् ॥
तां पूजयित्वा वीभत्सुः प्रसादमकरोत्प्रभुः
शकुनश्चापि तनयं सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २०
न मे प्रियं महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता ।
प्रतियोजुममिच्छामातैव त्वं ममानघ ॥ २१
गान्धारो मातरं स्मृत्वा धृतराष्ट्रकृतेन च ।
तेन जीवसि राजस्त्वं निहतास्त्वनुगास्तव ॥
मेवं मूः शाम्यतां वीरं मा ते भूदुर्जिरीदृशी ।
गच्छेथास्त्वं परां चैश्रीमश्वमेधं नृपस्य नः २४

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठे भारत

आवदीपे व्यश्रीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

शकुनेस्तनय इति स्पष्टार्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे शकुनिपुत्रपराजये
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्वानुपयी पार्थो हयं कामविहारिणम्
न्ययर्तत ततो घाजी येन नागाहयं पुरम् ॥ १
तं निवृत्तं तु शुश्राव चारेणैव युधिष्ठिरः ।
श्रुत्वाऽर्जुनं कुशलितं स च हृष्टमनाऽभवत् २
विजयस्य च तत्कर्म गान्धाराधिपये तदा ।
श्रुत्वा चान्येषु देशेषु स सुप्रीतोऽभवत्तदा ३
एतास्मिन्नेव काले तु द्वादशीं माघमासिकीम्
इष्टं गृहीत्वा नक्षत्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४
समानीय महातेजाः सर्वान् भ्रातृन्महीपतिः ।
भीमं च नकुलं चैव सहदेवं च कौरव ॥ ५
प्रोधाचेदं वचः काले तदा धर्मभृतां घरः ।
आमन्य वदतां श्रेष्ठो भीमं प्रहरतां घरम् ६
आयाति भीमसेनास्तीं सहाश्वेन तवानुजः ।
यथा मे पुरुषाः प्राहुयै धनञ्जयसारिणः ॥ ७
रूपस्थितश्च कालोऽयमभितो वर्तते हयः ।
माघी च पौर्णमासीयं मासः शेषो वृकोदरः ८
तत्प्रस्थाप्यं तु विद्वांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
वाजिमेधार्थं सिद्धयै देशं पश्यन्तु यक्षियम् ९
इत्युक्तः स तु तद्यक्रे भीमो नृपतिशासनम् ।
हृष्टः श्रुत्वा गुडाकेशमायान्तं पुरुषपंभम् १०
ततो ययौ भीमसेनः प्राक्षेः स्थपतिभिः सह ।
ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुशलान् यक्षकर्मणि ११
तं स शालचयं श्रीमत्सप्रतोलीमुघादितम् ।
मापयामास कौरव्यो यक्षवाटं यथाविधि १२
प्रासादशतसंवाधं मणिप्रवरकुट्टिमम् ।
कारयामास विधिवद्भरतविभूषितम् ॥ १३
स्तेभ्योऽन्येन कचिन्नांशं तोरणानि बृहन्ति च ।
यक्षाय तनदेशेषु दत्त्वा श्रुद्धं च काननम् ॥ १४
अन्तःपुराणां राक्ष्णां च नानादेशसमीयुषाम् ।

कारयामास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि १५
ब्राह्मणानां च वेदमानि नानादेशसमीयुषाम् ।
कारयामास कौन्तेयो विधिवत्तान्यनरुशः १६
तथा संप्रेषयामास दूतानृपतिशासनात् ।
भीमसेनो महाबाहो राज्ञामह्निष्ट कर्मणाम् १७
ते प्रियार्थं कुरुपतेराययुर्नृपसत्तम ।
रत्नान्यनेकान्यादाय त्रिषोऽभ्यानामुद्यानि च
तेषां निर्विशतां तेषु शिबिरेषु महात्मनाम् ।
नर्दतः सागरस्येव दिवश्चूषम ररहन्तः ॥ १९
तेषामभ्यागतानां च स राजा कुहयर्चनः ।
व्यादिदेशाश्रयानानि शश्याश्चाप्यतिमानुशः

वाहनानां च विधिधाः

शालाः शालीक्षुगोरसैः ।

उपेता मरतभेष्टो

व्यादिदेश स धर्मरादः ॥ २१

तथा तस्मिन् महायज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ।
समाजमुर्गुनिगणा बहवो ब्रह्मचारिनः ॥ २२
ये च द्विजातिप्रवरास्तत्रासन्मृषिर्षपते ।
समाजमुः सशिष्यास्ताम्रतिजग्राह कौरवः
सर्वोद्य ताननुययौ यावदायसयान्प्रति ।
स्वयमेव महातेजा दमं त्यक्त्वा युधिष्ठिरः ॥
ततः कृत्वा स्थपतयः शिल्पिनोऽन्ये च ये तदा
कृत्वा यक्षविधिं राक्षो धर्मज्ञाय न्ययेदयन् ॥
तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्तु कृतं सर्वमतन्द्रितः ।
हृष्टरूपोऽभवद्वाजा सह ब्राह्मिभिरादृतः ॥ २६

वैशम्पायन उवाच ।

तास्मिन्यज्ञे प्रवृत्ते तु वागिमनो हेतुपादिनः ।
हेतुवादाः बह्वानाहुः परस्परजिगीषवः ॥ २७
ददृशुर्न नृपतयो यक्षस्य विधिमुत्तमम् ।
देवेन्द्रस्येव विहितं भीमसेनेन भारत ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठे भारत-
मावदीये चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

इत्युक्त्वेति ॥ १॥ इष्टं नक्षत्रं पुण्यम् ॥ १॥ प्रत्या-
पन्तु प्रत्यापयन्तु स्वार्थं निवृ प्रतिशन्तिस्वर्गः ॥ ९ ॥

ददृशुस्तोरणान्यत्र शातकुम्भमयानि ते ।
 शय्यासनविहारान्श्च सुबहून् रत्नसञ्चयान् ॥ २९
 घटान्पात्रीः कटाहानि कलशान्वर्धमानकान्
 न हि किञ्चिदसौवर्णमपश्यन्वसुधाधिपाः ॥ ३०
 यूपांश्च शास्त्रपठितान्दारवान्हेमभूषितान् ।
 उपहृतान् यथाकालं विधिभूरिवर्चसः ॥ ३१
 स्थलजा जलजा ये च पशवः केचन प्रभो ।
 सर्वानेव समानीतानपश्यन्तत्र ते नृपाः ॥ ३२
 गाश्चैव महीप्रीश्चैव तथो घृद्धस्त्रियोऽपि च ।
 औदकानि च सत्त्वानि श्वापदानि वयांसि च
 जरायुजाण्डजातानि स्वेदजान्मुद्गिदानि च
 पर्वतानूपजांतानि भूतानि ददृशुश्च ते ॥ ३४
 एवं प्रसूदितं सर्वं पशुगोधनधान्यतः ।
 यक्षघाटं नृपा दृष्ट्वा परं विस्मयमागताः ॥ ३५
 ब्राह्मणानां विशां क्षिप्य बहुमृष्टाक्षमुद्दिमव ।

पूर्णं शतसहस्रे तु विप्राणां तत्र भुञ्जताम् ॥ ३६
 दुन्दुभिर्मैघनिर्घोषो मुहुर्महुरताव्यत ।
 विननादासकुचापि दिवसे दिवसे गते ॥ ३७
 एवं स ववृत्ते यज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ।
 अन्नस्य सुबहून् राजकुत्सर्गान्पर्वतोपमान् ॥ ३८
 दधिकुल्याश्च ददृशुः सर्पिषश्च नृदान् जनाः
 जम्बूद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः ॥
 राजवद्व्यतैकस्यो राक्षस्तस्य महामखे ।
 तत्र जातिसहस्राणि पुरुषाणां ततस्ततः ॥ ४०
 गृहीत्वा भाजनान् जग्मुर्बहूनि भरतर्षभ ।
 सग्नियन्श्चापि ते सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४१
 पर्यवेपन् द्विजार्तास्तान् शतशोऽथ सहस्रशः
 विविधान्यक्षपानानि पुरुषा येऽनुयानिनः ।
 ते वै नृपोपभोग्यानि ब्राह्मणानां ददृशु ह ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधारम्भे
 पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

वैशम्पायन उवाच ।

समागतान्वेदविदो राजाश्च पृथिवीश्वरान् ।
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमभापत ॥ १
 उपयाता नरव्याघ्राय एते पृथिवीश्वराः ।
 एतेषां क्रियतां पूजा पूजार्हा हि नराधिपाः ॥
 इत्युक्तः स तथा चक्रे नरेन्द्रेण यशस्यिना ।
 भीमसेनो महातेजा यमाभ्यां सह पाण्डवः ॥ ३
 अयाम्यगच्छद्गोविन्दो वृष्णिभिः सह धर्मजम्
 बलदेयं पुरस्कृत्य सर्वप्राणभृतां परः ॥ ४
 युयुधानेन सहितः प्रसूतेन गदेन च ।
 निशठेनाय सार्वभेन तथैव कृतधर्मणा ॥ ५
 तेषामपि परां पूजां चक्रे भीमो महारथः ।
 यिधिगुप्ते च येऽस्मान् रक्षयन्ति च सर्वदा ॥ ६
 युधिष्ठिरसमीपे तु कथान्ते मधुसूदनः ।

अर्जुनं कथयामास बहुसंग्रामकर्षितम् ॥ ७
 स तं पप्रच्छ कौन्तेयः पुनः पुनररिन्दमम् ।
 धर्मजः शक्रजं जिष्णुं समाचष्ट जगत्पतिः ॥ ८
 आगमहारकावासी ममासः पुरुषो नृप ।
 योऽद्राक्षोत्पाण्डवश्रेष्ठं बहुसंग्रामकर्षितम् ॥ ९
 समीपे च महाबाहुमाचष्ट च मम प्रभो ।
 कुक्कार्योणि कौन्तेय हयमेघार्धसिंहये ॥ १०
 इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 दिष्ट्वा स कुशली जिष्णुकपायाति च माघव
 यदिदं सन्दिदेशास्मिन्
 पाण्डवानां बलाघर्षाः ।
 तदा शानमिहेच्छामि
 मयता यदुनन्दन ॥ १२

इति भीमराजानो आश्वमेधिके पर्वणि नैमिष्ये भारते-

आश्वमेधिके पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

समागतानिनि ॥ १ ॥

इत्युक्तो धर्मराजेन

वृष्णयन्धकपतिस्तदा ।

प्रोवाचेदं वचो धार्मी

धर्मात्मानं शुधिष्ठिरम् ॥

१३

इदमाह महाराज पार्थवार्थं स्मरन्नरः ।

पात्रयो शुधिष्ठिरः कृष्ण काले वाक्यमिदं मम

भागमिष्यन्ति राजानः सर्वे वै कीरवर्धम् ।

प्राप्तानां महतां पूजा कार्या ह्येतत्क्षमं हि नः

इत्येतद्वचनाद्राजा विश्वाप्तो मम मानद ।

यथा चात्ययिकं न स्याद्यदधोहरणेऽभवत् १६

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधारम्मे

पञ्चशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

शुधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण यत्त्वमर्हसि भाषितम् ।

तन्मेऽनुसरसं पुण्यं मनो ह्लादयति प्रभो ॥ १

वह्निं किल पुद्गानि विजयस्य नराधिपे ।

पुनरासन्न हृषीकेश तत्र तत्र च मे श्रुतम् ॥ २

किंनिमित्तं स नित्यं हि पार्थः सुखविपजितः

अतीव विजयो धीमन्निति मे द्रव्यते मनः ॥ ३

सञ्चिन्तयामि कौन्तेयं रहो जिष्णुं जनार्दन

अतीव दुःखभागी स सततं पाण्डुनन्दनः ॥ ४

किं तु तस्य शरीरेऽस्ति सर्वलक्षणपूजिते ।

अनिष्टं लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्युपाश्रुते ॥ ५

अतीवासुखमोगी स सततं हृत्तिमन्धनः ।

न हि पश्यामि धीमत्सोमिन्धं मात्रेण किञ्चन

श्रोतव्यं चेन्मयेतद्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६

इत्युक्तः स हृषीकेशो ध्यात्वा सुमहदुत्तरम् ।

राजानं मौजराजन्यवर्धनो विष्णुरप्रवीत् ॥ ७

न ह्यस्य नृपते किञ्चिदस्मिन्नष्टपलक्षये ।

श्रुते पुरुषसिंहस्य षिण्डकेऽस्याधिके यतः

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठे भारत-

मावरीने पञ्चशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

८७

श्रुतामिति ॥ १ ॥ मौजराजन्या वर्धनः ॥ ७ ॥

कर्तुमर्हति तद्वाजो मर्धांश्चाप्यनुमन्यताम् ।

राजद्वेषाच्च नदपेयुरिमा राजपुनः प्रजाः १७

इदमन्यच्च कौन्तेय वचः स पुरुषोऽध्वरीत् ।

धनक्षयस्य नृपते तन्मे निगदतः शृणु ॥ १८

उपायास्यति यक्षं नो मणिपूयतिर्नृपः ।

पुनो मम महातेजा दयितो बभूवाहनः ॥ १९

तं भवान्मदपेक्षार्थं विधिवत्प्रातिपूजयेत् ।

स तु भक्तोऽनुरक्तश्च मम नित्यमिति प्रभो २०

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो शुधिष्ठिरः ।

अभिनन्द्यास्य तद्वाक्यमिदं वचनमप्रवीत् २१

स ताभ्यां पुरुषद्वयामो नित्यमन्यतु वर्तते ।

न चान्यदनुपश्यामि येनासौ दुःखभाजनम् ९

इत्युक्तः पुरुषमेष्टस्तदा कृष्णेन धीमतां ।

प्रोवाच वृष्णिशार्दूलमेयमेतदिति प्रभो १०

कृष्णा तु द्रौपदी कृष्णं तिर्यक् सासृयमेक्षत ।

प्रतिजग्राह तस्यास्तं प्रणयं चापि केदिहा ॥

सप्युः सखा हृषीकेशः साक्षादिव धनञ्जयः

तत्र भीमादयस्तं तु कुरवो याजकाश्च ये १२

रेमुः श्रुत्वा विचित्रां तां धनञ्जयकर्पां श्रुताम्

तेषां कथयतामेव पुरुषोऽजुनस्संक्षयाः ॥ १३

उपायाह्वनाद्भूतो भिजयस्य महारमनः ।

सोभिगम्य कुरुक्षेत्रं नमस्कृत्य च बुद्धिमान् ॥

उपायातं नरद्वयात् फाल्गुनं प्रत्येक्ष्यत् ।

तच्छ्रुत्वा नृपतिस्तस्य हर्षबाष्पाकुलेशणः १५

प्रियोऽख्यानमिमित्तं धे ददौ बहुधनं तदा ।

ततो द्विताये दिवसे महान् दानो व्यचर्चत

आगच्छति नरद्वयामे कीरवाणां धुरन्धरे ।

ततो रेणुः समुद्धूतो विधमौ तस्य याजिनः ।

तच्छिष्टं अतिविकं गंत्यमिति पादेऽपि आनेषुत्तादित

लोपादंबित्तत्वं भवति तद्वदिति सिद्धेके जलनोरधम

पथान्नागीयो मांशकः प्रदेतः सिद्धिके ते उभे अस्यापि

स्वदेवादपोभारमन्तं धतुलं शास्त्रममाने पाठान्तरे काय

शरीरान् आने अतिप्रमाणे ॥ ८ ॥

अमिती वर्तमानस्य यथोच्चैःश्रवसस्तथा ।
तत्र हर्षकरी वाचो नराणां शुश्रुवेऽर्जुनः ॥ १८
दिष्ट्यासि पार्थ कुशली
घन्यो राजा युधिष्ठिरः ।
कोऽन्यो हि पृथिवीं कृत्स्नां
जित्वा हि युधि पार्थिवान् ॥ १९
धारयित्वा ह्यश्वेषुमुपागच्छेद्वेदेऽर्जुनात् ।
ये द्यतीना महात्मानो राजानः सगरादयः ॥
तेषामपीदृशं कर्मे न कदाचन शुश्रुम ।
नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्यां यशुधाधिपाः ॥
यस्यं कुरुकुलधेष्ट दुष्करं कृतवानसि ।
इत्येवं वदतां तेषां पुंसां कर्णसुखा गिरः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणे अनुगीतापर्वणि अर्जुनप्रत्यागमने
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

वैशम्पायन उवाच ।

स प्रथिद्वय महाबाहुः पाण्डवानां निवेशनम्
पितामहीमभ्यवदत्तास्त्रा परमवल्लुना ॥ १
ततश्चिन्नांगदा देवी कौरवस्यात्मजापि च ।
पूयां कृष्णां च सहिते धिनयेनोपजगमतुः २
सुमद्रां च यथान्यायं याश्चान्याः कुरुयोपितः
ददौ कुन्तीततस्ताभ्यां रत्नानि विविधानि च
द्रौपदीं च सुमद्रां च याश्चाप्यन्याऽद्भुतः स्त्रियः
ऊपतुस्तत्र ते देव्यौ महार्हशयनासने ॥ ४
रुपूजिते स्वयं कुन्त्या पार्थस्य हितकाम्यया
स च राजा महातेजाः पूजितो वसुधाह्वनः ५
भूतराष्ट्रं महीपालमुपतस्थे यथाविधि ।
युधिष्ठिरं च राजानं भीमादींश्चापि पाण्डवान्
उपागम्य महातेजा धिनयेनाभ्यवाद्यत् ।
स तैः प्रेम्णा परिप्लुक्तः पूजितश्च यथाविधि
घनं चास्मी ददुर्भूरि प्रीयमाना महारथाः ।
तथैव च महीपालः कृष्णं चक्रगदाधरम् ॥ ८
प्रमुञ्च इय गोविन्दं धिनयेनोपतस्थिवान् ।

तस्मै कृष्णो ददौ राक्षो महार्हमतिपूजितम् ९
रथं हेमपरिष्कारं दिङ्पाभ्युज्जुत्तमम् ।
धर्मराजश्च भीमश्च फाल्गुनश्च यमौ तथा १०
पृथक् पृथक् च ते चैनं मानार्थाभ्यामयोजयन्
ततस्त्वनीये दिवसे सत्यवत्यात्मजो मुनिः ११
युधिष्ठिरं समभ्येत्य बाग्मी वचनमब्रवीत् ।
अयमप्रभृति कौन्तेय यजस्व समयो हि ते ।
मुहूर्तो यक्षियः प्राप्तश्चोदयन्तीह याजकाः १२
अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेऽयं च कल्पताम्
बहुत्यात्काञ्चनाख्यस्य व्यातो बहुसुधर्णकः १३
यद्यमत्र महाराज दक्षिणां त्रिगुणां कुरु ।
त्रित्वं यजतु ते राजन्ब्राह्मणा एव कारणम् १४
श्रीनग्वेधेनान्न त्वं संप्राप्य घृहदक्षिणान् ।
घातिवध्याकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप १५
पापित्रं परमं चैतत्पावनं चैतदुत्तमम् ।
यदभ्यमेधावभूयं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ १६
इत्युक्तः स तु तेजस्वी द्यासेनामितबुद्धिना ।
दीक्षां विवेश धर्मात्मा वाजिमेधासयै ततः १७

ततो यज्ञं महाबाहुर्वाजिमेधं महाक्रतुम् ।
 बहुव्रदाक्षिणं राजा सर्वकामगुणान्वितम् १८
 तत्र वेदविदो राजंश्चक्रुः कर्मणि याजकाः ।
 परिक्रमन्तः सर्वज्ञा विधिवत्साधुशिक्षितम्
 न तेषां स्खलितं किञ्चिदासीद्याप्यकृतं तथा ।
 क्रममुक्तं च युक्तं च चक्रुस्तत्र द्विजर्षयाः २०
 कृत्वा प्रवर्यं धर्माख्यं यथावद्विजसत्तमाः ।
 चक्रुस्ते विधिवद्वाजंस्तथैवाभिपवं द्विजाः २१
 अभिपूय ततो राजस्सोमं सोमपसत्तमाः ।
 सयनान्यातुपुर्व्येण चक्रुः शास्त्रानुसारिणः ॥
 न तत्र क्रूपणः कश्चिन्न दृष्टिरो बभूव ह ।
 क्षुधितो दुःखितो वापि प्राकृतो वापि मानवः
 भोजनं भोजनार्थिभ्यो दापयामास शत्रुहा ।
 भीमसेनो महातेजाः सततं राजशासनात् २४
 संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकार्याणि याजकाः
 दिवसे दिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रानुदर्शनात् २५
 नापङ्कविदमासीत्सदस्यस्तस्य धीमतः ।
 नाग्रतो नानुपाध्यायो न च वादाविचक्षणाः
 ततो यूषोद्वये प्राप्ते पङ्कैल्यान्मरतपम् ।
 आदिरान् विदवसमितस्तावतः सर्वधर्णिनः
 देवदारुमयी द्वी तु यूषी कुरुपतेर्मखे ।
 श्लेष्मातकमयं चैकं याजकाः समकल्पयन् ॥
 शोमार्यं चापरान् यूषान्काञ्चनान्मरतपम् ।
 स भीमः कारयामास धर्मराजस्य शासनात्

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधारम्भे

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

अपयित्वा पशून्यान्विधिवद्विजसत्तमाः
 तं तुरङ्गं यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातयः १

ते ह्यराजन्त राजर्षेर्वासोभिरुपशोभिताः ।
 महेन्द्रानुगता देवा यथा सप्तर्षिभिर्दिवि ३०
 इष्टकाः काञ्चनीश्चात्र चयनार्यं कृताऽभवन् ।
 शुश्रुमे चयनं तच्च दक्षस्यैव प्रजापतेः ॥ ३१
 चतुश्चित्तश्च तस्यासीद्दष्टादशकरात्मकः ।
 स रूपमपक्षो निश्चितत्रिकोणो गरुडाकृतिः
 ततो नियुक्ताः पशवो यथाशास्त्रं मनीषिभिः
 सं सं देवं समुद्दिश्य पक्षिणः पशवश्च ये ३३
 ऋषयः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये ।
 सर्वास्तानभ्ययुजंस्ते तन्नामिचयकर्मणि ॥ ३४
 गृहेषु नियता चासीन्पशूनां विशती तथा ।
 अश्वरत्नोत्तरा यज्ञे कीर्तयेत्य महात्मनः ३५
 स यज्ञः शुश्रुमे तस्य साक्षाद्दर्पसंकुलः ।
 गन्धर्वगणसंगीतः प्रनृतोत्सरसां गणैः ३६
 स किंपुरुषसंकीर्णः किनरैश्चोपशोभितः
 सिद्धयिप्रनिवासैश्च समंतादभिसंवृतः ॥ ३७
 तस्मिन्सदसि नित्यास्तु

व्यासशिष्या द्विजर्षयाः ॥

सर्वशास्त्रप्रणेतारः

कुशला यज्ञसंस्तरे ॥ ३८

नारदश्च वभूवात्र तुम्बुरुश्च महाश्रुतिः ।

विश्वाधसुश्चित्रसेनस्तथाऽन्ये गीतकोविदाः
 गन्धर्वा गीतकुशला नृपेषु च विशारदाः ।
 रमयन्ति स्म तान्विप्रान् यज्ञकर्मान्तरेषु ३९

८९

अभिपवं सोमवद्वाः कंडनम् ॥ २१ ॥ सोमं सोमवद्दीप्तं
 सवनानि प्रातः सवनार्दीनि ॥ २२ ॥ संस्तरे दृष्टकानां
 चयनाख्ये स्थंडिलचयने ॥ २५ ॥ वर्णिनः पलाशकाष्ठमयाः
 ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलदण्डवि
 मारतभावदीपे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

ततः संधप्य तुरगं विधिवद्वाजकास्तदा ।
 उपसंवेशयन् राजंस्ततस्तां द्रुपदात्मजाम् ॥ २

८९

अपयित्वेति ॥ १ ॥ संक्षेपेति पाठे दिवित्वा तुरगं
 तस्य समीपे तिष्ठामिः कलामिः कलनामिः मंत्रदम्पयद्वा-
 त्याभिस्तेषां द्रौपदी उपवेशयन् । सार्धः श्लोकः ॥ २ ॥

पूजयित्वा महाराज यथाविधि महाश्रुतिः ।
 भ्रातृभिः सहितो राजा प्रास्थापयदरिन्दमः
 एवंभूय यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः ।
 बहुशयनरत्नौघः सुरामिरेयसागरः ॥ ३९
 सर्पिःपङ्का नृदा यथ बभूवुश्चास्रपर्वताः ।
 रस्तालाकर्दमा नद्यो बभूवुर्भरतप्रेम ॥ ४०
 भक्ष्यखाण्डवरागाणां क्रियतां भुज्यतां तथा
 पशूनां वधयतां चैव नान्तं ददाशिरै जनाः ४१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधसमाप्ती
 ऊननघातितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

१०

जनमेजय उवाच ।

पितामहस्य मे यक्षे धर्मराजस्य धीमतः ।
 यदाश्वमेधमभूत्किञ्चित्प्रधान्वक्तुमर्हति ॥ १
 वैशम्पायन उवाच ।
 धृपतां राजशार्दूल महाश्वमेधमुत्तमम् ।
 अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूत्प्रभो ॥ २
 तर्पितेषु द्विजाभ्येषु ज्ञातिसम्बन्धिवन्धुषु ।
 दीनान्धकूपणे यापि तदा भरतसत्तम ॥ ३
 पुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत ।
 पतत्स पुष्पधर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ ४
 नीलाक्षस्तत्र नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदाऽनघ ।
 घञ्जाशक्तिसमं नादमसुन्दरमुवाचिष ॥ ५
 सकृदुत्तुज्य तत्राहं प्रासयानो मृगद्विजान् ।
 मानुषं घञ्चनं प्राह धृष्टो विलशयो महाज् ॥ ६
 सकृत्प्रस्थेन यो नायं यशस्तुल्यो नराधिपाः
 उच्छ्रवृत्तेर्दान्यस्य कुक्षेप्रनिवासिनः ॥ ७
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशाम्पते ।
 विस्मयं परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मण्यमाः ॥ ८
 ततः समेत्य नकुलं पर्यपृच्छन्त ते द्विजाः ।
 कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यक्षं सासुसमागमम् ॥ ९

किं बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् ।
 कथं भवन्तं विद्याम यो नो यत्तं विगर्हसे १०
 अभिलुप्यागमं कृत्स्नं विविधैर्यक्षिणैः कृतम् ।
 यथागमं यथान्यायं कर्तव्यं च तथा कृतम् ११
 पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रदर्शनात्
 मन्त्राहुनिहुतश्चाग्निदैत्तं देयममत्सरम् ॥ १२
 तृष्टा द्विजातयश्चात्र दानैर्बहुविधैरपि ।
 क्षत्रियाश्च सुपुत्रेण धार्मिकैश्चापि पितामहाः १३
 पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वराहजयः ।
 अनुकोशीस्तथा शूद्रा दानशेषैः पुष्यकुजनाः
 ज्ञातिसम्बन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य तः
 देवा हविर्यैः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागतैः १५
 यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि सत्यं सत्यं द्विजातेषु ।
 यथाश्रुतं यथादृष्टं पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६
 अक्षेयवाक्यः प्राज्ञस्त्वं दिव्यं रूपं धिर्मर्षिं च
 समागतञ्च विप्रैस्त्वं तद्वयान्वक्तुमर्हति ॥ १७
 इति पृष्टो द्विजैस्तीः स प्रहसन्नकुलोऽप्रवीत ।
 नैवा मृषा मया वाणी प्रोक्ता दर्पेण वा द्विजाः
 यन्मयोक्तमिदं वाक्यं युष्माभिश्चाप्युपश्रुतम् ।
 सकृत्प्रस्थेन यो नायं यशस्तुल्यो द्विजर्षमाः १९

मेरेमं वृक्षं मेयम् ॥ ३९ ॥ खंडरामाः पिण्डोद्गीर्णको
 सुदृग्गणैः खांडवः स एव शार्दुलपुत्रो रायः खांडवः ॥ ४१ ॥
 इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
 भाष्ये एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

१०

पितामहस्येत्यादिमपनास्ये हेराकिं न्यायतः
 धृष्ट्या तत्प्राप्तिर्द्विजैः अश्वमेधादप्यधिकमिति श्रेयजयथ
 सर्वथा कर्तव्य इति ॥ १ ॥

पुत्र उवाच ।

सकृन्निमान्प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तमः॥
इत्येव सुकृतं मन्ये तस्मादितत्करोम्यहम् ॥ ५६
भवान्हि परिपाल्यो मे सर्वदेव प्रयत्नतः ।
साधनां काक्षितं यस्मात्पितृवृद्धस्य पालनम्
पुत्रार्थो विहितो ह्येव वार्धके परिपालनम् ।
श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु शाश्वती ५८
प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्त्वया ।
प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम्
पितोषाच ।

अपि वर्धसहस्री त्वं बाल एव मतो मम ।
उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत्सुताय
बालानां क्षुद्रलघती जानाम्येतदहं प्रभो ।
वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥
जीर्णैर्न वयसा पुत्रं न मां क्षुद्राधतेऽपि च ।
दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ६२
पुत्र उवाच ।

अपत्यमस्मि ते पुंस-
स्त्राणात्पुत्र इति स्मृतः ।
आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मा-
न्नाह्यात्मानमिहात्मना ॥ ६३
पितोषाच ।

रूपेण सदृशस्त्वर्थे मे शीलेन च दमेन च ।
परीक्षितश्च बहुधा सकृन्नादधि ते सुत ॥ ६४

इत्युक्त्वाऽऽदाय तान्सकृन्
प्रीतात्मा द्विजसत्तमः ।

प्रहसन्निध विप्राय

स तस्मै प्रददौ तदा ॥

भुक्त्वा तानपि सकृन्स

नैव हृष्टो बभूव ॥

उच्छृष्टास्तिष्ठु धर्मात्मा

ग्रीडामनुजगाम ह ॥

तं वै वधूः स्थिता साध्वी

प्राह्णप्रियकाम्यया ।

सकृन्नादाय संहृष्टा

श्वशुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७

सन्तानात्तय सन्तानं मम विप्र भविष्यति ।

सकृन्निमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ६८

तव प्रसादाच्चिर्वृत्ता मम लोकाः किलाक्षयाः
पुत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ६९
धर्माद्या हि यथा त्रेता वह्नित्रेता तथैव च ।
तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किलाक्षयः ७०
पितृन् ऋणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुभम् ।
पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधुलोकानुपाश्रुते ॥ ७१

श्वशुर उवाच ।

वातातपविशीर्णाह्नी त्वां विधर्णा निरीक्ष्य वै
कर्पितां सुघताचारे क्षुधाविह्वलचेतसम् ॥ ७२
कथं सकृन् प्रहीष्यामि भूत्वा धर्मापेघातकः
कल्याणवृत्ते कल्याणि नैवं त्वं वृद्धमहंसि ७३
पष्टे काले व्रतवर्ता शीघ्रशीलतपोन्विताम् ।
रुच्छृष्टास्ति निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं शुभे
बाला सुघातां नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया
उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि वाग्धननिन्दिनी ॥
क्षुयोषाच ।

गुरोर्मम गुरुस्त्वै वै यतो दैवतदैवतम् ।
देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सकृन्नादस्व मे प्रभो ७६
देहः प्राणश्च धर्मश्च शुभार्थमिदं गुरोः ।
तव विप्र प्रसादेन लोकान्प्राप्यामहे शुभान्
अवेक्ष्या इति कृत्वाहं दृढमक्तेति वा द्विज ।
विन्त्या ममेयमिति या सकृन्नादातुमहंसि ७८
श्वशुर उवाच ।

अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे
या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ७९
तस्मात्सकृन् प्रहीष्यामि वधुं नाहंसि यज्जनाम्
गणयित्वा महाभागे त्वां हि धर्मभृतां वरे ॥
इत्युक्त्वा तानुपादाय सकृन्प्रादाद्विजातये ।
ततस्तुष्टोऽभयद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ८१
प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् ।
वाग्मी तदा द्विजधेष्टो धर्मः पुरुषविप्रहः ८२
शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः ।
यथाशक्ति विस्तृतेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।
अहो दानं धुप्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः
गगनाःपुष्पधरं च पश्येद् पतितं भुवि ।
सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरःसराः ॥ ८४
स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः
प्रहर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकचराश्च ये ॥ ८५

अवेक्ष्या पालनीया पित्वा परीक्षणीया ॥ ७८ ॥ हे वरे श्रेष्ठे महाभागे त्वा धर्मभृता मध्ये गणयित्वा गन्तून्
प्रहीष्यामीत्यन्वयः ॥ ८० ॥

इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं द्विजसत्तमाः ।
 शृणुताव्यग्रमनसः शंसतो मे यथातथम् २०
 अनुभूतं च दृष्टं च यन्मयाऽद्भुतमुत्तमम् ।
 उच्छ्वसुर्ध्वान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः २१
 स्वर्गं येन द्विजाः प्राप्तेः सभार्यः ससुतस्त्रुपः
 यथा चार्धं शर्पास्वयं ममेदं काञ्चनीकृतम् २२
 नकुल उवाच ।

हस्तं यो वर्जयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम्
 न्यायलक्ष्यस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य यद्विजाः
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मक्षेत्रेऽहमिदृते ।
 उच्छ्वसुर्ध्वान्यस्य कथितकापोतिरभवत्तदा २४
 सभार्यः सह पुत्रेण सस्त्रुपस्तपसि स्थितः ।
 यभूय शुक्लवृत्तः स धर्मोऽस्मा नियतोद्दिशः २५
 पष्ठे काले सदा विप्रो भुंक्ते तैः सह सुमतः ।
 पष्ठे काले कदाचित्तु तस्याहारो न विद्यते ॥
 भुंक्तैर्मयिस्मिन्कदाचित्स पष्ठे काले द्विजोत्तमः
 कदाचिद्धर्मिणस्तस्य दुर्मिक्षे सति दारुणे २७
 नाविद्यत तदा विप्राः सञ्चयस्तत्रिवेद्यत ।
 क्षीणीपधिसमाधेशे द्रव्यहीनोऽभवत्तदा २८
 काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत भोजनम्
 क्षुधापरिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते २९
 उच्छ्वं तदा शुक्लपक्षे मय्यं तपति भास्करे ।
 उष्णार्तश्च क्षुधार्तश्च विप्रस्तपसि संस्थितः ३०
 उच्छ्वमप्राप्तवानेव प्राज्ञः क्षुद्रप्रमाद्विभक्तः ।
 स तपैव क्षुधापिष्टः सार्धं परिजनेन ह ३१
 क्षपयामास तं कालं कुरुक्षेत्रे द्विजोत्तमः ।
 अथ पष्ठे गते काले ययम्वयमुपार्जयन् ॥ ३२
 ययम्वयं तु तं सकृन्कुर्यन्त तपस्विनः ।
 कृतजप्याद्विहास्ते ॥ दुष्टा चाग्निं यथाविधि
 कुट्यं कुट्यं सर्वे दयमजन्त तपस्विनः ।
 अपागच्छाद्विजः कश्चिदतिविभुजतां तदा ३४
 ते तं दृष्ट्वाऽतिथिं प्राप्तेः प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।
 तेऽभिवाद्य सुप्रसन्नं पृष्ट्वा तमतिथिं तदा ॥ ३५
 विभुऽमनसो दान्ताः धृष्टादमममन्यिताः ।
 *अनगृह्यो पिबोषाः साधयो धौतमस्त्रराः
 स्वकमानमदयो धर्मक्षा द्विजसत्तमाः ।
 सप्रत्यर्च्य गोमं ते तस्य क्वापया परस्परम् ॥
 कुटीं प्रवेष्टवामासुः क्षुधार्तमतिथिं मदा ।

इदमर्घ्यं च पार्थं च वृषी चैवं तवानघ ॥ ३८
 शुचयः सक्तवक्ष्येमे निधमोपार्जिताः प्रभो ।
 प्रतिगृहीष्व भद्रं ते मया दत्ता द्विजर्षभ ३९
 इत्युक्तः प्रतिगृह्णाथ सकृन्नां कुट्यं द्विजः ।
 मक्षयामास राजेन्द्र न च तृष्टे जगाम सः ।
 स उच्छ्ववृत्तितं प्रेक्ष्य क्षुधापरिगतं द्विजम्
 आहारं चिन्तयामास कथं तृष्टो भवेदिति ॥
 तस्य भार्याऽप्रवीक्षाकथं मद्भागो दीयतामिति
 गच्छत्वेष यथाकामं परितृष्टो द्विजोत्तमः ४२
 इति ब्रुवन्तीं तां सार्धं भार्यां स द्विजसत्तमः
 क्षुधापरिगतां श्लाघां तामसकृन्नाभ्यनन्दत ॥

आरमानुमानतो विद्वान्

स तु विप्रर्वमस्तदा ।

जानन् वृद्धां क्षुधार्तां च

शान्ता ग्लानां तपस्विनीम् ॥ ४४

त्यगस्त्रिभूतां धेपन्तीं ततो भार्यामुवाच ह ।
 अपि कीटपतङ्गानां मृगानां चैव शोभते ४५
 स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च न त्वेवं वक्तुमर्हति
 अनुकम्प्यो नरः पत्न्या पुष्टो रक्षित एव च
 प्रपतेऽशसो दीप्तारस च लोकाश्च चाभ्यास
 धर्मकामार्थकार्याणि शुभ्र्या कुलसन्ततिः ४७
 दादेष्वधीनो धर्मश्च पितृणामात्मनस्तथा ।
 न वेत्ति कर्मतो भार्यारक्षणे योऽक्षमः पुमान्
 अयशो महदाप्नोति नरकांश्चैव गच्छति ।
 इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मर्यां नौ समी द्विज
 सकृत्प्रस्थचतुर्भाषं गृह्णानेनं प्रसीद मे ।
 सत्यं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जितः ५०
 स्त्रीणां पतिसमाधीनं काश्चितं च द्विजर्षभ ।
 ऋतुर्मातुः पितुर्भोजं दैवतं परमं पतिः ५१
 भर्तुः प्रसादाच्चापरीणां रतिपुत्रफलं तथा ।
 पाटलाद्वि पतिस्त्वयं मे भर्तासि भरणाय मे ॥
 पुत्रप्रदानाद्वदस्वस्मात्सकृन्मदच्छ मे ।
 जरापरिगतो वृद्धः क्षुधार्ता दुर्बलो भृशम् ॥
 उपवासपरिधान्तो यदा त्वमपि कश्चितः ।
 इत्युक्तः स तथा सकृन्मृग्योऽप्योऽप्रधीव
 द्विज सन्निगाम्भूय प्रतिगृहीष्व नत्तम ।
 स तान्मृग्य भुनक्त्या च न तृष्टिमगमद्विजः ।
 तमुच्छ्ववृत्तिरास्वत्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ५५

पुत्र उवाच ।

सक्तूनिमान्प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम ॥
इत्येव सुकृतं मन्ये तस्मादेतत्करोम्यहम् ॥ ५६
भवान्हि परिपाल्यो मे सर्वदेव प्रयत्नतः ।
साधनां कांक्षितं यस्मात्पितृवृद्धस्य पालनम्
पुत्रार्थो विहितो ह्येव चार्थके परिपालनम् ।
श्रुतिरेषा हि विप्रैर् त्रिषु लोकेषु शाश्वती ५८
प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्त्वया ।
प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम्
पितोवाच ।

अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम ।
उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत्सुतात्
बालानां क्षुद्रलघती जानाम्येतदहं प्रभो ।
वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥
जीर्णेन वयसा पुत्र न मां क्षुद्राधतेऽपि च ।
दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ६२
पुत्र उवाच ।

अपत्यमस्मि ते पुंस-
स्त्राणात्पुत्र इति स्मृतः ।
आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मा-
न्नाह्यात्मानमिहात्मना ॥
पितोवाच ।

रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च ।
परीक्षितश्च बहुधा सक्तूनादपि ते सुत ॥ ६४
इत्युक्त्वाऽऽदाय तान्सक्तून्
प्रीतात्मा द्विजसत्तमः ।
प्रहसन्निध विप्राय
स तस्मै प्रददौ तदा ॥
मुक्त्वा तानपि सक्तून्
नैव तृष्टो धमूय ॥
उच्छृणुत्तिस्तु धर्मात्मा
प्रीडामनुजगाम ह ॥
तं वै वधूः स्थिता साध्वी
ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
सक्तूनादाय संहृष्टा
भ्यश्रुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७
सन्तानात्तप्य सन्तानं मम विप्र भाविष्यति ।
सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ६८

तव प्रसादान्निर्वृत्ता मम लोकाः किलाक्षयाः
पुत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ६९
धर्माद्या हि यथा प्रेता वहिन्नेता तथैव च ।
तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किलाक्षयः ७०
पितृन् ऋणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुभम् ।
पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधुलोकानुपाश्रुते ॥ ७१

भ्यश्रुर उवाच ।

वातातपविशीर्णाङ्गो त्वां विवर्णो निरीक्ष्य वै
कर्षितां सुमताचारे क्षुधाविह्वलचेतसम् ॥ ७२
कथं सक्तून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मापेघातकः
कल्याणवृत्ते कल्याणि नैवं त्वं घृणुमर्हसि ७३
पष्टे काले मृतयतो शीघ्रशीलतपोन्विताम् ।
रुच्छ्रूयसि निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं शुभे
बाला क्षुधातां नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया
उपवासपरिभ्रान्ता त्वं हि बान्धवमनन्दिनी ॥
क्षुपोवाच ।

शुरोर्मम गुरुस्त्व वै यतो दैघतदैघतम् ।
देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सक्तूनादस्त्व मे प्रभो ७६
देहः प्राणश्च धर्मश्च शुभूपार्यमिदं शुरोः ।
तव विप्र प्रसादेन लोकान्प्राप्यामहे शुभान्
अपेक्ष्या इति कृत्वाहं दृढमक्तेति वा द्विज ।
चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तूनादाहमर्हसि ७८
भ्यश्रुर उवाच ।

अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे
या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ७९
तस्मात्सक्तून् ग्रहीष्यामि यद्यु नार्हसि यज्जनाम्
गणयित्वा महाभागे त्वां हि धर्मभृतां घरे ॥
इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून्प्रादाद्विजातये ।
ततस्तृष्टोऽभयद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ८१
प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् ।
वाग्मी तदा द्विजधेष्टो धर्मः पुरुषविग्रहः ८२
शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः ।
यथाशक्ति विष्टेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।
अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गं स्वर्गनिवासिभिः
गगनात्पुण्यैश्च पश्येद् पतितं भुवि ।
सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरातराः ८४
स्तुवन्तो देवदृताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः
प्रार्थयन्ति विमानस्या ब्रह्मलोकचराश्च ये ॥ ८५

अंक्षया पालनीया यित्वा परीक्षणिया ॥ ७८ ॥ हे वरे श्रेष्ठमहामागे त्वां धर्मव्रतां पश्ये गणयित्वा सक्तून्
ग्रहीष्यामीत्यन्वयः ॥ ८० ॥

काक्षन्ते दर्शनं तुभ्यं दिवं व्रज द्विजर्षभ ।
 पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया ॥
 अनागताश्च बहवः सुबह्वनि युगान्युत ।
 ब्रह्मचर्येण दानेन यज्ञेन तपसा तथा ॥ ८७
 असङ्करेण धर्मेण तस्माद्ब्रह्म दिवं द्विज ।
 श्रद्धया परया यस्त्वं तपश्चरसि सुवत ॥ ८८
 तस्माद्देवाश्च दानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम ।
 सधर्मेताद्वि यस्मात्ते दत्तं श्रुदेन चेतसा ॥ ८९
 कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो विजितः कर्मणा त्वया
 श्रुत्वा निर्णुदति प्रज्ञां धर्मबुद्धिं व्यपोहति ९०
 श्रुत्वा परिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ।
 बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते पुत्रम् ९१
 यदा दानरुचिः स्याद्वै तदा धर्मो न सौदति ।
 अनवक्ष्य सुतस्नेहं कलत्रलोहमेव च ॥ ९२
 धर्ममेव गुप्तं ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया ।
 ब्रह्म्यागमो नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम् ॥
 कालः परतरो दानात् श्रद्धा चैव ततः परा ।
 स्वर्गाद्वारं सुसूक्ष्मं हि नैर्मोहात्त दृश्यते ॥ ९४
 स्वर्गार्गलं लोभवीजं
 पाण्डुर्मेतं दुरासदम् ।
 तं तु पश्यन्ति पुरुषा
 जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ ९५
 ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्ति प्रदायिनः ।
 सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ॥ ९६
 दद्यादपञ्च यः शक्यता सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः
 रन्ति देवो हि नृपतिरपः प्रादादकिञ्चनः ९७
 श्रुदेन मनसा विप्र नाकपृष्ठं ततो गतः ।
 न धर्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महाफलैः ॥ ९८
 न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मैः श्रद्धापूर्तैः स तुष्यति ।
 गोप्रदानसहस्राणि द्विजैर्म्योऽदान्गृणो नृपः ९९
 एकां दद्यात् स पारफयां नरकं समप्रचत ।
 आत्ममांसप्रदानेन निविरोऽज्ञानरो नृपः १००
 प्राप्य पुण्यकृतौ लोका-
 न्मोदते दिवि सुवतः ।
 विभवो न नृणां पुण्यं
 स्वशक्यता स्वर्जितं सताम् ॥ १०१
 नयक्षेयविधिर्धर्मप्र यथान्यायेन सञ्चितः ।
 क्रोधादानफले हन्ति लोभात्स्वर्गं न गच्छति
 न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानवित्स्वर्गमश्नुते ।
 न राजगृयैर्बहुभिस्त्रिधा विपुलदाक्षिणैः ॥ ३

न चाश्वमेधैर्बहुभिः फलं सममिदं तव ।
 सक्तुप्रस्थेन विजितो ब्रह्मलोकस्त्वयाऽक्षयः ४
 विरजो ब्रह्मसदनं गच्छ विप्र यथासुखम् ।
 सर्वेषां वो द्विजश्रेष्ठ दिव्यं यानमुपस्थितम् ५
 आरोहत यथाकामं
 धर्मोऽस्मि द्विज पश्य माम् ।
 तारितो हि त्वया देहो
 लोके कीर्तिः स्थिरा च ते ॥ ६
 सभायैः सहपुत्रश्च सक्तुपञ्च दिवं व्रज ।
 इत्युक्तवाक्ये धर्मे तु यागमारुह्य स द्विजः ७
 सदारः ससुतश्चैव सक्तुपञ्च दिवं गतः ।
 तस्मिन्विप्रे गते स्वर्गं ससुते सक्तुपे तदा ॥ ८
 भार्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निःसृतो बिलात्
 तस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च ॥ ९
 दिव्यपुष्पविमर्शश्च
 साधोर्दानलवैश्च तैः ।
 विप्रस्य तपसा तस्य
 शिरो मे काञ्चनीकृतम् ॥ १०
 तस्य सत्याभिसन्धस्य सक्तुदानेन वैद्य ह ।
 शरीरार्थं च मे विप्राः शातकुन्ममयं कृतम् ११
 पश्यतेमं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ।
 फयमेवंविधं स्याद्वै पापमन्यदिति द्विजाः ॥
 तपोवनानि यज्ञांश्च ह्यष्टोऽभ्येमे पुनः पुनः ।
 यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुहराजस्य धीमतः १३
 आशया परया प्राप्तो न चाहं काञ्चनीकृतः ।
 ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य ब्राह्मणर्षभाः १४
 सक्तुप्रस्थेन यक्षोयं सम्मितो नेति सर्वथा ।
 सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हि तदाहं काञ्चनीकृतः ॥ १५
 न हि यज्ञो महानेप सदृशस्तैर्मतो मम ।
 इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान्यज्ञे द्विजघरांस्तदा
 जगामादशेन तेषां विप्रास्ते च ययुर्गृहान् १७
 वैशम्पायन उवाच ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरञ्जय ।
 यदाश्वयर्मभूत्तत्र वाजिमधेः महाकृतो ॥ १८
 न विस्मयस्ते नृपते यज्ञे कार्यः फयश्चन ।
 ऋषिर्कोटिसहस्राणि तपोभिर्ये दिवं गताः १९
 अद्रोहः सर्वभूतेषु
 सन्तोषः शीलमार्जवम् ।
 नपो दमश्च सत्यं च
 प्रदानं चेति सम्मितम् ॥ १२०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगोतापर्वणि नकुलाख्याने
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

जनमेजय उवाच ।

यज्ञे सक्ता नृपतयस्तपःसक्ता महर्षयः ।
शान्तिव्यवस्थिता विप्राः शमे दम इति प्रभो
तस्माद्यज्ञफलैस्तुल्यं न किञ्चिदिह दृश्यते ।
इति मे व्रतंते बुद्धिस्तथा चैतदसंशयम् ॥ २
यज्ञैरिष्टा तु बहवो राजानो द्विजसत्तमाः ।
इह कीर्तिं परा प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयुः ॥ ३
देवराजः सहस्राक्षः कतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
देवराज्यं महातेजाः प्राप्तवानखिलं विभुः ४
यदा बुधिष्ठिरो राजा भीमार्जुनपुरातरः ।
सदृशो देवराजेन समृद्ध्या धिक्रमेण च ॥ ५
अथ कस्मात्स नकुलो गर्ह्यामास तं कतुम् ।
अश्वमेधं महायज्ञं राक्षस्तस्य महात्मनः ॥ ६
धैशम्पापन उवाच ।

यज्ञस्य विधिमम्यं वै फलं चापि नराधिप
गदतः शृणु मे राजन्वथावदिह भारत ॥ ७
पुरा शक्रस्य यजतः सर्वं ऊचुर्महर्षयः ।
ऋत्विक्षु कर्मव्यप्रेषु धितेते यज्ञकर्मणि ॥ ८
ह्यमाने तथा बहो होत्रे गुणसमन्विते ।
देवैश्चाह्यमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९
सुप्रतीतैस्तथा धिमेः स्वागमैः सुखैर्नृप ।
अभ्यान्तैश्चापि लघुभिरध्ययुर्वृषभैस्तथा १०
बालंससमये तस्मिन् गृहीतेषु पशुष्वथ ।
महर्षयो महाराज वभूवुः कृपयान्विताः ॥ ११
ततो दीनान्पशून्ष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः ।
ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः
अपारिज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्ममिच्छतः ।
न हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरन्दर १३
धर्मोपघातकस्त्वेष समारंभस्तथ प्रभो ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नकुलाख्याने
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

यज्ञे सक्ता नृपतयः शक्राया विष्णोर्माध-

नायं धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते १४
आगमैर्नैव ते यज्ञं कुर्वतु यदि चेच्छसि १५
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान्भवेत् ।
यज बीजैः सहस्राक्ष त्रिषण्परमोपितैः ॥ १६
एष धर्मो महान् शक्र महागुणफलोद्भूतः ।
शतक्रतुस्तु तद्वाक्यमृषिभिस्तत्स्वदर्शिभिः ॥
उक्तं न प्रतिजग्राह मानाभ्यो ह्ययं गतः ।
तेषां विधादः सुमहान् शक्रयज्ञे तपस्विनाम्
जङ्गमैः स्वावरैर्वाऽपि यष्टव्यमिति भारत ।
ते तु खिला विधादेन ऋषयस्तत्स्वदर्शिनः १९
तदा सन्धाय शक्रेण पप्रच्छनृपतिं वसुम् ।
धर्मसंशयमापन्नान्सत्यं ब्रूहि महामते ॥ २०
महाभाग कथं यज्ञेऽध्यागमो नृपसत्तम ।
यष्टव्यं पशुभिर्गृह्यैरथो बीजै रसैरिति ॥ २१
तच्छ्रुत्वा तु वसुस्तेषामविचार्य बलाबलम् ।
यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति प्रोवाच पार्थिवः ॥ २२
एवमुक्त्वा स नृपतिः प्रधिवेश रसातलम् ।
उक्त्वाऽथ वितथं प्रश्रं चेदीनामीश्वरः प्रभुः ॥
तस्मात्त वाच्यं होत्रेण बहुज्ञेनापि संशये ।
प्रजापतिमपाहाय स्वयंभुवदृते प्रभुम् ॥ २४
तेन दत्तानि दानानि पापेनाशुद्धबुद्धिना ।
तानि सर्वोपयनादस्य नश्यन्ति धिपुलान्यपि
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः ।
दानेन कीर्तिर्भवति न प्रेत्येह च दुर्मतेः ॥ २६
अन्यायोपगतं द्रव्यमभीष्टं यो ह्यपण्डितः ।
धर्माभिशांको यजते न स धर्मफलं लभेत् २७
धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषधमः ।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम्

स्वयमेव निर्दाम् ॥ ११ ॥ त्रिवर्गलोचिनेः पुराणेः ॥ ११६ ॥

रौः पयोष्टादिभिः ॥ २१ ॥ विषयं हिमादिभ्योः कनो-

सुखत्वादादनादृतम् ॥ २३ ॥

पापेन कर्मणा विप्रो धनं प्राप्य निरेकुशः ।
 रागमोहान्वितः सोऽन्ते क्लृप्यं गतिमश्नुते ॥
 अपि सञ्जयबुद्धिर्हि लोभमोहवशगतः ।
 उद्वेजयति भूतानि पापेनाशुद्धबुद्धिना ॥ ३०
 एवं लब्ध्वा धनं मोहाद्यो हि दद्याद्यजेत वा
 न तस्य स फलं प्रेत्य भुंक्ते पापधनायमात ॥ ३१
 उच्छेदं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ।
 दानं विभज्यतो दत्त्वा नराः स्वयान्ति धार्मिकाः
 एव धर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि हिंसामिश्रधर्मनिन्दायां
 एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

जनमेजय उवाच ।

धर्मागतेन त्यागेन भगवन्स्वर्गमस्ति चेत् ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि भाषितुम् १
 तस्योच्छ्वस्यते चैव द्यूतं सकृद्वाने फलं महत् ।
 कथितं तु मम ब्रह्मस्तथ्यमेतदसंशयम् ॥ २
 कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चयः परमोऽभवत् ।
 एतदहंसि मे वक्तुं निखिलेन द्विजर्षभ ॥ ३
 वैशम्पायन उवाच ।

अश्रुप्लुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरावृत्तमरिन्दम् ॥ ४
 पुराऽगस्त्यो महातेजा दीक्षां द्वादशवार्षिकीम्
 प्रविवेश महाराज सर्वभूतहिते रतः ॥ ५
 तत्राभिकल्पा होतार आसन्सत्रे महात्मनः ।
 भूलाहाराः फलाहाराः साक्षमकुट्टा मरीचिपाः
 परिपृष्टिका वैद्यसिंहाः प्रसंख्यानास्तथैव च
 यतयो मिक्षवक्षात्र वमुवुः पर्यवस्थिताः ॥ ७
 सर्वे प्रत्यक्षधर्माणो जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
 दमे स्थिताश्च सर्वे ते हिंसादम्भविचर्जिताः
 वृत्ते श्रुद्धे स्थिता नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यबाधिताः
 उपातिष्ठन्त तं यज्ञं यजन्तस्ते महर्षयः ॥ ९

यथाशक्त्या भगवता

तदन्नं समुपार्जितम् ।

तस्मिन्सत्रे तु यद्वृत्तं

यद्योग्यं च तदाऽभवत् ॥

११

तथा ह्यनेकैर्मुनिभिर्महान्तः कृतयः कृताः ।
 पर्वविधे त्वगस्त्यस्य यत्तमाने तथाऽध्वरे ।
 न धर्षे सहस्रास्तदा भरतसत्तम ॥ ११
 ततः कर्मान्तरे राजसगस्त्यस्य महात्मनः ।
 कथेयमभिनिर्वृत्ता मुनीनां भाषितात्मनाम् ॥ १२
 अगस्त्यो यजमानोऽसौ द्वादशवार्षिकं विमत्सरः ।
 न च धर्षति पर्जन्यः कथमन्नं भविष्यति ॥ १३
 सत्रं चेदं महद्दिवा मुनेर्द्वादशवार्षिकम् ।
 न धर्षिष्यति देवश्च धर्षाप्येतानि द्वादश ॥ १४
 एतद्भवन्तः सञ्चिन्त्य महर्षे रस्य धीमतः ।
 अगस्त्यस्यातितपसः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥ १५
 इत्येवमुक्ते वचने ततोऽगस्त्यः प्रतापवान् ॥ १६
 प्रोवाच वाक्यं स तदा
 प्रसाद्य शिरसा मुनीन् ।
 यदि द्वादशवर्षाणि
 न धर्षिष्यति वासवः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
 भावदर्पे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

धर्मागतेनेत्यध्यायः सर्वपापघ्नीना अपि महान्तो

यज्ञं निर्वर्त्यन्त्येवेति वक्तुमारभ्यते ॥ ११ ॥ मरीचिपाश्चन्द्रम-
 र्चिपात्रमात्रमुताः ॥ ६ ॥ परिपृष्टे चेदेव शङ्कन्ति नान्यथा ते-
 परिपृष्टिकाः पाठान्तरे परिपृष्टिका अपि त एव प्रसंख्या-
 नास्तत्कालमात्रसंख्याः । अप्रशान्ना इति पाठे शेषदीनाः ॥ ७

चिन्तायज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ।
 यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ॥ १८
 स्पर्शयज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ।
 यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ॥ १९
 ध्वेयात्मना हरिष्यामि यज्ञानेताभ्यतप्रतः ।
 बीजयज्ञो मयाऽयं वै बहुवर्षसमाचितः ॥ २०
 बीजिर्हितं करिष्यामि नात्र धिग्नो भविष्यति
 नेदं शक्यं वृथा कर्तुं मम सत्रं कथंचन ॥ २१
 वर्षिष्यतीह वा देवो न वा वर्षं भविष्यति ।
 अथवाभ्यर्थनामिन्द्रो न करिष्यति कामतः ॥
 स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि च प्रजाः
 यो यदाहाराजतश्च स तथैव भविष्यति ॥ २३
 विशेषं चैव कर्तास्मि पुनः पुनरतीव हि ।
 अथैह स्वर्णमभ्येतु यद्याभ्यद्रुसु किञ्चन ॥ २४
 त्रिषु लोकेषु यथास्ति तदिहागम्यतां स्वयम् ।
 दिव्याभ्यास्तरसां संघा गन्धर्वाश्च सकिन्नराः
 विश्वाधसुश्च ये चान्ये तेषुपासन्तु मे मलम् ।
 उत्तरेभ्यः कुबभ्यश्च यत्किञ्चिद्रुसु विद्यते ॥ २६
 सर्वं तदिह यज्ञेषु स्वयमेवोपतिष्ठतु ।
 स्वर्गः स्वर्गसदृशैव धर्मश्च स्वयमेव तु ॥ २७
 इत्युक्ते सर्वमेधैतदभवत्तपसा मुनेः ।
 तस्य दीप्ताभिमहसस्त्यगस्त्यस्यातितंजसः ॥
 ततस्ते मुनयो हृष्टा ददृशुस्तपसो बलम् ।
 विस्मिता वचनं प्राहुरिदं सर्वं महार्थवत् ॥ २९
 ऋषय ऊचुः ।
 प्रीताः स्म तव वाक्येन न त्विच्छामस्तपोदयं
 तैरेव यज्ञैस्तुष्टाः स्म न्यायेनेच्छामहे वयम् ॥
 यज्ञं दीक्षां तथा होमान्यद्याभ्यमृगयामहे ।
 न्यायेनोपाजिताहाराः स्पर्शकर्मोभिरता वयम्
 वेदांश्च ब्रह्मचर्येण न्यायतः प्रार्थयामहे ।
 न्यायेनोत्तरकालं च गृहेभ्यो निःसृता वयम्
 धर्मदृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तपस्यामहे वयम् ।
 भवतः सम्पत्तिरिति बुद्धिर्हिंसाविचर्जिता ॥
 एतामहिंसां यज्ञेषु प्रयास्त्वं सततं प्रभो ।

प्रीतास्ततो भविष्यामो वयं तु द्विजसत्तम ॥
 विसर्जिताः समाप्तौ च सत्राद्स्माद्भ्रजामहे ।
 तथा कथयतां तेषां देवराजः पुरन्दरः ॥ ३५
 वचनं सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्मात्तपोबलम् ।
 आसमाप्तेष्व यज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः ॥ ३६
 निकामवर्षां पत्रेभ्यो बभूव जनमेजय ।
 प्रसादयामास च तमगस्त्यं त्रिदशेश्वरः ।
 स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य बृहस्पतिम् ॥ ३७
 ततो यज्ञसमाप्तो तान्विससर्ज महामुनीन् ।
 अगस्त्यः परमप्रीतः पूजयित्वा यथाविधि ॥
 जनमेजय उवाच ।

कोऽसौ नकुलरूपेण शिरसा काञ्चनेन वै ।
 प्राह मानुषवद्वाचमेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ ३९
 वैशम्पायन उवाच ।

एतत्पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्माभिः प्रभाषितम्
 श्रूयतां नकुलो योऽसौ यथा वाक् तस्य मानुषो
 ब्राह्मं संकल्पयामास जमदाग्निः पुरा किल ।
 होमधेनुस्तमागाश्च स्वयमेव बुद्धो ह ताम् ॥ ४१
 तत्पयः स्नापयामास नये भाण्डे ददौ शुचौ ।
 तच्च क्रोधस्वरूपेण पिठरं धर्मं आघेशतु ॥ ४२
 जिज्ञासुस्तन्मृषिभेष्टं किं कुर्याद्विप्रियं कृते ।
 इति संचिन्त्य धर्मः स धर्पयामास तत्पयः ॥
 तमाज्ञाय मुनिः क्रोधं नैवास्य स शुकोप ह ।
 स तु क्रोधस्ततो राजन्ब्राह्मणौ मूर्तिमास्थितः
 जिते तस्मिन् भृगुश्रेष्ठमभ्यभाषदमर्षणः ॥ ४४
 जितोस्मीति भृगुश्रेष्ठ भृगवो ह्यतिरोचनाः ।
 लोके मिथ्या प्रवादोयं यस्त्वयास्मि विनेजितः
 वदो स्थितोऽहं त्वय्यद्य क्षमायति महात्माने ।
 विमेभि तपसः साधो प्रसादं कुर्व मे प्रभो ॥
 जमदग्निरुवाच ।

साक्षाददृष्टोसि मे क्रोधं गच्छ त्वं धिगतज्वरः
 न त्वयापकृतं मेऽद्य न च मे मन्वुरास्ति वै ॥ ४७
 यान्समुद्दिश्य संकल्पः पयसोऽस्य कृतो मया
 पितरस्ते महामागास्तेभ्यो बुद्धयस्त गम्यताम्

चितायज्ञं मानुषं यज्ञं संन्यमन्नेषेन देवात्प्राप्य
 तंविष्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ स्पर्शयज्ञं उपात्तद्वयस्य ध्वय-
 मल्ला तत्स्पर्शनेन तास्पर्शयिष्यामि एवं हरिश्चोपि ज्ञेयः
 ॥ १९ ॥ मित्रद्रव्याभावे ध्यानमात्रेण द्रव्याभ्याहारिण्यामो-
 श्याद्-ध्वेयोति । पठान्तरे व्यासमित्र शरारंशेन ॥ २० ॥

ध्वेयात्मनेत्यस्य प्रांचोऽध्वेन्यादिः ॥ २२ ॥ कोमात्रिन्यादि-
 शेषश्च कोपजन्मोन्वर्षणार्था ॥ २९ ॥ पिठरं पात्रं
 धर्मं आविर्गतमयः पानवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥ रोपयन्-
 मेव मिथ्यापेयस्य जितत्वात्तया ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहा-

इत्युक्तो जातसंश्रसस्तत्रैवान्तरधीयत ।
पितृणामभिपंगाच्च नकुलत्वमुपागतः ॥ ४९
स तान्प्रसादयामास शापस्यान्तो भवेदिति
तैश्चाप्युक्तः क्षिपन्धर्मं शापस्यान्तमवाप्स्यसि
तैश्चोक्तो यक्षियान्देशान्धर्मोऽरण्यं तथैव च ।

जुगुप्समानो धावन्स तं यज्ञं समुपासदत् ५१
धर्मपुत्रमयाक्षिप्य सकृप्रत्येन तेन सः ।
मुक्तः शापात्ततः क्रोधो धर्मो ह्यासीद्युधिष्ठिरः
पद्मेतत्तदा वृत्ते यज्ञे तस्य महात्मनः ।
पश्यतां चापि नस्तत्र नकुलोन्तर्हितस्तदा ५३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलोपारयाने
द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

समाप्तमनुगीतापर्वाश्वमेधिकं च ।

इति श्रीमत्पद्माक्ष्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्थरथशावतंसश्रीगोविन्दसुरिसूनोर्नीलकण्ठस्य
कृतौ भारतमाधर्मापे आश्वमेधिके द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

अतः परमाश्रमवासिकं पर्वं भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

प्राप्य राज्यं नरहयाग्राः पाण्डवा मे पितामहाः ।

कथमासन्महाभागा धृतराष्ट्रे महात्मानि ॥ १

॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्व समाप्तम् ॥

१. यद्यप्यादिपर्वणि पूर्वसम्प्रहृष्यनावसरे 'इत्याश्वमेधिक पर्वं श्रोतमेतन्महाद्भुतम् । अध्यायानां शतं चैव त्रयोऽध्यायाः प्रकीर्तिता ॥ त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्वेव क्षत्राणि च ।' इति श्रुतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शनाः । इत्याख्यातम् तथापि संप्रत्यस्मिन्पर्वणि प्रायः अध्याया ९० श्लोकाश्च २८४५ एतावन्त एव दृश्यन्ते । एतन्पुर्वाभिर्मृष्यमित्यलम् ।
अयं ग्रन्थः श्रीकृष्णधर्मेणकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डित-
रामचन्द्रशास्त्रिणा परिशोधिताष्टिप्पण्यादिना परिष्कृतश्च । भारती जयतु ॥ शाकः १८५५ ॥

Shriman MAHABHARATAM

Part VI

XV Ashramvasikparvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nilkantha.

Edited by

Pandit Ramehandrashastri Kinjawadekar.

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1036 Sadashiv Peth, Poona City.

(All rights reserved by the publisher.)

श्रीमन्महाभारतम् ।

षष्ठभागे-आश्रमवासिकपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तद्य

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संशुध्य प्रकाशितम् ।

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयिना स्वायत्तीकृताः]

॥ श्रीभारती जयतु ॥

॥ महाभारतम् ॥

आश्रमवासिकपर्व ।

-१५-

विषयानुक्रमणिका ।

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		(१) आश्रमवासपर्व (१-३२)				णयते राजन् " (४१) इत्यादिकं	
१	२७	'प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्ड- वा मे पितामहाः । कथमासन्म- हाराक्षि धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥ " (१) इत्यादिके जनमेजयप्रश्ने तदुत्तरं यद्वैशम्पायनः पाण्ड- वानां पृथ्वीपालनादिकं धृतरा- ष्ट्राय राजभोग्यद्रव्यदानादिकं कुन्त्यादिकर्तृकं गान्धारीपशुपा- सनं च कथयति स्म । ... २				युधिष्ठिरानुनयं श्रुत्वा पुनः " तापस्ये मे मनस्तात " (५६) इति तमुक्त्वा सञ्जयादीन् प्रति च ' ग्लायते मे मनो ह्रीदम् ' (६०) इत्यभिधाय मोहं जगाम । तं च युधिष्ठिरः पाणिना पस्पर्श । युधिष्ठिरेण " यस्य नागसहस्रेण " (६३) इत्यादिनाऽऽनुनयपूर्वकं भोजनार्थं प्रेरितो धृतराष्ट्रो याव- दङ्गीकरोति तावद्यास आगत्य तमवोचत् ६	
२	३०	' एवं संपूजितो राजा ' (१) इत्यादिना युधिष्ठिरादिकर्तृकं धृतराष्ट्रपशुपासनं तेन तत्सन्तोषं, पाण्डवानां तदनुकूलवृत्त्या घर्तनं चाभ्यधाद्वैशम्पायनः ... ३		४	२२	" युधिष्ठिर महाबाहो " (१) इत्यादिना व्यासकथितं धृतरा- ष्ट्रस्य वनगमनमङ्गीकृत्याहारं कृत्वाऽऽश्रमं गच्छेत्पुष्पाच युधि- ष्ठिरो धृतराष्ट्रं प्रति ७	
३	८७	सुहृन्मध्ये भीमस्य वादुशब्दं पशुपाणि घचनानि च श्रुत्वा निर्दिण्णो धृतराष्ट्रः सुहृदः समा- नीय तान्प्रति " विदितं भवता- मेतत् " (१६) इत्याद्यभिधाय युधिष्ठिरं प्रति " मद्रं ते यादधी- मातः " (३०) इत्याद्याख्याय वनगमनमपाचत् । " न मां प्री-		५	४३	युधिष्ठिराभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो गृहं गत्वाऽऽहारं कृत्वा विदुरा- दिषु सर्वेषु दृष्ट्वास्तु युधिष्ठिरं पृष्ठे पाणिना संस्पृश्य " अग्रमा- दस्त्वया कार्यः " (८) इत्या- दिना राजनीतिमुपदिदेश ... ८	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
६	२०	धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरं प्रति राज- नीतिकथनम् १०				तस्य विदुरस्य वाक्यमनुमोद- माने युधिष्ठिरे क्रुद्धो भीमो 'वयं भीष्मस्य दास्यामः' (१६) इत्यादिकं वाक्यमुवाच ... १५	
७	२३	धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरं प्रति राज- नीतिकथनम् ११					
८	२४	"एवमेतत्करिष्यामि" (१) इत्यादिना युधिष्ठिरेणाङ्गीकृते गान्धार्या गृहं प्रविश्य तया वृष्टो 'व्यासाद्यनुज्ञातो गन्तास्मि' इत्युक्त्वा सर्वासां प्रकृतीनां साक्षिष्यमिच्छामि तथा पुत्राणां प्रेतभावानुगं वसु च दातुमिच्छा- मीति निश्चित्य युधिष्ठिरमाज्ञाप- यति स्म। युधिष्ठिरेणानीते सर्वे- स्मिन्, ब्राह्मणादिषु सर्वेषु सजि- हितेषु प्रार्थनापूर्वकं "वरण्य- गमने बुद्धिर्गान्धारीसहितस्य मे" (१७) इत्याद्युवाच धृतराष्ट्रः, तच्छ्रुत्वा शोकाक्रान्तेषु सर्वेषु पुनरुवाच सः १२		१२	१३	"भीमज्येष्ठो गुरुमेतत्त्वम्" (१) इत्यादिकां भीमं प्रत्यर्जुन- स्योक्तिं श्रुत्वा युधिष्ठिरो विदुरं प्रति 'यावदिच्छसि दातुं तावदहं ददामि मत्कोशादिति बहु परि- हृष्टो भीमो यन्मात्सर्यं करोति तन्मनसि नानेयं ममार्जुनस्य च गृहे यद्विस्तं तस्य सर्वस्य किञ्च- हुना मच्छरीरस्य च स्वामी भवा- निति च मद्वचनामृतारद्रं ब्रूहि' (१३) इत्युवाच १६	
				१३	१५	युधिष्ठिरसंदेशं विदुरेण क- थितं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्तमभिनन्द्य कार्तिक्यां दानानि चक्रे ... १६	
				१४	१८	प्रीतो धृतराष्ट्रो भीष्माद्युद्देशेन दानानि विधाय पुत्रपौत्राणामा- त्मनो गान्धार्याश्चैर्ध्वदेहिकं दत्त्वा दानानि ददधवा परिश्रान्तो बभूव तदा युधिष्ठिरो दानयज्ञं निधर्तयति स्म १७	
९	१८	"शान्तनुः पालयामास" (१) इत्यादिना पुनर्याचिताः प्रकृतयो द्वापट्याकुलाः परस्परं घोक्षां चक्रे १२		१५	१३	कार्तिक्यामिष्टिं कृत्वाऽभिहोत्रं पुरस्कृत्य गान्धार्या सहितो वधू- जनैः परिवृतो धृतराष्ट्रो वनं गन्तुं भयनाग्निर्जगाम, तदा कीरयस्त्री- णामार्तनादो बभूव, युधिष्ठिरा- दयश्चानुययुः १८	
१०	५३	धृतराष्ट्रवाक्यश्रवणेन मोहि- तांस्तूर्णोभूतान् सर्वान्प्रति वन- गमनार्थमनुज्ञां याचति धृतराष्ट्रे सर्वैरुत्तरं दातुं यो वदधवा साम्बो नाम ब्राह्मणो "यथा वदसि राजेन्द्र" (१४) इत्यादिना धर्मराजपर्यन्तानां प्रजापालनशै- लीमयिगुणामुपपाद्य बुद्धादिना जातस्य क्षयस्य दैयकृतत्वं प्रति- पाद्य तमनुज्ञाप्य पाण्डवान्प्रशस्य 'मानसं दुःखमपनीय कार्याणि कुरुष्व' इत्याह। तद्वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रोऽभिपूज्य सर्वाः प्रकृती- यिसर्जयामास १४		१६	३२	नगराद्धर्ममानद्वारेण निर्गतो धृतराष्ट्रो जनौघान्, कृपं, युयुत्सुं च निवर्त्य विदुरेण सज्जयेन च सह जगाम। धृतराष्ट्राश्रया निवृत्तो युधिष्ठिरः कुन्तीं प्रति 'अहं राजानमग्नियन्ते' (७) इत्याद्युवाच। तच्छ्रुत्वा 'सहदेवे महाराज' (१०) इत्याद्युक्तवतीं तां प्रति युधिष्ठिरः 'किमिदं ते	
११	२५	मृतोद्देशेन ध्याद्दानं कर्तुं द्रव्यपाचनार्थं धृतराष्ट्रेण प्रेषि-					

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		व्यवासितम्' (१९) इत्यादिना विदुलापुत्रसंवादाख्यायिकाकथनपूर्वकमस्मान्प्रोत्साह्यतावत्कारयित्वेदानीं कथं गच्छसीत्याशुवाच । ' यदा राज्यमिदम् ' (२५) इत्याद्युक्तवन्तं भीमं सुमद्रया सहानुगच्छन्तीं द्रौपदीं रुदतः पुत्रांश्च केवलमीक्षमाणा कुन्ती वनवासकृतनिश्चया जगामैव । एवमप्यनुयातान्पुत्रान्प्रत्यप्रवीत् ... १९				' कथं नु राजा वृद्धः सः ' (३) इत्यादि तर्कपूर्वकं शोचत्सु सत्सु हतान् वीरान् संस्मृत्य नातिप्रमनसोऽपि पाण्डवाः परीक्षितं दृष्ट्वा प्राणान् धारयन्ति स्मेत्याह वैशम्पायनः ... २४	
१७	२१	' एवमेतन्महाबाहो ' (१) इत्यादिना विदुलापुत्रसंवादकथनादिना कृतस्य प्रोत्साहनस्य कारणं प्रदर्श्य ' नाहं राज्यफलं पुत्राः ' (१९) इत्यादिना स्वस्य वीरान्यं प्रदर्शयति स्म कुन्ती २०		२२	२६	कुन्त्यादिस्मरणपूर्वकं शोचन्युधिष्ठिरः सहदेवेन द्रौपद्या चानुज्ञातो धृतराष्ट्रादिदिदक्षया वनं गन्तुमुद्यतः सेनापत्यादीनां दिश्य नगराद्वाहिः पञ्च दिनानि न्यवसत् ... २५	
१८	२५	कुन्तीवाक्यं श्रुत्वा पाण्डवेषु निवृत्तेषु धृतराष्ट्रानुज्ञातया गान्धार्या बोधितायामप्यनिवृत्तायां कुन्त्यां पाण्डवेषु पुरं प्रविष्टेषु गच्छन्धृतराष्ट्रो भागीरथीतीरं प्रथमं निवासमकरोत् ... २१		२३	१८	ततो निर्गतो युधिष्ठिरो नगररक्षणार्थं युयुत्सुं धीम्यसहितं नियोज्य यमुनामुत्तीर्य धृतराष्ट्रस्याश्रमं जगाम ... २६	
२९	१८	द्वितीयेऽहनि सर्वमाहिकं निर्धत्स्य भागीरथीतीराभिगत्य कुरुक्षेत्रे व्यासाश्रममागत्य व्यासानुमत्या केकयिराजेन शतयूपेनारण्यकं विधिं प्रत्युपदिष्टो गान्धार्या सहितो धृतराष्ट्रस्तपश्चचार २२		२४	२०	तत्र धृतराष्ट्रादीनपश्यन्तो युधिष्ठिरादयस्तत्रत्यैस्तापसैः कथितेन पथा यमुनां प्रति ज्ञानार्थं गतान् द्रष्टुं पादचारिणो गत्वा कुन्त्याद्यभिवादनानन्तरं तैः सह पुनराश्रममाजगमुः ... २७	
२०	३८	धृतराष्ट्रे प्रति नारदपर्वतदेवलादिष्वुपिष्यागतेषु नारदः सहस्रचित्पप्रभृतीनां राज्ञां तपश्चर्यायां स्वर्गगमनं तत्प्रसङ्गेन धृतराष्ट्रादीनां सामान्यतो गतिं कथयन् शतयूपप्रश्नानुरोधेन वर्षत्रयावधिकथनपूर्वकं धृतराष्ट्रस्य कुवेरलोकगमरूपां विशेषतो गतिं कथयति स्म ... २३		२५	१९	पाण्डवैः सह धृतराष्ट्रे स्थिते पाण्डवान्द्रुमागतैस्तापसैः ' कतमो युधिष्ठिरः कतमो भीमाजुनौ ' इत्यादि पृष्टः सजयो ' य एव जाम्बूनदं द्रुमगौरः ' (५) इत्यादिना तत्तत्स्वरूपकथनपूर्वकं सर्वानाचरणी । तान्बुद्धा गतेषु तापसेषु धृतराष्ट्रः सद्योऽप्यति कुशलं पप्रच्छ ... २८	
२१	१६	धृतराष्ट्रे वनं गते पाण्डवेषु पौरजनेषु च शोचत्सु ब्राह्मणेषु च		२६	३८	' युधिष्ठिर महाबाहो ' (१) इत्यादिना धृतराष्ट्रस्य कुशलप्रश्नानन्तरं युधिष्ठिरः ' कथिते वर्धते राजन् ' (११) इत्यादिना कुशलं पृच्छन् ' फ चासी विदुरो राजप्रेमं पश्यामहे वयम् ' (१५) इति पप्रच्छ । धृतराष्ट्रे विदुरस्य स्थितिं कथयति तत्कथितलक्षणेयुतं तमालस्य तत्पृष्ठतो गच्छन्पु-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
६	२०	धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरं प्रति राज- नीतिकथनम् १०				तस्य विदुरस्य वाक्यमनुमोद- माने युधिष्ठिरे कुन्दो भीमो ' वयं भीष्मस्य दास्यामः ' (१६) * इत्यादिकं वाक्यमुवाच ... १५	
७	२३	धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरं प्रति राज- नीतिकथनम् ११					
८	२४	" एवमेतत्करिष्यामि " (१) इत्यादिना युधिष्ठिरेणाङ्गीकृते गान्धार्या गृहं प्रविश्य तया पृष्टो ' व्यासाद्यनुज्ञातो गन्तास्मि ' इत्युक्त्या सर्वासां प्रकृतीनां सालिष्यमिच्छामि तथा पुत्राणां प्रेतभाषानुरां वसु च दातुमिच्छा- मीति निश्चित्य युधिष्ठिरमाहाप- यति स्म । युधिष्ठिरेणानीते सर्व- स्मिन्, ब्राह्मणादिषु सर्वेषु सन्नि- हितेषु प्रार्थनापूर्वकं " वरपुत्र- गमने बुद्धिर्गान्धारीसहितस्य मे " (१७) इत्याद्युवाच धृतराष्ट्रः, तच्छ्रुत्या शोकाक्रान्तेषु सर्वेषु पुनरुवाच सः १२		१२	१३	" भीमज्येष्ठो गुरुर्मे त्वम् " (१) इत्यादिकां भीमं प्रत्यर्जुन- स्योक्तिं श्रुत्वा युधिष्ठिरो विदुरं प्रति ' यावदिच्छसि दातुं तावदर्हं ददामि मत्कोशादिति बहु परि- हृष्टो भीमो यन्मात्सर्यं करोति तन्मनसि नानेयं ममार्जुनस्य च गृहे याद्विचिंत्य तस्य सर्वस्य किं- हुना मच्छरीरस्य च स्वामी भवा- निति च मद्बचनादृतराष्ट्रं ब्रूहि ' (१३) इत्युवाच १६	
				१३	१५	युधिष्ठिरसंदेशं विदुरेण क- थितं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्तमभिनन्द्य कार्तिक्यां दानानि चक्रे ... १६	
९	१८	" शान्तनुः पालयामास " (१) इत्यादिना पुनर्याचिताः प्रकृतयो वाष्पट्याकुलाः परस्परं पीक्षां चक्रे १२		१४	१८	प्रीतो धृतराष्ट्रो भीष्माद्युद्देशेन दानानि विधाय पुत्रपौत्राणामा- त्मनो गान्धार्याश्चौर्ध्वदेहिकं दत्त्वा दानानि ददद्यदा परिभ्रान्तो बभूव तदा युधिष्ठिरो दानयज्ञं निघर्तयति स्म १७	
१०	५३	धृतराष्ट्रवानयध्वजेन मोहि- तांस्तूर्णभूतान् सर्वान्प्रति वन- गमनार्थमनुज्ञां याचति धृतराष्ट्रे सर्वरुत्तरं दातुं यो बह्वचः साम्बो नाम ब्राह्मणो " यथा वदसि राजेन्द्र " (१४) इत्यादिना धर्मराजपर्यन्तानां प्रजापालनदी- र्घामधिगुणामुपपाद्य युद्धादिना जातस्य क्षयस्य वैयकृतत्वं प्रति- पाद्य तमनुज्ञाप्य पाण्डवान्प्रशस्य ' मानसं दुःखमपनीय कार्याणि कुरुष्व ' इत्याह । तद्वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रोऽभिपूज्य सर्वाः प्रकृती- र्यिसर्जयामास १४		१५	१३	कार्तिक्यामिष्टं हृत्वाऽभिहोत्रं पुरस्कर्य गान्धार्या सहितो यधु- जनेः परिवृतो धृतराष्ट्रो यनं गन्तुं भयनाग्निर्जगाम, तदा कौरवस्त्री- णामार्तनादो बभूव, युधिष्ठिरा- दयश्चानुययुः १८	
११	२५	मृनोद्देशेन धादिवानं कर्तुं द्रव्यपाचनार्थं धृतराष्ट्रेण प्रेषि-		१६	३२	भयराह्वयमानद्वारेण निर्गतो धृतराष्ट्रो जनौघान्, कृपं, युयुत्सें च निवर्त्य विदुरेण सज्जयेन च सह जगाम । धृतराष्ट्राक्षया निवृत्तो युधिष्ठिरः कुन्तीं प्रति ' अहं राजानमग्नियये ' (७) इत्याद्युवाच । तच्छ्रुत्या ' सहदेवे महाराज ' (१०) इत्याद्युक्तयतो तां प्रति युधिष्ठिरः ' किमिदं ते	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		व्यवासितम्' (१९) इत्यादिना विदुलापुत्रसंवादाख्यायिकाकथनपूर्वकमस्मान्प्रोत्साह्यतावत्कारयित्वेदानीं कथं गच्छसीत्याशुवाच । ' यदा राज्यमिदम् ' (२५) इत्याद्युक्तवन्तं भीमं सुभद्रया सहानुगच्छन्तीं द्रौपद्यां रुदतः पुत्रांश्च केवलमीक्षमाणा कुन्ती यनयासकृतनिश्चया जगामैव । एवमप्यनुयाताम्पुत्रान्प्रत्यप्रधीत् ... १९				' कथं नु राजा वृद्धः सः ' (३) इत्यादि तर्कपूर्वकं शोचत्सु सत्सु हतान् वीरान् संस्मृत्य नातिप्रमनसोऽपि पाण्डवाः परीक्षितं दृष्ट्वा प्राणान् धारयन्ति स्मेत्याह वैशम्पायनः ... २४	
१७	२१	' एवमेतन्महाबाहो ' (१) इत्यादिना विदुलापुत्रसंवादकथनादिना कृतस्य प्रोत्साहनस्य कारणं प्रदर्श्य ' नाहं राज्यफलं पुत्राः ' (१९) इत्यादिना स्वस्य वैराग्यं प्रदर्शयति स्म कुन्ती २०		२२	२६	कुन्त्यादिस्मरणपूर्वकं शोचन्पुथिष्ठिरः सहदेवेन द्रौपद्याचानुज्ञातो धृतराष्ट्रादिदिदक्षया वनं गन्तुमुचतः सेनापत्यादीनां दिश्य नगराद्वहिः पञ्च दिनानि न्यवसत् ... २५	
१८	२५	कुन्तीवाक्यं श्रुत्वा पाण्डवेषु निवृत्तेषु धृतराष्ट्रानुज्ञातया गान्धार्या बोधितायामप्यनिवृत्तायां कुन्त्यां पाण्डवेषु पुरं प्रविष्टेषु गच्छन्धृतराष्ट्रो भागीरथीतीरे प्रथमं निवासमकरोत् ... २१		२३	१८	ततो निर्गतो पुथिष्ठिरो नगररक्षणार्थं युयुत्सुं धौम्यसहितं नियोज्य यमुनामुत्तीर्य धृतराष्ट्रस्याश्रमं जगाम ... २६	
१९	१८	द्वितीयेऽहनि सर्वमाहिकं निर्वर्त्य भागीरथीतीराभिगत्य कुरुक्षेत्रे व्यासाश्रममागत्य व्यासानुमत्या केकयराजेन शतयूषेनारण्यकं विधिं प्रत्युपदिष्टो गान्धार्या सहितो धृतराष्ट्रस्तपश्चचार २२		२४	२०	तत्र धृतराष्ट्रादीनपश्यन्तो पुथिष्ठिरादयस्तत्रत्यैस्तापसैः कथितेन पथा यमुनां प्रति ज्ञानार्थं गतान् द्रष्टुं पादचारिणो गत्वा कुन्त्याद्यभिषादनानन्तरं तैः सह पुनराश्रममाजगमुः ... २७	
२०	३८	धृतराष्ट्रे प्रति नारदपर्वतदेवलादिष्वुपिष्वागतेषु नारदः सहस्रचित्पप्रभृतीनां राज्ञां तपश्चर्यया स्वर्गगमनं तत्प्रसङ्गेन धृतराष्ट्रादीनां सामान्यतो गतिं कथयन् शतयूषप्रश्नानुरोधेन वर्षत्रयावधिकथनपूर्वकं धृतराष्ट्रस्य कुबेरलोकगमरूपां विशेषतो गतिं कथयति स्म ... २३		२५	१९	पाण्डवैः सह धृतराष्ट्रे स्थिते पाण्डवान्द्रुमागतैस्तापसैः ' कतमो पुथिष्ठिरः कतमो भीमाजुनो ' इत्यादि पृष्टः सज्जयो ' य एष आम्बूनदशुद्धगौरः ' (५) इत्यादिना तत्तत्स्वरूपकथनपूर्वकं सर्वाभाषण्यो । तान्बुद्ध्वा गतेषु तापसेषु धृतराष्ट्रः सद्योऽप्यति कुशलं पप्रच्छ ... २८	
२१	१६	धृतराष्ट्रे घनं गते पाण्डवेषु पौरजनेषु च शोचत्सु ब्राह्मणेषु च		२६	३८	' युथिष्ठिर महाबाहो ' (१) इत्यादिना धृतराष्ट्रस्य कुशलप्रश्नानन्तरं युथिष्ठिरः ' कथिते वर्धते राजन् ' (११) इत्यादिना कुशलं पृच्छन् ' क चासौ विदुरो राजन्नेमं पद्यामहे ययम् ' (१५) इति पप्रच्छ । धृतराष्ट्रे विदुरस्य स्थितिं कथयति तत्कथितलक्षणेभ्युतं तमालस्य तत्पृष्ठतो गच्छन्पु-	

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

धिष्ठिर एकान्ते वृक्षमूलमाश्रित्य
तस्याग्रे ' युधिष्ठिरोऽहमस्मि ' (२४) इत्युक्त्वा तस्यो । ततः
सोऽपि स्वाग्रवर्तिनं युधिष्ठिरं
दृष्ट्वा योगधारणया तच्छरीरं
प्रविश्य स्थूलं शरीरं तत्याज
यिदुरः । युधिष्ठिरोऽपि तत्प्रवेशे-
नात्मानं बलपन्तं बुद्ध्वा मृतं
तच्छरीरं संस्कर्तुमुद्यतोऽशरीरि-
ण्या घाण्या निवारितो धृतराष्ट्र-
मागत्य तस्मै तद्वृत्तं कथयति स्म ।
ततस्तेन दत्तं फलमूलादि भुक्त्वा
तत्रैव सर्वे पाण्डवा न्यपसन् ३०

२७ २६

विंचित्रा धर्मार्थलक्षणाः कथाः
कथयन्तः पाण्डवाः कुन्तीमभि-
तस्तस्यां रात्र्यां सुषुः । उरिधतो
युधिष्ठिरः प्रातराहिकं विधाया-
ध्रमं पश्यन् ब्राह्मणेभ्यो धनं
यित्तीयं कृताधिकं धृतराष्ट्रं मात्रा-
दींश्च दृष्ट्वा तदनुज्ञात उपविशेत् ।
पयं भीमादयोऽप्युपयिविन्धुः ।
पयं तयैवूपयिष्ठेषु शतयूपप्रभृतयो
महर्षयः सशिष्यो द्यासश्च समा-
जगुः ... ३१

२८ २५

द्यासाद्यथा पाण्डवेषु समुप-
यिष्ठेषु सत्यवतीपुत्रो द्यासो
" धृतराष्ट्र महाबाहो " (२)
इत्याद्यभिधाय यिदुरस्य युधि-
ष्ठिरशरीरप्रवेशादिकं चाभ्यास्य
' त्वां यापि धेयसा गोहये ' (२३)
इत्याद्युक्त्वा ' न कृतं धीः पुरा कै-
चित् ' (२४) इत्याद्युवाच ... ३२

(२) पुत्रदर्शनपर्यं ३२-४२

२९ २४

' धनपात्रं गते यिम् ' (१)
इत्यादिना द्यासेन प्रतिज्ञान-
माधारं प्रदर्शनं कथय । तथा युधि-
ष्ठिरस्य कति दिनानि यने निधा-
यः इत्यादिकं जननं जयप्रभे धैरा-
ग्यापनः । भिक्षुशानाभनदा राजन्

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

(६) इत्यादिनोत्तरं कथयति
स्म । नारदपर्वतप्रभृतिष्वागतेषु
पाण्डवसहिते धृतराष्ट्रे स्थिते
गान्धारीप्रभृतिषु च स्त्रीषु सितासु
धार्मिकं विषयं पुरस्कृत्य प्रवृ-
त्तासु कथासु तदन्ते द्यासो
' विदितं मम राजेन्द्र ' (१६)
इत्याद्यभिधाय संशयच्छेदनार्थ-
मागतोऽस्मि, देवगन्धर्वादयो म-
त्तपसो धीर्यं पश्यन्तु, कं ते कामं
प्रददामि, मूहि इत्युवाच । द्यास-
वाक्यं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो ' ब्रह्म-
कल्पैर्भवद्विधत् ' (२५) इत्या-
दिना मम परलोकभयं नास्ती-
त्युक्त्वा दुर्योगनापनयनेन हतान्
सर्पाननुस्मृत्य ' न शान्तिमधि-
गच्छामि ' (३३) इत्याद्युवाच ।
एतच्छ्रयणेनोद्बुद्धशोका गान्धार्य-
पि ' षोडशेमानि वर्षाणि ' (३८)
इत्यादिना धृतराष्ट्रस्थितिं प्रदश्य
' तपसा सर्पान् लोकान् स्रष्टुं स-
मर्थस्य तव लोकान्तरगतान् पु-
त्रादीन् राज्ञो दर्शयितुं किं दुःश-
कम् ? ' (४०) इत्याद्युवाच । तच्छ्रु-
त्वा प्रच्छन्नजातं पुत्रं कर्णं स्मर-
न्ती कुन्ती द्यासेनानुज्ञाता प्रयत्न-
मुपचकमे ... ३३

३० २४

' भगवन्धनुरो मेऽसि ' (१) इ-
त्यादिना दुर्धनोपरदानप्रभृति
कर्णयिसर्जनान्तं कन्यायस्वातंत्र्य-
धि वृत्तमनूप कर्णदर्शनं प्रार्थयति
स्म कुन्ती । द्यासः ' साधु सर्वमिदं
भाष्यम् ' (२०) इत्यादिना तां
समाश्वामयति स्म ... ३४

३१ २५

' भद्रं द्रव्यमि गान्धारि ! पुत्रान्
भानुमयींस्तथा । यन्मूत्र पतिभिः
सार्धं भित्तिं सुतोत्थिता इव । कर्णं
द्रव्यमि कुन्ती च मीभद्रं यापि
यादयो । द्रौपदी पश्य पुत्रांश्च (१-२)

श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
	इत्याद्यभिधाय 'अवतेरुस्ततः सर्वे' (५) इत्यादिनां शाव- तरणमभिधाय सर्वे भवन्तो भा- गीरथीं गच्छन्तिवति व्यासेना- ज्ञप्ताः सर्वे गङ्गातीरं गत्वा सायंकालपर्यन्तं तत्र निवासं चक्रुः ... ३५				मेजयो व्यासेन प्रदर्शितं परिक्षितं दृष्ट्वाऽथभूयस्मानं विधाय 'श्रुवि- द्वैपायनो यत्र' (१२) इत्यास्ती- कवाक्यं श्रुत्वा वैशम्पायनं संपूज्य वनवासकथावशेषं प- प्रच्छ ... ४०	
२१	'ततो निशायां प्राप्तायां' (१) पाण्डवैः सहितो धृतराष्ट्रः सर्व- स्त्रीसहिता गान्धारी, इतरपीरजा- नपदाश्च व्याससंनिधमाजगमुः । व्यासश्च गङ्गाजलमवगाह्य सर्वा- नाह्वयति स्म । व्यासेनाहृता भी- ष्मद्रोणपुरोगमा विराट्पुत्रादयः कर्णदुर्योधनादयोऽन्ये च राजा- नो राजपुत्राश्च स्वस्ववेषादिसहि- ता निर्वैराः सन्तः समुत्तरुणुः । ततो व्यासदत्तदिव्यदृष्टिभूत- राष्ट्रो गान्धारी चान्ये जनाश्च तान् दृष्ट्वाऽथार्यवन्तो मुमुदिरे ... ३६		३६	५३	'पुत्रान्पीत्रान्दृष्ट्वा धृतराष्ट्रः कि- मकरोत् युधिष्ठिरश्च किमकरोत्' इति जनमेजयप्रश्ने वैशम्पायनस्त- दुत्तरमाचख्यौ । आश्रममागतौ धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरचिसर्जनार्थं व्यासेन प्रेरितो युधिष्ठिरं प्रति 'अजातशत्रो भद्रं ते' (१४) इत्या- द्यब्रवीत् । युधिष्ठिरश्च 'न मामहं सि धर्मज्ञ परित्यक्तुम्' (१३) इ- त्याद्युवाच । गान्धार्या च गम्य- तामिस्त्युक्तः कुन्तीं प्रति 'चिसर्ज- यति मां राजा' (१८) इत्याद्य- वादीत् । सहदेवेन युधिष्ठिरं प्रति 'नोत्सहेऽहं परित्यक्तुं मातरं भर- तर्षभ' (३७) इत्याद्युक्तं श्रुतवत्या कुन्त्या 'गम्यतां पुत्र मेव त्वं' (४०) इत्यादिना बोधिते तस्मिन्गन्तुमु- द्यतेन युधिष्ठिरेणाभिवादनपुरःस- रमनुज्ञां याचितो धृतराष्ट्रः सर्वा- लिङ्गनपूर्वकं सान्त्वयन्ननुज्ञो । तथैव गान्धारीकुन्तीभ्यामनुज्ञा- तो युधिष्ठिरो ज्ञात्वाभिद्रौपदीप्रभृ- तिभिर्योपिद्विज सह हास्तिनपुरं जगाम ... ४२	
३१	निर्गतास्ते परस्परं सङ्गम्य मुदिताः सन्तो रात्री यथेच्छं वि- हृत्यान्योन्यमामन्य व्यासेन वि- सर्जिताः स्वस्वलोकं जग्मुः । ज- लक्षितस्य व्यासस्याह्वया मृत- पतिफाः क्रियो जान्हवीजलमव- गाह्य पतिलोकं जग्मुः ... ३८				(३) नारदागमनपर्व ४२-४६	
३४	१८ एतच्छ्रुत्वा हृष्टेन जनमेजयेन 'कथं तु त्यक्तदेहानां पुनस्तद्रूप- दर्शनम्' (२) इति पृष्ठो वैशम्पा- यनः 'अधिप्रणाशः सर्वेषाम्' (४) इत्यादिनाऽध्यायशेषेण तदु- त्तरं कथयति स्म ... ३९					
३५	१८ 'अदृष्ट्वा तु नृपः पुत्रान्' (१) इत्यादिना विदुरस्तपोबलात्सि- द्धिं प्राप्तो धृतराष्ट्रश्च व्यासप्रसा- दादिति वैशम्पायनेनोक्ते जनमेज- यो 'व्यासो यदि मम पितरं दर्श- येत्तर्हि तथैव च वनं श्रद्धेयं जानी- याम्' इत्युवाच । इत्युक्तवाञ्छजन-			३७	४१ निवृत्तेषु पाण्डवेषु पर्यट्टयान- न्तरमागतो नारदो युधिष्ठिरेण सत्कारपूर्वकं धृतराष्ट्रवृत्तान्तं पृष्ठः 'क्षिरीभूय महाराज शृणु वृत्तं ययातयम्' (१) इत्यभिधाय तं कथयति स्म । भवत्स निवृत्तेषु गङ्गाद्वारं गतो धृतराष्ट्रो गान्धा- रीकुन्तीसङ्घैः सहितस्तपस्यन्	

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्
 फदाचिद्रहायामाप्नुत्य निवृत्तोऽ-
 ग्रे दावाग्निना दह्यमाने घने निरा-
 हारतया ततो निर्गन्तुमसमर्थः
 सञ्जयं प्रति 'दावाग्निरहितं प्रदे-
 शं गच्छ' इत्यनुज्ञाप्य सञ्जयोपदे-
 देशेनेन्द्रियग्रामं निरुद्ध्य च काष्ठो-
 पमः स्थितो दावाग्निना दग्धोऽ-
 भूत् । तमनु गान्धारी कुन्ती च
 दग्धे षभूवतुः । सञ्जयश्च ततो
 निर्गतो हिमालयं जगाम । एतद्-
 वृत्तं श्रुत्वा युधिष्ठिरादिष्वाक्रोश-
 पूर्वकं रुदन्तु महान् स्यन आ-
 सीत् । तस्मिन्मुहूर्ताग्निवृत्ते सति
 धर्मराजो नारदमग्रधीत् ... ४४
 ३८ २१ 'तथा महात्मनस्तस्य' (१)

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्
 इत्यादिकं युधिष्ठिरस्य विलाप-
 चाक्यम् ... ४५
 ३९ २७ 'नासी वृषाग्निना दग्धः' (१)
 इत्यादिना घनं गच्छता धृतरा-
 ष्ट्रेणोत्सर्गोऽपि कागयित्वोत्सृष्टा
 शयो याजकैर्घने परित्यक्तास्
 एव दावरूपेण घनं दहन्तस्तं वे-
 रित्याद्यभिधाय नारदेनोदकदा-
 नादि कर्तुं प्रेरितो युधिष्ठिरः गङ्गा-
 द्वारे नरान् संग्रहेय्य द्वादशोऽहानि
 गङ्गातीरे आह्वादीनि विधाय
 नगरं प्रविवेश । नारदश्च युधिष्ठि-
 रमाश्वास्य यथेष्टितं देशं ज-
 गाम ... ४६

॥ इत्याश्रमवासपर्वविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

आश्रमवासिकपर्व

१५

॥ महाभारतम् ॥

आश्रमवासिकपर्व

-१५-

आश्रमवास पर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच ।
प्राप्य राज्यं महात्मानः
पाण्डवा मे पितामहाः ।
कथमासन्महाराशि
धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥ १
स तु राजा हतामात्यो हतपुत्रो निराश्रयः ।
कथमासीदतिश्रयो गान्धारी च यशस्विनी ॥
क्रियन्तं चैव कालं ते
मम पूर्वपितामहाः ।
स्थिता राज्ये महात्मान-
स्तन्मे दयाख्यातुमर्हसि ॥ ३

धैर्याप्ययन उवाच ।
प्राप्य राज्यं महात्मानः
पाण्डवा हतशत्रवाः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य
पृथिवीं पर्वपालयन् ॥ ४
धृतराष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरः सञ्जयस्तथा ।
धैर्यापुत्रश्च मेधावी युयुत्सुः कुरुसत्तम ॥ ५
पाण्डवाः सर्वकार्याणि
संपृच्छन्ति स्म तं नृपम् ।
चक्रुस्तेनाभ्यनुज्ञाता
वर्षाणि दश पञ्च च ॥ ६

श्रीगणेशाय नमः ।
श्रीनारायणलक्ष्मणौ तज्जगद् धीरेशमप्राचरो
गोपालं च निधाय येनसि सिधे विन्तामणि चाददत् ।
पर्वस्वाश्रमवासिकादिषु चतुर्धाराभ्यते मास्ते
पूर्वाचार्यमतानुगेन विदुषा भावप्रदीपोद्गुनः ॥ १ ॥

पूर्वत्र लोकोपासनाया मन्त्रिणा समारोच्यत एवमेव
स्वाम्युपदे दामागुप्तपातिर्वेनवामिनामेव भवतीति पृथग्पू-
वाचार्यप्रदर्शनेन सूचयन्मनोऽभिगन्तव्यं जगज्जीवेशतत्त्व
चाचर्यप्रदर्शनव्याजेन प्रतिपादयिष्यन्नुपमाराधने-प्राप्य
राज्यं महात्मान इति ॥ १ ॥ उपनिषद् भाष्य-
तान् ॥ ५ ॥

सदा हि गत्वा ते वीराः
पर्युपासन्त तं नृपम् ।

पादाभिवादनं कृत्वा

धर्मराजमते स्थिताः ॥ ७

ते मूर्ध्नि समुपाघ्राताः सर्वकार्याणि चक्रिरे ।

कुन्तिभोजसुता चैव गान्धारीमन्ववर्तत ॥ ८

द्रौपदी च सुभद्रा च

याश्चान्याः पाण्डवस्त्रियः ।

समां वृत्तिमवर्तन्त

तयोः श्वश्र्वोर्वधाविधिः ॥ ९

शयनानि महार्होणि वासांस्याभरणानि च ।

राजाहोणि च सर्वाणि भक्ष्यभोज्यान्यनेकशः

युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् ।

तथैव कुन्ती गान्धार्या गुरुवृत्तिमवर्तत ॥ ११

यिदुरः सञ्जयश्चैव युयुत्सुश्चैव कौरव ।

उपासते स्म तं वृद्धं हतपुत्रं जनाधिपम् ॥ १२

स्यालो द्रोणस्य यश्चासी-

हयितो ब्राह्मणो महान् ।

स च तस्मिन्महोपासः

रूपः समभवत्तदा ॥ १३

व्यासश्च भगवानित्यमासां चक्रे नृपेण ह ।

कथाः कुर्वन्पुराणविद्वैर्यपितृरक्षसाम् ॥ १४

धर्मयुक्तानि कार्याणि व्यवहारान्वितानि च

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो यिदुरस्तान्यकारयत् ॥ १५

सामन्तेभ्यः प्रियाण्यस्य कार्याणि सुबहून्यपि

प्राप्यन्तेऽर्थैः सुलघुभिः सुनयाद्विदुरस्य वै ॥

अकरोद्वन्धमोक्षं च यघ्यानां मोक्षणं तथा ।

न च धर्मसुतो राजा कदाचित्किञ्चिद्व्रवीदः
विहारयात्रासु पुनः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

सर्वान्कामान्महातेजाः प्रददावम्बिकासुते ॥

आरालिकाः सुपकारा

रागस्वाण्डविकास्तथा ।

उपातिष्ठन्त राजानं

धृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ १९

वासांसि च महार्होणि

माल्यानि विविधानि च ।

उपाजन्तुर्वधान्यायं

धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ॥ २०

मैत्रेयमन्त्र्यमांसानि पानकानि मधूनि च ।

चित्रान्भक्ष्ययिकारांश्च दक्षुस्तस्य यथा पुरा

ये चापि पृथिवीपालाः समाजमुत्ततस्ततः ॥ २१

उपातिष्ठन्त ते सर्वे कौरवेन्द्रं यथा पुरा ॥ २२

कुन्ती च द्रौपदी चैव साधर्मा च यशस्विनी

उलूपी नागकन्या च देवी चित्राङ्गदा तथा ॥

धृष्टकेतोश्च मागिनी जरासन्धसुता तथा ।

एताश्चान्याश्च बहुषो वै योषितः पुरुषपंम २४-

किंकराः पर्युपातिष्ठन्सर्वाः सुबलजां तथा ।

यथा पुत्रवियुक्तोऽयं न किञ्चिदुःखमाप्नुयात् ।

इति तानन्वशाङ्गाद्वृत्तित्वमेव युधिष्ठिरः ।

पर्यं ते धर्मराजस्य श्रुत्वा यच्चनमर्थयत् ॥ २६-

सविशेषमवर्तन्त भीममेकं तदा धिना ।

न हि तत्तस्य धीरस्य हृदयादपसर्पति ।

धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्ध्या यद्वृत्तं धृतकारितम् ॥ २७-

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

धैर्यप्राप्यते उवाच ।

पर्यं संपूजितो राजा पाण्डुधैरविकासुतः । विजहार यथापूर्वमृषिभिः पर्युपासितः ॥ १

तस्मिन्पुत्राद् गमनमभिष्टे अमरत् ॥ ११ ॥ आरा-
लिकाः अरवा धात्रिसेवेन हनं त्रिं वासादि आण्ड
तान्मधूनि ते भाषिताः आत्रिसेवेनार्थः । राग-
स्वाण्डपम् पिण्डानुशीतरोमेनो मुद्रयन्मन्त्रो
रात्रि वासिदिताः ॥ १५ ॥ अन्येऽन्य अनुविशिताः ॥ २६ ॥

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके पर्वणि नैलपथ्ये मास-
भारतीये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

पर्यमिति ॥ १ ॥

ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च प्रददौ स कुरुद्वहः ।
 तथ कुन्तीसुतो राजा सर्वमेवान्वपद्यत ॥ १२ ॥
 आनृशंस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिरः ।
 उवाच स तदा भ्रातृनमात्यांश्च महीपतिः ॥ १३ ॥
 मया चैव भवद्भिश्च मान्य एव नराधिपः ।
 निदेशे धृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति स मे सुहृत् ॥ १४ ॥
 विपरीतश्च मे शत्रुर्नियम्यश्च भवेन्नरः ।
 पित्रवृत्तेषु चाहःसु पुत्राणां श्राद्धकर्मणि ॥ १५ ॥
 सुहृदां चैव सर्वेषां यावदस्य चिकीर्षितम् ।
 ततः स राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महामनाः
 ब्राह्मणेभ्यो यथाहोभ्यो ददौ वित्तान्यनेकशः ।
 धर्मराजश्च भीमश्च सद्यसा चैव यमाद्यपि ॥ १७ ॥
 तत्सर्वमन्यवर्तन्त तस्य प्रियचिकीर्षया ।
 कथं नु राजा वृद्धः स पुत्रपौत्रधार्दिताः ॥ १८ ॥
 शोकमस्मत्कृतं प्राप्य न म्रियेतेति चिन्तयते
 यावाञ्च कुरुवीरस्य जीवत्पुत्रस्य वै सुखम् ९
 वभूय तद्वाप्नोति भोगांश्चेति व्यथिताः ।
 ततस्ते सहिताः पञ्च भ्रातरः पाण्डुनन्दनाः ॥
 तथाशीलाः समातस्थुर्धृतराष्ट्रस्य शासने ।
 धृतराष्ट्रश्च तान् सर्वान्विधनीताक्रियमे स्मितान्
 शिष्यवृत्तिं समापन्नागुरुवत्प्रत्यपद्यत ।
 गान्धारी चैव पुत्राणां विविधैः श्राद्धकर्मभिः
 आनृत्यमगमत्कामान्विमेष्यः प्रतिपाद्य सा
 एवं धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३ ॥
 भ्रातृभिः सहितो भीमान् पूजयामास तं नृपम्
 वैशम्पायन उवाच ।
 स राजा सुमहातेजा वृद्धः कुरुकुलोद्वहः
 न ददर्श तदा किञ्चिदप्रियं पाण्डुनन्दने ।
 वर्तमानेषु सद्युत्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १५ ॥
 प्रीतिमानभवद्भ्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

सौबलेयी च गान्धारी पुत्रशोकमपास्य तम्
 सदैव प्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजेष्विव ।
 प्रियाण्येव तु कौरव्यो नाप्रियाणि कुरुद्वहः
 वैचित्रवीर्यं नृपती समाचरत वीर्यवान् ।
 यद्यहूते च किञ्चित्स धृतराष्ट्रो जनाधिपः ॥ १८ ॥
 गुरु वा लघु वा कार्यं गान्धारी च तपस्विनी
 तं स राजा महाराज पाण्डवानां धुरन्धरः
 पूजयित्वा वचस्तत्तदकार्पात्परवीरहा ।
 तेन तस्याभवत्प्रीतो वृत्तेन स नराधिपः ॥ २० ॥
 अन्वद्यत्त संस्मृत्य पुत्रं तं मन्वचेतसम् ।
 सदा च प्रातस्तथाय कृतजप्यः शुचिर्नृपः ॥ २१ ॥
 आशास्ते पाण्डुपुत्राणां समरेष्वपराजयम् ।
 ब्राह्मणान्यस्ति वाच्याथ हृत्वा चैव हुताशनम्
 आयूषि पाण्डुपुत्राणामाशंसत नराधिपः ।
 न तां प्रीतिं परामाप पुत्रेभ्यः स कुरुद्वहः ॥ २३ ॥
 यां प्रीतिं पाण्डुपुत्रेभ्यः सदाऽवाप नराधिपः
 ब्राह्मणानां यथावृत्तः क्षत्रियाणां यथाविधः ॥
 तथा विशुद्धसंघानामभयस्य प्रियस्तदा ।
 यच्च किञ्चित्ता पापं धृतराष्ट्रसुतैः कृतम् ॥ २२ ॥
 अकृत्वा हवि तत्पापं तं नृपं सोऽन्यवर्तत ।
 यच्च कश्चिन्नरः किञ्चिदप्रियं वाश्विकासुते ॥
 कुरुते द्रेष्यतामेति स कौन्तेयस्य धीमतः ।
 न राज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्योधनस्य वै ॥ २७ ॥
 उवाच दुष्कृतं कश्चिद्युधिष्ठिरभयाक्षरः ।
 धृत्या तुष्टो नरेन्द्रः स गान्धारी विदुरस्तथा
 शीघ्रेन चाजातशत्रोर्न तु भीमस्य शत्रुहन् ।
 अन्वद्यत्त भीमोऽपि निश्चितो धर्मजं नृपम् ॥
 धृतराष्ट्रं च संमेष्य सदा भवति दुर्मेनाः ।
 राजानमनुवर्तन्तं धर्मपुत्रमभिप्रहा ।
 अन्वद्यत्त कौरव्यो* हृदयेन पराङ्मुखः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकेपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विदुरतेषु विता इतः प्रमोतो येषु तेषु क्षयादेषु ॥ ५ ॥
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि तैलकण्ठीये भास्वते

× 'सर्वमेवान्वपद्यत' इति पाठः

भावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

* 'सन्नुद्धः' इति पाठः

३

वैशम्पायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्य नृपतेर्दुर्योधनपितृस्तदा ।
नान्तरं ददृशु राज्ये पुरुषाः प्रणयं प्रति ॥ १
यदा ॥ कौरवो राजा पुत्रं सस्मार दुर्मतिम् ।
तदा भीमं हृदा राजन्नपचयाति स पार्थिवः ॥
सयैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
नामर्पयत राजेन्द्र सदैव दुष्टवद्भुदा ॥ ३
अप्रकाशान्यप्रियाणि चकारास्य वृकोदरः ।
आज्ञां प्रत्यहरन्नापि कृतज्ञैः पुरुषैः सदा ॥ ४
हमरन्दुर्मन्त्रितं तस्य वृत्तान्त्यप्यस्य कानिचित् ।
अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तथाऽकरोत् ।
संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्चाप्यमर्षणः ।
स्मृत्वा दुर्योधनं शत्रुं कर्णदुःशासनाद्यपि ६
प्राधाचेदं सुसंरब्धो भीमः स परुषं घञः ।

अन्धस्य नृपतेः पुत्रा मया परिघवाहुना ७
नीता लोकमसुं सर्वे नानाशस्त्रास्त्रयोधिनः ।
इमी तौ परिघप्रख्यौ भुजौ मम दुरासदौ ८
ययोरन्तरमासाद्य धातैराष्ट्राः क्षयं गताः ।
ताधिमी चन्द्रेनाक्ती चन्दनाहौ च मे भुजौ
याभ्यां दुर्योधनो नीतः क्षयं ससुतबान्धवः ।
एताश्चान्याश्च विविधाः शल्यभूता नराधिपः
वृकोदरस्य ता घाचः श्रुत्वा निर्वेदमागमत ॥
सा च बुद्धिमती देधी कालपर्यायवेदिनी ११
गान्धारी सर्वधर्मज्ञा तान्यलीकानि शुश्रुवे ।
ततः पञ्चदशे वर्षे समतीते नराधिपः ॥ १२
राजा निर्वेदमापेदे भीमवाग्बाणपीडितः ।
नान्वबुध्यत तद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

श्वेताश्वो वाऽथ कुन्ती या
द्रौपदी या यशस्विनी ।
माद्रीपुत्री च धर्मेशी
चित्तं तस्यान्यवर्तताम् ॥ १४
राज्ञस्तु चित्तं रक्षन्तौ नोचतुः किञ्चिदप्रियम्
ततः स मानयामास धृतराष्ट्रः सुहृज्जनम् १५
वाप्ससन्दिग्धमत्यर्थमिदमाह च तान्भृशम् ॥
धृतराष्ट्र उवाच ।

यिदितं भवतामितयथा वृत्तः कुरुक्षयः ॥ १६

ममापराधात्तत्सर्वमनुशातं च कौरवैः ।
योऽहं दुष्टमिति मन्दो ज्ञातीनां मयवर्धनम् ॥
दुर्योधनं कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यपेक्षयम् ।
यद्याहं वासुदेवस्य नाधौषं वाक्यमर्थयत् १८
वध्यतां साध्वयं पापः सामात्य इति दुर्मतिः
पुत्रस्नेहाभिभूतस्तु हितमुक्तो मनीषिभिः १९
विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
पदे पदे भगवता व्यासेन च महात्मना २०
सज्जयेनाथ गान्धार्या तदिदं तप्यते च माम् ।
यद्याहं पाण्डुपुत्रेषु गुणवत्सु महात्मसु ॥ २१
न दत्तवान् भियं दीप्तां पितृपैतामहीमिमाम्
विनाशं पश्यमानो हि सर्वराज्ञां गदाप्रजः ॥
एतच्छ्रेयस्तु परममन्यत जनार्दनः ।
सोऽहमेतान्यलीकानि निवृत्तान्यात्मनस्तदा
हृदये शल्यभूतानि धारयामि सहस्रशः ।
विशेषतस्तु पश्यामि वर्षे पञ्चदशेऽथ वै २४
अस्य पापस्य छुद्मपर्यं नियतोऽस्मि सुदुर्मतिः
चतुर्थे नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे २५
तृष्णाविनयनं भुञ्जे गान्धारी येदं तन्मम ।
करोत्याहारमिति मां सर्वः परिजनः सदा ॥
युधिष्ठिरमयादेति भृशं तप्यति पाण्डवः ।
भूमौ शये जप्यपरो दर्मेऽप्यजिनसंपृतः ॥ २७
नियमव्यपदेशेन गान्धारी च यशस्विनी ।
हवं शतं तु पुत्राणां ययोर्युद्धेऽपलायिनाम् ॥
नानुतप्यामि तच्चाहं क्षत्रधर्मं हि ते विदुः ।
इत्युक्त्वा धर्मराजानमभ्यभाषत कौरवः २९
अग्रे ते यादवीमातर्वैचक्षेदं निबोध मे ।
सुखमस्म्युपितः पुत्र त्वया सुपरिपालितः ३०
महादानानि दत्तानि श्राद्धानि च पुनः पुनः ।
प्रकृष्टं च यया पुत्र पुण्यं चीर्णं यथाबलम् ३१
गान्धारी हतपुत्रेयं धैर्येणोदीक्षते च माम् ।
द्रौपद्या ह्यपकर्तारस्तव चैश्वर्यहारिणः ॥ ३२
समतीता नृशंसास्ते स्वधर्मेण हता युधि ।
न तेषु प्रतिकर्तव्यं पश्यामि कुरुनन्दन ॥ २३
सर्वे शस्त्रभृतां लोकान् गतास्तेऽभिमुखं हताः
आत्मनस्तु हितं पुण्यं प्रतिकर्तव्यमथ वै ॥ ३४

३

युधिष्ठिरस्येति ॥ १ ॥ तृणाविनयनं दुरामात्रापहं मग्नादि न तु छुद्राविदम् ॥ २६ ॥

गान्धार्याश्चैव राजेन्द्र तदनुशातुमर्हसि ।
 त्वं तु शस्त्रभृतां श्रेष्ठः सततं धर्मवत्सलः ३५
 राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ।
 अनुशातस्त्वया वीर संश्रयेयं वनान्यहम् ३६
 चौरिवत्कलभृद्राजन् गान्धार्या सहितोऽनया
 तवाशिषः प्रयुञ्जानो भविष्यामि वनेचरः ३७
 उचितं नः कुले तात सर्वेषां भरतर्षभ ।
 पुत्रेष्वैश्वर्यमाधाय वयसोऽन्ते वनं नृप ॥ ३८
 तत्राहं वायुभक्षो वा निराहारोऽपि वा वसन्
 परम्या सहानया वीर चरिष्यामि तपः परम्
 त्वं चापि फलभाक्तात तपसः पार्थिवो ह्यसि
 फलभाजो हि राजानः कल्याणस्येतरस्य वा
 युधिष्ठिर उवाच ।

न मां प्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखिते नृप
 धिक्कामस्तु सुदुष्टो हि राज्यसक्तं प्रमादितम्
 योऽहं भवन्तं दुःखार्तमुपवासकृशं भृशम् ।
 जिताहारं क्षितिशयं न विन्दे भ्रातृभिः सह
 अहोऽस्मि वञ्चितो मूढो भयता गृहबुद्धिना
 विश्वासयित्वा पूर्वं मां यद्विदं दुःखमशुभाः ॥
 किं मे राज्येन भोगैर्वा किं यक्षैः किं सुखेन वा
 यस्य मे त्वं महीपाल दुःखान्येतान्यवाप्तवान्
 पीडितं चापि जानामि राज्यमात्मानमेव च
 अनेन वचसा तुभ्यं दुःखितस्य जनेश्वर ४५
 भयान्विता भयान्माता भवान्नः परमो गुरुः
 भयता धिप्रहोणा वै क तु तिष्ठामहे वयम् ४६
 वीरसो भवतः पुत्रो युयुत्सुर्नृपसत्तम ।
 अस्तु राजा महाराज यमन्यं मन्यते भवान्
 अहं वनं गमिष्यामि भवान् राज्यं प्रशासतु
 न मामपशसा दग्धं भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि ।
 नाहं राजा भवान् राजा भवतः परवानहम्
 कथं गुरुं त्वां धर्मज्ञमनुशातुमिहोत्सहे ॥ ४९
 न मन्युर्हदि नः कश्चित्सुयोधनकृतेऽनघ ।
 भवितव्यं तथा तादृजं वयं चान्ये च मोहिताः
 वयं पुत्रा हि भवतो यथा दुर्योधनादयः ।
 गान्धारी खैव कुन्ती च निर्विशेषे मते मम ॥
 स मां त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यासे
 पृष्ठतस्त्यनुयास्यामि सत्यमात्मानमालम् ५२
 इयं हि वसुसंपूर्णा महीं सागरमेखला ।
 भयता धिप्रहोणस्य न मे प्रीतिकरी भवेत् ५३
 भयदीयामिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये ।
 त्वदधीनाः स्म राजेन्द्र व्येतु ते मानसोऽजरः

भवितव्यमनुप्राप्तो मन्ये त्वं वसुधाधिप ।
 दिष्ट्या शुश्रूषमाणस्त्वां मोक्षिष्ये मनसोऽजरः
 धृतराष्ट्र उवाच ।

तापस्ये मे मनस्तात वर्तते कुरुनन्दन ।
 उचितं च कुलेऽस्माकमरण्यगमनं प्रभो ॥ ५६
 चिरमस्मृपितः पुत्र चिरं शुश्रूषितस्त्वया ।
 बृद्धं मामप्यनुशातुमर्हसि त्वं नराधिप ॥ ५७
 वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्वा धर्मराजानं वेपमानं कृताञ्जलिम्
 उवाच यत्नं राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥
 सज्जं च महात्मानं कृपं चापि महारथम् ।
 अनुनेतुमिहेच्छामि भवद्भिर्वसुधाधिपम् ५९
 म्लायते मे मनो हीर्यं मुखं च परिशुष्याति ।
 वयसा च प्रकृष्टेन वाग्द्वयायामेन खैव ह ६०
 इत्युक्त्वा स तु धर्मोत्तमा वृद्धो राजा कुरुहृदः
 गान्धार्यां शिश्रिये धीमान् सहस्रैव गतासुवत्
 तं तु दृष्ट्वा समासीनं विसंज्ञमिव कौरवम् ।
 आर्तिं राजाऽगमत्तीव्रं कौन्तेयः परवीरहा ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

यस्य नागसहस्रेण शतसंख्येन वै बलम् ।
 सोऽयं नारीं व्यपाधित्य श्रोते राजा गतासुवत्
 आयसी प्रतिमा येन भीमसेनस्य सा पुरा ।
 चूर्णाकृता बलवता सौबलामाधितः क्रियम्
 धिगस्तु मामधर्मज्ञं धिगुद्धिं धिक् च मे ध्रुवं
 यत्कृते पृथिवीपालः श्रोतेऽयमतपोचितः ६५
 अहमप्युपवत्स्यामि यदीवार्यं गुरुर्मम ।

यदि राजा न भुङ्क्तेऽयं गान्धारी च यशस्विनी
 वैशम्पायन उवाच ।

ततोऽस्य पाणिना राजन्जलशीतेन पाण्डवः
 उरो मुखं च शनकैः पर्यमार्जत धर्मवित् ॥ ६७
 तेन रत्नौषधिमता पुण्येन च सुगन्धिना ।
 पाणिस्पर्शेन राज्ञः स राजा संशामवाप ह ६८
 धृतराष्ट्र उवाच ।

स्पृश मां पाणिना भूयः परित्यज च पाण्डव
 जीवामीषातिसंस्पर्शात्तव राजीवलोचन ६९
 भूर्धनं च तयाप्रातुमिच्छामि मनुजाधिप ।
 पाणिभ्यां हि परित्प्रष्टुं प्रीणनं हि महन्मम ॥
 अष्टमो ह्यद्य कालोऽयमाहारस्य कृतस्य मे ।
 येनाहं कुरुशार्दूल शक्तोमि न विचोष्टुम् ७१
 व्यायामश्चायमत्यर्थं कृतस्त्यामभियाचता ।
 ततो ग्लानमनास्तात नष्टसंज्ञ इयामयम् ७२

*तथा मृतरसप्रख्यं हस्तस्पर्शमिमं प्रमो ।
लब्ध्वा संजीवितोऽस्मीति मन्ये कुरुकुलोद्भूह
वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पित्रा ज्येष्ठेन भारत ।
पस्पशौ सर्वगात्रेषु सीहादौत्तं शनैस्तदा ७४
उपलभ्य ततः प्राणान् धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
बाहुभ्यां संपरिप्लव्य मूर्धन्याजिघ्रत पाण्डवं
विदुरादयश्च ते सर्वे रुद्रदुर्दुःखिता भृशम् ।
अतिदुःखात् राजानं नोषुः किञ्चन पाण्डवं
गान्धारी त्वेव धर्मज्ञा मनसोद्ब्रह्मती भृशम् ।
दुःखान्यधारयद्वाजन्मैवमित्येव चाब्रवीत् ॥
इतरास्तु स्त्रियः सर्वाः कुन्त्या सह सुदुःखिताः
नेत्रैरागतविह्वलैः परिराज्यं स्थिताऽभवन् ७८
अथाब्रवीत्पुनर्यस्यं धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम् ।
अनुजानीहि मां राजंस्तापस्ये भरतर्वम ७९
ग्लायते मे मनस्तात भूयो भूयः प्रजल्पतः ।
न मामतः परं पुत्र परिह्वेष्टुमिहार्हसि ॥ ८०

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रमित्रेदे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

व्यास उवाच ।

युधिष्ठिर महाबाहो यथाह कुहनन्दनः ।
धृतराष्ट्रो महातेजास्तत्कुरुष्वयाचिचारयन् १
अथ हि वृद्धो नृपतिर्हनुप्रो विदोषतः ।
नेहं कृच्छ्रे चिरतरं सहेदिति मतिर्मम ॥ २
गान्धारी च महामाया प्राप्ता करुणयेदिनी ।
पुत्रशोकं महाराज धैर्येणोद्ब्रह्मते भृशम् ॥ ३
अहमप्येतदेव त्वां प्रयीमि कुह मे ययः ।
अनुषां लभतां राजा मा धृपेह मरिष्यसि ४
राजर्षीणां पुत्राणामनुयातु गतिं नृपः ।
राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ये यन्मुपाश्रयः ॥ ५

वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राजा व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
प्रत्युयाच महातेजा धर्मराजो महामुनिम् ६
भगवानेव नो मांसो भगवानेव नो गुरुः ।
भगवानस्य राज्यस्य कुलस्य च परायणम् ७
अहं तु पुत्रो भगवन् पिता राजा गुरुश्च मे ।
निदेशयतीं च पितुः पुत्रो मयति धर्मतः ॥ ८
वैशम्पायन उवाच ।
इत्युक्तः स तु तं ग्राह व्यासो वेदविदां वरः
युधिष्ठिरं महानेजाः पुनरेव महाकथिः ॥ ९
एषमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
राजाऽयं वृद्धतां प्रातः प्रमाणे परमे स्थितः १०

॥

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि
आश्रमवासपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

• • • श्रीमहामारते • • • ६१ कांडः ।

युधिष्ठिरं ॥१॥ अहमिति पेतोऽपि । 'आत्मा मे
पुत्रनामनि' इति पुत्रानिष्पत्त्यात् एतादं मे तदा राजा तु मे
मम पिता गुरुश्च ॥८॥ धर्मप्रमाणे उक्तमिति ॥१०॥

सोऽयं मयाऽभ्यनुज्ञात-

स्त्वया च पृथिवीपतिः ।

करोतु स्वमभिप्रायं

माऽस्य विघ्नकरो भव ॥ ११

एष एव परो धर्मो राजयीणां युधिष्ठिर ।

समरे वा भवेन्मृत्युर्वधने वा विधिपूर्वकम् ॥ १२

पित्रा तु तव राजेन्द्र पाण्डुना पृथिवीक्षितो

शिर्यवृत्तेन राजायं गुरुवत्पर्युपासितः ॥ १३

ऋतुभिर्दक्षिणायत्री रत्नपर्वतशोभितैः ।

महद्भिरिष्टं गौर्मुक्ता प्रजाश्च परिपालिताः ॥

गुह्यसंख्यं च विपुलं राज्यं विप्रोपिते स्वयि ।

अयोदशसमा भुक्तं दत्तं च विधिवं वसु ॥ १५

त्वया चायं नरद्वयान् गुरुश्रुध्वपयाऽनघ ।

आराधितः सभृत्येन गान्धारी च यशस्विनी

इति धीमहाभारते आश्वमेधासिके पर्वणि आश्वमेधासपर्वणि व्यासानुज्ञायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशम्पायन उवाच ।

ततो राजाऽभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।

ययौ स्वभयनं राजा गान्धार्याऽनुगतस्तदा ॥ १

मन्दप्राणगतिर्धीमान् कृच्छ्रादिय समुद्रहन् ।

पदातिः स महीपालो जीर्णो गजपतिर्यथा ॥ २

तमन्वगच्छद्विदुरो विद्वान् सूतश्च सञ्जयः ।

स चापि परमेष्वासः क्रुपः शारद्वनस्तथा ॥ ३

स प्राविश्य गृहं राजन्कृतपूर्वाहिकक्रियः ।

तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठानाहारमकरोत्तदा ॥ ४

गान्धारी चैव धर्मज्ञा कुन्त्या सह मनस्विनी

घघ्मभिरुपचारेण पूजिताऽमुंक्तं भारत ॥ ५

कृताहारं कृताहाराः सर्वे ते विदुरादयः ।

पाण्डवाश्च कुरुश्रेष्ठमुपातिष्ठन्त तं नृपम् ॥ ६

ततोऽब्रवीन्महाराज कुन्तीपुत्रमुपहरे ।

निपण्णं पाणिना वृष्टे संस्पृशन्मृशिकास्ततः ॥ ७

अप्रमादस्त्वया कार्यः सर्वथा कुरुनन्दन ।

अष्टाङ्गे राजशार्दूल राज्ये धर्मपुरस्कृते ॥ ८

तत्तु शक्यं महाराज

रक्षितं पाण्डुनन्दन ।

राज्यं धर्मेण कौन्तेय

विद्वानसि निबोध तत् ॥ ९

विद्यावृद्धान् सदैव त्वमुपासीषा युधिष्ठिर ।

शृणुयास्ते च यद्वसुः कुर्याद्यैवाधिचारयन् ॥ १०

प्रातरुत्थाय तान् राजन्

पूजयित्वा यथाविधि ।

कृत्यकाले समुत्पद्ये

वृच्छेथाः कार्यमात्मनः ॥ ११

ते तु संमानिता राजस्त्वया कार्यहितार्थिना

प्रवक्ष्यन्ति हितं तात सर्वथा तव भारत ॥ १२

इन्द्रियाणि च सर्वानि याजिचत्परिपालय ।

हितायैव भविष्यन्ति रक्षितं द्रयिणं यथा ॥ १३

सोविधौ तपःकरणे ॥ १७ ॥ इति धीमहाभारते आश्वमे-
धासिकपर्वणि नैलकण्ठ्ये भातभानुद्वये चतुर्थोऽध्यायः ५

५

तत इति ॥ १ ॥ अमुंक्तं भुक्तनी ॥ ५ ॥ अष्टाभि
स्त्वाम्भालादिभ्यु ॥ ८ ॥

अमात्यानुपधातीतान्
पितृपैतामहान् शुचीन् ।

दान्तान् कर्मसु पुण्यांश्च

पुण्यान् सर्वेषु योजयेः ॥ १४

चारयेथाश्च सततं चारैरविदितः परैः ।

परीक्षितैर्वहुविधैः स्वराष्ट्रप्रतिधासिभिः ॥ १५

पुरं च ते सुगुप्तं स्याद्दृढपाकास्तोरणम् ।

अष्टाष्टालकसम्बाधं पदपदं सर्वतोदिशम् ॥ १६

तस्य द्वाराणि सर्वाणि पर्याप्तानि बृहन्ति च

सर्वतः सुविभक्तानि यन्त्रैराक्षितानि च ॥

पुरुषैरलमर्थस्ते विदितैः कुलशीलतः ।

आत्मा च रक्ष्यः सततं भोजनादिषु भारत ॥

विहाराहारकालेषु मातृशय्यासनेषु च ।

स्त्रियश्च ते सुगुप्ताः स्युर्बुद्धैराक्षैरधिष्ठिताः ॥ १९

शीलयज्ञिः कुलीनैश्च विद्वज्जिह्व सुधिष्ठिर ।

मन्त्रिणश्चैव कुर्वाणा द्विजान्धियाविशारदान्

यिनीतांश्च कुलीनांश्च धर्मार्यकुशलानूजन् ।

तैः सार्धं मन्त्रयेथास्त्यं नात्यर्थं बहुभिः सह ॥

समस्तैरपि च त्वत्सौख्यपदेशेन केनचित् ।

सुसंभृतं मन्त्रगृहं सुलं चारुह मन्त्रयेः ॥ २२

अरण्ये निःशलाके वा न च रात्रौ कथञ्चन ।

घानराः पक्षिणश्चैव ये मनुष्यानुसारिणः ॥ २३

सर्वे मन्त्रगृहे यज्यां ये चापि जडपङ्कजः ।

मन्त्रमेवे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीक्षिताम्

न ते शय्याः समाधातुं कथांश्चादिति मे मतिः

दोषांश्च मन्त्रमेदस्य प्रयास्त्यं मन्त्रिमण्डले ॥

अमेदे च गुणा राजन् पुनः पुनरविन्दम ।

पीरजानपदानां च शोचाशोचे सुधिष्ठिर ॥

यथा स्याद्विदितं राजंस्तथा कार्यं कुरुह ॥

व्यपहराश्च ते राजन्निस्वमाक्षैरधिष्ठितः ॥ २७

योज्यस्तथैर्दितै राजन्निस्वं चारैरनुष्ठितः ।

परिमाणं विदित्वा च दण्डं दण्डयेषु भारत ॥

प्रणयेयुर्यथान्यायं पुरुषास्ते सुधिष्ठिर ।

आदानरुचयश्चैव परदारामिर्शनः ॥ २९

उग्रदण्डप्रधानाः मिथ्या व्याहारिणस्तथा ।

आक्रोष्टारश्च लुब्धाश्च हर्तारः साहसप्रियाः ॥

समाविहारभेत्तारो वर्णानां च प्रदूषकाः ।

हिरण्यदण्ड्या वध्याश्च कर्तव्या देशकालतः

प्रातरेव हि पश्येथा ये कुर्युर्ययकर्म ते ।

अलङ्कारमथो भोज्यमत ऊर्ध्वं समाचरेः ॥ ३२

पश्येथाश्च ततो योधान्

सदा त्वं प्रतिहर्षयन् ।

दूतानां च चराणां च

प्रदोषस्ते सदा भवेत् ॥ ३३

सदा चापरराश्रान्ते

भवेत्कार्यार्थनिर्णयः ।

मध्यरात्रे विहारस्ते

मध्याह्ने च सदा भवेत् ॥ ३४

सर्वे त्वोपयिकाः कालाः कार्याणां भरतर्षभ

तथैवालंकृतः काले तिष्ठेथा भूरिदक्षिण ॥ ३५

चक्रवर्त्तात् कार्याणां पर्यायो दृश्यते सदा ।

कोशस्य निचये यत्नं कुर्वाणा न्यायतः सदा

विविधस्य महाराज विपरीतं विचर्जयेः ।

चारैर्विदित्वा शङ्कश्च ये राष्ट्रामन्तरैपिणः ॥ ३७

तानासिः पुरुषैर्दराद्यातयेथा नराधिप ।

कर्म दृष्ट्वाऽथ भृत्यांस्त्यं धरयेथाः कुरुह ॥ ३८

कारयेथाश्च कर्माणि युक्तायुक्तैरधिष्ठितैः ।

सेनाप्रणेता च भवेत्तय तात दृढमतः ॥ ३९

शूरः ह्यशसहधैव हितो भक्तश्च पूरुषः ।

सर्वे जनपदाश्चैव तव कर्माणि पाण्डव ॥ ४०

गोयद्रासमथश्चैव कुर्युर्न व्यवहारिणः ।

स्वरन्ध्रं पररन्ध्रं च खेपु चैव परेषु च ॥ ४१

उपलक्षयितव्यं ते नित्यमेव युधिष्ठिर ।
देशजाश्चैव पुरुषा विक्रान्ताः स्वेष्ट कर्मसु २
यात्राभिरनुकृपाभिरनुग्राह्या हितास्तथा ।

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रोपदेशे
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

धृतराष्ट्र उवाच ।

मण्डलानि च बुध्येयाः परेषामात्मनस्तथा
उदासीनगणानां च मध्यस्थानां च भारत १
चतुर्णां शत्रुजातानां सर्वेषामाततायिनाम् ।
मित्रं वामित्रमित्रं च कोऽद्यैव तेऽरिकर्शनम् २ ॥

तथाऽमात्या जनपदा दुर्गाणि विविधानि च
बलानि च कुक्षेत्रे भवार्थेषां यथेच्छकम् ३
ते च द्वादश कौन्तेय राह्या धै विपयारमकाः
मन्त्रिप्रधानाश्च गुणाः पटिह्नादश च प्रभो ४
एतन्मण्डलमित्याहुराचार्या नीतिकोविदाः ।

अत्र पाद्गुण्यमायसं युधिष्ठिर निबोध तत्
वृद्धिक्षयो च विक्षेयी स्थानं च कुक्षसत्तम ।
द्विसप्तत्यां महाबाहो ततः पाद्गुण्यजागुणाः
यदा स्वपक्षो बलवान् परपक्षस्तथाऽबलः ।
विशृणु शौकौन्तेय ज्ञेयः क्षितिपातस्तदा ७
यदा परे च बलिनः

स्वपक्षश्चैव दुर्बलः ।

सार्धं विद्वांस्तदा क्षीणः

परैः सन्धि समाश्रयेत् ॥ ८

गुणार्थिनां गुणः कार्यो विदुषा वै जनाधिप
अविचार्याश्च ते ते स्युरचला इव नित्यशः ४३

द्रव्याणां सञ्चयश्चैव कर्तव्यः सुमहांस्तथा ।
यदा समर्थो यानाय न विरेणीव भारत ॥ ९
तदा सर्वं विधेयं स्यात्स्थानेन स विचार्येव ।
भूमिरल्पफलादेवा विपरीतस्य भारत ॥ १०
हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमथो बलम् ।
विपरीताभिगृह्णायास्व हि सन्धिधिशारदः ।
सन्ध्यर्थं राजपुत्रं वा लिप्सेषा भरतर्षभ ।
विपरीतं न तच्छ्रेयः पुत्र कस्योच्चिदापदि १२.

तस्याः प्रमोक्षे यत्नं च

कुर्याः सोपायमन्त्रयित् ।

प्रकृतीनां च राजेन्द्र

राजा हीनाम्बिमावयेत् ॥ १३

क्रमेण युगपरसर्वं द्रव्यसायं महाबलः ।
पीडनं स्तेभनं चैव कोशभंगस्तथैव च ॥ १४
कार्यं यत्नेन शङ्खणां स्वराज्यं रक्षता स्वयम् ।
न च हिंसेऽभ्युपगतः सामन्तो वृद्धिभिच्छता
कौन्तेय तं न हिंसेः स यो महो विजिगीषते
गणानां भेदने योगमीप्सेषाः सह मन्त्रिभिः
साधुसंग्रहणार्थं यापनिग्रहणादथा ।
दुर्बलाश्चैव सततं नान्वेष्टया बलीयसा १७

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिकपर्वणि नैलकण्ठी भारते
भावद्विपे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

मण्डलानीति । अग्रिमित्रमित्रादीनि । उदासीनादन्यो
मध्यमो द्वयोरपि दृष्टांशो ॥ १ ॥ चतुर्णां शत्रुपक्षे जातानां
शत्रुः शत्रुमित्रं उभयोर्यार्थी पञ्चयार्थी चेति ॥ २ ॥ यथेच्छकं
परिगत्यमभेदं च भवति तस्माद्वदितलियेत् । यथा
भेदे न भवेदिति ॥ ३ ॥ द्वादश बलारः शत्रुजाताः पट-
भाततायिनः, मित्रं वामित्रमित्रं चेति पट्टिगुणाः । कृष्या-

दीन्यश्चो मन्धानकर्मणि बालादयो विरातिरतन्वेष्टयाः ।
नास्तिव्यादयश्चतुर्दश दोषाः मन्प्रादीन्यष्टादश तेषां नीति
एतेषु केचित् दानार्थं शान्त्याः केचिदुपादानार्थम् ॥ ४ ॥
पाद्गुण्यादयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ ५ ॥ सन्ध्यर्थमिति
सार्धः । यः सन्धिं करोति तस्य पुत्रं सनिन्दे स्थापयेदि-
त्यर्थः । तद्वरणे महत्यापद्रवायति इदानीन्तसामप्या-
ग्नानाममोक्षे तत्परिहारे यमोऽपि कर्तव्यः ॥ १२ ॥
दीनान् अन्धबाधिरादीन् विभावयेत्पूजयेत् ॥ १३ ॥ युग-
पदेति युर्वादिति च शेषः ॥ १४ ॥ तेन हिमेन जिगीषु-
रिति शेषः ॥ १६ ॥ नान्वेष्टयाः मोच्छेदनीयाः ॥ १७ ॥

तिष्ठेया राजशार्दूल चैतसौ वृत्तिमास्थितः ।
यद्येनमभियायाच्च बलवान् दुर्बलं नृपः ॥ १८
सामादिभिरुपायैस्तं क्रमेण विनिवर्तयेत् ।
अशक्तुर्व्यथ युद्धाय निष्पतेत्सह मन्त्रिभिः ॥ १९

इति श्रीमहामारतेः आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवास पर्वणि धृतराष्ट्रोपदेशो
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

सन्ध्यावेग्रहमप्यत्र पश्येथा राजसत्तम ।
द्विषोर्नि विविधोपायं बहुकल्पं युधिष्ठिर ॥ १
कौरव्य पर्युपासीथाः स्थित्वा द्वैविध्यमात्मनः
तुष्टुष्टुबलः शत्रुरात्मवानिति च स्मरेत् ॥ २
पर्युपासनकाले तु विपरीतं विधीयते ।
आमर्दकाले राजेन्द्र द्यपसर्पेत्ततः परम् ॥ ३
द्यसर्पं भेदनं चैव शत्रूणां कारयेत्ततः ।
कर्पणं भीषणं चैव युद्धं चैव बलक्षयम् ॥ ४
अयं स्यमानो नृपतिस्त्रिविधां परिचिन्तयेत् ।
आत्मनश्चैव शत्रोश्च शक्तिं शास्त्रविशारदः ५
उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मन्त्रशक्त्या च भारत
उपपन्नो नृपो यायाद्विपरीतं च धर्जयेत् ॥ ६
आदधीत बलं राजा मौलं मित्रबलं तथा ।
अटवीबलं भृतं चैव तथा श्रेणीबलं प्रभो ॥ ७
तत्र मित्रबलं राजमौलं चैव विशिष्यते ।
श्रेणीबलं भृतं चैव तुल्ये एवेति मे मतिः ॥ ८
तथाऽऽचारबलं चैव परस्परसमं नृप ।
विश्लेषं बहुकालेषु राज्ञा काल उपस्थिते ॥ ९
आपदश्चापि बोद्धव्या बहुरूपा नराधिप ।

भवन्ति राज्ञा कौरव्य यास्ताः पृथगताः शृणु
धिकल्पा बहुधा राजजापदां पाण्डुनन्दन
सामादिभिरुपन्यस्य गणयेत्तादृशः सदा ॥ ११
यात्रां गच्छेद्बलैर्युक्तो राजा सान्द्रः परंतप ।
युक्तश्च देशकालाभ्यां बलैरात्मगुणैस्तथा ॥ १२
दृष्टुष्टुबलो गच्छेद्वाजा वृद्धशुद्धये रतः ।
अकृशश्चाप्यथो यायादनुतावपि पाण्डव ॥ १३
तूणाश्मानं वाजिरूपप्रवाहां
ध्वजद्वयैः संवृतकूलरोधसम् ।
पदातिनामेवैर्बहुकर्दमां नदीं
सपत्ननाशे नृपातेः प्रयोजयेत् ॥ १४
अधोपपत्त्या शकटं पसवसं च भारत ।
उशाना वेदं यच्छास्त्रं तत्रैतद्विहितं विभो ॥ १५
चारयित्वा परबलं कृत्वा स्वबलदर्शनम् ।
स्वभूमौ योजयेद्युद्धं परभूमौ तथैव च ॥ १६
बलं प्रसादयेद्वाजा निक्षिपेद्बलिनो नरान् ।
ज्ञात्वा स्वविषयं तत्र सामादिभिरुपकमेत् ॥ १७
सर्वथैव महाराज शरीरं धारयेद्दिह ।
प्रेत्य चेह च कर्तव्यमात्मनिःश्रेयसं परम् ॥ १८

वैनमी वृत्तिं प्रवलेप्यति दोषः । एनं त्वाम् ॥ १८ ॥ असंभवे
उपायान्तरस्य मुलेन शरीरैश्च युद्धाय निष्पतेत् एवं शरीर-
मोक्षणे मुक्तिः शत्रुस्य स्थादित्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीमहा-
मारते आश्रमवासिके पर्वणि नैलकण्ठे मातृमानदीपे षष्ठोऽ-
ध्यायः ॥ ६ ॥

७

संधीति । प्रबलप्रतियोगिकौ दुर्बलप्रतियोगिकौ चेति
द्विषोर्नि सन्धिविग्रहो ॥ १ ॥ स्थित्वा स्थिते भूत्वा द्वैवि-

ध्यं बलबलं ज्ञाना शत्रुं पर्युपायेति भावः । स्मरेज्योपायं
विचारयेज् त्वत्स्मृतप्रयायात् ॥ २ ॥ विपरीते अतुष्टुष्टुबलं
प्रयायादित्यर्थः ॥ ३ ॥ स्मरेदित्युक्तं विस्पष्टयति-द्यसर्प-
मिति ॥ ४ ॥ त्रिविधां शक्तिम् ॥ ५ ॥ तानेवाह-
उत्साहिति ॥ ६ ॥ मौलं धनबलम् ॥ ७ ॥ विक्ष्पा
इतिप्रभृत्यः तान् उपन्यस्य गणयेत् न तु गोपयित्वाऽवहे-
लयेत् ॥ ११ ॥ अकृशो अकालेऽपि शिशिरादौ ॥ १३ ॥
शकटादयो ब्यूहविशेषाः ॥ १५ ॥

एवमेतन्महाराजं राजा सम्यक् समाचरेत् ।
 प्रेत्य स्वर्गमवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् १९
 एवं त्वया कुरुधेष्टं वर्तितव्यं प्रजाहितम् ।
 उभयोर्लोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव हि २०
 भीष्मेण सर्वमुक्तोऽसि कृष्णेन विदुरेण च ।

मयाऽप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या ते नृपसत्तम २१
 एतत्सर्वं यथान्यायं कुर्वीथा भूरिदक्षिण ।
 प्रियस्तथा प्रजानां त्वं स्वर्गं सुखमवाप्स्यसि ॥
 अश्वमेधसहस्रेण यो यजेत्पृथिवीपतिः ।
 पालयेद्वापि धर्मेण प्रजास्तुल्यफलं लभेत् २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रोपसंवादे
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

पुधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथाऽऽप्त्य पृथिवीपते ।
 भूयश्चैवानुशास्योऽहं भवता पार्थिववर्म ॥ १
 भीष्मे स्वर्गमनुभासे गते च मधुसूदने ।
 विदुरे संजये धैर्य कोऽन्यो मां यतुमर्हति २
 यत्तु मामनुशास्तीह भवानघ हिते स्थितः ।
 कर्तोऽस्मि तन्महोपाल निर्धृतो भव पार्थिव
 वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराजेन धीमता ।
 कौन्तेयं समनुज्ञातुमियेष भरतर्षभ ॥ ४
 पुत्र संशाम्यतां तावन्ममापि गलवान् भ्रमः ।
 इत्युक्त्वा भ्रातृशत्राज्ञा गान्धार्या भवनं तदा
 तमासनगतं देवीं गान्धारीं धर्मचारिणी ।
 उवाच काले कालज्ञा प्रजापतिसमं पतिम् ६
 अनुज्ञातः स्वयं तेन व्यासेन त्वं महर्षिणा ।
 पुधिष्ठिरस्यानुमते कदाऽऽरब्धं गमिष्यसि ७
 धृतराष्ट्र उवाच ।

गान्धार्यहमनुज्ञातः स्वयं पित्रा महात्मना ।
 पुधिष्ठिरस्यानुमते गन्ताऽस्मि न चिराद्भनम्
 अहं हि तावत्सर्वेषां तेषां दुर्ज्ञातदेविनाम् ।
 पुत्राणां दातुमिच्छामि प्रेतभावानुगं वसु ॥ ९
 सर्वप्रकृतिसाधित्र्यं कारयित्वा स्ववेदमनि ।
 वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्वा धर्मराजाय प्रेषयामास वै तदा ॥

स च तद्वचनात्सर्वे समानिभ्ये महीपतिः ।
 ततः प्रसीतमनसो ब्राह्मणाः कुवजाङ्गलाः ११
 क्षत्रियाश्चैव वैश्याश्च शूद्राश्चैव समाययुः ।
 ततो निष्क्रम्य नृपतिलस्मादन्तःपुरात्तदा १२
 ददृशे तं जनं सर्वं सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ॥
 समवेतांश्च शान्सर्वान्पौरान् जानपदांस्तथा ॥
 तानागतानभिप्रेक्ष्य समस्तं च सुहृज्जनम् ।
 ब्राह्मणांश्च महीपाल नानादेशसमागतान् १४
 उवाच मतिमान् राजा धृतराष्ट्रोऽभिवकासतः
 भवन्तः कुरवश्चैव चिरकालं सहोपिताः १५
 परस्परस्य सुहृदः परस्परहिते रताः ।
 यदिदानीमहं भूयामस्मिन्काल उपस्थिते १६
 तथा भवद्भिः कर्तव्यमपिचार्यं घृष्टो मम ।
 अरण्यगमने बुद्धिर्गान्धारीसहितस्य मे ॥ १७
 व्यासस्यानुमते राजस्तथा कुन्तीसुतस्य मे ।
 भवन्तोऽभ्यनुजानन्तु मा च पोऽभूद्भिरारणा
 अस्माकं भवतां चैव येयं प्रीतिर्नाहं शाश्वती ।
 न च साऽन्येषु देशेषु राक्षामिति मतिर्मम १९
 शान्तोऽस्मि घयसाऽनेन तथा पुत्रविनाकृतः
 उपवासकृशश्चास्मि गान्धारीसहितोऽनघाः
 पुधिष्ठिरपते राज्ये प्राप्तश्चास्मि सुखं महत् ।
 मन्ये दुर्योधनैश्चर्याद्विदिष्टमिति सत्तमाः २१
 मम चान्धस्य वृक्षस्य हतपुत्रस्य का गतिः ।
 श्रुते घनं महाभागास्तन्माऽनुज्ञातमर्हय ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नैलकण्ठीये भाग-
 आवदशे एतमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एवमिति ॥ १ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे ते कुरुजाह्नवाः ।
वाष्पसंविधया याचा रुद्रमुर्मरतर्पणम् ॥ २३

इति श्रीमहामारते आश्रमवाससिके पर्वणि आश्रमवाससर्वाणि धृतराष्ट्रकृतधनगमनप्रार्थने
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

धृतराष्ट्र उवाच ।

शान्तनुः पालयामास यथावद्वसुधामिमां ।
तथा विश्वित्रर्षीर्यश्च भीष्मेण परिपालितः १
पालयामास तस्तातो विदिताप्यो न संशयः ।
यथा च पाण्डुर्जिता मे दाधितो भयतामभवत् २
स चापि पालयामास यथायत्तश्च वेत्यहम् ।
मया च भयतोऽस्यैकं द्रुपदाया कृताऽनघाः
असम्यग्वा महामागास्तः क्षन्तव्यमताम्रितैः ।
यदा दुर्योधनेनेदं भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ ४
अपि तत्र तवो मन्त्रो दुर्बुद्धिरपराद्धवान् ।
तस्यापराधादुर्बुद्धेरभिमानान्महीक्षिताम् ॥ ५
विमर्दः हसहानासीद नयाः स्वकृतादयः ।
तन्मया साधु वाऽपि यदि वा साधु वैकृतम्
तद्धो हृदि न कर्तव्यं मया बद्धोऽयमञ्जलिः ।
बुद्धोऽयं हतपुत्रोऽयं दुःखितोऽयं नराधिपः ७
पूर्वराज्ञां च पुत्रोऽयमिति कृत्वाऽनुजानय ।
इयं च कृपणा घृष्टा हतपुत्रा तपस्विनी ॥ ८
गान्धारी पुत्रशोकार्ता युष्मान्याचति वै मया
हतपुत्राविनी बुद्धी विदिता दुःखितौ तथा
अनुजानीत भद्रं धो व्रजाय शरणं च वः ।
अयं च कौरवो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
सर्वैर्भवद्भिर्दण्डैः समेषु विषमेषु च ।

न जातु विषमं चैव गमिष्यति कदाचन ११
चत्वारः सचिवा यस्य भ्रातरौ धिपुल्लिङ्गसः
लोकपालसमा ह्येते सर्वधर्मार्थदायिनः ॥ १२

ब्रह्मेव भगवानेव सर्वभूतजगत्पतिः ।
युधिष्ठिरो महातेजा भवतः पालयिष्यति १३
अवश्यमेव यत्कथ्यमिति कृत्वा प्रवीमि वः ।
एष न्यासो मया दत्तः सर्वेषां धो युधिष्ठिरः

मवन्तोऽस्य च वीरस्य
न्यासभूताः कृता मया ।

यदेव तैः कृतं किञ्चि-
छालीकं वः सुतैर्मम ॥ १५

यदस्येन मदीयेन तदनुज्ञातमर्हम् ।
भवाद्भिर्न हि मे मन्त्रुः कृतपूर्वः कथञ्चन १६
अत्यन्तगुरुमक्तानामेषोऽञ्जलिर्दिवं नमः ।

तेषामसिखबुद्धीनां लुब्धानां कामचारिणाम्
कृते याचेऽद्य वः सर्वान्
गान्धारीसाहितोऽनघाः ।

इत्युक्तास्तेन ते सर्वे
पीरजानपदा जनाः ।

नोचुर्वाष्पकलाः किञ्चि-
द्वीक्षां चक्रुः परस्परम् ॥ १८

इति श्रीमहामारते आश्रमवाससिके पर्वणि आश्रमवाससर्वाणि धृतराष्ट्रप्रार्थने
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति श्रीमहामारते आश्रमवाससिके पर्वणि नैलकण्ठीये मारत-
भाष्येन अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

शान्तनुरिति ॥ १ ॥ अन्येन मन्त्रेन अनुज्ञातं हन्तुम्
॥ १५ ॥ इति श्रीमहामारते आश्रमवाससिके पर्वणि नैलकण्ठीये
भाष्येन नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तास्तु ते तेन पौरजानपदा जनाः ।
 वृद्धेन राज्ञा कौरव्य नष्टसंज्ञा इवामवन् ॥ १
 सृष्णीभूतांस्ततस्तांस्तु वाक्पकण्ठान्महीपतिः
 धृतराष्ट्रो महीपालः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २
 वृद्धं च हतपुत्रं च धर्मपत्न्या सहानया ।
 विलपन्तं बहुविधं कृपणं धैव सत्तमाः ॥ ३
 पित्रा स्वयमनुज्ञातं कृष्णद्वैपायनेन वै ।
 जनधासाय धर्मज्ञा धर्मक्षेप नृपेण ह ॥ ४
 सोऽहं पुनः पुनश्चैव शिरसावनतोऽनघाः ।
 गान्धार्या सहितं तन्मां समनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५
 वैशम्पायन उवाच ।

संक्रुत्वा कुरुराजस्य वाक्यानि कुरुणानि ते
 रुद्रदुः सर्वज्ञो राजन्समेताः कुरुजाह्नवाः ६
 उत्तरीयैः करैश्चापि संच्छाद्य घटनानि ते ।
 रुद्रदुः शोकसंतप्ता मुहूर्तं पितृमारुषत् ॥ ७
 हृदयैः शून्यभूतैस्ते धृतराष्ट्रप्रवासजम् ।
 दुःखं सन्धारयन्तो हि नष्टसंज्ञा इवामवन् ८
 ते विनीय तमायासं धृतराष्ट्रवियोगजम् ।
 शनैः शनैस्तदाऽन्योन्यमब्रुवन्संमतान्युत ९
 ततः सन्धाय ते सर्वे वाक्यान्यथ समासतः
 एकस्मिन्ब्राह्मणे राजन्निवेद्योचुर्नराधिपम् ॥
 ततः स्वाचरणो विप्रः संमतोऽर्घ्यविशारदः ।
 साम्बाख्यो बभूवो राजन्वक्तुं समुपचक्रमे ॥
 अनुमान्य महाराजं तत्सदः संप्रसाद्य च ।
 विप्रः प्रगल्भो मेधावी स राजानमुवाच ह ॥
 राजन्वाक्यं जनस्पास्य मयि सर्वं समर्पितम्
 पश्यामि तदहं वीर तज्जुषस्व नराधिप ॥ १३
 यथा वदासि राजेन्द्र सर्वमेतत्तथा विभो ।
 नात्र मिथ्या वचः किञ्चित्सुहृत्त्वं नः परस्परम्
 न जातवस्य च वंशस्य
 राज्ञां कश्चित्कदाचन ।
 राजाऽऽसीद्यः प्रजापालः
 प्रजानामभियोऽभवत् ॥ १५
 पितृवद्भातृवच्चैव भवन्तः पालयन्ति नः ।
 न च दुर्योधनः किञ्चिदयुक्तं कृतवानृपः ॥ १६

यथा ब्रवीति धर्मात्मा मुनिः सत्यवतीसुतः ।
 तथा कुरु महाराज स हि नः परमो गुरुः १७
 त्यक्ता धर्मं तु भवता दुःखशोकपरायणाः ।
 भविष्यामश्चिरं राजन् भवद्गुणशतैर्युताः ॥ १८
 यथा शान्तनुना गुप्ता राज्ञा चित्रांगदेन च ।
 भीष्मवीर्योपगुदेन पित्रा तव च पार्थिव १९
 भवद्दुर्द्वीक्षणाच्चैव पाण्डुना पृथिवीक्षिता ।
 तथा दुर्योधनेनापि राज्ञा सुपरिपालिताः २०
 न स्वल्पमपि पुत्रस्ते व्यलीकं कृतवापृष ।
 पितरौव सुविश्वस्तास्तस्मिन्नपि नराधिपे ॥
 ययमास्म यथा सम्यक् भयतो विदितं तथा
 तथा वर्षसहस्राणि कुन्तीपुत्रेण धीमता २१
 पाल्यमाना धृतिमता सुखं विन्दामहे नृप ।
 राजर्षीणां पुराणानां भवतां पुण्यकर्मणाम् ॥
 कुरुसंवरणादीनां भरतस्य च धीमतः ।
 वृत्तं समनुयास्येय धर्मात्मा भूरिदक्षिणः ॥ २४
 नात्र चाच्यं महाराज सुसूक्ष्ममपि विद्यते ।
 उपिताः स्म सुखं नित्यं भवता परिपालिताः
 सुसूक्ष्मं च व्यलीकं ते सपुत्रस्य न विद्यते ।
 यत्तु ज्ञातिविमर्देऽस्मिन्नात्य दुर्योधनं प्रति २६
 भवन्तमनुनेष्यामि तत्रापि कुरुनन्दन ।

ब्राह्मण उवाच ।

न तदुर्योधनकृतं न च तद्भयता कृतम् ॥ २७
 न कर्णसौबलाभ्यां च कुरवो यत् क्षयं गताः
 दैवं तत्तु विजानीमो यत्तु शक्यं प्रवाधितम् ॥
 दैवं पुरुषकारेण न शक्यमपि बाधितम् ।
 अक्षौहिण्यो महाराज दशाष्ट्री च समागताः
 अष्टादशाहेन हताः कुरुभिर्योधपुङ्गवैः ।
 भीष्मद्रोणकृपाद्यैश्च कर्णेन च महात्मना ३०
 युयुधानेन वीरेण धृष्टद्युम्नेन चैव ह+ ।
 चतुर्भिः पाण्डुपुत्रैश्च भीमार्जुनयमैस्तथा ॥ ३१
 न च क्षयोऽयं नृपते ऋते दैवबलाद्भव ।
 अथश्यमेव संग्रामे क्षत्रियेण विशेषतः ॥ ३२
 कर्तव्यं निधनं काले मर्तव्यं क्षत्रवन्धुना ।
 तैरियं पुरुषव्याघ्रैर्विधा चायुबलान्वितैः ॥ ३३
 पृथिवी निहता सर्वा सहया सरयद्विग ।
 न स राज्ञां यद्ये सन्तुः कार्णं ते महात्मनाम्

१०

न भवान्न च ते भृत्या न कर्णो न च सौवलः
 यद्विद्वस्ताः कुरुध्रेष्ठ राजानञ्च सहस्रशः ॥ ३५
 सर्वे दैवकृतं विद्मि कोऽत्र किं वक्तुमर्हति ।
 गुरुर्मतो मधानस्य कृत्स्नस्य जगतः प्रभुः ३६
 धर्मोत्तमानमतस्तुभ्यमनुजानीमहे सुतम् ।
 लभतां धीरलोकं स ससहायो नराधिपः ॥
 द्विजायैः समनुज्ञातस्त्रिदिवे मोदतां सुखम् ।
 प्राप्स्यते च भयानुष्यं धर्मे च परमां स्थितिं
 येद्धर्मे च कृत्स्नेन सम्यक् त्वं भव सुमतः ।
 दृष्टिप्रदानमपि ते पाण्डयान्प्राप्ति नो वृथा ३९
 समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किं पुनः क्षितेः
 अनुयास्यन्ति वा धीमन्समेपु विपमेपु च ४०
 प्रजाः कुरुकुलध्रेष्ठ पाण्डयान् शीलभूषणान् ।
 ब्रह्मदेवाग्रहाराञ्च पारिवर्त्ताञ्च पार्थिवः ॥ ४१
 पूर्वराजाभिपन्नाञ्च पालयत्येव पाण्डवः ।
 दीर्घदर्शो मृदुर्दान्तः सदा वैधवणो यथा ४२
 ब्रह्मद्रसचिषश्चायं कुन्तीपुत्रो महामनाः ।
 अयं मित्रे दयापाञ्च शुचिश्च भरतर्षभ ॥ ४३
 ऋजु पदयति मेधावी पुत्रपत्पालितः सदा ।
 विप्रियं च जनस्यास्य संसर्गाद्धर्मजस्य वै ॥
 न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमानुनादयः ।
 मंदा मृदुपु कौरव्य तीक्ष्णेष्वाशीविषोपमाः ॥

इति श्रीमहामारते आश्रमवासपर्यणि प्रकृतिसान्त्वने
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

पदान्वायन उवाच ।

ततो रजण्यां द्युष्टायां भूतराष्ट्रोर्मिकासुतः
 विदुरं देवयामास शुचिष्टिरनियेनतम् ॥ १
 न गाथा राजपञ्चगादुपाचाप्यनुमोभरम् ।
 शुचिष्टिरं महाभोजः सर्वशुद्धिमतो वरः ॥ २
 भूतराष्ट्रो महाराजो यत्तवासाय दीक्षितः ।
 गमिष्यति धर्मं राजप्राप्ततां कानिर्वामिमाम्

वीर्यवन्तो महात्मानः
 पीराणां च हिते रताः ।

न कुन्ती न च पाञ्चाली
 न चोत्पत्नी न सात्वती ॥

अस्मिन् जने करिष्यन्ति
 प्रतिकूलानि कर्हिचित् ।

भवत्कृतमिमं श्रेष्ठं
 शुचिष्टिराविधार्धितम् ॥

न पृष्ठतः करिष्यन्ति पीरा जानपदा जनाः ।
 अधर्मिष्ठानपि सतः कुन्तीपुत्रा महाराथाः ॥ ४८
 मानवान्पालयिष्यन्ति भूत्वा धर्मपरायणाः ।
 स राजन्मानसं दुःखमपनीय शुचिष्टिराव ४९
 कुरु कार्याणि धर्म्याणि नमस्ते पुरुषर्षभ ।

वैदान्वायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुमान्य गुणोत्तरम् ॥
 साधु सांख्यति सर्वैः स जनः प्रतिगृहीतवान्
 भूतराष्ट्रश्च तद्वाक्यमभिपूज्य पुनः पुनः ॥ ५१
 विसर्जयामास तदा प्रवृत्तिस्तु दानैः दानैः ।
 स तैः संपूजितो राजा दिव्येनायेक्षितस्तथा
 प्राञ्जलिः पूजयामास तं जनं भरतर्षभ ।
 ततो विवेकं भवनं गान्धारां सहितो निजम्
 द्युष्टायां वैव शर्यया यथाकारं निबोध तत् ५३

न त्वां कुरुकुलध्रेष्ठ किञ्चिदर्थममीप्सति ।
 धात्रमिच्छानि दातुं न गात्रेयस्य महात्मनः ४
 द्रोणस्य गोमदशस्य पादोक्थस्य च धीमतः ।
 पुत्राणां धैव नयेषां ये वाग्ये रुदन्ते दानाः ५
 यदि चाप्यनुज्ञातोपे संख्ययापन्नदस्य न ।
 एतच्छ्रुत्वा तु यत्नं विदुरस्य शुचिष्टिरः ५६

दृष्टः संपूजयामास गुडाकेशश्च पाण्डवः ।
न च भीमो दृढकोधस्तद्वचो जगृहे तदा ॥ ७
विदुरस्य महातेजा दुर्योधनकुतं स्मरन् ।
अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनस्य फाल्गुनः
किरीटी किञ्चिदानभ्य-तमुवाच नरर्षभम् ।
भीम राजा पिता वृद्धो वनवासाय दीक्षितः
दातुमिच्छति सर्वेषां सुहृदामौर्ध्वदेहिकम् ।
भवता भिर्जितं धिक् दानुमिच्छति कौरवः
भीष्मादीनां महाबाहो तदनुज्ञातमर्हसि ।
दिष्टया त्वय महाबाहो धृतराष्ट्रः प्रयाचते ॥
याचितो यः पुराऽस्माभिः
पश्य कालस्य पर्ययम् ।
योऽसौ पृथिव्याः कृत्स्नाया
भर्ता भूत्वा नराधिपः ॥ १२
परैर्धिनिहतामात्रो वनं गन्तुमभीप्सति ।
मा तेऽन्यत्पुरुषद्वयाद् दानाद्भयतु दर्शनम् ॥ १३
अयशस्यमतोऽन्यत्स्यादधर्मश्च महाभुज ।
राजानमुपशिक्षस्य ज्येष्ठे भ्रातरमीभ्यस्व ॥ १४
अर्हस्त्वमपि दातुं वै नादातुं भरतर्षभ ।
एवं हुवाणं धीमत्सु धर्मे राजोऽन्यपूजयत् ॥ १५
भीमसेनस्तु सकोधः प्रोधाद्येदं वचस्तदा ।
वयं भीष्मस्य दास्यामः प्रेतकार्यं ॥ फाल्गुन

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पद्याणि आश्रमवासपर्वणि
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

अर्जुन उवाच ।

भीम ज्येष्ठो शुक्रमै त्वं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे
धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिः सर्वथा मानमहेति ॥ १
न स्मरन्त्यपरादानि स्मरन्ति सुकृतान्यपि ।
असंभिन्नार्थमर्यादाः साधवः पुरुषोत्तमाः ॥ २
इति तस्य वचः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः
विदुरं प्राह धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
इदं मद्बचनतश्चक्षुः कौरवं हृदि पार्थिवम् ।
यावदिच्छति पुत्राणां आर्जुनं तावद्दाम्यहम्

सोमदत्तस्य नृपतेर्भूरिध्रुवस एव च ।
वाहीकस्य च राजर्षेर्द्रोणस्य च महात्मनः ॥
अन्येषां चैव सर्वेषां कुन्ती कर्णाय दास्यति ।
आदानि पुरुषद्वयाद् मा प्रादात्कौरवो नृपः
इति मे वसते बुद्धिर्मा नो निन्दन्तु शत्रवः ।
कष्टात्कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादयः ॥ १९
यैरियं पृथिवी कृत्स्ना घातिता कुलपांसनैः
कुतस्त्यमासि धिस्मृत्य वैरं द्वादशवार्षिकम्
अज्ञातवासं गहनं द्रौपदीशोकवर्धनम् ।
क तदा धृतराष्ट्रस्य खेहोऽस्मद्गोचरो गतः २१
कृष्णाजिनोपसंवीतो हताभरणभूषणः ।
सार्धं पाञ्चालपुत्र्या त्वं राजानमुपजग्मिवान्
क तदा द्रोणभीष्मौ तौ
सोमदत्तोऽपि वाऽभवत् ।

यत्र त्रयोदशसप्त

वने वन्येन जीवथ ॥

२३:

न तदा त्वां पिता ज्येष्ठः पितृत्वेनाभिधीक्षते
किं ते तद्विस्मृतं पार्थ यदेव कुलपांसनः ॥ २४
दुर्बुद्धिर्विदुरं प्राह पूते किं जितमित्युत ।
तमेव चादिनं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच वचनं धीमान् जोषमास्थेति भरतस्यन्

भीष्मादीनां च सर्वेषां सुहृदामुपकारिणाम् ।
मम कोशादिति विभो मा भूद्भीमः सुदुर्मताः
वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्वा धर्मराजस्तमर्जुनं प्रत्यपूजयत् ।
भीमसेनः कटाक्षेण यीक्षां चक्रे धनञ्जयम् ६
ततः स विदुरं धीमान्वाक्यमाह युधिष्ठिरः
भीमसेने न कोपं स नृपतिः कर्तुमर्हति ॥ ७
परिक्लिष्टो हि भीमोऽपि हिमवृष्ट्यातपादिभिः
दुःखैर्बहुविधैर्धर्मानरण्ये विदितं तथ ॥ ८

१२

मीमेति ॥ १ ॥

इतो हेतोर्वैरं विस्मृत्य अस्ति जीवति ॥ २० ॥ इति श्रीमहा
भारते आश्रमवासिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एका-
दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

किं तु मद्भचनाद्गृहि राजानं भरतर्षभ ।
 यद्यदिच्छसि यायस गृहानां मद्गृहादिति ९
 यन्मात्सर्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः ।
 न तन्मनासि कर्तव्यमिति याच्यः स पार्थिवः
 यन्ममास्ति धनं किञ्चिदुजुनस्य च येदमग्नि ।

तस्य स्थामी महाराज इति याच्यः स पार्थिवः
 ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं कियतां दययः ।
 पुत्राणां सुहृदां चैव गच्छत्यानृण्यमद्य सः १२
 इदं चापि दारिद्र्यं मे तयायत्तं जनाधिप ।
 धनानि चेति विदि स्थानं मे तत्रास्ति संशयः

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि युधिष्ठिरानुमोदने
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

पैशम्पायन उवाच ।

यद्यमुक्तस्तु राजा स विदुरो बुद्धिसत्तमः ।
 धृतराष्ट्रमुपेत्यैवं यापयमाह महार्थयत् ॥ १
 उक्तो युधिष्ठिरो राजा भयद्वचनमादितः ।
 स च संश्रुत्य यापयं ते प्रशशंस महापुतिः २
 भीमत्सुह्य महातेजा निषेदयति ते गृहान् ।
 यस्तु तस्य गृहे यद्य प्राणानपि च केवलान् ३
 धर्मराजश्च पुत्रस्ते राज्यं प्राणान् धनानि च
 अनुजानाति राजपै यथान्यदपि किञ्चन ॥ ४
 भीमश्च सर्वदुःखानि संश्रुत्य बहुलान्मुत ।
 कुच्छ्रादिषु महाबाहुरनुजज्ञे विनिःश्वसन् ५
 स राजन् धर्मशीलेन राजा भीमत्सुना तथा ।
 अनुनीतो महाबाहुः सौहृदे स्थापितोऽपि च
 न च मम्युस्त्वया कार्यं इति त्वां प्राह धर्मराह
 संश्रुत्य भीमस्तद्वैरं यदन्यायवदाचरत् ॥ ७
 यद्वप्रायो हि धर्मोऽयं क्षत्रियाणां नराधिप ।

पुष्टे क्षत्रियधर्मे च निरतोऽयं घृकोदरः ॥ ८
 घृकोदरकृते चाहमर्जुनश्च पुनः पुनः ।
 प्रसीद याचे नृपते भयान्प्रभुरिहास्ति यद् ९
 तद्दातु भवान्यिच्छं यापयिच्छसि पार्थिव ।
 त्वमोभ्यरोऽस्य राज्यस्य प्राणानामपि भारत
 प्रहृदेयाग्रहारांश्च पुत्राणामौर्षदैहिकम् ।
 इतो रत्नानि गाश्चैव दासीदासमजायिकम्
 आनयित्वा कुक्षेत्रोऽप्राहणेभ्यः प्रयच्छतु ।
 दीनान्प्रहृपणेभ्यश्च तत्र तत्र नृपाक्षया ॥ १२
 बहुभ्ररसपानादयाः समा विदुर कारय ।
 यवां निषानान्यन्यश्च विविधं पुण्यकं कुरु ॥
 इति मामग्रवीद्राजा पार्थश्चैव धनञ्जयः ।
 यद्वप्राणन्तरं कार्यं तद्भवान्यतुमर्हति ॥ १४
 इत्युक्ते विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तान् ।
 मनश्चक्रे महादाने कार्तिकयां जनमेजय ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि विदुरवाक्ये
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशम्पायन उवाच ।

विदुरेणेवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।
 प्रीतिमानभवद्वाजन् राज्ञो जिष्णोश्च कर्मणि
 ततोऽभिरूपान् भीष्माय ग्राह्णानां नृपिसत्तमान्
 पुत्रार्थे सहृदश्चैव स समीक्ष्य सहस्रशः ॥ २
 कारयित्वा भ्रष्टाणानि यानान्याच्छादनानि च
 सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासमजाधिकम् ॥ ३

कम्बलानि च रत्नानि
 प्रामान् क्षेत्रं तथा धनम् ।
 सालङ्कारान् गजानन्धान्
 कन्याश्चैव परस्त्रियः ॥ ४

उद्दिश्योद्दिश्य सर्वेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः ।
 द्रोणं संकीर्त्य भीष्मं च सोमदत्तं च बाहिकम्
 दुर्योधनं च राजानं पुत्राश्चैव पृथक् पृथक् ।
 जयद्रथपुरोगाश्च सहृदश्चापि सर्वशः ॥ ५
 स आक्षय्यज्ञो बहुते बहुशो धनदक्षिणः ।
 अनेकधनरत्नौघो युधिष्ठिरमते तदा ॥ ७
 अनिशं यत्र पुरुषा गणका लेखकास्तदा ।
 युधिष्ठिरस्य वचनादपृच्छन्त स्म तं नृपम् ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि दानयज्ञे
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशम्पायन उवाच ।

ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽभिकासुतः ।
 आहूय पाण्डवान्धीरान् धनबासे कृतस्ननः ॥
 गान्धारीसहितो धीमानभ्यनन्दयथाविधि ।
 कार्तिष्यां कारयित्वेष्टिं प्राह्णैर्वेदपारयैः ॥ २
 अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य बहकलाजिनसंवृतः ।
 यधूजनवृतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः ॥ ३

आह्वापय किमेतेभ्यः प्रदायं दीयतामिति ।
 तदुपस्थितमेवात्र वचनान्ते ददुस्तदा ॥ ९
 शतद्वये दशशतं सहस्रे चायुतं तथा ।
 दीयते वचनाद्वाह्नः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥ १०
 एवं स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपाम्बुदः ।
 तर्पयामास विप्रांस्तान् वर्षन् सस्यमिवाम्बुदः
 ततोऽनन्तरमेवात्र सर्ववर्णान्महामते ॥ ११
 अन्नपानरसौघेण ग्लाययामास पार्थिवः ॥ १२
 स वस्त्रधनरत्नौघो मृदङ्गभिनदो महान् ।
 गवाभ्यमकरावर्तो नानारत्नमहाकरः ॥ १३
 ग्रामाग्रहारद्वीपाढ्यो मणिहेमजलार्णवः ।
 जगत्संग्लाययामास धृतराष्ट्रोऽपुनरुदितः ॥ १४
 एवं स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा ।
 गान्धार्याश्च महाराज प्रददावौर्ध्वदेहिकम् ॥
 परिधान्तो यदासत्तिं ददद्दानान्यनेकशः ।
 निवर्तयामास तदा दानयज्ञं नराधिपः ॥ १५
 एवं स राजा कौरव्य चक्रे दानमहाकृतम् ।
 नटनर्तकलास्याख्यं बह्वन्नरसदक्षिणम् ॥ १७
 दशाहमेवं दानानि दत्त्वा राजाश्विकासुतः ।
 बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ ॥ १८

ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां
 याश्चापराः कौरवराजवन्द्याः ।
 तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं
 वैचित्रवीर्यं नृपतौ प्रयाते ॥ ४
 ततो लाजैः सुमनोभिश्च राजा
 विचित्राभिस्तद्गृहं पूजायित्वा ।
 संपूज्यार्थैर्भृत्यवर्गं च सर्वं
 ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ॥ ५

१४

विदुरेणेति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासि-
 के पर्वणि नैलकण्ठे भारतभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

तदनेन प्रवन्देन प्रप्रियतां बुद्ध्यानुमतिः पितृ-
 तर्पणं चावश्यम् । तदन्यतरादने प्रप्रियाफलानि प्राप्तयितुं
 च प्रदत्तं कृत्याप्रप्रियां वर्णयति—ततः प्रभाते इत्या-
 दिना ॥ १ ॥ इति उदङ्गनीयाख्याम् ॥ २ ॥

ततो राजा प्राञ्जलिर्वैपमानो
 युधिष्ठिरः सखरं वाष्पकण्ठः ।
 विमुच्योच्चैर्महानादं हि साधो
 ॥ यास्यसीत्यपतत्तात भूमौ ॥ ६
 तथाऽर्जुनस्तीव्रदुःखाभितप्तो
 मुहुर्मुहुर्निःश्वसन् भारताग्र्यः ।
 युधिष्ठिरं मैवामित्येषमुस्त्वा
 निगृह्णाधो धीनवत्सीदमानः ॥ ७
 वृकोदरः फाल्गुनश्चैव धीरो
 माद्रीपुत्रौ विदुरः सज्जयश्च ।
 वैद्यापुत्रः सहितो गीतमेन
 धीम्यो विप्राश्चान्वयुर्वाष्पकण्ठाः ८
 कुन्ती गान्धारी बद्धनेत्रां व्रजन्तीं
 स्कन्धासक्तं हस्तमयोद्ब्रह्मन्ती ।
 राजा गान्धार्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य
 पाणि ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः ॥ ९

तथा कृष्णा द्रौपदी सात्वती च
 बालापत्या चोत्तरा कौरवी च ।
 चित्राङ्गदायाश्च काश्चित्त्रिषोऽन्याः
 सार्धं राज्ञा प्रस्थितास्ता वभूभिः १०
 तासां नादो रुदतीनां तदासी-
 द्राजन् दुःखात्कुररीणामिवोच्चैः ।
 ततो निष्पेतुर्ग्राह्यणक्षत्रियाणां
 विदूश्चाणां चैव भार्याः समन्तात् ॥
 तन्निर्याणे दुःखितः पौरवर्गो
 गजाह्वये चैव बभूय राजन् ।
 यथापूर्वं गच्छतां पाण्डवानां
 द्यूते राजन्कौरवाणां सभायाः ॥ १२
 या नापश्यन्धन्वमसं न सूर्यं
 रामाः कदाचिदपि तस्मिन्नरेन्द्रे ।
 महावनं गच्छति कौरवेन्द्रे
 शोकेनार्ता राजमार्गं प्रपेदुः ॥ १३

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रनिर्वाणे
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशम्पायन उवाच ।

ततः प्रासादहर्म्येषु वसुधायां च पार्थिव ।
 नारीणां च नराणां च निःस्वनः सुमहानभूत् १
 स राजा राजमार्गेण नृनारीसंकुलेन च ।
 कपञ्चिन्निर्ययौ धीमान् येषमानः कृताञ्जलिः
 स यत्नमानद्वारेण निर्ययौ गजसाह्वयात् ।
 विसर्जयामास च तं जनौघं स मुहुर्मुहुः ॥ ३
 यनं गन्तुं च विदुरो राजा सह कृतक्षणः ।
 सज्जयश्च महामात्रः सुतो गायत्मानिस्तथा ॥ ४
 कृपं निवर्तयामास युयुत्सुं च महारथम् ।
 धृतराष्ट्रो महीपालः परिदाप्य युधिष्ठिरे ॥ ५
 निवृत्ते पौरवर्गे च राजा सान्तःपुरस्तदा ।
 धृतराष्ट्राम्यनुशातो निधर्तितुमिवेष ह ॥ ८

सोऽग्रवीन्मातरं कुन्तीं यनं तमनुजन्मुपीम् ।
 अहं राजानमभिव्ये मयती विनिवर्तताम् ७
 यधूपरिपृता राज्ञि नगरं गन्तुमर्हति ।
 राजा यात्वेप धर्मात्मा तापस्ये कृतनिश्चयः
 इत्युक्ता धर्मेराजेन वापस्याकुललोचना ।
 जगामैव तदा कुन्ती गान्धारीं परिगृह्य ॥ ९
 कुन्त्युवाच ।

सहदेवे महाराज माऽप्रसादं कृपाः क्षचित्
 एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वां चैव सर्वदा १०
 कर्णं स्मरेयाः सततं संग्रामेष्वपलायिनम् ।
 अवकीर्णो हि समरे धीरो दुष्प्रवया तदा ११
 आयसं हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रक ।
 यत्सूर्यजमपद्यन्त्याः शतधा न विदीर्यते १२

कुन्ती गान्धारी वनयदिति शेषः । किंभूता अर्थाद्रान्धार्या
 इत्यं स्कन्धाय तत्कं उद्ब्रह्मन्ती ॥ ९ ॥ इति श्रीमहामारते-
 आश्रमवासिके पर्वणि नैलङ्गण्ये भारतनावदीपे पञ्चदशोऽ-

ध्यायः ॥ १५ ॥

१६

तत इति ॥ १ ॥ माप्रसादं अप्रसादमिति च्छेदः १०

अथ गते तु किं शक्यं मया कर्तुमस्मिन्म ।
 अम दोषोऽयमत्यर्थं ख्यापितो यत्र सूर्यजः १३
 तस्मिन्नेतं महाबाहो दानं दद्यास्त्वमुत्तमम् ।
 सदैव भ्रातृभिः सार्धं सूर्यजस्यास्मिन्मर्दन १४
 द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्थातव्यमस्मिन्मर्दन ।
 भीमसेनोऽर्जुनश्चैव नकुलश्च कुरुह ॥ १५
 तस्माधेयास्त्वया राजस्त्वय्यद्य कुलधूर्गता ।
 श्वधूयश्चुरयोः पादान् दृष्ट्वोपन्ती वने त्वहम्
 आन्धारीसहिता घत्स्ये तापसा मलपङ्क्तिनी
 वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तः स धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो वशी
 विषादमगमज्जीमाघ्न च किञ्चिदुवाच ह १७
 सुहृत्समिव तु श्यात्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच मातरं दीनश्चिन्ताशोकपरायणः १८
 किमिदं ते ह्यवसितं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।
 न त्वामभ्यनुजानामि प्रसादं कर्तुमर्हसि १९
 पुरोचताम्पुरा ह्यस्मानुत्साह्य प्रियदर्शने ।
 विदुलाया वचोभिस्त्वं नास्मान्सेत्यकुमर्हसि
 नेहत्य पृथिवीपालान् राज्यं प्राप्तमिदं मया
 तव प्रह्नामुपश्रुत्य यासुदेवाघ्नरर्षभात् ॥ २१

क सा बुद्धिरियं वाच
 भवत्या यच्छ्रुतं मया ।
 क्षत्रधर्मे स्मितिं चोक्त्वा
 तस्याश्चयितुमिच्छसि ॥ २२

इति श्रीमद्भारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि कुन्तीधनप्रस्थाने
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥

१७

कुन्त्युवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
 कृतमुद्धर्षणं पूर्वं मया यः सीदतां नृपाः ॥ १
 पूतापहतराज्यानां पतितानां सुखादपि ।

ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतमुद्धर्षणं मया ॥ २
 कथं पाण्डोर्न नश्येत सन्ततिः पुरुषर्षभाः ।
 यशश्च यो न नश्येत इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ३

श्वधूयश्चुरयोः ज्येष्ठत्वात् धृतराष्ट्रः पाण्डोः पितृमन्तेन
 कृत्याः स श्वर इति ॥ १६ ॥ पुरोचनान् पुराद्वर्हिन्नु-
 मुपान् विदुलाया वचोभिः उत्तमा ॥ उत्तादयुक्तान् कृत्वा
 ॥ २० ॥ भद्रा सुभद्रा ॥ २० ॥ इति श्रीमद्भारते

आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि कुन्तीधनप्रस्थाने
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

एवमेतदिति, कुन्त्यास्त्विति, ततो मागीरथी
 तीर इति च प्रथः सप्तार्थाः अध्यायाः ॥ १ ॥

यूयमिन्द्रसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ।
 मा परेषां मुखप्रेक्षाः स्वेत्येवं तत्कृतं मया ॥४॥
 कथं धर्मभूतां श्रेष्ठो राजा त्वं वासवोपमः ।
 पुनर्वनेन दुःखी स्या इति चोद्धर्पणं कृतम् ॥५॥
 नागायुतसमप्राणः स्यात्तच्चिक्रमपौरुषः ।
 नायं भीमोऽस्त्ययं गच्छेदिति चोद्धर्पणं कृतम्
 भीमसेनाद्वरजस्तथाऽयं वासवोपमः ।
 विजयो नावसीदित इति चोद्धर्पणं कृतम् ॥७॥
 नकुलः सहदेवश्च तथेमौ गुरुवर्तिनौ ।
 ध्रुवा कथं न सीदेतामिति चोद्धर्पणं कृतम् ८
 इयं च गृहती द्यामा तथाऽस्त्यायतलोचना ।
 वृथा समातले क्लिष्टा माभूदिति च तत्कृतम्
 प्रेक्षतामेव यो भीम वेपन्तां कदलीमिव ।
 स्त्रीधर्मिणीमरिष्टार्क्षीं तथा द्यूतपराजिताम् ॥
 दुःशासनो यदा मौख्यांहासीदत्पर्यंकपत ।
 तदैव विदितं मह्यं पराभूतमिदं कुलम् ॥ ११
 निपण्णाः कुरवश्चैव तदा मे भ्यशुरादयः ।
 सा दैव्यं नाथमिच्छन्ती द्यलपत्कुररी यथा

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि कुन्तीयाक्ये
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

वैशम्पायन उवाच ।

कुन्त्यास्तु वचनं ध्रुत्वा

पाण्डया राजसत्तम ।

मीडिताः संन्यवर्तन्त

पाञ्चाख्या सहिताऽनघाः ॥ १

ततः शम्भो महानेय सर्वेषामभवत्तदा ।

अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा कुन्तीं तथागताम् २

प्रदक्षिणमपावृत्त्य राजानं पाण्डयास्तदा ।

मभिधाद्य न्यवर्तन्त पृथां तामनिघृत्य धै ३

ततोऽप्रधीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽभिविकासुतः ।

गान्धारीं विदुरं चैव समाभाष्याथ गृहा च ४

केशपक्षे परामृष्टा पापेन हतबुद्धिना ।
 यदा दुःशासनेनैवा तदा मुष्णाम्यहं नृपाः १३
 युष्मत्सेजोविवृत्त्यर्थं मया ह्युद्धर्पणं कृतम् ।
 तदानीं विदुलायाक्यैरिति तद्विस्त पुत्रकाः ॥
 कथं न राजवंशोऽयं नश्येत्प्राप्य सुतान्मम ।
 पाण्डोरिति मया पुत्रास्तस्मादुद्धर्पणं कृतम् ॥
 न तस्य पुत्राः पौत्रा वा क्षतवंशस्य पार्थिव ।
 लभन्ते सुकृतांल्लोकान् यस्माद्वंशः प्रणश्यति
 भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्तुर्मे विपुलं पुरा ।
 महादानानि दत्तानि पीतः सोमो यथाधिधि-
 नाहमात्मफलार्थं वै वासुदेवमचूचुदम् ।
 विदुलायाः प्रलापैस्तैः पालनार्थं च तत्कृतम्
 नाहं राज्यफलं पुत्राः कामये पुत्रमिर्जितम् ।
 पतिलोकानहं पुण्यान्कामये तपसा धिमो १५
 भ्रूभ्रूभ्यशुरयोः कृत्वा शुभ्रयां वनवासिनोः ।
 तपसा शोपयिष्यामि शुधिष्ठिरं कलेवरम् २०
 निघृतं स कुर्वेष्टे भीमसेनादिभिः सह ।
 धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्तु महदस्तु च ॥ २६

शुधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निघृत्यताम् १

यथा शुधिष्ठिरः प्राह तत्सर्वं सत्यमेव हि ॥ ५

पुत्रैर्भ्यर्च्य महदिदमपास्य च महाफलम् ।

का तु गच्छेद्धनं दुर्गे पुत्रानुत्तुज्य मूढवत् ६

राज्यस्यैव तपस्तप्तुं कर्तुं दानप्रतं महत् ।

अनया शक्यमेवाप्य भूयतां च यचो मम ७

गान्धारि परितुष्टोऽस्मि घट्याः नृधूपणेन धै

तस्मात्त्वमेनां धर्मक्षे समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८

इत्युक्ता सीवलेयी तु राजा कुन्तीमुवाच ह ।

तत्सर्वं राजवचनं स्यं च याक्यं विशेषयत् ९

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नैलच्छीये भाग-

मावर्तौ सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

कुन्त्या इति ॥ १ ॥

न च सा वनवासाय देवी कृतमर्ति तदा ।
 शक्नोत्युपाचर्तयितुं कुन्तीं धर्मपरां सतीम् १०
 तस्यास्तां तु स्थितिं ज्ञात्वा
 व्यवसायं कुरुस्त्रियः ।
 निवृत्तांश्च कुरुश्रेष्ठान्
 दद्यात् प्रकुरुस्तदा ॥ ११
 उपावृत्तेषु पार्थेषु सर्वास्वेव बभूवुः च ।
 ययौ राजा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो वनं तदा १२
 पाण्डवाध्यातिदीनास्ते दुःखशोकपरायणाः ।
 यानिः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविधिषुस्तदा ॥
 तद्दृष्टमनानन्दं गतोत्सवमिवाभवत् ।
 जगरं हास्तिनपुरं सखीवृद्धकुमारकम् ॥ १४
 सर्वे चासन्निरुत्साहाः
 पाण्डवा जातमन्यवः ।
 कुन्त्या ह्रीनाः सुदुःखार्ता
 वत्सा इव पिनाकुताः ॥ १५
 धृतराष्ट्रस्तु तेनाह्वा गत्वा सुमहदन्तरम् ।
 ततो भागीरथीतीरे निवासमकरोत्प्रभुः १६
 प्रादुष्कृता यथान्यायमग्नयो वेदपारगैः ।
 न्यराजन्त द्विजश्रेष्ठैस्तत्र तत्र तपोवने ॥ १७
 न्यराजन्त द्विजश्रेष्ठैस्तत्र तत्र तपोवने ॥

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

वैशम्पायन उवाच ।
 ततो भागीरथीतीरे मेघे पुण्यजनोचिते ।
 निवासमकरोद्राजा विदुरस्य मते स्थितः १
 तत्रैवं पशुपातिष्ठन् ब्राह्मणा वनवासिनः ।
 क्षत्रविद्द्रुष्टसंघाश्च बहवो भरतर्षभ ॥ २
 स तैः परिवृतो राजा
 कथाभिः परिनन्द्य तान् ।
 अनुजग्मे सशिष्यान्वै
 विधिवदप्रतिपूज्य च ॥ ३

प्रादुष्कृताश्चिरभवत्
 स च वृद्धो नराधिपः ।
 स राजाऽग्नीन् पशुपास्य
 हुत्वा च विधिवत्तदा ॥ १८
 सन्ध्यागतं सहस्रान्पशुपातिष्ठत भारत ।
 विदुरः सज्जयश्चैव राहः शय्यां कुशैस्ततः १९
 चक्रतः कुरुवीरस्य गान्धारीश्चाविदूरतः ।
 गान्धार्याः सन्निकर्षे तु निपसाद कुशे सुखम्
 युधिष्ठिरस्य जननी कुन्ती साधुव्रते स्थिता ।
 तेषां संश्रयणे चापि निपेदुर्विदुरादयः ॥ २१
 याजकाश्च यथोद्देशं द्विजा ये चानुयायिनः ।
 प्राधीतद्विजमुखा सा संमण्डलितपावका ॥
 यभूय तेषां रजनी ब्राह्मीव प्रीतिवर्धिनी ।
 ततो रात्र्यां शयतीतायां कृतपूर्वाह्निकक्रियाः
 हुत्वाऽग्निं विधिधत्सर्वे
 प्रययुस्ते यथाक्रमम् ।
 उदङ्मुखा निरीक्षन्त
 उपवासपरायणाः ॥ २४
 स तेषामनिदुःखोऽभून्नृषासः प्रथमोऽहनि ।
 शोचतां शोचमानानां पीरजानपदैर्जनैः २५

सायाह्ने स महीपाल-
 स्ततो गङ्गामुपेत्य च ।
 चकार विधिवच्छीर्णं
 गान्धारी च यशस्यिनी ॥ ५
 ते वैद्यान्वे पृथक् सर्वे
 तीर्थेष्वामृत्युं मारत ।
 चक्रुः सर्वाः क्रियास्तत्र
 गुरुपा विदुरादयः ॥ ५

कृतशीचं ततो वृद्धं ॥ ६
 श्वशुरं कुन्तिभोजजा ।
 गान्धारी च पृथा राजन्
 गङ्गातीरमुपानयत् ॥ ६
 राजस्तु याजकैस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तरः ।
 शुहाव तत्र वर्हिं स नृपतिः सत्यसङ्गरः ॥ ७
 ततो भागीरथीतीरात्कुरुक्षेत्रं जगाम सः ।
 सानुगो नृपतिर्वृद्धो नियतः संयतेन्द्रियः ॥ ८
 तत्राश्रमपदं धीमानभिगम्य स पार्थिवः ।
 आसत्सादाय राजर्षिं शतयूषं मनीषिणम् ॥ ९
 स हि राजा महानासीत्केकयेषु परंतपः ।
 स्वपुत्रं मनुजैर्भयैर्नियेदय वनमाविशत् ॥ १०
 तेनासी सहितो राजा यथौ द्यासाश्रमं प्रति ।
 तत्रैनं विधिब्रज्जा प्रत्यगृह्णात्कुरुद्वहः ॥ ११
 स दीक्षां तत्र संप्राप्य राजा पौरुषनन्दनः ।
 शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा ॥ १२
 तस्मै सर्वं विधिं राज्ञे
 राजाऽऽचरथी महामतिः ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि शतयूपाश्रमनिवासे
 एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशम्पायन उवाच ।
 ततस्तत्र मुनिश्रेष्ठा राजानं द्रष्टुमभ्ययुः ।
 नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ॥ १
 द्वैपायनः सशिष्यश्च सिद्धाश्चान्ये मनीषिणः
 शतयूषश्च राजपिर्वृद्धः परमधार्मिकः ॥ २
 तेषां कुन्ती महाराज पूजां चक्रे यथाविधि ।
 ते चापि तत्तुष्टस्तस्यास्तापसाः परिचर्यया ॥ ३
 तत्र धर्म्याः कथास्तात चक्रुस्ते परमर्षयः ।
 रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ४
 कथान्तरे तु षस्मिन्निर्वापिनोऽरदस्ततः ।
 कथामिमामकथयत्सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ५
 नारद उवाच ।
 केकयाधिपतिः श्रीमान्
 राजाऽऽसीदकुतोभयः ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि वैशम्पायने आश्र-
 मवासि पञ्चोविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

आरण्यके महाराज
 व्यासस्यानुमते तदा ॥ १३
 एवं स तपसा राजन्
 धृतराष्ट्रो महामनाः ।
 योजयामास चात्मानं
 तांश्चाप्यनुचरांस्तदा ॥ १४
 तथैव देवी गान्धारी बल्कलाजिनधारिणी ।
 कुन्त्या सह महाराज समानव्रतचारिणी ॥ १५
 कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा चैव ते नृप ।
 सन्नियम्येन्द्रियग्राममास्थिते परमं तपः ॥ १६
 त्वगस्थिभूतः परिशुष्कमांसो
 जटाजिनी बल्कलसंवृताङ्गः ।
 स पार्थिवस्तत्र तपश्चचार
 महर्षिब्रह्ममपेतमोहः ॥ १७
 क्षत्ता च धर्मार्थविवर्त्यबुद्धिः
 ससङ्गयस्तं नृपतिं सदारम् ।
 उपाचरद् धीरतपो जितात्मा
 तदा कृशो बल्कलचीरवासाः ॥ १८

सहस्रचित्त्व इत्युक्तः
 शतयूपापितामहः ॥ ६
 स पुत्रे राज्यमासज्य ज्येष्ठे परमधार्मिके ।
 सहस्रचित्त्यो धर्मात्मा प्रविशेश वनं नृपः ॥ ७
 स गत्वा तपसः पारं दीप्तस्य वसुधाधिपः ।
 पुरंदरस्य संस्थानं प्रतिपेदे महाद्युतिः ॥ ८
 दृष्टपूर्वः स बहुशो राजन्संपततो मया ।
 महेन्द्रसदने राजा तपसा दग्धकिद्विषः ॥ ९
 तथा शैलालयो राजा भगदत्तपितामहः ।
 तपोबलेनैव नृपो महेन्द्रसदनं गतः ॥ १०
 तथा वृषधो राजाऽऽसीद्राजन्वज्रधरोपमः ।
 स चापि तपसा लेभे नाकपृष्ठमितो गतः ॥ ११
 अस्मिन्नरण्ये नृपते मान्धातुरपि चात्मजः ।
 पुरुकुत्सो नृपः सिद्धिं महतीं समवाप्तवान् ॥ १२

तत इति ॥ १ ॥ २०

माया समभवद्यस्य नर्मदा सरितां वरा ।
सोऽस्मिन्नरण्ये नृपतिस्तपस्तप्त्वा दिवं गतः
शशलोमा च-राजोऽऽसी-
द्राजन् परमधार्मिकः
सम्यगस्मिन्वने तप्त्वा
ततो दिवमवाप्तवान् ॥ १५

द्वैपायनप्रसादाच्च त्वमपीदं तपोधनम् ।
राजधवाप्य दुष्प्राप्तं गतिमस्यां गमिष्यसि ॥
तव चापि राजशार्दूल
तपसोऽन्ते श्रिया घृतः ।
गान्धारीसहितो गन्ता
गतिं तेषां महात्मनाम् ॥ १६

पाण्डुः स्मरति ते नित्यं बलहन्तुः समीपगः ।
त्वां सदैव महाराज ध्येयसा स च योक्ष्यति
तव शुश्रूषया चैव गान्धार्याश्च यशसिनी ।
मर्तुः सलोकतामेवा गमिष्यति यधूस्तव ॥ १८
युधिष्ठिरस्य जननी स हि धर्मः सनातनः ।
घयमेतत्प्रपद्यमानो नृपते दिव्यचक्षुषा ॥ १९
प्रवेक्ष्यति महात्मानं विदुरश्च युधिष्ठिरम् ।
सञ्जयस्तदनुभ्यानादितः स्वर्गमवाप्स्यति २०

वैशम्पायन उवाच ।

पतच्छ्रुत्वा कीरवेन्द्रो महात्मा
सार्धं पत्न्या प्रीतिमान् संबभूव ।
विद्वान् वाक्यं नारदस्य प्रशस्य
चक्रे पूजां चातुलां नारदाय ॥ २१
ततः सर्वे नारदं विप्रसंघाः
संपूजयामासुरतीय राजन् ।
राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते वै
पुनः पुनः संप्रहृष्टास्तदानीम् ॥ २२
वैशम्पायन उवाच ।

नारदस्य तु तद्वाक्यं शशशुद्धिजसत्तमाः ।
शतयूपस्तु राजापिनारदं धापयमब्रवीत् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आधमयासिके पर्वणि आधमयासपर्वणि नारदवाक्ये
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

महो भगवता श्रद्धा कुरुराजस्य वर्धिता ।
सर्वस्य च जनस्यास्य मम चैव महाद्युते २४
अस्ति काचिद्विषया तु तां मे निगदतः शृणु
धृतराष्ट्रं प्रति नृपं देवर्षे लोचपूजित ॥ २५
सर्ववृत्तान्तस्त्वशो भवान् दिव्येन चक्षुषा ।
युक्तः पश्यसि विप्रर्षे गतिर्या विविधा नृणां
उक्तचानृपतीनां त्वं महेन्द्रस्य सलोकताम् ।
न त्वस्य नृपतेर्लोकाः कथितास्ते महामुने ॥
स्नानमप्यस्य नृपतेः श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ।
त्वत्तः कीदृशदा चेति तन्ममाख्याहि तत्त्वतः
इत्युक्तो नारदस्तेन वाक्यं सर्वमनोनुगम् ।
व्याजहार समामध्ये दिव्यदर्शो महातपाः ॥
नारद उवाच ।

यदृच्छया शक्रसदो गन्ता शक्रं शचीपतिम्
दृष्टवानस्मि राजर्षे तत्र पाण्डुं नराधिपम् ३०
तत्रैवं धृतराष्ट्रस्य कथा समभवन्नृप ।
तपसो दुष्करस्यास्य यदयं तपते नृपः ॥ ३१
तत्राहमिदमधीपं शक्रस्य यदतः स्वयम् ।
वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि राक्षोऽस्य परमायुषः
ततः कुवेरभवनं गान्धारीसहितो नृपः ।
प्रयाता धृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिसत्कृतः ३३
कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः ।
ऋषिपुत्रो महाभागस्तपसा वृधकिञ्चिदयः ३४
संचरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
स्वच्छन्देनेति धर्मात्मा यन्मां, त्वमनुपृच्छासि
देवगुह्यमिदं प्रीत्या मया यः कथितं महद् ।
मयन्तो हि श्रुतधनस्तपसा वृधकिञ्चिदयः
वैशम्पायन उवाच ।

इति ते तस्य तच्छ्रुत्वा देवर्षेर्मधुरं पचः ।
सर्वे सुमनसः प्रीता वभूवुः स च पार्षथः ३७
एवं कथाभिरन्वास्य धृतराष्ट्रं मनोधिगः ।
विप्रजन्मुर्याकामं ते सिद्धगतिमास्थिताः ३८

२१

वैशम्पायन उवाच ।

घनं गते कौरवेन्द्रे दुःखशोकसमन्विताः ।
बभूवुः पाण्डवा राजन्मातृशोकेन चान्विताः
तथा पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम्
कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ग्राहणा नृपातिं प्रति २
कथं नु राजा वृद्धः स
घने घसति निर्जने ।

गान्धारी च महाभागा

सा च कुन्ती पृथा कथम् ॥ ३

सुखार्हः स हि राजर्षिरसुखी तद्वनं महत् ।
किमवश्यः समासाद्य प्रशाचक्षुर्हेतात्मजः ॥ ४
सुदुष्कृतं कृतवती कुन्ती पुत्रानपश्यती ।
राज्यभिर्य परित्यज्य घनं सा समरोचयत् ५
विदुरः किमवश्यं ब्राह्मः शुभपुरात्मवान् ।
स च गायत्त्राणिर्धोमान्मर्त्यपिण्डानुपालकः ६
आकुमारं च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः
तत्र तत्र कथाश्च नुः समासाद्य परस्परम् ॥ ७
पाण्डवाश्चैव ते सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि
एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशम्पायन उवाच ।

एवं ते पुरुषध्यात्राः पाण्डवा मातृनन्दनाः ॥
स्मरन्तो मातरं वीरा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ १
ये राजकार्येषु पुरा व्यासता नित्यशोऽभवन्
ते राजकार्याणि तदा नाकारुः सर्वतः पुरे २
प्रविष्टा इय शोकेन नाभ्यनन्दन्त किञ्चन ।
संभाष्यमाणा अपि ते न किञ्चित्प्रत्यपूजयन्
त स्म वीरा दुराधर्यो गांभीर्यं सागरोपमाः
शोकोपहन्विशाना नष्टसंज्ञा इयामवन् ॥ ४
अचिन्तयंश्च जननीं ततस्ते पाण्डुनन्दनाः ।
कथं नु वृद्धमिधुनं घहस्यतिकृशा पृथा ॥ ५

२१

शोचन्तो मातरं वृद्धामृषुर्नातिचिरं पुरे ॥ ८
तथैव वृद्धं पितरं हनपुत्रं जनेश्वरम् ।
गान्धारी च महाभागा विदुरं च महामतिम्
नैपां बभूव संप्रीतिस्तान्विचिन्तयतां तदा ।
न राज्ये न च नारांषु न वेदाध्ययनेषु च १०
परं निर्वेदमगमंश्चिन्तयन्तो नराधिपम् ।
तं च ह्यातिवधं घोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ११
अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं रणमूर्धनि ।
कर्णस्य च महाबाहो संग्रामेष्वपलायिनः १२
तथैव द्रौपदेयानामन्येषां सुहृदामपि ।
वधं संस्मृत्य ते वीरा नातिप्रमनसोऽभवन्
हतप्रवीरां पृथिवीं हतरत्नां च भारत ।
सदैव चिन्तयन्तस्ते न शमं चोपलोभिते ॥ १४
द्रौपदी हतपुत्रा च सुभद्रा चैव भाविनी ।
नातिप्रीतिषुते देव्यौ तदाऽऽस्तामप्रहृष्टवत्
वैराख्यास्तनयं दृष्ट्वा पितरं ते परिक्षितम् ।
धारयन्ति स्म ते प्राणांस्तव पूर्वपितामहाः १६

कथं च स महीपालो हतपुत्रो निराश्रयः ।
पत्न्या सह घसत्येको घने श्वापदसोवेते ॥ ६
सा च देवी महामागा गान्धारी हतवान्धवा
पतिमन्यं कथं वृद्धमन्येति विजने घने ॥ ७
एवं तेषां कथयतामौत्सुक्यमभवत्तदा ।
गमने चामवदद्विर्ध्वनराद्गदिदृक्षया ॥ ८
सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।
अहो मे भयतो दृष्टं हृदयं गमनं प्रति ॥ ९
न हि त्वां गौरवेणाहमशकं धक्तुमज्जसा ।
गमनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितम् ॥ १०

२२

यनामिति ॥ १ ॥ इति श्रीमहामारते आश्रमवा-
सिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

एवमिति ॥ १ ॥

दिष्टया द्रक्ष्यामि तां कुन्तीं

वर्तयन्तीं तपस्विनीम् ।

जटिलां तापसीं वृद्धां

कुशकाशपरिस्ताम् ॥ ११

प्रासादहर्म्यसंबुद्धामत्यन्तसुखमाग्निनीम् ।

कदा तु जननीं ध्रान्तां द्रक्ष्यामि भृशदुःखितां

अनित्याः खलु मर्त्यानां गतयो भरतर्षभ ।

कुन्ती राजसुता यत्र घसत्यसुखिता घने १३

सहदेवयचः श्रुत्या द्रौपदी योपितां वरा ।

उघाच देवी राजानमभिपूज्याभिनन्द्य च ॥

कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीवति सा पृथा

जीवन्त्या ह्यद्य मे प्रीतिर्भविष्यति जनाधिप

एषा तेऽस्तु मतिर्नित्यं

धर्मे ते रमतां मनः ।

योऽद्य त्वमस्मान् राजेन्द्र

श्रेयसायोजयिष्यसि ॥ १६

अप्रसादस्थितं चेमं धिजि राजन्यधूजनम् ।

कांक्षन्तं दर्शनं कुन्त्या गान्धार्याः श्वशुरस्य च

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि युधिष्ठिरयात्रायां

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

पैशांपायन उवाच ।

आहापयामास ततः सेनां भरतसत्तमः ।

अर्जुनप्रमुखैर्गुप्तां लोकपालोपमर्नैः ॥ १

योगो योग इति प्रीत्या ततः शब्दो महानभूत्

क्रोशतां सादिनां तत्र युज्यतां युज्यतामिति २

केचिद्यानैर्नरा जग्मुः केचिदश्वैर्महाजवैः ।

काञ्चनैश्च रथैः केचिज्ज्वलितज्वलनोपमैः ॥ ३

गजेन्द्रैश्च तथैवान्ये केचिदुष्टैर्नराधिप ।

पदातिनस्तथैवान्ये नखरप्रासयोधिनः ॥ ४

पौरजानपदाक्षेप यानैर्धनुषिधैस्तथा ।

अभ्ययुः कुरुराजानं धृतपाटुं विदक्षयः ॥ ५

स चापि राजवचनादाचार्यो गीतमः कृपः ।

सेनाप्रादाय सेनानीः प्रयावाधर्मं प्रति ॥ ६

ततो द्विजैः परिचूतः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

संस्तूयमानो बह्नुभिः सुतभागधवन्दिभिः ॥ ७

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

रथानीकेन महता निर्जगाम कुरुदहः ॥ ८

गजैश्चाचलसंकाशैर्भीमकर्मा वृकोदरः ।

सञ्जयन्प्रायुषोपेतैः प्रययौ पथनात्मजः ॥ ९

अप्रसादस्थितं प्रयाणार्थं पुरुषेतेनैव पादेन स्थितम् । अत्य-

न्मनुष्यकामिन्यर्थः ॥ १७॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके

पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

आहापयामासेति ॥ १ ॥ यानैर्मनुष्यरथैः ॥ ३ ॥

नरप्रासः व्याघ्रनरप्रासयचीनकट्यरुशिर्षः ॥ ४ ॥

२१

वैशम्पायन उवाच ।

घनं गते कीरवेन्द्रे दुःखशोकसमन्विताः ।
 वभूवुः पाण्डवा राजन्मातृशोकेन चान्विताः ।
 तथा पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम्
 कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणा नृपतिं प्रति २
 कथं नु राजा वृद्धः स
 वने वसति निर्जने ।
 गान्धारी च महाभागा
 सा च कुन्ती पृथा कथम् ॥ ३
 सुखार्हः स हि राजर्षिरसुखी तद्वनं महत् ।
 किमवश्यः समासाद्य प्रह्लाचक्षुर्हतात्मजः ॥ ४
 सुदुष्कृतं कृतघती कुन्ती पुत्रानपश्यती ।
 राज्यधियं परित्यज्य वनं सा समरोचयत् ५
 विदुरः किमवश्यम् भ्रातुः शुश्रूषुरात्मशान् ।
 स च गावल्गणिर्धौमान्मर्त्यपिण्डानुपालकः ६
 आकुमारं च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः
 तत्र तत्र कथाश्च नुः समासाद्य परस्परम् ॥ ७
 पाण्डवाश्चैव ते सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

इति धीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासोपनिष-
 एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशम्पायन उवाच ।

एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा मातृमन्दनाम्
 स्मरन्तो मातरं धीरा वभूवुर्भुङ्क्षुःखिताः ॥ १
 ये राजकार्येषु पुरा ह्यासक्ता नित्यशोऽभवन्
 ते राजकार्याणि तदा नाकारुः सर्वतः पुरे २
 प्रविष्टा इव शोकेन नाभ्यनन्दन्त किञ्चन ।
 संभाष्यमाणा अपि ते न किञ्चित्प्रत्यवपूजयन्
 त स्म धीरा दुराधर्मा गांभीर्यं सामरोपमाः
 शोकोपहतविज्ञाना नष्टसंज्ञा इयामवन् ॥ ४
 अचिन्तयन्श्च जननीं ततस्ते पाण्डुमन्दनाः ।
 कथं नु वृद्धमिधुनं धत्तव्यतिकृशा पृथा ॥ ५

कथं च स महीपालो हतपुत्रो निराश्रयः ।
 पत्न्या सह वसत्येको घने व्यापदसोपिते ॥ ६
 सा च देवी महामागा गान्धारी हतबान्धवा
 पतिमग्नं कथं वृद्धमन्येति विजने घने ॥ ७
 एवं तेषां कथयतामौत्सुक्यमभवत्तदा ।
 गमने चामवदुद्विष्टनरागदिदृक्षया ॥ ८
 सहदेवस्य राजानं प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।
 अहो मे भवतो दृष्टं हृदयं गमनं प्रति ॥ ९
 न हि त्वां गौरयेणाहमद्राकं घकुमजसा ।
 गमनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितम् ॥ १०

२१

वनमिति ॥ १ ॥ इति धीमहाभारते आश्रमवा-

सोपनिषदे आश्रमवासिके पर्वणि एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

एवमिति ॥ १ ॥

दिष्टया द्रक्ष्यामि तां कुन्तीं
वर्तयन्तीं तपस्विनीम् ।

जटिलां तापसीं वृद्धां
कुशाकाशपरिस्तताम् ॥

११

प्रासादहर्म्यसंबुद्धामत्यन्तसुखमाग्निनीम् ।
कदा ॥ जननीं धान्तां द्रक्ष्यामि भृशदुःखितां
अनिन्याः खलु मर्त्यानां गतयो भरतर्षभ ।
कुन्ती राजसुता यत्र यस्यसुखिता वने १३
सहदेवयचः श्रुत्वा द्रौपदी योषितां वरा ।
उवाच देवी राजानमभिपूज्याभिनन्द्य च ॥
कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीयति सा पृथा
जीवन्त्या ह्यद्य मे प्रीतिर्भविष्यति जनाधिप
एषा तेऽस्तु मतिर्निस्त्यं
धर्मे ते रमतां मनः ।
योऽद्य स्वमस्मान् राजेन्द्र
श्रेयसा योजयिष्यसि ॥ १६
अप्रपादस्थितं चेमं धिक्छि राजन्वधूजनम् ।
कांक्षन्तं दर्शनं कुन्त्या गान्धार्वाः श्वशुरस्य च

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि युधिष्ठिरयात्रायां
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

वैशम्पायन उवाच ।

आज्ञापयामास ततः सेनां भरतसत्तमः ।
अर्जुनप्रमुखैर्गृप्तां लोकपालोपमैर्नरैः ॥ १
योगो योग इति प्रीत्या ततः शब्दो महानभूत्
क्रोशतां सादिनां तत्र युज्यतां युज्यतामिति २
केचिद्यानैर्नरा जग्मुः केचिदश्वैर्महाजवैः ।
काञ्चनैश्च रथैः केचिज्ज्वलितज्वलनोपमैः ॥ ३
गजेन्द्रैश्च तथैवान्ये केचिदुष्टैर्नराधिप ।
पदातिनस्तथैवान्ये नखरप्रासयोधिनः ॥ ४
पौरजानपदाश्चैव यानैर्वैधुविधैस्तथा ।

इत्युक्तः संनृपो देव्या द्रौपद्या भरतर्षभ ।
सेनाध्यक्षान् समानाढ्य सर्वानिदमुवाच ह
निर्यातयत मे सेनां प्रभूतरथकुञ्जराम् ।
द्रक्ष्यामि वनसंस्थं च धृतराष्ट्रं महीपतिम् १९
स्वयध्यक्षांश्चाब्रवीद्राजा यानानि विविधानि मे
सञ्जीक्रियन्तां सर्वाणि शिविकाश्च सहस्रशः
शकटापणवेशाश्च कोशः शिल्पिन एव च ।
निर्यान्तु कोपपालाश्च कुरुक्षेत्राश्रमं प्रति ॥ २१
यश्च पौरजनः कश्चिद्रष्टुमिच्छति पार्थिवम् ।
अनावृत्तः सुवेहितः स च यातु सुरक्षितः २२
सदाः पौरोगवाश्चैव सर्वे चैव महानसम् ।
विविधं भक्ष्यभोज्यं च शकटैरुहतां मम २३
प्रयाणं ध्रुप्यतां चैव श्वोभूत इति माधिरम् ।
क्रियतां पथि चाप्यद्य वेदमानि विविधानि च
एवमाज्ञाप्य राजा स भ्रातृभिः सहपाण्डवः ।
श्वोभूते निर्धयी राजन् सखीवृक्षपुराक्षरः ॥
स वह्निर्दिवसानेव जनीघं परिपालयन् ।
न्यवसत्पुपतिः पञ्च ततोऽगच्छद्गहनं प्रति ॥ २६

अन्धयुः कुरुराजानं धृतराष्ट्रं दिदक्षयः ॥ ५
स चापि राजवचनादाचार्यो गीतमः कृपः ।
सेनामादाय सेनानीः प्रयायाश्रमं प्रति ॥ ६
ततो द्विजैः परिपूतः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
संस्तुयमानो बहुभिः सुतमागधधन्विभिः ॥ ७
पाण्डुरेणातपत्रेण प्रियमाणेन मूर्धनि ।
रथानीकेन महता निर्जंगाम कुरुद्वहः ॥ ८
गजैश्चाचलसंकाशैर्भीमकर्मा वृकोदरः ।
सञ्जयन्नायुधोपेतैः प्रययौ पथनात्मजः ॥ ९

अप्रपादस्थितं प्रयाणार्थं पुरस्तेनैव पादेन स्थितम् । अत्य-
न्तमुत्तुक्रामित्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके
पर्वणि नैलकण्ठीये भावतमावदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३
आज्ञापयामासेति ॥ १ ॥ यानैर्मनुष्याद्यैः ॥ ३ ॥
नखरप्रासः व्याघ्रनखरप्रासवीनकम्पकम्पः ॥ ४ ॥

अभिवादितो घबूमिश्च
कृष्णाद्याभिः स पार्यिवः ।
गान्धार्या सहितो धीमा-
न्कुन्त्या च प्रत्यनन्दत ॥

१९

ततश्चाश्रममागच्छ-
त्सिद्धचारणसेवितम् ।
दिदृक्षुभिः समाकीर्णं
नभस्तारागणैरिव ॥

२०

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि युधिष्ठिरादिभृताराष्ट्रसमागमे
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशम्पायन उवाच ।
स तैः सह नरहयाग्रिभ्रातृभिर्भरतपुत्रम् ।
राजा कचिरपसाक्षैरासांचक्रे तदाधमे ॥ १
तापसैश्च महाभागै-
र्नानादेशसमागतैः ।
द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान्
पाण्डवान्पृथुवक्षसः ॥ २
तेऽप्युपनृत्ताह्वयमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः
सीमाजुनो यमौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी च
तानाचक्षयौ तदा सृतः सर्वोस्तानभिनामतः
सज्जयो द्रौपदीं चैव सर्वोऽभ्यान्याः कुरुक्षेत्र्यः
सज्जय उवाच ।
य एष जाम्बूनदशुद्धगौर-
स्तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः ।
प्रचण्डघोणः पृथुवीर्यनेत्र-
स्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ॥ ५
अयं पुनमेतगजेन्द्रगामी
प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
पृथ्वायतांसः पृथुवीर्यबाहु-
र्बुधोदरः पश्यत पश्यतेमम् ॥ ६
यस्त्वेव पाश्वेऽस्य महाधनुष्मान्
द्वयामो युवा धारणयूथपामः ।
सिंहोद्यतांसो गजखेलगामी
पसायताक्षोऽर्जुन एव वीरः ॥ ७

कुन्तीसमीपे पुरुषोत्तमौ तु
यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पी ।
मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति
ययोरनं रूपे न बले न शीले ॥ ८
इयं पुनः पद्मादलायताक्षी
मध्यं वयः किञ्चिदिव स्फुरन्ती ।
नीलोत्पलामा सुरवेयतेव
कृष्णा स्निता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ९
अस्यास्तु पाश्वे कनकोत्तमामा
द्वैपा प्रभा मूर्तिमतीव सीमी ।
मध्ये स्थिता सा भगिनी द्विजाम्या-
श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य तस्य ॥ १०
इयं च जाम्बूनदशुद्धगौरी
पार्थस्य भार्या भुजगेन्द्रकन्या ।
चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या
चैवा सयणार्द्रमधुकपुष्पैः ॥ ११
इयं स्वसा राजञ्चमूपतेश्च
प्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा ।
पस्पर्थे कृष्णेन सदा नृपो यो
वृकोदरस्यैव परिग्रहोऽन्यः ॥ १२
इयं च राक्षो मगधाधिपस्य
सुता जरासन्ध इति श्रुतस्य ।
यवीयसो माद्रघतीसुतस्य
भार्या मता चम्पकदामगौरी ॥ १३

२५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नैतकण्ड्ये भारत-
मावदीपे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

स तैरिति ॥ १ ॥ ययोरनं यमानजालीया पाण्डव-
कन्या आर्द्रमधुकपुष्पैर्यतस्मिन् ॥ ११ ॥ यः कृष्णेन
पस्पर्थं पस्पर्थं तस्य शयस्य परिग्रहो भार्या ॥ १२ ॥

इंदीवरदयामतनुः स्थिता तु
 यैषा परासन्नमहीतले च ।
 आर्या मता माद्रवतीसुतस्य
 ज्येष्ठस्य संयं कमलायताक्षी ॥ १४
 इयं तु निष्ठसप्तवर्णगीरी
 राक्षो धिरादस्य सुता सपुत्रा ।
 आर्याऽभिमन्योर्निहतो रणे यो
 द्रोणादिभिस्तैर्विरथो रथस्थैः ॥ १५
 पतास्तु सीमन्ताशिरोरुहायाः
 शुक्लोत्तरीया नरराजपत्न्यः ।
 राक्षोऽस्य वृद्धस्य परं शताख्याः
 क्षुपा नृवीरा हतपुत्रनाथाः ॥ १६

पता यथामुख्यमुदाहृता वो
 ब्राह्मण्यभावाद्बुबुद्धिसत्त्वाः ।
 सर्वा भवद्भिः परिपृच्छयमाना
 नरेन्द्रपत्न्यः सुविशुद्धसत्त्वाः ॥ १७
 वैशम्पायन उवाच ।
 एवं स राजा कुरुवृद्धवर्यः
 समागतस्तैर्नरदेवपुत्रैः ।
 पप्रच्छ सर्वं कुशलं तदानीं
 गतेषु सर्वेष्वथ तापसेषु ॥ १८
 योषेषु वाप्याश्रममण्डलं तं
 मुक्त्वा निविष्टेषु विमुच्य पत्रम् ।
 स्त्रीवृद्धवाले च सुसंनिविष्टे
 यथाऽर्हतस्तान्कुशलान्यपृच्छत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि श्रुपान् प्रति युधिष्ठिरादिकथने
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

धृतराष्ट्र उवाच ।

युधिष्ठिर महाबाहो कश्चित् कुशली हसि ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पीरजानपदैस्तथा १
 ये च त्यामनुजीयन्ति कश्चित्सेऽपि निरामयाः
 सधिया भृत्ययोगाश्च शूरयशस्य ते नृप ॥ २
 कश्चित्सेऽपि निरातंका यमन्ति विषये तथ ।
 कश्चिद्वर्तन्ति पीराणीं वृत्तिं राजर्षिसेवितान् ३
 कश्चिदप्यायाननुच्छिद्य कोदास्तेऽभिप्रपूर्यते ।
 अरिमप्यस्यभिप्रेतु यत्नं चानुरूपतः ॥ ४
 प्राप्तपानमहादेवा यथापदनुपदयन्ति ।
 कश्चित् परितुष्यन्ति शीलेन भरतर्षभ ॥ ५

शत्रयोऽपि कुतः पीरा
 भृत्या वा स्वजनोऽपि वा ।
 कश्चिज्जनि राजेन्द्र
 धन्दायान् पितृदेवताः ॥ ६
 अतिथीनक्षपानेन कश्चिदर्चयति भारत ।
 कश्चिदयपये धिमाः स्वकर्मनिरतास्तथ ॥ ७
 क्षत्रिया धैर्ययोगा वा नृदा याऽपि कुटुम्बिनः
 कश्चित्स्त्रीषातपुद्गं न शोचन्ति न याचते ८
 जामयः पूजिताः कश्चित्तथ गेहं नरर्षभ ।
 कश्चिज्जापिपंशोऽयं त्यामास्ताद्य महीपतिम्

यथोचितं महाराज यशसा नावसीदति ।

वैशम्पायन उवाच ।

इत्येवंधादिनं तं स न्यायवित् प्रत्यभापत १०
कुशलप्रश्नसंयुक्तं कुशलो वाक्यकर्मणि ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कश्चित्ते वर्धते राजस्तपो दमशमश्च ते ॥ ११ ॥
अपि मे जननी चेयं शुश्रूषुर्धिगतकृमा ।
मयास्याः सफलो राजन्वनयासो भविष्यति
इयं च माता ज्येष्ठा मे शीतघाताध्वकशिता ।
घोरेण तपसा युक्ता देवी कश्चिन्न शोचति ॥ १३ ॥
हताम्बुजान्महावीर्यान् क्षत्रधर्मपरायणान् ।
नापध्यायति वा कश्चिद्दस्मान्पापकृतः सदा ॥
क चासौ विदुरो राजन्नेमं पश्यामहे वयम् ।
सज्जयः कुशलो चायं कश्चिन्नु तपसि स्थिरः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्तः प्रष्टुवाचेद् धृतराष्ट्रो जनाधिपम् ।
कुशलो विदुरः पुत्र तपो घोरं समाश्रितः ॥ १६ ॥
वायुभक्षो निराहारः
कुशो धमनिसन्ततः ।
कदाचिद् दृश्यते धिर्मः
शून्येऽस्मिन्कानने कश्चित् ॥ १७ ॥

इत्येवं ब्रुवतस्तस्य जटी वीटामुखः कुशः ।
दिग्वासा मलदिग्धाङ्गो घनरेणुसमुक्षितः ॥ १८ ॥
दूरादालक्षितः क्षत्ता तत्राश्रयातो महीपतेः ।
निधतमानः सहसा राजन् दृष्ट्वाऽऽधमं प्रति ॥
तमन्यधावन्नृपतिरेक एव युधिष्ठिरः ।
प्रधिशक्तं धनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं क्वचित् क्वचित्
भो भो विदुर राजाऽहं दधितस्ते युधिष्ठिरः
इति ब्रुवन्नरपतिस्तं यत्नादभ्यधाषत ॥ २१ ॥
ततो धिक्कि एकान्ते तस्यौ बुद्धिमतां वरः ।
विदुरो वृक्षमाधित्य कञ्चित्तत्र वनान्तरे ॥ २२ ॥
तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतीमात्रसूचितम् ।
आमेजङ्गे महाबुद्धिं महाबुद्धिर्बुधिष्ठिरः ॥ २३ ॥

युधिष्ठिरोऽहमस्मीति

वाक्यमुक्त्वाऽग्रतः स्थितः ।

विदुरस्य श्रवे राजा

तं च प्रत्यभ्यपूजयत् ॥ २४ ॥

ततः सोऽनिमिषो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत ।
संयोज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टि दृष्ट्वा समाहितः
विवेश विदुरो धीमान् गात्रैर्गात्राणि चैव ह ।
प्राणाप्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥
स योगबलमास्याय विवेश नृपतेस्तनुम् ।
विदुरो धर्मराजस्य तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २७ ॥
विदुरस्य शरीरं तु तथैव स्तब्धलोचनम् ।
वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् ॥ २८ ॥
बलघनं तयाऽऽत्मानं मेने बहुगुणं तदा ।
धर्मराजो महातेजास्तच्च सस्मार पाण्डवः ॥ २९ ॥
पौराणमात्मनः सर्वं विधाषान् स विशांपते ।
योगधर्मं महातेजा व्यासेन कथितं यथा ॥ ३० ॥
धर्मराजश्च तत्रैव सञ्चरकारयिषुस्तदा ।
दग्धुकामोऽमघदिद्वानथ घागभ्यभापत ॥ ३१ ॥
भो भो राजन् दग्धव्यमेतद्विदुरसंज्ञकम् ।
कलेवरमिहैवं ते धर्मं एव सनातनः ॥ ३२ ॥

लोकाः सान्तानिका नाम

मधिप्यन्त्यस्य भारत ।

यतिधर्मेमयातोऽसौ

नैव शोच्यः परंतप ॥ ३३ ॥

इत्युक्तो धर्मराजः स धिनिवृत्त्य ततः पुनः ।
राज्ञो धेचिन्नवीर्यस्य तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ३४ ॥
ततः स राजा सुतिमान् स च सर्वो जनस्तदा
भीमसेनादयश्चैव परं विस्मयमागताः ॥ ३५ ॥

तच्छ्रुत्वा प्रीतिमान् राजा

भूत्वा धर्मेजमब्रवीत् ।

आपो, मूलं, फलं चैव

ममेदं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३६ ॥

वीटा पापाणकवलः ॥ १८ ॥ विदुरस्य श्रवे विदुरे श्रवति
सति राजा भूतराश्रुतं युधिष्ठिरं प्रत्यभ्यपूजयत् स्तुतवान् ॥ २४ ॥
ततः स इति । दृष्टि दृष्ट्वा पवनं पवनेन च संयोज्य तत्रैव
संयमं कृत्वा स्वशरीराप्राणेन्द्रियाणि निष्काम्य तदीयप्राणे-
न्द्रियैश्च सह एकत्वं प्रापय्य स्वशरीरं त्यक्तवान् । यथा
घटान्तराद्यं जलं घटान्तरे स्थितं तद्वदिदं दृश्यम् । प्राण-

सन्धानेनैवेन्द्रियाणां गात्राणां च गन्धानं भवति न तदयं
पृथग्यन्तोऽपेक्षितः ॥ २५ ॥ तत्र स्वस्य विदुरस्य एकस्यैव
धर्मस्वांशाज्जातत्वं सस्मारा ॥ २९ ॥ योगधर्मं गत्सारेत्यनुपगम्यते
॥ ३३ ॥ मंचस्कारयिषुः संस्कारं संमयितुमिच्छुः ॥ ३१ ॥ लो-
का इति । यतिधर्मो दाहायनोपयत्तम् । एतेन शूद्रयोनी
जातानामपि यतिधर्मोऽस्तीति दर्शितम् ॥ ३३ ॥

यदर्थो हि नरो राजं-
स्तदर्थोऽस्यातिथिः स्मृतः ।
इत्युक्तः स तथेत्येवं
ग्राह धर्मात्मजो नृपम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि विदुरनिर्याणे
पद्मिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

पेशम्पायनं उवाच ।

ततस्तु राजन्नेतेषामाश्रमे पुण्यकर्मणाम् ।
शिक्षा नक्षत्रसंपन्ना सा ह्यतीवाय शर्चरी १
ततस्तत्र कथाश्वासंस्तेषां धर्मार्थलक्षणाः ।
विचित्रपदसञ्चारा नानाश्रुतिभिरन्विताः ॥ २
पाण्डवास्त्यमितो मातुर्धरण्यां सुपुत्रस्तदा ।
उत्सृज्य तु महार्हाणि शयनानि नराधिप ३
यदाहाराऽभयद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः ।
तदाहारा नृधीरास्ते न्यवसंस्तां निशां तदा ४
ह्यतीतायां तु शर्चयां कृतपौर्वाहिकक्रियः ।
आरुभिः सहितो राजा ददर्शाश्रममण्डलम् ५
सान्नातपुरपरीवारः सभृत्यः सपुरोहितः ।
यथासुखं यथोद्देशं धृतराष्ट्राभ्यनुव्रया ॥ ६
ददर्श तत्र वेदींश्च संप्रत्यलितपायकाः ।
कृतमिपेकैर्मुनिभिर्मुताग्निमरुपास्थिताः ॥ ७
आनेयपुष्पानकरैराज्यधूमोद्गमैरपि ।
आहोण वपुषा युक्ता युक्ता मुनिगणस्य ताः ८
भृगयूथैरनुद्विग्रेस्तत्र तत्र समाश्रितैः ।
अशंकितैः पक्षिणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥ ९
केकाभिर्नौलकण्ठानां दास्युहानां च कूजितैः
कोकिलानां कुहुरवैः सुजैः श्रुतिमनोहरैः १०
प्राधीतद्विजघोषैश्च क्वचित्कचिदलंकृतम् ।
फलमूलसमाहारैर्महद्भिश्चोपशोभितम् ॥ ११

फलं, मूलं च बुभुजे राक्ष दत्तं सहानुजः ।
ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः ।
तां रात्रिमयसन्सर्वे फलमूलजलाशनाः ॥ ३८

ततः स राजा प्रददौ तापसार्यमुपाहतान् ।
फलशान्काञ्चनान् राजंस्तथैवीदुग्धरानपि ॥
अजिनानि प्रवेणीश्च लुकलुयं च महीपतिः ।
कमण्डलूँश्च स्थालीञ्च पिठराणि च भारत १३
भाजनानि च लीहानि पात्रांश्च विविधा नृप
यद्यदिच्छति यावच्च यद्यान्यदपि भाजनम् ॥
एवं स राजा धर्मात्मा परीत्याश्रममण्डलम् ।
यसु विधाप्य तत्सर्वं पुनरायान्महीपतिः ॥ १५
कृताहिकं च राजानं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ।
ददर्शासीनमव्यग्रं वाग्धारीसहितं तदा ॥ १६
मातरं चाभिदूरस्थं शिष्यवत्प्रणतां स्थिताम् ।
कुन्तीं ददर्श धर्मात्मा शिष्टाचारसमन्विताम्
स तमभ्यर्च्य राजानं नाम संभ्राट्य चात्मनः
निपीदित्यभ्यनुज्ञातो वृत्त्यामुपविधेश ह ॥ १८
भीमसेनादयश्चैव पाण्डवा भरतर्षभ ।
अभिवाद्योपसंगृह्य निषेदुः पार्थिवाज्ञया ॥ १९
स तैः परिचृतो राजा शुश्रूमेऽतीव कौरवः ।
विभ्रद्ग्राहीं श्रियं दीप्तां देवैरिव बृहस्पतिः २०
तथा तेषूपविष्टेषु समाजसुर्महर्षयः ।
शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१
व्यासश्च भगवान्विप्रो देवार्पिगणसेवितः ।
वृतः शिष्यैर्महातेजा दर्शयामास पार्थिवम् ॥

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
म्बावदीये षोडशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

तत इति ॥ १ ॥ मुनिगणस्य मुनिगणेन ताः

वैदिक्यो लौकिक्यश्च ॥ ८ ॥ सृष्ट्यादिभिरलंकृतमाश्रमम्

॥ ९ ॥ औदुम्बरान् कलशान् ॥ १२ ॥ प्रवेणीः कुशाः

प्रवेणिः स्त्री कुशावेण्योरिति मेदिनी ॥ १३ ॥

ततः स राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान्
भीमसेनादयश्चैव प्रत्युत्थायाभ्यवादयन् ॥ २३
समागतस्ततो द्यासः शतश्रुपादिभिर्भूतः ।
भूतराष्ट्रं महापालमास्यतामित्यभाषत ॥ २४

वरं तु विष्टं कौश्यं कृष्णाजिनकुशोत्तरम् ।
प्रातिपदे तदा द्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ २५
ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्ततः ।
द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निपेदुर्विपुलौजसः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि द्यासागमने
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

द्वैशम्पायन उवाच ।

ततः समुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
द्यासः सत्यवतीपुत्र इह घञ्चनमप्रवीत ॥ १
भूतराष्ट्रं महाबाहो कथिते वर्तते तपः ।
कथिन्मनस्ते प्रीणाति घनवासे नराधिप ॥ २
कथिदुहि न ते शोको राजन्पुत्रविनाशजः ।
कथिज्ञानानि सर्वाणि सुप्रसन्नानि तेऽनघ ३
कथिदुहि ददां कृत्वा चरस्यारण्यकं विधिम्
कथिदुश्च गान्धारी न शोकेनाभिभूयते ४
महाप्रज्ञा बुद्धिमती देवी धर्मार्थदर्शिनी ।
आगमापायतस्वज्ञा कथिदेवा न शोचति ५
कथित्कुन्ती च राजंस्त्वां शुभ्रपत्यनहंकृता ।
या परित्यज्य स्वं पुत्रं शुक्रशुभ्रपणे रता ॥ ६
कथिदुर्मसुतो राजा श्रया प्रत्यभिनन्दितः ।
भीमाजुनयमाश्रय कथिदेतेऽपि सान्त्विताः
कथिकन्दसि दृष्टान् कथिते निर्मलं मनः ।
कथिश्च शुद्धमाधोऽसि जातज्ञानो नराधिप
प्रतद्धि त्रितयं धेष्टं सर्वभूतेषु भारत ।
निर्वैरता महाराज सत्यमकाध एव च ॥ ९
कथिते न च मोहोऽस्ति घनवासेन भारत ।
स्वयमेव घन्यमन्त्रे वा उपवासोऽपि वा भवेत्
विदितं चापि राजेन्द्र विदुरस्य महात्मनः ।
गमनं विधिनाऽनेन धर्मस्य सुमहात्मनः ॥ ११
माण्डव्यदापाद्वि स वै धर्मो विदुरतां गतः
महाबुद्धिर्महायोगी महात्मा सुमहामनाः १२

पृथरूपतिर्वा देवेषु शुक्रो वाप्यसुरेषु च ।
न तथा बुद्धिसंपन्नो यथा स पुरुषप्रेमः ॥ १३
तपोबलव्ययं कृत्वा सुचिरात्संभृतं तदा ।
माण्डव्येनर्षिणा धर्मो ह्यभिभूतः सनातनः ॥
नियोगाद्ब्रह्मणः पूर्वं मया स्थेन बलेन च ।
धैर्यवैर्यथैके क्षेत्रे जातः स सुमहामतिः १५
प्राता तप महाराज देवदेवः सनातनः ।
धारणाभ्यनसा ध्यानाद्यं धर्मं कथयौ विदुः ॥
सत्येन संवर्धयति यो दमेन शमेन च ।
अहिंसया च दानेन तप्यमानः सनातनः १७
येन योगबलाज्जातः क्रुराजो युधिष्ठिरः ।
धर्मं हत्येव नृपते प्राप्तेनामितबुद्धिना ॥ १८
यथा बहिर्यथा वायुर्यथाऽऽपः पृथिवी यथा ।
यथाऽऽकाशं तथा धर्मं इह चासुप्र च स्थितः
सर्वगश्चैव राजेन्द्र सर्वं व्याप्य चराचरम् ।
दृश्यते देवदेवैः स सिद्धिर्निर्मुक्तकलमपैः २०

यो हि धर्मः स विदुरो
विदुरो यः स पाण्डवः ।

स एव राजन् दृश्यते

पाण्डवः प्रेक्ष्ययतिस्थितः ॥ २१

प्रविष्टः स महात्मानं प्राता ते बुद्धिसत्तमः
दृष्ट्वा महात्मा कौन्तेयं महायोगबलान्वितः ॥
त्वां चापि धेयसा योक्ष्ये न चिराद्भरतर्षभ ।
संशयच्छेदनायां प्राप्तं मां विद्धि पुत्रक २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि तैलकण्ठीये भारत-
आवदीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

ततः समुपविष्टेष्विति ॥ १ ॥ स्वतो इति
शुक्रमल्लस्यम् ॥ १० ॥

३१

व्यास उवाच ।

मग्ने द्रक्ष्यसि गान्धारी
पुत्रान् भ्रातृन्सखींस्तथा ।

यश्च पतिभिः सार्धं

निशि सुसोत्थिता इव ॥ १

कर्णं द्रक्ष्यति कुन्ती च सीमद्रं चापि यादवी
द्रौपदी पञ्च पुत्राञ्च पितृभ्रातृस्तथैव च ॥ २

पूर्वमेवैव हृदयं द्यवसायोऽभयम् ।

यदास्मि कोदितो राक्ष्सा भवन्त्या दृश्यैव च ॥

न ते शोच्या महात्मानः सर्वं यद्य नरवैभवाः

क्षत्रधर्मपराः सन्तस्तथा हि निधनं गताः ॥ ४

मथितव्यमवश्यं तत्सुरकार्यमभिन्दते ।

अथतेरुस्ततः सर्वे देवभागा महीतलम् ॥ ५

गन्धर्वाप्सरसश्चैव पिशाचा मुहुराक्षसाः ।

तथा पुण्यजनाश्चैव सिद्धा देवर्षयोऽपि च ॥ ६

देवाश्च दानवाश्चैव तथा देवर्षयोऽमलाः ।

त एते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे ॥ ७

गन्धर्वराजो यो धीमान् धृतराष्ट्र इति श्रुतः

स एव मानुषे लोके धृतराष्ट्रः पतिस्तथ ॥ ८

पाण्डुं मरुद्गणाद्विद्धि विशिष्टतममच्युतम् ।

धर्मस्यांशोऽभवाक्षता राजा चैव युधिष्ठिरः

कलिं दुर्योधनं विद्धि

शकुनिं द्रुपदं तथा ।

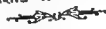
दुःशासनादीन्विद्धि त्वं

राक्षसान् शुभदर्शने ॥ १०

मरुद्गणाङ्गमिसेनं बलघ्नतमरिन्दमम् ।

विद्धि त्वं तु नरा विभिन्नं पार्थ घनक्षयम् ॥ ११

नारायणं हृषीकेशमश्विनी यमजौ तथा ।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधासिके पर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि गङ्गातीरगमने
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशम्पायन उवाच ।

ततो निशायां प्राप्तायां कृतसायाह्निकक्रियाः । व्यासमभ्यगमन्सर्वे ये तत्रासन्समागताः ॥ १

३२

३२

मग्ने द्रक्ष्यसि ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते
आश्वमेधासिके पर्वणि नैलकण्ठीये भावभावनार्थे एकत्रिंशो-

ततो निशायामित्यसिक्तव्यापद्वये मृतानां पुनर्दर्शनमुक्त

३३

धैर्याम्पायन उवाच ।

ततस्ते पुरुषधेष्टाः समाजग्मुः परस्परम् ।

विगतक्रोधमात्सर्याः सर्वे विगतकल्मषाः १

विधिं परममास्थाय ब्रह्मार्पणं विहितं शुभम् ।

संहृष्टमनसः सर्वे देवलोक इवामराः ॥ २

पुत्रः पित्रा च मात्रा च

भार्याश्च पतिभिः सह ।

भ्रात्रा भ्राता सखा चैव

सख्या राजस्समागताः ॥ ३

पाण्डवास्तु महेश्वासं कर्णे सौभद्रमेव च ।

संप्रहर्षात्समाजग्मुर्द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ ४

ततस्ते प्रीयमाना वै कर्णेन सह पाण्डवाः ।

समेत्य पृथिवीपाल सौहृद्ये च स्थिताऽभवन्

परस्परं समागम्य योधास्ते भरतर्षभ ।

मुनेः प्रसादात्ते ह्येवं क्षत्रिया नष्टमन्यवः ॥ ५

असीहदं परित्यज्य सौहृदे पर्यवस्थिताः ।

यद्यं समागताः सर्वे गुरुभिर्वाघधैः सह ॥ ७

पुत्रैश्च पुरुषधृष्टायाः कुरवोऽन्ये च पार्थिवाः ।

तां रात्रिमखिलाभेयं विहृत्य प्रीतमानसाः ८

भेनिरे परितोषेण

नृपाः स्वर्गसदो यथा ।

नात्र शोको भयं वासो

नारतिर्नोयशोऽभवत् ॥ ९

परस्परं समागम्य योधानां भरतर्षभ ।

समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः सुतैः

मुदं परमिकां प्राप्य नार्यो दुःखमथात्यजन् ।

एकां रात्रिं विहृत्यैव ते धीरास्ताश्च योषितः

आमन्यमान्योन्मयमाश्लिष्य ततो जग्मुर्वयागतं

ततो धिसर्जयामास लोकांस्तान्मुनिपुङ्गवः ॥

क्षणेनान्तर्हिताश्चैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन् ।

अवगाह्य महात्मानः पुण्यां भागीरथीं नदीम्

सरयाः सध्वजाश्चैव स्वानि वेदमानि भेजिरे

देवलोकं ययुः केचित्केचिद्ब्रह्मसदस्तथा १४

केचिश्च वारुणं लोकं केचित्कौबेरमाभुवन्

ततो धैर्यस्तं लोकं केचिर्धैर्याभुवन् नृपाः ॥ १५

राक्षसानां पिशाचानां

केचिच्चाप्युत्तरान्कुरुन् ।

विचित्रगतयः सर्वे

यानवाप्याम्रैः सह ॥ १६

आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः सपदानुगाः

गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः १७

धर्मशीलो महातेजाः कुरुणां हितकृत्तया ।

ततः प्रोवाच ताः सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः

या याः पतिकृतान् लोका-

निच्छन्ति परमक्रियः ।

ता जाह्नवाजलं क्षिप्र-

मवगाहन्त्वतद्गिताः ॥ १९

ततस्तस्य धचः श्रुत्वा धृद्धाना यरांगनाः ।

भ्यश्रुतं समनुशास्य विविग्नुजह्वीजलम् २०

विमुक्ता मानुषेर्देहैस्ततस्ता भर्तृभिः सह ।

समाजग्मुस्तदा साधवः सर्वा यद्य विशांपते

यद्य क्रमेण सर्वास्ताः शीलपत्यः पतिमताः ।

प्रविश्य क्षत्रिया मुक्ता जग्मुर्मृतलोकताम्

दिव्यरूपसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिताः ।

दिव्यमाल्याम्बरधरा यथाऽऽसां पतयस्तथा

ताः शीलगुणसंपन्ना विमानस्था गतक्लमाः ।

सर्वाः सर्वगुणोपताः स्वस्थानं प्रतिपेदिरे २४

यस्य यस्य तु यः कामस्तस्मिन्काले वभूव ह ।

तं तं विशृष्टयान्वासो वरदो धर्मवत्सलः ॥

तच्छ्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः ।

जहृर्मुदितश्चासन्नानादेशयता अपि ॥ २६

प्रियैः समागमं तेषां यः सम्यक् शृणुयान्नरः

प्रियाणि लभते नित्यमिह च प्रेत्य चैव सः

इष्टयान्धसंयोगमनायासमनामयम् ।

यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान् यिदुषो धर्मवित्तमः २८

स यशः प्राप्नुयाल्लोके परत्र च शुभां गतिम् ।

स्वाध्याययुक्ता मनुजास्तपोयुक्ताश्च भारत ॥

साध्वाचारा दमोपेता दाननिर्भूतकल्मषाः ।

ऋजयः शुचयः शान्ता हिंसानृत्तधिवर्जिताः

आस्तिकाः धृद्धानाश्च धृतिमन्तश्च मानवाः

श्रुत्याऽऽश्चर्यमिदं पर्वं श्रुत्वाप्यनन्ति परां गतिं

३३

तव इति ॥ १ ॥

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके वर्षाणि पुनर्दर्शनवर्षाणि स्त्रीणां स्वस्वपतिलोकगमने
प्रयत्निशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

सौतिक्याच ।

एतच्छ्रुत्या नृपो विद्वान् दृष्टोऽभूज्जनमेजयः
पितामहानां सर्थेषां गमनागमनं तथा ॥ १

अग्रधीष मुदा युक्तः पुनरागमनं प्रति ।

कार्यं नु त्यक्तदेहानां पुनस्तद्वपदर्शनम् ॥ २

इत्युक्तः स द्विजधेष्टो ह्यासन्निध्यः प्रतापवान्
प्रोवाच यदां श्रेष्ठस्तं नृपं जनमेजयम् ॥ ३

धैर्यश्रपायन उवाच ।

अधिप्रणादाः सर्थेषां कर्मणामिति निश्चयः ।
कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ॥ ४

महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात् ।
तेषां च नित्यसंवाप्तो न पिनाशो विद्युज्यतां
अनायासकृतं कर्म सत्यः श्रेष्ठः फलागमः ।

आत्मा सैभिः समायुक्तः सुखदुःखमुपाश्रुते ६

अविनाश्यस्तथायुक्तः श्रेष्ठ इति निश्चयः ।

भूतानामात्मको भाषो यथाऽसौ न विद्युज्यते
यायत् क्षीयते कर्म तावत्तस्य स्वरूपता ।

क्षीणकर्मा नरो लोके रूपात्यर्थं नियच्छति

नानाभाषास्तथैकदं शरीरं प्राप्य संहताः ।
मथ्यति ते तथा नित्याः पृथग्भावं विजानतां

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके वर्षाणि 'नैलम्बोये
भास्ताभावदीपे प्रयत्निशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

पूर्वाध्यायप्रयोक्तृमेवार्थं प्रशोत्तराभ्यां निरूपयति—

एतच्छ्रुत्येव्याधिना ॥ १ ॥ कर्म नु त्यक्ताः मस्तीभूता

ने देहास्तेषां तद्वपेवैव पूर्वस्मैवैवं दर्शनं कथामित्यर्थः ॥ २ ॥

अदीति गुणम् । सर्थेषां देवान्मनुष्याणां कर्माणि कुर्वतां

कर्माणां भोगमस्तेषां कदाचिदपि विप्रणतो नास्ति । यथा

स्वप्ने शुभाशुभैः कर्माणिः शुभंमशुभं, या न्यायं देहं प्राप्य

तद्वारा कर्मफलं मुदादुःखादिकं भुक्त्वा कर्मोपरतो रस्तां तं

येहं शब्दरति । जामदेस्तु तदानीमविष्टा एव तिष्ठति ।

एवं कर्मण्यु मानुपादिदेहेषु नश्यत्सुपि दार्ढ्याकाश्याः पित्रा-

दिदेहा अविनष्टा एव सन्ति । अत एवाथ य दहात्मान-

मनुविच प्रजन्तेताश्च सायान् कामाश्चतेषां स्वर्गेषु क्षेत्रेषु

कामचारी भवति स यदि सिग्लोककामो भवति संख्या-

देवास्य पितरः गगुतिष्ठन्ति तेन सिग्लोकेन संपन्नो महीयते

इति श्रुतिः । तस्यानां पित्रादीनामनुयायं दर्शयति ॥ ४ ॥

सदेहाद—महाभूताकीति । भूतानां प्राणिनामाधिप-

तेषां स्वस्व संख्यान्महाभूतान्महादिवर्षावेषां अविना-

शियदियोगान्महाभूतानि दार्ढ्याकाश्याः पित्रादयस्तस्मैव

सम्बन्धाभिरयानि । कर्मजानि नु भूतानि कर्मजं निली-

यन्ता इति भावः । तेषां च महाभूतानां नियानां शरीराणा-

मनस्यैः शरीरैः गत संवासरं तदस्मिन्नावस्थानं संगार-

दशायामस्ति । विद्युज्यतां अनित्यानां नाशो तेः सद्य विद्यु-

ज्यमानानां तेषां नित्यानां विनाशो न । नास्य जरयेतजीर्येति

न. यथेनास्य हन्यत एतत्तस्य प्रमपुरमिति श्रुतेः । तस्मात्

कर्मजानां नाशोऽप्यकर्मजानां दार्ढ्याकाश्यानां पित्रादि-

देहानामविनाशास्तुनित्यद्वेषे तेषां दर्शनं मुक्तये ॥ ५ ॥

कथमेतदवाप्यते इत्यत आह—अनायासेति । प्रवृत्ति-

रूपं कम आयासकृतं तद्विपरितं नु निवृत्तिरुक्तं कर्म अना-

यासकृतम् । तस्मादर्थं सत्यः श्रेष्ठ उक्तविधः फलागमो

भवति । एभिस्तथासकृतैः कर्मभिः ॥ ६ ॥ तर्हि कर्म-

सम्बन्धादस्मा नश्यति-नेत्याह—अविनाश्य इति ।

यद्यपि दुःखयोग आत्मनोऽस्ति तथापि क्षेत्रज्ञ आत्मा सैर्दुःख-

रविनास्य एव अधिकार्य एव आरोगत्यात् । यद्यस्य

वाप्यारिकत्वात् । अत्र दृष्टान्तादह—भूतानामिति ।

यथासौ भूतानां अस्मदादिशरीराणाम् । आत्मकः

आत्मनः प्रतिकृतिर्येषां प्रतिकृतिर्दण्डधर्मान् मलिन-

त्यादीननुप्राणोऽपि तदासातश्चति । न विद्युज्यत इत्यस्य

न घट्यतीत्यर्थः । एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगेऽपि दृष्टव्यम् ॥ ७ ॥

यावत्कर्म देदारंभकमस्ति तावत्तस्य देहस्य स्वरूपता तत्रा-

त्मत्वाप्यास इत्यर्थः । कर्मक्षये नु देहान्तरे आत्मत्वाप्यासो

भवतीत्याह—क्षीणेति ॥ ८ ॥ ये नानाभाषाः भूतेन्द्रियादयो

मिष्टाः यदार्थाः शरीरं प्राप्य एककं देवदत्तोऽहं मनुष्यपुत्र

इति देहादितादात्म्यं संहताः संग्राह्यते एव भाषा देहादीना-

मात्मनः पृथक्त्वं विजानतां योगिनां नित्या भवन्ति । अना-

नितां ये अनित्या भाषास्त एव सानिनां नित्यात्मरूपा भव-

न्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अभ्यमेधे श्रुतिश्रेयमभ्वसंज्ञपनं प्रति ।
 लोकान्तरगता नित्यं प्राणा नित्यं शरीरेणां
 अहं हितं यदाभ्येतत्प्रियं चेत्तव पार्थिव ।
 देवयाना हि पंधानः श्रुतास्ते यज्ञसंस्तरे ११
 आहूतो यत्र यज्ञस्ते तत्र देवा हितास्तव ।
 यदा समन्विता देवाः पशूनां गमनेश्वराः १२
 गतिमन्तो तेनेष्टा नान्ये नित्या भवन्त्युत ।
 नित्येऽस्मिन्पञ्चके घर्णे नित्ये चात्मनि पूरुषः
 अस्य नानासमायोगं यः पश्यति ब्रह्मास्ति ।
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्ये
 चतुर्लिंगोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

वैशम्पायन उवाच ।

महद्वा तु नृपः पुत्रान् दर्शनं प्रतिबध्धवान् ।
 अग्रे प्रसादात्पुत्राणां स्वरूपाणां कुरुद्वह ॥ १

संज्ञनं मारुणं तदा हि सूर्यं ते बभूवः पातं प्राण
 इत्यादयो मन्त्राः पञ्चते ततो लिगाद्रम्यते यत् शरीरेणां
 प्राणा इन्द्रियाणि नित्यं निश्चितं नित्यं सर्वदा लोकान्तरे
 गता इति । तेन सर्वः शरीरी विभुरेवास्ति न त्वाधिपरि-
 चिह्नः परिचिह्नत्वाभिमानस्तत्त्वाविषय इति भावः
 ॥ १० ॥ तव तु ज्ञानेऽधिकाराभावात् सोपासनकर्मप्राप्यं
 देवयानमार्गमिवाभ्यस्येत्याह—अहमिति । ते तव बोध्या
 इति शेषः ॥ ११ ॥ यत्र काले ते त्वया यज्ञ आहूतः
 कृतस्तत्र तदैव देवास्तव हिताः सखायो जाताः यदैव
 तदैव देवाः । पशूना जीवानां गमने तत्तल्लोकप्राप्तौ ईश्वरा
 निग्रहानुग्रहकराः ॥ १२ ॥ यस्मादेवं तस्मान्नित्या जीवा देवा-
 निष्टा गतिमन्तो भवन्ति नान्ये अयजमानाः एवं सार्धेन
 कर्मनिष्ठानुपत्त्या ज्ञाननिष्ठामाह सार्धेन—नित्ये इति ।
 पञ्चमोक्तिको देववर्गः सर्वोऽपि निःशः पुण्यत्र तद्व्या
 नित्यः ॥ १३ ॥ उभयोरपि नित्ययोगः स्तोत्रोऽस्य नाना-
 योगं अनेकदेहसम्बन्धं पश्यति ॥ ब्रह्मास्तिविद्योपे पितृ-
 पुत्रादिनाशे शोचति मोहमात् । उक्तरीत्या न देहो नश्यति
 नाप्यात्मेति निश्चितस्तेषां शोक इति भावः ॥ १४ ॥ यदि
 स्यादिनाशाहुः सं पश्यति तर्हि स्यादीनां परिद्व एव न
 कर्तव्यः ॥ न हि वन्त्यायाः पुत्रशोकार्तिरस्ति वस्तुनस्त्वसंगे

वियोगे शोचतेऽत्यर्थं स बाल इति मे मतिः
 वियोगे दोषदर्शो यः संयोगं स विसर्जयेत् ।
 असंगे संगमो नास्ति दुःखं भुवि वियोगजम्
 परापरश्चस्त्वपरो नाभिमानादुदीरितः ।
 अपरश्च परां बुद्धिं ज्ञात्वा मोहाद्विमुच्यते ॥
 अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।
 नाहं तं बोधिनासौ मां न च मेऽस्ति विरागता
 येन येन शरीरेण करोत्ययमनीश्वरः ।
 तेन तेन शरीरेण तदवश्यमुपाश्रुते ।
 मानसं मनसाऽप्यस्ति शरीरं च शरीरवान् ॥ १८

स राजा राजधर्माश्च ब्रह्मोपनिषदं तथा ।
 अवाप्तवाचरथेष्टो बुद्धिनिश्चयमेव च ॥ २

आत्मनि वियोगजं दुःखं वा स्यादित्संगो वा नास्तीत्याह—
 असंग इति ॥ १५ ॥ परेति । अपरस्तु उक्तविधा ज्ञाननिष्ठा-
 मप्राप्तस्तु परापरश्चो नित्यानित्याभिमानमात्रनः अभिमाना-
 देहादितादात्म्यात् उपासनाबलेन उदीरित उरक्षितः अपरश्च
 सगुणब्रह्मवित् भूत्वा पश्चात्परो बुद्धिं निर्बिशीषस्तुज्ञानं
 प्राप्य मोहान्मूलाशानाद्विमुच्यते ॥ १६ ॥ मुक्तस्य लक्षण-
 माह—अदर्शनादिति । कर्मवर्तुर्भावाददर्शनं प्रत्यक्
 धैतव्यं तस्मादापतितस्तत्रैव च लोकोऽनस्तं मुक्तमहं च
 वेद्मि । अगोचरत्वात् असौ च मां न वेति करणमाभावात् तर्हि
 त्वमपि तादृगुतो न भवसीत्याह—न च मेऽस्ति विरा-
 गनेति । परं वैशम्पयेव मुख्यं मोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १७ ॥
 येनेति । मनसा कृतं पारं यानवतापेनैवानुभूयते एवं
 शरीरेण कृतं शारीरेणोपतापेनेति कायवाक्यनसां चापत्वं
 त्यक्त्वा वायुनिरोधं कुर्यादिति सार्धश्लोकार्थः ॥ १८ ॥
 इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नैलकण्ठ्ये
 भारतमावदीपे चतुर्लिंगोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

अद्वेष्टेति ॥ १५ ॥ न भूतपुत्रो राजा विदुरश्च सिद्धिं ययौ
 इति द्वयोः संबंधः । तत्रापि विदुरस्तत्रोक्तं भूतपुत्रो व्याप
 समावायेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

धिदुरश्च महाप्राज्ञो ययौ सिद्धिं तपोबलात् ।
धृतराष्ट्रः समासाद्य व्यासं चैव तपस्विनम् ३
जनमेजय उवाच ।

ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत्पितरं यदि ।
तद्रूपवेषवयसं श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ ४
प्रियं मे स्यात्कृतार्थं च स्यामहं कृतनिश्चयः ।
प्रसादादपि मुख्यस्य मम कामः समृध्यताम् ५
सौतिरुवाच ।

इत्युक्तवचने तस्मिन्पुत्रे व्यासः प्रतापवान् ।
प्रसादमकरोद्दीमानानयद्य परिक्षितम् ॥ ६
ततस्तद्रूपवयसमागतं नृपतिं दिवः ।
श्रीमन्तं पितरं राजा ददर्श जनमेजयः ॥ ७
शमीकं च महात्मानं पुत्रं तं चास्य शृणिगम् ।
अमात्या ये बभूवुश्च राज्ञस्तांश्च ददर्श ह ॥ ८
ततः सोऽबभूवे राजा मुदितो जनमेजयः ।
पितरं ज्ञापयामास स्वयं सकौ च पार्थिवः ९
आत्मा स नृपतिर्विप्रमास्तीकमिदमब्रवीत् ।
यायावरकुलोत्पन्नं जरत्कारुसुतं तदा ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि जनमेजयस्य स्थापितुदर्शने
पञ्चाभिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

जनमेजय उवाच ।

दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा पौत्रान् सानुवन्धान् जनाधिपः
धृतराष्ट्रः किमकरोद्राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ १
वैशम्पायन उवाच ।

तद्दृष्ट्वा महादार्ढ्यं पुत्राणां दर्शनं नृप ।
धीतशोकः स राजर्षिः पुनराश्रममागमत् ॥ २
इतरस्तु जनः सर्वस्ते चैव परमर्षयः ।
प्रतिजगमुर्वयाकामं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ३
पाण्डवास्तु महात्मानो लघुभूयिष्ठसैनिकाः ।
पुनर्जगमुर्महात्मानं सदाशस्तं महीपतिम् ॥ ४
तमाश्रमपदं धीमान् ब्रह्मर्षिलोकपूजितः ।

आस्तीक विविधाश्रयो यज्ञोऽयमिति मे मतिः
यदचार्यं पिता प्राप्तो मम शोकप्रणाशनः ॥ ११

आस्तीक उवाच ।

ऋषिर्द्वैपायनो यद्य पुराणस्तपसो निधिः ।
यज्ञे कुरुकुलश्रेष्ठ तस्य लोकावुभौ जितौ १२
श्रुतं विचित्रमाख्याने त्वया पाण्डवनन्दन ।
सर्पाश्च भस्मसाक्षीता गतश्च पदवीं पितुः १३
कर्णचिच्छको मुक्तः सत्यस्यास्य पार्थिव ।
ऋषयः पूजिताः सर्वे गतिर्दृष्टा महात्मनः १४
प्राप्तः सुविपुलो धर्मः श्रुत्वा पापविनाशनम् ॥ १५
विमुक्तो हृदयग्रन्थिरुदारजनदर्शनात् ॥ १६
यं च पक्षधरा धर्मं सहस्ररुचयश्च ये ।

आन् दृष्ट्वा हीयते पापं तेभ्यः कार्या नमस्क्रिया
सौतिरुवाच ।

एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठास्त राजा जनमेजयः ॥
पूजयामास तमुपिमनुमान्य पुनः पुनः ॥ १७
परच्छल तमुपि चापि वैशम्पायनमच्युतम् ।
कथावशेषं धर्मज्ञो धनवासस्य सत्तम ॥ १८

श्रुतिः सत्यवतीपुत्रो धृतराष्ट्रमभाषत् ॥ ५
धृतराष्ट्र महाबाहो शृणु कौरवचन्द्रन ।
श्रुतं ते ज्ञानवृद्धानामुपीणां पुण्यकर्मणाम् ६
अज्ञाभिजनवृद्धानां वेदवेदाङ्गवेदिनाम् ।
धर्मज्ञानां पुराणानां यदतो विविधाः कथाः
मा स्म शोके मनः कार्पोर्दिष्टेन व्यथते बुधः ७
श्रुतं देवरहस्यं ते नारदाद्देवदर्शनात् ॥ ८
गतास्ते ह्यत्रधर्मेण शस्त्रपूतां गतिं शुभाम् ।
यथा दृष्टास्तथा पुत्रास्तथा कामविहारिणः ९
युधिष्ठिरः स्वयं धीमान् भवन्तमनुब्रूयते ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः सदारः ससहजनः ॥

ज्ञापयामास आलोचितान् ज्ञापयामासेति पाठः सप्तः ॥ ९ ॥
पापविनाशनं इतिहासमिति शेषः ॥ १५ ॥ पक्षधराः पश-
व्यापदाः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि

वैलङ्कणीये भारतमावदीये पञ्चाभिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

दृष्टेति ॥ १ ॥ आश्रमपदं आश्रमं प्राप्तम् ॥ ५ ॥

विसर्जयैनं यात्वेप स्वराज्यमनुशासताम् ।
 मासः समधिकस्तेषामतीतो वसतां वने ११
 एतद्धि नित्यं यत्नेन पदं रक्ष्यं नराधिप ।
 बहुप्रत्यर्थिकं ह्येतद्राज्यं नाम कुरुद्वह ॥ १२
 इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनातुलतेजसा ॥
 युधिष्ठिरमथाह्वय वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १३
 अजातशत्रो भद्रं ते शृणु मे भ्रातृभिः सह ।
 त्वत्प्रसादान्महीपाल शोको नास्मान्प्रबाधते
 रमे चाहं त्वया पुत्र पुरेय गजसाह्वये ।
 नाथेनानुगतो विद्वन्प्रियेषु परिवर्तिना ॥ १५
 प्राप्तं पुत्रफलं त्वत्तः प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।
 न मे मनुर्महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥
 भवन्तं चेह संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते ।
 +तपोयुक्तं शरीरं च त्वां दृष्ट्वा धारितं पुनः १७
 मातरौ ते तथैवमे शीर्षोर्णकृताशने ।
 मम तुल्यव्रते पुत्र न चिरं धर्तयेष्यतः ॥ १८
 दुर्योधनप्रभृतयो दृष्ट्वा लोकान्तरं गताः ।
 व्यासस्य तपसो धीर्यान्वयतश्च समागमात् ॥
 प्रयोजनं च निर्वृत्तं जीवितस्य ममानघ ।
 उग्रं तपः समाख्यास्ये त्वमनुष्ठातुमर्हसि २०
 त्वय्यद्य पिण्डः कीर्तिश्च
 कुलं चेदं प्रतिष्ठितम् ।
 श्यो वाऽद्य वा महाबाहो
 गम्यतां पुत्र माचिरम् ॥ २१
 राजनीतिः सुबहुशः श्रुता ते भरतर्षभ ।
 संदेष्टव्यं न पश्यामि कृतं मे भवता विभो
 वैशम्पायन उवाच ।
 इत्युक्तवचनं तं तु नृपो राजानमब्रवीत् ।
 न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तमनागसम् ॥ २३
 कामं गच्छन्तु मे मध्ये भ्रातरोऽनुचरास्तथा ।
 भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यतवतः ॥ २४
 तमुवाचाय गान्धारी मैवं पुत्र शृणुष्व च ।
 त्वय्यधीनं कुरुकुलं पिण्डश्च श्वशुरस्य मे २५
 गम्यतां पुत्र पर्याप्तमेतावत्पूजिता वयम् ।
 राजा यदाह तत्कार्यं त्वया पुत्र पितुर्वचः ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 इत्युक्तः स तु गान्धार्या कुन्तीमिदमभाषता
 स्नेहवाक्पाकुले नेत्रेऽप्रमृज्य रुदती वचः ॥ २७

विसर्जयति मां राजा
 गान्धारी च यशस्विनी ।
 भवत्यां बद्धचित्तस्तु
 कथं यास्यामि दुःखितः ॥ २८
 न चोत्सहे तपोविभ्रं कर्तुं ते धर्मचारिणि ।
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत्
 ममापि न तथा राक्षि राज्ये बुद्धिर्यथा पुरा ।
 तपस्येवानुरक्तं मे मनः सर्वात्मना तथा ॥ ३०
 शून्येयं च मही कृत्स्ना न मे प्रीतिकरी शुभे !
 बान्धवा नः परिक्षीणा बलं नो न यथापुरा
 पञ्चालाः सुभृशं क्षीणाः कथामान्नावशेषिताः
 न तेषां कुलकर्तारं कश्चित्पश्याम्यहं शुभे ३२
 सर्वे हि भस्मसाक्षीतास्ते द्रोणेन रणाजिरे ।
 अयशिष्टाश्च निहता द्रोणपुत्रेण वै निशि ३३
 चेदयश्चैव मत्स्याश्च दृष्टपूर्वास्तथैव नः ।
 केवलं वृष्णिचक्रं च वासुदेवपरिग्रहात् ॥ ३४
 यद्दृष्ट्वा स्नातुमिच्छामि धर्मार्थं नार्थहेतुतः ।
 शिवेन पश्य नः सर्वान् दुर्लभं तथ दर्शनम् ॥
 अविपद्यं च राजा हि तीर्थं चारुष्यते तपः ।
 एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः सहदेवो बुधां पतिः ॥
 युधिष्ठिरमुवाचेदं वाक्पठ्याकुललोचनः ।
 नोत्सहेऽहं परित्यक्तं मातरं भरतर्षभ ॥ ३७
 प्रतियातु भवान् क्षिप्रं
 तपस्तप्याम्यहं विभो ।
 इहैव शोषयिष्यामि
 तपसेदं कलेवरम् ॥ ३८
 पादशुष्पणे रक्तो राक्षो माश्रोस्तथाऽनयोः ।
 तमुवाच ततः कुन्ती परिच्छज्य महाभुजम्
 गम्यतां पुत्र मैवं त्वं धोचः कुरु वचो मम ।
 आगमा यः शिष्याः सन्तु स्वस्या भवत पुत्रकाः
 उपरोधो भवेदेवमस्माकं तपसः कृते ।
 त्वत्स्नेहपाशवन्दा च ह्रीयेयं तपसः परात ४१
 तस्मात्पुत्रक गच्छ त्वं शिष्टमल्पं च नः प्रभो
 एवं संस्तुभितं वाक्पथैः कुन्त्या बहुविधैर्मनः ॥
 सहदेवस्य राजेन्द्र राक्षश्चैव विरोपतः ।
 ते मात्रा समनुष्ठाता राजा च कुरुपुङ्गवाः ४३

पश्वः प्रलथिनः प्रार्थयानाः शत्रवो यत्र तत् ॥ १२ ॥ नाथेन तया ॥ १५ ॥ अन्विष्ये तोषिष्ये ॥ २४ ॥
 शिष्टमायुरिति शेषः ॥ ४२ ॥ + 'उपयुक्तं शरीरं च' इति पा० X 'परिच्छज्य विनीतवत्' इति पा०

अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठमामन्त्रयितुमारमन् ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 राज्यं प्रतिगमिष्यामः शिवेन प्रतिनन्दिताः
 अनुज्ञातास्त्वया राजन्
 गमिष्यामो विकल्मषाः ।
 एवमुक्तः स राजर्षि-
 र्धर्मराज्ञा महात्मना ॥ ४५

अनुजज्ञे स कौरव्यमभिनन्द्य युधिष्ठिरम् ।
 भीमं च बलिनं श्रेष्ठं सान्त्वयामास पार्थिवः
 स चास्य सम्यङ्बोधाय प्रत्यपद्यत धीर्यवान् ।
 अर्जुनं च समान्विष्टय यमौ च पुरुपर्षमौ ४७
 अनुजज्ञे स कौरव्यः परिव्रज्याभिनन्द्य च ।

गान्धार्या चाभ्यनुज्ञाताः कृतपादाभिवादनाः
 जनन्या समुपाव्रताः परिष्वक्ताश्च ते नृपम्
 चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वत्सा इव निवारणे ॥ ४९
 पुनः पुनर्निरीक्षन्तः प्रचक्रुस्ते प्रदक्षिणम् ।
 द्रौपदीप्रमुखाश्चैव सर्वाः कौरवयोपितः ॥ ५०
 न्यायतः श्वशुरे वृत्तिं प्रयुज्य प्रययुस्ततः ।
 श्वश्रूभ्यां समनुज्ञाताः परिष्वज्याभिनन्दिताः
 संदिष्टाश्चेति कर्तव्यं प्रययुर्मर्तुभिः सह ।
 ततः प्रजज्ञे निनदः सूतानां युज्यतामिति ५२
 उष्ट्राणां श्रोशतां चापि हयानां हेपतामपि ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः ।
 नगरं हास्तिनपुरं पुनरायात्सबान्धवः ॥ ५३

इति श्रीमहामारते आधमवासिके पर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि युधिष्ठिरप्रत्यागमे
 पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

समाप्तं चेदं पुनर्दर्शनपर्व ॥ २ ॥

अथ नारदागमनपर्व ।

३७

वैशम्पायन उवाच ।

द्विपौपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यदृच्छया ।
 देवार्पेनारदो राजप्राजगाम युधिष्ठिरम् ॥ १
 तमभ्यर्च्य महाबाहुः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 आसीनं परियिष्यस्तं प्रोवाच यद्गतां वरः ॥ २
 चिरात्तु नानुपदयामि भगवन्तमुपस्थितम् ।
 कश्चित् कुशलं विप्र शुभं वा प्रत्युपस्थितम् ३
 के देशाः परितृष्टास्ते किं च कार्यं करोमि ते ।
 तद्भूदि द्विजगुह्यस्त्वं त्वं तस्माकं परा गतिः
 नारद उवाच ।

चिरदृष्टोऽसि मेऽन्येयमागतोऽहं तपोवनात्
 परितृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

यदन्ति पुरुषा मेऽहं गङ्गातीरनिवासिनः ।
 धृतराष्ट्रं महारमानमाक्षितं परमं तपः ॥ ६
 अपि दृष्टस्त्यया तत्र कुशली स कुरुद्वहः ।
 गान्धारी च पृथा चैव सूतपुत्रश्च संजयः ॥ ७
 कथं च वर्तते चाद्य पिता मम स पार्थिवः ।
 श्रोतुमिच्छामि भगवन्त्यादि दृष्टस्त्यया नृपः ८
 नारद उवाच ।

सिखीभूय महाराज शृणु वृत्तं यथातथम् ।
 यथा श्रुतं च दृष्टं च मया तस्मिन्स्तपोवने ॥ ९
 वनवासनिवृत्तेषु भयस्तु कुरुनन्दन ।
 कुरुक्षेत्रातिपता तुभ्यं गंगाद्वारं ययौ नृप १०

तत्र प्रदक्षिणं वयुः । निशान्ते स्मनानादिनि शेषः ॥ ४९ ॥
 एषी धर्मराजायै आत्मनाश्रिते पर्वणि नैत्रकथीयै भारत-
 मारते पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

द्विपौपेति ॥ १ ॥ मे मयाऽनिचिरं दृष्टोऽनीनः
 ॥ ५ ॥

गान्धार्या सहितो धीमान्

वध्वा कुन्त्या समन्वितः ।

संजयेन च सुतेन

साक्षिहोत्रः सयाजकः ॥ ११

आतस्थे स तपस्तीव्रं पिता तव तपोधनः ।

वीटां मुखे समाधाय वायुभक्षोऽभवन्मुनिः

घने स मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः ।

त्वगस्थिमात्ररोपः स पण्मासानभवन्नृपः ॥ १३

गान्धारी ॥ जलाहारी

कुन्ती मासोपवासिनी ।

सञ्जयः पृष्ठभुक्तेन

यतंयामास भारत ॥ १४

अग्नौस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत्प्रभो ।

दृश्यतोऽदृश्यतश्चैव घने तस्मिन्नृपस्य वै ॥ १५

अनिकेतोऽथ राजा स बभूव घनगोचरः ।

ते चापि सहिते देव्यौ सञ्जयश्च तमन्वयुः १६

सञ्जयो नृपतेनैता समेषु धिपमेषु च ।

गान्धार्योश्च पृथा चैव चक्षुरासीदनिन्दिता

ततः कदाचिद्गङ्गायाः कच्छे स नृपसत्तमः ।

गङ्गायामाप्नुतो धीमानाश्रमाभिमुखोऽभवत्

अथ वायुः समुद्रतो दावाग्निरभयन्महान् ।

दवाह तद्वत् सर्वं परिगृह्य समन्ततः ॥ १९

दहत्सु मृगय्येषु द्विजिह्वेषु समन्ततः ।

वराहाणां च यूयेषु संश्रयत्सु जलाशयान् २०

समाधिदे घने तस्मिन्प्राप्तिं व्यसन उत्तमे ।

निराहारतया राजन्मन्दप्राणविवेष्टितः ॥ २१

असमर्थोऽपसरणे सुकुशे मातरी च ते ।

ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा वह्निमायान्तमन्तिकात् २२

इदमाह ततः सुतं सञ्जयं जयतां वरः ।

गच्छ सञ्जय यत्राग्निर्न त्वां दहति कर्हिचित्

धयमग्राग्निना युक्ता गमिष्यामः परां गतिम्

तमुवाच किलोद्विग्नः सञ्जयो वदतां वरः २४

राजन्मृत्युरनिष्टोऽयं भविता ते वृथाग्निना ।

न चोपायं प्रपश्यामि मोक्षणे जातवेदसः २५

यद्वाननन्तरं कार्यं तद्ववान्वक्तुमर्हति ।

इत्युक्तः संजयेनेदं पुनराह स पार्थिवः ॥ २६

नैव मृत्युरनिष्टो नो निःसृतानां गृहात्स्वयम् ।

जलमग्निस्तथा वायुरथवाऽपि धिक्कर्षणम् २७

तापसानां प्रशस्यन्ते गच्छ सञ्जय माचिरम्

इत्युक्त्वा सञ्जयं राजा समाधाय मनस्तथा

प्राङ्मुखः सह गान्धार्या

कुन्त्या चोपाविशत्तदा ।

सञ्जयस्तं तथा दृष्ट्वा

प्रदक्षिणमथाकरोत् ॥ २९

उवाच चैनं मेधावी युंश्चात्मानमिति प्रभो ।

ऋषिपुत्रो मनोयी स राजा चक्रेऽस्य तद्वचः

सधिरुध्येन्द्रियग्राममासीत्काष्ठोपमस्तदा ।

गान्धारी च महाभागा जननी च पृथा तव

दायाग्निना समायुक्ते स च राजा पिता तव ।

सञ्जयस्तु महामात्रस्तस्माद्वावादमुच्यत ॥ ३२

गङ्गाकूले मया दृष्टस्तापसैः परिवारितः ।

स तानामन्य तेजस्वी निवेद्यैतच्च सर्वशः ॥

प्रययौ सञ्जयो धीमान् हिमयन्तं महोदरम् ।

एवं स निधनं प्राप्तः कुरराजो महामनाः ३४

गान्धारी च पृथा चैव जनन्यौ ते विशांपते

यदृच्छयाऽनुमज्जता मया राक्षः कलेवरम् ३५

तयोश्च देव्योरुभयोर्मया दृष्टानि भारत ।

ततस्तपोधने तस्मिन् समाजगुस्तपोधनाः

श्रुत्वा राक्षस्तदा निष्ठां न त्वशोचन् गतींश्च ते

तत्राधौपमहं सर्वमेतत्पुनरुत्तम ॥ ३७

यथा च नृपतिर्दग्धो देव्यौ ते वेति पाण्डव ।

न शोचितव्यं राजेन्द्र स्वतः स पृथिवीपतिः

प्राप्तवानग्निसंयोगं गान्धारी जननी च ते ।

वैशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा च सर्वेषां पाण्डवानां महात्मनां

निर्योणं धृतराष्ट्रस्य शोकः समभवन्महान् ।

अन्तःपुराणां च तदा महानार्तस्थरोऽभवच्च

पौराणां च महाराज श्रुत्वा राक्षस्तदा गतिम्

अहो धिगिति राजा ॥ धिक्कुक्ष्य भृशदुःखितः

ऊर्ध्वबाहुः स्मरन्मातुः प्ररुदो दुधिष्ठिरः ।

भीमसेनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्वे एव ते ॥ ४२

अन्तःपुरेषु च तदा सुमहान् रुदितस्वधनः ।

प्रादुरासीन्महाराज पृथां श्रुत्वा तथागतम्

तं च वृद्धं तथा दग्धं हतपुत्रं नराधिपम् ।

अन्वशोचन्त ते सर्वे गान्धार्यो च तपस्विनी

दृश्यतोऽदृश्यत इति पश्यन्तमपश्यन्तं चानादृत्येत्यर्थः । नियमेन साक्षिण्याभावात् ॥ १५ ॥ विहर्षं अनशनम् ॥ २७ ॥

ऋषिपुत्रो व्यासपुत्र इति योगसामर्थ्यं सूचितम् ॥ ३० ॥ १ 'अग्नि' इति पा० २ 'स्वमेत्यः' इति पा० ।

तस्मिन्पुत्रे तस्मिन् शब्दे सुहृत्तोदित भारत । निगृह्य वाप्यं धैर्येण धर्मराजोऽप्रवीदिदम् ॥ ४५

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके पर्वणि नारदागमनपर्वणि दाषाग्निना
धृतराष्ट्रादिदाहे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

युधिष्ठिर उवाच ।

तथा महात्मनस्तस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ।
अनापश्येद्य वचने तिष्ठत्स्वस्मात्सु बन्धुषु ॥ १
दुर्विहेया गतिर्ब्रह्मपुरुषाणां मतिर्मेम ।
यत्र वैचित्रवीर्याऽसौ दग्ध एव घनाग्निना २
यस्य पुत्रशतं श्रीमदभवद्बाहुशालिनः ।
नागायुतबलो राजा स दग्धो हि दवाग्निना
यं पुरा पर्यवीजन्त तालवृक्षैर्वैरक्षियः ।
तं गृध्राः पर्यवीजन्त दावाग्निपरिकालितम् ४
सुतमागधसंधैश्च शयानो यः प्रबोध्यते ।
धरण्यां स नृपः शेते पापस्य मम कर्मभिः ५
न च शोचामि गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीं
पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्तृव्रते स्थिताम् ॥ ६
पृथामेव च शोचामि या पुत्रैश्चर्यमृद्धिमता ।
उत्सृज्य सुमहतीं यनवासमरोचयत् ॥ ७
धिप्राज्यमिदमस्माकं धिग्बलं धिक्पराक्रमम्
क्षत्रधर्मं च धिग्यस्मान्मृता जीवामहे वयम्
सुसूक्ष्मा किल कालस्य गतिर्द्विजवरोत्तम ।
यत्समुत्सृज्य राज्यं सा वनवासमरोचयत् ९
युधिष्ठिरस्य जननी भीमस्य विजयस्य च ।
अनापयत्कथं दग्धा इति मुह्यामि चिन्तयन्

पृथा सन्तर्पितो वह्निः स्नाण्डध्वे सद्यसाविना
उपकारमजानन्स कृतघ्न इति मे मतिः ॥ ११
यत्रादहत्स भगवान् मातरं सद्यसाविनः ।
कृत्वा यो ब्राह्मणच्छन्नं भिक्षार्थी समुपागतः
धिगार्हं धिक् च पार्थस्य विश्रुतां सत्यसन्धतां
इदं कष्टतरं चान्यद्भगवन्प्रातिभाति मे ॥ १३
वृथाग्निना समायोगो यद्भूत्पृथिवीपतेः ।
तथा तपस्विनस्तस्य राजपैः कीरवस्य ह ॥
कथमेवंविधो मृत्युः प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ।
तिष्ठत्सु मन्त्रपूतेषु तस्याग्निषु महावने ॥ १५
वृथाग्निना समायुक्तो निष्ठां प्राप्तः पिता मम
मन्ये पृथा वेपमाना कृशा धमनिसंतता ॥ १६
हा तात ! धर्मराजेति समाकन्दमहाभये ।
भीम ! पर्यागृहि भयादिति चैवाभिवाशती १७
समन्ततः परिक्षिता माताऽभून्मे दवाग्निना
सहदेवः प्रियस्तस्याः पुत्रेभ्योऽधिक एव तु ॥
न चैनां मोक्षयामास वीरो माद्रवतीसुतः ।
तच्छ्रुत्वा रुद्रुः सर्वे समालिख्य परस्परम् ॥
पाण्डवाः पञ्च दुःखार्ता भूतानीय पुगक्षये ।
तेषां तु पुरुषेन्द्राणां रुद्रतां रुदितस्त्वनः ॥ २०
प्रासादामोगसंरुद्धे अन्वपैत्सीत्स रोदसी २१

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके पर्वणि नारदागमनपर्वणि युधिष्ठिरविलापे
अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-
मावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

तथेति ॥१॥ इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके पर्वणि
नैलकण्ठीये भारतमावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

नारद उवाच ।

नासी वृथाग्निना दग्धो यथा तत्र श्रुतं मया
 वैचित्रवीर्यो नृपतिस्तत्ते वक्ष्यामि ह्यतः ॥ १
 यनं प्रविशताऽनेन वायुभक्षेण धीमता ।
 अग्नयः कारयित्वेष्टिमुत्पृष्टा इति नः श्रुतम् २
 याजकास्तु ततस्तस्य तानग्नीध्रिर्जने वने ।
 समुत्सृज्य पथाकामं जम्भुर्भरतसत्तम ॥ ३
 स विवृद्धस्तदा घह्विर्घने तस्मिन् भूतिकल ।
 तेन तद्वनमादांसमिति ते तापसाऽद्युधन् ॥ ४
 स राजा जाह्नवीतीरे यथा ते वधितं मया ।
 तेनाग्निना समायुक्तः स्थेनैव भरतर्षभ ॥ ५
 पथमापेक्ष्यामासुर्मुनयस्ते समानघ ।
 ये ते भार्गवीतीरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ॥ ६
 एवं स्थेनाग्निना राजा समायुक्तो महीपते ।
 मा शोचिथास्त्यं नृपतिं गतः स परमां गतिं
 गुरुशृङ्गपया चैव जननीं ते जनाधिप ।
 प्राप्ता सुमहती सिद्धिमिति मे नात्र संशयः ८
 कर्तुमर्हसि राजेन्द्र तेषां त्यमुदकाक्रियाम् ।
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैरेतद्वज्र विधीयताम् ॥ ९
 वैशम्पायन उवाच ।
 ततः स पृथिवीपालः पाण्डवानां धुरंधरः ।
 निर्ययौ सहस्रोदर्यः सदारश्च नरर्षभः ॥ १०
 पौरजानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः ।
 गंगां प्रजग्मुर्मितो वाससैकेन संवृताः ॥ ११
 ततोऽयगद्या सलिले सर्वे ते नरपुंगवाः ।
 युयुत्सुमव्रतः कृत्वा ददुस्तोयं महात्मने ॥ १२
 गान्धार्थाश्च पृथायाश्च विधिवन्नामगोव्रतः ।
 शौचं निवर्तयन्तस्ते तत्रोपुर्नगराद्वहिः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नारदागमनपर्वणि धाद्वदाने
 ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

समाप्तं नारदागमनपर्वं ।

नासाधिति ॥ १ ॥ संसृत्य एकीकृत्य कुल्यानि

इति श्रीमत्पद्माक्षप्रमाणमर्यादापुरं धरचरतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसुतोः
 श्रीनीलकण्ठस्य कृतां भारतमाषदीपे आश्रमवासिकार्थप्रकाशे
 ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अस्तीति कुन्यं स्यात्कीकोऽति चेति मेदिनी प्रत्यागमन्
 गंगामिति शेषः ॥ २२ ॥ संयोज्य गंगयेति शेषः ॥ २३ ॥

अस्यानन्तरं मीसलपर्व, तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

वैशम्पायन उवाच ।

पट्विंशो त्वय संप्राप्ते धर्मो कौरवनन्दनः ।

दृन्दर्शं विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥ १

॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्व समाप्तम् ॥

* यद्यप्यादिपर्वणि पूर्वसंग्रहकथनावसरे ' एतदाश्रमवासिकं पर्वोक्तं महद्भुतम् । द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वे तद् संख्यया । सहस्रमेकं श्लोकानां पञ्च श्लोकशतानि च । एतेषु च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ' इत्याख्यातम् । तत्र संप्रत्यास्मिन्पर्वणि प्रायः अध्यायाः ३९, श्लोकाश्च १०८८ एतावन्त एव दृश्यन्ते । एतत्सुभीभिर्ममयमित्यलम् ।

अयं ग्रन्थः श्रीकिञ्चवडेकरकुलकमलादिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डित रामचन्द्रशास्त्रिणा परिशोधिताष्टपण्यादेना परिष्कृतश्च । भारती जयतु ॥ शाकः १८५

Shriman MAHĀBHĀRATAM

Part VI

XVI

Mausala parvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nilkantha.

Edited by

Pandit Ramachandrashastri Kinjawadekar.

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARAHAR JOSHI

Chitrabhala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

All Rights Reserved by the Publisher.

श्रीमन्महाभारतम् ।

षष्ठभागे-मौसलपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

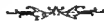
पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तथा

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीध्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुख्य प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५५]

प्रथमं संस्करणम् ।

[ख्रिस्ताब्दाः]

अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयिना स्थायत्तीकृताः ।

॥ महाभारतम् ॥

मौसलपर्व ।

-१६-

विषयानुक्रमणिका ।

अ० श्लो०
१ ३१

विषयः पृष्ठम्

अ० श्लो०
३ ४७

राज्यप्राप्त्यनन्तरं पट्विशत्तमे
वर्षे सनिघातघावादीनि दुर्नि-
मित्ताभ्यालोच्य चिन्तयन्मुधि-
ष्ठिरो मौसले रामकृष्णरहिता-
नां वृष्णीनां कदनं रामकृष्णयो-
निधनं च श्रुत्वा भ्रातृनानीय
'किं करिष्यामः' (८) इत्यादि-
वादी । ततः सर्वे दुःखशोकसम-
न्विताः समुपाविशन् 'कथं वि-
नष्टा भगवन्' (१२) इत्यादिके
जनमेजयप्रश्ने 'पट्विशोऽथ ततो
वर्षे' (१३) इत्यादिनोत्तरम-
भिधाय 'केनानुशस्यस्ते धीराः'
(१४) इत्यादिके पुनर्जनमेजय-
प्रश्ने 'विश्वामित्रं च कथं च'
(१५) इत्यादिना तदुत्तरमभि-
धाय द्वैशम्पायनो यदुकुमारकृतं
विश्वामित्राद्युपहासं तदुत्तरं शापं
मुसलस्य चूर्णीकरणपूर्वकं समु-
द्रे प्रक्षेपं सुरापानवर्जनविषये
घोषणं च कथयति स्म... २
द्वारकायां नानोत्पातप्रादुर्भावं ।
तद्दर्शनात्कृष्णेन गान्धारीं शाप-
दानानुस्मरणेन तस्य सत्यता-
चिकीर्षया भटैः सर्ववृष्ण्यादीनां
तीर्थयात्रोद्योषणम्... ३

२ २४

विषयः पृष्ठम्

काल्याः स्त्रिया द्वारकाधावना-
दिषु दुर्निमित्तेषु प्रादुर्भूतेषु कृ-
ष्णस्य चक्रादिषु च दिवं गतेषु
वृष्ण्यन्धकादयो मध्यमोज्यादि-
संग्रहपूर्वकं निर्गत्य प्रभासे न्य-
यसन् । तत्र कालपरीतास्ते मध-
पानं विधाय मत्ता बभूवुः । तदा
प्रथमं सात्यकिकृतधर्मणोः पर-
स्परमर्माण्युद्वादयतोः सात्यकि-
ना कृतधर्मणि हते क्षुब्धेषु स-
र्वेषु सात्यकिप्रभृतीनां नाशोऽय-
शिष्टान् निम्नन्तं केशवं वज्रदास-
कौ 'रामस्य पदमान्विच्छ तत्र
गच्छाम यत्र सः' (४७) ... ५
वज्रदारुकसहितः कृष्णो
राममान्विच्छन्वृक्षमूले स्थितं
चिन्तयन्तं तमेकान्ते दृष्ट्वा मर्जु-
नानयनार्थं दारुकमादिश्य मदा-
गमनं प्रतीक्षत्येति बलरामं प्रत्यु-
फत्त्वा द्वारकामेत्यर्जुनागमनप-
र्यन्तं स्त्रियो रक्षणीया इति पित-
रमभिधाय रामसंनिधावागतो
नागरूपेण समुद्रं प्रविष्टं तं दृष्ट्वा
चिन्तयन्नेकान्ते इन्द्रियादिनि-
रोधनपूर्वकं शयितो जराख्य-
व्याधेन मृगबुद्ध्या पादे चिद-

४ २८

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

स्तमाश्वास्य दिवं जगाम श्री-
कृष्णः ... ७

५ १५

दारुकमुखेन वृष्णीनां निधनं
श्रुत्वा निर्गतोऽर्जुनोद्वारकाभ्यां
निरानन्दां तां दृष्ट्वा शोचन्कृष्ण-
स्त्रीभिराक्रोशपूर्वकं परिवारि-
तो मूर्च्छितः सत्यमामादिभि-
राश्वास्यासने उपवेशितस्ता आ-
श्वास्य मातुलं द्रष्टुमभ्यगात्... ८

६ २८

अर्जुनः शयानं वसुदेवं दृष्ट्वा त-
त्पादौ जग्राह । वसुदेवश्च तं
मूढं न्युपाग्राय बहु विलप्य श्री-
कृष्णाक्तं कथयित्वा 'यदुक्तं पार्यं
कृष्णेन' (२८) इत्याद्युवाच ९

७ ७६

अर्जुनो दुःखितं वसुदेवं प्रति
'नाहं वृष्णिप्रवीरेण' (२) इ-
त्यादिना वृष्णिद्वारा बालान्वु-
द्धांश्चेन्द्रप्रसं नेष्यामीत्युक्त्वा
दारुकं प्रति 'अमात्यान्-द्रष्टु-
मिच्छामि' (६) इत्यभिधाय
सुधर्माण्यां यादव्यां समां प्रविष्ट-
स्तत्रागतानमात्यादीन् प्रति याना-
दिसञ्जीकरणमादिश्य 'अयं
यो राजा वज्र इन्द्रप्रसं भविष्य-
ति, इतः सप्तमे दियसे समुद्र
इमां पुरीं ग्राहयिष्यत्यतो बहिर्व-
त्स्यामः' इत्याज्ञापयामास ।
अर्जुनादिद्वैतैः सर्वस्मिन्सञ्जीकृते
श्वोभूते वसुदेवेनोत्सृष्टेषु प्राणेषु
तस्यानु चतस्रु तत्स्त्रीष्वन्वारु-
दासु सर्वे तदीध्वदीहिकं विधाय
वृष्णीनां कदनस्थानमागत्य केश-

अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

वरामयोः शरीरे संस्कृत्य सर्वेषा-
मन्येषां दाहादि विधाय वृष्णि-
वीराणां स्त्रियः षोडश सहस्रं श्री-
कृष्णमार्यां वज्रपुरःसगा गृह्णात्वाऽ
र्जुनो निर्जंगमः । सर्वेष्वेवं निर्ग-
तेषु समुद्रेण क्लावितायां द्वारका-
यां निर्गतोऽर्जुनः पञ्चनदे निया-
समकरोत्, तत्र लुब्धेषु हस्त्य-
प्राणेषु गोपेषु वृष्णिस्त्रियो हर्तुं प्रवृत्ते-
षु तैर्युद्धं कुर्वत्यर्जुने स्वबाणक्षया-
दिकं जातेऽपि धनुष्कोट्या तान्
प्रहरत्यपि ते तमनाहत्य वृष्णि-
स्त्रिय आहत्य जग्मुः । ततोऽर्जुनो
दैवमित्युक्त्वा हतशेषाः स्त्रिय
आदाय कुण्डक्षेत्रमयातरत् । ततो
मार्तिकावते कृतवर्मतनयं सरस्व-
त्यां सात्यकितनयं निषेधेन्द्रप्रसं
घ्न्याय राज्यं ददौ । रुक्मिण्या-
दयोऽग्निं सत्यभामादयश्च घनं प्र-
विधिशुः । ततोऽर्जुनो व्यासाश्रम-
मागत्य तं ददर्श... ११

८ ३८

आगत्याभिवादनं कुर्वन्निर्विण्ण-
मानसोऽर्जुनो 'नख-केश-दशा-
कुम्भवारिणा किं समुक्षितः'
(५) इत्यादिना व्यासेन पृष्टः कृ-
ष्णादीनां निधनादिकं गोपकृतं
स्वपरामर्शं बाणक्षयादिकं चा-
ख्याय 'उपदेष्टुं मम श्रेयो भया-
नर्हति सत्तम' (२५) इत्युवाच ।
'ब्रह्मशापविनिर्दग्धाः' (२६)
इत्यादिना व्यासेनोपादिष्टोऽर्जुनो
हस्तिनापुरमागत्य युधिष्ठिराय
सर्वं वृत्तं शशंस... १२

मौसलपर्वणो विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

॥ शुभं भवतु ॥

मौसलपर्व

१६

॥ महाभारतम् ॥

मौसलपर्व

—१६—

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जपमुदीरयेत् ॥

धैर्यपायन उवाच ।

पट्विंशो त्वय्य संप्राप्ते ययै कौरवचन्दनः ।
ददश विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः १
चतुर्धाताश्च निर्घाता रुक्षाः शर्करवर्षिणः ।
अपसव्यानि शकुना मण्डलानि प्रचकिरे २
प्रत्यगूहुर्महानद्यो दिशो नीहारसंवृताः ।
उल्काश्चाङ्गारवर्षिण्यः प्रापतन्मगनान्नुवि ३
आदित्यो रजसा राजन् समवच्छन्नमण्डलः
धिरश्मिरुदये नित्यं कवचैः समदृश्यत ॥ ४
परिवेषाश्च दृश्यन्ते दारुणाश्चन्द्रसूर्ययोः ।
त्रिवर्णिः इयामरुक्षन्तास्तथा भस्मारुणप्रभाः
पते चान्ये च बहव उत्पाता भयशस्त्रिनः ।

दृश्यन्ते बहवो राजन् दृश्योद्वेगकारकाः ॥ ६
कस्यचित्त्वय कालस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
शुभाव वृष्णिचक्रस्य मौसले कदनं कृतम् ७
विमुक्तं वासुदेवं च श्रुत्वा रामं च पाण्डवः ।
समानीयाग्रधीकृतार्त्तिकं करिष्याम इत्युत ८

परस्परं समासाद्य

ग्रहदण्डबलात्कृतान् ।

दूष्णीन्विनष्टांस्ते श्रुत्वा

व्यथिताः पाण्डवामवन् ॥ ९

निधनं वासुदेस्य समुद्रस्येव शोषणम् ।

वीरा न श्रद्धयुस्तस्य विनाशं शार्ङ्गधन्यनः ॥

१ श्रीगणेशाय नमः । एवमादिपर्वणि सूत्रितानां
धर्मार्थकाममोक्षाणां मध्ये समावनयोर्गुरुत्ववृत्तिगुरुत्वतीर्थ-
सेवनादना धर्मः प्रतिपादितः । चिराद्वाप्यके सेवनीति-
द्विसातुल्यप्रयादिनाऽर्थः शीघ्रप्रदो निरूपितः । द्वादशैव-
फलभूतः कामः शीघ्रतर्गो निरूप्यते च मोक्षपदं निरूपितम् ।
त्रयोदशादित्रये मोक्षदेवत्वं दानविचारनवाणां च निरूप्य

योऽदशो भूतशत्रुदहनमनात्रिय केरलमर्थकामतकालो मदि-
रादिकलहेन व्यवनेन विनश्यतीति प्रतिपाद्यते । सप्तदशो
निष्कामधर्मस्य फलं गृहदेस्यवायोऽष्टादशो तत्पुत्रिका स्वर्ग-
प्राप्तिश्च निरूपयिष्येतेष्वेव राज्यप्राप्त्यनन्तरं पट्विंशत्तमे
वर्षे सर्वनाशमूचकानुत्पानाद् वैशम्पायनः—पट्विंश
इति ॥ १ ॥ अन्तः अमन् ॥ ९ ॥

मौसलं ते समाश्रित्य
 दुःखशोकसमन्विताः ।
 धिपण्णा हतसंकल्पाः
 पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ११
 जनमेजय उवाच ।
 कथं विनष्टा भगवन्नन्धका वृष्णिभिः सह ।
 पश्यतो वासुदेवस्य भोजाश्चैव महारथाः ॥ १२
 वैशम्पायन उवाच ।
 पद्मिप्रोऽथ ततो वयं
 वृष्णीनामनयो महान् ।
 अन्यान्यं मुसलैस्ते तु
 निजघ्नुः कालचोदिताः ॥ १३
 जनमेजय उवाच ।
 केनानुशतास्ते वीराः
 क्षयं वृष्ण्यन्धका गताः ।
 भोजाश्च द्विजवर्यं त्वं
 विस्तरेण वदस्व मे ॥ १४
 वैशम्पायन उवाच ।
 विभ्रामित्रं च कण्वं च
 नारदं च तपोधनम् ।
 सारणप्रमुखा वीरा
 ददृशुर्द्वारकां गतान् ॥ १५
 ते तान्स्वाम्यं पुरस्कृत्य
 भूययित्वा स्त्रियं यथा ।
 अनुपलुपसंगम्य
 दैधदण्डनिपीडिताः ॥ १६
 इयं स्त्री पुत्रकामस्य वभ्रोरमिततेजसः ।
 ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति ॥
 इत्युक्तास्ते तदा राजन्यप्रलम्भप्रधर्षिताः ।

प्रत्यनुवंस्तान्मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ १८
 वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुसलं घोरमायसम् ।
 वासुदेवस्य दायादः साम्बोऽयं जनयिष्यति
 येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः ।
 उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृतं रामजनादनौ ॥ २०
 समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं हलायुधः
 जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति
 इत्यनुवन्त ते राजन्प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः ।
 मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम् ॥
 तयोक्त्या मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः ।
 अयाग्रवीक्षदा वृष्णीन् श्रुत्वैवं मधुसूदनः ॥ २३
 अन्तश्चो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान्
 पथमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुरं तदा ॥ २४
 कृतान्तमन्यया नैच्छत्कर्तुं स जगतः प्रभुः ।
 श्वाभूतेऽय ततः साम्बो मुसलं तदसूत वै ॥ २५
 येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात्कृताः ।
 वृष्ण्यन्धकविनाशाय किंकरप्रतिभं महत् ॥ २६
 असूत क्षापजं घोरं तच्च राक्षे न्यवेदयन् ।
 धिपण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत् ॥ २७
 तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन्पुरुषा नृप ।
 अधोपयंश्च नगरे वचनादाङ्गुकस्य ते ॥ २८
 जनार्दनस्य रामस्य वभ्रोश्चैव महात्मनः ।
 अद्यप्रभृति सर्वेषु वृष्ण्यन्धककुलेष्विह ॥ २९
 सुरासवो न कर्तव्यः सर्वैर्नगरधासिभिः ।
 यश्च नो विदितं कुर्यात्पेपं कश्चिन्नरः क्वचित्
 जीवन्स शूलमारोहेत्स्यं कृत्वा सवान्धयः ।
 ततो राजभयात्सर्वे नियमं चक्रिरे तदा ।
 नराः शासनमाज्ञाय रामस्याह्निष्टकर्मणः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि मुसलोत्पत्ती

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

वैशम्पायन उवाच ।

एवं प्रयतमानानां वृष्णीनामन्धकैः सह ।
 कालो गृहाणि सर्वेषां परिव्रजाम नित्यशः
 करालो धिकटो मुण्डः
 पुरुषः कृष्णपिङ्गलः ।
 गृहाण्यावेक्ष्य वृष्णीनां
 नादृश्यत क्वचित् क्वचित् ॥ २
 तमग्रन्त महेष्यासाः
 शरैः शतसहस्रशः ।
 न चाशक्यत धेनुं स
 सर्वभूतात्ययस्तदा ॥ ३
 उत्पेदिरे महाघाता दारुणाश्च दिने दिने ।
 वृष्ण्यन्धकाधिनाशाय ब्रह्मचो लोमहर्षणाः ४
 धिवृद्धमृषिका रथ्या धिमिन्नमणिकास्तथा ।
 केशा नखाश्च सुसानामघन्ते मृषिकैर्मिश्रिः ५
 चीचीकूचीति वाशन्ति
 सारिका वृष्णिवेष्टमसु ।
 नोपशाम्यति शब्दश्च
 स विचाराम्रमेव हि ॥ ६
 अन्वकुर्वन्पुलूकानां सारसा धिरुतं तथा ।
 अजाः शिवाणां धिरुतमन्वकुर्वन् मारुत ॥ ७
 पाण्डुरा रक्तपादाश्च धिहृगाः कालचोदिताः ।
 वृष्ण्यन्धकानां गेहेषु कपोता व्यचरन्स्तदा ८
 व्यजायन्त खरा गौषु करमाऽश्वतरीषु च ।
 मुनीभ्यपि धिङ्गलाश्च मृषिका नकुलीषु च ९
 नापन्नपन्त पापानि कुर्वन्तो वृष्ण्यस्तदा ।
 ग्राह्यिष्व ग्राह्यणांश्चापि पितृन्देवांस्तथैव च ॥
 शुक्रंश्चाप्यधमन्यन्ते न तु रामजनादनी ।
 पत्न्यः पतीनुचरन्त पत्नीश्च पतयस्तथा ॥ ११

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि उत्पातदर्शने

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

२

एवमिति । कालः कयोतोत्क्रादिरूपेण ॥ १ ॥ स
 एव क्वचित्कालादिरूपोऽदृश्यत । क्वचित् आवेक्ष्य परिक्षा-
 मन्नेति शेषः ॥ २ ॥ सर्वभूतानां अन्ययो नाशो यस्मात्
 ॥ ३ ॥ मणिका मृताग्राणि ॥ ५ ॥ उचरन्त वक्षितवत्यः
 ॥ ११ ॥ आहार्यमाणे अभै ॥ १४ ॥ परेति । म्वन-

विभावसुः प्रज्वलितो वामं विपरिवर्तते ।
 नीललोहितमजिष्ठा विस्मज्जर्चिषः पृथक् १२
 उद्यास्तमने नित्यं पुर्या तस्यां दिवाकरः ।
 व्यदृश्यतासकृत्युग्मिः कवन्धैः परिवारितः ॥
 महानसेषु सिद्धेषु संस्कृतेऽतीव भारत ।
 आहार्यमाणे क्रमयो व्यदृश्यन्त सहस्रशः १४
 पुण्याहे वाच्यमाने तु जपत्सु च महात्मसु ।
 अभिधावन्तः ध्रुवन्ते न चादृश्यत कश्चन १५
 परस्परं च नक्षत्रं हन्यमानं पुनः पुनः ।
 ग्रहैरपश्यन्सर्वे ते नात्मनस्तु कथञ्चन ॥ १६
 नदन्तं पाञ्चजन्यं च वृष्ण्यन्धकनिघेदने ।
 समस्तात्पर्यं वाशन्त रासमा दारुणस्थराः १७

एवं पश्यन् हृषीकेशः

संमत्तं कालपर्ययम् ।

त्रयोदशममावास्यां

तान् दृष्ट्वा प्राप्नोषिद्विम् ॥ १८

चतुर्दशी पञ्चदशी कृतेषु राहुणा पुनः ।
 प्राप्ते वै भारते युद्धे प्राप्ता चाद्य क्षयाय नः १९
 विमृशन्नेव कालं परिचिन्त्य जनार्दनः ।
 मेने प्राप्ते स पद्मविंशं वर्षं वै केशिसूदनः २०
 पुत्रशोकाभिस्तन्ता गान्धारी हृतगान्धवा ।
 यदनुव्याजहारतां तदिवं समुपागमत् ॥ २१
 इदं च तदनुप्राप्तमग्रवीचयुधिष्ठिरः ।
 पुरा ब्रूढेष्मनीकेषु दृष्टोत्पातान् सदाकुरान्
 इत्युक्त्वा वासुदेवस्तु चिकीर्षुः सत्यमेव तत्
 आज्ञापयामास तदा तीर्थयात्रामरिन्दमः २३
 अघोपयन्त पुरुषास्तत्र केशवशासनात् ।
 तीर्थयात्रा समुद्रे ॥ फार्येति पुरुषर्पमाः ॥ २४

आदर्शनमपि स्वमुन्मुखमिति शब्दः ॥ १६ ॥ एवमिति ।
 त्रयोदशदिनः कृष्णपञ्चोऽभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥ एवं तस्य-
 प्रियमपि पृष्ट्वा मान्यं तत्र जतं प्रयुक्तं एका तिथिः क्षीणा
 तत्र ग्रहणं च जातमित्याह—चतुर्दशीति ॥ १९ ॥
 इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि त्रैलोक्ये भावभावद्वये
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[३]

वैशम्पायन उवाच ।

काली स्त्री पाण्डुरैर्दन्तैः प्रविश्य हसती निशि
स्त्रियः स्वप्ने मुष्णन्ती द्वारकां परिधावति १
अग्निहोत्रनिकेतुषु वास्तुमध्येषु वैशम्पु ।

वृष्ण्यन्धकानखादन्त स्वप्ने गृध्रा भयानकाः
अलङ्काराश्च छत्रं च ध्वजाश्च कथञ्चानि च ।

न्धियमाणान्यदृश्यन्त रक्षोभिः सुभयानकैः ३
तन्नाग्निदत्तं कृष्णस्य वज्रनाभमयोमयम् ।

दिवमाचक्रमे चक्रम् वृष्णीनां पश्यतां तदा ॥ ४

युक्तं रथं दिव्यमादित्यवर्णं

हया हरन्पश्यतो दारुकस्य ।

ने सागरस्योपरिष्ठादवर्त-

न्मनोजवाश्चतुरो वाजिसुख्याः ॥ ५

तालः सुपर्णश्च महाध्वजौ तौ

सुपूजितौ रामजनादर्दनाभ्याम् ।

उषैर्जन्तुरप्सरस्तो दिवानिशं

वाचश्चोषुर्गन्धतां तीर्थयात्रा ॥ ६

ततो जिगमिपन्तस्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।

सान्तःपुरास्तदा तीर्थयात्रामैच्छन्नरर्पमाः ॥ ७

ततो भोज्यं च भक्ष्यं च पेयं चान्धकवृष्णयः ।

बहु नानाविधं चक्रुर्मयं मांसमनेकशः ॥ ८

ततः सैनिकवर्गाश्च निर्ययुर्नगराद्वहिः ।

यानैरश्वैर्गजैश्च श्रीमन्तस्तिग्मतैजसः ॥ ९

ततः प्रभासे न्यवसन्त्यधोदिष्टं यथागृहम् ।

प्रभूतमक्षयपेयास्ते सदारा यादवास्तदा ॥ १०

निविष्टास्ताग्निशम्याथ समुद्रान्ते स योगवित्

जगामामन्त्र्य तान्द्वीरानुद्धवोऽर्थविशारदः ।

तं प्रक्षितं महात्मानमभिवाध कृताञ्जलिम् ।

जानन्विनाशो वृष्णीनां नैच्छद्द्वारयितुं हरिः ।

ततः कालपरीतास्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।

अपश्यन्नुद्धवं यान्तं तेजसाऽऽवृत्त्य रोदसी ॥ १३

ब्राह्मणार्थेषु यत्सिद्धमन्नं तेषां महात्मनाम् ।

तद्दानरेभ्यः प्रददुः सुरागन्धसमन्वितम् ॥ १४

ततस्तूर्यशनाकीर्णं नटनर्तकसंकुलम् ।

अवर्तत महापानं प्रभासे तिग्मतैजसाम् ॥ १५

कृष्णस्य सज्जिघी रामः सहितः कृतधर्मणा ।
अपिवल्लुघुधानश्च मदो धमुस्तथैव च ॥ १६

ततः परिपदो मध्ये युयुधानो मदोत्कटः ।

अवर्तीकृतवर्माणमवहास्यावमन्य च ॥ १७

कः क्षत्रियो हन्यमानः सुप्तान्ध्यान्मृतानिव

तन्न मृष्यन्ति हार्दिक्य यादवा यत्त्वया कृतम् ।

इत्युक्ते युयुधानेन पूजयामास तद्वचः ।

प्रद्युम्नो रथिनां श्रेष्ठो हार्दिक्यमवमन्य च ॥ १९

ततः परमसंकुद्धः कृतधर्मा तमवर्धीत ।

निर्दिशन्निव सावज्ञं तदा सव्येन पाणिना ॥

भूरिश्रवाश्छिन्नबाहुर्धुद्धे प्रायगतस्त्वया ।

वधेन सुनुदत्सेन कथं वीरेण पातितः ॥ २१

इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।

तिर्यक्सरूपया दृष्ट्वा वीक्षाचक्रे स मन्थुमान्

मणिः स्यमन्तकश्चैव

यः स सत्राजितोऽभवत् ।

तां कथां श्रावयामास

सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ २३

तच्छ्रुत्वा केशवस्याङ्गमगमद्बुद्धीं तदा ।

सत्यभामा प्रकुपिता कोपयन्ती जनार्दनम् ॥

तत उत्थाय सक्रोधः सात्यकिर्वाक्यमवर्धीत्

पञ्चानां द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः ॥ २५

एव गच्छामि पदवीं सत्येन च तथा शपे ।

सौप्तिके ये च निहताः सुप्ता येम दुरात्मना ॥

द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतधर्मणा ।

समाप्तमायुरस्याद्य यशश्चैव सुमध्यमे ॥ २७

इत्येवमुक्त्वा खड्गन केशवस्य समीपतः ।

अभिद्रव्य शिरः कुदध्मिच्छेद कृतधर्मणाः ॥ २८

तथाऽन्यानपि निघ्नन्तं युयुधानं समन्ततः ।

अभ्यधावद्दूरीकेशो विनिवारयितुं तदा ॥ २९

एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्यायचोदिताः ।

भोजान्धका महाराज शैनेयं पर्यवारयन् ॥ ३०

तान्दृष्ट्वा पततस्तूर्णमभिकुब्जाम्जनार्दनः ।

न चुक्रोध महातेजा जानन्कालस्य पर्ययम् ॥

३

कालीति । मुष्णन्ती क्षीणा मल्लसूत्रादिकं चोत्पन्ती

॥ ११ ॥ निग्रम्य दृष्ट्वा अपविशारदः मोक्षपातितः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणार्थेष्विति । ब्राह्मणार्थद्रव्यस्थान्यत्र विनियोजन-
मायुःत्रयमभिव्यक्तः ॥ १४ ॥

ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताः कालधर्मणा ।
 युयुधानमथाभ्यप्रमुञ्चिष्ठैर्भोजनैस्तदा ॥ ३२
 हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
 तदनन्तरमागच्छन्मोक्षयिष्यन् शिनेः सुतम्
 स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह
 दयायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रयिणशालिनौ
 बहुत्याशिहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः ।
 हतं दृष्ट्वा च शैनेयं पुत्रं च यदुनन्दनः ॥ ३५
 परकानां ततो मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः ।
 तद्रभून्मुखलं घोरं घञ्जकल्पमयोमयम् ॥ ३६
 जघान कृष्णस्तांस्तेन ये ये प्रमुखतोऽभवन् ।
 ततोन्धकाश्च भोजश्च शैनेया वृष्णयस्तथा ॥
 जग्मुरन्योन्यमाक्रन्दे मुखलैः कालचोदिताः ।
 यस्तेषामेरकां कश्चिज्जग्राह कुपितो नृप ॥ ३८
 घञ्जभूतेषु सा राजवद्वदयत तदा धिमो ।
 तृणं च मुखलीभूतमपि तत्र द्यद्वदयत ॥ ३९
 प्रह्लादपङ्कतं सर्व-
 मिति तद्विद्धि पार्थिव ।

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि कृतवर्मादीनां परस्परहनने
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशम्पायन उवाच ।
 ततो युयुर्दादकः केशवश्च
 बभूव रामस्य पदं गतन्तः ।
 अथापश्यन् राममनन्तवीर्यं
 वृक्षे स्थितं विन्तयानं विधिके ॥ १
 ततः समासाद्य महानुभावं
 कृष्णस्तदा दारुकमन्वशासत् ।
 गत्वा कुरुन्सर्वमिमं महान्तं
 पार्याय शंससु घघं यदूनाम् ॥ २
 ततोऽर्जुनः क्षिप्रमिहोपयातु
 श्रुत्वा मृतान् यादयान्प्रह्लाशापात् ।

अविध्यान् विध्य ते राजन्
 प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् ॥ ४०
 तद्वज्रभूतं मुखलं द्यद्वदयत तदा ददम् ।
 अवधीत्पितरं पुत्रः पिता पुत्रं च भारत ॥ ४१
 मत्ताः परिपतन्ति स्म योधयन्तः परस्परम् ।
 पतद्वा इव चाग्नी ते निपेतुः कुरुरान्धकाः ४२
 नासीत्पलायने बुद्धिर्वध्यमानस्य कस्यचित् ।
 तत्रापश्यन्महाबाहुर्जानकालस्य पर्ययम् ॥ ४३
 मुखलं समवष्टभ्य तस्यौ स मधुसूदनः ।
 सार्वभौमं च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णं च माधवः ४४
 प्रहृष्टं चानिरुद्धं च ततश्चक्रोद भारत ।
 गदं वीक्ष्य शयानं च भृशं कोपसमन्वितः ४५
 स निःशेषं तदा शक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः ।
 तस्मिन्महान्तेजा वधुः परपुरजयः ॥ ४६
 दारुकश्चैव दाशार्हमुचतुर्थैर्मिवोद्यतः ।
 भगवन्निहताः सर्वे त्वया भूयिष्ठशो नराः ।
 रामस्य पदमन्विच्छ तत्र गच्छाम यत्र सः ४७

इत्येवमुक्तः स ययौ रथेन
 कुरुंस्तदा दारुको नष्टचेताः ॥ ३
 ततो गते दारुके केशवोऽथ
 दृष्ट्वाऽन्तिके वधुमुवाच वाक्यम् ।
 स्त्रियो भवान् रक्षितुं यातु शीघ्रं
 नैता हिंस्युर्दस्ययां विस्तलोमात् ॥ ४
 स प्रस्थितः केशवेनानुशिष्टो
 मदातरो प्रातिघघार्दितश्च ।
 तं विश्रान्तं सन्निधौ केशवस्य
 दुरन्तमेकं सहसैव वधुम् ॥ ५

विपस्ताडनं तदनर्हान् तौशदिदादिधेरिष्टाघलक्षणः कस्त-
 तोऽहर्षं यत् । तस्य विधा ॥ ४० ॥ तत्र दन्तुगलम-
 पश्यतदेवावष्टभ्य तस्यौ श्वन्वयः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहा-
 भारते मौसलपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावर्द्धे तृतीयोऽ-

ब्रह्मानुशसमवर्धान्महद्वै
 कूटे युक्तं मुसलं लुब्धकस्य ।
 ततो दृष्ट्वा निहतं वभुमाह
 कृष्णोऽग्रजं भ्रातरमुग्रतेजाः ॥ ६
 इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम
 यावत् स्त्रियो ज्ञातिवशाः करोमि ।
 ततः पुरीं द्वारवतीं प्रविश्य
 जनार्दनं पितरं प्राह वाक्यम् ॥ ७
 स्त्रियो भयान् रक्षतु नः समग्रा
 धनञ्जयस्यागमनं प्रतीक्षन् ।
 रामो यनान्ते प्रतिपालयन्मा-
 मास्तेऽद्याहं तेन समागमिष्ये ॥ ८
 इष्टं मयेदं निधनं यदुनां
 राक्षां च पूर्वं कुरुपुरुषानाम् ।
 नाहं विना यदुभिर्यादवानां
 पुरीमिमामशकं द्रुपुमघ ॥ ९
 तपश्चरिष्यामि निबोध तन्मे
 रामेण सार्यं धनमभ्युपेत्य ।
 इतीदमुफत्या शिरसा च पादौ
 संस्पृश्य कृष्णस्त्ववितो जगाम ॥ १०
 ततो महाश्विनदः प्रादुरासी-
 त्सखीकुमारस्य पुरस्य तस्य ।
 अयाग्रधीक्षयः सन्नियत्यं
 शब्दं श्रुत्वा योषितां क्रोशतीनाम् ॥
 पुरीमिमांस्पति सद्यसाची
 स धो दुःखान्मोचयिता नराम्यः ।
 ततो गत्या केशवस्तं ददर्श
 रामं यने स्थितमेकं धिविक्ते ॥ १२
 अयापश्यद्योगयुक्तस्य तस्य
 नागं मुखाग्निश्चरन्तं महान्तम् ।
 श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्ष्यमाणो
 महार्णवो येन महानुभावः ॥ १३
 सहस्रशीर्षः पर्वताभोगवर्ष्मा
 रक्ताननः स्वां तनुं तां विमुच्य ।
 सम्यक् च तं सागरः प्रत्यगृह्णा-
 द्वागा दिव्याः सरितश्चैव पुण्याः ॥ १४
 कफोऽटफो वासुकिस्तक्षकश्च
 पृथुथपा अरुणः कुञ्जरश्च ।

मिथ्री शङ्खः कुमुदः पुण्डरीक-
 स्तथा नागो धृतराष्ट्रो महात्मा ॥ १५
 न्हादः कायः शितिकण्डोऽग्रतेजा-
 स्तथा नागी चक्रमन्दातिपण्डो ।
 नागश्रेष्ठो दुर्मुखश्चाभ्वरीपः
 स्वयं राजा वरुणश्चापि राजन् ॥ १६
 प्रत्युद्गम्य स्वागतेनाभ्यनन्द-
 स्तेऽपूजयंश्चार्यपाद्यक्रियाभिः ।
 ततो गते भ्रातरि वासुदेवो
 जानन् सर्वा गतयो दिव्यदृष्टिः ॥ १७
 यने शून्ये विचरंश्चिन्तायानो
 भूमौ चायं संवियेशाम्यतेजाः ।
 सर्वं तेन प्राक्तदा विस्रमासी-
 द्भ्रान्धार्या यद्वाक्यमुक्तः स पूर्वम् ॥ १८
 उवाचससा पायसोच्छिष्टप्रलिते
 यद्याप्युक्तं तद्य सस्मार वाक्यम् ।
 स चिन्तयन्नन्धकवृष्णिनाशं
 कुरुक्षेत्रं चैव महानुभावः ॥ १९
 मेने ततः संक्रमणस्य कालं
 ततश्चकारेन्द्रियसन्निरोधम् ।
 तथा च लोकत्रयपालनार्थं
 माश्रेयवाक्यप्रतिपालनाय ॥ २०
 देवोऽपि सन् देहादिमोक्षहेतो-
 निर्णीतमैच्छत्सकलार्थतत्त्ववित् ।
 स सन्निरुद्धेन्द्रियधाड्यनास्तु
 शिष्ये महायोगमुपेत्य कृष्णः ॥ २१
 जराऽयं तं देशमुपाजगाम
 लुब्धस्तदानीं मृगलिप्सुरुग्रः ।
 स केशवं योगयुक्तं शयानं
 मृगासक्तो लुब्धकः सायकेन ॥ २२
 जराऽधिध्यत्पादतले त्वराधां-
 स्तं चाभितस्तज्जिघृक्षुर्जगाम ।
 अयापश्यत्पुरुषं योगयुक्तं
 पीताम्बरं लुब्धकोऽनेकबाहुम् ॥ २३
 मत्वाऽऽत्मानं त्यपराजं स तस्य
 पादौ जरा जग्रूहे शंकितात्मा ।
 आभ्यासयंस्तं महात्मा तदानीं
 गच्छन्मूर्ध्वं रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या २४

ततो गन्धा केशवस्तं ददर्शं रामं घने स्थितमेकं विविके । अथापद्रयोऽग-
 शुक्तस्य तस्य नागं मुखाग्रिस्तस्मिन् महात्मनः ।

—मंसलपर्व पृ० ६

अथापदपशुरनं योगयुक्तं पिताम्बरं लुप्थको - - - मर्यादास्मानं स्वपरात् स
तस्य पादौ जगत् जगद् नीचिनात्मा ।

—भीमवचनं १०६

दिघं प्राप्तं वासवोऽथाश्विनौ च
 रुद्रादित्या षसवश्चाथ विभ्वे ।
 प्रत्युद्युर्मुनयश्चापि सिद्धा
 गन्धर्वगुरुयाश्च सहाप्सररोभिः ॥ २५
 ततो राजन्भगवानुग्रतेजा
 नारायणः प्रभवश्चाढ्ययश्च ।
 योगाचार्यो रोदसी द्याप्य लक्ष्म्या
 स्थानं प्राप स्यं महात्माऽग्रमेयम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि श्रीकृष्णस्य स्थलोकगमने
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशम्पायन उवाच ।

दारुकोऽपि कुरुनाम्ना दृष्ट्वा पार्यान्महारथान्
 आचष्ट मौसले वृष्णीनभ्योनोपसंहृतान् ॥ १
 श्रुत्वा धिनष्टान्यापर्णेयान्
 समोजान्धककौकुरान् ।
 पाण्डवाः शोकसन्तप्त
 विप्रस्तमनसोऽभवन् ॥ २
 ततोऽर्जुनस्तानामभ्य केशवस्य प्रियः सखा
 प्रपयौ मातुलं द्रुपुं नेदमस्तीति चाग्रवीत् ॥ ३
 स वृष्णिनिलयं गत्वा दारुकेण सह प्रभो ।
 ददर्श द्वारकां धीरो मृतनाथामिव स्त्रियम् ॥ ४
 या स्म ता लोकनाथेन नाथवन्त्यः पुराऽभवन्
 तास्तवनाथास्तदा नाथं पार्य दृष्ट्वा बिभुर्दुष्टः ५
 षोडश स्त्रीसहस्राणि वासुदेवपारिग्रहः ।
 तासांमासीन्महाबादो द्रुपदार्जुनमागतम् ॥ ६
 तास्तु द्रुपद कीरलयो वाप्येणापिहितेक्षणः ।
 हीनाः कृष्णेन पुत्रैश्च नाशकस्तोऽभिषीक्षितम्

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि अर्जुनागमने
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ततो देवेर्ऋषिभिश्चापि कृष्णः
 समागतश्चारणैश्चैव राजन् ।
 गन्धर्वाद्यैरप्सरारोभिर्वराभिः
 सिद्धैः साध्वैश्चानतैः पूज्यमानः ॥ २७
 तं वै देवाः प्रत्यनन्दन्त राज-
 न्मुनिश्रेष्ठा ऋग्विराजर्षीरशम् ।
 तं गन्धर्वाश्चापि तस्थुः स्तुवन्तः
 प्रीत्या चैनं पुरुहूतोऽभ्यनन्दत् ॥ २८

स तां वृष्ण्यन्धकजलां हयमीनां रथोडुपाम् ।
 वादित्रयघोषैर्घां वेदमतीर्थमहान्दृष्ट्वा ॥ ८
 रत्नशैवलसंधातां वज्रप्राकारमालिनीम् ।
 रथ्यास्रोतोजलावर्ता चत्वरस्तिमितहृदाम् ९
 रामकृष्णमहाप्राहं द्वारकां सरितं तदा ।
 कालपाशग्रहा भीमां नवीं धैतरिणीमिव ॥ १०
 ददर्श वासविर्भीमान्विहीनां वृष्णिपुङ्गवैः ।
 गताध्रियं निरानन्दां पथिनीं शिशिरे यथा ॥ ११
 तां दृष्ट्वा द्वारकां पार्यस्ताश्च कृष्णस्य योषितः
 सख्यनं वाप्यमुत्सृज्य निपपात महीतले ॥ १२
 साध्राजिती ततः सत्या रुक्मिणी च विशांपते
 अभिपत्य प्ररुडुः परिवार्य धनञ्जयम् ॥ १३
 ततस्ते काञ्चने पीठे समुत्थाप्योपवेश्य च ।
 अग्रवन्त्यो महात्मानं परिवार्योपतस्त्रिरे ॥ १४
 ततः संस्तूय गोविन्दं कथयित्वा च पाण्डवः
 आभवास्य ताः स्त्रियश्चापि मातुलं द्रुपुमभ्यगात्

दारुक इति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते मौसल-
 पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

वैशम्पायन उवाच ।

तं शयानं महात्मानं वीरमानकदुन्दुभिम् ।
 पुत्रशोकेन संतप्तं ददर्श कुरुपुङ्गव ॥ १
 तस्याश्रुपरिपूर्णाक्षो व्यूढोरस्को महाभुजः ।
 आर्तस्यार्ततरः पार्थः पादौ जग्राह भारत २
 तस्य मूर्धानमाघ्रातमिधेपानकदुन्दुभिः ।
 स्वस्रीयस्य महाबाहुर्न शशाक च शशुहन् ॥ ३
 समालिङ्ग्यार्जुनं वृद्धः स भुजाभ्यां महाभुजः
 रुदन्पुत्रान्स्मरन्सर्धानं विललाप सुविह्वलः ४
 आतृन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च दौहित्रान् ससखीनपि ।
 वसुदेव उवाच ।

यैजिन्ता भूमिपालाश्च दैत्याश्च शतशोऽर्जुन
 तान् दृष्ट्वा नेह पश्यामि जीवाम्यर्जुन दुर्मरः ।
 यौ तावर्जुन शिष्यौ ते प्रियौ बहुमतौ सदा ६
 तयोरपनयात्पार्थ वृष्णयो निधनं गताः ।
 यौ तौ वृष्णिप्रवीराणां द्वाघेधातिरथौ मता
 प्रद्युम्नो युयुधानश्च कथयन्कथसे च यौ ।
 तौ सदा कुरुशार्दूल कृष्णस्य प्रियभाजनी ८
 तावुभौ वृष्णिनाशस्य सुखमात्मां धनञ्जय ।
 न तु गर्हामि शीनेयं हार्दिक्यं चाहमर्जुन ॥ ९
 अहूरं रौहिमणेयं च शापो ह्येषात्र कारणम् ।
 केशिनं यस्तु कंसं च विक्रम्य जगतः प्रभुः ॥
 विदेहायकरोत्पार्थ सैधं च बलगर्वितम् ।
 नैपादिमेकलह्यं च चक्रे कालिङ्गमागधान् ११

गान्धारान्काशिराजं च

मरुभूमौ च पार्थिवान् ।

प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च

पार्थतीयांस्तथा नृपान् ॥

१२

सोऽभ्युपेक्षितधानेतमनयान्मघुसूदनः ।

त्वं हि तं नारदश्चैव मुनयश्च सनातनम् ॥१३

गोविन्दमनघं देवमभिजानीध्वमच्युतम् ।

प्रत्यपश्यच्च स विमुञ्चतिक्षयमघोसजः ॥१४

समुपेक्षितयासित्यं स्वयं स मम पुत्रकः ।
 गान्धार्या वचनं यत्तदृषीणां च परंतप ॥ १५
 तन्नमन्यथा कर्तुं नैच्छत्स जगतः प्रभुः ।
 प्रत्यक्षं भवतश्चापि तव पीत्रः परंतप ॥ १६
 अश्वत्याघ्रा हतश्चापि जीवितस्तस्य तेजसा
 इमांस्तु नैच्छत्स्वान्नातीन् रक्षितुं च सखा तव
 ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आतृनथ सखींस्तथा ।
 शयानाविहतान्दृष्ट्वा ततो मामप्रवीदिदम् १८
 संप्राप्तोऽद्यायमस्यान्तः कुलस्य भरतर्षभ ।
 आगमिष्यति वीमत्सुरिमां द्वावरवर्तो पुरीम्
 आख्येय तस्य यद्दत्तं वृष्णीनां वैशसं महत् ।
 स तु श्रुत्वा महातेजा यदूनां निधनं प्रभो २०
 आगन्ता क्षिप्रमेवेह न मेऽप्राप्तिं विचारणा
 योऽहं तमर्जुनं विद्धि योऽर्जुनः सोऽहमेव तु
 यदूयात्तत्तथा कार्यमिति बुद्धयस्व भारत ।
 स स्त्रीषु प्राप्तकालास्तु पाण्डवो बालकेषु च
 प्रतिपत्स्यति वीभत्सुर्मयतश्चौर्ध्वदेहिकम् ।
 इमां च नगरीं सद्यः प्रतियाते धनञ्जये ॥ २३
 प्राकाराष्टालकोपेतां समुद्रः ज्वाययिष्यति ।
 अहं देशे तु कस्मिंश्चित्पुण्ये नियममास्थितः ॥
 कालं कर्ता सत्य एव रामेण सह धीमता ।
 एवमुक्त्वा हृषीकेशो मामचिन्त्यपराक्रमः ॥

हित्वा मां बालकैः सार्धं

दिशं कामप्यनात्प्रभुः ।

सोऽहं तौ च महात्मानो

चिन्त्यन् प्रातरौ तव ॥

१६

घोरं क्षातिवधं चैव

न मुञ्जे शोककशितः ।

न मोक्ष्ये न च जीविष्ये

दिष्ट्वा प्राप्तोऽसि पाण्डव ॥ २७

६

तं शयानमिति ॥ १ ॥ शिष्यौ प्रयुज्जसात्ययो

॥ ६ ॥ कानिपानं पौत्रकम् ॥ १२ ॥ एतं वंशजयम्

अनयात् बालानामपराधात् सत्यपि सामर्थ्ये । उपेक्षादरण-

मनयन्मादा सा मर्षमेवाद-त्यमिति ॥ १३ ॥

योऽहमिति । नरनायकयोर्वीरपरमात्मनोर्व्यतिहारेण
 भगवताऽभेद उक्तस्तं ज्ञात्वाऽनुवदन्पि वसुदेवो न शोक्तं
 मुक्तीत्याश्रये भगवन्मायाबलमिति भावः ॥ २१ ॥ कालं
 शृणु आत्मनः कर्ता करिष्यामि मय इत्यनेन मद्राक्ये
 संयोगे न कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

यदुक्तं पार्थ कृष्णेन तत्सर्वमखिलं कुरु ।
पतत्ते पार्थ राज्यं च स्त्रियो रत्नानि चैव हि

इष्टान्प्राणानहं हीमांस्त्यक्ष्यामि रिपुसूदन २८

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि अर्जुनवसुदेवसंवादे
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तः स बीभत्सुर्मातुलेन परंतप ।
दुर्मना दीनघदनो वसुदेवमुवाच ह ॥ १
नाहं वृष्णिप्रवीरेण बन्धुभिश्चैव मातुल ।
विहीनां पृथिवीं द्रष्टुं शक्यामीह कथञ्चन २
राजा च भीममेतश्च सहदेवश्च पाण्डवः ।
नकुलो याज्ञसेनी च पण्डेकमनसो वयम् ॥ ३
राष्ट्रः संक्रमणे चापि कालोऽयं वर्तते ध्रुवम् ।
तमिमं विद्धि संप्राप्तं कालं कालविदां वर ४
सर्वथा वृष्णिदारास्तु बालं ब्रूवं तथैव च ।
नयिष्ये परिगृह्याहमिन्द्रप्रस्थमरिन्दम ॥ ५

इत्युक्त्वा वारुकामिदं

वाक्यमाह धनञ्जयः ।

अमात्यान्वृष्णिपीराणां

द्रष्टुमिच्छामि मा चिरम् ॥ ६

इत्येवमुक्त्वा पचनं सुधर्मा यादवीं सभाम् ।
प्रविघ्नेशार्जुनः शूरः शोचमानो महारथान् ७
समासनगतं तत्र सूर्याः प्रकृतयस्तथा ।
प्राक्षणा नैगमास्तत्र परिधायोपतस्थिरे ८
तान्दीनमनसः सर्वांश्चिन्मृदन्मत्तचेतसः ।
उवाचेदं वयः काले पाथीं दीनतरस्तथा ॥ ९
शक्रप्रस्थमहं नेप्ये वृष्ण्यन्धकजनं स्वयम् ।
इदं तु नगरं सर्वं समुद्रः प्रावयिष्यति ॥ १०
सर्ज्जिकुरुत यानानि रत्नानि धाविधानि च ।
यजोऽयं भयतां राजा शक्रप्रस्थे मधिष्यति ॥
सप्तमे दिपते जैव रथी विमल उद्गते ।
वहिर्यस्यामहे सर्वं सर्ज्जामघत मा चिरम् ॥
इत्युक्तास्तेन ते सर्वे पाथीनास्त्रिष्टकर्मणा ।

सज्जमाशु ततश्चक्रुः स्वासिक्त्यर्थं समुत्सुकाः ॥
तां रात्रिमघसत्पार्थः केशधस्य निवेशने ।
महता शोकमोहेन सहसाऽभिपरिप्लुतः १४

श्वोभूतेऽथ ततः शौरि-
वसुदेवः प्रतापवान् ।

युक्त्वाऽऽत्मानं महातेजा

जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ १५

ततः शब्दो महानासी-

वसुदेवनिवेशने ।

दारुणः क्रोशतीनां च

रुदतीनां च योपिताम् ॥ १६

प्रकीर्णमूर्धजाः सर्वा विमुक्ताभरणरजजः ।
उरांसि पाणिभिर्ग्रन्थो ह्यलपन् करुणं स्त्रियः
तं देवकीं च भद्रा च रोहिणीं मदिरा तथा ।
अन्वारोहन्त च तदा भतीरं योपितां घराः ॥

ततः शौरिं वृषुक्तेन बहुमुदयेन भारत ।
यानेन महता पाथीं बहिर्निष्कामयत्तदा १९
तमन्धयुस्तत्र तत्र दुःखशोकसमन्विताः ।
द्वारकावासिनः सर्वे पौरजानपदा हिताः ॥

तस्याभ्यमेधिर्घ्नं छत्रं दीप्यमानाश्च पायकाः ।
पुरस्तात्तस्य यानस्य याजकाश्च ततो ययुः ॥
अनुजग्मुश्च तां धीरं देव्यस्ता वै खलंकृताः ।
खीसहस्रैः परिवृता वधूभिश्च सहस्रशः २२

यस्तु देशः प्रियस्तस्य जीयतोऽभून्महात्मनः
तन्निनमुपसङ्गलप्य पितृमेधं प्रचक्रिरे ॥ २३
तं चित्ताग्निगतं धीरं दूरपुत्रं पराङ्मनाः ।
ततोऽन्वारुरुहुः पत्न्यथतत्रः पतिलोकगाः ॥

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि नैलकण्ठ्ये भास्वभावदीपे
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

एवमिति ॥ १ ॥

तं वै चतसृभिः स्त्रीभिरन्वितं पाण्डुनन्दनः ।
 अदाहयच्चन्दनैश्च गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ २५
 ततः प्रादुरभूच्छब्दः समिद्धस्य विभावसोः ।
 सामगानां च निर्घोषो नराणां रुदतामपि २६
 ततो वज्रप्रधानास्ते वृष्ण्यन्धककुमारकाः ।
 सर्वे चैयोदकं चक्रुः स्त्रियश्चैव महात्मनः २७
 अलुप्तधर्मस्ते धर्मे कारयित्वा स फाल्गुनः ।
 जगाम वृष्णयो यत्र चिनष्टा भरतर्षभ ॥ २८
 स तान् दृष्ट्वा निपतिताम्कदने भृशदुःखितः ।
 चभूवातीय कौरव्यः प्राप्तकालं चकार ह २९
 यथा प्रधानतश्चैव चक्र सर्वास्तथा क्रियाः ।
 ये हता ब्रह्मशापेन मुसलैरेरकोद्भवैः ॥ ३०
 ततः शरीरे रामस्य घासुदेवस्य चोभयोः ।
 अन्विष्य दाहयामास पुरुषैरासकारिभिः ३१

स तेषां विधिवत्कृत्या
 प्रेतकार्याणि पाण्डवः ।

सप्तमे दिवसे प्रायः-

द्रव्यमारुह्य सत्यरः ॥

३२

अभ्ययुक्तै रथैश्चापि
 गो-चरोद्गुप्तैरपि ।

स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणां
 रुदत्याः शोककर्शिताः ॥ ३३

अनुजग्मुर्महात्मानं पाण्डुपुत्रं धनञ्जयम् ।
 भृत्याश्चान्धकवृष्णीनां सादिनो रथिनश्च ये
 वीरहीनं वृद्धबालं पीरजानपदास्तथा ।
 ययुस्ते परियार्याथ कलत्रं पार्यंतासनात् ३५
 कुञ्जरीश्च गजारोहा ययुः शीलनिर्भूतथा ।
 सपादरक्षैः संयुक्ताः सान्तरायुधिका ययुः
 पुत्राश्चान्धकवृष्णीनां सर्वे पार्यमनुमताः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया धेदथाः क्षत्राश्चैव महाधनाः
 ददा पट्टं च सहस्राणि घासुदेवायरोधनम् ।
 पुरस्कृत्य ययुर्यज्ञं पीत्रं कृष्णस्य धीमतः ३८
 बहूनि च सदग्राणि प्रयुताभ्यर्चुदानि च ।
 भोजयुष्पन्धकस्त्रीणां दत्तनाथानि निर्ययुः
 तत्सागरसमप्रख्यं वृष्णिचक्रं महर्षिमत ।
 उधाह रथिनां ध्रेष्टः पार्थः परपुरञ्जयः ॥ ४०
 निपाते तु जने तस्मिन्सागरो मकरालयः ।
 द्वावकां रतसंपूर्णां जलनाम्नयत्तदा ॥ ४१
 यपानि पुरुषद्वयमो भूमेस्तस्या ह्यमुञ्चत ।
 तजःसंज्ञायामास सज्जितेन स सागरः ४२
 तदद्भुतमभिप्रेत्य द्वावकायासिनो जनाः ।

तूर्णात्तूर्णतरं जग्मुर्गहो दैवमिमिति ब्रुवन् ४३
 काननेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च ।
 निवसन्नानयामास वृष्णिदारान् धनञ्जयः ४४
 स पञ्चनदामासाध धीमानतिसमृद्धिमत ।
 देशे गोपशुधान्याल्ये निवासमकरोत्प्रभुः ४५
 ततो लोभः समभवद्द्यूतां निहतेश्वराः ।
 दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमानाः पार्थैकेन भारत ४६
 ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः ।
 आभीरा मन्त्रयामासुः सामात्याः द्रुमदर्शनाः
 अयमेकोऽर्जुनो धन्वी वृद्धबालं हतेश्वरम् ।
 नयत्यस्मानतिक्रम्य योधाश्वमे हतौजसः ४८
 ततो यष्टिप्रहरणा दस्यवस्ते सहस्रशः ।
 अभ्यधावन्त वृष्णीनां तं जनं लोप्त्रहारिणः
 महता सिंहनादेन त्रासयन्तः पृथग्जनम् ।
 अभिपेतुर्वधार्थं ते कालपर्यायबोदिताः ॥ ५०
 ततो निवृत्तः कौन्तेयः सहसा सपदानुगः ।
 उधाच तान्महाबाहुरर्जुनः प्रहसन्निव ॥ ५१
 निघर्तध्वमधर्मज्ञा यदि जीधितुमिच्छथ ।
 इदानीं शरानिर्भिन्नाः शोचध्वं निहता मया ॥
 तयोक्तास्तेन वीरेण कथंयत्कृत्य तद्वचः ।
 अभिपेतुर्जनं मृदा वार्यमाणाः पुनः पुनः ५३
 ततोऽर्जुनो धनुर्दिव्यं गाण्डीवमजरं महत् ।
 आरोपयितुमारभे यत्नादिव कथंचन ॥ ५४
 चकार सज्जं कुच्छ्रेण संभ्रमे तुमुले सति ।
 चिन्तयामास शस्त्राणि न च सस्मार ताम्यपि
 वैकृत्यं तन्महददृष्ट्वा भुजार्थीयं तथा युधि ।
 दिव्यानां च महारूपाणां विनाशाद्भोडितोमयत्
 वृष्णियोधाश्च ते सर्वे गजाभ्यरययोधिनः ।
 न शेकुरायतेयितुं ह्रियमाणं च तं जनम् ॥ ५७
 कलत्रस्य बहुत्यादि संपतत्तु ततस्ततः ।
 प्रयत्नमकरोत्पार्थो जनस्य परिरक्षणे ॥ ५८
 म्रियतां सर्वयोधानां ततस्ताः प्रमदोत्तमाः ।
 समन्ततोऽयंकृप्यन्त कामाद्यान्याः प्रवप्रभुः
 ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो धनञ्जयः ।
 जपान दस्यून् सोढेनो वृष्णिभृत्यैः सहस्रशः
 क्षणेन तस्य ते राजःक्षयं जग्मुर्जिताम्नाः ।
 अक्षया हि पुरा भृत्या क्षीणाः द्रतजभोजनाः
 स शरक्षयमासाध दुःखशोकसमाहतः ।
 धनुष्कोट्या तदा दस्यूनयपतिपाकशाम्निः
 प्रेक्षतस्येव पार्थस्य वृष्ण्यन्धकयरत्रियः ।
 जग्मुर्दाय ॥ स्नेच्छाः समंभाजनमेजय ६३

धनञ्जयस्तु दैवं तन्मनसाऽचिन्तयत्प्रभुः ।
 दुःखशोकसमाधिष्टो निःश्वासपरमोऽभवत् ॥
 अस्त्राणां च प्रणाशेन बाहुवीर्यस्य संक्षयात् ।
 धनुषश्चाविधेयत्वाच्छराणां संक्षयेण च ॥ ६५
 बभूव चिमनाः पार्थो दैवमित्यनुचिन्तयन् ।
 न्यवर्तत ततो राजन्नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ६६
 ततः शोषं समादाय कलत्रस्य महामतिः ।
 हतभूयिष्ठरत्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरत् ॥ ६७
 एयं कलत्रमानीय वृष्णीनां हतशेषितम् ।
 न्यवेशयत् कौरव्यस्तत्र धनञ्जयः ॥ ६८
 हार्दिष्यतनयं पार्थो नगरं मार्तिकायतम् ।
 भोजराजकलत्रं च हतशोषं नरोत्तमः ॥ ६९
 ततो वृद्धाश्च बालांश्च स्त्रियश्चादाय पाण्डवः

इति श्रीमहामारते मौसलपर्वणि धृष्टिकलत्राद्यानयने
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

प्रविशन्नर्जुनो राजन्नाश्रमं सत्यघादिनः ।
 ददर्शासीनमेकान्ते मुनिं सत्यवतीसुतम् ॥ १
 स तमासाद्य धर्महनुपतले महाव्रतम् ।
 अर्जुनोऽस्मीति नामास्मै नियेषाम्यधदत्ततः ॥ २
 स्वागतं तेऽस्तिवति प्राह मुनिः सत्यवतीसुतः
 आस्पृतामिति होवाच प्रसन्नात्मा महामुनिः
 तमप्रतीतमनसं निःश्वासन्तं पुनः पुनः ।
 निर्विण्णमनसं दृष्ट्वा पार्थं द्यासोऽब्रवीदिदम् ।
 नखकेशदशाकुम्भवारिणा किं समुक्षितः ।
 आधीरजानुगमनं ब्राह्मणो वा हतस्त्वया ॥ ५
 युक्ते पराजितो वाऽसि गतश्रीरिव लक्ष्यसे ।
 न त्वयं प्रमिथं जानामि किमिदं मरतर्पम् ॥ ६
 श्रोतव्यं चेन्मया पार्थ क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ।

इति श्रीमहामारते मौसलपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावनदीये
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प्रविशन्निति ॥ १ ॥ नखोदकं, केशोदकं, वस्त्रान्तो
 दशा तदुदकं, कुम्भमुदकं च, आधीरजा नारी रजसला
 तस्या रजे प्रयवकाले दिनप्रयादवर्षा अनुगमनं तस्यां

वीरैर्विहीनान् सर्वास्तान् शक्रप्रसे न्यवेशयत्
 यौयुधानि सरस्वत्यां पुत्रं सात्यकिनः प्रियम्
 न्यवेशयत् धर्मात्मा वृद्धबालपुरस्कृतम् ॥ ७१
 इन्द्रप्रसे ददौ राज्यं वज्राय परवीरहा ।
 वज्रेणाकूरदारास्तु वार्यमाणाः प्रवयजुः ॥ ७२
 रुक्मिणीं त्वय गान्धारीशैव्या हैमवतीत्यपि
 देवी जाम्बवती चैव विविशुर्जातवेदसम् ॥ ७३
 सत्यमामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य संमताः
 वनं प्रविशिशु राजस्तापस्ये कृतनिश्चयाः ॥ ७४
 द्वारकावासिनो ये तु पुरुषाः पार्थमभ्ययुः ।
 ययार्हं संविभज्येनान्यत्रे पर्यददज्जयः ॥ ७५
 स तत्कृत्वा प्राप्तकालं बाष्पेणापिहितोऽर्जुनः
 कृष्णद्वैपायनं द्यासं ददर्शासीनमाश्रमे ॥ ७६

अर्जुन उवाच ।

यः स मेघघणुः श्रीमान् बृहत्पंकजलोचनः ॥
 स कृष्णः सह रामेण त्यक्त्वा देहं दिवं गतः
 मौसले वृष्णिधीराणां विनाशो ब्रह्मशापजः
 बभूव धीरान्तकः प्रभासे लोमहर्षणः ।
 एते शूरा महात्मानः सिंहदर्पा महाबलाः ॥ ९
 भोजवृष्यभ्यधका ब्रह्मभ्योर्म्यं सैर्हतं युधि ।
 गदापरिघशक्तीनां सहाः परिघबाहयः ॥ १०
 न परकाभिर्निहताः पश्य कालस्य पर्ययम् ।
 हतं पञ्चशतं तेषां सहस्रं बाहुशालिनाम् ॥ ११
 निधनं समनुप्राप्तं समासाधेतरतरम् ।
 पुनः पुनर्न मृष्यामि विनाशमभितौजसाम् ॥
 चिन्तयानो यदुनां च कृष्णस्य च यशस्विनः
 शोषणं सागरस्येव पर्येतस्येव चालनम् ॥ १३

अर्जुनः, ब्राह्मणस्य बधो, युद्धे पराजयमेति सप्तभिर्निमित्तैः
 पुरुषो ब्रह्मर्षिर्भवति ॥ ५ ॥ प्रमिथं पराजितं त्वां वद-
 यिदपि न जानामि ॥ ६ ॥ हतं मृतं मारितवन्त इत्यर्थः
 ॥ १० ॥ पंचशतं सहस्रं ब्रह्मभ्योर्गुणितं पञ्चशतानीत्यर्थः ॥ ११ ॥
 न भवत्येवं हतं ताडितं अपि तु निधनं प्राप्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

नमसः पतनं चैव शैत्यमग्नेस्तथैव च ।
 अथधेयमहं मन्ये विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १४
 न चेह स्वातुमिच्छामि लोके कृष्णविनाकृतः
 इतः कष्टतरं चान्यच्छृणु तद्वै तपोधन ॥ १५
 मनो मे दीर्यते येन चिन्तयानस्य वै मुहुः ।
 पश्यतो वृष्णिदाराश्च मम ब्रह्मन् सहस्रशः ॥
 आभीरैरनुसृत्याजौ हताः पञ्चनदालयैः ।
 धनुरादाय तत्राहं नाशकं तस्य *पूरणे ॥ १७
 यथा पुरा च मे वीर्यं भुजयोर्न तथाऽभवत् ।
 अस्त्राणि मे प्रनष्टानि विविधानि महामुने ॥
 शराश्च क्षयमापन्नाः क्षणेनैव समन्ततः ।
 पुरुषश्चाप्रमेयात्मा शंखचक्रगदाधरः ॥ १९
 चतुर्भुजः पीतवासाः इयामः पद्मदलेक्षणः ।
 यश्च याति पुरस्तात्मे रथस्य सुमहाद्युतिः २०
 प्रदहन् रिपुसैन्यानि न पश्याम्यहमच्युतम् ।
 येन पूर्वं प्रदग्धानि शत्रुसैन्यानि तेजसा २१
 शरैर्गोण्डीयनिर्मुक्तैरहं पञ्चाश्व नाशयम् ।
 तमपश्यन्विषीदामि घूर्णामीष च सत्तम २२
 परिनिर्धिषणचेताश्च शान्तिं नोपलभेऽपि च
 विना जनार्दनं धीरं नाहं जीयितुमुत्सहे ॥ २३
 श्रुत्वैष हि गतं धिष्णुं ममापि मुमुहुर्दिशः ।
 प्रनष्टश्चातिधीर्यस्य शून्यस्य परिधावतः ॥ २४
 उपदेष्टुं मम धेयो भवानर्हति सत्तम ।

इयास उवाच ।

ब्रह्मशापविनिर्दग्धा वृष्ण्यन्धकमहारथाः २६
 विनष्टाः क्रुशार्दूल न तान् शोचितुमर्हसि ।
 मथितव्यं तथा तच्च दिष्टमेतन्महार्त्तमात्रम् ॥

इति श्रीमहाभारते मौलपर्वणि व्यासार्जुनसंवादे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

परयतः अनादरे पटी । मा पश्यन्तमनास्तथैवार्थः ॥ १६ ॥
 पुरुषश्चेति । इदमेव स्पं चतुर्भुजं नित्यमर्जुनहृद्यो-
 वरमस्ति अत एव विधिरूपदर्शनानन्तरमुक्तं 'तेनैव
 श्योणं चतुर्भुजेन रक्ष्यमाहो मय विधमूर्ते' इति । अन्यथा
 द्विभुजेनेत्यस्यत् । चतुर्भुजेनेति नावश्यक ॥ १९ ॥
 बुद्धिरास्थित्वाभावधारणं, तेजः प्रागन्धं, प्रतिप-
 स्तिरनागमविषयम् ॥ २२ ॥ भवन्ति उत्पन्ने भव-
 तादौ विधर्मास्तिमयेषु विरपये विनाशघले विरपन्ते ।

इति श्रीमत्पद्माक्ष्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसुरिखनोः

श्रीनीलकण्ठस्य कृता भारतमाषर्दापि मौलपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

मौलपर्वं समाप्तम् ।

उपेक्षितं च कृष्णेन शक्तेनापि व्यपोहितम् ।
 प्रैलोक्यमपि गोविन्दः कृतं स्वावरजङ्गमम्
 प्रसहेदन्यथाकर्तुं कुतः शापं महात्मनाम् ।
 रथस्य पुरतो याति यः स चक्रगदाधरः ॥ २८
 तव स्नेहात्पुराणपरिषादुदेवश्चतुर्भुजः ।
 कृत्वा भारवतरणं पृथिव्याः पृथुलोचनः ॥
 मोक्षयित्वा तनुं प्राप्तः कृष्णः स्वस्थानमुत्तमम्
 त्वयाऽपीह महत्कर्म देवानां पुरुषर्षभ ॥ ३०
 कृतं मीमसहायेन यमान्यां च महाभुज ।
 कृतकृत्याश्च वो मन्ये संसिद्धान्कुरुपुङ्गव ३१
 गमनं प्राप्तकालं च इदं धेयस्करं विभो ।
 एवं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारत ॥ ३२
 भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपर्यये ।
 कालमूलमिदं सर्वं जगद्बीजं धनञ्जय ॥ ३३
 काल एव समादत्ते पुनरेव यदृच्छया ।
 स एव बलवान्भूत्वा पुनर्भवति त्रुर्वलः ३४
 स एवेशश्च भूत्वेह परैराह्वयते पुनः ।
 कृतकृत्यानि चास्त्राणि गतान्यद्य यथागतम् ॥
 पुनरेष्यन्ति ते हस्ते यदा कालो भविष्यति ।
 कालो गन्तुं गतिं मुख्यां भवतामपि भारत
 एतच्छ्रेयो हि वो मन्ये परमं भरतर्षभ ।

वैशम्पायन उवाच ।

एतद्वचनमाश्रय व्यासस्यामिततेजसः ॥ ३७

अनुज्ञातो ययौ पार्थो नगरं नागसाक्षयम् ।

प्रविश्य च पुरं धीरः समासाद्य बुधिमिरम्

आचष्ट तद्यथावृत्तं वृष्ण्यन्धककुलं प्रति ॥ ३८

विनश्यन्ति कालः ईश्वरः जगद्बीजं विषयद्विषयकम् ॥ ३३ ॥

यमादत्ते संदृष्टिं यदा भूतानामपि संहाते भवति विद्या-

स्त्रं मौलिकाना नाश इति तदर्थं शोकोऽनुचित इति भावः

य एव बलवान् एव दुर्बलो भवत्येवं विषययोऽपि काल-

मूलो भवेत् ॥ ३४ ॥ कृतं कृतं । भवन्तोऽपि अपश्यन्तु ह्यया

इति भावः ॥ ३५ ॥ पुनर्युगान्तरे मुख्यां गतिं स्वर्गं गन्तुम् ॥ ३६

एतत् प्रमाणं धेयः ॥ ३७ ॥

* आरोपणे ह्यर्थः ।

अस्यानन्तरं महाप्रस्थानिकं पर्वं भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।

पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते ॥ १ ॥

॥ इति श्रीमहाभारते 'मौसलपर्व' समाप्तम् ॥

* यशस्यादिपर्वणि पर्वसंप्रदक्षयनावसरे 'इत्येतन्मौसलं पर्वं षोडशं परिकीर्तितम् । अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् । श्लोकानां विंशतिश्चैव संख्याता तत्पदविना इति प्रोक्तम् । तथापि संप्रति अध्यायाः ८ श्लोकाः परं २८७ एव दृश्यन्ते ।

अयं ग्रन्थः धौकि अयडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदसात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितपाम-चन्द्रशास्त्रिणा परिशोधितद्विष्ययादिना परिष्कृतः ॥ भारती जयतु ॥ शाके १८५४ ॥

Shrīman MAHĀBHĀRATAM

Part VI

XVII

Mahāprasthānika parvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nīlkantha.

Edited by

Pandit Ramaebhandrashastri Kinjawadekar.

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARAHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

All Rights Reserved by the Publisher.

श्रीमन्महाभारतम् ।

षष्ठभागे—महाप्रस्थानिकपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीध्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संशुद्ध प्रकाशितम् ।

अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयिन्नां स्थायसीकृताः।

॥ महाभारतम् ॥

महाप्रस्थानिकपर्व ।

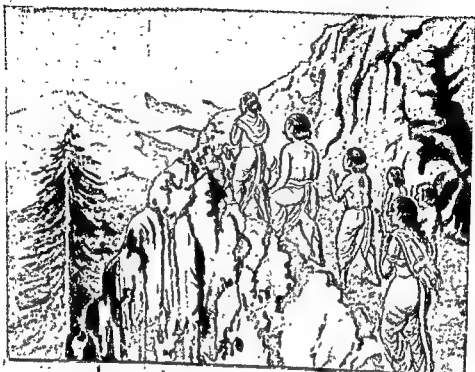
-१७-

विषयानुक्रमणिका ।

अ० श्लो०	विषयः	पृष्ठम्	अ० श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
	महाप्रस्थानिकपर्व १-७			पतनकारणं पृष्टो युधिष्ठिरोऽ- र्जुने तस्या विशेषेण पक्षपातं कारणत्वेनोवाच । एवं क्रमेण सहदेवादिषु पतत्सु भीमप्रभानु- रोधेन तत्पतनकारणान्यभि- दधानो युधिष्ठिरो भीमपतना- नन्तरमेकेन शुना सहाम्रेजगाम ५	
१ ४६	पूर्वं मौसले हतेषु वृक्ष्यन्ध- केषु दिवं गते च भगवति श्री- कृष्णे पण्डुपुत्राः किमकुर्वतेति जनमेजयप्रश्ने वैशम्पायनस्यो- त्तरम् । युधिष्ठिरो महाप्रस्थान- गमनं निश्चित्य भ्रातृभिर्द्रौपद्या च सह स्वर्गं अगमिषु राज्यभारं युयुत्सौ निक्षिप्यार्जुनानुमत्या परीक्षितं चाभियिच्य सुभद्रां प्रति 'यप पुत्रस्य पुत्रस्ते कुरु- राजो भविष्यति । यदूनां परिशे- पश्च' (८) इत्याद्यादिय श्रीकृष्ण- प्रभृतीनामुदकदानपूर्वकं आत्मा- नि कृत्वा परीक्षितं शिष्यत्वेन कृपाचार्याय ददौ । ततः कुच्छात्मी- रानुमतिसंपादनेन घटकलधार- णादि कृत्योत्सर्गेष्टिपूर्वकमग्नीनु- त्सृज्य भ्रातृभिर्द्रौपद्या शुना च सह प्रस्थितो लौहित्यं सलिला- र्णवं ययौ । तत्र पुरुषविग्रह- मग्निं दृष्ट्वा तदाश्रयाऽर्जुनेनाक्षय्येषु- धिसहिते गाण्डीवे परुणोद्देशेना- र्णवे त्यक्ते दक्षिणामुखा निर्गताः पृथिवीं प्रदक्षिणीकृत्योत्तरां दिशं पाण्डया ययुः ... ३	३ ३८	शुना सह गच्छन्तं युधिष्ठिरं स्वर्गं नेतुं रथेन सहगतं रथमा- रोहित्युक्तयन्तं चेन्द्रं प्रति 'न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेभ्यः' (३) इत्याद्युवाच युधिष्ठि- रः । ततः 'मानुषं देहं त्यक्त्वा स्वर्गं गताम्नाः स्थयमनेनैव शरीरेण तत्र गतो द्रव्यसि' इत्याह शक्रः । शुना सह स्वर्गं जिगमिषोर्धुधिष्ठि- रस्येन्द्रेण सहोक्तिप्रत्युक्तयोः प्रचलितयोः शुना विना रथारो- हणमरोच्यमानस्य युधिष्ठिरस्य निश्चयं दृष्ट्वा सुप्रसन्नः साक्षाद्धर्मो निजस्वरूपप्रकाशनेन युधिष्ठिरं प्रशस्य 'अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितृवृत्तेन मेधया । अनुक्रोशेन चानेन' (१८) इत्याद्युवाच । ततो धर्मादयो युधिष्ठिरं रथमारोप्य स्वैः स्वयिमानैर्धुधिष्ठिरोऽपि स्वर्गं गतो नारदेन स्तुतो तत्र भीमादिभ्रातृ- णामदर्शनादिषानामन्य 'यत्र मे भ्रातरो द्रौपदी च गतास्तत्रैव गन्तुमिच्छामि' इत्याद्यब्रवीत् ... ७		
२ २६	उदीच्यां दिशि हिमालयं प्राप्य तमप्यतिक्रामत्सु तेषु प्रथमं भूमी पतितां द्रौपदीं दृष्ट्वा भीमेन				
	महाप्रस्थानिकपर्वणो विषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥ शुभं भवतु ॥				

महाप्रस्थानिकपर्व

१७

॥ महाभारतम् ॥

महाप्रस्थानिकपर्व ।

-१७-

श्रीगणेशाय नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं धृष्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाह्वयम् ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते १
वैशम्पायन उवाच ।

धृत्वैव कौरवो राजा वृष्णीनां कदनं महत् ।
प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ २
कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते ।
कालपाशमहं मन्ये त्वमपि द्रष्टुमर्हसि ॥ ३
इत्युक्तः स तु कौन्तेयः कालः काल इति ध्रुवम् ।
अन्यपद्यत तद्वाक्यं ब्राह्मण्यैस्तस्य धीमतः ॥ ४
अर्जुनस्य मतं ज्ञात्वा भीमसेनो यमी तथा ।
अन्यपद्यन्त तद्वाक्यं यदुक्तं सव्यसाचिना ॥ ५

ततो युयुत्सुमानाम्य प्रव्रजन् धर्मकाम्यया ।
राज्यं परिददी सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिरः ॥ ६
अभिषिच्य स्वराज्ये च राजानं च परिक्षितम् ।
दुःखार्तेश्चाग्रणीद्राजा सुभद्रां पाण्डवामजः ॥ ७
एव पुत्रस्य पुत्रस्ते कुरुराजो भविष्यति ।
यदूनां परिक्षेपश्च यज्ञो राजा कृतश्च ह ॥ ८
परिक्षिप्त्वास्तिनपुरे शत्रुप्रस्थे च यादवः ।
यज्ञो राजा स्वया रथो मा चाधर्मे मनः कृपाः ।
इत्युक्त्वा धर्मराजः स यासुदेवस्य धीमतः ।
मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च १०

श्रीगणेशाय नमः ॥ कृतकृत्यानां दुःखदुःखप्रस्थानां
महाप्रस्थानादिनां उपायेन देवताभिो युक्त इति पाण्डवा-
चारिण प्रदर्शयन् महाप्रस्थानिकं पर्वारभते । प्रमेणाच्च
स्वर्गतिहेतुं गुणान् स्वर्गतिप्रबन्धनाच्च दोषान् दर्शयति
संक्षेपेण—एवं धृष्यन्धककुले इत्यादिना ॥ १ ॥
प्रस्थाने स्वर्गे गन्तुं शक्याः सरणे ॥ २ ॥ पाशं तन्म-

मार्क्यं, मरणमिति यावत् । तदहं मन्ये अंगीकरोमि ।
त्वमप्येतद्गुणं आलोचितुम् ॥ ३ ॥ कालः काल इति
नित्यार्थं द्रितम् । अपरिहार्यः कालो मृत्युः मोऽप्येमास्तु दि-
विरेणेत्याशयः ॥ ४ ॥ धर्मकाम्यया प्रव्रजन् दृष्टेन परिददी तद-
धीनं वृत्तान् तस्याभिदेकेऽनधिकारान् ॥ ५ ॥ स्वराज्ये द्वास्ति-
नपुरे ॥ ७ ॥ अधर्मे परिक्षिप्त्वा प्रवीर्यान्त्योत्पन्नमने महा-
प्रस्थानमिव मा कुर्वादिनि भारः ॥ ९ ॥

ततस्ते तूत्तरेणैव तीरेण लवणाम्भसः ।
जग्मुर्भरतशार्दूल दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ॥ ४४
ततः पुनः समावृत्ताः पश्चिमां दिशमेव ते ।

ददृशुर्द्वारकां चापि सागरेण परिप्लुताम् ४५
उदीचीं पुनरावृत्त्य ययुर्भरतसत्तमाः ।
प्रादक्षिण्यं चिकीर्षन्तः पृथिव्या योगधर्मिणः

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिके पर्वणि
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

धैर्यम्पायन उवाच ।

ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिशमास्थिताः
दृदशुर्योग्युक्ताश्च हिमवन्तं महागिरिम् ॥ १
तं चाप्यतिक्रमन्तस्ते ददृशुर्वालुकार्णवम् ।
अथैक्षन्त महाशैलं मेरुं शिखरिणां वरम् ॥ २
तेषां ॥ गच्छतां शीघ्रं सर्वेषां योगधर्मिणाम् ।
याज्ञसेनीं व्रष्टयोगा निपपात महीतले ॥ ३
तां तु प्रपतितां दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
उवाच धर्मराजानं याज्ञसेनीमवेक्ष्य ह ॥ ४
नाधर्मश्चरितः कश्चिद्राजपुत्र्या परंतप ।
कारणं किं नु तद्वहि यत्कृष्णा पतिता भुवि ५
युधिष्ठिर उवाच ।

पक्षपातो महानस्या विशोषेण धनञ्जये ।
तस्यैतत्फलमधैषा भुङ्क्ते पुरुषसत्तम ॥ ६
धैर्यम्पायन उवाच ।

पथमुक्त्वाऽनवेक्ष्यैर्नां ययौ भरतसत्तमः ।
समाधाय यनो धीमान् धर्मात्मा पुरुषर्षभः ७
सहदेवस्ततो विद्वान्निपपात महीतले ।
तं चापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजानमब्रवीत् ८
योऽयमस्मात्सु सर्वेषु शुभ्रपूरनहंकृतः ।
सोऽयं माद्रवतीपुत्रः कस्माद्विपतितो भुवि ९
युधिष्ठिर उवाच ।

आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैषोऽमन्यत कश्चन ।
तेन दोषेण पतितस्तस्मादेव नृपात्मजः ॥ १०

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिके पर्वणे नैलकण्ठीये भारते
भावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

तत इति । ततः दिक्त्रयप्रदक्षिणीकरणानन्तरं योग-
भुङ्क्तेः समाहितमनसः ॥ १ ॥ अश्रयोगं ध्यानात् स्थानि-

धैर्यम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं समुत्तुल्य सहदेवं ययौ तदा ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेयः शुना चैव युधिष्ठिरः
कृष्णां निपतितां दृष्ट्वा सहदेवं च पाण्डवम् ।
आतो बन्धुप्रियः शूरो नकुलो निपपात ह १२
तस्मिन्निपतिते वीरे नकुले चारुदर्शने ।
पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ११
योऽयमक्षतधर्मात्मा भ्राता वचनकारकः ।
रूपेणाप्रतिमो लोके नकुलः पतितो भुवि १४
इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
नकुलं प्रति धर्मात्मा सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ १५
रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् ।
अधिकश्चाहमेवैक इत्यस्य मनसि स्थितम् १६
नकुलः पतितस्तस्मादागच्छ त्वं वृकोदर १७
'यस्य यद्विहितं वीरे सोऽयस्यं तदुपाश्रुते' १७
तांस्तु प्रपतितान् दृष्ट्वा पाण्डवः श्वेतघाहनः ।
पपात शोकसन्तप्तस्ततो नु परधीरहा ॥ १८
तस्मिन्स्तु पुरुषव्याघ्रे पतिते शक्रतेजसि ।
त्रियमाणे दुराधर्मे भीमो राजानमब्रवीत् १९
अनृतं न ह्यभ्यास्यस्य स्वीरेवपि महात्मनः ।
अथ कस्य विकारोऽयं येनायं पतितो भुवि ।
युधिष्ठिर उवाच ।

एकाहा निर्देहयं धै शत्रूनि त्यजुं नोऽब्रवीत् ।
न च तत्कृतघानेयं शूरभानी ततोऽपतत् ॥ २१

मानसाः ॥ १॥ पश्येति । तत्रैषु वैषम्येण पूजा न कार्येति
भावः ॥ ६ ॥ अन्वेक्ष्य स्वर्गान्तरायरम् । स्नेहो माभूदिति
भावः ॥ ७ ॥ आत्मन इति । प्राक्तन्याभिमानोऽपि
पतनेनैव नश्यति भावः ॥ १० ॥ रूपेणेति । स्वगर्वाङ्गुलः
परातेत्यर्थः ॥ ११ ॥ एकाहेति । श्रीमन्गर्वाङ्गुलोऽपि
मिथ्याप्रतिमप्राच्य परातेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अवमेने धनुर्ग्राहानेय सर्वोच्च फाल्गुनः ।
तथा चैतन्र तु तथा कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ २२

धैर्याम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा

भीमोऽथ निपपात ह ।

पतितश्चाब्रवीन्भीमो

धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥

२३

इति श्रीमहामारते महाप्रस्थानिके पर्वणि द्रौपद्यादिपतने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

धैर्याम्पायन उवाच ।

ततः सन्नादयन् शक्रो दिवं भूमिं च सर्वशः ।
रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥ १

स्वमान् पतितान् दृष्ट्वा

धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

अब्रवीच्छोकसंतप्तः

सहस्रासमिदं पथः ॥

२

स्रातरः पतिता मेऽत्र गच्छेयुस्ते मया सह ।

न विना स्रातुभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेश्वर ३

हृष्टुमायी सुखाहो च राजपुत्री पुरंदर ।

साऽस्माभिः सह गच्छेत् तद्गगाननुमन्यताम्

शक्र उवाच ।

स्रातून् द्रक्ष्यसि स्वर्गं त्यमद्रतस्त्रिदिशं गतान्

कृष्ण्या सहितान्सर्षाणां शुचो भरतर्षभ ५

निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ ।

अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं भ्या भूतमव्येश भक्तो मां नित्यमेव ह ।

स गच्छेत् मया सार्धमानुशस्या हि मे मतिः

अन्यतनाद्वलगावेष मीमंसेन पपलेन्याह—अतिमुक्त-
मिति ॥ २५ ॥ इति श्रीमहामारते महाप्रस्थानिके पर्वणि
त्रैलोक्ये भारतमावक्ष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

ततः सन्नादयन् प्रियस्य शङ्खपभोगैव लक्ष्मीः

भो भो राजद्रोक्षस्व पतितोऽहं प्रियस्तव ।
किनिमित्तं च पतनं ब्रूहि मे यदि वेत्थ ॥ २४

युधिष्ठिर उवाच ।

अविमुक्तं च भवता प्राणेन च विकृत्यसे ।

अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनासि पतितः क्षितौ ॥ २५

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्जगामानवलोक्षयन् ।

भ्याऽप्येकोऽनुययौ यस्ते बहुशः कर्तितो मयाः

शक्र उवाच ।

अमर्यत्वं मत्समात्वं च राजन्

धियं कृत्स्नां महतीं चैव सिद्धिम् ।

संप्राप्तोऽथ स्वर्गसुखानि च त्वं

त्यज भ्यानं नात्र नृशंसमस्ति ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अनार्यमार्थेण सहस्रनेत्र

शक्यं कर्तुं दुष्करमेतद्वार्य ।

मा मे श्रिया सङ्गमनं तयाऽस्तु

यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥ २

इन्द्र उवाच ।

स्वर्गे लोके भवतां नास्ति धिषण्य-

मिष्टापूर्ते क्रीधयशा हरन्ति ।

ततो विचार्य म्रियतां धर्मराज

त्यज भ्यानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ १०-

युधिष्ठिर उवाच ।

भक्त्यायं प्रातुरत्यन्तपापं

तुल्यं लोके द्रष्टव्यम्यागतेन ।

तस्माद्ग्राहं जातु कथं च नाद्य

त्यह्याम्येनं स्वसुखार्थं महेन्द्र ॥ ११-

श्रेयसी न स्वमात्रभोग्येति तात्पर्यम् ॥ १ ॥ अयं श्रेया-
देर्निचतरमपि साहितं प्रथमे न्वदुर्गाविभागेन संमापयेत्तथा-
न्वयं तद्गोचर्यमिति तात्पर्यम् ॥ १० ॥ नात्रोते । अत्राप्य-
स्य संगत्यागे नृशंसं निर्दयत्वं नास्ति ॥ ८ ॥ श्रवतामशुवि-
नान् धिषण्यं भ्यानं स्वर्गं नास्ति बोधरगा नाम देवगण-
अनुपेक्षापूर्वकं भानि ॥ १० ॥

भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चार्ते
 प्राप्तं क्षीणं रक्षणे प्राणलिप्सुम् ।
 प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्तुं
 यतेयं वै नित्यमेतद्भुतं मे ॥ १२
 इन्द्र उवाच ।
 शुना दष्टं क्रोधघरा हरन्ति
 यद्धृत्तमिष्टं विवृतमथो हुतं च ।
 तस्माच्छुनस्त्यागमिमं कुरुष्व
 शुनस्त्यागात्प्राप्स्यसे देवलोकम् ॥ १३
 त्यक्त्वा भ्रान्तं दयितां चापि कृष्णां
 प्राप्ते लोकः कर्मणा स्वेन वीर ।
 श्वानं चैनं न त्यजसे कथं नु
 त्यागं कृत्स्नं चाखिलो मुह्यसेऽद्य ॥ १४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 न विद्यते सन्निभश्चापि विग्रहो
 मृतैर्मृत्यैरेति लोकपुनिष्ठा ।
 न ते मया जीययितुं हि शक्या-
 स्ततस्त्यागस्तेषु कृतो न जीयताम् ॥
 *भीतिप्रदानं शरणागमनस्य
 स्त्रिया वधो प्राक्षणास्वापहारः ।
 मित्रघ्नोऽहस्तानि चत्वारि शक्र
 भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे ॥ १६
 वैशम्पायन उवाच ।
 तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य
 धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ।
 युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्र
 ऋक्षैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः ॥ १७
 धर्मराज उवाच ।
 अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितृवृत्तेन मेधया ।
 अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ १८
 पुरा द्वैतवने चासि मया पुत्र परीक्षितः ।
 पानीयार्थं पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरौ हताः ॥ १९
 भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रानरावुभी ।
 माक्रोः साम्यमर्भोप्सन्त्वे नकुलं जीयमिच्छसि
 अयं श्वा भक्त इत्येवं त्यक्ता देवस्यस्त्वया ।
 तस्मात्स्वर्गं न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिपः
 अतन्तयाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ।

प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्यां गतिमनुत्तमाम् २२
 वैशम्पायन उवाच ।
 ततो धर्मश्च शक्रश्च मरुतश्चाश्विनावपि ।
 देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पाण्डवम् ॥ २३
 प्रययुः स्वैर्विमानैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः
 सर्वे विरजसः पुण्याः पुण्यवाग्देवकर्मिणः
 स तं रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोद्भवः ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे शीघ्रं तेजसाऽऽवृत्त्य रोऽसी २५
 ततो देवनिकायस्यो नारदः सर्वलोकवित ।
 उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं वृद्धादी वृहत्तपाः २६
 येऽपि गजर्षयः सर्वे ते चापि समुपहिताः ।
 कर्त्तुं प्रच्छाद्य तेषां वै कुरुराजोऽधितिष्ठति
 लोकानावृत्य यशसा तेजसा वृत्तसंपदा ।
 स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं शुभ्रम् पाण्डवात् ॥
 तेजसि यानि दृष्टानि भूमिष्ठेन त्वया विभो ।
 वदमानि भुवे देवानां पदयामूनि सहस्रशः ॥
 नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ।
 देवानामग्र्यं धर्मोत्तमं स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान्
 शुभं वा यदि वा पापं भ्रान्तां स्नानमद्य मे ।
 तदेव प्राप्नुमिच्छामि लोकानन्यान् कामये ३१
 राक्षस्तु वचनं श्रुत्वा देवराजः पुरंदरः ।
 भ्रान्तं स्वसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ३२
 स्थानेऽस्मिन्वस राजेन्द्र कर्मभिर्निर्जिते शुभैः
 किं त्वं मानुष्यकं श्रेष्ठमद्यापि परिकर्षसि ३३
 सिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां
 यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ।
 नैव ते भ्रातरः स्थानं
 संप्राप्ताः कुरुनन्दन ॥ ३४
 अद्यापि मानुषो भूयः
 स्पृशते त्वां नराधिप ।
 स्वर्गोऽयं पदय देवर्षान्
 सिद्धांश्च त्रिदिपालयान् ॥ ३५
 युधिष्ठिरस्तु देवेन्द्रमेवंवादिनमभिव्यजन् ।
 पुनरेवाव्रवीदीमानिदं वचनमर्षयत् ॥ ३६
 तैर्विना नोत्सहे यस्तुमिह धैत्यनिवर्हण
 गन्तुमिच्छामि तन्नाहं यत्र ते भ्रातरौ गताः ॥

अभिजातोऽनेकशूनोऽसि पितुः पादोः १८ निशम्यत्यो
 निवासात् ॥ २६ ॥ वाक्यमेताह—येऽप्यस्ति । राघव-

स्त्रियाः स्मृतिविषयाः सन्ति ॥ २७ ॥ यदेव भ्रातृणां स्थानं
 तदेव प्राप्नुमिच्छामि ॥ ३० ॥ *प्रतिप्रदानम् इति पाठः

यत्र सा गृहती श्यामा बुद्धिसत्त्वगुणान्विता । द्रौपदी योषिता श्रेष्ठा यत्र नैव गता मम ३८

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिके पर्वणि युधिष्ठिरस्वर्गारोहे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्पद्माक्ष्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसुरिसूनोः
श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे महाप्रस्थानिके पर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
महाप्रस्थानिकं पर्व समाप्तम् ।

अतः परं स्वर्गारोहणपर्व ।

तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच—

स्वर्गं त्रिधिष्टुप प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भोजिरे ॥

॥ इति श्रीमहाभारते 'महाप्रस्थानिकपर्व समाप्तम् ॥

* यद्यपि आदिपर्वणि पर्वप्रवृत्त्यनावसरे 'एतत्सप्तदश पर्व महाप्रस्थानिकं स्मृतम् । यत्राप्यायात्रयं श्लोकां
श्लोकानां च शतत्रयम् । विंशतिश्च तत्र श्लोकाः ' इति कथितं तथापि मयि ज ३ श्लोका ११० एव दृश्यन्ते ।

अयं ग्रन्थः श्रीकृष्णदेवकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितराम-
चन्द्रशास्त्रिणा परिशोद्धिताष्टिष्यण्यादिना परिष्कृतश्च ॥ भारती जयतु ॥ शाके १८५४ ॥

Shriman MAHĀBHĀRATAM

Part VI

XVIII

Swargārohana parvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nīlkantha.

Edited by

Pandit Ramaehandrashastri Kinjawadekar.

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARAHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

All Rights Reserved by the Publisher.

श्रीमन्महाभारतम् ।

षष्ठभागे—स्वर्गारोहणपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतेः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तद्य

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतेः संमुख्य प्रकाशितम् ।

अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः ।

॥ महाभारतम् ॥

स्वर्गारोहणपर्व

-१८-

विषयानुक्रमणिका ।

श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्	श्लोकाः	विषयः	पृष्ठम्
१ २६	‘स्वर्गे गत्वा पाण्डवा धार्तरा- ष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे’ इति जनमेजयेन पृष्टो वैशम्पायनः ‘स्वर्गे प्राप्य युधिष्ठिरादयो यद्- कुर्वत तच्छृणु’ इत्युवाच । स्वर्गे गतो युधिष्ठिरो ‘दुर्योधनं श्रिया जुष्टं दृष्ट्वा नाहमनेन सह वस्तुमि- च्छामि किंतु यत्र मम भ्रातर- स्तिष्ठन्ति तत्र यातुम्’ इति यदक्षुषदिशन्तं महाशुनिं नारदं प्रति भ्रातॄणां कर्णधृष्टशुसादी- नां च के लोका इत्याद्य- पृच्छत् । ... २		३ ४४	इन्द्रे स्वस्य तत्समीपं प्रत्यनागम नचोदना । दूतेनेन्द्रे युधिष्ठिरा चिकीर्षितनिवेदनम् । ... ४ वृत्तवाक्यं श्रुत्वा इन्द्रप्रभृतयो देवाः युधिष्ठिरमाजग्मुः । तत इन्द्रो ‘युधिष्ठिर महाबाहो’ इत्यादिना त्वया सिद्धिः प्राप्ता तवाक्षया लोकाः, तव दयाजेन नरको दर्शितः, पहि भ्रातॄन् सप- क्ष्यांश्च स्वस्थानस्थान् पश्य, स्वर्गे- गामाप्नुतस्य तव मानुषो भावो गमिष्यति इत्याद्ययद्वत् । इन्द्रो- क्त्यनन्तरं साक्षाद्धर्मेण ‘भो भो राजन् महाप्राज्ञ’ इत्यादिना ‘ष्टै- वने प्रश्नद्वारा प्रथमा परीक्षा तव, द्वितीया च स्वर्गगमनकाले श्वरूपधारिणा कृता, तृतीया क्षेयम्’ इत्युक्त्या ‘न च ते भ्रातरः पार्थ नरकाहार्हा विशांपते’ इत्या- दिना बोधितो युधिष्ठिरो गंगा- मवगाह्य दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मेण सहितो महर्षिभिः स्तूयमानो निर्वैरो यत्र दुर्योधनादयः स्वानि स्थानानि भेजिरे तत्र जगाम ... ५	
२ ५४	स्वर्गे कर्णादिबन्धुजनानपश्यता युधिष्ठिरेण देवान्प्रति यत्र कुत्रापि बन्धुजनैः सहैव स्वस्य निवा- सेच्छानिवेदनम् । देवैर्युधिष्ठि- राय बन्धुजनप्रदर्शनं बोधितेन देवदूतेन तस्य नरकप्रवेशप्राप- णम् । दुर्दर्शनरकदर्शनासहि- ष्णुतया दूतेन सह प्रतिनिवर्त- मानेन युधिष्ठिरेण श्रुतपूर्वकण्ट- ध्वनिध्वनम् । ततो युधिष्ठिर- पृष्टैस्तैस्तं प्रति स्वेषां कर्णमीमा- दित्यकथनम् । ततस्तेन दूतं प्रति		४ २३	समायां गतो युधिष्ठिरोऽर्जुनेन	

अ० श्लोकाः

विषयः

पृष्ठम्

विषयः

पृष्ठम्

सेव्यमानं गोविन्दं, द्वादशादित्य-
सहितं कर्णं, मरुद्वृणसहितं भीमं,
अश्विभ्यां सहितौ नकुलसह-
देवौ, द्रौपदीं च कमलमालिनीं
स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीं च ददर्श ।
दृष्ट्वा च तेन पृष्ट इन्द्रः 'श्रीरेषा
द्रौपदीरूपा त्वदर्थे मानुषं गता ।
अयोनिजा' इत्यादिना प्रत्येकं
सर्वान् व्याजहार । ... ६

५ ६८

भीष्मद्रोणी महात्मानौ इत्या-
दिना भीष्मादीनामनुक्तानाम-
न्येषां च स्वर्गे कियन्तं कालं
स्थितिराहोस्वित्तेषां तत्र शाश्वतं
स्थानं कर्मणामन्ते वा कां गतिं
प्राप्ता इति जनमेजयप्रश्ने व्या-
सेनानुज्ञातो वैशम्पायनस्तत्र-
भ्रमभिनन्द्य कर्मणामन्ते स्वैः
स्वैरंशिभिस्तादात्म्यं प्राप्तुं यो

ग्यान् भीष्मादीन् 'वसू-
नेव महातेजाः' इत्यादिनाऽऽ-
ख्याय एतत्ते सर्वमाख्यातं
इत्यादिना कौरवपाण्डवचरित-
कथनमुपसंजहार । सौतिः
शौनकादिप्रति 'एतच्छ्रुत्वा
द्विजश्रेष्ठाः' इत्यादिना वैशम्पा-
यनकथितामेतां कथां श्रुतवतो
जनमेजयस्य यज्ञसमाप्तिपूर्वकं
तक्षशिलातो हस्तिनापुरगमनमा-
ख्याय 'एतत्ते सर्वमाख्यातम्'
इत्यादिनोपसंहृत्य महाभारत
श्रवणपठनानां फलानि प्रातःपठ-
नयोन्यं भारतसारसंग्रहं 'माता-
पितृसहस्राणि' इत्यादि श्लोक-
चतुष्टयात्मकं भारतसावित्रीरूपं
चाख्याय तन्माहात्म्यं व्याजहार... .. ६

अथ हरिवंशोक्तमहाभारतश्रवणमाहात्म्याध्यायस्य

विषयानुक्रमः ।

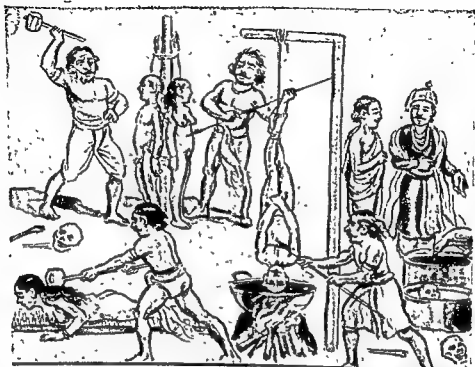
'भगवन् केन विधिना' इत्यादिना केन
विधिना श्रोतव्यं, किं फलं, के च देवाः
पूज्याः, पर्वणि पर्वणि समाप्ते च किं देयं,
वाचकाः कीदृशः इति पप्रच्छ जनमेजयः ।
'शृणु राजन् विधिमिमम्' इत्यादिना श्रवण-
विधिं वक्ष्यन् वैशम्पायनः 'अत्र रुद्रास्तथा
साध्याः' इत्यादिना भारतस्था देवताः,
श्रवणानन्तरं देयानि महादानानि, तथा
गवादीनां दानानि चाख्याय 'सत्याजंघ-
रतो दान्तः' इत्यादिना वाचकस्य लक्ष-
णान्यभ्यधातु । 'पारणं प्रथमं प्राप्य' इत्या-
दिना दशपर्वतानां पारणानां प्रत्येकं फला-

नि, प्राप्यौल्लोकांश्चाख्याय वाचकस्य शुक्व-
त्पूजनं, तस्मै हस्त्यश्वादिदानानि तस्य देव-
वत्पूजनं चाचष्ट । प्राप्तिपूर्वसमाप्तौ भोज्य-
विशेषेण ब्राह्मणभोजनं वाचकपूजनादिकं
सर्वसमाप्तौ शौमवस्त्रधेष्टितस्य भारतस्य
पूजनं, वाचकपूजनं, ब्राह्मणभोजनादिकं स-
सुचर्णपुस्तकदानादिकं चाकथयद्वैशम्पा-
यनः । 'इत्येव विधिरुद्विष्टः' इत्यादिना उप-
संहृत्य महाभारतप्रशंसापूर्वकं तच्छ्रवण-
फलादिकं च अज्ञोत्पादनार्थं पुनर्व्याजहार
वैशम्पायन इत्योम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।
शुभं भवतु । भारतीजयतु ॥

स्वर्गारोहणपर्व

१८

॥ महाभारतम् ॥

स्वर्गारोहणपर्व ।

—१८—

श्रीगणेशाय नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहा ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वयिष्वासि मे मतः ।
महर्षिणाऽभ्यनुज्ञातो व्यासेनाद्भुतकर्मणा २
वैशम्पायन उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य तव पूर्वपितामहा ।
युधिष्ठिरप्रभृतयो यदकुर्वन् तच्छृणु ॥ ३
स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
दुर्योधनं धिया जुष्टं ददर्शासीनमासने ॥ ४
आजमानमिवादिष्यं धीरलक्ष्म्याऽभिसंगृतम्

देवैर्भ्राजिष्णुभिः साध्यैः सहितं पुण्यकर्माभिः
ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा दुर्योधनममर्षितः ।
सहसा सधिवृत्तोऽभूच्छिष्यं दृष्ट्वा दुर्योधने ६
दृष्ट्वा दुर्योधनस्तान्यै नाहं दुर्योधनेन वी ।
सहितः कामधे लोकोद्भवेनावीर्घदक्षिणा ७
यत्कृते पृथिवी सर्वा सुदृढो बान्धवास्तथा ।
हताऽस्माभिः प्रसह्यजो ह्यष्टैः पूर्वं महाघने
द्रौपदी च सभामध्ये पाञ्चाली धर्मचारिणी
पर्याकृष्टाऽनघचाह्नी पत्नी नो गुरुसन्निधौ ॥ ९
आस्त देवा न मे कामः दुर्योधनमुदीक्षितम्
तत्राहं गन्तुमिच्छामि यत्र ते आतरो मम १०

१

श्रीगणेशाय नमः ॥ पूर्वस्मिन् पर्याणि धर्मस्य फल-
भूतास्वागावृत्तस्यादयो युधिष्ठिरदृष्टान्तेन दर्शिताः । इदानीं
तस्य मुखं फले दर्शयितुं स्वर्गारोहणपर्वोत्पत्ते-स्वर्गं त्रिवि-
ष्टपमिति । यथा भूयस्यां संख्यायामन्यमन्व्यान्तर्भवति

एवं श्रीणि विष्टपानि भुवनानि फलोत्पन्नवशाद्यन्तर्भव-
न्ति तादृशमपि स्वर्गं प्राप्य । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्य-
मरः ॥ १ ॥ तत इति । स्वर्गेऽप्यमर्षो दुस्वयन इति
संस्काराणां प्राग्वत्यमुक्तम् ॥ ६ ॥ हताः अस्माभिः सन्धि-
रार्थः ॥ ८ ॥

नैवमित्यब्रवीत्तं तु नारदः प्रहसन्निव ।
 स्वर्गे निवासे राजेन्द्र विरुद्धं चापि नश्यति
 युधिष्ठिर महाबाहो मैवं धीचः कथञ्चन ।
 दुर्योधनं प्रति नृपं शृणु चेदं वचो मम ॥ १२
 एष दुर्योधनो राजा पूज्यते त्रिदशैः सह ।
 सद्भिश्च राजप्रवरैर्ये इमे स्वर्गवासिनः ॥ १३
 वीरलोकगतिं प्राप्ता युद्धे ह्रुत्वाऽऽत्मनस्तनुम्
 शूयं सर्वे सुरसमा येन युद्धे समासिताः ॥ १४
 स एष क्षत्रधर्मेण स्थानमेतदधातवान् ।
 मये महति योऽभीतो बभूव पृथिवीपतिः ॥ १५
 न तन्मनसि कर्तव्यं पुत्र यदुघृतकारितम् ।
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं न चिन्तायेतुमर्हसि ॥ १६
 ये चान्येऽपि परिक्लेशा
 युष्माकं ज्ञातिकारिताः ।
 संप्राप्तेष्वप्य वाऽन्यत्र
 न तान्संस्मर्तुमर्हसि ॥ १७
 समागच्छ यथान्यायं राज्ञा दुर्योधनेन वै ।

इति श्रीमहामारते स्वर्गरोहणपर्वणि स्वर्गे नारदयुधिष्ठिरसंवादे
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

युधिष्ठिर उवाच ।

नेह पदयामि धियुषा राधेयममितीजसम्
 स्रातरी च महात्मानो युधामन्युत्तमौजसौ
 शुश्रूष्यं शरीराणि रणपट्वी महारथाः ।
 राजानो राजपुत्राश्च ये मदर्थं हता रणे ॥ २
 क ते महारथाः सर्वे शार्दूलसमयिकमाः ।
 शिरष्यं जितो लोकः कश्चित्पुरुषसत्तमैः ॥ ३
 यदि लोकानिमान्प्राप्तास्ते च सर्वे महारथाः
 स्मिन् पितृ हि मां देवाः सहितं तेर्महात्मभिः
 कश्चिन्न शिरयामोऽयं नृपलोकोऽक्षयः शुभः ।
 न तेरहं पिना रम्यं शान्तिमिप्राप्तिमिहत्या ॥ ४
 मातृहि पचनं भुज्या तदा सलिलकर्मणि ।

स्वर्गोऽयं नेह वैराणि भवन्ति मनुजाधिप ॥
 नारदेनैवमुक्तं कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 स्रातृन्पृच्छ मेधावी वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १९
 यदि दुर्योधनस्यैते वीरलोकाः सनातनाः ।
 अधर्मज्ञस्य पापस्य पृथिवी सुहृद्वुहः ॥ २०
 यत्कृते पृथिवी नष्टा सहया सनरक्षिपा ।
 धर्मं च मन्युना दग्धा धैरं प्रतिचिकीर्षवः ॥ २१
 ये ते वीरा महात्मानो स्रातरो मे महाव्रताः
 सत्यप्रतिज्ञा लोकस्य दूरा वै सत्यधादिनः ॥
 तेपामिदानीं के लोका द्रष्टुमिच्छामि तानहं
 कर्णं चैव महात्मानं कौन्तेयं सत्यसंगरम् ॥
 घृष्टपुत्रं सात्यकिं च घृष्टपुत्रस्य चात्मजान्
 ये च शत्रुवधं प्राप्ताः क्षत्रधर्मेण पार्यवाः ॥ २४
 क तु ते पार्यवान् ब्रह्मैकान्यमप्यस्य नारद
 विराट्पुत्रं चैव घृष्टकेतुमुक्तांश्च तान् ॥ २५
 शिखण्डिनं च पाञ्चावयं द्रौपदेयांश्च सर्वशः
 अभिमन्युं च दुर्योधनं द्रष्टुमिच्छामि नारद ॥ २६

कर्णस्य क्रियतां तोयमिति तप्यामि तेन वै ॥
 इदं च परितप्यामि पुनः पुनरहं सुराः ।
 यन्प्रातः सदशी पादौ तस्याहमभिजातमनः ॥
 दृष्ट्वै तौ नानुगतः कर्णं परचलार्दनम् ।
 न तस्मान्कर्णसहितान् जयेच्छकोऽपि संयुगे
 तमहं यत्रतत्रस्यं
 द्रष्टुमिच्छामि त्वयंजम् ।
 अधिमातो मया योऽसौ
 धानितः सत्यसाधितः ॥
 मीमं च भीमविश्रान्तं प्राणेष्योऽपि प्रियं मम
 अर्जुनं चेन्द्रमहाशं यमौ धीप यमोपमी ॥ १०

द्रुमिच्छामि तां चाहं पाञ्चालीं धर्मचारिणीं
न चेह स्यादुमिच्छामि सत्यमेवं ब्रवीमि वः ॥
किं मे भ्रातृविहीनस्य स्वर्गेण सुरसत्तमाः ।
यत्र ते मम स स्वर्गो नायं स्वर्गो मतो मम १२
देवा ऊचुः ।

यदि वै तत्र ते श्रद्धा गम्यतां पुत्र माचिरम्
प्रिये हि तव वर्तमानो देवराजस्य शासनात्
वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं ततो देवा देवदूतमुपादिशन्
युधिष्ठिरस्य सुहृदो दर्शयेति परंतप ॥ १४
ततः कुन्तीसुतो राजा देवदूतश्च जग्मतुः ।
सहिता राजशार्दूल यत्र ते पुरुपर्षभाः ॥ १५
अग्रतो देवदूतश्च ययौ राजा च पृष्ठतः ।
पन्थानमग्न्युभं दुर्गं सेवितं पापकर्मभिः ॥ १६
तमसा संवृतं घोरं केशशैबलशाह्वलम् ।
युक्तं पापकृतां गन्धर्वैस्सशोणितकर्दमम् ॥ १७
दशोत्पातकमल्लुकमक्षिकामशकावृतम् ।
इतश्चेतश्च कुणपिः समन्तात्परिवारितम् ॥ १८
अश्लिकेशसमाकीर्णं कृमिकोटसमाकुलम् ।
ज्वलनेन प्रदीप्तेन समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ १९
अयोमुखैश्च काकाधैर्यैश्चैव समभिद्रुतम् ।
सूचीमुखैस्तथा प्रेतैर्विष्यशैलोपमैर्भुतम् ॥ २०
मेवोरुधिरयुक्तैश्च चिह्नप्रवाहुरुपाणिभिः ।
निकृत्तोदरपादैश्च तत्र तत्र प्रवेरितैः ॥ २१
स तत्कुणपदुर्गन्धमशिवं लोमहर्षणम् ।
जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बहु विचिन्तयन्
ददर्शोष्णोदकैः पूर्णो नदीं चापि सुदुर्गमाम् ।
असिपत्रपन्नं चैव निशितं क्षुरसंवृतम् ॥ २३
करन्मवालुकास्तप्ता आयसीश्च शिलाः पृथक्
लोहकुम्भीश्च तैलस्य काथ्यमानाः समन्ततः
कुट्टशालमलिकं चापि
दुःस्पर्शं तीक्ष्णकण्टकम् ।
ददर्श चापि कौन्तेयो
यातनाः पापकर्मिणाम् ॥ २५
स तं दुर्गन्धमालस्य देवदूतमुवाच ह ।
कियदध्वानमस्माभिर्गन्तव्यमिममीदृशम् २६
फ च ते भ्रातरो महां तन्ममाख्यातुमर्हसि ।
देशोऽयं कश्च देवानामेतदिच्छामि वेदितुम्

स संनिवृत्ते श्रुत्वा धर्मराजस्य भाषितम् ।
देवदूतोऽब्रवीच्चैनमेतावद्गमनं तव ॥ २८
निवर्तितव्यो हि मया
तथाऽस्म्युक्तो दिवौकसीः ।
यदि भ्रान्तोऽसि राजेन्द्र
त्वमथागन्तुमर्हसि । २९

युधिष्ठिरस्तु निर्विघ्नस्तेन गन्धेन मूर्च्छितः ।
निवर्तने घृतमनाः पर्यावर्तत भारत ॥ ३०
स सन्निवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमाहतः
शुभ्राद्य तत्र वदतां दीना वाचः समन्ततः ३१
भो भो धर्मज राजर्षे पुण्याभिजन पाण्डव
अनुग्रहार्थमस्माकं तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ३२
आयाति त्वयि दुर्धनं वाति पुण्याः समीरणाः
तव गन्धानुगस्तात येनास्मान् सुखमागमतम् ॥
ते वयं पार्थ दीर्घस्य कालस्य पुरुपर्षभ ।
सुखमासादयिष्यामस्त्वां दृष्ट्वा राजसत्तम ॥
संतिष्ठस्व महाबाहो मुहूर्तमपि भारत ।
त्वयि तिष्ठति कौरव्य यातनास्मान्न बाधते
पर्यं बहुविधा वाचः कृपणा वेदनाघताम् ।
तस्मिन्देशे स दुःभाव समन्ताद्बदतां नृप ३६
तेषां तु वचनं श्रुत्वा दयाधान्दीनभाषिणाम्
अहो कुच्छ्रमिति ग्राह तस्यै स च युधिष्ठिरा
स ता गिरः पुरस्ताद्वै श्रुतपूर्वा पुनः पुनः ।
गलानानां दुःखितानां च नाभ्यजानत पांडवः
अबुध्यमानस्ता वाचो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच के भवन्तो वै किमर्थमिह तिष्ठथ ३९
इत्युक्तास्ते ततः सर्वे समन्तादवभाषिरे ।
कर्णोऽहं भीमसेनोऽहमर्जुनोऽहमिति प्रभो ॥
नकुलः सहदेवोऽहं धृष्टद्युम्नोऽहमित्युत ।
द्रौपदी द्रौपदेयाश्च इत्येवं ते विभुर्गुणः ॥ ४१
ता वाचः स तदा श्रुत्वा तद्देशसदृशोऽपि ।
ततो विमृशो राजा किन्त्विदं वैद्यकारितम्
किं तु तत्कलुषं कर्म कृतमेभिर्महात्मभिः ।
कर्णेन द्रौपदेयैर्वा पाञ्चाल्या वा सुमध्यया ॥
य इमे पापगन्धेऽस्मिन्देशे सन्ति सुदारुणे ।
नाहं जानामि सर्वेषां दुष्कृतं पुण्यकर्मणाम् ॥
किं कृत्वा घृतराष्ट्रस्य पुत्रो राजा सुयोधनः ।
तथा धिया युतः पापैः सह सर्वैः पदानुगैः ॥

महेन्द्र इव लक्ष्मीयानास्ते परमपूजितः ।
 कस्येदानीं विकारोऽयं य इमे नरकं गताः ॥
 सर्वधर्मविदः शूराः सत्यागमपरायणाः ।
 क्षत्रधर्मरताः सन्तो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥
 किं नु सुतोऽस्मि जागर्मि चेत्तयामि न चेत्तये
 अहो चित्तविकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रमः
 एवं बहुविधं राजा विममशो युधिष्ठिरः ५०
 दुःखशोकसमाविष्टश्चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥
 क्रोधमाहारयच्चैव तीव्रं धर्मसुतो नृपः ।
 देवांश्च गर्हयामास धर्मं चैव युधिष्ठिरः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि युधिष्ठिरनरकदर्शने
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशम्पायन उवाच ।

स्थिते मुहूर्ते पापं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 आजगमुस्तत्र कौरव्य देवाः शक्रपुरोगमाः १
 स च विप्रहृष्टान्धर्मो राजानं प्रसमीक्षितम् ।
 तत्राजगाम यत्रासौ कुरराजो युधिष्ठिरः २
 तेषु भास्वरदेहेषु पुण्याभिजनकर्मसु ।
 संमागतेषु देवेषु व्यगमत्तत्तमो नृप ॥ ३
 नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्मिणाम्
 नदी वैतरणी चैव कूटशङ्खमलिना सह ॥ ४
 लोहकुम्भ्यः शिलाश्चिव नादृश्यन्त भयानकाः ।
 विकृतानि शरीराणि यानि तत्र समन्ततः ५
 ददर्श राजा कौरव्यस्तान्यदृश्यानि चामवन्
 ततो धातुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः ६
 धर्मा देवसमीपस्य शीतलोऽतीव भारत ।
 मरुतः सह शक्रेण वसवश्चाश्विनौ सह ॥ ७
 साध्या रुद्रास्तथाऽऽदित्या
 ये चान्येऽपि दिवौकसः ।
 सर्वे तत्र समाजग्मुः
 सिद्धाश्च परमर्षयः ॥

८

स तीमगन्धसन्तप्तो देवदूतमुवाच ह ।
 गम्यतां तत्र येषां त्वं दूतस्ते गमुपान्तिकम् ॥
 न ह्यहं तत्र यास्यामि
 स्थितोऽस्मीति निवेद्यताम् ।
 मत्संश्रयादिमे दूनाः
 सुखिनो भ्रातरौ हि मे ॥ ५२
 इत्युक्तः स तदा दूतः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।
 जगाम तत्र यत्रास्ते देवराजः शतक्रवुः ॥ ५३
 निवेदयामास च तद्धर्मराजविकीर्षितम् ।
 यथोक्तं धर्मपुत्रेण सर्वमेव जनाधिप ॥ ५४

यत्र राजा महातेजा धर्मपुत्रः स्थितोऽभवत् ।
 ततः शक्रः सुरपतिः धिया परमया युतः ॥ ९
 युधिष्ठिरमुवाचेदं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
 युधिष्ठिर महाबाहो लोकाश्चाप्यक्षयास्तव ॥
 पक्षोहि पुरुषव्याघ्र
 कृतमेतावता विभो ।
 सिद्धिः प्राप्ता महाबाहो
 लोकाश्चाप्यक्षयास्तव ॥ ११
 न च मम्युस्तवया कार्यः शृणु चेदं वचो मम
 अवश्यं नरकस्नात द्रष्टव्यः सर्वराजभिः १२
 शुभानामशुभानां च द्वौ राशी पुरुषर्षभ ।
 यः पूर्वं सुकृतं भुंक्ते पश्चान्निरयमेव सः ॥ १३
 पूर्वं नरकभाग्यस्तु पश्चात्सर्वगमुपैते सः ।
 भूयेष्टं पापकर्मा यः स पूर्वं स्वर्गमश्नुते ॥ १४
 तेन त्वमेवं गमितो मया श्रेयोर्यिना नृप ।
 व्याजेन हि त्वया द्रोण उपचीर्णः सुतं प्रति
 व्याजेनैव ततो राजन् दर्शितो नरकस्तव ।
 यथैव त्वं तथा भीमस्तथा पाथो यमौ तथा

३

विमर्शं विचारं कृतम् ॥ ४९ ॥ दूताः शिवाः ॥ ५२ ॥
 इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि नैलकण्ठीये भातमाव-
 दाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

स्थित इति ॥ १ ॥ शत्रूणां स्वर्गो भ्रातृणां नरक
 इति युधिष्ठिरस्य ईर्ष्याविशदावपनयति—य इति ॥ १३ ॥
 इतः कुञ्जर इति अथत्यामवधे द्रोण उपचीर्णां वधितः गज-
 वानौ शन्दो मनुष्यपरत्वेन साधित इत्युपचारच्छब्देनेत्यर्थः १५

द्वीपदी च तथा कृष्णा व्याजेन नरकं गताः
आगच्छ नरशार्दूल मुक्तास्ते चैव कलमपात्
स्वपक्ष्याश्चैव ये तुभ्यं पार्थिवो निहता रणे ।
सर्वे स्वर्गमनुप्राप्तास्तान्पश्य भरतर्षभ ॥ १८
कर्णश्चैव महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
स गतः परमां सिद्धिं यदर्थं परितप्यसे १९
तं पश्य पुरुषव्याघ्रमादित्यतनयं धिमो ।
स्थानान्तं महाबाहो जहि शोकं नरर्षभ ॥

प्राप्तं ध्यानंस्तथा पश्य
स्वपक्ष्याश्चैव पार्थिवान् ।

स्वं स्वं स्थानमनुप्राप्तान्

व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ २१

कुच्छं पूर्वं चानुभूय इतः प्रभृति कौरव ।

विहरस्व मया सार्धं गतशोको निरामयः २२
कर्मणां तात पुण्यानां जितानां तपसा स्वयम्
दानानां च महाबाहो फलं प्राप्नुहि पार्थिव ॥
अथ त्वां देवगन्धर्वा दिव्याश्चाप्सरसो दिधि
ऽपसेवन्तु कल्याणं विरजोम्बरभूषणाः ॥ २४

राजसूयजितौहो कान्

व्ययमेवासिष्ठद्विजान्+ ।

प्राप्नुहि त्वं महाबाहो

तपसश्च महाफलम् ॥ २५

उपर्युपरि राजा हि तव लोका युधिष्ठिर ।

हरिश्चन्द्रसमाः पार्थ येषु त्वं विहरिष्यसि ॥

मांघाता यत्र राजर्षियत्र राजा भगीरथः ।

दौष्यन्तिर्यत्र भरतस्तत्र त्वं विहरिष्यसि २७

यथा देवतदी पुण्या पार्थ त्रैलोक्यपावनी ।

आकाशगङ्गा राजेन्द्र तत्रागुत्य गमिष्यसि ॥

अत्र स्नातस्य भावस्ते मानुषो विगमिष्यति ।

गतशोको निरायासो मुक्तवेरो भविष्यसि ॥

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि युधिष्ठिरतनुत्यागे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवं ध्रुवति देवेन्द्रे कौरवेन्द्रं युधिष्ठिरम् ।
धर्मो विग्रहवान् साक्षादुवाच सुनमात्मनः ॥
मां भो राजन्महाप्राज्ञ प्रीतोऽस्मि तव पुत्रक
मङ्गलत्या सत्यवाक्यैश्च क्षमया च दमेन च
पपा तृतीयो जिघासा तव राजन् कृता मया
न शक्यसे चालयितुं स्वभावात्पार्थ हेतुतः ॥
पूर्वं परीक्षितो हि त्वं प्रश्नाद्वैतघने मया ।
अरणीसहितस्वार्थं तच्च निस्तीर्णवानासे ३३
सौदर्येषु त्रिनष्टेषु द्रौपद्या तत्र भारत ।
श्वरूपधारिणा तत्र पुनस्त्वं मे परीक्षितः ३४
इदं तृतीयं प्रातृणामर्थं यदस्थातुमिच्छसि ।
यिशुद्धोऽसि महाभाग सुखी विगतकलमपः
न च ते भ्रातरः पार्थ नरकाहो विधापते ।
मायैषा देवराजेन महेन्द्रेण प्रयोजिता ॥ ३६
अवश्यं नरकास्तात द्रष्टव्याः सर्वराजभिः ।
तत्सत्यया प्राप्तमिदं सुहृत् दुःखमुत्तमम् ॥ ३७
न सत्यसाची भीमो वा यमौ वा पुरुषर्षभौ
कर्णो वा सत्यवाक् शूरो नरकाहोऽश्विरं नृप
न कृष्णा राजपुत्री च नरकाहो कथञ्चन ।
पहोहि भरतश्रेष्ठ पश्य गङ्गां त्रिलोकगाम् ३९
एवमुक्तः स राजर्षिस्तव पृथपितामहः ।
जगाम सह धर्मेण सर्वैश्च प्रिदिपालयैः ॥ ४०
गङ्गां देवतर्दीं पुण्यां पावनीमृषिसंस्तुताम् ।
अथगाह्य ततो राजा तनुं तस्याज मानुषीम् ॥
ततो दिव्यचपुर्भृत्या धर्मेराजो युधिष्ठिरः ।
निर्वैरो गतसंतापो जले तस्मिन्समाप्नुतः ४२
ततो ययौ वृत्तो देवैः कुहराजो युधिष्ठिरः ।
धर्मेण सहितो धीर्मास्तूयमानो महर्षिभिः ॥
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शूरा विगतमन्यवः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च स्थानि स्थानानि भेजिरे

सुखं तव ॥ १८ ॥ असिष्ठद्विजान् राजवलेन कर्दि
प्रापितान् ॥ २५ ॥ जिघासा परोशा ॥ ३२ ॥
स्वर्गाधिरोहणे द्वीपजा सह सौदर्येषु त्रिनष्टेषु सत्य-
वारिणा शुनकरूपिणः । द्वीपजा इति पद्ममीपाठे तत्मातभ्ये-

लर्षः ॥ ३४ ॥ यत्र ते पाण्डवास्तत्र देवैः सह यथाविति
द्वयोः सम्बन्धः ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्वर्गाधि-
पर्वणि नैलकण्ठेय्ये भारतभारतदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
+ 'अथमेधागिनिर्मेतान्' इत्यपि पाठः ।

४

वैशम्पायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा देवैः सर्पिमरुद्ग्रीः ।

स्तूयमानो ययौ तत्र यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १

ददर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपुषाऽन्यितम् ।

तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनैव सूचितम् ॥ २

दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितम् ।

चक्रप्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः ॥ ३

उपास्यमानं धीरेण फाल्गुनेन सुवर्चसा ।

तथास्वरूपं कौन्तेयो ददर्श मधुसूदनम् ॥ ४

तामुभौ पुरुषद्वयादौ समुद्ग्रास्य युधिष्ठिरम् ।

यथावत्प्रतिपेदाते पूजया देवपूजितौ ॥ ५

अपरस्मिन्नयोर्द्वयो कर्णं शस्त्रभृतां वरम् ।

द्वादशादियसहितं ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ६

अथापरस्मिन्नुद्ग्राह्यो मरुद्गणवृत्तं धिभुम् ।

भीमरुनेनमथापश्यत्तेनैव वपुषाऽन्यितम् ॥ ७

वायोर्मूर्तिमतः पार्श्वे दिव्यमूर्तिसमन्वितम् ।

श्रिया परमया युक्तं सिद्धिं परमिकां गतम् ८

अश्विनोस्तु तथा स्थाने दीप्यमानौ स्वतेजसा

नकुलं सहदेवं च ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ९

तथा ददर्श पाञ्चालीं कमलोत्पलमालिनीम् ।

वपुषा स्वर्गमाकस्य तिष्ठन्तीमर्कवर्चसम् ॥ १०

अखिलं सहसा राजा प्रपुमैच्छयुधिष्ठिरः ।

ततोऽस्य भगवानिन्द्रः कथयामास देवराट्

श्रीरेषा द्रौपदीरूपा त्वदयं मानुषं गता ।

अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर

रत्यर्थं भवतां होषा निर्मिता शूलपाणिना ।

द्रुपदस्य कुले जाता भवद्भिश्चोपजीविता ॥ १३

एते पञ्च महाभागा गन्धर्वाः पायकप्रभाः ।

द्रौपद्यास्तनया राजन् युष्माकममितीजसः ॥

पश्य गन्धर्वराजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।

एनं च त्वं विजानीहि आतरे पूर्वजं पितुः ॥

अयं ते पूर्वजो आता कौन्तेयः पायकद्युतिः ।

सूतपुत्राग्रजः श्रेष्ठो राधेय इति विश्रुतः ॥ १६

आदित्यसहितो याति पश्येनं पुरुषर्षभम् ।

साध्यानामथ देवानां विश्वेषां मरुतामपि ॥ १७

गणेषु पश्य राजेन्द्र वृष्णयन्धकमहारथान् ।

सात्यकिप्रमुखान्वीरान्भोजाश्चैव महाबलान्

सोमेन सहितं पश्य सौमद्रमपराजितम् ।

अभिमन्युं महेष्वासं निशाकरसमद्युतिम् ॥ १९

एष पाण्डुर्महेष्वासः कुन्त्या माया च संगतः

विमानेन सदाऽभ्येति पिता तव ममास्तिकम्

वसुभिः सहितं पश्य भीष्मं शान्तनवं नृपम् ।

द्रोणं बृहस्पतेः पार्श्वे गुरुमेनं निशामय ॥ २१

एते चान्ये महीपाला योधास्तव च पाण्डव

गन्धर्वसहिता यान्ति यक्षपुण्यजनैस्तथा ॥ २२

गुह्यकानां गतिं चापि

केचित्प्राप्ता नराधिपाः ।

त्यक्त्वा देहं जितः स्वर्गः

पुण्यवाग्बुद्धिकर्माभिः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते स्वर्गरोहणपर्वणि द्रौपद्यादिसखसानगमने
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

जनमेजय उवाच ।

भीष्मद्रोणी महात्मानौ धृतराष्ट्रश्च पार्थिवः । विराटद्रुपदौ चोभौ सहस्रैषोत्तरस्तथा ॥ १

४

तत इति ॥ १ ॥ प्राज्ञेण मन्त्रेण आराधेन ॥ २ ॥

चपस्थितं सेवितं अश्वैः ॥ ३ ॥ मानुषं मानुषभावम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते स्वर्गरोहणपर्वणि नैलकण्ठ्ये भास्वभाव-

र्दये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

पूर्वमिच्छन्त्याये यो यो योषो यस्य यस्य देवस्याशः स

स्वर्गे गत्वा स्वस्य स्वस्याधिपः सान्निध्यं प्राप्तेत्युक्तम् । तत्र

संशयः किमेते अंशाः काण्डद्वयाणां वृक्षाणामंशा इव पृथक्

संसारितं प्राप्ता उत तेष्वांशेषु लीयन्ते । आरे कर्मजदेह-

धृष्टकेतुर्जयत्सेनो राजा चैव स सत्यजित् ।
 दुर्योधनसुताश्चैव शकुनिश्चैव सौबलः ॥ २
 कर्णपुत्राश्च विक्रान्ता राजा चैव जयद्रथः ।
 घटोत्कचादयश्चैव ये चान्ये नानुकीर्तिताः ३
 ये चान्ये कीर्तिता वीरा राजानो दीप्तमूर्तयः
 स्वर्गे कालं कियन्ते ते तस्थुस्तदपि शंस मेध
 बहो स्विच्छाभ्यतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम ।
 शन्ते वा कर्मणां कां ते गतिं प्राप्ता नरपैमाः
 पतद्विच्छाम्यहं श्रोतुं प्रोच्यमानं द्विजोत्तम ।
 तपसा हि प्रदीप्तेन सर्वं त्वमनुपश्यासि ॥ ६

सौतिरुवाच ।

इत्युक्तः स तु धिप्रर्विरनुज्ञातो महात्मना ।
 व्यासेन तस्य नृपतेराख्यातमुपचक्रमे ॥ ७
 वैशम्पायन उवाच ।

न शक्यं कर्मणामन्ते सर्वेण मनुजाधिप ।
 प्रकृतिं किं नु सम्यक् पृच्छेया संप्रयोजिता
 शृणु गुह्यमिदं राजन्देवानां भरतर्षभ ।
 यदुवाच महातेजा दिव्यचक्षुः प्रतापवान् ९
 सुनिः पुराणः कौरव्य पाराशर्यो महाव्रतः ।
 अगाधबुद्धिः सर्वज्ञो गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ॥
 तेनोक्तं कर्मणामन्ते प्रविशन्ति स्विकां तनुम्
 यस्मिन् महातेजा भीष्मः प्राप महाश्रुतिः ११
 अष्टाधेयं हि दृश्यन्ते पल्लवो भरतर्षभ ।
 बृहस्पतिं विवेशाथ द्रोणो ह्यङ्गिरसां वरम् ॥
 कृतवर्मा तु हार्दिकयः प्रविवेश मरुद्गणान् ।
 सनत्कुमारं प्रहृष्टः प्रविवेश यथागतम् ॥ १३
 धृतराष्ट्रो धनेशस्य लोकां प्राप दुरासदान् ।
 धृतराष्ट्रेण सहिता गान्धारी च यशस्विनी ॥
 पत्नीभ्यां सहितः पाण्डुमेहेन्द्रसदनं ययौ ।
 विराटमुपवी चोमौ धृष्टकेतुश्च पार्थिवः १५

निशठा क्रूरसाम्बाश्च भानुः कम्पो विदूरथः ।
 भूरिश्रवाः शलश्चैव भूरिश्च पृथिवीपतिः १६
 कंसश्चैवोग्रसेनश्च वसुदेवस्तथैव च ।
 उत्तरश्च सह भ्रात्रा शङ्खेन नरपुङ्गवः ॥ १७
 विभ्वेषां देवतानां ते विविशुर्नरसत्तमाः ।
 वर्चां नाम महातेजाः सोमपुत्रः प्रतापवान् ॥

सोऽभिमन्युर्नृसिंहस्य

फाल्गुनस्य सुतोऽभवत् ।

स पुष्पा क्षत्रधर्मेण

यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ॥ १९

विवेश सोमं धर्मात्मा कर्मणोऽन्ते महारथः ।
 आविवेश रविं कर्णो निहतः पुरुषर्षभ ॥ २०
 ह्यापरं शकुनिः प्राप धृष्टकुस्तु पावकम् ।
 धृतराष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना बलोत्कटाः
 ऋद्धिमन्तो महात्मानः शस्त्रपूता दिवं गताः
 धर्ममेवाविशत्क्षत्ता राजा चैव युधिष्ठिरः २२
 जनन्तो भगवान्देवः प्रविवेश रसातलम् ।
 पितामहिनियोगाद्वै यो योगाह्वामधारयत् २३
 यः स नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।
 तस्यांशो वासुदेवस्तु कर्मणोऽन्ते विवेश ह ।
 षोडश स्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः ।
 अमञ्जस्ताः सरस्वत्यां कालेन जनमेजय २५
 तत्र त्यक्त्वा शरीराणि दिव्यमारुह्यः पुनः ॥
 ताभ्येवाप्सरसो भूत्वा वासुदेवमुपाविशन् ॥
 हतास्तस्मिन्महायुद्धे ये धीरास्तु महारथाः ।
 घटोत्कचादयश्चैव देवान्यक्षाश्च भेजिरे २७
 दुर्योधनसहायाश्च राक्षसाः परिकीर्तिताः ।
 प्राप्तास्ते क्रमशो राजन् सर्वलोकाननुत्तमान्
 भवनं च महेन्द्रस्य कुबेरस्य च धीमतः ।
 वरुणस्य तथा लोकांस्त्रिविष्टुः पुरुषर्षभाः ॥

परंपरायास्तत्त्वज्ञानमन्तरंगोच्छेदयोगात्तेषां नित्यसंसारिल-
 मस्मादिवत्सयात् । द्वितीये मानुष्यभावे तैः कृतानां कर्मणां
 नाशापत्तिरिति संदिहानो जनमेजयः पृच्छति-भीष्मद्रो-
 णाधिपति ॥ १ ॥ ते अन्ते कां गतिं पुण्यभोगान्ते
 अंशिता सद ऐक्यं वा सज्जोषयं वा शान्तं प्राप्नुवन्ति उत
 भूमाववतरन्तीति प्रश्नः ॥ ५ ॥ अत्रोत्तरमाह-न शक्य-
 मिति । कर्मणामन्ते सर्वेण प्रकृतिं प्रतिगन्तुं न शक्यमि-
 त्यथादृष्ट्य योग्यम् । यदि सर्वोऽपि जन्तुः प्रारब्धकर्मन्ते
 स्वां प्रकृतिं गच्छेत्तर्हि सर्वेऽपि मुक्ताः स्युः संसारव्यादिभान्
 भवेत् । ततश्च श्रुतद्वानाहृताभ्यामग्रगणो विविधप्रतिषेध-

शास्त्रानर्थक्यं च । तस्मात्केचिदेव कर्मणामन्ते स्वां प्रकृतिं
 भजन्ते न सर्वे इति किं तर्हि ये प्रकृतिं न प्राप्तास्तानुदि-
 श्य ते त्वयैषा पृच्छा सम्यक् प्रयोजिता ॥ १८ ॥ तत्र काचित्
 स्वर्गप्रापककर्मणामन्ते स्वैस्वेदोभिस्तादात्म्यं प्राप्तुं योग्यान्
 योगजदृष्ट्या पश्यन्परिगणयति-शृण्वित्यादिना ।
 अर्थादितरेषां स्वर्गं गता अपि पुनर्भवन्ने एते ॥ उत्तरमु-
 त्तमपुष्पवर्चक्रमेण गतिं प्राप्य अन्ते दग्ध्वा सद मुच्यन्ते ।
 तेन देवत्वप्राप्तये कर्माणि यमदानतपआदीनि कृतव्यान्येव
 न बोधदोष इति सर्वमवयवम् ॥ १ ॥

नारदोऽथावयहेवानसितो देवलः पितृन् ।
 रक्षो यक्षान् शुको मर्त्यान्वैशंपायन एव तु
 इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसंमितम् ।
 व्यासोक्तं श्रूयते येन कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ५७
 स नरः सर्वकामांश्च कीर्तिं प्राप्येह शौनक
 गच्छेत्परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति संशयः
 भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
 श्रद्धया परया भक्त्या श्राव्यते चापि येन तु
 य इमां संहितां पुण्यां पुत्रमध्यापयच्छुक्रम् ॥
 मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
 संसारेऽप्यनुभूतानि यास्ति यास्यन्ति चापरे
 हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाचिदन्ति न पण्डितम्
 ऊर्ध्वबाहुर्धिरौघ्येप न च कश्चिच्छृणोति मे
 भर्मादर्थे च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ ६२
 न जातु कामाश्च भयाच्च लोभा-
 द्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां स्वर्गारोहणपर्वणि
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

समाप्तं स्वर्गारोहणपर्वं ।

॥ इति महाभारतं समाप्तम् ॥

श्रूयते येन यः शृणोतीत्यर्थः उभयत्र निभक्तिव्यत्यय
 आप्ते ॥ ५७ ॥ भारताध्ययनादिनि मार्ध्वेष्टोक्तः । यः
 व्यासः इमां संहितां शुक्रं पुत्रं अध्यापयत् तस्य अधीयतो
 भारताख्यमितिहासं स्मरतः स्मृत्या च प्रबक्ष्येण प्रणयतः
 भक्त्या परया श्रद्धया च व्यास एव पूज्यस्तस्य वाक्यं
 प्रमाणमेवेत्यास्तिस्यपुद्गल्पा येन पुंसा इदं श्रव्यते स

पुण्यात् पुण्यकृता अपि पादं श्लोकादं ग्रन्थपादं वा
 भास्तस्याध्ययनात्परमिकां सिद्धिं गच्छेदिति पूर्वोक्तान्वयः ।
 वृत्ते श्रद्धां कृत्वा भास्तमध्ययनमित्यर्थः ॥ ५९ ॥
 सन्ध्यायां मारुतं पठनीयमित्युक्तम् । तत्र पठनयोग्यं
 भवत्प्रारंभं चतुःश्लोकीत्युक्तम्—मानेति ॥ ६० ॥

इति श्रीमत्पद्मावक्यप्रमाणमर्यादापुरन्दरचतुर्धरवशावनेसगोविन्दसूरिसुतोर्नालकण्ठस्य
 कृती भारतमावदपि स्वर्गारोहणपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

महाभारतश्रवणमहिमा* ।

जनमेजय उवाच ।

भगवन्केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधैः ।
फलं किं के च देवाश्च पूज्या वै पारणेप्विह
देयं समाप्ते भगवन्किं च पर्वणि पर्वणि ।
वाचकः कीदृशश्चाय पटव्यस्तद्वाहि मे २
यद्वास्पायन उवाच ।

शृणु राजन् विधिमिमं फलं यथापि भारतात्
श्रुताद्भवति राजेन्द्र यत्त्वं मामनुच्छसि ॥ ३
दिधि देवा महीपाल श्रीडार्धमवर्णि गताः ।
कृत्या कार्यमिदं वै च ततश्च दिद्यमानताः ॥ ४
हन्त यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुय समाहितः ।
ऋषीणां देवतानां च संभवं यमुधातले ॥ ५

अत्र वद्वास्तथा साध्या
विश्वेदेवाश्च शाश्वताः ।

आदित्याश्चाश्विनी देवी

लोकपाला महर्षयः ॥ ६

गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा ।
सिद्धा धर्मः स्वर्गभूश्च मुनिः कात्यायनो चरः
गिरयः सागरा रुचस्तथैवाप्सरसां गणाः ।
ग्रहाः संवत्सराश्चैव जयन्तान्तवस्तथा ॥ ८
आयत्तं जङ्गमं चैव जगत्सर्वं सुरासुरम् ।
भारते भरतध्रेष्ठ एकस्मिह दृश्यते ॥ ९
तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठानं नामकमांशुकीर्तनात् ।
कृत्वाऽपि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः
इतिहासमिमं श्रुत्वा यथायदनुपूर्वशः ।

संयतात्मा शुचिर्भूत्वा पारं गावा च भारते
तेषां श्राद्धानि देयानि श्रुत्वा भारत भारतम्
ग्राहणेभ्यो यथाशक्त्या मफ्त्या च भरतर्षभ
महादानानि देयानि रत्नानि विविधानि च
गावः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्चैव स्वलंकृताः
सर्वकामगुणोपेता यानानि विविधानि च ।

भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांसां साक्षनम्
याहनानि च देयानि हया मत्ताश्च वारणाः ।
शयनं शिविकाश्चैव स्यन्दनाश्च स्वलंकृताः ॥ १५
यश्च द्रुहे वरं किञ्चिद्यद्यस्ति महद्द्रुसु ।

तत्तद्द्वयं द्विजातिभ्य आत्मा वाराश्च सुनवः
अद्वया परया युक्तं क्रमशस्तस्य पारणः ।

शक्तिः सुमना हृष्टः शुश्रूषुरविकल्पकः ॥ १७

सत्याजर्वरतो दान्तः शुचिः शीघ्रसमन्वितः
श्रद्धधानो जितक्रोधो यथा सिध्यति तच्छृणु

शुचिः शीलान्विताचारः

शुक्लधासा जितेन्द्रियः

संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः

श्रद्धधानोऽनस्यकः ॥ १९

रूपवान् सुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः
दानमानगृहीतश्च कार्यो भवति वाचकः ॥ २०
अविलम्बमनायस्तमद्भुतं धीरमूर्जितम् ।
असंस्क्रुताक्षरपदं स्वरभावसमन्वितम् ॥ २१
त्रिपष्टिर्वर्णसंयुक्तमष्टस्थानसमीरितम् ।

वाचयेद्वाचकः स्वस्थः स्वासीनः सुसमाहितः
नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ २३
ईदृशाद्वाचकाद्वाजम् श्रुत्वा भारत भारतम् ।
नियमस्यः शुचिः श्रोता शृण्वन्स फलमश्नुते ॥ २४

पारणं प्रथमं प्राप्य द्विजाङ्कामैश्च तर्पयन् ।
अग्निप्रोमस्य यक्षस्य फलं वै लभते नरः ॥ २५

अप्सरोगणसंकीर्णं विमानं लभते महत् ।
प्रहृष्टः स तु देवैश्च दिवं याति समाहितः ॥ २६

द्वितीयं पारणं प्राप्य सोऽतिरात्रफलं लभेत्
सर्वैरत्नमयं दिव्यं विमानमधिरोहति ॥ २७

दिव्यमालयान्तरधरो दिव्यगन्धधिभूषितः ।
दिध्याङ्गधरो नित्यं देवलोकं महीयते ॥ २८

तृतीयं पारणं प्राप्य द्वादशाहफलं लभेत् ।
वसत्यमरसंकाशो वर्षाण्ययुतशो द्विवि ॥ २९

चतुर्थं वाजपेयस्य पञ्चमे द्विगुणं फलम् ।
उदितादित्यसंकाशं उषलन्तमनलोपमम् ॥ ३०

विमानं विबुधैः सार्धमाकलय दिवि गच्छति ।
वर्षायुतानि भवने शक्रस्य दिवि मोदते ॥ ३१

षष्ठे द्विगुणमस्तीति सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।
कैलासशिखराकारं वैदूर्यमणिवेदिकम् ॥ ३२

परिक्षिप्तं च बहुधा मणिविद्रुमभूषितम् ।
विमानं समधिप्राप्य कामगं साप्सरोगणम् ॥ ३३

सर्वांल्लोकान्विचरते द्वितीय इव भास्करः ।
अष्टमे राजसूयस्य पारणे लभते फलम् ॥ ३४
चन्द्रोदयनिभं रम्यं विमानमधिरोहति ।
चन्द्ररश्मिप्रतीकाशैर्हयैर्युक्तं मनोजवैः ॥ ३५

सेव्यमानो घरस्त्रीणां चन्द्रात्कान्ततरैर्मुखैः ।
 मेखलानां निनादेन नूपुराणां च निःस्वनैः ३६
 शंके परमनारीणां सुखसुप्तो विबुध्यते ।
 नवमे क्रतुराजस्य घाजिमेधस्य भारत ॥ ३७
 काञ्चनस्तमनिर्घुहधैर्यकृतधेदिकम् ।
 जाम्बूनदमथैर्दिव्यैर्गन्धाईः सर्वतो वृतम् ॥ ३८
 सेवितं चाप्सरःसहैर्गन्धर्वैर्दिविचारिभिः ।
 विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ॥
 दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यचन्दनरूपितः ।
 मोदते दैवतैः सार्धं दिधि देव इवापरः ॥ ४०
 दशमं पारणं प्राप्य द्विजातीनभिवन्द्य च ।
 किंकिणीजालनिर्घोषं पताकाध्वजशोभितम् ।
 रत्नधेदिकसम्बाधं धैर्यमणितोरणम् ।
 हेमजालपरिक्षिप्तं प्रवालवल्गुसुखम् ॥ ४२
 गोधर्वैर्गोतकुशलैरप्सरोभिश्च शोभितम् ।
 विमानं सुकृतावासे सुखेनैवाप्यचले ॥ ४३
 सुकृतेनाभिवर्णेन जाम्बूनदविभूषिणा ।
 दिव्यचन्दनदिग्भाङ्गो दिव्यमाल्यविभूषितः
 दिव्यान् लोकान् विचरति
 दिव्यैर्मौगैः समन्वितः ।
 विबुधानां प्रसादेन
 श्रिया परमया युतः ॥ ४५
 अथ चर्पणानेवं स्वर्गलोके महीयते ।
 ततो गन्धर्वसहितः सहस्राण्येकविंशतिम् ४६
 पुरन्दरपुरे रम्ये शकेण सह मोदते ।
 दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ४७
 दिव्यनारीगणाकीर्णो निचसत्यमरो यथा ।
 ततः सूर्यस्य भवने चन्द्रस्य भवने तथा ॥ ४८
 शिवस्य भवने राजन्
 विष्णोर्याति सलोकताम् ।
 पथमेतन्महाराज
 नात्र कार्या विचारणा ॥ ४९
 अद्धानेन वै भाव्यमेवमाह गुरुर्मम ।
 वाचकस्य तु दातव्यं मनसा यद्यदिच्छति ५०
 हस्त्यश्वरथयानानि वाहनानि विशेषतः ।
 कटकं कुण्डले चैव ब्रह्मसूत्रं तथा परम् ॥ ५१
 घस्त्रं चैव विचित्रं च गन्धं चैव विशेषतः ।
 देवघटपूजयेत्तं तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ५२
 अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देयानि भारते ।
 याच्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन् पर्वणि पर्वणि
 जातिं देशं च सत्यं च माहात्म्यं भरतर्षभ ।

धर्मं वृत्तिं च विज्ञाय शत्रियाणां नराधिप ॥
 स्वस्ति वाच्य द्विजानादौ ततः कार्यं प्रवर्तते
 समाप्ते पर्वणि ततः स्वशक्त्या पूजयेद्द्विजान्
 आदौ तु वाचकं चैव वस्त्रगन्धसमन्वितम् ॥ ५६
 विधिवद्भोजयेद्राजन् मधु पायसमुत्तमम् ॥ ५६
 ततो मूलफलप्रायं पायसं मधुसर्पिणा ।
 आस्तीके भोजयेद्राजन् दद्याच्चैव गुडौदनम्
 अपूपैश्चैव पूषैश्च मोदकैश्च समन्वितम् ।
 समापर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्द्विजान्
 भारण्यके मूलफलैस्तर्पयेत्तु द्विजोत्तमान् ।
 अरणीवर्षं चासाद्य जलकुम्भान्प्रदापयेत् ॥ ५९
 तर्पणानि च मुख्यानि चन्यमूलफलानि च ।
 सर्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदापयेत् ॥ ६०
 विराटपर्वणि तथा वासांसि विविधानि च ।
 उद्योगे भरतश्रेष्ठ सर्वकामगुणान्वितम् ॥ ६१
 भोजनं भोजयेद्द्विजान्मन्थमाह्वरैरलंकृतान् ।
 भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दत्त्वा यानमनुत्तमम् ६२
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ।
 द्रोणपर्वणि विप्रेभ्यो भोजनं परमाचितम् ६३
 शराश्च देवा राजेन्द्र चापान्यसिंघरास्तथा ।
 कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्धकामिकम् ६४
 विप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यग्दद्यात्संयतमानसः ।
 शल्यपर्वणि राजेन्द्र मोदकैः सगुडौदनैः ॥ ६५
 अपूपैस्तर्पणैश्चैव सर्वमन्नं प्रदापयेत् ।
 नदापर्वण्यपि तथा मुद्गरमिश्रं प्रदापयेत् ॥ ६६
 स्त्रीपर्वणि तथा रत्नैस्तर्पयेत्तु द्विजोत्तमान् ।
 धृतीदनं पुरस्ताद्य पेयीके दापयेत्पुनः ॥ ६७
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ।
 शान्तिपर्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्द्विजान्
 आश्वमेधिकमासाद्य भोजनं सार्धकामिकम् ।
 तथाममनिघासे तु हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ६९
 मौसले सार्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनम् ।
 महाप्रास्थानिकं तद्वत्सर्वकामगुणान्वितम् ७०
 स्वर्गपर्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।
 हरिश्चंद्रसमाप्ती तु सहस्रं भोजयेद्द्विजान् ७१
 गामेकां निष्कसंयुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 तदर्धेनापि दातव्या दरिद्रेणापि पार्थिव ॥ ७२
 प्रतिपर्वसमाप्ती तु पुस्तकं वै विचक्षणः ।
 सुचर्णेन च संगुक्तं वाचकाय निवेदयेत् ॥ ७३
 हरिश्चंद्रो पर्वणि च पायसं तत्र भोजयेत् ।
 पारणे पारणे राजन्ययाचद्भरतर्षभ ॥ ७४

समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः शास्त्रकोविदः
 शुमे देशे निवेश्याय शीघ्रवस्त्राभिसंवृताः ७५
 शुक्लाम्बरधरः श्रुचिभूषिताः खलंकृताः ।
 अर्चयेत् यथान्यायं गन्धमाल्यैः पृथक् पृथक्
 संहितापुस्तकान् राजप्रयतः सुसमाहितः ।
 मध्यैर्माल्यैश्च पेयैश्च कामैश्च विविधैः शुभैः ॥
 हिरण्यं च सुवर्णं च दक्षिणामघ दापयेत् ।
 सर्वत्र विपलं स्वर्णं दातव्यं प्रयतात्मजा ॥ ७८
 तदर्धं पादशोषं वा वित्तशास्त्रविधारितम् ।
 यद्यदेवात्मनोऽभीष्टं तत्तदेवं द्विजातये ॥ ७९
 सर्वथा तोषयेद्भक्त्या वाचकं गुरुमात्मनः ।
 देयताः कर्तव्येस्तथा नरनारायणी तथा ॥ ८०
 ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलंकृत्य द्विजोत्तमान्
 तर्पयेद्विविधैः कामैर्दानैश्चोवाचैस्तथा ॥ ८१
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 प्राप्नुवाच्च क्रतुफलं तथा पर्वणि पर्वणि ॥ ८२
 वाचको भरतश्रेष्ठ इयं काश्चरपदस्वरः ।
 भविष्यं श्रापयेद्विद्वान् भारतं भरतर्षभ ॥ ८३
 मुक्तवस्तु द्विजैरेषु यथाघातसंप्रदापयेत् ।
 वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलंकृतम् ८४
 वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ।
 ब्राह्मणेषु तु हृष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ॥ ८५
 ततो हि धरणं कार्यं द्विजानां भरतर्षभ ।
 सर्वधियाग्यायं साधुमित्रं पृथग्विधैः ८६
 इत्येष विधिरुद्धिष्ठो मया ते द्विपदां वर ।
 ग्रहधानेन वै भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥
 भारतश्चरणे राजन्पारणे च नृपोत्तम ।
 सदा यत्नयता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ८८
 भारतं शृणुयादित्यं भारतं परिकीर्तयेत् ।
 भारतं भवते यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥ ८९
 भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ।

भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परमं पदम् ॥ ९०
 भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ ।
 भारतात्प्रान्यते मोक्षस्तस्यमेतद्भवामि तत् ९१
 महाभारतमाख्यानं क्षितिं गां च सरस्वतीम्
 ब्राह्मणान् केशवं चैव कर्तव्यं श्रावसादिति ॥ ९२
 वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ ।
 आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते
 यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनीतमाः ।
 तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिहेच्छता ॥ ९३
 एतत्पवित्रं परममेतद्धर्मनिदर्शनम् ।
 एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ९४
 कायिकं वाचिकं चैव मनसा समुपाजितम् ।
 तत्सर्वं नाशमायाति तमः सूर्योदये यथा ९५
 अष्टादशपुराणानां श्रवणात्फलं भवेत् ।
 तत्फलं समवाप्नोति वैष्णवो नाम संशयः ॥
 स्त्रियश्च पुरुषाश्चैव वैष्णवं पदमामुषुः ।
 स्त्रीभिश्च पुत्रकामाभिः श्रोतव्यं वैष्णवं यशः
 दक्षिणा चात्र देवा वै निष्कपञ्चसुवर्णकम् ।
 वाचकाय यथाशक्त्या यथोक्तं फलमिच्छता
 स्वर्णशृङ्गं च कपिलां सवत्सां वस्त्रसंवृताम्
 वाचकाय च दद्यादि वात्मनः श्रेय इच्छता
 अलङ्कारं प्रदद्याच्च पाण्योर्वै भरतर्षभ ।
 कर्णस्याभरणं दद्याद्धनं चैव विशेषतः ॥ १
 भूमिदानं समादद्याद्वाचकाय नराधिप ।
 भूमिदानसमं दानं न भूतं न भविष्यति २
 शृणोति श्रावयेद्वापि सततं चैव यो नरः ।
 सर्वेषापविनिर्मुक्तो वैष्णवं पदमामुषाव ॥ ३
 पितृनुद्धरते सर्वानेकादशसमुद्भवाञ् ।
 आत्मानं ससुतं चैव स्त्रियं च भरतर्षभ ॥ ४
 दशानुशैव होमोऽपि कर्तव्योऽत्र नराधिप ।
 एवं मया तवाग्रे च प्रोक्तं सर्वं नरर्षभ ॥ १०५

इति श्रीमहामारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां

हरिवंशोक्तभारतश्रवणविधौ चध्यायः समाप्तः ॥

॥ शुभं भवतु ॥

॥ इति स्वर्गरोहणपर्व समाप्तम् ॥

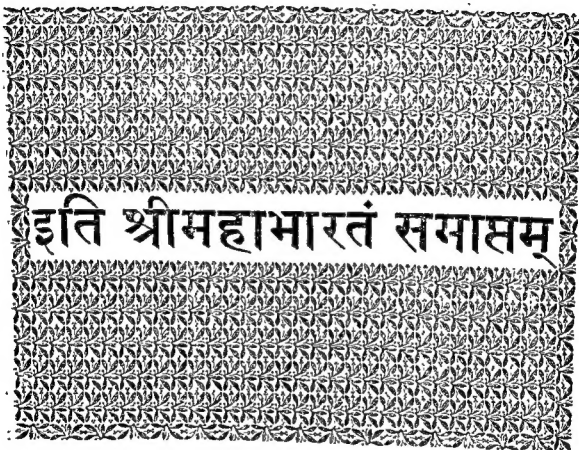
भारततात्पर्यरूपा भारतसावित्री ।

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
 संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥ १
 हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २
 ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।
 धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न संव्यते ॥ ३
 न जातु कामान्न भयान्न लोभा-
 द्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
 नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
 जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ ४

— ❦ —
 इमां भारतसावित्रीं प्रातस्तथाय यः पठेत् ।
 स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

॥ इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्व समाप्तम् ॥

* यद्यप्यादिपर्वणि पूर्वसंग्रहकथनावगरेऽष्टादशे स्वर्गारोहणपर्वणि अध्यायाः पञ्च श्लोकाश्च नवोत्तरे द्विदशे इत्युक्तम् ।
 अत्र अध्यायसंख्याविषये नैव वैपर्यं परं श्लोकसंख्यां तु संप्रत्यास्मिन् पर्वणि ३२० एवती दृश्यते । परमयं न्यूनाधिक-
 भावो केसकादिप्रमादजः स्यादिति भाति ।
 अयं ग्रन्थः श्रीकृष्णपदेकरकुलकमलैर्दिवाकरसेमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितराम-
 चन्द्रशास्त्रिणा परिशोधितः परिष्कृतश्च । भारती जयन्तु ॥ शके १८५४ ॥

इति श्रीमहाभारतं समाप्तम्